

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History And Idea

ISSN: 2148-2292

Kutadgu Bilig'in Kahire nüshasının ilk iki sayfası
(Mısır Millî Ktp., nr. 168)

Cilt/Volume Sayı/Number Yıl/Year
7 4 2020

Aralık /December

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea
Академическая История и Мысль

Cilt / Volume/ Том Sayı / Number / Номер Yıl / Year/ Год
7 4 2020

ATDD ©

Tel/Tel/ Тел
+90 533 310 2773

E-posta / E-mail /Электронная почта
akademiktarihvedusunce@gmail.com,
akademiktarihvedusunce@yandex.com

Web /Веб-Сайт
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>
<http://www.atddjournal.com/>

Türkiye / Turkey / Турция

ATDD ©

İmtiyaz Sahibi / Published By/ Издатель

Hakan Yılmaz

Başeditör/Editor in Chief/ главный редактор

Prof. Dr.Yusuf Kılıç, PAU., Turkey

Editörler / Editors / Редакторы

Doç. Dr. İrade Memmedova, AMİA, Azerbaijan

Doç. Dr.Seadet Shikhiyeva, AMİA, Azerbaijan

Uzm. Hakan Yılmaz, MEB.,Turkey

Dr. Halil İbrahim Demir, MAKÜ, Turkey

Ayşegül Demir, Turkey

Editör Yardımcıları/ Assistant editor/ Заместители главного редактора

Prof. Dr. Mithat Aydın, PAU., Turkey

Prof. Dr.Tattigul Kartayeva, AFU., Kazakhstan

Doç Dr. Senem Kurtar, A. U., Turkey

Dil Editörleri/Language Editors/ Языковые Редакторы

Veysel Karani Gülersoy

Dr. Öğr. Üyesi Minara Çınar

Dr. Ahmad Jabbari

Luiza Shakirova

Yayın Kurulu / Editorial Board / Редакционная Коллегия Журнала

- Prof. Dr. Yagub Mahmudov, AMİA, Azerbaijan
Prof. Dr. Tofiq Necefli, AMİA, Azerbaijan
Prof. Dr. Ayşe Kayapınar, Tekirdag Univ., Turkey
Prof.Dr. Peter Golden, Rutgers Univ., USA.
Prof.Dr. Hatice Palaz Erdemir, CBU., Turkey
Prof.Dr. Ercan Haytoğlu, PAU, Turkey
Prof. Dr. Alfina Sibgatulina, Moscov Univ. Russia
Prof.Dr. Yusuf Kılıç, PAU., Denizli, Turkey
Prof. Dr.Juliboy Elazarov, S.R.I. Univ. Uzbekistan
Prof. Dr. Selma Ünlü, AU., Turkey
Doç. Dr. Güntekin Necefli, AMİA, Azerbaijan
Doç. Dr. İrade Memmedova, AMİA, Azerbaijan
Doç. Dr.Xatire Quliyeva, AMİA, Azerbaijan
Doç. Dr. Elnur Ağayev, LAU, Cyprus
Dr. Öğr. Üyesi. Abdurahim Tufantoz, Yuzuncu Yıl Univ., Turkey
Doç. Dr. Emin Kırkıl, CBU., Turkey
Doç. Dr. Cavid Qasimov, Yuzuncu Yıl Univ., Turkey
Dr. Mileushe Gaynanova, Kazan S.U., Tataristan

İNDEX VE VERİTABANLARI/ İDEX AND DATABASES/ИНДЕКС И БАЗЫ
ДАНЫХ

Google Scholar

online

ODTÜ
METU

POL-index
Polska Baza Cytowań

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea Академическая История и Мысль

Hakemlere Teşekkür / Reviewer Acknowledgement

*Yagub Mahmudov
Sami Tekin
Hande Kılıçarslan
Mithat Eser
Ferhan Öztürk*

*Tofiq Necefli
Namık Musalı
Selma Yel
Terane Heşimova*

*İrade Memmedova
Alfina Sibgetullina
Seadet Şihyeva
Bekir Karataş*

*Nurettin Gülmez
Yusuf Kılıç
İkram Çınar
İbrahim Yılmazçelik*

*Kamil Veli Nerimanoğlu
Senem Kurtar
Fikri Gül
Güntekin Necefli
Faruk Sadıç*

*Tattigul Kartayeva
Ahmad Jabbari
Metin Eren
Filiz Çolak
Cavide Memmedova*

*Mithat Aydın
Ercan Haytoğlu
Talat Koçak
Xatire Guliyeva
Umut C. Karadoğan*

*Besire Azizaliyeva
Süleyman Tüzün
Hacı Çoban
Ayşegül Karakelle*

*Juliboy Eltazarov
Xuraman Hummatova
Nazım Aksoy
Aslan Hebibov*

*Nurgül Bağcı
Fatma İnce
Minara Aliyeva Çınar
Bünyamin Kocaoğlu
Yıldız Deveci Bozkuş*

*Terane Turan Rehimli
Hikmet Çiçek
Mileushe Gaynanova
Ertan Efegil
Mustafa Göleç*

*Emin Kırkıl
Orhan Yazıcı
Ahmet Aksın
Abdurrahim Tufantoz
Cavid Qasimov*

Editörden/ From The Editor/ От Редактора

İçindekiler / Contents / Содержание

Makaleler/ Articles/ Статьи

Araştırma Makaleleri/ Research Articles/ Исследовательские Статьи

- 1 ***Göbekli Tepe (Maden-İnanç Bağlamında) Toprak Ana İnancı*** 1985-2010
Göbekli Tepe (In the context of mine-faith) Mother Earth Believe
Гёбекли Тене и Мать- Земля как вероисповедание

Yusuf Kılıç- Elvan Eser
- 2 ***Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kültür Varlıklarının Korunması Meselesinde Kurumlar Arası İlişkilerin Rolü*** 2011-2031
The Role of the Inter-institutional Relations in Conservation of the Cultural Assets in Turkey (1920-1950)
Роль межведомственных отношений в защите культурных ценностей от Османской Империи до Республики

Ercan Karakoç- Hülya Utkuluer Yıldırım
- 3 ***Latîfi Projesi Kapsamında Âşık Sıdkî Baba'nın Şiirleri Üzerine Dijital Bir İnceleme*** 2032-2053
Within The Scope of the Latîfi Project: A Digital Analysis Of Ashik Sidki Baba's Poems
Электронный обзор стихотворений Ашик Сыдки Бабы в рамках проекта Латифи

Ayşe Dalyan - Evrim D. Eberdes
- 4 ***Cumhuriyet Dönemi'nde Veba Salgınları ve Alınan Önlemler (1923-1947)*** 2054-2079
Plague Outbreaks and Measures Taken During the Republic Period (1923-1947)
Эпидемии чумы и меры, принятые в Республиканский период. (1923-1947)

Abdulaziz Kardaş
- 5 ***The jadid (□□□□) (Reform) Period of Uzbek Literature (1905-1930) And Crimean Tatar Turkish Ismail Gasprinski*** 2080-2101
Cedid (Yenilik) Devri Özbek Edebiyatı ve Kırım-Tatar Türk Aydını Gaspıralı İsmail Bey
Узбекская литература эпохи Джедид (Cedid) и Крымскотатарский просветитель Гаспирали Исмаил Бей

Emek Üşenmez

- 6 ***Yeni Asur Saray Sanat*** 2102-2154
Neo Assyrian Palace Art
Новое Ассирийское дворцовое искусство
İsmail Coşkun- Dilara Demirtaş
- 7 ***II. Meşrutiyet Döneminde Coğrafya Eğitimi ve İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Coğrafyaya Katkıları*** 2155-2176
Geographical Education in The Second Constitutional Era And The Contributions of İsmail Hakkı Baltacıoğlu To Geography
Географическое образование во Второй Конституционный период и вклад Исмаила ХакаБалтаджиоглу в географию
İbrahim Caner Türk
- 8 ***İspanya'da Endülüs Mirası Üzerine Bir Değerlendirme*** 2177-2196
An Assesment on the Heritage of Al-Andalus in Spain
Оценканаследия Аль-Андалуса в Испании
Lütfi Şeyban
- 9 ***II. Meşrutiyet Dönemi Yabancı Mekteplerinden Zükura(Erkeklere) Mahsus İngiliz Mektebi (Tedrisat Programı, Talimatı Dahiliyesi, Değerlendirilmesi)*** 2197-2223
British School For Boys, One of The Foreign Schools In The 2nd Constitutional Period (Curriculum, Internal Regulations, Evaluation)
II. Зарубежные школы для мужчин конституционной эры, английская школа для мужчин (образовательная программа, внутреннее обучение, оценка)
İbrahim Caner Türk
- 10 ***İstihbarat Kurumlarının Askeri Darbelere Etkisi: Ajax Operasyonu Örneği*** 2224-2238
The Effect of Intelligence Agencies on Military Coups: The Case of Ajax Operation
Влияние спецслужб на военные перевороты, образец операцииАякс
Ömer Tomak
- 11 ***21 Ağustos 1859 Tarihli İmroz (Gökçeada) Depremi*** 2239-2256
Imbros Earthquake dated August 21, 1859
Землетрясение Имроз (Гёкчеада) 21 августа 1859 г.
Mustafa Mesut Özekmekçi

- 12 ***Balıkesir'e Değer Katmış Şahsiyetlerden: Kuvâ-yı Milliye Kahramanı ve Milli Mücahid Balıkesir Belediye Başkanı Keçecizade Hafız Mehmet Emin Bey*** 2258-2310
Of the People Who Added Value to Balıkesir: Force to The National Hero and National Mujahid (Fighter) Balıkesir Mayor Keçecizade Hafız Mehmet Emin Bey
Герой Кува-ЙиМиллие, Народный Герой и Мэр города
БалыкесирКечеджизадеХафизМехметЭмин Бей
- İsmail Oğuz***
- 13 ***Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin Dönemi Türkiye'nin Kıbrıs Politikası (1962-1965)*** 2311-2330
Turkish Policy towards Cyprus during the Foreign Ministry of Feridun Cemal Erkin (1962-1965)
Министр иностранных дел ФеридунДжемальЭркин период политики Турции на Кипре (1962-1965)
- Ercan Karakoç - Mithat Olkun***
- 14 Из ранней истории городов Атропатены 2331-2354
 From the early history of the cities of Atropatena
 Atropatena şehirlerinin erken tarihinden
- Сельджан Мамедзаде***
- 15 ***Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele (1927-1952)*** 2355-2385
Combating Epidemics in the First General Inspectorate Area (1927-1952)
Борьба с эпидемическими заболеваниями в районе первой генеральной инспекции(1927-1952)
- Abdulaziz Kardaş***
- 16 ***Sultan Alparslan'ın Anadolu Fetih Güzergâhı Üzerinden Bir Kültür Rotası Önerisi*** 2386-2406
Sultan Alparslan's Proposal For A Cultural Route Through The Anatolian Conquest Route
Предложение о культурном маршруте по маршруту анатолийских завоеваний султана Альпарслана
- Veli Ulaş Asmadil -Elvan Eser***

- 17 *Kosova-Prizren ve Yöresi Osmanlı Türkçesi Kitabeleri Hakkında Bazı Tespitler* 2407-2429
Ottoman Turkish inscriptions of Kosovo-Prizren and its region
Некоторые находки Османско - Турецких надписей в Косово в Призрене и в его регионах
- Turgut Tok- Abdülkadir Çablı*
- 18 *Aybek/Oybek and his Novel of Qutlug Qon (Holy Blood)* 2430-2449
Aybek/Oybek ve Kutlu Kan Romanı
Айбек/Роман Ойбека и Кутлу Кан
- Emek Üşenmez*
- 19 *فارسی عرفانی آثار زبان شناسی زیبا دی در بحثی* 2450-2480
A discussion on the aesthetics of the language of Persian mystical works
Обсуждение лингвистической эстетики персидских мистических произведений
- علیرضا حاجی نژاد - سیامک سعادت ی*
- 20 *Âşık Tipi: Nizâmî Gencevî'nin Leyla ve Mecnun Adlı Mesnevisi* 2481-2499
Âşık Type: Nizami Ganjavi's Masnavi Laili and Majnun
Тип влюбленного: В поэме "Лейли и Меджнун" Низами Гянджеви
- Esin Eren Soysal*
- 21 *Cevdet Bey ve Oğulları Romanında Kadın* 2500-2516
Woman in the Novel of Cevdet Bey ve Oğulları
Женщина в романе Орхана Памука «Джевдет-бей и сыновья»
- Edanur Sancak*
- 22 *Hitit Mektuplarında Kâtiplerin ve Görevlilerin Şahsi Yazışmaları* 2217-2554
Personal Correspondence of the Scribes and Officials in the Hittite Letters
Личная Переписка Писцов и Официальных лиц в Хеттских Письмах
- Gülgüney Masalcı Şahin*

- 23 **تحليل سبک‌شناسانه دو نامه سلطانی کتاب ریاض الانشاء** 2555-2577
Stylistic analysis of the two Royal letters in Riad-ul- insha
Чаша Джамшида в мифологии и мистицизме с опорой на онтологию Хафиза
حسنیه رشیدی فیض آباد - علیرضا حاجیان نژاد
- 24 ***Qarabağın Alban-Qırçaq tarixinə dair*** 2578-2593.
To the Albanian-Kipchak History of Karabakh
К Албано-Кыпчакской историю Карабаха
Ramin Əlizadə -Elnur Nəciyev
- 25 ***Sovyet Devri Azərbaycan Şiirinin Vatansever Şairi: ‘Mikayıl Müşfiq’*** 2594-2607
The Patriotic Poet of The Soviet Era Azerbaijan ‘Mikayıl Müşfiq’
Микаил Мушфиг, поэт-патриот Советской эпохи поэзии Азербайджана
Aysu Keskin
- 26 ***Pezdevi'nin Hilâfet Teorisinin Temel Dayanakları*** 2608-2634
Basic Grounds of Al-Bazdawi's Caliphate Theory
Основы теории халифата Пездеви
Fatma Pınar
- 27 ***II Mahmud and His Statesmen's Diplomatic Manoeuvres to Solve Mehmet Ali Pasha Crisis*** 2635-2661
II. Mahmud ve Devlet Adamlarının Mehmet Ali Paşa Krizini Çözmek İçin Diplomatik Manevraları
Дипломатические маневры заключенных и государственных деятелей для разрешения кризиса Мехмет Али Паши
Serkan Demirbaş
- 28 ***Taşlama, Hiciv, Rap*** 2662-2698
Lampoon, Satire, Rap
Сатира, Рэп
Elif Kuyumcu

- 29 ***Türk Siyasi Hayatında Şeyh Kasım Küfrevi (1920-1992)*** 2699-2718
Sheikh Kasım Küfrevi in Turkish Political Life (1920-1992)
Шейх Касым Кюфреви в политической жизни Турции (1920-1992)
Şeyma Arvas
- 30 ***The Role and Place of Amir Temur in the History of Azerbaijan*** 2719-2731
Amir Temur'un Azerbaycan Tarihindeki Rolü ve Yeri
Роль и место Амира Темура в истории Азербайджана
Shohistahon Uljaeva- Hakan Yılmaz-H. Hilal Şahin
- 31 ***Azərbaycan-Özbəkistan Əlaqələrində Diaspora Təşkilatlarının Rolu*** 2732-2750
The Role of Diaspora Organizations In Azerbaijan-Uzbek Relations
Роль диаспорских организаций в Азербайджано-Узбекских отношений
Seide Kuliyeva
- 32 ***Azerbaycan, Sovyet iktidarının ilk yıllarında büyük güçlerin Kafkasya politikasında*** 2751-2762
Azerbaijan, in the early years of the Soviet power, in the Caucasus policy of the great powers
Азербайджан в Кавказской политике крупных держав в первые годы советской власти
Anvar Mammadov
- 33 ***İktidar ve İdeoloji Bağlamında Distopyalarda Eğitimin Fonksiyonu: George Orwell'in 1984 Örneği*** 2763-2782
Function of Education in Distopians in the Context of Power and Ideology: 1984 Example of George Orwell
Функция образования в Антиутопиях в контексте власти и идеологии: Дело Джорджа Оруэлла 1984 года
Fikri Gül- Birol Soysal
- 34 ***Hükümet-Dışı Uluslararası Örgütlerin Uluslararası Yargılamadaki Etkisi (Mahkeme Dostları)*** 2783-2810
Influence of non-governmental International Organizations on International Trials (friends of the court)
Влияние международных неправительственных организаций на международную судебную систему (Друзья Суда)
Nematollah Aghabalaei Fanid

- 35** ***Selanik'te Görülen Salgın Hastalıklar ve Bu Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*** **2811-2853**
(1875-1913)
Epidemic Diseases In Thessaloniki and Methods of Combating These Diseases (1875-1913)
Эпидемии, наблюдаемые в Салониках, и методы борьбы с этими заболеваниями (1875-1913)
- Mehmet Köseoğlu- Recep Kaya***

Değerli okurlar,

Salgın hastalıklar tarih boyunca baş vermiş ve gerek ticari ilişkiler gerekse uluslar arası silahlı mücadeleler neticesinde çeşitli toplumları abluka altına almıştır 1347-51 aralığında 200 milyon insanın ölümüne sebep olan kara veba salgın hastalıkların insanlığı düşürdüğü ekonomik ve sosyal buhranların en kesif örneklerinden biri olarak tarih kaynaklarına adını yazdırdı. Çiçek, kolera gibi salgın hastalıklar henüz tıbbın gelişim göstermediği evrelerde korkutucu hastalıklar listesinde yer alırken 19. Yüzyılda tıbbın gelişimi bu hastalıkların korkutucu etkisini geride bırakırken teknolojik gelişim, insanların dünyanın her köşesine ulaşımını kolay kılıyordu. Ulaşım kolaylığı aynı zamanda hastalıkların kolay taşınması anlamına da geliyordu ki geçtiğimiz 19 ve 20.yüz yılların korkutan salgınları grip-virüs varyantları zaman zaman, pandemi evresine eğilerek insanlığın endişe kaynaklarından oldu. 2000’li yılların başlarında salgın hastalıklar olarak domuz gribi, MER, SARS gibi virüs tabanlı hastalıklar da öne çıkmışlardı.Geride bırakmak üzere olduğumuz 2020 yılını neredeyse tümüyle abluka altına almış bulunan COVID-19 ise tarih boyunca hiçbir hastalığın yayılmadığı hız ve öldürücülük oranına sahip gibi görünüyor.Dünya sağlık örgütü verilerine göre, 31 Aralık 2019 tarihinde, Çim’in Vuhan kentinde, sebebi o an için bilinmeyen zatürre vakaları bildirildi.5 Ocak 2020 tarihinde ise daha önce insan üzerinde tespit edilmemiş yeni bir tür Coronavirüs tanımlandı. Üç ay gibi kısa bir süre içinde tüm dünyayı etkisi altına alan bu salgın, artık tüm dünyayı tehdit eden bir pandemi vakasına dönüşmüştü. Bu öngörülemeyen kriz tüm dünya ile birlikte ülkemizi de sardı ve birçok canı aldı götürdü. Turizm den ticarete, eğitimden sosyal hayata tüm alışkanlıklarımızı yeniden düzenlememizi öncülleyen pandemi vakaları henüz netice bulmuş değil. Fiziksel, ruhsal ve sosyal olarak etkilerinin bir süre daha devam edeceği ön görülmektedir. Tüm bu olumsuz tabloya rağmen bilim insanları ve ilerlemenin ancak bilimin ışığında gerçekleşeceğini gören bilim sevdalısı insanlar, ortaya çıkan her problemin akılcıl zemin üzerinde mutlaka çözüm bulacağı bilinci içerisinde akademik çalışmalarını sürdürmekte ve yapılan çalışmalara desteklerini esirgememekte. Bu bağlamda dergimizin yeni sayısında yer bulan makale yazarlarına ve bizlere rehberlik etmeyi sürdüren değerli akademisyenlerimize bilimin ışığında aydınlanmayı şiar edinmiş çok kıymetli okurlarımıza teşekkürü borç bilirim. Umarım 2021 yılı insanlığın yepyeni ufuklarda, sağlık, barış ve huzur içinde geçireceği bir yıl olur.

Sevgi ile selamlıyorum. Sağlıcakla kalın

Ayşegül Demir

Editör

Dear readers

Epidemics have prevailed throughout history and have besieged various societies as a result of both commercial relations and international armed struggles. The black death , which caused the death of 200 million people between 1347-51, was written in historical sources as one of the most intense examples of economic and social depressions that caused humanity to be depressed by epidemic diseases. Epidemic diseases such as smallpox and cholera were on the list of frightening diseases in the stages when medicine did not develop, while the development of medicine in the 19th century left the frightening effect of these diseases behind, while technological development made it easy for people to reach every corner of the world. Ease of transportation also meant that diseases could be transported easily, as flu virus variants of the past 19th and 20th centuries, the frightening epidemics of the last 19th and 20th centuries, turned into a pandemic phase from time to time and became a source of concern for humanity. Although they did not approach the lethality rate of the old epidemics, virus-based diseases such as swine flu, MER, SARS also stood out. COVID-19, on the other hand, almost completely blockaded the year 2020, which we are about to leave behind,it seems to have the speed and lethality rate that no disease has spread throughout history. According to the data of the World Health Organization, on December 31, 2019, pneumonia cases were reported in the city of Wuhan, Çim, on January 5, 2020, a new type of coronavirus that had not been detected in humans before. This epidemic, which affected the whole world in a short time like three months, has now turned into a pandemic case that threatens the whole world. This unpredictable crisis surrounded our country along with the whole world and took away many lives. The pandemic case that led us to reorganize all our habits from tourism to trade, from education to social life has not yet come to an end. It seems that its physical, spiritual and social effect will not leave us for a long time.Despite all this negative picture, scientists and people who are passionate about science, who see that progress can only be achieved in the light of science, continue their academic studies with the awareness that every problem that arises will definitely find a solution on a rational basis and do not refuse to support the studies.In this context, I would like to thank the authors of the articles in the new issue of our journal and our valuable academicians who continue to guide us, our dear readers who have adopted enlightenment in the light of science. I hope 2021 will be a year when humanity will spend brand new horizons, in health, peace and tranquility.

I greet with affection. Stay well.

Ayşegül Demir

Editor

Göbekli Tepe (Maden-İnanç Bağlamında) Toprak Ana İnancı

Yusuf Kılıç *

Elvan Eser **

ORCID: 0000-0001-8024-8521

ORCID: 00000-0001-5527-5413

Öz

Kendisini var eden güç tarafından inanma güdüsüyle yaratılmış olan insan, bu güdünün tesiriyle yaratıcısını aramaya koyulmuştur. Varlık gününden bu güne değin devam eden bu arayış onu kutsala ulaştırmıştır. Lakin bu uzun ve sancılı yolculuk esnasında beşer, medet umduğu pek çok unsuru kendisine yaratıcı bilmiştir. Bu yanılgılı biliş onu defaten süreli ve suni tanrılara tapınmaya itmiştir. Nitekim o, doğası gereği pragmatiktir ve menfaatleri doğrultusunda hareket etmeyi yeğlemektedir. Bu bakış açısıyla yaşam yolunu şekillendiren insan doğayla girdiği çetin mücadele ortamında kendisine en çok yaşam hakkı tanıyan metalara tapınmaya başlamıştır. Bu doğrultuda insanoğlunun ilk tapındığı tanrının maden ya da maden kökenli olduğu düşünülmektedir. Dahası tanrısını var eden insan bir adım ötede tapındığı bu gücün kaynağını da sorgulamaya başlamıştır. Bu defa da madenlerin kökeni olarak gördüğü toprağı kutsallaştırmış ve onu tanrı boyutuna ulaştırmıştır. Bu serencam doğrultusunda insan çakmaktaşı ve kireçtaşı yönünden zengin bir plato üzerinde yer alan sahayı kutsamış, onu doğurgan bir tanrıçaya dönüştürmüş ve üzerine tapınaklar inşa ederek Göbekli Tepe tapınımını ortaya çıkarmıştır. Yorumlayıcı yaklaşım güdülerek ortaya koyulan bu çalışma ile maden yataklarının; Maden Tanrı'ya sonrasında Toprak Ana'ya ardından Göbekli Tepe itikadına ve nihayetinde Bereket Tanrıçası'na evrilmesinin izleri takip edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Maden, Göbekli Tepe, Toprak Ana

Gönderme Tarihi: 20/09/2020

Kabul Tarihi:26/12/2020

* Prof.Dr. Yusuf Kılıç, Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ykili@pau.edu.tr

** Öğr. Gör. Pamukkale Üniversitesi, Denizli Sosyal Bilimler MYO, Turist Rehberliği Programı, eser@pau.edu.tr

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

KILIÇ, Y. ve ESER, E., "Göbekli Tepe (Maden-İnanç Bağlamında) Toprak Ana İnancı", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 1985-2010.

Göbekli Tepe (In the context of mine-faith) Mother Earth Believe

Yusuf Kılıç *

Elvan Eser **

ORCID: 0000-0001-8024-8521

ORCID:00000-0001-5527-5413

Abstract

Man, who was created with the motive of believing by the power that created him, started to seek his creator with the influence of this motive. This search, which has continued from the day of existence to this day, has brought him to the sacred. However, during this long and painful journey, human beings were able to imagine many things that they had hoped. This delusional knowing has led him to worship the gods of time and again artificially. Indeed, he is pragmatic in nature and prefers to continue in his interests. With this point of view, the human who shaped the way of life started to worship the commodities that gave him the right to live in the difficult environment he entered with nature. Accordingly, it is thought that the first god worshiped by man was of metal or metal origin. Moreover, the man who created his god began to question the source of this power he worshiped one-step further. This time, he sanctified the land, which he saw as the origin of the mines, and made it the dimension of a god. In line with this result, the human consecrated the field located on a plateau rich in flint and limestone, turned it into a fertile goddess, and built temples on it and revealed the Göbekli Tepe worship. With this study, which was put forward with an interpretative approach, the mineral deposits; The traces of his transformation to the Mine God, later to Mother Earth, to the belief of Göbekli Tepe and finally to the Goddess of Fertility were tried to be followed.

Keywords: Mine, Göbekli Tepe, Mother Earth

Received Date: 20/09/2020

Accepted Date: 26/12/2020

* *Proffessor, Pamukkale University Faculty of Science and Letters Department of History*
ykilic@pau.edu.tr

** *Lecturer, Pamukkale University, Denizli Vocational School of Social Sciences, Tourist Guidance*
Program , eeser@pau.edu.tr

You can refer to this article as follows:

KILIÇ, Y. ve ESER, E., ‘‘Göbekli Tepe (In the context of mine-faith) Mother Earth Believe’’, *Academic Journal of History and Idea*, Volume 7, Number 4, p. 1985-2010.

Гёбекли Тепе и Мать- Земля как вероисповедание

Резюме

Человек, созданный силой, создавшей его с верой, начал искать своего создателя. Этот поиск, продолжающийся со дня существования по сей день, привел его к священному. Однако во время этого долгого и мучительного путешествия люди смогли вообразить многие вещи, на которые они надеялись. Это знание заставляло их снова и снова искусственно поклоняться богам. На самом деле человек прагматичен по своей природе и предпочитает действовать в своих интересах. С этой точки зрения человек, который сформировал уже свой образ жизни, начал поклоняться предметам, которые помогали ему жить в сложной окружающей среде, в которую он вступил вместе с природой. Соответственно, считается, что первый бог, которому поклонялся человек, имел металлическое происхождение. Более того, человек, создавший своего бога, стал сомневаться в источнике этой силы, которой он поклонялся. На этот раз он освятил землю, которую считал источником рудников, и сделал ее размером с бога. Позднее человек освятил поле, расположенное на плато, богатое кремнем и известняком, превратил его в Богиню Плодородия, построил на нем храмы и открыл поклонение Гёбекли Тепе. В этом исследовании, которое было предложено с интерпретационным подходом, была предпринята попытка проследить следы превращения залежей полезных ископаемых в Бога Рудника, затем в Мать-землю, в веру Гёбекли-тепе и наконец, в Богиню Плодородия.

Ключевые слова: шахта, гёбекли тепе, мать-земля

Получено: 20/09/2020

Принято: 26/12/2020

Giriş

İnsan doğası gereğince -hayatta kalması gerektiğine inanan- narsist bir varlıktır. Nitekim bu “ben” duygusu onu tüm olumsuzlukların ve zorlukların karşısında hayatta kalmaya itmiştir. Öyle ki, insanoğlu tarihin ilk çağlarından başlayarak bugüne kadar uzanan seyrüseferinde -yaşamsal noktada tanrısal emir yani ölüm hariç- kendisi için engel teşkil edecek her ne varsa bir hal yolunu bulup bertaraf etmiştir. Pek tabidir ki, insan için bu er meydanındaki en kudretli silahı kendi zihnidir. Nitekim yaratma kudretinde olan Tanrı, yarattığı her canlıya beyin bahşederken sahip olduğu beyni korteksle harmanlayarak kolektif bir zekâ ürünü olan zihni bilinç dışına çıkarabilen ve onu hayat çizgisinde kullanılabilir hale getiren yegâne canlı insandır. Malik olduğumuz bilgi bizlere insanoğlunun tarihi sürecinde mücadele halinde olduğu ilk varlığın doğa olduğunu söylemektedir. Buna göre insan doğa karşısında zayıf kas yapısı, pençesiz elleri ve kılsız bedeni ile oldukça aciz bir varlık olarak türemiştir. Bu aciz hal onu ondan daha donanımlı olan diğer canlılar karşısında daha da müşkül bir duruma itmiştir. Lakin insan zihni kendisi için tehlike teşkil eden çetin doğa şartlarını ve acımasız vahşi hayvan güruhunu bertaraf edebilecek bir sistemi geliştirmiş ve böylece Taş Devri dediğimiz dönemi başlatmıştır. Söz konusu bu dönemin en belirgin özelliği insanoğlunun ilk tanıştığı maden hüviyetinde olan *taş*tan aletler yapmasıdır. Bu aletlerin yapılış amacında ise insanoğlunun hayatta kalabilme çabası açıkça görülmektedir. Bu çaba modern dönem bilim insanları için “İhtiyaçlar Hiyerarşisi Piramidi” diye adlandırılan yapının ilk iki basamağını teşkil etmektedir. Zira 1930’ların ortasında Abraham Harold Maslow’un ortaya attığı teoriye göre insanın yaşamsal süreçte pek çok ihtiyacı vardır. Dahası bu ihtiyaçlar temin edildikçe insan bir sonraki basamağa geçiş yapabilmektedir. Nihayetinde her bir insan yaşamsal düzende piramidin tepe noktasında yer alan “kendini gerçekleştirme” etabına ulaşmak için çaba sarf etmektedir. Söz konusu bu piramit yapısının ilk basamağı yaşamsal varoluş için gerekli olan unsurları ihtiva ederken, ikinci basamağı ise var olan bu yaşamın muhafazasına dair gereklilikleri ortaya koymaktadır.¹ Bir noktada Maslow’un teorisi insanlık tarihinin bir yansıması gibidir. Zira birinci

¹ Dallas Cullen, “Comment on Socioevolutionary Theory”, *The Academy of Management Review*, C. 25, S. 4, 2000, s. 696.

basamak insanoğlunun toplayıcılıkla geçirdiği ilk dönemlerine atfen yeme, içme ve üreme gibi fizyolojik ihtiyaçların tatminini gerekli kılarken, ikinci basamak barınma ve güvenlik ihtiyacına işaret etmektedir. O yüzdendir ki, zihnini kullanmaya başlayan insan ulaşılması en kolay maden olan taş işleyerek barınma ve güvenlik sorununu da ortadan kaldırmıştır. Böylece insan zihni madeni ve madenin maharetini keşfettikten sonra taş onun için yemekten içmekten ve üremekten daha hayati bir üst basamağa yükselmiştir. Zira hayatta kalmak ve güvende olmak bir noktada taşın yani madenin varlığına bağlıdır. Dahası bağımlılığa dönüşmüş olan bu bağıllık insanoğlunu Taş Devri'ne ulaştırdığı gibi, adına devrim denilen Neolitik Dönem'e de eriştirmiştir. Gerçekten de insanlığa yerleşik düzenin anahtarını veren madenlerdir. Kendini yaratan insanın çağı olarak literatüre giren Neolitik Dönem² ilk atalarının flora ve fauna bilgisinden ziyade metalürji bilgisiyle başlayan bir süreçtir. Daha net bir izahla Neolitik Döneme giden kapıyı madenden yapılmış bir anahtar açmıştır. Zira insanoğlunun toprağa nizam vermesi yalın elleriyle mümkün görünmemektedir. İşte bu sebeptendir ki, insan Neolitik öncesi toprağı ve hayvanı evcilleştirmeden evvel madeni ehlileştirmiştir.

Oysaki insanlık tarihi 1995 yılına gelinceye dek farklı kelimelerle literatüre aktarılmıştır. Buna göre insan; evvel toprağa yerleşmiş ardından ise başta köpek olmak üzere hayvanları evcilleştirerek çiftçi komününü başlatmıştır. Bu silsilenin devamında küçük köyler kurulmuş bu köyler de zaman içerisinde kentlere evrilmiştir. Lakin bugünün bilim insanları kendilerinden evvelki bilim insanlarının ortaya attığı bazı teorileri hiç edecek buluşlara imza atmışlardır. Zira Göbekli Tepe insanlık tarihinin bilinen tüm gerçekliğini yıkmış bir realite olarak Urfa'da gün yüzüne çıkarılmıştır. 1995 yılında arkeolog K. Schmidt tarafından başlatılan kazılar sonucunda alanda gizemli yapılar keşfedilmiştir.³ Lakin bu yapıların yerleşim amaçlı kullanılmadığı da aşikârdır. Dahası Göbekli Tepe'nin kâşifi K. Schmidt bu güne kadar sadece bir kaç tanesine ulaşılan ancak yirmiye yakın oldukları düşünülen bu üzeri açık yapıların birer mabet olduğunu söylemektedir. Ulaşılabilen mabetler arasında en eskisi 12.000 yıllık olan C tapınağıdır⁴ ve şüana kadar dünya bazında gün yüzüne kavuşturulmuş pek çok dinsel ve

²Daha geniş bilgi için bkz. Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, (çev. Filiz Ofluoğlu), Varlık Yayınları, İstanbul 2006.

³Göbekli Tepe ilk defa 1963-64 yıllarında Chicago Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi'nin ortaklaşa yürütmüş olduğu bir çalışma esnasında fark edilmiştir. Ancak antropolog Peter Benedict sahanın Bizanslılara ait bir mezarlık olduğu kanısına varınca tarih öncesi dönemlere ışık tutmak gayesinde olan ekip için saha önemini yitirmiştir. Bkz. Robert J. Braidwood, "Prehistoric Investigations in Southwestern Asia", *Proceedings of the American Philosophical Society*, C. 116, S. 4, 1972, s. 315.

⁴ Levent Sepici, *Göbekli Tepe*, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 65.

anıtsal yapıdan daha da eski olduğu bilinmektedir.⁵ Görünen o ki, Göbekli Tepe'nin inşa edildiği dönem ile avcı-toplayıcıların hayvanlarını ehlileştirdiği dönem arasında 2000 yıllık, aynı topluluğun tarımı ehlileştirip yerleşik düzene geçişi arasında ise yaklaşık 3000 yıllık bir zaman farklılığı vardır.⁶ Bu bilgiye dayanan K. Schmidt Neolitik Devrim'in Göbekli Tepe'de doğduğunu ve buradan dünyaya yayıldığını söylemektedir.⁷ Gerçekten de Göbekli Tepe tapınıminin yayıldığı 160 km² alan gözden geçirildiğinde bu sahanın aynı zamanda karabuğdayın ilk atasının ana vatanı olduğu da görülmektedir. Demek ki, Göbekli Tepe düşünülenin dışında da insanlık tarihi adına büyük önemler ihtiva etmektedir.

Tüm bunlarla birlikte onu asıl gizemli kılan unsurların başında hiç şüphesiz ki, T formunda devasa taş blokların da burada inşa edilmiş olmalarıdır. Ayrıca hemen hemen hepsi oval biçimde sıralanmış ve merkezinde T formunda 12 (görece) dikilitaşın bulunduğu tapınaklar birer sanat galerisi hüviyeti taşıyacak kadar da görsel bezemeler, kabartmalar ve çizimlerle doludur. Görünen o ki, Neolitik Dönem öncesi tanrısına tapınan insan onun için mabetler inşa etmiş, dev anıtsal bloklar yapmıştır. Ancak tüm bunları aletsiz beden maharetiyle yapması da mümkün değildir. Bu noktada insanlığın yardımına yine madenler yetişmiştir. Netice olarak insanoğlunun güvenliğini sağlamak ve hayat standardını yükseltmek gayesiyle bir zaruret olarak yaşamsal alanına dâhil ettiği madenler bir sonraki etapta da hayatta kalabildiği için onu koruyan tanrılarına şükran metasına dönüşmüştür. Yani insanlık bu defa da Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Piramidi'nde üçüncü basamağı oluşturan; "bir yere ait olma, birine ya da bir duyguya/bir güce bağlanma" etabını gerçekleştirmiştir. Böylece maden ve madeni eşya insan için hem soyut hem de somut manada "yaşam" anlamına gelmeye başlamıştır. Nitekim evvel insan için ihtiyaçlar piramidinde hayatta kalmak ilk basamaktı. Lakin hayatta kalmanın da kaliteli katmanları vardı. Onlara göre hayatta kalmak sadece insanın başarısı olamazdı. Zira bunun bir sebebi, onu bir koruyan vardı ve bu güç hiç şüphesiz ki onun tanrısıydı. Belki de tanrı denilen şey elinde tuttuğu ve defaten ona yaşama hakkı tanıyan, ona yaşamda tutunabilme şansı veren madendi. Yani tanrı *taştı!!!*

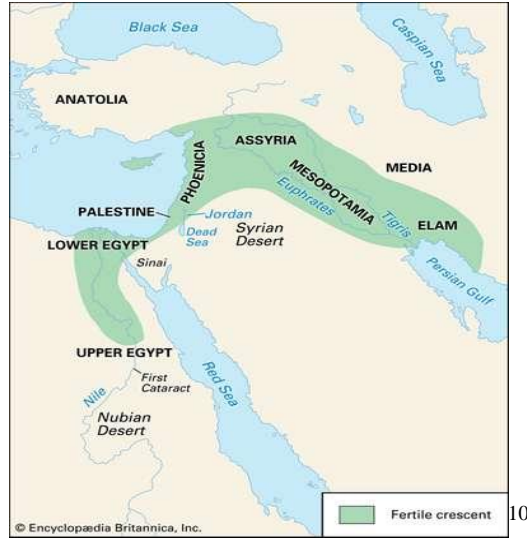
⁵ Graham Hancock, *Tanrıların Büyücülere*, (çev. F. Nagehan Öztürk), Ganj Yayınları, İstanbul 2018, s.21-35.

⁶ L. Sepici, *a.g.e.*, s. 15.

⁷ Andrew Collins, *Göbekli Tepe ve Tanrılarının Doğuşu*, (çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 16-17.

İnanç Olgusunun Oluşumda Madenlerin Rolü

Mısır Körfezi'nden başlayarak kuzeye doğru yükselen oradan da Kuzey Mezopotamya hattını takip ederek Dicle'nin doğusundan güneydoğu Anadolu ve kuzey Suriye'den hareketle batıya doğru uzanan nal şeklindeki sahaya ilk defa 1916 yılında Amerikalı antropolog James Henry Breasted⁸ tarafından “Bereketli Hilal” yakıştırması yapılmıştır.⁹

İnsanlık tarihine büyük bir ivme kazandıran bu saha tarihi bulguların işaret ettiğine göre insanoğluna salt biyolojik ve fizyolojik olarak yaşam hakkı tanımakla kalmamış aynı zamanda ona yaşamı bahşeden tanrısına bir bina içerisinde tapınma imkânı da vermiştir. Bu vesileyle “Bereketli Hilal” insanlık tarihinin ilklerinin meskeni olarak sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Nitekim tarihin ulaşılabilen en eski tapınak kompleksi olarak kabul edilen Göbekli Tepe de Bereketli Hilal’in sınırları içerisinde yer almaktadır. Geldiğimiz noktada Göbekli Tepe ibadetinin tam olarak nasıl bir ilahi güce yönelik olduğu konusunda tartışmalar devam etmektedir. Ancak bilinen o ki, insanoğlu var olduğu andan itibaren bir tanrı bilincine vakıftır.¹¹ Lakin bu tanrının adlandırılması ve konumlandırılması noktasında insanın sancılı bir süreç yaşadığı da muhakkaktır. Bu çaba sırasında o kendisinin ve evrende var olmuş her bir maddenin bir yaratılma mahsulü olduğu bilincine varmıştır. Ona göre yaratılmışlar içerisinde en karmaşık ve bir

⁸ James Henry Breasted: <https://www.britannica.com/biography/James-Henry-Breasted> (24.11.2019).

⁹ Bryce, T. “The Near East from the Early Bronze Age to the Persian Empire”, *The Routledge Handbook of The Peoples and Places of Ancient Western Asia*, Routledge, London ve New York 2009, s. 243.

¹⁰ Bereketli Hilal: <https://www.britannica.com/place/Fertile-Crescent> (24.11.2019).

¹¹ Kerim Yavuz, “Dini İnançın Gelişiminde Nativizm ve Tecrübencilik Problemi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7, Erzurum 1986, s. 130-136.

o kadar da en muazzam duran hiç şüphesiz ki, doğum hadisesiyle dünyaya gelmiş olan insandır. Fakat insan bir başka insanın doğurmasıyla var olabilecek kadar sığ bir varlık değildir. Bir kadının bir insanı var edişi ancak bir türetme eylemidir. Bu sebeple insan ilk atasının bir yaradılışın ürünü olduğu sonucuna varmıştır. Dahası insanı türeten insan; canlı, ölümlü ve yeryüzünde yaşarken, buna karşın türetilmiş yaratana tanrı ise; soyut, ölümsüz ve gökyüzünde yaşayan bir varlık olarak tezahür edilmiştir. İnsan bu süreçte istemsizce ve varlık gayesinin içine gizlenmiş giz ile dâhil olmuştur. Bu sebeple o kendisine şu soruyu yöneltmeye başlamıştır: Tanrı kimdir ve ne için vardır?

Bireylerin tanrı algısını ölçmek gayesiyle yapılmış olan bir çalışmanın neticesinde; var olan gerçek tanrıya inanan insanların ona sevgiden mi? yoksa korkudan mı? tapındıklarını ortaya koyan veriler sunulmuştur. Buna göre korkunun insan ruhu üzerinde mutsuzluk yarattığı bu sebeple de gerçek inanır kitlenin tanrı bilincinin sevgi kökenli olduğu vurgulanmıştır.¹² Oysa ki, insanda var olan tanrı bilincini salt korku ya da sevgi kıstası ile sınırlandırmak mümkün değildir. Zira insanoğlu egosunun esiri olduğu kimi hallerde pragmatik bulmadığı ve fayda sağlayamayacağını düşündüğü hiçbir güdüye meyil etmemiştir. Bu sebeptir ki, insan esasen zihninde yarattığı tanrıdan korkmayıp, korktuğu şeylerin üstesinden gelebileceğini düşündüğü için o tanrıya inanmıştır. Aynı şekilde insan tanrısına salt sevgi bağıyla da bağlanmayıp, onun tanrısına yönelttiği olumlu duygu minnettarlığını ifa etmiştir. Nitekim bu minnettarlık duygusunun devamlılığı da bir noktada tanrı ile ona inanan kitle arasında devam eden alışverişe bağlı duruma gelmiştir. Öyle ki tanrısından beklentisi olan insan bu beklentinin yerine getirilmesi için ona yalvarmakta, tapınmakta ve kurbanlar sunmaktadır. Beklentisi yerine gelse de bu ritüelleri devam ettirmekte ve böylece beklentilerinin ibresi ile ibadetlerinin ibresi doğru orantılı olarak yükselmekte ya da düşmektedir. Bu cümleden hareketle insanoğlunun ıra yönünden çıkarıcı bir mahiyette olduğu ve yaratılan ya da terk edilen dinlerin temelinde tamamen bir alışveriş temasının yer aldığı görülmektedir. Öyle ki, milyonlarca yıl pagan bir itikatta ibadet eden insan neredeyse yarattığı tüm tanrılarında bir menfaat götmüştür. Bu sebeptir ki, Anadolu insanı, korktuğu için ilkbaharda yıldırım tanrısına taparken, kış aylarında ise muhtaç olduğu güneş tanrısını anımsamıştır. Neolitik Dönem ile birlikte verdiği emeğin yeşerebilmesinin tanrının verdiği yağmura bağlı olduğunu fark eden faydacı insan artık yağmur tanrısına ve orak tanrısına tapınmaya başlamıştır. İşte insanlık tarihinde yer

¹² Özlem Güler, “Tanrı Algısı Ölçeği (TA): Geçerlik ve Güvenirlik Çalışılması”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XLVIII, S.1, Ankara 2007, s.132.

edinen tapınaklar da bu alışın karşılığında bir veriş olarak can bulmuştur. Böylece inanan insan kendisine fayda sağladığına inandığı tanrısına yakışır tapınaklar inşa etmeye başlamıştır ki, söz konusu olan bu tapınakların ilk defa Gök Tanrı için inşa edildiği düşünülmektedir. Zira dönem insanı için yaşamsal fayda sağladığı ve tapındığı tanrısı ulaşılamaz bir alanda yani “gök”lerde yaşamaktadır.¹³ Gök Tanrı’nın keşfinde onun ulu yapısının yanı sıra insanlığa sağladığı fayda da etkin bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim amansız doğa ve vahşi hayvanlar karşısında çareyi taştan kesici ve delici silahlar yapmakta bulan insan, bu defa da bu taşta kesicilik mahareti veren demiri keşfetmiştir. Söz konusu keşifle birlikte insanlığın madeninin etrafında konuşlanmaya başladığı görülmektedir. Bu sebeple inanır ilk kitle ile göksel maden sınıfında değerlendirilen demir filizini keşfetmiş olan kitlenin bire bir aynı olduğunu söylemek zor değildir. Dahası söz konusu bu kitlenin tapındığı Gök Tanrı da tıpkı demir filizlerinin kaynağı gibi maddesel olarak gökyüzünde yer almaktadır. Evvel insanın zihninde demir madenin kaynak meskeninin gökyüzü olduğu meselesinin en güzel kanıtı ise demir kelimesinin Sumerce AN.BAR, yani “gök” ve “ateş” işaretlerinin birleşimiyle yazılıyor olmasında aranmalıdır. Nitekim Sumerce çivi yazılı tabletlerde AN.BAR şeklinde geçen kelime genellikle “göksel maden” veya “yıldız-maden” diye tercüme edilmektedir.¹⁴ Mevzuya ispat mahiyetinde olabilecek bir diğer örnek de Amerika kıtasından gelmektedir. 1500’lerin başında Meksika’yı işgal eden İspanyol asıllı Hernán Cortés¹⁵, Azteklere silahlarını neden imal ettiklerini sorduğunda, cevaben Amerika’nın gerçek yerlileri gökyüzünü işaret etmişlerdir. Gerçekten de Amerika’da yapılan arkeolojik kazılarda topraktan çıkarılmış hiçbir demir izine rastlanılmamıştır. Bu da İspanyolların yeni kıtayı işgal etmeden önce Amerika yerlilerinin metalürji bilgisinin hali hazırda gökyüzü kaynağında kaldığını, asıl maden yataklarının yeryüzünde olduğunun henüz keşfedilmemiş olduğunu göstermektedir. Ayrıca Amerika yerlilerinin vakıf olduğu metalürji bilgisi onları teolojik olarak da Gök Tanrı’ya ulaştırmıştır. Buna karşın onlardan binyıllar önce yaşamış olan eski kıtadaki evvel insanlar madenin salt kaynağının gökyüzü olmadığı asıl değer topağın derinliklerinde olduğunu zaman içerisinde fark etmişlerdir. Zira ana kıtadaki evvel insan ilerleyen süreçte göktaşından daha keskin ve daha parlak olması sebebiyle daha çok fayda sağlayabileceği obsidyeni keşfetmiştir. Böylece hayatına obsidyeni ehemmiyetli bir

¹³ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, (çev. Ali Berktaş), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2015, s. 69.

¹⁴ M. Eliade, *a.g.e.*, s. 69-70.

¹⁵ Hernán Cortés: <https://www.britannica.com/biography/Hernan-Cortes> (13.10.2020).

meta olarak dâhil etmiş ve yaşam mücadelesinde muhtaç olduğu alet edevatı obsidyen kullanarak temin eden evvel insan bu tarihten sonra demiri ve ateşi ayrılmaz bir bütün olarak algılamaya başlamıştır. Bu ikilinin birlikte anılmasının ilk sebebi ise obsidyenin volkan kökenli olmasında aranmalıdır. Nitekim “Volkan Camı” olarak da adlandırılan obsidyen yoğun biçimde demir madeni ihtiva eden yanardağ püskürüklerinin ani şekilde soğuması ile meydana gelmektedir.¹⁶ Bu meydana geliş evvel insanın zihninde obsidyenin dünyanın iç ateşinin dışa vurumu şeklinde tezahür edilen volkan hadisesinin bir neticesi olarak karşılık bulmuştur. Bu sebeple evvel insan için ateş ve demir ayrılmaz bir bütün olarak mitolojide ve ardında da sistemleşen teolojide yer bulmuştur.

Bir sonraki süreçte insanoğlu bir başka madeni de yaşam yolculuğuna dâhil etmiştir. Bu defa da çakmaktaşı insan için en az göktaşı ya da obsidyen kadar ehemmiyetli bir hammadde haline dönüşmüştür. Çakmaktaşını diğerlerinden özel kılan ve insan için değerli hale getiren ise ulaşılabilirliğinin yanı sıra işlenmesinin diğerlerine nazaran daha kolay olmasıdır. Neticede her üç maden türü de bir şekilde kullanılarak insanlığın maddi kültüründe obje olarak yer edinmiştir. Böylece tarihin ilk evresi olarak adlandırılan Taş Devri'ne de isim babalığı yapan taş salt maden olma hüviyetinden çıkarak maden ederinin yanında obje olma değerini de kazanmıştır. Lakin insanlığa metalürji noktasında asıl ivme kazandıran süreç hiç şüphesiz ki, toprağın bağrından çıkarılan demirin şekillendirilmesiyle başlamıştır. Ancak bu sürece gelinceye kadar dönemin metalürji bilgisi topraktan çıkan demiri göktaşı demiri kadar kolay eritebilecek düzeyde değildir. Dahası bu maden kendisinden bir adım önce keşfedilmiş olan bakır, kalay ve tunçtan da farklılık göstermektedir. Ama insan zihni tıpkı doğaya dair her bir aşılma sorunu bertaraf ettiği gibi demirin insan karşısındaki çetin duruşunu da icat ettiği devasa fırınlarla yok etmiştir. Gerçekten de her keşfinin ve icadının ardında tanrısal bir kudret bulunduğunu bilen insan, bu defa da metalürjik izabe işlemi sırasında Mezopotamya'lı Ateş Tanrısı Gibil'i tanrısal bir vaka olarak çabasının içine dâhil etmiştir. Zira ata bilgisi ona ateş ve demirin ayrılmaz tanrısal bütünlük olduğunu aktarmıştır. Nitekim Tanrı Anu ve Tanrıça Şala'nın oğlu olarak Gibil ya da Girra adlandırılmasıyla karşımıza çıkan tanrı mitoslarında “demirci ocağında yanan kutsal ateş” olarak tasvir edilmektedir.¹⁷ Aynı şekilde tanrıça Ninmug'da dini bir ritüele bağlı olarak gerçekleşen izabe faaliyetinde demircileri ve metal ustalarını korumak için dua eden

¹⁶ Nil Küçük-Onur Gezer, “Doğal Siyah Obsidyen Cevherleri İçin Yığılma Faktörlerinin Belirlenmesi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, S. 17, Afyon 2017, s. 872-873.

¹⁷ Jeremy Black-Anthony Green, *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü*, (çev. Necdet Hasgül), Aram Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 84

tanrıça olarak bilinmektedir. Yeni Asur Dönemi¹⁸ tabletlerinden birinde, izabe yapılacak uygun gün ve ayın önceden belirlenmesi gerektiği; ayrıca, izabe gerçekleşmeden evvel fırının önüne bir tütsü yakılması ve törensel bir şekilde yere bira dökülmesi gerektiği yazmaktadır. Ayrıca eski metinlere göre, izabenin kutsala ulaşabilmesi için bu işleme katılan tüm işçilerin önceden hem bedensel olarak hem de ruhen arınmaları gerekmektedir. Bunlarla birlikte evvel insan için topraktan metal elde edebilmek ilahi kabul edilen kozmik bir dünyaya girişi de simgelemektedir. Bu kozmik kapıdan geçmeye yeltenen maden işçileri izabe faaliyetine girişmeden evvel tanrılara cevherden metali serbest bırakmaları için toplu halde yalvarmışlardır. Görüldüğü gibi günümüz teolojisinde dua olarak karşılık bulan bu yakarış ibadi noktada evvel insanın beklentisini dile getirmesinin yanı sıra tanrı-maden birlikteliğinin izahı içinde önemli bir işarettir. Nitekim antik madenciye göre eğer tanrılar işbirliğini reddederlerse başarılı bir izabe işleminin gerçekleştirilebilmesi mümkün değildir. Bu nedenle izabe işlemi dinle iç içe geçmiş katı kuralları olan bir ritüele bağlanmış durumda görünmektedir.¹⁹

Neticede insanoğlunun hayat serüveninde göktaşı ile başlayan maden yoldaşlığı beraberinde Gök Tanrı itikadını getirmişken, maden teknolojisinin göstermiş olduğu devrimsel değişimle birlikte teolojik olarak da büyük değişimler yaşanmıştır. Zira obsidyen ve çakmaktaşının yaşamsal aletlerin yapımında ham madde olarak kullanılabilir olduğunun keşfi metalürji alanında olduğu kadar itikat boyutunda da büyük yenilikler getirmiştir. İnsan zihni artık maden ve madenin tedarikçisi durumunda olan tanrıyı göklerde aramak yerine yeryüzüne indirilmiştir. Öyle ki, insanoğlu için Gök Tanrı'nın armağanı olarak kabul edilen madenin daha fazla çeşidiyle yerde olan tanrı/tanrılar tarafından insanlığa sunulduğunun farkına varılmıştır. Böylece tanrıdan beklenti içinde bulunan insan, yakarışlarının karışığı olarak göktaşlarını armağan eden Gök Tanrı yerine volkanik lavların, maden yataklarının ve filizlerinin de dâhil olduğu yeraltı kutsallığını benimsemiştir. Dahası ilk evvel ona obsidyeni sunan Ateş Tanrısını sonrasında da çakmaktaşı ile kireçtaşını ve ardından gelen tüm madenleri (bakır-kalay-demir, vb.) bahşeden Toprak Ana'yı itikat dünyasının merkezine yerleştirmiştir.

Gerçekten de bu itikadın ilk izlerine rastladığımız Bereketli Hilal'in evvel insanları madenlerin toprağın bağrında var olduğuna inanmışlardır. Bu sebeple de dönemin insanının zihninde madenlerin kaynağı Toprak Ana'nın rahmiyle

¹⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu*, (çev.Dilek Şendil), C.2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 123-213.

¹⁹ Prentiss De Jesus-Gonca Dardeniz, "Antik Madencilik Hakkında Arkeolojik ve Jeolojik Görüşler", *Maden Teknik Arama Dergisi*, S.151, Ankara 2015, s. 238.

özdeşleştirilmiştir. Böylece Toprak Ana'nın rahminden çıkarılan madenler kutsal birer "cenin" olarak insanoğluna hizmet etmeye başlamıştır.²⁰ İnsan ise bu kutsal alışın karşılığını vermek adına kendisine madeni bahşeden Toprak Ana'nın kutsallığını kabul etmiş ve ona tapınaklar inşa ederek bahşettiği madenin devamlılığını dilemiştir.

Göbekli Tepe'nin Tanrısal Cinsiyet Kavramı

G. Childe'nin insanlık tarihindeki büyük önemine binaen adına "devrim" dediği ve insanın; tohumu ve hayvanı ehlileştirerek milyonlarca yıl devam eden seyrüseferindeki konar-göçerliği terk ederek yerleşik yaşama geçtiği Neolitik Dönem insanlık tarihine getirdiği yeniliklerle birlikte gerek biyolojik gerekse de sosyo-kültürel noktada insanı etkilemiştir. G. Childe göre, insan bu dönüşü olmayacak değişime zorunlu haller altında yaşamını ve varlığını devam ettirebilmek gayesi ile mecburiyet tesiri altında olur vermiştir.²¹ Zira ona göre insanoğlunun doğa ile mücadelesinden duyduğu yılgınlık ve yaşanan büyük iklimsel değişiklikler neticesinde zuhur eden gıda kıtlığından türeyen yeni kaynak arayışı insanı yerleşik hayata geçmeye itmiştir. Lakin bu fikre şiddetle karşı çıkan K. Schmidt ise Buzul Çağı'nın²² sonlarına doğru küresel ölçekte büyük bir iklim değişikliğinin gerçekleşmiş olduğunu kabul etmiştir. Ayrıca Holosen Dönem'in²³ başlarındaki bu ani iklim değişikliğinin Ön Asya'da mevcut bulunan gıda çeşitliliğini ve miktarını herhangi bir şekilde etkilemediğini bu sebeple de insanların yerleşik hayata geçişinde toplumsal değişikliklerin iklimsel değişikliklerden daha etkin olduğunu vurgulamıştır.²⁴ Yani ona göre insanoğlu gıda ihtiyacı ya da hayati varoluş sebebiyle değil, ilahi ve ruhi tatmin gayesiyle yerleşik düzene geçmiştir. Nitekim 1994 sonrası özellikle Göbekli Tepe'nin keşfiyle birlikte yeni bir teori ortaya çıkmıştır. Bu teorinin temelinde ise gerek Göbekli Tepe'nin tarihsel başlangıcının Neolitik Devrim öncesine kadar uzandığı iddiası, gerekse de inşa edilmiş amacının toprağa yerleşmek ve bağlanmaktan ziyade kutsalı belirlemek ve kutsal olana ibadet etmek fikri yatmaktadır. Ayrıca bu teori yerleşik hayat tarzının Neolitik Devrim'le birlikte toprağa kök salmak gayesiyle kurulmuş olan köylerden ziyade, ibadet etmek

²⁰ M. Eliade, *a.g.e.*, s. 70.

²¹ Daha geniş bilgi için bkz. G. Childe, *a.g.e.*

²² Banu Özüşen-Zafer Yıldız, "Buzul Çağı'ndan İlk Çağ'a Tüketim Tarihi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, C. 4. S. 7, Isparta 2012, s. 7.

²³ Bülent Arıkan, "Holosen Süresince Anadolu'da Makrofiziksel İklim ve Toprak Kullanım Modellerine Örnekler ve Arkeolojik Yerleşim Örgüsüne Yeni Bir Bakış", *31. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Erzurum 2015, s. 135-136.

²⁴ Karl W. Luckert, *Göbekli Tepe*, (çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul 2018, s. 8.

gayesiyle inşa edilmiş dini binalar yani tapınaklar vasıtasıyla olduğunu ve bu düzene can veren ilk yapılardan birinin de Göbekli Tepe olduğunu ortaya çıkarmıştır.²⁵

Görüldüğü gibi Göbekli Tepe'nin bilim radarına girişiyle birlikte insanlık tarihine dair hali hazırda malik bulunulan pek çok bilgi tekrar tekrar irdelenmek ve gözden geçirilmek durumunda kalmıştır. Bunlar içerisinde en büyük soru işaretlerini barındıran ise hiç şüphesiz ki, Neolitik Dönem'dir. Zira insanın ne sebeple özgürlüğünü terk ederek yerleşik hayata yani bir noktada gönüllü toprak köleliğine geçtiği ve söz konusu olan bu sürecin aşamaları modern insan için hala bir muamma olarak bilim dünyasının gündemindedir. Öyle ki, varış noktasında tarımı ehlileştiren insanın yerleşik düzene geçtiği savı 20. yüzyıldan bu yana gerçek kabul edilmiştir. Lakin gelinen noktada insanlığa yerleşik düzenin anahtarını verenin buğday değil madenler olduğu görülmektedir. Nitekim "*kendini yaratan insanın çağı*" olarak literatüre giren ve devrim olarak nitelendirilen Neolitik Dönem²⁶ ilk atalarımızın biyoloji bilgisinden ziyade metalürji bilgisiyle başlayan bir süreçtir. Zira insanoğlunun toprağa nizam vermesi çıplak elleriyle mümkün görünmemekle birlikte bu halin gerçekleştirilebilmesi gerekli alet edevatın teminiyle mümkündür. İşte bu sebepleydi ki, O Neolitik öncesi toprağı ve hayvanı evcilleştirmeden madeni ehlileştirmiştir. Bu ehlileştirme esnasında da madenin kaynağı olan Göbekli Tepe başlıca rolü oynayan mesken olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁷

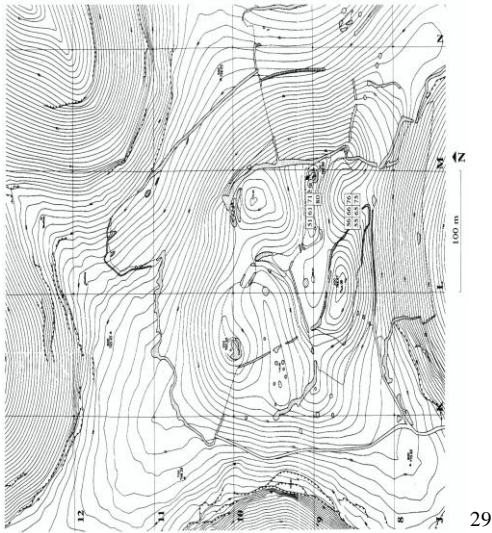
Filhakika Göbekli Tepe'yi inşa eden ilk kitle avcı-toplayıcı karakterden ziyade söz konusu avı gerçekleştirebilecek aletlerin yapılabilmesi için madenci ve zanaatkâr bir karakterde görünmektedir. Nitekim dönemin insanı, toprağa gömülü halde bulunan çakmaktaşı yumrularını çıkarıp ok, mızrak ucu ve kesici aletler yapmak zorunluluğunu yaşamıştır. Yabani hayat karşısında ayakta kalabilmesinin başlıca koşulu da budur. Görünen o ki, bu şartlar altında taş Bereketli Hilal insanına yaşamı bahşeden bir maden haline dönüşmüştür. Gerçekten de insanın hayatta kalabilmesi taştan imal ettiği aletlere sahip olabilmesine bağlanmıştır. İşte bu mecburiyet ve bağlılık insan ile taş arasında kutsiyete varabilecek bir yol inşa etmeye başlamıştır. Öyle ki, çakmaktaşı ve kireçtaşı damarları yönünden zengin bir plato üzerinde kurulmuş olan Göbekli Tepe K. W. Luckert'e göre, çakmaktaşı alet imalatından kireçtaşı sanatsal oymacılığına geçişte yeni

²⁵ Yusuf Kılıç-Elvan Eser, "Mezopotamya Kent Devletlerinin Kuruluş Nazariyeleri ve Etkin Bir Faktör Olarak Din", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.6, S. 2, 2019, s. 539-540.

²⁶ Mehmet Özdoğan, "Neolitik Çağ-Neolitik Devrim-İlk Üretim Toplulukları Kavramlarının Değişimi ve Braidwoodlar", *Türkiye Bilim Akademisi Arkeoloji Dergisi*, S.7, Ankara 2004, s.45.

²⁷Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe, Southeastern Turkey: A Preliminary Report on the 1995-1999 Excavations", *Paléorient*, C. 26, S. 1, 2000, s.47.

bir dinin nizama girdiği mahal olarak değerlendirilmelidir. Zira bölgeye taş ihtiyaçlarının teminini sağlamak için sıklıkla gelen madenciler topraktan aldıklarının şükranına karşılık olarak aynı noktaya Toprak Ana'nın bir dağ büyüklüğündeki tezahürü olarak düşünmüşlerdir. Nitekim onlar bu dağ kollarını, bacaklarını açıp uzanmış bir kadına dönüştürmüşlerdir. Filvaki Göbekli Tepe'nin kâşifi olan K. Schmidt'de raporlarında bölgeyi ilk gördüğünde kireçtaşından oluşmuş olan bu platonun üzerinde böylesi bir tepenin herhangi bir doğa gücüyle oluşamayacağını düşündüğünü söylemektedir. Bugün modern bilimin tespitleriyle Göbekli Tepe diye adlandırılan yükseltinin doğal bir tepe olmadığı, bu suni tepenin maden artıklarından ve moloz parçalarından oluşturulmuş olduğu teyit edilmiştir.²⁸

Gerçekten de maden atıklarıyla ve moloz yığınlarıyla oluşturulmuş olan bu kadın silüetinin başı kuzeye bakar konumdayken, iki bacağı güneye doğru açık şekilde konumlandırılmıştır. Kolları ise kuzeybatı ve kuzeydoğu yönünde uzanmaktadır. Dahası bir dağ büyüklüğündeki bu kadın silüetini Bereketli Hilal'in düzlüklerine sere serpe yerleştiren inanır kitle için sahaya ait olan çakmaktaşı yumruları Toprak Ana'nın rahmindeki embriolar olarak kabul etmiştir. Bu nedenle dini ritüel faaliyetlerini Toprak Ana'nın kasık bölgesi olarak tasarladıkları güney tarafında yoğunlaştırmışlardır. Gerçekten de Göbekli Tepe'nin üzerine inşa edilmiş olan tapınaklar Toprak Ana'nın rahmine giriş kapıları olarak düşünülebilir. Nitekim bu teori Toprak Ana'yı döllemek için üzerine konuşlandırılmış olan T formundaki kireçtaşından phallusları da

²⁸ K. W. Luckert, *a.g.e.*, s. 87-89.

²⁹ Klaus Schmidt, *a.g.m.*, s.47.

³⁰ Kazılara başlanmadan önce Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından çekilmiş Göbekli Tepe'nin havadan görünümü: <https://www.gobeklitepe.gen.tr/olagandisi-bir-erken-neolitik-buluntu-yeri-gobeklitepe/> (19.09.2020).

açıklamaktadır. Netice olarak üst üste inşa edilen bu tapınaklar Toprak Ana'nın döllenmesini ilerleyen süreçte de gebeliğini temsil etmektedir. İşte bu vesile ile de sahanın adı hamile bir kadına atfen Göbekli Tepe olarak adlandırılı gelmiştir.³¹ Oysa ki, bu güne kadar Göbekli Tepe'ye dair yapılan pek çok araştırmada kutsal sahanın itikattaki cinsiyetine dair pek çok bilim insanının mutabık kaldığı görüşe göre, Göbekli Tepe eril bir yapı arz etmektedir. Bölgede tasvir edilen tüm hayvanların cinsiyeti erkektir ve dahası hayvanların hemen hemen hepsi çiftleşmeye hazırdır. Ayrıca T formundaki dikilitaşlar birer phallus temsil etmektedir. Detaylı saha taraması neticesinde sadece kadına ait tek bir tema ile karşılaşmıştır o da doğum vakası ile alakalı olarak kabul edilmiştir.³² Bu da bölgenin tamamen eril mahiyette olduğunu düşündürmüştür. Lakin unutulması şudur ki, Göbekli Tepe'de dişil herhangi bir tema, figür, tasvir bulunamaması son derece normaldir. Zira bölgede kadının yani Ana Tanrıça kültünün tespit edilememesinin yegâne sebebi, Göbekli Tepe'nin kendisinin fiziksel bir tanrıça olarak düşünülmesidir.³³ Dahası Göbekli Tepe'de inşa edilen oval yapıların dizilim şekli de bir kadının rahmindeki yumurtaların dizilimiyle benzerlik göstermektedir. Ayrıca oval düzlemdeki tapınakların T biçimli 12 dikilitaştan oluşmuş oldukları ve dikilitaşların sadece sağ yüzünde sembolik resim ve kabartmaların kullanılması, buna istinaden sol cephenin tamamen boş bırakılması da bir ibadethane olarak düşünülen Göbekli Tepe'de kutsal bir geçiş töreni tertip edildiği takdirde ziyaretçilerin saat yönünde hareket etmelerini zorunlu kılmaktadır.³⁴ Zira saat yönünün tersine hareket edildiği durumda ziyaretçilerin T biçimindeki dikilitaşlardaki şifrelenmiş sembolik anlatımdan mahrum kalacağı görülmektedir.³⁵ Bu yönü ile Göbekli Tepe'de de icra edilen ibadetlerin spiral bir düzende, saat yönünde, taş bloklar etrafında yapılıyor olması son derece manidardır. Ayrıca mitolojide de spiraller kadınla bağlantılı semboller olarak görülmektedir. P. Graziosi, Porto Batisco mağarasında görülen yılan ve spiral arasındaki ilişkiyi de böyle değerlendirmiş spermanın yumurtanın etrafında 7 defa dönerek yumurtayı dölemesini de meseleye delil olarak göstermiştir.³⁶ Bu izahlardan hareketle Göbekli Tepe ibadi

³¹ K. W. Luckert, *a.g.e.*, s.73-92.

³² Yusuf Kılıç-Elvan Eser, "Göbekli Tepe D Tapınağı Dikilitaş Betimlemeleri İle Sumer Mit Anlatıları Arasındaki Benzerlikler", Doç. Dr. Samira Kontantamer Armağanı, (ed. Mesut Ağır-Ahmet Özturhan), Çizgi Kitapevi, Ankara 2019, s. 364./Göbekli Tepe Kadın Figürü: <https://arkeofili.com/gobekli-tepe-ile-ilgili-tum-merak-ettikleriniz-jens-notroff-roportaji> (25.11.2020)

³³ K. W. Luckert, *a.g.e.*, s. 80.

³⁴ Yusuf Kılıç-Elvan Eser, "Göbekli Tepe Ne Anlatıyor: Doğum, Ölüm ve Hayat Döngüsü", *III. Uluslararası Bilimler Işığında Yaradılış Kongresi Bildiriler Kitabı*, C.2, Iğdır 2019, s. 754.

³⁵ A. Collins, *a.g.e.*, s.92.

³⁶ Mehmet Ateş, *Mitolojiler ve Semboller*, Milenyum Yayınları, İstanbul 2014, s.89-90.

hayatında spiral düzende bir ritüelin belirlenmiş olması da doğrudan dışıl olan sahanın kadın, dölleme, doğum/doğurganlık ve ölümü kapsayan varoluşla olan bağından ileri geldiğini söylemek zor değildir.

Göbekli Tepe'ye dair merak edilen bir diğer konu ise spiral düzende dizilmiş olan dikili taşların ortasında neden yan yana duran T biçimli iki figürün bulunduğu ve bu figürlerin tam olarak neyi ifade ettiği. D tapınağının merkezindeki dikilitaşların içerisinde durduğu kaidelerin güneye bakan yüzünde 7 adet kuş figürü bulunması³⁷ da aynı şekilde D tapınağı ana dikilitaşının kadın, dölleme ve doğum/doğurganlıkla alakalı olduğuna dair bir kanıt gibi görülmektedir. Zira dönemin sembolizminde ve mitolojisinde kuş ve kuşa dair olanlar tüm yaratılmışların yumurtadan geldiği inanişına atıfta bulunmaktadır. Buna göre üzerinde kuş motifleri bulunduran kaideler kadını temsil ederken, üzerine dikilmiş phallus formu dikilitaşlar bizzat erkek üreme organı olarak tasvir edilmiş ve bu birleşim doğumla yani yaratılışla taçlandırılmıştır. Söz konusu bu iki dikili taşın yüzlerinin kült yapısının güneyinde yer alan kapıya bakıyor oluşu da bir diğer dikkat çekici husustur.³⁸ Zira Göbekli Tepe yayılımında Toprak Ana olarak tasavvur edilen yığma yapının rahim bölümünün güneyde olduğu düşünülmüştür.

Göbekli Tepe'nin dışıl yapısına dair en güzel örneklerden biri de A tapınağında bulunan 1 numaralı dikilitaş. K. Schmidt Göbekli Tepe araştırmalarının devam ettiği süreçte bir karışıklığa mahal vermemek adına gün yüzüne çıkarılan her bir yapıya alfabetik olarak bir isimlendirme yoluna gitmiştir. Ancak arkeolog A tapınağında bulunan 1 numaralı dikilitaşta o kadar çok sayıda yılan tasviriyle karşılaşmıştır ki, bu nedenle A tapınağına spesifik olarak yılanlı tapınak adlandırması yapmıştır.³⁹ Oysa ki, ilerleyen süreçle birlikte Göbekli Tepe'de daha fazla taş blok gün yüzüne kavuşturulmuş ve söz konusu bu bloklar üzerine nakşedilmiş daha gerçekçi yılan şekilleriyle karşılaşmıştır. Bu hal çerçevesinde A tapınağı 1 numaralı dikilitaş üzerinde yer alan simgelerin bir kez daha irdelenmesi gerekmektedir. Nitekim bu simgeler sembolizmde phallusa karşılık geldiği düşünülen yılanı değil spermayı sembolize etmektedir ki, bu afaki bir durumdur. Zira meselenin gerçekliği kabul edildiği takdirde; Bereketli Hilal'in avcı toplayıcı gruplarının modern bilimin mikroskop altında incelendiğinde ulaşabildiği spermanın neye benzediği bilgisine bundan bin yıllar önce vakıf oldukları gerçeğiyle karşılaşmaktadır. Dahası A tapınağı 1 numaralı dikilitaş

³⁷ A. Collins, *a.g.e.*, s.74.

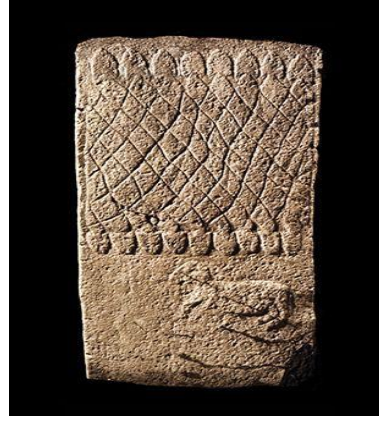
³⁸ A. Collins, *a.g.e.*, s.50.

³⁹ A. Collins, *a.g.e.*, s.54-57.

üzerine nakşedilen yılanı andıran fakat diğer yılan şekillerinden keskin farklılıklarla ayrılan bu temada kullanılan şekillerin rakamsal değeri de bir başka bilginin kapısını aralar mahiyettedir. Bir yılanımsının bir başka yılanımsı ile örgü tekniği kullanılarak ortaya koyduğu bu anlatı ilk bakışta yılanlardan mamul bir sepeti andırmaktadır. Lakin matematiksel verinin neticesinde ortaya çıkan 72 sayısı bir noktada kadın, döllenme, doğum/doğurganlık ve ölüm adına adanmış ve görsellerle bezenmiş devasal bir bilimsel literatür galerisini andıran Göbekli Tepe'nin gerçeğine ve onu ortaya koyan alimlerin anatomi ile biyoloji bilgisine ışık tutacak türdendir. Nitekim gerek anatomi ilminin verileri gerekse de semavi dinlerin kutsal kitaplarının aktardığına göre gebelik hadisesinde 72 sayısı son derece ehemmiyetli matematiksel bir veridir. Zira yumurta ile buluşan ve döllen sperm embriyoya dönüşümü esnasında öncelikli olarak kalp oluşmakta ve diğer organlar da zaman içerisinde oluşumunu ve gelişimini tamamlayarak 39 haftalık süre sonucunda doğum hadisesi gerçekleşmektedir. Meseleye tarihsel süreçte en güzel tanımlamayı yapanlar ise Sumerliler olmuştur. Çünkü onlar cinsel güce ve sonrasında oluşan sperme “kalbin suyu” demişlerdir.⁴⁰ Bu tanımlama Sumerlerin dişinin yumurtasına girerek döllenmeyi sağlayan sıvının ilk olarak embriyoda kalbin oluşumunu sağladığını bildiklerini göstermektedir. Fakat burada asıl enteresan olan şey ise Sumerlilerden binlerce yıl önce yaşamış olan Bereketli Hilal'in âlimlerinin bu bilgiye ve daha da fazlasına sahip olduklarının görünmesidir. Nitekim onların gebelik hadisesinde oluşacak olan yeni canlının döllenmeyi takip eden 72. günde ruhuna kavuşacağını⁴¹ ve parmak izlerinin oluşacağını⁴² da bildikleri gereceği de ortaya çıkmaktadır.

⁴⁰ Muazzez İlmiye Çığ, *İnanna'nın Aşkı Sumer'de İnanç ve Kursal Evlenme*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s.14.

⁴¹ Buna göre birinci aşama sırasında sperm yumurtanın fallop tüplerinden girmesi ve döllenmeyi gerçekleştirmesi gerekmektedir. Bu hadisenin neticesinde dölenen yumurta zigot halini almaktadır. İkinci aşamaya gelindiğinde ise zigotun önce rahime tutunması daha sonra da 6. günden itibaren implantasyon diye adlandırılan rahim içine yerleşme süreci yaşanmaktadır. Bu dönemden sonra rahim içine yerleşmiş olan canlı için embriyo terimi kullanılmaktadır. Bu süreci takiben büyümenin devam ettiği 3-8. haftalar içerisinde bazı özel doku ve organlar gelişmektedir. Hiç şüphesiz ki, bunlar içerisinde en gizemli olanı her bir insan için müstakil durumda bulunan parmak izleridir. Gebeliğin üçüncü aşaması olarak adlandırılan ve 3. ayın başından doğuma kadar geçen süreç ise fetüs adını alan canlının bedeninin hızla büyüdüğü, doku ve organlarının olgunlaşarak doğuma hazırlandığı süreçtir. Tüm bu süreçler göz önüne alındığında T.C. Devleti yasalarına göre bilinçli gebelik sonlandırma özel durumlar hariç salt 10. haftaya kadar gerçekleştirilebilmektedir. Buna göre 1983 tarihli 2827 nolu Nüfus Planlaması Hakkında Kanun metninin 5. maddesinde “ gebeliğin 10. haftası doluncaya kadar annenin sağlığı açısından tıbbi sakınca olmadığı takdirde istek üzerine rahim tahliye edilir...vd” şeklinde bir izah yer almaktadır. Açık olan kanun bendinden de anlaşılacağı üzere kadının bilinçli gebelik sonlandırma hakkı 10. haftanın başıyla yani gebeliğin 70. günüyle sınırlı tutulmuştur. Nitekim bu zamanı takip eden özellikle 72. günde anne karnındaki embriyo salt kendisine müstakil olan parmak izlerine kavuşmaktadır. Ayrıca İslami itikatta da gebeliğin bilinçli bir biçimde sonlandırılması genel tarafından tasvip edilmemekle birlikte meseleye

Göbekli Tepe'ye mahsus olduğu düşünülen T biçimli dikilitaşlar salt Göbekli Tepe'ye değil modern Türkiye'nin Güneydoğu sathına yayılmış durumdadır. Nitekim söz konusu bu dikilitaş formu Diyarbakır'daki Nevali Çori, Çayönü, Şanlıurfa yakınlarındaki Hamzatepe, Sefertepe, Taşlitepe, Karahantepe gibi Neolitik Dönem sit alanlarında da karşımıza çıkmaktadır ki bunlar arasında Şanlıurfa'daki Karahantepe henüz kazılmaya başlanmış olmakla birlikte pek çok yönden Göbekli Tepe ile denk olduğu düşünülmektedir. Tüm bunlarla birlikte Adıyaman'a yakın bir nokta olan Kılışık'ın yukarıda zikredilen bölgelerle yapısal yönden yakinen bağlantılı olduğu da kabul edilmektedir. Görünen o ki, T biçimli, sembolik ve bir o kadar da kutsal ile bağıntılı olan bu yapılar 160 km² bir alan içerisinde yaygın olarak tekrarlanmıştır. Asıl enteresan olanı ise sözü edilen bu 160 km² sahanın sadece geneli spiral düzende dizilmiş T formundaki dikili taşlara ev sahipliği yapıyor olması değildir. Zira bu bölge aynı zamanda günümüz tahılının genetik kökenini oluşturan yabancı Einkorn'un⁴³ yetiştirildiği Karacadağ'ı da içerisine alan temel sahadır. Araştırmacılar, evcil siyez buğdayının anayurdunu genel hatlarıyla tayin etmekle birlikte, belirgin bir yerleşim adı verememektedir. Karacadağ yakınlarında kurulan Cafer Höyük, Çayönü ve Nevali

günahtan ziyade mekruh olarak bakan âlimler arasında da gebeliği sonlandırma hadisesinin zamanına dair tartışmalar hali hazırda devam etmektedir. Buna göre bazı fakihler hangi süre dâhilinde çocuğun aldırılacağı ya da düşürülebileceği hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlar içerisinde ağır basan sav "ruhun üflenmesi" inancı çerçevesinde şekillenmiş ve bu hadise zaman kıstasında da belirleyici olmuştur. Ancak İslami itikatta yer alan anne karnındaki canlıya kutsalın kendi ruhundan üflemesi hadisesinin zaman tespiti tam olarak yapılamadığı için gebeliği sonlandırmaya ılımlı bakan âlimler bu vazgeçişin en geç 41. günde mi yoksa 72. günde mi gerçekleştirilmesi gerektiğine dair tartışmalarına devam etmektedirler. Bkz. Hilal Duman, "İslam Hukukunda Gebeliğin Kasıtlı Sonlandırılması", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 4, S.41, 2005. / 1983 tarihli 2827 nolu Nüfus Planlaması Hakkında Kanun: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18255.pdf> (17.09.2020)

⁴² Michael Tooley, "Abortion and Infanticide", *Philosophy & Public Affairs*, C. 2, S. 2, USA 1972, s. 42.

⁴³ Peter L. Morrell-Michael T. Clegg, "Genetic Evidence for a Second Domestication of Barley (*Hordeum vulgare*) East of the Fertile Crescent", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, C. 104, S. 9, 2007, s. 3289.

Çori'de MÖ 9-8. binyıllara tarihlenen siyez tohumları keşfedilmiştir.⁴⁴ Gerçekten de Neolitik devrimin ateşleyicisi olarak da rol oynayan bir diğer tanımlama ile “Altın Üçgen” diye adlandırılan bölge burasıdır. Böylece Altın Üçgen için yani Bereketli Hilal'in kalbi için hem Toprak Ana itikadının köken meskeni hem de yaşam standartlarının alaşağı edildiği tüm düzenin yeniden şekillendiği Neolitik Devrim'in çıkış noktasıdır demek doğru bir tanımlama olacaktır.

Neolitik Devrim Altın Üçgen'in avcı toplayıcı gurupları üzerinde büyük değişimlere gebe olmuştur. Nitekim süreç öncesi bilinen tüm dünyayı kendisine mesken eylemiş olan kitle Neolitik düzenle birlikte sınırsız dünya hükmünü, sınırlı tarla mülküne çevirmiş ve hayata daha uzun süre tutunabilmek amacıyla gönüllü olarak toprağın bekçisi haline dönüşmüştür. Neticede ise avcı-toplayıcıları nihayetlendiren bu dönüşüm Neolitik çiftçilerin zuhur etmesini sağlamıştır. Devrimin mülk sahibi yeni çiftçileri bu süreçle birlikte hem biyolojik hem sosyal hem de adabı noktada pek çok değişime uğramıştır. Bu değişimlerin başında mülkün terk edilemeyişi gelmiştir. Zira dönemin şartları irdelendiğinde kısıtlı zaman dâhilinde de olsa mülkün başıboş bırakılması onu tamamıyla yitirmek anlamına gelmiştir. Bu hal çerçevesinde Altın Üçgen'in yeni çiftçileri Göbekli Tepe'de sere serpe uzanan tapındıkları ve varlıklarını borçlu oldukları madenin doğurgan tanrıçasını ziyaret edemez ve onun için gerekli olan dönemsel ritüelleri yerine getiremez olmuşlardır. Bu zorunlu kısıtlama beraberinde dinde bir reformun yapılmasını da gerekli kılmıştır. Bu sebeple eskinin dindar avcı-toplayıcıları yeni dönemin inançlı Neolitik çiftçileri olarak yanına gidemedikleri tanrıçalarını yeni inşa ettikleri kentlerine⁴⁵ yani meskenlerine getirmeye karar vermişlerdir. Böylece Bereketli Hilal'in bağrında Göbekli Tepe'de tüm ihtişamıyla varoluşu simgeleyen bu tanrıçayı ulviyetini bozmadan minimalize ederek ayağa kaldırmışlar ve onu kendi yaşam sahalarında inşa ettikleri doğum tahtlarına oturarak kutsamışlardır. Dahası söz konusu olan bu kitle Neolitik Devrim'in verdiği iç dinamiklerle birlikte din reformunu genişletmiş ve minimalize ederek hanelerine taşıdıkları Toprak Ana'ya yeni misyonlar yükleyerek bu defa da salt madenin değil, tarımın da doğurganı olan Bereket Tanrıçası'nı var etmişlerdir. Gerçekten de Anadolu kökenli olduğu bilinen Bereket Tanrıçası⁴⁶ Altın Üçgen'de hüküm sürmüş olan Toprak

⁴⁴ İzzet Çıvgın, “Bereketli Hilal'de Bitki Evcilleştirme Sürecini Etkileyen Faktörler: İklim, Doğal Çevre Ve Kültürlerarası Karşılaşmalar (MÖ. 11000 – 7000)”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.8, S.17. Burdur 2016, s. 481-483.

⁴⁵ Y. Kılıç-E. Eser, a.g.m., s.540.

⁴⁶Ebru Oral, “Anadolu'da Ana Tanrıça Kültü”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 8, 2014, s. 156.

Ana inancına oranla daha geniş sahalara yayılmıştır. Fakat Bereket Tanrıçası her ne kadar geniş satırlara yayılmış olsa da Neolitik dindarlar için Toprak Ana itikadı boyut değiştirmek suretiyle kutsiyetine devam etmiştir. Nitekim her ne kadar Toprak Ana'yı Göbekli Tepe'nin yüzeyinden söküp almış olsalar da onlar için bu saha hâlihazırda kutsal ve mahremdi. İşte bu mahremiyet bugün Göbekli Tepe'ye dair bilinmeyen bir başka gizi de izah etmemize yardımcı olmaktadır. Öyle ki, Göbekli Tepe'nin üzerine inşa edilmiş olan yirmiye yakın tapınağın yine onu inşa eden kitle tarafından taşıma kum ve toprakla örtüldüğü muamması bilim için hala tartışma konusudur.⁴⁷ Anlaşılan o ki, inşa ettikleri tapınakları Toprak Ana'nın rahmi olarak tasarlayan ve binlerce yıl boyunca onun bahşettiği varoluşa şükür gayesiyle tapınan bu kitle yerleşik yaşama geçiş yapınca tanrıçasını yanında götürmüş fakat kutsal ve mahrem gördüğü tapınakları yine kendi elleri ile taşıdıkları topraklarla örtmüş ve mahremiyetini korumuşlardır.

⁴⁷ Ali Osman Kurt-Mehmet Emin Göler, "Anadolu'da İlk Tapınak Göbeklitepe", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, C. 21, S. 2, Sivas 2017, s. 1127.

Sonuç

İnsanoğlunun güvenliğini sağlamak ve hayat standardını yükseltmek gayesiyle bir zaruret olarak yaşamsal alanına dâhil ettiği madenler bir sonraki etapta da hayatta kalabildiği için tanrılarına şükran metasına dönüşmüştür. Yani maden ve madeni eşya insan için hem soyut hem de somut manada “yaşam” anlamına gelmeye başlamıştır. Bu düsturla hareket eden insan hayat yolculuğunda kendisine yoldaşlık yapan her bir madeni bir müddet sonra tanrısallaştırmıştır. Bu sebeple insanın yarattığı ilk tanrının kullandığı ilk madene atfen Gök Tanrı olduğu düşünülmektedir. Ardında ise obsidyenin aktif şekilde kullanılışıyla birlikte Ateş Tanrısı panteonda Gök Tanrıya eşlik etmeye başlamıştır. Devamında ise insanoğlu için hem Gök Tanrıdan hem de Ateş Tanrısından daha azametli ve daha cömert bir başka tanrıya tapınma süreci başlamıştır. Zira insanoğlu bu etapta işlerlik yönünden göktaşından ve obsidyenden daha kıymetli olan başka madenleri keşfetmiştir. Dahası bu madenlerin ana kaynağının toprak olduğunu da idrak etmiştir. Böylece evvel insan için alet ve silah yapımında çakmaktaşı ve kireçtaşı kullanımı başlamıştır. Bunun devamında da bakır kalay ve demirin madeni değeri keşfedilmiştir. Sonraki süreçlerde de diğer madenlerin aktif kullanımlarıyla birlikte insanlık tarihinde toprağın bahsettiği madenler çağı başlamıştır. İşte bu seyrüseferde Altın Üçgen’in sakini olan ve Toprak Ana’nın bahsettiği çakmaktaşı madenine ulaşmak isteyen avcı toplayıcı gruplar tapındıkları tanrıya şükranlarını iletmek gayesiyle tarihin bilinen ilk tapınaklarını Göbekli Tepe’ye inşa etmişlerdir. Zannımızca buraya gelen avcılarının yegâne amacı taştan imal ettikleri gündelik aletleri ve silahları için hammadde temin etmektir. Ancak kutsiyet atfettikleri Toprak Ana üzerinde yapmış oldukları tahribat yani onun yumurtaları olarak gördükleri çakmaktaşlarına saldırmaları bir günahdır ve bu günahın yani tahribatın neticesinde Toprak Ana’nın verimliliğinin düşebileceğine inanmışlardır. Bu durum da tören ve ritüel yoluyla bir kefaret ödenmesini gerekli kılmıştır. Söz konusu bu kefaret madencilerin Göbekli Tepe’de tapınak inşa etme süreçlerini başlatmıştır. Böylece avcı toplayıcı mahiyette olan madenciler Toprak Ana’yla bir uzlaşma yolu bulmuş ve ondan aldıkları madenin karşılığı olarak ona kendi elleri ile önce sırt üstü uzanmış doğuma hazır gebe bir kadın silüetine benzeyen bir tepe inşa etmişlerdir. Sonrasında da tasvir ettikleri bu kadının rahmi düşündükleri sahaya; yirmiyeye yakın spiral şeklinde dizilmiş ve üzerine döllenen, doğumu ve ölümü simgeleyen tasvirler naksettikleri devasa

dikili taşlardan oluşan tapınaklar konuşlandırmışlardır. Dahası her birinin inşa sürecinin bir diğerinden kronolojik olarak farklı olduğu bilinen bu tapınaklarda belli dönemlerde kalabalık gurupların katıldığı ve bir dizi ritüelin gerçekleştirildiği dini ayinler tertiplemişlerdir.

Tüm bu hadiselerin cereyan ettiği Bereketli Hilal ya da Altın Üçgen olarak da nam salmış olan söz konusu coğrafya aynı zamanda Neolitik Devrim'in de anavatanı olmuştur. Toprağın gönüllü bekçileri haline dönüşen evvelin avcı-toplayıcı gurupları Neolitik Devrim'le birlikte toprak sahibi çiftçiler durumuna gelmişlerdir. Dönem şartları göz önüne alındığında mülkün belirli bir süre için bile olsa terkinin doğuracağı sıkıntılar sebebiyle Toprak Ana'ya gönülden itikat yoluyla bağlı bulunan "yeni çiftçi" "eski inanır" guruplar zaman içerisinde tanrısına yönelttiği tapınımı revize etmek durumunda kalmışlardır. Şöyle ki, değişen koşullar inananını Toprak Ana'nın yanına getirmekten alıkoymaya başlamıştır. Çözüm ise Toprak Ana'nın inananıyla birlikte hareket etmesidir. Bu doğrultuda teolojik bir reform gerçekleştiren Neolitik dindarlar doğurgan bir tanrıça olarak tasavvur ettikleri ve insanlığa sunduğu çakmaktaşıdan yumurtalarıyla yaşamı vadeden, Göbekli Tepe'de sere serpe uzanan Toprak Ana'yı ayağa kaldırıp yeni kurdukları yaşam sahaları olan kentlere ve köylere naklederek onun için inşa ettikleri doğum tahtlarına oturtmuşlardır. Dahası tanrıçanın ulviyetini bozmadan minyatürize ederek evlerine sokmuşlar ve tapınımına kendi meskenlerinde devam etmişlerdir. Ancak sonraki bin yıllar içerisinde Toprak Ana için oval formda inşa ettikleri Göbekli Tepe ve Altın Üçgen'in pek çok sathına yayılmış olan mabetleri terk etmişlerdir. Sonrasında ise dönem insanının yaşamsal serüveninde madenden sonra değer bulan tarım faaliyetlerinin aktif bir biçimde günlük hayata dâhil edilmesiyle birlikte Toprak Ana'da yeni formuna bürünmüş ve üstlendiği daha kapsamlı vazifeleriyle birlikte Bereket Tanrıçası unvanına kavuşmuştur.

Kaynaklar

ARIKAN, B., “Holesen Süresince Anadolu’da Makrofiziksel İklim ve Toprak Kullanım Modellerine Örnekler ve Arkeolojik Yerleşim Örgüsüne Yeni Bir Bakış”, *31. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Erzurum 2015, s. 131-146.

ATEŞ, M., *Mitolojiler ve Semboller*, Milenyum Yayınları, İstanbul 2014.

BLACK J.ve GREEN A., *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü*, (çev. Necdet Hasgöl), Aram Yayıncılık, İstanbul 2003.

BRAIDWOOD, R. J., “Prehistoric Investigations in Southwestern Asia”, *Proceedings of the American Philosophical Society*, C. 116, S. 4, 1972, s. 310-320.

BRYCE, T. “The Near East from the Early Bronze Age to the Persian Empire”, *The Routledge Handbook of The Peoples and Places of Ancient Western Asia*, Routledge, London ve New York 2009, s. 243.

CHILDE, G., *Kendini Yaratan İnsan*, (çev. Filiz Ofluoğlu), Varlık Yayınları, İstanbul 2006.

COLLINS, A., *Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu*, (çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul 2016.

CULLEN, D., “Comment on Socioevolutionary Theory”, *The Academy of Management Review*, C. 25, S. 4, 2000, s. 696-697.

ÇİĞ, M. İ., *İnanna'nın Aşkı Sumer'de İnanç ve Kursal Evlenme*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.

ÇIVGIN İ., “Bereketli Hilal’de Bitki Evcilleştirme Sürecini Etkileyen Faktörler: İklim, Doğal Çevre Ve Kültürlerarası Karşılaşmalar (MÖ. 11000 – 7000)”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.8, S.17. Burdur 2016, s. 463-488.

DUMAN, H., “İslam Hukukunda Gebeliğin Kasıtlı Sonlandırılması”, *Diyanet İlmî Dergi*, S.41, C. 4, 2005, s.49-62.

ELIADE, M., *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, (çev. Ali Berktaş), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2015.

GÜLER, Ö., “Tanrı Algısı Ölçeği (TA): Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XLVIII, S.1, Ankara 2007, s.123-133.

HANCOCK, G., *Tanrıların Büyücüleri*, (çev. F. Nagehan Öztürk), Ganj Yayınları, İstanbul 2018.

JESUS P. ve DARDENİZ G., “Antik Madencilik Hakkında Arkeolojik ve Jeolojik Görüşler”, *Maden Teknik Arama Dergisi*, S. 151, 2015, s. 235-250.

KILIÇ, Y. ve ESER E., “Göbekli Tepe Ne Anlatıyor: Doğum, Ölüm ve Hayat Döngüsü”, *III. Uluslararası Bilimler Işığında Yaradılış Kongresi Bildiriler Kitabı*, C.2, Iğdır 2019, s. 746-767.

KILIÇ, Y. ve ESER E., “Göbekli Tepe D Tapınağı Dikilitaş Betimlemeleri İle Sumer Mit Anlatıları Arasındaki Benzerlikler”, *Doç. Dr. Samira Kontantamer Armağanı*, (ed. Mesut Ağır-Ahmet Özturhan), Çizgi Kitapevi, Ankara 2019, s. 357-376.

KILIÇ, Y. ve ESER E., “Mezopotamya Kent Devletlerinin Kuruluş Nazariyeleri ve Etkin Bir Faktör Olarak Din”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 6, S.2, 2019, s. 519-545.

KUHRT, A., *Eski Çağ’da Yakındoğu*, (çev.Dilek Şendil), C.2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

KURT, A. O. ve GÖLER M. E., “Anadolu’da İlk Tapınak Göbeklitepe”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, C. 21, S. 2, Sivas 2017, s. 1107-1138.

KÜÇÜK, N. ve GEZER O., “Doğal Siyah Obsidyen Cevherleri İçin Yığılma Faktörlerinin Belirlenmesi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, S. 17, Afyon 2017, s. 872-880.

LUCKERT, K. W., *Göbekli Tepe*, (çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul 2018.

MORRELL, P. L. ve CLEGG M. T., “Genetic Evidence for a Second Domestication of Barley (*Hordeum vulgare*) East of the Fertile Crescent”, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, C. 104, S. 9, 2007, s. 3289-3294.

ORAL, E., “Anadolu’da Ana Tanrıça Kültü”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 8, 2014, s.154-164.

ÖZDOĞAN, M., “Neolitik Çağ-Neolitik Devrim-İlk Üretim Toplulukları Kavramlarının Değişimi ve Braidwoodlar”, *Türkiye Bilim Akademisi Arkeoloji Dergisi*, S.7, Ankara 2004, s. 43-51.

ÖZÜŞEN B. ve YILDIZ Z., “Buzul Çağı’ndan İlk Çağ’a Tüketim Tarihi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, C. 4. S. 7, Isparta 2012, s. 1-16.

SCHMIDT, K., “Göbekli Tepe, Southeastern Turkey: A Preliminary Report on the 1995-1999 Excavations”, *Paléorient*, C. 26, S. 1, 2000, s. 45-54.

SEPİCİ, L., *Göbekli Tepe*, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul 2013.

TOOLEY, M., “Abortion and Infanticide”, *Philosophy & Public Affairs*, C. 2, S. 2, USA 1972, s. 37-65.

YAVUZ, K., “Dini İnancın Gelişiminde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7, Erzurum 1986, s. 129-142.

<https://www.britannica.com/place/Fertile-Crescent> (24.11.2019).

<https://arkeofili.com/gobekli-tepe-ile-ilgili-tum-merak-ettikleriniz-jens-notroff-roportaji> (25.11.2020).

<https://www.britannica.com/biography/Hernan-Cortes> (13.10.2020).

<https://www.britannica.com/biography/James-Henry-Breasted> (24.11.2019).

<https://www.gobeklitepe.gen.tr/olagandisi-bir-erken-neolitik-buluntu-yeri-gobeklitepe/> (19.09.2020).

<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18255.pdf> (17.09.2020).

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kültür Varlıklarının Korunması Meselesinde Kurumlar Arası İlişkilerin Rolü

Ercan Karakoç*
ORCID: 0000-0002-5859-8661

Hülya Utkuluer Yıldırım**
ORCID: 0000-0002-5080-6454

Öz

Bu çalışma Osmanlı Devleti'nin son yıllarından 1950 senesine kadar geçen süreçte kültür varlıklarının korunması meselesini kurumlar arası ilişkiler ekseninde incelemektedir. Bu zaman zarfında kültür varlıklarından sorumlu olan Maarif Vekâleti ve Vakıflar Umum Müdürlüğü başta olmak üzere Belediye, İl Özel İdaresi, Başvekâlet, Milli Müdafaa Vekâleti gibi kurumların birbirleriyle olan ilişkileri ve bu ilişkilerin kültür varlıkları üzerindeki tesirleri değerlendirilmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında çeşitli idareler altında dağıtılan ve bugün kültür varlığı olarak değerlendirilen tarihi eserler incelenen süreçte kurumlar arası ilişkilerden genellikle zarar görmüştür. Kültür varlıklarının korunmasından sorumlu merkezî bir idare olmayışı bu eserlerin zarar görmesinin bir diğer nedenidir. Bunlara savaş yıllarında askeriye tahsis edilen eserler, kurumların hatalı kullanımları, yanlış onarımlar, idarecilerin kültür varlıklarının korunması bilincinden yoksun oluşu gibi sebepler eklenmiş ve pek çok tarihi eser bu süreçte zarar görmüştür. Araştırma sırasında kurumların ve dönemin genel kültür politikalarının kültür varlıkları üzerindeki tesiri kurumsal yazışmaları içeren arşiv belgeleri ve dönem basınına yansıyan örnekler üzerinden takip edilmiş ve bu konuyu kapsayan ikincil kaynaklardan faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kültür Varlıkları, Koruma, Maarif Vekâleti, Vakıflar Umum Müdürlüğü, Başvekâlet.

Gönderme Tarihi: 25/10/2020

Kabul Tarihi: 28/12/2020

* Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, ercankarakoc@hotmail.com.

**Doktora Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, hulyautkuluer@gmail.com.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

KARAKOÇ, E. ve YILDIRIM, H. U., "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kültür Varlıklarının Korunması Meselesinde Kurumlar Arası İlişkilerin Rolü", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2011-2031.

The Role of the Inter-institutional Relations in Conservation of the Cultural Assets in Turkey (1920-1950)

Ercan Karakoç*
ORCID: 0000-0002-5859-8661

Hülya Utkuluer Yıldırım**
ORCID: 0000-0002-5080-6454

Abstract

This article touches on the concept of conservation the cultural assets in Turkey from 1920 to 1950 with regard to the inter-institutional relations. The relations among the institutions such as Ministry of Education, General Directorate of Foundations, municipality, special provincial administration, Prime Ministry, Ministry of National Defense, which were in charge of the cultural assets were evaluated. Inter-institutional relations, even though sometimes affected positively, generally had negative effects on the cultural assets. Lacking a central authority to be influential in conservation of the cultural assets and the condition of the foundation artifacts which were dispersed to different institutions were among the issues that this article deals with. Furthermore, the investigation of cultural assets which could not reach our time through their reflections in the institutions archives and the press is another topic to present the attitude of the era towards cultural assets. Although the prime ministry usually tried to assume the role as the central authority, the cultural assets could not be protected from the damages particularly in provinces. When counted the historical buildings that were allocated to the military during the World War II, many historical artifacts were damaged due to the misuseage by the institutions, inaccurate restoration and the lacking of consciousness among administrators about the conservation of cultural assets.

Keywords: Cultural Assets, Conservation, Ministry of Education, General Directorate of Foundations, Prime Ministry.

Received Date: 25/10/2020

Accepted Date: 28/12/2020

*Associate Professor Doctor, Yıldız Technical University, Department of Humanities and Social Sciences, ercankarakoc@hotmail.com.

**PhD student, Yıldız Technical University, Atatürk's Principles and Revolution History Department, hulyautkuluer@gmail.com.

You can refer to this article as follows:

KARAKOÇ, E. ve YILDIRIM, H. U., "The Role of the Inter-institutional Relations in Conservation of the Cultural Assets in Turkey (1920-1950)", *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, p. 2011-2031.

Роль межведомственных отношений в защите культурных ценностей от Османской Империи до Республики

Резюме

В данном исследовании исследуется проблема сохранения культурных ценностей, межведомственных отношений в период с последних лет существования Османского Государства до 1950 года. В течение этого периода оцениваются отношения между учреждениями, такими как Министерство образования и Главное управление фондов, Муниципалитет, Специальная провинциальная администрация, Полномочия по подаче заявления, Агентство национальной обороны и влияние этих отношений на культурные ценности. Исторические артефакты, которые в первые годы существования Республики находились в ведении различных административных работ и сегодня считаются культурными ценностями. Отсутствие центральной администрации, ответственной за охрану культурных ценностей, является еще одной причиной повреждения этих объектов. К этому добавились такие причины, как артефакты, переданные военным в годы войны, неправильное использование учреждений, ненадлежащий ремонт, неосведомленность администраторов о защите культурных ценностей, и многие исторические артефакты были повреждены в этом процессе. В ходе исследования влияние институтов и общей культурной политики того периода на культурные ценности отслеживалось с помощью архивных документов, содержащих корпоративную переписку и использовались примеры, отраженные в периодическом прессе, и вторичные источники, освещающие эту тему.

Ключевые слова: культурные ценности, защита, Министерство образования, Генеральное управление фондов.

Получено: 25/10/2020

Принято: 28/12/2020

Giriş

Kültür varlıkları “tarih öncesi ve tarihî devirlere ait bilim, kültür, din ve güzel sanatlarla ilgili bulunan veya tarih öncesi ya da tarihî devirlerde sosyal yaşama konu olmuş bilimsel ve kültürel açıdan özgün değer taşıyan yer üstünde, yer altında veya su altındaki bütün taşınır ve taşınmaz varlıklar” olarak tanımlanmaktadır.”¹

Kültür varlıklarının korunması meselesi günümüzde güncel bir konu olmakla birlikte Osmanlı Devleti’nde bugünkü gibi bir anlayış yoktur. Buna karşılık korumak değil faydalanmak maksadıyla yani “mimari devşirme” yoluyla eski eserlerin değerlendirildiği ve tarihi yapılardan alınan bazı parçaların yeni binalarda kullanıldığı bilinmektedir.² Ayrıca Osmanlılar döneminde önce Yedikule Hisarı’nda, sonraları Topkapı Sarayı avlusunda yer alan Aya İrini Kilisesi içinde bazı sütun ve lahitler, mimari parçalar, kıymetli hazine eserleri ve savaş ganimetleri saklanmıştır. Burada oluşan koleksiyon Fethi Ahmet Paşa’nın girişimleriyle 1846’da Osmanlı Devleti’nin ilk müze koleksiyonunu oluşturmuştur.³

Osmanlı Devleti’nde müzecilik faaliyetleri Avrupa’ya kıyasla geç bir tarihte başlamış olsa da Osman Hamdi Bey ve Halil Ethem Bey gibi aydınların tesiriyle hızla gelişmiştir. Osmanlı aydınları arasında, daha çok arkeolojik eserlere yönelik olmakla birlikte, kültür varlıklarına duyulan merak 19. yüzyıl sonlarından itibaren artmıştır. Bu artışta taşınır kültür varlıklarının korunması anlayışının yayınlar aracılığıyla daha geniş kesimlere duyurulması, okul ders programlarına tarih derslerinin eklenmesi, ulaşım olanaklarının artmasıyla Müzeyi Hümayunun kolay ulaşılabilir hâle gelmesi gibi sebepler etkili olmuştur.⁴

Günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzeleri olarak bilinen Müzeyi Hümayun yani Müzeler İdaresi, Osmanlı Devleti’nin son yıllarında kültür varlıklarının korunması çalışmalarında temel kurum haline gelmiştir. İdarenin başına getirilen ünlü ressam,

¹ “2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu”, *Resmî Gazete*, 23 Temmuz 1983.

² Ali Artun, *Tarih Sahneleri Sanat Müzeleri 1: Müze ve Modernlik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 161.

³ Halil Ethem Bey, “Müzeler”, *Birinci Türk Tarih Kongresi: Konferanslar, Müzakere Zabıtları*, TTK Yayınları, Ankara 1932, s. 558.

⁴ Zeynep Çelik, *Asar-ı Atika: Osmanlı İmparatorluğu’nda Arkeoloji Siyaseti*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 121.

arkeolog ve müzeci Osman Hamdi Bey kültür varlıklarının korunmasına ilişkin yasaların geliştirilmesini ve Müzeler İdaresinin bu alandaki etkinliğini artırmasını sağlamıştır.⁵

Osmanlı Devleti'nde doğrudan kültür varlıklarını korumayı amaç edinen hukuki düzenlemeler 1869, 1874, 1884 ve 1906 yıllarında çıkarılan Asar-ı Atika Nizamnameleridir.⁶ Bu nizamnamelerin yürütücüsü konumunda olan Müzeyi Hümayun dışında kültür varlıkları ile bağı olan diğer ana kurum Vakıflar İdaresi olarak görev yapan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'dir.

Osmanlı Devleti'nde -bugün tarihi eser olarak nitelendirilen- mimari yapıların korunmasının temel sebebi vakıf geleneğidir. Vakıf, “bir malı, kamu malı hükmünde olmak üzere bir veya birkaç gayeye ve zamansız olarak tahsis etmek” şeklinde tanımlanmaktadır.⁷ Taşınır veya taşınmaz bir değer belirlenmiş gayelerle bir amaca tahsisinden doğan, hukuki statüye ve süreklilik kavramına sahip, tescilinden sonra kurucusu dâhil herkesi bağlayan hukuki bir akit olarak da ifade edilir.⁸

Vakıfları meydana getiren pek çok sebep vardır. Dünyevi hayatın geçici olduğunu düşünmek, ömrün sınırlılığı nedeniyle ölümden sonra geçerliliğini koruyacak saygın bir isim bırakmak, yaşarken ve öldükten sonra topluma yararlı bir fert olmak gibi dinî ve toplumsal sebepler dışında aile servetinin kaybolmaması gibi maddi sebepler de bunlar arasında yer alır.⁹ Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı Devleti'nde vakıf eserlerden sorumlu bir idare mevcuttur. Evkaf-ı Hümayun Nezareti ise vakıf idarelerinde gelirlerin eksilmesi ve kurumsal bozukluklar gibi artan sorunların önüne geçilmesi amacıyla 1826'da kurulmuştur.¹⁰

⁵ Sadrazam İbrahim Ethem Paşa'nın oğlu, müzecilik tarihine adını yazdıran Halil Ethem ve İsmail Galip beylerin ağabeyidir. Paris'te Güzel Sanatlar Yüksek Okuluna devam etmiş, Osmanlı Devleti'nde de bu okulun açılmasında öncü olmuştur. 1881'de Müze-yi Hümayunun başına geçtikten sonra arkeoloji ve müzelerle ilgilenmiş; onun girişimleri ile çıkarılan yasalar eserlerin yurt dışına çıkarılmasına engel olmuştur. Gerçekleştirdiği kazılarda tüm dünyanın ilgisini çeken Sayda lahitleri gibi buluntuların yanı sıra çizdiği resimlerle de meşhurdur. Ayrıntılı bilgi için bk. Filiz Gündüz, “Osman Hamdi Bey”, *DİA*, C. 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 468-469.

⁶ Emre Madran, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma Sürecinde Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin Yasal Düzenlemeler”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 413.

⁷ Emre Madran, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağlarında Onarım Alanının Örgütlenmesi (16.-18. Yüzyıllar)*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 2004, s. 37, 38.

⁸ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 21.

⁹ Bahaeddin Yediyıldız, “Bir Kültür Müessesesi Olarak Vakıf”, *Milli Kültür ve Gençlik Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Gazi Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1985, s. 20.

¹⁰ E. Madran, a.g.m., , s. 95.

Müzei Hümayun ve Evkaf-ı Hümayun Nezareti dışında Osmanlı Devleti'nin son döneminde kültür varlıkları ile ilişkisi olan bir diğer kurum, özellikle İstanbul'da şehir planları dolayısıyla etkinleşen ve şehrin tarihi eserlerine ilişkin kararlar almaya başlayan Şehremaneti yani belediye teşkilatıdır. Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul'da modern anlamda belediye teşkilatı 1855'te oluşturulmuş, ancak gelişmesi zaman almıştır.¹¹ Şehremaneti Cumhuriyet öncesinde yangın yerlerinin imarı için şehir planı ve imar faaliyetlerine başlasa da bu işlerin projelere dayalı olarak yürüyebilmesi ancak Cumhuriyet döneminde mümkün olabilmektedir. Özellikle Cemil (Topuzlu) Paşa'nın döneminde imar adı altında bazı tarihi eserlerin yıkılmasına dair kararlar alınması Eski Eserleri Koruma Encümeni'nce sıklıkla eleştirilmiştir.¹²

Tüm bu kurumlar Cumhuriyet dönemine birtakım değişikliklerle intikal etmiş; bazı yasal düzenlemelerin desteğiyle Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 1950li yıllara kadar kültür varlıklarından sorumlu ana kurumlar olmayı sürdürmüşlerdir.

Cumhuriyet Döneminde Kültür Varlıklarından Sorumlu Kurumlar

Türkiye Cumhuriyeti, başta Osmanlı Devleti olmak üzere Bizans, Selçuklu ve Anadolu'da yerleşmiş diğer medeniyetlerden kalan büyük bir kültür mirası devralmıştır. Bu mirasa Osmanlı'nın vakıf geleneğiyle Anadolu topraklarına kattığı sayısız taşınır ve taşınmaz kültür varlığı, kültür kurumları ve gelenekleri de dâhildir. Dolayısıyla Türkiye, Osmanlı Devleti'nden saraylar, kasır ve köşkler; Boğaziçi'ne has sivil mimari kültürü olan yalılar; bir kısmı harabe halinde kalan dini yapılardan camiler, mescitler, tekke ve türbeler; eğitim yapılarından mektepler, medreseler; devlet binaları, askeri yapılar gibi sayısız eser devralmıştır. Kültür varlıklarıyla ilgilenen kurum ve yasalardan Cumhuriyet idaresine devrolanlar arasında şunlar vardır:

1906 tarihli en son Asar-ı Atika Nizamnamesi 1973 yılında çıkarılacak 1710 sayılı Eski Eserler Kanununa kadar yürürlükte kalmıştır.¹³

1916'da güncellenen Muhafaza-i Abidat Nizamnamesi 1936'ya kadar geçerliliğini korumuştur.¹⁴

¹¹ Tarkan Oktay, *Osmanlı'da Büyükşehir Belediye Yönetimi: İstanbul Şehremaneti*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 14.

¹² Konu hakkında Topuzlu'nun hatıralarına bakılabilir: Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Haz. Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 2017.

¹³ "1710 Sayılı Eski Eserler Kanunu", *Resmî Gazete*, 6 Mayıs 1973. Asarı Atika Nizamnameleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halit Çal, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Eski Eserler Kanunları", *Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprman'a Armağan*, Ankara 2005, s. 234-270.

1917’de kurulan Eski Eserleri Koruma Encümeni çalışma hayatına İstanbul özelinde devam etmiştir.¹⁵

1920’de Büyük Millet Meclisi’nin kurulmasıyla faaliyete geçen Maarif Vekâleti bünyesindeki Hars (Kültür) Dairesi bu tarihten sonra uzun yıllar kültür varlıklarından sorumlu ana kurum olmuştur.¹⁶

Evkaf-ı Hümayun Nezareti biçim değiştirerek önce Şeriye ve Evkaf Vekâletine dönüşmüştür. 1924 yılında bu vekâlet kapatılmış ve tüm vakıflar “millete intikal ettiği gerekçesiyle” Vakıflar Umum Müdürlüğü çatısı altında toplanmıştır. Yeni rejimden idare ve kullanım anlamında en çok etkilenen kültür varlıkları vakıf eserleridir. Başta bu eserler olmak üzere kültür varlıklarını dolaylı ya da doğrudan alakadar eden siyasi düzenlemeler ise şunlardır:

3 Mart 1924 tarihli “Hilafetin İlgası ve Hanedan-i Osmanî’nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkartılmasına Dair Kanun” ile hanedana ait saraylar, kasır ve köşkler; içlerindeki taşınır eserlerle millete intikal etmiştir.¹⁷

Aynı gün çıkan “Tevhid-i Tedrisat Kanunu” ile tüm eğitim Maarif Vekâleti bünyesinde birleştirilmiş; bu kapsamda medreseler, sıbyan mektepleri gibi eski usul eğitim veren okullar kapatılmış ve binaların bir kısmı boş kalmıştır.

30 Kasım 1925’te “Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla İlgili Birtakım Unvanların İlgasına Dair Kanun” kabul edilmiştir.¹⁸ Bazıları önemli mimari ve tarihi eserler olan tekke, zaviye ve türbeler kapatılmıştır.

28 Mayıs 1927’de “Türkiye Cumhuriyeti Dâhilinde Bulunan Bilcümle Mebani-i Resmîye ve Millîye Üzerindeki Tuğra ve Methiyelerin Kaldırılması Hakkında Kanun”

¹⁴ Kürşat Ersöz, *Türk İdare Hukuku Kapsamında Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunması*, On İki Levha Yayınları, İstanbul 2017, s. 17, 18.

¹⁵ Encümen 1924 yılından sonra “İstanbul’da Müteşekkil Muhafazai Asarîatika Encümeni” adıyla ve teşkilat yapısındaki değişikliklere çalışmayı sürdürmüştür. Encümen faaliyetlerini muhtelif tarihlerde Mesai Raporu olarak yayımlamıştır. Örneğin; *Eski Eserleri Koruma Encümeni 1939 yılı Mesai Raporu*, Rıza Koşkun Matbaası, İstanbul 1940.

¹⁶ 1920’de Türk Asarı Atikası Dairesi ile kurulmuş, 1923’te Hars Dairesi adını almıştır. İsmi 1933’te Âsâr-ı Atika ve Müzeler Dairesi, 1935’te Öntükler ve Müzeler Direktörlüğü, 1946’da Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Bahir Sorguç, *1920’den 1981’e Milli Eğitim Bakanlığı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982.

¹⁷ Kabul Tarihi: 3 Mart 1924; *Resmî Gazete*, 6 Mart 1924.

¹⁸ 677 Sayılı Kanun, Kabul Tarihi: 30 Kasım 1925; *Resmî Gazete*, 13 Aralık 1925.

kabul edilmiş,¹⁹ bu karar kapsamında bazı kültür varlıklarında ciddi hasarlar meydana gelmiştir.

Bu kararlar ve ardından çıkarılan diğer bazı yasal düzenlemelerle birçok vakıf eseri çeşitli kurumların sorumluluğuna verilmiş ve bunların tek elden idare edilememesi koruma alanındaki önemli sorunlardan birini doğurmuştur. Tüm bu düzenlemeler sonucunda Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki sistemde;

Saraylar, kasırlar ve köşkler Milli Emlake ve TBMM bünyesindeki Milli Saraylar Müdüriyetine;

Medrese, mektep ve türbeler Maarif Vekâletine; diğer eğitim yapıları özel idarelere;

Sebil, çeşme gibi su eserleri ve mezarlıklar ile kale ve kulelerin metruk arsaları Belediyeye;

Faal olan camiler, han ve hamamlar ile başka kurumlara devredilmeyen vakıf eserleri Vakıflar Umum Müdürlüğüne bırakılmıştır.²⁰

Bu kurumlar arası dağınıklık çoğu zaman söz konusu idarelerin anlaşmazlıklarına ve çatışmalardan kaynaklı tahriplere yol açmıştır. Bir külliyyede Vakıflar Umum Müdürlüğü, idaresi altındaki camiye onarıırken, Maarif Vekâletinin idaresi altındaki kütüphaneyi ya da Belediyenin idaresi altında bulunan şadırvanı onarmaması; külliyyenin bir bütün hâlinde korunabilmesini imkânsız hâle getirmiş ve bu sorun uzun yıllar çözülemediği için kültür varlıkları zamanın tahribine açık hâlde bırakılmıştır. Diğer taraftan vakıf eserlerin birden çok kuruma dağıtılması merkezden uzak bulunan eserlerin çoğunu sahipsiz bırakmıştır. Kültür varlıklarının sağlam bir envanterinin bulunmayışı sahipsiz ve metruk durumda olan yapıların yok olmasına neden olmuştur.

Kurumlar Arası İlişkilerin Kültür Varlıklarına Tesiri

Maarif Vekâleti, Vakıflar Umum Müdürlüğü ve Belediye, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Cumhuriyet idaresinde de kültür varlıklarından sorumlu kurumların başında gelir. Bilhassa 1930 tarihli ve 1580 sayılı Belediyeler Kanunu,²¹ belediyeleri şehirlerin

¹⁹ 1057 Sayılı Kanun, *Resmî Gazete*: 15 Haziran 1927.

²⁰ N. Öztürk, *a.g.e.*, s. 56-59.

²¹ *Resmî Gazete*: 14 Nisan 1930.

imarından sorumlu kurum olarak ön plana çıkarmıştır. Bu tarihten sonra özellikle Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'daki imar faaliyetleri kültür varlıklarını doğrudan etkilemiştir.

İstanbul Belediyesi ilk olarak 1931 yılında şehrin beş yıllık planına imar faaliyetlerini eklemiş ve bu tarihten itibaren Maarif Vekâleti yol ve imar çalışmaları gibi konularda kültür varlıklarının zarar görmemesi için şehirde tarihi eserlerin yerlerini gösteren bir harita çıkarılmasını önermiştir.²² Bu şekilde kurumlar artık kültür varlıkları dolayısıyla birbirleriyle iletişim kurmaya başlamıştır.

Bazı durumlarda kültür varlıklarının onarılması için kurumların iş birliği yaptığı görülür. Şehircilik uzmanı Henri Prost tarafından hazırlanan İstanbul'un imar planı 1937'de kabul edilince dönemin Başvekili Celal Bayar'ın önerisiyle bir komisyon teşkil edilmiştir. Vakıflar ve Müzeler Umum Müdürleri başkanlığında oluşturulan bu komisyonda tarihi eser onarımları ile şehir planının birbiri ile uyumlu ilerlemesi için neler yapılacağına karar verilmiş ve eski eserleri gösteren bir listenin hazırlanması yeniden gündeme gelmiştir.²³ İmar faaliyetleri kapsamında kültür varlıklarının zarar görmesinin engellenmesi için önlem almak maksadı taşıyan bu çalışmada kültür varlıklarından sorumlu kurumların iş birliği önemlidir.

İstanbul'un imar planı hazırlanırken 1935'ten sonra şehirdeki büyük Osmanlı camilerinin onarımına başlanmıştır. Bu yıllarda devlet bütçesinden ayrılan payla, Vakıflar Umum Müdürlüğünün belirlediği camiler, Belediye aracılığıyla restore ettirilmektedir. Belediye, tarihi eser onarımında uzman olan ustaları bulma konusunda deneyimli olduğundan Vakıflar Umum Müdürlüğü, tarihi camilerin onarımının "emaneten" yaptırılmasını ister. Bu yöntemle İstanbul'daki Sultanahmet Camii, Süleymaniye Camii, Mesih Paşa Camii, Murat Paşa Camii, Azapkapı Camii, Sultan Selim Camii, Laleli Camii, Hüseyin Ağa Camii, Kadırga Sokullu Camii, Şemsipaşa Camii gibi önemli camilerden pek çoğu onarılmıştır.²⁴

Bu şekilde kültür varlıklarına yönelik ortak ve programlı çalışmalar olumlu sonuçlar vermiş ve pek çok yapı onarılarak gelecek kuşaklara aktarılmıştır. Ancak ortak

²² Burhan Arif, "İstanbul'un İmarı Hakkında Notlar", *Mimar (Arkitekt)*, S. 5, 1931, s. 149.

²³ *Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 30-10-00/190-302-07, 6 Ocak 1938.

²⁴ *BCA*, 30-18-01-02/67 ve 68 numaralı fonlarda 1936-1938 yılları arasında bu usulde onarılan tarihi eserler hakkında bilgi mevcuttur.

çalışmalardan ziyade kurumlar arasında çatışmalara yol açan örneklerle arşiv belgelerinde daha sık rastlanmaktadır.

Çatışmaların en belirgin izlendiği konu yine onarımlardır. Birçoğu tarihi külliyelerin bir parçası olarak inşa edilen eserler üzerinde birden fazla kurumun söz sahibi olması onarımın kimin tarafından yapılacağını belirsiz hale getirmiştir. 1931 yılında kültür varlıklarının durumunu tetkik etmek üzere kurulan bir komisyon bu eserlerin birden fazla kurumun sorumluluğu altında bulunmasının yol açtığı sıkıntılara değinmiştir. Komisyon bilhassa belediyelerin ve özel idarelerin yol açmak ve gelir elde etmek gibi maksatlarla tarihi eserlere zarar verdiklerini ortaya koymuştur. Aynı komisyonun raporunda Milli Müdafaa Vekâletinin kullanımında olan tarihi eserlerin boşaltılması gerekliliği vurgulanmış; Vakıflar Umum Müdürlüğünün tek işinin vakıf eserlerin korunması olması gerektiğine dikkat çekilmiştir.²⁵

Hangi eserin hangi kuruma ait olduğuna dair sorunlar, yapılan uzun çalışmalara rağmen ilerleyen yıllarda da çözülememiştir. 1945 yılında İstanbul'daki tarihi eserler arasında acil onarım bekleyen ve sanat değeri yüksek olan eserlerin hangi kurumların idaresinde olduğuna ilişkin Maarif Vekâleti tarafından hazırlanan aşağıdaki liste, kültür varlıklarından sorumlu olan kurumların fazlalığını ve dağınıklığını göstermektedir:

Maarif Vekâletinin sorumlu olduğu eserler: Topkapı Sarayı Müzesi, Ayasofya Müzesi, türbeler.

Vakıflar Umum Müdürlüğünün sorumlu olduğu eserler: Bodrum Camisi, İmrahor Camisi, İvaz Efendi Camisi, Anemas Hapishanesi, Kalenderhane Camisi, Fethiye Camisi, Hırâmi Ahmet Paşa Camisi, Fenari İsa Camisi, Küçük Ayasofya Camisi, Ok Meydanı.

Mülkiyeti birden fazla kurum arasında dağıtılmış olanlar: Fatih Külliyesi, Tekfur Sarayı, Davut Paşa Külliyesi, Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi, Beyazıt Külliyesi, Şehzade Külliyesi, Süleymaniye Külliyesi, Haseki Külliyesi, Mahmut Paşa Külliyesi, Sultanahmet Külliyesi, Zal Mahmut Paşa Külliyesi, Atik Valide Külliyesi.

Özel İdare kullanımında olan eserler: Siyavuş Paşa Kasrı, Damat İbrahim Paşa Medresesi ve külliyeler içindeki birçok eser.

Milli Müdafaa Vekâletinin kullanımında olan eserler: Davutpaşa Kasrı.

²⁵ BCA, 30-10-00/213-445-11, 1 Nisan 1931.

Belediyeye ait eserler: Azapkapı Sebili.

Hazineye ait eserler: Kağıthane setleri.

Bir kuruma ait olmayıp onarım bekleyen eserler: Aetyüs Sarnıcı, Jüstinyen Sarayı, Bazilika Sarnıcı, Anadolu Hisarı, Rumeli Hisarı, Yedikule ve surlar.²⁶

İdari olarak merkezî bir yönetimin olmayışı kurumların birbirleriyle çatışmasının temel kaynağı olarak görülmektedir. Harp gibi olağanüstü durumlarda kültür varlıklarının muhtelif işler için kullanılması da çatışma konularından bir diğeridir. Özellikle I. ve II. Dünya Savaşı sırasında Milli Müdafaa Vekâleti tarafından kullanılan yapıların yarattığı ihtilaflar savaş yıllarından sonra da devam etmiştir.

Nitekim askeriyenin kullanımına verildiği için I. Dünya Savaşı yıllarında zarar gören eserler arasında, erzak ambarı olarak kullanılan Eminönü Ahmet Paşa Camii; askeri depo olarak kullanılan Sultanahmet İshak Paşa Hamamı, Şehremini İbrahim Çavuş Camii, Hoca Paşa Camii, Eyüp Bali Hoca Camii ile askeri sağlık tesisi olarak kullanılan Çemberlitaş Hamamı ve Kızılay ambarı olarak kullanılan Alay Köşkü gibi yapılar vardı.²⁷

II. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Milli Müdafaa Vekâletine tarihi ve mimari özelliği bulunmayan "kadro dışı"²⁸ kültür varlıklarının kullanım hakkı tekrar verilmiştir. Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne bağlı bulunup da kadro dışında bırakılan bu tarihi eserlerin askeriye tarafından kullanılması durumunda Milli Müdafaa Vekâleti, Vakıflar Umum Müdürlüğüne kira ödeyecektir.²⁹ Ancak bu kira çoğunlukla ödenmediği gibi tarihi ve mimari özelliği bulunan binalar da askeriye tarafından işgal edilmiştir. Bu işgaller savaş sonrasında da uzun müddet devam etmiştir. Gazetelerde değinildiği üzere askeriyenin kullandıkları dışında Toprak Mahsulleri Ofisine depo olan vakıf eserleri de vardır. Diyanet İşleri Reisi tarafından Başvekâlete yazılan bir yazıda içlerinde tarihi kıymeti olan bazı cami ve mescitlerin Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından işgal edildiği

²⁶ *Türkiye Tarihi Anıtları (Ön Tasarı)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1946, s. 21-23.

²⁷ Anılcan Sıçrayık, "*İstanbul'da Eski Eser Tahribi (1908-1938)*", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 62-82.

²⁸ Kadro Dışı Tarihi Eserler Hakkında Uygulama Kararları: "Türkiye Cumhuriyeti içindeki camiler ve mescitlerin sınıflara ayrılması ve kadrolarının tesbiti hakkındaki 8 Kânunisani 1928 tarih ve 6061 sayılı talimatnameyi tadilen yeniden yapılan ilişik talimatnamenin mer'iyete konulması hakkında 13671 sayılı kararname", *Resmî Gazete*, 16 Ocak 1933; Bakanlar Kurulu Kararı: *BCA*, 30-18-01-02/32-80-06, 25 Aralık 1932.

²⁹ *BCA*, 30-10-00/192-318-16, 5 Aralık 1941.

bildirilmiştir. Diyanet İşleri Reisi hem ibadethanelerin harap olmaması hem de halkın mahrum kalmaması için işgal keyfiyetinin engellenmesini istemektedir.³⁰

Vakıflar Umum Müdürlüğü ve Başvekâlet, Milli Müdafaa Vekâletinin sorumsuz kullanımlarını engellemeye çalışmış; üç kurum arasındaki çatışmalar kültür varlıklarının zarar görmesiyle sonuçlanmıştır. Çoğu kez bu tarihi eserler içinde patlayıcı maddeler depolanmış ve bu durum kültür varlıkları için ciddi bir tehlike yaratmıştır.³¹

II. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'da Tophane Kasrı, Üsküdar Selimiye Camii, Süleymaniye Tabhanesi, Üsküdar Atik Valide Camii ve Tekkesi ile Afgan Tekkesi gibi tarihi ve mimari önemi olan yapılar askeriyenin kullanımı dolayısıyla zarar görmüştür.³²

İmar ve yanlış kullanımlar dolayısıyla zarar gören kültür varlıklarının korunması için zaman zaman merkezî hükümetlerin kurumlara yönelik uyarıları olmuştur. Başvekil İsmet (İnönü) imzalı olarak Maarif Vekâletine 1934 yılında gönderilen ve imar mefhumunu yanlış anlayan memurlara engel olunmasının istendiği bir tamim şöyledir:

“Millî varlığımızı ve medeniyetimizi bugün ve gelecek asırlarda dünyaya tanıtan ve tanıtacak olan kıymetli abidelerin manalı manasız bahanelerle yıktırılması değil, bilâkis beşerin ve tabiatın tahribatına karşı titiz bir itina ile korunması mültezemdir; yalnız kanunî bir vazife değil, millî bir borçtur.”³³

Hükümet ayrıca kurumların kültür varlıklarının idaresi ve korunması meselelerinde anlaşmazlığa düşmelerini önlemek adına girişimlerde de bulunmuştur. Dâhiliye Vekâletinden Başvekâlete yazılan 1942 tarihli bir yazıdan anlaşıldığı üzere kurumlar arası çatışmadan dolayı devletin duruma müdahale etmesi zorunlu hâle gelmiştir. “İstanbul Belediyesi ile Vakıflar Umum Müdürlüğü arasında senelerden beri devam eden ihtilaf şimdiye kadar mahkeme ve hakem yollarına müracaata ve iki tarafın yaptıkları muhtelif temas ve müzakerelere rağmen bir türlü hal ve intaç edilememiştir.” denilerek iki kurum arasındaki sorunlara dikkat çekilmiştir. Geçmiş yıllarda mezarlık, su, vakıf satış bedeli, mektep ve medreseler gibi vakıf eserlerin Belediye ve Özel İdareye devredilmiş olmasından kaynaklanan sorunlar pek çok kez hakemlerce çözülmüştür. Ancak hakemlerin önerdiği yolun hayata geçirilmesinde de sorunlar yaşanmaktadır. Her iki kurum da sorunların müzakere yoluyla çözülemeyeceğine

³⁰ BCA, 30-10-00/26-151-22, 23 Aralık 1944.

³¹ Cumhuriyet, 7 Mart 1949.

³² T TOK Belleten, S. 87, Nisan 1949, 8; T TOK Belleten, S. 59, Aralık 1946, s. 9.

³³ BCA, 30-10-00/15-84-01 ve 02, 27 Ocak 1934.

inandığı için artık buna yanaşmamaktadır. Dâhiliye Vekâleti bu iki kurumdan çözüm önerileri içeren birer layiha tanzim etmelerini istemiş; ancak her ikisi de diğerine uymayacak maddeleri içeren rapor hazırladığı için anlaşmak yine mümkün olmamıştır. Bu anlaşmazlıkların çözülmesi için bir komisyon kurulması önerilmektedir. Senelerden beri çözülemeyen, “fuzuli muhaberât ve mesaiyi istilzam ettiren bu ihtilafların” kati surette çözülmesi için her iki kurumun da fedakârlık yapmasının şart olduğu Başvekâlete bildirilmektedir.³⁴

Devletin iki önemli kurumunun bu şekilde anlaşmazlığa düşmesi, hem imar faaliyetlerini yavaşlatmış hem de kurumların fazladan mesai harcamasına ve Başvekâleti de meşgul etmesine neden olmuştur.

Kurumlar Arası İlişkilerden Etkilenen Yapılara Örnekler

Bazı kültür varlıkları bilgisizlik, kurumların koruma anlayışındaki noksanlıklar, bütçe ve personel yetersizlikleri gibi sebeplerle geri dönülmez zararlar görmüştür. Bu gibi kurumlar arası iletişim sorunları nedeniyle zarar gören üç önemli tarihi eserin geçirdiği süreçlerin incelenmesi mevcut durumun sıkıntısını daha açık biçimde ortaya koyacaktır. Bunlardan ilki Kanuni Sultan Süleyman döneminde inşa edilen İbrahim Paşa Sarayı, ikincisi Boğaziçi'nin en eski yalısı olma özelliğini taşıyan Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı, üçüncüsü ise bir süre Deniz Müzesi olarak da kullanılan Dolmabahçe Camii'dir.

İbrahim Paşa Sarayı

Bugün Türk ve İslam Eserleri Müzesi olarak İstanbul'un en önemli tarihi mekânlarından biri olan İbrahim Paşa Sarayı ilk kez Sultanahmet'teki Adliye Sarayı'nın 1933 yılında yanmasıyla gündeme gelmiştir. Şehrin imar planına uyum sağlayacak yeni bir Adliye Sarayı'nın yapılması için o sıralarda hazırlanmakta olan şehir planının mimarı Henri Prost yeni Adliye Sarayı için yine Sultanahmet'te bulunan İbrahim Paşa Sarayı'nın yerini önermiştir.³⁵ Prost dâhil olmak üzere çoğu kimse o sıralar Hapishane, Maliye ve Milli Müdafaa Evrak Hazinesi, Kolordu Ambarları, Yabancı Askerlik Şubesi ve Tapu Dairesi tarafından kullanılmakta olan bu yapının tarihi ve mimari kıymeti olan İbrahim Paşa Sarayı olduğunu bilmez. Çünkü zamanın tahribinin yanı sıra saray önüne yapılan ek binalar tarihi binanın önünü yıllar boyunca kapatmıştır.

³⁴ BCA, 30-10-00/82-539-05, 17 Haziran 1942.

³⁵ Cumhuriyet, 23 Mayıs 1934.

Dönemin Mimarlar Birliği İstanbul Şubesi Başkanı olan Sedat Çetintaş, bu yapının tarihi değeri olduğu konusunda ısrarcı olmuş, bunun üzerine kurumlar arasında yıllar boyu sürececek bir tartışma ortamı doğmuştur. Çetintaş, sarayın tarihi hüviyetini anlatırken şunları söyler:

“Üstündeki palaspareler kaldırılırsa altındaki asilzade uyanıp kalkacaktır. Yani bu sarayın önüne ve etrafına 18. asırdan beri yamalar hâlinde yapıştırılan kıymetsiz binaların, tahta perdeliğine nihayet verilirse Sultanahmet Camii ile mükemmel bir armoni teşkil edecek olan başka bir ihtişam ve başka bir güzellik 400 yıl evvelki Türk sanatkârları tarafından vücuda getirilmiştir.”³⁶

Çetintaş’ın ısrarı üzerine bir komisyon oluşturulmuştur. Belediye, Vakıflar Umum Müdürlüğü ve Maarif Vekâleti uzmanlarının ve devlet adamlarının dâhil olduğu bu komisyonda binanın tarihi eser olmadığı görüşü baskındır. Ancak olay kamuoyuna yansıdığından konu Atatürk’e aktarılmış ve Atatürk, Sedat Çetintaş’ın işaret ettiği ekleme binaların kaldırılmasını ve bunlar kalktıktan sonra kalan yapının mimari durumunun değerlendirilmesini önermiştir.³⁷

Atatürk’ün vefatından sonra Başvekâlet ve Maarif Vekâleti, Eski Eserleri Koruma Encümeni toplantısında Prost’un Sultanahmet Meydanı üzerinde tasarladığı Cumhuriyet Meydanını tanzim edebilmesi için saray binası olduğu iddia edilen yapının yıkılması gerekeceğini yeniden gündeme getirmiş ve sonuçta 1939 yılında itirazlara rağmen sarayın bir kısmı yıkılmıştır.³⁸ Ancak Prost Adliye Sarayı’nın yeni yerini planlarken bazı hatalar yapmış; genişletilen yol çalışmaları nedeniyle programın değiştirilmesi zorunlu hâle gelmiştir. İbrahim Paşa Sarayı’nın arkasındaki yapıların da istimlak edilmesi gündeme gelmiş fakat Adliye Vekâleti istimlak bedelini ödeyemeyince saray yarısı yıkık halde kalmıştır. 1941’de dönemin Maarif Vekili Hasan Âli Yücel "Bu sarayı yıkmak cinayettir!" diyerek geri kalan kısımların yıkılmasına engel olmuş ve Adliye Sarayı için yeni bir yer aranmasına karar verilmiştir.

Adliye Sarayı’nın yeni yeri için araştırmalar uzun yıllar sürmüş ve yangından 15 yıl sonra 1948’de yeni binanın Sultanahmet’te sonraları yine tartışmalar yaratacak yerine yapılmasına karar verilmiştir. İbrahim Paşa Sarayı böylece yıkılmaktan son anda

³⁶ *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1938.

³⁷ Sedat Çetintaş, “İbrahim Paşa Sarayı Macerasının Tarihçesi”, *Yeni Sabah*, 4 Ekim 1947.

³⁸ *Cumhuriyet*, 17 Şubat 1939.

kurtulmuş, ancak uzun yıllar âtil vaziyette kalmıştır. Sarayın restorasyonu 1960'ların ortasında gündeme gelmiş ve ancak 1983 yılında bitirilebilmiştir.

Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı

Günümüzde hâlâ Boğaziçi'nin ayakta kalan en eski yalısı olma özelliğini taşıyan, 1700'lü yıllarda yapılan ve bugüne ancak küçük bir bölümü ulaşan Amcazade Hüseyin Paşa Yalısının onarımına dair yazışmalar 1930'lu yıllara rastlar. 1932'de İstanbul Asar-ı Atika Müzeleri Umum Müdürlüğünce yapılan ilk yazışmalara göre Eski Eserleri Koruma Encümeni yalının dış kısmının çürüdüğünü, tamire ya da müze olarak kullanılmaya müsait olmadığını tespit etmiştir.³⁹

Maarif Vekâleti binanın Belediye tarafından satın alınması ve kurtarılabilir olan parçaların Topkapı Sarayı Müzesine taşınarak burada sergilenmesini istemiş ancak Belediye bütçesi olmadığı için satın alma işlemini gerçekleştirememiştir. Belediye Fen Heyeti, Encümen raporunun hatalı olduğunu; yapının, çatı ve dış kısımlarının tamiriyle ayakta kalabileceğini ancak ne yapılırsa yapılsın iç tezyinatın kurtarılamayacağını ifade etmiştir.

Bundan sonra yazışmalar 1940 yılına kadar durur. Bu tarihte Antikitelev ve Müzeler Müdürü olan Hamit Zübeyir Koşay, Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğünden olayın takibini ister. Topkapı Sarayı Müze Müdürlüğü olaya dâhil olunca İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürü aynı zamanda Eski Eserleri Koruma Encümeni Başkanı olduğundan konu iki müze arasında bir çatışma hâlini alır. Olay Maarif Vekâleti ve Belediye arasında çözülemeyince onarımın bu defa Vakıflar Umum Müdürlüğünce yapılması istenir, ancak yalı sahiplerinin varislerine ulaşılamaz.

Bu arada Maarif Vekili Hasan Âli Yücel durumu Fransız Büyükelçisine yazar, çünkü eski Fransız elçisinin eşi yalıyla ilgilenmektedir. Büyükelçilik gerekli masrafları karşılamaya gönüllü olur ancak bürokratik engeller buna da izin vermez. Sonuçta 16 yıllık yazışma ve bekleme süresinin ardından Türkiye Anıtlarının Korunmasına ve Onarılmasına Yardım Derneği, Maarif Vekâleti denetiminde 1947'de yalının deniz cephesini onarır. Ancak bu yetersiz onarım yalının kurtarılmasına yetmez. Tamiratın devamı için gerekli bütçenin bir kısmı 1948'de Vekâletçe tahsis edilmiştir. Eski Eserleri

³⁹ Halil Çal, "Bürokrasimiz ve Eski Eserlerimiz: Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 51, Aralık 1987, s. 183, 184.

Koruma Encümeni yalının onarımı için senelerdir uğraştıklarını ve nihayet tamirine muvaffak olduklarını kaydeder.⁴⁰

Memleketin ilgili kültür kurumlarının harap olmasına seyirci kaldıkları bu yalı, 1950’lerde yine kısmen tamir edilmiştir. Ancak 1930’larda planlandığı gibi bu tarihi yalının müzeye çevrilecek kadar sağlamlaştırılması hiçbir zaman mümkün olmamıştır. Günümüze harabe halinde ulaşan yalının onarılması için bazı kararlar alınmasına rağmen faaliyete geçilememiştir.

Dolmabahçe Camii (Deniz Müzesi)

Deniz Müzesi ilk kez 1897’de Askerî Müzenin bir kısmı olarak Kasımpaşa’da kurulmuş ancak yıllar boyu ihmal edilmişti. 1930’ların başında Kasımpaşa’da Haliç Sarayı diye isimlendirilen eski Bahriye Nezareti binasının Deniz Müzesi adıyla “cuma hariç her gün ve herkese açık” olduğu bilinmektedir.⁴¹

Müzenin 1930’larda ulaşımı daha kolay bir yere taşınmasına karar verilmiş, İstanbul’da imar planları yapılırken Prost, Barbaros Türbesi civarında bir Deniz Müzesi kurulmasını önermiş, sonraları Deniz Müzesi için uygun yerin Dolmabahçe Sarayı civarı olduğuna karar vermiştir.⁴² II. Dünya Savaşı nedeniyle imar işlerine ara verilmiş ve Deniz Müzesinin bir kısım eşyası korunması amacıyla Anadolu’ya gönderilmiştir. Yerinde korunacak eserlerin Kasımpaşa’da tersane depolarında muhafazası kararlaştırılmıştır.

Savaştan sonra 1946’da Bahriye hâkimlerinden Haluk Şahsuvaroğlu, bu eserleri kurtarmak için bir Deniz Müzesi kurmayı teklif etmiştir. Maarif Vekâleti bu teklifi kabul edince müze binası olarak dönemin Vali ve Belediye Reisi Lütfi Kırdar, Prost’un planında yer aldığı üzere Dolmabahçe Meydanı’na bir müze yapılmasını önermiştir. Yeni bina yapmak yerine mahallelere uzak konumu dolayısıyla metruk durumda olan Dolmabahçe Camisi’nin müzeye çevrilmesine karar verilmiştir. Prost “Mademki Fatih kadırgalarını buradan çıkarmıştır, o hâlde bu camiyi bir kadırgalar müzesi yapmak doğru olur.” demiştir.⁴³

⁴⁰ *İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni 1948 Yılı Çalışmaları*, TTOK İstanbul’u Sevenler Grubu Neşriyatı, İstanbul 1949, s. 5, 6.

⁴¹ *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1931.

⁴² *Cumhuriyet*, 30 Kasım 1937.

⁴³ Kandemir, “Deniz Müzesi”, *Yirminci Asır*, S. 38, 30 Nisan 1953, s. 29, 30.

“Zaten, mevkii dolayısıyla biraz kenarda kaldığı için namaz kılmağa gelenler azalmıştı. Bu yüzden de bakımsızdı. Deniz Müzesi olunca, tabiatıyla daha iyi bakılacaktır.”⁴⁴ kanaatiyle Vakıflar Umum Müdürlüğü Dolmabahçe Camisi’ni 1946’da Belediyeye devretmiştir.⁴⁵ Dolmabahçe Camisi’nin ve civarındaki saray kayıkhanesinin müze olmak üzere Milli Müdafaa Vekâletine tahsisine Bakanlar Kurulunun 18 Şubat 1946 tarihli toplantısında karar verilmiştir.⁴⁶ Ardından cami onarılarak 1948’de Deniz Müzesi ziyarete açılmıştır. Ancak 1950 yılı başında Dolmabahçe Camii’nin yeniden ibadete açılmasına karar verilmiş ve Deniz Müzesinin taşınması tekrar gündeme gelmiştir. Yeni bina yapıncaya kadar Deniz Müzesinin yerinde kalmasına onay verilmiştir. Söz konusu kararın alınmasındaki nedenlerden birisi şüphesiz Mayıs 1950’de yapılacak olan Genel Seçimlerdir.

Önce yıllardır enkaz halinde bekleyen Çırağan Sarayı arazisine Deniz Müzesi yapılması kararı alınmış, ancak sonradan sarayın otele dönüştürülmesine karar verilmiştir.⁴⁷ Bir süre sonra Beşiktaş’ta Barbaros Hayrettin Paşa türbesinin yakınlarında yeni bir bina yapılması uygun bulunmuş; inşaat ancak 1961’de sona ermiş ve Deniz Müzesi bilahare buraya taşınmıştır.⁴⁸ Dolmabahçe Camii ise halen Deniz Müzesi olarak kullanılmaktayken 1955’te Dolmabahçe Meydanı düzenlemeleri sırasında alınan karar gereği, binanın boşaltılması beklenmeden dış duvarlarının ve ek binalarının yıkılması ile gündeme gelir. Nitekim içindeki eserler hızlıca toplanmış ve yeni binaya geçilineye kadar da depolarda bekletilmiştir.⁴⁹

İncelenen bu örnekler kurumların kültür varlıklarına hayatiyet kazandırmak, acil önlem gerektiren durumlarda hızlı biçimde korunmasını sağlamak gibi amaçları olmadığını düşündürmektedir. Kurumlar arasında iş birliği sağlanmış olsa yıllar süren yazışmaların yarattığı mesai kaybının önüne geçilir, gereksiz tamiratlara ve sıklıkla başvuru komisyona ayrılan bütçe kültür varlıklarının gelecek kuşaklara aktarılmasına imkân verebilirdi.

⁴⁴ *Yenileşen İstanbul*, İstanbul Belediyesi Yayını, İstanbul 1947, s. 43-45.

⁴⁵ *Cumhuriyet*, 9 Ocak 1946.

⁴⁶ *BCA*, 30-18-01-02/113-21-04, 18 Şubat 1946.

⁴⁷ *Vatan*, 15 Mayıs 1951.

⁴⁸ *Tercüman*, 18 Ocak 1961.

⁴⁹ Semavi Eyice’nin anılarını aktaran: Ayşe Hür, *Çok Partili Dönemin Öteki Tarihi 1: İnönü ve Bayar’lı Yıllar (1938-1960)*, Profil Yayınları, İstanbul 2015, s. 174, 175.

Sonuç

Cumhuriyet idaresi Osmanlı Devleti'nden kültür varlıklarının korunmasına yönelik şekillenmekte olan hukuki bir alt yapı ve önemli bir kültür mirası devralmıştır. Bu kültür mirasının bir parçası olan taşınmaz kültür varlıklarının, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki bazı düzenlemelerle çeşitli kurumlar arasında dağıtılması halen çözülememiş sorunların temelidir. Merkezî bir idareden yoksun olan kültür varlıkları, idaresi altında bulunan kurumlarca ya farklı biçimlerde onarılmış ya da hiç onarılmamış; bazen ise eserlerin mirasçıları ve sahipleri bile bulunamamıştır.

Milli Müdafaa Vekâleti, Belediye, İl Özel İdareleri, Vakıflar Umum Müdürlüğü, Maarif Vekâleti gibi kurumlar ve satış ya da kiralama yoluyla özel mülkiyete geçen eserlerin sahibi olan şahıslar kültür varlıklarına bilinçli veya bilinçsiz zararlar vermiştir. Kurumların birbirleriyle olan ihtilafları, çıkar çatışması, bütçe ve personel sorunları, koruma anlayışının eksikliği gibi sebeplerden en büyük zararı yine kültür varlıkları görmüştür. Kurumlar nadiren eşgüdüm içinde hareket ederek bir yapının hızlı şekilde onarılmasını ve gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlamıştır. Bu örnekler kurumların ortak mesailerinin kültür varlıkları açısından önemini göstermektedir. Kurumların birbirleriyle çatışmasını önlemek için kimi zaman merkezî idarenin araya girmesi, mesai ve zaman kaybı dâhil olmak üzere sıkıntılar yaratmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki düzenlemelerin yarattığı bu sorunların önüne geçilmesi için halen bir üst kurumun oluşturulamamış olması bugünün Türkiye'sinde kültür varlıklarının korunmasının önündeki en büyük engellerden biridir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30-10-00/213-445-11, 1 Nisan 1931.

BCA, 30-18-01-02/32-80-06, 25 Aralık 1932.

BCA, 30-10-00/15-84-01 ve 02, 27 Ocak 1934.

BCA, 30-18-01-02/67 ve 68, 1936-1938 arası muhtelif tarihli raporlar.

BCA, 30-10-00/190-302-07, 6 Ocak 1938.

BCA, 30-10-00/192-318-16, 5 Aralık 1941.

BCA, 30-10-00/82-539-05, 17 Haziran 1942.

BCA, 30-10-00/26-151-22, 23 Aralık 1944.

BCA, 30-18-01-02/113-21-04, 18 Şubat 1946

Basın ve Süreli Yayınlar

Cumhuriyet

Resmî Gazete

Tercüman

Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni

Vatan

Kitaplar, Tezler ve Makaleler

ARTUN, A., *Tarih Sahneleri Sanat Müzeleri 1: Müze ve Modernlik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

ARİF, B., “İstanbul’un İmarı Hakkında Notlar”, *Mimar (Arkitekt)*, S. 5, 1931, s. 149-153.

ÇAL, H., “Bürokrasimiz ve Eski Eserlerimiz: Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 51, Aralık 1987, s. 183-192.

ÇELİK, Z., *Asar-ı Atika: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji Siyaseti*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016.

ÇETİNTAŞ, S., “İbrahim Paşa Sarayı Macerasının Tarihçesi”, *Yeni Sabah*, 4 Ekim 1947.

ERSÖZ, K., *Türk İdare Hukuku Kapsamında Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunması*, On İki Levha Yayınları, İstanbul 2017.

Eski Eserleri Koruma Encümeni 1939 yılı Mesai Raporu, Rıza Koşkun Matbaası, İstanbul 1940.

GÜNDÜZ F., “Osman Hamdi Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 468-469.

HALİL ETHEM BEY, “Müzeler”, *Birinci Türk Tarih Kongresi: Konferanslar, Müzakere Zabıtları*, TTK Yayınları, Ankara 1932, s. 532-566.

HÜR, A., *Çok Partili Dönemin Öteki Tarihi 1: İnönü ve Bayar'lı Yıllar (1938-1960)*, Profil Yayınları, İstanbul 2015.

İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni 1948 Yılı Çalışmaları, TTOK İstanbul'u Sevenler Grubu Neşriyatı, İstanbul 1949.

KANDEMİR, “Deniz Müzesi”, *Yirminci Asır*, S. 38, 30 Nisan 1953.

MADRAN, E., “Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma Sürecinde Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin Yasal Düzenlemeler”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 5, Ankara 2002, s. 412-419.

MADRAN, E., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağlarında Onarım Alanının Örgütlenmesi (16.-18. Yüzyıllar)*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 2004.

OKTAY, T., *Osmanlı'da Büyükşehir Belediye Yönetimi: İstanbul Şehremaneti*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

ÖZTÜRK, N., *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

SIÇRAYIK, A., “İstanbul'da Eski Eser Tahribi (1908-1938)”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

SORGUÇ, B., *1920'den 1981'e Milli Eğitim Bakanlığı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982.

TOPUZLU, C., *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Haz: Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 2017.

Türkiye Tarihi Anıtları (Ön Tasarı), Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1946.

YEDİYILDIZ, B., “Bir Kùltür Müessesesi Olarak Vakıf”, *Milli Kùltür ve Gençlik Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Gazi Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1985.
Yenileşen İstanbul, İstanbul Belediyesi Yayınları, İstanbul 1947.

Latifi Projesi Kapsamında Âşık Sıdkî Baba'nın Şiirleri Üzerine Dijital Bir İnceleme

Ayşe Dalyan*

ORCID: 0000-0003-0493-7928

Evrin D. Eberdes**

ORCID:0000-0002-7288-5253

Öz

Âşık Sıdkî Baba, 1865-1928 tarihlerinde yaşamış bir Bektaşî şairi olarak tanınmaktadır. Şiirlerinde *Sıtkı* veya *Pervane* mahlasını kullanmıştır. Şairin bir *Divanı* ve *Nasihatnâme* ile *Mevalid-i Aşk* adlı iki mesnevisi bulunmaktadır. Bu çalışma, Latifi Projesi kapsamında üretilen bir makaledir. Çalışmada bu bağlamda yeni oluşturulan metin inceleme yöntemlerinin kullanılmasıyla şiirlerin bilgisayar programları ile incelenmesine dayanacaktır. Bu üslup araçlarından biri Japonya'da Dr. Laurence Anthony tarafından İngilizce'nin gramer yapısına uyarlanmış "AntConc"tur; ikincisi Jane Austen ve William Shakespeare'in üslubunun anlaşılması için oluşturulan "Voyant Tools"dur. Çalışmada son olarak Latifi Projesi kapsamında Osmanlı tezkire yazarı Latîfî'nin üslubunun anlaşılması için oluşturulan "Exclude Select Vocabulary Program" kullanılacaktır. Bu programlar aracılığıyla Âşık Sıdkî Baba'nın 50 şiiri değerlendirilecek, çözümlenecek ve görselleştirilecektir. Böylece, Âşık Sıdkî Baba'nın şiirlerinde en çok tercih ettiği kelime listesi, bu kelimelerin diğer kelimelerle kurduğu ilişkileri ve yine bu kelimelerin köken bilgileri (Arapça, Türkçe gibi) vb. unsurlar saptanacaktır. Saptanan sayısal veriler yukarıda bahsi geçen bilgisayar programlarının sağladığı görselleştirme araçları ile grafiklere dönüşecektir. Dolayısıyla bilgisayar destekli dil inceleme sistemleri aracılığıyla Âşık Sıdkî Baba'nın şiirlerindeki şaire has kelime kullanımının somut verilerine ulaşılabilecektir.

Anahtar Sözcükler: Âşık Sıdkî Baba'nın 50 şiiri, Latifi Projesi, Bilgisayar Destekli Dil İncelemesi, Dijital Yaklaşımlar, Görselleştirme

Gönderme Tarihi: 05/10/2020

Kabul Tarihi:28/12/2020

*Doç Dr., Kıbrıs Amerikan Üniversitesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü, KKTC Mersin Türkiye, ayshed_dalyan@hotmail.com

**Öğr.Gör.,Doğu Akdeniz Üniversitesi, Modern Diller Birimi, KKTC Mersin Türkiye, evrim.dalyan@emu.edu.tr

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

DALYAN, A. ve EBERDES, E.D., "Latifi Projesi Kapsamında Âşık Sıdkî Baba'nın Şiirleri Üzerine Dijital Bir İnceleme", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s.2032-2053.

Within The Scope of the Latifi Project: A Digital Analysis Of Ashik Sidki Baba's Poems

Ayşe Dalyan *

ORCID: 0000-0003-0493-7928

Evrin D. Eberdes **

ORCID:0000-0002-7288-5253

Abstract

Ashik Sidki Baba was a Bektashi poet, who lived between 1865-1928. In his poems, he used the pennames of *Sitki* or *Pervane*. There are to be found a *Divan* (poetry book) and two *masnavis* (rhymed couplets, each couplet being of a different rhyme) named *Nasihatname* and *Mevalid-i Ashk* by the poet. In this article, 50 of Ashik Sidki Baba's poems will be examined using the newly developed computer program based text analysis methods. To be used in the study will be the analysis tools of the "AntConc", "Voyant Tools", and the "Exclude Select Vocabulary Program". The poems of Ashik Sidki Baba will be evaluated with these computer-based programs/tools to find the most preferred vocabulary, the relationships between the most preferred words, and the origins of these words. This numerical data will be converted into graphs with the visualization tools provided by the above mentioned computer-based programs. Therefore, the usage of vocabulary in the poems of Ashik Sidki Baba will be determined with concrete data using the computer-based language examination systems.

Keywords: Poems of Ashik Sidki Baba, Latifi Project, Computer-based Language Analysis, Digital Approaches, Visualization.

Received Date: 05/10/2020

Accepted Date: 28/12/2020

* Associate Professor Doctor, American University of Cyprus, Turkish Education Department, Cyprus Mersin, Turkey, aysed_dalyan@hotmail.com

** Lecturer, Eastern Mediterranean University, Department of Modern Languages, Cyprus Mersin, Turkey evrim.dalyan@emu.edu.tr

You can refer to this article as follows:

DALYAN, A.. ve EBERDES, E.D., " Within The Scope of the Latifi Project: A Digital Analysis Of Ashik Sidki Baba's Poems", *Academic Journal of History and Idea* , C. 7, S. 4., 2020, p.2032-2053.

Электронный обзор стихотворений Ашик Сыдкы Бабы в рамках проекта Латифи

Резюме

АшикСыдкы Баба известен как поэт бекташи, живший между 1865-1928 годами. В своих стихах он использовал псевдоним «sitki» или «pervane». У поэта есть диван и два месневиса, называемые насихатнам и мавалидами. Это исследование является статьей, созданной в рамках мастер-проекта. В этом контексте исследование будет основано на анализе стихов с помощью компьютерных программ с использованием вновь созданных методов анализа текста. Одним из этих стилистических инструментов является «antconc», адаптированный к грамматической структуре английского языка доктором Лоуренсом Энтони из Японии. Наконец, в исследовании будет использоваться «программа исключения избранной лексики», которая была создана для понимания стиля Османского писателей. В рамках этих программ будут оценены, проанализированы и визуализированы 50 стихотворений Ашика Сыдкы Бабы. Таким образом, будет определен список наиболее предпочтительных слов в стихотворениях АшикСыдкы Бабы, отношения между этими словами и другими словами, а также информация о происхождении этих слов (например, арабский, турецкий) и т. д. определенные числовые данные будут преобразованы в графику с помощью инструментов визуализации, предоставляемых компьютерными программами, упомянутыми выше. Таким образом, конкретные данные об использовании слов в стихах Ашик Сыдкы Бабы будут получены с помощью систем компьютерного анализа языка.

Ключевые слова: 50 стихотворений АшикаСыдкы Бабы, его мастер-проект, компьютерный анализ языка, цифровые подходы, визуализация.

Получено: 05/10/2020

Принято: 28/12/2020

Giriş

Günümüzde, edebiyat ve dil araştırmalarında metin incelemeleri üzerine yeni yaklaşımlardan biri de bilgisayar destekli incelemelerdir. Bu amaçla özellikle İngilizce başta olmak üzere çeşitli dillerde üslup incelemeye dayalı pek çok bilgisayar programları veya araçları üretilmektedir.¹ Bu noktada en eski diller arasında yer alması ve konuşur alanının geniş coğrafyalara dağılmasına karşın Türk dili üzerine geniş kapsamlı dil ve edebiyat incelemesi yapabilen bilgisayar araçları ya da programları küçük adımlar dışında geliştirilmemektedir, ancak Türk dili ve gramerini merkeze alan bir program ve araçların geliştirilmesini hedefleyen önemli atılımlarından biri Latifi Projesi'dir.²

Bu çalışma bir Latifi Projesi çalışmasıdır. Latifi Projesi iki aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşaması *Latifi Tezkiresi*'nin müellif hatlı 1546 tarihli orijinal nüshasının dijital baskısının oluşturulmasıdır. Projenin ikinci aşaması ise Washington Üniversitesi'nde halen geliştirilmekte olan yeni dijital araç (geridönüşebilir transkripsiyon aracı) ve yöntemler kullanarak *Latifi Tezkire*'sinin 1546 tarihli orijinal nüshası ile 1575 tarihli Latifi Tezkiresi üzerinde üslup analizi yapabilen ve verileri görselleştirebilen araçlar üretmektir. Bu proje ile, Klâsik Türk edebiyatının gelişimine katkı koyan yayın tarihinde ve metinlerde bilgisayar destekli üslup analizi aracının oluşturulmasında ciddi bir boşluk doldurulması hedeflenmektedir.

Latifi Projesi² Washinton Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Uygarlığı (Near Eastern Languages and Civilization, kısaca NELC) merkezinde oluşturulan Newbook Digital Text Projesinin kurucusu Prof. Dr. Walter G. Andrews ile Prof. Dr. Sarah Ketchley'in danışmanlığında oluşturulan, yürütücülüğünü makale yazarlarından Doç. Dr. Ayşe Dalyan'ın üstlendiği bir projedir.³ Programın üretilmesinde AntConc, Voyant

¹ Latifi Projesi kapsamında dünya genelinde oluşturulan dil ve edebiyat inceleme araçları ile ilgili ayrıntılı bilgi toplanılmaktadır. Dolayısıyla, elde edilen bu bilgiler proje kapsamında bir diğer kitap çalışması olarak Türklük bilimi araştırmalarına bilgi aktaran temel bir kaynak olarak kazandırılacaktır.

² www.thelatifiproject.org (29 Ocak 2020).

³ Projenin ilk aşaması olan farklı (1546 ve 1575 tarihli) *Latifi Tezkireleri*'nin tespiti ve yazarın müellif hatlı 1546 tarihli orijinal yazmasının dijital kitaba dönüşmesini içeren bilgiler için bu çalışmaya bakınız: Walter G. Andrews ve Ayşe Dalyan, "İki farklı Latifi tezkiresi ve nüshaları", *Türk Dili Araştırmaları*

Tools ve kodlamayla oluşturulan bir dile sahip Stylo (Stylometry) vb. üslup programları ve araçları model olarak alınmıştır. Bu programların işlevleri hareket noktamız olacak ve üretilen program, Osmanlıca'nın ve Türkçe'nin gramer yapısına dayanacaktır.

Henüz gelişmekte olan projenin ilk hedefi Türk dilini ve Osmanlıca'yı temel alan bir üslup inceleme aracının üretilmesini sağlamaktır. Bu bağlamda Latifi Projesi kapsamında ilk üretilen program *Exclude Select Vocabulary Program*'dır. Latifi Projesi kapsamında üretilen *Exclude Select Vocabulary Program*'da amaç incelemek istediğiniz metinde sayısal verileri etkileyecek ve incelemelerde değeri olmayan kelimeleri (bağlaçlar, edatlar vb.) veya metinden çıkarılmasını istenilen kelimelerin toplu olarak silme işlemini gerçekleştirmektedir. Bunun bir diğer nedeni de İngilizce merkezli üretilen bilgisayarlı üslup inceleme araçlarının Osmanlıca'nın ve Türkçe'nin dil yapısına uygun olmaması sebebiyle Farsça'dan geçen izafet kesresi ve Türkçe'nin gramerinde bulunan bazı ekleri birer kelime olarak sayısal veri adı altında değerlendirmesidir.

Çalışmada analiz edilen ve değerlendirilen derlem metinde, Âşık Sıdkî Baba'nın internet ortamında sıklıkla paylaşılan ve pek çok akademik değerlendirmeye tabi tutulduğu tespit edilen şiirler de dâhil toplam 50 şiiri bulunmaktadır.⁴ Dolayısıyla, çalışmaya örneklem alınan şiirlerin seçiminde *Âşık Sıdkî Baba Dîvânı*'nın ilk 40 şiiri ve sosyal medyada en çok paylaşıldığı tespit edilen 10 şiir dikkate alınmıştır. Bu şiirler *Âşık Sıdkî Baba Dîvânı*'nın 1-42, 82, 198, 200, 299, 319 ve 386 numaralı şiirleridir. Bu şiirler şaire has dil özelliklerinin belirlenmesi amacıyla farklı türlerden ve nazım şekillerinden seçilmiştir. Bunlar ise gazel, mersiye, destan, devriye, koşma ve peşrevlerdir. Dolayısıyla çalışmada Latifi Projesi kapsamında üretilen *Exclude Select Vocabulary Programı* başta olmak üzere projeye model olarak alınan *AntConc* ve *Voyant Tools* aracılığıyla şaire has dil özelliklerinin belirlenmesi amacıyla değerlendirmeler ve görselleştirmeler yapılacaktır.

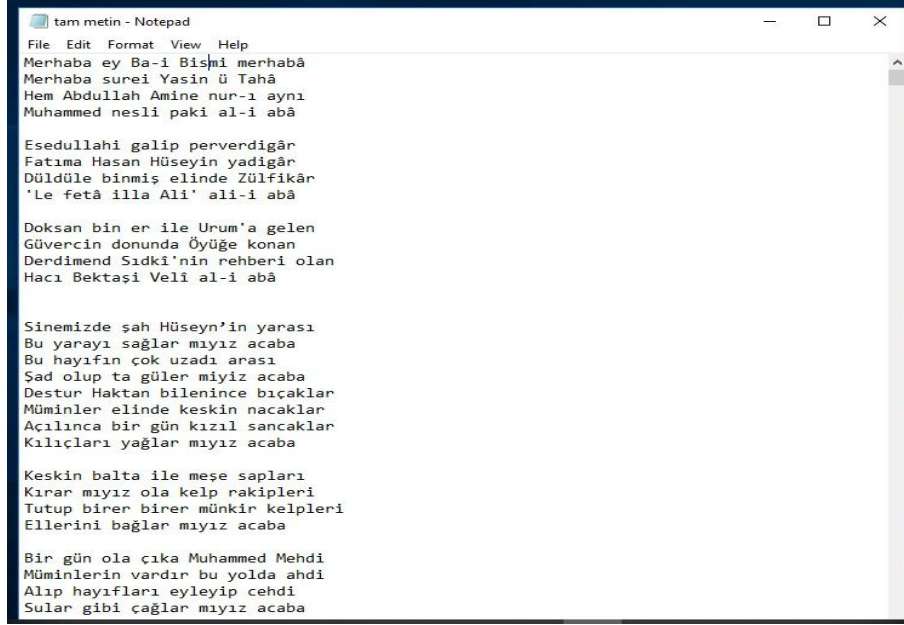
Bilgisayar Destekli Metin Analizi Ve Sayısal Verilerin Değerlendirilmesi

Herhangi bir metin üzerinde bilgisayar destekli inceleme yapılması isteniliyorsa öncelikle metnin Notepad'e aktarımı gerçekleştirilmelidir. İncelenen metin Osmanlı

Yılığ- Belleten, S. 68 (Aralık 2019 sayısı): 49-68. <https://doi.org/10.32925/tday.2019.30>. (01.01.2019) Latifi Projesi'nin bu çalışmayı da ilgilendiren ikinci aşaması olan bilgisayarlı üslup inceleme aracının üretilmesini hedefleyen bölümü ile ilgili ayrıntılı bilgi veren bir makale ve bir kitap hazırlanmaktadır.

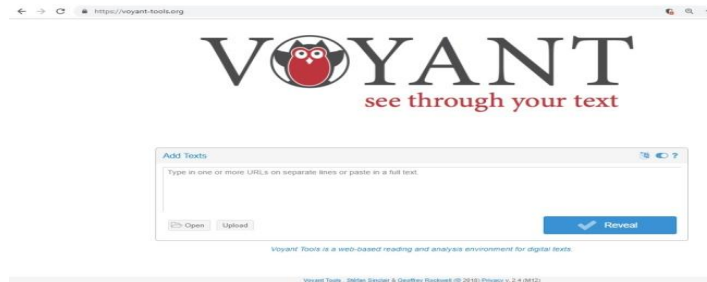
⁴ Çalışma "2. Yeniceli Âşık Sıtkı Baba / Mersin ve Civarı Halk Kültürü" konferansında sunulmuş ve metindeki veriler genişletilerek daha kapsamlı bir inceleme yönüne gidilmiştir.

dönemine ait ise ve özel transkripsiyon harfleri ile yazıldıysa metin Notepad'e Unicode UTF-8 formatında kaydedilmelidir. Notepad üzerinde Unicode UTF-8 formatında kaydedilen metin artık bilgisayar destekli üslup araçları ile analiz edilmeye ve görselleştirmeye hazır hale dönüşecektir.

Görsel 1: Metnin Notepad'e Unicode UTF-8 formatında kaydedilmesi

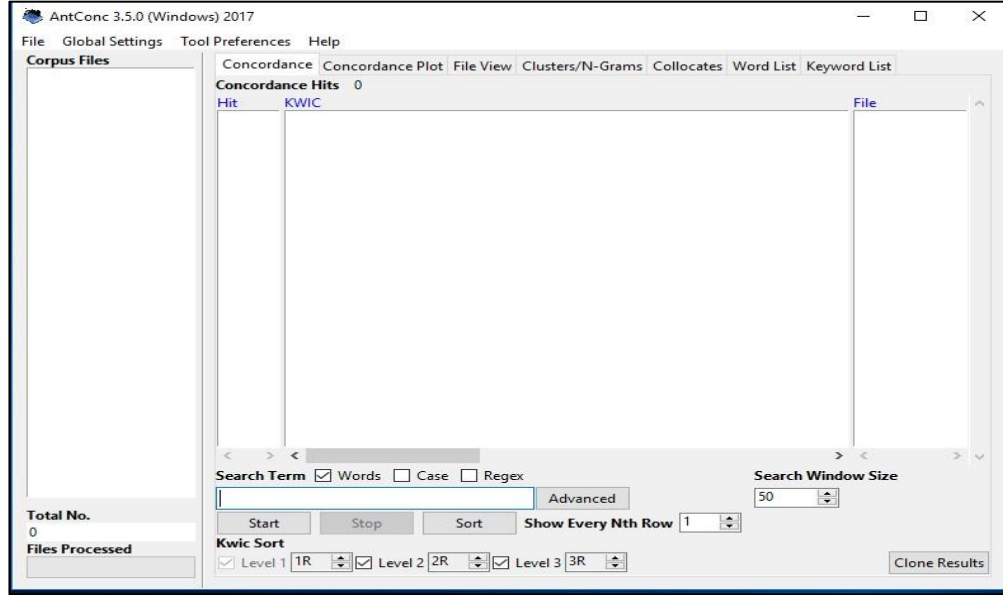
Latifi Projesi kapsamında henüz geliştirilmekte olan ve bilgisayar destekli üslup incelemesini amaçlayan programlarına ve araçlarına örnek alınan bazı dijital çalışmalar bulunmaktadır. Bunlardan biri bir online inceleme aracı olan Voyant Tools⁵'dir. Voyant Tools bilgisayar destekli dil ve edebiyat inceleme aracıdır. Araştırmacılar inceledikleri metinler üzerinde Voyant Tools aracılığıyla pek çok sayısal veriye ulaşabildikleri gibi bu sayısal verilerle görsel oluşturabilmektedirler.

Görsel 2: Voyant Tools

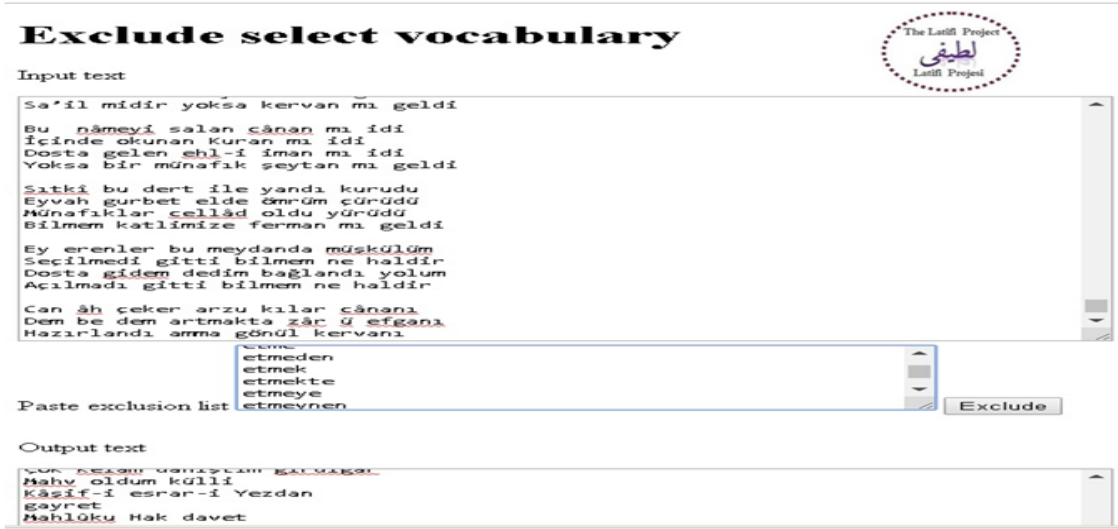
⁵ <https://voyant-tools.org> (29 Ocak 2020).

Çalışmada şiirlerin incelenmesinde kullanılan araçlardan biri de AntConc'tur. İncelenecek metinde sıklık analizinden, birebir kelime analizlerine kadar sayısal ölçüm yapabilen AntConc çalışmanın ilk analiz aşamasını oluşturmaktadır.

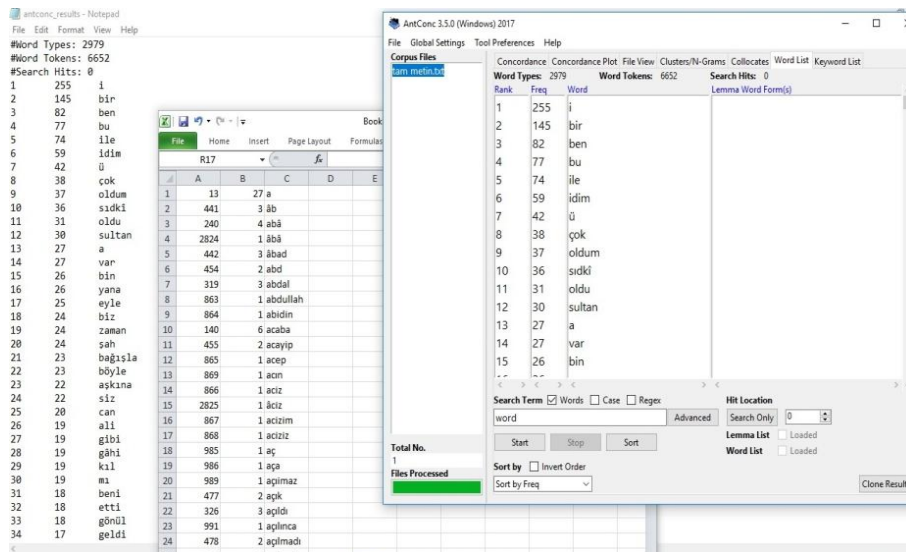
Görsel 3: AntConc Tool

Latifi Projesi kapsamında üretilen *Exclude Select Vocabulary Programı* metinde bulunan gereksiz ya da araştırmacı tarafından istenmeyen eklerin ve sözcüklerin sayısal verileri etkilememesi için metinden toplu olarak çıkarılmasını sağlar. Hangi üslup aracını kullanırsak kullanalım analiz edilen metnin kelime sıklığına baktığımızda, eğer metin Osmanlı dönemi metniyse Farsça tamlama i, ı ve yı'larını İngilizce merkezli araçlar kelime olarak algılanmakta ve metinlerin en sık kullanılan kelimesi olarak sıklık listesinde en başlara yerleştirmektedirler. Bu yanlış sayısal veriyi düzeltmek ve diğer edatlar, zamirler vb. istenilmeyen kelimelerin listeden çıkarılmasını sağlamak için Latifi Projesi kapsamında oluşturulan kelime çıkartma işlemini yapan *Exclude Select Vocabulary Programı*'nı kullanmak yeterli olacaktır.

Görsel 4: Latifi Projesi kapsamında üretilen Exclude Select Vocabulary Programı

Âşık Sıdkî Baba'nın *Dîvânı*'ndaki 50 şiirini dijital incelemeye tabi tuttuğumuzda ilk işlem, metindeki kelimelerin AntConc aracı ile kelime sıklığı verisine ulaşmaktır. AntConc'a bu bağlamda bakıldığında Âşık Sıdkî Baba'nın 50 şiirinde 2979 değişik kelime tipinin 3673 kez tekrarıyla toplam 6652 kelimedenden oluştuğunu aşağıdaki görselin solunda yer alan sayısal verilerde görebilmekteyiz. Tabi bilgisayar araçlarının Farsça izafet kesrelerini birer kelime olarak görmeleri nedeniyle bu eklerin de kelime sıklık verisinde yer aldığı ve hatta listede ilk sıraya yerleştiği aşağıda anlaşılmaktadır:

Görsel 5: AntConc aracı ile kelime sıklığı verisi

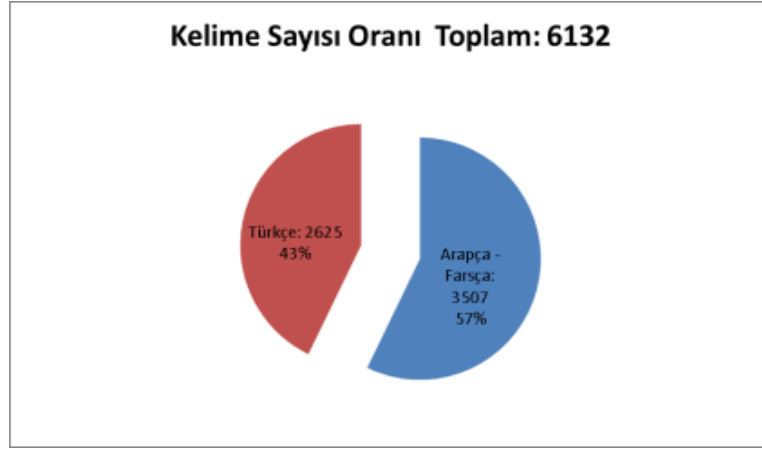
Latifi Projesi kapsamında üretilen *Exclude Select Vocabulary Programı* aracılığıyla metinden edat, bağlaç ve fiiller ve Farsça izafet kesreleri çıkarıldığında sıklık analizinin ilk onuna baktığımızda karşımıza bu tablo çıkar:

82	ben
77	bu
36	sıdkî
30	sultan
26	yana
24	biz
24	zaman
24	şah
23	bağışla
22	aşkına
22	siz
20	can
19	ali
10	gâhi

Görsel 6: *AntConc* aracı ve *Exclude Select Vocabulary Programı* aracılığıyla elde edilen ilk 10 kelime sıklığı verisi

Âşık Sıdkî Baba'nın şiirlerinde ilk sırayı 82 kez tekrarla “ben” kişi zamirinin aldığı görülmektedir. İkinci sırayı işaret zamiri “bu” ve daha sonrasında da şairin mahlasının bulunduğu anlaşılır. Dolayısıyla şairin anlatımda ben merkezli olduğu, bunu bakış açısını “biz” algısının takip ettiği üçüncü en sık kullanılan kişi zamirinin de “siz” olduğu rahatlıkla tespit edilebilmektedir. Şairin şiirlerinde seslendiği önemli tipin 30 kez tekrarla sultan olduğu, bunu 24 kez geçen şah kelimesinin tamamladığı söylenebilir. Şairin sultan ya da şah olarak seslendiği kişiden sonra 23 kez tekrarla ifade ettiği önemli vurgu bağışlanma isteğidir. Bu sayısal veriler ilk ulaşılan değerlerdir, bu verileri doğru değerlendirebilmek için her bir sayısal veriyi biraz daha ayrıntılı incelemek gerekir.

Metinde geçen kelimelerin *AntConc* aracılığıyla tam listesine ulaştıktan sonra kelimelerin dil kökenleri ile ilgili veriyi de kolaylıkla tespit edebiliriz. Henüz oluşum aşamasında olan kelime köken tespit aracı ile hızlı bir biçimde elde edilebilecek veriye şimdilik manuel olarak ulaştığımızda kelimelerin %43'ünün Türkçe; % 57'sinin yabancı kökenli kelimeler olduğu sonucunun çıktığı görülür:

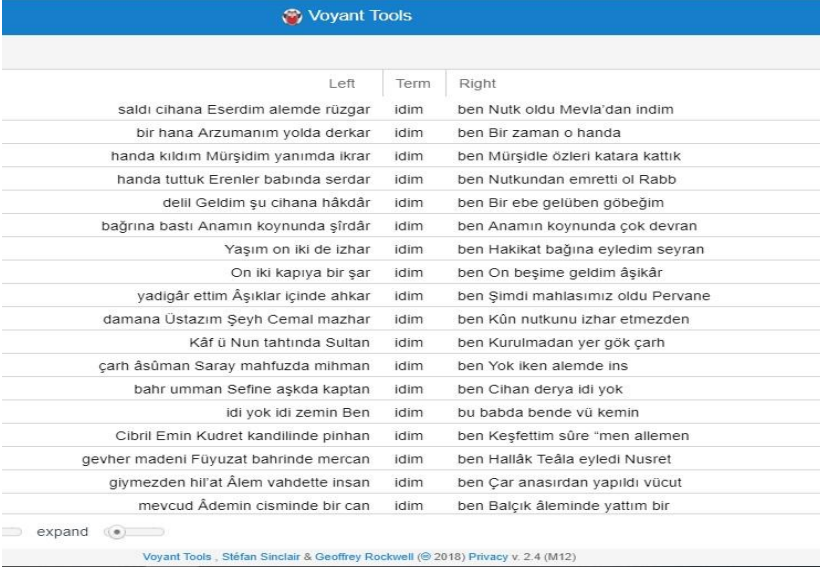
Görsel 7: Kelimelerin dil kökenleri ile ilgili sayısal verisi

Diğer taraftan metnin Voyant Tools'daki kelime sıklığı sonuçlarına baktığımızda tıpkı AntConc gibi Farsça tamlama i'lerini bir kelime olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu sayısal veri, Görsel 8'de bulunan *Frequent Words* başlığının yanında yer almaktadır:

Görsel 8: Metnin Voyant Tools'daki kelime sıklığı sayısal verisi

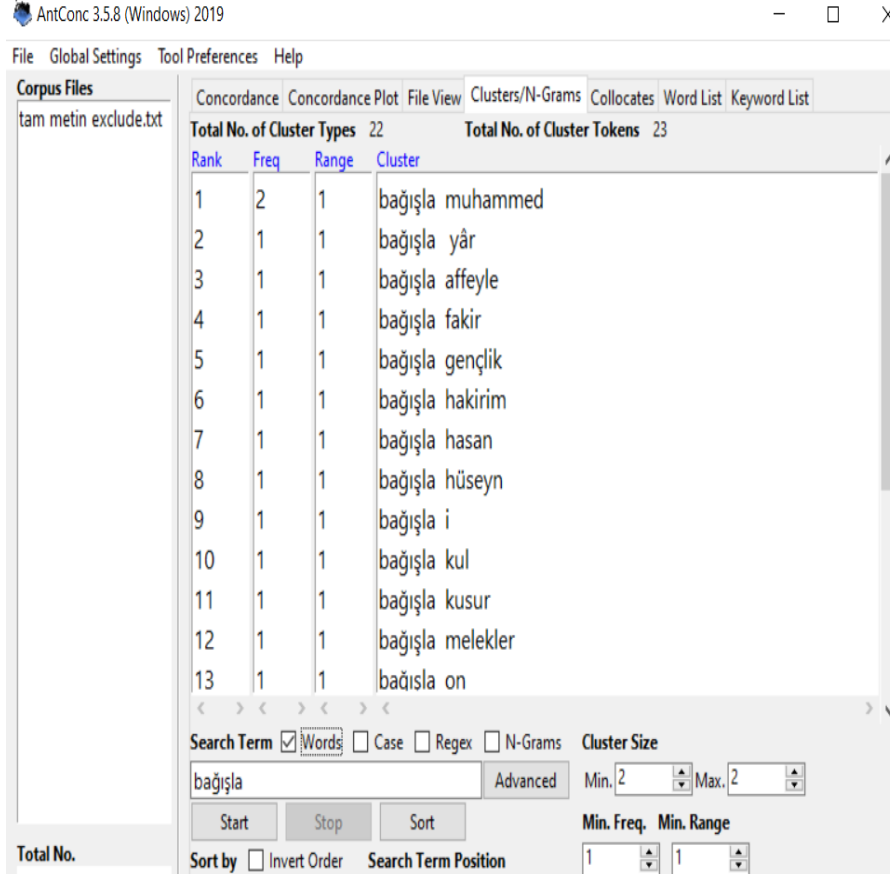
Şairin “-imek” yardımcı fiilini *Divanı*’nda ayrı yazması sonucunda metni transkribe eden kişinin bu yazım biçimine uyması aracılığıyla her iki üslup aracının da -imek yardımcı fiilini ayrı bir kelime olarak algılamasına neden olur. Bu bağlamda her iki aracın tespitlerine bakıldığında “-imek” yardımcı fiilinin diğer kelimelerle ilişkisi gözler önüne serilecektir:

Left	Term	Right
saldı cihana Eserdim alemde rüzgar	idim	ben Nutk oldu Mevla'dan indim
bir hana Arzuanım yolda derkar	idim	ben Bir zaman o handa
handa kıldım Mürşidim yanımda ikrar	idim	ben Mürşidle özleri katara kattık
handa tuttuk Erenler babında serdar	idim	ben Nutkundan emretti ol Rabb
delll Geldim şu cihana hâkdâr	idim	ben Bir ebe gelüben göbeğim
bağrına bastı Anamın koynunda şirdâr	idim	ben Anamın koynunda çok devran
Yaşım on iki de izhar	idim	ben Hakikat bağına eyledim seyran
On iki kapıya bir şar	idim	ben On beşime geldim âşikâr
yadigâr ettim Âşıklar içinde ahkar	idim	ben Şimdi mahlasımız oldu Pervane
damana Üstazım Şeyh Cemal mazhar	idim	ben Kün nutkunu izhar etmezden
Kâf ü Nun tahtında Sultan	idim	ben Kurulmadan yer gök çarh
çarh âsûman Saray mahfuzda mihman	idim	ben Yok iken alemde ins
bahr umman Sefine aşkda kaptan	idim	ben Cihan derya idi yok
idi yok idi zemin Ben	idim	bu babda bende vü kemın
Cibril Emin Kudret kandilinde pinhan	idim	ben Keşfettim sûre "men allemen
gevher madeni Füyuzat bahrinde mercan	idim	ben Hallâk Teâla eyledi Nusret
gıymezden hil'at Âlem vahdette insan	idim	ben Çar anasırdan yapıldı vücut
mevcud Âdemin cisminde bir can	idim	ben Balçık âleminde yattım bir

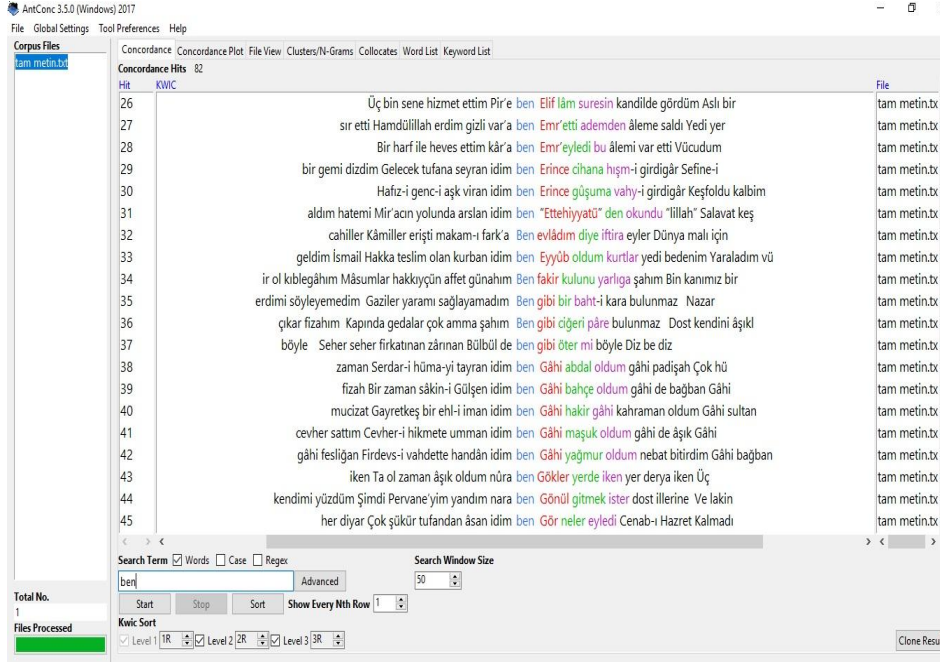
Görsel 9: *Voyant Tools*'da “-imek” fiilinin kelimelerle ilişkisi

Metindeki “idim” -imek yardımcı fiilinin diğer kelimelerle kurduğu ilişkilerinin *Voyant Tools*'daki *Kelime Ağ Haritası Görseli*'ne (Görsel 10) baktığımızda fiilin yabancı kökenli kelimelerden “zaman”, “ehl”, “dem”, “aşkına”, “çarh”, “gâhi”; Türkçe fiillerden “oldum”, “et”, “ettim” biçimleriyle en sık bağlantı kurduğunu söyleyebiliriz. Bu kelimeler -imek yardımcı fiiline birinci derecede yakınlık kuran kelimelerdir, görselde bulunan açık renkli kutularda yazılan “kerem”, “bağban” gibi kelimeler de -imek yardımcı fiilinin ikinci derecede yakınlık kurduğu kelimeler arasında olduğu anlaşılır:

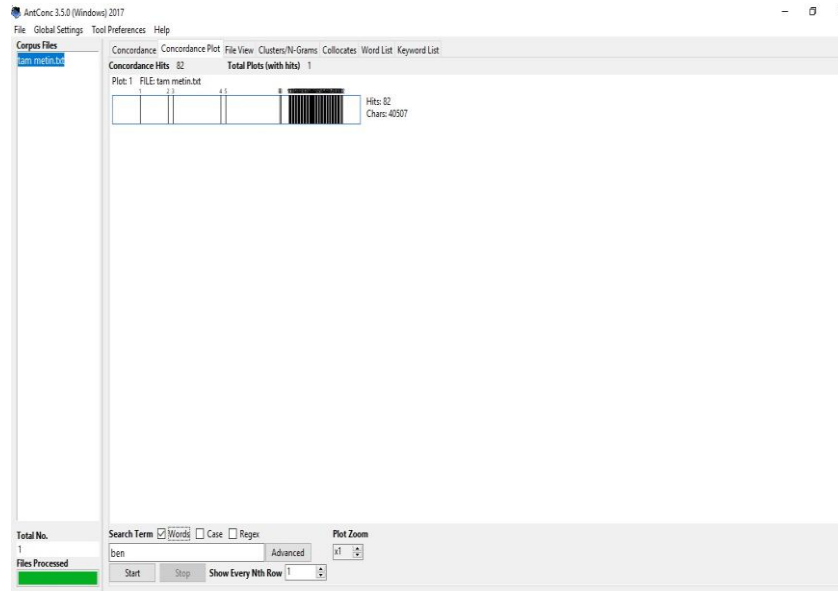
Görsel 11: AntConc'ta "bağışla" filinin kelimelerle ilişkileri

Metinde ilk tespit edilen bir diğer kelime "ben" kişi zamiridir. Metindeki "ben" kelimesinin diğer kelimelerle kurduğu ilişkileri açısından AntConc aracındaki kelime kullanım verisine ayrıntılı bakıldığında ben kelimesinin 82 farklı biçimde kelimelerle bağlantı kurduğu söylenebilir. "Ben" kelimesinin Görsel 12'deki kullanımına bakıldığında şairin bu kelimeyi bir redif olarak kullandığı fikrini akla getirmektedir. Bu tespiti netleştirebilmek için kelimenin metindeki kullanım yerini belirleyen Görsel 13'e bakmak bizi kesin sonuca ulaştıracaktır. Görsel 13'e göre "ben" kelimesinin metnin sonlarına doğru kullanım sıklığının arttığı, dolayısıyla bu kelimenin metnin ben merkezli bir bakış açısından ziyade redif olduğu anlaşılmaktadır:

Görsel 12: AntConc'ta "ben" kelimesinin kelime kullanım verisi

AntConc aracılığıyla "ben" kelimesinin metin içindeki kelime kullanım yerlerinin görseli aşağıdadır.

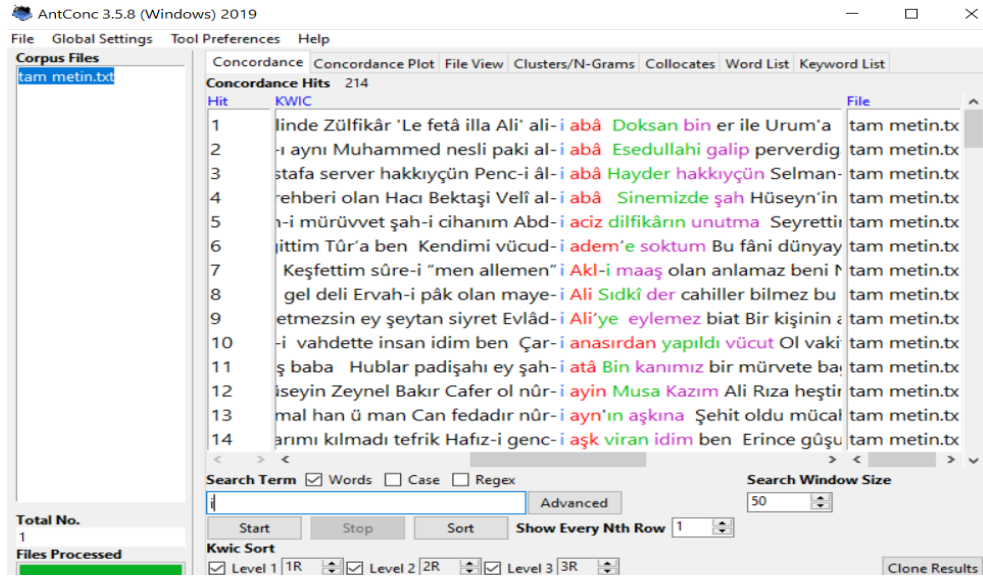
Görsel 13: AntConc'ta "ben" kelimesinin metindeki kullanım yeri

Metinde geçen Farsça tamlamaların AntConc aracı ile tespitine bakıldığında Âşık Sıdkî Baba'nın 50 şiirinde 2979 değişik kelime tipinin 3673 kez tekrarıyla toplam 6652 kelime oluşturmakta ve bu kelimelerin 255'nin -i'li, 15'inin -l'ı, 12'sinin de -y'lı Farsça tamlama meydana getirdiği aşağıdaki görseldeki verilerden anlayabilmekteyiz:

```
#Word Types: 2979
#Word Tokens: 6652
#Search Hits: 0
255      i
15       l
12       y1
```

Görsel 14: AntConc'ta Farsça Tamlamaların kullanım sıklığı

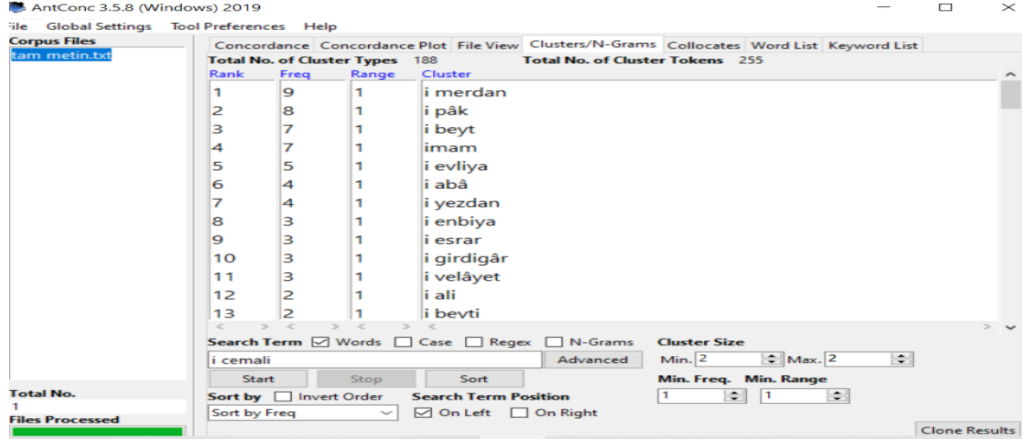
Farsça tamlamaların metindeki kullanımını tespit eden verilerle ilgili görsel aşağıda bulunmaktadır:

Görsel 15: AntConc ile tespit edilen Farsça Tamlamalar

Yine AntConc aracı ile Farsça tamlama i'sinin en sık bağlantı kurduğu kelimelerin sayısal verisine bakıldığında “merdân” kelimesiyle 9 kez Farsça tamlama

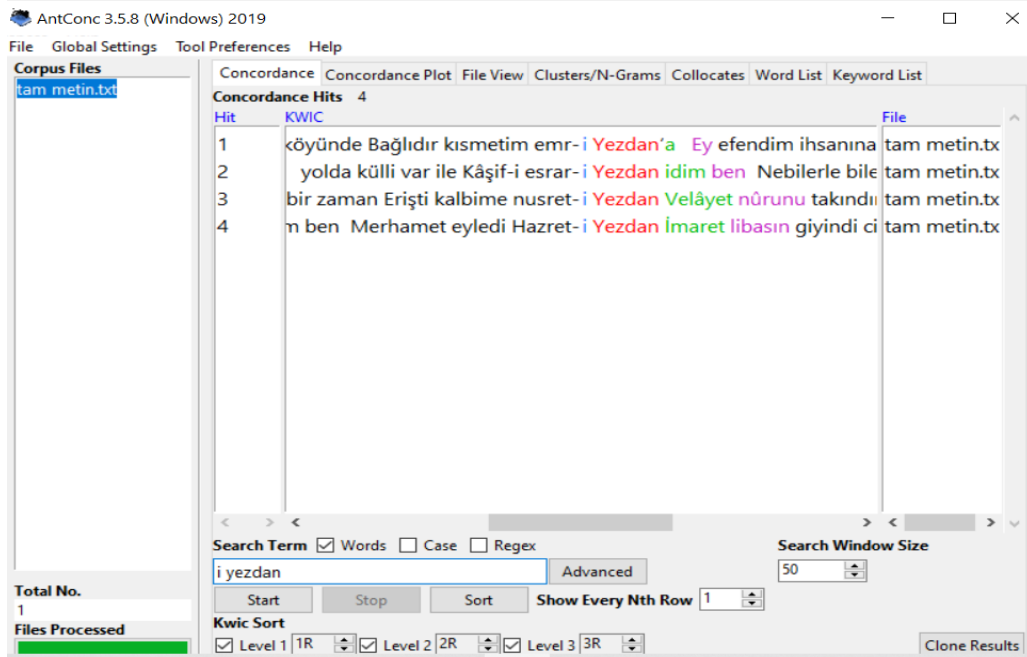
oluşturduğu, bunu 8 kez “pâk”, 7 kez “beyt” ve “imam”, 5 kez de “evliya” kelimesinin takip ettiği söylenebilir.

Rank	Freq	Range	Cluster
1	9	1	i merdan
2	8	1	i pâk
3	7	1	i beyt
4	7	1	imam
5	5	1	i evliya
6	4	1	i abâ
7	4	1	i yezdan
8	3	1	i enbiya
9	3	1	i esrar
10	3	1	i girdigâr
11	3	1	i velâyet
12	2	1	i ali
13	2	1	i bevti

Görsel 16: AntConc'ta Farsça Tamlama –i'si ile en sık kullanılan kelimeler

Farsça tamlamalarında en sık kullanılanlardan “Yezdan” kelimesiyle oluşan yapılarla ilgili verilere ayrıntılı bakmak istediğimizde Yezdan kelimeleriyle oluşan tamlamaların tamamı şu şekilde görüntülenmektedir:

Hit	KWIC	File
1	köyünde Bağlıdır kismetim emr-i Yezdan'a Ey efendim ihşanına	tam metin.tx
2	yolda külli var ile Kâşif-i esrar-i Yezdan idim ben Nebilerle bile	tam metin.tx
3	bir zaman Erişti kalbime nusret-i Yezdan Velâyet nûrunu takındı	tam metin.tx
4	m ben Merhamet eyledi Hazret-i Yezdan İmaret libasın giyindi ci	tam metin.tx

Görsel 17: AntConc'ta yezdan kelimesiyle oluşan Farsça Tamlamalar

Dolayısıyla “Yezdan” kelimesiyle oluşturulan tamlamalarında şairin “emr”, “esrar”, “nusret” ve “hazret” kelimelerini kullanmayı tercih ettiği sonucuna ulaşılır. Metinde kullanılan Arapça tamlamalarla ilgili verilere bakıldığında 23 tamlama ile karşılaşılır. Bu sayısal veri, şairin şiirlerinde daha çok Farsça tamlamaları kullanmayı tercih ettiğini göstermektedir:

Concordance Results 1:

Hit	KWIC
1	vana tevbekar oldum Dâr'ül-aman bildim bâb'ına geldim Mürve
2	i Şems ü mâhimiz Hasan-ül Askeri kiblegâhımız Muhammed M
3	tan Verildi yedine hüccet-ül burhan Lam elif lâ diyen merdûd-i
4	slı mayası Haydar-i Kutb-id-din hasların hası Sefil Sıdkî çeker ât
5	'in şanına "Ve'-ş-şemsi ve' d-duha" indi vav ile He hâdidir Mehdi
6	n Şefi 'ül-müznibin sahib-ül-ferman Mustafa'dır tâc-i pâk-i
7	Bekledim bir zaman Beyt'ül-hazeni Yusuf için zâr ü nâlan idim
8	halime şah-i risalet Esma'ül Hüsnâ'ya dokun geç sabâ Geçtim b
9	le Yetrnez mi uyduğun fi'li-i fenaya Âb-i istiğfarla taharet eyle "
10	r mı böyle Vechin şakk-ül kamer hûb yüzün sabah Zülfün vell
11	şefaât kânıma "Lü'lü'i ve' l-mercan" indi şanına Okuyup ârifler b
12	Mustafa ol sallı a'lâ Aliyy'ül Murtaza nesl-i pâk Hûda Ve bi
13	' Sıdkî çağır el'aman Şefi 'ül-müznibin sahib-ül-ferman Mustafa'
14	-i beyti kemisli' "Sefine-t-ün Nuh"dur Ali'nin nesli Biat et
15	um Kabul et ricamı Gafur'ür-rahim Adalet kıl günahımı bağışla
16	n-i Merdan aşkına Settar'ül-uyûb'sun bir ismin Gani Mevcudat
17	r mürvete bağışla Settar'ül-uyûb'sun gaffar'üz- zünûb Mağfire
18	sin şâh-i velâyet An karib'üz-zaman mülâkat ile Nâme nazlı yâr
19	Settar'ül-uyûb'sun gaffar'üz- zünûb Mağfiret kıl günahımı bağış
20	-i cevza hakkıyçün Eyyüb'ün çektiği ceza hakkıyçün Yedi ayet ye
21	el-i beyti kemisli' "Sefine-t-ün Nuh"dur Ali'nin nesli Biat

Görsel 18: AntConc ile tespit edilen Arapça Tamlamalar

Metinde geçen Arapça tamlamalar AntConc tarafından tespit edildiğinde 19. Görsel'de bulunan veri ile karşılaşırız:

Aliyy' ül Murtaza
azim' üş şan
Beyt' ül-hazeni
Dâr' ül-aman
Esmâ' ül Hüsna
gaffar' üz- zünûb
Gafur' ür-rahim
Hasan- ül Askeri
Haydar-i Kutb- id-din
hüccet- ül burhan
karib' üz-zaman
Lü'lü'i ve' l-mercan
sahib- ül-ferman Mustafa
Sefine- t-ün Nuh
Sefine-t- ün Nuh
Settar' ül-uyûb
Settar' ül- uyûb
şakk- ül kamer
Şefi' ül-müznibin
Şefi' ül-müznibin
ve'd-duha
Ve'ş-şemsi

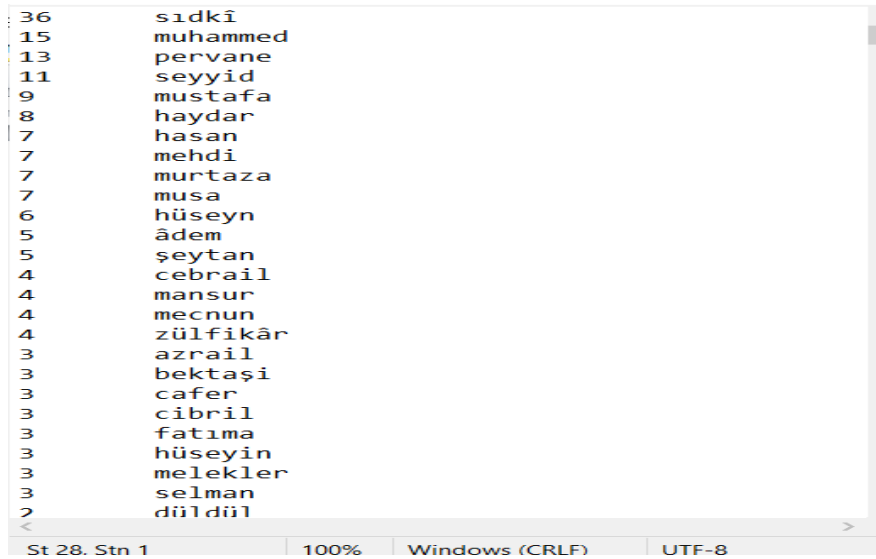
Görsel 19: AntConc ile tespit edilen Arapça Tamlamalar Verisi

Elde edilen sayısal verilerden Arapça tamlamalarda şairin bazı kelimeleri daha çok tercih ettiği tespit edilmektedir. Buna göre tamlamalarda 37 çeşit kelime (Word Types) tekrarlarıyla (Word Tokens) birlikte 45 kez kullanılan kelimelerin Arapça tamlama yapılarıyla birbirine bağlandığı anlaşılır. Arapça tamlamalarda en çok tercih ettiği kelimeler “müznib”, “nuh”, “sefine”, “settar”, “uyûb” ve “şefi” olur:

#Word Types:	37
#Word Tokens:	45
3	ve
2	müznibin
2	nuh
2	sefine
2	settar
2	uyûb
2	şefi
1	aliyy
1	aman
1	askeri
1	azim
1	beyt
1	burhan
1	din
1	duha
1	dâr
1	esma
1	ferman
1	gaffar
1	gafur
1	hasan
1	haydar
1	hüccet
1	hüsnâ
1	kamer
1	karib

Görsel 20: *AntConc* 'ta Arapça Tamlamalar içindeki en çok tercih edilen kelimeler ve sıklıkları

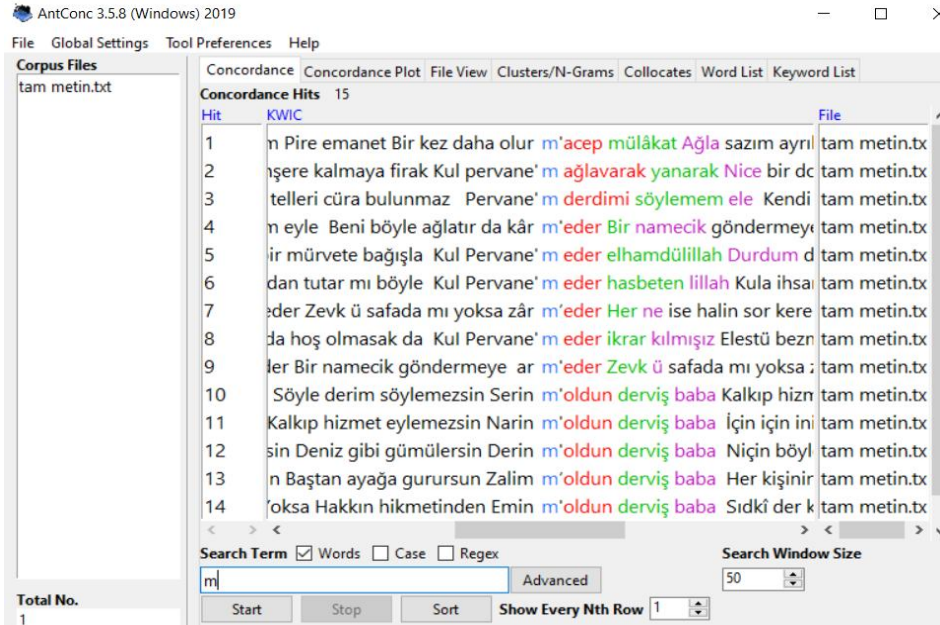
Aşağıdaki 21 numaralı görselde Âşık Sıdkî Baba'nın 50 şiirinde görülen isimlerin sıklık verisi bulunmaktadır. Bunlardan ilk ve üçüncü sırada şairin mahlasları olan *Sıdkî* ve *Pervane* isimlerini görmekteyiz. Mahlaslar bir yana bırakılırsa Âşık Sıdkî Baba'nın şiirlerinde şairin en sık kullandığı isimler en başta “Muhammed”, “Seyyid”, “Mustafa”, “Haydar” ve “Hasan” olmaktadır.

36	sıdkî
15	muhammed
13	pervane
11	seyyid
9	mustafa
8	haydar
7	hasan
7	mehdi
7	murtaza
7	musa
6	hüseyin
5	âdem
5	şeytan
4	cebrail
4	mansur
4	mecnun
4	zülfikâr
3	azrail
3	bektaşî
3	cafer
3	cibril
3	fatıma
3	hüseyin
3	melekler
3	selman
2	düldül

Görsel 21: *AntConc* ile tespit edilen isimlerin sıklık verisi

AntConc ve Voyant Tools ile metin incelemesinde araştırmacının dikkatini çeken pek çok nokta kısa sürede tespit edilebilmektedir, ancak bu çalışmada metinde tespit edilen temel unsurlar aktarılmaktadır. Bu unsurlardan biri de şairin metinde ölçü nedeniyle bazı kelimeleri birleştirmesidir. Bunlardan biri “mi acep” ifadesidir. Bu ifade “m’acep” olarak metinde yazılır. Yine “mi” soru eki ile bir başka kullanım “mi eder” ifadesidir. Şair bu ifadeyi de “m’eder” şeklinde kaleme alır. Bu ifadeleri kısaca belirlersek “m’acep (mi acep), m’eder (mi eder), m’oldun (mi oldun) yapıları ile karşılarız:

Görsel 22: AntConc ile tespit edilen mi ile birleştirilmiş kelimeler

Sonuç

Çalışmada *AntConc*, *Voyant Tools* ve üçüncü olarak Latifi Projesi kapsamında oluşturulan *Exclude Select Vocabulary Programı* üzerinden Âşık Sıdkî Baba'nın 50 şiiri sayısal veri açısından değerlendirilmiş, çözümlenmiş ve görselleştirilmiştir. Âşık Sıdkî Baba'nın internet ortamında popüler olan ve pek çok akademik değerlendirmeye tabi tutulduğu tespit edilen 50 şiirinde 2979 değişik kelime tipinin 3673 kez tekrarıyla toplam 6652 kelimedenden oluştuğu anlaşılmıştır. Bu kelimelerin %43'ünün Türkçe; % 57'sinin yabancı kökenli kelimeler olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Metinde toplam 282 (255'nin -i, 15'inin -ı, 12'sinin de -yı'lı) Farsça tamlama olduğu, buna karşılık 23 Arapça tamlamanın bulunduğu anlaşılmıştır.

Âşık Sıdkî Baba'nın şiirlerinde ilk sırayı 82 kez tekrarla “ben” kişi zamrinin aldığı, ikinci sırayı işaret zamiri “bu” ve daha sonrasında da şairin mahlası olan “Sıtkî” kelimesinin yer aldığı tespit edilmektedir. Metinde geçen Farsça tamlamalarında en sık kullanılan kelimeler “merdân”, “pâk”, “beyt”, “imam”, “evliya” kelimelerinin takip ettiği görülmüştür. Arapça tamlamalarda en çok tercih edilen kelimeler “müznib”, “nuh”, “sefine”, “settar”, “uyûb” ve “şefi” olur. Şairin şiirlerinde en sık kullandığı isimler sırasıyla “Muhammed”, “Seyyid”, “Mustafa”, “Haydar” ve “Hasan” olmaktadır. Metinde tespit edilen ilginç verilerden biri şairin metinde ölçü nedeniyle bazı kelimeleri kendine has bir biçimde birleştirmesidir. Bunlar, “m'acep (mi acep), m'eder (mi eder), m'oldun (mi oldun) yapılarıdır.

Kaynaklar

“Alevi Deyişleri Nefesler”. <<http://alevi-deyisleri-nefesler.tr.gg/SIDKI-BABA.htm>> (29 Ocak 2020).

“Alevitische Kulturgemeinde Linz - Linz Alevi Kültür Birliği (LAKB)”. <<https://www.flickr.com/people/lakb/>> (29 Ocak 2020)

ANDREWS, W. G. – DALYAN, A., “İki farklı Latifi tezkiresi ve nüshaları”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, sy 68, 01 Aralık 2019, s. 49-68.

ANTHONY, L., *AntConc* (versiyon 3.5.8 2019). Center for English Language Teaching at Waseda University’s Science and Engineering Faculty in Japan, (29 Ocak 2020) t.y.

Âşık Sıdk  Baba, *Sıdk  Baba D v n *, ( ev. Baki Yaşa Altınok), Sistem Ofset, Ankara 2013.

DALYAN, A., *Latifi Projesi / The Latifi Project*. <<http://www.thelatifiproject.org/>> (29 Ocak 2020).

“Deyişler Nefesler”. <<https://www.deyisler-nefesler.com/p/sdk-baba-ask-pervane.html>> (29 Ocak 2020).

“Edebiyat ve Sanat Akademisi”. <<http://www.edebiyatvesanatakademisi.com/Default.aspx>> (29 Ocak 2020).

GÜL, M., *şeyh Cemaleddin Efendinin Aşığı Halk Ozanı Sıdk  Baba Hayatı ve Eserleri (1865-1928)*. Kadıoğlu Matbaası, Ankara 1984.

SINCLAIR, S. ve ROCKWELL G., *Voyant Tools*. 2020, t.y. <https://voyant-tools.org/>> (29 Ocak 2020).

The University of Washington, *The Latifi Project Exclude Select Vocabulary Program*, t.y. <<http://www.thelatifiproject.org/>> (29 Ocak 2020).

“T rk  Dostları”. <<https://www.turkudostlari.net/soz.asp?turku=172>> (29 Ocak 2020).

Cumhuriyet Dönemi'nde Veba Salgınları ve Alınan Önlemler (1923-1947)

Abdulaziz Kardaş*

ORCID: 0000-0002-3343-2745

Öz

Veba, tarih boyunca insan varlığını ve toplumları tehdit eden salgın hastalıklar arasında yer almıştır. Tarihsel süreçte ve farklı medeniyetlerde kara ölüm, taun veya veba olarak adlandırılan hastalık, bütün dünyada insanların kitleler halinde ölmelerine yol açmıştır. Veba, çok eski devirlerden beri Uzakdoğu ülkelerinde varlığını devam ettirmiş ve zamanla deniz ve kara ticaret yollarıyla Anadolu, Mezopotamya, Akdeniz Havzası ve Avrupa'ya bulaşmıştır. Osmanlı Devleti de bu salgından etkilenmiş ve dönemin koşullarına göre hastalığa karşı karantina uygulamıştır. Cumhuriyet döneminde nüfus mübadelesi ile Yunanistan, ticaret, ulaşım ve taşımacılık faaliyetleri ile Rusya, İtalya, Mısır, Filistin gibi ülkelerden yayılan veba salgınlarına karşı önlemler alınmıştır. Bunların dışında Suriye ve İran'da etkili olan daha sonra göç yoluyla 1937'de Suriye'nin Türkiye sınırına yakın Resülâyn kentinde başlayan veba salgınına karşı Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti tarafından sınır boylarında ve içerde gerekli önlemler alınmıştır. Bu salgın Türkiye'de etkili olmamıştı ama bölgede salgınların aralıklarla görülmesi devam etmiş ve Mart 1947'de Urfa'nın Akçakale Kazası'na bağlı Suriye sınırına yakın olan Harbetülgazel, Telseyf ve Telhalib köylerinde veba vakaları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, Türkiye, Veba Salgını, Akçakale.

Gönderme Tarihi: 25/11/2020

Kabul Tarihi:28/12/2020

* Doç. Dr. , Yüzüncüyıl Üniversitesi Tarih Bölümü, Van , Türkiye, abdulazizkardas434@gmail.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

KARDAŞ, A., , " Cumhuriyet Dönemi'nde Veba Salgınları ve Alınan Önlemler (1923-1947)" ,*Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2054-2079.

Plague Outbreaks and Measures Taken During the Republic Period (1923-1947)

Abdulaziz Kardaş*

ORCID: 0000-0002-3343-2745

Abstract

Plague has been among the epidemic diseases that threaten human existence and societies throughout history. In the historical process and in different civilizations, the disease called Black Death, taun or plague caused massive deaths of people all over the world. The plague has continued its existence in Far Eastern countries since ancient times and in time it spread to Anatolia, Mesopotamia, Mediterranean Basin and Europe through sea and land trade routes. The Ottoman State was also affected by this epidemic and applied quarantine against the disease according to the conditions of the period. In the Republican period, measures were taken against the plague epidemics that spread from countries such as Greece, trade, transportation and transportation activities and Russia, Italy, Egypt, Palestine, with the population exchange. In addition to Syria and necessary measures against the plague epidemic began in the city of Ras al-Ayn near the Syrian border with Turkey in 1937 and contained in the Health and Social Assistance Ministry for Foreign frontier through effective by the then immigration has been taken in Iran. This outbreak had been effective in Turkey but the region continued to be seen at intervals of epidemics and connected Harbetülgazel close to the Syrian border Akçakale district of Urfa in March 1947, plague cases were seen in Telseyf and Telhalib village.

Keywords: Health, Turkey, Black Plague, Akçakale.

Received Date: 25/11/2020

Accepted Date: 28/12/2020

*Associate Professor Dr., University Department of History, Van, Turkey, abdulazizkardas434@gmail.com
You can refer to this article as follows
KARDAŞ, A., "Plague Outbreaks and Measures Taken During the Republic Period (1923-1947)", *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2054-2079.

Эпидемии чумы и меры, принятые в Республиканский период. (1923-1947)

Резюме

Чума была одной из эпидемических болезней, угрожающих человеческому существованию и обществу на протяжении всей истории. В историческом процессе и в разных цивилизациях болезнь, именуемая черной смертью, таун или чума, вызвала массовую гибель людей во всем мире. Чума продолжала свое существование в странах дальнего востока с древних времен и со временем распространилась на анатолию, месопотамию, средиземноморский бассейн и европу через морские и сухопутные торговые пути. Османское государство также пострадало от этой эпидемии и применило карантин против болезни в соответствии с условиями того периода. В республиканский период были приняты меры против эпидемий чумы, которые распространились из таких стран, как Греция торговля, транспорт и транспортная деятельность, а также таких стран, как Россия, Италия, Египет и Палестина. Через их миграцию за пределы Сирии и Ирана, эффективные и необходимые меры были приняты в 1937 году, а затем были начаты против эпидемии чумы в городе Рас-эль-айн недалеко от границы с Сирией, Турцией и санитарного мандата социальной помощи и сдерживались границами. Эта эпидемия была эффективна в Турции, но в регионе продолжали наблюдаться периодические эпидемии, и в марте 1947 года в Урфе от Акчакале до Казаскера, связанного с Харбетюлгезелем недалеко от Сирийской границы, были зарегистрированы случаи чумы в Тельсейфе и деревне Телхалиб.

Ключевые слова: здоровье, Турция, чума, эпидемия, Акчакале.

Получено: 25/11/2020

Принято: 28/12/2020

Giriş

Veba, basil cinsinden bir mikrobun sebep olduğu bulaşıcı bir hastalıktır. Veba basillerinin naklinde en büyük rolü fareler oynuyor ve hastalık fare ve pireler aracılığıyla insanlara bulaşmaktadır. İnsan vebasının iki şekli vardır. Bubonlu veba ve akciğer vebas. Bubonlu veba (hıyarcık vebas) farelerin bir salgın hastalığı olup bu hayvanların paraziti olan bulaşık pirelerin sokmasıyla insana geçer. Akciğer vebasında (veba zatürresi) ise hastalık, hastanın öksürme sırasında fırlattığı mikroplu damlacıklar vasıtasıyla insandan insana bulaşır. Bu suretle veba basilinin insanlarda giriş kapsısı cilt ve solunum yollarıdır. Hastalık ya doğrudan doğruya vebalı insan veya hayvanın balgam, kan, irin, ter vs ile temasıyla veya pireler vasıtasıyla insana geçmektedir.¹ Hastalık her iki şekilde de dalgınlık, şiddetli susuzluk hissi, düzensiz konuşma, ciltte kanamalar, dalak büyümesi ve yüksek ateş gibi belirtiler gösterir ve koma ile ölüm gerçekleşebilir. Hava, elbise, ticaret eşyası, mektup ile de hastalık taşınabilir, sefalet, fakirlik ve pislik hastalığın bulaşma ve meydana çıkmasında önemli rol oynar.² Veba hastalığı Ortaçağ Avrupa'sında "kara ölüm", İslâm Dünyası'nda ise "taun" veya "veba" olarak adlandırılmıştı.³ XX. yüzyıl başlarına kadar bütün dünyada büyük salgınlara sebep olan veba, insanların kitle halinde ölmelerine yol açmış, korkunç bir hastalıktı.⁴ Veba, çok eski devirlerden beri Hindistan, Çin gibi Uzakdoğu ülkelerinde varlığını devam ettirmiş ve zamanla deniz ve kara ticaret yollarıyla Uzakdoğu'dan Orta Asya'ya, Mezopotamya ve Yakındoğu'ya taşınmış ve ticaret merkezlerine yerleşmiştir. Buralardan da İskenderiye, İstanbul, Rusya, Anadolu üzerinden Afrika ve Avrupa'ya bulaşmıştır.⁵ Osmanlı Devleti, kolera salgınının yanında veba ile de mücadele etmek zorunda kalmıştı. II. Mahmud Dönemi'nde 1831'de Karadeniz'den gelen gemilere İstinye'de ve Büyük Liman'da veba, kolera ve diğer bulaşıcı hastalıklardan dolayı "karantina bekletilmesi" usulü getirilmiş ve bir "Karantina Nezareti" kurulmuştu. Başlangıçta İstanbul için gerçekleştirilen bu çalışmalar şartlar elverdikçe Anadolu

¹ Razi Maner, "Vebaya Dair", *Ulus*, 12 Mayıs 1947.

² "Veba", *Milliyet*, 4 Teşrinievvel 1931; Asaf Ataseven, "Bir Hadisin Düşündürdükleri, Vebâ Hastalığı ve Karantina", *İslâm Medeniyeti*, Yıl: 1, S:4, 27 Kasım 1967, s.37.

³ Abdullah Orak, "Urfâ'da Sağlık Sorunları (1923-1950)", *Şehir ve İrfan*, S. 5, Mayıs-Ağustos 2017, s.86.

⁴ Necmettin Akyay, "Türkiye'de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar", *Mikrobiyoloji Bülteni*, C.8, S. 2, (Nisan 1974), s.209.

⁵ A. Süheyl Ünver, *Türkiye'de Veba (Taun) Tarihi Üzerine*, Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı, Ahmet İhsan Basımevi, İstanbul 1935, s.6; Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.1325.

vilâyetlerinde de yapılacaktır. Osmanlı hükümeti vebanın yayılmasını engellemek amacıyla karantinalar ve sağlık kordonları kurmuştu. Ancak bütün çabalara rağmen veba yayılmaya devam etmişti. 1839'da Trabzon, 1840'da Urmiye Gölü ve Van Gölü Havzası'na ulaştı. Bitlis, Van, Muş, Trabzon ve Erzurum vilâyetlerinde iki ay içinde 30 bin kişi vebadan hayatını kaybetmişti.⁶ 1895'e kadar vebanın mahiyetini ve sebebini bilmeyen insanlık bu korkunç ve öldürücü hastalığa karşı aklına gelen her çareye başvurmuştur ki bunların en etkilisi karantinadır. 1895'de Calmette ve Borrel ölü kültürle bir aşı hazırlamışlardır. Sonraları değişik çeşitleri yapılan bu aşı Türkiye'de ilk kez 1920'de Müderris Dr. Refik (Bakter) ile Mustafa Hilmi beyler tarafından hazırlanmıştır.⁷

Birinci Dünya Savaşı başlamadan bir süre önce salgın hastalıklarla mücadele için, Dr. Reşat Rıza (Kor) Bey'in Hıfzıssıhha Müdürlüğü döneminde 65 maddelik "Emrâz-i Sâriye ve İstilâiye Nizamnâmesi" hazırlanmıştır. Bu çerçevede, "İstanbul Emrâz-ı Sâriye Mücadele Komisyonu" oluşturulmuştur. Bu komisyon ilk zamanlar tifüs, humma-i racia, kolera gibi hastalıklarla uğraşmışsa da daha sonra, çiçek ve vebayı da çalışma kapsamına almıştır. 13 Nisan 1914 tarihli "Emrâz-ı Sâriye ve İstilâiye Nizamnâmesi" ile salgın hastalıklarla mücadele görevi düzenlenmiştir.⁸ Ancak yapılan çalışma ve düzenlemelerden istenilen sonuçlar alınamamıştı. Kısa bir süre sonra başlayan Birinci Dünya Savaşı yıllarında Anadolu'yu saran salgın hastalıklar, ordunun sağlığını tehdit edecek boyutlara ulaşmıştı.⁹ Bu nedenle bazı hazırlıklar yapılmış¹⁰ ve askerlere kolera, tifo, çiçek ve dizanteri aşıları uygulanmıştı.¹¹ Ancak yaygın ve büyük bir savaş için bu çabalar yetersiz kalmıştı.

Millî Mücadele yıllarında Türkiye'de veba, sıtma, frengi, çiçek ve trahom gibi hastalıklar bulaşıcı ve salgın halinde idi. Sıtmaya karşı hastalara tedavi edici, sağlamlara

⁶ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (çev: Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s.220; Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004, s. 64.

⁷ N. Yıldırım, a.g.m., s.1326.

⁸ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s.92.

⁹ Fatih M. Dervişoğlu, *Millî Mücadelede Sağlık Teşkilatına Bir Bakış*, Öz Emek Matbaası, Sivas 2007, s.43.

¹⁰ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı I*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s.55.

¹¹ *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, Yayına Hazırlayanlar: Özlem Demireğen, Alev Keskin, Fatma İlhan, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. Genelkurmay Basımevi, Ankara 2011, s.18.

koruyucu ilaç dağıtılmış ve sivrisineklerin ürettiği bataklıklar kurutulmaya başlanmıştı. Çiçek hastalığından halkı korumak için Sivas'taki kurumda çiçek aşısı yanında kolera, tifo ve kuduz aşuları da üretilmişti.¹² Milli Mücadele sırasında işgale uğrayan yerlerde nüfusun azalması, halkın bir bölümünün yoksul, perişan bir hale düşerek göç etmesi, bulaşıcı hastalıkların yayılmasının yanında büyük ekonomik ve sosyal sorunların yaşanmasına yol açmıştı.¹³ Bu dönemde etkili olan bulaşıcı hastalıklardan biri de veba idi. Kasım 1919'da İskenderiye'den gelen bir vapurla İstanbul'a bulaşan vebanın yayılmasını önlemek amacıyla büyük mücadeleler verildikten sonra, hastalığın etkisi kırılmış ve münferit vakalar halinde seyretmişti.¹⁴ TBMM'de 21 Ağustos 1922'de Sıhhiye Vekâleti Bütçesi'nin Emrâz-ı Sâriye Tahsisatı'na 100 bin lira konulması hususunda yapılan görüşmeleri sırasında söz alan Menteşe Mebusu Dr. Tefik Rüşdü Bey, veba ile ilgili olarak; *“veba bizim memleketimizde İzmir'de, Antalya'da, ahiren İstanbul'da çıktı. İzmir'dekini pekiyi tanırım... İstanbul'daki son büyük veba istilâsında buldum ve müftehiren söyleyebilirim ki, Beynelmilel Heyeti Sıhhiye vebanın men'inden âciz kaldığı vakit Türk tababeti buna muvaffak oldu. Bir ay zarfında İngilizlerin ve Fransızların vaz'ettikleri ve birtakım fevkalâde masraflarla itihaz ettikleri tedbirleri kaldırarak; hastalığı men'e; tedabirimizle muvaffak olduk”*¹⁵ açıklamasında bulundu. Bu dönemde İstanbul'da bir salgınla varlığını gösteren veba, alınan tedbirlerle söndürülmesine rağmen, tüm Akdeniz havzasının bu hastalıkla bulaşmış olması, ara sıra Türkiye'nin limanlarında bazı vakaların görülmesine sebep olmuştur.¹⁶

1. Cumhuriyet Dönemi'nde Veba Salgınları ve Alınan Önlemler

Cumhuriyet idaresi kurulduktan sonra salgın hastalıklarla mücadeleye önem verilmiş ve koruyucu hekimliğin etkili tedbirleri sayesinde bu yolda büyük başarılar elde edilmişti. Bu bağlamda veba, kolera, çiçek gibi salgın hastalıkların dışarıdan ülkeye girmesini engellemek amacıyla hudut ve sahillerde gerekli tedbirler alınmıştı.¹⁷

¹² Bilal Ak, “Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Hizmetleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 200, s.420. (419-435).

¹³ *TBMM ZC*, D:I, C:1, İ: 13, s.241; B. Ak, a.g.m., s. 419-420.

¹⁴ *TBMM ZC*, D:I, C: 27, İ:191, (12.2.1339), s.307.

¹⁵ *TBMM ZC*, D:I, C: 22, İ: 88, (21.8.1338), s.261.

¹⁶ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1973, s.100-101.

¹⁷ *CHP Hükümetlerinin Dışişleri ve Sağlık Alanındaki Başarıları Hakkında Not*, CHP Propaganda Malzemesi Serisi, Ankara 1950, s.11.

Hudutlarda ve dâhilde alınan sıkı tedbirler sayesinde Cumhuriyetin ilk yıllarında komşu ülkelerde zaman zaman çıkan veba, humma-i racia, tifüs, gibi hastalıkların etkileri ya tamamen ortadan kaldırılmış veya asgari bir seviyeye indirilmişti.¹⁸ Bu dönemde salgın hastalıklarla verilen mücadelenin önemli bir kısmı vebaya ayrılmıştı. Aralık 1923'te İstanbul'da başgösteren veba, Tahtakale'de bulunan Hilâl-i Ahmer ambarında görülmüştü. Burada görülen veba vakası üzerine ambar ilaçlanmış ve gerekli tedbirler alınmıştı.¹⁹ Veba aynı günlerde Galata'da bulunan Emine Hatun İnas Mektebi ve civarında da etkili olmuştu. Bunun üzerine İstanbul Sıhhiye Müdüriyeti'nin görevlendirdiği iki tabip tarafından öğrencilere veba aşısı tatbik edilmiş ve eğitime ara verilmişti.²⁰ Ancak gittikçe artan veba vakaları karşısında İstanbul Valiliği, şehirdeki bütün okullarda veba aşısının uygulanmasını kararlaştırmış ve çalışmalara başlanmıştı.²¹ Cumhuriyetin ilk yıllarında vebanın Türkiye'ye bulaşma yollarından birisi de ara sıra veba salgınlarının görüldüğü Yunanistan'dan gelen muhacirler vasıtasıyla olmaktadır. Bu nedenle Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, 23 Şubat 1924'te Seyrisefain Müdiriyeti Umûmîyesi'ne gönderdiği yazıyla muhacir nakleden vapurların her 40 günde bir ilaçlanarak, fare temizliği yapılmasının kararlaştırıldığını bildirmişti.²² Bu bağlamda 5 ve 16 Mart 1924 tarihlerinde Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekâleti ve Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti arasında yapılan yazışmalarda, vapurların ilaçlanarak farelerden temizlenmesi İstanbul'un vebaya bulaşık olması yüzünden olmadığı, Yunanistan'ın daima şüpheli ve bulaşık bulunmasından kaynaklandığı vurgulanmıştı. Bu nedenle muhacir naklinde kullanılan vapurların İstanbul'da farelerden temizlenmeye tabi bulundurulması bu hususta karantina merkezlerinden alınacak belgelerin tekrar fare temizliğine tabi bulundurulmak üzere Yunanistan'da ibraz etmeleri gerektiği Seyrisefain Müdiriyeti Umûmîyesi'ne bildirmişti.²³

Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekâleti'nden 23 Ağustos 1924'te Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'ne gönderilen yazıda; Pire ve Atina civarında 8 veba vakası görüldüğünü, bu nedenle Pire ve çevresinde vebaya neden olan farelerin yok edilmesi, veba aşısının uygulanması ve gerekli tıbbî önlemler alındıktan sonra seyahat edenlerin 5

¹⁸ M. Kadri Olcar, "Yirmi Beş Yıllık Cumhuriyet Devrinde Sağlık ve Sosyal Yardım Çalışmalarımız", *Ulus*, 29 Ekim 1948.

¹⁹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (metinde bundan sonra CCA olarak kullanılacaktır) CCA, 272.11.16.70.9.

²⁰ CCA, 180.09.12.70.18; CCA, 180.09.12.70.2.

²¹ CCA, 180.09.12.70.4.

²² CCA, 272.14.76.29.1.

²³ CCA, 272.14.76.29.1.

gün süre ile tıbbî gözetim altında tutulacağı bildirilmiştir.²⁴ Aynı şekilde 23 Eylül 1924'te Selanik'te veba ve lekeli humma vakaları görülmüş ve gerekli tedbirlerin alınması istenmişti.²⁵ Bütün önlemlere rağmen Yunanistan'da veba başta olmak üzere salgın hastalıklar etkili olmaya devam etmişti. Bu bağlamda Eylül 1929 başında Pire'de tekrar veba vakaları görülmesi üzerine Yunan hükümeti vebanın çıktığı bölgede geniş bir sağlık kontrolü uygulamıştı.²⁶ İcra Vekilleri Heyeti, 6 Kasım 1929'da, veba, kolera, çiçek ve lekeli humma gibi hızla yayılan hastalıkların bildirilmesi için sahil ve sınırlarda görevlendirilen memurların her ayın sonunda verdikleri bilgilendirme raporlarının, söz konusu salgın hastalıklarının oluşturdukları olağanüstü koşullar nedeniyle hastalık çıktığı anda telgrafla bildirilmesini kararlaştırmıştır.²⁷ Alınan sıkı önlemler Yunanistan'da olduğu gibi, Mısır ve Ortadoğu ile ticari ilişkilerin gerçekleştirildiği Türk limanlarında 1929 yılına kadar görülen veba ve diğer salgın hastalıklar, programlı çalışmalarla tamamen ortadan kaldırılmış ve ticari ilişkilerde bulunan devletlerde veba vakaları görüldüğü halde Türkiye, aldığı sıkı önlemler sayesinde bu salgınlardan etkilenmemiştir. Bu başarının devamlı olmasında Umûmî Hıfzıssıhha Kanunu'nun büyük bir yeri vardır.

1930 yılında kabul edilen 1593 Sayılı Umûmî Hıfzıssıhha Kanunu'yla, Türkiye'de görülen bulaşıcı hastalıklarla yapılacak mücadele yolları saptanmış, bulaşıcı hastalıklara karşı kullanılan her çeşit aşı ve serumların hükümet tarafından hazırlanması, dışarıdan alınan aşı ve serumların, Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti'nce saptanan vasıf ve koşullara uygun olması belirlenmiştir. Aynı kanunda bildiri (ihbar) sistemi ele alınarak, hangi hastalıkların kimler tarafından ne şekilde ve nereye bildireceği de belirlenmiştir. Veba, çiçek, kolera, sarıhumma, humma-î racia ve tifüs hastalıkları uluslararası bildirim zorunlu hastalıklardan olduğu vurgulanmış ve bu hastalıkların telefon, telgraf gibi en seri haberleşme araçları ile bildirilmesi zorunlu hale getirilmiştir.²⁸

²⁴ CCA, 272.79.72.3.31.

²⁵ CCA, 272.79.72.4.2.

²⁶ "Pire'de Veba", *Akşam*, 9 Eylül 1929.

²⁷ CCA, 030.18.01.02.6.54.10.

²⁸ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, a.g.e., s.76.*

2. 1931’de Rusya’dan Yayılan Vebaya Karşı Alınan Önlemler

Doğal veba odaklarından biri olarak kabul edilen Rusya’da,²⁹ tarihsel süreç içinde çok sayıda veba salgını meydana gelmişti. Bu salgınlardan biri de Mart 1931’de ülkenin Karabağ, Nahcivan ve Türkiye sınırına çok yakın olan Culfa çevresinde etkili olmuştu. Hükümet, veba hastalığının Türkiye’ye bulaşması ihtimaline karşı harekete geçti. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Hıfzıssıhha İşleri Umûm Müdürlüğü bölgede bulunan vilâyetleri, salgın konusunda gerekli hassasiyetin gösterilmesi konusunda uyarmıştı. Bu amaçla Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, Bayazıt, Kars, Van, Rize ve Artvin valiliklerine gerekli tebligatı yapmıştı. Vekâlet, zaman kaybetmeden İstanbul’dan sağlık memuru gözetiminde Kars’a bir seyyar veba laboratuvarı, veba aşısı, veba serumu ve yeterli miktarda sağlık malzemesi göndermiştir. Vekâlet, ayrıca veba mücadelesi için bir uzman görevlendirmeye karar vermiş ve bu amaçla Bakteriyolog Dr. Ziya Osman Bey, veba mücadelesi için görevlendirilerek, Kars’a gönderilmiştir.³⁰ 8 Mart 1931’de toplanan İcra Vekilleri Heyeti, Dâhiliye Vekâlet’inin de görüşünü alarak çıkardığı kararnâme ile Artvin, Rize, Bayazıt ve Kars vilayetleri mıntıklarındaki kapılar dışında bulunan bütün Rus sınır kapıları kapatılarak, ulaşım ve taşımacılığın sadece adı geçen kapılar vasıtası ile yürütülmesini kararlaştırmıştır.³¹ Aynı kararnâme ile Iğdır Köprüsü’nden geçen yol ve civarında bulunan köyler ile Kars tren hattının ilk istasyonu olan Kızılçakçak’ta birer muayene istasyonu açılması kararlaştırılmıştı. Bunun üzerine Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, gerekli çalışmaların yapılması konusunda Bayazıt ve Kars valiliklerinin harekete geçmesini istemişti. Kurulması kararlaştırılan istasyonlarda Rusya’dan gelecek yolcuların tıbbi muayeneye tabi tutulmaları, veba aşısının uygulanması ve beş gün süre ile tıbbî gözetim altında tutulmaları, bu sürenin sonunda hastalık belirtileri göstermeyenlerin serbest bırakılması kararlaştırılmıştı.³² Buradaki tıbbî çalışmaların yürütülmesi amacıyla Kars tren hattının ilk istasyonu olan Kızılçakçak İstasyonu’na Çıldır Hükümet tabibi ve Iğdır Köprüsü civarındaki muayene istasyonuna da Iğdır Hükümet Tabibi görevlendirilmişti. Ayrıca her iki istasyona ikişer sıhhat memuru da

²⁹ Kemal Özsan, Ahmet Fazlı, Mesude Aktan, Kâmil Beyoğlu, “Ankara, Konya, Urfa ve Nevşehir’de Yakalanan Yabancı Hayvanlarda Yersinia Pestis Yönünden Araştırma”, *Mikrobiyoloji Bülteni*, C.10, S.1, Ocak 1976, s.40.

³⁰ CCA, 030.10.177.221.2.

³¹ CCA, 030.18.01.02.18.14.6.

³² “Rus Hududunda Tek Kapı Bırakıyoruz”, *Son Posta*, 14 Mart 1931.

gönderilmiş ve böylece istasyonlar kurularak çalışmalara başlamıştı.³³ Bu çalışmaların yanında askeri birliklerin de hastalığa karşı dikkatli olmalarının sağlanması amacıyla hastalık ve alınan tedbirler hakkında Millî Müdafaa Vekâleti'ne detaylı bilgi verilmiştir. Ayrıca Kars ve Bayazıt vilâyetlerinin sınıra yakın köylerinde bulunan bütün halka veba aşısının uygulanması kararlaştırılmıştı. Bunlardan Bayazıt mıntikasındaki sınır köylerindeki halkın aşılarının askeri tabipler vasıtasıyla yapılması hususu Millî Müdafaa Vekaleti'ne yazılan bir tezkere ile bildirilmişti. Kars mıntikasındaki sınır köyleri aşılarının da Kars Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Müdürlüğü tarafından yaptırılması hususu müdürlüğe telgrafla bildirilmiştir.³⁴ Rusya'nın Karabağ ve Türkiye sınırında bulunan Nahcivan ve Culfa bölgelerinde etkili olan veba salgını karşısında alınan sıkı önlemler sonuç vermiş ve salgın Türkiye'ye bulaşmamıştı. Bunun üzerine daha önce Rusya'dan gelecek yolcular ve taşımacılık konularında konulan kısıtlamalar Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti'nin teklifi üzerine 21 Mart 1931'de İcra Vekilleri Heyeti'nce kaldırılmıştır.³⁵ Böylece Türkiye ile Rusya arasındaki ulaşım ve taşımacılık faaliyetleri salgın öncesinde olduğu gibi normale dönmüştü.

3. Ortadoğu ve Diğer Ülkelerden Yayılan Veba Salgınları ve Alınan Önlemler

XX. yüzyılda veba özellikle şehirleri ve limanları birbirine bağlayan ticari ilişkiler vasıtasıyla yayılma fırsatı bulduğundan korkulması gereken bir hastalık olarak varlığını devam ettirmiştir. Bu korkunun temelinde Hindistan, Mısır ve Güney Amerika limanlarında vebanın daimi odaklarının bulunmasıdır. Bu nedenle hemen hemen bütün limanlarda her zaman bir sağlık servisi hazır tutulmuştu.³⁶ Bu durum komşularında sürekli veba vakaları görülen Türkiye için de geçerliydi.

Türkiye, Ocak 1931'de Cezayir'de veba vakalarının görülmesi ile teyakkuza geçmişti.³⁷ Özellikle Türkiye'nin ticari ilişkiler gerçekleştirdiği limanlardan olan Berut (Beyrut) Limanı'nda Temmuz 1931'de yeniden veba vakalarının görülmesi üzerine Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, bir tebliğ yayımlayarak, söz konusu liman ve çevresinden gelecek gemiler için gerekli tıbbî muayeneye ek olarak farelerin yok

³³ CCA, 030.10.177.221.2.

³⁴ CCA, 030.10.177.221.2. "Rus Hududunda Veba Tehlikesi Var", *Milliyet*, 13 Mart 1931; *Vakit*, 14 Mart 1931.

³⁵ CCA, 030.18.01.02.18.20.2.

³⁶ "Veba", *Milliyet*, 4 Teşrinievvel 1931.

³⁷ "Cezayir'de Veba", *Akşam*, 12 Kânunusani 1931.

edilmesi çalışmalarının başlatılacağını duyurmuştu.³⁸ Türkiye, Kasım 1931’de veba ve diğer salgın hastalıkların bulaşmasını engellemek amacıyla gemilerin kaptan veya reislerinin Sahil Sıhhiye İdareleri tarafından gerekli görülen tedbirlere riayet etmekle mükellef olduklarını bildirmişti. Buna uymayanlar hakkında Umûmî Hıfzıssıha Kanunu’nun 282. maddesi hükümlerinin³⁹ uygulanacağı, yapılan tebligata rağmen veba aşılarını yaptırmayanların kanunun ilgili maddesine göre mahkemeye verileceği, çeşitli mazeretlerle veba aşısını yaptırmak istemeyen kaptan, reis ve mürettebat hakkında Sahil Sıhhiye İdareleri tarafından düzenlenecek bir tutanakla mahkemeye verilmesi⁴⁰ hususunu kendisine bir mücadele yöntemi olarak seçmişti. Türkiye daha sonra deniz işleri ile alakalı olan bütün şahısların veba aşına tabi tutulması uygulamasını kaldırarak, sadece Mersin-İskenderiye hattında çalışan Türk gemileri mürettebatının veba aşısına tabi tutulmasını kararlaştırmıştır.⁴¹ Mayıs 1932’de Kanarya Adaları’nda veba salgınları başlamış ve Türkiye söz konusu adalar ve çevrelerinden gelen gemilere tıbbî muayene tedbirleri koydurmuştu.⁴² Türkiye, aynı uygulamayı Haziran 1932’de İskenderiye’de⁴³ ve Kasım 1932’de Berut (Beirut)’ta çıkan veba salgınlarına⁴⁴ karşı da uygulamıştı. 1932 yılında Hindistan’ın Allahabat mıntıkasında çıkan ve sadece bir hafta içinde 7.500 kişinin hayatını kaybettiği veba salgını⁴⁵ bütün dünyada endişe ile takip edilmişti. Daha sonra Hindistan’ın Bombay, Sind ve Kalküta civarında veba ve kolera salgınları etkili olmuştu. Bunun üzerine Türkiye Hindistan limanlarından gelecek vapurların karantinaya tabi tutulacağını bildirmişti.⁴⁶ Türkiye, Hong Kong, Bombay, Kalküta ve Hindistan’ın diğer bütün limanları ile Seylân Adası’na karşı konulmuş olan veba ve kolera hastalıklarına mahsus sıhhi tedbirler birleştirilerek Süveyş Kanalı yolu ile Uzakdoğu’dan gelen bütün gemilerin veba ve kolera bakımından umûmî bir muayeneye tabi tutulmalarını kararlaştırmıştır.⁴⁷ Türkiye, veba vakalarının artış gösterdiği ülkelere

³⁸ *Yarın*, 16 Temmuz 1931.

³⁹ Umûmî Hıfzıssıha Kanun’unun 282. maddesi şu şekildedir: İşbu Kanunda yazılı olan memnuiyetlere muhalif hareket edenler veya mecburiyetlere riayet etmeyenler hakkında kanunda ayrıca bir ceza hükmü gösterilmediği ve fiilleri Türk Ceza Kanunu itibarile daha ağır cezayı istilzam eylemediği halde beş liradan elli liraya kadar hafif para cezası ve üç günden bir aya kadar hafif hapis cezası verilir”. “Umûmî Hıfzıssıha Kanunu”, *Resmî Gazete*, 6 Mayıs 1930, Kanun Numarası: 1593, S.1489.

⁴⁰ “Kaptanlara Veba Aşısı”, *Milliyet*, 26 Teşrinisani 1931.

⁴¹ “Veba Aşısı”, *Son Posta*, 5 Mart 1933.

⁴² “Veba Tedbirleri”, *Son Posta*, 27 Mayıs 1932.

⁴³ “İskenderiye’de Veba”, *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1932.

⁴⁴ “Veba Var”, *Son Posta*, 26 Teşrinisani 1932.

⁴⁵ *Son Posta*, 17 Teşrinievvel 1932.

⁴⁶ *Haber*, 31 Temmuz 1934.

⁴⁷ “Veba ve Kolera Tedbirleri”, *Son Posta*, 2 Nisan 1937.

karşı gerekli önlemler alınırken,⁴⁸ veba vakalarının tekrarlanmadığı Filistin'in Yafa, Akdeniz ile Atlas Okyanusu'nu birleştiren Tanca,⁴⁹ Tunus ve Malta limanlarına karşı konulan tıbbi kontrol,⁵⁰ karantina ve fare mücadelesi gibi kısıtlama ile önlemleri kaldırmıştır.

4. Suriye'de 1937'de Çıkan Veba Salgınına Karşı Alınan Önlemler

Güneydoğu Asya ülkeleri ile Filistin'in Yafa Limanı başta olmak üzere⁵¹ Ortadoğu'da görülen veba vakaları zamanla kuzeye çıkarak Suriye ve Irak'ta etkili olmaya başlamıştı. Aynı dönemde Şubat 1936'dan itibaren Irak istikâmetinden, iskân edilecekleri Suriye'ye göç eden Nasturiler, geldikleri bölgede bulunan veba hastalığını geçtikleri Habur Çayı civarına bulaştırmış ve hastalık burada tek tük vakalar halinde görülmeye başlamıştı. Burada görülen vebanın zamanla Türkiye sınırına yaklaştığı tahmin edilmektedir. Suriye'nin Resülâyn Kenti'nin güneyinde ilk veba vakasının görülmesi üzerine Türkiye bir Mücadele Heyeti görevlendirmişti. Türkiye'nin görevlendirdiği Mücadele Heyeti, Fransız Heyeti Sıhhiyesi ile kurduğu temas sonunda buradaki ilk veba vakasının 7 Mayıs 1937'de çıktığı, Türkiye'nin Halep Konsolosluğu'nun Suriye'nin resmî makamlarından aldığı bilgiye göre de vebanın 27 Mayıs'ta Suriye Hükümeti'nce öğrenildiği ve salgının 23 Mayıs 1937'de başlamış olabileceği yönündeydi.⁵² Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekili Dr. Refik Saydam, Türkiye'nin güney sınırında Suriye topraklarında görülen veba vakaları hakkında mecliste yaptığı konuşmada; *"30 Mayıs 1937'de Urfa Valiliği'nden gelen bir telgrafta Resülâyn güneyinde bulunan bir aşiretin fertleri arasında salgın bir hastalığın zuhur ettiği ve tetkikata devam ettikleri bildirilmişti. Aynı gün öğleden sonra aldığımız bir telgrafta bu hastalığın zatürreli veba olduğu, bu yüzden şimdiye kadar 15 kişinin öldüğü, Viranşehir ve Harran kaymakamlıklarına da bu hususta malumat verildiğini"*⁵³ açıklamıştı. Salgın haberinin alınması üzerine Türkiye derhal harekete geçerek, gerekli tüm önlemleri almaya başlamıştı.

⁴⁸ Haber, 23 Eylül 1936.

⁴⁹ Cumhuriyet, 13 Temmuz 1935.

⁵⁰ Tan, 1 Nisan 1937.

⁵¹ Cumhuriyet, 13 Temmuz 1935.

⁵² TBMM ZC, D:V, C: 19, İ: 73, (9.6.1937), s.146; Cumhuriyet, 10 Haziran 1937; Anadolu, 10 Haziran 1937.

⁵³ TBMM ZC, D:V, C: 19, İ: 73, (9.6.1937), s.146; Cumhuriyet, 10 Haziran 1937; Anadolu, 10 Haziran 1937.

Sihhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti'nin teklifi üzerine 3 Haziran 1937'de toplanan İcra Vekilleri Heyeti, veba hastalığının Türkiye'ye bulaşmasını engellemek amacıyla alınan tedbirlerin yeterli olmadığını görmüştü. Bunun üzerine heyet, salgının bulaşma tehlikesine karşı Umûmî Hıfzıssıha Kanunu'nun 55. maddesine uygun olarak, sınırın Fırat ve Dicle nehirleri arasında bulunan ve Mardin ile Urfa vilâyetlerine yakın olan kısmının geçici olarak kapatılması ve her türlü ulaşım ve taşımacılığın durdurulmasını kararlaştırmıştır.⁵⁴ Sihhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, aynı zamanda sınır üzerinde genel kontrollerin yapılmasını ve sağlık müdürlerinin sınır civarında bulunan köyleri dolaşarak taramalar yapmasını istemişti. Vekâlet, ayrıca mevcut sağlık memurlarının ve görevlendirilen doktorların da bu iş için derhal harekete geçmesi emrini vermişti.⁵⁵ Paris'ta bulunan Pastör Enstitüsü'yle irtibata geçen Sihhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, nakliye ücreti ile birlikte 5.360 Fransız Frank'ı değerinde veba serumu satın almış⁵⁶ ve zaman kaybetmeden Suriye sınırındaki köylerde uygulanmak üzere göndermiştir.

Ankara'da bulunan resmî makamları da durumdan haberdar eden Sihhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, söz konusu makamların bünyelerinde bulunan memurların hazır halde bulundurmalarını istemişti. Vekâlet, Paris'te bulunan Milletlerarası Hıfzıssıhha Ofisini de haberdar ederek kendilerinin bu salgınla ilgili bilgilerinin olup olmadığını sormuştu. Vekâlet, aynı şekilde Suriye Hükümeti'nden de salgın hakkında bilgi istemiştir.⁵⁷ Alınan tedbirler çerçevesinde Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi ikinci direktörünün yanına seyyar doktor ve bakteriyolog verilerek mevcut veba serumlarını ve veba aşıcıları derhal Toros Ekspresi ile Resülâyn'a gönderilmiştir. Aynı zamanda sınır üzerinde bulunan köyler, sınırda görevli jandarma ve sınır karakolları ile demiryolu çalışanlarının tümü aşılınmaya başlanmıştır. Vebanın yayılabileceği ihtimaline karşı sınır üzerinde bulunan diğer vilâyetler de salgından haberdar edilmişti. Bu bağlamda Millî Müdafaa Vekâleti'ne haber verilerek sınır civarında bulunan askerlerin vebaya karşı aşılınması istenmişti. 2 Haziran 1937'de dört sağlık ekibi köylerde tarama yapmıştı. Bu kapsamda tren yolcularının muayeneye tabi tutulması kararı alınmış ve sınır kapılarının yapılmasına başlanmıştır. Sınırın çok geniş olması

⁵⁴ CCA, 030.18.01.02.75.48.3; *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Yayınlayan Birinci Genel Müfettişlik, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s.384-385.

⁵⁵ TBMM ZC, D:V, C: 19, İ: 73, (9.6.1937), s.146; *Cumhuriyet*, 10 Haziran 1937; *Anadolu*, 10 Haziran 1937.

⁵⁶ CCA, 030.18.01.02.77.64.7.

⁵⁷ TBMM ZC, D:V, C: 19, İ: 73, (9.6.1937), s.146; *Cumhuriyet*, 10 Haziran 1937; *Anadolu*, 10 Haziran 1937.

nedeniyle kontrollerin hızla yapılmasının mümkün olmadığından iki sepetli motosiklet alınarak derhal bölgeye gönderilmiştir. Aynı tarihte Derbesiye'den itibaren Resülâyn'a kadar ve Nusaybin'den de Derbesiye'ye kadar olan kısımlarda sağlık tedbirleri alınmıştır.⁵⁸ Böylece, Suriye sınırında ve içerde alınan tedbirlerle veba salgınının Türkiye'ye bulaşması engellenmişti. Bunun üzerine İcra Vekilleri Heyeti, geçici olarak kapatılan ve Mardin-Urfa vilâyetlerine denk gelen sınır kapılarının, hastalığın tamamen bertaraf edilmiş olması üzerine 23 Haziran 1937'de yeniden açılmasını kararlaştırmıştır.⁵⁹ Türkiye, Suriye'de etkili olan vebanın kontrol altına alınmasından sonra bu ülkeye karşı aldığı sıkı önlemleri gevşetmişti. Ancak ticari ilişkiler kurduğu ülkelerin limanlarında zaman zaman veba salgınları görülmeye devam etmiş ve Türkiye, buna karşı gerekli önlemleri almıştı. Bu bağlamda Mısır'ın Portsait Limanı'nda Temmuz 1940'ta görülen veba vakaları üzerinde bu ülkeye karşı gerekli tedbirleri almıştı.⁶⁰ Aynı şekilde Eylül 1945'te İtalya'nın Taranto Limanı'nda ve Palermo Kenti'nde veba vakaları görülmesi üzerine Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti, bütün sahil vilâyetlerini hastalığın ülkeye sıçramaması için gerekli tedbirlerin alınması için emir vermiştir. Aynı zamanda ilgili bakanlıklarla diğer makamlara da bilgi verilmişti. Türkiye, işlek limanlarda denizcilik işleri ile alakalı bütün vatandaşlara veba aşısının uygulanması için gerekli hazırlıkları yaparak tatbikata başlamıştır.⁶¹

Ocak 1946'da Filistin'in Hayfa ve Yafa limanlarında görülen veba salgını gün geçtikçe şiddetini artırmış ve Türkiye için de daha ciddi tedbirler alınmasını gerektiren bir duruma gelmişti. Hudut ve sahil vilâyetlerinde Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti'nin teşkilatına şüpheli ilk vaka karşısında yapacakları hareket ve mücadele hakkında detaylı direktifler verilerek gerekli tedbirler alınmaya başlanmıştır. Alınmaya başlanan tedbirleri yerinde kontrol ve denetlemek üzere Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü ikinci Direktörü Dr. Vefik Vassaf Akan, görevlendirilmiştir. Bundan başka enstitüde veba aşısı üretimine daha geniş bir yer verilmiş ve herhangi bir salgın karşısında derhal harekete geçecek olan mütehassıs, asistan, laborant, mücadele personeli ve seyyar laboratuvardan müteşekkil bir de ekip hazırlanmıştır.⁶² Vebaya karşı

⁵⁸ TBMM ZC, D:V, C: 19, İ: 73, (9.6.1937), s.146; *Cumhuriyet*, 10 Haziran 1937; *Anadolu*, 10 Haziran 1937.

⁵⁹ CCA, 030.18.01.02.76.59.18.

⁶⁰ T.C. Resmî Gazete, 8 Ağustos 1940, Sayı: 4582.

⁶¹ CCA, 030.10.177.224.6.

⁶² CCA, 030.10.177.224.6.

alınan sıkı önlemler ve kurumlar arası işbirliği vasıtasıyla söz konusu salgınların Türkiye'ye bulaşması önlenmiştir.

5. Türkiye'de Son Veba Salgını: 1947 Urfa Akçakale Vebası

Türkiye daha önce belirttiğimiz gibi 1945-1946 yılları arasında Filistin'in Hayfa, Yafa ve Mısır'ın İskenderiye limanları ile İtalya ve Malta'da görülen veba vakalarına karşı gerekli önlemleri alarak, teyakkuza geçmişti. Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti'nin komşu ülkelerde görülen veba vakalarına karşı hudut ve sahillerde aldığı sıkı ve devamlı tedbirler sayesinde Türkiye'de veba vakaları görülmemişti. Ancak Suriye sınırına 5 km mesafede⁶³ ve Akçakale-Urfa yolu üzerinde bulunan Harbetülgazel Köyü'nde ve bu köye 11 km mesafedeki Telseyf Köyü'nde ve onun yakındaki Telhalib Köyü'nde görülen veba vakaları dolayısıyla hastalık çıkan köyler karantina altına alınmış ve civar köylerin bütün halkının vebaya karşı aşılmasına başlandığı gibi hasta aranması, fare ve pire itlafı ve sair gerekli bütün mücadele tedbirleri de alınmıştı.⁶⁴ Hastalık çıkan bölgeye mücadele personeli, laboratuvar, mücadele malzemesi ve bir sağlık müfettişi gönderilmiştir.⁶⁵ Burada çıkan vebanın duyurulması şu şekilde olmuştu; 9 Mart 1947'de Akçakale Hükümet Tabibi Vekili Gümrük Muhafaza Alay Hekimi Teğmen Dr. Ferit Paçacı, Harbetülgazel Köyü'nde haber aldığı ve mahallinde muayene ettiği üç hastada veba bulgularına rastlamıştır.⁶⁶ Bu üç hastadan ikisinin koltuk altlarında hıyarcık, yüksek ateş, umûmî hallerinde düşkünlük ve vücutlarında kanamalar dikkatini çektiğinden ertesi gün tekrarladığı muayene ile hastalığın veba olduğuna kanaat getirerek üçüncü gün Urfa Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Müdürlüğü'ne telgrafla haber vermiş ve aşı talep etmişti. Bunun üzerine Urfa Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Müdürü Dr. Kâzım Umur, Dâhiliye Müttehassısı Dr. Müfit Hekimoğlu ile birlikte hastaları tekrar muayene etmiş ve onlardan alınan numuneler görevlendirilen bir memurla Ankara'ya Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü'ne gönderilmiştir. Bir kısım numuneler de Urfa Hastanesi'ndeki laboratuvarında tahlil edilmişti. Urfa ve

⁶³ *Cumhuriyet*, 24 Mart 1947.

⁶⁴ *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1947.

⁶⁵ CCA, 030.10.177.224.11.

⁶⁶ Osman Zihni Sanus, "Veba ile Savaş", *Ulus*, 17 Temmuz 1947.

Ankara'ya gönderilen numuneler tetkik olunarak 13 Mart 1947'de veba tespit edilmiş ve Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti'ne haber verilmiştir.⁶⁷

Urfa'dan 13 Mart 1947'de veba ihbarı yapılması üzerine Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, Urfa'ya mücadele tedbirleri alınması, civardaki vilâyetlere de uyanık bulunmaları bildirilmiş, Refik Saydam Enstitüsü'nden aşı ve serum gibi malzemeler de en seri vasıta olan uçakla bölgeye gönderilmişti. Vekâlet, Adana Hastanesi'nden Bakteriyolog Dr. Osman Sonat'a hastalık mahalline hareket emri vermişti. 18 Mart 1947'de Ankara'dan Dr. Ziya Erdoğan ve sağlık memurlarından oluşan bir ekiple, seyyar laboratuvar ve seyyar hastane gönderilmiştir. Bu mücadele ekibi ile Urfa Sıhhat Müdürlüğü'nce hazırlanan ekipler işbirliği yaparak hastalık çıkan köyler derhal karantina altına alınarak, aşı ve DDT (*Dichlorodâphenyl-Trichloroethane*) uygulanmasına başlanmıştır. DDT uygulamasının yetersizliği ve elde yeterince fare zehiri bulunmaması nedeniyle kesin sonuç alınamamıştır. Bu sırada Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, bulaşıcı hastalıklarla mücadele kurulunun bütün tabip ve sağlık memurları da bölgeye gönderilmek suretiyle mücadele takviye edildiği gibi Urfa'ya yakın olan Mardin, Diyarbakır, Gaziantep, Maraş ve Hatay vilâyetleri de yakınlarındaki merkezlerden gönderilen sağlık memurlarıyla takviye edilmiştir.⁶⁸ Akçakale'de görülen veba nedeniyle İstanbul'da da gerekli tedbirler alınmaya başlanmış ve bu bağlamda vapur iskeleleri ve vapurlar için temizlik ekipleri oluşturulmuştur. Oluşturulan ekipler Haliç, Boğaziçi, Anadolu sahillerinde kontrol ve temizlik işlerine başlamışlardı.⁶⁹ Aradan geçen iki haftalık süreden sonra Telseyf Köyü'nde ikinci bir grup hastaların baş göstermesi üzerine Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, hastalığın tehlikeli bir hal almasını önlemek ve uzman kişiler tarafından mücadelenin yerinden idaresini sağlamak

⁶⁷ Niyazi Erzin-Sabahattin Payzın, "Akçakale Vebası", *Türk İjiyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, C:7, S:3, Ankara 1947, s.31-32.; Burada yapılan incelemelere göre ilk vaka 9 Mart 1947'de hastalanıp 14 Mart'ta ve çobanlıkla geçinen Telhalip'li bir çocuktur. Bu çocuğu müteakip çobanlıkla geçinen arkadaşı ve bunu takiben de bu çocuğun anne ve kız kardeşi hastalanarak ölmüşlerdir. Hastalığın Telhalip'ten Harbetülgazel'e geçişi Fişenge'li olup da Harbetülgazel'de çadır kurmuş olan ve misafir olarak Telhalip'te bulunan bir kız ve annesi vasıtasıyla olmuştur ki kız ölmüş, annesi iyi olmuş fakat sonra diğer bütün aile fertleri ölmüşlerdir. Telseyf Köyü'ne intikal ise karısı ile Telhalip ve Harbetülgazel köylerine uğrayarak tekrar köyüne avdet eden Telseyf Köyü muhtarının kardeşi ve karısı vasıtasıyla olmuştur. İlk hastalanan çocukların çobanlıkla geçinmelerine ve tarlalarda yattıklarına göre hastalığı muhtemelen hasta kemiricilerin pireleri vasıtasıyla almışlardır. Kemal Özsan-Necmettin Akyay, "1947 Veba Salgının Epidemiyolojisi Üzerinde Bazı Araştırmalar", *Türk İjiyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, C:XIV, S:2, Ankara 1954, s.285-286.

⁶⁸ N. Erzin-S. Payzın, a.g.m., 40-41.; *Ulus*, 26 Mart 1947.

⁶⁹ "İstanbul'da Alınan Tedbirler", *Ulus*, 26 Mart 1947.

amacıyla Karadeniz Bölgesi'nde nekator ve frengi mücadelesini incelemede bulunan Sıhhat ve İċtimaî Muavenet Vekâleti Sağlık İşleri Genel Müdürü Dr. Niyazi Erzin'i Ankara'ya çağırmiş ve Refik Saydam Enstitüsü'nden Bakteriyolog Dr. Sabahattin Payzın ile bir laborant ve mücadele malzemesi ile birlikte mücadeleyi idare etmek üzere Akçakale'ye göndermiştir. 3 Nisan 1947'de Akçakale'ye ulaşan ekip veba ile mücadele yönetimini ele almış ve aynı gün yapılan inceleme sonucunda bir mücadele programı hazırlanarak uygulamaya konulmuştur. Buna göre; Akçakale ve köylerinde sinek, pire ve haşereleri yok etmek amacıyla DDT uygulanmış, veba çıkan üç köy ile bunların çevrelerindeki 12 köyde evler, ahırlar ve köylülerin çamaşırları da DDT ile ilaçlanmıştır. Vebanın bulaştığı köyler için konulan karantinanın yetersiz olduğu görülmüş ve sağlam köylüler köyün bir tarafına, hastalar ve onlarla temasta bulunanlar ayrı ayrı olmak üzere köylerin dışında çok geniş bir alanda Kızılay, Birinci Umûmî Müfettişlik ve Millî Savunma Bakanlığı'ndan sağlanan 720 adet çadıra yerleştirilmiştir.⁷⁰ Evler DDT'lenmiş, yeterli miktarda fare zehiri ve fare kapanı bırakılarak kapıları mühürlenmiştir. Her köy 50 asker ile sıhhi kordon altına alınmıştır. Halkın gıda ihtiyacı ilk etapta mücadele ekiplerince ve daha sonra Kızılay tarafından temin edilmiştir.⁷¹

Veba mücadele teşkilâtının motorize edilmesi çok zaman kazandırmış ve işleri kolaylaştırmıştır. Güney demiryollarınca temin edilen kolaylıklar sayesinde katarlara takılan bir temizleme vagonu, uğradığı her istasyonda ambar temizliği yapmıştı. Ayrıca Çobanbeyli, Karkamış, Mürşitpınar, Akçakale, Ceylanpınar, Derbesiye ve Nusaybin istasyonlarında bulundurulmuş ekipler trenlerde aşı kontrolü yapmış ve DDT uygulamışlardı. Tren giriş kapıları olan Nusaybin ve Çobanbeyli istasyonlarında ayrıca birer doktor bulundurulmuştur. Köyler bir plan dâhilinde motorlu ekiplerle sıra ile ve veba bulaşan köylerin civarından başlanarak DDT'lenmiş ve aşılanmıştır. Akçakale'de bu tedbirler alınırken Urfa'nın sınırda bulunan Suruç ve Viranşehir kazalarında da aynı tedbirler alınmıştır. Urfa'ya yakın olan Hatay, Mardin, Gaziantep, Maraş, Diyarbakır vilâyetlerinde ise Urfa'ya sınır veya yakın köylerinden başlanarak içeri doğru gitmek üzere aynı esaslar dâhilinde mücadele tedbirleri alınmıştır. Urfa'nın Viranşehir, Akçakale, Suruç ve Birecik kazalarında üç ay diğer vilâyetlerde altı ay sonra yeniden aşılama ve DDT yapılması kararlaştırılmıştır. Akçakale merkez köyleri önem arz

⁷⁰ TBMM, TD, D: VIII, C:8, B:23. (26.12.1947), s. 252.

⁷¹ N. Erzin-S. Payzın, *a.g.m.*, 40-41.; *Ulus*, 26 Mart 1947.

ettiğinden her 10 günde bir petrollü ve toz DDT ile ilaçlanmış ve aralıksız fare mücadelesi başlatılmıştır. Sihat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, mücadele heyetine, mevcut imkânlardan azami şekilde istifade ettirmiştir. Veba ile mücadele teşkilâtı motorize hale sokmak için Sıtma ve Trahom Savaş Teşkilâtı emrindeki motorlu vasıtalarından bir kısmını bu işe tahsis ettiği gibi istenildiği kadar vasıta kiralamak emir ve müsaadesini de vermiştir. Ayrıca Millî Savunma Bakanlığı da istenilen miktarda motorlu araç temin etmiştir. Ticaret Bakanlığı lüzumlu benzin ve petrol kontejanını süratle tahsis etmiş ve petroler mahalline sevk edilmiştir.⁷² Bu meyanda güney sınırı bölgesinde çıkan veba hastalığı alınan tedbirlerle derhal bastırılmıştır.⁷³

Mücadelede Urfa bölgesinde 18 doktor, 49 sağlık memuru ve yeterli sayıda işçi çalıştırılmıştır. Gaziantep'te 10 doktor, 23 sağlık memuru ve 13 diğer personel, Mardin'de 8 doktor, 15 sağlık memuru, 16 diğer personel. Diyarbakır, Maraş, Hatay'da bütün mahallî sağlık teşkilâtı seferber edilmiştir. Bu mücadelede 12 ton DDT, 400 ton petrol sarf edilmiştir. Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü'nden 2,5 tona yakın aşı sevk edilmiş ve Paris'te Pastör Enstitüsü'nden mevcut 52,5 kilo serumdan başka uçakla Paris'ten 120 kilo serum daha getirilmiştir. Mücadele emrine 800 çadır, iki seyyar hastane, bir seyyar laboratuvar, 2.000 fare kapanı, 5.000 kutu ve şişe fare zehiri, 1000 takım elbise ve gerekli tüm diğer malzeme verilmiştir.⁷⁴ Buradaki veba salgını, bu şekilde alınan önlemler ve verilen mücadeleler sayesinde çok kısa bir zaman zarfında söndürülmüştür.

Bütün araştırmalara rağmen Akçakale'de çıkan veba salgının nereden bulaştığı tespit edilememiş, ancak şu ihtimaller üzerinde durulmuştur. Dünyanın belli başlı 6 veba mihrakından birisi Mezopotamya'dır ve dünya veba haritalarında fareler arasında veba salgını olan yerler Akçakale'ye çok yakındır. Buna göre gizli bir fare salgınından hastalığın insanlara geçmiş olması muhtemeldi. 1945-1946'da ara sıra İskenderiye, Hayfa, Yafa'da görülen vebanın Akçakale'ye fare veya insanlar ile bulaşmış olması ihtimali de göz önünde tutulmuştur.⁷⁵ Türkiye'de salgınla ilgili hazırlanan raporda

⁷² TBMM TD, D:VIII, C:6, B:74, (17.6.1947), s. 298-299; N. Erzin-S. Payzın, *a.g.m.*, 40-41.; Osman Zihni Sanus, "Veba ile Savaş", *Ulus*, 17 Temmuz 1947; "Yurdun Sağlık Durumu", *Cumhuriyet*, 9 Nisan 1947.

⁷³ "Sağlık ve Sosyal Yardım İşlerimiz", *Cumhuriyet Bayramı İlavesi*, *Ulus*, 29 Ekim 1947.

⁷⁴ TBMM TD, D:VIII, C:6, B: 74, (17.6.1947), s.298-299.

⁷⁵ N. Erzin-S. Payzın, *a.g.m.*, s.43;; Kemal Özsan-Necmettin Akyay, "1947 Veba Salgının Epidemiyolojisi Üzerinde Bazı Araştırmalar", *Türk İjiyen ve Tecrübî Biyoloji Dergisi*, C.XIV, S.2, Ankara 1954, s.285-286.

vebanın Suriye'den kaynaklanmış olabileceğine yer verilmişti. Nitekim Türkiye'de salgının sona ermesinden sonra Suriye'nin Varta Köyü'nde 6 veba vakası görülmüştü.⁷⁶ Suriye Hükümeti, 11 Nisan 1947'de Birleşmiş Milletler Dünya Sağlık Teşkilâtı'na ihbar ettiği bu veba vakalarından Suriye'nin de veba ile bulaşık olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine yurt içinde veba ile mücadelede alınan tedbirlere ek olarak İçişleri, Gümrük ve Tekel, Sağlık ve Sosyal Yardım bakanlıkları tarafından bir rapor hazırlanmış ve Bakanlar Kurulu'nun 17 Nisan 1947 tarihli toplantısında raporda yazılı tedbirlerin derhal tatbikine geçilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁷ Bu rapor doğrultusunda sıkı tedbirler almak gayesiyle Sağlık ve Sosyal Bakanlığı'nın isteği üzerine Suriye sınırı tamamen kapatılmış ve bu suretle sınır üzerinde de vebaya karşı şiddetli bir mücadele başlatılmıştır.⁷⁸ Buna göre mücadele ve sağlık ekipleri hariç olmak üzere Suriye sınırı her türlü ulaşımına tamamen kapatılmıştı.⁷⁹ Buradaki güvenliğin Gümrük Muhafaza Birlikleri tarafından sağlanması ve ordu birlikleriyle hududun takviyesi, kararlaştırılmıştır.⁸⁰ Aynı şekilde Hayfa'da görülen vakalar üzerine buradan gelen gemilere Çanakkale Boğazı'nda karantina uygulanmıştı.⁸¹

Akçakale'de 9 Nisan 1947'den sonra veba vakası görülmediğinden Telhalib ve Harbetülgazel köylerindeki sıhhi kordon kaldırılmıştır. Güney sınırı boyunca genel aşı tatbiki, pire ve fare mücadelesine devam edilmişti. Birleşmiş Milletler Sağlık Teşkilâtı'nın bildirdiğine göre 28 Nisan 1947'de İskenderiye'de yeni veba vakaları görülmüştü. Bu duruma göre lüzum görülen yerlerde vebaya karşı bakanlıkça yayınlanan esaslara uygun olarak pire ve fare mücadelesine ara vermeden devam edilmişti.⁸² Bölgede alınan sıkı tedbirler arasında aşı mücadelesi önemli yer tutmaktaydı. Akçakale'de aşı yaptırmayan kimselere tren bileti verilmemiş,⁸³ Mardin'de de yoğun bir şekilde görülen haşereler DDT kullanılarak etkileri kırılmıştı.⁸⁴ Vebanın çıktığı Telseyf, Telhalip ve Harbetülgazel köylerinde her hafta düzenli bir şekilde DDT yapılmış ve bütün köy halkı doktorlar tarafından muayene edilmişti.⁸⁵ Bu şekilde alınan

⁷⁶ R. Pollitzer, *Plague*, World Health Organization Monograph Series, No: 22, Geneva 1954, s.29.

⁷⁷ CCA, 030.18.01.02.11325.13.

⁷⁸ Osman Zihni Sanus, "Veba ile Savaş", *Ulus*, 17 Temmuz 1947.

⁷⁹ "Veba Vakaları", *Akşam*, 21 Nisan 1947.

⁸⁰ CCA, 030.18.01.02.115.81.4.

⁸¹ *Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949*, No: 86.1561/11-249. pp:995-996.

⁸² *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1947.

⁸³ *Cumhuriyet*, 28 Mart 1947.

⁸⁴ *Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949*, No: 867.00/7-1647. pp:15.

⁸⁵ *Urfa*, 24 Haziran 1947.

ve kararlılıkla genişletilerek sürdürülen çalışmalar sayesinde Türkiye’de 1947’den sonra hiçbir veba vakası görülmemiştir.

26 Mayıs 1947’de Ankara’da toplanan Yüksek Sıhhat Şurası’nda, Akçakale’de veba mücadelesinde vazife gören bütün doktor ve memurların çalışmalarını takdirle anarak, mücadele sırasında vebaya yakalanan Dr. Kemal Özsan ile ağır bir serum hastalığı geçiren Dr. Sabahattin Payzın’ın bu feragatli çalışmalarından dolayı teşekkür edilmişti.⁸⁶ Akçakale’nin üç köyünde çıkan veba hastalığı ile mücadelede 17 Nisan 1947’de kapatılan Fırat ile Dicle arasındaki Suriye ile olan sınırın 1926 Milletlerarası Paris Mukavelenâmesi çerçevesi dâhilinde sıhhi tedbirlere devam etmek şartıyla, söz konusu sınırın açılması Bakanlar Kurulu’nun 7 Haziran 1947 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır.⁸⁷ Türkiye, Suriye ile sınır kapılarını açmış ancak bölgedeki veba salgınları aralıklarla devam etmişti. Türkiye her zaman olduğu gibi bu salgınları dikkatle takip etmişti. Özellikle Yemen’in Suudi Arabistan sınırı yakınlarında çıktığı anlaşılan veba hastalığının, Türkiye’ye herhangi bir şekilde bulaşmasını önlemek üzere, hastalığın kolera veya veba olmadığı anlaşılıncaya kadar Hac seferlerinin yasaklanması, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’nın ve Dışişleri Bakanlığı’nın yazıları üzerine Bakanlar Kurulu’nca 30 Temmuz 1951’de kararlaştırılmıştır.⁸⁸ Buradaki veba salgınının etkisi kırıldıktan sonra 7 Mart 1952’de Bakanlar Kurulu kararıyla Türkiye Hac seferlerini serbest bırakmıştı.⁸⁹

⁸⁶ “Yüksek Sıhhat Şûrası Dün Ankara’da Toplandı”, *Cumhuriyet*, 27 Mayıs 1947.

⁸⁷ CCA, 030.18.01.02.113.39.3.

⁸⁸ CCA, 030.18.01.02.126.58.5.

⁸⁹ CCA, 030.18.01.02.128.20.12.

Sonuç

Salgın hastalıklar, tarih boyunca insan varlığını ve toplumları tehdit eden en önemli bir unsur olmuştur. Tarihte farklı medeniyetlerde kara ölüm, taun veya veba olarak adlandırılan hastalık, bütün dünyada insanların kitleler halinde ölmelerine yol açmıştır. Eski devirlerden beri Uzakdoğu ülkelerinde varlığını devam ettiren veba, insan hareketleri ve ticaret yollarıyla Anadolu, Mezopotamya, Akdeniz Havzası ve Avrupa'ya bulaşmıştır. Osmanlı Devleti de vebadan etkilenmiş ve Birinci Dünya Savaşı ile Millî Mücadele yıllarında İstanbul, İzmir ve Antalya gibi sahil merkezlerinde etkili olmuştur.

Cumhuriyet döneminde nüfus mübadelesi ile Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen muhacirlerin taşındığı vapurlarla vebanın bulaşma ihtimaline karşı sıkı önlemler alınmıştır. Aynı şekilde, ticaret, ulaşım ve taşımacılık faaliyetleri ile Rusya, İtalya, Mısır, Filistin gibi ülkelerden yayılan veba salgınlarına karşı önlemler alınmıştır. İran'da etkili olan daha sonra Nasturiler'in göç yoluyla 1937'de Suriye'nin Türkiye sınırına yakın Resülâyn kentinde başlayan veba salgınına karşı Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti tarafından sınır boylarında ve içerde gerekli önlemler alınmıştır. Bu salgın Türkiye'de etkili olmamıştı ama bölgede salgınların aralıklarla görülmesi devam etmiş ve Mart 1947'de Urfa'nın Akçakale Kazası'na bağlı Suriye sınırına yakın olan Harbetülgazel, Telseyf ve Telhalib köylerinde veba vakaları görülmüştür. 20 ölümlerle sonuçlanan salgın personel ve malzeme yönünden geniş bir ekibin çalışmaları sonucu önlenmiştir ve bundan sonra Türkiye'de hiçbir veba vakası görülmemiştir.

Kaynaklar

AK, B., “Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Hizmetleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 200, s.419-435.

AKYAY, N., “Türkiye’de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar”, *Mikrobiyoloji Bülteni*, C.8, S. 2, (Nisan 1974), s.209-219.

ATASEVEN, A., “Bir Hadîsin Düşündürdükleri, Vebâ Hastalığı ve Karantina”, *İslâm Medeniyeti*, Yıl: 1, S:4, 27 Kasım 1967, s.37-38.

DERVİŞOĞLU, F. M., *Milli Mücadelede Sağlık Teşkilatına Bir Bakış*, Öz Emek Matbaası, Sivas 2007.

ERZİN, N., - PAYZIN, S., “Akçakale Vebası”, *Türk İjyeni ve Tecrübî Biyoloji Dergisi*, C.7, S.3, Ankara 1947, s.31-46.

KILIÇ, O., *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004.

MANER, R., “Vebaya Dair”, *Ulus*, 12 Mayıs 1947.

OLCAR, M. K., “Yirmi Beş Yıllık Cumhuriyet Devrinde Sağlık ve Sosyal Yardım Çalışmalarımız”, *Ulus*, 29 Ekim 1948.

ORAK, A., “Urfa’da Sağlık Sorunları (1923-1950)”, *Şehir ve İrfan*, S. 5, Mayıs-Ağustos 2017, s.74-88.

ÖZDEMİR, H., *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

ÖZSAN K., AKYAY, N., “1947 Veba Salgının Epidemiyolojisi Üzerinde Bazı Araştırmalar”, *Türk İjyeni ve Tecrübî Biyoloji Dergisi*, C.XIV, S.2, Ankara 1954, s.285-287.

ÖZSAN, K., FAZLI, A., AKTAN, M., BEYOĞLU, K., “Ankara, Konya, Urfa ve Nevşehir’de Yakalanan Yabani Hayvanlarda Yersinia Pestis Yönünden Araştırma”, *Mikrobiyoloji Bülteni*, C.10, S.1, Ocak 1976, s.35-56.

PANZAC, D., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, (çev: Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.

POLLITZER, R., *Plague*, World Health Organization Monograph Series, No: 22, Geneva 1954.

SANUS, O. Z., “Veba ile Savaş”, *Ulus*, 17 Temmuz 1947.

ÜNVER, A. S., *Türkiye’de Veba (Taun) Tarihçesi Üzerine*, Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı, Ahmet İhsan Basımevi, İstanbul 1935.

YILDIRIM, N., “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.1320-1338.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (CCA)

CCA, 030.10.177.221.2.

CCA, 030.10.177.224.11.

CCA, 030.10.177.224.6.

CCA, 030.18.01.02.113.39.3.

CCA, 030.18.01.02.11325.13.

CCA, 030.18.01.02.115.81.4.

CCA, 030.18.01.02.126.58.5.

CCA, 030.18.01.02.128.20.12.

CCA, 030.18.01.02.18.14.6.

CCA, 030.18.01.02.18.20.2.

CCA, 030.18.01.02.6.54.10.

CCA, 030.18.01.02.75.48.3.

CCA, 030.18.01.02.76.59.18.

CCA, 030.18.01.02.77.64.7.

CCA, 180.09.12.70.18.

CCA, 180.09.12.70.2.

CCA, 180.09.12.70.4.

CCA, 272.11.16.70.9.

CCA, 272.14.76.29.1.

CCA, 272.79.72.3.31.

CCA, 272.79.72.4.2.

Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949, No: 86.1561/11-249.

Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949, No: 867.00/7-1647.

T.C. Resmî Gazete, 8 Ağustos 1940, Sayı: 4582.

“Umûmî Hıfzıssıha Kanunu”, *Resmî Gazete*, 6 Mayıs 1930, Kanun Numarası: 1593, Sayı:1489.

Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri, Yayına Hazırlayanlar: Özlem Demireğen, Alev Keskin, Fatma İlhan, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. Genelkurmay Basımevi, Ankara 2011.

CHP Hükümetlerinin Dışişleri ve Sağlık Alanındaki Başarıları Hakkında Not, CHP Propaganda Malzemesi Serisi, Ankara 1950.

Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Yayınlayan Birinci Genel Müfettişlik, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.

Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1973.

TBMM TD

TBMM ZC

Akşam

Anadolu

Cumhuriyet

Haber

Milliyet

Son Posta

Tan

Ulus

Urfa

Vakit

Yarın

“Rus Hududunda Veba Tehlikesi Var”, *Milliyet*, 13 Mart 1931.

“Sağlık ve Sosyal Yardım İşlerimiz”, *Cumhuriyet Bayramı İlavesi*, *Ulus*, 29 Ekim 1947.

“Cezayir’de Veba”, *Akşam*, 12 Kânunusani 1931.

“İskenderiye’de Veba”, *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1932.

“İstanbul’da Alınan Tedbirler”, *Ulus*, 26 Mart 1947.

“Kaptanlara Veba Aşısı”, *Milliyet*, 26 Teşrinisani 1931.

“Pire’de Veba”, *Akşam*, 9 Eylül 1929.

“Rus Hududunda Tek Kapı Bırakıyoruz”, *Son Posta*, 14 Mart 1931.

“Veba Aşısı”, *Son Posta*, 5 Mart 1933.

“Veba Tedbirleri”, *Son Posta*, 27 Mayıs 1932.

“Veba Vakaları”, *Akşam*, 21 Nisan 1947.

“Veba Var”, *Son Posta*, 26 Teşrinisani 1932.

“Veba ve Kolera Tedbirleri”, *Son Posta*, 2 Nisan 1937.

“Veba”, *Milliyet*, 4 Teşrinievvel 1931.

“Veba”, *Milliyet*, 4 Teşrinievvel 1931.

“Yurdun Sağlık Durumu”, *Cumhuriyet*, 9 Nisan 1947.

“Yüksek Sıhhat Şûrası Dün Ankara’da Toplandı”, *Cumhuriyet*, 27 Mayıs 1947.

The jadid (جدید) (Reform) Period of Uzbek Literature (1905-1930) And Crimean Tatar Turkish Ismail Gasprinskī

Emek Üşenmez*

ORCID:0000-0003-4729-4491

Abstract

The Uzbek literature between the years of 1905 and 1930 is called the Jadid (جدید) Period Uzbek Literature. In the early 1900s, as in Uzbek social life, many innovations occurred in literary life. The ideas and activities of Ismail Gasprinskī are effective in calling this period Jadid (reformer). The innovation movements that started with Ismail Gasprinskī's visit to Bukhara in 1893 in which he also visited the Amir of this place continues without slowing down. After Ismail Gasprinskī set up the school named "usul-i jadid – new method" in Bukhara, this innovative movement begins to spread rapidly all over Turkestan. As a result of this movement, schools with the mentioned name were established in various districts of Turkestan. Intellectuals such as Abdullah Avlanī, Mahmud Khodja Behbudī, Khamza Hakimzāde Niyazī, Abdurauf Fitrat displayed a pro-innovation reformist attitude as an idea. They considered that it is compulsory to apply the needs of modern life, new educational system, new thoughts and ideas as a way of getting rid of the people's troubles and they tried to reveal this with their works. In this article, the effect of Ismail Gasprinskī of Crimea and his Terjuman Newspaper on the formation of Jadid Period Uzbek Literature and the Uzbek intellectuals of the period are studied.

Keywords: The Jadid Period of Uzbek Literature, Jadid Movement, Ismail Gasprinskī Crimean Tatar Turkish intellectual and his Terjuman Newspaper

Received Date: 20/11/2020

Accepted Date: 26/12/2020

* Assoc. Prof. Dr., Istanbul University Rectorate, Language Centre, Tophane Branch İstanbul-Turkey
emek.usenmez@istanbul.edu.tr

You can refer to this article as follows

ÜŞENMEZ, E., "The jadid (جدید) (Reform) Period of Uzbek Literature (1905-1930) And Crimean Tatar Turkish Ismail Gasprinskī", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2080-2101.

Cedid (Yenilik) Devri Özbek Edebiyatı ve Kırım-Tatar Türk Aydını Gaspıralı İsmail Bey

Emek Üşenmez*

ORCID:0000-0003-4729-4491

Öz

Modern Özbek edebiyatının 1905-1930'lu yılları Cedid Dönemi Özbek Edebiyatı olarak adlandırılır. Daha kapsamlı bir ifade ile Milli Uyanış Devri Özbek edebiyatı olarak bilinen bu dönemde Kırım-Tatar Türk aydını Gaspıralı İsmail Bey ve onun Bahçesaray'da neşrettiği Tercüman Gazetesi, devrin Özbek aydınları ve bunun doğal neticesi olarak Özbek edebiyatına doğrudan ve kapsamlı biçimde etki etmiştir. İsmail Gaspıralı'nın 1893 yılında Buhara'ya gelerek buranın emirini ziyaret etmesiyle başlayan yenilik hareketleri hız kesmeden devam eder. İsmail Gaspıralı kendine özgü kurmuş olduğu ve "usul-i cedid" adı verilen okulu Buhara'da açtıktan sonra bu yenilikçi akım bütün Türkistan'a hızla yayılmaya başlar. Bu hareket neticesinde Türkistan'ın çeşitli yerlerinde mezkûr adı taşıyan okullar açılır. Abdullah Avlanî, Mahmud Hoca Behbudî, Hamza Hekimzâde Niyazî, Abdurauf Fitrat gibi aydınlar fikir olarak yenilik yanlısı bir tutum sergilemişler, halkın sıkıntılardan kurtuluş yolu olarak yeni sistem eğitim düzeni, yeni düşünce ve görüşler, modern hayatın gereksinimlerini uygulamanın şart olduğunu benimsemiş ve eserleri ile bunu ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu yazıda, Kırım-Tatar Türk aydını Gaspıralı İsmail Bey ve Tercüman Gazetesinin Cedid Devri Özbek Edebiyatına etkisi ve devrin Özbek aydınları dönem ve eserleri bağlamında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cedid Dönemi Özbek Edebiyatı, Cedid Hareketi, Kırım-Tatar Türk Aydını Gaspıralı İsmail Bey ve Tercüman Gazetesi

Gönderme Tarihi: 20/11/2020

Kabul Tarihi:26/12/2020

*Doç.Dr.Dr., İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Dil Merkezi Tophane Şubesi İstanbul-Türkiye, emek.usenmez@istanbul.edu.tr

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

ÜŞENMEZ, E., "Cedid (Yenilik) Devri Özbek Edebiyatı ve Kırım-Tatar Türk Aydını Gaspıralı İsmail Bey", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2080-2101.

Узбекская литература эпохи Джедид (Cedid) и Крымско-татарский просветитель Гаспирали Исмаил Бей

Резюме

1905-1930 годы в современной Узбекской литературе называют – Узбекской литературой Джедидского периода. В этот период, который в более широком смысле известен как узбекская литература эпохи национального пробуждения, крымско-татарский турецкий интеллектуал Гаспирали Исмаил Бей и издаваемая им переводческая газета в Бахчесарае оказали прямое и всестороннее влияние на узбекскую интеллигенцию того периода и, как естественное следствие этого. И инновационные движения, начавшиеся с приезда Гаспирали Исмаила в Бухару в 1893 году и посещения его ордена, продолжают, не замедляясь. После того, как Исмаил Газспирали открыл в Бухаре свою школу под названием «усали-и джедид», это направление стало быстро распространяться по всей турции. В результате этого движения школы с вышеупомянутым названием открываются в различных частях турции. Такие интеллектуалы, как Абдулла Авлани, Махмуд Ходжа Бехбуди, ХамзаХекимзадениязи, АбдурауфФытрат, заняли позицию в пользу инноваций с точки зрения идей, они пытались раскрыть это своими работами, которые принимают новый порядок системного образования, новые идеи и мнения, необходимость применения потребностей современной жизни как способа избавления людей от проблем. В этой статье обсуждается влияние крымско-татарского турецкого интеллектуала Гаспирали Исмаил Бея и газеты-переводчика на узбекскую литературу эпохи джедидов, а также на период и творчество узбекских интеллектуалов того периода.

Ключевые слова: узбекская литература периода джедидов, движение джедидов, крымско-татарский турецкий интеллектуал, Гаспирали Исмаил бей и газета переводчик.

Получено: 20/11/2020

Принято: 26/12/2020

Introduction

In the early 1900s, as in Uzbek social life, many innovations occurred in literary life. The ideas and activities of Ismail Gasprinskī are effective in calling this period Jadid. In calling this period Jadid the ideas and activities of Ismail Gasprinskī are effective. The innovation movements that started with Ismail Gasprinskī's visit to Bukhara in 1893 in which he also visited the Amir of this place continues without slowing down. After Ismail Gasprinskī established the school named "usul-i jadid – new method" in Bukhara, this innovative movement begins to spread rapidly all over Turkestan. As a result of this movement, schools with the mentioned name were established in various districts of Turkestan.

There is rapid progress especially in the field of press publishing. In the early 1900s, dozens of newspapers and magazines were published in Uzbek language. The name of the first newspaper of this period is "Terakki (progress)". In such newspapers and magazines, people are called for unity and solidarity in terms of language and culture. It is aimed to raise the spiritual feelings of the people by expressing concepts such as national issues and freedom. We see that the famous Uzbek litterateur Munevverkarī Abdurashidhanov, was an editor for Khurshid, the newspaper which was published during this period.

There were some opponents of the Jadidists in this period of society. Especially some religious groups complained that newspapers, magazines and similar activities were not good. There were heavy accusations and conflicts in the answers given to these people from newspaper columns.

It should be clearly stated that the Jadid Period holds an exceptional place in Uzbek language and literature.¹ It is not a concrete statement to say that the foundations and establishment of the modern Uzbek language took place during this period. Because many literary genres such as novel, story, drama and theatre have started to appear in Uzbek literature. Especially the increase of publishing activities and the continuous publishing of magazines strengthened the hands and minds of writers. The language

¹For comprehensive information on Jadid Period literature, refer to: Naim Karimov, *XX. Asr O'zbek Adabiyoti Tarixi*, O'qituvchi Nashriyoti, Toshkent 1999, p. 13-30.

used in such activities is Uzbek, which is the national language, has made important contributions in understanding and narration. The years when it was possible to talk about of a national language and a national literature was the Jadid Period.

According to Abdullah Avlanī's statements, those who read the Terjuman newspaper in the early 1900s were called "Jadidis" by the mullahs of the period. Ismail Gasprinskī, who is one of the leaders of this movement, was the publisher of the Terjuman newspaper. In understanding the general form of the period, these opinions of him about Jadidism are important:

"Brothers, stick heart and soul to public education affairs, and let's discuss the best ways to accomplish them with the help of intellectual Russians. It is a great honor to know, but to teach someone what you know is a greater honor as well as a sacred duty. Do not keep the knowledge you have learned only for yourself. Teach your friends, translate useful Russian works into Turkish, write works for our poor and ignorant people, try to establish new schools and ameliorate the existing schools, try to teach all kinds of art to people. I hope that the Crimean and Kazan muftis will help you with all means of this good and holy works. Brothers, these are the most honest and holy things to do. Even if people don't appreciate you now, one day your names will be remembered with gratitude. Don't forget the famous saying of Hazrat Ali. The ink of the scholar is as holy as the blood of the martyr".²

Ismail Gasprinskī (1851-1914)

Ismail Gasprinskī, who has an important place in the awakening of the Turks in Russia, pioneered in the birth of the idea of "unity" amongst all the Turkish intellectuals who came after him and who adopted the idea of Turkism, by putting forward the idea of "Unity at Language, Idea and Work". Ismail Gasprinskī spent his life on these activities considering that the most important communication tool is the publishing activities to enable the Turks – Muslims of Russia to achieve a modern lifestyle. The most important activity of Ismail Gasprinskī on behalf of the Turkish world was undoubtedly the newspaper Terjuman (1883). Previously, he could publish some local magazines called Tonguch (1881) and Mirat-i Jadid (1882), but Gasprinskī's applications to the Tsar government to publish newspapers were constantly rejected. Eventually, in 1883, he began publishing the newspaper Terjuman, which's fame would

² Mehmet Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması". İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi 10-11:279-302, İstanbul 1979-1980, p.566.

spread to the entire Turkish-Islamic world and which had a very important place in the awakening of the Turks of Russia. He was allowed to publish the newspaper by the terms of printing it with both Turkish and Russian translation of the text.

The first issue of Terjuman has sold 320 copies. We know that this amount has increased step by step to 20.000 subscribers. Apart from the Crimea, Gasprinskī has regular readers in the Ottoman Empire, Iran, Turkestan, Kazan, Siberia and Romania. His articles can be understood all over the Turkic World, because he writes in plain Turkish. In his own words, “With what should we burn the burned-out hearts? How to stand up a big nation that lays on the heedlessness desert” He tried to answer his questions all his life. For this, he will devote his life to strengthening the cultural unity amongst Turkish lands. Terjuman’s headline “Unity at language, idea and work” expresses this idea in the best way. In 1906, he published the magazine “Alem-i Nisvan”, printed 14 pages and every 15 days. The magazine’s owner was himself and the editor in chief was his daughter Shafiqa Khanim. In the same year, he published “Alem-i Subyan” to be used in education. It was printed weekly with 4 pages. Again the same year, he published a weekly humorous magazine called “Kah Kah Kah”. His life, which continued until 11 September 1914, ended at the age of 63. On September 12, he was buried close to his wife in the grave of Zincirli Madrasa.

Terjuman Newspaper (1883-1918)

Ismail Gasprinskī / Ismail Mirza Gasprinskī (1851-1914) was born on 20 March 1851 in the village of Avci near Bakhchisarai, Crimea. Ismail Gasprinskī, who spent all his life for Turkishness, Turkestan, Turan and the education of people of Turkestan, started publishing the newspaper Terjuman on April 10, 1883. This newspaper performed as the common voice, language and heart of the Turkish world. It was delivered to almost every part of the Turkish world. The main purpose of Ismail Gasprinskī is to educate, inform and develop the people by establishing new system (usul-i jadid) schools in Turkestan territory occupied by the Russians.³

The Terjuman newspaper, which Ismail Gasprinskī started publishing at the age of 32, is the first newspaper published in Crimea under the control of Tsarist Russia with Tatar Turkish. The first copy of the newspaper, printed in Russian and Tatar

³ Emek Üşenmez, *Yeni Özbek Edebiyatı, (Giriş-Edebiyat Tarihi-Metinler-Metin Tahlilleri-Sözlük)*, Akçağ Yayınları, Ankara 2013.

Turkish, was published on 10 April 1883 in Bakhchisarai. After the death of Ismail Gasprinskī in 1914, the newspaper was published by his close friend Hasan Sabri Ayvazov until 1918. The Terjuman continued its publication life for a total of 35 years. As long as Ismail Gasprinskī was alive, Terjuman continued its publication life for 31 years with the head writer Ismail Gasprinskī.

The Terjuman newspaper was published for 35 years as:

1883-1903 once a week

1903-1912 two or three issues per week

1912-1918 daily

The content range of Ismail Gasprinskī's Terjuman newspaper is quite wide. It is possible to find articles from the Turkish world such as Kyrgyz, Uzbek, Kazakh, Kazan Tatar, Crimean Tatar, Bashkir, Turkmen, Azeri Turks etc. and examples from their literatures (poetry, story etc.) in Terjuman newspaper, which includes articles on many subjects such as language, religion, education, politics, economy, diplomacy, literature, art, music etc. On the other hand, current news and evaluations from Britain, America, Balkans, Sudan, Egypt, Bashkortostan, Russia, Dagestan, etc. also have a wide coverage in the newspaper.

The Terjuman newspaper, which is the common voice of the Turkish and Islamic world, was introduced for the first time in this way with a facsimile and transliteration publication. Although many articles have been written about the life of Ismail Gasprinskī, who has left his mark on the Turkish world since the late 19th century, the publication of the Terjuman newspaper, which gives us the opportunity to know him in real terms, with the original text, is not only for the Turkish world, but also for Russia, Turkestan (Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Bashkortostan, Azerbaijan, Siberia, East Turkestan, etc.), the Balkans, Turkey, the Middle East is of great importance for Europe as well. Because, there are articles on many issues of today's world in Terjuman newspaper. In this regard, the Terjuman has the feature of being an international, not a local newspaper, with many information and documents.

Mahmud Khodja Behbudī (1874-1919)

This period, *Mahmud Khodja Behbudī* (1874-1919) from Samarkand, one of the pioneers of the jadid schools, was both a cleric a teacher and a literary man. *Mahmud*

Khodja Behbudī, one of the guides and pioneers of the Jadid movement in Turkestan, although has command of Arabian and Persian languages, he prepared books such as *Tarih-i Islam*, *Kitabet al-Atfal*, *Risalet-i Esbab-i Savad*, *Risalet-i Cografya-i Umrani* to be taught as a textbook in those period schools.

Behbudī is the first Uzbek theater and drama writer. The drama *Padarqush*⁴ was written in 1911 and was popular with the people and staged in many districts of Turkestan. *Pedarqush*, the drama of Mahmud Khodja Behbudī, which began to be staged on February 24, 1914, has a broad repercussion and was very popular. As a result of the impressions he received after his visit to Turkestan in 1916, A. Samoylovic felt the need to say the following: “A new literature has appeared in Turkestan. I was expecting this... The center of the new literature is Samarkand. Behbudī Effendi is the inspirer of young pens.

It is known that he has hundreds of articles. In his works, issues such as human rights, liberty, patriotism, public happiness are highlighted. Behbudī was caught and killed in the city of Qarshi in Uzbekistan in 1919.⁵ The location of his grave is still unknown. The studies about Behbudī in Uzbekistan are not on a large scale, but are mostly articles in magazines and newspapers that deal with his heroic aspects.⁶ The articles written by Hacı Muin in *Zerefshan* newspaper (25 March 1923) and *Uchqun* magazine (1923 / Issue 1) in 1923 are the most comprehensive articles about the birth, life and world view of Behbudī. Apart from these, the works of Begali Qosimov⁷ and S. Qosimov about the writer are significant.⁸ The life and works of Behbudī were written by A. Aliev.⁹ Selections from Behbudī’s works were published twice after compilation.¹⁰

Munavvarkarī Abdurashidov (1878-1931/1934?)

He is one of the leading poets, educators, journalists and nationalist Jadid writers in Turkestan. Munavvarkarī Abdurashidov, who was born in Toshkent in 1878, became prominent with his poetry, writer and educator qualities.

⁴ For comprehensive information and evaluation about this drama, refer to: Shuxrat Rizaev, *Cadid Dramasi*, Sharq Nashriyoti, Toshkent 1997, p. 52-60 and 135-149.

⁵ Safo Matjon, Sharafjon Sariyev, *O'zbek Adabiyoti*, (nashriyotchi noma'lum), Toshkent 2009, p.149.

⁶ S. Ahmedov, “O’limdan Qo’rqmagan Mutafakkir”, *Sovet O’zbekistoni San’ati*, 1989, 2-son., Suhrat. Rizaev “Padarkush Yohud Samarqand Tarixidan Lavhalar” *Vatan Gazetasi*, 1994, 39-son.

⁷ B. Qosimov, “Karvonboshi”, *Yoshlik Jurnoli*, 1990 yil, 1-son.

⁸ Solih Qosimov, “Behbudiy va Jadidchilik” *O’zbekiston Adabiyoti va San’ati*, 1990 yil 19, 26 Yanvar.

⁹ Ahmad Aliyev, *Mahmudxo’ja Behbudiy*, Yozuvchi Nashriyoti, Toshkent 1994.

¹⁰ Behbudiy, *Tanlangan Asarlar*, Ma’naviyat Nashriyoti, Toshkent 1997-1999.

He established Usul-i Jadid schools since the beginning of the 20th century. Munavvarkarī Abdurashidov, who also prepared different textbooks to be taught in these schools, appears as a Jadid intellectual who has accomplished very important works in public education and national struggle after the Russian occupation of Turkestan.

“Khurshid” newspaper, which Munavvarkarī Abdurashidov started to publish in September 1906, was published for 3 months and closed in November 1906. It was asserted as a reason that the newspaper was carrying out objectionable activities. The primary reasons for closure were the criticism of non-native factors and the awakening of the sleeping nation. Munavvarkarī Abdurashidov continued his work in newspapers¹¹ and publications close to the Jadid movement after the closing of the Khurshid newspaper.

Munavvarkarī Abdurashidov, who also actively took part in nationalist organizations, also chaired such non-governmental organizations. Munavvarkarī Abdurashidov, who chaired the Islamic Council established in Toshkent in 1917, has undertaken important duties in administrative affairs.

Munavvarkarī Abdurashidov, who did important works in the field of theater, as in many fields during the Turkestan Ministry of Education, established the Turkestan Country Theater Group to set the theater stages in all cities of Turkestan.¹² Munavvarkarī Abdurashidov, who undersigned important works on educating the people and saving them from ignorance by opening many Jadid schools, was arrested and imprisoned in 1924 because his activities were deemed objectionable by the Soviet administration. The writer, who was subjected to torture and persecution in prison, was killed by a firing squad in 1934

Tolegen Hodjamyaroglu (Tevella) (1883-1939)

Tolegen Hodjamyaroglu (Tevella), born in 1883 in the Ab-i Nazeer neighborhood of Kokche sub-district of Toshkent is one of the leading poets and journalists of Uzbek Jadid literature. His father, Hodjamyar Djiyanbayoglu, died in 1909. Tolegen Hodjamyaroglu (Tevella), who studied in the old school, studied at the Russian national schools with the Beylerbeyi madrasah in Toshkent. He worked with

¹¹ Terakki (1906-1907), Khurshid (1907), Shohret (1907), Tuccar (1907), Asia (1908), Sada-yi Turkestan (1914-1915), Nejat (1917), Kengesh (1917).

¹² Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, Ankara 1981, p.520.

Usmanbek Salihdjanbayoglu between 1900-1910 and later worked in various commercial organizations between 1910-1917.

Tolegen Hodjamyaroglu, who started to write poetry since 1910s, was the student of Yousef Saryami (1840-1912), one of the famous Uzbek poets, from Sayram city of Turkestan. His master gave him the pen name of Tevella.

Tevella, whose poetry began to be printed in various publications in the 1910s, is one of the intellectuals who gives priority to the patriotism and national feelings and regards this as a matter of honor. His poems and articles began to be published in magazines such as Terakki, Seda-ye Turkestan, Shohret, Seda-ye Fergana. The occupation of Turkestan inflicted deep wounds in his heart. When we look at his poems, we can easily see how painful and hurtful Turkestan's condition was at the beginning of the century.

Tevella's poems not only have a didactic and adviser feature that tries to awake the people from woolgathering but also have great literary value in terms of language and literary style.

Abdurauf Fitrat (1886-1938)

Abdurauf Fitrat (1886-1938) from Bukhara, a poet, writer, translator, statesman, politician and considered one of the founders of Uzbek literature, is a versatile writer.

Fitrat, who has an important role in the establishment of 20th century Uzbek writing language and literature, has hundreds of articles in the fields of language, literature, art, etc. Fitrat is one of the essentialists of the period of national revival of Uzbek literature. He is one of the most prominent names on educating and leading Jadid movement like Mahmud Khodja Behbudī. Fitrat was also one of those who came to Turkey and stayed here for a while, like Behbudī. Fitrat came to Istanbul with the help of Jadidists. Fitrat, who stayed in Istanbul between 1909 and 1913, personally describes how he got here, his educational life, changes in his worldview and how he became a Panturkist. Fitrat returned to Bukhara again in 1913 and established new schools in Qarshi and Shehr-i Sebz cities. Devoting himself to activities in the field of education and culture, Fitrat had been in Moscow and Petersburg between 1923 and 1924, where he taught language lessons. He was awarded the title of professor (1924) by St.

Petersburg (Leningrad) State University.¹³ One of the most remarkable works that Fitrat did when he was in Tashkent was the establishment of a group called *Chagatai Grungi*, which he believed that he could make the revolt and voice of the Uzbek people against the current regime, and being a member here. *Chagatai Grungi* officially started work in the late 1918 and early 1919. Amongst the members of this formation are names such as Fitrat, Qayum Ramazanov Sharasul Zunnun, Elbek, Shakirdjan Rahimi, Gulam Zaferi, Mir Molla Shermuhamedov, Ghazi Yunusov, Cholpan, Batu, Sandjar Siddiqov, Mennan Ramzi and Uygun.¹⁴

One of the most important aspects of Fitrat for whole Turkish language and literature is undoubtedly, his effort to bring Kutadgu Bilig's Fergana copy to Tashkent to make it reach until today. Bukharan researcher and writer Abdurauf Fitrat pursued the mentioned copy of Kutadgu Bilig, which he had heard before. In 1924, he went to Nemangan and met the owner of the copy, Muhammed Hadji Ishan Laleresh, and it was a he was successful to get the copy from him. Abdurauf Fitrat delivered the copy to the Tashkent Esasi Library.¹⁵ Fitrat, who founded the Bukhara Public Education Society with a group of his Turkestani friends in Istanbul, wrote his first work *Munazara*, while he was in Istanbul.¹⁶ But the language of this work is Persian. *Munazara* takes place in India. It deals with the intellectual debates of a Bukharan professor and a European man on many topics, along with *usul-i jadid*. In fact, the Bukharan professor here is Fitrat himself. Uzbekistan's approaching process to Europe after the national delimitation has affected Fitrat in many ways, and has led to major changes in his perspective. Fitrat, in his second work in the form of a collection of poems, *Sayha* (1911), expresses feelings like longing for the homeland, love of Bukhara, independence.¹⁷ Most of the books written by Abdurauf Fitrat about grammar were prepared as textbooks for *jadid* schools of the period. Among them are two books dealing with the grammar of Uzbek, *Sarf I* (O'zbek Tili Qoidalari Tugrisida Bir Tacriba¹⁸ and *Nahv II* (O'zbek Tili Qoidalari Tugrisida Bir Tacriba¹⁹, *Ana Dili*²⁰ prepared with Kayyum Ramadan and Shakirdjan

¹³ S. Matjon, Sh. Sariyev, *ibid*, p.151.

¹⁴ Z. Said, *Tanlangan Asarlar*, G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot va San'at Nashriyoti, Tashkent 1974, p.81-82.

¹⁵ Emek Üşenmez, *ibid*, 2013, p.5.

¹⁶ Begali Qosimov, "Fitrat (Chizgilar)", *Sharq Yulduzi*, 1992, p.170.

¹⁷ B. Qosimov, *ibid*, p.170.

¹⁸ Abdurauf Fitrat, *Sarf, O'zbek Tili Qoidalari Tugrisida Bir Tacriba, Birinchi Kitob*, O'zbekiston Davlat Nashriyoti, Samarkand-Tashkent (1923, 1925, 1926, 1927, 1929).

¹⁹ Abdurauf Fitrat, *Naxv, O'zbek Tili Qoidalari Tugrisida Bir Tacriba, Ikkinchi Kitob*, O'zbekiston Davlat Nashriyoti, (the last edition is in Latin alphabet), Samarkand-Tashkent (1925, 1926, 1927, 1930).

Rahimi, Tajik grammar book²¹, in which he wrote the rules of Tajik language. Unfortunately, *En Eski Moghol Dili Lugati - Oldest Mongolian Language Dictionary*²², which can be considered as one of his most important works, has not been published.

Among his textbook studies about literature field, his books *Eng Eski Turk Adabiyoti Namunalari*²³ (1927), in which the writer gives examples from Gokturk, Karakhanid, Khwarazmian, Kipchak literary field, *O'zbek Adabiyoti Namunalari*²⁴ (1929), consisting of text samples of the old Uzbek literature language period, *O'quv*²⁵ prepared as a textbook for elementary school senior students and published in Baku, *Sharq Shaxmati* (1928), *O'zbek Klassik Musiqasi va Uning Tarixi* (1927), *Fors Shoiri Umar Hayyom*²⁶ (1929), *Adabiyot qoidalari*²⁷ (1926), which he has prepared as a handbook and textbook for literature teachers and enthusiasts, is a kind of literary knowledge and theory book, - this work was republished by Hamidullah Baltabayev in 1995²⁸, *San'atning Mansha'i* (1926) and *Aruz Haqida*²⁹ (1936) are among his important works in the field of literature theory.

Fitrat, who is also an important theater and drama writer, has many theater plays and dramas like *Temur sag'anasi* (1918), *O'g'izxon* (1919) *Hind ixtilolchilari* (1921), *Abo Muslim* (1916), *Chin Sevish* (1920), *Abulfayzxon* (1921), *Begijon* (1916), *Rahbari najot* (1915), *Oila* (1916), *Arslon* (1926). *Qiyomat* and *Mavludi Sharif* (1916) are religious works. These works are pioneers in awakening of national consciousness in Uzbeks, and reading and reviving the past period literature. Together with his friends from Turkestan studying abroad, Fitrat made some demands from the Jadidist elders by putting forward more innovative ideas. Demands in the direction of change, separated the Jadidists into two groups as old and new, namely right and left. The head of the right side was Abdulvahid Buhanov, and the head of the left side was Fitrat.³⁰ The views of

²⁰ Abdurauf Fitrat, *Ona Tili*, (nashriyotchi noma'lum), Toshkent 1918.

²¹ Abdurauf Fitrat, *Qayidahoyi Zaboni Tociki*, (nashriyotchi noma'lum), Toshkent 1930.

²² Xamidulla Boltaboev, *Fitrat va Jadidchilik*, Alisher Navoiy nomidagi O'zMKN, Toshkent 2007, p.251.

²³ Abdurauf Fitrat, *Eng Eski Turk Adabiyoti Namunalari, Adabiyotimizning Tarixiy Uchun Materiallar*, O'zbekiston Davlat Nashriyoti, Samarkand-Toshkent 1927.

²⁴ Abdurauf Fitrat, *O'zbek Adabiyoti Namunalari I*, O'znashr, Toshkent Samarkand 1928.

²⁵ Abdurauf Fitrat, *O'quv*, Maarif Kütüphanesi, Baqu and Bukhara 1917.

²⁶ Abdurauf Fitrat, *Fors Shoiri Umar Hayyom*, Qizil Qalam O'zbekiston Inqilob Yazuvchilari Camiyati O'z Nashri, Fitrat, *Tanlangan Asarlar 2 jild* p. 134-172 (nashr: Xamidulla Boltaboev), Toshkent-Samarkand 1929.

²⁷ Abdurauf Fitrat, *Adabiyot Qoidalari*, (nashriyotchi noma'lum), Toshkent Samarkand 1926.

²⁸ Xamidulla Boltaboev, *Adabiyot Qoidalari*, O'qituvchi, Toshkent 1995.

²⁹ Abdurauf Fitrat, *Aruz Haqida (O. Xoshim taxriri ostida)*, O'zSSR Fanlar Ko'miteti Nashriyati and then O'qituvchi, Toshkent 1936, Toshkent 1997, p. 80.

³⁰ B. Qosimov, *Maslakdoshlar, Istiklol Fidoyilari*, Sharq Nashriyoti, Toshkent 1994, p.82.

Fitrat in this period was effective in the creation of the above mentioned works, one of the rare examples of the dramas of the Uzbek theater at the beginning of the 20th century.

Fitrat studies in Uzbekistan started to gain importance after 1980. Fitrat's works were published³¹ both as selection and collections. Researchers such as Begali Qosimov, Hamidulla Baltabayev and I. Ganiyev have done many large and small studies on Fitrat. Of these, I. Ganiyev, made doctorate studies on the dramas of Fitrat³² and on the other hand Hamidulla Baltabayev³³ made doctorate studies on the place and importance of Fitrat in 20th century Uzbek literature. Hamidulla Baltabayev dedicated most of his work, which he collected several articles, those he wrote on Fitrat.³⁴ Apart from these, Hamidulla Baltabayev's works on Fitrat³⁵ are very important in terms of collecting Fitrat works. Indeed, during my meeting with the writer, I witnessed his studies and efforts about Fitrat. The study, which is related language and grammar studies of Fitrat, was published by M. M. Kurbanova.³⁶ However, until now, works about Fitrat have not been published collectively. In order to collect Fitrat works, first of all, the countries visited by Fitrat and his works should be approached with records and documents. Also changing alphabets confront researchers as a difficulty in collecting and evaluating Fitrat works.

Abdulla Avlanī (1878-1934)

Abdulla Avlanī (1878-1934), one of the pioneers of the Jadid movement, is one of the writers of the Turan newspaper of that period. The writer, born in Toshkent and stands out among the writers of the Jadid period with the educator aspect and draws attention with the works of children's literature. Abdulla Avlanī places emphasis on education, literature and theater studies. Abdulla Avlanī is a prominent person that comes to mind when we have to speak of children's literature, education and pedagogy

³¹ Abdurauf Fitrat, Fitrat 1886-1938, *Chin Sevish: She'rlar, Dramalar, Makolalar (mas'ul muharrirlar: Begali Qosimov, Sodir Erkinov)*, G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot va San'at Nashriyoti, Toshkent 1996.

³² I. G'aniev, *Fitrat Dramalari Poetikasi*, Fan Nashriyoti, Toshkent 1998.

³³ Xamidulla Boltaboev, *20 Asr O'zbek Adabiyotshunosligi va Fitratning Ilmiy Merosi*, Fan Nashriyoti, Toshkent 1996.

³⁴ Xamidulla Boltaboev, *Mumtoz So'z Qadri*, Adolat Nashriyoti, Toshkent 2004, p.79-146.

³⁵ Xamidulla Boltaboev, *Fitratning Ilmiy Merosi*, Xazina Nashriyoti, Toshkent 1996. Xamidulla Boltaboev, *Fitrat Adabiyotshunos*, Yozuvchi Nashriyoti, Toshkent 1996. Xamidulla Boltaboev, *Abdurauf Fitrat*, (nashriyotchi noma'lum), Toshkent 1992, Xamidulla Boltaboev, *Fitrat, Tanlangan Asarlar, 1-4 tom*, Ma'naviyat Nashriyoti, Toshkent 2000, 2002, 2006.

³⁶ Muxabbat Qurbonova, *Abdurauf Fitrat va O'zbek Tilshunosligi*, Universitet Nashriyoti, Toshkent 1997.

in Uzbekistan. The poetry part of the Uzbek children's literature anthology begins with Abdulla Avlanī. He wants the next generation to grow up morally virtuous. The books he wrote were used as textbooks just like those of other Jadid writers. Avlanī, who is a versatile writer and educator, has been named with nicknames such as Hidjran, Nabil, Indemes, Molla Avlanī, Shapalak, Sureyya, Chal, Chegibay etc.³⁷ Avlanī died in 1934, in Toshkent where he was born in.

Abdulla Avlanī prepared these textbooks and guidebooks: *Birinchi Muallim*³⁸ (1909), *Ikkinchi Muallim* (1912), *Turkiy Guliston Yoxud Axloq*³⁹ (1913), *Maktab Gulistoni* (1913), *Adabiyot yoxud milliy she'rlar* (1909-1916). The work named *Turkiy Guliston Yoxud Axloq* by Abdulla Avlanī left its mark on Uzbek literature. This work, which is very popular among the Uzbek people, was inspired by the Iranian poet Sadi's *Guliston* work. This study, which describes qualifications of people with national and spiritual values, is identified with Abdulla Avlanī. This work of Avlanī was published for many times. The first edition was made in 1913 by the lithography technique with the Arabic alphabet in Toshkent Ilin printing house. Abduselam Abdurahimoglu is the copyist of this edition. The second edition of the work was printed in Arabic alphabet in 1917, again in Toshkent. The second edition's copyist is Abdulmennan ibn Abdulmecit. The third edition of the work was printed in 1967 by the O'qituvchi publishing house with various arrangements. The O'qituvchi publishing house, which made the 4th edition in 1992, included the original text of the work in Arabic and the new text in the Cyrillic alphabet. Also, a dictionary of 'difficult words' has been added for easier understanding of the work. The 5th edition of the work has been published by Maneviyat publishing house in 1998.

He is one of the pioneer representatives of the Uzbek Literature with his plays such as *Advokatlik oson mi?* (1914) *Pinak* (1916), *Biz va Siz* (1917), *Boran*, *Ikki Sevgi*, *Tulki va qarg'a* (fairy tale), *Hasad Balosi* (story) and various articles, poems.

Abdulla Avlanī studies in Uzbekistan gained momentum after independence. The writer's works have been published in two volumes.⁴⁰ The first volume consists of poems and lessons. The work was edited out by Begali Qosimov. Begali Qosimov did

³⁷ S. Matjon, Sh. Sariyev, *ibid*, p.155.

³⁸ Abdulla Avloniy, *Tanlangan Asarlar 2 tomlik*, Ma'naviyat Nashriyoti, Toshkent 1998.

³⁹ Abdulla Avloniy, *Turkiy Guliston Yoxud Axloq*, *Tanlangan Asarlar*, Ma'naviyat Nashriyoti, Toshkent 1998.

⁴⁰ Abdulla Avloniy, *Tanlangan Asarlar I-II Jildlar*, Ma'naviyat Nashriyoti, Toshkent 1998.

one of the most comprehensive studies on Abdulla Avlanī.⁴¹ Avlanī works were published in Toshkent at various times.⁴² Rahmetulla Barakaev, who is the scientific secretary of the Institution of Ali Sher Navaiy Language and Literature of Uzbekistan, is known with the studies of Uzbek children's literature. One of his studies on Abdulla Avlanī's works, deals Abdulla Avlanī with the most comprehensive and perfect way in Uzbek children's literature.⁴³ Rahmetulla Barakaev also prepared and published the work of Abdulla Avlanī belonging to the history of Islam and the prophets.⁴⁴

Khamza Hakimzāde Niyazī (1889-1929)

Khamza Hakimzāde Niyazī (1889-1929), one of the writers of Uzbek Jadid, is a big educator and theater writer. The writer, born in Qo'kan, the capital of the Fergana province, has textbooks such as *Yengil Adabiyot* (1914), *O'qish Kitobi* (1914), *Qiroat Kitobi* (1915). Contributed significantly to the Uzbek language with his dramas and poems⁴⁵, the poet's *Divan-i Nihani* (Nihani is the appellative of poet), as well as his poetry collections, his novels *Yangi Saodat* (1914) and *Uchrashuv* (1915) as examples of prose, has an exceptional place in terms of language. The drama *Perenji Sirlari, Burungi qozilar yoki Maysaraning ishi* (1926), *Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari* (1916) constitutes the ascending steps of the Uzbek drama.

One of the leading writers of the 20th century, Komil Yashin (1909-1997) eternalized the life of *Khamza Hakimzāde Niyazī* with his novel *Khamza*. The main themes in his works are national independence, freedom, education and the guide of young generations. *Khamza Hakimzāde Niyazī* is best remembered for his works in the field of Uzbek literature and his contributions to the formation of the Uzbek theater. Perhaps this aspect of the writer's predominance will be that the biggest theater building in Toshkent was named after him. In addition, the name 'Khamza' was given to many places in Uzbekistan. One of the stations of the Toshkent subway and one of the central divisions of the city of Toshkent was named 'Khamza'.

⁴¹ Begali Qosimov, *Abdulla Avloniy*, O'qituvchi Nashriyoti, Toshkent 1979.

⁴² Abdulla Avloniy, *Toshkent Tonggi*, (nashriyotchi noma'lum), Toshkent 1978, Abdulla Avloniy, *O'san Millat*, (nashriyotchi noma'lum), Toshkent 1993, Abdulla Avloniy, *Milliy Uyg'anish*, (nashriyotchi noma'lum), Toshkent 1978.

⁴³ Raxmatulla Barakaev, *O'zbek Bolalar Adabiyoti Va Abdulla Avloniy Ijodi*, Fan Nashriyoti, Toshkent 2004.

⁴⁴ Abdulla Avloniy, *Muxtasar Tarixi Anbiyo va Tarixi Islom*, (Raxmatulla Barakaev), Toshkent Islom Universiteti Nashriyoti, Toshkent 2008.

⁴⁵ S. Mirzaev, S. Shermuxamedov, *Hozirgi Zamon O'zbek Adabiyoti Tarixi*, Ozbekiston, Tashkent 1993, p.77.

Conclusion

As we have already mentioned that the Uzbek literature between the years 1905-1930 is called the Jadid Period Uzbek Literature. Ismail Gasprinskī, Crimean Tatar Turkish intellectual and his Terjuman Newspaper, had a direct influence on the Uzbek intellectuals of the Jadid period. “In the first decades of the 20th century the Jadid reform movement, consisting of followers of the Turkish journalist Ismail Gasprinskī, gained influence in Uzbekistan and throughout Central Asia. The Jadids’ primary concern was a new approach to education through so-called New Method (usul-i jadid) schools”.⁴⁶ Crimean Tatar Turkish intellectual Ismail Gasprinskī actively used the newspaper Terjuman and press activities to spread the idea of the Jadid movement. In this way, he managed to influence the Uzbek intellectuals. Uzbek intellectuals such as Abdullah Avlanī, Mahmud Khoja Behbudi, Hamza Hekimzāde Niyazī, Abdurauf Fitrat displayed a pro-innovation attitude as an idea. They emphasized that it is imperative to implement a new system education system as a way of getting rid of the troubles. This message is not only verbal but also, they put forward with their works. It should be clearly said that the Jadid Period holds an exceptional place in Uzbek language and literature. It is not a concrete statement to say that the foundations and establishment of the modern Uzbek language took place during this period. Because many literary genres such as novel, story, drama and theatre have started to appear in Uzbek literature. “Jadids organized New Method schools at the primary and secondary level, teaching pupils by modern pedagogical methods rather than by the rote learning that had been used in traditional schools. For the literate, Jadids published numerous short-lived newspapers and lithographed or printed many booklets. To reach the illiterate, Jadids created the first modern indigenous theatre, performing didactic plays intended to promote moral behaviour. These plays reached most of the principal towns of Turkestan, though in Bukhara and Khiva conservative Muslims delayed the entry of reformist theatre”.⁴⁷ Especially the increase of publishing activities and the continuous publishing of magazines strengthened the hands and minds of writers. The language used in such activities is Uzbek, which is the national language, has made important contributions in

⁴⁶ <https://www.britannica.com/art/Uzbek-literature/The-tsarist-colonial-period> (written by Khairoulla H. Ismatoullaev), (18.05.2020).

⁴⁷ <https://www.britannica.com/topic/Activities-of-the-Jadid-reformers-1707518> (written by Edward Allworth), (18.05.2020).

understanding and narration. The years when it was possible to talk about of a national language and a national literature was the Jadid Period.

References

AHMEDOV, S., “O’limdan Qo’rqmagan Mutafakkir”, 1989, *Sovet O’zbekistoni San’ati*, 2-son.

ALIYEV, A., *Mahmudxo’ja Behbudiy*, Yozuvchi Nashriyoti, Toshkent 1994.

ALLWORTH, E. Activities of the Jadid Reformers, <https://www.britannica.com/topic/Activities-of-the-Jadid-reformers-1707518>, (18.05.2020).

AVLONIY, A., *Milliy Uyg’anish*, (nashriyotchi noma’lum), Toshkent 1978.

AVLONIY, A., *Muxtasar Tarixi Anbiyo va Tarixi Islom*, (Raxmatulla Barakaev), Toshkent Islom Universiteti Nashriyoti, Toshkent 2008.

AVLONIY, A., *O’san Millat*, (nashriyotchi noma’lum), Toshkent 1993.

AVLONIY, A., *Tanlangan Asarlar 2 tomlik*, Ma’naviyat Nashriyoti, Toshkent 1998.

AVLONIY, A., *Toshkent Tonggi*, (nashriyotchi noma’lum), Toshkent 1978.

AVLONIY, A., *Turkiy Guliston Yoxud Axloq, Tanlangan Asarlar*, Ma’naviyat Nashriyoti, Toshkent 1998.

BARAKAEV, R., *O’zbek Bolalar Adabiyoti Va Abdulla Avloniy Ijodi*, Fan Nashriyoti, Toshkent 2004.

BEHBUDIY, *Tanlangan Asarlar*, Ma’naviyat Nashriyoti, Toshkent 1999.

BOLTABOEV, X., *20 Asr O’zbek Adabiyotshunosligi va Fitratning Ilmiy Merosi*, FAN Nashriyoti, Toshkent 1996.

BOLTABOEV, X., *Abdurauf Fitrat*, (nashriyotchi noma’lum), Toshkent 1992.

BOLTABOEV, X., *Adabiyot Qoidalari*, O’qituvchi Nashriyoti, Toshkent 1995.

BOLTABOEV, X., *Fitrat Adabiyotshunos*, Yozuvchi Nashriyoti, Toshkent 1996.

BOLTABOEV, X., *Fitrat va Jadidchilik*, Alisher Navoiy Nomidagi O'zmkn, Toshkent 2007.

BOLTABOEV, X., *Fitrat, Tanlangan Asarlar, 1-4 tom*, Ma'naviyat NASHRIYOTI Toshkent 2000, 2002, 2006.

BOLTABOEV, X., *Fitratning Ilmiy Merosi*, Xazina Nashriyoti, Toshkent 1996.

BOLTABOEV, X., *Mumtoz So'z Qadri*, Adolat Nashriyoti, Toshkent 2004.

FITRAT, A. "Yapışmagan Gacaklar" (Ortak Baybolatov'a Açık Cevap)" Çin Seviş-Şiirler, Dramalar, Makaleler, G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot va San'at NASHRIYoti, Toshkent 1996.

FITRAT, A., *Adabiyot Qoidalari*, (nashriyotchi noma'lum), Toshkent Samarkand 1926.

FITRAT, A., *Aruz Haqida (O. Xoshim taxriri ostida)*, O'qituvchi Nashriyoti, Toshkent 1997.

FITRAT, A., *Aruz Haqida (O. Xoshim taxriri ostida)*, O'zssr Fanlar Ko'miteti Nashriyati, va O'qituvchi, Toshkent 1997.

FITRAT, A., *Eng Eski Turk Adabiyoti Namunalari, Adabiyotimizning Tarixiy Uchun Materiallar*, O'zbekiston Davlat Nashriyoti, Toshkent 1927.

FITRAT, A., *Fitrat 1886-1938, Chin Sevish: She'rlar, Dramalar, Makolalar (mas'ul muharrirlar: Begali Qosimov, Sodir Erkinov)*, G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot va San'at Nashriyoti, Toshkent 1996.

FITRAT, A., *Fors Shoiri Umar Hayyom*, "Qizil Qalam", O'zbekiston Inqilob Yozuvchilari Camiyati O'z nashri, Toshkent-Samarkand 1929.

FITRAT, A., *Naxv, O'zbek Tili Qoidalari Tugrisida Bir Tacriba, Ikkinchi Kitob*, O'zbekiston Davlat Nashriyoti, (the last edition is in Latin alphabet), Samarkand-Toshkent 1925, 1926, 1927, 1930.

FITRAT, A., *Naxv, O'zbek Tili Qoidalari Tugrisida Bir Tacriba, Ikkinchi Kitob*, O'zbekiston Davlat Nashriyoti, (the last edition is in Latin alphabet), Samarkand-Toshkent 1923, 1925, 1926, 1927, 1930.

FITRAT, A., *O'quv*, (nashriyotchi noma'lum), Baqu, 1917.

FITRAT, A., *O'quv*, Maarif Kütüphanesi, Bukhara, 1917.

FITRAT, A., *O'zbek Adabiyoti Namunalari I*, O'znash, Toshkent-Samarkand 1928.

FITRAT, A., *Ona Tili*, (nashriyotchi noma'lum), Toshkent 1918.

FITRAT, A., *Qayidahoyi Zaboni Tociki*, (nashriyotchi noma'lum), Toshkent 1930.

FITRAT, A., *Sarf, O'zbek Tili Qoidalari Tugrisida Bir Tacriba, Birinchi Kitob*, O'zbekiston Davlat Nashriyoti, Samarkand-Toshkent 1923, 1925, 1926, 1927, 1929.

FITRAT, *Eng Eski Turk Adabiyoti Namunalari, Adabiyotimizning Tarixiy Uchun Materiallar*, O'zbekiston Davlat Nashriyoti, Samarkand 1927.

G'ANIEV, I., *Fitrat Dramalari Poetikasi*, Fan Nashriyoti, Toshkent 1998.

ISMATOULLAEV, Kh. H., Uzbek Literature, <https://www.britannica.com/art/Uzbek-literature/The-tsarist-colonial-period>, (18.05.2020).

KARIMOV, N., *XX. Asr O'zbek Adabiyoti Tarixi*, O'qituvchi Nashriyoti, Toshkent 1999.

MATJON, S.- SARIYEV, Sh., *O'zbek Adabiyoti*, (nashriyotchi noma'lum), Toshkent 2009.

MIRZAEV, S., Shermuxamedov, S. Hozirgi Zamon O'zbek Adabiyoti Tarixi, O'zbekiston, Tashkent 1993.

QOSIMOV, B., "Fitrat (Chizgilar)", *Sharq Yulduzi*, 1992, 10-son.

QOSIMOV, B., "Karvonboshi", *Yoshlik Jurnoli*, 1990 yil, 1-son.

QOSIMOV, B., *Abdulla Avloniy*, O'qituvchi Nashriyoti, Toshkent 1979.

QOSIMOV, B., *Adabiyot. Oqituvchi Nashriyoti*, Toshkent 2004.

QOSIMOV, B., *Gafur Gulom Mahorati*, Fan Nashriyoti, Toshkent 2003

QOSIMOV, B., JUMAXO'JA, N., *O'zbek Adabiyoti*, Oqituvchi Nashriyoti, Toshkent 2000.

QOSIMOV, B., *Maslakdoshlar, Istiklol Fidoyilari*, Sharq Nashriyoti, Toshkent 2004.

QOSIMOV, S., "Behbudiy va Jadidchilik" *O'zbekiston Adabiyoti va San'ati*, 1990 yil 19, 26 yanvar.

QURBONOVA, M., *Abdurauf Fitrat va O'zbek Tilshunosligi*, Universitet Nashriyoti, Toshkent 1997.

RIZAEV, S., "Padarkush Yohud Samarqand Tarixidan Lavhalar" Vatan Gazetasi, 1994, 39-son.

RIZAEV, S., *Cadid Dramasi*, Sharq Nashriyoti, Toshkent 1997.

SAID, Z., *Tanlangan Asarlar*, G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot va San'at Nashriyoti, Toshkent 1974.

SARAY, M., 1979-1980. "Rusya'nın Asya'da Yayılması." *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi* 10-11:279-302., İstanbul 1979-1980.

TOGAN, Z. V., *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, Ankara, 1981.

ÜŞENMEZ, E., *Yeni Özbek Edebiyatı, (Giriş-Edebiyat Tarihi-Metinler-Metin Tahlilleri-Sözlük)*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013.

Yeni Asur Saray Sanatı

İsmail Coşkun*

ORCID: 0000-0001-9265-4949

Dilara Demirtaş**

ORCID: 0000-0003-2347-8229

Öz

Yeni Asur sanatının kökleri MÖ III. bine dayanmaktadır. Genellikle av, savaş, imar faaliyetleri, mitolojik sahneler gibi konuların işlendiği sanat, çoğunlukla propaganda içermektedir. 400 yıllık hâkimiyetleri boyunca yenilgilerinden yazıtlarında bahsetmeyen krallar görsel sanatlarda kendilerini daima yenilmez, güçlü ve Tanrı Asur'un elçisi olarak işlemektedir. Bu sanat anlayışı siyasal faaliyetler ile doğru orantılıdır. Görsel bir amaç için üretilmemesine karşın toplumun neredeyse her kesiminden insana farklı tonlarda hitap edebilen bir araçtır. Krallığın sınırlarının son derece geniş bir alana yayılması, Asur ordusunun daima fiziksel olarak bölgelere hâkimiyet kuramamasına neden olmaktadır. Asur krallarının temsilcileri olan bazı kralların ve valilerin de Asur'a karşı ayaklanması siyasal faaliyetlerde farklı bir yöntemin geliştirilmesini gerekli kılmaktadır; "propaganda". Saraylarda, genellikle elçilerin ağırlandığı odaların duvarlarında savaş, av ve dini motiflerin süslenmesi bu amaca hizmet etmektedir. Kentlerin meydanlarına veya fethedilen bölgelere yerleştirilen steller ve obelisklerde ise saldırı sanatını görmek mümkün değildir. Halka hitap eden sanatta krallın hâkimiyet kurduğu topraklar, güç ve Tanrı Asur'un yüceliği konuları işlenmiştir. Özetle yeni Asur'da sanat halk sınıfından yönetici sınıfa kadar toplumun her kesimine farklı bir şekilde etkileme çabası ile üretilmiş eserler topluluğudur.

Anahtar Kelimeler: Yeni Asur, Saray Sanatı, Halk Sanatı, Propaganda.

Gönderme Tarihi: 20/10/2020

Kabul Tarihi:26/12/2020

* Dr. Öğretim Üyesi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Zeve Yerleşkesi, ismailcoskun@yyü.edu.tr.

** Doktorant, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Zeve Yerleşkesi, dilararas93@gmail.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

COŞKUN, İ. ve DEMİRTAŞ, D., "Yeni Asur Saray Sanatı", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2102-2154.

Neo Assyrian Palace Art

İsmail Coşkun*

ORCID: 0000-0001-9265-4949

Dilara Demirtaş**

ORCID: 0000-0003-2347-8229

Abstract

New Assyrian art has its roots back to III BC. Art, which generally deals with hunting, war, zoning activities, mythological scenes, mostly includes propaganda. Throughout their 400 years of domination, the kings, who did not mention their defeat in their inscriptions, always function in the visual arts as invincible, powerful and the messengers of the god Asur. This understanding of art is directly proportional to political activities. Although it is not produced for a visual purpose, it is a tool that can appeal to people from almost every segment of the society in different tones. The spreading borders of the kingdom over a very large area causes the Assyrian army to not always be able to dominate the regions physically. The revolt of some kings and governors, who are representatives of Assyrian kings, against Asur requires a different method to be developed in management; "propaganda". The walls were decorated by war, hunting and religious motifs, where the ambassadors are usually hosted, serves this purpose. It is not possible to see the art of attack in the steles and obelisks placed in the squares of the cities or in the conquered areas. In the art that appeals to the public, the subjects dominated by the king, the power and the glory of the god Asur were covered. In summary, in the new Assyria, art is a collection of works produced with the effort of influencing every part of the society in a different way from the public class to the ruling class.

Keywords: Neo Assyrian, Palace Art, Folk Art, Propaganda.

Received Date: 20/10/2020

Accepted Date: 26/12/2020

*Associate Professor Dr., Yüzüncü Yıl University Faculty Of Letters Department Of Archaeology Zeve Campus, ismailcoskun@yyü.edu.tr.

**PhD Student, Yüzüncü Yıl University Faculty Of Letters Department Of Archaeology Zeve Campus dilararas93@gmail.com

You can refer to this article as follows

COŞKUN, İ. ve DEMİRTAŞ, D., 'Neo Assyrian Palace Art', *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, p. 2102-2154.

Новое Ассирийское дворцовое искусство

Резюме

Корни нового Ассирийского искусства уходят корнями в 3 век до нашей эры. Искусство, которое обычно связано с охотой, войной, зонированием и мифологическими сценами, в основном включает пропаганду. Во время своего 400-летнего правления цари, которые не упоминают свои поражения в своих письменах, всегда считают себя непобедимыми, могущественными и посланниками Ассирийского бога в изобразительном искусстве. Хотя он не предназначен для визуальных целей, это инструмент, который может понравиться людям практически из всех слоев общества. Распространение границ царства на чрезвычайно большую территорию заставляет Ассирийскую армию не всегда физически доминировать в регионах. Восстание против некоторых царей и правителей, которые были представителями Ассирийских царей, против Ассирии, потребовало разработки и иного метода политической деятельности. Этой цели служит украшение с изображением войны, охоты и религиозных мотивов на стенах комнат дворцов, где обычно останавливались послы. Невозможно увидеть искусство нападения на стелах и обелисках, установленных на площадях городов или завоеванных регионов. В искусстве, которое привлекает внимание публики, обсуждаются предметы земель, в которых господствовал царь, власть и слава ассирийского бога. Короче говоря, новое ассирийское искусство - это собрание произведений, созданных с целью по-разному повлиять на все слои общества - от народного класса до правящего класса.

Ключевые слова: новая ассирия, дворцовое искусство, народное искусство, пропаганда.

Получено: 20/10/2020

Принято: 26/12/2020

Giriş

Sanat; dünden bugüne kesin tanımı tartışma konusu olan bir uğraşdır. Baumgarten, sanatın güzellik ve estetik olduğu kanısındadır. Mandelsohn'a göre kişinin içsel dünyasında yaşadığı "güzellik" algısını doğruya götürme ve yüceltme işidir.¹ Tolstoy'a göre sanat, yaşadığı duyguyu karşısındakine aktarmak isteyen bir kişinin duyguyu bir biçimde üreterek belirli dış işaretlerle ifade etme şeklidir.² Görüldüğü gibi sanatın tanımı, kişiden kişiye değişim göstermektedir. Antik Çağ'da da sanat yalnızca "güzeli" ön plana çıkarma adına gerçekleşmemiştir. Kimi zaman günlük kullanılan eşyalara "estetik" katma, kimi zaman tanrıların yüceliğini yansıtma biçimi olarak kullanılmıştır. Asur Krallığı'nda sanat, Tolstoy'un tanımı ile birebir uyumlu olarak genellikle duyguyu yansıtma biçimidir. Bir amaç olmanın dışında araç olarak kullanılan sanat, Asur'un her kesimindeki sosyal sınıfı etkileyecek bir anlatı biçimidir.

Asur kenti, MÖ 4. binden itibaren tarih sahnesinde yerini almış köklü bir yerleşimdir. Eski Asur Krallığı (MÖ 2000-1600) ile başlayan süreç, Orta Asur Krallığı (MÖ 1600-1000) ile daha gelişmiş bir siyasi devlet yapısına ulaşmıştır. Yeni Asur Krallığı'nın (MÖ 1000-612) kuruluşu ile birlikte egemenlik sınırları güneyde Babil, güneybatıda Mısır, batıda Levant-Kıbrıs, kuzeyde ise Urartu topraklarına kadar yayılım göstermiştir. Yeni Asur Dönemi, krallığın son derece güçlü olmasının yanı sıra sanatsal faaliyetlerinde geliştiği bir dönemi temsil etmektedir.

"Yeni Asur Saray Sanatı" II. Asurnasirpal (MÖ 883-859) tarafından kurulan Kalhu Kuzeybatı Sarayı duvar kabartmaları ve resimleri ile başlayarak³, Dur-Şarrukin⁴

¹ Lev Tolstoy, *Sanat Nedir?*, (çev. Mezlum Beyhan), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000, II/11.

² Tolstoy, *a.g.e.*, V/37

³ Henry Layard, *The Monuments of Nineveh: First & Second Series*, Murray, London 1849; Henry Layard (a), *The Monuments of Niniveh*, London, 1853; John Curtis -Julia Reade, *Art and Empire: Treasures from Assyrian in the British Museum*, London 1995, s.39-41; John Russel, "Assyrian Art", *A Companion to Assyrian*, 2017, s.471-472.

⁴ Albert Wilson-Thomas G. Allen, *Khorsabad Part II: The Citadel and The Town*, The University Chicago Press, Chicago 1938, s.53-vd.

ve Ninive⁵ kentleri ile devam etmiştir. Ayrıca sarayları dışında, Balawat kentinde kurulan Mamu Tapınağı⁶, Til Barsip duvar resimleri⁷, Diyarbakır Kurkh⁸, Geç Hitit Kentleri başta olmak üzere dikilen steller ve kaya-mağara kabartmaları⁹ ile obeliskler¹⁰ Asur Sanatı'nın farklı sınıftan insanlar için hazırladığı eserleri göstermektedir.

Saray sanatının ana teması av, savaş, mimari ve dini sahnelerdir.¹¹ Ancak sahnelerin içerik biçimleri dışında, işlendikleri mekânlar ile birlikte değerlendirilmesi, "Saray Sanatı'nın" konularına göre farklı zümreleri etkilemek için oluşturulan psikolojik bir etki ve yönetim biçimi olduğu gerçeğini gözler önüne sermektedir. Genellikle seferlerin veya av törenlerin anlatıldığı çivi yazılı metinlerin görsel anlatıları olan kabartma ve duvar resimleri, öyküsel anlatımda antik bir fotoroman olarak tanımlanabilir.¹²

Asur Saray sanatının zümre farklılıklarının incelenmesi için öncelikle krallığın yönetim biçimi, sosyal statü farklılıkları, yönetimde dinin önemi ve vasal krallıklarına tutumunun incelenmesi gerekmektedir. Krallığın yönetim biçimi ile doğrudan bağlantılı olan ve yönetimde kralın bizzat ulaşmasına gerek kalmaksızın cansız temsilcileri olan bu eserler, yalnızca bir sanat eseri olmanın dışındadır. Kimi eserlerde kralın son derece gaddar tutumu yer alırken¹³; özellikle çekirdek bölge dışındaki stel ve mağara resimlerinde tanrı sembolleri yanında, törensel kıyafetlerle naif bir kral figürü görülmektedir.¹⁴

Bu denli geniş topraklarda hüküm süren Asur Krallığı'nın tüm yaşamsal faktörleri etkileyen yönetim şeklinde mutlak hâkim, emirleri direkt tanrılardan alan krallardır. Tanrı Asur'un tapınağında, dinsel törenlerle taç giyen krallar; ülkenin en

⁵ Paul Emile Botta, *Monument de Ninive découvert et décrit par M.P.E. Botta; mesuré et dessiné par M.E. Flandin*. Imprimerie, Paris 1849.

⁶ John Curtis-Nigel Tallis, *The Balawat Gates of Ashurnasirpal II*, British Museum Press, London 2008, s.47-70; Leonard William King-Ernest Alfred Litt, *Bronze Reliefs from The Gates of Shalmaneser: King of Assyria BC 860-825*, London, Pl. 1, vd.

⁷ Pauline Albenda, *Ornamental Wall Painting in the Art of the Assyrian Empire*, Leiden 2005, s.9-69.

⁸ John George Taylor, "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", *Journal of the Royal Geographical Society of London* 35, London 1865, s.21-58.

⁹ Christopher Lehmann-Haupt, *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens* Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1906, s.36-38; Jutta Börker- Klähn, *Alt Vorderasiatische Bildstelen und vergleichbare Felsreliefs*, Philipp von Zabern, Mainz 1982, s.149-150.

¹⁰ Julian Reade, "Rassam Obelisk", *Iraq Vol. 42*, s.1-22

¹¹ Amélie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, s.165.

¹² İsmail Coşkun, "Til Tuba Savaşı ve Zafer Töreni", *Asos Journal* 77 2018, s. 591-600.

¹³ E.Botta, a.g.e., Pl. 49.

¹⁴ J.G.Taylor, a.g.m., p.22-23.

büyük yargıcı olarak da görülmektedir.¹⁵ Asur sosyal yapısında; kral ve ailesi; rahipler ve din adamları; yönetici sınıfı ve ailesi, hadımağaları (*rab ša rēši*), başkomutanlar (*turtanu*), güvenlik sorumlusu (*abaraku*), eyalet yöneticileri (*šaknu*) tüccarlar (*tamkarru-rab kari*) merdivenin ilk basamağında yer almaktadır. Kademe olarak bir sonraki grup “usta sınıfı” olarak da tanımlanan zanaatkârlar, marangozlar ve çiftçilerden oluşmaktadır.¹⁶ Halk ve son olarak hiçbir hakka sahip olmayan köleler ise toplumun son basamağında yer almaktadır.¹⁷

Din, Asur yönetim şeklinin ayrılmaz bir parçasıdır. Baş Tanrı Asur, savaş tanrısı Ninurta, aşk ve savaş tanrıçası İştâr, güneş ve adalet tanrısı Şamaş, ay tanrısı Sin, fırtına tanrısı Adad Yeni Asur toplumunun taptığı tanrılardır. Ancak bu tanrılar dışında Asur’un fetih politikası uyguladığı bölgelerde bulunan tanrılara da saygı gösterdiği, kendi tanrılarına tapınma dayatmasını göstermediği anlaşılmaktadır. Sınırları geniş olan çok sayıda bölgeye hüküm süren kralların bu tutumları farklı etnik kökene sahip halkların Asur’u kabullenişinde önemli bir etken olmalıdır. Sefer düzenlediği düşman topraklarında bulunan tanrılar heykellerini kendi ülkesine getirerek tapınaklarında koruma altına aldığı da yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır.¹⁸ Asur’un yayılım alanları arasında yer alan Mısır, Arabistan, Fenike, Geç Hitit ve Urartu topraklarında da dinin yönetimde oldukça etkili olduğu, halkın tanrılara bağlılığı düşünüldüğünde¹⁹, Asur’un bu tutumu yayılım politikası ve dolaylı olarak sanatsal faaliyetler içinde önemli bir araç olmaktadır.

Eyalet sistemine bağlı yönetim şeklinde, merkezin uzağındaki bölgeler Asur valileri tarafından yönetilmektedir.²⁰ Eyalet merkezleri dışında kimi bölgeler *bit kari* veya *karu* olarak adlandırılan ticaret merkezlere dönüştürülmüş, bu tür merkezleri de

¹⁵ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.182-183;

¹⁶ Paul Garelli, “Problemes de stratification sociale dans l’empire Assyrien”, *Gesellschaftsklassen im alten Zweistromland und in den angrenzenden Gebieten*, Verlag Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Munich 1972, s.73-79; K. Köroğlu, *a.g.e.*, 184-185; Mattias Karlsson, *Early Neo Assyrian State Ideology: Relations of Power in the Inscriptions and Iconography of Ashurnasirpal II (883-859) and Shalmaneser III (858-824)*, Sweden 2013, s.31-35.

¹⁷ Ignace Gelb, “From Freedom to Slavery”, *Edzard*, München 1972, s.92; Gershon Galil, *The Lower Stratum Families in the Neo Assyrian Period*, Leiden 2007, s. 1-4.

¹⁸ State Archives of Assyria 2: 6-II; David Luckenbill, *Ancient Records of Assyrian and Babylonia (LAR I-II)*, Chicago 1926, s. 172.

¹⁹ Amélie Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakındoğu Cilt II*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, s. 1-vd.

²⁰ A.Kurth, *a.g.e.*, s.201-206.

rab kari adında yöneticiler yönetmektedir²¹. II. Asurnasirpal ile başlayan bu süreçte, Asur'un çekirdek bölgesinden uzakta kurulan eyaletler ve ticaret merkezlerinin devlete ekonomik anlamda oldukça önemli katkısı bulunmaktadır. Vergilendirme, haraç ve ganimet alımları Yeni Asur Krallığı'nın 400 yıl boyunca gücünü sürdürmesinin en büyük nedenidir. Ancak bu tür yerleşimlerin idaresi, siyasal anlamda son derece güçtür. Bu nedenle kralların eyalet ve ticaret merkezlerine karşı tutumu kimi zaman oldukça ılıman kimi zaman ise son derece sert olabilmektedir.

Yukarıda bahsi geçen yönetim açısından önemli faaliyetler, yalnızca askeri güç, sefer politikası ve doğrudan Asur müdahalesi ile kimi zaman mümkün olmamaktadır. Kralın geniş coğrafyaya hükmetmesi ve bu sürecin Asur lehine işlemesi için fiziksel yanı sıra psikolojik bir savaşın da kazanılması gerekmektedir. Bu noktada Asur Saray Sanatı devreye girmekte ve kendi halkı dâhil olmak üzere kente ziyarette bulunan elçiler ve tüccar sınıfı, eyalet valileri, komşu ülkelerin sadakatinin daimi olmasını sağlamak amacı ile bu sanatsal faaliyetler bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır.

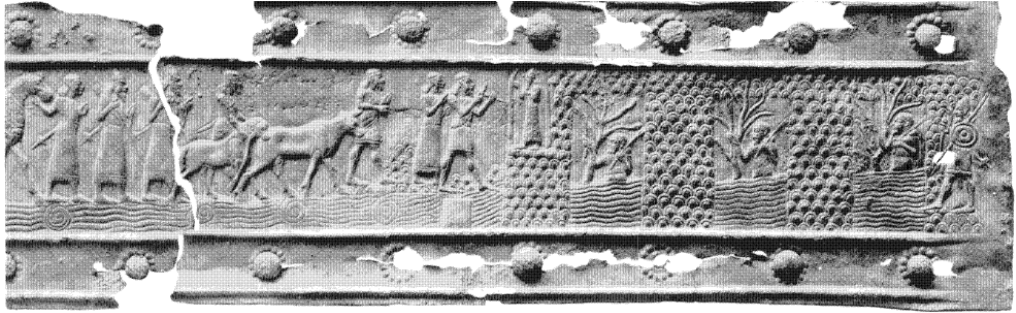
1. Yeni Asur Saray Sanatı

Asur saray sanatı, MÖ 9-7. yy arasında Kuzey Mezopotamya başta olmak üzere Asur krallarının genellikle yaz-kış kaldığı şehirlerdeki taş levhalar ve duvar resimlerinin tümünü kapsamaktadır. Asur saray sanatının iki temel özelliği, kendilerini ve düşmanlarını nasıl gördükleridir. Genellikle Asur kralları, yönetici sınıfı ve askerleri süslü kıyafetler içinde yenilmez bir gücün parçasıdır. Ancak düşmanları her kim olursa olsun Asur'a boyun eğmektedir. Saray sanatının etkilediği zümreler farklı olduğu gibi krallarda kendinden önceki haleflerinden çok daha üstün, vahşet içerikli zafer sahneleri ile dolu kabartmaların sayılarını artırmakta ve kendilerini, önceki kralların yapamadıklarını başarmakla övmektedir. Tüm bunlar Asur saray sanatını kendi içerisinde etki alanlarının dahi farklı olduğunu göstermektedir. Bu nedenle detaylı olarak aktarılacağı üzere saray çalışanları ve kölelerin sayısı, fethedilen toprakların uzaklığı dâhil bir önceki kraldan çok daha ileri düzeye götürme amacı taşımaktadır. Yabancı devletler kabartmalarda davranış tutumlarına göre kategorize

²¹ Karen Radner, "Assyrische Handelspolitik: Die Symbiose mit unabhängigen Handelszentren und Ihre Kontrolle durch Assyrien", *Commerce and Monetary Systems in the Ancient World: Means of Transmission and Cultural Interaction*, Wiesbaden 2004, s.155.

edilebilmektedir.²² Örneğin Asur'un Urartu, Mısır, Kuzey Suriye savaş politikalarını aktardığı eserlerde son derece acımazken²³ Babil'in konu edildiği sahnelerde daha barışçıl bir ortam görülmektedir.²⁴ Ancak Asur şehir merkezleri dışında steller üzerinde ise kral genellikle daha naif ve dindar gösterilmiştir.

Yeni Asur sanatının temeli aslında MÖ III. binden itibaren özellikle Erken Hanedanlar Dönem (MÖ 2900-2350) ve Akad İmparatorluğu (MÖ 2350-2150) ile başlayan süreçte atılmıştır.²⁵ Geleneksel Mezopotamya zafer-propaganda sanatının işlendiği Asur saray sanatı, krallığın isteklerine bağlı olarak yeniden geliştirilmiştir. Sanat, zanaatkârların özgür iradelerine bırakılmamış, çoğu eser kralın emir ve istekleri doğrultusunda hazırlanmıştır. Bu emir ve isteklerin varoluşu görsel sanatlara da yansımıştır. III. Salmanasar'a (MÖ 858-824) ait Balawat Nabu Tapınak kapısı tunç kabartmalarında, kralın yontusunun taş kayalıklara kazındığını gösteren sahnede kral, sanatçının arkasında ona direktif verirken resmedilmiştir (**Fig. 1**).²⁶

Figür 1: Balawat Nabu Tapınağı Kapı Kabartması Üzerinde Yer Alan Sahne detayı (L.W. King- M.A. Litt, a.g.e. PL. LIX: Band X 6)

Yeni Asur Sanatı, kralın emirleri doğrultusunda hazırlanan bir propaganda sanatı olması nedeni ile son derece mükemmeliyetçi bir yaklaşım ile hazırlanmaktadır. Oldukça katı kurallara tabi tutulan sanatçılar, kimi zaman görünmemesi gereken bir parmağı zorlama bir anlayışla betimlemek durumdadır.²⁷ Sanatta figürlerin yüz ifadeleri

²² Julian Reade, "Ideology and Propaganda in Assyrian Art", *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*, 1979, s.329-331.

²³ Konu için bkz. L.W. King- M.A. Litt, a.g.e., s.20-vd.

²⁴ Veli Sevin, *Asur Resim Sanatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s.53.

²⁵ Henri Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Penguin Books, London, 1970, s.18-65.

²⁶ L.W. King- M.A. Litt, a.g.e., PL. LIX: Band X 6.

²⁷ H.Layard (c), a.g.e., Pl.5.

de propagandanın bir parçasıdır. Kabartma ve duvar resimlerinde başta kral olmak üzere soylular ve Asur askerleri daima katı, duygusuz bir ifade ile betimlenmektedir. Vücutlarında her uzuvları ayrıntıları ile betimlenmektedir.²⁸ Bu mükemmeliyetçi anlayışın bir parçası olarak savaş sahnelerinde düşman askerleri²⁹, av sahnelerinde ise hayvanlar (özellikle aslanlar) yüzlerinde acı ifadesi ile betimlenmektedir.³⁰

Saray sanatının en önemli konularından biri dini sahnelerdir. Kalhu Kuzeybatı Sarayı Taht Odası girişlerinde ve sarayın iç odalarında yer alan betimlemelerde dini sahnelere yer verilmiştir. Ancak dini sahnelerde de ana tema yine kralın kendisidir. Özellikle taht odalarında yer alan savaş ve av sahnelerinin üzerinde kralın dini sahnelerde, tanrı önünde resmedilmesi, gücünü tanrıdan aldığı mesajını vermek amacı taşımaktadır.³¹

Asur Saray Sanatı olarak adlandırılan sanat, Kalhu, Dur-Şarrukin, Ninive gibi önemli kentlerde bulunan ve genellikle saray erkânının (kral ve ailesi, yönetici sınıf, hadım ağalar, harem vb) girebildiği mekânlarda gerçekleştirilmektedir. Bu sanatın işleniş detayları mekândan mekâna farklılık göstermektedir.

Kalhu Kuzeybatı Sarayı örnek alındığında, başta kral olmak üzere yönetici sınıf, hadımağaları kullanımında olan ve vasal krallıkların elçilerinin ağırlandıkları taht odaları sarayın belki de en çok kullanılan alanlarıdır. İçerisinde kral dairesinin de bulunduğu sarayın iç avlusu etrafında gelişen kral dairesi, dikdörtgen planlı, üç kapılı bir ön oda ile gerisinde kralın tahtının bulunduğu ana salon şeklinde planlanmaktadır. Kral dairesinin üç kapısı dış avluya bakmaktadır.³² Vasal krallıkların elçilerinin ağırlandığı bu alanda sanat anlayışı iç avlu etrafında gelişen odalardan son derece farklıdır. Odaların girişlerinin (D, ED, E) iki yanında, 6 m yüksekliğinde, 5 bacaklı insan yüzü kuş kanatlı, kimi zaman maymun kulaklı karışık yaratık heykelleri yer almaktadır.³³ Heykellerin yanlarındaki yazıtta “*Düşünmeyi bırak ve onu ısır*” şeklinde

²⁸ P.E.Botta, *a.g.e.*, Pl. 64.

²⁹ P.E. Botta, *a.g.e.*, Pl.64; H.Layard, *a.g.e.*,Pl, 13-14

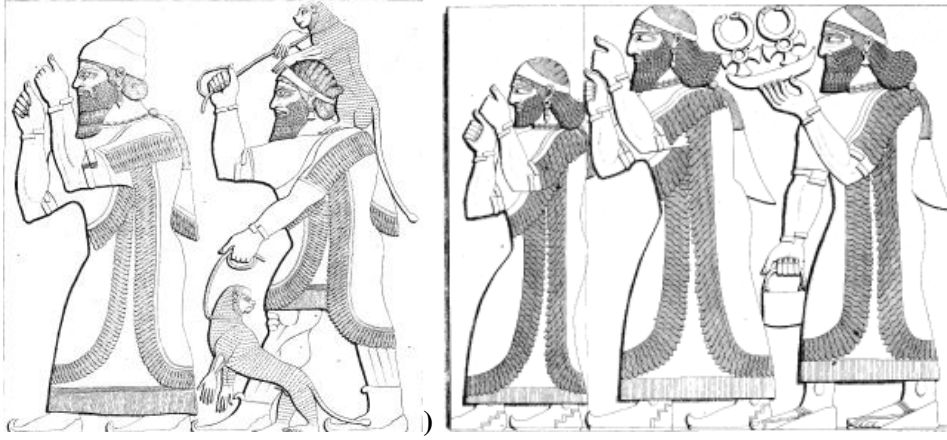
³⁰ H.Layard (c), *a.g.e.*,Pl. 10.

³¹ H.Layard (c), *a.g.e.*,Pl. 10-14; Mac Edgar Lucien Mallowan, *Nimrud and Its Remains*, London 1966, Fig. 43

³² M.E.L. Mallowan, *a.g.e.*, s. 92-95.

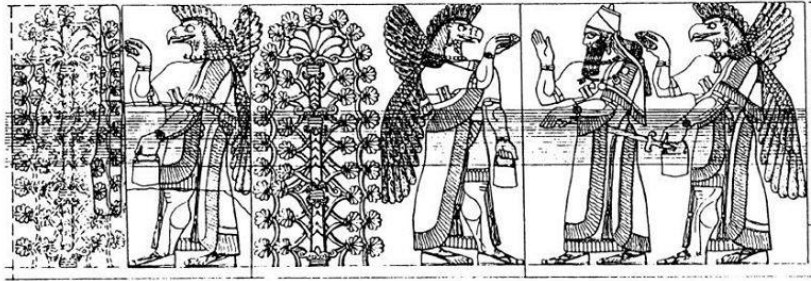
³³ H.Layard (c), *a.g.e.*, Pl.3-4.

küçük bir yazıt yer almaktadır.³⁴ D ve E kapısının dış duvarları üzerinde krala çeşitli halkların haraç getirişi resmedilmiştir (Fig.2).³⁵

Figür 2: Kalhu Dış Avlu, D Ve E Kapı Girişlerinde Yer Alan Kabartma Örnekleri (J. Meuszynski, a.g.e., Pl. 40-41).

Taht odasının kraliyet dairesine açılan ve saray erkânının kullandığı F kapısı dış yüzünde ise mitolojik yaratıkların kutsal hayat ağacı önünde dölleme sahnelerine yer verilmiştir (Fig.3).³⁶

Figür 3: Kalhu F Kapısı Giriş Kabartması (J. Meuszynski, a.g.e., Taf: 5, Taf.6, F1-4)

Taht odası girişinde yer alan metinde II. Asurnasirpal'in fetihlerinin bir özeti yer almaktadır.³⁷ Sanatsal faaliyetler ile birleşen yazılı kayıtların tümü, sarayın en çok kullanılan alanlarından olan taht odasına girenlere psikolojik bir etki yaratmaktadır. Ana oda içerisinde kralın tahtının hemen üzerinde, batı duvarında bulunan bir kabartmada kral hayat ağacı yanında, kanatlı güneş kursu içerisinde Tanrı Asur kabartması ile

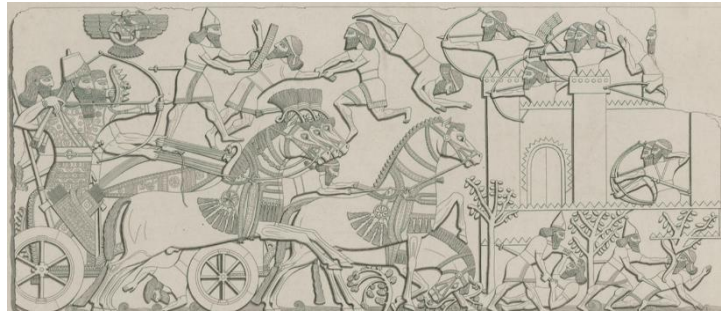
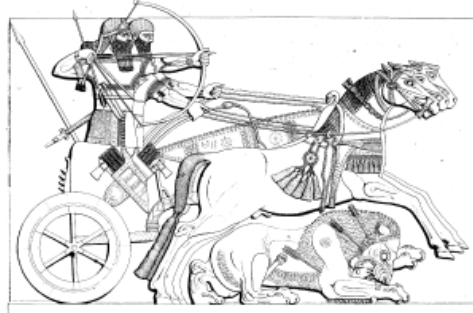
³⁴ M.E.L. Mallowan, a.g.e., *Remains*, s.103.

³⁵ Janusz Meuszynski, *Die Rekonstruktion der Reliefdarstellungen und ihrer Anordnung im Nordwestpalast von Kalhu (Nimrud)*, Verlag Phillip von Zabern, Mainz am Rhein 1981, Taf: 5-6.

³⁶ J. Meuszynski, a.g.e., Taf: 5, Taf.6, F1-4.

³⁷ J. Meuszynski, a.g.e., 17, vd. Taf. 1B-b-2.

betimlenmiştir. Bu dini motifin yanında, taht odasının duvarlarının neredeyse tümünde kralın çeşitli bölgelere düzenlediği seferler ve av partileri resmedilmiş durumdadır (Fig. 4).³⁸

Figür 4: Kalhu Kraliyet Odası Kabartmaları (H.Layard (c), a.g.e., s. Taf. 13, 31).

F odasının kapısı aracılığı ile ulaşılan ve sarayın doğu ucunda yer alan G ve H odaları, kabul salonları veya ziyafet salonu olarak kullanılmaktadır.³⁹ Olasılıkla elçilerin de aralarında bulunduğu sarayın soylu kesimi tarafından kullanılan bu odalardan G'nin duvarlarında arkalıksız tahta oturan elinde kadehi, törensel kıyafetleri ile kral, kralın ön ve arkasında hadım ağalar ile kanatlı cinler yer almaktadır. Kralın önünde ve arkasında hadım ağalar, kanatlı cinler ile diğer betimlemeler ve hayat ağacı motifleri de odanın duvarlarını süslemektedir.⁴⁰ Kralın G odasında “Tanrı Asur’un başrahibi” imajı çizdiği iddia edilmektedir (Fig. 5).⁴¹ Bu oda içerisinde savaş veya av sahneleri gibi propaganda sanatına yer verilmemesi özellikle dikkate değerdir.

³⁸ H.Layard (c), a.g.e.,Pl. 16; J. Meuszynski, a.g.e.,Taf. 1: B-23, B-22, Taf. 2.

³⁹ M.E.L. Mallowan, a.g.e., s.69; J. Meuszynski, a.g.e.,s.40-41; David Oates -Joan Oates, *Nimrud: An Assyrian Imperial City Revealed*, British School of Archeology in Iraq, London 2001, s.55; Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı I: Mimarlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s.52.

⁴⁰ J. Meuszynski, a.g.e.,Taf. 8-10.

⁴¹ J.M. Russel, a.g.m., s., 472-475.

Figür 5: Kalhu G Odası Duvar Kabartması (H.Layard (c), a.g.e., Pl. 5).

G odasından bir kapı aracılığı ile girilen ve olasılıkla yalnızca kral, saray halkı ve saray konukları tarafından kullanılan H odası kabartmaları ise daha çok dini içeriklidir. Kralın kabul salonu, ziyafet salonu gibi değerlendirmeleri bulunan bu odanın kabartmaları⁴², daha çok kral, karışık yaratık ve hayat ağacı motiflerinden oluşmaktadır. Kralın kıyafetlerindeki ince işçilik dikkat çekicidir. G ve H salonlarında işlenen saray sanatında, kralın dindar yönü açığa çıkarılmıştır. Dış avludan taht odasına ve taht odasından G ve H odalarına ulaşmaya kadar işlenen kral tasvirlerinde, Tanrı Asur tarafından korunan, son derece güçlü bir imaj yaratmaktadır (**Fig. 6**).

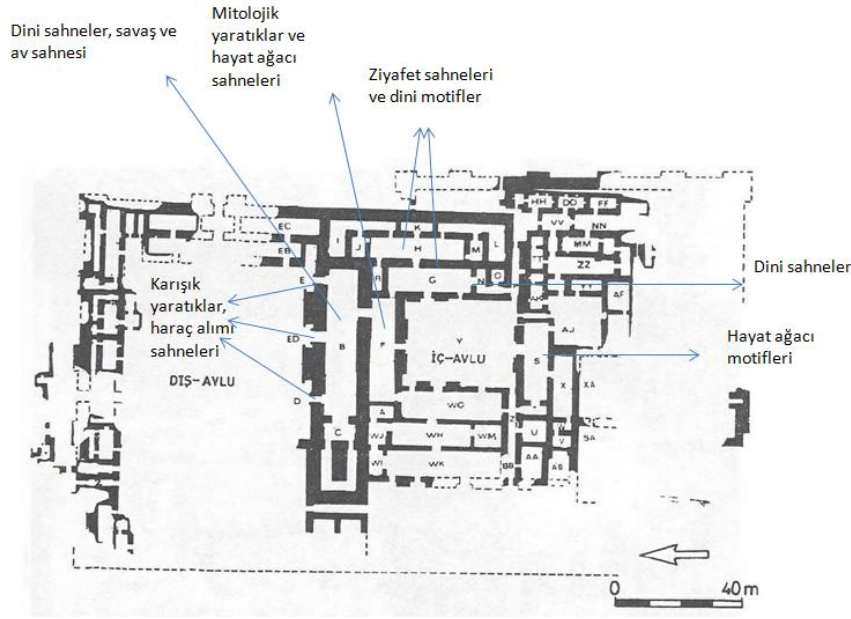
Figür 6: Kalhu H Odası Duvar Kabartması (J. Meuszynski, a.g.e., Taf.12).

Saray içerisinde yer alan P ve N odası duvarlarında benzeri şekilde dini motifler ve mitolojik yaratıklara yer verilmiştir. Kralın ikametgâh odası olduğu sanılan oda S'de

⁴² J. Oates-D.Oates, a.g.e., s., 55-56; V.Sevin, a.g.e., s.52.

hayat ağacı motifleri, neredeyse tüm odaların girişlerinde kanatlı cinler gibi daha spesifik konulu panellerle kaplıdır.⁴³

Sarayın diğer odalarında kral sahnelerinin görülmemesi Oates ve Mallowan tarafından odaların önemine göre bir düzenleme gerçekleştiği yönünde yorumlanmıştır.⁴⁴ Ancak işlenen kral dairesi ve G-H odalarının önemlerinin eşit derece olduğu konuları ve boyutları nedeni ile açıktır. Konuların odadan odaya farklılık göstermesindeki asıl neden, sanatın hangi zümreyi etkilemek ve krallın-krallığın hangi yönüne vurgu yapmaları ile alakalıdır (Bkz. Fig 7).

Figür 7: Kalhu Kuzeybatı Sarayı Odalara Göre İşlenen Konular (Plan: V.Sevin a.g.e., s.47, Fig. 23)

III. Tiglat Pileser Dönemi (MÖ 744-727) sanatında propaganda çok daha şiddet içerikli sahneler ile devam etmiştir. Ancak bu sanatın daha sadist konuları içerdiği görülmektedir. III. Tiglat Pileser'in sanattaki bu tutumu, olasılıkla problemleri bir tahtı hakettmediği şekilde devralması ile alakalıdır. Herhangi bir suikast veya isyana karşı, aldığı tedbirlerden biri de orduyu güçlendirmek ve saray sanatına bunu yansıtmak olmalıdır. Nitekim bu dönem sanatında özellikle de sarayın görülebilir alanlarına şiddetli savaş sahnelerinin resmedildiği görülmektedir.⁴⁵ III. Tiglat Pileser sanatında natüralist bir etki oluşmaya başlamıştır. II. Asurnasirpal Dönemi kabartmalarında

⁴³ J.M. Russel, a.g.m., s., 474.

⁴⁴ J. Oates-D.Oates, a.g.e., s., 54-58.

⁴⁵ Richard David Barnett, *The Sculptures Asur-nasir-apli II (883-859 BC) Tiglath Pileser III (MÖ 745-727), Eserhaddon (681-669 BC) from the Central and South-west Palaces at Nimrud*, London 1962, s.34.

görülen zorlama sanata karşın daha doğal bir anlatım hakimdir. Sanatta zorlama öğelerin olmayışı da bu sanatın doğal gerçekleri yansıttığını göstermektedir.⁴⁶

Fethedilen topraklardaki düşman askerleri daha çok şehirlerine özel kıyafet detayları ile resmedilmiş, ellerinde kendi bölgelerine özgü hediyeleri krala sunarken görülmektedirler. Daha önce düşman askerlerinin kimliksizleştirilme çabasının yenildiği görülmektedir (**Fig. 8**). Bu durum aslında saray sanatında propagandanın giderek farklılaştığına işaret eder. Nitekim öldürülen, yurtlarından edilen yabancı ülke halklarının kim oldukları artık okuma yazma bilmeyen kişiler tarafından dahi rahatlıkla anlaşılabilir.⁴⁷

Figür 8: Kalhu Orta Saray Kabartma Örneği (R.D. Barnet- M. Falkner, a.g.e., s. Pl. LXX)

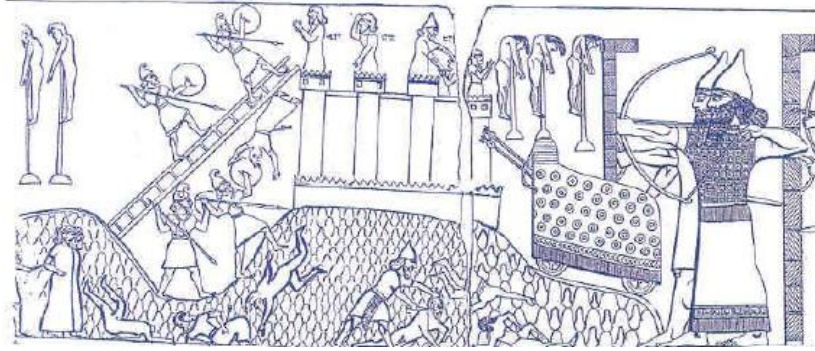
III. Tiglat Pileser (MÖ 744-727) tarafından kurulan Kalhu Orta Saray kabartmaları, kullanıldığı orijinal konumu ile bulunamamıştır. Ancak erken dönem kazı çalışmalarında, “Batı Kapısı” olarak adlandırılan alanda Kalhu Kuzeybatı sarayın girişlerinde olduğu gibi aslan-insan karışık yaratıklar, apotropaik figürler ile süslendiği anlaşılmıştır. Layard, kapı girişlerinin yan duvarlarında kanatlı figürler olduğunu raporlamış, ancak herhangi bir belge sunmamıştır.⁴⁸ Bulunan kabartmaların neredeyse çoğunda konu daima savaş sahneleri ve haraç alımıdır. Savaş sahnelerinde konuların daha acımasızca işlendiği görülmektedir. Kafa ve kol kesme, kazığa asma gibi sadist işkencelerin konu alındığı sahnelerde bu düşman askerlerinin sonraki durumları da resmedilmiştir. Sahnelerin devamında vücutlarının herhangi bir uzvu (özellikle baş ve

⁴⁶ R.D. Barnet- M. Falkner, a.g.e., s., 35.

⁴⁷ R.D. Barnet- M. Falkner, a.g.e., s.II, 40.

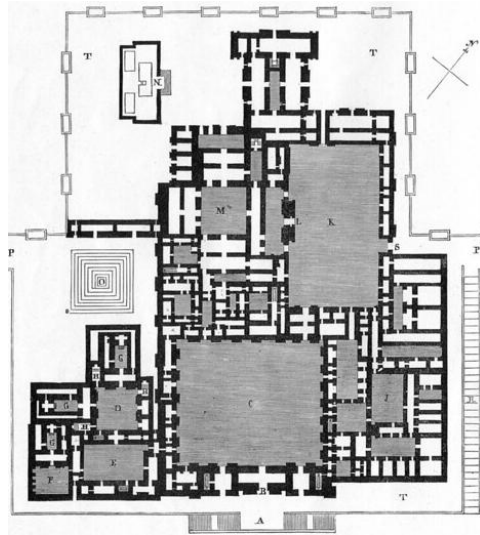
⁴⁸ H. Layard (c), a.g.e., s.29-45.

kolları) kesilen ölü düşmanların nehre atılmış cansız bedenleri dahi betimlenmiştir (Fig. 9).⁴⁹

Figür 9: Kalhu Orta Saray Hisar Kuşatması Kabartması (V.Sevin (a), a.g.e., s.88, Fig. 103)

Asur'un en güçlü krallarından II. Sargon (MÖ 721-705) döneminde kurulan Dur-Şarrukin kenti, Asur saray sanatının uygulandığı kentlerden biridir. Kente giriş, rampalı bir yol aracılığı ile ulaşılan üç kapılı bir avludan sağlanmaktadır. Bu avlunun kuzeybatı bölümü, dış avlunun etrafında çevrili taht odasından oluşmaktadır. Taht odasına girişi sağlayan VIII No'lu dış avlu, saray erkânı dışında, dış ülke yönetici ve elçilerinin kabulünün sağlandığı bir bekleme alanı olarak görülmektedir (Fig. 10).⁵⁰

Figür 10: Dur-Şarrukin Kent Planı (J. Wilson, G.T.Alen, a.g.e. PL. 76).

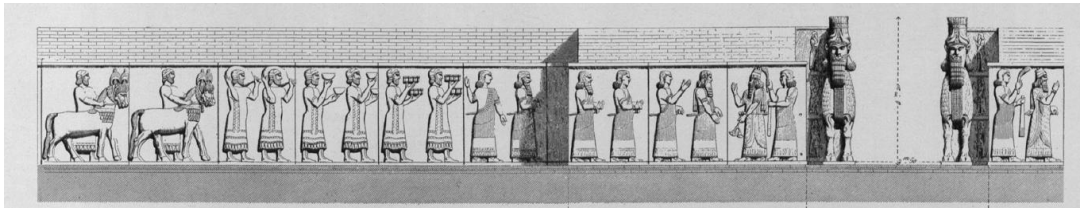
Giriş avlusundan dış avluya açılan kuzeydoğu duvarı üzerinde kabartmalara yer verilmiştir. 69 m uzunluğundaki duvar üzerinde yer alan üç kapı, kanatlı insan başlı

⁴⁹ R.D. Barnett- M. Falkner, a.g.e., s.II , 40; V. Sevin, (a), a.g.e., s.88.

⁵⁰ Gordon Loud, *Khorsabad, Pt. 1: Excavations in the Palace and at a City Gate*, OIP 38, Oriental Institute, Chicago 1936, p.5-12.

boğalar ile psikolojik olarak koruma altına alınmıştır. Dur Şarrukin karışık yaratık heykellerinin boyutları 5.60 m kadardır. Boyutlardaki büyüme, olasılıkla krallığın genişlemesi ile doğru orantılı olarak artmış, Asur'un büyüklüğüne bir atıf olarak kullanılmıştır. Güneydoğu duvarı, taht odasına açılan üç kapının bulunduğu alanda da kabartma ve karışık yaratık heykellerini görmek mümkündür.⁵¹

Taht odasına açılan üç kapıda da devasa boyutlarda insan başlı, kuş kanatlı boğa heykelleri görülmekte, bu boğa heykelleri dış avluya bakar durumda olmakla birlikte hemen yan duvarda yüksek kabartma olarak da işlenerek taht odasına girenlerde psikolojik bir etki yaratma çabasını artırmaktadır. Bu kabartmanın hemen yanında ise Sümer kabartmalarında görülen Gılgamış betimi yer almaktadır. Elinde bir aslan tutan heybetli Gılgamış kabartması, Asur krallarının kadim Mezopotamya mirasının tek hâkimi olduklarını gösterme çabasından kaynaklanmaktadır (**Fig. 11**).⁵²

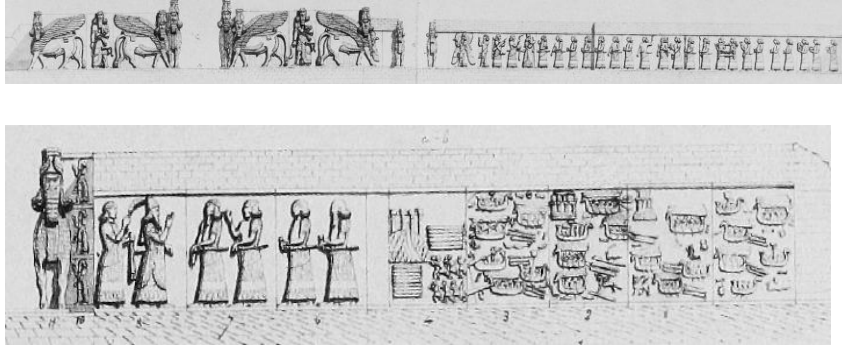
Figür 11: Dur Şarrukin Kral Dairesi C Kapı Kabartmaları (G.Loud, a.g.e., Fig. 35)

C kapısı duvarları üzerinde ise tahtta oturan kral, Asur saray çalışanları ile birlikte krala biat eden halkların hediye getiriliş sahnelerine yer verilmiştir. Yan duvarda ise, kentin yapılışı için köleler tarafından deniz yolu ile kereste taşındığını gösteren etkileyici bir sahne işlenmiştir. Sarayın belki de en çok misafir alan bu alanında kullanılan üç farklı konu da oldukça dikkat çekicidir (**Fig. 12a-b**).⁵³ Bu, kralın hem dini yönünü, hem gücünü hem de hüküm sürdüğü alanların fazlalığına vurgu yapmaktadır.

⁵¹ Loud, a.g.e., s.28-30.

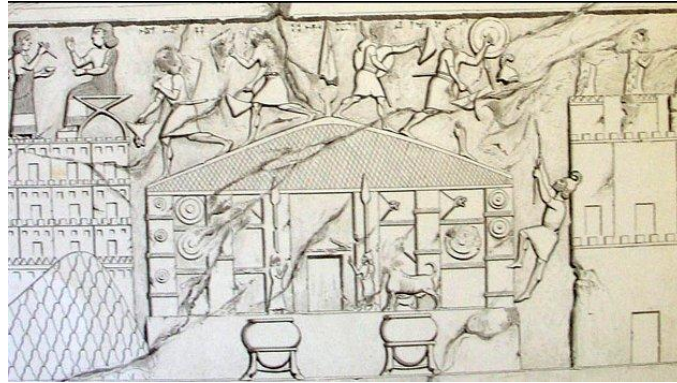
⁵² Paul Albenda, *The Palace of Sargon, King of Assyria: Monumental Wall Reliefs at Dur-Sharrukin, from Original Drawings made at the Time of Their Discovery in 1843-1844 by Botta and Flandin*, Synthese 22, Editions Recherche Sur Les Civilisations, Paris 1986, p.44-45.

⁵³ Albenda, *The Palace of Sargon*, 44-45, Pl. 16-25.

Figür 12a-B: Dur-Şarrukin Kral Dairesi Giriş Duvar Süslemeleri (P.Albenda, a.g.e., Pl.14, Pl.19).

Dur-Şarrukin'in belki de en önemli kabartmalarından biri, dış avludan girişi sağlanan 13 No'lu kralî salondur. Salon içerisinde, Sargon'un ünlü 8. Seferi resmedilmiştir. Urartu topraklarına düzenlenen seferin anlatıldığı kabartma, müzelere nakil sırasında nehre düşerek kaybolmuştur (**Fig. 13**).⁵⁴ Dış avludan girişi sağlanan oda olasılıkla farklı ülkelerden gelen misafirlerin de girişi için açıktır. Hemen yanındaki 14 No'lu odada ordugâh betimlemelerine yer verilmesi, bu salonların olasılıkla dış ülke misafirlerine açık, propaganda amaçlı kullanılan mekânlar olduğunu akla getirmektedir.⁵⁵

Figür 13: Dur-Şarrukin 13 No'lu Oda Muşâşir Seferini Anlatan Duvar Kabartması (P.E. Botta, a.g.e., 141).

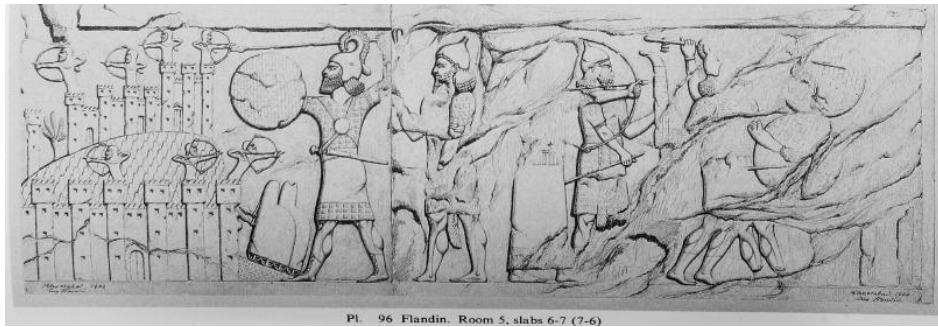
İçerisinde kabul salonlarının yer aldığı III. Avlu girişinde yer alan 10 No'lu oda, kral dairesindeki kabartmalarla son derece benzer şekilde krala haraç getiren halkların

⁵⁴ V. Sevin(a), a.g.e., s.137.

⁵⁵ P.E. Botta, a.g.e., Pl. 20.

yer aldığı sahnelere yer verilmiştir. Kabul salonu odaya girişi sağlayan Q ve P kapıları üzerinde ise kanatlı cin ve dini sahnelerden oluşan kabartmalar ile süsleme yapılmıştır.⁵⁶

“T” biçimli ikinci taht odası olarak kullanıldığı sanılan 8 No’lu büyük salonun yan odaları duvarlarında tekli figürler, karışık yaratık betimlemelerine yer verilmiştir. 6 No’lu odada Yeni Yıl Törenlerinde gerçekleşen haraç getirme sahnelerinin betimlendiği bazı duvarlarda Frigli elçileri görmek mümkündür. Ayrıca 2 No’lu odada, MÖ 716 yılında gerçekleşen Doğu seferi çivi yazılı kısa notlarla resmedilmiş, sahnenin devamında kral ve komutanların zafer şölenlerine yer verilmiştir.⁵⁷ Benzeri savaş sahneleri 5 No’lu odanın duvarlarında da yer almaktadır. Filistin Samaria kent kale kuşatmaları, düşman askerlerinin düştüğü elim durumun resmedildiği sahnelerde kral klasik Asur tarzı olarak son derece acımasız ve durağan bir yüz ifadesi taşımaktadır.⁵⁸ 7 No’lu küçük oda içerisinde ise savaş ve şölen törenlerinin yanı sıra av partilerine de yer verildiği görülmektedir (Fig. 14).⁵⁹

Figür 14: Dur-Şarrukin 5 No’lu Odada Yer Alan Kuşatma Sahneleri (P.E. Botta, a.g.e., 96).

Sarayın özel ikametgâhlarının bulunduğu avlulardan I No’lu avlu duvarlarında Kral II. Sargon ve oğlu Sanherib (MÖ 704-681) kabartmalarının yanı sıra krala hizmet eden çok sayıda saray görevlisinin temsili betimlemelerine de yer verilmiştir.⁶⁰ Banyo yapısı olarak kullanıldığı anlaşılan bazı mekânlarda dahi II. Sargon’un elinde bir keçi ve diğer elinde palmet çiçeği ile törensel kıyafetlerde bir bezemesini görmek mümkündür.⁶¹ Kalhu sarayından farklı olarak neredeyse tüm özel odalarda kral, veliaht prens ve krala hizmet eden hizmetçilerden oluşan betimleme düzeni yalnızca sanatsal gelişimle açıklanamamalıdır. II. Sargon’un, Kuzeybatı İran Muşafir seferi sırasında

⁵⁶ P.E. Botta, a.g.e., 45, Pl. 35-40.

⁵⁷ V. Sevin, a.g.e., s.130-133.

⁵⁸ P.E. Botta, a.g.e., Pl. 90-102.

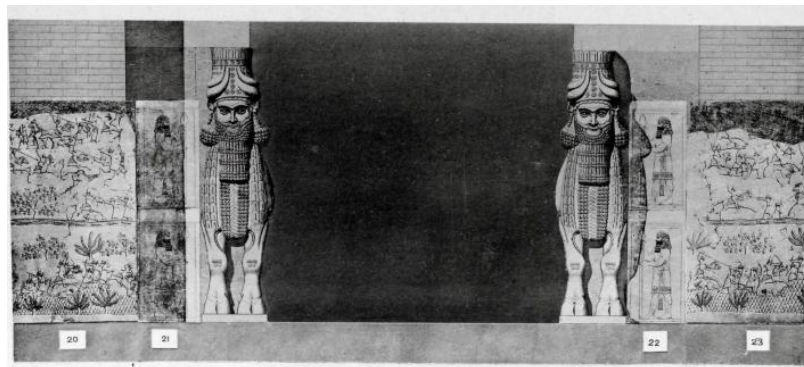
⁵⁹ V. Sevin, a.g.e., s.135.

⁶⁰ P.E. Botta, a.g.e., Pl.46-47, Pl. 42-55.

⁶¹ V. Sevin(a), a.g.e., s.79.

aldığı ganimetlerin çokluğu, Asur'un zenginliğine zenginlik katmış, bu durum saray çalışanları ve kölelerin sayısını da artırmıştır. Tüm bu siyasal yaşamın yansıtıldığı Asur kabartmaları, sadece estetik amaç taşımamanın ötesindedir.⁶² Özetle II. Sargon kabartmaları, saray çalışanları da dâhil kentte yaşayan tüm toplumu etkileyecek düzeyde geniş çaplı bir konu dağarcığına sahiptir.

Sanherib (MÖ 704-681) tarafından kurulan Ninive'de Güneybatı Saray'ı Asur sanatının politika ile doğru orantılı gelişim ve değişime sahne olunan önemli kentlerden biridir.⁶³ Sanherib sarayının kapı girişlerinde yine devasa boyutlu karışık yaratık heykellerinden yararlanılmış ancak duvarlarda hayat ağacı gibi sahnelerin bezenmesi neredeyse terk edilmiştir. Kral dairesi kabartmaları yine özenli bir işçilik sergilemektedir (**Fig. 15**). Haraç alım sahnelerinden çok kral dairesinin dış duvarlarında Babil seferi gibi savaş ağırlıklı sahnelere yer vermeye başlanmıştır. Ön avlu duvarlarının birinde yer alan ve hadım ağalar tarafından çekilen bir arabada kral ve maiyetinin resmedildiği sahneler, II. Sargon dönemi kabartma konularına benzerdir. Kral dairesi kabartmalarının konumlandırılış şekli, buraya giren herhangi birinin görme alanına göre düzenlemiştir. Ukku adlı kentin zapt edilmişinin anlatıldığı çivi yazılı paneller ve kabartmalarda Asur ordusu, saray sanatının klasikleşen biçeminde güçlü ve yenilmezdir. Kralın ulaştığı en uzak noktalardan olan Levant Bölgesi'nde Sidon'un deniz kıyısında resmedilişi de oldukça özenlidir.⁶⁴

Figür 15: Ninive Sarayı VI No'lu Avlu Girişi Kabartmaları (A. Paterson, a.g.e., Pl. 22)

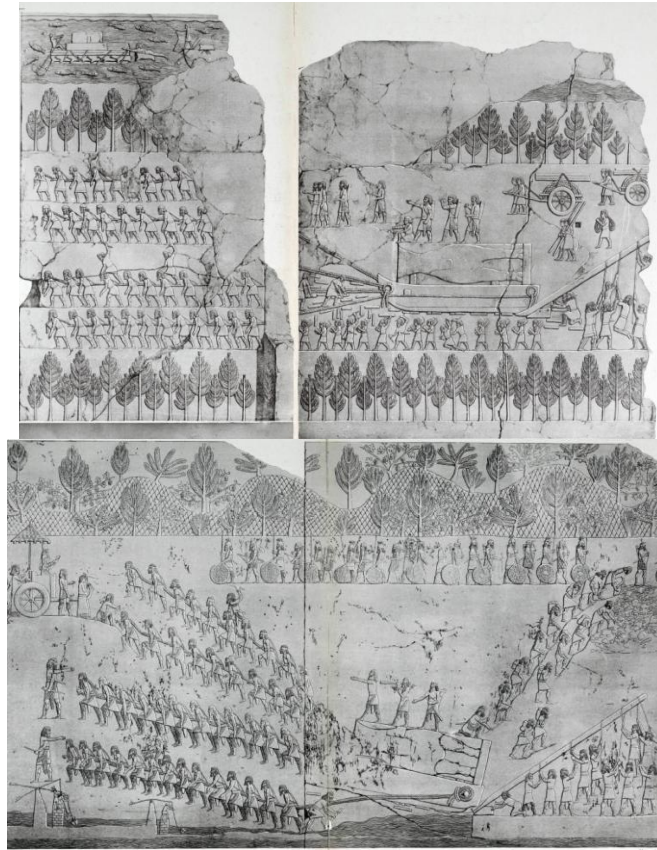
⁶² G. Loud, a.g.e., p.12-71; J. Wilson- G.T. Allen, a.g.e., p.51-71.

⁶³ Henry Layard, *Nineveh and its Remains*, 2 vols., John Murray, London 1849b; Henry Layard, *Discoveries Niniveh and Babylon*, New York 1853d.

⁶⁴ Archibald A. Paterson, a.g.e., s.: *Palace of Sennacherib*, M. Nijhoff, Layeh 1912, s.9-10.

Asur ordusunun savaş hazırlıklarından savaş anı ve sonrasında yaşanan zafer şölenlerine kadar öyküsel bir anlatımla resmedildiği bu kabartmalar, odaya giren her kesimden insanın etkileneceği türdendir. Asur ordusunun gücünü ve kralın hâkimiyet alanlarının fazlalığı Asur'a başkaldıracak olanların dahi geri durduracak etkiye sahiptir.

VI No'lu merkezi avlu içerisinde ise savaş sahnelerinin yanı sıra bir boğa heykelinin Balatai taş ocağından köleler tarafından Ninive'ye taşınması sahnesine yer verilmiştir (Fig. 18a-b).⁶⁷ Benzeri bir sahne XLIX No'lu oda içerisinde de görülmektedir.⁶⁸

Figür 18a-b: Ninive Güneybatı Sarayı VI No'lu Avlu Lamassu Taşınma Sahnesi (A. Paterson, a.g.e., s.27-28).

İkinci bir büyük salon ve XIX No'lu avlu etrafında da genellikle kral ve Asur ordusunun savaş sahneleri betimlenmiştir. Asur askerlerinin koyun derilerini tulum gibi kullanarak Fırat (?) nehrini geçişi, savaş anları ve sonrasındaki haraç alımı gibi

⁶⁷ A. Paterson, a.g.e., s., 16-22.

⁶⁸ V. Sevin(a), a.g.e., s.173.

konuların işlendiği bu avluda kral dairesi gibi daha çok soylu kesim ve elçilerin kullanım alanlarıdır (Fig. 19).⁶⁹

Figür 19: Ninive Güneybatı Sarayı XIX No'lu Avlu Kabartmaları (A. Paterson, a.g.e., Pl.40-41)

Pek çok avlu etrafında gelişen bir mimariye sahip olan sarayın neredeyse çoğu odasında kralın belirli bir yıla ait sefer kaydı resmedilmiştir. XXXVI No'lu odada yer alan Lakiş seferinin anlatımı, savaş konulu kabartmalardan en güzel örnekleri taşımaktadır. Sanherib'in ülkesine zengin ganimetler taşıdığı en önemli savaş olan Lakiş seferinin her anının resmedilişi propaganda sanatının güzel örnekleridir (Fig 20).⁷⁰

Figür 20: Ninive Güneybatı Sarayı Lakiş Seferi Sonrası Nüfus Mübadelesi Yapılan Halk (A. Paterson, a.g.e., s.Pl. 71-73)

⁶⁹ A. Paterson, a.g.e., s., Pl. 40-41.

⁷⁰ A. Paterson, a.g.e., s., 68-78.

Genel olarak Sanherib Dönemi kabartmalarında görülen savaş sahneleri ve lamassuların taşınması gibi mimari sahneler kralın yüceliği ve boyunduruğu altındaki insanların fazlalığına dikkat çekmektedir. Sahnelerin özellikle avlular ve kral odaları gibi ortak kullanımda olduğu alanlarda tercih edildiği de gözden kaçırılmamalıdır. Nüfus mübadelesi gibi güçlü savaş sahnelerinin yanı sıra halkın düştüğü durumu son derece özenle işlendiği bu sahnelerin bulunduğu odalar daha çok XII No'lu avludan rahatlıkla ulaşılacak konumda olup konuklar için ayrılmış bir alan olmalıdır (**Bkz. Fig.21**)

Figür 21: Ninive Güneybatı Saray Kabartmalarının Konularına Göre Ayrımı (Plan: A. Paterson, a.g.e., Yeniden Düzenleme)

Eserhaddon Dönemi'nde (MÖ 680-669) Kalhu Güneybatı Sarayı'nda kimi kabartmaların kullanımı sürdürülmüştür. Kalhu'da inşa edilen yeni sarayın duvarlarını süslemek için hazırlanan bazı taş levhalar hazırlanmasına rağmen kralın zamansız ölümü nedeni ile zemin üzerinde bırakılarak saray terk edilmiştir. Bu nedenle Eserhaddon Dönemi saray sanatı konuları ve etki sınıfını kesin tespit etmek mümkün

görünmemektedir. Ancak, kapılarda Mısır sanatına yakın lamassuların varlığı sürdürülmüştür.⁷¹

Asurbanipal Dönemi (MÖ 668-627) saray sanatı örnekleri ise, krallığın katı kurallarının az da olsa yıkıldığı birkaç örnek dışında, 400 yıllık saltanatın izlerini sürdürmektedir. Ninive Güneybatı sarayı kabartmalarının çoğunda kral av ve savaş sahneleri ile donatmıştır. XIX No'lu dış avlu içerisinde yer alan XXXXIII No'lu oda içerisinde taş levhanın tümüne yayılan frizsiz bir anlatımla savaş sahnesi resmedildiği görülmektedir. Kralın Ulaia (Karun) nehri kıyısında yer alan Til Tuba kentine düzenlediği seferin anlatıldığı kabartmada düşman askerlerinin düştüğü acınası durum çarpıcı bir anlatımla gözler önüne serilmiştir (**Fig. 22**).⁷²

Figür 22: Ninive Güneybatı Sarayı Til Tuba Seferi Kabartması (J.Reade(c), a.g.e., 83, Fig. 98)

Hemen alt kabartmada, II. Asurnasirpal Dönemi'nde itibaren benimsenen hediye getiriliş, Asur kralına biat sahneleri yer almaktadır. Kabartma üzerinde Elam kralı Teumman'ın savaş arabasının devrilişi de görülmektedir. Asur sanatının vazgeçilmez öğelerinden olan yönetici sınıfın aciz hale düşürülüşü, MÖ III. bin sonrası sıkça kullanılmıştır. Erbil kentinde yapılan kutlama törenlerin resmedildiği bir başka kabartmada ise Asur'un ezeli rakibi Urartulu elçiler görülmektedir (**Fig. 23**).⁷³

⁷¹ V. Sevin(b), a.g.e., s.182-183.

⁷² İ. Coşkun, a.g.m., s.591-600.

⁷³ V. Sevin(a), a.g.e., s.190-191.

Figür 23: Ninive Güneybatı Sarayı Urartulu İki Elçi Betimi (V.Sevin(a), a.g.e., Res. 219)

Asurbanipal tarafından Kalhu'da yaptırılan Kuzey Saray kabartmaları propagandanın yanı sıra yukarıda sıkça bahsedildiği üzere sanatın zümresel ayrımını gözler önüne seren kabartmalar ile doludur. A, C, E odaları dik eksenle kesişen odaların çoğunda ana tema aslan avı sahnesidir. Bu sahnelerde de savaş sahnelerinde olduğu gibi hayvanların yüzlerindeki acı ifade ustaca resmedilmiştir. E odası üzerinde, bir meyve bahçesi ve sazlık alanlar ile av köpekleri ve aslan avı sahnelerine yer verilmiştir (Fig. 24).⁷⁴

Figür 24: Kalhu Kuzey Saray Av Sahnesi Örnekleri (R.D. Barnet, a.g.e., Pl. V-XIII)

⁷⁴ Richard David Barnet, *Sculptures from The North Palace of Ashurbanipal at Nineveh (668-627 B.C.)*, The Trustees of The British Museum, Oxford 1976, 12; Julian Reade, *Assyrian Sculptures*, Harvard University Press, Cambridge 1999, s.72-74.

C odası içerisinde bulunan kabartmalarda da ana konu kralın aslan avı sahneleridir. Kabartmalarda kralın av için özel sahalar yaptırdığı da anlaşılmaktadır (Fig. 25).⁷⁵

Figür 25: Kalhu Kuzey Saray C Odası Kabartma Örneği (R.D. Barnet, a.g.e., s.12, Pl. V-XIII)

Ancak sarayda yalnızca av sahnelerine değil aynı zamanda savaş sahnelerine de yer verilmiştir. F Odası olarak adlandırılan alanda kralın Elam üzerine düzenlediği sefer resmedilmiş, bununla birlikte din lideri (papaz) olarak tanımlanan tekli figürlerden oluşan kabartma düzeni de aynı oda duvarlarını süslemektedir. Benzeri sahneleri, L odası duvarlarında da görmek mümkündür (Fig. 26).⁷⁶

Figür 26: Kalhu Kuzey Saray F Odası Kabartma Örneği (R.D. Barnet, a.g.e., Pl 14,)

Asurbanipal Dönemi saray sanatı kabartmalarından en ilginç olanı ise S odası içerisinde yer almaktadır. Sarayın kuzeybatı ucunda, iki katlı hilani tarzdaki salon

⁷⁵ R.D. Barnet, a.g.e., s., 12, Pl. V-XIII; J. Reade, a.g.m., s., 73-76.

⁷⁶ R.D. Barnet, a.g.e., s., 14, Pl. XVI-XXI; J. Reade, a.g.m., s., 80.

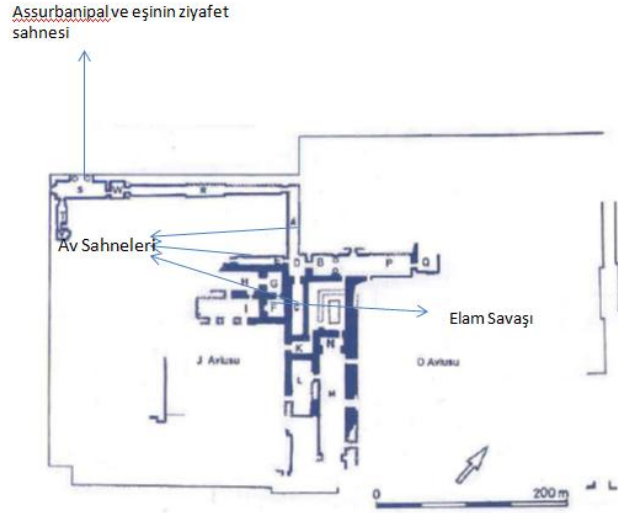
duvarında Asurbanipal'in karısı Libbali-Şarrat ile bir ziyafet şöleni betimlenmiştir. Bir zafer kutlamasını simgeleyen kabartmada, kralın tam karşısında duran ağaç üzerinde, düşman askerinin kesilen başının sallandığı görülmektedir. Sarayın en uzak köşesinde yer alan ve Asur sanatının nadir kadın betimlemelerini içeren kabartma olasılıkla yalnızca kral ve ailesinin görebileceği odanın üst katına asılı durumdadır (**Fig. 27**). Kabartma üzerinde çok sayıda hizmetlinin resmedilmesi, II. Sargon dönemi sonrası kabartmalarına benzerlik göstermektedir.⁷⁷

Figür 27: Kalhu Kuzey Saray S Odası Kabartması (British Museum: Image Service order FI-001034809)

Asurbanipal Kuzey Sarayı sanatsal faaliyetleri tıpkı diğer krallar gibi farklı zümrelere hizmet etmektedir. Sarayın en çok kullanılan odalarında av ve savaş sahneleri, ücra köşelerde ise karısı ile ziyafet sahnelerine yer vermesi, sanatı farklı amaçlarla kullandığını göstermektedir. Nitekim kralın ikamet alanlarında sanat kralın zevki için, merkez odalarda ise gereklilik amacı ile kullanılmış gibi görünmektedir (**Bkz. Fig. 28**).

⁷⁷ R.D. Barnett, a.g.e., Pl. LXIII.

Figür 28: Kalhu Kuzey Saray Kabartma Konuları (Plan: R.D. Barnett, a.g.e., Yeniden Düzenleme).

Saray sanatının yanı sıra, Kalhu'da II. Asurnasirpal tapınak kabartmaları, işlevine uygun şekilde genellikle mitolojik sahnelerden meydana gelmektedir. Kralın varlığından uzak, karışık yaratıkların mükemmeliyetçi yansımaları, mitolojik sahnelerde yer verilmektedir (Sevin, 2010: 49-51). Tapınak girişinde Tanrı Ninurta ile mitolojik bir yaratığın savaşı, balık-insan karışık yaratık betimlemeleri (Fig. 29)⁷⁸ ve II. Asurnasirpal'e ait bir heykel yer almaktadır.⁷⁹

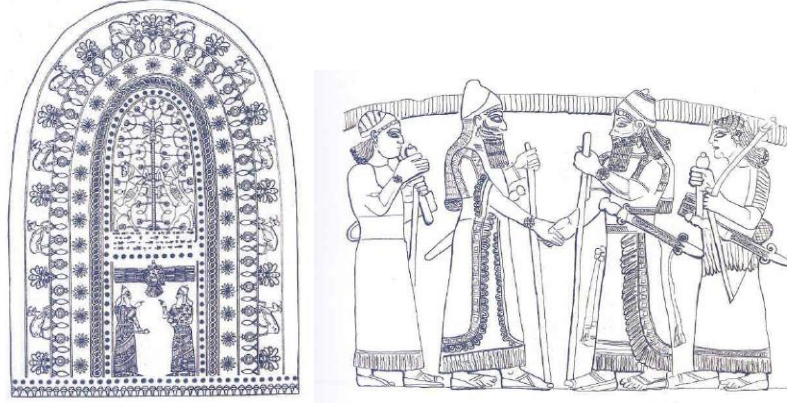
Figür 29: Kalhu Ninurta Şapeli Mitolojik Sahne. (V. Sevin(a), a.g.e., s.50, Res. 54)

Sitadel içerisinde yer alan bir başka mimari alan *ekal-maşarti*'lerdir. Kışla-saray olarak kullanılan ve genellikle askeri eğitim merkezi olan binalarda nadirde olsa kabartma ve duvar resimlerine rastlanmaktadır. Kalhu'da Fort Salmanasar olarak

⁷⁸ H. Layard(c), a.g.e., Pl. 5.

⁷⁹ J. Curtis-J. Reade, a.g.e., s., 43.

adlandırılan *ekal maşarti* içerisinde yer alan bir duvar resminde III. Salmanasar Tanrı Asur sembolü ve kutsal hayat ağacı altında dini bir konu, taht altlığı üzerinde ise III. Salmanasar'ın Babil kralı ile bir antlaşma sahnesine yer verilmiştir (Fig. 30).⁸⁰ Kışla içerisinde savaş sahnesine rastlanmaması, bu propaganda sanatının özellikle saray ile ilişkili kişi-kişiler tarafından görülmesinin amaçlandığını göstermektedir.

Figür 30: Kalhu Ekal-Maşartisi Duvar Resmi Ve Taht Altlığı Kabartması (V.Sevin(a), a.g.e., Res. 57, 58).

2. Yeni Asur Halk Sanatı

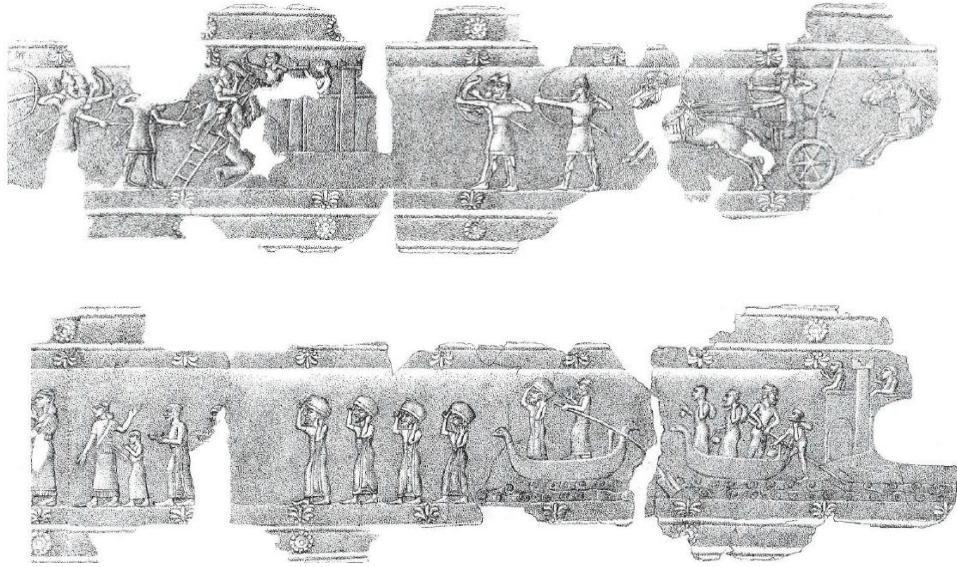
Asur saray sanatı yukarıda bahsedildiği üzere daha çok kralî bir propaganda amacı olarak saray erkânı ve saraya gelen konuklara hitap etmektedir. Ancak Asur saraylarına hüküm sürülen tüm topraklardaki halkın gelmesinin imkânsız olduğu açıktır. Bu nedenle sanat anlayışı, Asur çekirdek bölge dışındaki çok sayıda merkezde farklı eserler üzerine uygulanmış görünmektedir.

Bu sanat anlayışının en erken temsilcileri II. Asurnasirpal ve III. Salmanasar'dır. Balawat olarak adlandırılan ve kralî bir ikametgâh alanı olarak kullanılan Musul yakınlarındaki kentte bulunan Mamu tapınağı kapı kabartmaları, halk sanatının erken örnekleridir. Kalhu ve Ninive'nin kuzeydoğusunda, Dur-Şarrukin kentinin güneyinde yer alan kent kralın devamlı bir ikametgâh alanı değildir. Asur sınırları dışında özellikle tüm bölge halkının göreceği bir alan olan tapınak kapısının dış yüzüne yapılan bu kabartmalarda konu, kral daireleri ve konukların ağırlandıkları odalarda olduğu gibi genelde siyasi başarılarından ibarettir. II. Asurnasirpal Dönemi'ne tarihlendirilen tunç kabartma levhalar üzerinde Suhu, Azamu gibi kentlerden haraç sahneleri, Bit-Adini kenti üzerine düzenlenen sefer (Fig. 79), Fenike'den ganimetlerin taşınması (Fig. 80)

⁸⁰ V. Sevin(a), a.g.e., s.52-53.

gibi Kalhu sarayında alışık olunan konular işlenmiştir. Bu kabartmalar için özellikle tapınağın seçilme nedeni de Asur krallarının tanrılar ile olan bağlantıları ve güçlerini tanrıdan aldıkları gerçeği yatıyor olmalıdır. Bu sayede halkın Asur'a karşı isyan etmesi söz konusu olmayacaktır (**Fig. 31a-b**).⁸¹

MÖ I. binde okuryazarlığın her kesimi kapsamadığı hatta kimi kralların okuma yazma bilmediği düşünüldüğünde, eyalet merkezlerindeki tüm sosyal statüye sanatsal faaliyetler ile hükmedilmeye çalışılmıştır. Tapınağa giren ve/veya gören herkes bu sayede Asur'un yüceliğini anlatmış olacaktır.

Figür 31a-B: Balawat Mamu Tapınağı II. Asurnasirpal Kabartmaları (J.E., Curtis- N. Tallis, a.g.e., s.72, Fig 79-80).

III. Salmanasar tarafında aynı tapınak üzerinde yer alan kapı kabartmalarında ise konu genellikle kralın seferleridir. Urartu, Fenike, Kuzey Suriye, Dicle ve çevresine düzenlenen seferlerin anlatıldığı kabartmaların altlarında seferlerin kısaca tanıtımını içeren yazıtlar mevcuttur. Bu kabartmalar içerisinde dikkat çekenlerden biri ise ezeli rakip Urartu'nun resmedildiği örneklerdir. I, II, ve VII. Band üzerinde yer alan sahnelerde Asur ordularının Urartu üzerine düzenlediği sefer ayrıntıları ile aktarılmış, öyle ki Dicle kıyılarında bir dağ silsilesine kralın kabartmalarının yapıldığı dahi görülmektedir. Sahnelerde Urartu askerleri ile savaş, savaşın ardından yenilgi, kral huzuruna esir alınan askerlerin çıplak bir şekilde götürülüşü, fethedilen Urartu

⁸¹ J.E., Curtis- N. Tallis, a.g.e., s. 10-vd.

topraklarından bir pithosun götürülüşü ve ganimet sahneleri eşlik etmektedir. Sadist uygulamaların Urartu askerleri üzerinde uygulandığı görülmektedir. Bu sanatın özellikle de bir tapınak kapısında resmedilmiş olması da yine sanatta zümresel farkla alakalıdır (Fig. 32a-d).⁸²

Figür 32a-d: Balawat Tunç Kapı Kabartmaları I, II Ve VII Banтта Yer Alan Urartu Savaş Sahneleri (A. Schacner, a.g.e., Abb. 118-120).

Asur kentinde krali şehrin dışında, Dohk kenti kayalık alanlarında bulunan Asur kabartmaları da sanatın farklı bir boyutunu ortaya koymaktadır. Geniş bir sulama kanalı kenarında bulunan kaya kabartmalarında hayvanlar (özellikle aslan) üzerine basar durumda elleri kutsal selamla pozisyonunda tanrılar yer almaktadır. Hemen arkalarında ise kral, yürür durumda törensel kıyafetler içerisinde onları takip etmektedir. Halk sınıfından çiftçilerin kullandığı bu su kanalı üzerine resmedilen eserde kralın tanrılarının yeryüzündeki temsilcisi olarak gösterimi söz konusudur. Çok sayıda tanrının hemen gerisinde yer alan kral, halkına tanrılarının temsilcisi olduğu imajını vermektedir. Kabartmaların II. Sargon Dönemi'ne tarihlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir.⁸³

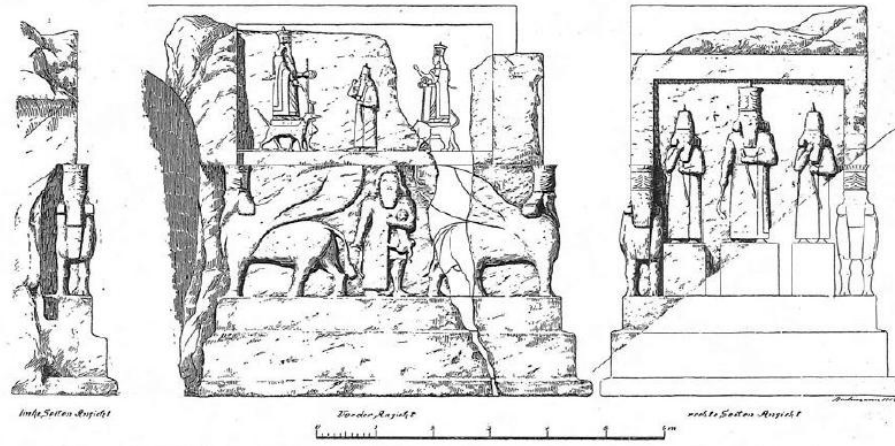
Sanherib Dönemi'nde de benzeri şekilde kaya kabartmaları görülmekte, bu kabartmaların konumları dolayısıyla saray sanatından çok halk sanatına hitap ettiğini göstermektedir. Kralın ilk kabartmalarından biri Cudi Dağı'na kazınmıştır. Yaklaşık altı kabartma bulunan dağ üzerinde kral yontuları çoğunlukla alçak kabartma şeklinde

⁸² L.W. King- M.A. Litt, a.g.e., , Pl. I-VI; VII-XII; XXXVII-XLII; Andres Schachner, *Bilder Eines Weltreichs: Kunst- und kulturgeschichtliche Untersuchungen zu den Verzierungen eines Tores aus Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salmanassar III, König von Assyrien*, Brepols Press, Belgium 2005, 175, Abn. 114-117.

⁸³ Erişim: <https://www.nationalgeographic.com/history/2020/01/rare-assyrian-carvings-discovered-iraq/>, (09.06.2020).

işlenmiştir. Kral polos başlığı, törensel kıyafeti ve asası ile betimlenmiş ve eli kutsal selamlama pozisyonundadır.⁸⁴

Sanherib Dönemi'ne ait bir diğer kabartma ise Hinnis olarak bilinen Bavian'da yer almaktadır. Ninive'ye su taşıyan kanalın su çıkış noktasına yapılan kabartmada kral, Tanrı Asur ve eşinin ortasında, yüzü tanrıya dönük şekilde işlenmiştir. Hemen altta iki karışık yaratık ortasında benzerine Sargon ve Sanherib saraylarında görülen Gılgamış betimine yer verilmiştir. Hemen yanındaki kabartmada ise Tanrı Asur ve iki yanında kral yontusu yer almaktadır (**Fig. 33**).⁸⁵

Figür 33: Bavian Su Anıtı (W. Bachmann, a.g.e., Abb. 13).

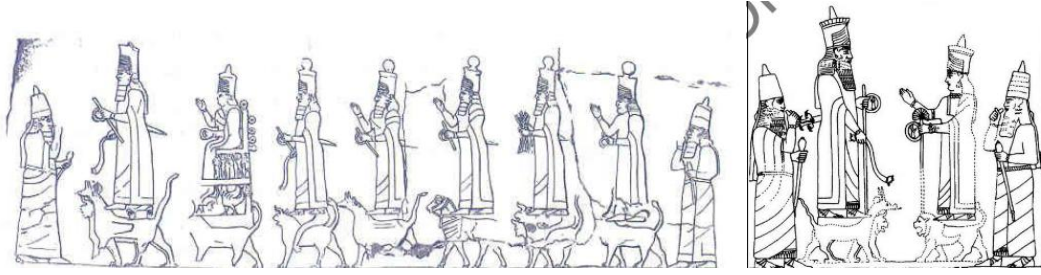
II. Sargon'a tarihlendirilen kaya anıtlarının aynısı Maltai'de bulunmuştur. Sanherib Dönemi'ne tarihlendirilen bu kabartmalarda ejder üzerinde Tanrı Asur, Asur'un eşi Ninlil, Sin, Şamai gibi Asur tanrılarının ve arka sınırlarında kutsal selamlama pozisyonunda kral görülmektedir.⁸⁶ Dohk Bölgesi'nde bulunan bir başka kabartmada kral, Tanrı Asur ve Eşi Ninlil'in yanında, törensel kıyafetler içerisinde görülmektedir. Su kanallarının Ninive'ye uzandığı ve halkın bu kanallar sayesinde tarım yapıldığı düşünüldüğünde Asur kralının halkına Tanrı Asur'un yeryüzündeki temsilcisi imajını vermek istemesi ile alakalıdır (**Fig. 34**).⁸⁷

⁸⁴ V. Sevin(a), a.g.e., s.174, Res. 208.

⁸⁵ Walter Bachmann, *Felsreliefs in Assyrien.Bavian, Maltai und Gundük*. Zeller, Osnabrück 1927, Abb. 13; Fredrick Mario Fales, "Khinis/Bavian: Changing Models for an Assyrian Monumental Complex", *Bulletin of the Ancient Near East Vol. 1 No. 2*, 2017, 237-286, Fig. 6.

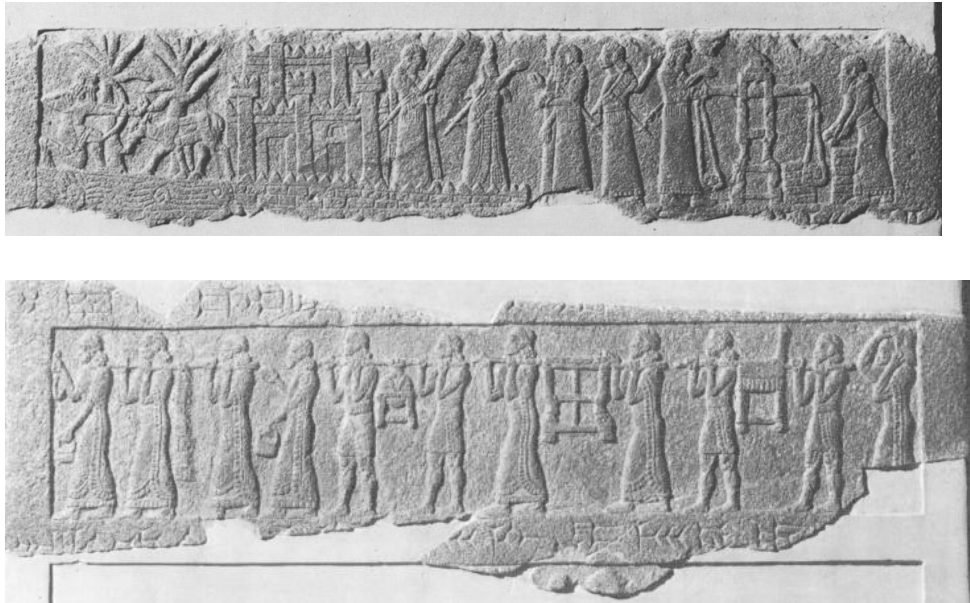
⁸⁶ V. Sevin(a), a.g.e., Res. 210.

⁸⁷ F.M. Fales, a.g.m., Fig. 15.

Figür 34: *Maltai (Sevin, 2010: Res. 21) ve Dohk'da Bulunan Kaya Kabartması (F.M. Fales, a.g.m., Fig. 15)*

MÖ 9. yy'da çoğunlukla halkın görebileceği yerlere dikilen dikilitaşlar, Asur politikaların halka buluştuğu önemli eserlerdir. Obeliskler krallığın ilk yıllarında yalnızca Asur merkezlerinde halka hitap ederken sonraki dönemlerde steller şeklinde farklı ülkelerde kullanılan, krallığın var olan saltanatının dilsiz tanıkları olarak kullanılmıştır.⁸⁸ Orta Tunç Çağı'ndan (MÖ 2000-1450) itibaren başlayan ve Yeni Asur Dönemi'nde yapımı süren obelisklerden biri Rassam Obeliski'dir. II. Asurnasirpal'e ait obelisk Kalhu Merkezi Yapı yakınlarında kırık durumda ele geçmiştir. Obelisk üzerinde kralın haraç alım sahneleri, haraçların taşınması, bir kale önünde gerçekleşen av sahnesi gibi konulara yer verilmiştir (**Fig. 35**).⁸⁹

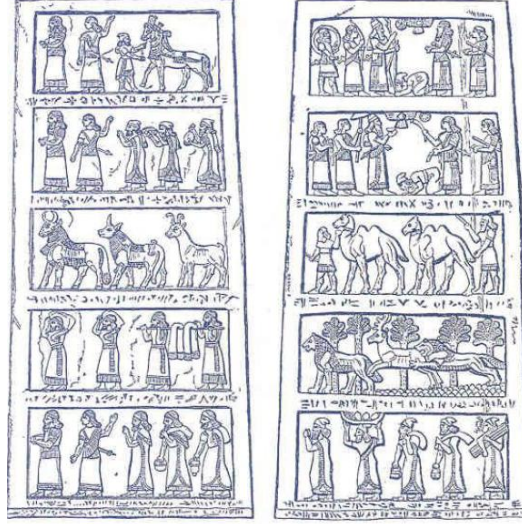

Figür 35: *Kalhu Rassam Obeliski'nde Görülen Bazı Sahneler (J. Reade(b), a.g.m., s. 22).*

⁸⁸ J. Reade(c), a.g.m., s., 336.

⁸⁹ J. Reade(b), a.g.m., s.1-22.

Kalhu'da bulunan bir diğer obelisk ise Merkezi Yapı olarak adlandırılan tapınağın önünde yer almaktadır. III. Salmanasar'a ait siyah obelisk, 198 cm boyutundadır. Yirmi kabartma panelinden oluşan eserin en başından itibaren Omri oğlu Jehu, Muşri (Mısır), Suhi ve Patina, Gilzanu'dan haraç alındığı resmedilmektedir. Sahnede yer alan haraçlar deve, kumaş, metal kap gibi son derece zengindir (Fig. 36).⁹⁰

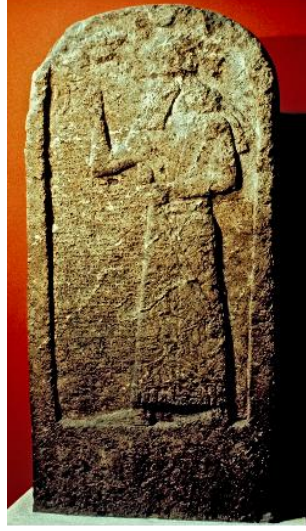
Figür 36: Kalhu Siyah Obelisk Sahnelerinden Örnekler (V. Sevin(a), a.g.e., s. 56, Fig . 61)

Görüldüğü üzere kentlerde halkın rahatlıkla görebileceği obeliskler üzerinde savaş sahneleri yerine krallığa biat eden halkla ilgili görsellere yer verilmiştir. Anlaşıldığı üzere krallar, kendi halkına vahşet ve sadist eylemlerin görselleri yerine tanrısal kimlikleri ve hüküm sürdükleri toprakların, kralın yüceliğinin gösterilmesini daha uygun bulmuş olmalıdır. Bir tapınak olarak kullanıldığı sanılan Merkezi Yapı'da yer alan bu kabartmalara karşı, Balawat'ta sadist uygulamalarında yer aldığı sahnelere yer verilmesi ideolojik propagandanın farklılığı ile ilgili olmalıdır.

Halk sanatı arasında yer alan bir diğer önemli eserler ise stellerdir. Daha çok fethedilen bölgelere krallık sınırlarının işaretlenmesi, fetih politikası uygulanan halkın Asur hududunda olduğunu bilmesi amacı ile yapılan stellerin çoğu Anadolu topraklarındadır. Stellerden en çok bilineni Diyarbakır Kurkh'da ele geçmiştir. Stel üzerinde II. Asurnasirpal törensel kıyafetler içerisinde kutsal selamlama pozisyonundadır. Benzeri şekilde tanrı sembolleri arasında işlenen bir stelde Kalhu'da

⁹⁰ J. Börker-Klähn, *a.g.e.*, s.152, A. Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC, II (858-745 B.C)* University of Toronto Press, Toronto 1996, s.62; V. Sevin(a), *a.g.e.*, s.56.

ele geçmiştir. Stelin sol kenarında yer alan kralın Asur tanrılarının adlarını yazarak kendini övdüğü görülmektedir (Fig. 37).⁹¹

Figür 37: II. Asurnasirpal Kurkh Steli (British Museum env: 118883)

III.Salmanasar'ın aynı yerde ele geçen stelinde kral törensel kıyafetler içerisinde, sahnenin sol üst köşesinde bulunan Tanrı Asur sembolü ile betimlenmiştir. Yazıtta, Nairi ülkesine düzenlenen seferler anlatılmıştır (Fig. 38).⁹²

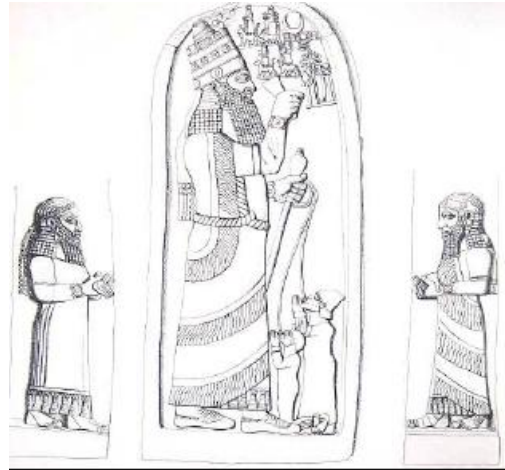
Figür 38: III. Salmanasar Diyarbakır Kurkh steli (British Museum, env: 118884)

⁹¹ Cyril John Gadd, *The Stones Of Assyria: The Surviving Remains Of Assyrian Sculpture, Their Recovery, And Their Original Positions*, Chatto and Windus, London, 1936, s.129, Kirk Greyson, *Rulers of the Early First Millenium B.C. I (1114-859 B.C.): The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods Vol.2*, Univeristy of Toronto Press, Toronto 1991, A.0.101.19.

⁹² Henry Creswicke Rawlinson, *The Cuneiform Inscriptions of Western Asia, III*, London 1870, Plate 7, 8; Greyson, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC, II (858-745 B.C)*, 1870, A.0.102.21-24.

III. Adad-Ninari ve IV Salmanasar'ın (Maraş'tan getirilen) İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'nde yer alan stellerinde, Fırat kıyılarına düzenlenen seferler anlatılmakta ve krallar çok sayıda Bel ve Tanrı Asur başta olmak üzere tanrı sembolü önünde törensel kıyafetler içerisinde kutsal selamlama pozisyonu içerisinde durmaktadır.⁹³

Halk sanatı içerisinde en çarpıcı stellerin başında Eserhaddon'a ait Zincirli steli gelmektedir. MÖ 671 yılında Mısır seferi sonrası Zincirli'ye dikilen stelde kral, törensel kıyafetler içerisinde yer alan tanrı figürleri, Asur, Sin gibi tanrılara ait sembollerin altında resmedilen kral Nubya firavunu Taharqa ve Tyroslu Ba'lu'yu ağızlarına halkalar ve halkalara takılı ip ile tutmaktadır. Aman diler pozisyonunda resmedilmiş bu yönetici sınıfa karşın kral son derece duygusuz resmedilmiştir. İki yanda yer alan veliaht prenslerden daha büyük bir kabartma içerisinde yer alan kral, vasal krallık halkına açıkça bir mesaj vermektedir (**Fig. 39**).⁹⁴ Benzeri bir stel, Til Barsip'te de ele geçmiştir.⁹⁵

Figür 39: Eserhaddon Zincirli Steli (J. Börker-Klähn, a.g.e., No. 219).

Halk sanatının en iyi izlenebildiği alanların başında eyalet merkezleri gelmektedir. Daimi bir ikametgâh alanı olmayan ve genellikle savaş sonrası ikamet edilen merkezlerden biri olan Til Barsip'te, III. Tiglat Pileser Dönemi'nde bir saray kurulmuştur. Sarayın duvarlarında daha çok karışık yaratık figürleri (Oda 26), kanatlı ceniler ve boğa, kanatlı karışık yaratıklar ve hemen arkada bir erkek figürü (Oda 46),

⁹³ J. Börker-Klähn, a.g.e., No. 163, 232.

⁹⁴ J. Börker-Klähn, a.g.e., No. 219, V. Sevin, a.g.e., s.185.

⁹⁵ J. Börker-Klähn, a.g.e., No. 217.

geometrik desenler, törensel bir yürüyüş içerisinde hadım ağa figürleri ve hemen önde taht üzerinde oturan Asur kralı görülmektedir (Fig. 40).⁹⁶

Figür 40: Til Barsip Oda 47 Duvar Resim Örneği (P. Albenda(c), a.g.e., Pl. 21)

Sarayda yer alan sahnelerden genellikle şiddet içerikli örneklere yer verilmemesine karşın ana salon odası (24) üzerinde kralın ayaklarına kapanarak aman dileyen bir Kuzey Suriyeli yerel beyin ve Asur askeri tarafından bir bedevinin öldürülmesi gibi sahneler Asur saray sanatı örneklerine benzerlik göstermektedir (Fig. 41a).⁹⁷ Ayrıca aynı oda içerisinde bulunan kralın av sahnesi de ana salon duvarları süslemektedir (Fig. 41b).⁹⁸

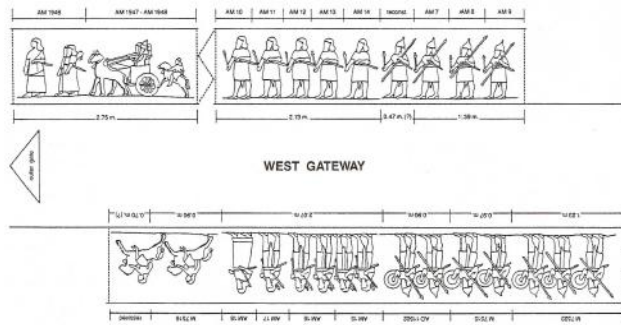
Figür 41a-b: Til Barsip Kenti 24 No'lu Odada Bulunan (V.Sevin(a), a.g.e., s.Res. 124; V. Sevin(b), a.g.e., s.64).

⁹⁶ Til Barsip Oda 47, P. Albenda(c), a.g.e., s.33-69, Pl. 21-23.

⁹⁷ V. Sevin, a.g.e., s.103-104, Res. 122-124.

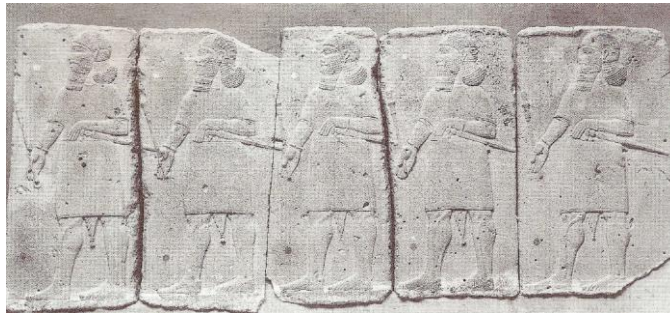
⁹⁸ V. Sevin, a.g.e., s.64.

III. Tiglat Pileser tarafından kurulan bir diğer eyalet merkezi olan Hadatu sarayı duvarlarında da halk sanatına ait görseller söz konusudur. MÖ 8. yy'da kurulan sarayın batı kapısının her iki yanında Kalhu, Ninive Dur-Şarrukin saraylarında benzerine rastlanır şekilde tören alayı sahnesine yer verilmiştir. Tören alayı, sağa doğru ilerler pozisyonundadır. İlk kabarmada kral öndeki iki görevlinin gerisinde arabası içerisinde ilerlemektedir. Hemen arkasında hadım ağalar ve muhafızlar yer almaktadır. Karşı duvar üzerinde ise süvarilerin gerisinde yaya durumda kral, saray çalışanları (hadım ağalar) ve muhafızlardan oluşan tören alayı sahnesi yer almaktadır. Kral törensel kıyafetler içerisinde. Saray kapısında bir aslan heykeli bulunmuştur (Fig. 42).⁹⁹

Figür 42: Hadatu Batı Kapısı Kabartmaları (P. Albenda(b), a.g.e.,s. 11, Fig. 16)

Albenda'nın kapı girişlerinde yer aldığını düşündüğü bir diğer kabartma grubunda haraç alımı sahnelerine ve Asurlu askerlere yer verilmiştir (Fig. 43).¹⁰⁰ Sahnelerde yer alan figürlerde Asurlu figürlerin yanında Geç Hitit sanatından esintilerinde görülmektedir.

Figür 43: Hadatu Duvar Kabartmaları (P. Albenda(b), a.g.e., s.7, Fig. 2).

Yukarı detaylandırıldığı üzere eyalet merkezleri, kent meydanları, sitadel dışında yer alan kaya kabartmalarındaki sanat anlayışı, saraylarda görülen anlayıştan farklıdır.

⁹⁹ Paul Albenda, "The Gateway and Portal Stone Reliefs from Arslan Tash" *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 271, 1988b, 11.

¹⁰⁰ P. Albenda(b), a.g.e., s.11-vd.

Kralın genellikle törensel kıyafetler içerisinde tanrısal semboller veya direkt tanrıların yanında yer aldığı sahneler, yerel halk ve eyaletlerde yer alan toplum için Asur'a biat etmeyi kolaylaştırmaktadır. Özellikle Anadolu kentlerinden Geç Hitit sınırlarında bulunan Asur izlerinde sadist uygulamaları ve vahşeti görmek mümkün değildir¹⁰¹. Ancak Urartu askerlerinin tanımlandığı saray sanatında bu vahşet göze çarpmaktadır. Bunun en büyük nedeni Hititlerin tıpkı Sümerler gibi Anadolu'nun kadim uygarlığı olması ve dindar, naif bir toplum olmaları ile ilgilidir. Bu tür toplumların biat etmesi, ancak dindar ve naif bir kral tarafından gerçekleştirilebilmektedir. Bu da sanatın siyasal boyutu ile doğru orantılı olarak yansıtılmaktadır.

¹⁰¹ J. Reade, a.g.m., s.336.

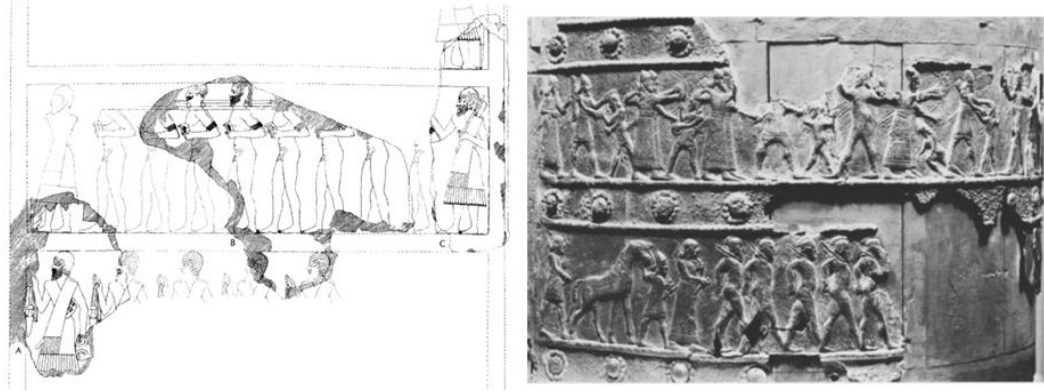
Değerlendirme ve Sonuç

Asur, MÖ 4. binden itibaren tarih sahnesini yerini alan kadim bir şehirdir. Şehirden imparatorluğa dönüşün neredeyse her aşamasının incelenebildiği bu uygarlığın sanatı da tıpkı uygarlık kadar büyük ve gelişmiştir. Yaklaşık 400 yıl boyunca kesintisiz olarak Kuzey Irak'a ve çok sayıda dış ülkeye hükmetmek akıl ve yönetimde üstünlük gerektirmektedir. Nitekim Asur kralları ve yönetici sınıfın bunu son derece başarılı yaptıkları kesindir. Bu siyasal başarı da propagandanın yeri son derece önemlidir. Mezopotamya kurulduğu coğrafyanın doğal kaynaklardan mahrum olması nedeni ile dışa bağlı bir ekonomiye sahiptir. Asurluların MÖ II. binden itibaren kurduğu ve Yeni Asur krallarının daha geniş sınırlara ulaştırdığı ticaret ağının Asur lehine ilerlemesi propagandanın gerekliliğinin başında gelmektedir. Ancak Asur krallarının biat etmesini istediği yalnızca yabancı ülke vatandaşları değildir. Siyasi tarihte pek çok kez yaşanan saray entrikalarına karşı kendi halkının da biat etmesi bir o kadar önemlidir. İşte bu noktada Asur sanatı her yönü ile devreye girmektedir. Asur sanatı görsel amacın dışında siyasal otoriteye hizmet eden bir araçtır. Asur Dönemi'nde her kesimin okuma yazma bilmediği açıktır. Ancak okuma yazma olmadan da kralın gücü, otoritesi ve kralın tanrılardan aldığı gücü aktarma yolu söz konusudur. Krallar bu mesajı halka sanatta aktarmaktadır.¹⁰² Kökleri MÖ III. bine dayanan Yeni Asur Sanatı, yeni oluşumlar ve kurallar doğrultusunda Kadim Mezopotamya mirasının bir temsilcisidir. MÖ III. binde Sümer ve ardından Akad İmparatorluğu krallarına ait stel ve çeşitli sanat eserlerinde erken propaganda araçlarını görmek mümkündür. Örneğin Akad Kralı Naramsin'in (MÖ 2254-2218) ünlü stelinde kral kendini tanrılaştırmış (boynuzlu başlık), çıplak düşman askerlerinin üzerine basarken hemen üzerinde bu gücü onlardan aldığına işaret eder şekilde tanrısal sembollerle betimlenmiştir. Diyarbakır Pir Hüseyin'de bulunan stelin krallığın uzak noktasına dikilme nedeni de aslında Asur kralları ile aynıdır; propaganda.¹⁰³ Akad Nasiriyah siteli de aslında Asur sanatının kökenleri arasındadır. Stel üzerinde görülen sahnede çıplak düşman askerleri tıpkı Balawat tunç kapı

¹⁰² Irene Winter, "Art in Empire: The Royal Image and the Visual Dimensions of Assyrian Ideology", *Assyria 1995: Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, September 7-11, 1995*. Helsinki 1997, s.360-362.

¹⁰³ Hansen, "Art Of The Akkadian Dynasty", *Art of the First Cities: Third Millennium BC*, Yale Univeristy Press, London 2003, s. 189-210.

kabartmalarında olduğu gibi Akadlı bir asker tarafından kral huzuruna çıkartılmaktadır (Fig. 44).¹⁰⁴

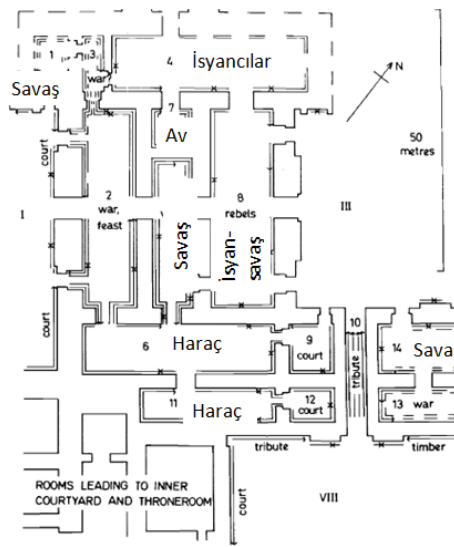
Figür 44: Akad Nasiriyah Steli (P. McKeon, a.g.m., Fig. 6) ile Salamanasar Balawat Kapı Kabartmasında (L.W., King-M.A. Litt, a.g.e., Pl. XLV Band VIII 3) Görülen Benzer Sahneler

Örneklerden anlaşılacağı üzere Asur kralları atalarının bıraktığı ve öğretileri ile yönetim bilincine kazınan sanatsal yönetimi oldukça iyi kullanmıştır. Bu sanat anlayışı II. Asurnasirpal, III. Tiglat Pileser ve II. Sargon döneminde belirli eşiklerden geçmiş ve her yeni eklenti aslında kralların askeri başarılarındaki artış, sarayın zenginliği ile doğru orantılıdır. II. Asurnasirpal Dönemi saray sanatı ele alındığında; kralın kendini 3 farklı karakterle aktarmaya çalıştığı görülmektedir. Tahtın hemen üzerinde yer alan tanrı-kral sahnesinde “*Büyük tanrıların bekçisi, ibadetçisi*”, taht odasının sol köşesinde, tahtın yanındaki duvarda av sahneleri ile “*yırtıcı*”, bir diğer duvarda yer alan savaş sahneleri ile de “*fethedilmesi zor toprakların fatihi*”. Tüm bu unvanları aslında Ninurta şapelinde bulunan bir yazıtta kullanan kral bu vasıfları taşıdığını görsel öğelerle de yansıtmayı hedeflemiştir.¹⁰⁵ II. Sargon’un Dur Şarrukin kenti örnek olarak alınacak olursa, sarayın “Kabul Kanadı (*reception-wing*)” içerisinde propaganda sanatının her türlü örneğini görmek mümkündür. Bir avludan (VII) girilen sarayda duvarlar üzerine resmedilen haraç sahnelerinin gerçekten yaşandığı açıktır. III No’lu alana gelen konuklar kralın çok sayıda kabartması ile dolu alandan 8 No’lu odaya vardıklarında kralın caydırıcı propaganda sanatı ile karşılaşmaktadır. Bu alan sonrası özel bir davetin verildiği sanılan odalar ilerlemek amacı ile 6-11 No’lu kapıları kullanan konuklar bu yol güzergâhı boyunca devasa karışık yaratık heykelleri ile karşılaşmaktadır. Ziyafet salonunda (4)

¹⁰⁴ John F. McKeon, “An Akkadian Victory Stele”, *Bulletin Museum of Fine Arts*, 67, Boston 1970, Fig. 6.

¹⁰⁵ J. F. Mckeon, Mckeon, a.g.m., s.363-364.

amacına uygun şekilde av ve ziyafet sahneleri görülmektedir. Neredeyse tüm saraylarda av sahnelerinin özel davet odalarında resmedilmesi ilginçtir. Kralın avdaki başarısı olasılıkla kişisel zevk olarak duvarları süslenmiş, kral bu salonlarda ziyafet verirken kendi başarısı ile övünmektedir. Ancak Reade bu kabartmalarda aslanların düşmanları temsil ettiği ve kralın vahşet sahneleri olmada dahi korku duygusunu yaratabildiğini iddia etmektedir¹⁰⁶. Sargon sarayı dışında bulunan özel sarayların duvarlarında ise tanrılarına ibadet eden evin reisinin görülmesi, soyluların sanatta krala öykündüğünü göstermektedir (Fig. 45). Bu durumda aslında saray sanatının son derece etkili olduğuna işaretir.

Figür 45: Konularına Göre Dur Şarrukin Sarayı Kabartmaları (J. Reade(a), a.g.m., Fig.16).

Sanherib Dönemi'nde askeri anlatılar, haraç sahnelerinin yanı sıra av sahnelerinin çokça betimlenmesi de kralın kendine olan hayranlığı ile açıklanabilir. Tapınaklarda görülen sanatta daha kullanıma uygun olarak büyü, tanrı ve karışık yaratık betimlemelerine yer verildiği görülmektedir.¹⁰⁷ Asur saraylarına gelen elçilere ve saray erkânına yönelik hazırlanan sanatta, düşmanların veya isyancıların kalplerine korku duygusunu eklemek, dini sahneler ve av sahneleri ile kralın gücünün kaynağının idrakinin sağlanmasını hedeflemiştir. Bu hedefin yerine ulaştığı, 400 yıllık hükümdarlığın eriştiği noktalar ve haraç sahnelerinin çokluğunda da anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ Saray sahnelerinde bu

¹⁰⁶ Julian Reade, *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*, Akademisk Forlag, Copenhagen 1979a, s. 336, 338.

¹⁰⁷ J. Reade, a.g.m., s.338-339.

¹⁰⁸ Mehmet Ali Ataç, *The Mythology of Kingship in Neo-Assyrian Art* Cambridge University Press, Cambridge 2014, s.30-33.

konulara yer verilme nedenlerinden biri de belki kralın düşmanları uzağında değil yakınında görmesi başta veliaht prens olmakla birlikte çoğu saray çalışanının olası bir isyanını bastırma yolunu fiziksel uğraşı yerine, sanat ile sağlaması olabilir.

Asur saray sanatının etki alanlarının tespiti için, saraylarda kimlerin ağırlandığının da irdelenmesi gerekmektedir. Asur özel törenleri ve özellikle de sarayların inşası sonrası verilen şölenlerde elçilerin davet edildiği yazılı kaynaklardan bilinmektedir. Nitekim II. Asurnasirpal Kalhu kentinin başkent oluşu şerefine verdiği törende 70.000 konuğu sarayda ağırladığından bahsetmektedir. “...*Bütün ülkelerden gelenler ve Kalhu halkı ile birlikte 69.574 kişiyi on gün boyunca yedirdim, içirdim, banyo yaptırdım, kutsal yağlar sürdürdüm... Onları böyle ağırladım ve huzur neşe içerisinde ülkelerine gönderdim...*”¹⁰⁹ Eserhaddon, Hatti şehirlerindeki yirmi iki kral, sahil ve denizin ortasındaki kralların haraç ve Kalhu’daki inşaat faaliyetlerine katıldığından bahsetmektedir.¹¹⁰ Ayrıca özellikle obeliskler, kral dairelerinin giriş kapılarında yer alan kabartmalarda Frig, Unqi, Urartu, Elam gibi çok farklı ülkelerin elçilerinin haraç taşıma sahneleri, kentlerin çok sayıda bölge halkı tarafından bizzat görüldüğüne kanıttır.

Asur sanatında şiddet politikası her kesime aynı devam etmemektedir. Düşmanlar genellikle aciz ve Asur karşısında güçsüzdür ancak uygulanan şiddetin dozu farklıdır. Örneğin kabartmalarda Urartular, III. Salmanasar Dönemi ile birlikte genelde savaşta yenilmiş, çıplak ve aciz bir görünüm izlerken, II. Sargon Dönemi’nde gerçekleşen 8. Seferin anlatıldığı kabartmalarda ağır yenilgi alırken görülmektedir. Asurbanipal Dönemi kabartmalarında Urartulu bir elçinin Asur sarayına haraç getirdiği ve barışçıl ortamın sağlandığı anlaşılmaktadır. Babil politikalarında barışçıl bir yol izlenerek daha çok bağımsızlıklarının korunma izni verilmiştir. Elamlar kabartmalarda ve yazılı kaynaklarda şiddete en çok maruz kaldığı anlaşılan halklardandır. Elamlıların tahta rakip olduğu düşüncesi sanattaki tutuma da yansımıştır. Elam prensleri genelde kafaları kesilmiş, halkı Asur karşısında yenilgiye uğramış şekilde betimlenmektedir. Akdeniz politikasının ilk ayaklarından biri olan Sidon seferinin anlatıldığı kabartmalarda da Asur ordusunun gücü yansıtılmasına karşın sadist işkencelerin boyutu daha azdır. Geç Hitit kent devletlerinde bulunan kral kabartmalarında ise kralın

¹⁰⁹ The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period (RIMA), 2 A.O.101.30.

¹¹⁰ Shigeo Yamada, “Neo-Assyrian Trading Posts on the East Mediterranean Coast and “Ionians”: An Aspect of Assyro-Grek Contact” *Prince of the Orient: Ancient Near Eastern Studies in Memory of Prince Takahito Mikasa*, Japan 2019, s.229-230.

saldırıcılığı yerine dindar tutumu ön plandadır. Bu da aslında Anadolu'nun batısında ticari faaliyetlerin merkezi olan Geç Hitit halkına karşı daha saygılı bir tutum edildiğini göstermektedir.

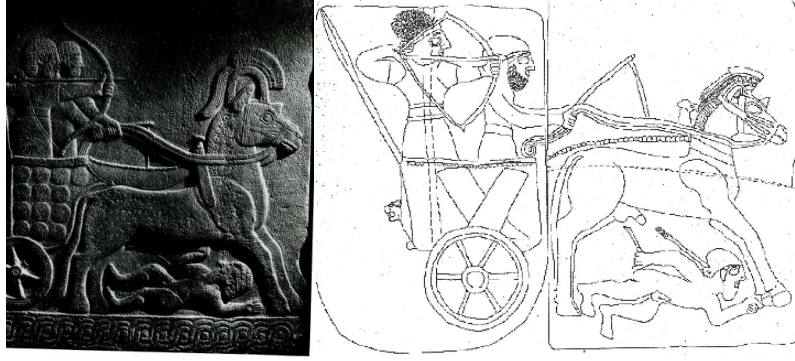
Halk sanatında uyguladığı politikalar ise kralların daha çok dini yönlerini ve kudretlerini anlatma adına hazırlanmış gibi görünmektedir. Steller, obelisk ve kaya kabartmalarında vahşet yerine daha çok tanrılar, tanrısal simgeler önünde kralların bulunması bu durumun kanıtıdır. Steller üzerindeki yazıtlarda krallar kendilerini övgü ile anlatmakta iyi yönlerini açığa çıkartmaktadır. Stellerin genellikle uzak noktalara dikildiği göz önünde bulundurulduğunda yabancı halk üzerinde kralların farklı bir etki çabası olduğunu göstermektedir. Ancak Asur propagandasının halk üzerinde etkisinin artırılması için Til Barsip ve Sam'al'da bulunan stellerde kralların düşman askerleri üzerindeki etkisinin aktarılması da ihmal edilmemiştir. Til Barsip, Hadatu şehirlerinde görülen sanatın Asur'un yüceliğinin aktarılmasının yanı sıra krala haraç getirme sahneleri ile tabancı halkında bu durumu göz ardı etmemesi gerektiği mesajı verilmektedir.

Yeni Asur saray sanatında görülen propaganda, bilim insanları tarafından farklı çerçevelerde değerlendirilmektedir. Asur kabartmalarının propaganda dışında çok daha derin incelenmesi gerektiğini düşünen bilim insanları da bulunmaktadır.¹¹¹

Asur saray sanatı sınırları dışında çok sayıda uygarlığı da olasılıkla hem siyasi hem de sanatsal açıdan etkilemiştir. Bu bağlamda en yakın örnekler Geç Hitit (MÖ 1000-650) ve Urartu Krallığı'dır (MÖ 850-645). Asur'un MÖ 9-7. yy kadar neredeyse aralıksız olarak baskı altında tuttuğu Geç Hitit Kent Devletleri, sanatsal faaliyetler üç temel evre geçirmiştir. Asur'un sanatından uzak, Hitit'in arı sanatının betimlendiği sahnelerde vahşete yer yoktur. Ancak MÖ 8. yy sonrası sanatta savaş sahnelerine yer verildiği görülmektedir. Özellikle Asur sanatında sıkça görülen çıplak düşman askerlerinin üzerinde yer alan savaş arabalı sahneler, Zincirli, Kargamış, Tel Teyinat'ta kullanılmaya başlanan konular arasındadır (**Fig.46**) (Darga, 1992: 248-249). Hitit sanatında MÖ 13. yy'da arabalı bir savaş sahnesinin görülmektedir. Sahnede at arabası altında çıplak düşman askeri görülmektedir. Ancak bu sanatın Anadolu'lu olmadığı açıktır.¹¹²

¹¹¹ J. Reade(a), a.g.m., s. 1-vd.; M. A., Ataç, a.g.e., s. 1-vd.

¹¹² Muhibbe Darga, *Hitit Sanatı*, Akbank Yayınları, İstanbul 1992, 129, Fig. 131.

Figür 46: Kargamış Ve Zincirli'de Bulunan Taş Kabartmalar (M. Darga, a.g.e., s.248-249, Res. 255-256).

Saray sanatında görülen bir diğer yenilik ise kafa kesme sahneleri ve kesilen kafaların duvar kabartmalarında görülmesidir. Kargamış Zafer stelinde yer alan sahnelerde askerlerinin düşman askerlerinin kafasını kesmeleri ve kesilen kafaların yer aldığı taş kabartmalar bu örneklerden biridir (**Fig. 47**).¹¹³

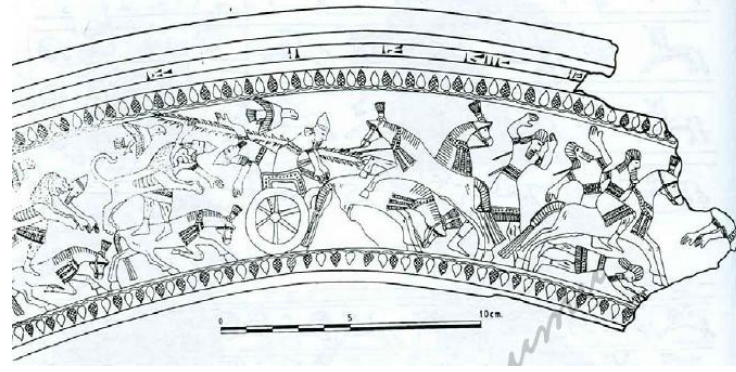

Figür 47: Kargamış Zafer Steli (E. Akurgal, a.g.e., Res. 121a)

Urartu sanatında görülen av ve savaş sahnelerinde de Asur sanatında öykünme söz konusudur. Sanatın kökenleri bilinmeyen Urartu Uygarlığı'nın özellikle kemerler üzerine yansıttığı av ve savaş sahnelerinde Asur sanatının etkilerini görmek mümkündür. Örneğin Anzaf'ta bulunan bir kalkan üzerinde Urartulu tanrılar resmedilmiş, Baş Tanrı Haldi'nin hemen önünde ise aslanların düşman askeri Asurluları parçaladığı bir sahne yer almaktadır. Tanrı Haldi'nin fırlattığı ok ile yaralanan askerlerinin bu betimlemeleri, Asur krallarının tanrı sembolleri ile betimlediği savaş sahnelerine benzerdir (**Fig. 48**).¹¹⁴

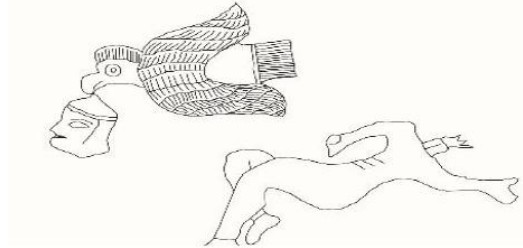
¹¹³ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara 2014, 225.

¹¹⁴ Serhan Gündüz, "MÖ. 1. Binin İlk Yarısında Önasya Krallıklarında Araba Tekerleklerinin Özellikleri ve Yapım Teknikleri", *Belleten*, c. 66, s. 247, Ankara 2002, Res. 96.

Figür 48: Anzaf'ta Bulunan Tunç Kalkan Parçası (S.Gündüz, a.g.m., Res. 96)

Asur savaş sahnelerinde görülen savaş ve av sahnelerinde yırtıcı kuş betimlemelerine sıklıkla rastlanmaktadır.¹¹⁵ Urartu sanatı içerisinde benzeri sahnelere özellikle orta genişlikteki kemerler üzerinde ziyafet sahneleri, savaş veya av sahneleri üzerinde de rastlamak mümkündür.¹¹⁶ Urartu orta kemer örneği üzerinde bir düşman askerinin başının yırtıcı kuş tarafından taşınması, Asur'da Kalhu Kuzeybatı sarayı duvar kabartmalarında da görülmektedir.¹¹⁷ Savaş sahnelerindeki birçok ayrıntının benzerliği, Urartu sanatındaki propagandanın Asur sanatından öykünme olduğunu gözler önüne sermektedir (Fig. 49).

Figür 49: Urartu Orta Kemer (Çavuşoğlu, a.g.e., Lev. VI/12) ve Kalhu Duvar Kabartmalarında (H. Layard(a) a.g.e., Pl. 22) Görülen Savaş Sahnesi.

¹¹⁵ İsmail Coşkun, "Eski Yakındoğu'da Avcı Kuşlar", *Current Debates on Social Sciences Human Studies* 3, Ankara 2019, s. 133-148.

¹¹⁶ Rafet Çavuşoğlu, "A Fragmentary Urartian Bronze Belt in the Diyarbakır Museum", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, XLV/1, 2003, 21-26; Rafet Çavuşoğlu, *Urartu Kemeler*, İstanbul: Rezan Has Müzesi, 2014, Lev. VI/12.

¹¹⁷ R. Çavuşoğlu, a.g.e., Lev. VI/12; H.Layard (a), a.g.e., Pl. 22.

Saray sanatının amacı, saraylara gelen yabancı ülkelerin yönetici ve elçileri ile sarayda bulunan yönetici sınıfın olası isyanlarına psikolojik bir ket vurmak, “korku” duygusunu tetikleyerek biat etmesini kolaylaştırmaktır. Asur Saray Sanatı, başta veliaht prensler ve sarayın üst düzey yöneticileri olmak üzere her kesime, mutlak yöneticinin kral olduğunu, kralın da güç kaynağını tanrılardan aldığını göstermektedir. Ancak bu amaç her ırka, her kesime farklı anlatımlarla aktarılarak etki sahasının karakterize bir uyum içinde ilerlediğini gözler önüne sermektedir. Asur, sanatta kime neyi göstermek istiyorsa önceden planlayıp bunu sanatsal anlatımla yapmaktadır. Bu anlamda Asur halk ve saray sanatı kurgusal anlamda farklılıklar göstermektedir.

Kaynaklar

AKURGAL, E., *Anadolu Kültür Tarihi*, Phoneix Yayınları, Ankara 2014.

ALBENDA, P. “The Gateway and Portal Stone Reliefs from Arslan Tash”
Bulletin of the American Schools of Oriental Research 271, 1988b, s.5-30.

ALBENDA, P., *Ornamental Wall Painting in the Art of the Assyrian Empire*,
Leiden 2005c.

ALBENDA, P., *The Palace of Sargon, King of Assyria: Monumental Wall
Reliefs at Dur Sharrukin, from Original Drawings Made at the Time of Their Discovery
in 1843–1844 by Botta and Flandin*, Synthese 22, Editions Recherche sur les
civilisations, Paris 1986a.

ATAÇ, M.A., *The Mythology of Kingship in Neo-Assyrian Art* Cambridge
University Press, Cambridge 2014.

BACHMANN, W., *Felsreliefs in Assyrien.Bawian, Maltai und Gundiük*. Zeller,
Osnabrück, 1927.

BARNET, R.D., FALKNER, M., *The Sculptures Ashur-nasir-apli II (883-859
BC) Tiglath Pileser III (MÖ 745-727), Eserhaddon (681-669 BC) from the Central and
South-west Palace at Nimrud*, London, 1962.

BARNETT, R.D., *Sculptures from The North Palace of Ashurbanipal at
Nineveh (668-627 B.C.)*, The Trustees of The British Musueum, Oxford 1976.

BOTTA, P. E., FLANDİN, M. E., *Monument de Ninive découvert et décrit par
M.P.E. Botta; mesuré et dessiné par M.E. Flandin*, Imprimerie, Paris 1849.

BÖRKER-KLÄHN, J., *Alt Vorderasiatische Bildstelen und vergleichbare Felsreliefs*, Philipp von Zabern, Mainz 1982.

CIFARELLI, M., *Enmity, Alienation and Assyrianization: The Role of Cultural Difference in the Visual and Verbal Expression of Assyrian Ideology in the Reign of Ashurnasirpal II (883- 859 B.C.)*, New York 1995.

COŞKUN, İ., “Eski Yakındoğu’da Avcı Kuşlar”, *Current Debates on Social Sciences Human Studies* 3, Ankara 2019, s.133-148.

COŞKUN, İ., “Til Tuba Savaşı ve Zafer Töreni”, *Asos Journal* 77, 2018, s.591-600.

CURTİS, J., READE, J., *Art and Empire: Treasures from Assyrian in the British Museum*, London 1995.

CURTİS, J.E., TALLİS, N., *The Balawat Gates of Ashurnasirpal II*, British Museum Press, London 2008.

ÇAVUŞOĞLU, R. “A Fragmentary Urartian Bronze Belt in the Diyarbakır Museum”. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, XLV/1, 2003, s. 21-26.

ÇAVUŞOĞLU, R. *Urartu Kemerleri/Urartu Belts*. Mas Matbaası, İstanbul 2014.

DARGA, M. *Hitit Sanatı*, Akbank Yayınları, İstanbul 1992.

FALES, F.M., “Khinis/Bavian: Changing Models for an Assyrian Monumental Complex”, *Bulletin of the Ancient Near East Vol. 1 NO. 2*, 2017, s. 237-275.

FRANKFORT, H., *The Art And Architecture of the Ancient Orient*, London 1970.

GADD, C.J. *The Stones of Assyria: The Surviving Remains of Assyrian Sculpture, Their Recovery, And Their Original Positions*, London, 1936.

GALİL, G., *The Lower Stratum Families in the Neo Assyrian Period*, British, 2007.

GARELLİ, P., “Problemes de stratification sociale dans l’empirie Assyrien”, *Gesellschaftsklassen im alten Zweistromland und in den angrenzenden Gebeieten*, Verlag Bayerische Akademie der Wissenschaften, Munich 1972, s. 73-80.

GELB, I.J., “From Freedom to Slavery”, *Edzard*, München 1972, s. 81-92.

GRAYSON, K.A., *Assyrian Rulers of the Early First Millenium B.C. I (1114-859 B.C.): The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods Vol.2*, University of Toronto, Toronto 1991.

GÜNDÜZ, S., “M.Ö. 1. Binin İlk Yarısında Önasya Krallıklarında Araba Tekerleklerinin Özellikleri ve Yapım Teknikleri”, *Belleten*, c. 66, s. 247, Ankara 2002 s.789-817.

KARLSSON, M., *Early Neo Assyrian State Ideology: Relations of Power in the Inscriptions and Iconography of Ashurnasirpal II (883-859) and Shalmaneser III (858-824)*, Sweden 2013.

KARLSSON, M., *Relations of Power in Early Neo-Assyrian State Ideology*, Sweden 2016.

KİNG, L.W., LİTT, M.A., *Bronze Reliefs from The Gates of Shalmaneser: King of Assyria BC 860-825*, London, 1915.

KÖROĞLU, K. *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

KUHRT, A. *Eski Çağ’da Yakındoğu* cilt: II, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013.

LANDSBERGER, B. *Sam'al, Studien zur Entdeckung der Ruinenstätte Karatepe*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1948.

LAYARD, A. H., *The Monuments of Nineveh: First & Second Series*, Murray, London 1849a.

LAYARD, A.H., *Discoveries Niniveh and Babylon*, New York 1853d.

LAYARD, A.H., *Nineveh and its Remains*, 2 vols., Muray, London 1849b.

LAYARD, A.H., *The Monuments of Niniveh*, London 1853c.

LEHMAN-HAUPT, C.F., *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1906.

LOUD, G., *Khorsabad, Pt. 1: Excavations in the Palace and at a City Gate*, OIP 38, Oriental Institute, Chicago 1936.

LUCKENBİLL, D., *Ancient Records of Assyrian and Babylonia (LAR I-II)*, Chicago 1926.

MALLOWAN, M.E.L., *Nimrud and Its Remains*, London 1966.

McKEON, P. "An Akkadian Victory Stele", *Bulletin Museum of Fine Arts*, 67, 1970, s. 226-243.

MEUSZYŃKI, J., *Die Rekonstruktion der Reliefdarstellungen und ihrer Anordnung im Nordwestpalast von Kalhu (Nimrud)*, Verlag Phillip von Zabern, Mainz am Rhein 1981.

OATES, J., OATES, D., *Nimrud: An Assyrian Imperial City Revealed*, London: British School of Archeology in Iraq, London 2001.

PATERSON, A., *Assyrian Sculptures: Palace of Sinacherib*, M. Nijhoff, Layeh 1913.

RADNER, K., “An Imperial Communication Network: The State Correspondence of the Neo- Assyrian Empire”, *State Correspondences of the Ancient World from the New Kingdom to the Roman Empire*, Oxford University Press, New York 2014, s. 64–93.

RADNER, K., “Assyrische Handelspolitik: die Symbiose mit unabhängigen Handelszentren und ihre Kontrolle durch Assyrien,” *Commerce and Monetary Systems in the Ancient World: Means of Transmission and Cultural Interaction*, Wiesbaden 2004, s.152–169.

RAWLISON H.C., *The Cuneiform Inscriptions of Western Asia III*, London, 1870.

READE, J., “Ideology and Propaganda in Assyrian Art”, *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*, 1979a, s. 329-344.

READE, J., “Rassam Obelisk”, *Iraq Vol. 42 No. 1*, 1980b, s. 1-22.

READE, J., *Assyrian Sculptures*, Cambridge: Harvard University Press, 1999c.

RUSSELL, J.M., “Assyrian Art”, *A Companion to Assyrian*, 2017, s.453-511.
SAA, State Archives of Assyrian.

SCHACHNER, A., *Bilder Eines Weltreichs: Kunst- und kulturgeschichtliche Untersuchungen zu den Verzierungen eines Tores aus Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salmanassar III, König von Assyrien*, Brepols Press, Belgium 2005.

SEVİN, V., *Yeni Asur Sanatı I: Mimarlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999a.

SEVİN, V., *Asur Resim Sanatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010b.

TAYLOR, J.G., “Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood”, *Journal of the Royal Geographical Society of London* 35, 1865, s.21-58.

TOLSTOY, L.N., *Sanat Nedir?*, (çev. Mazlum Beyhan), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000.

WILSON, A., ALLEN, G.T., *Khorsabad Part II: The Citadel and the Town*, The University Chicago Press, Chicago 1938.

WINTER, I. J., “Art in Empire: The Royal Image and the Visual Dimensions of Assyrian Ideology”, *Assyria 1995: Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, September 7-11, 1995*, Helsinki 1997, s. 359-381.

YAMADA, S., “Neo-Assyrian Trading Posts on the East Mediterranean Coast and “Ionians”: An Aspect of Assyro-Grek Contact” *Prince of the Orient: Ancient Near Eastern Studies in Memory of Prince Takahito Mikasa*, 2019, s. 221-237.

II. Meşrutiyet Döneminde Coğrafya Eğitimi ve İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Coğrafyaya Katkıları

İbrahim Caner Türk*

ORCID: 0000-0002-7204-4067

Öz

Bu çalışmada, II. Meşrutiyet döneminde coğrafya dersinin müfredat programlarındaki yeri incelenmeye çalışılmıştır. Bu dersin işlenişi hakkında bilgi verilmiş ve coğrafya dersinin müfredatta yer alışı örnek programlarla birlikte açıklanmıştır. Dönemi aydınlatmak adına birçok belge örneğinden faydalanılmıştır. Ayrıca okullarda bu ders için seçilen kitapların içerikleri, hangi okul ve sınıflarda okutuldukları da bu çalışmada yer almaktadır. Çalışmanın son kısmında ise İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun hayatına dair kısa bir bilgi verilmiş ve eğitim hakkındaki görüşleri incelenmiştir. Ayrıca coğrafya üzerine yaptığı çalışmalar ve bu alanda yazmış olduğu birkaç eserle ilgili bilgi de verilmiştir. Coğrafyanın daha iyi öğretilmesi hususunda önemli çalışmalar yapan İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun çalışmaları, II. Meşrutiyet döneminde önemli bir yer tutmaktadır. Coğrafya dersinin öğrenilmesi hususunda özellikle ezbercilikten uzak olunması gerektiğini vurgulayan Baltacıoğlu, bu dersin ancak yaşayarak öğrenilebileceğini ve sevileceğini belirtmiştir.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Coğrafya, Eğitim, Öğretim, İsmail Hakkı Baltacıoğlu.

Gönderme Tarihi: 10/11/2020

Kabul Tarihi:26/12/2020

* Doç. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Erzincan, Türkiye, icanerturk25@hotmail.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

TÜRK, İ. C., "II. Meşrutiyet Döneminde Coğrafya Eğitimi ve İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Coğrafyaya Katkıları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2155-2176.

Geographical Education in The Second Constitutional Era And The Contributions of İsmail Hakkı Baltacıoğlu To Geography

İbrahim Caner Türk*

ORCID: 0000-0002-7204-4067

Abstract

In this study, the importance of geography lesson in the curriculum at the period of Second Constitutional Era has been analyzed. This study gives information about the process of geography lesson and explains the lesson's place in the curriculum with examples. Many documents are referred to illuminate the given time period and the contents of the textbooks that chosen for this lesson with information about schools and classes that used them included in the study. In the latter parts of the study there is a brief information about the life of İsmail Hakkı Baltacıoğlu and his view on education. Also, there is information about his contributions on geography and several works of him. İsmail Hakkı Baltacıoğlu's works that focuses on the better teaching of geography have an important place in Second Constitutional Era. While examining this topic he stated the importance of staying away from rote learning and stressed that one can only love and learn geography by living it.

Keywords: Second Constitutional Era, Geography, Education, Teaching, İsmail Hakkı Baltacıoğlu.

Received Date: 10/11/2020

Accepted Date: 26/12/2020

* Assoc. Prof. Dr., Erzincan Binali Yildirim University Faculty of Science And Literature, Department Of History, Erzincan, Turkey, icanerturk25@hotmail.com

You can refer to this article as follows:

TÜRK, İ.C., "Geographical Education In the Second Constitutional Era and the Contributions of İsmail Hakkı Baltacıoğlu To Geography", *Academic Journal of History And Idea*, C. 7, S. 4., 2020, p.2155-2176.

Географическое образование во Второй Конституционный период и вклад Исмаила ХакаБалтаджиоглу в географию

Резюме

В этом исследовании была предпринята попытка изучить место географии в учебной программе второго конституционного периода. Была дана информация о преподавании этого курса, а включение курса географии в учебную программу пояснялось примерами программ. Многие образцы документов использовались для освещения того периода. Кроме того, в это исследование включено содержание книг, выбранных для этого курса в школах, а также школах и классах, в которых они преподаются. В последней части исследования была дана краткая информация о жизни Исмаила ХакаБалтаджиоглу и рассмотрены его взгляды на образование. Кроме того, была предоставлена информация о его исследованиях по географии и нескольких работах, которые он написал в этой области. Работы Исмаила ХакаБалтаджиоглу, который провел важные исследования по лучшему преподаванию географии, занимают важное место во Втором Конституционном периоде. Подчеркивая, что следует избегать уроков географии, особенно в плане механического заучивания, Балтаджоглу заявил, что этот урок можно выучить и полюбить только живя.

Ключевые слова: Второй Конституционализм, география, образование, обучение, Исмаил ХакБалтаджиоглу

Получено: 10/11/2020

Принято: 26/12/2020

Giriş

Eğitim çağı olarak nitelendirilen XIX. Yüzyılda gelişme gösteren disiplinlerden biri de coğrafyadır. Coğrafya, Osmanlı Devleti'nde 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile müfredata girmiş, II. Meşrutiyet döneminde ise müfredat programları geliştirilerek değiştirilmiştir. Yine aynı yüzyılda tercüme eserlerin yanı sıra birçok orijinal eser de kaleme alınmış ve okullarda ders olarak okutulmuştur. Devlet Salnamelerinin yayınlanmasıyla birlikte bu eserlerin sayısında bir artış meydana gelmiştir. Bunun yanı sıra coğrafya öğretiminde yeni öğretim yöntemleri de uygulanmıştır. Bu alanda özellikle İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun önemli çalışmaları olmuştur. Baltacıoğlu'nun bu alanda vermiş olduğu "Coğrafyanın Usul-ü Tedrisi" eseri coğrafyanın öğretim tekniği üzerine verilmiş kıymetli eserlerdendir. Baltacıoğlu, coğrafya öğretimi konusunda eksikliğin farkına varmış ve bu doğrultuda eserini kaleme almıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Kurumları ve Coğrafya Dersi

Osmanlı Devleti'nde 1839'da Meclis-i Umur-ı Nafia tarafından hazırlanan layihadan sonra rüştiye mekteplerinin açılması düşünülmüş ancak başarılı olunamamıştır. Onun yerine ise rüştiye mektepleri seviyesinde "Mekteb-i Maarif-i Adliye" adında bir okul açılmıştır. Daha sonra bu okul ikiye ayrılarak ikinci okula "Mekteb-i Ulum-ı Edebiye" ismi verilmiştir.¹ II. Meşrutiyet döneminde ise "Rüştiye Mektepleri"nde büyük oranda gerileme yaşanmıştır. Hatta birçok rüştiye mektebi kapanmış ve bir kısmı ibtidailerle birleştirilmiştir. Rüştiye mekteplerinin 1913 yılı ders programında II. Abdülhamid devrinde olduğu gibi "Coğrafya" dersi ilk sınıfta bir saat,

¹ Ayşegül Altınova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*" Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 100.

ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıfta ise haftada iki saat ders olarak okutulmuştur.²

Meşrutiyetin ilanından sonra bazı idadîler sultaniyeye dönüştürülmüştür. Ayrıca idadîlere mesleki eğitim içeren bölümlerin eklenmesi de düşünülmüş fakat sadece Mersin İdadîsi'ne "Ticaret Bölümü" açılabilmiştir. İdadîler Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar ortaöğretimin ilk basamağını oluşturmuşlardır.³ 1911 yılı beş yıllık idadîlerin ders programında coğrafya dersinin birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıfta haftada iki saat son sınıfta ise haftada bir saat ders olarak okutulduğunu görmekteyiz. Yine aynı yıl yedi yıllık idadîlerde ise coğrafya dersi altı yıl boyunca haftada iki saat olarak okutulmaktaydı.⁴ Meşrutiyet dönemindeki sultani ve idadîler Cumhuriyet döneminde ortaokul ve liselere dönüşmüş; yapısı, programları, eğitim şekli, öğretim süresi olarak cumhuriyet dönemindeki okullara temel miras olarak kalmıştır.⁵

II. Meşrutiyet döneminde yükseköğretimin durumu ise şöyledir: Bu dönemde kızlar için bir yükseköğretim kurumu açılmış olup⁶ daha önce ders programlarından çıkarılan sosyal ve siyasal içerikli dersler yeniden programa dahil edilmeye başlamıştır.⁷

II. Meşrutiyet döneminde Darülfünunu-u Şahane'nin adı Darülfünun-ı Osmani olarak değiştirilmiştir. Daha sonra ise okul üzerinde ıslah çalışmaları yapılmıştır. Bu dönemde sık sık değişen maarif nazırları sebebiyle okuldan beklenen başarı tam anlamıyla sağlanamamıştır. Darülfünun'da en büyük düzenlemeleri yapanlardan birisi de Emrullah Efendi'dir. Emrullah Efendi "Tûbâ Ağacı Nazariyesi" isimli eserinde eğitim alanındaki bilgi ve görüşlerini anlatmış, yenileşme ve çağdaşlaşmanın en üst seviyeden yani Darülfünundan başlaması gerektiğini dile getirmiştir.⁸

² Sevim Ceylan, *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Ortaöğretim (1876-1920)*, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Ağustos 2012, s. 101, 102.

³ Mehmet Ali Yılmaz, *Maarif Salnamelerine Göre Osmanlı Devleti Eğitim Sisteminde İdadiler (1898-1903)*, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Haziran 2015, s. 43.

⁴ Ceylan, a.g.t., s. 104.

⁵ İbrahim Caner Türk, "Türkiye'de Orta Tahsil" Başlıklı Risaleye Göre Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ulus Devlet Türkiye'ye İntikal Eden Ortaöğretim Mirası", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 52, Erzurum 2014, s. 368.

⁶ Kızlar için açılan İnas Darülfünunu için bkz. Sibel Dulum, Osmanlı Devleti'nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı(1839-1918), Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2006, s. 52-53; kızlar için açılan orta öğretim kurumları ve Darülmuaallimat için bkz. Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı ModernleşmeDöneminde Kız Eğitimi" *Kebikeç*, 2000, S.10, s.225-235.

⁷ Fatma Zuhul Çot, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Eğitim Sistemi*, Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2010, s. 53.

⁸ Emre Dölen, "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 10, S. 1, İstanbul, 2008, s. 4, 6.

Meşrutiyetin ilanından sonra Darülfünun üzerine yapılan ilk değişikliklerden biri de ders programındaki değişikliktir. Daha önce de ifade edildiği üzere programlardan çıkarılan sosyal ve siyasal içerikli dersler yeniden programa dahil edilmiştir. Yapılan bu değişiklikten sonra coğrafya dersi Edebiyat Şubesinde birinci, ikinci ve üçüncü sınıfta haftada birer gün iki saat olarak belirlenmiştir. 1910 yılından sonra Darülfünuna bir de El sine(Lisans) şubesi eklenmiştir. 1912’de hazırlanan bir layihada sultani ve yedi yıllık idadîleri bitirenlerin Darülfünuna başlayabilecekleri belirtilmiştir. Aynı yıl Emrullah Efendi başkanlığında hazırlanan kanunda ilk kez “Fakülte” adı geçmiştir.⁹

Dönem içerisinde okutulacak olan dersler ve saatleri “Fakülte Meclisi” tarafından belirlenirdi Bu dönemde Darülfünunun her fakültesinin öğretmenleri tarafından zümreler teşkil edilmiştir. Bu meclisler her sene sonunda bir sonraki yılın programını hazırlarlar ve bu programı Darülfünun Meclisi’ne(Komisyonuna) sunar dı.¹⁰ Ayrıca bu dönemde coğrafya dersinin daha iyi öğrenilmesi için harita dairesinin deposundan haritalar çıkarılmış ve mekteplerde kullanılmıştır.¹¹ Yine bu dönemde Darülfünunda fakir öğrenciler belirlenmiş ve onların kitap, alet ve diğer eksiklikleri devlet tarafından karşılanmıştır.¹²

II. Meşrutiyet Döneminde Coğrafi Araştırmaların Devlet Tarafından Desteklenmesi

Osmanlı Devleti’nde diğer dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de coğrafya çalışmaları desteklenmiş ve coğrafi araştırmalar yapmak üzere birçok yabancı araştırmacı gelmiştir. Osmanlı Devleti bu kişilere gereken kolaylığı göstermiş ve ayrıca araştırma ve inceleme yapmak üzere Osmanlı ülkesinden de başka ülkelere araştırmacı göndermiştir. 1911’de Roma’da toplanacak olan Beynelminel Coğrafya Konferansı’na Hükümet-i Seniyye tarafından Mekteb-i Sultani Coğrafya Muallimi Fokiyon Kovalakidin Efendi gönderilmiştir.¹³ Yine 1911’de Coğrafya Yer Bilimleri Sahasında inceleme yapmak için gelen Avusturya halkından üç bilim adamına gerekli kolaylık

⁹ Mehmet Salih Erkek, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey*, Doktora Tezi, İzmir 2009, s. 209-211.

¹⁰ İbrahim Caner Türk, *Osmanlı Devleti’nde Tarih Eğitimi (1839-1922)*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul Ekim 2013, s. 253.

¹¹ BOA. DH.İ.UM 5/1, 1337.

¹² BOA. 30-10-0-0 189/293, 1331.

¹³ BOA. ..MMS.142/14, 1329.

gösterilmiştir.¹⁴ 1913'te Paris Coğrafya Cemiyeti azalarından olan Mösyö Galleve ve General Dölon'un el-Cezire'de yapacakları araştırmalarda,¹⁵ 1914'te Macar coğrafya muallimi olan Doktor Mösyö Belakoş'a yaptığı seyahat esnasında kolaylıklar sağlanmıştır.¹⁶ 1917'de İstanbul Edirne ve Çatalca'da coğrafya üzerine araştırma yapacak olan Darülfünun Coğrafya müderrisi ve yanındaki görevlilere yardım edilmiştir.¹⁷ 1918'de ise Tarih ve Coğrafya hocası olan Niyazi Bey'in araştırma yapmak üzere Avusturya, Almanya ve İsviçre'ye gitmesine izin verilmiştir.¹⁸

Osmanlı Eğitim Sisteminde Coğrafyanın Yeri, Coğrafya Dersi ve İşlenişi

1864'te Vilayet Salnamelerinin yayınlanmasıyla birlikte¹⁹ XIX. Yüzyılda coğrafya eserlerinin hem sayısı hem de niteliklerinde bir atış olmuştur. Düzenli istatistiki bilgiler veren Salnamelerin yayınlanmasıyla birlikte önceki yıllara ait Osmanlı Devleti ile ilgili sayısal verilerin bulunmasında meydana gelen karışıklık ortadan kalkmıştır.

Bu dönemde coğrafya ile ilgili meydana gelen gelişmelerden birisi de coğrafya eğitimine katkıda bulunan sözlükler oluşturulmasıdır. 1881-1882'de yayımlanmış olan Ahmet Rıfat Efendi'nin "Lügat-ı Tarihiye Coğrafyası", 1889-1899'da yayımlanmış olan Şemseddin Sami'nin "Kamusül-Alam"ı, 1891-1892'de yayımlanmış olan Kolağası Ali Cevat Bey'in "Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı" bunlardan sadece birkaçıdır.²⁰

Coğrafya dersinin resmi bir program dahilinde memleketin her yerinde okutulması ise 1869 "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi" ile başlamıştır. Bu nizamname ile ilköğretimden öğretmen okuluna kadar her kademedeki bu ders konulmuştur.²¹

Eğitimin, ders programlarının ve ders içeriklerinin modern anlamda başladığı II. Meşrutiyet döneminde coğrafya dersi bu dönemin başlarında "Coğrafya ve Tabiat"

¹⁴ BOA. DH. EUM.KADL 10/14, 1329.

¹⁵ BOA. DH.KMS. 3/23, 1332.

¹⁶ BOA. DH.KMS. 22/22, 1332.

¹⁷ BOA. DH.İ.UM.EK. 38/100, 1335.

¹⁸ BOA. DH.EUM.SSM. 31/16, 1336.

¹⁹ "Salnameler devletin yıllık olarak çıkarttığı yazılı belgelerden biridir. Ait olduğu vilayetin tarih, coğrafya, jeolojik ve idari yapısı hakkında tafsilatlı bilgi veren mükemmel istatistik cedvellerini içeren bilgilerdir."

²⁰ Hamit Çalışkan, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Geçiş Döneminde Kullanılan Coğrafya Ders Kitaplarının İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 12.

²¹ Türk, a.g.e., s. 429.

bilgileriyle verilmeye başlanmıştır. Coğrafya dersinin daha iyi öğretilmesi için hocalar tarafından küçük kitaplar yazılmıştır.²²

Meşrutiyet öncesinde ve bu dönemde coğrafyanın ders olarak okutulduğu başlıca okullar şöyledir: 1839'da açılan Mekteb-i Maarif-i Adliye'de dersin isminin "Coğrafya" olarak verildiği bilinmekle birlikte hangi sınıflara ve kaç saat verildiği bilinmemektedir. Yine Darülmualliminde de dersin adı "Coğrafya" olarak geçmektedir. 1859'da kurulan Mekteb-i Mülkiye'de ise coğrafya dersinin haftada kaç saat verildiği bilinmemekle birlikte dersin adı "Fenni Tarih ve Coğrafya" olarak geçmektedir. 1859'da açılan kız rüştiye okulunun ilk senesinde dersin adı "Muhtasar Tarih ve Coğrafya" dır.²³

1900 yılı ders programında Darülfünunda Coğrafya dersinin adının "Coğrafyayı Umumi ve Osmani ve Umrani" olarak verildiği görülmektedir. 1910 yılı ders programında İstanbul Mektebi Sultanisinde coğrafya dersinin "Coğrafya" ismiyle birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıflarda haftada bir saat, beşinci ve altıncı sınıflarda ise haftada iki saat olarak okutulduğu görülmektedir. Yine aynı yıl Darülmuallimini İbtidaiyede dersin adı "Coğrafyayı Umumi ve Osmani" olarak geçmekte ve birinci ve ikinci sınıfta haftada bir saat olarak okutulmaktadır. 1911 yılında beş yıllık idadîlerin ders programında dersin adı "Coğrafya" olarak geçmekte ve haftada iki saat olarak okutulmaktadır. Aynı yıl yedi yıllık idadîlerde de dersin adı "Coğrafya" ve haftalık süresi de iki saat olarak belirlenmiştir. 1912'de İstanbul Mektebi Sultanisi'nde dersin adı "Coğrafya" olarak belirlenmiş ve bir, iki, üç ve dördüncü sınıflara haftada bir saat, beşinci ve altıncı sınıflara ise haftada iki saat olarak verilmiştir.²⁴

1912-1913 öğrenim yılında İnas İdadisinde²⁵ Coğrafya dersinin adı "Coğrafya" olarak geçmiş ve birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarda haftada bir saat olarak, dördüncü sınıfta ise "Coğrafya-yı Tabii" adıyla haftada bir saat olarak okutulmuştur. 1913'te

²² İbrahim Hakkı Akyol, "Son Yarım Asırda Türkiye'de Coğrafya", *Türk Coğrafya Dergisi*, Yıl: 1, S. 2, Ankara, Nisan 1943, s. 135.

²³ Neslihan Sönmez, *19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Basılmış Coğrafya Kitaplarına Göre İstanbul ve Muhtasar Coğrafya-yı Musavver İsimli Eserin Transkripsiyonu*, Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2018, s. 15-16.

²⁴ Sönmez, a.g.t., s. 22-24.

²⁵ "1911'de İstanbul Sultanahmet'te, rüşdiye üstünde üç yıllık eğitim veren bir inas idadisi açılmıştır. 1913-1914 öğretim yılından itibaren on yıllık sultani haline getirilen bu okul önce İstanbul İnas Sultanisi, ardından Bezmialem Valide Sultan Sultanisi adını almıştır." Cemil Öztürk, "İdadi", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, s.466.

sultanilerin programında dersin adı “Coğrafya” olarak belirlenmiş ve altı, yedi, sekiz ve dokuzuncu sınıflarda “Coğrafya” adıyla haftada bir saat olarak verilmiştir. 1913’te Kız Sanayi Mektebi’nin tali şubesinde birinci ve ikinci sınıflarda dersin adı “Coğrafya-i Sinaî ve Ticariye” olarak verilmiş ve haftada bir saat olarak okutulmuştur. 1914-1915 öğrenim yılında İnas Sultanisinin ibtidai şubesinde coğrafya dersi yine aynı isimle bir, iki, üç, dört ve beşinci sınıflarda haftada bir saat olarak verilmiştir. 1916-1917 öğrenim yılı ders programında İnas Darülfünununun Edebiyat şubesinde dersin adı “Coğrafya” olarak verilmiş, ikinci ve üçüncü sınıflarda ise “Coğrafya ve Etnografya” ismiyle yer almıştır. 1917 yılı ders programında Kız Sanayi Mekteplerinin tali şubesinde coğrafya dersi “Coğrafyayı Sanayi ve Ticari” olarak birinci ve ikinci sınıflarda haftada bir saat olarak verilmiştir. 1919-1920 öğrenim yılında İnas Sultanisinin ders programına göre “Devre-i Evvelide Coğrafya” olarak belirlenmiş ve dört, beş, altı, yedi ve sekizinci sınıflarda haftada iki saat olarak okutulmuştur.²⁶

Ders Kitapları

Osmanlı Devleti’nde ders kitapları çoğunlukla kişilerin istek ve çabalarıyla oluşturulmuştur. Yabancı dildeki eserler tercüme edilerek ihtiyaç oranında okullara ulaştırılmış, yabancı okullara da kendi istekleri doğrultusunda istenilen dilde kitap gönderilmiştir.²⁷

Önceleri mühendishanenin matbaasında basılan kitap ve haritaların basımı daha sonra devletten izin alınarak özel matbaalarda yapılmıştır. Bir yandan tercüme eserlerin basım ve yayını devam ederken 1846’da Reşit Paşa’nın önerisiyle “Devlet Salnameleri” yayınlanmaya başlamıştır. Daha sonra nezaret ve vilayet salnamelerinin de yayınlanmaya başlamasıyla birlikte coğrafya ders kitaplarının sayısında artış görülmüştür.²⁸

Bununla birlikte Coğrafyaya dair zararlı kitapların basım ve dağıtımını devlet tarafından durdurulmuş mevcut olanlar da toplatılmıştır. Bunlardan birkaçı şöyledir: 1902’de Galata’da Koro Milon Matbaasında basılan Rumca coğrafya kitabı ve Atina’da neşr olup Beyoğlu’nda Hristo Dolos Kütüphanesi’nde satılmakta olan Rumca

²⁶ Sönmez, a.g.t., s. 25-27.

²⁷ Ömer Ceyhan, *II. Meşrutiyet Dönemi Ortaöğretimde Ortadoğu Coğrafyası ve Ali Tevfik Bey’in Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası’nda Ortadoğu*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 49.

²⁸ Didem Sevtap Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 62-64.

kitabının zararlı içeriklerinden dolayı ülkeye girişi yasaklanmıştır.²⁹ Ermenice “Coğrafya-i Umumi”(1902) isimli kitap³⁰, Mısır’da İsmail Ali Efendi’nin bastığı Arapça “Ennuhbetü’l Ezheriye” adlı kitab(1905)³¹ da milliyetçilik duygularını tahrik ettiğinden ve devletin varlığına tehdit olarak görüldüğünden yasaklanmış kitaplar arasındadır. Ayrıca bunlar dışında 1904’te Diyarbakır Vilayeti’nden gönderilen Keldanice coğrafya kitabı³² ve 5 Aralık 1914’te Galata’da Anglidi Kitabevi’nde bulunan coğrafya kitabının basımı ve okutulması da yasaklanmıştır.³³

Basılan kitapların ders kitabı olarak okutulabilmesi için Maarif Nezaretinden izin alınması gerekiyordu. Bunun neticesinde devlet uygun gördüklerinin basımına izin vermişti.³⁴ Buna örnek olarak; *Mebadi-i Coğrafya-yı Umumi(1905)*, Ermenice *Musavver Coğrafya(1905)*, *Coğrafya-yı Umumi Cep Atlası(1906)*, *Sualli ve Cevaplı Küçük Coğrafya Kitabı(1907)*, *Mükemmel ve Munfasıl Coğrafya Atlası(1907)* ve *Yeni Coğrafya(1907)* kitaplarını sayabiliriz.³⁵

Bunlar dışında II. Meşrutiyet döneminde basılan bazı coğrafya kitaplarını şöyle sıralayabiliriz:

M. Tevfik; *Haritalı Musavver Yeni Coğrafya-i Umumi*,

İbn Nüzhet Cevat Bey; *Haritalı Musavver Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*,

Behram Münir Bey; *Vatan-ı Mukaddes Yahut Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*,
Nevasül Resimli ve Haritalı Rehnüma-yı Coğrafya, *Yeni Tarzda Coğrafya*,

Ali Tevfik Bey; *Nevasül Coğrafya-yı Umumi*, *Memalik-i Mahsura Coğrafyası*,
Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası,

Hüseyin Hıfzı Bey; *Mebde-i Coğrafya*, *Sualli ve Cevaplı Rehnüma-yı Coğrafya-yı Umumi*, *Sualli ve Cevaplı Talim-i Coğrafya*,

²⁹ BOA. DH.MKT. 606/50, 1320.

³⁰ BOA. DH.MKT. 532/45, 1320.

³¹ BOA. ZB. 21/11, 1323.

³² BOA. ZB. 589/41, 1322.

³³ BOA. MF. MKT.1203/39, 1333.

³⁴ Ceyhan, a.g.t., s. 49.

³⁵BOA. MF.MKT. 846/30, 1323, BOA. MF.MKT. 849/54, 1323, BOA. MF.MKT.931/48, 1324, BOA. MF.MKT. 978/24, 1325, BOA. MF.MKT. 978/26, 1325 ve BOA. MF.MKT. 1020/48, 1325.

Ali Nazım Bey; *Yeni Tertip Coğrafya Beş Kıta, Küçük Coğrafya, Haritalı Küçük Coğrafya,*

Mahmut Eşref Bey; *Rüştiye Mektepleri Atlası, İbtidaiye Mektepleri Atlası, Umumi Mekteplere Mahsus Atlas,*

Nasrullah ve Rüştü Beylerin birlikte hazırladığı; *Mükemmel ve Mufassal Memalik-i Osmaniye Atlası*³⁶,

Abdurrahman Şeref; *Coğrafya Dersleri*.³⁷

Osmanlı Devleti'nin XIX. Ve XX. Yüzyıllarda basılan coğrafya kitapları incelendiğinde, ilk aşamada Mehmed el-Enveri'nin *Fenn-i Coğrafya*³⁸ isimli kitabı ile karşılaşılacaktır. Kitap Sultan Abdülmecid Han tarafından tercüme ettirilmiş olup 407 sayfadan oluşmaktadır. Kitap resimli olup dünyanın şekli ve yönleri, denizlerin isimleri, kıtalar ve ülkeler ayrıntılarıyla resimli olarak ele alınmıştır. Eser içerisindeki ülkelerin dağları, nehirleri, ovaları, gölleri, coğrafi yapıları, yetiştirilen ürünler gibi coğrafi unsurlar yine resimlerle zenginleştirilerek verilmiştir. Ayrıca ülke başkent ve şehirleri hakkında bilgi verilip bu şehirlerin tarihi, dini ve ticari yapıları da ele alınmıştır. Kitapta ayrıca İstanbul ile ilgili ayrı bir bölüm ayrılmış ve İstanbul'un dünya üzerindeki konumundan bahsedilerek şehrin sosyo-kültürel hayatı hakkında bilgi verilmiştir.³⁹

Diğer bir eser, H.1270(M. 1853-1854) yılında yayınlanan "Muhtasar Coğrafya-yı Musavver isimli eserdir. Bu eserin diğer bir ismi de "Risale-i Muhtasar Coğrafya" dır. Kitabın, Kamil Sezai tarafından kaleme alındığı ve eserin Tıbbiye okullarında okutulmaya başlandığı bilgisi giriş kısmında yer almaktadır. Kitap 72 sayfadır. Kitapta kıtalar ayrı ayrı başlıklar altında ele alınıp bu kıtalarda yer alan ülkeler ve bu ülkelerin coğrafi konumları, dağları, nehirleri, adaları, denizleri, yetiştirilen ürünleri, mevsimleri, hayvanları gibi coğrafi özellikleri yer almaktadır. Ayrıca bu ülkelerin başkentleri,

³⁶ Gazi Cömert, *İbtidailerde Kullanılan Coğrafya Kitaplarının İncelenmesine Bir Örnek: Küçüklere Coğrafya Hikayeleri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 16-17.

³⁷ Ümit Akagündüz, "Son Dönem Osmanlı Eğitim Tarihinde Coğrafya Ders Kitaplarına Bir Örnek: Coğrafya Dersleri" *Turkish History Education Journal*, İstanbul, Bahar 2016, s. 341.

³⁸ "İlgili eserde eserin yazarıyla ilgili bilgi yer almamaktadır. Yazarın Harbiye ve Mühendishanede öğretmenlik yaptığı anlaşılmaktadır. Fransızca eserler kullanılarak oluşturulan bu kitap yazıldığı dönemde Harbiye ve Mühendishane mekteplerinde okutulmuştur. Mehmed Enveri'ye tercüme suretiyle hazırladığı bu eserden dolayı 9 Ekim 1858 tarihinde nişan verilmiştir." Yeşiltepe, a.g.t., s. 71.

³⁹ Sönmez, a.g.t., s. 51-52.

nüfusları, meşhur şehirleri, tarihi yapıları, okulları ile ilgili bilgiler ayrıntılı olarak yer almaktadır. Kitapta İstanbul ile ilgili ayrı bir bölüm de bulunmaktadır.⁴⁰

Zikredilmeye değer diğer bir eser, H. 1304(M. 1886-1887) tarihli “Coğrafya-yı Mufassal-ı Memalik-i Devlet-i Osmaniye” isimli kitaptır. Eser Binbaşı Ali Saib tarafından II. Abdülhamid döneminde kaleme alınmıştır. Kitap, Darüşşafaka’nın beşinci sınıfında okutulan Coğrafya-i Osmani dersine kaynaklık etsin diye kaleme alınmıştır. Eser 639 sayfadır. Eserde, Osmanlı Devleti’nin Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarında yer alan vilayetleri, vilayetlerin siyasi özellikleri, nüfusu, sancakları, kazaları, köyleri, demiryolu hatları ve yüzölçümü tek tek ele alınarak açıklanmıştır. Eserde İstanbul ile ilgili de ayrı bir bölüm de bulunmaktadır.⁴¹

Rüştiye mekteplerinde okutulmak üzere yazılan “Hülasa-i Coğrafya-i Osmani” isimli eser de Yüzbaşı Remzi ve Kolağası Ali Cevad tarafından kaleme alınmıştır. Eserde Osmanlı Devleti’nin Avrupa kıtasındaki şehirlerinin kazaları, köyleri, nüfusu, gölleri, dağları, tarım ürünleri gibi bilgiler yer almaktadır. Diğer eserlerde olduğu gibi İstanbul ile ilgili ayrı bir bölüm bulunmaktadır.⁴²

İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Eğitimde Coğrafyaya İlmine Katkıları

İsmail Hakkı Baltacıoğlu, 1886’da İstanbul’da doğmuştur. Babası Mucurlu Baltacıoğlu İbrahim Edhem, annesi ise Düzceli Hamdune Hanım’dır. İlköğrenimini Cihangir’de mahalle mektebinde yapmış, orta öğrenimini ise Fevziye Rüştiyesi’nde tamamlamıştır. 1903’te Vefa İdadisi’nden mezun olmuştur.⁴³ 1908’de “İstanbul Tabii İlimler Fakültesi” ni bitirmiştir.⁴⁴ 1910 yılında Eğitim Bakanlığı tarafından “Pedagoji ve El İşleri” ile ilgili inceleme yapması için Avrupa’ya gönderilmiştir. Ülkeye döndükten sonra ise öğretmenlik ve yöneticilik görevlerinde bulunmuştur.⁴⁵ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, 1900’lerin başında ortaya çıkan “Eğitim Reformu” veya “Reformcu

⁴⁰ Sönmez, a.g.t., s. 54.

⁴¹ Sönmez, a.g.t., s. 57.

⁴² Sönmez, a.g.t., s. 58.

⁴³ Mehmet Faruk Bayraktar, “Baltacıoğlu, İsmail Hakkı”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 36; Kemal Aytaç, “İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 17, S.1, Ankara, 1984, s. 238; Hamza Altın, “II. Meşrutiyetten Cumhuriyete İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Onun Eğitim ve Eğitimci Kavramları İle İlgili Düşünceleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 33, S. 55, Ankara, 2014, s. 221.

⁴⁴ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Talim ve Terbiyede İnkılap*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1995, s. 9.

⁴⁵ Mehmet Güngör, “Çağın Önünde Koşan Bir Aydın: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu”, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 1, Mersin, Haziran 2008, s. 55.

Eğitim” adı verilen akımın Türkiye’deki temsilcisidir. Aynı zamanda O, Cumhuriyet Devri’nde Köy Enstitülerinin kuruluşundan sonra sıkça adı geçen üretici eğitim görüşünden II. Meşrutiyet döneminde bahseden ilk eğitimcilerdendi. II. Meşrutiyet döneminde Mustafa Satı Bey’in etrafında toplanmış, öğretmen yetiştirme faaliyetlerinde bulunan ve bu konuda çeşitli gazete ve dergilerde makaleler neşreden, eserler yayınlayan genç eğitimcilerin en dinamik olanı İsmail Hakkı Baltacıoğlu idi.⁴⁶

Baltacıoğlu’na göre çalışmak, anlamak ve öğrenmek yemek içmek gibi zorunlu ihtiyaçlardandır. Ona göre, eğer doğal şartlar var ise öğrenmemek elde değildir.⁴⁷ Baltacıoğlu’nun II. Meşrutiyet’de yazdığı eserler genel olarak toplumsal problemlerin tespitine yöneliktir. O genelde sorunları bir sosyolog gözüyle incelemiştir.⁴⁸ Baltacıoğlu, eğitimcilere verdiği tavsiyelerde eğitimin hazmedilmeden öğrenilmeyeceğini dile getirmiş ve hazmedilmeyen derslerin de terbiye etmeyeceğini vurgulamıştır. Anlaşılmadan okunan ve ezberlenen bilgilerin hiçbir fayda getirmeyeceğini söylemiş, gençlerin de bilgileri anlayarak ve uygulayarak öğrenmesinin daha doğru olduğunu belirtmiştir.⁴⁹ Eğitimin sadece erkeklere yönelik olmadığını, kızların da mutlaka okutulması gerektiğini ileri süren Baltacıoğlu, kadınların sadece el işi ve ev idaresi konularında değil, çocuk terbiyesi konusunda da eğitim almaları gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁰ Öğretmen yetiştirme hususuna da değinen Baltacıoğlu, dünyanın en iyi ve en mükemmel eğitim programlarını bilsek de bunları uygulayacak olanın öğretmen olduğunu eserlerinde anlatmış ve bunun için modern anlamda yeni öğretmen okullarının kurulması gerektiğini dile getirmiştir.⁵¹

Türkiye’deki pedagoji ve sosyoloji alanının öncülerinden olan Baltacıoğlu, sosyolog kimliğinin yanı sıra aynı zamanda iyi bir coğrafyacıdır. Bu alanda vermiş

⁴⁶ Levent Eraslan-Umut C. Karadoğan, “İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun Bakış Açısından Terbiye ve İman”, *2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri, II. Cilt Eğitim Bilimleri*, Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları, (Edit Muhammet Koçak), Ankara, 2016, s. 142, 148.

⁴⁷ A. Zeynep Işık, “İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun Eğitim Yaklaşımı”, *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, S. 9, İstanbul, 1997, s. 258.

⁴⁸ Nebahat Göçeri, “Toplumsal Bir Kalkınma Modeli Olarak İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun Din Eğitimi Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 2, Adana, Temmuz Aralık 2003, s. 48.

⁴⁹ Savaş Karagöz, “Çağdaş Pedagojik Anlayışa Uygun Üç Düşünür ve Üç Yazı (1910-1919) (Satı Bey, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), Halil Fikret (Kanat))”, *Türkiye Sosyal Politika ve Çalışma Hayatı Araştırmaları Dergisi*, Y. 4, C.4, S. 7, Ankara, Aralık 2014, s. 92-93.

⁵⁰ Altın, a.g.m., s. 229.

⁵¹ Okay Demir, *İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun Eğitim İlkeleri Bağlamında Endüstriyel Kontrol ve Arıza Analizi Dersinin Düzenlenmesi ve Değerlendirilmesi Bir Eylem Araştırması*, Doktora Tezi, Malatya 2018, s. 14.

olduğu “Coğrafya’nın Usul-ü Tedrisi” eseri 1913’te Maarif Nezareti adına basılan ve ilk olma özelliği gösteren bir eserdir. Baltacıoğlu, bu alanda yapılan yayınların yetersizliğinden bahsetmiş ve coğrafyanın öğretim tekniği hakkındaki eksiklikten dolayı bu eserini yazmıştır.⁵² Eserde coğrafya eğitimine yönelik alt başlıklar belirlenmiştir. Bu başlıklardan bazıları şunlardır: “Coğrafya herşeyden evvel bir eşya dersidir, ilk coğrafya dersleri tabiattan alınmalıdır, coğrafya dersleri yakından başlayıp uzaklara gitmelidir, coğrafya tedrisatında hâdisat-ı tabiiyyenin fırsatlarından istifa etmelidir. Baltacıoğlu’na göre coğrafya tedrisatında resimlere müracaat etmelidir, elışı numunelerinden istifade etmelidir, coğrafyaya ait resimlerden mecmualar yaptırmalıdır, mukayese cetvelleri yaptırılmalı, coğrafyadaki yalnız isimleri değil, esbab ve avâmili de öğretmelidir, talebenin malumat-ı sabikasına müracaat etmeli, malumatı muhit-i tabii ve aslilerinde vermeli, tahtada kroki(taslak) yapmak usulüne müracaat etmelidir, musavver coğrafya defterleri yaptırmalıdır, kabartma haritalar gösterilmelidir, talebeye kabartma haritalar yaptırmalıdır, talebeye harita çıkarmak usulünü öğretmelidir, çocuklara coğrafya oyunları, müsabakaları yaptırmalıdır.”⁵³

Baltacıoğlu, Talim ve Terbiyede İnkılâp adlı eserinde de Coğrafyayı masal anlatır gibi anlatan öğretmenle, konularla ilgili resim, harita kullanan, mümkün olduğu takdirde öğrenciye numunelerini yaptıran ve onları okul bahçesinde çıkartarak haritaları topraktan ve çamurdan büyük ölçeklerle yapmalarını isteyen öğretmenin başarısının aynı olmayacağını vurgulamaktadır.⁵⁴

Eğitim konusunda ezbercilikten bir hayli yakınan Baltacıoğlu, Coğrafya konusunda da öğrenciliği sırasında ezbercilikten dolayı bu dersten nefret ettiğini belirtmiştir. Kitap, resim, harita, atlas gibi araç-gereçlerin ezber için kullanımını tehlikeli olarak görmüş ve bilginin hayat için kullanılması gerektiğini dile getirmiştir. Doğduğu köyü, ormanlarını, madenlerini tanımayan insanların ülkelerini koruyacak güçte olmadıklarını söylemiştir.⁵⁵

Coğrafya ile ilgili anlayışın değişmesi gerektiğini düşünen Baltacıoğlu, coğrafyanın ezber sisteminden kurtularak sevdirebileceğini dile getirmiştir. Coğrafya alanında ele aldığı bir diğer eseri olan “Toplu Tedris” isimli eserinde şunları dile

⁵² Ayhan Vergili, “Bilinmeyen Bir Yönüyle İsmail Hakkı Baltacıoğlu”, *Sosyoloji Dergisi*, S. 29, İstanbul, 2014, s. 412.

⁵³ Ömer Obuz, *İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun Düşünce Dünyası*, Doktora Tezi, Eskişehir, Ekim 2015, s. 385.

⁵⁴ Eraslan-Karadoğan, *a.g.b.*, s. 150.

⁵⁵ Obuz, *a.g.t.*, s 383-385.

getirmiştir: “Coğrafya, yeryüzü bilgisi değil, mntıkların, zonelerin⁵⁶ bilgisidir. Yeryüzünü var eden toprakları, suları, havaları, nebatları, hayvanları ve insan sosyelerini, sonra bu sosyetenin müesseseleri olan dinleri, teknikleri, dilleri... hep homojen şekil bölünmesine zonelere ayırınız; böylece bir takım şekil tipleri, morfolojik üniteler, şekil mntıkları, zoneler elde edeceksiniz ki bunların ilmi surette incelenmesine coğrafya ilmi denir. Öyleyse coğrafya yeryüzünün gelişi güzel incelenmesi değil metodik ve orijinal bir incelenmesidir. Bu incelenmenin izahlı olması da lazımdır...” öğrencilerin nasıl olması gerektiğini ise “İstihsal Prensibi” ile açıklamaktadır. Öğretmenin gerekli ortamı sağlayan kişi olduğunu, coğrafyayı öğrenecek kişinin öğrenci olduğunu, bunu yaratıcı düşüncesiyle yapması gerektiğini anlatmıştır. Ayrıca öncelikle coğrafya öğretiminin amacının bilinmesi gerektiğini dile getirmiştir.⁵⁷

⁵⁶ “Zone: Mntıka, kuşak, bölge, yöre, kendisini özel veya kolayca tanınabilir kılan niteliklere sahip bölge ya da yöre.”

⁵⁷ Obuz, *a.g.t.*, s. 386-387.

Sonuç

19. Yüzyılın modern devlet anlayışında vatandaş için gerekli olan bilgilerin öğretilmesi esastır. Coğrafya Bilimi-Dersi de bu düşünce doğrultusunda önem kazanmıştır. Modernleşme çabası içerisindeki Osmanlı Devleti'nin de bu doğrultuda düzenlemeler yapmaya çalıştığı görülmektedir. Nitekim daha önceki bir takım çabalarla birlikte Coğrafya 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle müfredat programları arasına girmiştir. Bununla birlikte bu dönem coğrafya eğitimi isim ve niteleme coğrafyası safhasını aşamamıştır. Modern İzahlı Coğrafya Eğitimi, Osmanlı mekteplerine II. Meşrutiyet(1908/1324) ten sonra girmeye başlayacaktır.

II. Meşrutiyet döneminde yapılan coğrafya çalışmaları önceki dönemlere nazaran daha da gelişmiş ve bu dönemde özgün eserler oluşturulmuştur. Yapılan bu çalışmalar devlet tarafından da desteklenerek coğrafyanın gelişmesine katkı sağlanmıştır. Bu dönemde okutulan ders kitapları devlet tarafından incelenerek titizlikle seçilmiş ve coğrafya dersi harita, küre gibi araç gereçlerle zenginleştirilerek öğretilmeye çalışılmıştır. Dönemle ilgili elimize ulaşan belgelerden coğrafya dersinin müfredat programları, derse giren hocalar, ders saatleri ve konular hakkında geniş bilgiler edinmekteyiz.

Dönemin eğitimcilerinden olan İsmail Hakkı Baltacıoğlu da coğrafya dersi üzerine önemli çalışmalar yapmış eğitimcilerden biridir. Baltacıoğlu, coğrafyanın daha iyi öğretilmesi için "Coğrafyanın Usul-ü Tedrisi" isimli eserini kaleme almıştır. Bu eserde coğrafya dersinin ezbercilikten uzak kalarak yaşayarak öğrenilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca yazdığı diğer eserlerde de bu görüşü savunmuş ve bu dersin daha iyi anlatılması için öncelikle amacının bilinmesi gerektiğini dile getirmiştir.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

AKAGÜNDÜZ, Ü., “Son Dönem Osmanlı Eğitim Tarihinde Coğrafya Ders Kitaplarına Bir Örnek: Coğrafya Dersleri” *Turkish History Education Journal*, C. 5, S.1, İstanbul, Bahar 2016, s. 340-356.

AKYOL, İ. H., “Son Yarım Asırda Türkiye’de Coğrafya”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Yıl: 1, S. 2, Ankara, Nisan 1943, s. 121-136.

ALTIN, H., “II. Meşrutiyetten Cumhuriyete İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Onun Eğitim ve Eğitimci Kavramları İle İlgili Düşünceleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 33, S. 55, Ankara, 2014, s. 219-252.

ALTINOVA, A., “Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, Doktora Tezi, Ankara 2010.

AYTAÇ, K., “İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, C. 17, S.1, Ankara, 1984, s. 237-248.,

BAYRAKTAR, M. F.; ”Batacıoğlu, İsmail Hakkı”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 36-38.

CEYHAN, Ö., “II. Meşrutiyet Dönemi Ortaöğretimde Ortadoğu Coğrafyası ve Ali Tevfik Bey’in Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası’nda Ortadoğu”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

CEYLAN, S., “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Ortaöğretim (1876-1920)”, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Ağustos 2012.

CÖMERT, G., “İbtidailerde Kullanılan Coğrafya Kitaplarının İncelenmesine Bir Örnek: Küçüklere Coğrafya Hikayeleri”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

ÇALIŞKAN, H., “Meşrutiyetten Cumhuriyete Geçiş Döneminde Kullanılan Coğrafya Ders Kitaplarının İncelenmesi”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

ÇOT, F. Z., “İttihat ve Terakki Cemiyeti Eğitim Sistemi”, Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2010.

DEMİR, O., “İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu’nun Eğitim İlkeleri Bağlamında Endüstriyel Kontrol ve Arıza Analizi Dersinin Düzenlenmesi ve Değerlendirilmesi Bir Eylem Araştırması”, Doktora Tezi, Malatya 2018.

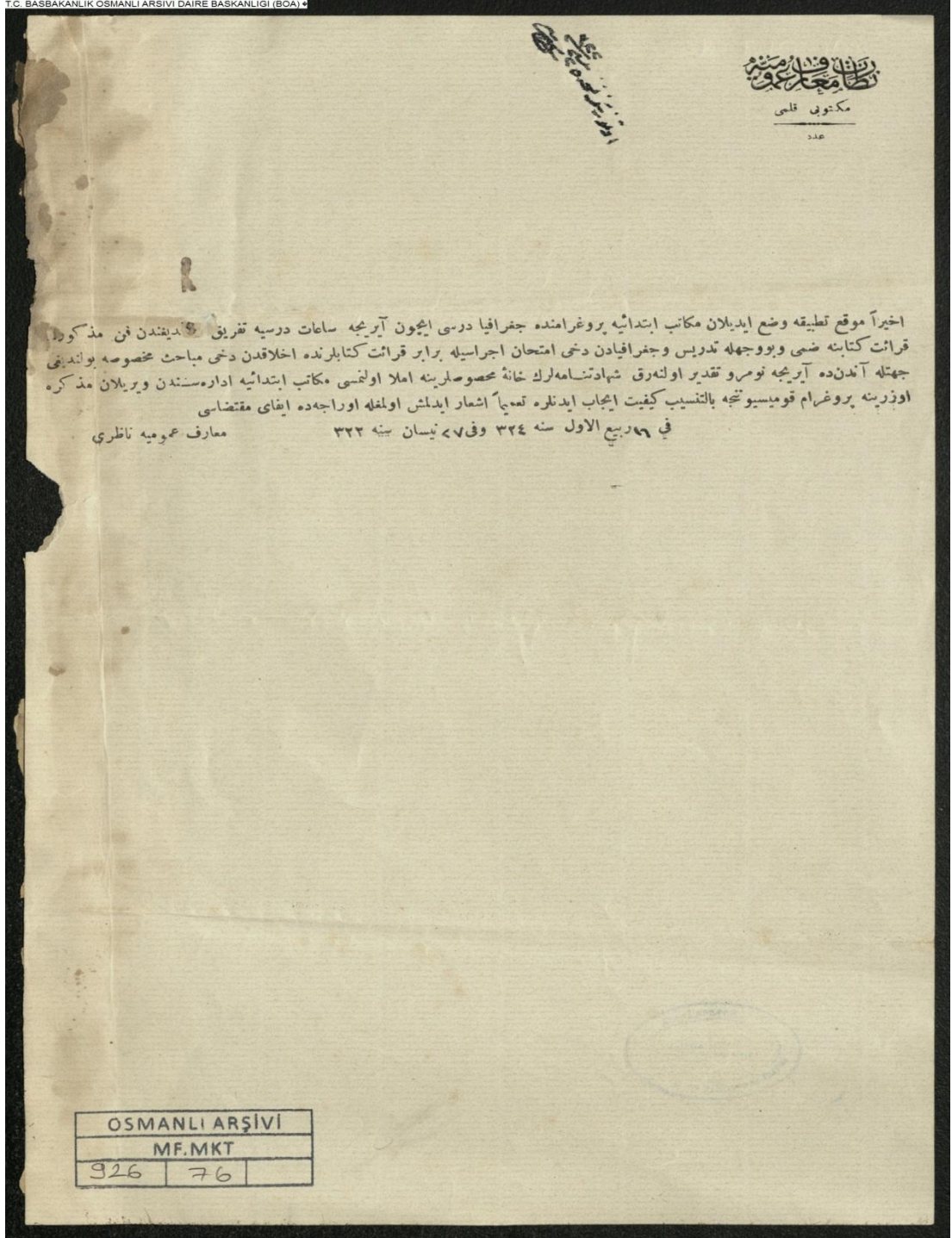
- DÖLEN, E., “II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 10, S. 1, İstanbul, 2008, s. 1-46.
- DULUM, S., “*Osmanlı Devleti’nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı(1839-1918)*”, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2006.
- ERASLAN, L.- KARADOĞAN, U. C., “İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun Bakış Açısından Terbiye ve İman”, *2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri, II. Cilt Eğitim Bilimleri*, Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları, (Edit Muhammet Koçak), Ankara, 2016.
- ERKEK, M. S., “*İkinci Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey*”, Doktora Tezi, İzmir 2009, s. 209-211.
- GÖÇERİ, N., “Toplumsal Bir Kalkınma Modeli Olarak İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun Din Eğitimi Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 2, Adana, Temmuz Aralık 2003, s. 45-64.
- GÜNGÖR, M.; “Çağın Önünde Koşan Bir Aydın: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu”, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 1, Mersin, Haziran 2008, s. 54-64.
- IŞIK, A. Z., “İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun Eğitim Yaklaşımı”, *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, S. 9, İstanbul, 1997, s. 255-261.
- KARAGÖZ, S., “Çağdaş Pedagojik Anlayışa Uygun Üç Düşünür ve Üç Yazı (1910-1919) (Satı Bey, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), Halil Fikret (Kanat))”, *Türkiye Sosyal Politika ve Çalışma Hayatı Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 4, C. 4, S. 7, Ankara, Aralık 2014, s. 92-93.
- OBUZ, Ö., “*İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu’nun Düşünce Dünyası*”, Doktora Tezi, Eskişehir Ekim 2015, s. 383-385.
- ÖZTÜRK, C., “İdadi”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, , C.21, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, s. 464-466.
- SOMEL, S.A., “Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi”, *Kebikeç*, Sayı 10, 2000, s.223-238.
- SÖNMEZ, N., “*19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Basılmış Coğrafya Kitaplarına Göre İstanbul ve Muhtasar Coğrafya-yı Musavver İsimli Eserin Transkripsiyonu*”, Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2018.
- TÜRK, İ. C., *Osmanlı Devleti’nde Tarih Eğitimi (1839-1922)*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul Ekim 2013.
- TÜRK, İ. C., “Türkiye’de Orta Tahsil” Başlıklı Risaleye Göre Osmanlı İmparatorluğu’ndan Ulus Devlet Türkiye’ye İntikal Eden Ortaöğretim Mirası”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 52, Erzurum 2014, s. 351-378.

VERGİLİ, A., “Bilinmeyen Bir Yönüyle İsmail Hakkı Baltacıoğlu”, *Sosyoloji Dergisi*, S. 29, İstanbul, 2014, s. 407-417.

YEŞİLTEPE, D. S., “Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

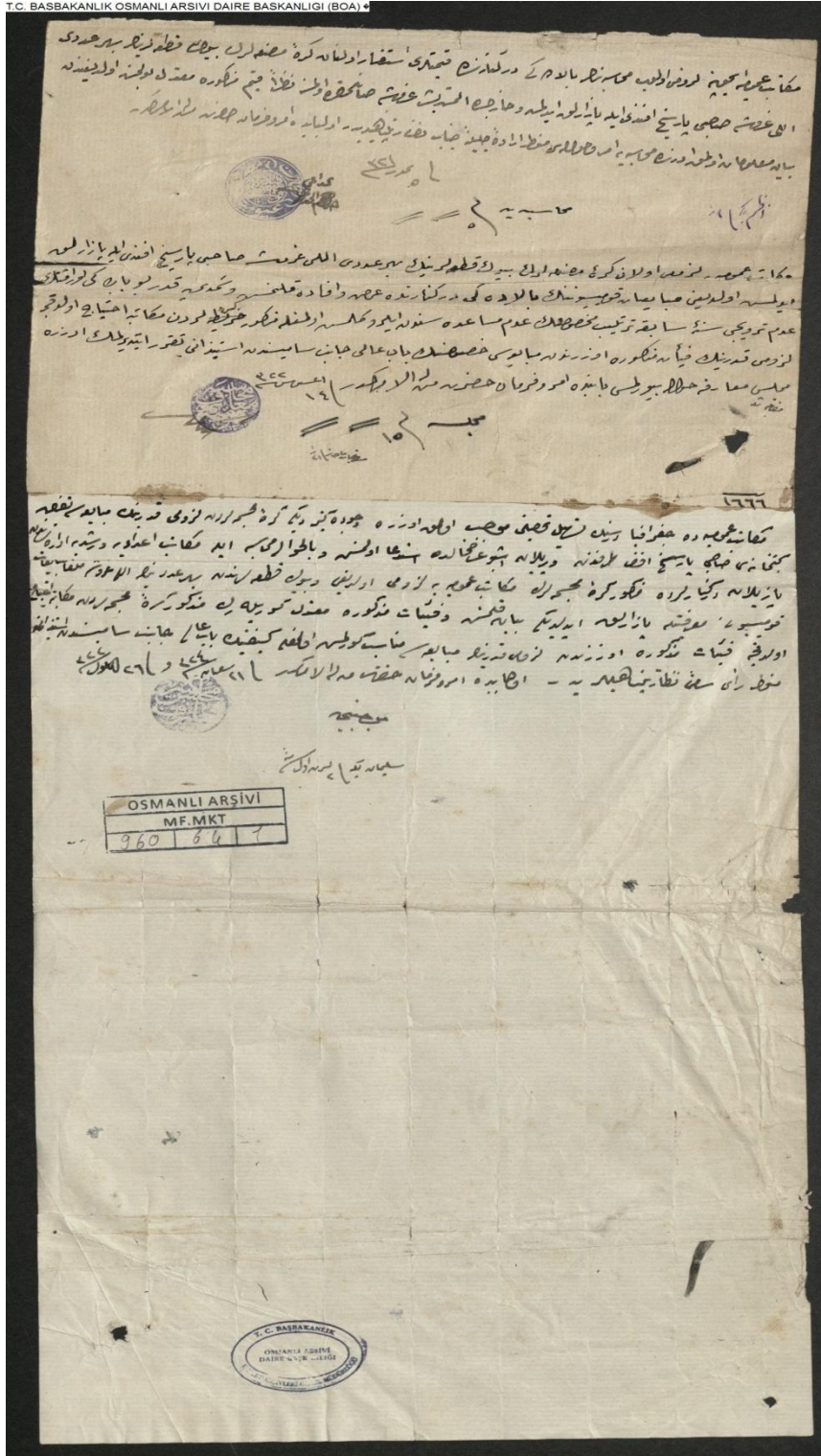
YILMAZ, M. A., “Maarif Salnamelerine Göre Osmanlı Devleti Eğitim Sisteminde İdadiler (1898-1903)”, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Haziran 2015.

Ekler

MF.MKT.00926.00076.001

EK-1) Mekteb-i İbtidaiyelerde Coğrafya ve Kıraat dersinin okutulması hususunda yazılan yazı (BOA. MF.MKT. 926/76, 1324).

MF.MKT.00960.00064.001

EK-2) Mekatib-i umumiyyede coğrafya dersinin öğretilmesi hususunda kolaylık sağlanması açısından yer küre satın alınması (BOA. MF.MKT. 960/64, 1324).

İspanya'da Endülüs Mirası Üzerine Bir Değerlendirme

Lütfi Şeyban*

ORCID:0000-0002-1825-0097

Öz

İslam tarihinden günümüze değin süren geleneksel İslami algıya göre bugün İspanya, Portekiz ve Güney Fransa toprakları (İber Yarımadası veya İberya) halen Endülüs'tür. Dolayısıyla bu ülkelerdeki insan ve kültür varlığı, dünyadaki bütün Müslüman halklar için önemli ve ilgilenmeye değer bir konudur. Bu çalışma bilimsel bir Endülüs kültür varlıkları saha araştırmasının değerlendirilmesi niteliğindedir. Amacı, tarihte asırlarca biz Müslümanların yurdu olmuş Endülüs'e ve orada inşa edilmiş olan medeniyetten bugüne kalan maddi-manevi kültürel mirasa dikkat çekmektir. Bu çalışmaya konu olan İspanya'daki Endülüs kültür varlıkları, tarafımızdan hazırlanan ve yürütülen saha araştırması projesinin gerçekleşmesi sayesinde bir kitap şeklinde yakında yayımlanacaktır. Kitap beş yıllık bir araştırma sürecinin ürünü olup, en mühim yanı şüphesiz yerinde araştırmaya dayanmasıdır. Çünkü hem Endülüs kültür varlıkları hem de kısmen bugünkü Müslümanlarla ilgili bilgilere, kütüphane çalışmasından ziyade saha çalışmaları sayesinde erişilmiştir. Saha çalışmalarımız ise 2011, 2012, 2013 ve 2019 yıllarında gerçekleşmiştir. İspanya'nın kuzey şeridi ve kuzey-batı bölgesi hâricinde hemen tüm şehirlere bizzat giderek yerinde tespit çalışması yapmış ve bilgi-fotoğraf temin etmiş bulunmaktayız.

Anahtar kelimeler: Endülüs, İspanya, İslam, kültürel miras.

Gönderme Tarihi: 10/09/2020

Kabul Tarihi: 26/12/2020

* Prof.Dr., Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kampüs, Serdivan, Sakarya
seyban@sakarya.edu.tr

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

ŞEYBAN, L., "İspanya'da Endülüs Mirası Üzerine Bir Değerlendirme" *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2177-2196.

An Assesment on the Heritage of Al-Andalus in Spain

Lütfi Şeyban *

ORCID:0000-0002-1825-0097

Abstract

According to the traditional Islamic perception from the history of Islam to the present, the lands of Spain, Portugal and Southern France (Iberian Peninsula or Iberia) are still Al-Andalus. Therefore, the human and cultural presence in these countries is an important and worthwhile issue for all Muslim peoples in the world. This study is the evaluation of a scientific Andalusian cultural property field study. Its aim is to draw attention to Al-Andalus, which has been the homeland of us Muslims for centuries and the material-spiritual cultural heritage that has survived from the civilization built there. Andalusian cultural assets in Spain, the subject of this study, will soon be published as a book thanks to the realization of the field research project prepared and carried out by us. The book is the product of a five-year research process, the most important part which is undoubtedly that it is based on on-site research. Because, information about both Andalusian cultural assets and partly Muslims today was reached through field studies rather than library work. Our field work took place in 2011, 2012, 2013 and 2019. Except for the north strip of Spain and the north-west region, we have personally visited almost all cities and have made on-site determinations and provided information and photographs.

Keywords: Al-Andalus, Spain, Islam, cultural heritage.

Received Date: 10/09/2020

Accepted Date: 26/12/2020

* Professor Dr., Sakarya University Faculty of Arts And Sciences Department of History, Sakarya, Turkey, seyban@sakarya.edu.tr

You can refer to this article as follows

ŞEYBAN, L., "An Assesment on the Heritage of Al-Andalus in Spain", *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, p.2177-2196.

Оценканаследия Аль-Андалуса в Испании

Резюме

Согласно традиционному исламскому восприятию от истории ислама до наших дней, земли Испании, Португалии и Южной Франции (Пиренейский полуостров или Иберия) все еще являются Андалусией. Поэтому человеческое и культурное присутствие в этих странах является важным и стоящим вопросом для всех мусульманских народов мира. Это исследование представляет собой оценку результатов полевого исследования андалузских культурных ценностей. Его цель - привлечь внимание к Андалусии, которая веками была родиной нас, мусульман, и материально-духовного культурного наследия, уцелевшего от построенной здесь цивилизации. Андалузские культурные ценности в Испании, являющиеся предметом данного исследования, скоро будут опубликованы в виде книги благодаря реализации подготовленного и выполненного нами проекта полевых исследований. Книга является продуктом пятилетнего исследовательского процесса, наиболее важным из которых, несомненно, является то, что он основан на исследованиях на местах. Потому что информация об андалузских культурных ценностях и частично о мусульманах сегодня была получена посредством полевых исследований, а не библиотечной работы. Наши полевые работы проводились в 2011, 2012, 2013 и 2019 годах. За исключением северной полосы Испании и северо-западного региона, мы лично посетили почти все города и сделали на месте определения и предоставили информацию и фотографии.

Ключевые слова: Андалусия, Испания, культурноенаследие.

Получено: 10/09/2020

Принято: 26/12/2020

Giriş

Biz Müslümanların tarihî değerlerinden birisi olan Endülüs'ü anlamak, elbette ona duygularımız ve aklımızla yönelmeyi gerekli kılar. Fakat ondan istifade etmenin yolu, onu bilimsel bir tecessüs ve metotla araştırma konusu yapmaktan, onu etkili yöntem ve vasıtalarla topluma anlatmaktan geçer. Son asırda ve bugün İspanya'da veya İber Yarımadasında, İslâmî geçmişten sadece birkaç mimarî eserden başka görünürde hemen hiçbir şey kalmamış gibidir. Mimarî eserler de hemen sadece ülkenin güney eyaleti olan Andalucia'daki Kurtuba (Córdoba), Gırnâta (Granada) ve İşbiliye (Sevilla) gibi birkaç şehirde bulunmaktadır ve bunlar turistik mekân olarak kullanılmaktadır. Kurtuba Ulucamii, Elhamrâ Sarayı, Giralda (Melviye) Minaresi, Caferiye Sarayı, Altın Kule, çeşitli şehirlerde bulunan Alcázar (el-kasr) adındaki idari yapılar, üç beş şehir ve kale kalıntısı.. İşte, ülkenin İslâmî geçmişini günümüze taşıyan görünürdeki eserler bunlardan ibarettir. Mimaride Müslüman etkisiyle oluşmuş bir sanat geleneği olan "Müdeccen Üslubu" (ArteMudéjar), 19. Yüzyılda Avrupa mimarisinde başlayan Mağribi esintilere yer veren akımın da tesiriyle, bugün eski ya da yeni İspanyol yapılarında kullanılmaktadır. Ayrıca, İspanyolcada yer etmiş dört bin civarındaki Arapça kelimeleri de İslâmî geçmişten miras listesinde zikretmemiz gerekmektedir. İçlerinde hem yerli hem de daha çok Mağribi bulunan bugünün Endülüs'ündeki İspanyol Müslümanları, daha çok Comunidad Islamica (İslam Topluluğu) adıyla kendine yeter küçük teşkilatları sayesinde asimile olmaktan korunma çabasıındadırlar. Gerek ferden gerekse cemaat halinde onların hayat hikâyelerini öğrenmek için Youtube'ta şu arama yapılabilir: "Nuevos musulmanes en España" ve "españoles convertidos al islam", "Comunidad Islamica en España". Hangi şehirde aranılırsa sondaki España kelimesi yerine o şehrin adı yazılırsa erişim daha kolay olur. Mesela "Comunidad Islamica en Valencia" gibi.¹Bugünkü İspanya'daki Müslüman varlığı hakkında sosyal medya vasıtasıyla da bilgilenmek mümkündür. Bunun için pratik yol, orada bulunan İslâmî teşkilâtların adlarını girerek çıkan sonuçları

¹Kaynak olarak şu üç website mühimdir: webislam.com + islamicfinder.org + observatorioreligion.es.(12.12.2020).

değerlendirmektir. Meselâ, Gırnâta el-Beyyâzîn'deki (Albayzin) câmi ve teşkilâtın sayfasından başlanabilir. Bu teşkilâtın Face'deki kaydı, birkaç şekilde; “Mezquita de Granada” ve “Mezquita Mayor de Granada” adıyla mevcuttur.

İspanya'da Endülüs mirası² konusunda, bizden evvel çalışma yapan ve bizim de istifade ettiğimiz iki tetkik eser vardır. İlki 1905'te yapılmış olup, Albert F. Calvert'a aittir: *Moorish Remains in Spain: Being a Brief Record of the Arabian Conquest of the Peninsula with a Particular Account of the Mohammedan Architecture and Decoration in Cordova, Seville & Toledo*, London (John Lane)-New York (John Lane Company) 1906. İkincisi 1950-1954 Arası Endülüs'ü gezen Mısır'lı Endülüs tarihçisi Muhammed Abdullah İnân'a ait eserdir: *el-Âsâru 'l-Endelüsiyyeti 'l-bâkiye fî İsbanya ve 'l-Burtugal*, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1997. Bu eserler eski tarihli olup, daha çok Kurtuba Ulucâmii ve Elhamrâ gibi âbidevî eserlere ağırlık vermekte ve diğer pek çok şehirdeki Endülüs mirası konusunda son derece zayıf durumdadırlar. Dolayısıyla bugün bu konuda oluşan boşluğu dolduracak yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu âşikâr idi.

Bilinmesinde fayda vardır ki, saha çalışmasında tespit edilen eserler, şimdiye kadar bilinenlerden ibarettir. Bundan sonraki süreçte bunlara yenileri eklenebilir. Çünkü son yıllarda İspanya'da Ortaçağ kazıları özellikle Endülüs tarihi dönemlerini de kapsayacak şekilde yapılmaktadır.³ Çünkü İspanya, Endülüs-İslam eserlerinin dünyaya turistik amaçlı arzından kayda değer maddi kazanç sağlamaktadır. Yeni keşfedilen ya da genel olarak tüm Endülüs eserlerinin bilgisine erişmek için ise, hangi şehirde aranıyorsa internette o şehrin adının sonuna ilkin árabe sonra da Islamica eklenerek arama yapılabilir. Mesela ‘Murcia árabe’ ve ‘Murcia islámica’ gibi. Ya da ‘Las ruinas islámicas en España’ tercih edilebilir. Aynı aramayı İngilizce veya Arapça dillerinde yapmak da yararlı olabilir.

2 Somut/maddi/görünür/müşahhas ve soyut/manevi/görünmez/mücerret kültür varlıkları.

3Hassaten Murcia, Córdoba, Granada bölgelerindeki Endülüs kazıları, diğerlerine nisbetle çok fazla sayıdadır. Onlarca örnekten ikisi için: Carmen G. Gutiérrez, “Lasmezquitas de barrio de Madinat Qurtuba: una aproximación arqueológica, Córdoba: Diputación de Córdoba”, *AWRAQ*, n.7 (2013), pp. 255-257; Rafael Blanco Guzmán, “Algunas Precisiones Sobre La Qurtuba Tardoislámica una Mirada a La Arquitectura Doméstica de al-Rabad al-Şarqui”, *Anales de Arqueología Cordobesa (AAC)*, N. 19, Córdoba 2008, pp. 293-322; Julio N. Palazón-Pedro J. Castillo, “Casas Califales en Murcia. Excavación en un Solar de Calles Puxmarina-Zarandona”, *Memorias de Arqueología*, N. 11, Barcelona-Granada 2003, pp. 469-500.

Bugünün İspanyolları, yazdıkları genel geçer tarih kitaplarında, kendi tarihlerinin büyük ve değerli bir parçası olan Endülüs dönemlerini beş on sayfayla geçiştirmektedirler. Meselâ şu iki kitaba bakılabilir: 1) Ramon Sopena'nın kaleme aldığı, *Historia de España* (Emege, Barcelona 1998) adlı kitabın 82-100 sayfaları.2) *Historia General de España* (F. Planeta, Madrid 1980). Prehistorya'dan başlayarak 1980'lere kadar gelen 12 ciltlik bu kitabın, ilk 2 cildi İslam öncesine, 9 cildi İslâmiyet sonrası veya Hıristiyanların tarihine, sadece 3. cildi Endülüs/İslam tarihine tahsis edilmiştir. 3. Cildin de nerdeyse yarından fazlasını, Endülüs Devleti devirlerinde Müslümanlara karşı Reconquista hareketini başlatarak yaklaşık 5 asırda neticeye ulaştıran Hıristiyan İspanya krallıklarının gelişim tarihi işgal etmektedir. Oysa İspanya ve Portekiz halklarının, Endülüs dönemlerinde erişmiş oldukları medenî üstünlüğe, ne evvelki Vizigot ve Roma dönemlerinde ne de Endülüs'ü ele geçirdikten sonra bir daha asla sahip olamadıkları hususu, artık bütün dünyada bilinen bir gerçekliktir.⁴

İspanya'da Endülüs mirasının arka planı

İspanya, Portekiz ve kısmen de Fransa'nın güneyini kapsayan Batı Avrupa toprakları, coğrafi edebiyatta İber Yarımadası veya kısaca İberya olarak adlandırılır. İslam fethinden bugüne tarihî edebiyatta ise 'Endülüs' ya da 'Endülüs Yarımadası' adıyla anılmaktadır. Bu coğrafyada İslam hâkimiyeti ortalama dört asır sürmüştür. Dört asır, çünkü bölgeden bölgeye hâkimiyet süreleri değişmektedir. Endülüs'ün güneyinde bu süre en uzun zaman dilimini kapsarken (711-1492= 781 yıl), kuzey bölgelerinde 100'lü hatta 10'lu rakamlara kadar düşmektedir.

Bugün, İber Yarımadasında, özellikle İspanya'da Müslümanlardan kalan izler, özellikle lisanda ve güney bölgesi insanının karakterinde hissedilmektedir. Görünür izler ise daha çok mimari alandadır. Endülüs devirlerinden kalan mimari eserlerin %95'inden fazlası ise bugüne ulaşamamıştır. Çünkü bir defa çoğu bakımsızlıktan yıkılmıştır. Bunda elbette Endülüs yapılarının genellikle uzun asırlara dayanabilecek malzemedan yapılmamış olmasının payı büyüktür. Nitekim Endülüslülerin, dinî inanışları gereği kendilerinden önce sağlam anıtlar bırakan Romalılar gibi taştan binalar

⁴Çalışmada adı geçen Endülüs şehirlerinin tarihiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Lütfi Şeyban, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2010. Endülüs şehirlerinin kaybindan sonra, o şehirdeki Müslüman (Müdeccen) ve Yahudi halkının durumu konusunda bilgi için bkz. Lütfi Şeyban, *Mudéjares & Sefarades: Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2010; Lütfi Şeyban, *Endülüs*, Albaraka Yayınları, İstanbul 2014.

inşâ etmekten geri durdukları belirtilmektedir. Yıkılmayıp ayakta kalan eserlerden meselâ câmilerin çoğu ya bilinçli şekilde yıkılmış ya da kiliseye çevrilmiş, yıkılan bazılarının yerine kilise inşâ edilmiş, minareleri de çankulesine dönüştürülmüştür. Saray, köşk ve konak gibi yapılar ise yeni Hıristiyan sahiplerince yenilenmiş, yenileme esnasında bazılarında Endelüsî unsurlar kısmen ya da tamamen yok edilmiş, diğer bazıları da Müslüman ustalar eliyle yenilediği için Müdeccen/Mudéjar üslup olarak kayıtlara geçmiştir. Endülüs mahallelerine gelince, bunlar da yeni yapılarla büyüyen şehirlerin içinde nerdeyse kaybolup gitmiş, geriye onlardan dağınık bazı dokusal parçalar kalmıştır. Bilinçli ya da doğal bütün yıkımlara rağmen günümüze ulaşabilen bazı eserler de mevcuttur. Az sayıda saray külliyesi, câmi ve minare ile medreseye karşın; çeşitli sûr, kale ve kale kalıntıları ile bunlara bağlı kapı ve hamamlar daha fazladır. Çünkü bunlar sonradan Hıristiyanlarca da kullanılmışlardır. Gerek bu tür eserlerde ve gerekse kilise, manastır veya konak gibi çeşitli yapılarda Endülüs tarzı çeşitli süsleme unsurlarına ve kitâbelere de rastlamak mümkündür.

Bugün İspanya’da Endülüs mirasını teşkil eden somut ve somut olmayan kültür varlıklarının özneliklerini bilmek bu araştırmanın arka planı bakımından mühimdir. Artık tarihe ve insanlığa mâlolmuş bir toplum olarak Endülüslüler, bugün insanlığa armağan ettikleri üç dev mirasla anılıyorlar. Bunlardan birincisi *Convivencia*’dır. Kavram, İslami yönetime sahip toplum hayatına gönüllü katılımı ifade etmektedir. Endülüslülerin Müslümanı, Yahudisi ve Hıristiyanıyla birlikte asırlar içinde ortaya koydukları toplumsal uzlaşma ile oluşan mutual-simbiyoz kültürü bu kavramın merkezinde yer alır. İkincisi *Sofistica*, *Ciencia* ve *Civilizacia* kavramlarıyla ifade ettiğimiz toplumsal değerlerdir. Kavramlar, Endülüs milletinin varoluş mücadelesinde sergilediği kültürel, bilimsel, teknik ve iktisadi atılımlar yanında, içte gerçekleşen kültürel sentezin eseri uyumlu, dengeli ve ideal medeniyeti ifade etme amacıyla da seçilmiştir. Üçüncü ve sonuncusu ise *Conservacia cultural* kavramıdır. Kavram, kaba güçle Endülüslüleri yendikten sonra onların dinini ya da hayat tarzlarını devlet zoruyla değiştirmek isteyen Katolik güçlerine karşı, kendi can, mal, din, dil, kültür ya da kimliklerini canları pahasına muhafaza etmelerini anlatmaktadır.

Bugünkü İspanya Krallığı'nda (Reino de España)Endülüs Algısı ve Endülüslüler

İspanya'nın tarihî köy ve şehirleri ile yaşatılan gelenekleri onu diğer Avrupa ülkelerinden ayırt eden mühim göstergelerin başında gelmektedir. Bugünkü İspanya'nın 18 otonom bölgesi (comunidad autónomas) vardır. Bunlar Pais Vasco (Bask), Cataluña (Katalonya), Galicia (Galisyası), Andalucía (Endülüs), Principado de Asturias (Asturyas Prenslığı), Cantabria, La Rioja, Region de Murcia (Mürsiye Bölgesi), Comunidad Valenciana (Valensiya Topluluğu), Aragon, Castilla-La Mancha, Islas Canarias (Kanarya Adaları), Navarra, Extremadura, Islas Baleares (Balyâr Adaları), Comunidad de Madrid (Madrid Topluluğu), Comunidad de Castilla-León (Kastilya-León Topluluğu), Ceuta y Melilla (Fas/Mağrib'te Sebte ve Melîle). Listede Cebelitârik (Gibraltar) yer almamaktadır, çünkü İberyâ'nın tabii bir parçası olan bu kasaba İngilizlerin elindedir.

Meşrûtiyet ya da *parlamentar monarşi* ile idare edilen İspanya'nın nüfusu 46.733 bin, başşehri Madrid, yüzölçümü 504.782 km²'dir (Balear, Chatarinas ve Kanarya Adaları ile Afrika kıyılarındaki Ceuta ve Melilla dâhil). Yüzölçümü 783.562 km² olan Türkiye'den 278.780 km² daha küçüktür. En yaygın diller İspanyolca (Kastilce, resmi dil), Katalanca, Galisyaca ve Baskça'dır. Özerk yönetimlerde yerel dil, ikinci resmî dil olarak kabul edilebilmektedir. En yaygın din ise Hıristiyanlık'tır (Katoliklik). Ülkede ortalama ömür erkeklerde 76, kadınlarda 83 yıldır (BM verisi).⁵

1492 Yılında Müslümanların son kalesi Gırnâta Emîrliği Katolik Kastilya Krallığı tarafından işgal edildi. Aynı yıl Kristof Kolomb İspanyol hükümdarının maddi desteğiyle Amerika'yı keşif gezisine çıktı. Bu yolculuk, İspanya'yı kendi çağının en büyük sömürge imparatorluğu haline dönüştürdü. Bundan sonraki iki asır içinde (16-17. Yüzyıllarda) İspanya, kendi tarihinde en büyük güce ulaştı. İtalya ve Hollanda'yı egemenliği altına almakla kalmadı, Güney ve Kuzey Amerika'nın büyük bir bölümü ile Filipinler'i de sömürgeleştirdi. Nihayet İspanya İmparatorluğu, yine Osmanlı'dan 1 asır evvel, 19. yüzyılın başlarında tamamen dağıldı. İspanyolların Amerika'daki bütün sömürgeleri bağımsızlıklarını kazandılar. Elleri sadece Küba ve Porto Riko kaldı.

5 TC. Dışişleri Bakanlığı, çevrimiçi-www.mfa.gov.tr/ispanya-kunyesi.tr.mfa; İspanya'nın fizikî ve beşerî coğrafyası hakkında daha fazla bilgi için: *DİA*, "İspanya: Fizikî ve Beşerî Coğrafya", XXIII, s.161-162. (03.06.2019).

1936-1974 Yılları arasında İspanya, Franco'nun faşist diktatörlük dönemini yaşadı. II. Dünya Savaşına katılmayan ülkede, ordunun desteğiyle Franco savaştan sonra da yerini korudu. 1975'te Franco'nun ölümüyle, yerine İspanya kralı I. Juan Carlos tahta çıktı ve İspanya cumhuriyet yönetimine geri döndü.

15 Haziran 1977'de 41 yıl sonra ilk defa genel seçimler yapıldı. Sourez'in başkanı olduğu Demokratik Merkez Birliği çoğunluğu elde etti. 1981'de sağcı Albay Tejero Cortes'in Meclisi basarak yaptığı darbe girişimi sonuçsuz kaldı. 1982 Seçimlerini ise Sosyalist Parti kazandı ve 46 yıl sonra İspanya'da yeniden bir sol iktidarın doğmasını sağladı. 1980'li yıllarda Avrupa Birliği'ne katılan İspanya, bugün sıradan bir Avrupa ülkesi olarak yoluna devam etmektedir. İspanyolların kendi tarihlerinin bir parçası olan Endülüs medeniyetine nasıl baktıkları ve diğer Batılıların İspanyolları nasıl gördükleri konusunda, Robert Irwin'in şu ifadeleri oldukça dikkat çekicidir:

*“Modern çağda câhil, yozlaşmış ve tembel Katolik İspanyolunu, kültürlü Endülüslü atalarıyla karşılaştırmak, pek çok Amerikalı ve Avrupalı yazarlar arasında son derece yaygındı. Bu yüzden de birçok İspanyolun Endülüs Müslüman mirasına kararsızlıkla hatta düşmanca yaklaşması pek şaşırtıcı değildir. Hatta 19-20. yüzyıllarda, İspanya'nın tam anlamıyla çağdaş bir Avrupalı ulus olmasını engelleyen şeyin özellikle Arap barbarlığı olduğunu ileri sürmek İspanyollar için çok alışıldık bir durumdu. Onlarda Müslümanların kültürel eserlerini Hıristiyanlara mâletme eğilimi de vardı. Daha çok milliyetçi düşünürlerde yaygın olan olumsuz bakışa karşın, liberal aydınlar ile Cumhuriyetçiler arasında Endülüsi geçmiş ve kültürüyle gurur duymak, 1492'den sonra Katoliklerin Müslümanlara ve Yahudilere uyguladıkları zulme üzülmek yaygındı”.*⁶

Bugün, İspanya topraklarının %17'sini oluşturan Andalucia (Endülüs) Bölgesinde yaklaşık 8 milyon insan yaşar. Bu insanların büyük çoğunluğu hizmet sektöründe istihdam edilir. Sanayi yatırımları son derece sınırlı olduğundan kırsal kesimdeki tarım sektöründen sonra en fazla talep gören iş sahaları turizm ve kamu sektörüdür. İş için Endülüs'ten ilk büyük kitlesel göç hareketi, 19. yüzyılın ortalarında, sanayileşmiş Katalonya ile biraz da Bask bölgesine gerçekleşmiştir. Barselona ve çevresi Andalucia'dan gelen işçilerin gettolarıyla kuşatılmıştı. Birbirlerine taban tabana

⁶ Robert Irwin, *Elhamrâ*, (çev. Fatma Uslu), İstanbul 2007, s. 150-154.

zıt iki kültür kuşağının insanları, arz ve talebin zorladığı bir yakınlaşmayı denediler. Katalanlar, onları ‘köylü’ diyerek aşağıladılar, buna karşılık Endülüslüler de onlara haset ve düşmanlık beslediler. İkinci büyük göç dalgası Franco döneminde (1939-1975) yaşandı. Kendisine karşı direnişin en fazla olduğu yerleri şiddetle ve acımasızca cezalandırmakta kararlı olan bu diktatör, Endülüs’te yaşayanlar üzerinde her türlü baskıyı denediği gibi, bölgeyi tümüyle unutma havası içine de girdi. Bu dönem iş ve aş peşinde koşan Endülüslüler, arayışlarında bir başka rotaya yöneldiler. Önceki olumsuz tecrübeden sonra bu kez Madrid’e yöneldiler. Endülüslülerin Madrid ile kaynaşması Barselona’ya nisbetle daha kolay ve sancısız oldu. Daha sonra ülke kapılarını turizme açtığında, zaten başta Flamenko olmak üzere Endülüs etiketli kültür ürünleri en fazla rağbet görenler olacağından, Madridliler de bu katılımı daha gönüllü kabullendiler. Bu yüzden Madridliler için ‘gizli Endülüslü’ tabir edilmeye başlanmıştır.

Genelde Katalanlar Endülüslüleri ‘harcanmış’ ve ‘yozlaşmış’ bir halk olarak görme eğilimindedirler. Elbette bu yaklaşım, İslam dönemine karşı toplumsal bilinçaltında diri tutulan bir tepkinin dışavurumundan başka bir şey değildir. Onların göre, Endülüslülerin ‘kaba saba’ ve ‘yontulmamış’ oluşları ‘moro’ların⁷ yani eski Araplar ya da Mağribîlerin suçudur ve ne yazık ki Endülüslülerin bir kısmı da ‘moro’laşmıştır zamanla. Sonuçta başkaları ortaya nasıl tablolar çıkarırsa çıkarsın, Endülüslü kendi değerleriyle barışık olmayı sürdürür. O, her şeyden önce ve her şeyin ötesinde Endülüslüdür, İspanyolluğu bile ikincildir. Diyelim ki resmi bir açılış olacak ya da resmi bir tören, önce (ve çoğunlukla sadece) Endülüs marşı söylenir. Yerel özerk yönetimi temsil eden, İslam döneminden miras yeşil bayrağın gölgesinde hep birlikte söylenen bir marştır bu. Toprak ve özgürlüğe dâir olan marş. Gelenek, çoğu kez kâğıt üstünde kalmaya mahkûm yasadan daha etkilidir Endülüs’te. Tarihin içinden gelen bir kültür yoğunluğunun ve o yoğunluğu kimlik adına sahiplenmenin adıdır gelenek. Endülüs’ün gelenekle yaşatılan kültürel benliği, bunu bir yerde İspanya’daki adem-i merkezîyetçi yapıya borçludur. 1978 Anayasası ile onaylandıktan sonra 1982 yılında

7 Moro veya Morisko, 1492’de Endülüs’ün tamamen kaybindan sonra, 1497’den itibaren devlet zoruyla hıristiyanlaştırılmaya tâbi tutulan Endülüslü Müslümanlar (Müdeccenler) için, tahkir ve tezyif amacıyla o gündün bugüne Batılılar tarafından kullanılan bir kavramdır. Dolayısıyla bilinçli Müslümanlar bu kavramı kullanmamakta, onun yerine kendi kavramları olan Müdeccen’i tercih etmektedirler.

Bask, Katalonya ve Galisya'nın ardından resmen özerkliğine kavuşan bölgelerden biridir Endülüs (Andalucia).⁸

Şimdi de çağdaş İspanya'da Endülüs hasreti ve nefretini ifade eden meşhur İspanyollara yer verelim. Evvela Endülüs mazisine müspet yaklaşımlara değinelim. Yani İspanya'nın fethini bir medeniyet hamlesi şeklinde yorumlayarak konuyu İspanya-Mağrib tarihî kültürel bütünleşmesi ekseninde yorumlayanlar. Bunlardan birisi İspanyol düşünür, edip ve yazar Vicente Blasco Ibáñez'dir (1867-1928). Kendisi iyimserler arasında medeniyet perspektifinden isabetli bakışı yakalayabilenlerin başında gelir. Ona göre,

“İspanya'da yenilenme, Barbar kavimler vasıtasıyla kuzeyden değil, Müslüman fâtihter vasıtasıyla güneyden geldi. Bu gelişme, bir fetih olmanın çok daha ötesinde bir medeniyet hamlesiydi. Bu sayede İspanya'da 8-15. yüzyıllar arasında bütün Ortaçağ boyunca Avrupa'nın bilinen en zengin ve en parlak medeniyeti doğup gelişti.”

Alicante'de doğmuş olan ünlü yazar Azurin, “karşı kıyı” Müslüman Afrika'ya olan duyularını şöyle dile getirir:

“Afrika derinden derine çeker beni; İspanya'yı düşünmeksizin Afrika'yı düşünemem. Buna karşılık, Afrika'yı düşünmeksizin de İspanya'yı düşünemem.. Afrika Alava ilini (Burgos'un kuzeydoğusunda) geçtikten az sonra başlar. Daha Burgos'un o zarif çizgili, o yumuşak renkli büyüleyici manzarası bile tam Afrika'dır; İspanya'nın geri kalan tüm toprakları da öyle. Ve İspanya'nın Atlas Dağlarına değin uzandığı da rahatlıkla söylenebilir..İspanya'ya renkli bir yaşantı arayarak, tehlikeli serüvenlere karışma hevesiyle gelen Fransız ya da İngiliz, daha Fuenterrabia'da kendisini gizemli Doğuya dalmış gibi duyar..Bembeyaz bir duvarda açılan bir kapı işte; nerede acaba? Fas'ta mı yoksa Alicante'de mi? Bu sessiz, kuytu, duvarları özenle badanalanmış avlu, hangi evin acaba? Bir Fas evinin mi, bir Alivante evinin mi? Ya şu koskocaman, kapkara, gülen ya da hüznünlü gözler, yürek sızlatan derin bir üzüntüyle bakan şu gözler, kimin acaba? Bir Afrikalı dilberin mi, bir Alivanteli güzelin mi?

Araplar üstüne bir efsane vardır, derler ki Peygamber'in son mü'minleri İspanya'dan giderken evlerinin anahtarlarını da alıp götürmüşler, torunlarının

8 İlker Özünlü, *Endülüs: Şehir-Anlatı*, İstanbul 2005.

torunları o anahtarları hâlâ saklarmış. Kaç Afrika evinde Alicante'nin, Valencia ya da Castellon'un evlerine uyacak anahtarlar vardır, kim bilir..⁹

1985 Yılında Avrupa Topluluğu'na tam üye olmak üzere olan İspanya'nın uzun yıllar Paris'te yaşamak zorunda kalmış yazarlarından Juan Goytisolo (1931-2017), Avrupa jürisi tarafından Europalia Edebiyat Ödülü'ne lâyık görülmüştü. Goytisolo'nun, ödül töreninde yapmış olduğu konuşma gerçekten ilginç ayrıntılarla doludur. İşte o konuşmadan birkaç cümle:

“Son romanlarıma sahne olan zihinsel alan Barcelona ya da Madrid değil, Tanca ya da Fas, İstanbul ya da Marakeş'in ortamı; Paris ya da New York sokakları sahne olduğu zaman da bunlar seçkin yerlilerinin tanıyamayacağı karmaşık, melez, yabancılarla dolu şehirler, egemen Batı kültürünün, binbir maddenin birleştiği acayip bir potada, herhangi bir madde gibi eriyip diğerleriyle kaynaşır görüldüğü yerler.Yeryüzünün değişik coğrafi alanlarının yaşam biçimlerine, kültürlerine, dillerine tutuldum; yalnız Quevedo'ya, Gongora'ya, Sterne'e, Flaubert'e, Mallarme ya da Joyce'a değil, İbn Arabî'ye, Ebu Nuwas'a, İbn Hazm'a ya da Mevlâna'ya bağlıyım. Paris'te, New York'ta, Marakeş'te kendi kültürüme ve dilime başka dillerin ışığında bakmayı, bunun olumlu yanlarını ve eksikliklerini, uyarlama ürünü ya da özgün olan yanlarını karşılaştırma yoluyla ayırt etmeyi öğrendim; özetle, geçerli sayılan değerler yelpazesini bozup, kutsal ve dokunulmaz diye bilinen modele karşıt, kendi değerlerimi oluşturabildim.Kültür bundan böyle yalnızca ulusal olamayacağı gibi, Avrupalı da olamaz artık, ancak karmaşık, melez, çok ve çeşitli uygarlıkların katkısıyla verilmiş olabilir.Yurdumun topraklarının ta derinlerine kök salmış hoşgörüsüzlük ve katı düşünce kalıpları. İspanya bir dizi tarihsel olgunun ve kültür karmaşasının sonucu. İspanya 11. yüzyıldan başlayarak, Müslümanların, Musevilerin ve Hıristiyanların ortak ülkesi olarak doğmuştu.Biz (İspanya) Batılı bir ülkeyiz, ama Batılılığımız başka tonda, biraz ayrı. Yüzlerce yıl boyunca tarihimiz Avrupa'nın tarihi olmamış, Müslüman ve Musevilerin sonradan yadsınan katkıları temel önem taşımış, bu yüzden 'başka' bizim

⁹ José Martínez Ruiz Azorín (1873-1967), *El paisaje de España visto por los españoles*, Madrid 1981, pp. 131-135'ten naklen, Gül Işık, *İspanya: Bir Başka Avrupa*, İstanbul 2005, s. 43-44.

tarihimiz.Bastırılan öğelerin İspanya'nın en önemli yazarlarında ya da sanatçılarında büyük bir güçle ortaya çıkışı beni hep etkilemiştir. Üç kültürlü İspanya."¹⁰

Nitekim ünlü yazar, 2017 yılında Marakeş'te ölmüştür.

Diğer bir ünlü yazar José Martínez Ruiz (takma adı Antonio Azorin, 1873-1967) ise, "karşı kıyı"ya olan duyularını şöyle dile getirir. Kendisi İspanya'nın Afrika'ya yakın bir yöresinde, Alicante'de doğmuştur:

*"Afrika derinden derine çeker beni; İspanya'yı düşünmeksizin Afrika'yı düşünemem. Buna karşılık, Afrika'yı düşünmeksizin de İspanya'yı düşünemem. Afrika Alava ilini (Burgos'un kuzeydoğusunda) geçtikten az sonra başlar. Daha Burgos'un o zarif çizgili, o yumuşak renkli büyüleyici manzarası bile tam Afrika'dır; İspanya'nın geri kalan tüm toprakları da öyle. Ve İspanya'nın Atlas Dağları'na değin uzandığı da rahatlıkla söylenebilir.İspanya'ya renkli bir yaşantı arayarak, tehlikeli serüvenlere karışma hevesiyle gelen Fransız ya da İngiliz, daha Fuenterrabia'da kendisini gizemli, ürkütücü Doğu'ya dalmış gibi duyar.Bembeyaz bir duvarda açılan bir kapı işte; nerede acaba? Fas'ta mı yoksa Alicante'de mi? Bu sessiz, kuytu, duvarları özenle badanalanmış avlu, hangi evin acaba? Bir Fas evinin mi, bir Alicante evinin mi? Ya şu koskocaman, kapkara, gülen ya da hüznü gözler, yürek sızlatan derin bir üzüntüyle bakan şu gözler, kimin acaba?Bir Afrikalı dilberin mi, bir Alicanteli güzelin mi? Araplar üstüne bir efsane vardır, derler ki Peygamber'in son mü'minleri İspanya'dan giderken evlerinin anahtarlarını da alıp götürmüşler, torunlarının torunları o anahtarları hâlâ saklarmış. Kaç Afrika evinde Alicante'nin, Valencia ya da Castellon'un evlerine uyacak anahtarlar vardır, kim bilir..Avrupa'nın geleceği Afrika'dadır; İspanyolların en yakın kardeşleri de Boğaz'ın öte yakasında, Atlas Dağları'nın berisindedirler."*¹¹

Bir diğer İspanyol yazar Miguel de Unamuno (Basklı, 1864-1936) da, ülkesinin Endülüs mazisine olan ilgisini şöyle ifade eder..

10 G. Işık, a.g.e., s. 32-37.

11 J. Azorin, s. 131-135 (G. Işık, s. 43-44'ten naklen).

“Allah’tan başka Tanrı yoktur (İslam’ın hâkimiyeti), yaşam düştür (Don Kijote) ve topraklarımda güneş batmasın (16. yüzyıl’ın İspanya İmparatorluğu), bunları anımsar insan Kastilya ovalarını seyrederken.”¹²

Çağdaş İspanya’da bu şekilde düşünen aydınlar dışında bir başka kesim daha vardır ki, İslami mazisinden nefret ederler. Bunlar daha çok fanatik Katolikler ve gelenekçi veya muhafazakâr kesim ile seküler/profan zihniyettekiler ve ateistlerdir. Bunlar ülke nüfusunun ekserisini etkilemektedirler. Kiliseler bu fanatik kesimin propaganda merkezleridir. Fakat bunların, Müslüman düşmanlığı olarak özetlenebilecek Endülüs karşıtlıklarını en etkili ifade şekilleri, şüphesiz fiestalar veya festivallerdir. İspanya ve hatta Portekiz’in hemen her kentinde her yıl geleneksel olarak düzenlenen ve medyada “renkli” görüntülerle sunulan “Müslümanlar ile Hıristiyanlar Festivali”, görünürde kentin Müslümanlardan geri alınışını kutlama niteliğindedir. Fakat gerçekte halka Reconquista ya da Haçlı rövanşını anımsatması hasebiyle, İslam’a/Müslümanlara karşı “nefret” ve “düşmanlık” tazeleme seansları gibidir. İnternette “the moors and christians festival, spain” araması yapıldığında bu kutlama veya dramaların içerikleri büyük ölçüde anlaşılabilir.

Morisko kavramı İspanyolların göz ardı edemeyeceği tarihi bir gerçek ve bunu konuşmak İspanyol kimliğinde büyük sarsıntılara yol açıyor. Milliyetçi tarih söylemi içinde şöyle bir izahat vardır: Araplar burayı işgal etmiş ve biz onları geldikleri yere geri gönderdik. Oradaki Moriskolar, Osmanlıların -Türklerin de diyorlar- beşinci kol faaliyeti gösteren uzantıları gibi algılamak isteniyor. Potansiyel tehlike oluşturdukları için sürüldükleri tezi sürekli işleniyor. Fakat Moriskoların neden isyan ettikleri, anlaşmalardaki hakları yok sayılıp her türlü insani haklarından mahrum bırakıldıkları konuşulmuyor.¹³Burada şu soru akla gelebilir. Peki İspanya ve Portekiz’de bu kadar Endülüs-İslam karşıtı etkin bir Katolik ve/veya muhafazakâr zümre varsa, o zaman niçin pek çok kentteki Endülüs-İslam maddi kültür varlıklarını devlet eliyle ihya ederek muhafaza ediyorlar? Gerçekte bu sorunun cevabını bulmak kolaydır, turizm ekonomisi oluşturmak suretiyle milli geliri ziyadeleştirmek. Özellikle Córdoba, Granada ve

12 G. Işık, *a.g.e.*, s. 49.

13 Moriskolar üzerine bir belgesel hazırlamakla Endülüs konusundaki hassasiyetini fiiliyata dökmüş olan Akif Emre, Endülüs üzerine fikirlerini bir röportajında bizlerle paylaşmaktadır. Bakınız: Akif Emre, "1492 ve Romantizmle Sınırlı Endülüs Algımız Değişmeli", *Umran Dergisi*, Mayıs 2011, S. 201, s. 84-94. Röportaj: Asım Öz; Moriskolar belgeseli için: [youtube.com/watch?v=WLSf1_qVfBU](https://www.youtube.com/watch?v=WLSf1_qVfBU)(19.09.2019).

Sevilla’da eski şehir kısmını ve Endülüs eserlerini düzenleyerek çok büyük miktarlarda gelir elde ediyorlar. Haddizatında, ihya ettikleri veya korudukları Endülüs tarihine ait eserlerin sayısı ise, tarihi sayıların yanında komik rakamlardır. Yaklaşık bir rakam vermek gerekirse zaten yüzde 98’e varan oranda İslami miras yok olmuş veya tahrip edilmiş durumdadır. Sonuçta birkaç cami ve saray ile müzelerde birkaç kırıntıyı muhafaza etmektedirler. Dolayısıyla bu az miktardaki eseri korumanın kendileri açısından hiçbir dini ya da siyasi tehlikesi bulunmamaktadır. Tehlikeli gördükleri bir tek mekân var ki, o da Kurtuba Ulucâmii’dir. Bu câminin mescit olarak ibadete açılması talepleri karşısında siyaset ve kilise erbabı çok katı bir tutum takınmakta ve kutsal câminin katedral (şehrin merkezi kilisesi) olarak faaliyetini sürdürmesini sağlamaktadırlar. Yani aslında câmi işgalden bu yana ve halen kilise olarak kullanılmaktadır. Yalnızca katedralin çevre alanlarını teşkil eden câminin kısımları müze hükmündedir.İspanya hükümeti ve kilise idaresi, Kurtuba Ulucâmii’nin kiliseden tekrar aslına döndürülmesi konusundaki Müslüman teşkilatların yoğun taleplerini, Avrupa Birliği kurallarına göre karşılamaları gerekirken, câminin altındaki kilise temellerini arkeolojik kazıyla gün yüzüne çıkartarak, “burası zaten bir kilise idi, dolayısıyla câmiye döndürülemez” diyerek reddetmişler ve AB idaresi de konuyu bu bahaneyle kapatmıştır.Sonuç olarak, Endülüslülere uygulanan ‘Büyük Sürgün’den (1609-1614) sonra İspanya’da 300 ile 400 bin arası Müslüman asıllı Endülüslü Müdeccen varlığını korumuştur. Ancak, bugün onların sayılarını tespit etmek imkânsız gibidir. Çünkü görünen o ki, günümüz İspanya’sında bunların pek çoğu bu gerçeğin ya da asıllarının farkında değiller. Buna rağmen bugün Granada, Córdoba ve Toledo gibi şehirlerde 1980’lerde başlayan İslamlaşma hareketi ivme kazanmış görünmekte ve Müslümanlaşan İspanyollar, bu hareketi ‘İslam’a giriş’ olarak değil, ‘aslına dönüş’ şeklinde anlamakta ve öyle takdim etmektedirler. İspanya’daki Müslümanlara ait teşkilâtlar, diğer Avrupa ülkelerindekilere benzer şekilde, bir kültür merkezi şeklinde tesis edilmiş olup içinde mescit, özel yiyeceklerin (helal et ve diğer bazı gıda maddeleri) satıldığı bir dükkân ile idare ve sohbet odalarını barındırmaktadır.İslam’ın İspanya’da resmen tanınması sürecinde iki Müslüman teşkilât FEERI ve UCIDE birleşerek Comunidad Islamica en España veya bugünkü adıyla Comisión Islámica de España’yı (CIE) meydana getirdiler. Hükümetle uzun süren müzakereler neticesinde, 1992 yılının 28 Nisan gününde (Endülüs’ün fetih gününde) bir anlaşmaya varıldı. Anlaşma

parlamento ve kral tarafından da onaylandı. Toplam ondört maddeden müteşekkil bu anlaşmada Müslümanlara beş konuda (1. Dinî mekânlar, 2. İbâdetlere ve dinî merasimlere iştirak, 3. Evlilik, 4. Eğitim, 5. Bağışlar ve vergi muâfiyeti) yeni haklar ve düzenlemeler getirilmiştir. Buna göre, CIE'ye bağlı cemiyet ve merkezlerle buralarda görev yapan bütün personel hukukî statüye kavuşturulmuştur.¹⁴

14 Mehmet Özdemir, “İspanya: Ülkede İslâmiyet”, *DİA*, XXIII,s.172-173.

Sonuç

Endülüs, batıda yerini aldığı İspanya devletinin sahip olduğu Yunan-Fenike-Roma (ve Vandal-Vizigot) devirlerinin medeniyet tecrübesini devralmış; doğudan ise 622-1000 yılları arasındaki DÖRT asırda İslam milletinin ürettiği kültürel tecrübeyi kendi hayatına taşıyarak adapte edebilmiş; bu doğu-batı medeniyet mirasını tek potada eriterek mezcutmeyi başarmış bir medeniyetin adıdır.

Katolik Hıristiyan fanatizmi Endülüs'ten geriye hemen hiçbir şey bırakmadı; bütünlüğü ve orijinalitesi %90 oranında bozulmuş birkaç binadan, parçalanmış birkaç kitap ve asimile olmuş üç-beş Müslüman ve Museviden başka. Oysa Endülüs kültürü, insanlığa kendini tanıma, başkalarıyla barış, uzlaşma ve yardımlaşma içinde kardeşçe yaşama tarzını, bizzat yaşayarak ve yaşatarak öğretiyordu. Bir sosyal barış modeli olan Convivencia'nın dünyadaki serüveni, Endülüs'ün sahip olduğu İslâmî devlet ve toplum modelinin son temsilcisi sayılan Osmanlı Devletinin dağılmasıyla birlikte sona ermiştir. Ancak, arada pekçok farklılık olmakla birlikte, bu sosyo-kültürel müessese bugün çeşitli batılı ülkelerin sadece Hıristiyan toplulukları arasında tesis edilmiş ve yaşatılmaktadır.

Endülüs-İslam kültürünün Avrupalılara intikalinde mühim aracı topluluk Müsta'ribler, Yahudiler, Hıristiyanlar/Müsta'ribler ve Müdeccenler idi. Katolik Hıristiyanların eline geçen İslam topraklarında kalan bu toplumsal unsurlar içinde zanâatkârlar-sanatçılar ve kültür erbâbı, Reconquista hareketiyle doğup gelişen İspanya'nın iktisadî menfaati için krallar tarafından kollarlanmışlardı. Bunlar sayesinde Müslümanların koruyup geliştirdikleri her alandaki teknik, bilimsel ve kültürel gelişmeler kuzeydeki Hıristiyan halklarına, oradan da Avrupa toplumlarına, hatta Amerika kıtasına (güneyine) dahi intikâl etmiştir. Bugün İspanya ve Portekiz'de gördüğümüz Mudéjar sanatı ve mimarisi bunun en bâriz örneklerindedir.

Endülüs İslam sanatı, zengin ve güçlü bir kültürel altyapıya oturmaktadır. Bu sanatın bilinen en önemli temsilcileri, az sayıda olmalarına rağmen, mimari eserlerdir. Mimari, kendine has bir ustalık ve ince zevkin bir ürünü olan binalarıyla hem yazı hem plastik sanatlar hem de seramik gibi sanat kolları açısından ana kaynaktır ve seçkin bir yere sahiptir. Dekoratif dil, Bağdad ve Sâmerâ örneklerinin bir devamı

gibidir.¹⁵Mimari eserlerden sonra sırayı fildişi, ahşap oyma ve seramik almaktadır. Bu eserler, çok sınırlı sayıda olmalarına rağmen, üstün nitelik ve mükemmellikleriyle sanatçıların ustalığı kadar, yaptırınların zevk, görgü ve sanata karşı olan sevgilerini ve koruyucu özelliklerini de yansıtmaktadır.

Endülüslülerin sahip olduğu mimari eserlerin pekçoğu, İslâmî dönemdeki iç çekişmeler (Mülûkü't-tavâif) sırasında ve İspanyolların ülkeyi tekrar ele geçirmeleri (Reconquista) sürecinde maruz kaldıkları saldırılar yanında, doğal ya da bilinçli tahribatların etkisiyle de ortadan kaybolmuştur. Bugüne gelebilen sınırlı sayıdaki örnek ise, İslam sanatının Avrupa'daki zarâfet mümessilleri olarak varlıklarını devam ettirmekte ve artık turistik gelir sağladıkları için özenle korunmaktadır. Endülüslü hükümdarların yaptırdıkları sanat eserleri, İslam ülkelerinde olduğu kadar Hıristiyan ülkelerde de büyük övgüye mazhar olmuştur.¹⁶Kurtuba Ulucâmii, Elhamrâ Külliyesi ve Caferiye Sarayı gibi birkaç önemli eser bile Endülüslülerin dinî, kültürel ve medenî alanda eriştikleri seviyeyi kavramamıza imkân vermekte, hâlâ o medeniyetin zarâfetini bize yansıtmakta ve lisân-ı hâl ile Endülüs hayatında yaşanan İslâmî ve insanî değerleri insanlığa sunmaktadırlar.Bu zamana kadar Endülüs konusunda yapılmış olan yayınlar sayesinde anlaşılmiş bulunmaktadır ki, ülkemizin ve de dünyanın aydın insanları artık İslam tarihine ve dolayısıyla İslam'a daha fazla ilgi duymaktadır. Ancak, bu ilginin duygusal boyutu mühim olmakla birlikte, somut girişimlerle gerçekçi projelerin hayata geçirilmesi çok daha mühimdir. Çünkü Alî el-Cârim'in deyişiyle, asıl mühim olan Endülüs'e ağlamak değil, onu anlamaktır. Bunun için gerekli olan, gözyaşı değil göz nuru dökmektir. Batılı zihin Endülüs'ü anlamak suretiyle ondan yeni bir medeniyete temel oluşturacak malzemeyi çıkarmasını bildi. Ya bizler? Ol mâhîler ki derya içredür deryayı bilmezler.

15 Endülüs seramikleri hakkında detaylı bilgi için: Guillermo Rossello Bordoy, "The Ceramics of Al-Andalus", *Al-Andalus The Art of Islamic Spain*, ed. J.D. Dodds, New York 1992, pp. 97-103; Virgilio Martínez Enamorado, "Ceramicas nazaries y merinies, siglos XIII a XIV", *Exposicion Triangulo de Al-Andalus: Catalogo*, Octubre 2003-Enero 2004, Alcazaba de los Udâyâ-Rabat, Granada 2003, pp.110-113; Alberto García Porras, "El azul en la producción cerámica bajomedieval de las áreas islámica y cristiana de la Península Ibérica", *IX Congreso Internazionale sulla Ceramica Medieval en el Mediterraneo*, Venezia (2009), pp. 22-29.

16 Levi-Provençal, *el-Hadâra*, s. 29 vd.; Engin Bektaş, "Endülüs: Sanat", XI, 226; Charles Burnett, "An Islamic Divinatory Technique in Medieval Spain", *The Arab Influence in Medieval Europe*, ed. D.A. Agius-R. Hitchcock, Lebanon 1994, pp. 100-135. İslam sanatının ruhu veya felsefesi konusunda destekleyici değerlendirmeler için: İsmâil Râci el-Fârûkî-Luis Lâmia el-Fârûkî, *İslam Kültür Atlası*, (çev. M.O. Kibaroglu-Z. Kibaroglu), İstanbul 1999, s. 185-203.

Kaynaklar

AZORÍN, J. M. R., *El paisaje de Españavisto por los españoles*, Madrid 1981.

BORDOY, G. R., "The Ceramics of Al-Andalus", *Al-Andalus The Art of Islamic Spain*, ed. J.D. Dodds, New York 1992, pp. 97-103.

CASTILLO, P. J.-J. N. PALAZÓN, "The Production of Glass in Al-Andalus", *The Archaeology of Medieval Europe, Twelfth to Sixteenth Centuries*, Vol. 2, ed. M. Carver-J. Klápste, pp. 307-315.

CASTILLO, P. J.-J. N. PALAZÓN-J. THIRIOT, "Taller de Vidrio y Casas Andalusies en Murcia. La Excavación Arqueológica del Casón De Puxmarina", *Memorias de Arqueología*, N. 13 (1998), pp. 419-458.

CASTRO, A., *Hadâratü'l-İslam fî İsbanya*, çev. Süleyman Attâr, Kahire 1983.

EMRE, A., "1492 ve Romantizmle Sınırlı Endülüs Algımız Değişmeli", *Umran Dergisi*, Mayıs 2011, S. 201, s. 84-94.

ENAMORADO, V. M., "Ceramicas nazaries y merinies, siglos XIII a XIV", *Exposicion Triangulo de Al-Andalus: Catalogo*, Octubre 2003-Enero 2004, Granada 2003, pp.110-113.

GUTIÉRREZ, C. G., "Las mezquitas de barrio de Madinat Qurtuba: una aproximación arqueológica, Córdoba: Diputación de Córdoba", *AWRAQ*, n.7 (2013), pp. 255-257.

GUZMÁN, R. B., "Córdoba y el califato almohade, una lectura arqueológica: Córdoba and the almohad caliphate, an archaeological view", *LasNavas de Tolosa 1212–2012 Miradascruzadas*, Jaén 2014, pp. 499-508.

_____, "Algunas Precisiones Sobre La Qurtuba Tardoislámica una Mirada a La Arquitectura Doméstica de al-Rabad al-Şarqui", *Anales de Arqueología Cordobesa (AAC)*, N. 19, Córdoba 2008, pp. 293-322.

IRWİN, R., *Elhamrá*, çev. Fatma Uslu, İstanbul 2007.

IŞIK, G., *İspanya: Bir Başka Avrupa*, İstanbul 2005.

ÖZDEMİR, M., "İspanya: Ülkede İslâmiyet", *DİA*, XXIII, s.170-173.

ÖZÜNLÜ, İ., *Endülüs: Şehir-Anlatı*, İstanbul 2005.

PALAZÓN, J. N.-P. J. CASTILLO, “Casas Califales en Murcia. Excavación en un Solar de Calles Puxmarina-Zarandona”, *Memorias de Arqueología*, N. 11, Barcelona-Granada 2003, pp. 469-500.

PORRAS, A. G., "El azul en la producción cerámica bajomedieval de las áreas islámica y cristiana de la Península Ibérica", *IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medieval en el Mediterraneo*, Venezia (2009), pp. 22-29.

ŞEYBAN, L., *Endülüs*, İstanbul 2014.

_____ *Mudéjare s& Sefarades: Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*, İstanbul 2007.

_____ *Reconquista Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İstanbul 2003.

TC. Dışişleri Bakanlığı, çevrimiçi-[www.mfa.gov.tr/ispanya-kunyesi.tr.mfa\(03.06.2019\)](http://www.mfa.gov.tr/ispanya-kunyesi.tr.mfa(03.06.2019)).

II. Meşrutiyet Dönemi Yabancı Mekteplerinden Zükura(Erkeklerle) Mahsus İngiliz Mektebi (Tedrisat Programı, Talimatı Dahiliyesi, Değerlendirilmesi)

İbrahim Caner Türk*
ORCID: 0000-0002-7204-4067

Öz

Bu çalışmada, II.Meşrutiyet dönemi mekteplerinden Zükura(erkeklerle) Mahsus İngiliz Mektebi tedrisat programı, talimatı dahiliyesi aktarılıp analiz edilmektedir. Buna göre; Osmanlı Devleti topraklarında yabancı devletlerin açmış olduğu okulların sayısı 19. Yüzyılın sonları ve 20. Yüzyılın başlarında artış göstermiştir ve açılan bu okullardan birisi de 1905’de İstanbul’da kurulmuş Zükura(erkeklerle) Mahsus İngiliz Mektebi’dir. Okulun idare heyetini başta İngiltere büyükelçisi ve konsolosu olmak üzere İngiliz vatandaşları oluşturmaktadır. Tedris heyeti de çoğunlukla İngiliz öğretmenlerden oluşmaktadır. Okul, İstanbul’da ikamet eden İngiliz çocuklarıyla çeşitli millet çocuklarına İngiliz terbiyesi vermeyi amaçlamaktadır. İlgili okul, öğrencilerini bir yandan lise sınıflarına ve ortaokul ve meslek okullarına hazırlayan, öbür yandan da genel bilgi veren bir eğitim kurumudur. Okul öğrencide azim ve metanet, özgür irade, mesuliyet hissi, özgüven, itaat fikri, dürüstlük, insaf ve doğrulukla muamele, temizlik ve beden sağlığı edinme gibi hasletleri kazandırmayı gaye edinmiştir. Bu doğrultuda tedrici olarak çeşitli disiplinlere dair bilgiler verilmektedir. Okuldaki müfredatın temel amacının İngiliz dilini ve kültürünü sevdirmek olduğu da anlaşılmaktadır. Bütün bu yönleriyle ilgili okulun eğitim açısından yararlı, ancak siyasi açıdan zararlı olduğu değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet dönemi, Zükura(erkeklerle) Mahsus İngiliz Mektebi, Tedrisat programı, Talimatı dâhiliye.

Gönderme Tarihi: 10/11/2020

Kabul Tarihi:26/12/2020

* Doç. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Erzincan, Türkiye, icanerturk25@hotmail.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

TÜRK, İ. C.,” II. Meşrutiyet Dönemi Yabancı Mekteplerinden Zükura(Erkeklerle) Mahsus İngiliz Mektebi (Tedrisat Programı, Talimatı Dahiliyesi, Değerlendirilmesi)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s.2197-2223.

British School For Boys, One of The Foreign Schools In The 2nd Constitutional Period (Curriculum, Internal Regulations, Evaluation)

İbrahim Caner Türk*
ORCID: 0000-0002-7204-4067

Abstract

In this study, the curriculum and internal regulations of “Zükura(erkeklerle) Mahsus İngiliz Mektebi” is told and analyzed. Accordingly, the number of schools opened by foreign states in the territory of the Ottoman Empire increased in the late 19th and early 20th centuries, and one of these schools was the British School for Boys established in 1905. The school's administrative committee is formed by British citizens, primarily the British ambassador and consul. The teachers' committee mostly consists of English teachers. The school aims to give English education to British children and children of various nationalities residing at Istanbul. The school is an educational institution that prepares its students for high school classes and secondary and vocational schools on the one hand and that provides general information on the other. The school aims to bring in students some traits such as perseverance and fortitude, free will, sense of responsibility, self-confidence, the idea of obedience, honesty, treatment with fairness and accuracy, cleanliness and physical health. In this direction, information is given about various disciplines gradually. It is understood that the main purpose of the curriculum in the school is to popularize the English language and culture. Regarding all these aspects, the school is considered to be beneficial in terms of education, but politically harmful.

Keywords: 2ND Constitutional Period, British School For Boys,, Curriculum, Internal Regulations.

Received Date: 10/11/2020

Accepted Date: 26/12/2020

* Assoc. Prof. Dr., Erzincan Binali Yıldırım University Faculty of Science And Literature, Department Of History, Erzincan, Turkey, icanerturk25@hotmail.com

You can refer to this article as follows:

TÜRK, İ.C., “British School For Boys, One Of The Foreign Schools In The 2nd Constitutional Period (Curriculum, Internal Regulations, Evaluation)”, *Academic Journal of History And Idea*, C. 7, S. 4., 2020, p.2197-2223.

II. Зарубежные школы для мужчин конституционной эры, английская школа для мужчин (образовательная программа, внутреннее обучение, оценка)

Резюме

В этом исследовании передана и проанализирована образовательная программа английской школы Zükura (для мужчин), которая является одной из школ Второй конституционной эры. Согласно этому; Количество школ, открытых иностранными государствами на территории Османской империи, увеличилось в конце 19-го - начале 20-го века, и одной из таких школ была Английская школа для мужчин, основанная в 1905 году в Стамбуле. В административный совет школы входят британские граждане, особенно британский посол и консул. Комитет по образованию состоит в основном из британских учителей. Школа направлена на обучение английскому языку детей, проживающих в Стамбуле, и детей разных национальностей. Соответствующая школа - это учебное заведение, которое, с одной стороны, готовит своих учеников к учебе в старших классах, средних школах и профессиональных училищах, а с другой - предоставляет общую информацию. Цель школы - привить ученикам такие качества, как настойчивость и стойкость, свободную волю, чувство ответственности, уверенность в себе, идею послушания, честность, справедливость, чистоту и физическое здоровье. В этом направлении информация по различным дисциплинам предоставляется постепенно. Понятно, что основная цель учебной программы в школе - популяризация английского языка и культуры. По всем этим аспектам школа считается полезной для образования, но политически вредной.

Ключевые слова: II. Период конституционной монархии, Специальная английская школа для мужчин, Образовательная программа, Инструктаж по внутренней медицине.

Получено: 10/11/2020

Принято: 26/12/2020

Giriş

Osmanlı Devleti hâkimiyeti altındaki azınlıkları, din ve mezhep aidiyetinin esas alındığı millet sistemine göre yönetmiştir. Çok dinli ve çok milletli devlet özelliğine sahip Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretim kurumları da farklıydı. Dini topluluklar kendi dillerini konuşmakta, kendilerine ait dini ve eğitim kurumları ile kültürlerini korumakta serbestti. Böyle bir ortamda azınlıklara tanınan bu serbesti ve haklardan yararlanan yabancılar da özellikle 19. Yüzyılın ortalarından itibaren sayıları hızla artan okullarını açtı. Devleti bir ağ gibi kuşatan bu eğitim kurumlarının sayısı zaman zaman devlet okullarını da geçip, en ücra köşelere kadar yayıldı.

Osmanlı Okul Sistemi Ve Yabancı Okullar

Eğitimin Batılı bir anlayışla devlet görevleri arasına girmesinden sonraki döneminde, Osmanlı Devleti'nde üç çeşit özel öğretim kurumu mevcuttu. Bunlar:

- a. Çoğunluğu oluşturan Müslüman Osmanlılar tarafından açılmış bulunan medreseler ve mektepler,
- b. Azınlıkta olan ve Müslüman olmayan Osmanlı cemaatleri tarafından açılmış bulunan özel okul ve kuruluşlar,
- c. Yabancılar tarafından açılmış okul ve kuruluşlardır.

Osmanlı Devleti'nde yabancı okullara yönelik ilk düzenleme olarak ifade edilebilecek 1869 Maarifi Umumiye Nizamnamesi ile getirilmiş nizamnamede “*Mekatib-i Hususiye*” olarak nitelenen yabancı okullar Nizamnamenin 129. Maddesine bağlı olarak yasal çerçevede serbestçe açılabilir hale gelmiştir. İlgili maddede: “*Mekatib-i hususiye bazı mahallerde cemaatler tarafından veya gerek Tebaa-i Devlet-i Aliye ve gerek tebaa-i ecnebiyeden olan efrad ve eşhastan biri canibinden ücretli ve ücretsiz olarak ihdas ve tesis olunan mekteplerdir ki, bunların mesarifat ve muhassasatı*

müessisleri tarafından veyahut merbut oldukları vakıfları canibinden idare ve rüyet kılınır” ifadesi yer almaktadır¹

Osmanlı Devleti’nde Yabancı Okulların Tarihi Gelişimi

Osmanlı ülkesinde yabancı özel öğretimin vücut bulabilmesi, söz konusu devletin siyasî ve askerî üstünlük dönemleri olan 1535-1569, 1581, 1604 tarihlerinde bir takım Avrupalı devletler tebaası için yalnızca bir lütufkârlık ve tek yanlı olarak tanıdığı ayrıcalıkların Osmanlı’nın duraklama ve gerileme dönemleri olarak kabul ettiğimiz 1673-1740 tarihinde bir hak gibi öne sürülerek “imtiyaza-i ecnebiye”, “kapitülasyon” adı verilen ahitler biçiminde döndürülmesi nedeniyle olmuştur.²

Dinî amaçlı eğitim yapabilme izni, yalnızca izin sayılması gerekirken, bu imtiyaz giderek bir hak olmuş ve bir kapitülasyon ayrıcalığı sayılmıştır. Başlangıçta dinî yönü ağır basan bir eğitimi esas alan ve bu nedenle de kiliselere bağlı kurumlar olarak örgütlenilen söz konusu okulların yanında elçilikler de birer “Elçilik okulu” açmaya başlamıştır. Bu okullar, belirli bir zaman geçtikten sonra da amaçlarının dışına taşarak birer yabancı devlet okulu olarak etkinliklerini devam ettirmişlerdir.³

Azınlıklara verilen haklar da zamanla genişletilmiş, onlar da verilen hakları suistimal etmişler ve değişik konularda işlerine nasıl gelmişse öyle uygulamışlardır. Nihayet yabancı ülke vatandaşlarıyla devam eden bu zincirleme ilişkiler neticesinde eğitimde cemaat okullarından başka, elçilik okullarını da aşan bir “Yabancı okul” kavramı ortaya çıkmıştır.⁴

Başlangıçta bütün hakları suistimal ederek gayrimüslim okullarına değişik biçimlerde etki yapan Fransız, İngiliz, İtalyan, Amerikan... vb. devletler hukuki dayanakları olmaksızın denetimden tamamen uzak bir şekilde kendi öğretim kurumlarını da oluşturmaya başladılar. Bu kurumlar her çeşit kayıttan, yani pek çoğu ruhsatsız olarak her çeşit yükümlülükten sorumluluktan uzak olarak açılmıştır. Kendilerine uygun ve belli hedefler doğrultusunda etkinliklerine hız vermişlerdir. Hiç

¹ Düstur, I. Tertip, c.2, s.204; Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1338, s. 493.

² Ayten Sezer, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar(1923-1938)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 6; Süleyman Büyükkarcı, “Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Azınlık ve Yabancı Okullar”, *Prof. Dr. Yahya Akyüz’e Armağan Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları-Eğitim ve Kültür Yazıları*, (Edit Prof. Dr. Cemil Öztürk-Dr. İlhami Fındıkçı), Pegem Akademi, Ankara, 2011, s. 523.

³ M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1990, s. 94-95; Büyükkarcı, a.g.m., s. 523.

⁴ İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 9-19.

şüphesizdir ki, amaçları önce kendi dillerini, kültürlerini yaymak, daha sonra da siyasî etkinlik kazanmak, belli cemaat ve gruplar üzerinde söz sahibi olmak, siyasî ve kültürel alanlarda kendi menfaatlerine uygun durumlar ve ortamlar koyabilmektir.⁵

Böyle bir ortamda azınlıklara tanınan serbestî ve haklardan da yararlanan yabancılar özellikle 19. Yüzyılın ortalarından itibaren sayıları hızla artan okullarını açtılar. 1840'lı yıllardan itibaren hızlı bir artış görülmüş, bu artış 1850'li ve 1860'lı yıllarda oldukça büyük rakamlara ulaşmıştır. Ancak 1869'da çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, yabancı okullara belirli bir denetim getirdiği için, bu çoğalma ve yayılma kısmi olarak kontrol altına alınabilmiştir.⁶

İngiliz-Protestan Okullarının Tarihi Gelişimi

İngiltere'nin küresel bir güç olarak dünya siyasetinde varlığını devam ettirebilmesi için siyasî ve askerî eylemler kadar kültürel ve sosyal etkinliklerde de bulunması gerekiyordu. Eğitim alanında başlatılan girişimler de bu bağlamda değerlendirilmelidir.⁷

İngiliz okulları Osmanlı coğrafyasında diğer batılı devletlere göre daha azdı. Bunda Osmanlı Devleti'nin mesafeli duruşu etkiliydi. İngiltere'nin Ortadoğu'ya yönelik siyaseti bu tavrın takınılmasını gerekli kılmıştı.

1856'ya kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda on İngiliz Okulu vardı. 1869'a kadar Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yayınlanmasıyla sayıları otuza ulaştı. 1876'da ise bu sayı ikiye katlanarak elliye ulaştı.⁸

1900'lü yıllarda ise İngiliz okullarının sayısı artarak doksan beşe ulaştı. Bunun iki sebebi vardı: Birincisi Kamil ve Münif Paşaların müsamahalı davranışları, ikincisi ise Rotschild ve Montefiore ailelerinin desteğiydi. İngiliz hükümeti ruhsatsız olan okulların onayını resmen talep etti. Vilayetlerle yapılan yazışmalar sonucunda 1903 tarihli irade ile seksen üç adet İngiliz kurumunun varlığı resmen tanındı. Daha sonra bu sayı yüz kırk dokuza yükseldi. Bunların yüz on beşi okul idi.⁹

⁵ Halit Ertuğrul, *Kültürümüzü Etkileyen Okullar*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2002, s. 155; Sebahattin Arıbaş-Ezlam Susam ve Hikmet Zelyurt, "Türkiye'de Misyoner Okulları", *Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan Türk Eğitim Araştırmaları-Eğitim Kültür Yazıları*, (Edit Prof. Dr. Cemil Öztürk-Dr. İlhami Fındıkçı, Pegem Akademi, Ankara, 2011, s. 237; Sezer, a.g.e., s. 6; Büyükkarcı, a.g.m., s. 523-524.

⁶ Ertuğrul, a.g.e., s.203.

⁷ Cengiz Atlı, *İstanbul'da İki İngiliz Okulu İngiliz Kız Ortaokulu İngiliz Erkek Lisesi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 28.

⁸ C. Atlı, a.g.e., s. 20.

⁹ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayinevi, İstanbul, 2005, s. 238.

İstanbul'da ilk İngiliz Okulu 1842'de açıldı. Burada tıp eğitimi verilecekti. Okulun ismi "Free Church Scotland Scoth Mission" idi. Öğrenci kitlesi de "Leh Musevileri"nden oluşmakta idi. Karma eğitim veren bir okuldu. 1898'de okula bir yetimhane binası da eklendi. İkinci İngiliz Okulu ise "London Jews Society" tarafından Kiremitçi Ahmet Çelebi Mahallesinde hizmete girecekti. Okulun ismi "London Jews Society English School" idi. Okul 1875 öncesinde faaliyete geçmiş olmasına rağmen resmiyet kazanamamıştı. İstanbul'da üçüncü okul Hasköy, Kiremitçi Ahmet Çelebi Mahallesi, Kırkmerdiven Sokakta bulunan "Church of Scotland Scoth Mission" isimli okuldu. 1859'da inşa edildi. Okul 4 Temmuz 1871'de Osmanlı makamlarınca tanındı.¹⁰

Dördüncü okul ise 1858'de "English High School", beşinci okul ise Kumkapı İncirdibi Mahallesi'nde 1887'de açılan "English Mission House" idi. Yetim çocuklar için açılmış bir okuldu. Aynı dönemde Cebel-i Lübnan'da, Selanik'de, Bağdat'ta, Suriye'de, Halep'te, Kudüs'te, İzmir'de, Beyrut'ta da İngiliz okulları bulunmaktaydı. İngiliz okulları daha çok Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'da yoğunlaşmıştı.¹¹

1905'te Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren İngiliz okullarının sayısı 115 civarında idi. Bu okullarda 3400 civarında kız ve yine aynı rakamda erkek öğrenci eğitim gördü. Toplam rakam 8677 öğrenciye ulaşmakta idi. Okullardaki öğretmen sayısı ise 297 idi. Erkek öğretmenler kadar kadın öğretmenler de görev yapmaktaydı.¹²

Farklı seviyelerde ve çeşitte açılan İngiliz okullarından birisi de 1905 tarihinde kurulan Zükura(erkeklerle) Mahsus İngiliz Mektebi idi.

II. Meşrutiyet Dönemi Yabancı Mekteplerinden Zükura(Erkeklerle) Mahsus İngiliz Mektebi

II. Meşrutiyet dönemi yabancı mekteplerinden Zükura Mahsus İngiliz Mektebinin 1330-1331 öğretim yılına dair tedrisat programı, talimatı dâhiliyesi şu şekildeydi.¹³

Zükura Mahsus İngiliz Mektebi

Heyet İdare

¹⁰ Ş. Mutlu, *a.g.e.*, s. 258.

¹¹ Erkan Cevizliler, "XIX. Yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Konya, 2014, S. 12, s.119-155.

¹² C. Atlı, *a.g.e.*, s. 32.

¹³ Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, Dersaadet, s.1330-1331.

Reisi Fahri: İngiltere Sefir Kebiri Asaletli Sör Lui Malat K.T.M.J cenapları, Heyet-i İdare Reisi: İngiltere Konsolosu Mösyö Vu cenapları, Heyeti İdare Reisi sanisi İngiltere Ticaret Odası Reisi Sör Adam Bilok Cenapları.

Heyeti İdare Azası

Artur Binir Cenapları, Muhterem R. Feriyo Cenapları, E.T. Hayden Cenapları, A.Niyoz Cenapları, Vezdedar Fahri Alfred S. Silli Cenapları, Katip Fahri D. Alend Cenapları, Nakd mevcut müstevdi' ve mükeffil F. E. Vital Cenapları, Tabip Müdavî Doktor Can Makalin Cenapları.

Heyeti Tedrisiye

Müdür Oxford Darülfünunu'na mensub Mösyö Sefir Meşabir, İngilizce ve Riyaziyat muallimlerinden Mösyö Mayor Mütakaf(Durham Darülfünunu'na mensub), Mösyö H. Eldros(Londra Darülfünunundan), Mösyö J.M.Etkinson(Londra Darülfünunundan), Mösyö J. A. Elvel B. A.(Oxford Darülfünunu'na mensub), S. J. Dean(Londra Darülfünunu'na mensub), Mösyö Dik(Londra Darülfünunundan). Türkçe Muallimleri Refik Bey, Ruşen Bey. Fransızca Muallimleri Mösyö Lambert, Mösyö Ferbiyan. Leyli kısmın mubassıra ve müdiresi Misis Y.T. Graham.

Malumat-I Umumiye

Mekteb

Mekteb heyeti tesisiye tarafından intihab olunan bir encümen marifetiyle idare olunmaktadır. Dersaadetin mukim İngiliz çocuklarıyla mileli saire etfaline İngiliz terbiyesi vermeyi gaye ittihaz eden mezkur mekteb 1905 senesinde küşad edilmiştir.

Mekteb Nişantaşında Teşvikiye Caddesinde gayet havadar ve güzel bir mevkide kain olub talebenin teneffüsüne mahsus vasi ve gayet güzel tesviye edilmiş bir bahçeye malikdir.

Mektebin leyli(yatılı) ve neharî(gündüzlü) kısımları ayrı binalardadır. Leyli kısmı kırk beş talebeyi suhuletle istiab edebilecek(içine alabilecek) yirmi iki odalı İngiliz usulü lavabo, banyo mahalleri, vesaiti teshiniyeye(sahne alanlarına) malikdir.

Yanında bulunan asıl tedrisat dairesi büyük içtima salonu bir jimnastikhane, bir resimhane, bir kütüphane ve dokuz dershaneden müteşekkildir.

En ciddi İngiliz müessesatını numune ittihaz etmiş olan mekteb şakirdanda fikri mesuliyet uyandırmaya gayretle kuvvetli seciyelere malik olmalarına sa'y edecektir(gayret gösterecektir).

Bir İngiliz mektebinde tedrisi lazım gelen mevaddan maade Türkçe ve Fransızca lisanlarının tedrisatına da ehemmiyet vermekte olan mekteb teşkilatının semerat-ı nafiasını şimdiden iktitafa(almaya) muvaffak olmaya başladığı 1913 senesinde Londra Ticaret Odası'ndan yirmi üç takdirname olmak üzere ahz ettiği 88 tasdiknameden müstebandır (aşikardır).

Kayd ve Kabul: Mektebe şakird kayd ettirmek için müdürüne müracaat edilir. Müdüriyet tarafından verilen kabul varakası kayd olmağa namzed şakirdin velisi tarafından imla edilir.

Encümen idare bazı ahvalde bir talebenin ademi kabul hakkını muhafaza eder. Mektebe yedi yaşından itibaren şakird kabul edilir. 18 yaşına vasil olub tedrisata devam etmek arzusunda bulunan talebelerin velileri müdür mektebden ayrıca müsaade istemeleri lazımdır.

On dört yaşında olub İngilizce tekellüm edemeyen etfal mektebe ancak encümen idarenin tavsiye mahsusasıyla kabul edilebilir.

Derslerin Müddet Devamı ve Tatilleri

Sene-i tedrisiye üç kısma ayrılır: 1. Efrenci 16 Eylülünden 25 Kânun-u Evvele kadar. 2. Efrenci 1 Kanun-u Sâni'den 31 Marta kadar. 3. Efrenci 1 Nisandan 30 Hazirana kadar.

Sene başı ve Paskalya tatilleri onar gündür. Yaz tatili Efrenci Temmuz birinden Eylül onbeşine kadar devam eder. Mekteb Pazar günü tatildir. Cumartesi günleri ise bazı fazla dersler ile talebenin iştiraki lazım olan oyunlara tahsis edilmiştir.

Ademi Devam

Mektebe devam mecburidir. Müdürün izni olmaksızın talebe ademi devam gösteremez. Şakirdandan biri mecburi olarak mektebe gelmediği takdirde akraba veyahut velisinden mazurietini müş'ir(bildiren) bir vesika getirmeye mecburdur.

Bir sebebe mebni mektebe gönderilmeyen talebenin hemen velisi mektebe işar keyfiyet etmeye mecburdur. Şakirdandan biri esbabı sıhhiyeden dolayı devam etmediği

takdirde mektebe avdetinde tabibden bir rapor getirecek ve mezkur şakirdin tekrar kabul olunup olunmayacağı mektebce tedkik ve tayin olunacaktır.

Sıhhi Rapor

Yaz tatilinden sonra gerek eski talebe ve gerek mektebe yeni kabul olunmak isteyen çocuklar ahvali sıhhiyelerine dair mekteb tarafından verilen bir raporu akraba ve velilerine imza ettirmeye mecburdurlar. Şakirdandan biri sari bir hastalığa düşer olduğu takdirde, müdür mektebe hemen haber verilecek ve şakird mezkur ancak müdürün müsaadesiyle yeniden mektebe kabul edilecektir. Yeni talebe bir aşı şahadetnamesi ibraz eylemeye mecburdur.

Mektebi Terk Edecekler

Çocuklarını mektebden almak isteyen ebeveyn bu halden müdüriyeti taksit nihayetinden bir ay evvel haberdar etmelidir, aksi takdirde mürur edecek taksidi tamamen tediye edecektir.

Mektebin müddet-i tahsiliyesini ikmal etmezden evvel tahsilde muvaffak olan talebenin mektebden alınmasının tevliid edeceği mehazir hakkında ulyayı etfalin(ebeveynin) nazarı dikkati celb olunur.

Tahsil ve iktisab malumat(bilgi elde etmek) nokta nazarından mektebin son seneleri evvelce yapılan tedrisatın mütemmimidir(tamamlayıcıdır). Esasen müdüriyet mektebde uzun bir müddet tahsiliye esnasında bulunmuş veyahut mektebi ikmal edebilmiş talebeye tasdikname vermeyi kararlaştırmıştır.

Vazifeler

Talebeye verilen vazifeleri evde yapmaya mecburdur. İş bu vazifelerin yapılması için lazım olan müddet şakirdin yaşına göre bir ila iki saat arasındadır. İşbu müddet sa'yin kemal dikkat ve itina ile sarf olunmasına dikkat edilmesi vazifelerin ihzarî için şakirdin dikkat mainden daha ziyade veyahut daha noksan müddet sarf ettiğinin müdüriyete İhbar edilmesi ebeveyn ve velilerinden rica olunur.

Oyunlar

Heyeti tedrisiyenin tahtı nezaretinde olarak oyunlar tertib olunur. Tekmil şakirdan oyuna iştirak eder. Ancak tabibden hususi bir rapor ibraz edenler istisna edilebilirler. Faaliyeti teşvik ve tergib etmek(şevklendirme) için şakirdan kısımlara tefrik olunur. Top

oyunları jimnastik ve yüzmek vesair oyunlar da kısımlar beyinde(arasında) müsabakalar tertib olunur.

Ziyaret saatleri

Müdür talebenin akraba veya velilerini, taksid zamanında, Salı ve Perşembe günleri saat alafranga birbuçukdan üçe kadar ve Cuma günleri sabahları öğleye kadar kabul eder.

Üniforma

Kış mevsiminde mektebin markasını havi kasket ile fanila iksa olunur(giyilir), yazın dahi talebe mektebin alamet-i farikasını havi hasır şapka iksa eder. Arzu edenler fesi giyebilirler. “Futbol” ve “kırikit” tesmiye olunan top oyunları oynamak için şakirdde elbise-i mahsusa bulunmalıdır. Mektebin mecburi bir üniforması yok ise de talebenin koyu renk elbise giymeleri mekteb tarafından müstelzimidir(lüzumludur).

Kütüphane

Mektep bir kütüphaneye malik olup talebe arzu ettiği kitapları okumak hakkını haizdirler. Son sınıftaki şakirdanın mütalaalarını tevsi’ maksadıyla kütüphaneden istifade etmeleri müstelzimidir.

Musiki

Üç ayda üç lirayı Osmani te-diye etmek şartıyla talebe piyano dersi alabilir. Mekteb musiki-i savti (koro) için talebe arasından bir heyet teşkil eder.

İngiliz Umumi Mektepleri Usul Ve Sistemi Hakkında İzahat

İngilizler; Memaliki sairede tatbik edilegelen usul tedrisi ve terbiyeden birçok hususatda ayrılmış olan bir usul kabul etmişlerdir. Bu usul hakkında ebeveyn ve şakirdana tafsilat i’tası lazımdır. İngiliz mektepleri herşeyden evvel şakirdin ahlak ve seciyesini tenmiyeye(geliştirmeye) atf ehemmiyet eyler ve mezkur gayeye vusul için de talebenin ders zamanlarından hariç işgalat kendileri için her hususda istifade bahş olmasına dikkat eder.

Mezkur usul tatbikat ve ameliyatın nazariyata olan rüchan(üstünlük) ve tefevvukunu(üstünlüğünü) nazari itibara alarak hayatta muvaffak olabilmek için yalnız tedrisatın kifayet etmeyeceği esasatı üzerine müstenittir. Mekteb hususatı atiyeti tedrisi ve talim etmeyi tesmim etmiştir(önceden kararlaştırmıştır) .

- i. Azim ve metanet. İstiklal nefsi.
- ii. Hissi mesuliyet, teşebbüsü şahsi ile me-luf olmak.
- iii. Fikr itaat.
- iv. Doğru söz ve doğru öz. İnsaf ve hakkaniyet ile muamele.
- v. Nezafet ve sıhhat-i bedeniye.

Bu usul hususatı atiyeyi dahi ihtiva eder.

i. Oyunlar, sporlar, cimnastikler sıdk ve hulus ile hareketi hak ve insaf ile muameleyi, merdane hareketi, teşebbüs-ü şahsiyi, sıhhati bedeniye ve vesaireyi talim etmek için.

ii. Şakirdin sınıfta muhafızlık vazifesi usul-(diğerlerine karşı veya diğerlerinin harekâtından mesul olmak hususatında mümarese peyda etmek(maharet kazanmak) ve kendi kendini hüsnü idare etmek-i'tidal demini muhafa etmek(ıfrat ve tefrite düşmeme anını muhafaza etmek)-Hizmet etmeye alışdırmak, terbiye- i dimağiye ve itaatde mümarese etmek için)

iii. Mekteb dram cemiyeti-(mecalis-i umumiyyede ve muvacehe-i nasda(insanlar huzurunda) etvar ve hareketde ve hüsnü takrir ve sanat-ı kelimde vesairede mümarese peyda etmek için)

Şakirdan heyeti talimiyenin nezareti tahtında kendi işlerinin kısmı azamını kendileri idare ve tedvir ederler(yönetirler).

Musiki-i savti(koro) dersi de ilave edilmiştir.

Keşşaflık Teşkilatı

Gayesi terbiye-i bedeniye ve terbiye-i ahlakiyenin tevsii olan teşkilat.

Mektebde spor oyunları dört şubeye ayrılmıştır. Şubatı mezkurenin umur ve hususatı mektebce tayin edilen “zabit” lerin yed idaresine tevdi’ edilmiştir, her sınıfta muallimin taht idaresinde bulunan bir takım “çavuş”veya müzakereciler de vardır ki bunlar sınıfta ve talebenin mesaisine aid hususatdan mesuldürler.

Bu suretle talebe daha küçük yaşdan kendini hüsnü idareye ve amirlerine karşı itaat ve itimada alışdırılmış oluyor.

Şurası tavzih etmelidir ki mektebin takip etmekte olduğu gaye yalnız İngilizce tedrisatı ile talebenin iktisabı malumat etmesine münhasır kalmıyor. Mektebin maksadı aslisi şakirdana ileride hayata atıldıkları zaman mücadeleden galip çıkmak için lazım gelen terbiyeyi vermektir

Çocuklar pek genç olarak ve henüz mektebde müddet-i tahsiliyeyi ikmal etmeden ve hatta “mektebden çıktığına dair” bir şehadetname ahz etmeden mektebi terk ederler ise mektebin gaye-i emelini hız husule getiremeyeceği aşikârdır. Şurası dahi şayanı dikkatdir ki icrayı nüfuz ve murakebe etmek imtiyazatına mazhar olanlar bilhassa büyükcesinde bulunan şakirdandır.

Alekseser talebe son sınıfa geldiği zaman mektebde almış olduğu terbiyenin semeratını iktifat etmeye(almaya) ve asar terakki ve tekemmül izharına başlar.

Hıfzı sıhhat nokta-i nazarından mektebce müttehız(ittihaz edilen) bazı talimat vardır ki bu talimatda ceyyid hevaya, leyli talebenin giyeceği elbiseye aid olub şakirdanın istifadesini temin eder.

Mektebin adat ve itiyadatına talebenin az müddet zarfında peydayı istinay etmesi lazımdır. Ancak tabibin gösterdiği lüzum üzerine bazı şakirdan hakkında istisnaiyat icra olunur, fakat ahval-i adiyede çocukların mümkün olduğu kadar çabuk olarak mektebin talimatına tatbik hareket etmesine müsaade edilmesi ebeveynden rica olunur.

Tedrisat Programı

Sınıfı Mahsus

Durusun Muhtasar Programı

Durus-u İbtidaiyye: İki sınıf: Tali, Ali.

İngiliz Lisanı: Berliç ve Gavan usulleri¹⁴ ile İngiliz lisanının bilfiil ameli suretde tedris ve talim, mükaleme, resm ve eşgali ile ifham ve talim, oyunları, “fonetikoz” yani usul-u savtiye, kıraat ezber, imla.

Tarih: Malumat-ı İbtidaiyyeyi, ahval-i umumiyede vekayi ve mevzuat tarihiye ile irtibat ve taalluku olan nekatı, ifadatı, menakıbı ve istilahatı, büyük kral ve padişahları,

¹⁴ Öğrencinin yakın çevresinde devamlı gördüğü eşya, şahıs ve tabiattaki manzaralarla bunlara delalet eden isimler, sıfatlar, fiiller ve edatlardan cümle ve hikâyeler üretmek dilin doğru, akıcı ve düzgün söylenmesine ve irab kaidelerine uygun olarak öğrenmekten ibaretti.

azim muharebatı, eslihayı sancakları, posta pulları ve meskukatı Türk tarihinden bir takım hikayatı ananatu ihtiva edecektir.

Coğrafya: Plan ve haritaları, coğrafya ıstılahatını ve(lüleci çamurundan, mamul kabartma haritalar vasıtasıyla husule getirilen resimler ile izah ve beyanını) İstanbul ile Türkiye'nin ahval ve coğrafyasına dair bazı efkar ve mütalaatı ihtiva edecektir.

Şubatı İbtidaiyye 2: Tali, Ali.

Hesab: İdad(Ta'dad ve terkim(sayma-sıralama), kerrat cedveli(çarpım tablosu). Amal erbaa(dört işlem) üzerine basit ve esasi mesail ve temrin(alıştırma))

Funun: Tabiattan tettebbu'(araştırma) ve mütalaaa nebatat ve hayvanat.

Resim yapmak: Adi el ile tersim ve mesahat.

El Yazısı: El yazısı veya hüsnü hat hurufatın ve idadın teşekkül ve tahriri, meşk defteri, siyah tahtada meşk.

İhtar: Umumi usul tedrise mübaşeret etmek için İngilizceleri kafi derecede iyi oluncaya kadar çocukların bu sınıfta kalmaları elzemdir.

Birinci Sınıf veya Birinci Sene

İngilizce: Şifahi, yazılmış mevzuat kolay ve terkiyat, mümaresat-ı savtiye(ses alıştırılmaları), kıraat ve imla, kavaid lisaniye ibtidaiyye başlıca filler.

Tarih: İngiliz tarihinden hikayat ve menakıb-ı vukuatı tarihiyenin sırasıyla ezman ve tarihini irae eden(gösteren) harita ve cedavil.

Coğrafya: Fenni tarihin tedrisatıyla alakadar olmak üzere İngiltere haritasının tettebbu' ve tedrisi. Türkiye haritası, İbtidai Coğrafyayı tabiisiyle arzın taksmatı tabiiyesine dair malumat.

Türkçe: Yalnız Türk talebe için.

Fransızca: Doğrudan doğruya en kolay usul-u ameliye ile lisanın tedrisi, kıraat, mükaleme.

İhar: Mektebde mevcut tekmiil Fransızca ve Türkçe sınıfları İngilizce için kabul olunan esasdan farklı esasat üzerine olduklarından bir şakird Fransızca ve İngilizcede başka başka sınıflarda bulunabilecektir.

Şube C

Hesab: A'mal-i erbaa-basit mürekkeb, basit küsürat-ı adiyeye, hesabı zihni.

Funun: Tabiatın tetebbu' ve mütalaa-İşbu durus ibtidai ilm hayvanat, ilmi nebatat ve ilmi arz üzerine vaki olur. Coğrafya ile telakki olan kolay fizyografi fenni dahi kısmı fenniye dâhildir.

Resim: El ile adi resim yapmak-Mevad ve eşyayı adiyenin tersimi, zihin veya hatıradan resim ibtidai olarak lüleci çamuru ile model veya sair resim yapmak.

El yazısı veya Hüsnü Hat: İbtidai sınıfın aynıdır.

İkinci Sınıf

İngilizce: İnşa ve kitabet, Kıraat, İmla, Ezber ders, İstihrac kavaidi lisaniye usulü üzere sırf ibtidai inşa kelimelerin müştekatı(türemiş kelimeler) hakkında tetebbu'.

Tarih: Britanyayı Kebir Adaları'nın Tarihi, İngiltere Tarihi ile taalluk ve münasebeti olan tarih-i umumi, Türk talebesine mahsus olmak üzere Türkiye tarihi.

Coğrafya: Kıtaatı arz üzerindeki memalike dair malumatı umumiye, bunların sekene(sakin olanları) ve ahali, teşkilatı tabiiye mahsulayı Britanya Kebir adalarının rih ahval coğrafyası, Türkiye'ye dair daha vazih ve vasi malumat.

Türkçe: Yalnız Türk talebesine mahsustur.

Fransızca: Doğrudan doğruya tatbikat usulü, mükâleme, kıraat, ezber ders, sarfi ibtidai, muntazam ifal veya ifal kıyasiye.

Şube F

Hesab: Kavaidi ibtidaiyye ve esasiyenin tekerrür ve ihyası, mesail ve esele(asıl) esasiye, mesukatı Osmaniye usulü a'şari(ondalık) küsürat ve mukayaset, hesabı zihni.

Fünun: Mebadi(ilk unsurlar), hikmet, ilmi arz, ilmi heyet tabiatda tashih tetebbu'.

Resim: C şubesinin aynı fazla olarak mücessem(görünen) resim yapmak.

El Yazısı veya Hüsnü Hat: Envai yazılar; Müdevver(yuvarlak) ve hurufatdaki meylin tecrübesi, nesit hurufat, meşki istinsah etmedeki iktidar ve kabiliyet, eldeki istikrar yani elin titrememesi hususatı, mektub zarfları üzerini yazmak yani adres yazmak vesair.

Üçüncü Sınıf

Şube-i Taliye

İngilizce: Kitabet, cümle ve kelamın suret ve teşkili, kavaid lisan, tahlil sarfi ve nahvi(nahive ait) kıraat, ezber, imla, kolay usul kitabet ibareler teşkili.

Tarih: Avrupa tarih umumisi, Avrupayı hazırım tevsi ve tekmili, büyük hükümet adamlarının tercümei hali, Türk talebesi için Tarihi Osmani.

Coğrafya: Istılahat ve tabirat coğrafyanın tekerrürü ile coğrafyayı riyazi hakkında bazı mütalaat, İngiltere Hükümeti'nin coğrafyası Avrupa kıtada şehirleri ve taksimatı siyasiye idariyesi, Balkan şube ceziresi, bahri sefid ve bahri siyah havzaları hakkında tetebbüatı hususiye.

Türkçe: Yalnız Türk talebesine mahsusdur.

Fransızca: Sarf, tahlil, birinci kademe imla kıraat ve metne dair izahat, ezber mükaleme.

Şube E

Hesab: Tekerrür, madrubat(çarpılan sayı)-kasım(bölen) müşterek azam, misl müşterek asgar, mesahat, tenasüb basite(basit kıyas), faiz basit İngiliz Türk ve Fransız meskukatı ile mukayesatı üzerine hesabatı zihniye, metre yani usulu a'şari.

Funun: Tekrar, ilmi hayvanat üzerine daha vasi mütalaat, hayvanatda vezaifü'l aza, nebatat-nebatatda vezaifü'l aza, ilmi arz.

Resim: F şubesinin aynıdır.

Hüsnü Hat: Mukaddimki ameliyatın aynı olup matbu yazı taklid olunur.

Hendese: Tarifat, hutut, zaviye ve müsellesat(açı ve üçgen) üzerine mesail en basit temrinatların mizanı.

Türkçe: İlk üç sınıfların talebe-i müslimesi üç hususu sınıfta Türkçe tahsil ederler. Bu saatler mektebde saati muayyene ve muntazaması haricinde bulunduğu takdirde, Türkçe öğrenmek isteyen diğer çocuklar bu sınıfı takip edebilirler. Bu üç sınıfın programı ber-vechi ati mevaddı ihtiva eder.

Birinci Sınıf: Elifba, hat ve kıraatı ibtidaiyye, sade imla.

İkinci Sınıf: Hat ve Kıraat, imla(biraz daha güç), başlıca kavaidi sarfiye, kolay şiirlerden ezber.

Üçüncü Sınıf: Kıraat, imla, sarf, ezber, kitabet vazifeleri, bazı tarihi ve edebi dersler.

Dördüncü sınıftan itibaren Türkçe lisanı isteyen çocuklara muntazaman öğretilir. Sunufu aliye çocuklar Türkçe yerine Latince veyahut hususi İngilizce veya riyaziyat ve daktilografi derslerini de takip edebilir.

Üçüncü Sınıf

Şube-i Aliye

Şube D

Bu sınıf üçüncü sınıfa(şube-i taliyeye) muvazidir ve dersleri hemen aynıdır. Bu sınıf mektebe geç dahil olup sınıf-1 aliye derslerini takip edebilecek derecede İngilizce lisanına vakıf olmayan ve küçük sınıflara sinleri(yaşları) hasebiyle dahil olmayan çocuklar içindir.

Sınıf-1 ibtidaiyeyi muvaffakiyetle takibe muvafık olan çocuklar ekseriyetle bu sınıfta okumaya mecbur değildirler. Bu iki sınıf arasındaki başlıca fark mükaleme, riyaziyat usul savtiyeye dair olan mütalaatı munzammadan(ilave edilenden) ibarettir.

Dördüncü Sınıf

İngilizce: Edebiyat usul tahrir kitabet, usul-ü mürasele(mektuplaşma), sarf, tahlil nahvi, ezber, şerh imla.

Tarih: İngiltere ve İngiliz İmparatorluğu tarihi.

Coğrafya: İngiltere İmparatorluğu Avrupa dünyanın ve ticaretgah olan meşhur şehirleri coğrafyası.

Türkçe: Berliç usulü, elifba, kıraat ve hat gayet basit kavaid-i sarfiye misallerle beraber.

Fransızca: Kavaid-i basite-i sarafiye, ifal kıyasiye ve gayri kıyasiye tahlil sarfi ve nahvi, imla, kıraat, ezber, kitabet.

Şube S

Hesap: Meskukat, siklet(ağırlık) ve ölçüler, ihtisar(sadeleştirme), kasım müşterek a'zam, misl müşterek asgar, madrubat, i'dad vahiliye, kesr a'şarı, tenasüb(kıyas), faiz basit yüzde faiz, kar ve zarar, sathı müstatil(dikdörtgen).

Cebir: Kavaidi ibtidaiyyeye tebdil ve hazf(değiştirme ve silme), muadele-i basite(basit eşitlik), muadele-i mürekkebe(karışık eşitlik) ve madrubat.

Hendese: Tekrar, mütebayin(zıtlık), kadayat, zaviye, müsellesat ve mevazi davalarıyla mesail mizan.

Funun: Cazibe-i arz hararet, mebhas ziya, mebhas sada, manyatizma, elektrik.

Resim: Balçık resimlerinin taklidi, tersim-i tabii, umumi eşya, tersim-i zihni.

Hat: Emirname, bordro tahriri, fen tabaat, cimler.

Usul-u Defteri: Defteri kebir üzerine temrinatı basitede, vezne defteri.

Beşinci Sınıf

İngilizce: Kitabet, tahlil, tarih lisan, iştikak, ilmi elsine hakkında tettebbuatı ibtidaiyye, lisanı ticari, imla.

Tarih ticaret, tarih kadim.

Coğrafyayı ticari ve tabii.

Türkçe: Berliç usulü ma-ba'd(sonraki) küçük imlalar, sarf-ı ibtidai kıraat, Kelimat-ı Sehile(Arabi, Farisi kolay ezber)

Fransızca: Kavaidin tekrarı, tahlil kıraat, kitabet, mekatibi ticariye.

Şube B

Hesap: Sutuh, hacim, yüzde faiz, faiz-i basit ve mürekkebe, sermaye tahvilat, tahmin, logaritma, usulü hesap, zihni çabuk hesap yapmak usulü.

Cebir: Tekrar madrubat muadele-i tebdil(eşitlik değiştirme) ve hazf, kesri adi, ikinci derece muadele rakam şekli hattı.

Hendese: Eşkali müsteviye(düz şekiller) ameli ve nazari.

Hat: Makbuzat, senedat vesair evrak-ı ticariyenin tesvidi(yazılması) ve tahriri tipografya.¹⁵

¹⁵ Tipografi-Tipografya: Harf ve semboller kullanılarak yaratılan görsel tasarımlar.

Resim: Balçık resimlerinin taklidi(daha müterakki)

İhtar: Mektebde hiç olmazsa üç sene müddet tahsilde bulunan şakirdan bu sınıfta bir imtihan verdikten sonra müessesenin ikinci derecede bir tasdiknamesi derecesinde olan bir şahadetnamesini alabilirler.

Altıncı Sınıf

İngilizce: Kitabet, usulü tahrir, edebiyat, muharririni meşhure hakkında tettebbüat, ibare.

Tarih: Umumi, ticari ve iktisadi, tarihi meşrutiyet.

İktisat: Nazariyat, tatbikat(ahval ve şerait-i ictimaiyye-i hazıra) ve maliye hakkında tatbikat.

Coğrafya: Coğrafyayı umumi hakkında tettebbüatı amika(esaslı araştırma), hususi mevzuat, nakliyat, muhaceret şerait-i coğrafyanın tarihe olan tesiri.

Türkçe: Tekrar, sarf, imla, ezber kitabet, mektub, tarih ve edebiyattan müntehib(seçilmiş) kıraat, kelimat-ı Arapça, Türkçe daha vasi' mukayesede mekatibe-i ticariye ve kavaid-i sarfiyeyi takib edebilirler.

Fransızca: Kitabet, Nahiv, Edebiyat; muharririni meşhure hakkında tettebbüat, uslubları, Mekatibe-i Ticariye-i tercüme.

Şube A

Hesab: Hesab-ı Ticari, Poliçe, Kesr-i Aşari, Logaritma Hesabı, Tenasüb-ü Adedi, Tenasüb-ü Hendesi, Ekyal(ölçüler) ve mukayesat.

Cebir: İkinci derece muadele müfredat; kemiyet-i gayri kıyasiye tenasüb şekli.

Hendese: Tekrar, nisbet ve tenasüb-ü hendese.

Hat: Daha seri yazı şube (B)'ye müracaat.

Resim: Resim-i Hendesi, Hendese-i Mestaha, Hendese-i Mahceme, zihinden yapılacak güç resimler.

Muhasebe ve Usul-ü Defteri: Her nev ticarete müsta'mel olan defatir-i hususiye, Hukuk-u Ticariye ilh...

Stenografi¹⁶ Usulü: Nazariye-i sabıkanın tekrarı sa'y ve ameli ve imla-yı seri.

İhtar: Talebe altıncı sınıfta mezuniyet şadadnamesi (Tam tasdiknameyi) ihraz edebilir. Bu neticeye vasıl olabilmek için en az dört sene mektebin tedrisatını takip etmiş ve imtihani kazanmış olmak icab eder.

İhtisas Sınıfı

Bu sınıf bir sene ilave-i tahsili arzu eden talebe için vücuda getirilmiştir. El sine(lisanlar), riyaziyat ve ticaretde mütehasıs olarak henüz alamadıkları tasdiknameleri edinebilirler veyahut tettebbuatı hususiyeye hasr ve vücud ederler.

Riyaziyat: Müsellesat; Hendese-i Aliye ve mühendis mekteplerine dahil olmak için lazım olan mevad saireyi havidir.

Ticaret: Usul defteri ve stenografi hakkında tettebbuat-ı vasia. Stenografi iktisad, tarih iktisad, ilmi mali banka. Simsarlık, kavanin-i mevzuiye-i sarf ve sanat arzu eden talebe hususi bir lisan dersi takip edebilir. Bu takdirde gayelerine vasıl olabilmelerini teshil edebilecek(kolaylaştırabilecek) hususi bir suret-i tesviye mevcuttur.

İngiltere (Publicschool) larına dahil olmak isteyen talebe de bu sınıfta ihzar edilebilir.

Talimatı Dahiliye

Tasnif

Talebe iki esas üzere tasnif olunur. Evvela sınıf, saniyen şube.

Birinci usul tasnif İngilizce ve diğer lisanlar, Tarih coğrafyayı tedrisatı nokta-i nazarından.

İkinci usul tasnif durusu ticariye ile riyaziyat, funun, resim ve mesail-i ticariye tedrisatı nokta-i nazarından.

Bu suretle talebenin şubat-ı funundan birinde görünen adem-i istidad fitriyesi diğerlerindeki mevki ve terakkisine mani olmaz.

¹⁶ Stenografi: Alfabenin harfleri, noktalama işaretleri, kelimeleri yerine semboller ve kısaltmalar kullanan çabuk yazma sistemi. Yazılar yakın, küçük ve dar yazıldığı için bu adı almıştır.

Taam(yemek)

Öğle yemeği mektebde, heyet-tedrisiye ile beraber, yemek arzusunda bulunan her şakird ayda 80 kuruş verir. Bazen mektebde taam etmek isteyen talebe her defa için beş kuruş ve yemeği beraber getirenler ise ayda yirmi kuruş sofraya ücreti verir.

Mektebde çamaşır yıkamak mecbur değildir.

Çamaşırını mektebde yıkamak isteyen talebe her üç ayda ayrıca 60 kuruş vermeye mecburdur.

Yılbaşı ve paskalya tatillerinde mektebde kalmak isteyen talebe müdriyetten müsaade talep edecek ve yevmiye ayrıca bir çar-yek(çeyrek) lira verecektir.

Kitab

Lazım gelen kitapları mektebde satın almak mümkündür.

Leyli(yatılı) Talebe

Leyli şakirdan gerek heyet-i tedrisiyenin ve gerek müdirenin tahtı nezaretinde mektebin kısmı leylisinde ikamet ederler.

Mekteb idaresi onbeş günde bir her talebenin yedine kendi sa'y ve gayret ve hüsnü hareketleriyle sınıflarında ve şubelerinde ihraz ettikleri dereceleri müş'ir(gösteren) cüzüdan verir.

Te-diyat(ödemeler): Ücret Tedris

12 den dun(küçük) olan çocuklar her taksidde dört lirayı Osmani, 12 den efzun(büyük) yaşda olanlar her taksidde beşbuçuk lirayı Osmani vermeleri elzemdir.

Bu te-diyat her üçay bidayetinde yani Eylülde, Kanun-u Sanide ve Nisan'da peşinen ve tamamen ifa olunmalıdır. Ucurat vesaire için mahya(aylık) te-diyat kabul olunmaz.

Her şakird levazım kırtasiye ve oyunlar için her üç ay taksidi nihayetinde 36 kuruş sim(gümüşt) akçe verir.

Kitab ve öğle taamı hesabı her taksit nihayetinde istifa olunur(tamamen alınır).

Aynı zamanda mektebde talebe bulunan iki kardeşin te-diyatından %10 ve üç veya daha ziyade kardeşler için %15 tenzilat icra olunur.

Leyliler İçin Te-diyat

(Ücreti Tedrisden Maade)

Her hafta başında evine giden leyli talebe(yani mektebde pazarertesi sabahından Cuma akşamına kadar bulunanlar) her taksidde 10 lirayı Osmani,

Ayda bir defa(Cuma önleden sonra pazartesi sabahına kadar) evine giden talebe için her taksidde 12 lirayı Osmani,

Yılbaşı ve “Paskalya” tatilleri dâhil olmadığı halde üç ay mektebde kalan talebe 13 lirayı Osmanidir.

Ayda bir defa evine gidenler mah cari-i efrenciyenin(geçen ayın) son Cuma günü -velevki bu Cuma ayın beşinci cuması ola- evlerine avdet ederler.

Mekteb Sınıf Saatleri

Sabahleyin saat dokuzdan on ikiyi çar-yek geçeye kadar. Öğleden sonra birbuçukdan dörde kadar.

Büyük sınıflar talebesi için bu saatler tezyid olunabilir.

Şakirdan sabahları saat Alafranga(Fransız usulü) sekizi elli beş geçe ve öğleden sonra biri yirmi beş geçe mektebde hazır bulunmaya mecburdurlar.

Mekteb saat dokuza yirmi kala açılır ve bundan evvel talebe mektebe giremez.

Sonuç ve Değerlendirme

II. Meşrutiyet Dönemi Yabancı Mekteplerinden Zükura (Erkeklerle) Mahsus İngiliz Mektebi(Tedrisat Programı, Talimatı Dâhiliyesi, Değerlendirilmesi) başlıklı bu çalışmanın sonuçları ve değerlendirilmesi maddeler halinde şöyle sıralanabilir:

1. Osmanlı Devleti toprakları içerisinde başlangıçta Gayri Müslim cemaatlerin okulları olarak ortaya çıkan ve daha sonraları yabancı devletlerin himayesi altına giren veya doğrudan yabancı devletlerin açmış olduğu tüm okulları “yabancı okul” kavramı ile açıklamak mümkündür.

2. Yabancıların açtıkları okulların sayısı 19. Yüzyılın sonları ve 20. Yüzyılın başlarında artış göstermiş, II. Abdülhamid döneminde artan tüm tedbirlere rağmen, yabancı okulların sayısındaki artışın önü alınamamıştır. Bu okullardan birisi de İstanbul’da açılmış İngiliz destekli Protestan Zükura Mahsus İngiliz mektebidir.

3. İdare heyeti fahri reisi İngiliz büyükelçisi, idare heyeti reisi İngiltere Konsolosu, idare heyeti ikinci reisi İngiltere Ticaret Odası reisi olan okulda heyet idare azaları ise muhtelif görevleri ifa edecek İngiliz vatandaşlarıdır.

4. Tedris heyeti İngiltere’nin önde gelen üniversitelerine mensup muallimlerle, iki Fransız, iki Türk muallimdir.

5. 1905 senesinde kurulan okul, İstanbul’da ikamet eden İngiliz çocuklarıyla çeşitli millet çocuklarına İngiliz terbiyesi vermeyi amaçlamaktadır.

6. Okul İngiliz usulü fiziki yapıya sahiptir.

7. İngiliz kurumlarını örnek alan okul öğrencide azim ve metanet, özgür irade, mesuliyet hissi, özgüven, itaat fikri, dürüstlük, insaf ve doğrulukla muamele, temizlik ve beden sağlığı edinme gibi hasletleri kazandırmayı gaye edinmiştir.

8. Okul, bir İngiliz okulunda öğretilen hususlardan başka Türkçe ve Fransızca lisanlarının öğretimine önem vermekte ve bu şekliyle birçok ödül almış bulunmaktadır.

9. Tedris senesi üç kısımdır sene başı ve Paskalya tatilleri on gün, yaz tatili 1 Temmuz’dan 15 Eylül’e kadardır. Pazar günleri okul tatildir.

10. İlgili okul, öğrencilerini bir yandan lise sınıflarına ve ortaokul ve meslek okullarına hazırlayan, öbür yandan da genel bilgi veren bir eğitim kurumudur. Okulun ilk ve orta bölümü vardır. Okula 7 yaşından itibaren öğrenci kabul edilir. 18 yaşına ulaşıp eğitimine devam etmek isteyen öğrenciler mekteb müdiriyetinden müsaade almaları lazımdır.

11. Şubeler, 6 sınıf ve ihtisas sınıfına ayrılmış okulda tedrici olarak İngiliz lisanı, Tarih, Coğrafya, Hesap, Fünun, Resim yapmak, El yazısı, Hüsnü Hat, Hendese, Cebir, Riyaziyat, Ticaret, Türkçe, Fransızca gibi dersler okutulmaktadır. Okula erkek çocuklar alınır.

12. Okul ücretlidir, Okulun giderleri ailelerden alınan ücretlerle karşılanmaktadır. 12 yaşından küçük olan talebe her taksitte dört lirayı Osmani, 12'den büyük olan talebe her taksitte beş buçuk lirayı Osmani vermek zorundadır. Ücret üç taksit halinde peşin alınır. Yemek, çamaşır yıkama, kitap, kırtasiye, oyunlar ücretlidir.

13. Okulun müfredatı belirlenen üç bölüme göre şekillenmiştir. Temel sınıf öğrencilerinin müfredatlarının İngiltere'de yer alan okullarla paralel yürütüldüğü görülmektedir. İngiliz Dili ve Edebiyatı dersleri de İngiltere'deki dil okullarıyla paralel yürütülmektedir. Okuldan mezun olanlar İngiltere'de eğitim imkânına sahiptirler.

14. Okuldaki müfredatın temel amacının hem İngiliz dilini öğretmek hem de öğrencilerin sempatik olarak anlamasına önderlik ederek İngiliz dilini ve İngiliz kültürünü sevdirmek olduğu anlaşılmaktadır. Dersleri alan öğrencilerin İngiliz yaşamını, inançlarını ve İngiliz yaşamının arka planını öğrenmeye çalıştığı görülmektedir.

15. Öğrencilere meslek kazandırmanın yanı sıra hayata hazırlama ve iyi bir dil eğitimi verildiği görülmektedir.

16. Bu yönleriyle ilgili okulun eğitim açısından yararlı, ancak siyasi açıdan zararlı olduğu değerlendirilmesinde bulunula bilinir.

Kaynaklar

ARIBAŞ, S., SUSAM, E. ve ZELYURT, H., “Türkiye’de Misyoner Okulları”, *Prof. Dr. Yahya Akyüz’e Armağan Türk Eğitim Araştırmaları-Eğitim Kültür Yazıları*, Editörler Prof. Dr. Cemil Öztürk-Dr. İlhami Fındıkçı, Pegem Akademi, Ankara 2011, s.233-241,.

ATLI, C., *İstanbul’da İki İngiliz Okulu İngiliz Kız Ortaokulu İngiliz Erkek Lisesi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2015.

BÜYÜKKARCI, S. “Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Azınlık ve Yabancı Okullar”, *Prof. Dr. Yahya Akyüz’e Armağan Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları-Eğitim ve Kültür Yazıları*, Editörler Prof. Dr. Cemil Öztürk-Dr. İlhami Fındıkçı, Pegem Akademi, Ankara 2011, 511-528,

CEVİZLİLER, E. “XIX. Yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti’ndeki İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Konya 2014, 12, s.119-155.

Düstur, I. Tertip, c.2, s.204.

ERTUĞRUL, H., *Kültürümüzü Etkileyen Okullar*, Nesil Yayınları, İstanbul 2002.

MAHMUD CEVAD. *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1338

MUTLU, Ş., *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayinevi, İstanbul 2005.

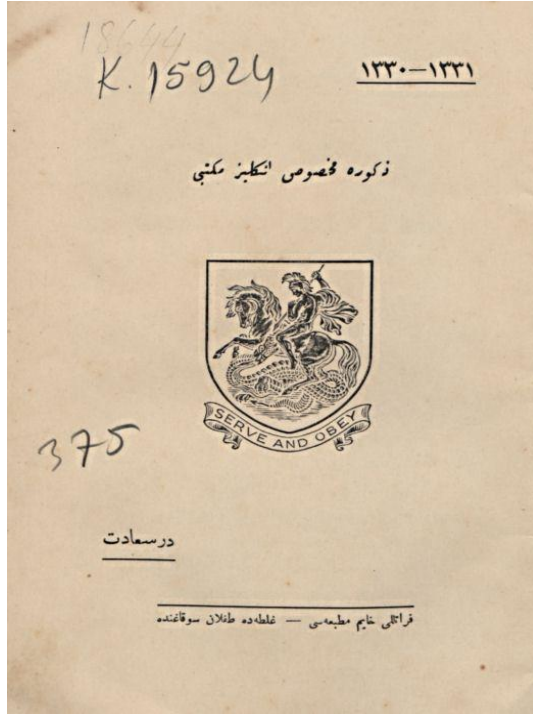
HAYDAROĞLU, İ. P., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

SEZER, A., *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar(1923-1938)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

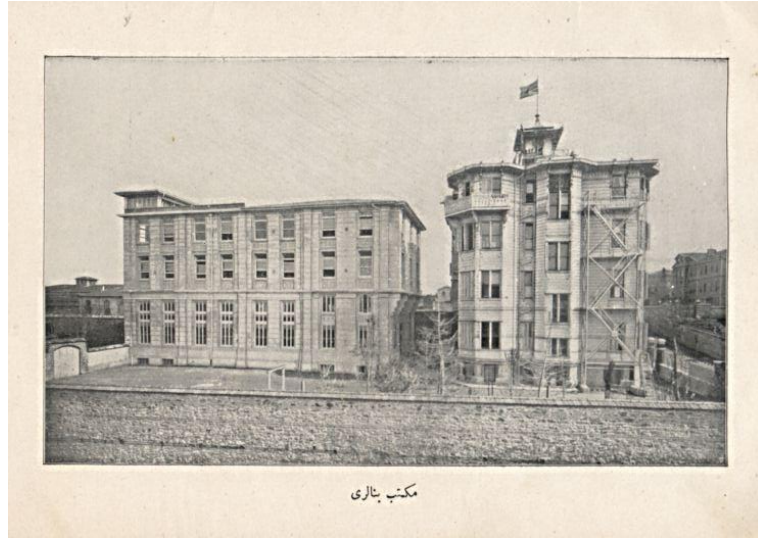
VAHAPOĞU, M. H., *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1990.

Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, Dersaadet, 1330-1331.

Ekler

Klişenin altındaki İngilizce İfade: “Hizmet ve İtaat”

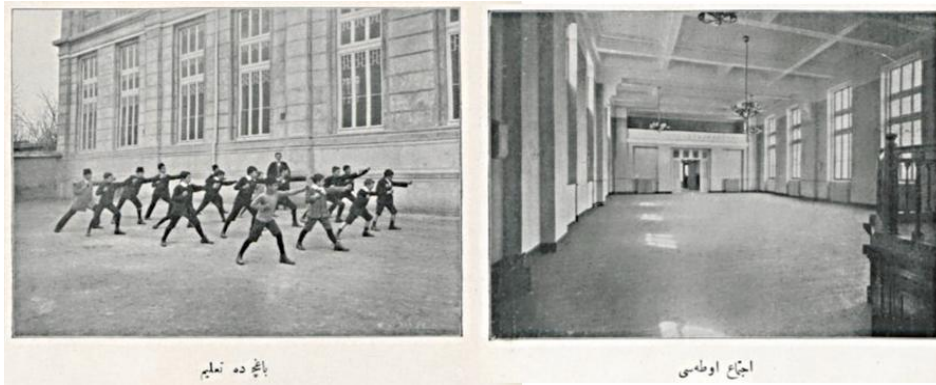
Mektep Binaları

Yatak Odası, Yemek Odası

Resim Dershanesi, Birinci Sınıf

Bahçede Talim, İçtima Odası

İstihbarat Kurumlarının Askeri Darbelere Etkisi: Ajax Operasyonu Örneği

Ömer Tomak*

ORCID: 0000-0003-0753-8914

Öz

Ülkeler çıkarlarını kontrol etme konusunda titiz davranırlar. Petrol, 20. yüzyılda üzerinde en çok durulan konular arasında gelmektedir. İstihbarat kurumlarının kullanılarak ülke çıkarlarının geri kazanılması ise özellikle Soğuk Savaş Dönemi'nin vazgeçilmez bir yöntemidir. İran'da gerçekleşen Ajax Operasyonu bu konunun en önemli örneklerinden birisidir. Bu çalışmada, İstihbarat kurumlarının dış ülkelerdeki müdahaleleri sonucunda askeri darbelere nasıl etki ettikleri, Ajax Operasyonu özelinde ele alınacaktır. Olayın daha net anlaşılabilmesi adına, ilk olarak Ajax Operasyonuna giden süreçte Musaddık Dönemi ele alınacak ve darbeye giden süreçler anlatılacaktır. Sonraki bölümde Ajax Operasyonu'nun nasıl gerçekleştiğinden ve istihbarat kurumlarının etkilerinden bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: İran, Muhammed Musaddık, Ajax Operasyonu, İstihbarat Kurumları

Gönderme Tarihi: 23/10/2020

Kabul Tarihi:26/12/2020

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Mersin Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Mersin , Türkiye , tomakomer@gmail.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

TOMAK, Ö., "İstihbarat Kurumlarının Askeri Darbelere Etkisi: Ajax Operasyonu Örneği", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2224-2238.

The Effect of Intelligence Agencies on Military Coups: The Case of Ajax Operation

Ömer Tomak*
ORCID: 0000-0003-0753-8914

Abstract

Countries are scrupulous about controlling their interests. Oil is one of the most meticulously focused topics of the twentieth century. The recovery of the country's interests through the use of intelligence institutions is an indispensable method, especially in the Cold War Period. Ajax Operation in Iran is one of the most important examples of this issue. In this study, the issue of how intelligence agencies affect military coups as a result of their intervention in foreign countries will be discussed in the context of Operation Ajax. In order to understand the incident more clearly, firstly the period leading to the Ajax Operation will be discussed and the processes leading to the coup will be explained. In the next section, how the Ajax Operation took place and the effects of intelligence agencies will be mentioned.

Keywords: Iran, Mohammad Mosaddegh, Operation Ajax, Intelligence Agencies

Received Date: 23/10/2020

Accepted Date: 26/12/2020

* Master, Mersin University Department of International Relations, Mersin, Turkey, tomakomer@gmail.com

You can refer to this article as follows:

TOMAK, Ö., "The Effect of Intelligence Agencies on Military Coups: The Case of Ajax Operation", *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, p. 2224-2238.

Влияние спецслужб на военные перевороты, образец операции Аякс

Резюме

Страны тщательно контролируют свою прибыль. Нефть - одна из самых обсуждаемых проблем в XX веке. Восстановление интересов страны с помощью разведывательных институтов - незаменимый метод, особенно в период холодной войны. Операция «Аякс» в Иране - один из самых ярких примеров этой проблемы. В этом исследовании влияние спецслужб на военные перевороты в результате их интервенций в зарубежных странах будет обсуждаться в контексте операции Аякс. Для более ясного понимания инцидента, прежде всего, будет обсужден период, предшествующий операции Аякс, и объяснены процессы, приведшие к перевороту. В следующем разделе мы расскажем, как происходит операция Аякс, и о влиянии спецслужб.

Ключевые слова: Иран, Мухаммад Мусаддык, операция Аякса, спецслужбы

Получено: 23/10/2020

Принято: 26/12/2020

Giriş

Ülkeler çıkarlarını kontrol etme konusunda titiz davranırlar. Özellikle 20. yüzyıl içerisinde başat güçler çıkarlarına göre politikalarını şekillendirirken, belirleyici unsur olarak petrol en ön sıralarda yer alır. Ayrıca bu güçler çıkarlarına ters düşen rakiplerine karşı her türlü mücadeleyi vermekten çekinmediklerini tarihsel süreç içerisinde gösterirler. İstihbarat kuruluşlarıyla çıkarlarını geri kazanma ise özellikle Soğuk Savaş Dönemi'nin önemli bir yöntemidir. İran'da gerçekleştirilen Ajax Operasyonu bu konunun en önemli örneklerinden birisidir. İran'da Milli Cepheyi temsil eden Muhammed Musaddık, demokratik seçimler ile göreve gelmesiyle birlikte, ülkedeki petrolü millileştirmek istemiştir.¹ Bu politika doğrultusunda ülkedeki İngiliz-İran Petrol Şirketi (AIOC) ile yaşadığı anlaşmazlıklar İngiltere'yle arasının açılmasına yol açmıştır.² Ajax Operasyonu olarak tarihe geçen olaya sebep olarak, Musaddık'ın İran petrolerini millileştirmesi gösterilmektedir. İngiliz emperyalizmi ve İran milliyetçiliği arasındaki bu mücadeleye, ABD ilk olarak arabulucu rolünde ve sorunu diplomatik yollar ile çözüme eğiliminde katılmıştır.³ Sonrasında ABD'deki iktidar değişikliği ile İngiltere'nin de yoğun bir talep içerisine girmesi, CIA'in bu operasyona doğrudan katılması ile sonuçlanmıştır.⁴

¹ Ofer Israeli, "The Circuitous Nature of Operation Ajax", *Middle Eastern Studies*, C.49, S. 2, London 2013, s.246.

² Musaddık'ın 1940'lı yıllarda başlayan ve 1951'de iktidara gelmesinde en büyük rolü oynayan petrolün millileştirilmesi konusu, İngiltere ile İran'ın arasının açılmasına ve Ajax Operasyonuna zemin hazırlanmasına neden olmuştur. Bunun nedeni İran'daki petrol ticaretinin İngiliz-İran Petrol Şirketi (AIOC)'nin yıllık kârının dörtte üçünü oluşturmasıdır. İran petrolerinin millileştirilmesi İngiltere için özellikle ticari olarak kabul edilemez bir durumdur. Bu konuda genel bir değerlendirme için bkz. Torey L. McMurdo, "The United States, Britain, and the Hidden Justification of Operation TPAJAX", *Studies in Intelligence*, C.56, S.2, Washington, D.C. 2012, s. 15.

³ Randall Fowler, *More Than a Doctrine: The Eisenhower Era in the Middle East*, U of Nebraska Press, Nebraska 2018, s. 53.

⁴ Bu noktada gözden kaçırılmaması gereken birkaç husus bulunmaktadır. Bu operasyon CIA-MI6 birlikteliği ile gerçekleştirilmiştir. Ancak CIA'in bu operasyona katılmasında tek büyük etken İngiltere'nin yoğun talebi değildir. İngiltere, Truman başkanlığında arabuluculuk rolünden öteye gitmeyen bir destek alabilmiştir. Ancak sonrasında Eisenhower yönetimi sırasında İngiltere, İran'daki komünizm tehdidini bahane ederek adım adım CIA'i İran saflarına çekmek istemiştir. Eisenhower yönetimi ise diplomatik yöntemler yerine, Soğuk Savaş'ın gerekliliklerini yerine getiren bir politika izlemiştir. İngiltere'nin yoğun ABD desteği istemesinin nedenlerinden biri de bölgede birçok ülke ile mücadele içerisinde olması ve "istenmeyen kişi" (persona non grata) ilan edilmesidir. ABD'nin düşüncesi ise İngiltere'nin çekilmesi ile İran'da oluşan güç boşluğunun (power vacuum) doldurulması gerektiğidir. Çünkü her an bulunan Sovyet tehdidine yönelik sürekli olarak gelen raporlar, ABD'nin bu operasyonda aktif olarak rol oynamasının gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu konu daha detaylı olarak çalışmanın Ajax Operasyonu bölümünde ele alınacaktır. Truman sonrası dönemde Eisenhower'ın İran konusunda değişen

Bu çalışmada, istihbarat kuruluşlarının dış ülkelere müdahalelerinin, askeri darbelerle doğrudan etkileri Ajax Operasyonu özelinde ele alınacaktır. Olayın daha net anlaşılabilmesi adına, Ajax Operasyonuna giden süreçte Musaddık Dönemi ele alınacaktır. Sonraki bölümde Ajax Operasyonu'nun nasıl gerçekleştiğinden bahsedilecektir. İstihbarat kuruluşlarının 20. yüzyılda bir askeri darbeyi nasıl doğrudan etkilediği incelenecektir.

Ajax Operasyonuna Giden Süreç ve Musaddık Dönemi

Muhammed Musaddık, İran'ın 20. yüzyılda Batı'ya karşı başkaldırışının ve İran'ın tam bağımsızlığı adına mücadele veren isimlerin başında gelmektedir. Avrupa'da aldığı nitelikli hukuk eğitimi sonrasında İran'da önemli devlet görevlerinde bulunmuştur. Ancak 1925 yılında Kaçar Hanedanı'nı deviren, Pehlevi Hanedanı'nın kurucusu ve sonradan kendisini Şah ilan etmesine en etkili muhaliflerden olan Musaddık, tüm görevlerinden uzaklaştırılmıştır. İki savaş arası dönemde sürgün ve hapis hayatı yaşamıştır. İkinci Dünya Savaşı'nda, Müttefik kuvvetler Rıza Şah'ın devrilmesine neden olduklarında ancak hapisten çıkmayı başarabilmiştir. Rıza Şah'ın yerine daha kolay kontrol altında tutulabilecek oğlu Muhammed Rıza Şah İran'ın başına getirilir. Hapis hayatı sonrası Musaddık yeniden siyasete döner ve Tahran Milletvekili olarak Meclise girmeyi başarır. Bu dönemde ülke yönetimi dış ülkelerin himayesi altındadır. İran, 20. yüzyıl ortalarına doğru herkesin kendi çıkar grubunu desteklediği parçalı bir yapıdan oluşmaktadır.⁵ O dönemin başat güçlerinden İngiltere; Şah monarşisini, yerel aşiret gruplarını ve toprak sahibi seçkinlerin kendi aralarında kurdukları ittifakı desteklemektedir. SSCB; işçi hareketlerinin merkezi haline gelen Tudeh Partisi'ni desteklemektedir. ABD ise ordu içerisinde etkin olmaya çabalamaktadır. Bu parçalı mücadele, o dönemde İran'a yerelde olumsuz ve istikrarsız bir etki yaratmaktadır.⁶ 20. yüzyılın ortalarında İran'da en önemli meselelerin başını petrol çekmektedir. İngilizlerin petrol devi olan İngiliz-İran Petrol Şirketi (AIOC) İran'daki petrol rafinerilerinin önemli kısmına sahiptir. Dünya'nın o dönemki en büyük üçüncü rezervi ve ikinci en fazla petrol ihraç eden ülkesi konumunda olan İran, kaynaklarıyla AIOC'un yıllık kârının dörtte üçünü

politikası için bkz. Bruce Riedel, "Ricochet: When a Covert Operation Goes Bad", *Studies in Intelligence*, C.62, S.4, Washington, D.C. 2012, s. 15.

⁵ James F. Goode, *The United States and Iran: in the shadow of Musaddiq*, Springer, New York 2016, s. 46.

⁶ Fariborz Mokhtari, "Iran's 1953 coup revisited: Internal dynamics versus external intrigue", *The Middle East Journal*, C.62, S.3, Washington, D.C. 2008, s. 457.

karşılıkmaktadır. Ayrıca İngiliz donanmasının 20. yüzyıldaki petrol ihtiyacının yüzde seksenini de bu şirket karşılamaktadır. Bu durum İran'ın konumunu İngiltere adına vazgeçilmez bir yere taşımaktadır.⁷ AIOC ile yapılan antlaşmalar sonrasında Şah'ın da İngilizlere yakın bir tavır sergilemesi ile güçlü bir iç muhalefet oluşmuştur. Musaddık ilk kez bu dönemde Milli Cephe hareketinin fiili lideri olarak ön plana çıkmıştır. Milli Cephe hareketi itibarıyla orta ve alt sınıfların desteğini almaktadır. İngilizlerin ve Şah'ın izlediği politikaların karşısında durmaktadır. Bu sebeple aldığı destek çok geniş bir tabana yayılmıştır. AIOC, bu hareketin çıkmasında ve yayılmasındaki en önemli etken olarak gösterilebilir. Petrolün millileştirilmesi hareketi adına ilk söylemler de bu tarihlerde çıkmaya başlamıştır. Ulema da Milli Cephe'yi desteklemiştir ve hareket daha da güçlenerek ilerlemeye devam etmiştir.⁸ Milli Cephe temsilcileri dönemin diğer petrol çıkaran (Irak, Suudi Arabistan) ve ABD ile paylaşan ülkelerin yaptıkları antlaşmalardan etkilenecek yeni bir antlaşma umuduyla harekete geçmiştir.⁹

1950 yılında Parlamento Petrol Komisyonu, İran'daki petrolün millileştirilmesi adına adım atılmasının gerekliliği konusunda görüş bildirir. O dönemin İran Başbakanı Razmara, bu kararın yanlış olduğunu ve İran'ın petrol pazarında yer alabilmek için gerekli yeterliliğe ulaşmadığını düşünmektedir. İngilizler eninde sonunda antlaşma için masaya oturur lakin Razmara bir suikaste uğrar. Bu suikast Milli Cephe ve Ulema tarafından olumlu karşılanır ve Mart 1951'de meclise gelen petrolün millileştirilmesi tasarısı kabul edilir. Şah bu süreçte ilk başta Hüseyin Ala'yı başbakan olarak atar. Mecliste alınan kararın uygulanması adına Milli Cephe'nin desteğini alır fakat baskılar çok artınca istifa eder. Mecliste ve kamuoyunda yoğun destek gören bir isim olarak Musaddık, 30 Nisan 1951 günü başbakanlık koltuğuna oturur. İran'ı tam bağımsızlık adına bir yola sokacak ve Milli Cephe'nin güçlenmesine yarayacak bu hadise ile Musaddık'ın ilk dönemi başlamış olur. Musaddık göreve geldiğinde petrolün millileştirilmesi yasası meclisten

⁷ Steve Marsh, "HMG, AIOC and the Anglo Iranian oil crisis: In defence of Anglo Iranian", *Diplomacy and Statecraft*, C.12, S.4, London 2001, s. 143.

⁸ Bu konuyla ilgili ABD, 1953'te İran'da gerçekleşen darbede Ulema'nın rolünü tartışmalı olarak nitelendirmiştir. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Yann Richard, "Ayatollah Kashani: Precursor of the Islamic Republic?", *Religion and Politics in Iran: Shi'ism from Quietism to Revolution*, (Edit Nikki Keddie), Yale University Press, New Haven 1983, s.101.

⁹ Theodore Cuyler Young, "Iran in continuing crisis", *Foreign Affairs*, C.40, S.2, New York 1962, s. 275.

geçmiştir.¹⁰ Bu durum Ajax Operasyonuna giden sürecin de başlamasına neden olur.¹¹

Ajax Operasyonu

Petrolün millileştirilmesi adına ilk olarak Ulusal İran Petrol Şirketi (NIOC) kurularak AIOC ile görüşmelere başlanmıştır. Petrolün genel kontrolünün uzlaşısı yolu ile alınıp yeni kurulan milli şirkete devredilmesi planlanmaktadır. Musaddık, petrol yasası konusunda sert ve kesin bir politika izlemektedir. Geri adım atma ya da taviz verme imkânı yoktur. Milli Cephe'nin başında, 1951'de kazandığı seçimlerdeki kamuoyuna verdiği en önemli sözü -İran'ın milliyetçi duygularından da yararlanarak- İngiliz hakimiyetini ülkesinin üzerinden kaldırmaktır. Bu söz ile Musaddık seçimleri kazanır. ABD, Truman yönetiminin son zamanlarında uzlaşma adına devreye girerek Harriman'ı görevlendirir. İngilizler ile görüşmeler başlar fakat istenilen sonuçlar elde edilemez. Bunun nedeni İngiltere'de aynı İran'ın yaptığı gibi sert bir politika izliyor ve olmadık teklifler ile millileştirme yasasının tersine hareket ediyor olmasıdır. Uzlaşma sağlanamayınca, Musaddık'ın talimatıyla İngilizlerin yararlandığı petrol kuyuları ve boru hatları İran'ın milli şirketi NIOC'a devredilir. Aynı yıl ekim ayında İngilizler ülkeden tamamen çıkarılır. İngiltere ilk olarak açıktan tehditlere başlayarak bölgeye savaş gemisi gönderir, ekonomik olarak İran'a ambargo uygular ve konuyu Lahey Adalet Divanı'na götürür.¹²

Musaddık bu dönemde kendisini dünya kamuoyuna anlatma fırsatı yakalamak ister. Truman petrol açısından sağlanan imtiyazları kaybedeceğini düşünerek İran ve İngiltere arasında arabuluculuk rolüne soyunur. Musaddık büyük umutlar ile ABD'ye gider. Her ne kadar Ocak 1952'de TIME¹³ tarafından yılın adamı seçilse de ABD'den beklediğini alamadan döner. Böylece Musaddık'ın hem ulusal hem de uluslararası alanda popülerliği artar.¹⁴

¹⁰ Parviz Daneshvar, *Revolution in Iran*, Springer, New York 2016, s. 10.

¹¹ İngiltere, İran petrolünün millileşmesine üretim sürecindeki kontrolünün devamı halinde yeşil ışık yakar ancak Milli Cephe yönetimi bu durum karşısında taviz vermez. Musaddık iki ana amaç ile iktidara gelir. Bunlardan birincisi Petrol yasasını bir an önce yürürlüğe sokmak ve ekonomik olarak bir kalkınma yaratmaktır. Diğeri ise, Genel ve yerel seçimlere yönelik bir seçim yasasını oluşturmaktır. Musaddık'ın iktidara gelişi Şah'ın kontrolü altındaki birisini ataması değil, halkın ve meclisin geniş desteği ile başbakanlığa zorunluluktan getirilmiş bir isimdir. Ayrıca Milli Cephe hareketinin de başını çekmesi ve petrolün millileştirilmesi yasası bu görev için uygunluğunu İran kamuoyuna kanıtlanma şansını yaratmıştır. Homa Katouzian *Musaddiq and the Struggle for Power in Iran*, I.B. Tauris, New York 2009, s. 113.

¹² James Bill- William Roger Louis, *Musaddiq, Iranian Nationalism, and Oil*, University of Texas Press, Austin 1988, s. 355.

¹³ Dergi için bkz. <http://content.time.com/time/covers/0,16641,19520107,00.html> (02.07.2020)

¹⁴ Ulusal olarak Musaddık'ın popülerliğinin arttığına göstergesi olarak Şah ile yaşadığı anlaşmazlıklar yüzünden Haziran 1952'de Musaddık görevinden istifa etti. Bu istifa sonrası halkta geniş çaplı tepkiler boy göstermiştir. Özellikle Tudeh Partisi de bu süreçte Musaddık'a destek olmuşlardır. Şah'ın kararsız

ABD'nin İran tutumu ise İngiltere'nin aksinedir. Bunun birkaç tane nedeni bulunmaktadır. Öncelikle Başkan Truman, Musaddık'a karşı bir hareketin Soğuk Savaş'ın ilerleyişi açısından tehdit oluşturabileceğini savunur. Truman, İran'ı karşılarına almanın onları SSCB'ye yaklaştırabileceğini ve bu durumun istenilmeyen bir durum olduğu konusunda ısrarcıdır. Truman, Musaddık ile antlaşma yoluna gitmek istemektedir. İngilizler ile derin tartışmalara girilmektedir.¹⁵ İngilizler, İran'daki hareketin gerçekten milli olmadığı konusunda ısrarcıdır. Ancak ABD bu duruma ikna olmaz ve İran'ı SSCB'ye kaybetme korkusu ile kendi ılımlı politikalarını sürdürmeye devam eder.¹⁶ 1952'de gerçekleşen olaylar hem içerde hem de dışarda İran adına bir dönüm noktasıdır. İçerde eli daha da güçlenen bir Musaddık yönetimi vardır. Dışarda ise bu güçlenmenin bedeli olarak rakipleri İngiltere ve ABD ile arası daha da açılır. Dış siyasette İngiltere ve ABD kulislerinde dolaşan fikirlere bakıldığında, Musaddık'ın orantısız güçlenmesinin önüne ancak bir askeri darbe ile geçilebileceği düşünülmektedir. İran'ın İngiltere ile olan diplomatik bağları Ekim 1952'de kopar ve İngiliz Elçilikleri kapatılır. ABD tarafında ise Truman yönetimi Musaddık'a özünde ortaklık içeren bir antlaşma teklif eder ve son kez Musaddık ile antlaşmayı dener. Ancak Musaddık bu teklifi de reddeder.¹⁷ 20. yüzyılın ortalarında İran'ı reformları ile değiştirmeye çalışan bir lider ile karşısında İngiltere, ABD gibi başat güçler ve içerde de seçkin çıkar grupları, Şah gibi pek çok rakip vardır. Milli Cephe'nin süreç içerisinde çözülmeye başlaması İngiltere'nin İran'daki milliyetçiliğin kalıcı değil yapay bir konumda olduğu konusunda ABD karşısında elini güçlendirir.¹⁸ İran'ın SSBC bloğuna yaklaşması ya da SSCB eliyle İran'da bir darbe yapılması konuları da ABD'nin İran hakkındaki düşüncelerini daha sert bir güç uygulama tarafında konumlandırır. Bu durum darbeye giden süreçte önemli bir etken olmuştur.¹⁹

tutumu yeni bir kriz doğurmuştur ve bu kriz onu geri adın atmaya itmiştir. Musaddık'ı tekrar Başbakanlığı getirmek zorunda kalmıştır. Musaddık kendi atadığı Savaş Bakanı'nın da bulunduğu daha güçlü bir kabine ile meclise tekrar gelmiştir. İran'da Musaddık'ın İkinci Dönemi olarak adlandırılan dönem başlamıştır. Kamrouz Pirouz, "Iran's Oil Nationalization: Musaddiq at the United Nations and His Negotiations with George McGhee", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, C.21, S.1, Durham 2001, s. 110.

¹⁵ Richard W. Cottam, *Iran and the United States: A cold war case study*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 1989, s. 255.

¹⁶ J.F. Goode, a.g.e., s. 125.

¹⁷ Musaddık'ın indirildiği askeri darbe sonrasında ABD 1954 yılında Şah yönetimine aynı teklifte bulunacaktır ve bu teklif kabul edilecektir.

¹⁸ J.F. Goode, a.g.e., s. 167.

¹⁹ Clarment Skrine, "New trends in Iran", *Journal of the Royal Central Asian Society*, C.42, S.2, London 1955, s.100.

İngiltere darbe planı için İran'dan sınır dışı edilmesinden sonra çalışmalarına ağırlıklı olarak başlamıştır. Ancak İngiltere bölgede “istenmeyen kişi” (persona non grata) ilan edildiği için açıkça CIA desteğine ihtiyacı vardır. Ajax Operasyonu'nda CIA adına kilit rol oynayan isim Kermit Roosevelt, ABD'ye dönüşü sırasında Londra'ya uğrar ve bir dizi görüşme gerçekleştirir. Bu görüşmelerde yeni ABD Başkanı Eisenhower ve ekibinin politikalarının İran'da bir darbe organize etmek adına daha uygun olduğu konusunda görüş bildirir. İngiltere, İran'dan tamamen sınır dışı edilene kadar casusluk faaliyetleri konusuna önem vermiştir. İlgili olanlar arasında Norman Dar Derbyshire, Sam Falle ve Oxford'dan bir profesör olan Robin Zaehner vardır. Ayrıca güçlü bağlantılara sahip iş adamları olan Rashidian Kardeşler de Tahran'da ve sarayda faaliyetlerde bulunurlar. Gizli faaliyetler konusunda İngiltere yalnız değildir. Truman yönetimi sırasında 1948'den bu yana başkandan habersiz olarak CIA birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. CIA'in faaliyetleri arasında; Güneydeki yerli kabileler ile iş birliği, savaş olması halinde kaçış yolları tasarlamak, ülke içerisindeki Sovyet tehdidini yakından takip etmek ve en önemlisi propaganda amaçlı olarak “BEDAMN” kod adlı büyük ölçekli bir operasyonel faaliyetin yürütülmesi vardır. 1952 sonunda MI6 yaptığı darbe planını CIA'e sunar.²⁰

ABD'de yapılan 1952 seçimlerinde Cumhuriyetçi Dwight Eisenhower'ın galip çıkması ile Musaddık anlayabileceğini umut ettiği bir liderin seçildiğini düşünür. Bunun nedeni Eisenhower ve ekibinin komünizme karşı olan katı duruşudur. Musaddık, komünizme karşı hiçbir eğilimi olmadığı için Eisenhower ile anlayabileceğini düşünür. Eisenhower'a, İran halkının temel ve doğal haklarını elde etmesi konusunda yardım etmesi adına bir mesaj bile gönderir. Eisenhower ise bu konu hakkında çalışma yapacaklarını bildirir. Eisenhower'ın karar alma mekanizmasında etkili olan isimlerden Dışişleri Bakanı John Foster Dulles ve kardeşi CIA direktörü Allen Dulles görevlerine başladıktan sonra Musaddık ile ilgili çalışmalar yapmışlardır. Allen Dulles Musaddık yönetiminin komünizm yanlısı olup olmadığı konusunda şüpheleri duyar ve komünizm konusunda ne düşündüklerinin hala net olmadığı üzerinde durur.²¹

²⁰ Moyara de Moraes Ruehsen, “Operation ‘Ajax’ Revisited: Iran, 1953”, *Middle Eastern Studies*, C.29, S.3, London 1993, s. 474.

²¹ Allen Dulles 'ın İran ile olan münasebeti CIA direktörlüğü görevinden de öncesine dayanmaktadır. 21 Kasım 1949 yılında Dış İlişkiler Komisyonu Allen Dulles ev sahipliğinde bir akşam yemeği düzenlenir. Bu yemekte seçkin isimler İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi ile tanıştırlar. Allen'ın da müvekkili olan yani OCI şirketi dünyadaki fakir ülkelere yatırım yaparak zenginleşmek ve buldukları ülkeleri de

Eisenhower göreve başlamadan önce yönetimde bulunacak idareciler, MI6 ile Musaddık hakkında birtakım görüşmeler gerçekleştirirler. MI6 adına görüşen eski Tahran şefi Christopher Montague Woodhouse isimli kişidir. Seçimlerden sonra Eisenhower yönetimini ikna edebilmek için Washington'a gelerek yeni bir kart oynar. Sunduğu raporda açıkça dile getirdiği şey, İran'da olması planlanan darbe İngiliz petrollerine el koyulduğu için değil, İran'ın Sovyet destekli bir darbe karşısında tamamen komünizme kaybedilmesi tehdidi yüzünden gerçekleştirilmesi gerektiğidir.²² Bu durum İngiltere'nin ABD'yi bir kalkan olarak kullanması ve gerçekleşecek olası bir başarısızlığın sorumluluğunun ABD'nin üzerine kalması için iyi bir fırsattır. İngiltere'nin, Musaddık'a karşı olarak hevesli bir çalışmaya girişen ABD yönetimini İran'daki operasyonun saflarına çekme konusunda başarılı olduğu söylenebilir.

ABD İran büyükelçisi Loy W. Henderson uzun süredir planlanan kişisel iznini kullanarak ABD'ye gelir. 17 Haziran 1953 günü Ajax Operasyonu görüşülmek üzere bir toplantı gerçekleşir. Toplantıya katılanlar arasında Kermit Roosevelt, Walter Bedell Smith, Henry A. Byroade, Savunma Bakanı Charles Wilson, Allen Dulles ve Loy W. Henderson vardır. Dulles kardeşlerin fikri bellidir, İran'da bir darbe yapılmalıdır ve odada bu plana karşı çıkabilecek cesareti sergileyebilen olmaz.²³ Henderson'a göre planlama ve yöntem çok iyi değildir fakat sorunun çözümü için alternatif bir yol görememiştir. Kermit Roosevelt'e göre o gün toplantıda gerçekleşen şey

zenginleştirmek adına yola çıkarlar. ABD adına oluşan stratejik bir ödül olarak gözükten İran üzerinde çalışma yapma konusunda uzlaşmaya vardılar. Çeşitli projeler üzerine anlaşmaya vardılar ve anlaşmanın son hali için özel temsilci olarak Allen Dulles'ı görevlendirdiler. Bunun nedeni Allen küresel konularda iyi bir üne sahip ve ABD Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu Masası Şefliği yapmış olmasıdır. Allen, İran'a gitti ve 650 Milyon dolarlık bir anlaşma yaptı. Bu büyük bir zaferdi ve kendi çalıştığı avukatlık şirketi Sullivan & Cromwell için önemli fırsatları barındırıyordu. Allen ve ABD dış politika uzmanları Şah'ı bölgedeki ortakları olarak görmeye başladılar. Ancak iç siyasette İran huzursuzluklar yaşar ve Allen'in duyduğu isim hep aynıydı Muhammed Musaddık. Musaddık'ın başını çektiği Milli Cephe OCI'nin projelerine karşı olduklarını açıkça dile getiriyorlardı. Musaddık seçilmesiyle birlikte OCI'nin ve Allen'in önemli kazançlar beklediği proje tarihe karışır. Musaddık'ın Batılı seçkinlere karşı olan muhalefeti yüzünden Dulles kardeşlerin gözünde güvenilmez bir isim olarak anılır. 1952 seçimlerinden sonra Eisenhower yönetiminin karar almasının baskın unsurları olacak olan bu kardeşler, Musaddık'a darbe konusunda Eisenhower'a girdikleri ikna çabaları tesadüf değildir. Küresel olarak bir örtülü bir operasyon yapılacaksa bu isim Musaddık olmalıdır. Stephen Kinzer, *Dulles Kardeşler: John Foster Dulles, Allen Dulles ve Gizli Dünya Savaşları*, (çev. Arda Vardar), Profil Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 169.

²² Christopher Montague Woodhouse'ın sonradan ortaya çıkan kaynaklara göre "İran'daki darbe için destek verin çünkü İngiliz çıkarları tehdit altında diyemezdim. Bu yüzden İran petrollerinin kurtarılmasını konusunda komünizm kartımı kullandım." demiştir. Bu konuyla ilgili genel bir değerlendirme için bkz. M. D. M. Ruehsen, a.g.m., s. 467-486.

²³ Kermit Roosevelt, sonraki yıllarda yazdığı kitabında "Odadaki kişilerden özgür hissedebilen veya konuşma cesareti olan kişiler olsaydı. Neredeyse odadaki kişilerden yarısının bu teşebbüse ahlaki olarak karşı çıkacağına eminim" demiştir. Kermit Roosevelt'in kitabı için bkz. Kermit Roosevelt, *Countercoup, the Struggle for the Control of Iran*, McGraw-Hill Companies, New York 1979.

“*groupthink*”²⁴ önemli bir örneğidir.

Dulles Kardeşler özellikle 1953 yılında gerçekleşecek olan darbenin hazırlıkları için Başkan Eisenhower’ı ikna etmeye çabalarlar ve başarılı oldular. 1953 yılında Ajax Operasyonu için Tahran’daki CIA Merkezine yaklaşık bir milyon dolar maddi yardımda bulunulur. General Zahidi darbenin başında bulunacak kişi olarak belirlenir ve İran ordusu içerisinde darbeci kanadın güçlenmesi adına faaliyetler yürütülür. Ayrıca darbe yanlısı ordu mensuplarının kurdukları ve MI6’nın da yakın temasta olduğu Şah yanlısı bir yapılanma da mevcuttur. İran Ordusu içerisinde danışman olarak bulunan ABD’liler yakın temaslarını hep kritik noktalarla kurmaya gayret ederler. Dünya çapında uluslararası basında Musaddık’ın aleyhinde propaganda faaliyetleri yürütülür ve yıpratma adına her türlü adım atılır. Mecliste yapılan yanlış hamleler sonucu meclis feshedilir.²⁵ Karışıklıklar çok arttı ve darbe için uygun zemin hazırlanır. Musaddık’ın yaptığı hatalar süreci hızlandırır.²⁶ CIA görevlisi ve darbe adına titiz çalışmalar yürüten Kermit Roosevelt, Şah’ı Musaddık’ın azledilmesi adına ikna eder ve yayınlamak üzere bir ferman temin eder. Bunun sonucu olarak darbe adına tüm hazırlıklar tamamlanmış olur. 15 Ağustos 1953 gecesini önceden planlanandan ertelenmiş şekilde darbe için harekete geçilir. Ancak Musaddık’ın darbe konusunda hazırlıkları yerindedir ve darbe bastırılır. Şah ülkeyi terk etmek zorunda kalır. Darbenin baş aktörü General Zahidi saklanır. Darbe yanlıları hemen vazgeçmezler ve tekrar bir darbe için yeniden harekete geçmeye çalışırlar. Para ve mevki karşılığında komutanlara yeni teklifler götürülerek darbeyi desteklemeleri istenir. Darbenin bastırılmasıyla Tudeh Partisi taraftarları sokağa dökülürler ve sokaklarda kargaşa hakimdir. Kraliyet adına olan tüm değerleri yıkıp Cumhuriyet isteyen Tudeh taraftarları Musaddık’ın kararıyla asker ve polis müdahaleleri ile bastırılır. Bu durum hem hükümetin Tudeh desteğini kaybetmesine hem de askerinin tekrar sokağa inmesine neden olmuştur. Askerler bu fırsattan yararlanıp tekrar darbe için Başkanlık Konutu’nun etrafını sararlar ve Musaddık’ı teslim alırlar. Musaddık, Tudeh’e karşı başlattığı bu hareketle hükümetin yanında duran tek destekçisini de kaybetmiş olur. Ulema ve seçkin sınıfı sonra alt sınıfı ve en son da Tudeh’in desteğini

²⁴ Irving Janis, “*Groupthink*”, A First Look at Communication Theory, (Edit Em Griffin- Andrew Ledbetter- Glenn Sparks), McGraw-Hill Companies, New York 2008, s. 235.

²⁵ Theodore L. Leonhardt, *Desperate Measures: Truman, Eisenhower, and the Lead-up to Operation Ajax*, Duke University Press, Durham 2015, s.122.

²⁶ 1953'teki İran darbesiyle ilgili bkz. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/08/130820_iran_cia (08.06.2020).

kaybeden Musaddık, 19 Ağustos 1953 darbesi (Ajax Operasyonu) ile indirilir. Şah yeniden yetkilerini devralır. Musaddık'ın o tarihe kadar gerçekleştirdiği reformların hepsi yürürlükten kaldırılır. 1979 İran İslam Devrimi'ne kadar Şah'ın otoriter yönetimi başlar.²⁷ Musaddık'ın yaptığı onca şey planlı bir istihbarat operasyonu ve askeri darbe ile silinip gider. İran yeniden petrol antlaşması yapar ve Musaddık'ın karşı çıktığı tüm şartları kabul ederek yeniden dışa bağımlı hale gelir. İran'a büyük bir direniş ve tam bağımsızlık mirası bırakan Musaddık, 1979 İran İslam Devrimi dahil pek çok konuda öncü atılımlar yapmıştır. Darbe sonrasında Şah'ın attığı adımlarda, CIA ve MI6 gibi kurumların Şah'ı yönlendirdiği ve Şah'ın başat güçlerle doğrudan bağlantısı olduğu gün yüzüne çıkmıştır. Bu durum halk nezdinde Şah'a olan güvenin tamamen kaybolmasına yol açar. Şah artık sadece bir piyon olarak görülmektedir. Şah bu durum karşısında kendi yerini sağlam tutmak adına gittikçe artan bir otoriter yapı içerisine girmiştir. Darbe öncesi yoğun ABD hayranlığı yerini hayal kırıklığına bırakır. Şah ve Ordu meşruiyetini kaybetmeye başlar. Sertliğin artması ile seküler yapılar tasfiye edilir. Bunlar Milli Cephe ve Tudeh Partisi taraftarlarıdır. Yönetim kadroları tutuklanır. Şah'ın karşısında sadece İslamcılar kalır ve en güçlü muhalefeti Ayetullah Ruhullah Humeyni oluşturur. Musaddık'ın üstün çabalarıyla başlattığı reform ve yönetim hareketleri doğrudan bir istihbarat operasyonu ile saf dışı bırakılmıştır. Bu durum istihbarat kuruluşlarının yabancı ülkelerdeki iç işlerde ne kadar söz sahibi olabileceğinin göstergesidir.²⁸ İlerleyen yıllarda ABD'nin Ajax operasyonu konusunda doğrudan etkisi belgelenmiştir. Özellikle Dulles Kardeşlerin ve Eisenhower yönetiminin operasyon konusundaki girişimleri ortaya çıkmıştır.²⁹ Yine ortaya çıkan

²⁷ Musaddık'ın tek tek tüm grupların desteğini kaybetmesinin arkasında İran'a uygulanan ekonomik ambargolar ve bozulan refah düzeyi de vardır. Musaddık'ın reformları pek çok kişiye göre beklenileni verememiştir. Darbeye giden süreçteki dönüm noktalarından birisi de bu durumdur. Steve Marsh, "The United States, Iran and Operation 'Ajax': Inverting Interpretative Orthodoxy", *Middle Eastern Studies*, C.39, S.3, London 2003, s. 4.

²⁸ Jaechun Kim, "The First American Secret War: Assessing the Origins and Consequences of Operation AJAX in Iran", *International Area Studies Review*, C.9, S.1, Thousand Oaks 2006, s. 195.

²⁹ Eisenhower yönetiminin İran üzerindeki politikası ve CIA'in Ajax operasyonu üzerindeki doğrudan etkisi, ABD'nin Bilgi Edinme Yasası kapsamında açılan arşivlerdeki belgelerin tasnifi sonucu George Washington Üniversitesi öğrencileri tarafından ulaşılan bilgiler ve hazırlanan raporda ortaya çıkmaktadır. 19 Ağustos 2013 günü bu belgeler basına yansımıştır. İlgili çalışma ve basına yansıyan bilgiler için bkz. CIA Confirms Role in 1953 Iran Coup, [https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB435/\(02.07.2020\)](https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB435/(02.07.2020)).

CIA admits role in 1953 Iranian coup, <https://www.theguardian.com/world/2013/aug/19/cia-admits-role-1953-iranian-coup> (02.07.2020).

Ajax Operasyonu hakkında kronolojik bir değerlendirme için bkz. Key Events in the 1953 Coup, <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/library/world/mideast/041600iran-coup-timeline.html?mcubz=3> (02.07.2020).

belgelere ve yapılan çalışmalara göre³⁰ İran'da çok sayıda yerel kişi ile iş birliği ve onlardan sağlanan ekonomik destekler ile ABD Basra körfezindeki güç boşluğunun en önemli aktörü konumuna gelmiştir.³¹

Ortaya çıkan bir diğer belge ise 1986 yılında yazıldığında sansürlenmiş ve literatüre Wilber Raporu olarak geçen Donald N. Wilber'in anıdır. Ajax Operasyonu'nun mimarlarından birisi olarak anılan bu ismin anıları CIA'nin rolü konusunda açıklayıcı bir konumdur. Bu konuyla ilgili bkz. Donald Newton Wilber, (1986). *Adventures in the Middle East: Excursions and Incursions*. Darwin Press, Westerham 1986.

³⁰ Stanford Üniversitesi İran Çalışmaları Profesörü Abbas Milani yaptığı çalışmalar ile CIA'nin Ajax Operasyonu üzerindeki rolü dışında başka unsurlara da rastladı. Mesela, 1950'li yılların önde gelen dini ve siyasi lideri Ayetullah Ebu'l-Kasım el Kaşani'nin gerçek siyasi eğilimleri hakkında yeni detaylar bulunuyor. Kaşani, dini liderler sayesinde Millileşme adına bir kahraman olarak anılıyordu fakat Tudeh Partisi'nin güçlenmesinden korkuyordu ve Musaddık'ı sosyalizm karşısında yeterli güce sahip olarak görmüyorlardı. Ortaya çıkan belgeler ile Kaşani'nin Musaddık'a karşı bir duruşta olmakla kalmayıp darbeye giden süreçte ABD ile yakın ilişkiler içinde olduğunu ve hatta ABD'den finansal destek istediğini gösteriyor. Bu isteği daha öncesinde bilinmiyordu. Konuyla ilgili olarak bkz. Abbas Milani, *Eminent Persians: The Men and Women Who Made Modern Iran, 1941-1979, Volumes One and Two*, Syracuse University Press, New York 2008, s. 343.

³¹ CIA'nin Ajax operasyonu üzerindeki doğrudan etkisi ve İran üzerindeki politikası için ayrıca bkz. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB435/> (02.07.2020).

Sonuç

Petrol hakimiyetinin çok önem kazandığı 20. yüzyıl 'da petrol üzerinden istihbarat kurumları önemli operasyonlarda etkin rol oynamışlardır. İran'da Muhammet Musaddık'ın devrilmesine yol açan Ajax Operasyonu da tarihe geçen bu istihbarat faaliyetlerinden birisidir. Musaddık özellikle gerçekleştirmeye çalıştığı reformlar ile önemli bir kesimin desteğini kazanmıştır. Başat güçler ile iyi anlaşmaya çalışan Şah'a dahi karşı durabilmiş ve onu çaresiz bırakabilmiştir. Yönetimden istifası ve tekrar gelmesi bile bu baskıların eseridir. Musaddık, İran'ın petrolünün millileştirilmesi adına çok büyük adımlar atmıştır ve bu onun sonunu hazırlamıştır. İngiltere ve ABD' ye karşı başkaldırışı her ne kadar takdir edilse de iç ve dış etkiler ile kalıcı olmayı başaramaz. Ajax Operasyonu ile yönetimi elinden alınır. Ajax Operasyonu, Batı'nın petrolün kontrolü konusunda taviz vermek istememesinin ve istihbarat örgütlerinin bir ülkenin iç işlerine ne kadar müdahil olabileceğinin en açık örneklerinden biri olmuştur. Bir ülke kendi başına milli bir yapıya sahip olmak isterse Batı Emperyalizmi çıkarları buna karşı refleks geliştirir. Bu bakımdan özellikle Soğuk Savaş Dönemi'nde istihbarat faaliyetlerinin maliyetsiz ve etkili bir silah olarak kullanılmasının en açık örneklerinden birisi Ajax Operasyonu'dur.

Kaynaklar

BILL, J. A. ve LOUIS, W. R., *Musaddiq, Iranian nationalism, and oil*, University of Texas Press, Austin 1988.

COTTAM, R. W., *Iran and the United States: a cold war case study*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 1989.

DANESHVAR, P., *Revolution in Iran*, Springer, New York 2016.

FOWLER, R., *More Than a Doctrine: The Eisenhower Era in the Middle East*, U of Nebraska Press, Nebraska 2018.

GOODE, J. F., *The United States and Iran: in the shadow of Musaddiq*, Springer, New York 2016.

<http://content.time.com/time/covers/0,16641,19520107,00.html> (02.07.2020).

<https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/library/world/mideast/041600iran-coup-timeline.html?mcubz=3> (02.07.2020).

<https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB435/> (02.07.2020).

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/08/130820_iran_cia (08.06.2020).

<https://www.theguardian.com/world/2013/aug/19/cia-admits-role-1953-iranian-coup> (02.07.2020).

ISRAELI, O., "The Circuitous Nature of Operation Ajax", *Middle Eastern Studies*, C. 49, S. 2, London 2013, s. 246-262.

JANIS, I. L., "Groupthink", *A First Look at Communication Theory*, (Edit Em Griffin- Andrew Ledbetter- Glenn Sparks), McGraw-Hill Companies, New York 2008, s. 235-246.

KATOZIAN, H., *Musaddiq and the Struggle for Power in Iran*, I.B. Tauris, New York 2009.

KIM, J., "The First American Secret War: Assessing the Origins and Consequences of Operation AJAX in Iran", *International Area Studies Review*, C.9, S.1, Thousand Oaks 2006 s. 195-216.

KINZER, S., *Dulles Kardeşler: John Foster Dulles, Allen Dulles ve Gizli Dünya Savaşları*, (çev. Arda Vardar), Profil Yayıncılık, İstanbul 2013.

LEONHARDT, T. L., *Desperate Measures: Truman, Eisenhower, and the Lead-up to Operation Ajax*, Duke University Press, Durham 2015.

MARSH, S., "HMG, AIOC and the Anglo-Iranian oil crisis: In defence of Anglo-Iranian", *Diplomacy and Statecraft*, C.12, S.4, London 2001, s.143-174.

MARSH, S., "The United States, Iran and Operation 'Ajax': Inverting Interpretative Orthodoxy", *Middle Eastern Studies*, C.39, S.3, London 2003, s. 1-38.

MCMURDO, T. L., "The United States, Britain, and the Hidden Justification of Operation TPAJAX", *Studies in Intelligence*, C.56, S.2, Washington, D.C. 2012, s. 15-26.

MILANI, A., *Eminent Persians: The Men and Women Who Made Modern Iran, 1941-1979, Volumes One and Two*, Syracuse University Press, New York 2008.

MOKHTARI, F., "Iran's 1953 coup revisited: Internal dynamics versus external intrigue", *The Middle East Journal*, C.62, S.3, Washington, D.C. 2008, s. 457-488.

PIROUZ, K., "Iran's Oil Nationalization: Musaddiq at the United Nations and His Negotiations with George McGhee" *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, C.21, S.1, Durham 2001, s. 110-117.

RICHARD, Y., "Ayatollah Kashani: Precursor of the Islamic Republic?", *Religion and Politics in Iran: Shi'ism from Quietism to Revolution*, (Edit Nikki Keddie), Yale University Press, New Haven 1983.

RIEDEL, B., "Ricochet: When a Covert Operation Goes Bad" *Studies in Intelligence*, C.62, S.4, Washington, D.C. 2012, s. 15-20.

ROOSEVELT, K., *Countercoup, the Struggle for the Control of Iran*, McGraw-Hill Companies, New York 1979.

RUEHSEN, M. D. M., "Operation 'Ajax' Revisited: Iran, 1953", *Middle Eastern Studies*, C.29, S.3, London 1993, s. 467-486.

SKRINE, C., "New trends in Iran", *Journal of the Royal Central Asian Society*, C.42, S.2, London 1955, s.100-115.

WILBER, D. N. *Adventures in the Middle East: Excursions and Incursions*, Darwin Press, Westerham 1986.

YOUNG, T. C., "Iran in continuing crisis" *Foreign Affairs*, C.40, S.2, New York 1962, s. 275-292.

21 Ağustos 1859 Tarihli İmroz (Gökçeada) Depremi

Mustafa Mesut Özekmekçi*

ORCID: 0000-0001-7613-9939

Öz

Depremler tarih boyunca insanoğlu ve devletler için en yıkıcı doğal afetlerden birisi olmuştur. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin 6 asırlık yaşamında hükmettiği farklı coğrafyalarda çok sayıda yıkıcı depremler meydana geldiği bilinmektedir. Bu konuyla alakalı olarak Osmanlı arşivinde önemli sayıda belge mevcuttur. Çalışmada, günümüzde de halen şiddetli depremlere sebep olan pek çok fay hattını barından Ege Bölgesinde/denizinde meydana gelen ve İmroz Adasında (Gökçeada) ciddi bir yıkıma sebep olan 1859 tarihli zelzele mevzubahis edilmiştir. Ayrıca yaşanan depremin yarattığı tahribat ve sonrasında ahalisinin tamamı Rumlardan müteşekkil olan adaya devletin müdahalesi ve yardımları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Deprem, Zelzele, İmroz, Rum, Yardım

Gönderme Tarihi: 29/11/2020

Kabul Tarihi: 26/12/2020

* Öğretim Görevlisi Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu, Çanakkale, Türkiye, mesutozekmekci@comu.edu.tr

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

ÖZEKMEKÇİ, M.M., ‘‘ 21 Ağustos 1859 Tarihli İmroz (Gökçeada) Depremi’’, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2239-2256.

Imbros Earthquake dated August 21, 1859

Mustafa Mesut Özekmekçi*

ORCID: 0000-0001-7613-9939

Abstract

Earthquakes have been one of the most devastating natural disasters for human beings and states throughout history. In this framework, it is known that many destructive earthquakes occurred in different countries that the Ottoman Empire ruled during its 6 centuries life span. There are a significant number of documents in the Ottoman archive regarding this issue. In the study, the earthquake dated 1859, which occurred in the Aegean Region / sea from many fault lines that still cause severe earthquakes, and caused a serious destruction in Imroz Island (Gökçeada), was discussed. In addition, the damage caused by the earthquake and the state's intervention and assistance to the island, whose entire population was formed by *Rums*, were examined.

Keywords: Earthquake, Quake, Imbros, Rum, Donation

Received Date: 29/11/2020

Accepted Date: 26/12/2020

* Lecturer Ph.d.,, Canakkale Onsekiz Mart University Vocational School, Canakkale, Turkey, mesutozekmekci@comu.edu.tr

You can refer to this article as follows:

ÖZEKMEKÇİ, M.M., ‘Imbros Earthquake dated August 21, 1859’, *Academic Journal of History and Idea, Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, p. 2239-2256.

Землетрясение Имроз (Гёкчеада) 21 августа 1859 г.

Резюме

Землетрясения были одним из самых разрушительных стихийных бедствий для людей и государств на протяжении всей истории. В этих рамках известно, что многие разрушительные землетрясения произошли в разных географических регионах, которыми Османское Государство управляло на протяжении 6 веков своей жизни. По этому поводу в османском архиве имеется значительное количество документов. В исследовании упоминалось землетрясение 1859 года, которое произошло в эгейском регионе из-за многих линий разломов, которые все еще вызывают сильные землетрясения, и вызвало серьезные разрушения на острове Имроз (Гёкчеада). Кроме того, был исследован ущерб, нанесенный землетрясением и вмешательством государства и оказанием помощи острову, все население которого состояло из римлян.

Ключевые слова: Землетрясение, Имроз, Римляне, Помощь.

Получено: 29/11/2020

Принято: 26/12/2020

Giriş

İnsanlık tarih boyunca sel, kuraklık, fırtına, şiddetli soğuklar, volkan patlamaları vb. afetlere maruz kalmıştır. Hiç şüphesiz bu doğal afetler içerisinde insanlara maddi ve manevi en büyük zararı veren olaylardan bir tanesi depremlerdir. Deprem, yerin içindeki fay düzlemi denilen kırıklar üzerinde biriken enerjinin sıkışma sebebiyle aniden boşalması sonucunda meydana gelen jeolojik bir olgudur.¹ Yukarıda söz konusu edilen pek çok doğal afet günümüzün bilimsel ve teknik imkânlarıyla önceden bilinmektedir. Buna karşın depremlerin tam zamanı ve de şiddeti halen tam olarak önceden kestirilememekte ve bu durum zelzeleyi baş edilmesi oldukça güç bir doğa olayı haline getirmektedir.

Ege Bölgesi ve Denizi malum olduğu üzere zelzeleye sebep olan aktif fay hatlarının yer aldığı bir coğrafyadır. Ayrıca yakın bir zamanda da İzmir’de ciddi anlamda maddi-manevi kayıplara sebep olan bir deprem olmuştur. Bu depremlerin geçmiş dönemlerde de pek çok benzeri mevcuttur. Nitekim XVIII ve XIX. yüzyıllarda da özellikle İzmir ile çevresini etkileyen yıkıcı depremler yaşanmıştır.² Son dönemde Osmanlı tarihindeki farklı zaman dilimlerinde ve çeşitli bölgelerdeki depremlerle alakalı arşiv belgelerinden hareketle hazırlanmış pek çok çalışma kaleme alınmıştır.³ Feryal

¹ Yavuz Unat, “Zelzele” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.44, , TDV Yay, İstanbul 2013, s. 231-233.

² Florantina Evangelatou-Notara, “İkincil Önemdeki Yunanca Kaynaklarda Doğal Afetler (14. -19. Yüzyıllar)”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, (Ed. Elizabeth Zachariadou), (çev. Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları-117, İstanbul, 2001, s. 123; Jean Vogt, “Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik: Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, (Ed. Elizabeth Zachariadou), (çev. Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları-117, İstanbul, 2001, s. 43.

³ Çeşitli çalışmalar için bkz; Selahattin Satılmış, “Balıkesir ve Çevresinin Tarihi Depremleri (1850-1900)”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 40, Denizli 2020, ss. 531-547, Özer Özbozdağlı, “Osmanlı Makedonya’sında 4 Nisan 1904 Depremi ve Sonuçları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.39, S.67, 2020, s.435-476.; M. Yasin Taşkesenlioğlu, Muhammed Taşkesenligil, “1859 Yılındaki Şamahı ve Erzurum Depremleri Hakkında Rusya Bilimler Akademisi Üyesi Hermann Von Abich’in Raporu”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.20, 2020, s.569-592, Erkan Ener, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Balkanlarında Depremler ve Afet Yönetimi”, *Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 2019, s.28-64, Mesut Aydın, “1808-1839 Yılları Arasında Osmanlı Devleti’nde Doğal Afetler”, *Yüksek*

Tansuğ, bu çalışmanın konusu olan 1859 tarihli İmroz depremine *İmroz Rumları* adıyla derlediği kitapta genel hatlarıyla değinmiştir.⁴ Bununla beraber söz konusu zelzeleyle alakalı Osmanlı arşiv belgelerini merkeze alan her hangi bir müstakil çalışma günümüz literatüründe yoktur. Ancak, 1859 İmroz depremiyle alakalı XIX. yüzyılda kaleme alınan çeşitli çalışmalar da mevcuttur. Bunlardan ilki; 1859 yılının aralık ayında bir liman inşaatı için adaya gönderilen ve dönemin bayındırlık meclisinde de görevli olan Fransız mühendis Ch. Ritter'in⁵ gözlemlerini içeren 1860 tarihli incelemesi ile Alman J. Schmidt'in 1875'de kaleme aldığı çalışmadır.⁶

XIX. Yüzyılda İmroz ve Adanın Nüfusu

Çanakkale'ye bağlı bir ilçe olan ve 1970 yılından sonra Gökçeada adını alan İmroz, Ege Denzinin kuzeyinde, Çanakkale Boğazının batısında bulunmaktadır. Ada, Fatih Sultan Mehmet döneminde Osmanlı topraklarına dâhil edilmiş ve Gelibolu sancağı altında bir nahiye olarak konumlandırılmıştır. Evliya Çelebi seyahatnamesinde adadan kısaca bahsedilmekte ve İmroz mamur bir yer olarak tasvir edilmektedir.⁷ XV. yüzyılda bir nahiye olan İmroz, XIX. yüzyıl Osmanlı taşra yapılanmasında kaza haline getirilmiştir.⁸ 1841 yılına gelindiğinde ise İmroz, Selanik muhassılığının altında Semadirek ve İstanköy'den müteşekkil bir muhassıllık ünitesi olarak konumlandırılmış ve Hacıgandan Ali Rıza isminde bir zat muhassıl olarak vazifelendirilmiştir.⁹ 9 Ağustos 1845 tarihli bir vesikada İmroz, Bozcaada ve Semadirek adalarının bir bütün olarak muhassıllıktan kaymakamlığa tahvil edildiği bu çerçevede Mustafa Tahir'in söz konusu adaların tamamının kaymakamı olarak tayin edildiği anlaşılmaktadır.¹⁰ 1850 yılına ait bir yazışmada ise İmroz, Bozcaada'ya bağlı bir kazadır ve adanın idarecisinin unvanı

Lisans Tezi, Sinop, 2018, s.3-11, Neslihan Özaydın, "Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa Yapılarına Etkisi", Doktora Tezi, Bursa, 2017, s.12-26.

⁴ Feryal Tansuğ, "Osmanlı İdaresinde Bir Rum Adası, On Dokuzuncu Yüzyıl Ortalarında İmroz", *İmroz Rumları* (Der. Feryal Tansuğ), Kolektif, İstanbul, 2013, s.103-104.

⁵ BOA, İ.MMS, 16-653.

⁶ J. Vogt, a.g.m., s.43; Julius Schmidt, *Studien über Erdbeben*, Leipzig, 1875, ss.67-68.

⁷ Feridun Emecen, "İmroz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, ss.234-236.

⁸ F. Emecen, a.g.m, s.236.

⁹ Ayla Efe, "Muhassıllık Teşkilatı", Doktora Tezi, Eskişehir, 2002, s.14.

¹⁰ BOA, A. }MKT, 26-83.

müdürdür.¹¹ 1862 yılına ait devlet salnamesinde de İmroz, Bozcada Livasının içinde yer almaktadır.¹²

1830-1831 yılında yapılan nüfus sayımına göre İmroz'da Müslüman nüfus yoktur ve ada halkının tamamı Rum'dur. Sayıma göre adanın erkek nüfusu 2.505 kişidir.¹³ Adanın erkek ve kadın toplam nüfusuna dair bir tahmin yapmak adına erkek sayısını iki ile çarparsak İmroz'da 1831 tarihinde 5.000'den biraz daha fazla insan yaşadığı söylenebilir. Bu bağlamda N. Göyünç'ün XIX. yüzyılda Osmanlı hane halkının sayısı üzerine yaptığı hesaplamadan hareketle hane başına 4-5 kişi olduğu düşünülürse adadaki toplam hane miktarı da 1.000-1.250 civarında olmalıdır.¹⁴

Devlet Arşivleri Osmanlı Daire Başkanlığı arşiv personeli tarafından 1843 olarak tarihlendirilmiş nüfus defterindeki verilere göre XIX. yüzyılın ilk yarısında İmroz'da 6 köy ve 5 farklı mahalle bulunmaktadır.¹⁵ Bunlar; Panaya, İskenit (Dereköy), Ağrıdy (Tepeköy), Aya Todori (Zeytinliköy), Glik (Bademli) ve Kale isimli köylerdir. Bu köyler içerisinde Panaya karyesinin Çukur (*Ckur*), Fraci (فرانجی) ve Evlambiyo adında 3 mahallesi mevcuttur. Ayrıca İskenit'te de Karşı (*Pera*) ve Ayanili (*Ayanelen*) (ایان ایللی) isimli iki mahalle vardır.¹⁶ Adanın ilk sayımına ait nüfus defterinde bu mahalleler mevcut değildir.¹⁷ Bu bağlamda zikredilen köylerin ilk sayımda da olduğu ancak kayıt altına alınmasına gerek görülmediği yahut mahallelerin isimlerinin önemsenmediği ve kayıtların toptancı bir anlayışla yapıldığı düşünülmektedir. Buna karşın 1843 sayımda daha detaylı ve dikkatli bir tahrir yapıldığı iddia edilebilir. Ayrıca, bu köylerin oldukça büyük olmasına bağlı olarak buralarda farklı mahaller ve bunların kendine ait isimlerinin olduğu da ifade edilebilir.

Yukarıda değinilen nüfus defterine göre adadaki erkek nüfusun toplamı 2.875'dir. Bu bağlamda İmroz'un toplam nüfusunun yüzyılın ilk yarısının sonuna doğru 5.700-6.200 kişi civarında olduğu ifade edilebilir. 1844'e ait özet bir nüfus defterinde

¹¹ BOA, A. }AMD, 22-84.

¹² Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1279 Sene-i Hicriyesi (1862), s.92.

¹³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*,: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1995, s.211.

¹⁴ Nejat Göyünç, "Hane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 15, TDV Yay, İstanbul 1997, s.553.

¹⁵ BOA, NFS.d 3782.

¹⁶ Adadaki yerleşim yerlerinin isimlerinin Rumca karşılığı için beni bilgilendiren Vasilik Katracı'ya teşekkür ederim.

¹⁷ BOA, NFS.d 3780, s.1-42.

ise İmroz'un nüfusu 3.095'tir.¹⁸ İlk sayımdaki verilerden hareketle ada nüfusunun yavaş ancak ilerleyen zamanla birlikte istikrarlı bir artış gösterdiği söylenebilir. 1843 tarihinde adadaki nüfus ve hanelerin mahallelere dağılımı ve ayrıca reayanın ödediği cizye vergileri için Tablo-1 incelenebilir.

Yer	Nüfus	Hane	Âlâ	Evsat	Edna
Panaya Köyü	225	118	21	107	11
Çukur Mah.	76	45	6	37	1
Fraci Mah.	221	109	12	110	7
Evlambiyö Mah.	224	116	15	112	8
İskenit Köyü	499	260	36	242	20
Karşı Mah.	247	144	14	105	10
Ayanili (Ayanelen) Mah.	121	67	5	65	3
Ağrıdye Köyü	448	218	25	197	14
Aya Todori Köyü	395	217	25	221	5
Gliki Köyü	302	168	21	156	5
Kale Köyü	117	76	7	56	1
Toplam (Erkek)	2.875	1.538	187	1408	85

Tablo-1: İmroz Nüfusu, Hane Sayısı ve Cizye Mükellefleri

Kaynak: (BOA, NFS.d 3782)

1859 yılının Aralık ayında bir liman inşaatıyla alakalı olarak İstanbul tarafından İmroz'a gönderilen Fransız mühendis Ritter'in adıyla ilgili çeşitli tespitlerinin yer aldığı rapor ilgi çekicidir.¹⁹ Bu çerçevede mühendis adada toplam altı köy olduğunu, bunların en büyüklerinin Panaya ve İskenit olduğunu ifade eder. Üçüncü sırada Ağrıdye

¹⁸ BOA, NFS.d 3870, s.3.

¹⁹ BOA, İ.DH. 448-29657, Lef. 5.

dördüncü sırada Aya Todorı beşinci sırada Glikı ve altıncı sırada ise Kastro (Kale) köyü bulunmaktadır. Bu tarihte ada nüfusu 8000 kişidir. Kaza müdürü Panaya'da, Piskopos ise Kastro köyünde ikamet etmektedir. İskenet köyünde Fransızca ve kadim Yunanca eğitim yapan bir okul mevcuttur.

Mösyö Ritter'in raporunda adadan özellikle de İmroz'un doğal güzelliklerin hoşlandığı anlaşılmaktadır. Raporda İmroz'daki nadir çam ve meşe ağacı fidanları ile meralardaki kokulu bitkilere değinen mühendis koyun, keçi ve dahi arıların da bu meralarda beslendiklerini ifade eder. Ayrıca bunlardan üretilen peynir ve balların da nefis olduğu belirtilen bir diğer husustur. Ritter Efendi'nin anlatımında adadaki ekonomik faaliyetlere dair kısa izahlar da vardır. İmroz sakinlerinin arpa, buğday tarımcılığı yaptıkları ve ayrıca ihtiyaçları olan şeyleri kendi kendilerine tedarik ettikleri raporda ifade edilmekte ve adanın kendi kendine yeter bir yer olduğu belirtilmektedir. Ayrıca İmroz'da darı, zeytin ağaçları ve bağların varlığı ifade edilmekte ek olarak ovanın sonundaki verimli topraklarda da mısır buğdayı ve pamuk ile kızılboya kökü de üretilmektedir. Ek olarak Kuzu Limanı ile Panaya arasında bir kömür madenin mevcudiyeti de yapılan bir diğer tespittir.²⁰

21 Ağustos 1859 Tarihli İmroz Depremi

21 Ağustos 1859 tarihinde İmroz'da sarsıntıya sebebiyet veren depremin merkezi adaya 61 kilometre uzak olan Saros körfezidir. Deprem Çeşme, Atina, Limni gibi yerlerde de hissedilmiştir.²¹ Günümüzde yapılan modern çalışmalara göre geniş bir bölgeyi etkileyen bu depremin şiddeti insanları paniğe sürükleyebilecek, binalar vb. benzer yapılara orta hasar verebilecek olarak kabul edilen bir değer olan 6.8'dir.²²

Depremin İmroz'da sebep olduğu sıkıntılar ve yaratmış olduğu tahribatla alakalı ilk belge 24 Ağustos 1859 tarihlidir. Buna göre yer sarsıntısı gece saat 04.30'da gerçekleşmiş ve ayrıca sabaha kadar 18 tane daha deprem olmuştur. Gece başlayan ve neredeyse sabaha kadar süren artçılar gün ağarmasından sonra da durmamış ve öğleden sonra 16.30 sularında 3 tane daha şiddetli sarsıntı meydana gelmiştir.²³

²⁰ BOA, İ.DH. 448-29657, Lef. 5.

²¹ Mustafa Gürbüz, "Avcılar Mikro Bölgeleme Çalışmaları", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, s.29

²² Nicholas Ambraseys, "The Seismic Activity of the Marmara Sea Region over the Last 2000 Years", *Bulletin of the Seismological Society of America*, V.92, 2002, pp.9

²³ BOA, MVL. 783-54, Lef 1.

Deprem adadaki pek çok mahalde ciddi tahribat yaratmıştır. Bu bağlamda depremle alakalı *yapılan ilk değerlendirmeye* göre İmroz'un merkezi olan Panaya'da 10 kadar ev sağlam kalmıştır. Ayrıca bu mevkiye bulunan ve adanın merkez kilisesi olan yapının doğu cephesine bakan duvarı yarılmıştır. Panaya'daki hükümet konağı da depremde ciddi hasar alan binalardandır. Konağın sadece iki odası kalmış, bununla beraber ayakta kalmış olan bu duvarlar yarılmıştır. Aldığı hasar neticesinde hükümet konağının içinde barınmak ve çalışmak da imkânsız hale gelmiştir. Bu sebeple işlerin sürdürülebilmesi ve konağın sakinlerinin barınabilmesi için acilen 6 adet çadıra ihtiyaç duyulmaktadır. Evlambiyö kilisesinin kapı duvarı da depremden nasibini almış ve kapısının bir yüzü düşmüştür. İskenit'teki evlerin yarısı harap olmuş yarısı ciddi şekilde yıpranmıştır. Köyün kilisesinin çatı duvarı da yarılmıştır. İskenit içindeki Karşı mahallesinde 20, Ayanili (*Ayanelen*) mahallesinde 10 hane yıkılmıştır. Yine İskenit'e yakın bir mahalde olan manastırın iki odasının duvarı çökmüş ve bu odaların altından zemine doğru su çıkmıştır. Ağrıdye köyünde hasarlı 20 ev haricinde kalan haneler harap olmuş, köyün kilisesinin doğu yönüne bakan duvarı tıpkı Panaya kilisesindeki gibi çökmüş ve kilisenin geri kalan tarafları zedelenmiştir. Glikideki sadece 10 ev sağlam kalmış, bir kısmında ufak zedelenmeler olmuş, geri kalan haneler ve köyün kilisesi yıkılmıştır. Kale ve Aya Todorideki hanelerde oluşan hasar diğer köylerdeki kadar büyük değildir. Bu çerçevede Kale köyde sayısı net olarak verilmemekle birlikte birkaç hane zarar görmüş, Metropolitin ikametgâhı olan binanın duvarları çökmüştür. Köyde ada için önemli bir geçim kaynağı olduğu düşünülebilecek hayvan damları, bal ve su değirmenlerinin yarısı mahvolmuştur. Bunlara ek olarak sarsıntının şiddetinden Kale köyde de yer yarılmış, bu yarıma sonucunda ciddi miktarda su yüzeye çıkmıştır. Çıkan su miktarının hem fazla hem de çamurlu olduğu söylenebilir. Nitekim Kale köye yakın bir mahalde fasulye tarlası olan Dimitrideki tarlasının yarım dönümünü su basmıştır. Adadaki bazı yerlerde de çamurlu suyun yüzeye çıktığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber depremden 10 saat sonra suyun kendi kendine çekilmiştir. Aya Todorideki köy de depremden az etkilenen köylerden birisidir. Burada iki ev yıkılmış, bir-iki hanede ise küçük özürlü oluşmuştur. Köyün kalan diğer haneleri ise depremden zarar görmemiştir. Çok şiddetli olduğu anlaşılan, adaya maddi anlamda büyük zarar veren ve ada sakinlerini perişan eden depremde mucizevi bir şekilde can kaybı olmamıştır. Bununla beraber vücudunun hayati önemde olmayan çeşitli yerlerinden yaralananlar mevcuttur.

Örneğin, deprem esnasında evinden çıkan Kostandi, Panayot'un evinden üstüne düşen duvar neticesinde belinden, Apostol'un karısı kolunun üzerine düşen taş sebebiyle kolundan ve bir kadında ayağına isabet eden taş yüzünden bacağında yaralanmıştır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla meydana gelen yaralanmalar ciddi ve ölümcül değildir²⁴

İmroz ahali depremin yarattığı şoku atlattıktan sonra yaptıkları ilk iş adanın bağlı bulunduğu Bozcaada kaymakamını ziyaret etmek olmuştur. Kaymakamla olan görüşmelerinde adadaki binaların üçte birinin yok olduğunu ifade eden İmrozlu Rumlar oradan bir süre barınmak için Limni 'ye geçmişlerdir. Bu arada Bozcaada kaymakamı Limni adasından İmroz'a 30 kadar duvarcı ustası gönderilmesini arzulamış, bununla evlerini yaptıracak kudrete sahip kişilerin hanelerinin tamirini başlatmasına yardımcı olmak istemiştir. Ayrıca Bozcaada kaymakamı kendisini ziyaret eden adalılar içerisinde ihtiyaç sahibi olanlara bir miktar harçlık da vermiştir.²⁵

Havaların soğumasına bağlı olarak depremde adalılar dertleri ve şikâyetleri ile sultandan merhamet, şefkat ve yardım içeren talepleri artmıştır. 1 Eylül 1859 tarihli bir yazışmadan İmroz halkının padişahla birlikte İstanbul'daki Patrikhaneye de başvurdukları anlaşılmaktadır. Patrik'e gönderilen mektupta İmrozlular, adadaki büyük yıkım ile aynı zamanda mevsim şartlarının kötülüğüne değinmekte ayrıyeten evlerini tamir ettirebilecek maddi imkânlar da sahip olmadıklarını belirtmektedirler. Bunlara ek olarak hemen hemen her gün yeni ve korkutucu artçı sarsıntıların meydana geldiği, Rumların korku ve sorunlarının günden güne büyüdüğü de mektup da ifade edilmektedir. Ayrıca, havaların daha da bozması ve buna bağlı olarak yağmur ve kar yağması durumunda ahalinin durumunun daha da vahim bir hal alacağına değinen İmrozlular, kilisenin *sadık çocukları* olduklarını ve *merhametli ve hayırsever* Patrik Hazretlerinin kendilerinin yaralarını sarması için sultana ricacı olmasını talep etmektedirler.²⁶ Adalıların istekleri ve *muhtemelen* patrikliğin de ricaları neticesinde İmroz ahalinin durumunun düzeltilmesi için yapılan çalışmalar hızlanmış ve konu 1859'un Ekim ayında Meclis-i Vala'da görüşülmüştür. Bu bağlamda evleri zarar gören depremedelerin gerekli tamiri yapmaları için ihtiyaç duydukları alet, edevat ve gereçlerin kar amacı güdülmeden ucuz fiyatlarla İmrozlulara sağlanması ile adadaki

²⁴ BOA, MVL, 783-54, Lef 1.

²⁵ BOA, MVL 783-63, Lef 9.

²⁶ BOA, MVL 783-68, Lef 1 ve 3.

fakir-fukaraya maddi yardım yapılabilmesi ile ihtiyaç sahiplerinin sayısının tespit edilebilmesi adaya gerekli memurların gönderilmesi direktifi Cezayir Bahr-i Sefid Valisine iletilmiştir.²⁷ İmroz'daki depremezdelerin yerinde tespiti 1859 yılının Aralık ayında yapılmıştır. Bu iş için Cezayir Bahri Sefid valisi olan Ahmet Paşa kendi hizmetinde/maiyetinde yer alan Panayotaki isimli bir kişiyi görevlendirmiştir. Ayrıca Bozcaada meclisinden Ömer Efendi ile bir marangoz da Panayotaki Efendinin yanına verilmiş ve üç kişilik bu ekip depremin adaya verdiği hasar ile adalılara yapılacak yardımların tespiti için İmroz'a gönderilmişlerdir. Bu ekibin adaya gelmesi İmroz halkını mutlu etmiş, bu memnuniyeti belirten ve içinde buldukları durumun vahametini izah eden bir dilekçe hazırlamışlardır. Rumca hazırlanan dilekçede İmrozlular, söz konusu yılda meydana gelmiş kuraklığa bağlı olarak toprağın verimsizliğinin kendilerine bir süreden beri maddi-manevi olarak çok zarar verdiğini, depremle birlikte bir de evlerinin yıkıldığını, hayvanlarının telef olduğunu ve son birkaç günde de yağın yağmurun kendilerini iyice korku ve umutsuzluğa sevk ettiklerini ifade etmişlerdir. Dilekçeleri teslim alan memurlar bundan sonra hasar tespit çalışmaları için depremin etkilediği mahallere İmroz meclisinden üyelerle beraberce gitmiş ve zelzeleden zarar görmüş evleri muayenesini yapmışlardır. Deprem sırasında yıkılmış olmasına rağmen evlerini kendi imkânlarıyla yapmış olanların masraflarının devlet tarafından karşılanması için bu sefer de kendilerini *-hükümetin itaatkâr çocuğu olarak-* tanımlayan ada ahali görevlilerden ricacı olmuş ve bu istek her hangi bir problem/nümayiş çıkmaması için dikkate alınmıştır. Muayene esnasında tek tek gezilerek kontrol edilen binalar bu hususa bağlı olarak *yeniden yapılacak, yapılmış ve tamir edilecek* olarak üç farklı şekilde sınıflandırılmıştır. Hasar tespiti yapan ekip söz konusu sınıflandırmaya bağlı tetkiklerden hareketle bir hasar/masraf defteri oluşturmuştur. Rapora göre depremde zarar gören ev sayısının toplamı 485'tir. Panaya'da zarar gören ev sayısı 154, İskenit'te 144, Ağridiye'de 83, Aya Todori'de 36, Glikli'de 58 ve Kale köyde 10'dur. Yukarıda Tablo-1'de sözünü ettiğimiz 1843 tarihli hane sayısından hareketle adadaki evlerin %30'unun depremden etkilendiği ifade edilebilir. Ada ahalisinin evlerinin tamiri için gereken meblağın miktarı Panaya'da 43.250, İskenit'te 20.170, Ağridiye'de 17.725, Glikli'de 8.950, Aya Todori'de 5.500 ve

²⁷ BOA, A. }MKT.UM 369-82, Lef1, BOA, A. }MKT.UM 374-35, Lef 1.

Kale köyde 1.600 kuruştur. Hasar tespitinin neticesinde adada yapılmış evler için gerekli meblağ 18.195, tamir edilmesi gerekenler 47.750 ve yeniden inşa edilecek olanlar için 28.250 kuruştur. Gereken toplam miktar ise 94.195 kuruşa tekabül etmektedir. Hasar/masraf defteri ada meclisinde mühürlenmiş ve İstanbul'a gönderilmiştir.²⁸ Defterde adadaki mahallerde hasar gören evlerin mahallere dağılımıyla alakalı bilgiler için Tablo-2 incelenebilir.

Yer	Yeniden Yapılacak Evler	Yapılmış Evler	Tamir Edilecek Evler	Toplam
Panaya Köyü	14	8	18	40
Çukur Mah.	10	2	11	23
Panaya Mah.	3		44	47
Evlambiyo Mah.	8	5	31	44
Panaya Toplam	35	15	104	154
İskenit Köyü	8	39	43	90
Karşı Mah	1	15	8	24
Ayanili (Ayanelen) Mah.	1	6	22	29
İskenit Toplam	10	61	73	144
Ağridiye Köyü	15	35	33	83
Aya Todori Köyü	2	6	28	36
Kaleköy	-	4	6	10
Gliki Köyü	4	17	37	58
Toplam	66	137	281	485

Tablo-2: İmroz Depreminden Sonra Yapılan Hasar Tespiti

Kaynak: BOA, İ.MVL. 429-18845

²⁸ BOA, İ.MVL, 429-18845, Lef 1-12.

Hasar tespitinden sonra yapılan yazışmalar ise Osmanlı merkez yönetiminin mali yönden zor ve sıkıntılı bir dönemde olduğunu göstermektedir. 1853-1856 arasında Rusya ile yaşanan savaşın yanında özellikle 1850-1860 arasında Osmanlı coğrafyasının hemen hemen her köşesinde bir doğal afet meydana geldiği dikkate alındığında hazinenin dara düşmesinin sebebi anlaşılabilir. Nitekim 1851 tarihli Rodos depremi²⁹ üzerine bir doktora tezi yazılmış olan 1855 Bursa depremi³⁰, 1856'da İmroz'dakinden çok daha büyük, yıkıcı ve ölümlere sebebiyet veren Girit depremi³¹ 1858'de Delvine ve Sofya³² depremleri ile 1859'un Haziran ayında Erzurum'da zelzeleler olmuştur.³³ Ayrıca bu dönemde Limni adasında da bir sel felaketi meydana gelmiştir.³⁴ Bu bağlamda 1850-1860 arasındaki savaş ve zikredilen doğal afetlerin Osmanlı hazinesini zora soktuğu kesindir. Kırım savaşına ek olarak yakın geçmişteki felaketlerin neticesinde payitaht Girit, Rodos ve de Erzurum ahalisine ciddi para yardımları yapmış ve hazine zora girmiştir.³⁵ Bu hususa bağlı olarak İmroz'daki ihtiyaç sahipleri için tespit edilmiş olan 94.195 kuruşun verilmesi de oldukça zorlaştırmaktadır. Mart 1860'da Meclis-i Vâla'da yapılan görüşmede hazinenin sıkıntılı durumu ile İmroz'da hazırlanan ve hasar tespitinin yapıldığı defter göz önünde tutulmuş ve adaya yardım için bir orta yol bulunmuştur. Buna göre devlet önceden evlerini tamir edenlerin maddi olarak güçlü olduğuna kanaat getirmiş ve hazinenin içinde bulunduğu duruma binaen bu kişilere herhangi bir yardım yapmamaya karar vermiştir. Bununla beraber adadaki en fakir ve ihtiyaç sahiplerine yardım edilmesi için iane dağıtılacaktır. Bu kişiler için gönderilecek paranın 50.000 kuruş olmasına karar verilmiş ve zikredilen meblağın havalesinden sonra dağıtımını da İmroz meclisine bırakılmıştır. Dönemin sultanı Abdülmecid, Meclis-i Vâla'da alınan kararları uygun görerek onaylamış ve paranın gönderilmesi için hazineye gerekli talimatların verilmesini emretmiştir.³⁶ Bununla beraber adaya gönderilmesi

²⁹ Muhammed Yazıcı, "1851 Meğri Depremi", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.28, 2012, ss.114-129.

³⁰ Özaydın, a.g.t., ss. 12-26.

³¹ Nükhet Adıyeke, Nuri Adıyeke, "1856 Girit Depremi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.31, S.51, 2012, ss.1-38.

³² Ener, a.g.t., ss.46-51.

³³ Taşkesenlioğlu, Taşkesenligil, a.g.m., ss.569-592.

³⁴ BOA, A.İMKT.UM, 369-82.

³⁵ BOA, İ.MVL, 429-18845, Lef 16.

³⁶ BOA, İ.MVL, 429-18845, Lef 21.

gereken 50.000 kuruşun halen verilemediği/havale edilemediği 29 Mayıs 1860 tarihli bir yazışmadan anlaşılmaktadır.³⁷

21 Ağustos 1859 tarihli İmroz Depremine 1875 tarihli ve depremlerle alakalı çalışmasında değinen Julius Schmidt zelzelenin yarattığı yıkımla alakalı malumatı 1860'da Atina'daki Profesör H. Mitzopulos'tan almıştır. J. Schmidt'e Atina'dan aktarılanlar yukarıda değinilen hususlarla paralellik göstermektedir. Bu çerçevede depremle birlikte adadaki bazı nehirlerin suyunun çekilmiş, kuru olan nehirlerle su dolmuş ve toprak yarılmasına bağlı kükürtlü ve çamurlu su baskınları meydana gelmiştir. Ayrıca 1860 Ocak ayına kadar artçılar da sürmüştür. Ek olarak depremle eş zamanlı olarak kuzeydoğu yönünden şiddetli bir şimşegin adaya çarptığı da Alman bilim adamına ifade edilmiştir. Schmidt'in zelzeleyle alakalı verdiği en ilginç bilgi 1864 yılında Çanakkale ve çevresinde yaptığı geziyle alakalıdır. Seyahat esnasında halka depremle alakalı sorular soran Alman bilim adamı ahalinin depremin tam tarihini hatırlamadığını bununla birlikte zelzelenin yarattığı korkunun insanların belleklerinde halen taze olduğunu ifade etmektedir.³⁸

³⁷ BOA, A.}MKT. MHM, 183-86.

³⁸ J. Schmidt, *a.g.e.*, s. 67.

Sonuç

Osmanlı arşiv belgelerine göre, 21 Ağustos 1859 tarihli İmroz depreminde yaralananlar olmakla birlikte her hangi bir can kaybı yaşanmamıştır. Ancak, yer yarılmasına bile sebep olan bu şiddetli deprem adada ciddi maddi/mali tahribat yaratmıştır. Zelzele neticesinde pek çok kimse/aile evsiz duruma düşmüş ve perişan olmuştur. Ağustos'ta 1859'dan 1860 Ocak ayına kadar adada pek çok artçı sarsıntı da yaşanmıştır.

Yaşanan felaketten sonra ada ahali bürokratik silsileyi takip ederek öncelikle adanın bağlı olduğu Bozcaada kaymakamlığına gitmiş ve sıkıntıların giderilmesini arzulamışlardır. Bozcaada kaymakamlığı ilk etapta kendilerine başvurular içinde yardıma muhtaç kişilere para yardımı yapmış ve sonrasında konu ilk olarak Cezayir Bahri Sefid vilayetine oradan da başkent İstanbul'a intikal ettirilmiştir.

Payitaht adadaki depremzedelerin yaralarının sarılması için taşradaki görevlilere İmroz'da hasar tespiti için gerekli talimatları vermiş ve bunun üzerine Cezayir Bahri Sefid vilayetiyle Bozcaada kaymakamlığından biri Rum, biri Türk/Müslüman memur ile bir marangoz bu iş için özel olarak vazifelendirilerek İmroz'a gönderilmiştir. Adada depremden etkilenen evler söz konusu memurlar tarafından aldıkları zarara göre yapılmış, yapılacak ve tamir edilecek olarak üç sınıfa ayrılmıştır. Bu ayrıma göre adadaki mahallelerdeki evlerin hasar tespitini gösteren bir defter hazırlanmıştır. Yapılan incelemeye göre adada meydana gelen şiddetli depremde İmroz'daki evlerin neredeyse %30'u yıkılmıştır. Adanın genelindeki maddi hasar 90.000 kuruştan fazladır ve ada halkı maddi-manevi olarak çok zor durumdadır. Depremden en fazla zarar gören yer adanın merkezi olan Panaya köyüdür. Zelzelede –doğal olarak- evler ile başka binalar da yıkılmıştır. Bu çerçevede hükümet konağı, kiliseler ile değirmenler ve damların yarısı büyük zarar görmüş ek olarak hayvanlar da telef olmuştur. Ayrıca, 1859 yılının başından itibaren adada toprağın verimsizliği de söz konusudur. Özellikle bu durumun ilerleyen süreçte adada bir süre idari, sosyal ve ekonomik yaşamda çeşitli sıkıntılara sebep verdiği iddia edilebilir.

Depremden sonra zelzelenin yarattığı tahribatla alakalı taşradaki otoriteler tarafından bilgilendirilen başkent bürokrasisi adanın imarı ve özellikle fakir fukara ahalesinin sıkıntılarına çare bulabilmek adına hareket geçmiştir. Adaya gönderilmiş olan

görevlilerin yaptığı hasar tespitlerinden hareketle payitaht İmroz'a 50.000 kuruşluk nakdi yardım yapılmasına karar vermiştir. Sözü edilen paranın gönderilmesi dönemin sultanı Abdülmecid tarafından da onaylanmıştır. Ancak söz konusu yardımın İmrozlulara ulaşip ulaşmadığı tespit edilememiştir. Bunun da temel sebebi XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki Kırım Savaşı ve 1850'den itibaren geniş Osmanlı coğrafyasındaki çeşitli doğal afetlerin bu dönemde Osmanlı maliyesini oldukça zor durumda bırakmasıdır. Buna bağlı olarak her ne kadar XIX. yüzyılın şartlarına göre oldukça hızlı bir şekilde adaya yardım için ufak müdahaleler yapılmış, yaraların sarılması için kararlar verilmiş olsa da hazinenin içinde bulunduğu durum devletin afetzedelerin talep ettiği yardımların tam ve eksiksiz olarak yapılmasına imkân vermediği ifade edilmelidir.

Kaynaklar

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Bâb-ı Âsafî Âmedi Kalemi (A.}AMD); 22-84.

Sâdaret Mektubî Evrakı (A.}MKT); 26-83.

Sâdaret Mektubî Mühimme Kalemi (A.}MKT. MHM), 183-86.

Sâdaret Mektubî Kalemi Umum Vilâyât (A.}MKT.UM), 369-82, 374-35.

Îrâde Dâhiliye (İ.DH), 448-29657.

Îrâde Meclis-i Mahsûs (İ.MMS), 16-653.

Îrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 429-18845.

Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL), 783-68, 783-54.

Nüfus Defteri (NFS.d), 3780; 3782, 3870.

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye H.1279.

ADIYEKE, A.N., ADIYEKE, N., “1856 Girit Depremi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 31, S.51, 2012, s. 1-38.

AMBRASEYS, N., “The Seismic Activity of the Marmara Sea Region over the Last 2000 Years”, *Bulletin of the Seismological Society of America*, V.92, 2002, p. 1-18.

EFE, A., “*Muhassılık Teşkilatı*”, Eskişehir Anadolu Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Eskişehir, 2002.

EMECEN, F., “İmroz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22: TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 234-236.

ENER, E., “*XIX. Yüzyılda Osmanlı Balkanlarında Depremler ve Afet Yönetimi*”, Hacettepe Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019.

AYDIN, M., “*1808-1839 Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Doğal Afetler*”, T.C. Sinop Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Sinop, 2018.

EVANGELATOU-NOTARA, F., “İkincil Önemde Yunanca Kaynaklarda Doğal Afetler (14.-19. Yüzyıllar)”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler* (Edit. Elizabeth Zachariadou) (çev. Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları-117, İstanbul, 2001, s. 121-133.

GÖYÜNÇ, N., “Hane” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 15, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s.552-553.

GÜRBÜZ, M., “*Avcılar Mikro Bölgeleme Çalışmaları*”, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2002.

KARAL, E.Z., *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başbakanlık DİE, Ankara, 1995.

ÖZAYDIN, N., “*Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa Yapılarına Etkisi*”, Doktora Tezi, Bursa, 2017.

ÖZBOZDAĞLI, Ö., “Osmanlı Makedonya’sında 4 Nisan 1904 Depremi ve Sonuçları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 39, S.67, 2020, s. 435-476.

SATILMIŞ, S., “Balıkesir ve Çevresinin Tarihsel Depremleri (1850-1900)” *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.40, 2020, 531-547.

SCHMİDT, J., *Studien über Erdbeben*, Leipzig, 1875.

TANSUĞ, F., “Osmanlı İdaresinde Bir Rum Adası, On Dokuzuncu Yüzyıl Ortalarında İmroz”, *İmroz Rumları*, (Der. Feryal Tansuğ), Kollektif, İstanbul 2013, s. 80-110.

TAŞKESENLİOĞLU, M., TAŞKESENLİGİL, M., “1859 Yılındaki Şamahı ve Erzurum Depremleri Hakkında Rusya Bilimler Akademisi Üyesi Hermann Von Abich’in Raporu”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 20, 2020, s. 569-592.

UNAT, Y., “Zelzele”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.44, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, s. 231-233.

VOGT, J., “Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik: Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler,” *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler* (Edit. Elizabeth Zachariadou) (çev. Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları-117, İstanbul, 2001, s. 13-55.

YAZICI, M., “1851 Meğri Depremi”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.28, 2012, s. 114-129.

**Balıkesir’e Değer Katmış Şahsiyetlerden:
Kuvâ-yı Milliye Kahramanı ve Milli Mücahid Balıkesir Belediye
Başkanı Keçecizade Hafız Mehmet Emin Bey**

İsmail Oğuz*

ORCID: 0000-0003-1073-0413

Öz

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Balıkesir’e değer katan bir şahsiyettir. Keçeci, zahire tüccarı olarak ünlenmiş, daha sonra Balıkesir Ticaret Odası Başkanlığı ve Balıkesir Belediye Başkanlığı yapmıştır. Kendi adı ile anılan “Keçeci Suyu”nu Balıkesir’e getirmiştir. İzmir Büyük Kongresi’ne Balıkesir temsilcisi olarak katılmıştır. Balıkesir Belediye Başkanı olarak İzmir’in işgaline karşı çıkmış ve arkadaşları ile oluşturdukları Redd-i İlhak hareketi ile Yunan işgaline karşı mücadele etmiştir. Balıkesir Kongrelerinde Heyet-i Merkeziye üyesi seçilmiştir. Hukuki mücadele yanında silahlı mücadelede de bulunmuştur. Sivil olmasına karşın Anzavur’a ve işgalci Yunan kuvvetlerine karşı, oluşturduğu milli müfrezelerin komutanı olarak takip harekâtına ve muharebelere katılmıştır. Sivil olarak katıldığı muharebelerden başarı ile dönmesini bilmiştir. Zaferden sonra Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) içerisinde yer alarak hizmetlerine devam etmiştir. O, 56 yıllık görece kısa ömrüne pek çok iş ve hizmet sığdırmış bir millî mücahittir. Çalışmamızda Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey’in doğumundan vefatına değin yapmış olduğu hizmetleri, görevleri, ailesi ve çocukları, eğitim durumu, İzmir’in işgalinden sonra Balıkesir Kuva-yı Milliyesi içindeki faaliyetleri, kongrelere iştiraki, ticari ve siyasi faaliyetleri ele alınacaktır. Çalışmamızda araştırma, inceleme, sözlü tarih ve yerel tarih yöntemleri ile bilgi ve belgeler toplanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Keçeci zade, Hafız Mehmet Emin Efendi, Milli Mücahid, Balıkesir, Milli Mücadele, Kuva-yı Milliye, Tüccar

Gönderme Tarihi: 10/11/2020

Kabul Tarihi:26/12/2020

* Dr. Öğretim Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Manisa, Türkiye, ismailoguz70@gmail.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

OĞUZ, İ., ‘Balıkesir’e Değer Katmış Şahsiyetlerden: Kuvâ-yı Milliye Kahramanı ve Milli Mücahid Balıkesir Belediye Başkanı Keçecizade Hafız Mehmet Emin Bey’, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2258-2310.

**Of the People Who Added Value to Balikesir:
Force to The National Hero and National Mujahid (Fighter)
Balikesir Mayor Keçecizade Hafız Mehmet Emin Bey**

İsmail Oğuz*
ORCID: 0000-0003-1073-0413

Abstract

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey is a person who adds value to Balikesir. Keçeci became famous as a grain merchant and later became the President of Balikesir Chamber of Commerce and Mayor of Balikesir. He brought “Keçeci Water”, which is known with his name, to Balikesir. He participated in the Izmir Grand Congress as a Balikesir representative. As the Mayor of Balikesir, he opposed the occupation of İzmir and fought against the Greek occupation with The Annexation Rejection movement (Redd-i İlhak hareketi) he formed with his friends. He was elected as a member of the Committee of the Central (Heyet-i Merkeziye) in Balikesir Congresses. Besides the legal struggle, he also participated in the armed forces. Although he was a civilian, he participated in the pursuit operations and battles as the commander of the national detachments he formed against Anzavur and the invading Greek forces. He was able to successfully return from the battles he participated in as a civilian. After the victory, he continued his services by taking part in the Republican People’s Party. He is a national mujahid who put many jobs and services in his relatively short life of 56 years. In our study, the services of Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey from his birth until his death, his duties, his family and children, his education status, his activities within the National Forces of Balikesir after the occupation of İzmir, his participation in congresses, his commercial and political activities will be discussed. In our study, information and documents were collected through research, analysis, oral history, and local history methods.

Keywords: Keçeci zade, Hafız Mehmet Emin Efendi, National Mujahid (Fighter), Balikesir, National Struggle, National Forces, Merchant

Received Date: 10/11/2020

Accepted Date: 26/12/2020

*Associate Professor, Celal Bayar University, Faculty of Education, Manisa, Turkey,
ismailoguz70@gmail.com

You can refer to this article as follows:

OĞUZ, İ.,” Of the People Who Added Value to Balikesir: Force to The National Hero and National Mujahid (Fighter) Balikesir Mayor Keçecizade Hafız Mehmet Emin Bey”, *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, p. 2258-2310.

Герой Кува-ЙиМиллие, Народный Герой и Мэр города БалыкесирКечеджизадеХафизМехметЭмин Бей

Резюме

КечеджизадеХафизМехметЭмин Бей внес большой вклад в город Балыкесир. Кечеджипрославился как торговец зерном, а позже стал президентом Торговой палатыБалыкесир и мэром Балыкесира. Он принес в Балыкесир известную под его именем «Вода Кечеджи»,. Он участвовал в Измирском большом конгрессе в качестве представителя Балыкесира. В качестве мэра Балыкесира он выступал против оккупации Измира и боролся против греческой оккупации с движениемРеддиИльхак, которое он сформировал совместно с соратниками. Он был избран членом комитета Центра конгрессов Балыкесира. Помимо юридической борьбы, он также участвовал в вооруженной борьбе. Хотя он был гражданским лицом, он участвовал в преследованиях и сражениях в качестве командира национальных отрядов, которые он сформировал против Анзавура и вторгшихся греческих войск. Он смог успешно вернуться из сражений, в которых участвовал как гражданское лицо. После победы он продолжил свою службу, приняв участие в Народно-республиканской партии. Он национальный борец, который за свою относительно короткую (56 лет) жизнь провел много работ и приобрел много заслуг. В нашем исследовании будут обсуждаться заслуги КечеджизадеХафизМехметЭмин Бея от его рождения до смерти, его семью и детей, его образовательный статус, его деятельность в Балыкесир Кува-ЙиМиллие после оккупации Измира, его участие в конгрессах, его коммерческая и политическая деятельность.В нашем исследовании информация и документы были собраны с помощью методов исследования, экспертизы и устной истории.

Ключевые слова: Кечеджизаде, Господин ХафизМехметЭмин Бей, Народный борец, Балыкесир, Народная борьба ,Куви-ЙиМиллие, Торговец .

Получено: 10/11/2020

Принято: 26/12/2020

Giriş

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, 19. Yüzyılın ikinci yarısında Hüdâvendigâr Vilayeti'ne bağlı Karesi Sancağı'nın merkezi olan Balıkesir'de dünyaya gelmiştir¹. Bu dönemde Karesi Sancağı'nın sancak merkezi olan Balıkesir, Ayvalık, Bandırma, Edremit, Erdek, Kemer Edremit (Burhaniye) ve Bigadiç olmak üzere 7 kazası ve bu kazalara bağlı Avunya (Agonya/Ağonya, Koyuneli, Hamdibey), Balat (Dursunbey), Balya, Edincik, Emir Ali (İmralı), Emrudâbâd (Armutova, Gömeç), Fırt (Susurluk), Gönen, İvrindi, Kapıdağı, Kepsut, Manyas, Marmara, Paşalimanı, Sındırgı ve Soma olmak üzere 16 nahiyesi bulunmaktaydı. 1879 yılında Hüdâvendigâr Valisi Galip Paşa (1880 yılında ise Ahmet Vefik Paşa), Karesi Mutasarrıfı Mehmet Raif Paşa ve Balıkesir Belediye Reisi Hacı Süleyman Efendi (1880 yılında ise Ahmet Hüsâmettin Efendi)'dir. Karesi Ticaret Cemiyeti Reisi Yırcalı zade Hacı Süleyman Efendi ve Karesi Ziraat Cemiyeti Reisi Hacı Süleyman Efendi'dir.²

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in çocukluğunda, 1881-1888 yılları arasında, Karesi Vilayeti adıyla Balıkesir vilayet merkezi olmuştur. Karesi vilayetinin Balıkesir [Balat (Dursunbey), Fırt (Susurluk), İvrindi, Giresun (Savaştepe), Kepsut ve Balya nahiyeleri], Ayvalık, Bandırma [Edincik, Emir Ali (İmralı) ve Manyas nahiyeleri], Edremit [Avunya (Agonya/Ağonya, Koyuneli, Hamdibey) ve Emrudâbâd (Armutova, Gömeç) nahiyeleri], Gönen, Sındırgı, Erdek [Kapıdağı, Marmara ve Paşalimanı nahiyeleri], Kemer (Burhaniye) ve Bigadiç olmak üzere 9 kazası ve bu kazalara bağlı 14 nahiyesi bulunmaktaydı. 1888 yılında Karesi Valisi Mehmet Atıf Bey, Belediye Reisi Ali Necib Bey'dir. Ziraat Odası Birinci Başkanı Ali Kapudan zade Hacı Kâmil Efendi, İkinci Başkan Yırcalı zade Hacı İbrahim Efendi'dir. 1888 yılında Karesi Vilayeti'nin merkezi olan Balıkesir şehri 21 mahalle ve bağlı 100 köyden oluşmakta ve 30.492 kişi yaşamaktadır. Nahiyeleriyle birlikte kazanın genel nüfusu ise 87.218 kişidir. Aynı tarihte Balıkesir şehir merkezinde Hasan Çelebi, Hanım zade, Hacı Mehmet ve Vafir zade adlı 4 ibtidai mektep, rüştiye, idadi ve medrese olmak üzere pek çok eğitim kurumu ile 2 kütüphane bulunmaktadır. Ayrıca 188 çeşme, 825 dükkân ve mağaza, 10

¹Karesi İlçe Nüfus Müdürlüğü Arşivi; Muhterem Öztürker ile 25.07.2018, 26.07.2018 ve 14.09.2018 tarihli görüşmelerden.

²Hüdâvendigâr Vilayeti Salnamesi 1296, s.90, 136, 148, 150, 218; Hüdâvendigâr Vilayeti Salnamesi 1297, s.72, 98, 101; Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006, s.9, 34, 60, 95, 183, 272, 400; Abdülmecit Mutaf, *Salnâmelerde Karesi Sancağı (1847-1922)*, 1997, s.32-33, 57.

han, 6 hamam, 105 değirmen, 2 un fabrikası, bir matbaa, 12 çiftlik, 5070 parça bağ, 202 bahçe ve 24.112 tarla mevcuttur. Kavun ve abası meşhur olup, her hafta salı günleri pazar kurulmaktadır.³

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in Ailesi, Çocukluğu ve Gençliği

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Balıkesir ili Karesi ilçesi Börekçiler Mahallesiindeki nüfus kaydına göre 1879 yılında Balıkesir'de Börekçiler Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir.⁴ Bazı kaynaklarda doğum tarihi olarak 1290 tarihi verilmekte ancak Rumi mi yoksa Hicri mi olduğu belirtilmemektedir.⁵ 1290 tarihi Rumi ise 1874/1875; Hicri ise 1873/1874 yıllarına karşılık gelir. Buna göre 1873-1875 yılları arasında doğmuş olmalıdır. Diğer bir kaynak da 1876 yılı verilmektedir.⁶ Ancak Nüfus kaydındaki doğum tarihini kabul etmenin daha uygun olacağını düşünmekteyiz.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, "Keçeci", "Keçeci Hafız", "Keçeci zade Emin Efendi", "Belediye Başkanı Hafız Bey", "Keçeci Hafız Emin Bey", "Hafız Bey", "Keçeci zade" gibi çok çeşitli lakaplarla anılmıştır.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in babası Hancı (veya Pabuççu) Ahmet Ağa, annesi Kamile Hanım'dır. Mustafa⁷ ve Hafız Şükrü Efendi⁸ adlı iki erkek kardeşinin olduğu tespit edilebilmiştir. Ailenin ifadesine göre Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in babası Ahmet Ağa'nın Balıkesir ili Karesi ilçesi Hisariçi Mahallesi sınırları içerisindeki Yayımacılar Caddesi üzerinde Yorgancılar arastasında bir hanı vardır. Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Balıkesir eşrafından Keçeci zadeler

³Karesi Vilayeti Salnamesi 1305, s.47, 57, 59, 62; A. Mutaf, a.g.e, s.169-200.

⁴Karesi İlçe Nüfus Müdürlüğü Arşivi; Muhterem Öztürker ile 25.07.2018, 26.07.2018 ve 14.09.2018 tarihli görüşmelerden.

⁵K. Kâni Akpınarlı, "Keçeci Hafız Mehmet Emin", *Kaynak*, Sayı: 36, Üçüncü Yıl, 19 İkincikânun 1936, Balıkesir Halkevi, s.917.

⁶M. Reşit Kıpçak, *50. Yılda Balıkesir*, Balıkesir Ticaret Odası, Balıkesir 1973, (Ankara: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası), s.11.

⁷Hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

⁸Hafız Şükrü (1891-24.06.1954) Efendi Balıkesir'de eğitim görmüş ve yaşamıştır. Hafız Şükrü Efendi'nin eşi Ali Rıza Efendi ile Emine Zekiye Hanım'ın kızları Fatimatüz Zehra Hanım'dır. Çiftin İdris, Cemaliye, Şükrü, Zekiye, Şükran ve Kâmil adlı altı çocuğu olmuştur. İdris, Cemaliye, Şükrü ve Şükran adlı çocukların çocukları yoktur. Zekiye Hanım, ebe olup eşi Ali Rıza Giyik'tir. Zekiye ve Ali Rıza Giyik çiftinin Hülya ve Reha adlı iki çocuğu olmuştur. Hülya Hanım'ın eşi Mehmet Zengintaş olup Alper ve Bilgehan adlı iki çocuğu vardır. Kâmil Keçeci (1930-2018) Bey, marangoz astsubaylığından emekli olup eşi Balıkesir eşrafından Celal zade ailesinden Gülşen Hanım (1938-2017)'dir.1952 yılında evlenen çiftin Şükran ve Gülay adlı iki kızı vardır. Şükran Hanım'ın eşi Nejat İlkaracan olup Pelin adlı bir kızları vardır. Gülay Hanım'ın eşi emekli öğretim üyesi Prof. Dr. Mehmet Ali Canyurt olup Cengiz adlı bir oğulları vardır. Muhterem Öztürker ile 25.07.2018, 26.07.2018 ve 14.09.2018 tarihli görüşmelerden; Kâmil Asher ile 30.11.2020, 01.12.2020 tarihli görüşmelerden; Hülya Zengintaş ile 30.11.2020 tarihli görüşmeden.

ailesindedir. Aile, köklerinin Balyalı Mustafa Çavuş'a dayandığını ifade etmektedir.⁹ Yaptığımız yerel tarih araştırmalarında ve sözlü tarih çalışmalarında Keçeci zade ailesinin 19. Yüzyıl ve öncesi köklerinde Balya kazası olduğunu; muhtemelen Keçecilik¹⁰ sanatını icra etmek üzere Balıkesir şehir merkezinde sakin olmaya başladıklarını¹¹ ve zamanla da Balya kazası köklerinden tamamen koştuklarını söyleyebiliriz. Ayrıca yaptığımız ancak henüz neticelendiremediğimiz araştırmalarda Keçeci zade ailesinin köklerinde, bir ilim merkezi olarak öne çıkan Kırkağaç kazası ile de bağlantılar olabileceğini düşünmekteyiz.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in Eğitimi ve Yaptığı İşler

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey ilk olarak mahalle mektebine girmiş ve orada hafızlığa çalışmıştır. Ancak Balıkesir'deki hangi mahalle mektebine gittiği tespit edilememiştir. Aynı zamanda dayısı, Balıkesir bilginlerinden Hafız Ramazan Efendi'den de özel ders almıştır. Henüz çocuk denecek yaşta hafız olmuştur. Ancak 12 yaşında iken babası Ahmet Ağa'nın vefat etmesi ile eğitimini yarıda bırakıp iş hayatına atılmak zorunda kalmıştır.¹² Bu nedenle orta ve yüksek tahsil yapamamıştır.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in ticaret hayatına ilk atılışı 12 yaşlarında iken ve meyve satıcılığı (manav) ile olmuştur. Bu iş ile epey bir meşgul olduktan sonra bir ara baba mesleği ve ilk sanatı olan pabuç işi (ayakkabıcılık) ve ardından babasının da bir zamanlar işlettiği Keten Hanı¹³ Kahvehanesini kiralayıp

⁹İsmail Cemil Öçal, *Soyağacı (Şecere)*, (Yayınevi Yok), Ankara 1997, s.423-424; Muhterem Öztürker ile 25.07.2018, 26.07.2018 ve 14.09.2018 tarihli görüşmelerden; Kamil Aslıer ile 30.11.2020, 01.12.2020 tarihli görüşmelerden; Hülya Zengintaş ile 30.11.2020 tarihli görüşmeden.

¹⁰Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlükte keçe “yapağı veya keçi kılının, dokunmadan yalnızca dövülmesiyle elde edilen kaba kumaş; yere serilen halı, kilim vb. yünlü döşemelik; bu kumaştan yapılan” olarak tanımlanmaktadır. <https://sozluk.gov.tr/> (01.12.2020).

¹¹Osmanlı devleti döneminde Balıkesir dokumacılık ve tabaklık iş kollarında oldukça gelişmiş idi. Dokuma sanayiinde üretilen başlıca ürünlerden biri de keçe idi. A. Mutağ, *a.g.e.*, s.52-53; M. Reşit Kıpçak, *Turistik-Ekonomik Balıkesir*, Acar Matbaası, 1968, s.51. Balıkesir'de 1919 yılı ihracat verilerine göre 75.000 lira değerindeki 580.000 okka (yaklaşık 750 ton) yün ve yapağı ihracatı gerçekleştirilmektedir. 1920'de Balıkesir şehir merkezinde bulunan, çeşitli iş kollarına ait 1009 dükkân içerisinde Keçeci dükkânı 20 adet ile yaklaşık %2'lik bir kısmı oluşturmaktaydı. Ayrıca keçe işinde önemli bir rol oynayan keçi miktarına baktığımızda 1905 yılında Balıkesir kazasından sonra en fazla keçi miktarı Balya kazasında idi. Bakınız Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey, *1920'de Balıkesir-Balıkesir Rehberi (1920)*, Balıkesir Valiliği Kültür Yayınları, Alem Basımevi, Balıkesir 1997, s.25-29, 34, 63-65.

¹²K. K. Akpınarlı, *a.g.m.*, s.36, s.917; K. Kâni Akpınarlı, “Keçeci Hafız Mehmet Emin”, *Kaynak*, Sayı: 37, 19 Şubat 1936, Balıkesir Halkevi, s.11.

¹³ Balıkesir'de 1920 yılında *Yapağı Pazarı*'nda 20 yataklı 11 odadan oluşan Keten Hanı bulunmaktadır. Bakınız Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey, *a.g.e.*, s.63. Bu hanı Keçeci Hafız Mehmet Emin Efendi'nin babası Ahmet Ağa bir dönem işletmiş, bu nedenle Hancı Ahmet Ağa diye bilinir olmuştur. Bakınız K. K. Akpınarlı, *a.g.m.*, s.36, s.917; K. K. Akpınarlı, *a.g.m.*, s.36, s.11.

kahvecilik yapmıştır. Sonra Balıkesir’de o zamanlar ünlü olan Aşçı Hekim’in yanında çalışmıştır.¹⁴

16 yaşlarında iken Balıkesir’in o zaman en iyi keçeci ustalarından biri olan Keçeci Hacı Ali Usta yanında 2 yıl keçeci çıraklığı yapmış ve “keçeci” lakabı verilmiştir. Daha sonra keçeci çıraklığını bırakmış ve o zaman Balıkesir’in meşhur olan abası ile meşgul olmak üzere abacılara yumak atmak için müracaat etmiştir. Balıkesir’in bütün abacılarına yumak yapmak taahhüdünü üzerine alarak işe başlamıştır. Bu çalışma ve didinmelerden sonra biraz para toplayan Keçeci, Abacı Hacı İsmail Usta ile ortak olarak yün ve yumak ticaretine başlar. Yün almak için İstanbul’a gider, ancak satın aldığı yünler Abacı Hacı İsmail Usta’nın işine yaramadığı için Keçeci’nin elinde kalır ve bu yünleri evinde depolar. Daha sonra evinde depo ettiği yünleri değerlendirmeye karar verir ve elindeki bu yünleri işletmek için Madan Salih Ağa’ya ait olan yana iki dükkânı kiralar. Bu dükkanlarda, kendi nezareti altında olarak, kalfa ve çıraklara çeşitli keçeler imal ettirir. Manyas *Koşu Panayırı*¹⁵,’nda emtiasını değerli fiyata satarak gerek Abacı Hacı İsmail Usta’ya ve gerekse diğer yerlere olan borçlarını tamamen öder. Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey geriye kalan miktar ile o zamanlarda değerli kabul edilen 10 altınlık bir kır at ile 15 altın kadar sermaye edinerek piyasaya çıkar.¹⁶

Madan Salih Ağa, Keçeci’nin zeki, işten anlayan ve girişimci bir genç olduğunu görerek, ortak zahire işi yapmayı teklif eder. Ortaklıkta sermaye Madan Salih Ağa’dan, çalışma ise Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey’den olacaktır. Böylece o hem kendi sanatı olan Keçeciliğe devam etmiş hem de Madan Salih Ağa ile zahire işi yapmıştır. Zahire işi yapan 2 kişilik bu küçük şirket, az zaman sonra yün ve yapağı toplamaya da başlamıştır. O zaman Beyköy¹⁷,’de bulunan Şark Halı Kumpanyası¹⁸

¹⁴K. K. Akpınarlı, a.g.m., 36, s.917; K. K. Akpınarlı, a.g.m., 37, s.11.

¹⁵ Manyas Koşu Panayırı 22 Mayıs günü başlayan ve 4 gün devam eden tarihsel panayırlardan biridir. Bu panayıra Balıkesir, Bandırma, Biga, Bursa, Erdek, Gönen, İzmir, Karacabey, Mustafakemalpaşa ve Soma’dan pek çok tüccar ve esnaf katılmaktaydı. Bakınız Nursal Kumaş, “II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Sosyal Hayat (1876-1909)”, Doktora Tezi, Bursa 2011, s.65; Nesimi Yazıcı, “Karesi Gazetesinde Gönen”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 33-34, Mayıs-Kasım 2004, ss.131-165, s. 159; Uğur Durmaz, “Güney Marmara Panayırları”, Doktora Tezi, Ankara 2016, s.45, 49.

¹⁶K. K. Akpınarlı, a.g.m., 36, s.917; K. K. Akpınarlı, a.g.m., 37, s.11.

¹⁷ Susurluk ilçesinin bir mahallesi.

¹⁸Şark Halı Kumpanyası, Batı Anadolu’daki halıcılığı tekellerine alan 6 İngiliz tüccar tarafından, Osmanlı Devleti topraklarında özellikle Anadolu’da yüksek kalite pamuk ve yün imal edildiği için yerli üretimin ve Türk halılarının Avrupa’da rağbet görmesiyle 1891’de İzmir merkezli kurulan Doğu Halı İmalatçıları Şirketi (The Oriental Carpet Manufactures Ltd.) olup halı ipliklerinin eğrilmesi ve ihraç edilmesi, yün ipliği üretimi ve boyanmasına yönelik fabrikaları bulunuyordu. Zamanla Osmanlı ülkesinde halı dokutup ihraç eden tek şirket haline geldi. 1908’de İzmir’deki Levantenlere ait halı üretim şirketleri ve diğer yabancı şirketler birleşerek Şark Halı Üretim Şirketi adıyla bir şirket kurulmuş ve Anadolu’da dokuma imalatında ve ticaretinde en büyük şirket olmuştur. Bakınız Hasan Taner Kerimoğlu, “İzmir’de Ticari

Fabrika Direktörlüğü, yün ve yapağı almak için bir görevlisini Balıkesir'e gönderir. Yün ve yapağı memurunun Balıkesir'e geldiğini işiten Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey elindeki stok mallarını bu kişiye satar. Bu görevli satın aldığı yün ve yapağı tutarını daha sonra göndereceğini söylediği halde göndermeyince Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, hemen kır atına binerek fabrikaya gidip direktör ile görüşür. Şirket Direktörü Demircili Hüseyin Efendi¹⁹, fevkalade zeki ve yetenekli bir genç olarak gördüğü Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'e Balıkesir ve çevresi yün ve yapağı mubayaa memurluğunu teklif eder. O da bu teklifi kabul eder. 20 yaşında olan Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Balıkesir ve çevresi yün ve yapağı mubayaa²⁰ memurudur.²¹

Artık The Oriental Carpet Manufactures Ltd. adlı şirkete Balıkesir ve çevresinden alınacak bütün mallar, Balıkesir'de Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey tarafından gözden geçirilmektedir. O yeni görevinde gerçekten de az zamanda çok büyük başarılar göstermiştir. The Oriental Carpet Manufactures Ltd. adlı şirket tarafından takdir edilmiş ve kendisine büyük miktarda kredi açılmıştır. O yün ve yapağı acenteliğinden 2 yıl gibi kısa süre içinde oldukça zengin olmuştur. Daima ileriye gören Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, The Oriental Carpet Manufactures Ltd. adlı şirket tarafından kendisine açılan geniş kredi sayesinde memleketin birinci derece tüccarları arasında girmiştir. O mubayaa memurluğuna 5-6 yıl kadar devam etmiştir.²²

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in servetindeki artış, Birinci Dünya Savaşı başlangıcına değin aralıksız olarak sürmüştür. Serveti mühim bir yekûn tutan Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Birinci Dünya Savaşı yıllarında bir yandan külliyyetli afyon mubayaası, öte yandan da The Oriental Carpet Manufactures Ltd. bünyesinde İngiltere'ye yün ihracatı ile meşgul olmuştur. Ancak savaş dolayısıyla fiyatların düşmesinden dolayı çok zarara uğramış ve bunun neticesi olarak kısmî felç geçirmiştir.²³

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Balıkesir sevdalısı olarak elde ettiği kazanç ile yaşadığı şehre yatırım yapmıştır. Ortaklarıyla birlikte 1326 (1910) yılında bir

İşletmeler", İzmir Ansiklopedisi, Tarih Cildi, 2013, s.121; Deniz Akpınar ve Nurettin Birol, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Sivas Vilâyetinde Dokuma Sektörü ve Gelişimi", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.16, S.2, 2015, s.221.

¹⁹Manisa'nın Demirci ilçesinden olup, Balıkesir'de bulunan Kadı zade Hafız Hüseyin Hocaefendi'dir.

²⁰Mubayaa memuru; bir kurum veya kuruluşun ihtiyaçlarını satın almakla görevli memur. [https://www.hukukmedeniyeti.org/mubayaa-memuru/hedir/\(22.12.2020\);](https://www.hukukmedeniyeti.org/mubayaa-memuru/hedir/(22.12.2020);) <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8428.pdf> (22.12.2020).

²¹ K. K. Akpınarlı, a.g.m., 36, s.917; K. K. Akpınarlı, a.g.m., 37, s.11.

²² K. K. Akpınarlı, a.g.m., 36, s.917; K. K. Akpınarlı, a.g.m., 37, s.11.

²³ K. K. Akpınarlı, a.g.m., 36, s.917; K. K. Akpınarlı, a.g.m., 37, s.11.

fabrika kurmuştur. Bu fabrika, Balıkesir şehrinde *Taş Pazar Hamamı* semtinde 1920’de odunla çalışan, iki taşlı, 24 saatte 5 ton un üreten ve bir de motoru olan²⁴, daha sonra ise modernleştirilerek petrol ile çalışan, 45 beygir gücünde, 24 saatte 6 ton un ve 5,5 ton pamuk üreten bir işletmedir. Ancak fabrika 1926 yılında kullanılamaz durumdadır.²⁵ Osmanlı Devleti zamanında Balıkesir’de, Balıkesir Sancak Beyi İne Bey tarafından yaptırılan ve vakfedilen *Taşpazar / Taşpazarı Hamamı* adlı bir hamam bulunmaktaydı. Bu hamam 1925 yılında Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey’in mağazası²⁶ olduğuna göre fabrika faaliyetine 1925 yılından önce son vermiş olmalıdır. Günümüzde Balıkesir ili Karesi ilçesinde Karesi Mahallesi sınırları içerisinde Taş Pazarı adlı bir sokak mevcuttur. Ailesinden bilgi edinemediğimiz, Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey’in fabrikasının ve daha sonra mağazasının, bu sokak üzerinde ya da (Emin Ağa Camii) yakınında bulunduğunu tahmin etmekteyiz. Son olarak Keçecilik sanatı ile hamamlar arasında bir ilişki olduğu bilimsel tespiti²⁷nden yola çıkıldığında Balıkesir’deki *Taşpazar / Taşpazarı Hamamı* adlı semtin Keçeci esnafının kümelenildiği bir yer olabileceği akla gelmektedir.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Balıkesir’in önde gelen ihracatçılarından. 1926 yılı Balıkesir kazasındaki ithalat ve ihracat tacirleri verilerine göre Balıkesir’deki 15 ihracat tacirinden biri de odur. O, Balıkesir Ticaret Odası kayıtlarına adres olarak Balıkesir’de İstasyon Caddesi (Günümüzde Milli Kuvvetler Caddesi) üzerindeki işyerini göstermiştir.²⁸

²⁴ Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey, *1920’de Balıkesir-Balıkesir Rehberi (1920)*, Balıkesir Valiliği Kültür Yayınları, Alem Basımevi, Balıkesir 1997, s.32.

²⁵ *Balıkesir Ticaret ve Sanayi Odası Salnamesi 1926*, Hüsn-i Tabiat Matbaası, İstanbul 1926, s.11.

²⁶ İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), “Karesi Vilâyeti Tarihçesi”, Yayına Hazırlayan Abdülmecit Mutfak, Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı, Petek Ofset, Balıkesir 2000, s.122-124; Ekrem Çavuldur, “Balıkesir Tarihçesine İlgili Eski Bir Vesika”, *Kaynak*, Sayı 60, Balıkesir 1937, s.317-318; Kamil Su, *XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Balıkesir Şehir Hayatı*, İstanbul 1937, s.19; Muammer İçpınaroğlu (Eczacı), *Balıkesir’imizden Tarih ve Hatıralar*, 1989, s.7 (Basılmamış Anılar ve Düşünceler); Aynur Ünlüyol, “Şeriyeye Sicillerine Göre XVIII. Asrın İlk Yarısında Balıkesir (1700-1730)”, Doktora Tezi, Bursa 1995, s.202-203; Mustafa Murat Öntüğü, “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Balıkesir Şehrinin Fiziki, Demografik ve Sosyo-ekonomik Yapısı”, Doktora Tezi, Konya 2003, s.140-141; Sevgi Aygün, “692 No’lu Balıkesir Şer’iye Sicil Defteri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)”, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2005, s.100; Hakan Vardi, “Osmanlı Dönemi Balıkesir Hamamları”, Yüksek Lisans Tezi, Van 2010, s.62.

²⁷ “Keçelik: Keçecilik, Türklerde oldukça eski ve yaygın bir el sanatıdır. Keçenin yapımı sırasında sıcak su ile pişirilerek dövülmesi işlemi için bazı hamamlarda keçelik adı verilen özel bir mekân bulunmaktadır. Keçelikler enine dikdörtgen planlı ve genellikle tonoz örtülüdür. Keçe dövme işleminden sonra keçecilerin sıcaklığa geçerek yıkanmalarını sağlamak üzere, keçeliklerin ılık mekânı ile bir ilişkisi bulunmaktadır. Konya Sahip Ata Hamamı (XIII. yy), Konya Türbe Hamamı kadınlar kısmı (XVI. yy. da çift hamam haline dönüştürülmüştür.), Bursa Davut Paşa Hamamı (XV. yy sonu) ve Edirne Mihalgazi Hamamı (XV. yy ilkyarısı) keçeliği bulunan hamamlardan bazılarıdır.” Bakınız Hakan Vardi, “Osmanlı Dönemi Balıkesir Hamamları”, Yüksek Lisans Tezi, Van 2010, s.19.

²⁸ *Balıkesir Ticaret ve Sanayi Odası Salnamesi 1926*, s.14.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Balıkesir'in hayır eserleri de yapan eşrafından idi. Hayır eserlerinin en önemlilerinden biri kuşkusuz su kullanımı, dağıtımı ve tüketimi ile ilgili olandır. Balıkesir şehrinin hayırseverleri de tarihsel olarak su ile ilgili birçok hizmetler yapmışlardır. O da sahibi olduğu, Balıkesir şehrindeki İstasyon caddesi (Günümüzde Milli Kuvvetler Caddesi) yakınında bulunan Nezafet Hamamı²⁹'nı, halkın hizmetine sunmuştur. Ancak bu hamam günümüzde mevcut değildir. Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in Balıkesir Ticaret Odası'na adres olarak belirttiği işyeri de Nezafet Hamamı yakınında idi.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in Eş ve Çocukları

Aile nüfus bilgilerine göre, Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Halil Efendi ile Emine Hanım'ın kızları olan Fatma Hanım ile evlenmiştir. Fatma Hanım Balıkesirli olup 1880 yılında dünyaya gelmiştir. Fatma Hanım eşinden kısa bir süre sonra 06.10.1937 tarihinde vefat etmiştir.³⁰ Fatma Hanım'ın aile kökenleri, çocukluk ve gençlik yılları, eğitim durumu, yaptığı işler ve vefat nedeni gibi bilgilere ulaşamamıştır.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey ile Fatma Hanım'ın nerede ve ne zaman evlendiklerini bilemiyoruz. Ancak Balıkesir'de evlenmiş olabileceklerini tahmin edebiliriz.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey ve Fatma Hanım çiftinin Kadriye, Ahmet Nazmi, Mehmet, Hilmi ve Bedriye olmak üzere beş çocukları dünyaya gelmiştir. Kadriye 1900, Ahmet Nazmi 1903, Mehmet 1905, Hilmi 1911 ve Bedriye 1914 yılında dünyaya gelmişlerdir. İlk çocukları olan Kadriye Hanım 1900 doğumlu olduğuna³¹ göre çiftin 1900 yılından önce ve 1890 yılından sonraki dönemde yani 1890-1899 yılları arasında evlenmiş olabilecekleri tahmin edilebilir.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in büyük kızı Kadriye Hanım (1900-1978)'dir. Kadriye Hanım iki kez evlenmiştir. İlk eşi Arnavut Hacı İslam Ağa zade

²⁹ M. R. Kıpçak, *a.g.e.*, s.155; Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey, *a.g.e.*, s.65; Aile fertleri *Nezafet Hamamı*'nın Milli Kuvvetler Caddesi üzerinde bulunan Hotel Bengi'nin arkasında, Balıkesir ili Karesi ilçesi Eski Kuyumcular Mahallesi sınırları içerisindeki Hisler Bulvarı Sokağı ile yine Balıkesir ili Karesi ilçesi Eski Kuyumcular Mahallesi sınırları içerisindeki Yeşilli Caddesi'nin kesiştiği (günümüzde dört yol ağzı olan) noktada bulunduğunu ve sahibinin de Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey olduğunu ifade etmektedirler. Muhterem Öztürker ile 25.07.2018, 26.07.2018 ve 14.09.2018 tarihli görüşmelerden.

³⁰ İ. C. Öçal, *a.g.e.*, s.423-424; Muhterem Öztürker ile 25.07.2018, 26.07.2018 ve 14.09.2018 tarihli görüşmelerden. Fatma Hanım'ın Balıkesir Başçeşme Mezarlığındaki mezar taşında vefat tarihi 15.04.1938 olarak yazılıdır.

³¹ İ. C. Öçal, *a.g.e.*, s.423-424; Muhterem Öztürker ile 25.07.2018, 26.07.2018 ve 14.09.2018 tarihli görüşmelerden.

Rasim Efendi'dir. İkinci eşi ise Kayyum zade İbrahim Sami Kayyum (1891-1944) Efendi'dir. Kadriye Hanım'ın Şükran, Sabahat ve Sungur adlı çocukları olmuştur.³²

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in en büyük oğlu Ahmet Nazmi Keçeci (1903-1940)'dir. Ahmet Nazmi Bey'in eşi Kâmile Hanım'dır. Çiftin Nezahat ve Melahat adlı iki kız çocuğu olmuştur.³³

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in ortanca oğlu Mehmet Keçeci (1905-1957?)'dir. Mehmet Bey tüccar olup, İstanbul'da zeytinyağı ticareti ile meşgul olmuştur. Mehmet Bey'in eşi Balıkesir eşrafından Zarbali zade Abdullah Hulusi Bey ile Kadriye Hanım'ın kızları Hacı E. Mediha (1909-?) Hanım olup çiftin Leman ve Erden adlı iki kız çocuğu olmuştur.³⁴

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in en küçük oğlu Hilmi Keçeci (1911-1979)'dir. Hilmi Bey idareci olup, tespit edebildiğimiz kadarıyla Gölcük Kaymakamlığı (27.02-31.12.1943), İzmir ili Tire Kaymakamlığı (29.05.1951-06.11.1953), İstanbul ili Bakırköy Kaymakamlığı (29.11.1955-16.08.1958), İstanbul ili Eyüpsultan Kaymakamlığı (16.08.1958-04.05.1959), İstanbul ili Adalar Kaymakamlığı (1959-1960), İstanbul Fatih Kaymakamlığı (1960-1962), Karamürsel Kaymakamlığı (1962-1965), Manisa ili Salihli Kaymakamlığı (04.08.1965-04.07.1968) gibi görevlerde bulunmuştur. Hilmi Bey iki kez evlenmiştir. İlk eşi Balıkesir eşrafından Alaybeyi Rıza Bey kızı Zekiye Hanım'dır. Hilmi Bey çocuksuz olarak vefat etmiştir.³⁵

³²Şükran (1925-12.06.2019) Hanım'ın eşi Ömer Lütfi Zarplı (1912-1978) olup çiftin Hulusi, İbrahim ve Gülperi adlı çocukları vardır. Hulusi (1941-Ö.1978) Bey çocuksuz olarak vefat etmiştir. İbrahim (1944-1993) Bey, Gülten Hanım ile evli olup çiftin Hulusi (1981) ve Ömer (1988) adlı iki çocuğu olmuştur. Ekonomist ve akademisyen olan Gülperi (1949) Hanım'ın eşi Prof. Dr. Yaşar A. Özcan Bey olup Güneş (1977) ve Nilüfer (1982) adlı iki çocuğu vardır. Sabahat (1928-1984) Hanım'ın eşi Doktor Hikmet Özkardaşer olup çiftin Kazım (1947), Gülseren (1949) ve Emre (1960) adlı çocukları olmuştur. Sungur (1932-1964) Kayyum Bey, Millet Partisi Balıkesir şubesi kurucularındandır. A. Aydın Bolak ile teşkilat için köy köy dolaşmışlardır. Çocuksuz olarak vefat etmiştir. Bakınız İ- C. Öçal, *a.ge.*, s.423-424; İbrahim Sami Kayyum, *Vatan İşlerinde Cür'etkâlıklarım Hacı Kayyumoğlu İbrahim Sami*, Yayına Hazırlayan: Kahraman Bostancı, Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları, Balıkesir (Irmak Baskı Tesisleri, Bursa) 2006, s.VI; Muhterem Öztürker ile 25.07.2018, 26.07.2018 ve 14.09.2018 tarihli görüşmelerden.

³³Melahat Hanım, Balıkesir eşrafından Keşkek zadelerden Ahmet Keşkek ile evli olup çiftin Esmâ (1951) ve Esra (1960) adlı iki kızı olmuştur. Bakınız İ. C. Öçal, *a.ge.*, s.423-424; Muhterem Öztürker ile 25.07.2018, 26.07.2018 ve 14.09.2018 tarihli görüşmelerden.

³⁴Leman (1930) Hanım'ın eşi Kemal Özak olup çiftin Neslihan, Mehmet ve Gülden adlı üç çocuğu olmuştur. Neslihan (1951) Hanım, Rasim Cansever ile evli olup çiftin Necip (1974) ve Esra (1981) adlı iki çocuğu vardır. Mehmet Özak Bey, Gül Hanım ile evli olup çiftin Kemal (1980) ve Kaan (1984) adlı iki çocuğu vardır. Gülden (1960) Hanım, Naci Sarıbaş ile evli olup çiftin Ali Kerim (1983) adlı bir çocuğu vardır. Erden (1936) Hanım'ın eşi Adnan Sönmez olup çiftin Emin (1958), Tahsin (1959), Engin (1962) ve Tolga (1974) adlı üç çocuğu vardır. Emin Sönmez Bey, Vedia Koşver Hanım ile evlidir. Tahsin Sönmez Bey, Hülya Hanım ile evli olup çiftin Ali Can (1990) adlı bir çocuğu vardır. Engin Sönmez Bey, Marietta Hanım ile evli olup çiftin Deniz (1984) adlı bir çocuğu vardır. Bakınız İ. C. Öçal, *a.ge.*, s.423-424; Muhterem Öztürker ile 25.07.2018, 26.07.2018 ve 14.09.2018 tarihli görüşmelerden.

³⁵İ. C. Öçal, *a.ge.*, s.423-424; Muhterem Öztürker ile 25.07.2018 ve 26.07.2018 tarihli görüşmeden.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in küçük kızı Bedriye Hanım (1914-1999)'dır. Bedriye Hanım'ın eşi subay Ali Baykal olup çiftin Türkan, Ümran ve Nuran adlı üç kız çocuğu olmuştur.³⁶

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in Görevleri

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in tespit edebildiğimiz görevlerinden biri Balıkesir Belediye Başkanlığıdır. Ancak onun hangi tarihlerde Balıkesir Belediye Başkanlığı yaptığı konusunda tam bir bilgi karmaşası söz konusudur.

Balıkesir Belediyesine ait evrakları gördüğünü ve o evraklardan yararlandığını belirten yerel araştırmacı-yazar Kerim Kâni Akpınarlı "*Balıkesir Şehir ve Belediye Tarihi*" adlı eserinde Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in Balıkesir Belediye Başkanlığı hakkında şu ifadeler yer almaktadır:³⁷

"Hafız Mehmed Emin Efendi (Keçeci) (1.11.1334-31.6.1336): Bir yıl Belediye reisliği yapmış, Balıkesir'in mütevazi bir ailesine mensuptur. Keçecilikle uğraşan bir tüccar olarak tanınmıştır. Halkın menfaat ve iyiliği için her şeyde önderlik etmiş, şehre maddî-manevî alanda pek çok hizmetler etmeye çalışmıştır. Bilhassa bugün lezzetle ve iştiha ile içmekte olduğumuz Yeni Su (Keçeci suyu), bunun yardım ve gayreti ile getirilmiştir."

Kerim Kâni Akpınarlı eserinde, "1.11.1334 ve 31.6.1336" olarak verdiği tarihlerin Rumi veya Hicri oldukları konusunda bir açıklama yapmamıştır. Bu tarihleri eserlerinde kullanan başka yerel yazarlar da tarihleri aynen tekrarlamışlardır.³⁸

Balıkesir Büyükşehir Belediyesi'nin verilerine göre Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, "21. Şehremini Hafız Mehmed Emin Efendi (Keçeci) 30.08.1916-11.04.1918" tarihleri arasında Balıkesir Belediye Başkanlığı yapmıştır.³⁹ Bu bilgidен hareketle Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey 30.08.1916-11.04.1918 tarihleri arasında Balıkesir Belediye Başkanlığı görevini yapmıştır. Yine Balıkesir Büyükşehir Belediyesi'nin aynı verilerine göre "27.Şehremini Hakkı Efendi (Hattatoğlu) 15.03.1919-30.09.1922", Milli Mücadelenin başlangıcından Balıkesir'in Yunan işgaline

³⁶ Türkan Hanım Edip Bey ile evli olup çiftin iki kız çocukları olmuştur. Ümran Hanım'ın eşi Afyon eşrafından Fakih zadelere İrfan Öztürker Bey olup çiftin Muhterem (1953), Ali (1955) ve Coşkun (1964) adlı üç çocukları olmuştur. Nuran Hanım'ın eşi Balya ilçesinin Kırmızılar köyü eşrafından Mehmet Erkan Bey olup çiftin Gül (1963) ve Oğuz (1966) adlı iki çocukları olmuştur. Bakınız İ. C. Oçal, *a.ge.*, s.423-424; Muhterem Öztürker ile 25.07.2018, 26.07.2018 ve 14.09.2018 tarihli görüşmelerden.

³⁷ Kerim Kâni Akpınarlı, *Balıkesir Şehir ve Belediye Tarihi*, Balıkesir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, Dileksan Kağıtçılık Sanayi Tic. Ltd. Şti., Balıkesir 2009, s.121-122.

³⁸ M. R. Kıpçak, *a.ge.*, 1968, s.308.

³⁹ https://www.balikesir.bel.tr/documents/file/bb_StrategicPlanFiles/BBB_Stratejik_Plan_2020-2024.pdf (12.12.2020). (Balıkesir Büyükşehir Belediyesi, *Stratejik Plan 2020-2024*, 2019, s.101-102).

uğradığı 30 Haziran 1920 tarihleri arasında Balıkesir Belediye Başkanı olarak Hattatoğlu Hakkı Efendi'dir.⁴⁰ Ancak bu bilgi tarihsel olay ve olgulara bakıldığında düzeltilmeye muhtaçtır. Çünkü Milli Mücadele döneminde Balıkesir'in Yunan işgaline uğramasına kadar olan süreçte de Balıkesir Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'dir. Örneğin 17-19 Mart 1919 tarihlerinde İzmir'de düzenlenen Büyük Kongre'ye davetli olarak katılan Balıkesir Belediye Başkanı, Hattatoğlu Hakkı Efendi olmayıp Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'dir.⁴¹ Bu durumda “27.Şehremini Hafız Mehmed Emin Efendi (Keçeci) 15.03.1919-30.06.1920”, “28.Şehremini Hakkı Efendi (Hattatoğlu) 30.06.1920-30.09.1922” olmalıdır.

Bir başka kaynakta ise “Hafız Mehmed Emin Efendi (Keçeci): 1916-1918 (r.1.11.1334–31.6.1336)” denilmek suretiyle miladi tarihler doğru verilmiştir. Ancak muhtemelen sehven 1.11.1334 ve 31.6.1336 tarihleri Rumi kabul edilmiştir. Çünkü Rumi 1334 yılı miladi 1918, Rumi 1336 yılı 1920 yılına karşılık gelmektedir.⁴²

Söz konusu tarihleri hem Rumi hem de Hicri olarak kabul edip miladi karşılıklarını bulduğumuzda⁴³ şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır:

Verilen Tarih	Miladi Karşılığı
Göreve Başlama için 1.11.1334	01.11.1334 Rumi 1 Ocak 1918
	01.11.1334 Hicri 30 Ağustos 1916
Görevden Ayrılma için 31.6.1336	31.06.1336 Rumi Yoktur. Çünkü Rumi takvimde 6.ay olan haziran ayı 30 gün sürmektedir.
	31.06.1336 Hicri Yoktur. Çünkü Hicri takvimde hiçbir ay 31 gün sürmemektedir.

Kerim Kâni Akpınarlı'nın eserinde, “1.11.1334 ve 31.6.1336” olarak verdiği tarihlerin Rumi olduğu, 30.6.1336 tarihinin de “31.6.1336” olarak sehven yazıldığı anlaşılmaktadır. Rumi 30.6.1336 tarihinin Miladi karşılığı 30 Haziran 1920'dir.30 Haziran 1920 Balıkesir'in Yunan işgal kuvvetlerince işgal edildiği gündür. Keçeci zade

⁴⁰https://www.balikesir.bel.tr/documents/file/bb_StrategicPlanFiles/BBB_Stratejik_Plan_2020-2024.pdf (12.12.2020) (Balıkesir Büyükşehir Belediyesi, *Stratejik Plan 2020-2024*, 2019, s.101-102).

⁴¹Murat Ali Doğan, “*Milli Mücadele'de Balıkesir*”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987, s.4-5; Hasan Basri Çantay, *Kara Günler ve İbret Levhaları*, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1964, s.7-8; Mücteba İlgürel, *Milli Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, İstanbul 1999, s.26, 60.

⁴² Betül İskender, “*Mahalli İdarelerin Kuruluş Sürecinde Balıkesir Belediyesi (1864-1922)*”, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2009, s.89.

⁴³<https://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> (12.12.2020).

Hafız Mehmet Emin Bey, Yunan işgali tehlikesi üzerine Balıkesir'den ayrılmış ve 30 Haziran 1920 tarihinden kurtuluşa değin Balıkesir'de bulunamamıştır.⁴⁴

Sonuç olarak Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, “30.08.1916-11.04.1918” tarihleri arasında yaklaşık 18 ay ve “15.03.1919-30.06.1920” tarihleri arasında yaklaşık 15 ay olmak üzere iki kez ve toplam üç yıla yakın belediye başkanlığı yapmıştır.

Bu tarih karmaşasının nedenlerinden biri de hiç kuşkusuz dönemin içinde bulunduğu siyasi ve sosyal ortamdır. 1919 yılında Balıkesir Belediye seçimlerinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak daha sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası Edremit Şubesi, ikinci başkanı seçimlerin usulüne aykırı yapıldığını belirterek tekrarını istemiştir.⁴⁵

Milli Mücadele döneminde Balıkesir Belediyesine bağlı olarak çalışan bir Sular İdaresi kurulmuştur. Bu idare 1919 yılında göreve başlamıştır. Milli Mücadele yıllarında Sular İdaresine bir bina yapımına başlanmıştır. Fakat savaş nedeniyle bu yapım tamamlanamamıştır.⁴⁶

Balıkesir Ticaret Odası Başkanlığı

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, ticari hayatta kısa sürede üstün başarılar göstermiş ve bu tecrübeleri sayesinde Balıkesir Ticaret Odası Başkanı seçilmiştir. Balıkesir Ticaret Odası kayıtlarına göre, 1335 tarihinde Ticaret Odası başkanıdır.⁴⁷ 1335 yılının Rumi ya da Hicri olduğu belirtilmediği için söz konusu tarihi hem Rumi hem de Hicri olarak kabul edip miladi karşılıklarını bulduğumuzda⁴⁸ şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır:

Verilen Tarih	Miladi Karşılığı
1335 Rumi	1 Mart-28 Şubat 1919
1335 Hicri	28 Ekim 1916-16 Ekim 1917
Verilen Tarih	Miladi Karşılığı
1335 Rumi	1 Mart-28 Şubat 1919
1335 Hicri	28 Ekim 1916-16 Ekim 1917

20.yüzyılın başında Balıkesir'in kazalarından olan Balya'nın, önce maden işletilen Mancınık köyünde, ardından da yine maden işletilen Balya kaza merkezinde elektrik kullanılmıştır. Maden faaliyeti dışında, aydınlatmada elektrik kullanımını

⁴⁴ K. K. Akpınarlı, *a.g.e.*, s.121-122; M. R. Kıpçak, *a.g.e.*, 1968, s.308.

⁴⁵ B. İskender, *a.g.t.*, s.93-94.

⁴⁶ B. İskender, *a.g.t.*, s.106; İ. S. Kayyum, *a.g.e.*, s. 12-14, 45, 51.

⁴⁷ <http://bato.org.tr/eski-baskanlar/?lang=tr> (07.12.2020).

⁴⁸ <https://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> (12.12.2020).

yerinde gören sabık Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Balıkesir’inde elektrik ile aydınlatılması için girişimde bulunmuştur. O, Balya’da oturan Karakaş Sava Efendi ile 1919 yılında, Balıkesir kasabasının elektrik ile aydınlatılması işi için ruhsat başvurusunda bulunmuştur. Ancak önce mevcut siyasal ortam nedeniyle iş ve işlemlerin uzaması, ardından da Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey Yunan işgali üzerine Balıkesir’i terk etmek zorunda kalması nedeniyle bu başvuru Yunan İşgal Kumandanlığı tarafından iptal edilmiştir.⁴⁹

Milli Mücadele Döneminde Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey

Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından itibaren Balıkesir’de teşekkül etmeye başlayan millî teşkilât, Batı Anadolu’daki Yunan işgaliyle birlikte Ayvalık’tan, Soma, Akhisar, Salihli, Alaşehir’e kadar uzanan cephe kesimlerindeki milli kuvvetlerimizin faaliyetlerini de organize etmiştir. Bölgede Albay Kâzım (Özalp), Yarbay Ali (Çetinkaya), Hacim Muhittin (Çarıklı), Yüzbaşı Kemâl (Balıkesir), Köprülülü Hamdi Bey, Hüseyin Vâsif (Çınar) Bey, Mehmet Vehbi (Bolak), Keçeci Hafız Mehmet Emin (Keçeci) Bey, Hoca Abdülgafur (İştın) Efendi, Hasan Basri (Çantay) Bey, Mehmet Sabri (Sözen) Bey, Abdullah Hulusi (Zarplı) Bey gibi pek çok vatansever, Yunan istilasına karşı vatanlarını korumak için faaliyete geçmiş gerek siyasi gerek askeri sahada büyük işler başarmışlardır.⁵⁰

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey milli mücadele döneminde oldukça aktif bir hayat geçirmiştir. İzmir’in işgali sonrasında düzenlenen toplantılarda yer almıştır. O, milli mücadele uğruna servetini harcamıştır. Bilge bir lider olarak asker kaydına girişmiş, tek tek süvari toplamıştır. Bu dönemde gerçekleşen her olay ve olgunun içerisinde milli egemenlikten, bağımsızlıktan, düzen ve asayişten, hukukun üstünlüğünden yana olmak suretiyle yer almıştır. Aşağıdaki başlıklar içerisinde bu olay ve oldular ayrıntılarıyla ele alınmaya çalışılacaktır.

İzmir Büyük Kongresi ve Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey

İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti’nin düzenlediği, 17-19 Mart 1919 tarihlerinde toplanan, 37 müftü ve 37 belediye başkanının katılımıyla açılan “Büyük Kongre”ye toplam 165 delege katılmıştır. Kongreye davet edilen diğer sancaklarda olduğu gibi Karesi Sancağında da her kaza ve sancağın belediye başkanları ve müftüleri ile her kazadan dört, sancaklardan iki delegenin İzmir’de toplanacak

⁴⁹BOA.DH.UMVM.74-28.

⁵⁰M. A. Doğan, a.g.t., s.11.

kongreye gelmeleri istenmiştir.⁵¹ Buna göre Balıkesir mutasarrıflığının görevlendirmesi ile Balıkesir merkezden Müftü Kodanaz zade Hacı Ahmet Efendi, Belediye ve Ticaret Odası Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin (Keçeci) Bey, Maarif Müdürü Sabri (Sözen) Bey, Emekli Miralay (Albay) Rıza Bey, Zarbali zade Abdullah Hulusi (Zarpli) Bey ve Çantay zade Hasan Basri (Çantay) Bey ve diğer kazaların temsilcileri⁵² kongreye katılmıştır. Kongrede Wilson Prensipleri açıklanarak, bu prensiplere göre İzmir'in işgal edilemeyeceği savunulmuş, buna rağmen bir işgal halinde Türk Milleti'nin bunu kabul etmemek için her çareye başvuracağı belirtilmiştir. Kongrenin Başkan Vekillerine, davet edilen Balıkesir, Manisa, Aydın, Denizli ve Muğla belediye başkanları seçilmiştir. Böylece Kongrenin Başkan vekillerinden biri de Balıkesir Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey olmuştur. Kongrede ayrıca işgal ihtimalinin İtilaf Devletleri katında hemen protesto edilmesi ve bir Redd-i İlhak Cemiyeti'nin kurulması kabul edilmiştir. Son olarak büyük devletlere gönderilmek üzere bir heyetin hazırlanması da kararlaştırılmıştır.⁵³ Balıkesir Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, İzmir Büyük Kongresi'nde önemli bir görev olan başkan vekilliği görevi ile Batı Anadolu bölgesindeki Müdafaa-i Hukuk örgütlenmelerini ve önderlerini, Kuva-yı Milliye ruhunu yakından tanıma imkânı bulmuştur. Kongreye katılan delegeler, İzmir'den Balıkesir'e döndüklerinde kongrede alınan kararlar doğrultusunda faaliyete başlamıştır.⁵⁴

Balıkesir'e Gelen Nasihat Heyeti ve Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey

⁵¹ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I (Açıklamalı Kronoloji) Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919)*, AKDİTYK Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s.174, 176, 178; Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C.5, Baha Matbaası, İstanbul 1967, s.1630.

⁵²Balıkesir mutasarrıflığından kongreye katılmak üzere Edremit'ten: Müftü Hafız Cemâl Efendi, Muammer Bey, Havranlı Ormancıoğlu Hasan Kamil Bey, Eczacı İsmail Avni Bey, Burhaniye'den: Müftü Mehmet Hoca, Hacı Ali Bey, Mehmet Cavit Bey, Balya'dan: Müftü Hüseyin Efendi, Ulemeden Ahmet Efendi, Belediye Reisi Hâfız İsmail Bey, Hasan Bey, Bandırma'dan: Müftü Abdurrahim Hoca, Belediye Reisi Asaf Bey, Gönen'den: Müftü Şevket Efendi, Belediye Reisi Halil Bey, Hüseyin Hilmi Bey, Hakkı Bey, Sındırgı'dan: Müftü Sadık Efendi, Belediye Reisi Mustafa Bey, İsmail Bey, Erdek'ten: Müftü Hoca, Belediye Reisi Nuri Bey, Ruus zâde Hüseyin Bey, Nazım Bey, Ayvalık'tan Müftüoğlu Vahid Bey, Emekli Komiser Nuri Bey vazifelendirildiler. Bakınız M. A. Doğan, a.g.t., s.11; H. B. Çantay, a.g.e., s.7-8; M. İlgürel, a.g.e., s.26, 60.

⁵³ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, AKDİTYK Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s.65; C. Bayar, a.g.e., s.1630-1634; Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s.125; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s.171; Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Türk AKDİTYK Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970, s.66; Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, Hür Yayınları, İstanbul 1981, s.199-200; M. İlgürel, a.g.e., s.26; Zeki Çevik, "Batı Anadolu'da Kuva-yı Milliyeci Bir Aydın: Hasan Basra (Çantay) Bey", *Kuva-yı Milliye'nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyum Bildirileri 6-8 Eylül 2009 II. Kitap*, Yayına Hazırlayan: Oktay Gökdemir, İzmir Büyükşehir Belediyesi, BMS Matbaacılık, Ankara 2010, s.112.

⁵⁴Adnan Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994, s.107.

Balıkesir’de Kuva-yı Milliye ruhu ve Müdafaa-i Hukuk davası için ilk sesini yükselten Çantay zade Hasan Basri (Çantay) Bey’in *Ses gazetesi* olmuştur. Gazete olası işgallere ve her türlü oldubittiye karşı halkı mücadeleye çağırmıştır. İngilizlerin gazetenin sahibi Çantay zade Hasan Basri (Çantay) Bey’i Malta’ya göndermek üzere aramaya başlaması üzerine *Ses gazetesi* zorunlu olarak yayın hayatına son vermiştir. Bu gelişmeler üzerine İstanbul Hükümeti, Balıkesir halkının heyecanını yatıştırmak üzere “*Nasihât Heyeti*” göndermeye karar vermiştir. Şehzade Abdürrahim Efendi başkanlığında 20 kişiden oluşan bu heyet, 20 Nisan 1919’da Bursa’dan hareketle 22 Nisan’da Balıkesir’e gelmiştir. Mutasarrıf Hilmi (Ergeneli) Bey, Jandarma Alay Kumandanı Hurşid Bey ve Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Şehzade ve beraberindeki heyeti karşılamak üzere Susurluk’a gitmişler ve istasyonda karşılayarak gereken saygıyı göstermişler. Daha sonra hep birlikte Balıkesir’e gelmiş, heyet halk, eşraf, din adamları ve öğrenciler tarafından karşılanmışlardır. Balıkesir’de bir gün kalan “*Nasihât Heyeti*”, milli davadan ve vatanın içine düştüğü durumdan bahsetmeden, asılsız vaatlerden, hükümete bağlılıktan ve padişaha sadakatten bahsetmek suretiyle halk üzerinde hiçbir olumlu tesir bırakmamıştır.⁵⁵

İzmir’in İşgali ve Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey

İzmir Büyük Kongresi sonrasında, Balıkesir Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey’i Balıkesir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi olarak görürüz.⁵⁶

15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir’in ve ardından da Batı Anadolu’daki şehir, kasaba ve köylerin önemli bir kısmının işgal edilmesi, tüm ülkede olduğu gibi Balıkesir’de büyük bir infiale neden olmuştur.

İzmir’in işgalinden bir gün sonra 16 Mayıs 1919 Cuma günü öğleden önce, Balıkesir Belediye Başkanı ve Balıkesir Müdafaa-i Hukuk Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Maarif Müdürü Mehmet Sabri (Sözen) Bey ve Belediye Başkan Yardımcısı Kocabıyık zade Mehmet Efendi Belediye Dairesine gelirler. Belediye Dairesine girerken, Balıkesir Belediyesine “*Redd-i İlhak Heyeti*” imzası ile İzmir’den bir telgraf gelir. Telgraf şöyledir:⁵⁷

“*Belediye Başkanlığına,*

⁵⁵M. İlgürel, *a.g.e.*, s.12-14; Mevlüt Çelebi, “İzmir’in İşgalinden Önce Şehzade Abdürrahim Başkanlığında Anadolu’ya Gönderilen Nasihat Heyeti (Anadolu Heyet-i Nasihası): 16 Nisan-18 Mayıs 1919”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.VI, Ankara Temmuz 1990, Sayı:18, s.572.

⁵⁶BOA.DH.KMS.52-31, s.1-5; *Türk Dili*, 15 Ağustos 1951 (Hayrettin Karan, “*Ege’de Yanan İhtilâl Meş’alesi, İstiklal Harbinde Atılan İlk Kurşun*”).

⁵⁷ M. A. Doğan, a.g.t., s.12; M. İlgürel, *a.g.e.*, s.61; *Balıkesir Postası*, 13-27 Mart 1945 (Fevzi Hatipoğlu, “*Balıkesir’de Kuvâ-yi Milliye Nasıl teşekkül Etti?*”); *Balıkesir Postası*, 14-23 Nisan 1950 (Vehbi Bolak, “*Hâtırat*”).

Türk İzmir 15 Mayıs sabahından itibaren Düvel-i İtilaftyenin müsaadeleriyle Yunanlılar tarafından işgal olunacaktır. Bu işgal ve ilhaki reddediniz. Mitingler tertip ederek durumu düvel-i muazzama nezdinde protesto ediniz, silahla müdafaanın esaslarını hazırlayarak vatan ordusuna ilhak ediniz.

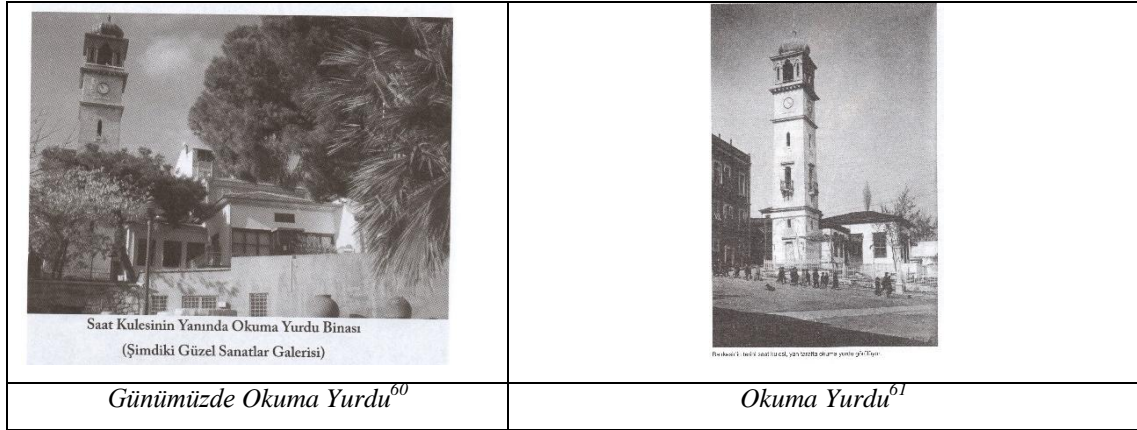
Redd-i İlhak”

Balıkesir Belediye Başkanı ve Balıkesir Müdafaa-i Hukuk Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, bu telgrafı hemen Reji Müdürü Nazmi Bey ile Varnalı İsmail Hakkı Bey’e vererek, Balıkesir eşrafından Çatalca’daki mutasarrıflık görevinden Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından azledilmiş bulunan Mehmet Vehbi (Bolak) Bey’e ulaştırmasını istemiştir. Aynı zamanda belediye görevlileriyle “*Her ne kadar mühim işleriniz olursa olsun terk ederek belediyeye gelmenizi rica ederim*” diyerek Belediye Meclisi üyelerine haber gönderir. Böylece öğleden önce, bulunabilen Belediye Meclisi üyeleri olan Zarbali zade Abdullah Hulusi Bey, Ocakî zade Talat Bey, Yırcalı zade Ahmet Şükrü Bey, Arabacı zade Hafız Mehmet Efendi, Kırımlı zade Uncu Mehmet Timurşah Efendi, Balıkesir Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey ve Belediye Başkan Yardımcısı Kocabıyık zade Mehmet Efendi ile Mehmet Vehbi Bey durum muhakemesi yapmak üzere belediyede bir toplantı yapılmıştır. Toplantıya dışarıdan hiçbir kimsenin girmemesi için de Belediye Çavuşu Hüseyin Efendi kapıya nöbetçi olarak konulmuştur.⁵⁸

⁵⁸*Türk Dili*, 15 Ağustos 1951 (Hayrettin Karan, “Ege’de Yanan İhtilâl Meş’alesi, İstiklal Harbinde Atılan İlk Kurşun”).

⁵⁹ Şenol Çelik-Faruk Öncü, *Balıkesir’de Zaman ve Mekân*, Balıkesir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, Kristal Reklam ve Matbaacılık Hizmetleri San. Tic. Ltd. Şti., İstanbul 2012, s.83-84.

İzmir'in işgalinin protesto edilmesi amacıyla yapılan belediye'deki toplantıları Cuma namazından sonra Okuma Yurdu toplantıları takip eder. Bu toplantılarda işgale karşı savunma önlemleri almak ve Balıkesir'deki ahalinin baskı altında olmadığını İtilaf devletlerine göstermek için araştırmak üzere 11 kişilik bir heyet seçilmiştir. Seçilen bu heyet içerisinde Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey de yer alır. Daha sonra 16 Mayıs 1919 akşamı, aşağıdaki protesto telgrafi İstanbul'a çekilmiştir.⁶²

“Makam-ı Sadaret-i Uzmâ'ya,
İngiliz, Amerikan, Fransa, İtalya Mümessil-i Siyasîlerine
İzmir şehrinin kendisiyle muharip olmadığımız Yunan askerleri tarafından işgâl edildiği haberi üzerine bütün halkı derin bir teessür ve hüznün kapladı. Ahâli bunun neticesi olarak toplanan anâsır ve tebaa-i muhtelifî hak ve adâletin hakîki mânâsından bütün âlem-i insâniyeti hissedar etmek isteyen düvel-i muazzama ve aliyyeden, yüzde seksen Türk Müslüman olan ve anâsır-ı muhtelifî ile bu ana kadar kardeş gibi geçinen İzmir havalisinin Yunan hükûmetince işgâli değil; hukukî, tarihî, ırkî metbu-ı âlisi olan Osmanlı Hükûmeti tabiiyetinde ibkasını niyaz ve sâye-i medeniyetle terakki ve teâlisi bilcümle cihana pîşüva olan âlicenap ve müterakki milel-i aliyyeden niyaz ve intizar eyleriz.
Aksi hâl, milyonlarca nüfusun gayr-i medeni bir surette izmihlâl ve hicret ve sefâletini mucip olacaktır. Bu maruzatımızın sıhhatiale'l-umum hakşinas ve hukuk-i beşer müdâfîi bulunan düvel ve

⁶⁰ İsmail Acar, *Atatürk'ün Balıkesir Ziyaretleri, Manevî Dünyası ve Balıkesir Hutbesi*, Balıkesir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, Akça Form Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti., Balıkesir 2010, s.211.

⁶¹ M. R. Kıpçak, *a.g.e.*, 1999, s.95.

⁶² M. Vehbi Bolak, “Millî Mücadele’de Balıkesir, Kuvâ-yi Millîye Hareketi Nasıl Doğdu? Nasıl Büyüdü ve Kuvâ-yi Millîyeciler Nasıl Çalıştı?”, *Millî Mücadele’de Balıkesir*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Pamuk Ofset, İstanbul 1990, s.161-162; *Balıkesir Postası*, 14-23 Nisan 1950 (Vehbi Bolak, “Hâtırat”); M. İlgürel, *a.g.e.*, s.64-66.

milel-i muazzamanın nazarında taayyün ve ekseriyeti tetkik etmek üzere bir hey'etin izamını istirham ve tebşirat-ı asilânelerine intizar eyleriz.

Mehmet Emin *Mehmet Vehbi*
Abdülgafur *Ahmet Vehbi*
Abdullah *Hulusi* *Sabri*

Protesto kararı alan bu heyet, 17 Mayıs 1919 gecesi Zarbali zade Abdullah Hulusi Bey'in konağında gizlice toplanıp, uzun görüşmelerden sonra, doğru haberler getirebilmesi için Zarbali zade Abdullah Hulusi Bey'in Manisa'ya gitmesine karar verilmiştir. Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Zarbali zade Abdullah Hulusi Bey'e Manisa İlhakı Red Heyetine verilmek üzere bir tezkere vermiş ve bu tezkereyi "*İlhakı Red Heyet-i Milliyesi namına Belediye Reisi*" ifadesiyle imzalamıştır.⁶³

“Manisa İlhakı RedHey’etine

Belediye Riyaset-i Vâlâsına

Sevgili İzmir hakkında sahîh ve kat’î malûmat ile bu hususdaki hidamât-ı vataniyyeyedâir tahrîrî ve şifahî tâlimat almak üzere hey’etimiz âzâsından ve eşrâf-ı memleketten Zarbali zade Hulusi Bey oraya hareket etmiş olduğundan kendisine muavenet ve müzaheret buyurulmasını rica ederiz.

17 Mayıs 1335

İlhakı Red Hey’et-i Milliyesinâmına

Belediye Reisi

Zarbali zade Abdullah Hulusi Bey, 18 Mayıs'ta Balıkesir'den İzmir'e gitmek üzere yola çıkmış, önce Manisa'ya, ardından Menemen'e kadar gidebilmiş ve Menemen'den geri dönmek zorunda kalmıştır. Zarbali zade Abdullah Hulusi Bey, Balıkesir'e dönünce, gelişinden arkadaşlarını haberdar ederek, evine gelmelerini rica etmiştir. Böylece Zarbali zade Abdullah Hulusi Bey'in konağında ikinci kez gizlice toplanılmıştır. Sabaha kadar devam eden toplantıda, memleketin ileri gelenlerinden

⁶³ M. V. Bolak, a.g.m., s.162-163; *Balıkesir Postası*, 14-23 Nisan 1950 (Vehbi Bolak, "*Hâtrât*"); M. İlgürel, a.g.e., s.66.

oluşan ve hatta halkı da içine alabilecek büyük bir toplantı yapılması ve böylece alınacak kararların halka mal edilmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁴

Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, 18 Mayıs 1919 Pazar günü ikindi namazından sonra Alacamescid camiinde bir mevlid-i şerif düzenlemiştir. *Birinci Alacamescid Toplantısı* olarak bilinen bu toplantıya eşraf ve halk büyük bir kalabalık katılmıştır. Uzun konuşmalardan sonra sayıları kırkı aşan bir heyet seçilmiştir. Bu heyet, bölgede idari ve askeri faaliyetlerde söz sahibi olmak üzere belirlenmiştir. 18 Mayıs gecesi Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in konağında bir toplantı daha akdedilmiştir. 19 Mayıs 1919 günü ise *Birinci Alacamescid Toplantısı*'nda seçilen heyet toplanarak 3 önemli karar almıştır. Bu kararlardan biri İzmir'in işgali ve işgalin Balıkesir'e doğru genişlemesi tehlikesine karşı, İstanbul Hükümeti'nden yardım ve destek istemek üzere İstanbul'a gidip yetkililerle görüşmek üzere bir heyet oluşturulması olmuştur. Heyetin başkanı Balıkesir Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'dir. 20-24 Mayıs tarihleri arasında müzakere yapan, 25 Mayıs 1919 günü İstanbul'a giden heyet, Damat Ferit Paşa tarafından kabul edilmiş ve yeni Dahiliye Nazırı olan Ali Kemal Bey ile görüşmüş ancak İstanbul Hükümeti'nin işgal karşısında tepkisiz kaldığını görmüştür.⁶⁵

Balıkesir Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in Konağı⁶⁶

⁶⁴ M. V. Bolak, a.g.m., s.164-165; M. İlgürel, a.g.e., s.66-67.

⁶⁵ *Türk Dili*, 5 Ekim 1951 (Hayrettin Karan, "Ege'de Yanan İhtilâl Meş'alesi, İstiklal Harbinde Atılan İlk Kurşun"); M. V. Bolak, a.g.m., s.165-172; M. İlgürel, a.g.e., s.67-71; M. A. Doğan, a.g.t., s.18-19; *Balıkesir Ekspres*, 12 Ocak-16 Şubat 1988 (Aydın Ayhan, "General Kemal Balıkesir'in Millî Mücadele Hatıratı").

⁶⁶ Fotoğraf alıntı yeri: <http://10balikesir.com/kose-yazilari/kececizade-hafiz-mehmet-emin-efendi.html> (07.12.2020).

İstanbul Hükümeti'nin işgal karşısındaki bu tutumu üzerine İstanbul'dan dönen heyet, 4 Haziran 1919'da Balıkesir Belediye binasında yeni bir toplantı yapmıştır. Ardından 19 Mayıs'taki seçimde Balıkesir şehir merkezinde görevlendirilen geçici heyetin görevine son verilerek yeni ve kalıcı bir heyet-i merkeziye teşkil edilmiştir. Ayrıca Ayvalık ve Akhisar'ı işgal etmiş olan Yunan işgal kuvvetlerine silahlı mücadeleyle karşı koyacak milis kuvvetleri oluşturmak üzere bu heyete (esnaf ve tüccardan para toplamak da dahil) tam yetki verilmiştir. Bu çabalarla Zarbalı zade Abdullah Hulusi Bey'in komutanlığında 130 kişilik ilk milli müfreze meydana getirilmiştir. Bu milli müfreze bir alay kuruluşu gibi kabul edilip iki tabur halinde oluşturulmuştur. Tabur komutanı olarak Balıkesir Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey ve Ocakî zade Talat Bey belirlenmiştir. 5 Haziran 1919 günü bir Yunan birliği Akhisar'ı işgal etmiştir. Bu gelişme üzerine Harbiye Nazırı Şevket Turgut imzasıyla 14. Kolordu Komutanı Tuğgeneral Yusuf İzzet Paşa'ya ve 61. Tümen Komutanı Albay Kazım (Özalp) Bey'e gönderilen bir emirle işgallere karşı kuvvet kullanılması istenmiştir. Bu emirle oluşturulan Soma Mıntıkası Komutanlığı bünyesinde yer alan Zarbalı zade Abdullah Hulusi Bey'in komutasındaki Balıkesir Müfrezesi, Haziran ayında Yunanlılarla Soma-Akhisar bölgesinde başarılı çarpışmalar gerçekleştirmiştir. Bu kuvvetler 10-11 Haziran 1919 gecesi Yunan işgal güçlerine yaptıkları taarruz ile Akhisar'ı kurtarmayı başarmışlardır.⁶⁷

15 Haziran 1919 günü gerçekleştirilen Bergama Baskını ile Yunan işgal kuvvetleri Bergama'dan atılmıştır. Böylece Bergama'da işgal edilen yerler Yunanlılardan geri alınmıştır. Bu harekatta Soma Mıntika Komutanlığı da yer almıştır. Bu baskında pek çok Yunan askerini öldüren Balıkesir Müfrezesi Tabur komutanı Balıkesir Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in büyük fedakarlığı görülmüştür.⁶⁸

⁶⁷ Mediha Akarşlan, *Türk Milli Mücadelesi'nin Balıkesir Cephesi*, Balıkesir Valiliği Kültür Yayınları, Öteki Yayınevi, Ankara 1998, s.76-77; Kâzım Özalp, *Millî Mücadele 1919-1922 I*, AKDİTYK Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s.34; Bozkurt, 25 Kasım 1971, s.3; M. İlgürel, *a.g.e.*, s.70, 74-75; Aydın Ayhan, "İzmir'in İşgali Sırasında Balıkesir", *Millî Mücadele'de Balıkesir*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Pamuk Ofset, İstanbul 1990, s.46-47; İ. Tekeli ve diğ., *a.g.e.*, s.114-117; İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, AKDİTYK Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s.248.

⁶⁸M. İlgürel, "Balıkesir Kongrelerinin Milli Mücadeledeki Hizmetleri", *Millî Mücadele'de Balıkesir*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Pamuk Ofset, İstanbul 1990, s.181.

Balıkesir Kongreleri ve Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey

Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Balıkesir’de düzenlenen tüm kongrelere katılmış ve Heyet-i Merkeziye içerisinde Balıkesir merkez kazadan aktif bir üye olarak yer almıştır. Birinci Balıkesir Kongresi (28 Haziran-12 Temmuz 1919)’nde alınan bir karar gereği nahiyelere memur göndermek ve teşkilat oluşturmak, oralardan insan ve iâşe toplamak üzere oluşturulan komisyonda o da yer almıştır.⁶⁹

İkinci Balıkesir Kongresi (26-30 Temmuz 1919)’nde yine Balıkesir merkez kazadan üye olan Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey’in, Balıkesir merkez kazada teşkilat kurmak, insan ve iâşe temin etmek işiyle ilgilendiğini söyleyebiliriz.⁷⁰ Kongre çalışmalarını sürdürdüğü günlerde, kongre üyesi olmayan Karesi Sancağı Mutasarrıfı Hilmi Bey, 61. Fırka Komutanı Kâzım Bey, Hüseyin Vâsıf Bey, Maliye Müfettişi Muvaffak Bey, Maliye Müfettişi İhsan Bey, kongre üyeleri olan Hacim Muhittin Bey, Osman Bey, Sabri Bey, Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Hüsnu Bey, Reşat Bey, Kâmil Bey ve Hamdi Bey ile kongre çalışma saatleri dışında zaman zaman bir araya gelerek durum değerlendirmesi yapmış ve “*ahvâl-i müşkilede ne yapılacağını*” müzakere ederek izlenecek stratejiyi tespitte çalışmışlardır.⁷¹

İstanbul Hükümeti bir taraftan aldığı önlemlerle millî hareketi engellemeye çalışırken, diğer taraftan yeni bir siyaset denemesi yaparak, Mustafa Kemal ile arkadaşlarının meşrutiyetçi kongrecilik faaliyetleri yanında sadece Yunan işgaline karşı faaliyet gösterdiğini beyan eden Batı Anadolu Kuva-yı Milliye’sini ehveni şer durumunda görerek bu hareketi benimseyerek sahip çıkma yolunu tutmuştur. Bu stratejinin bir parçası olarak Umum Jandarma Kumandanı Kemal Paşa, yanında eniştesi Erkan-ı Harb Kaymakamı Mustafa Reha Bey ve Bandırma Jandarma Kumandanı Süheyl Bey olduğu halde 8 Ağustos 1919’da Bandırma’dan Balıkesir’e gelmiştir. Kemal Paşa, Balıkesir belediyesinde Hacim Muhittin (Çarıklı) Bey, Mehmet Vehbi (Bolak) Bey, İbrahim Bey ve Hüseyin Vâsıf (Çınar) Bey ile görüşmüştür. Onlara, henüz maksatlarının İstanbul’ca anlaşamadığını ve padişaha olan son maruzatları üzerine kendisinin Balıkesir’e geldiğini söylemiştir. Bunun üzerine onlar da ancak Yunanlıları

⁶⁹M. İlgürel, *a.g.e.*, s.95.

⁷⁰M. İlgürel, *a.g.e.*, s.102, 108.

⁷¹A. Sofuoğlu, *a.g.e.*, s.142-143.

Batı Anadolu'dan atmak gayesi etrafında toplandıklarını, başkaca hiçbir emel ve maksatlarının olmadığını tafsilatıyla izah etmişlerdir. Paşa da bu fikirleri kabul etmiştir. Ertesi gün içinde Belediye Reisi Keçeci Hafız Mehmet Emin Bey de bulunduğu kalabalık bir heyet jandarma dairesinde Kemal Paşa'ya iade-i ziyarette bulunmuştur. Bu görüşme esnasında da aynı meseleler dile getirilince Kemal Paşa onlara yardım vad ederek takdir etmiştir. Aynı gün öğleden sonra tekrar yapılan görüşmede Kemal Paşa, Dahiliye Nazırı ile görüştüğünü beyan ederek, Nazırın İngiltere ve Fransa sefaretlerindeki teşebbüsleri neticesinde aldığı vaatleri onlara izah etmiştir. Aynı gün Uşak'a gitmek üzere Balıkesir'den ayrılmıştır. Kemal Paşa daha sonra İstanbul'a döndüğünde Batı Anadolu Kuva-yı Milliyesi hakkında olumlu rapor vermiştir.⁷²

Üçüncü Balıkesir Kongresi (16-22 Eylül 1919)'nde Balıkesir merkez kazadan üye olan Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey yine aktif olarak yer almıştır. Balıkesir Heyet-i Merkeziyesi tarafından Sivas Kongresine katılmak üzere 7 üye gönderilmesi benimsenerek, bu üyelerin de 14 aday arasından seçilmesi kabul edilmiştir. Bunu sağlamak içinde 10 kişilik bir encümen teşkil edilmiştir. Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Beybu encümene Sındırgı azası olarak girmiştir.⁷³ Bu encümen 19 Eylül 1919 günü akşam saatlerinde 14 ismi belirlemek üzere toplanarak isim tespiti yapmıştır. 20 Eylül 1919 günü kongrenin sabah toplantısında Sivas Kongresine katılacak üyeler seçilmiştir. Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey ise üyeliğe aday olmuş ancak seçilememiştir. Bunun üzerine Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey kongrenin 20 Eylül 1919 öğleden sonraki oturumunda 2 maddelik bir önerge vermiştir. Önergenin birinci maddesi: Birinci Balıkesir Kongresi'nin 4. maddesi olan "*Kongrenin maksat ve gayesi istihlâs-ı vatandır. Her ne suretle olursa olsun siyasetle iştigali nefretle reddeder*" hükmüne dayanarak, kongrenin Sivas Kongresine üye göndermeye yetkili olmadığı ile ilgilidir. Önergenin ikinci maddesi ise Heyet-i Merkeziye muamelat-ı umumiyesini tanzim edinceye kadar Encümeni Müdirân azasının tehhürü azimetini lüzumunu teklif etmesi ile ilgilidir. Mehmet Vehbi Bey de Sivas Kongresine üye gönderilmesine karşı idi ve Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'i bu yönde etkilemişti. İkinci önerge üzerinde Mehmet Vehbi Bey'in katıldığı oturumda hayli münakaşa olmuştur. Bunun

⁷² A. Sofuoğlu, *a.g.e.*, s.160-161.

⁷³ Encümen üyeleri, Hacı Muhittin Bey, Balıkesir azası Yırcalı zade Ahmet Şükrü Bey, Burhaniye azası Seyyid zade Yusuf Bey, Edremit azası Halim Bey, Balya azası Belediye Reisi Mustafa Çavuş, Soma azası Hafız Mehmet Tevfik Efendi, Kırkağaç azası Galip Bey, Akhisar azası Emin Ali Bey, Bergama azası Hamdi zade Mustafa Bey, Sındırgı azası Keçeci Hafız Mehmet Emin Bey'den oluşmaktaydı. Bakınız A. Sofuoğlu, *a.g.e.*, s.175.

üzerine Hüseyin Vâsıf Bey üye gönderilmesi konusunda bir konuşma yapmış, neticede zayıf bir ekseriyetle Sivas Kongresine iştirak edilmesi kabul edilmiştir.⁷⁴

20 Eylül 1919 tarihinde, Damat Ferit Paşa Hükümeti'nde Dahiliye Nazırı olan Adil Bey, Kuva-yı Milliye'ye yardım edeceğini bildirerek Balıkesir'den bir heyeti İstanbul'a davet etmiştir. Bu daveti bildirmek üzere İstanbul'dan Dahiliye Nezareti memurlarından Necati Bey ile Jandarma Alay Kumandanı Hurşid Bey Balıkesir'e gelmiştir. İstanbul Hükümeti'nin yardım vaadini kapsayan bu davetin, Sivas Kongresinden sonraki günlere rastlaması ayrıca manidar olmuştur. İstanbul, Batı Anadolu'daki hareketin, Heyet-i Temsiliye ile birleşmesini engellemek ve bu hareketi kontrol altına almak için uzlaşma yolunu seçmiştir. Bu tarihe kadar Yunanlılar ile Ayvalık, Bergama, Akhisar ve Salihli bölgesinde birçok çarpışmalar cereyan etmiş ve millî müfrezeler, haklı mücadelelerinde mahallî halktan ve bölgedeki ordu mensuplarından başka yardım görmemiştir. Ancak, düşmanla mücadeleye devam edebilmek için her şeyden önce silâh, cephane ve malzeme ile diğer ikmal maddelerine ve paraya şiddetle ihtiyaç bulunmaktaydı.⁷⁵

Kongrenin 20 Eylül 1919 tarihli oturumunda Alaşehir Kongresinde, talimatnamesi kabul edilen ve bir üst kurul olan Encümen-i Müdirân için seçim yapılmıştır. Seçim neticesinde Gönenli Osman Bey Encümen-i Müdirân üyeliğine seçilmiştir. Yine aynı oturumda Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in önergesinin 2. maddesi bir hayli tartışmalardan sonra kabul edilmiştir. Kongrenin 21 Eylül 1919 günü sabah oturumunda Heyet-i Merkeziye talimatnamesi bir önceki gün alınan ve "2. ve 7. maddeleri bir encümene iade ve buna azalara maaş itaası" kararı doğrultusunda yapılan düzenlemeyle kabul edilmiştir. Daha sonra ise Heyet-i Merkeziye ve kazalara gidecek hesap müfettişlerinin seçimi yapılmış, yapılan seçimde Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, 23 oy ile Heyet-i Merkeziye üyesi seçilmiştir.⁷⁶

Kongre kapandıktan sonra toplanan Heyet-i Merkeziye "eğer Hükümet-i Merkeziye ile temas için Dersaadet'e memur gönderilmek icap ederse" Hüseyin Vâsıf Bey ve Zarbali zade Abdullah Hulusi Bey'in gönderilmesine karar vermiştir. 42 nolu bu

⁷⁴ A. Sofuoğlu, *a.g.e.*, s.175-176.

⁷⁵ Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, *Sivas Kongresi ve Heyet-i Temsiliye Devri İstanbul'un İtilâf Devletleri Tarafından Resmen İşgali Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kurulması Batı Anadolu ve Trakya Cephelerinde Yunan İleri Harekâtı (4 Eylül 1919-9 Kasım 1920)*, C.II, 2. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s.41-42; M. İlgürel, *a.g.e.*, s.134-136; A. Sofuoğlu, *a.g.e.*, s.175-176.

⁷⁶ A. Sofuoğlu, *a.g.e.*, s.177; M. Akarslan, *a.g.e.*, s.100-110; M. İlgürel, *a.g.e.*, s.168-170; Zekeriya Özdemir, *Balıkesir Bölgesinde Millî Mücadele Hareketleri*, Tisamat Basım Sanayii, Ankara 1997, s.46-53.

karar, “İngiliz Yüzbaşı Hatkinson’la beraber gelen Halil Ali Bey ve Dahiliye Nezareti namına gelen Dahiliye Nezareti memurlarından Necati Bey (İzmir İttihat ve Terakki Mektebi eski müdürü) Mustafa Necati Bey’in beyanat-ı şifahisine nazaran Dahiliye Nezareti’nin Hareket-i Milliye rüesasıyla görüşüp uzlaşmak istediği anlaşılmuş isede Hüseyin Vâsıf Bey ile Abdullah Hulusi Bey’in her ikisinin de beyanat-ı şifahileri Hareket-i Milliye’ce nazar-ı itibara alınmayacağı derkâr bulunmuş ve bu cihetle bilahare tezekkür edilmek üzere evvel emirde bu husus için mutasarrıflık vasıtasıyla Dahiliye Nezareti’nin müracaatına ihtiyaç olacağı gerek Necative gerekse Hacim Muhittin (Çarıklı) Bey tarafından mutasarrıf vekili vasıtasıyla Halil Ali Bey’e tefhim edilmiş olduğundan mezkûr şekilde müracaat vuku bulursa Dahiliye Nezareti ve icabında Sadaret ve makamat-ı saireyle Heyet-i Merkeziye namına temasta bulunmak üzere Hüseyin Vâsıf (Çınar) Bey ile Abdullah Hulusi (Zarplı) Bey’in Dersaadet’e izamlarına karar verildi”⁷⁷ şeklindedir. Heyet-i Merkeziye bu kararın akabinde, aynı gün şayet bu kişiler İstanbul’da tevkif olunurlarsa, Alaşehir Kongresi’nde karar verildiği üzere Denizli’den Ayvalık ve Bandırma’ya kadar bütün sahalarda geçerli olacak, hükümetin önemli memurlarının rehine olarak tevkif edilme zaruretinin hasıl olacağı ve “Fakat makasıd-ı malûme ve gayesini hükümete anlatmaya çalışmayı kendisine bir vazife telakki eden Hareket-i Milliye’nin büyük bir muameleyi nâlâyıka karşısında kalamıyacağını da memul bulunduğunu ilâveten mutasarrıflık vekâletine ve fakat mumailiyhumanın azimetleri takarrür ettikten sonra bir tezkere ile riyasetten tebliğine”⁷⁸ şeklinde 43 nolu kararı aldı.⁷⁹

Bu mesele Balıkesir Heyet-i Merkeziyesi’nde bir krizin ortaya çıkmasına sebep oldu. Nitekim 24 Eylül 1919’da Heyet-i Merkeziye karargâhına gelen Mehmet Vehbi Bey, Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Hoca Halil Efendi, Arabacı zade Hacı Hafız Efendi, Beypazarlı (Vodilli) Hafız Mehmet Efendi ve Kocabıyık zade Mehmet Bey İstanbul’a giderek murahhaslar meselesini görüşmek istediklerini belirttiler. Bunun üzerine kendilerine Heyet-i Merkeziye’nin 42 numaralı kararı okundu. Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey karara itiraz etti ve Heyet-i Merkeziye’yi tanımadığını söyledi. Bunun üzerine Hacim Muhittin Bey, Heyet-i Merkeziye, Balıkesir’in değil fakat bütün kongrenin mazharı emnü itimadı olduğunu ve kendisinin bu babda söz söylemeğe hakkı olmadığını, mamafih mademki Heyet-i Merkeziye’yi tanıımıyormuş, Heyet-i

⁷⁷A. Sofuoğlu, *a.g.e.*, s.179-180.

⁷⁸A. Sofuoğlu, *a.g.e.*, s.179-180.

⁷⁹A. Sofuoğlu, *a.g.e.*, s.179-180; M. Akarşlan, *a.g.e.*, s.100-110; M. İlgürel, *a.g.e.*, s.168-170; Z. Özdemir, *a.g.e.*, s.46-53.

Merkeziye'nin de buradan ayrılacağını söyledi. Hatta hazırlıklara girişildi. Bilahare araya girenler Hacim Bey'in isteği doğrultusunda Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in tarziye vermesini (özür dilemesini) sağladılar. Bu arada Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey hiç olmazsa Vâsıf ve Hulusi Beylere ilâveten Vehbi Bey'e diğer birisinin eklenmesi için ricada bulundu. Buna da Vâsıf ve Hulusi Beyler itiraz ettiler. Neticede bu mesele “Eğer Heyet-i Merkeziye isterse diğer birisinin gönderilmesinde muhtar olduğu” şeklinde çözümlendi. Heyet-i Merkeziye, mutasarrıftan mahrem olarak 25 Eylül 1919'da 24 Eylül'de gönderilmiş 23 tarihli “Üç zatın li-ecl-il mülâkat gelmek istedikleri Ali Bey tarafından bildirilmiş ve binaenaleyh tensibi mutazammın cevap yazılmış idi. Mumaileyhin vesaleti haklarında ıstibaha hiçbir veçhile delalet etmeyeceği derkârdır. Maahaza mademki livanın vesatetini tercih ediyorlar, İstanbul'a geldikleri halde kemal-i memnuniyetle kabul edileceklerinin tarafınızdan tebliği muvafıktır” tebliğini aldı.⁸⁰

İstanbul Hükümeti ile yapılacak konuşmada söylenecek söz ve savunulacak görüş önceden kararlaştırılmış ve üç kişilik heyet 26 Eylül 1919'da yola çıkarılmıştı. Hüseyin Vâsıf (Çınar) Bey, Zarbalı zade Abdullah Hulusi (Zarplı) Bey ve Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'den kurulu bir heyet, İstanbul Hükümeti'nin, Anadolu harekâtına son verecek tekliflerini kesinlikle reddedecek, Kuva-yı Milliye'yi desteklemeyen bir hükümetin aleyhinde olduğunu, hükümetin vatan ve milletin açık haklarını korumaktan uzak bir siyaset içerisinde bulunduğunu söyleyerek, Kuva-yı Milliye'nin amacını açıklamakla kamuoyunu kazanmaya çalışacaktı. Dahiliye Nazırı Adil Bey, Balıkesir heyetiyle 1 Ekim'de yaptığı görüşmede, İzmir civarındaki kuvvetlerin ve Redd-i İlhak teşkilâtının vatanî gayelerle Yunanlılara karşı mücadele ettiklerini ve fakat, Sivas'ta toplananların siyasî hisleriyle kendi çıkarlarını sağlamaya çalıştıklarını söylemiş ve onlarla münasebetlerinin bulunmadığını ve onları tanımadıklarını ilân etmek şartıyla, Batı Anadolu'daki teşkilâta her türlü yardımda bulunacaklarını, silâh, cephane ve para gibi önemli ihtiyaçlarını derhal karşılayacaklarını bildirmişti. Bütün bu vaatlere rağmen Balıkesir heyetinin ret cevabı vermesi ve şiddetli ithamlarla hükümeti tenkit etmesi, sonunda Dahiliye Nazırı Adil Bey bir baygınlık geçirerek konuşmasına devam edememiş ve görüşmeler ertesi güne ertelenmişti. Ertesi gün (2 Ekim 1919)ise Damat Ferit Hükümeti'nin istifası üzerine heyetle görüşmek mümkün olamamış ve bu suretle İstanbul Hükümeti'nin tasarladığı

⁸⁰A. Sofuoğlu, *a.g.e.*, s.179-180; M. Akarslan, *a.g.e.*, s.100-110; M. İlgürel, *a.g.e.*, s.168-170; Z. Özdemir, *a.g.e.*, s.46-53.

plân da gerçekleştirememişti. Balıkesir heyeti, İstanbul'da bir müddet daha kaldı. Balıkesir delegeleri, yeni kurulan Ali Rıza Paşa Hükümeti'nden Harbiye Nazırı Cemal Paşa, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa, İzzet Paşa ve Pertev Paşa ile görüşme fırsatı bulmuş ve bazı hususlarda yardım vaadi almıştı. Ayrıca heyetin İstanbul'daki müspet çalışmaları ve propaganda faaliyeti de Heyet-i Temsiliye ve millî mücadele hesabına olumlu bir etki sağlamıştı. Heyet 12 Ekim'de Balıkesir'e döndü.⁸¹

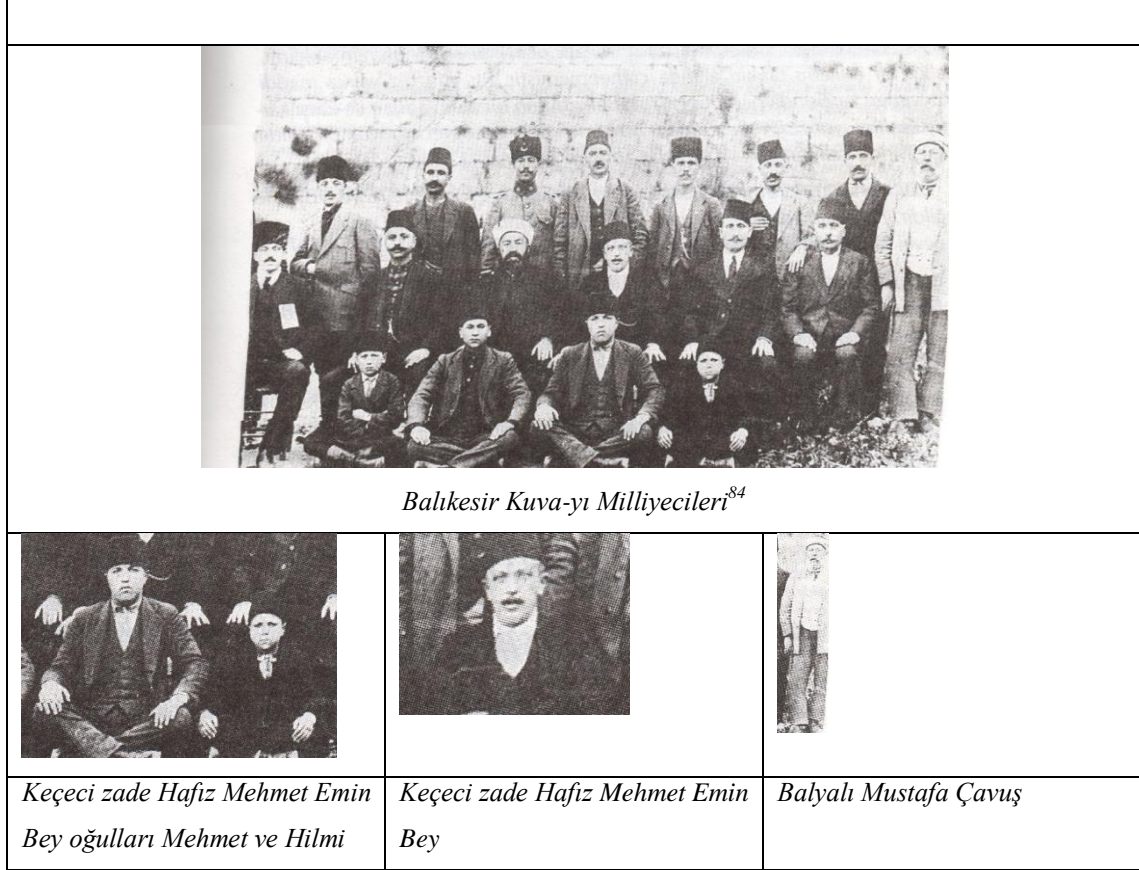
14. Kolordu bölgesindeki Türkler arasında görüş ve menfaat ayrılıkları birtakım gruplaşmalara yol açmıştı. İngilizlerin de özellikle Biga Yarımadası çevresinde, gizli etkinliklerde bulunuyor ve millî mücadele aleyhinde çalışıyordu. Esasen İngilizler, Çanakkale ve İstanbul boğazları doğusundaki bölgede, Anadolu ile boğazların fiilen irtibatını kesmek amacıyla, tampon bir hükümet kurmak üzere, Biga Yarımadası ve Adapazarı bölgesi halkını bağımsızlığa teşvik ile bu uğurda maddî ve manevî bütün fedakârlıkları göze almışlardı. Bu kışkırtmaların sonunda, adı geçen bölgelerde, millî mücadelenin uzamasına yol açan birçok ayaklanmalar meydana gelmişti. İşte bu kışkırtmaların ve düzensizliklerin arasında Birinci Anzavur Ayaklanması başlamıştı. Bu ayaklanmanın elebaşı ise İstanbul Hükümeti'nde Balıkesir'e mutasarrıf olarak atanması düşünülen Ahmet Anzavur'du.⁸²

Birinci Anzavur Ayaklanması, 1 Ekim 1919'da Anzavur Ahmet önderliğindeki Şah İsmail, Cambazlı Hakkı, Kadir, Aleksili Nuri, Sülüklü Davut gibi eşkıyaların Kuvayı Milliye aleyhine Manyas bölgesinde başlamıştır. Ayaklanmanın gittikçe genişlemeye başlaması üzerine, 14. Kolordu Komutan Vekili ve 61. Tümen Komutanı Albay Kazım (Özalp) Bey asileri yok etmek üzere hazırlıklara başladı. Balıkesir'de 15 yaşından büyükler askere çağırıldı. İhtiyarlar, gençler, hatta kadınlar ve sakatlar, vatansever halk ayağa kalkmıştı. Oluşturulan bu birlikler içerisinde Redd-i İlhak Heyeti Merkeziyesi üyelerinden Vâsıf (Çınar) Bey, Zarbalı Hulusi (Zarplı) Bey, Balıkesir Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey ve eşrafın büyük kısmı da yer almış ve mücadeleye katılmıştır. Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Kazım Bey kuvvetlerine henüz 14 yaşında olan oğlu Mehmet ve kâtibi ile katılmıştır. O, Anzavur ile mücadelesinde Anzavur'un esir aldığı subayları, topları ve Kuvayı Milliye süvarilerini kurtarmış, hatta Anzavur'un atını ele geçirmiştir. Birinci Anzavur Ayaklanması 25 Aralık 1919 tarihinde, isyan eden kuvvetlerin etkisiz duruma getirilmesi ile sona

⁸¹Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, C.II., 2. Kısım, s.41-42; M. İlgürel, *a.g.e.*, s.134-136.

⁸²Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, C.II., 2. Kısım, s.43.

ermiştir.⁸³ Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, belediye başkanı bir sivil olarak olağanüstü hizmetleri yerine getirmiştir. Bu durum onun hem rol model olan milli mücahit oluşu hem de milli mücadeleye, kurtuluşa olan güçlü inancı ile açıklanabilir.

Dördüncü Balıkesir Kongresi (19-21 Kasım 1919)'nde Anzavur'a karşı girişilen harekât tasvip görmüş, harekâta gayret gösterenler takdir edilmiştir. Milne Hattı'nın kabul edilmeyeceği tekrar ilan edilerek, bunun için 28 Kasım 1919 günü Balıkesir'de büyük bir protesto mitingi düzenlenmesine karar verilmiştir. Balıkesir Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, önce miting düzenleme heyetinde yer alarak Dördüncü Balıkesir Kongresi'nde de aktif olarak çalışmıştır. Dördüncü Balıkesir Kongresi'nde Balıkesir'deki Kuva-yı Milliye hareketinin Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Heyet-i Temsiliye'ye bağlı olduğunu duyurmak üzere Reddi-i İlhak unvanı Müdafaa-i Hukuk olarak değiştirilmiştir.⁸⁵

⁸³ İ. Görgülü, *a.g.e.*, s.299; K. Özalp, *a.g.e.*, s.66; *Balıkesir Ekspres*, 10.09.1987, s.2 (Aydın Ayhan, "Keçeci Hafız Mehmet Emin Efendi'nin Milli Mücadele Hatıraları"); M. İlgürel, *a.g.e.*, s.144-145.

⁸⁴Z. Özdemir, *a.g.e.*, s.49.

⁸⁵ M. Akarlan, *a.g.e.*, s.100; M. İlgürel, *a.g.e.*, s.169; Z. Özdemir, *a.g.e.*, s.45.

Kongrede alınan karar doğrultusunda, Batı Anadolu'daki Yunan işgalinin haksız ve hukuksuz olduğunu, işgal edilen yerlerin Türk Müslüman yurdu olduğunu, yine işgal edilen yerlerde yerli Rumların ve Yunan askerlerinin masum Türk Müslüman halka yaptıkları sistematik zulüm, işkence ve soykırım gibi vahşiyane hareketleri tüm dünyaya duyurmak amacıyla 28 Kasım 1919 tarihinde, belediye önünde, binlerce Balıkesirlinin katıldığı “*İzmir Mitingi*” adıyla bir miting düzenlendi. Düzenleme heyeti içerisinde Belediye Reisi Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey’in de yer aldığı miting Balıkesir Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesi tarafından organize edildi. Yapılan miting *İzmire Doğru* gazetesinin 30 Kasım 1919 tarihli nüshasında okuyucularına ulaştırılmıştır.⁸⁶

Balıkesir Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Kuva-yı Milliye kumandanı olarak; birlikleri oluşturma, sevk ve idare etme ve başarılı bir şekilde düşmanla savaşıma noktasında çok büyük yararlıkları görülen Balıkesir Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Heyet-i Merkeziye'nin 11 Ocak 1920 tarihli toplantısında Şeref Tabur Kumandanı olarak seçilerek taltif edilmiştir. Kendisi de bunu kabul ile, maiyetini seçmek üzere teşebbüse girişmiştir.⁸⁷

İngilizlerin baskısına dayanamayan Ali Rıza Paşa Hükümeti 3 Mart 1920 tarihinde istifa etti. Bu gelişme üzerine Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Mebusan Meclisine telgraf gönderilmesini istedi. Bu isteği emir telakki eden Balıkesir Müdafaa-i Hukuk Heyeti önce 5 Mart 1920'de sonra da 6 Mart 1920'de iki telgraf göndererek, Mustafa Kemal Paşa'nın yanında olduğunu gösterdi. 5 Mart 1920 tarihli telgrafi gönderenler: Heyet-i Merkeziye Üyeleri Vâsıf, Vehbi, Mehmet, Mehmet, Halil, Mustafa. Osman Nuri, Ahmet, Hazım, Ali Rıza, Hakkı beyler idi. 6 Mart 1920 tarihli telgrafi gönderenler ise Belediye Reisi Mehmet Emin, Aza Mehmet Şükrü, Aza Ahmet Talât, Aza Ahmet, Aza Hafız Mehmet, Aza Ahmet Şükrü, Aza Mehmet, Aza Mehmet, Aza Kâmil idi.⁸⁸

Beşinci Balıkesir Kongresi (10-22 Mart 1920)'nde, bir yandan önceki kongrede kararlaştırılan konularda çalışmalara devam edilmiş, diğer taraftan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti paralelinde yeni teşkilat tüzüğü kabul edilmiştir. Kongre bununla ilgili olarak yeni esaslar tespit etmiş, cephelerin harp kadroları da yeniden

⁸⁶M. Akarşlan, *a.g.e.*, s.100-110; M. İlgürel, *a.g.e.*, s.168-170; A. Sofuoğlu, *a.g.e.*, s.229; Z. Özdemir, *a.g.e.*, s.46-53.

⁸⁷M. İlgürel, *a.g.e.*, s.203.

⁸⁸Salim Gökçen, *Bozdağ'ın İşgali ve Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin İstifası*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2003, s.189, 194.

düzenlenmiştir. Yeni düzenleme ile kongreye Balıkesir’i temsilen katılan Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, aldığı 103 oy ile *Merkez Heyeti Maliye Kısmı*’nın reisliğine seçilmiştir. Kongrede gelir kaynakları, Kuva-yı Milliye’ye bağlı kadroların alacakları aylıklar gibi çeşitli mali kararlar alınmıştır.⁸⁹

Beşinci Balıkesir Kongresi daha toplanmazdan önce, 16 Şubat 1920 tarihinde İkinci Anzavur Ayaklanması Biga ve Gönen’de başlamıştır. Anzavur kuvvetleri önce Gönen’i ardından Bandırma’yı işgal etmiştir. Daha sonra biri Gönen-Balya, diğeri Susurluk üzerinden olmak üzere iki koldan Balıkesir üzerine yürüyüşe geçmiştir. Bu tehlike üzerine Balıkesir’deki 61. Tümen Komutanı Albay Kazım (Özalp) Bey, bağlı bulunduğu Bandırma’daki 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet (Met) Paşa’nın direktifi doğrultusunda tüm kuvvetleri Balıkesir’de toplamıştır. Toplanan milli kuvvetler içerisinde Salihli Cephesinden gelen Çerkez Ethem komutasındaki süvari ve piyadeden kurulu 2000 mevcutlu kuvvetler de bulunmaktaydı. Birinci Anzavur Ayaklanması sırasında göstermiş olduğu olağanüstü hizmetleri nedeniyle Balıkesir Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Çerkez Ethem Kuvvetlerine bağlı olarak Balıkesir Milis Süvari Alay Kumandanı olarak atanmıştır. Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey emrindeki *Kuvve-i Takibiye* adlı bu süvari birlikleri ile 14 Nisan-16 Mayıs 1920 tarihleri arasında 33 gün boyunca İkinci Anzavur Ayaklanmasının bastırılmasında yine olağanüstü bir şekilde mücadele etmiştir. Balıkesir Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey’in komutasındaki bu milis kuvvetleri zafer ile Balıkesir’e dönmüşlerdir. Balıkesir halkı, silah başındaki bu evlatlarını coşkun hislerle ve parlak bir merasimle karşılamıştır. Bu başarıyı sütunlarına taşıyan 16 Mayıs 1920 tarihli Zafer-i Milli gazetesi şu ifadeleri kullanmaktadır: “...milletin mukaddes mefkuresi uğrunda Harekât-ı Tedibiye’ye iştirak ederek pek büyük fedakârlıklar gösteren bu hamiyetli arkadaşlarımıza arz-ı hoş-âmedî eyler ve Balıkesir’in şerefini a’lâ etmiş olması itibariyle de ayrıca tebrik ve takdir etmeyi bir vecibe telakki ederiz.” Balıkesir Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey’in yazısı üzerine Balıkesir Heyeti Merkeziyesi 16 Haziran 1920 tarihinde aldığı kararla (92 numaralı karar), bu zaferi getiren Balıkesir Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey’in maiyetinde bulunan, büyük hizmet ifa etmiş olan Arnavut Arslan, Nuri Çavuş, Nazif, Hasan Çavuş, İbrahim Çavuş, Kâmil, Abdullah, Bayram oğlu Mehmet, Eyüp Çavuş, Keçeci İbrahim,

⁸⁹ Mustafa Albayrak, *Millî Mücadele Dönemi’nde Batı Anadolu Kongreleri (17 Mart 1919-2 Ağustos 1920)*, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998, s.173, 178-180; M. Akarlan, *a.g.e.*, s.116; M. İlgürel, *a.g.e.*, s.218-219, 288-289.

Laz Kara Hüseyin zade İbrahim adlı 12 kahraman mücahide mükafat olarak 15'er lira para ve takdirname vermiştir.⁹⁰ Bu davranış Balıkesir Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in liyakate verdiği önem ve değeri gösterir. Ayrıca emrindekilerin şeref ve haysiyetlerini düşündüğü onlara karşı merhametle, hak ve adaletle davranmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Balıkesir Heyet-i Merkeziyesi Mayıs ve Haziran 1920 tarihlerinde yoğun bir çalışma ile çeşitli kararlar almıştır. Alınan kararlardan biri (86 numaralı karar) Balıkesir Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey ile ilgilidir. Kararla Kırmastı (Mustafa Kemal Paşa), Gönen ve Biga harekâtına iştirak eden Balıkesir Süvari Müfrezesi ve Kuvâ-yı Takibiye Kumandanı Keçeci Hafız Mehmet Emin Bey'in harekât sırasında sarf ettiği 400 kûsur liranın kendisine ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁹¹ Afyonkarahisar Milletvekili Şükrü Hocaefendi'nin "*Balıkesir'i göz önüne alınız, Müslüman olarak, ayrıca bir hükümet olarak yaşıyordu... Balıkesir'in varidât-ı umûmiyesi 500.000 lira olduğu halde, müdafaa için 1.500.000 lira sarf etti...*"⁹² sözlerinden de anlaşılacağı üzere Milli Mücadele döneminde Batı Anadolu'da Balıkesir maddi ve manevi yönüyle nasıl öne çıktıysa, Balıkesir vilayetinde de Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey maddi ve manevi olarak öne çıkmıştır diyebiliriz.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, önce Gönen'de iken vücudunda çıkan çıban rahatsızlığından dolayı Balıkesir'de tedavi olmuştur. Tedavisi başarılı olunca da hemen yeniden milis kuvveti sayısını arttırmaya yani süvari toplama işine girişmiş ve sayısını 118'e ulaştırmıştır. Bu sırada yapılan düzenleme ile Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey komutasındaki Milis Süvari Alayı, Batı Cephesi Komutanlığına bağlı İzmir Kuzey Cephesi Komutanlığına bağlanmıştır. Yunan işgal kuvvetlerinin 22 Haziran 1920 tarihinde başlattıkları genel taarruz üzerine, bağlı bulunduğu İzmir Kuzey Cephesi Komutanı Albay Kazım (Özalp) Bey, Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'e süvarileriyle birlikte Balıkesir'den Akhisar'a gelmesini emretmiştir. Milli Süvari Alay Komutanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, 16 yaşındaki oğlu Mehmet, yaveri ve damadı İhtiyat Zabiti Kayyum zade İbrahim Sami Efendi ve süvarileri tren yoluyla önce Soğucak istasyonuna ardından da Akhisar'ın düşman işgaline uğramış olmasından

⁹⁰ K. Özalp, *a.g.e.*, s.66, 108-115, 126; İ. Görgülü, *a.g.e.*, s.299-300; Ahmet Aydın Bolak, "Balıkesir'de Kuvâ-yı Millîye Çalışmaları (Balıkesir Hey'et-i Merkezîyesi)", *Millî Mücadele'de Balıkesir*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Pamuk Ofset, İstanbul 1990, s.63,105-106; M. İlgürel, *a.g.e.*, s.224-226, 228-230; *Balıkesir Ekspres*, 10.09.1987, s.2 (Aydın Ayhan, "Keçeci Hafız Mehmet Emin Efendi'nin Milli Mücadele Hatıraları"); *Balıkesir Ekspres*, 15.09.1987, s.2 (Aydın Ayhan, "Keçeci Hafız Mehmet Emin Efendi'nin Milli Mücadele Hatıraları"); İ. S. Kayyum, *a.g.e.*, s.64.

⁹¹M. İlgürel, *a.g.e.*, s.246-247.

⁹² M. Albayrak, *a.g.e.*, s.180.

dolayı Soma üzerinden Kırkağaç'a gelir ve 23 Haziran 1920 gecesini Kırkağaç'ta geçirmişlerdir. Aynı gün Albay Kazım (Özalp) Bey, Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey ve süvarilerine süratle Harta istasyonuna gitmelerini emretmiştir. 24 Haziran 1920 sabahı Kırkağaç'tan Harta Boğazı'na doğru ilerleyen Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey ve süvarileri önce yaralı haldeki Akhisar Bölgesi Komutanı Erkân-ı Harp Reisi Binbaşı Derviş Bey ile karşılaşmış ve esir alınmasını önlemiştir. Daha sonra düşmanla yaklaşık bir saat kadar mücadele etmişler, ancak bir yandan süvari ve piyade kuvvetlerimizin çekilmesi diğer yandan düşmanın üstün kuvvetleri nedeniyle geriye çekilmek zorunda kalmışlardır.⁹³

Savaştepe yönünde kırsal ve dağlık alana çekilen Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey ve süvarileri, daha sonra Soma cephesinin de bozulduğunu öğrendiklerinde yaptıkları hareketle mutlak bir düşman çemberinden kurtulduklarını anlamışlardır. Cephe Komutanı Albay Kazım Bey, Yunanlıların üç tümenlik bir kuvvetle ileri harekate geçtiklerini zannederek bu kuvvetleri Savaştepe Bölgesinde durdurabileceğini ummaktaydı. Bu nedenle *Savaştepe Savunma Hattı* oluşturmuştu. Savaştepe kırsalında buldukları bölgede ve Gelembe'de bulunmaları yönünde emir almasına rağmen Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, gönüllü olarak Savaştepe'ye gelmiş ve Savaştepe Muharebesi içerisinde yer almak istediğini bildirmiştir. Bunun üzerine 29 Haziran 1920 sabahı başlayan düşman taarruzu karşısında kurulan savunma mevzilerinin sol yanında görevlendirilmişlerdir. Savaştepe'nin güneyindeki ormanlarda tertibat almış bulunan Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey ve süvarileri, şiddetli topçu ateşi altında ve ormanlık alanda kanlı çarpışmalarda bulunmuşlar, taarruz eden düşman kuvvetlerine karşın buldukları mevzileri korumuşlardır. Beş saat süren çok şiddetli ve kesintisiz bir muharebe sonrasında, Türk savunma mevzilerinin merkez ve sol cenahlarının direnmesine rağmen, sağ cenahta görevlendirilmiş olan Eşenli Yusuf Bey ve Said Bey komutasındaki Kuva-yı Milliye süvarileri geri çekilmeye başlamıştır. Sonra merkez cenah da geri çekilmeye başlar, işte bu noktada muharebeye inatla devam eden Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey ve süvarileri olmuştur. Bu durumu fark eden ve düşman tarafından çevrilip yok edilmemek için onlar da geri çekilmeye mecbur kalmıştır.

⁹³ K. Özalp, *a.g.e.*, s.137; İ. Görgülü, *a.g.e.*, s.252; *Balıkesir Ekspres*, 16.09.1987, s.2 (Aydın Ayhan, "Keçeci Hafız Mehmet Emin Efendi'nin Milli Mücadele Hatıraları"); *Balıkesir Ekspres*, 17.09.1987, s.2 (Aydın Ayhan, "Keçeci Hafız Mehmet Emin Efendi'nin Milli Mücadele Hatıraları"); M. İlgürel, *a.g.e.*, s.250-251; İ. S. Kayyum, *a.g.e.*, s.64, 67.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, çekilmelerinin en küçük unsurun da güvenli bir şekilde muharebe meydanının dışına çıkarılmasını sağlayarak olduğunu vurgular.⁹⁴

Gerçekten de Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, bir sivil olmasına karşın asker toplama, sevk ve idare etme gibi askerlik ile ilgili uzmanlık konularında kendi kendisini yetiştirmiş bir kahraman mücahittir. Aynı zamanda iyi bir strateji uzmanı ve kritik anlarda emrindekilerine önderlik edebilen iyi bir komutan idi. Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in bu özelliklerini anlamak için, yine kendisi gibi sivil olan ve bir milis kuvvetine komutanlık eden Zarbali zade Abdullah Hulusi Bey'in Soma Cephesinde yaşadığı talihsiz bir gelişme örnek verilebilir. 11 Temmuz 1919 günü Soma'nın Cinge⁹⁵-Cumalı⁹⁶ köyleri civarında, Yunan işgal kuvvetlerinin taarruzu üzerine Zarbali zade Abdullah Hulusi Bey'in komutasındaki Giresun-Balıkesir müfrezesi çatışmaya girmiştir. Daha sonra bir süre Giresun-Balıkesir müfrezesinden haber alınmamıştır. Zarbali zade Abdullah Hulusi Bey'in komutasındaki Giresun-Balıkesir müfrezesinin üstün Yunan ateşi karşısında hem dağınık bir şekilde çekildiği hem de kuvvetlerin dağıldığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine Soma Mıntıka Komutanlığı, birliklerin başında bulunan Balıkesirli Hulusi Bey (Zarbali zade Abdullah Hulusi Bey)'in asker kökenli olmamasından ötürü birliğin idaresini, Zarbali zade Abdullah Hulusi Bey)'in komuta ettiği birliğin bir müfrezesi olan Cumalı müfreze Komutanı Mülazım-ı Evvel Hüseyin Halet (Halit) Efendi'ye bırakılmıştır. 300'den fazla milis neferi bulunan Giresun-Balıkesir müfrezesinden geriye sadece 40 mücahit kalmış, Hulusi Bey ve Hüseyin Halet (Halit) Efendi dağılan kuvvetleri toplamaya çalışmışlardır.⁹⁷

Milis Süvari Alayı Komutanı ve Balıkesir Belediye Başkanı Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in kuvvetleri de bir akıncı müfrezeleri teşkilatı olarak kurulmuştur.⁹⁸

⁹⁴ K. Özalp, *a.g.e.*, s.140-141; M. İlgürel, *a.g.e.*, s.251-252; *Balıkesir Ekspres*, 17.09.1987, s.2 (Aydın Ayhan, "Keçeci Hafız Mehmet Emin Efendi'nin Milli Mücadele Hatıraları"); *Balıkesir Ekspres*, 18.09.1987, s.2 (Aydın Ayhan, "Keçeci Hafız Mehmet Emin Efendi'nin Milli Mücadele Hatıraları"); İ. S. Kayyum, *a.g.e.*, s.64; Şerafettin Yılmaz, *İstiklal Savaşında Balıkesir'e Bağlı Akhisar ve Soma Cepheleleri*, Balıkesir Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Balıkesir 1990, s.101-103.

⁹⁵ Manisa ili Soma ilçesi Cenkyeri mahallesi.

⁹⁶ İzmir ili Kınık ilçesi Cumalı mahallesi.

⁹⁷ Samet Arıcıoğlu, "*Milli Mücadelede Soma*", Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2018, s.75-78.

⁹⁸ Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında, sürekli ordu birliklerine mensup olmayan, sınır boylarında oturan ve düşmanı sürekli izleyen, düşman topraklarına akınlar ve sızma yapan, keşif faaliyetlerinde bulunan, gerektiğinde yol, geçit ve köprüleri emniyete alabilen askeri birliklere Akıncılar denilmiştir. Devlet akıncılar için kışla tahsis etmez, onlara maaş vermez, teçhizat ve silah sağlamazdı. Akıncılar silâhlarını kendileri temin ederler ve düşmandan aldıkları ganimetle geçinirlerdi. Buna karşılık devlete vergi vermekten muaf tutulurlardı. Akıncı olabilmenin bazı şartları vardı. Bunlar güçlü ve genç yiğitlerden seçilirdi. Akıncı beyini devlet tayin ederdi. Akıncıların tabi oldukları Akıncı kanunu vardı. Akıncılar binicilik, yüzme, sarp yerleri aşma ve at üstünde her türlü silâhı kullanabilme gibi yeteneklere

Yunan işgal kuvvetlerinin Balıkesir yönünde ilerleyişe devam etmeleri ve Balıkesir'in de işgali tehlikesi üzerine, 30 Haziran 1920'de, bütün mal ve mülkünü Balıkesir'de bırakmak zorunda kalan Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, ailesiyle birlikte Susurluk yoluyla Antalya'ya gitmiştir.⁹⁹

Yunanlılar özellikle Kuva-yı Milliye liderlerinin Balıkesir'de bırakmak zorunda kaldıkları mal ve mülklerine el koymuşlardır. Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey de bunlar arasında olup evi basılmış, varlıkları yağmalanmış, uydurma sebepler gösterilerek hukuken de mülkleri ve işletmeleri ellerinden alınmak istenmiştir. İleride doğabilecek hukukî itirazları ortadan kaldırmak için gazetelerde mahkeme ilanlarıyla duyurular yapılmış, güya haklarını arayabilmeleri için Balıkesir'e gelmeleri istenmiştir.¹⁰⁰

“Balıkesir 16 Teşrinievvel 336

Numara 2

Karesi Hukuk Mahkemesi Riyasetinden

Karesi Evkaf Dairesi tarafından aleyhine ikame edilen bedel-i icar davasından dolayı müdde-i aleyh olup namına münasil davetiye varakası meşruhatından gaaib-i aynel-beled olduğu anlaşılan Yenice mahallesinden Keçecizade Hafız Mehmed Emin Efendi hakkındaki davanın yövme'l-muhakemesi üçyüzotuzaltı senesi Teşrînisânîsinin yirmibeşinci Perşembe günü saat dört raddelerinde ta'lik kılınmış olduğundan yövm-i vakt-i mezkurede mumaileyh Hafız Mehmed Emin Efendi'nin bizzat veya bilvekâle Karesi Bidâyet Mahkemesi Hukuk Dairesi'nde isbât-ı vücûd etmesi, etmediği takdirde hakkında muamele-i gıyabiye icrâ kılınmış olmak üzere ilânen tebligat ifası mahkemece müttehiz karar iktizasından olmağla, Usûl-i Muhakeme-i Hukuk Kanunu'nun madde-i mahsusuna tevfiқан ilân olunur.”

“Karesi24 Temmuz 1922

Numara 11-401

Karesi Hukuk Mahkemesi Riyasetinden

Balıkesir'de Çiviciler Arastası'nda ticarethanesinde mukim Acim Gaffar Ağa mahdumu Celâleddin Efendi'nin Yenice Mahallesi'nde mukim

sahipti. Abdülkadir Özcan, “Akıncı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul, 1989, s.249-250; İ. S. Kayyum, *a.g.e.*, s.67-68.

⁹⁹*Balıkesir Ekspres*, 18.09.1987, s.2 (Aydın Ayhan, “Keçeci Hafız Mehmet Emin Efendi'nin Milli Mücadele Hatıraları”); *Balıkesir Ekspres*, 19.09.1987, s.2 (Aydın Ayhan, “Keçeci Hafız Mehmet Emin Efendi'nin Milli Mücadele Hatıraları”).

¹⁰⁰Aydın Ayhan, Hasan Âli Aksoy, *Kendi Yurdunda Esir Olmak İşgal Yıllarında Balıkesir*, Grafik-Tasarım-Baskı ve Cilt, Balıkesir 2011, s.263.

Halı Kumpanyası mağazası müdürü Keçecizade Hafız Mehmed Emin Efendi aleyhine ikame eylediği 457 lira 25 kuruş alacak davası için mumaileyh Hafız Mehmed Emin Efendi namına gönderilen davetiye varakası tehirine mumaileyhin Balıkesir'in işgali esnasında mahallelerinden infikak ederek iki seneden beri Antalya'da ticaretle iştigâl eylediği mütevâtir olduğu mahallesi heyet-i ihtiyâriyesi ve mubassırı tarafından verilen meşruhattan anlaşılmaqda ise de, ahvâl-i hazıra dolayısıyla bizzat tebligat ifâsına karar verilmiş olmağla mumaileyhin muhakemesine 338 senesi Ağustosunun otuzbirinci Perşembe günü alaturka saat iki raddelerinde rü'yet edileceğinden yövm-i mezkurda mumaileyhin bizzat veya bilvekâle isbât-ı vücûd etmediği takdirde muhakemesine gıyaben rü'yet edileceği Usûl-i Muhakeme-i Hukukiye Kanunu'nun mevadd-ı mahsûsasına tevfikân ilân olunur."

Kurtuluştan sonra Balıkesir'e dönen Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, işgalden önceki varlığına kavuşamayanlardan biridir. İşgalde el konulan mülklerini geri almak için açtıkları karşı davalarla uzun zaman uğraştı. Ancak zaruret içinde yaşamaktan kurtulamadı.¹⁰¹

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in Milli Mücadele döneminde neler yaptığını anlamak için Kazım Özalp Bey'in *Milli Mücadele 1919-1922 I* adlı eserinde onun hakkındaki şu sözleri yeterlidir:¹⁰² “*Bütün İstiklâl Muharebesi süresince fedakârlıkla çalışmış olan, Balıkesir Belediye Reisi merhum Keçecizade Hafız Emin Bey de, emrindeki Balıkesir süvarisi milisleriyle vazifelerini yaparak döndüler.*”

Cumhuriyet Döneminde Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey

1924 yılında, Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey milli mücadele döneminde gerek milli cephelerde ve gerek iç isyanların bastırılmasına hizmetleri ve yararlıklarından dolayı istiklal madalyası almaya TBMM'nce layık görülmüştür. Tutanaklara “*Balıkesir eşrafından sivil Keçeci zade Hafız Mehmet Efendi*” diye geçmiştir.¹⁰³

Keçeci Hafız Mehmet Emin Bey zade Mehmet Bey, milli mücadele döneminde “*Balıkesir Müdafaa-i Hukuk Milli Süvari Efradından*” olarak gerek milli cephelerde ve gerek iç isyanların bastırılmasına hizmetleri ve yararlıklarından dolayı (kırmızı

¹⁰¹ A. Ayhan ve diğ., *a.g.e.*, s.264.

¹⁰² K. Özalp, *a.g.e.*, s.126.

¹⁰³ TBMM (Zabıt Ceridesi) Tutanak Dergisi, 2. Dönem, 2.Yasama Yılı, (21.04.1340) 21 Nisan 1924, Kırküçüncü (İçtima) Birleşim, Birinci (Celse) Oturum, (C.8/1) C.1, s.953.

şeritli)istiklal madalyası almaya TBMM'nce layık görülmüştür. Tutanaklara “*Balıkesir eşrafından Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey oğlu Mehmet Efendi*” diye geçmiştir. Aynı şekilde Balyalı Mustafa Çavuş'un da milli mücadele döneminde “*Balıkesir Müdafaa-i Hukuk Heyetinden*” olarak gerek milli cephelerde ve gerek iç isyanların bastırılmasına hizmetleri ve yararlıklarından dolayı (kırmızı şeritli)istiklal madalyası almaya TBMM'nce layık görülmüştür.¹⁰⁴

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in Balıkesir'e unutulmaz hizmetlerinden biri de hiç kuşkusuz tadı uzun yıllar dillerden düşmeyen ve aktığı çeşmeleri günümüze kadar da ulaşan *Keçeci Suyu*'dur. Yerel bir kaynakta “*Mehmet Emin Efendi, 1925 yılında Balıkesirlilere içme suyunu getirmiş önemli bir şahsiyettir*” denilmek suretiyle Keçeci Suyu'nun 1925 yılında Balıkesir'e kazandırıldığı¹⁰⁵ iddia edilse de *Balıkesir'deki Çeşmeler* ile ilgili yapılan bir bilimsel çalışmada bu bilginin doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada Balıkesir ili Karesi ilçesi Karesi mahallesi sınırları içerisinde ve kitabesinde “*Balıkesir-Kurtuluş Çeşmesi- 6 Eylül 1338*”ifadesi bulunan Kurtuluş Çeşmesi'nin suyunun Keçeci Suyu olduğu ifade edilmiştir. Bu bilgiye göre Keçeci Suyu, 1925 yılından önceki tarihlerde Balıkesir'e getirilmiş olmalıdır.¹⁰⁶

Keçeci Suyu, Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in himmetiyle, Balıkesir halkının ve belediyenin de katkısıyla Susurluk tarafından getirilen suyun adıdır.¹⁰⁷ Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in damadı (büyük kızı Kadriye Hanım'ın eşi) Kayyum zade İbrahim Sami Bey, bu dönemde Balıkesir Sular İdaresinin başında olup, suyun getirilmesi ve şehir içinde dağıtılması sürecinde rol oynamıştır.¹⁰⁸ Getirilen su her mahalleye, her sokağa birer çeşme ile ulaştırılmış, çeşmelerin kitabelerine de “*Keçeci Suyu*” ifadesi mutlaka konulmuştur. Günümüzde bu çeşmeler bakımsızlıktan, suyu akmadığından dolayı yıkılmaya yüz tutmuş bir haldedir.

Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın istek ve direktifi ile Fethi (Okyar) Bey tarafından kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF), 1928-1929 yıllarında ülke genelinde yaşanan büyük kuraklık ve bunun sonucu kötü mahsul alınması, dünya ekonomik krizinin olumsuz etkileri ile kısa sürede ülke genelinde taraftar buldu. SCF, Balıkesir Vilayeti mahsulâtının ihraç edilememesinden dolayı

¹⁰⁴ BCA.30.10.00-195.337.2; *TBMM (Zabıt Ceridesi) Tutanak Dergisi*, 2. Dönem, 4.Yasama Yılı, 15 Şubat 1926, Ellialtıncı (İçtima) Birleşim, Birinci (Celse) Oturum, (C.22) C.1, s.199.

¹⁰⁵ [http://www.1Obalikesir.com/kececizade-hafiz-mehmet-emin-efendi/\(01.12.2020\)](http://www.1Obalikesir.com/kececizade-hafiz-mehmet-emin-efendi/(01.12.2020)).

¹⁰⁶ Abdulkaki Işıkkadoğan, “*Balıkesir Çeşmeleri*”, Yüksek Lisans Tezi, Van 2013, s.73-74; İsmail Hakkı Mercan, “Tarihi Çeşmeler”, *Balıkesir'im Dergisi*, Balıkesir 2009, s.75.

¹⁰⁷ M. R. Kıpçak, *a.g.e.*, 1973, s.223-224.

¹⁰⁸ B. İskender, *a.g.t.*, s.106; İ. S. Kayyum, *a.g.e.*, s.51-57.

hüküm süren iktisadi buhran ve bunun gibi daha ziyade ekonomik nedenlerle Balıkesir vilayeti genelinde de taraftar bulmuştur. Bunlardan biri olan Ayvalık'ta, SCF Ayvalık ilçe teşkilatı İlçe Başkanı Avni Baskın'ın önderliğinde 22 Eylül 1930 tarihinde düzenlenen bir törenle açılmıştır. SCF Ayvalık Ocağı kurulması için Balıkesir ili SCF Başkanı Dr. Nefi Ethem Bey ve Kâtip İbrahim Sururi Bey ile Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Beyde Ayvalık'a gelmiştir. Halk Balıkesir'den gelen heyeti karşılamış ve gelenler halka kısa bir konuşma yapmışlardır.¹⁰⁹ Bu bilgiden hareketle CHF'ndan olan Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in ihracatçı bir tüccar olarak yaşanan iktisadi buhranın bir neticesi olarak SCF'nın faaliyetlerine destek olmaktadır.

17 Kasım 1930'da SCF'nın kendisini feshetmesi, hemen ardından 23 Aralık 1930'da Menemen'de Kubilay'ın rejim karşıtlarınca şehit edilmesi gibi olağandışı gelişmeler yaşanmıştı. Menemen Olayı nedeniyle Balıkesir'de de örfi idare uygulanmaktaydı.¹¹⁰ Bunun üzerine Atatürk, Batı Anadolu illerine yönelik kapsamlı bir geziye çıkmış ve 27 Ocak 1931 günü İzmir'e gelmiştir.¹¹¹ Cumhurbaşkanı'nın Balıkesir'i de ziyaret edeceği Türk Dili gazetesinin 30 Ocak 1931 günkü sayısında "Gazi Hazretleri Şehrimizi Şerefliendirecekler" başlığı ile Balıkesir halkına birinci haber olarak duyurulmuştur.¹¹² Ancak, henüz hangi gün Balıkesir'e geleceği kesinlik kazanmamıştır. Cumhurbaşkanı'nın İzmir'de bulunduğu 6 Şubat 1931 sabahı, Balıkesir halkının hürmetlerini sunmak için Milletvekili Hayrettin (Karan) başkanlığında özel bir Balıkesir heyeti İzmir'e gitti. Bu özel heyet¹¹³ içerisinde Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey de yer almıştır. Heyet görevini icra edip ertesi günü 7 Şubat 1931 sabahı Balıkesir'e döndü. 6 Şubat 1931 Cuma günü saat 22.00'de, Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretleri de özel bir trenle İzmir'den Balıkesir'e hareket etti. 7 Şubat 1931 Cumartesi günü saat 12.20'de özel tren Balıkesir istasyonuna ulaştı. Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretleri Balıkesir'de mülki idare ve daha önce CHF'nda iken SCF'na geçmiş olan siyasilerle yaptığı yoğun görüşmelerden¹¹⁴

¹⁰⁹ Serap Taşdemir, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Ayvalık Teşkilatlanması ve 1930 Yılı Belediye Seçimleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, XIX/39, (2019/Güz), s.616.

¹¹⁰ Ömer Karakaş, "Balıkesir'de Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Teşkilatlanması ve Belediye Seçimleri", *Turkish Studies*, Sayı 8/5, (İlkbahar 2013), Ankara, s.367; Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul1992, s.273.

¹¹¹ <http://www.izmir.gov.tr/ataturk-un-hayatinda-izmir> (12.12.2020).

¹¹² *Türk Dili*, 30 Kânunusani 1931.

¹¹³ Bu heyet içerisinde Serbest Cumhuriyet Fırkası Balıkesir İl Başkanı Dr. Nef'i Ethem Bey de yer almaktaydı. M. Reşit Kıpçak, *Merhaba Balıkesir*, Balıkesir Belediyesi, Star Ofset Matbaacılık Ltd. Şti., İzmir 1999, s.149.

¹¹⁴ Ö. Karakaş, a.g.m., s.367; Cemil Koçak, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s.333. SCF Balıkesir İl teşkilatı içerisinde Barutçu zade Süleyman Efendi,

sonra geldiği özel treniyle 8 Şubat 1931 Pazar günü saat 03.00'te Balıkesir'den tekrar İzmir'e gitmek üzere ayrıldı.¹¹⁵ Cumhurbaşkanı çıkan olaylarda gerekli önlemleri almadığı, üzerine düşen görevi hakkıyla yerine getirmediği gerekçesiyle Balıkesir valisini değiştirmiş; Salim Özdemir (Günday) Bey yerine İbrahim Ethem (Akıncı) Bey atamıştır.¹¹⁶

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Balıkesir'de CHF'nın önde gelen isimlerinden biri olmuştur. Bu nedenle Balıkesir Belediye Meclisi'ndeki CHF heyeti içerisinde Keçeci zade Mehmet Emin Bey de yer almıştır.¹¹⁷

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in evi, Atalar caddesinde, ahşap ve geniş yapıya sahip iki katlı bir evdi. Eski saray sinemasına yakın bir konumda idi. Bu ev Keçeci zade Konağı olarak anılmaktaydı. Keçeci zade Konağı, 1920'lerde Balıkesir'in Yunan işgalinde. Yunanlılar tarafından işgal edilmiş ve karargâh olarak kullanılmıştır. Bu konak 1970'li yılların sonuna kadar kullanılır vaziyette idi. Önünde ise Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in yaptırdığı çeşme bulunmaktadır. Günümüzde eski konağın olduğu yerde yüksek katlı beton binalar bulunmaktadır. Çeşme yapı olarak ayakta durmakta ise de mermer tabelası sökülmüş ve kullanılamaz durumdadır.¹¹⁸

Keçeci zade Konağı zamanının tefrişata en uygun yapılarından biri olması hasebiyle devlet ricalinin de ikametine tahsis edildiği bir mekân olmuştur. Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Başkanı Kazım Özalp Paşa ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi (Çakmak) Paşa Balıkesir'e geldiklerinde Keçeci zade Konağı'nda kalmak suretiyle Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in konuğu olmuşlardır. TBMM Başkanı Kazım Özalp Paşa 21-24 Ağustos 1932 tarihlerinde Balıkesir'de kalmıştır. Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi (Çakmak) Paşa da kendisini ağırlayan Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'e baston hediye etmiştir.¹¹⁹

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in ailesi, bugün Keçeci soyadını taşımaktadır. Ancak Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in Balıkesir ili Karesi İlçesi Börekçiler Mahallesindeki nüfus kaydı sütununda soyadı satırı boştur. Bu durum onun

Bozok zade Mehmet Efendi, Bezzaz Celal zade Hafız Abdürrahim Efendi, Binbaşı Damadı Karakubur zade Rifat Efendi, Hacı Emin zade Ahmet Efendi, Balyalı Mustafa Çavuş, Vatan Eczanesi Sahibi Hacı Yakup Ağa zade Necmeddin Bey gibi Balıkesir eşrafından kimseler bulunmaktaydı. Bakınız Ö. Karakaş, a.g.m., s.364.

¹¹⁵ İ. Acar, a.g.e., s.79; M. R. Kıpçak, *Merhaba Balıkesir*, s.149-151.

¹¹⁶ İsmail Oğuz, *Kuva-yı Milliyecilikten Valiliğe: İbrahim Ethem Akıncı*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2017, s.153-155; Ö. Karakaş, a.g.m., s.367; C. Koçak, a.g.e., s.333.

¹¹⁷ Ö. Karakaş, a.g.m., s.367-368; *Hakimiyeti Milliye*, 24 Ekim 1930.

¹¹⁸ İ. Oğuz, a.g.e., s.142-143; Muhterem Öztürker ile 25.07.2018, 26.07.2018 ve 14.09.2018 tarihli görüşmelerden.

¹¹⁹ Muhterem Öztürker ile 25.07.2018, 26.07.2018 ve 14.09.2018 tarihli görüşmelerden.

soyadı alamadan vefat ettiğini göstermektedir. Oysa,21 Haziran 1934 tarihinde kabul edilen Soyadı Kanunu'na göre uygulanması aylarca devam eden ailelere soyadı verilmesi sırasında, Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey hayattadır. O, soyadını “Keçeci” olarak belirlemiş, ancak muhtemelen uzun süren hastalığından dolayı bu soyadını resmi olarak alamadan vefat etmiş olmalıdır. Aile fertleri de soyadı alımı bir sürecinde vefat ettiği için soyadını resmi olarak alamadığını düşünmektedir. “Keçeci” soyadını resmi olarak alma işi erkek çocuklarına kalmıştır.¹²⁰

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in Vefatı

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Gönen'de iken vücudunda bir çıban çıkması nedeniyle hastalanmıştır. 3 ay mücadele etmesine karşın hastalığı iyileşememiş ve vefat etmiştir.¹²¹ Ancak Soyadı Kanununun kabul edildiği 21 Haziran 1934 tarihinden itibaren uygulanmaya başlandığı ve kendisinin de 10 Aralık 1935 tarihinde vefat ettiği düşünüldüğünde, Balıkesir'in önder ve örnek şahsiyetlerinden biri olan Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in yaklaşık bir buçuk yıl resmi bir soyadı alıp bu soyadını Nüfus müdürlüğüne bildirmemesi düşünülemez. Bu süreçte hasta olduğu kesin olarak bilindiğine göre Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in 3 aydan çok daha fazla bir süre hastalığı ile mücadele ettiğini söyleyebiliriz.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in vefat tarihi konusunda da bir karışıklık söz konusudur. Balıkesir ili Karesi İlçesi Börekçiler Mahallesiindeki nüfus kaydında vefat tarihi 12.12.1935 olarak yazılmıştır. Oysa vefat haberini 11 Birinci Kânun 1935 Çarşamba günkü sayısında okuyucularına duyuran *Türk Dili* gazetesi Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in bir gün önce yani 10 Aralık 1935 tarihinde vefat ettiğini yazmaktadır.¹²² Bu bilgidен hareketle Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in 10 Aralık 1935 Salı günü vefat ettiğini, murislerinin 11 Aralık 1935 günü cenaze ve defin işleri nedeniyle resmî görevlilere ve nüfus idaresine resmî ölüm kaydını ancak 12 Aralık 1935 günü bildirildiğini ve bu nedenle de vefat tarihinin bu tarih olarak kaydedildiğini söyleyebiliriz.

11 Birinci Kânun 1935 Çarşamba günkü *Türk Dili* gazetesi, *İlimizden Haberler* kısmında verdiği Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in vefat haberinde “Balıkesir'in tanınmış tecimenlerinden Keçeci M. Emin üç aydan beri çekmekte olduğu hastalıktan kurtulamayarak dün vefat etmiştir. Cenazesi birçok tanıdıkları ve kalabalık bir halk

¹²⁰Muhterem Öztürker ile 25.07.2018, 26.07.2018 ve 14.09.2018 tarihli görüşmelerden.

¹²¹Muhterem Öztürker ile 25.07.2018, 26.07.2018 ve 14.09.2018 tarihli görüşmelerden.

¹²²*Türk Dili*, 11 Birinci Kanun 1935, s.2.

tarafından kaldırılmıştır. Keçeci M. Emin şehrimizde birçok yıllar belediye reisliği, umumî meclis üyeliği yapmış, şehre içme suyu getirilmesi için büyük nakdi yardımlarda bulunmuştur. Bugün muhtelif çeşmelere akmakta olan içme suyu bu sebeple 'Keçeci' adını taşımaktadır. Kendinin fakirlere, fakir cemiyetlerine çok yardım ve iyiliği dokunmuştur. Ailesinin acılarını paylaşır ve ölününün adını saygı ile anarız.” diyerek kısa bir açıklama yapma gereği duymuştur.¹²³

¹²³*Türk Dili*, 11 Birinci Kanun 1935, s.2.

Sonuç

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, 1879 yılında Balıkesir’de dünyaya gelmiştir. “Keçeci”, “Keçeci Hafız”, “Keçeci zade Emin Efendi”, “Belediye Başkanı Hafız Bey”, “Keçeci Hafız Emin Bey”, “Hafız Bey”, “Keçeci zade” gibi çok çeşitli lakaplarla anılmıştır.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey’in babası Ahmet Ağa, annesi Kamile Hanım’dır. Mustafa ve Hafız Şükrü Efendi adlı iki erkek kardeşi vardır. Balıkesir eşrafından Keçeci zadeler ailesindedir. Aynı zamanda ailenin kökleri Balyalı Mustafa Çavuş’a dayanmaktadır. Yaptığımız yerel tarih araştırmalarında ve sözlü tarih çalışmalarında Keçeci zade ailesinin 19. Yüzyıl ve öncesi köklerinde Balya kazası olduğunu; muhtemelen Keçecilik sanatını icra etmek üzere Balıkesir şehir merkezinde sakin olmaya başladıklarını ve zamanla da Balya kazası köklerinden tamamen koştuklarını söyleyebiliriz.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, eğitimine mahalle mektebinde başlamış, bu mektepte hafızlığa çalışmıştır. Aynı zamanda Balıkesir bilginlerinden dayısı Hafız Ramazan Efendi’den de özel ders almıştır. Henüz çocuk denecek yaşta hafız olmuştur. Ancak 12 yaşında iken babası Ahmet Ağa’nın vefat etmesi ile eğitimini yarıda bırakıp iş hayatına atılmıştır. Bu nedenle orta ve yüksek tahsil yapamamıştır.

12 yaşından itibaren ilk ticari faaliyeti olan meyve satıcılığı (manav), baba mesleği ve ilk sanatı olan ayakkabıcılık, Keten Hanı Kahvehanesini kiralayıp kahvecilik, Aşçı Hekim’in yanında aşçı çıraklığı, Keçeci Hacı Ali Usta yanında 2 yıl keçeci çıraklığı yapmış ve “keçeci” lakabı verilmiştir. Daha sonra ise ticarete yönelmiştir. Önce kendi başına daha sonra ise Abacı Hacı İsmail Usta ile ortak olarak yün ve yumak ticaretine başlamıştır. Madan Salih Ağa’dan kiraladığı dükkanlarda keçe imali yapmıştır. İmal ettiği keçeleri Manyas Koşu Panayırı’nda satarak ilk ticari başarısını elde etmiştir. Keçeciliğe ek olarak Madan Salih Ağa ile zahire ticareti de yapmıştır. 20 yaşında Şark Halı Kumpanyası Balıkesir yün ve yapağı mubayaa memuru olmuştur. O zeki, yetenekli, ileri görüşlü, girişimci bir tüccardır. Kısa zamanda yeni işinde ilerler ve elde ettiği ticari başarılar ve sermaye ile memleketin birinci derece tüccarlarından olmayı başarır.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Balıkesir sevdalısı olarak elde ettiği kazanç ile yaşadığı şehre yatırım yapmış ve bir un fabrikası kurmuştur. Zamanla

fabrikasını yeni teknoloji ile geliştirmiştir. Daha sonra bu fabrika Balıkesir'in Yunan işgaline uğraması ile 2 yıl kullanılamamıştır.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in bu ilerleyişi Birinci Dünya Savaşı başlangıcına değin aralıksız olarak sürmüştür. Serveti mühim bir yekûn tutan Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Birinci Dünya Savaşı yıllarında külliyyetli afyon mubayaası ve The Oriental Carpet Manufactures Ltd. bünyesinde İngiltere'ye yün ihracatı yapmıştır. O savaş dolayısıyla fiyatların düşmesinden dolayı çok zarara uğramış ve bunun neticesi olarak kısmî felç geçirmiştir.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Balıkesir'in önde gelen ihracatçılarından. Bu özelliği nedeniyle Balıkesir Ticaret Odası Başkanlığı yapmıştır. Hem Osmanlı Devleti hem de Türkiye Cumhuriyeti devrinde bu konumunu devam ettirmiştir.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Balıkesir'de hayır eserleri de bırakmıştır. Bunlardan biri ve belki en önemlisi kendi adıyla anılan Keçeci Suyu'dur.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Halil Efendi ile Emine Hanım'ın kızları olan Fatma Hanım ile evlenmiştir. Çiftin Kadriye, Ahmet Nazmi, Mehmet, Hilmi ve Bedriye olmak üzere beş çocuğu dünyaya gelmiştir.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, iki ayrı dönem halinde olmak üzere toplam üç yıla yakın Balıkesir belediye başkanlığı yapmıştır.

1919 yılında, Balıkesir'in elektrik ile aydınlatılması için girişimde bulunmuş ancak sürecin uzaması ve ardından da Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey Yunan işgali üzerine Balıkesir'i terk etmek zorunda kaldığı için, bu başvuru Yunan İşgal Kumandanlığı tarafından iptal edilmiştir.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Milli Mücadele döneminde Balıkesir Belediye Başkanı olarak hemen her kararda, her faaliyette imzası bulunan aktif bir kişi olmuştur. O Balıkesir'de düzenlenen tüm kongrelere katılmış ve Heyet-i Merkeziye içerisinde Balıkesir merkez kazadan aktif bir üye olarak yer almıştır. İzmir Büyük Kongresine katılmış, kongrede başkan vekilliği yapmıştır. Balıkesir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisliği, Alacamescid toplantıları ve diğer tüm toplantılara katılmış, Balıkesir kongrelerinde Heyet-i Merkeziye üyeliği, protesto telgrafi çekilmesi, İstanbul Hükümeti yetkilileri ile görüşme, miting düzenleme heyeti başkanlığı yapmıştır.

Hem Anzavur ile hem de Yunan işgal kuvvetleri ile savaşmak üzere Balıkesir Müfrezesi Tabur Komutanlığı, Balıkesir Milli Alay Komutanlığı yapmıştır. Anzavur Takip Harekâtında, Yunan işgal kuvvetlerine karşı Akhisar ve Soma cephelerinde,

Bergama Baskını ve Savaştepe Muharebelerinde olağanüstü yararlılıkları görülmüş ve takdir-taltif edilmiştir. Milli Mücadele döneminde Balıkesir vilayetinde Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey maddi ve manevi olarak öne çıkmıştır.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey Milli Mücadele döneminde oldukça aktif bir hayat geçirmiştir. İzmir'in işgali sonrasında düzenlenen toplantılarda yer almıştır. Milli mücadele uğruna servetini harcamıştır. Bilge bir lider olarak asker kaydına girişmiş, tek tek süvari toplamıştır. Bu dönemde gerçekleşen her olay ve olgunun içerisinde Milli egemenlikten, bağımsızlıktan, düzen ve asayişten, hukukun üstünlüğünden yana olmak suretiyle yer almıştır.

Yunan işgal kuvvetlerinin Balıkesir yönünde ilerleyişe devam etmeleri ve Balıkesir'in de işgali tehlikesi üzerine, 30 Haziran 1920'de, bütün mal ve mülkünü Balıkesir'de bırakmak zorunda kalan Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, ailesiyle birlikte Susurluk yoluyla Antalya'ya gitmiştir. Antalya'da zafere kadar kalmıştır.

Yunanlılar onun Balıkesir'de bırakmak zorunda kaldığı tüm mal ve mülklerine el koymuşlardır. Kurtuluştan sonra Balıkesir'e dönen Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, işgalden önceki varlığına kavuşamayanlardan biri olmuştur. İşgalde el konulan mülklerini geri almak için açtığı karşı davalarla uzun zaman uğraşmış ancak zaruret içinde yaşamaktan kurtulamamıştır.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey 1924 yılında, milli mücadele döneminde gerek milli cephelerde ve gerek iç isyanların bastırılmasına hizmetleri ve yararlıklarından dolayı istiklal madalyası almaya TBMM'nce layık görülmüştür.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey milli mücadeleye ailesiyle katılmış bir milli mücahittir. Onunla oğlu Mehmet, damadı İbrahim Sami ve Balyalı Mustafa Çavuş da mücadele etmiş ve TBMM'nce istiklal madalyası almaya layık görülmüştür.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, Cumhuriyet döneminde de siyasal olay ve olguların içerisinde yer almıştır. Balıkesir CHF'nın önde gelen şahsiyetlerinden biri olarak Belediye Meclisi'nde yer almıştır. CHF'sından olmasına rağmen Balıkesir'in tanınmış tüccarlarından ve sevilen eşraflarından biri olarak SCF'nın Balıkesir'de teşkilatlanmasına yardımcı olmuştur.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in Keçeci zade Konağı olarak anılan evi milli mücadele döneminde pek çok toplantıya tanıklık etmiş bir mekân olmuştur. Bu mekân Cumhuriyet döneminde başta TBMM Başkanı Kazım Özalp Paşa ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi (Çakmak) Paşa olmak üzere devlet ricalinin ikametine tahsis edilmiştir.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey, hem soyunu, aile köklerini hem de kendi mesleğini ifade eden “*Keçeci*” soyadını almıştır.

O, 10 Aralık 1935 günü henüz 56 yaşında iken vefat etmiştir. Görece kısa ömrüne pek çok iş ve hizmet sığdırmış bir milli mücahit olarak bu dünyadan ahirete göçmüştür.

Kaynaklar

BOA.DH.UMVM.74-28.

BOA.DH.KMS.52-31, s.1-5.

BCA.30.10.00-195.337.2.

Karesi İlçe Nüfus Müdürlüğü Arşivi.

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey Özel Arşivi

Keçeci zade Hafız Mehmet Emin, “Mektup”, Eylül 1337 (Eylül 1921). (TBMM Karesi Mebuslarına Yazılmış Mektup).

Salnameler ve Gazeteler

Balıkesir Postası, 13-27 Mart 1945 (Fevzi Hatipoğlu, “*Balıkesir’de Kuvâ-yi Milliye Nasıl teşekkül Etti?*”).

Balıkesir Postası, 14-23 Nisan 1950 (Vehbi Bolak, “*Hâtırat*”).

Balıkesir Ekspres, 09.09.1987, s.2. (Aydın Ayhan, “Keçeci Hafız Mehmet Emin Efendi’nin Milli Mücadele Hatıraları”).

Balıkesir Ekspres, 10.09.1987, s.2. (Aydın Ayhan, “Keçeci Hafız Mehmet Emin Efendi’nin Milli Mücadele Hatıraları”).

Balıkesir Ekspres, 15-19 Eylül 1987, s.2. (Aydın Ayhan, “Keçeci Hafız Mehmet Emin Efendi’nin Milli Mücadele Hatıraları”).

Balıkesir Ekspres, 12 Ocak-16 Şubat 1988 (Aydın Ayhan, “*General Kemal Balıkesir’in Millî Mücadele Hatıratı*”).

Balıkesir Ticaret ve Sanayi Odası Salnamesi 1926, Hüsn-i Tabiat Matbaası, İstanbul 1926.

Bozkurt, 25 Kasım 1971, s.3.

Hakimiyeti Milliye, 24 Ekim 1930.

Hüdâvendigâr Vilayeti Salnamesi 1296.

Hüdâvendigâr Vilayeti Salnamesi 1297.

Karesi Vilayeti Salnamesi 1305.

Türk Dili, 30 Kânunusani 1931.

Türk Dili, 11 Birinci Kanun 1935, s.2.

Türk Dili, 5 Ekim 1951 (Hayrettin Karan, “Ege’de Yanan İhtilâl Meş’alesi, İstiklal Harbinde Atılan İlk Kurşun”).

İnceleme ve Araştırma Eserler

ACAR, İ., *Atatürk’ün Balıkesir Ziyaretleri, Manevî Dünyası ve Balıkesir Hutbesi*, Balıkesir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, Akça Form Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti., Balıkesir 2010.

AKARSLAN, M., *Türk Milli Mücadelesi’nin Balıkesir Cephesi*, Balıkesir Valiliği Kültür Yayınları, Öteki Yayınevi, Ankara 1998.

AKPINAR, D. ve BİROL, N., “Osmanlı’dan Cumhuriyete Sivas Vilâyetinde Dokuma Sektörü ve Gelişimi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.16, S.2, 2015, s.215-238.

AKPINARLI, K. K., *Balıkesir Şehir ve Belediye Tarihi*, Balıkesir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, Dileksan Kağıtçılık Sanayi Tic. Ltd. Şti., Balıkesir 2009.

AKPINARLI, K. K., “Keçeci Hafız Mehmet Emin”, *Kaynak*, S.36, Üçüncü Yıl, 19 İkincikânun 1936, Balıkesir Halkevi, s.917.

AKPINARLI, K. K., “Keçeci Hafız Mehmet Emin”, *Kaynak*, S.37, 19 Şubat 1936, Balıkesir Halkevi, s.11-12.

ALBAYRAK, M., *Millî Mücadele Dönemi’nde Batı Anadolu Kongreleri (17 Mart 1919-2 Ağustos 1920)*, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998.

ARICIOĞLU, S., “*Millî Mücadelede Soma*”, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2018.

AYGÜN, S., “692 No’lu Balıkesir Şer’iye Sicil Defteri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)”, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2005.

AYHAN, A.-AKSOY, H. Â., *Kendi Yurdunda Esir Olmak İşgal Yıllarında Balıkesir*, Grafik-Tasarım-Baskı ve Cilt, Balıkesir 2011.

AYHAN, A., “İzmir’in İşgali Sırasında Balıkesir”, *Millî Mücadele’de Balıkesir*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Pamuk Ofset, İstanbul 1990, s.157-177.

BALCI, E., “Osmanlı Panayırları İçin Bir Envanter Denemesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 174, 2008, s.137-170.

BAYAR, C., *Ben de Yazdım*, C.5, Baha Matbaası, İstanbul 1967.

- BOLAK, A. A., “Balıkesir’de Kuvâ-yi Millîye Çalışmaları (Balıkesir Hey’et-i Merkezîyesi)”, *Millî Mücadele’de Balıkesir*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Pamuk Ofset, İstanbul1990.
- BOLAK, M. V., “Milli Mücadele’de Balıkesir, Kuvâ-yi Millîye Hareketi Nasıl Doğdu? Nasıl Büyüdü ve Kuvâ-yi Millîyeciler Nasıl Çalıştı?”, *Millî Mücadele’de Balıkesir*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Pamuk Ofset, İstanbul1990, s.157-177.
- ÇANTAY, H. B., *Kara Günler ve İbret Levhaları*, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1964.
- ÇAVULDUR, E., “Balıkesir Tarihçesine İlgili Eski Bir Vesika”, *Kaynak*, S.60, Balıkesir 1937, s.317-318.
- ÇELEBİ, M., “İzmir’in İşgalinden Önce Şehzade Abdürrahim Başkanlığında Anadolu’ya Gönderilen Nasihat Heyeti (Anadolu Heyet-i Nasîhası): 16 Nisan-18 Mayıs 1919”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.VI, Ankara, Temmuz 1990, S.18, s.561-589.
- ÇELİK, Ş.-ÖNCÜ, F., *Balıkesir’de Zaman ve Mekân*, Balıkesir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, Kristal Reklam ve Matbaacılık Hizmetleri San. Tic. Ltd. Şti., İstanbul 2012.
- ÇEVİK, Z., *Milli Mücadele’de Müdafaa-i Hukuk’tan Halk Fırkası’na Geçiş (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002.
- ÇEVİK, Z., *Kuvâ-yı Milliye Şehri Balıkesir Kent’in Yakın Tarihinden Sosyal ve Kültürel İzler*, Petek Ofset Basın Yayın Ltd. Şti., Balıkesir 2017.
- ÇEVİK, Z., “Batı Anadolu’da Kuva-yı Milliyeci Bir Aydın: Hasan Basra (Çantay) Bey”, *Kuva-yı Milliye’nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyum Bildirileri 6-8 Eylül 2009 II. Kitap*, Yayına Hazırlayan: Oktay Gökdemir, İzmir Büyükşehir Belediyesi, BMS Matbaacılık, Ankara 2010, s.107-121.
- DOĞAN, M. A., “*Milli Mücadele’de Balıkesir*”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987.
- DURMAZ, U., “*Güney Marmara Panayırları*”, Doktora Tezi, Ankara 2016.
- GÖKÇEN, S., *Bozdağ’ın İşgali ve Ali Rıza Paşa Hükümeti’nin İstifası*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2003.
- GÖRGÜLÜ, İ., *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara1993.
- İŞIKAKDOĞAN, A., “*Balıkesir Çeşmeleri*”, Yüksek Lisans Tezi, Van 2013.
- İÇPINAROĞLU, M. (Eczacı), *Balıkesir’imizden Tarih ve Hatıralar*, 1989(Basılmamış Anılar ve Düşünceler).

- İLGÜREL, M., *Millî Mücadele’de Balıkesir Kongreleri*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, İstanbul1999.
- İLGÜREL, M., “Balıkesir Kongrelerinin Milli Mücadeledeki Hizmetleri”, *Millî Mücadele’de Balıkesir*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Pamuk Ofset, İstanbul1990, s.179-186.
- İSKENDER, B., “*Mahalli İdarelerin Kuruluş Sürecinde Balıkesir Belediyesi (1864-1922)*”, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2009.
- JAESCHKE, G., *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Türk AKDITYK Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970.
- KARAKAŞ, Ö., “Balıkesir’de Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın Teşkilatlanması ve Belediye Seçimleri”, *Turkish Studies*, S.8/5, (İlkbahar 2013), s.357-375, Ankara.
- KAYYUM, İ. S., *Vatan İşlerinde Cür’etkâlıklarım Hacı Kayyumoğlu İbrahim Sami*, Yayına Hazırlayan: Kahraman Bostancı, Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları, Balıkesir (Irmak Baskı Tesisleri, Bursa) 2006.
- KERİMOĞLU, H. T., “İzmir’de Ticari İşletmeler”, *İzmir Ansiklopedisi*, Tarih Cildi, 2013, s.118-124.
- KIPÇAK, M. R., *Turistik-Ekonomik Balıkesir*, Acar Matbaası, 1968.
- KIPÇAK, M. R., *50. Yılda Balıkesir*, Balıkesir Ticaret Odası, Balıkesir 1973, (Ankara: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası).
- KIPÇAK, M. R., *Merhaba Balıkesir*, Balıkesir Belediyesi, Star Ofset Matbaacılık Ltd. Şti., İzmir 1999.
- KOÇAK, C., *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- KUMAŞ, N., “*II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Sosyal Hayat (1876-1909)*”, Doktora Tezi, Bursa 2011.
- MERCAN, İ. H., “Tarihi Çeşmeler”, *Balıkesir’im Dergisi*, Balıkesir 2009, s.75.
- MUTAF, A., *Salnâmelerde Karesi Sancağı (1847-1922)*, 1997.
- OĞUZ, İ., *Kuva-yı Milliyecilikten Valiliğe: İbrahim Ethem Akıncı*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2017.
- ÖÇAL, İ. C., *Soyağacı (Şecere)*, (Yayınevi Yok), Ankara 1997.
- ÖNTUĞ, M. M., “*XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Balıkesir Şehrinin Fiziki, Demografik ve Sosyo-ekonomik Yapısı*”, Doktora Tezi, Konya 2003.

- ÖZALP, K., *Millî Mücadele 1919-1922 I*, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- ÖZCAN, A., “Akıncı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1989, s.249-250.
- ÖZDEMİR, Z., *Balıkesir Bölgesinde Millî Mücadele Hareketleri*, Tisamat Basım Sanayii, Ankara 1997.
- ÖZSARI, M., *Balıkesir Kuva-yı Milliyecileri*, Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, Printer Ofset Matbaacılık San. Tic. A.Ş., İzmir 2019.
- SARIHAN, Z., *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I (Açıklamalı Kronoloji) Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919)*, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.
- SEZEN, T., *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006.
- SOFUOĞLU, A., *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.
- SU, K., *XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Balıkesir Şehir Hayatı*, İstanbul 1937.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., *Karesi Vilâyeti Tarihçesi*, Yayına Hazırlayan Abdülmecit Mutaf, Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı, Petek Ofset, Balıkesir 2000.
- TAÇALAN, N., *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, Hür Yayınları, İstanbul 1981.
- TANÖR, B., *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.
- TANSEL, S., *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.
- TAŞDEMİR, S., “Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Ayvalık Teşkilatlanması ve 1930 Yılı Belediye Seçimleri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, XIX/39, (2019/Güz), s. 613-634.
- TBMM (*Zabıt Ceridesi*) *Tutanak Dergisi*, 2. Dönem, 2.Yasama Yılı, (21.04.1340) 21 Nisan 1924, Kırküçüncü (İçtima) Birleşim, Birinci (Celse) Oturum, (C.8/1) C.1, s.953.
- TBMM (*Zabıt Ceridesi*) *Tutanak Dergisi*, 2. Dönem, 4.Yasama Yılı, 15 Şubat 1926, Ellialtıncı (İçtima) Birleşim, Birinci (Celse) Oturum, (C. 22) C.1, s.199.
- TEKELİ, İ.-İLKİN, S., *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

TORUN, H., “961 Nolu Karesi Ayniyat Defteri”, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2002.
TUNÇAY M., *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1992.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, *Sivas Kongresi ve Heyet-i Temsiliye Devri İstanbul’un İtilâf Devletleri Tarafından Resmen İşgali Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin Kurulması Batı Anadolu ve Trakya Cephelerinde Yunan İleri Harekâtı (4 Eylül 1919-9 Kasım 1920)*, II. C.2. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999.

ÜNLÜYOL, A., “Şeriyeye Sicillerine Göre XVIII. Asrın İlk Yarısında Balıkesir (1700-1730)”, Doktora Tezi, Bursa 1995.

VARDİ, H., “Osmanlı Dönemi Balıkesir Hamamları”, Yüksek Lisans Tezi, Van 2010.
YAZICI N., “Karesi Gazetesinde Gönen”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.33-34, Mayıs-Kasım 2004, s.131-165.

YILMAZ, Ş., *İstiklal Savaşında Balıkesir’e Bağlı Akhisar ve Soma Cepheleri*, Balıkesir Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Balıkesir 1990.

Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey, *1920’de Balıkesir-Balıkesir Rehberi (1920)*, Balıkesir Valiliği Kültür Yayınları, Alem Basımevi, Balıkesir 1997.

İnternet Kaynakları

<http://bato.org.tr/eski-baskanlar/?lang=tr> (07.12.2020).

<https://sozluk.gov.tr/> (01.12.2020).

https://www.balikesir.bel.tr/documents/file/bb_StrategicPlanFiles/BBB_Stratejik_Plan_2020-2024.pdf (12.12.2020) (Balıkesir Büyükşehir Belediyesi, *Stratejik Plan 2020-2024*, 2019, s.101-102).

<https://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/>(12.12.2020).

<http://10balikesir.com/kose-yazilari/kececizade-hafiz-mehmet-emin-efendi.html> (07.12.2020).

<http://www.10balikesir.com/kececizade-hafiz-mehmet-emin-efendi/> (01.12.2020).

<http://www.izmir.gov.tr/ataturk-un-hayatinda-izmir> (12.12.2020).

<https://www.hukukmedeniyeti.org/mubayaa-memuru/nedir/> (22.12.2020).

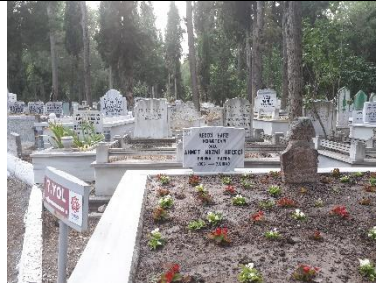
<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8428.pdf> (22.12.2020).

Sözlü Kaynaklar

Muhterem Öztürker ile 25.07.2018, 26.07.2018 ve 14.09.2018 tarihli görüşmelerden.
Kâmil Aslıer ile 30.11.2020, 01.12.2020 tarihli görüşmelerden.

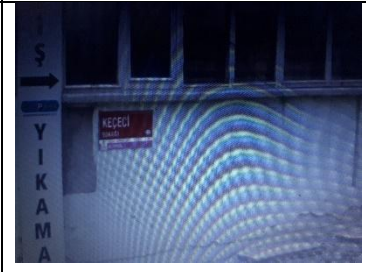

Oğlu Keçeci zade Ahmet Nazmi Bey¹²⁶

Balıkesir Başçeşme Mezarlığında

Günümüzde Altıeylül İlçesi Altıeylül Mahallesi Atalar Caddesinde Bulunan Harabe Durumdaki Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in Çeşmesi ve Mevcut Olmayan Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in Konağının Yerindeki Çok Katlı Binalar ile Altıeylül İlçesi Altıeylül Mahallesindeki Keçeci Sokak

¹²⁶Fotoğraf Keçeci zade Hafız Mehmet Emin Bey'in torunlarından Muhterem Öztürker Arşivinden alınmıştır.

Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin Dönemi Türkiye'nin Kıbrıs Politikası (1962-1965)

Ercan Karakoç*

ORCID: 0000-0002-5859-8661

Mithat Olkun**

ORCID: 0000-0001-7579-4819

Öz

Bu çalışmada Feridun Cemal Erkin'in dışişleri bakanı olarak görev yaptığı dönemdeki Türkiye'nin Kıbrıs politikası ele alınmıştır. Erkin, Cumhuriyetin ilanından sonra dışişleri bakanlığına intisap ederek, diplomasi kariyerine başlamıştır. Hatay meselesine dair yazmış olduğu raporla, Atatürk'ün dikkatini çekerek Türkiye'nin Hatay'ı ilhakına yönelik politika oluşturmasında önemli rol oynamıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında ve hemen sonrasında Ankara'da Genel Sekreter yardımcısı ve Genel Sekreter olarak dönemin Türk liderleriyle birlikte çalışmıştır. Bilahare sırasıyla Roma, Washington, Madrid, Paris ve Londra gibi önemli başkentlerde Türkiye'yi büyükelçi olarak temsil etmiştir. Bu yıllarda, Türk dış politikasının Batı merkezli şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. 27 Mayıs 1960 Darbesi sonrasında İsmet İnönü liderliğinde kurulan üç hükümette dışişleri bakanı olarak görev yapmıştır. Bu dönemde Türk hariciyesinin en önemli sorunlarından biri olan Kıbrıs meselesinin çözümü için yoğun çaba sarf etmiştir. Türk Hava Kuvvetleri onun döneminde Kıbrıs üzerinde uçuş ve bombardıman gerçekleştirmiştir. Keza adaya Birleşmiş Milletler Barış Gücü'nün gelmesi de Erkin döneminde olmuştur. Özellikle Washington büyükelçisi iken Türkiye'nin NATO'ya giriş sürecinde aktif bir rol oynayan Erkin, yıllar sonra, ünlü Johnson Mektubu sonrasında ABD ile ilişkilerin gerginleşmesi üzerine Türk diplomasisinin yeniden şekillenmesi sürecinde bu defa Sovyet Rusya ile ilişkileri geliştirmeye çalışmıştır. Ayrıca onun döneminde uzun yıllar ihmal edilen Arap dünyası ile yeniden temasa geçilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Feridun Cemal Erkin, Diplomasi, Kıbrıs, Türk Dış Politikası, Johnson Mektubu, Sovyetler Birliği, Arap Dünyası

Gönderme Tarihi: 11/11/2020

Kabul Tarihi:26/12/2020

* Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, ercankarakoc@hotmail.com.

**Doktora Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, mithatolkun86@gmail.com.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

KARAKOÇ, E. ve OLKUN, M., "Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin Dönemi Türkiye'nin Kıbrıs Politikası (1962-1965)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2311-2330.

Turkish Policy towards Cyprus during the Foreign Ministry of Feridun Cemal Erkin (1962-1965)

Ercan Karakoç*

ORCID: 0000-0002-5859-8661

Mithat Olkun**

ORCID: 0000-0002-5080-6454

Abstract

In this manuscript, Turkish policy towards Cyprus during the Foreign Ministry of Feridun Cemal Erkin was studied. After the proclamation of the Republic, he joined in the Ministry of Foreign Affairs and started his diplomacy career. He called Atatürk's attention with his report on Hatay Issue and played an important role in Turkish policymaking for Hatay annexation. He worked with the Turkish leaders of the period as the Deputy Secretary General and Secretary General in Ankara during and immediately after World War II. Later, he represented Turkey as ambassador in major capitals such as Rome, Washington, Madrid, Paris and London respectively. During these years, he played a significant role in shaping Turkish foreign policy with the Western-oriented. He served as Foreign Minister in three governments established under the leadership of the İsmet İnönü after the Coup of May 27, 1960. During this period, he made an intense effort to find a solution to the Cyprus Dispute, which was one of the main concerns of the Turkish Foreign Ministry. Turkish Air Force carried out low flying and bombardment over Cyprus during his time. Likewise, the arrival of the UN Peace Corps to the island also became in the Erkin period. While being ambassador to Washington, Erkin particularly had played an active role in accession process of Turkey for NATO. Years later, he worked to improve the relations with the Soviet Union this time after the Johnson letter which gave rise to problems with the US. Also, new diplomatic relations were established with the long-neglected Arab world.

Keywords: Feridun Cemal Erkin, Diplomacy, Cyprus, Turkish Foreign Policy, Johnson Letter, Soviet Union, Arab world.

Received Date: 11/11/2020

Accepted Date: 26/12/2020

*Associate Professor Doctor, Yıldız Technical University, Department of Humanities and Social Sciences, ercankarakoc@hotmail.com.

**PhD student, Yıldız Technical University, Atatürk's Principles and Revolution History Department, mithatolkun86@gmail.com.

You can refer to this article as follows:

KARAKOÇ, E. ve OLKUN, M., "Turkish Policy towards Cyprus during the Foreign Ministry of Feridun Cemal Erkin (1962-1965)", *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, p. 2311-2330.

Министр иностранных дел ФеридунДжемальЭркин период политики Турции на Кипре (1962-1965)

Резюме

В этом исследовании обсуждается Кипрская политика Турции в период, когда ФеридунДжемальЭркин занимал пост Министра иностранных дел. После провозглашения республики, вступив в Министерство иностранных дел, Эркин, который начал свою дипломатическую карьеру, написал отчет по вопросу Хатая, привлек внимание Ататюрка и сыграл важную роль в разработке политики аннексии Турции Хатай. Он сыграл важную роль в формировании внешней политики Турции, ориентированной на запад, во время своего пребывания на этом посту. Он занимал пост Министра иностранных дел в трех правительствах, созданных под руководством Исмета Инюню после военного переворота 27 мая. В этот период он приложил большие усилия для решения кипрского вопроса, который является одной из важных задач мидтурции. во время его правления Турецкие военно-воздушные силы совершали полеты и бомбардировки Кипра. Прибытие на остров миротворцев организации объединенных наций также произошло в его время. Эркин попытался улучшить отношения с Советской Россией в процессе перестройки Турецкой дипломатии после напряженности в отношениях с США после письма Джонсона и восстановил связь с Арабским миром, которым пренебрегали в течение многих лет. В исследовании использовались архивные документы, протоколы парламента, пресса и воспоминания некоторых людей, ставших свидетелями того периода.

Ключевые слова: ФеридунДжемальЭркин, дипломатия, Кипр, Турецкая внешняя политика, письмо Джонсона, Советский союз.

Получено: 11/11/2020

Принято: 26/12/2020

Giriş

Kıbrıs, tarih boyunca pek çok devletin kontrolünde bulunmuştur. II. Selim döneminde (1571) Osmanlı yönetimine giren ada, 93 Harbi'nin (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) hassas konjonktüründen dolayı 1878 Berlin Konferansı ile İngilizlere bırakılmıştır.¹ Osmanlı yönetimi ile İngiltere arasındaki mutabakata göre *de jure* olarak Osmanlı egemenliğinde kabul edilen ada, *de facto* İngiliz idaresine bırakılmıştır. I. Dünya Savaşı ile İngiltere adayı ilhak etmiş² ve Lozan Antlaşmasıyla da adanın tek sahibi olmuştur.³ Kıbrıs, II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar İngiliz egemenliğinde kalmıştır. Savaş sonrasında uluslararası dengelerde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bunlardan birisi de sömürge altında bulunan milletlerin self-determinasyon hakkından istifade ederek bağımsızlıklarına kavuşmalarıdır. Yunanistan'ın teşvikiyle Kıbrıs Rumları da bu durumdan yararlanmak amacıyla, kalabalık olmalarından yola çıkarak self-determinasyon talebinde bulunmuşlardır.⁴ Fakat İngiliz yönetimi, Rumların bu isteğini kabul etmemiş, Türkiye'nin de konuya müdahil olması gerektiğini ileri sürmüştür. Böylece Kıbrıs meselesi Türk hariciyesinin de gündemlerinden biri olmaya başlamıştır.

Nitekim Türkiye, 1955 yılından itibaren Kıbrıs sorununa resmen taraf olmuş⁵ ve Kıbrıs tezini şu politikalardan oluşturmuştur:

- a- İngiltere adadan çıkmasın.
- b- İngiltere adadan çıkarsa, ada bize dönmelidir.
- c- Bu da olmazsa ada taksim edilmelidir.

'Taksim' fikri 1957'ye doğru Türk kamuoyunca benimsenmeye başlanmış ve süreçteki en yaygın slogan da 'Ya taksim ya ölüm' olmuştur.⁶

¹ Rifat Uçarol, *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Antlaşması (Ada'nın İngiltere'ye Devri)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1978, s. 21-47 ve Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarihi Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, C.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953, s. 401, 402.

² Nihat Erim, *Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler içinde Kıbrıs*, Ajans Türk Matbaacılık Sanayii, Ankara 1975, s. 1.

³ Ata Atun, *Kıbrıs Antlaşmaları, Planları ve Önemli BM, AB Kararları (1571-1983)*, C.1, Samtay Vakfı Yayınları 2007, s. 18.

⁴ N. Erim, *a.g.e.*, s. 5.

⁵ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 593.

⁶ N. Erim, *a.g.e.*, s. 15.

Diplomatik görüşmeler sonrasında Zürih ve Londra Antlaşmaları Türkiye, Yunanistan ve İngiltere arasında imzalanmıştır. 16 Ağustos 1960'ta Kıbrıs Cumhuriyeti bağımsız bir devlet statüsüne kavuşmuş ve 24 Ağustos 1960'ta da Birleşmiş Milletlere (BM) üye olmuştur.⁷

Feridun Cemal Erkin ve Kıbrıs Meselesi

Feridun Cemal Erkin (1899-1980) İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Galatasaray Lisesi'nden mezun olmuş, akabinde Paris Üniversitesi'nde hukuk eğitimi görmüştür. Ali Fethi Okyar ve Şükrü Saraçoğlu'nun himayelerinde hariciyeye intisap etmiş, uzun yıllar Türk diplomasisinin çeşitli kademelerinde görev almıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında ve hemen sonrasında Ankara'da genel sekreter yardımcısı ve genel sekreter olarak İnönü, Saraçoğlu ve Menemencioğlu gibi dönemin karar vericileriyle birlikte çalışmıştır. Sonrasında sırasıyla Roma, Washington, Madrid, Paris ve Londra'da Türkiye'yi temsil etmiştir. İngiliz belgelerinde Numan Menemencioğlu'ndan sonra Türk hariciyesinin en nitelikli personeli olarak geçmektedir. Mart 1962-Şubat 1965 yılları arasında İnönü hükümetlerinde Dışişleri Bakanlığı vazifesini ifa etmiştir. Bir dönem CHP'den Ordu milletvekili olarak parlamentoya giren Erkin, bilahare istifa ederek Adalet Partisi'ne (AP) transfer olmuştur.

Feridun Cemal Erkin, Kıbrıs sorununun yavaş yavaş ortaya çıktığı yıllarda Washington büyükelçisiydi. Nisan 1955'te, dönemin ABD dışişleri bakan yardımcısı George Allen ile Kıbrıs meselesini görüşen Erkin, adada, NATO'ya üsler verilmek şartıyla, Rumlara bir çeşit özerklik verileceği ile ilgili olarak muhatabına verdiği yanıtı anılarında şu şekilde belirtmiştir:

“Ben Yunan idaresine yeni bir Türk azınlığını teslim edecek hiçbir formülü Türk milletinin kabul etmesi imkânsızlığını ileri sürdüm ve Batı Trakya'da yaşayan Türk halkının İstanbul'daki Rumların mazhar oldukları mutluluğun en ufak parçasına dahi eremediğini, şayet Yunanistan ile dostluğumuza bu memleket de aynı değeri veriyorsa adanın Yunan idaresine terki sevdasından derhal vazgeçilmek zorunlu olduğunu söyledim.”⁸

Aynı yıllarda, Bakanlığın isteği üzerine Kıbrıs hakkındaki mütalaalarını şu şekilde ifade etmiştir:

⁷ A. Atun, *a.g.e.*, s. 51-53.

⁸ Feridun Cemal Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl Anılar-Yorumlar*, C. 2, 2. Kısım, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 520.

“...Dava İngiltere ile Yunanistan arasında bir egemenlik konusuna ilişkin olduğu için, bu iki devlet ön planda rol oynamaktadırlar. İngiltere adadan çıkmayacağını söylüyor. İngiltere geçmişte de başka topraklardan hiçbir zaman çıkmayacağını söylemiş, fakat Hindistan’dan, Filistin’den ve Süveyş’ten pekâlâ çıkmıştır. Günün birinde üslerini tutmak şartıyla Kıbrıs’tan da çıkmayacağını iddia etmeye imkân göremem. Bu arada İsrail’in, ada civarındaki Arap devletlerine karşı kendi lehine bir denge sağlanması için, bir taraftan Yunanlıları alttan alta körüklerken, diğer taraftan da İngilizleri Ortadoğu üslerini İsrail topraklarında kurdurmaya çalıştıklarını bir dostum bana bildirdi.

Hatırda tutulması gereken nokta da şudur: Yunanlıların sömürgecilik-bağımsızlık çerçevesi içinde ortaya attıkları Kıbrıs davasında birçok Amerikalı sorunu, İngiliz boyunduruğunu silip atmak isteyen bir hürriyet savaşı şeklinde görmektedir. İşin gerçek mahiyetini izah etmek isterken, muhataplarımın bu konuda Türk ilgisinin varlığını benim ağzımdan duymaktan hayretlere düştüklerini görmekteyim. İş bu görüntüde kaldıkça, bizim İngiltere tezine katılmaklığımız sömürgeciliği desteklemek manasında yorumlanacak ve ancak davayı Türk ulusal menfaatleri açısından savunduğumuz takdirde dünya işin gerçek mahiyetini anlamaya başlayacaktır. Varmak istediğim hüküm şudur: Kıbrıs davası bundan böyle İngiltere’den ziyade kesinlikle Türkiye ile Yunanistan arasında gelişecektir...”⁹

Nitekim olaylar Erkin’in öngörülerini doğrular nitelikte gelişmiştir. Mesele bir İngiliz-Yunanistan (Rum) hadisesi olmaktan çıkmış, Türkler ile Rumlar arasında cereyan etmeye başlamıştır.

İngiltere’nin adadan ayrılması ve Kıbrıs Devleti’nin kurulması sorunları çözmemiş, iyimser hava fazla sürmemiştir. Kıbrıs’ın ilk cumhurbaşkanı Makarios, adadaki Türklere haklar tanıyan antlaşmayı tatbik etmek istememiş, Türklere tanınan hakların kaldırılmasını ve yine Türkler ile Rumlar arasındaki ittifak ve garanti antlaşmalarının feshedilmesini garantör devletlere teklif etmiştir. Kıbrıs Türkleri ve Türkiye ise Makarios’un teklifini reddetmiştir.¹⁰

27 Mayıs 1960 askeri müdahalesinden sonra Türkiye’de geçici bir ara dönem oluşmuş, bu dönemde dışişleri bakanlığı vazifesini Büyükelçi Selim Sarper yerine getirmişti. Geçiş döneminden sonra hükümet kuran İnönü, Sarper’i görevden alarak,

⁹ F. C. Erkin, *a.g.e.*, s. 521.

¹⁰ Abdulhalûk Çay, *Kıbrıs’ta Kanlı Noel-1963*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989, s. 51.

yerine o yıllarda Londra'da büyükelçi olan Feridun Cemal Erkin'i getirmiştir. Erkin, meclis dışından bakan olmuş ve mesaisinin büyük çoğunluğunu Kıbrıs meselesine ayırmıştır. İlginçtir, II. Dünya Savaşı yıllarında Almanya'nın işgaline uğrayan ve ciddi erzak sorunu yaşayan Yunanistan'a, Türkiye yardım etmiş ve komisyonun başına da Feridun Cemal Erkin getirilmişti. Hatta Erkin yardım faaliyetlerinden ötürü dönemin Yunan hükümeti tarafından Phoenix Nişanı ile ödüllendirilmişti.¹¹ Yıllar sonra Erkin, Kıbrıs meselesinden dolayı bu defa Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlar ile yoğun bir mücadelenin içinde yer alacaktır.

Bu süreçte, Kasım 1963'te Ankara'ya gelen Makarios'un hedefinde Kıbrıs'taki anayasayı değiştirmek vardı. Aslında Makarios'un ziyaretinin gerçek amacı bu konuda bir 'nabız yoklaması' yapmaktı. Temasları esnasında, İnönü, Makarios'u ikaz etmiş ve eğer Rumlar tarafından mevcut anayasanın değiştirilmesine dair bir teşebbüs olursa, bunun Türkiye için en önemli gündem maddesi haline geleceğini belirterek, Türkiye'nin bu konudaki kırmızı çizgilerini ifade etmiştir. Bilahare Erkin ile Makarios arasında bir görüşme olmuş ve görüşmede Erkin; anayasada bir değişiklik olması durumunda, Kıbrıs'taki şartların kötüleşeceğini bildirmiştir. Makarios'un ziyareti hakkında İngiltere'nin Ankara büyükelçisi ile de görüşen Erkin, tüm zorluklara rağmen karşılıklı konuşmaların samimi bir atmosferde geçtiğini belirtmiştir. Kıbrıs'a dönen Makarios da Ankara'daki müzakerelerden olumlu bahsetmiştir. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in hoş bir insan olduğunu belirten Makarios, Erkin'i ise fazla otoriter bulmuş ve onunla görüşmesinden pek de memnun ayrıldığını belirtmiştir.¹²

Bu dönemde Kıbrıs'taki anayasanın değiştirilmesi tartışmalarının yanı sıra anlaşmazlıklardan birisi de 'belediyeler mevzusu' idi.¹³ Feridun Cemal Erkin 9 Ocak 1963 tarihinde mecliste uzun bir konuşma yaparak Kıbrıs'ta hiçbir tavizin söz konusu olmadığını belirterek sözlerini şöyle sürdürmüştür:

"Türkiye Hükümetinin ve Türk cemaatinin samimi istekleri ayrı belediyeler konusundaki anlaşmazlığın ve askıdaki diğer meselelerin andlaşmalar ve Anayasa

¹¹ F. C. Erkin, *a.g.e.*, s. 129, 130

¹² Salahi R. Sonyel, *Cyprus the Destruction of Republic and Its Aftermath (1960-1974)*, Özyurt Matbaası, Ankara 2003, s. 33-35.

¹³ Mehmet Gönübol, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, s. 328 ve Süha Bölükbaşı, *Barışçı Çözumsuzlük Ankara'nın ABD ve BM ile Kıbrıs Macerası*, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 91-93.

esasları dairesinde halledilmesinde ibarettir ve ihtilafların kanun ve meşruiyet dairesinde halli için bundan başka bir yolun da tasavvuru imkânsızdır.”¹⁴

Önceden imzalanmış anlaşmalara rağmen Makarios, belediyeler ile ilgili kanunlara riayet etmeyeceğini bildirmiş ve krizi tırmandırmıştır. Makarios’un bu uzlaşmaz tavrına karşılık, 3 Nisan 1963’de tekrar meclis kürsüsüne çıkan Erkin, belediyeler mevzusu hakkında vekilleri bilgilendirdikten sonra şunları söylemiştir:

“...Kıbrıslı mesul Rum şahsiyetleri, imzaladıkları milletlerarası anlaşmaları ve anayasayı çiğnemek hususunda kararlı iseler, Türkiye Cumhuriyeti de anlaşmaların ve Anayasa’nın tamamıyla uygulanmasını sağlamak ve Türk haklarını mahfuz tutmak hususunda sarsılmaz bir suretle kararlı ve azimlidir. Kıbrıslı Rum idareciler, Türkiye’nin dikkat ve enerjisini iç meselelere teksif ettiği şu arada Kıbrıs’ta yaratmayı tasarladıkları olupbittilerin gözden kaçıracağı ve binnetice Kıbrıs’ta Türk haklarının tehlikesizce ihlâl olunabileceği gibi, sakim kanaatlere sahip iseler, bilsinler ki, çok vahim bir hataya düşmektedirler... Dışarıda haklarımızın ve hayati menfaatlerimizin ihlâlinin muhtemel olduğunu müşahede ettiğimiz an, bu ihlâl keyfiyeti, bu tecavüz teşebbüsü, Türk milletini bütün gücü ile ve yek vücud olarak dimdik karşısında bulacaktır...”¹⁵

Bununla birlikte Makarios, bir kez daha anayasada değişiklik talebinde bulunmuştur. Erkin, Makarios’a hitaben şöyle konuşmuştur: “Anayasada değişikliğe başladığımız takdirde, nerede duracağız, söz konusu değişikliklerin ucu nereye kadar uzanacak?”¹⁶

Gittikçe karmaşık bir hal alan meselenin çözümü adına her iki tarafla temaslarını sürdüren İngiltere’nin Ankara büyükelçisi David Allen, Dışişleri Bakanı Erkin’i ziyaret etmiş ve onu Makarios’un teklifine karşı sert bir tutum içinde bulunmakla itham etmiştir. Erkin ise İngiliz büyükelçiye hitaben: “Makarios böyle ulaşılmazı olanaksız fikirler ileri sürmekle, akıllıca bir iş yapmamış, üstelik Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti’nin yıkılması riskini yaratmıştır” diyerek ve bu konuda asla tavize yanaşmayacağını bir kez daha beyan etmiştir.¹⁷ Esasında İngiltere, adadaki üslerini korumaya devam etmesine rağmen, buradaki konumunu pekiştirmek ve ada sakinlerinin kendisine yönelik olumsuz

¹⁴ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, I. Dönem, 10. Cilt, 27. Birleşim, s. 625-644.

¹⁵ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, I. Dönem, 15. Cilt, 2. Toplantı, s. 134.

¹⁶ A. Çay, a.g.e., s. 57.

¹⁷ Ahmet C. Gazioğlu. Kıbrıs’ta Cumhuriyet Yılları ve Ortaklığın Sonu 1960-1963, Özyurt Matbaası, Ankara 2003, s. 377.

politikalarını engellemek için ‘Türk ve Rum tarafları birbirine düşürmek’ gibi klasik politikalar uygulamaktadır.

Türklerin, Makarios’un tekliflerini kabul etmemesi Rumların da işine gelmekteydi. Böylece adadaki Türklere saldırılması için gergin bir ortam oluşmaktaydı. Neticede 20 Aralık 1963 tarihinde Kıbrıslı Rumlar, Türklere karşı ilk saldırılarına başlayarak 2 Türk’ü öldürmüşler ve bu saldırılar 23 Aralık’a kadar da devam etmiştir.¹⁸

Saldırlardan ötürü, 22 Aralık 1963 tarihinde Dışişleri Bakanı Erkin, büyükelçi Allen’e; Kıbrıs’ta Türklere büyük bir kıyım yapıldığını belirtmiş ve tüm bu yaşananların Makarios’un özenle hazırladığı planların bir parçası olduğunu ve Rum polisinin de bu olayları desteklediğini belirtmiştir. Erkin ayrıca, adada düzeni sağlamak adına İngiltere, ABD ve Yunanistan hükümetlerinin yardımına başvurulacağını sözlerine eklemiştir.¹⁹

Bunun üzerine 24 Aralık 1963’te, Feridun Cemal Erkin TBMM’de şu konuşmayı yapmıştır:

“Müttefik İngiltere ve Yunanistan hükümetlerinin bizim için hayati olan bu konuda yüksek müşterek menfaatlerimizin ve müşterek ahdi taahhütlerimizin emrettiği şekilde Türkiye ile yakın iş birliği yapmalarını istiyor ve bekliyoruz. Biraz önce aldığım habere göre İngiltere Hükümeti Commonwealth İşleri Nazırı (Sömürgecilik Bakanı) Duncan Sandys başkanlığında 10 kişilik bir heyeti Kıbrıs’a göndermiştir.

Teşhisimiz, olayların mürettep olduğu ve hukuki alanda başarı elde edemeyeceklerini anlayan Kıbrıs Rumlarının işi bu defa fiili saldırıya dökerek, Kıbrıs Türklerini ve Türkiye’yi kışkırtıcı mukabil harekete sevk etmeyi gözettikleri merkezindedir.

Bu düşünceyle, vaziyeti, hakkından emin insanların soğukkanlılığı ile muhakeme etmekteyiz. Bununla beraber bu saate kadar aldığımız haberlerden, olayların maalesef cidden vahim ve endişe verici bir yöne doğru seri bir gelişme gösterdiğini öğreniyoruz. Silahlı çatışmaların derhal durdurulmasını temin maksadıyla diplomatik yollardan aralıksız teşebbüslerimizi devam ettirmekteyiz ve ettireceğiz. Diğer taraftan olayların her türlü inkişafına karşı gerekli bütün çalışmaları da hükümetimizin yapmakta olduğunu bildirmek isterim. Ümit ve temennimiz akıl ve sağduyunun ilgililere hâkim olmasıdır. Bütün bu ümit ve temennilerimize rağmen, Rum cemaati

¹⁸ Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973 – İnönü’nün Son Başbakanlığı 1961-1965*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1992, s. 190, 191.

¹⁹ A. C. Gazioğlu, *a.g.e.*, s. 438, 439.

idarecileri gerekli sağduyuyu göstermezlerse bundan doğacak bütün neticelerin yegâne mesulü kendileri olacaktır”.²⁰

Konuşmanın yapıldığı İnönü'nün başkanlığında devlet erkânı bir araya gelmiştir. Genelkurmay başkanı Cevdet Sunay'ın da katıldığı toplantıdan çıkan karara göre, Türk savaş uçakları Kıbrıs üzerinde uyarı amaçlı alçak uçuş yapacaktır. Ayrıca Rumlar saldırılarına devam ettiği takdirde, uçaklara bombalama emri de verilmiştir.²¹ Toplantıdan çıkan kararları ise Bakan Erkin önce İngiliz, sonrasında da Yunan büyükelçilerine bildirmiştir.²²

Türk ve İngiliz devlet adamlarının diplomatik olarak sorunu çözmek istemelerine rağmen Makarios, emrindeki askerleri Türk mahalleri üzerine saldırtmış ve bu saldırıların bazılarında çocuk ve kadınları da öldürmüşlerdir. Bunun üzerinde Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin, 26 Aralık 1963 tarihinde, TBMM'de vekilleri şu şekilde bilgilendirmiştir:

*“24-25 Aralık gecesi saat 01'de, Sayın Başbakanımızın başkanlığında, Genelkurmay Başkanı, İkinci Başkanı, Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay ilgili erkânının iştirakiyle toplanarak, Kıbrıs'tan gelen son haberlerin ışığı altında, durumu yeniden etraflı bir şekilde inceledik. Ve Türkiye, İngiltere ve Yunanistan Hükümetleri tarafından Kıbrıs Hükümeti'ne yapılmış olan ortak çağrının istenen neticeyi sağlayamadığını Kıbrıs'ta Türklerin saldırgan Rumlar tarafından katline devam olduğunu göz önüne alarak, bu çok vahim duruma derhal son verilmesi için üçlü çağrı gereğince, iki toplum lideri tarafından ateş kesilmesinin sağlanamamasının devamı halinde, bunun garanti andlaşması uyarınca Ada'da bulunan üç memleket askeri kuvvetleri tarafından süratle ve fiilen tahakkuk ettirilmesi maksadıyla, İngiltere ve Yunanistan Hükümetleri nezdinde derhal gerekli teşebbüslerin yapılmasını kararlaştırdık.”*²³

Ancak Kıbrıs Rumları saldırılarını durdurmamış, katliamlarına devam etmiştir.²⁴ Rumların amaçları adadaki tüm Türkleri ya yok etmek ya da ada dışına göç etmeye zorlamaktı. Fakat adadaki Türklerin güçlü bir şekilde direnmeleri ve 24-25 Aralık günü alçak-uçuş yapan Türk uçakları, Makarios'un ve Kıbrıslı Rumların planlarına 'dur'

²⁰ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, I. Dönem, 28. Cilt, 3. Toplantı, 18. Birleşim, s. 511.

²¹ S. Bölükbaşı, a.g.e., s. 101.

²² Kâmuran Gürün, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s. 404.

²³ N. Erim, a.g.e., s. 210-214.

²⁴ Süleyman Özmen, *Kıbrıs*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 258, 259.

demekteydi.²⁵ Olayların her geçen gün artması üzerine, İngiltere'nin talebiyle, 13 Ocak 1964 tarihinde Londra'da bir konferans düzenlendi. İlk başta İngiltere, Türkiye ve Yunanistan'ın katıldığı konferansa, 15 Ocak 1964 tarihi itibarıyla Kıbrıs'taki Türk ve Rumlara ait temsilciler de dâhil oldular. Erkin, Londra'ya gitmeden önce, İstanbul'da 11 Ocak 1964 tarihinde şu beyanda bulundu: "Kıbrıs'ta emniyet ve asayiş, adanın bütün sahasına şamil olarak tam istikrarlı ve devamlı bir şekilde sağlanmalıdır. Bu ilk ve önemli gayedir. Esasa taalluk eden görüşümüz, çeşitli vesilelerle açıkladığımız gibi, Türk cemaatinin can ve mal emniyetleri ile, bütün hak ve menfaatlerinin tam ve kesin bir şekilde sağlanmasının zaruri olduğu noktasında toplanmaktadır..."²⁶

Erkin, konferansta Türk tezini açıklamış, akabinde, Londra ve Zürih Antlaşmaları ile kurulan dengenin bozulduğunu ve bu sebeple adada hoş olmayan birçok hâdisenin meydana geldiğini belirtmiştir. Devamla, adadaki vahşetin sorumlularının mutlaka hesap vermesi ve mağduriyetlerin telafi edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.²⁷

Erkin yıllar sonra kaleme aldığı anılarında, konferanstaki görüşmelerini şöyle anlatmaktadır: "Kıbrıs sorununda, ben Dışişleri Bakanlığım esnasında Kıbrıs'ta Rumlar Türklere karşı genel kıtal yoluna girdikleri zaman, Ocak 1964'te toplanan Londra Konferansı'nda 'Kıbrıs Gerçekleri' çerçevesi içinde ilk defa savunduğum, bağımsız, tarafsız Ada'da iki çeşit ve hükümran taraflı federasyon formülünü, başta İngilizler olmak üzere, kabul ettirememiş olmakla beraber, bütün bakanlığım zamanımdaki müzakerelerimde ve bakanlıktan ayrıldıktan sonra, Büyük Millet Meclisi'nde, Senato'da ve hatta gazetelere yazdığım makalelerde aynı formüle daima sadık kaldım. Bu çözüm şeklini şu tarzda savunmakta idim: 1960 Kıbrıs Anlaşmaları, aslında unsurlarından biri eksik kalmış federasyon formülüne dayanmakta idi. Ancak Rumlar anlaşmaları ihlal edip, Türklere karşı kıtale girişince, artık iki ayrı unsurun bir arada yaşamaları imkânı ortadan kalkmış ve duruma tek çarenin, federasyona noksan kalan coğrafi unsurunu da eklemek suretiyle, iki ulusal topluluğa, aynı tarafsız, demokrat bir devlet vasfı altında, kendi bölgelerinde hükümran ve güvenli hayata kavuşturılmaktan ibaret olduğu sonucu çıkmıştır. Aslında Kıbrıs'ta 'millet' kavramına uygun bir topluluk

²⁵ N. Erim, *a.g.e.*, s. 236, 237.

²⁶ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, III. Dönem, 17. Cilt, 20. Birleşim, s. 7-10.

²⁷ N. Erim, *a.g.e.*, s. 237.

mevcut değildir. Adada Türk ve Yunan milletlerinin uzantılarından oluşan iki ayrı ulusal topluluk vardır. Coğrafi federasyon bu özelliği de tatmin etmiş olacaktır.”²⁸

Londra’daki temasları sonrasında 2 Şubat 1964 tarihinde yurda dönmüştür. Konferanstaki izlenimlerini açıklayan Erkin, düzen ve emniyetin sağlanması amacıyla olduğunu belirttiikten sonra sözlerine şu şekilde devam etmiştir: “Londra Konferansının ilk ihzarî (hazırlayıcı) safhası bitmiştir. Bütün Kıbrıs adasında tam bir emniyetin kurulması zarureti hakkındaki görüşümüz kabul edilerek adada Amerika da dâhil olmak üzere bazı NATO müttefiklerimizin de iştiraki ile halen teminatçı üç devletin, yani Türkiye, İngiltere ve Yunanistan’ın kuvvetlerinde müteşekkil barış kuvvetinin, 10.000 kişilik bir kuvvet seviyesine yükseltilmesi kararlaştırılmıştır. İçinde Türkiye’nin de temsilcisi bulunacak bir sivil organ bu kuvvetin komutanına idari konularda direktif verecektir. Bu suretle, Kıbrıs idaresinin Rum kanadının, Türk hak ve menfaatlerini zedeleyici hareketlerine artık imkân bırakılmamış olacaktır. Uzun vadeli hâl tarzı yani Kıbrıs’ın statüsü, görüşmelerin bundan sonraki safhasında tekrar ele alınacaktır...” Akabinde mecliste de bir konuşma yapan Erkin, Londra’daki konferansta Türkiye’nin olmazsa olmaz şartının adadaki güvenliğin sağlanması olduğu ve bunun diğer taraflarca da kabul edildiğini belirtmiştir.²⁹

Londra Konferansı sonrası, BM Güvenlik Konseyi’nin almış olduğu karara göre Kıbrıs’ta bir barış gücü oluşturulması gerekmektedir.³⁰ Bu karar ve özellikle Kıbrıs halkının ‘tümünün’ huzur ve güvenliğini kapsayan 7. Madde, Türkiye tarafından memnuniyetle karşılanmıştı. Erkin 5 Mart 1964’te Güvenlik Konseyi’nin almış olduğu karar ile ilgili şu konuşmayı yapmıştır: “Bu bizim haftalardır üzerinde durduğumuz bir hedefti. Muhtelif hedeflerimiz var. Bunlardan birisine böylece vasıl olmuş bulunuyoruz. Bunun için plânı (beş üyenin teklifini) müspet karşılıyoruz. Şimdi de tahakkuk safhası için çalışıyoruz. Adadaki mal ve can emniyetini tesis etmek başlıca amacımızdı. Beşli plân da bunu hedef aldığı için memnunuz.”³¹

Fakat barış gücünün kurulması geciktiği için, Rumlar Türk bölgelerine olan saldırılarına tekrar başlamıştı. Saldırıların durmamasının nedeni, Rumların Enosis

²⁸ F. C. Erkin, *a.g.e.*, s. 357, 358.

²⁹ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I. Dönem, 28. Cilt, 67. Birleşim, s. 480-483.

³⁰ N. Erim, *a.g.e.*, s. 253-255.

³¹ M. Gönübol, *a.g.e.*, s. 379-381.

hedefiydi.³² Özellikle büyük kentlerde gösteriler yapılması ve gazetelerin adaya askeri bir müdahaleden söz eder olması hükümeti harekete geçirdi. Bunun üzerine 12 Mart 1964 tarihinde, Milli Güvenlik Kurulu toplanmıştır. Toplantıdan çıkan karara göre; adada saldırılar durmadığı takdirde, Türk Ordusu'nun adaya gireceği belirtilmiştir. Erkin, ABD'nin Ankara büyükelçisi Raymond Hare ile görüşmüş ve notanın bir nüshasını ona da vermiştir. Türkiye'nin bu sefer adaya müdahale hususunda oldukça kararlı olduğunu hisseden büyükelçi Hare, Erkin'e hitaben; bugüne kadar Türkiye'nin her zaman uzlaşmadan yana olduğunu ve adaya yapılacak askeri bir müdahalenin ihtiyattan uzak bir davranış olacağını bildirmiştir. Erkin ise ABD büyükelçisine cevaben: "Bunu bana mı söylüyorsunuz, Mister Ambassador?" diyerek asabiyetini saklayamamıştır. Görüşmede bulunan Yunanistan büyükelçisi ise Erkin'e "Bunun neticelerini düşündünüz mü?" sorularını sorarak alttan alta tehditkâr bir ifade kullanmıştır. Erkin ise soğukkanlı ve net bir ifade ile her şeyin, her ihtimalin düşünüldüğünü, hesaba katıldığını ifade etmiştir. Sonrasında Hare, İnönü'yü ikna etmiş ve adaya en kısa sürede BM Barış Gücü'ne ait askerlerin geleceğini bildirmiştir. Nitekim 14 Mart 1964 tarihinde 42 Kanada askerinden müteşekkil BM Barış Gücü askeri adaya ayak basmıştır.³³

BM Barış Gücü'nün gelmesi ile kriz kısa süreliğine azalır gibi olmuş, ancak adadaki tansiyon tekrar yükselmiştir. Kıbrıs mevzusunu dönemin ABD Başkanı Johnson ile birebir görüşmek adına 29 Nisan 1964 tarihinde Washington'a giden Erkin, Johnson'dan Türkiye'yi tatmin edecek bir beyan alamamıştır. Hatta Johnson, Erkin'e "bizim tercih ettiğimiz bir çözüm yok, sadece kimseye zarar vermeyecek ve kalıcı bir çözüm bekliyoruz" diyerek, ABD'nin meseleye müdahil olmayacağını hissettirmiştir.³⁴

5 Haziran 1964 tarihine gelindiğinde Dışişleri Bakanı Erkin, gazetecilere hitaben: "Eğer Rumlar hareketlerine devam ederlerse, günün birinde Kıbrıs'a gitmemiz mukadderdir. Zannediyorlar ki anayasayı ihlale devam ederler, kaçырdıkları Türkleri gizli yerlere götürüp öldürürler, bunu biz lâkaydı ile karşılayacağız. Böyle zannederlerse fevkalâde yanılırlar" diyerek, artık Türkiye'nin de sabrının kalmadığını ifade etmiştir. Gerginliğin her geçen gün daha da arttığı bu süreçte, aynı gün Erkin,

³² Fikret Kürşad, Mustafa Haşim Altan, Sabahattin Egeli, *Belgelerle Kıbrıs'ta Yunan Emperyalizmi*, Kutsun Yayınevi, İstanbul, 1978, s. 101, 102 ve Murat Sarıca, Erdoğan Teziç, Özer Eskiurt, *Kıbrıs Sorunu*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1975, s. 68.

³³ S. Bölükbaşı, *a.g.e.*, s. 118-119.

³⁴ Faruk Sönmezoğlu, *Kıbrıs Sorunu Işığında Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye Politikası*, Der Yayınevi, İstanbul 1995, s. 13.

Yunanistan ve İngiltere'yi yeniden uyarmış, bu ülkelerin gerekli önlemi almadıkları takdirde Türkiye'nin Kıbrıs'a askeri olarak müdahale edeceğini duyurmuştur.³⁵

Tüm bu yaşananlara rağmen Türkiye'nin adaya askeri bir operasyon yapmamasının ya da yapamamasının da bazı nedenleri vardı. Öncelikle hayatı savaş meydanlarında geçmiş olan İnönü'nün, savaşın nasıl bir yıkım olduğunu biliyor olması ve bu sebeple diplomasiyi sonuna kadar uygulamak istemesiydi.³⁶ İkinci olarak, Sovyetler'in o dönemde Makarios'a verdiği destek, Türkiye'nin elini bağlamaktaydı. Keza Türk Silahlı Kuvvetleri'nin böyle bir harekâta hazır bir durumda olmaması da önemli bir husustu.³⁷ Şüphesiz 27 Mayıs Darbesi'nin sonuçları da Türkiye'nin elini bağlayan en önemli etkenlerden birisiydi. Zira askeri cunta yüzlerce tecrübeli subayı tasfiye etmiş, Dışişleri Bakanı'nı da idam ettirerek hariciye teşkilatını da bozmuştur. Siyasete müdahaleyle, ülkede koalisyonlar dönemi başlamış, kuvvetli hükümetler kurulamamıştır. Nitekim gerek Makarios ve Rum kesimi gerekse diğer devletler bu süreçte Türkiye'nin darbe sonrasındaki zayıflığından ziyadesiyle istifade etmişlerdir.

Johnson Mektubu

Türkiye'nin sert söylemlerinden sonra, Türk siyasi tarihine "Johnson Mektubu" olarak geçen meşhur hâdise vukuu bulmuştur. Mektubun içeriği 1,5 yıl saklı kaldıktan sonra 13 Ocak 1966'da basına sızmıştır.³⁸ Mektupta, Türkiye'nin adaya yönelik gerçekleştireceği askeri operasyonun, diplomatik nezaketten yoksun ifadelerle engellenmek istendiği görülmektedir.³⁹

Nitekim Johnson'ın mektubundan sonra, İnönü ve Erkin Washington'a gitmiş ve müzakereler sonucunda ortak bir bildiri yayınlanmıştır.⁴⁰ Fakat adadaki Rumlar saldırgan tutumlarından vazgeçmemişler ve Grivas'ın komutasında 6 Ağustos 1964 tarihinde Türk bölgelerine saldırmışlardır. Aralarında Rauf Denktaş'ın da bulunduğu Türk direnişçilerin durumu kritik seviyeye ulaşınca Türkiye'den yardım istemişlerdir. Bunun üzerine, Türk Hava Kuvvetleri, Kıbrıs üzerinde yeniden uyarı uçuşlarına

³⁵ *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 92.

³⁶ N. Erim, *a.g.e.*, s. 264.

³⁷ S. Bölükbaşı, *a.g.e.*, s. 109.

³⁸ B. Oran, *a.g.e.* s. 686.

³⁹ Halük Şahin. *Johnson Mektubu Türk-ABD ilişkilerini Değiştiren Olayın Perde Arkası*, Gendaş Yayınevi, İstanbul 2002, s. 24-26 ve Nasuh Uslu, *Türk-Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2000, s. 126.

⁴⁰ *Dışişleri Belleteni*, Temmuz-1964, s. 16, 17 ve *Milliyet*, 22 Haziran 1964.

başlamış ve Rum mevzilerini bombalamıştır. Neticede Rumlar ilerleyememiş ve geri çekilmek zorunda kalmışlardır.⁴¹

Dışişleri Bakanı Erkin ise, büyükelçi Hare'e: "Türk bombardımanının sınırlı bir eylem olacağını ve bunun Yunanistan'a da söylenebileceğini" belirterek, Türkiye'nin amacının çatışma değil sadece soydaşlarının emniyetini sağlamak olduğunu söylemiştir. Erkin, aynı zamanda, Amerika'nın, Türkiye ve Yunanistan üzerindeki ağırlığını hissettirerek sorumluluk almasını ve olası bir Türk-Yunan savaşına izin vermemesini istemiştir.⁴² Büyükelçi Hare ise, Erkin'e; adadaki Türklerin maruz kaldıkları saldırıların abartıldığını ifade ettikten sonra, Türk tarafının daha barışçı bir yol izleyebileceğini belirtmiştir. Bunun üzerine Erkin, Erenköy'e ait son fotoğrafları göstermiş ve Türk Hava Kuvvetleri'nin yapmış olduğu harekâtın haklılığını göstermiştir.⁴³

Söz konusu gerilimli süreci yöneten Erkin'in daha çok "sert söylemleri" ön plâna çıkmaktadır. Gerek Makarios ve Rum kesimine yönelik açıklamaları gerekse kamuoyuna beyanlarında bu açıkça görülmektedir. Nitekim İnönü döneminde birçok Rum vatandaşı, Kıbrıs meselesi dolayısıyla Türkiye'den göç ettirilmeye zorlanıyordu ve bu bir devlet politikası olarak tebeyyün etmekteydi. O dönemde bir röportajında Erkin ilk olarak gazeteciye şunu belirtmiştir: "...ülkedeki Rumların gönderilmesi önemli ve gereklidir." Ancak sonrasında şöyle devam etmiştir: "... Resmi konuşma bitti... Birer kadeh viski içelim, resmi olmayanı konuşalım... Genç adam... Birkaç dakika önceye kadar devletin resmî politikasını anlattım. Şimdi Feridun Cemal Erkin olarak konuşuyorum. Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin bu memleketten gönderilmeleri, umutlarını keserek gitmeleri büyük yanlışlık olur. En basitinden başlayayım: Şu adalara giden vapur güvertelerini düşünmek bile yeter. Rumca, Ermenice, Fransızca, Ladino duyulmadan vapur renklerini kaybeder. Lokantaları da saymak lazım. Ama görünenin ötesinde Türkiye'de sermaye erozyonu yaşanır. Yüzlerce yıllık sermaye birikimi başka ülkelere gidecektir. İkincisi... Onların hepsi dış ticaret uzmanıdır. Türkiye'nin dışarı açılan pencereleri kapanacaktır. Yenilerin açılması zaman alacaktır. Üçüncüsü... Hepsinin Batı ülkelerinde akrabaları vardır. Çoğu da güçlüdür. Türkiye'nin Batı ülkelerindeki avukatları gibidirler. Onları da karşımıza almış oluruz. Dördüncüsü... Azınlıklar iyi sanatçılardır, zanaatkârdırlar. Terzilikten aşçılığa, inşaata, ahşap işlerine,

⁴¹ Mustafa Tarakçı, *Kıbrıs Barış Harekâtı*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2010, s. 79-80.

⁴² S. Bölükbaşı, *a.g.e.*, s. 132.

⁴³ M. Toker, *a.g.e.*, s. 214.

mimariye iyi sanatçıları yitireceğiz. Onların yanında yetişecek olan gençleri de bu hayat okulundan mahrum edeceğiz. Beşincisi... Elbette insanî değerler...”⁴⁴

Feridun Cemal Erkin’in Moskova Ziyareti

İkinci Dünya Savaşı ve akabinde ‘Soğuk Savaş’ olarak adlandırılan süreçte, bilhassa Stalin’in yönetiminde olduğu dönemde Türk-Sovyet ilişkileri bir hayli gergin geçmişti. Sebebi ise Sovyet Rusya’nın Türkiye’nin doğusundan toprak talep etmesi ve Boğazlarla ilgili bazı isteklerde bulunmasıydı. Bu zorlu süreçte kendisine bir dayanak arayan Türkiye için ABD’nin liderlik ettiği NATO’ya dâhil olmak hayatî bir önem taşıyordu. Hatta ilginçtir, o dönemde Roma’dan Washington büyükelçiliğine atanan Erkin’den beklenen, ülkesini NATO’ya üye yapacak diplomatik çalışmalarda bulunmasıydı. Anılarında Washington’a atanmasını şöyle kaleme almıştır: “...Batı Avrupalılar ve Amerika bizi aralarına almaya hazır ve istekli değildiler. Hâlbuki ben, bu sonucu sağlamak için Amerika’ya gönderilmiştim.”⁴⁵ Yıllar sonra ise Erkin, bu defa tam aksi istikamette, ülkesinin Doğu’ya açıldığı bir süreçte ve hadiselerin tam ortasındadır.

Esasında Sovyet Rusya ile ilişkileri geliştirmek isteyen Başbakan Adnan Menderes, Moskova’ya gitmeyi planlamış, ancak 27 Mayıs Müdahalesinden dolayı bu ziyaret gerçekleşmemişti. İki devlet arasındaki ilişkilerin gelişmesi Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin’in 30 Ekim 1964’teki Moskova ziyareti ile başlamıştır.

Bu dönemde Türkiye’nin, Sovyetlerle ilişkileri geliştirmek istemesinin nedenleri arasında Kıbrıs sorununun bir türlü çözüme kavuşturulamamasının yanı sıra bu konuda müttefiklerinden umduğu desteği görememesi önemli bir etkendi. Özellikle ABD ile yaşanan ‘Johnson Mektubu’ krizi, Erkin’in Moskova ziyaretini kaçınılmaz bir hâle getirmişti.

Dışişleri Bakanı Erkin’in ziyareti 20 Ekim 1964 tarihinde resmen açıklanmıştı. Erkin verdiği bir demeçte, söz konusu ziyaret ile öncelikle iki ülke arasındaki komşuluk bağının kuvvetlendirilmesinin amaçlandığından bahsetmiş, akabinde sözlerine şu şekilde devam etmiştir: “...Sovyetler Birliği Hükümeti ricali ile görüşmelerimizde tabiatıyla iki memleketi alâkadar eden meseleleri, bu arada ticari ve kültürel münasebetlerimizi mevcut imkânlar dairesinde geliştirmek konusunu ele alacağız. Ayrıca dünya meselelerini ve özellikle halen gerginlik konusu teşkil eden problemleri gözden geçireceğimiz ve bu hususlarda fikir teatisinde bulunacağımız tabiidir...” Erkin,

⁴⁴ Güneri Civaoglu, “Limonlukta itiraf”, *Milliyet*, 26 Mayıs 2009.

⁴⁵ Feridun Cemal Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl Anılar-Yorumlar*, C. 2, 2. Kısım, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 25.

Moskova gezisi öncesi bir başka demecinde ise, daha çok iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere vurgu yapmıştır: “Moskova seyahati, anlaşma listesinde mevcut olup, işletilmeyen yatırım kotalarının kullanılabilmesi ve bazı mallarımızın Sovyet Rusya’ya satılabilmesi imkânlarını müştereken aramak imkânını yaratacaktır... Benim temaslarım işlerin prensibine taallük edecektir. İcap ettiği takdirde bilâhare eksperler seviyesinde temaslar yapılabilmesi de derpiş olunacaktır.”⁴⁶

O yıllarda SSCB ile olan ilişkileri normalleştirme çabasında olan Erkin’in Moskova ziyareti şu bakımdan da önem arz etmekteydi; 1939’daki Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu’nun seyahatinden sonra ilk defa bir Türk Dışişleri Bakanı Moskova’ya resmi bir ziyarette bulunmaktaydı. Erkin’in Moskova’ya götürdüğü heyette şu isimler yer almaktaydı; Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Ümit Haluk Bayülken, Genel Sekreter Muavini Kâmuran Gürün, Birinci Daire Genel Müdürü Pertev Subaşı ve Özel Kalem Müdürü Nazmi Akıman.⁴⁷ Moskova’da çok sıcak bir şekilde karşılanan Erkin ve Türk heyeti seyahatleri esnasında Presidyum Başkanı Mikoyan, Başbakan Kosigin, Dışişleri Bakanı Gromiko ve Dış Ticaret Bakanı Patoliçev ile görüşmüştür.⁴⁸

Erkin’in ziyaretine kadar Kıbrıs konusunda Rum tarafına yatkın açıklamalar yapan SSCB, bu süreçten sonra Türk tezini de destekler olmuştur.⁴⁹ Nitekim dönemin SSCB Yüksek Sovyeti Başkanı Podgorni yaptığı bir açıklamada, adada bölgesel özerkliği savunduğunu söyledikten sonra, orada yaşayan herkesin yerel haklarına vurgu yapmıştı. Sovyet devlet adamı bu açıklaması ile Rumların öfkesini üzerine çekmiştir.⁵⁰ Erkin’in Moskova ziyaretinin ertesi yılında, bu defa Rus liderler Ankara’ya geldiler. 4 Ocak 1965 tarihinde Yüksek Sovyeti Başkanı Podgorni’nin ziyaretinin hemen sonrasında Sovyet Dışişleri Bakanı Gromiko da Türkiye’ye gelmiştir.⁵¹ Böylece Türk-Sovyet ilişkileri uzun bir aradan sonra tekrar gelişme sürecine girmiştir.

⁴⁶ M. Gönlübol, *a.g.e.*, s. 425.

⁴⁷ *Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 030.18.01/181.66.9 ve *Cumhuriyetin 75 Yılı*, İstanbul 1998, s. 542.

⁴⁸ Erel Tellal, *Uluslararası ve Bölgesel Gelişmeler Çerçevesinde SSCB-Türkiye İlişkileri 1953-1964*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 222, 223.

⁴⁹ *Dışişleri Belleteni*, 1964, s. 6.

⁵⁰ *Dışişleri Belleteni*, Ocak 1965, s. 36 ve R. S. Sonyel, *a.g.e.*, s. 132.

⁵¹ *Cumhuriyetin 75 Yılı*, s. 576; K. Gürün, *a.g.e.*, s. 207, 208.

Sonuç

Feridun Cemal Erkin, Dışişleri Bakanı iken Kıbrıs meselesinde oldukça yoğun ve stresli bir mesai geçirmiştir. Erkin, Türkiye'nin garantörlük haklarını sonuna kadar kullanacağını, muhataplarına söylemekten çekinmemiş; çoğu zaman üslubunu da sertleştirmiştir. Sovyetler Birliği'nin Kıbrıs sorununu kullanarak bölgeye müdahil olmaya çalışması ABD'yi tedirgin etmiş, Türkiye'nin tek taraflı müdahalesini önlemeye çalışmıştır. Bu süreçte Başkan Johnson'ın mektubu Türkiye-ABD ilişkilerini gerginleştirmiş, Bakanlık koltuğunda oturan Erkin de iki ülke arasındaki ilişkilerin kopma noktasına gelmemesine gayret etmiştir. Erkin, Kıbrıs'la ilgili yaşanan hadiselerde meclisi ve kamuoyunu sürekli bilgilendirmiş ve bu milli meselede muhalefeti ve iktidarı tek vücut haline getirmeye özen göstermiştir. Kıbrıs meselesinde, başta ABD olmak üzere diğer Batı devletlerinden beklediği desteği göremeyen Türkiye, dış politikada yönünü Doğu'ya çevirme gereği duymuş ve bu minvalde Erkin'in bakan olduğu dönemde kritik Sovyet Rusya gezisi yapılmıştır. Böylece Stalin döneminden beri ilişkilerin gergin olduğu Sovyet Rusya ile tekrar yakınlaşma başlamış, ticari anlaşmalarla birlikte ekonomik faydalar da sağlamıştır.

Kaynaklar

- AHMAD, F., *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayın, İstanbul 1994.
- AKSU, F., *Türk Dış Politikasında Zorlayıcı Diplomasi*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2008.
- AnaBritannica*, Ana Yayıncılık, C.19, İstanbul 1989.
- ARMAOĞLU, F., *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2009.
- ATUN, A., *Kıbrıs Antlaşmaları, Planları ve Önemli BM, AB Kararları (1571-1983)*, Samtay Vakfı Yayınları, KKTC 2007.
- BÖLÜKBAŞI, S., “Behind the Turkish-Israeli Alliance: A Turkish View”, *Journal of Palestine Studies* C. 29, S. 1, 1999, s. 21-35.
- BÖLÜKBAŞI, S., *Barışçı Çözumsuzlük Ankara'nın ABD ve BM ile Kıbrıs Macerası*, İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- Cumhuriyet Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- ÇAY, A., *Kıbrıs'ta Kanlı Noel-1963*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi Dışişleri Belleteni*
- ERİM, N., *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarihi Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C.1, Ankara 1953.
- ERİM, N., *Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler içinde Kıbrıs*, Ajans Türk Matbaacılık Sanayii, Ankara 1975.
- ERKİN, F. C., *Dışişlerinde 34 Yıl Anılar-Yorumlar*, C. 2, 2. Kısım, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- GAZİOĞLU, A. C., *Kıbrıs'ta Cumhuriyet Yılları ve Ortaklığın Sonu 1960-1963*, Özyurt Matbaası, Ankara 2003.
- GÖNLÜBOL, M., *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996.
- GÜRÜN, K., *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan günümüze kadar)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.
- KÜRŞAD F., ALTAN, M. H., EGELİ, S., *Belgelerle Kıbrıs'ta Yunan Emperyalizmi*, Kutsun Yayınevi, İstanbul 1978.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi

ORAN, B., *Türk Dış Politikası*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

ÖZMEN, S., *Kıbrıs*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005.

SARICA, M., TEZİÇ, E., ESKİYURT, Ö., *Kıbrıs Sorunu*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1975.

SONYEL, S. R., *Cyprus the Destruction of Republic and Its Aftermath (1960-1974)*, Özyurt Matbaası, Ankara 2003.

SÖNMEZOĞLU, F., *Kıbrıs Sorunu Işığında Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye Politikası (1964-1980)*, Der Yayınevi, İstanbul 1995.

SÖNMEZOĞLU, F., *II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası*, Der Yayınları, İstanbul 2006.

ŞAHİN, H., *Johnson Mektubu Türk-ABD ilişkilerini Değiştiren Olayın Perde Arkası*, Gendaş Yayınevi, İstanbul 2002.

TARAKÇI, M., *Kıbrıs Barış Harekâtı*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2010.

TELLAL, E., *Uluslararası ve Bölgesel Gelişmeler Çerçevesinde SSCB-Türkiye İlişkileri 1953-1964*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 2000.

TOKER, M., *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973-İnönü'nün Son Başbakanlığı 1961-1965*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1992.

UÇAROL, R., *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Antlaşması (Ada'nın İngiltere'ye Devri)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1978.

USLU, N., *Türk-Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2000.

Из ранней истории городов Атропатены

Сельджан Мамедзаде*

ORCID: 0000-0001-7274-6969

Резюме

Греческие и латинские писатели античности сохранили отрывочные сведения об Атропатене, государстве, возникшем на южных территориях исторического Азербайджана (ныне Иранский Азербайджан). Это государство было создано бывшим ахеменидским наместником области Мидия Атропатом, добившимся после смерти Александра Македонского (323 г. до н.э.) политической независимости северо-западной части подвластной ему области. В течение 330 лет преемники Атропата вели войны, поддерживали дипломатические связи, устанавливали родственные узы с правителями соседних стран. В 147-35 гг. до н.э. Атропатена находилась в вассальной зависимости от Парфии. С 35 г. до н.э. до смерти своего покровителя римского императора Октавиана Августа (14 г. до н.э.) Атропатена была суверенной и вела относительно самостоятельную политику. До 225 г. до н.э. Атропатена находилась в составе Парфии, а позже была включена в состав империи Сасанидов. В трудах Страбона, Плиния Секунда, Птолема, Диона Кассия, Стефана Византийского сохранились названия некоторых городов Атропатены. Целью данной статьи является изучение раннего периода истории этих городов, которые удаётся отождествить с населёнными пунктами мидийского племенного союза, отражёнными в ассирийских клинописных текстах VIII-VII вв. до н.э. Города Канзабакану>Газака, Парда>Фраата, Урикату>Вера, Арбаку>Албака, Карибту>Керефто и другие, основанные на стратегически важных путях, в течение многих веков сохраняли общественно-политическую значимость в жизни региона.

Ключевые слова: Атропатена, клинописные источники, древние города, военные походы, области Атропатены, первые столицы Азербайджана.

Получено: 11/09/2020

Принято: 26/12/2020

* Докторант Института Истории Академии Наук Азербайджана, selcan@mail.ru

Ссылка на статью:

МАМЕДЗАДЕ С., "Из ранней истории городов Атропатены" *Академическая История и Мысль*, С. 7, S. 4., 2020, с.2331-2354.

From the early history of the cities of Atropatena

Selcan Mammadzadeh*
ORCID: 0000-0001-7274-6969

Abstract

Greek and Latin writers of antiquity preserved fragmentary information about Atropatene, a state that arose in the southern territories of historical Azerbaijan (now Iranian Azerbaijan). This state was created by the Achaemenid governor of the region Midia Atropat, who achieved the political independence of the northwestern part of the region after the death of Alexander of Macedon (323 BC). For 330 years, the successors of Atropat fought wars, maintained diplomatic relations, and established family ties with the rulers of neighboring countries. In the years 147-35 BC. Atropatena was in vassal dependence on Parthia. From 35 BC. until the death of his patron, the Roman emperor Octavian Augustus (14 BC), Atropatena was sovereign and conducted a relatively independent policy. Until 225 BC Atropatena was part of the Parthia, and later was included in the Sassanid Empire. In the writings of Strabo, Pliny Secundus, Ptolemy, Dion Cassius, Stephan the Byzantine, the names of some cities of Atropatena were preserved. The purpose of this article is to study the early period of the history of these cities, which can be identified with the settlements of the Median tribal union, reflected in the Assyrian cuneiform texts of the VIII-VII centuries BC. Cities of Kanzabakanu>Gazaka, Parda>Fraata, Urikatu>Vera, Arbaku>Albaka, Caribtu>Kerefto and others, based on strategically significant routes, for many centuries retained the socio-political significance in the life of the region.

Keywords: Atropatena, cuneiform sources, ancient cities, military campaigns, areas of Atropatena, the first capitals of Azerbaijan.

Received Date: 11/09/2020

Accepted Date: 26/12/2020

* Doctoral student of the Institute of History of the Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan, selcan@mail.ru

You can refer to this article as follows:

MAMMADZADEH, S., 'From the early history of the cities of Atropatena', *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, p. 2331-2354.

Atropatena şehirlerinin erken tarihinden

Öz

Yunan ve Latin antik yazarları, tarihi Azerbaycan'ingüney bölgelerinde (şimdi İran Azerbaycanı) ortaya çıkan Atropatene devleti hakkında parçalanmış bilgileri korudular. Bu devlet, Makedonyalı İskender'in (MÖ 323) ölümünden sonra bölgenin kuzeybatı kısmının siyasi bağımsızlığına ulaşan eski Achaemenid valisi Atropat tarafından yaratıldı. 330 yıl boyunca, Atropat'ın halefleri savaştı, diplomatik ilişkileri sürdürdü ve komşu ülkelerin yöneticileri ile aile bağları kurdu. MÖ 147-35 yıllarında. Atropatena Parthia'ya vassal bağımlıydı. MÖ 35'ten itibaren Roma imparatoru Octavian Augustus'un (MÖ 14) patronunun ölümüne kadar, Atropatena egemen ve nispeten bağımsız bir politika yürüttü. MÖ 225'e kadar Atropatena Parthia'nın bir parçasıydı ve daha sonra Sasani İmparatorluğu'na dahil edildi.Strabo, Pliny Secundus, Ptolemy, Dion Cassius, Bizanslı Stephanın yazılarında, bazı Atropatena şehirlerinin isimleri korunmuştur. Bu makalenin amacı, M.Ö. VIII-VII. Yüzyıl Asur çivi yazısı metinlerine yansıyan Medyan kabile birliğinin yerleşimleri ile tanımlanabilen bu şehirlerin tarihinin erken dönemini incelemektir. Kanzabakanu>Gazaka, Parda>Fraata, Urikatu>Vera, Arbaku>Albaka, Karibtu>Kerefto ve diğer şehirler, stratejik olarak önemli rotalara dayanarak, yüzyıllar boyunca bölgenin yaşamındaki sosyo-politik önemi korumuşlar.

Anahtar kavramlar:Atropatena karallığı, çivi yazısı kaynakları, antik kentler, askeri kampanyalar, Atropatena'nın bölgeleri, Azerbaycan'ın ilk başkentleri.

Gönderme Tarihi: 11/09/2020

Kabul Tarihi:26/12/2020

Введение

Страбон(63 г. до н.э. – 20 г. н.э.) был первым писателем, благодаря которому читатели западного мира получили скудную информацию о государстве Атропатена и её населённых пунктах. У него сохранились 3 формы названия этой страны: **Атропатηνη**(XI, 13, 3-4),**Атропатиος Μηδια**(XI, 5, 6; XI, 12, 4, XI, 13, 1),**Атропатиа** (XI, 14, 6-8). В «Руководстве по географии» Плиния (VI, 2) эта страна называется **Тропатеве** («Тропатена»).¹ В числе своих информаторов по Атропатене Страбон упоминает (XI, 13, 2-3) своего друга Антония, а также Аполлонида и Квинта Деллия, принимавших участие в военном походе Марка Антония в 36 г. до н.э. на Атропатену.² В «Географии» Страбона (XI, 13, 1) начальный период истории становления государственности Атропатены описан в общих чертах, без указания деталей: «Мидия делится на две части. Одну часть называют Великой Мидией...Вторая часть – этоАтропатийская Мидия. Своё имя она получила от военачальника Атропата, который не допустил, чтобы эта страна...стала подвластной македонянам...Провозглашённый царём, Атропат сделал по собственному решению эту страну независимой...».

Новое бразованное государство охватывало территорию провинций Западный Азербайджан, Восточный Азербайджан и Курдистан современного Ирана, временами также часть южных районов нынешней Азербайджанской Республики. Ныне большинство исследователей, соглашаясь со Страбоном, считают, что в результате многовековой фонетической трансформации хороним «Атропатена», восходящий к имени её основателя Атропата, получил современную форму «Азербайджан».Насколько эта точка зрения правомерна, речь пойдёт ниже.

Для обеспечения эффективно гоуправления территория страны была разделена на административные районы. Основным критерием при этом разделе служили физические условия, характеррельефа и историко-этнические особенности, ибо Атропатена до конца своей истории оставалась контрастным и

¹ Kamal Aliyev, *Drevne grecheskie i latinskiye pervoistochniki poistorii drevnego Azerbaijana (s primerami novogo tolkovaniya)*. Elm ve tehsil, Baku 2010, s. 229, 313.

² İrada Nadjafova, "Strabon o Midii-Atropatene", AMEA Tarix İnstitutu. Elmi Eserler, Baku 2008, C.23, s. 23, 4; K. Aliyev, *a.g.e.*, s. 11.

этнически пёстрым краем. Благоприятное географическое положение делали её важным связующим звеном в транзитной торговле Ближнего и Среднего Востока. Города по большей части основывались на караванных путях, что позволяло контролировать передвижение товаров, новых технологий и кочевых этнических групп. Более значимые города становились административными центрами областей.

В античных источниках сохранились названия, по меньшей мере, четырёх периферийных областей. Это происходило по той причине, что при нашествии извне, пограничные области становились первой мишенью и страдали больше других. Три периферийные области – Каспиана, Фавнитиды, Басоропеда были завоёваны около 185 г. до н.э. царями Софены и Армении. Вот что пишет по этому поводу Страбон (XI, 14, 5): «Армению, в прежние времена бывшую маленькой страной, увеличили войны Артаксия I (правителя Армении – С.М.) и Зариадра (царя Софены – С.М.)... Они совместно расширили свои владения, отрезав часть земель у окружающих народов. У мидян (атропатенцев – С.М.) они отняли Каспиану, Фавнитиду и Басоропеду...».

Каспиана (**Κασπιανα**), будучи самой крупной областью, охватывала Пайтакаран, часть Мильско-Муганской равнины севернее Аракса, Приурмийские земли простиралась до Каспийского моря. Фавнитиды (**Φαυνιτιδα**) соответствует современному Тель-Фавану, расположенному на месте слияния рек Тигр и Бохтан. Басоропеда (в сасанидский период называлась «Васпуракан» >**vis+puhr+akan** «Место всех сыновей») занимала земли современного Нахчыванского региона и западной части Зангезура.³

Относительно Матиены у Страбона имеются «разногласия». Так, в одном случае (XI, 13, 2) он пишет: «Страна эта (Атропатена – С.М.) расположена к востоку от Армении и Матиены, к западу от Великой Мидии и к северу от обеих». В этой информации и Матиена, и Атропатена выступают как самостоятельные географические понятия. В другом случае у Страбона имеется (XI, 7, 2) иное сообщение: «... в области Матиены в Мидии (т.е., в Атропатене – С.М.)...». Скорее всего, эти сведения отражают два разных периода истории Атропатены, в результате расширения которой Каспиана была включена в её состав. В определённый период античные писатели название «Матиена» применяли к озеру

³Yagub Makhmudov, *Realnyaya istoriya i vimysel o "Velikoy Armenii"*, Turxan, Baku 2017, s. 102-103.

Урмия. Например, Страбон в одном случае (XI, 13, 2) называет это озеро «Капавта», а в другом (XI, 14, 8) – «Матиена». ⁴Страбон правильно отмечал, что оба названия означают «Синее». Форма «Капаута» восходит к древнеиранскому **kapautaka** «синее», «голубое». ⁵ Добытые из этого озера соль, а также засоленная и сушёная рыба черезгород Экбатаны отправлялись в другие страны с целью обмена (XI, 14, 8).

Ввиду отсутствия местных письменных источников исследователям истории городов Атропатены до сих пор приходилось довольствоваться сведениями изтрудовантичных авторов. Государство Атропатена образовалось на территории племенного союза мидян и егопреемника–Мидийской империи.Исходя из этого ещё в конце XIX века К.Тиле, П.Рост, А.Биллербек, М.Штрек и другие немецкие ассириологи пытались отождествить атропатенские города с населёнными пунктами клинописных текстов ассирийских царей I тыс. до н.э., информирующих о положении на Иранском нагорье. Исследования в этом направлении, хотя и дали определённые положительные результаты, но из-за необоснованных возражений оппонентов пришлось отказаться от этой идеи. Это, в первую очередь, касается происхождения названия «Атропатена» и восходящего к нему топонима «Азербайджан».

1. Андарпатиану. Город под таким названием упоминается в ассирийских клинописных текстах трижды. В 714 и 713 гг. до н.э. ассирийский царь Саргон II (722-705 гг. до н.э.) получил дань от глав мидийских городов, в том числе от Машдаку из города Андарпатиану, который отмечается в «Письме богу Ашшуру», как **URUAn-dar-pa-ti-a-nu**⁶, а в «Призме А» как **KURAn-dir-pat-ti-a-nu**.⁷ Последний раз город засвидетельствован в запросе вавилонского оракула, составленном в период антиассирийского восстания в Мидии в конце 670-х годов (см., рис.1). В запросе конец топонима не сохранился; он восстанавливается как

⁴İrada Safarova, "K voprosu o matienakh", AMEA Tarix İnstitutu, Elmi Eserler, C. 27, Baku 2009, s. 10-13.

⁵Rauf Melikov, *Drevnepersidskiye nadpisi*, Şərq-Qərb, Baku 2013, s. 269.

⁶Fransua Thureau-Dangin, *Une Relation de la Huitième Campagne de Sargon (714 av. J-C)*, Paul Geuthner, Paris 1912, s. 10.

⁷Hugo Winckler, *Keilinschrifttexte Sargons, Band I*, Leipzig 1889, plates 44-46; Daniel Luckenbill, *Ancient record of Assyria and Babylonia*. Greenwood Press, C. 1-2, New York 1968, s. 192; Edvin Grantovskiy, *Ranyaya istoriya iranskikh plemyon Peredney Azii*. Nauka, Moskva 1970, s. 325.

URUAn-dar-pa-ti-[a-nu].⁸ Конечный звук **-u** в ассирийской передаче топонима является аккадским суффиксом именительного падежа.

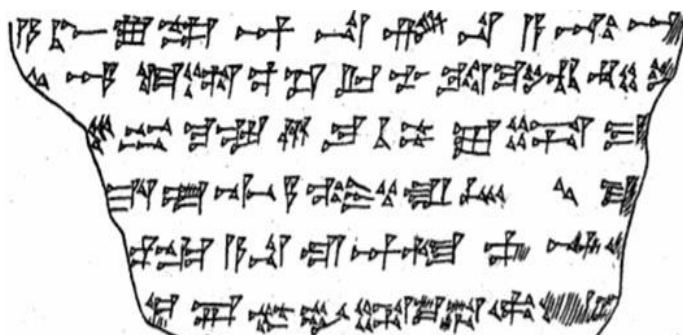

Рис. 1. Город Антарпатиан в запросе оракула.

С 1893 года группа ассириологов (А.Кнудсон, П.Рост, Э.Клаубер, Ф.Кёниг) предложила считать этот город, к наименованию которого, по их мнению, восходит современное название «Азербайджан», родиной Атропата. В Азербайджане сторонником этого предположения был З.Ямпольский, также считавший, что название «Азербайджан» произошло не от имени Атропата, а от топонима Антарпатиан.⁹ Поскольку ещё тогда современная форма «Азербайджан» объяснялась из иранских языков, как «[Земля], хранимая огнём», или «Страна огней», старое объяснение было полностью отклонено, ибо слово «огонь» в иранских языках звучало **atr-**, но ни как **antr-**. А.Н.Алимирзоев, проследив историю исследования этого вопроса, пришёл к выводу, что топоним Антарпатиан восходит к древне иранскому словосочетанию **antar+paδ** («между путей»). По его мнению, случайное звуковое совпадение данного топонима с именем Атропата стало причиной ошибки не владеющего иранскими языками Страбона, возводившего название государства к имени его создателя. Дело в том, что и до, и после Страбона страны древнего мира длительное время официально и традиционно назывались по именам их создателей. Что касается фонетической трансформации топонима Антарпатиан в «Азербайджан», то это могло быть в результате отпадения звука **-n-**, стоявшего перед звуком **-d-**. Подобное фонетическое явление закономерно соблюдалось в древнеперсидских, а иногда и в парфянских текстах.

⁸ Ivan Starr, *Queries to the Sungod Divination and Politics in Sargonid Assyria, State Archives of Assyria*, C. 4, Helsinki 1990, s. 64.

⁹ Zelik Yampolskiy, *"O tojdestve Antarpatianu I Atropateny"*, Uchyonnyye zapiski Azerbajdžanskogo Gosudarstvennogo Universiteta, C. 6, Baku 1972, s. 29-32.

Итак, по мнению А.Алимирзоева, термины «Атропатена» и «Азербайджан» восходят к названию города Антарпатиан, расположенного на южной периферии маннейской области Зигирту и имя Атропата тут не причём.¹⁰ Действительно, история показывает, что подавляющее большинство ведущих стран древнего мира (Египет, города-государства шумеров, Вавилония, Ассирия, греческие полисы, Римская империя и другие) своим названиям обязаны городам, где зарождалась их политическая жизнь. Каждый создатель новой правящей династии давал подвластной ему стране название города, где находился его трон. В этом отношении мнение А.Алимирзоева заслуживает доверия.

Несмотря на отсутствие прямых фактов, несложно догадаться, что благодаря удачному географическому расположению город Антарпатиан, пережив Мидийскую и Ахеменидскую империи, в 323 г. до н.э. превратился в столицу созданного Атропатом государства. В 147 г. до н.э. земли этого государства были аннексированы Митридатом I, в результате чего возникла новая, парфянская форма **‘trwptk**, произносимая как **Ātropātakān**.¹¹ Сам же город, давший начало этому наименованию, ко времени Страбона либо перестал существовать вообще, либо же потерял былую значимость и не заслуживал даже упоминания. Согласно Страбону, при парфянах административное управление Атропатаканом осуществлялось из двух городов – из Газаки и Веры.

2. Газака. Этот город являлся летней резиденцией царей Атропатены. Считается, что Страбону (XI, 13, 3) было известно три формы названия этого города: **Гаζака, Гаζα, Гаζαι** (см., рис. 2). Следует отметить, что буква ζ могла передавать звуки **-z-** и **-dz-**. Поэтому, указанные формы топонима могли читаться как «Газака» так и «Гадзака».¹²

¹⁰ Allahverdi Alimirzayev, "Antarpatianu" – "Atropatena" – "Azerbaycan" (ilk atributumuzun tarixi-fonetik takamüllünə dair", AMEA Tarix İnstitutu. Elmi Eserler, C. 60, Bakı 2016, s. 60.

¹¹ İğrar Aliyev, *Ocherk istorii Atropateny*, Azerneşir, Bakı 1989, s. 34, 39.

¹² İrada Najafova, "K voprosu o stolitsax Midii-Atropateny", Baku Universitetinin Xeberleri, Humanitar elmler seriyası, C. 3, Bakı 2003, s. 167; İrada Nadjafova, "Strabon o Midii-Atropatene", Tarix İnstitutu, Elmi Eserler, C. 23, Bakı 2008, s. 8.

Βασίλειο ν δ' αὐτὸν θερινὸν μὲν ἐν πεδίῳ ἰδρυμένον Γαζακα χειμερινόν δὲ ἐν φρουρίῳ ἐρυμνῷ Ουερα, ὁπερ Ἀντώνιος ἐπολιόρησε κατὰ τὴν ἐπὶ Παρθυαίους στρατείαν. Διεχεῖ δὲ τοῦτο τοῦ Ἀράξου ποταμοῦ τὸν ὀριζόντος τὴν τε Ἀρμενίαν καὶ τὴν Ἀτροπατηνὴν σταδίους δισχιλίους καὶ τετρακοσίους, ὡς φησὶν ὁ Δελλίος, ὁ τοῦ Ἀντωνίου φίλος, συγγράψας τὴν ἐπὶ Παρθυαίους αὐτοῦ στρατείαν, ἔν η παρὴν καὶ αὐτὸς ἡγεμονίαν ἔχων

Рис. 2. Города Газака и Вера в «Географии» Страбона.

В «Естественной истории» (VI, 2) Плиния Секунда (23-79 гг.) город **Газа** представлен как **oppidum** («крепость»). В другом месте своего труда (VI, 14) Плиний Секунд называл этот город **Аганзака** («Аганзака»).¹³ Общественный статус делал необходимым укрепить города, подобные Газаке, дополнительными крепостными стенами и фортификационными сооружениями.

Уаммиана Марцеллина (330-400 гг.; «Деяния», XXIII, 6, 39) и Стефана Византийского (VI в.; «Этника», XV, 19) название города звучит как «Газака», что в переводе с иранских языков означает «казна».¹⁴

Город Газака находился в низменной местности, однако время его основания оценивается исследователями по-разному. По мнению одних, город был основан во II в. до н.э., другие же считают, что город существовал с ахеменидского периода (550-330 гг. до н.э.).¹⁵ Не исключено, что город со всеми элементами инфраструктуры функционировал намного раньше. Это мнение аргументируется следующими филологическими доводами.

Рис.3. Город Канзабакану на стеле СаргонаII.

СаргонII трижды (716, 714, 713 гг. до н.э.) получал дань лошадьми от некоего Ушраа (в переводе с древнеиранских языков «Верблюжий») из города

¹³ Kamal Aliyev, *Drevnegrecheskie i latinskiye pervoistochniki po istorii drevnego Azerbajdžana (s primerami novogo tolkovaniya)*, Baku 2010, s. 218.

¹⁴ Igrar Aliyev, *a.g.e.*, s. 60.

¹⁵ Sara Kasumova, *Yujnyy Azerbajdžan v III-VII vv.* Elm, Baku 1983, s. 20; Vilayet Kerimov, Sara Kasumova, "Drevnij gorod Shiz (Taxt-i Suleyman)", *Izvestiya Akademii Nauk Azerbajdžanskoy SSR*, C. 1, Baku 1992, s. 45-53.

Канзабакану (см., рис.3).¹⁶ В написании этого топонима мы вновь сталкиваемся с тем же принципом отпадения звука **-n-**, стоявшего перед звуком **-d-** (в данном случае **-z-**). Дело в том, что звук **-d-** «юго-западной» группы иранских языков соответствует фонеме **-z-** «северо-западной» группы иранских языков, к которой относился также мидийско-атропатенский язык.¹⁷ Топоним Канзабакану состоит из сочетания слов **kanza+akan**, переводимого с иранских языков как «место казны», «место сокровища»¹⁸, что этимологически соответствует городу Газака античных авторов.

Координаты этого города у Птолемея (83°40' северной долготы и 39° 30' восточной широты) не отражают реальное положение, ибо в те времена не было чёткого представления о форме Земли и не были разработаны стандарты для географических координат.¹⁹ Так, современные координаты Мараги составляют 37°23' северной широты, 46°16' восточной долготы. Более предпочтительным кажется сообщение Плиния Секунда, согласно которому (VI, 13) город **Газае** находился в 450 тысячах шагов от столицы Армении Артаксаты и на таком же расстоянии от столицы Большой Мидии Экбатаны.²⁰ Иными словами, летняя столица Атропатидов находилась между современными городами Арташат (в 30 км южнее Еревана, на левом берегу Аракса) и Хамаданом. Учитывая это, многие исследователи локализуют Газаку у современной деревни Лейлан, между городами Миандоаб и Такаб, на правом берегу реки Джагату.²¹ В отличие от них, Р.Фрай считал, что Газака ещё со времён Ахеменидов была местом паломничества огнепоклонников и находилась на месте современного Тахт-и-Сулеймана (в 70 км юго-восточнее Мараги), где до сих пор сохранились её

¹⁶Igor Mikhaylovich Dyakonov, *Istoriya Midii ot drevneyshix vryemyon do kontsa IV v. do n.e.* Akademii Nauk, Moskva-Leningrad 1956, s. 214, 221; Luis Levine, *Two Neo-Assyrian Stelae from Iran*, Royal Ontario Museum Art and Archaeology, Occasional Paper. 23, Toronto 1971, s. 42-43, 72.

¹⁷Edvin Grantovskiy, *Ranyaya istoriya iranskikh plemyon Peredney Azii*, Nauka, Moskva 1970, s. 85, 89; Allahverdi Alimirzayev, "Antarpatianu" – "Atropatena" – "Azerbaycan" (ilk atributumumuzun tarixi-fonetik takamuluna dair)", AMEA Tarix İnstitutu. Elmi Eserler, C. 60, Bakı 2016, s. 15-16.

¹⁸Igrar Aliyev, *Ocherk istorii Atropateny*, Azereşir, Baku 1989, s. 60, 68.

¹⁹Sara Kasumova, a.g.e., s. 24.

²⁰Kamal Aliyev, *Drevnegrecheskie i latinskiye pervoistochniki po istorii drevnego Azerbajjana* (s primerami novogo tolkovaniya), Baku 2010, s. 218.

²¹Vladimir Minorsky, *Roman and Byzantine. Campaigns in Atropatene*, C. 11, London 1944, s. 2, 254; Igrar Aliyev, *Ocherk istorii Atropateny*, Azereşir, Baku 1989, s. 60, 160; Irada Najafova, "K voprosu o stolitsax Midii-Atropateny", Baki Universitetinin Xeberleri, C. 4, Baku 2003, s. 69.

развалины.²² Аналогичного мнения придерживался А.Фазили, который ошибочно считал «Фрааспу» вторым названием Газаки.²³

3. Фрааспа. В ходе первой войны Рима с Парфией, в 36 г. до н.э. Марк Антоний, выйдя из пределов Армении, с большим войском предпринял осаду одного из мощных городов-крепостей Атропатены. Сведения об этом событии сохранились в трудах трёх античных авторов. По мнению учёных, в «Географии» Страбона (XI, 13, 3) этот город-крепость носит название **Оуэра** («Вера»), в труде Плутарха «Антоний» (XXXVIII, L) – **Фраата** (“Fraata”), а в сочинении «Римская история» Диона Кассия (49, 25) – **Прааспа** («Прааспа»).

Столь ощутимое различие в названии топонима ещё в 1840 году привело Г.Роулинсона к «компромиссному» варианту, согласно которому все три названия относились к одному и тому же городу, руины которого отождествлялись им с Тахт-и-Сулейманом. Это ошибочное мнение долго имело хождение, пока В.Минорский не пришёл к выводу, что эти города следует различать.²⁴ Мы также рассмотрим эти топонимы отдельно, так как не исключено, что Марк Антоний мог осаждать (видимо так и было) три разных города Атропатены. По сообщению Плутарха («Антоний», XXXVIII), перед штурмом одной из крепостей Марк Антоний оставил тяжёлую технику под присмотром своего полководца Оппия Статиана, так как она замедляла передвижение войска. Но поскольку римляне не смогли захватить крепость, Марк Антоний пожалел, что не взял с собой тяжёлую технику, с помощью которой можно было бы разрушить стены.²⁵

Относительно маршрута похода римского войска 36 г. до н.э. в отечественной историографии сложилось ошибочное представление. Ссылаясь на английских исследователей, считали, что выйдя с территории современной республики Армения, двигаясь по маршруту Хой–Маранд, римское войско вошло в Атропатену.²⁶ Вот, что говорит по этому поводу Плутарх («Антоний», XXXVIII): «...оставив Армению по левую руку, и, достигнув Атропатены, стал разорять

²²Richard Fray, *Naslediye Irana*, Vostochnaya Literatura Iran, С. 20, Moskva 2002, s. 297.

²³Abdulla Fazili, “*Borba atropatens evprotiv rimskikh zaxvatchikov (36 g. do n.e.)*”, Problemy antichnoy istorii I kul'tury. С. 1, Yerevan 1979, s. 297.

²⁴Kamal Aliyev, *a.g.e.*, s. 285.

²⁵Igrar Aliyev, *Ocherk istorii Atropateny*, Azereşir, Baku 1989, s. 93-97; Kamal Aliyev, *Drevnegrecheskie i latinskiye pervoistochniki po istorii drevnego Azerbajjana (s primerami novogo tolkovaniya)*, Baku 2010, s. 116-117; Abdulla Fazili, *Atropatena. E.e. IV-b.e. VII esrleri*. Elm, Bakı 1992, s. 116-117, 137-139.

²⁶*The Cambridge History of Iran*. С. 3, Part 1 (Editor E. Yarshater), Cambridge University, New York 1983, s. 58; Igrar Aliyev, *a.g.e.*, s. 92; Abdulla Fazili, *Borba atropatens evprotiv rimskikhz axvatchikov (36 g. do n.e.)*, Problemy antichnoy istorii I kul'tury. С. 1, Yerevan 1979, s. 296.

страну». Прав был К.Алиев, считавший, что «римляне сразу же вступили в пределы Атропатены, вовсе не огибая озеро Урмия с севера».²⁷

Армянское царство находилось не на Кавказе, а в восточной части Анатолии. Это подтверждается многими фактами, в том числе и тем, что в 66 г. до н.э. албаны и иберы, заключив военный союз против вторгшегося на Кавказ Помпея, оказали ему достойное сопротивление (Dio., Kas. XXXVII, 3-4). Если бы армяне тогда жили на Кавказе, то элементарное чувство самосохранения инстинктивно вынудило бы их присоединиться к этой коалиции. Термин «Армения» появился на Южном Кавказе лишь в начале XIX века. Благодаря политике царской России, часть этнических армян, подданных Османской Турции и Каджарского Ирана, была переселена на земли азербайджанских государственных образований – Карабахского, Нахчыванского и Иреванского ханств.²⁸

Плутарх отмечает, что потерпев поражение у стен Фрааспы, римляне отступили в другом направлении и «пришли к реке Аракс, отделяющей Мидию (Атропатену – С.М.) от Армении» («Антоний, L). В данном случае имеется виду не сам Аракс, а его южный рукав Котурчай. Следовательно, при походе на Атропатену римская армия, скорее всего, воспользовалась маршрутом Эрбиль-Рание-Бане-Саккыз-Дивандере.

Некоторые историки отождествляли Фрааспу с местностью Кале-и Зоххак близ города Миане, в долине реки Курангун.²⁹ Сторонники этой идеи руководствуются этимологией топонима, означающего в переводе с древнеиранских языков «Способствующий коням».³⁰

Есть предположение, что «Фраата» была третьим по счёту названием города Марага. Первое название города «Аттила» в 880 г. до н.э. было заменено ассирийским царём Ашшурназирпалом II (881-859 гг. до н.э.) на «Дур-Ашшур» («Крепость бога Ашшур»), который сделал его административным центром по сбору дани. Этот же город, уже с гибридным (семито-иранским) названием «Бит-Умарги» («Община с хорошими лугами») в 716 г. до н.э. был включён в состав

²⁷ Kamal Aliyev, *Plutarx o Marke Antonii*, Trudy nauchnoy konferentsii, posvyashyonnoy 80-letiyu akademika Igrara Aliyeva. 12 mart 2004. Baku 2004, s. 107.

²⁸ Yagub Makhmudov, *Realnyaya istoriya I vymysel o "Velikoy Armenii"*, Turxan, Baku 2017, s. 8-9.

²⁹ Vladimir Minorsky, *Roman and Byzantine. Campaigns in Atropatene*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, C. 11, London 1944, s. 262; Igrar Aliyev, *Ocherk istorii Atropateny*, Azereşir, Baku 1989, s. 106.

³⁰ Igrar Aliyev, *a.g.e.*, s. 68; Irada Najafova, *"K voprosu o stolitsax Midii-Atropateny"*, Baku Universitetinin Xeberleri, C. 4, Baku 2003, s. 170-171.

ассирийской провинции Кишассу, находящейся западнее района зарождения мидийского племенного союза. Люцерна обширных лугов Мараги способствовала увеличению поголовья лошадей, а из другого растения этих лугов научились готовить напиток **хаома**, который применяли в религиозных обрядах. Последнее стало профессиональным занятием переселившихся в эти места скифов, вследствие чего соседи называли их «сака-хаомаварга» (у Геродота «амюргийские скифы»)³¹.

В «Руководстве по географии» Клавдия Птолемея название этого города звучит **Фанааспа** («Фанааспа») и указаны координаты: 85°30' северной широты, 40°30' восточной долготы.³²

Последним античным автором, упоминавшим этот город, был Стефан Византийский (VI век), у которого, помимо **Фрааспа** («Фрааспа»), встречается вариант **Прааспа** («Прааспа»)³³.

4. Фраата. Чередование фонем **-f-** и **-p-** у писателей античности позволяет сопоставлять этот топоним с названием города Парда, известного по надписям Саргона II как столица (**URU šarru-ti** «царский город», см., рис.4) восточно маннейской области Зигирту.

Рис. 4. «Царский город» Парда в «Письме богу Ашшуру»

Ввиду отсутствия специального знака для записи звука **-f-** в клинописи Месопотамии, писцы для его передачи применяли знак **-p-**.³⁴ Тем самым, оригинальное название города «Фраата» в ассирийской передаче получило форму **pa-ar-da**. Касательно замены конечного согласного звука топонима, следует отметить, что месопотамская клинопись не делала графических различий между глухими, звонкими и эмфатическими формами согласных.

5. Вера. Город-крепость являлся зимней столицей правителей Атропатены, следовательно, должен был находиться в климатически более тёплом, по

³¹Edvin Grantovski, *Ranyaya istoriya iranskikh plemyon Peredney Azii*, Nauka, Moskva 1970, s. 313; Allahverdi Alimirzayev, *"Maragha sheherinin tarixinde skiflerin rolu"*, Tarix İnstitutu. Elmi eserler, C. 41-42-43, Bakı 2012, s. 4-11.

³²Sara Kasumova, *Yujnyu Azerbaijan v III-VII vv*, Elm, Baku 1983, s. 24.

³³Irada Najafova, *a.g.e.*, s. 170.

³⁴Edvin Grantovski, *Ranyaya istoriya iranskikh plemyon Peredney Azii*, Nauka, Moskva 1970, s. 91.

сравнению с Газакой, районе. Согласно Страбону (XI, 13, 13), Вера находилась на расстоянии 2400 стадий (приблизительно 430 км) от реки Аракс. Другим античным писателям город с таким названием не известен.

Одни исследователи считали Веру крепостью Фрааты и локализовали её в 16 км севернее Мараги, у подножия Сахенда, по мнению других, они были разными населёнными пунктами.³⁵

Редкое применение компонента **-vir-** в древнеиранской ономастике дало повод предполагать существование полной формы топонима: «Фрааспа-вир», т.е., Вера рассматривалась как относящаяся к Фрааспе.³⁶ Однако ассирийские надписи, кажется, свидетельствуют об обратном. В текстах Саргона II можно встретить аккадский аналог названия города Вира. В настенных текстах второго и третьего залов дворца в Дур-Шаррукине имеется сообщение о подавлении в 716 г. до н.э. Саргоном II бунта в восточно ассирийской провинции Хархар. После нормализации ситуации, прилегающие области, в том числе Урикату, были присоединены к этой провинции.³⁷ Топоним Урикату состоит из словосочетания **var+ka[n]t**, означающий в древнеиранских языках «ограждённое место».³⁸ Компонент **ka[n]t**с фонетическими вариантами встречается в греческих передачах (Amm. Marc.23, 6; Strabo XV, 730) названий ахеменидских городов **Κυρέσχατα** (Киресхата) и **Πασαργάδα** (Пасаргада).

Топоним с аналогичной семантикой и статусом «город» упоминается в ассирийских текстах времён Асархаддона (681-669 гг. до н.э.). В конце 670-х годов в подвластных Ассирии мидийских городах начинаются волнения, главы многих поселений отказываются подчиняться и платить дань. Но были и такие, которые продолжали вести лояльную по отношению к Ассирии политику и не присоединились к всеобщему восстанию. В 672 г. до н.э. главы трёх городов – Уппис из Партакки, Занасана из Партуку и Раматея из Ураказабарны – с ценными дарами прибыли в столицу Ассирии Ниневию. В переговорах с Асархаддоном они рассчитывали получить поддержку в борьбе против ополчивших городских глав и

³⁵Igrar Aliyev, *Ocherk istorii Atropateny*, Azernesir, Baku 1989, s. 106-107; Abdulla Fazili, *Atropatena. E.e. IV-b.e.VII esrleri*, Elm, Bakı 1992, s. 81.

³⁶Irada Najafova, "K voprosu o stolitsax Midii-Atropateny", Bakı Universitetinin Xeberleri, C. 4, Baku 2003, s. 170-171.

³⁷Daniel Luckenbill, *Ancient record of Assyria and Babylonia*. Greenwood Press publishers, C1-2, s. 11, New York, 1968; Igor Mikhaylovich Dyakonov, "Istoriya Midii ot drevneyshix vryemyon do rontsa IV v. do n.e.", Nauka, Moskva 1956, s. 209; Inna Medvedskaya, *İstoriya Midiyskogo tsarstva. VII-VI vv. do n.e.* Yevraziya, Sankt-Peterburg 2018, s. 129, 149.

³⁸Rauf Melikov, *Drevne persidskiye nadpisi*, Şerq-Qerb, Baku 2013, s. 254, 306.

тем самым сохранить свою власть. Чуть позже к лояльным главам присоединились другие наместники, Асархаддон заключил со всеми этими наместниками мирный договор на вассальных условиях.³⁹

Топоним Ураказабарна состоит из компонентов **Vara+ganza+bara**, что дословно означало «ограждённое место казначея».⁴⁰ В Авесте (Яшт XIII, 13) этот же город носит название «Варакасафарна».⁴¹

Таким образом, по смысловому значению «Вера»идентична с топонимами Урикату и Ураказабарна ассирийских надписей. Вера могла быть идентифицирована с одним из них. Топонимы Урикату и Ураказабарнани разу не упоминаются в одном и том же тексте,но это обстоятельство не может быть основанием для их идентификации. В стеле Саргона II из Наджафабада, где описан маршрут 716 г. до н.э. через Луристан, в отличие от Канзабакану, Урикатуи Ураказабарнани упоминаются. Следовательно, оба города находились севернее этого маршрута.

6. Аганзана. В 1897 г. Пол Рост предложил отождествлять упомянутый у Птолемея город **Αγανζανα** (или **Αγαζα**; «Руководство по географии» VI, 2, 8) с топонимом Агази текстов времён Саргона II, что было поддержано другими исследователями.⁴² В «Торжественной надписи» этого правителя «область» Агази упоминается в связи с военным походом 713 г. до н.э. В этой надписи Агази, вместе с областями Амбанда и Данану, характеризуется как **KUR madāi ša pati LU₂ aribi ša nipih dšamši**«в стране мидийцев, что у пределовлюдей «Ариби», которые [живут] увосхода солнца».⁴³

Есть основание полагать, что этот город существовал со времён аккадских царей. В хозяйственных текстах архива города Гасур (иначе Нузи, около

³⁹Inna Medvedskaya, *Istoriya Midiyskogo tsarstv, VII-VI vv. do n.e. Yevraziya, Sankt-Peterburg 2018, s. 153-154.*

⁴⁰Rauf Melikov, *Drevnepersidskiye nadpisi, Şerq-Qerb, Baku 2013, s. 253, 309.*

⁴¹Igor Mikhaylovich Dyakonov, *Istoriya Midii ot drevneyshix vryemyon do kontsa IV v. do n.e., Akademii Nauk, Moskva 1956, s. 263.*

⁴²Paul Rost, *Das Sogenannte Mederreich und das Emporkommen der Perser Untersuchungen zur Altorientalischen Geschichte, Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft, Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft, Leipzig 1897, s. 83; Maximilian Streck, Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften, Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete. Zeitschrift Assyriologie und Vorderasiatische Archaologie. C. 15, Berlin 1901, s. 353.*

⁴³Daniel Luckenbill, *Ancient record of Assyria and Babylonia. Greenwood Press Publishers, C. 1-2, New-York 1968, s. 58; Igor Mikhaylovich Dyakonov, Istoriya Midii ot drevneyshix vryemyon do kontsa IV v. do n.e., Akademii Nauk, Moskva 1956, s. 220; Edvin Grantovskiy, Ranyaya istoriya iranskikh plemyon Peredney Azii, Nauka, Moskva 1970, s. 320; Inna Medvedskaya, *Istoriya Midiyskogo tsarstva. VII-VI vv. do n.e., Yevraziya, Sankt-Peterburg 2018, s. 115, 126.**

современного Киркука) постаккадского (кутийского) периода (XXII в. до н.э.) упоминается топоним Агазу (**a-gaz-u₃^{ki}**), что является именительным падежом ассирийского названия города.⁴⁴

Несложно догадаться, что «Агази» является сокращённой от «Аганзана», где **-ana** является греческой приставкой и естественно не могла присутствовать в ассирийских текстах. По филологическим соображениям (в результате отпадения начального звука **a-**, что характерно для иранских языков)⁴⁵ город отождествляется с современным Зенджаном.⁴⁶

7. Зазака. П. Ростпервым предложен отождествлять город **Zaṣaka** («Зазака»), упомянутый у Птолемея (VI, 2, 10), с «областью» Зазакну (**KUR za-za-ak-nu** или **KUR sa-ak-su-uk-nu** надписей Тиглатпаласара III) из текстов Саргона II.⁴⁷ М. Штрек считал, что этот топоним состоит из компонентов **šiz+akan** и является ранней формой топонима «Шиз». Следовательно, «Шиз», как называли арабские авторы раннесредневековой Тахт-и Сулейман, считался им доарабским.⁴⁸ Для сравнения можно привлечь также топоним Сисакан > Сисиан (в западном Зангезуре). Кажется, правильно было бы отождествлять название «Шиз» с топонимом Ушиши.

8. Ушиши. Город с таким названием упоминается однажды, на оборотной стороне фрагментарного запроса вавилонского оракула, в связи с восстанием в Мидии (671 г. до н.э.; см., рис. 5).⁴⁹

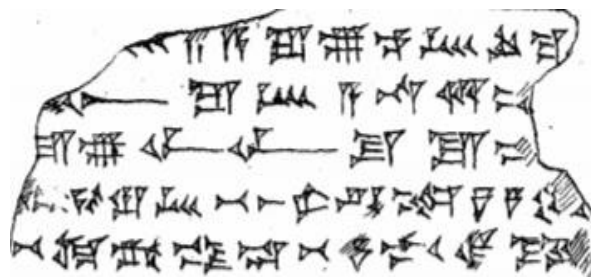

Рис. 5. Город Ушиши-Шиз в запросе оракула.

⁴⁴Teofilo Meek, *Old Akkadian, Sumerian and cappadocian texts from Nuzi*, Harvard University, London 1935, s. 198.

⁴⁵Rauf Melikov, *Drevnepersidskiye nadpisi*, Şerq-Qerb, Baku 2013, s. 131.

⁴⁶Igrar Aliyev, *Ocherk istorii Atropateny*, Azərneşir, Bakı 1989, s. 106.

⁴⁷Daniel Luckenbill, *a.g.e.*, s.115; Igor Mikhaylovich Dyakonov *a.g.e.*, s. 201-202.

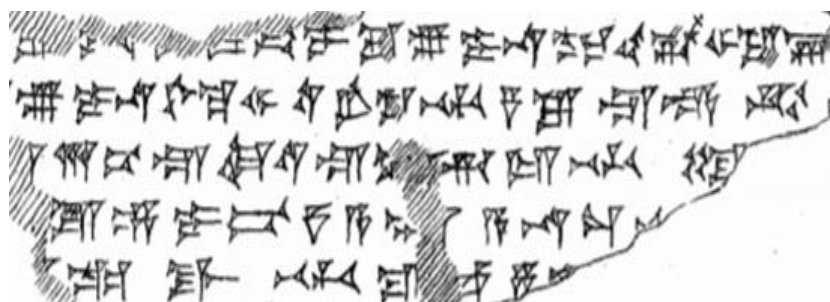
⁴⁸Maximilian Streck, *Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften*", *Zeitschrift Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, Berlin 1901, s. 360.

⁴⁹Ivan Starr, *Queriers to the Sungod Divination and Politics in Sargonid Assyria*, State Archives of Assyria, C. 49, Helsinki, 1990.

По мнению И.Медведской, преждегород находился на территории зарождения мидийского племенного союза, но накануне восстания был включён в состав ассирийской провинции Кишессу или же Хархар, поэтому подвергался нападению восставших.⁵⁰

9.Карибту-Керефто. В 1819 г. путешествуя по Ирану, Роберт Кер Портер обнаружил в горах Керефто (Карафту), в течении реки Джагату, впадающей с юга в Урмийское озеро (между Саккызом и Тахт-и-Сулейманом), пещерный комплекс.⁵¹ К.Тревер, непонятно по каким соображениям отнесла этот комплекс к памятникам материальной культуры армян, хотя известно, что в Иранском Курдистане (у неё «территория исторической Армении»), где находится этот памятник, армяне никогда не проживали. К.В.Тревер считала, что современное название комплекса является несколько искажённым персидским произношением армянского слова «карантун» («скальный дом», «дом в утёсе»). Такая этимология, хотя и соответствует форме комплекса Керафто, всё же не кажется приемлемой.⁵² О значении названия комплекса речь пойдёт ниже.

Трёхъярусный комплекс состоит из галерей, коридоров и помещений; подъём на второй ярус осуществлялся лестницами из белого мрамора. Пещерное сооружение датируется VI-III вв. до н.э., однако предназначение его не установлено. Одни считают его местом паломничества, другие – местом дислокации греческого гарнизона. На стене одного из помещений выбита надпись: «Здесь проживает Геракл, ничто дурное да не внидет»⁵³

⁵⁰ Inna Medvedskaya, *Istoriya Midiyskogo tsarstva. VII-VI vv. do n.e.*, Yevraziya, Sankt-Peterburg 2018, s. 156.

⁵¹ Robert Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armeniya, ancient Babylonia and etc. During the years 1817, 1818, 1819, and 1820*. Printed for Longman, C. 2, London 1822, s. 540-549.

⁵² Kamilla Trever, *Ocherki po istorii kultury drevney Armenii (II v. do n.e.-IV v. n.e.)*. Akademii Nauk, Moskva-Leningrad 1953, s. 156.

⁵³ Kamilla Trever, *a.g.e.*, s. 156-162; İğrar Aliyev, "Ocherk istorii Atropateny", Azərneşir, Baku 1989, s. 109-111.

Рис.6. Фрагмент запроса оракула о городе Карибту.

В трудах античных писателей сведения об этом архитектурном сооружении нет, но современное название местности напоминает ассирийское произношение «Карибту» (**URU ka-ri-ib-tu**), которое является названием города на Иранском нагорье. Этот город упоминается однажды, в запросе вавилонского оракула бога Шамаша, составленном в связи с мидийским восстанием 671 г. до н.э. (см., рис.6). В запросе от имени Асархаддон авопрошается, войдут и разрушат ли восставшие, будь то войско мидян, будь то войско маннеев, или войско скифов, или же войско другого врага, город Карибту. По мнению последнего издателя запроса А.Старра, Карибту являлся крепостью ассирийцев на подступах к владениям племенного союза мидян.⁵⁴ Об этом свидетельствует и название крепости, означающее в переводе с аккадского языка «благословенная», что указывает также на назначение пещерного сооружения.⁵⁵

10. Албака. По сообщению Страбона (XI, 13, 2) мидийцы (атропатенцы – С.М.) отняли у Армении область **Σιμβακα** («Симбака»), которая у Плиния названа **‘Αλου’ακα** («Албака»); именно последнюю форму считают правильной.⁵⁶

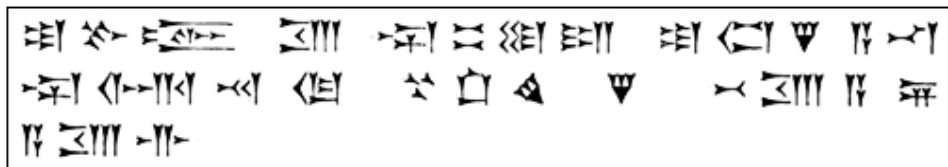

Рис. 7. Город Арбаку в анналах Ашшурназирапала II.

Мы предпочитаем отождествлять этот топоним с названием области (или города) Арбаку (в родительном падеже «Арбаки»), засвидетельствованном в текстах Ашшурназирапала II в связи с военными действиями в области под названием «Внутренняя Хабхи» (см., рис.7).⁵⁷ Современное название этой

⁵⁴ Ivan Starr, *Queriers to the Sungod Divination and Politics in Sargonid Assyria*, State Archives of Assyria, C. 49, Helsinki 1990, s. 50-52.

⁵⁵ Igor Mikhaylovich Dyakonov, "Istoriya Midii ot drevneyshix vryemyon do kontsa IV v. do n.e.", Akademii Nauk, Moskva-Leningrad 1956, s. 268.

⁵⁶ Igrar Aliyev, "Ocherk istorii Atropateny", Azereşir, Baku 1989, s. 102.

⁵⁷ Emil Budge, Leonard King, *Annals of the Kings of Assyria*. Harrison and sons printers, C. I, London, 1902, s. 338; Daniel Luckenbill, *Ancient record of Assyria and Babylonia*. Greenwood Press Publishers, C. I, New York 1968, s. 465, 500, 502.

местности, расположенной на левом берегу реки Синебер (один из южных притоков Бохтана), звучит как «Аврах» (иначе Эврак).⁵⁸

11. Сигрис. У Страбона в рассказе об Атропатене (XI, 13, 8), упоминается **Συγριανή** («Сигриана»); там находился один из переходов из Месопотамии в Мидию. Э. Грантовский локализовал его на западе маннейской области Сумби.⁵⁹ В текстах времён Саргона упоминается местность (область или город) под названием «Сигрис», находящаяся «в стране мидян». Сигрис в течение года (716-715 гг. до н.э.) был в составе ассирийской провинции Хархар.⁶⁰ Поскольку этот Сигрис был расположен в районе Буруджерд, в долине реки Гамазаб,⁶¹ его нельзя отождествлять с Сигрианой Страбона.

12. Апамия/Рафан. Говоря о городах Мидии, Плиний Секунд («Естественная история», VI, 14) рядом с Аганзаной упоминает город **Απαμια** («Апамия»), «который назывался также **Ραφαν**» («Рафан»).⁶²

Рис. 8. Город Раманда на стеле Саргона II.

Давно установлено, что основатель царства Армения Артаксий I по происхождению не был армянином. Ссылаясь на историческую традицию, (например, у раннесредневекового армянского автора Моисея Хоренаци) его считают мидийцем (атропатийцем – С.М.). В собственных надписях он отмечает, что происходит из рода **RWNDKN** («Равандакан»), т.е. Эрвандитов-Оронтидов.⁶³

⁵⁸Nikolay Arutyunyan, *Toponimika Urartu*, Akademii Nauk, Yerevan 1985, s. 32, 219.

⁵⁹Edvin Grantovskiy, *Ranyaya istoriya iranskikh plemyon Peredney Azii*, Nauka, Moskva 1970, s. 190, 244-245.

⁶⁰Daniel Luckenbill, *a.g.e.*, s. 11, 14, 192, 214; Inna Medvedskaya, *Istoriya Midiyskogo tsarstva. VII-VI vv. do n.e.*, Yevraziya, Sankt-Peterburg 2018, s. 115-120.

⁶¹Inna Medvedskaya, *a.g.e.*, s. 120.

⁶²Kamal Aliyev, *Drevnegrecheskie i latinskiye pervoistochniki po istorii drevnego Azerbajdzhana (s primerami novogo tolkovaniya)*, Baku 2010, s. 218.

⁶³Yagub Makhmudov, *Realnyaya istoriya i vymysel o "Velikoy Armenii"*, Turxan, Baku 2017, s. 98-99, 105-106.

«Равандакан» это арамейская транслитерация названия мидийской области, которую ассирийцы называли «Раманда», что засвидетельствовано на стеле Саргона II. Топоним Раманда-Равандакан в переводе с иранских языков означает «Место покоя» (или «Место отдыха»).⁶⁴ Второе название города – Апамия – является греческим. Город с аналогичным названием был основан греческими колонистами в Сирии, на бассейне реки Оронт (в 55 км северо-западнее от города Хама).

Раманда-Равандакан отождествляется с современным Раменд в районе Зиябад (в провинции Казвин, недалеко от дороги Такестан-Зенджан).⁶⁵

Итак, мы рассмотрели 12 городов, упомянутых в ассирийских текстах VIII-VII вв. до н.э., известные латинским и греческим писателям античности, как города Атропатены. Приведённое нами сличение этих топонимов у ассирийских писцов и античных писателей привело к выводу, что эти города и крепости существовали, по меньшей мере, за три столетия до возникновения государства Атропатена. Причём один из этих городов – Антарпатиан – стоял у истоков самой государственности.

В основной массе, города являлись центром скопления ремесленников разных профессий. Немногочисленные артефакты, добытые археологами, позволяют судить лишь о состоянии гончарного производства. Большинство обнаруженных сосудов предназначено для повседневного пользования. Посуда раннего периода представлена расписными образцами с присущими им локальными особенностями и отсутствием единообразия форм. В первой половине II в. до н.э. появляются глазурованные посуды с бледными тонами, переходящие несколько позже в бирюзовый и зелёный цвета.⁶⁶ Примерно со второй половины II в. до н.э., в связи с включением Атропатены в состав Парфянского царства, появляется новый тип красновато-коричневой керамики.⁶⁷ К концу I в. до н.э. начинают распространяться различные формы зооморфной керамики. Часть керамической посуды использовалась при погребении; некоторые из них, вместе с содержимым клали рядом с покойником, а в

⁶⁴ Luis Levine, *Two Neo-Assyrian Stelae from Iran*, Royal Ontario Museum Art and Archaeology, Toronto 1971, s. 63-64, 74.

⁶⁵ Inna Medvedskaya, *Istoriya Midiyskogo tsarstva. VII-VI vv. do n.e.*, Yevraziya, Sankt-Peterburg 2018, s. 129-130.

⁶⁶ Wolfram Kleiss, *Qal'eh Zohak in Azarbaijan*, Archaologische Mitteilungen aus Iran. Neue Folge, C. 6, Berlin 1973, s. 182, 185.

⁶⁷ Wolfram Kleiss, *a.g.e.*, s. 169.

некоторые укладывался сам покойник. В погребениях обнаружены браслеты, кольца, бусы и другие украшения.

Из каких-то источников Полибий знал о существовании в Атропатене более 70 городов, но он не упоминает ни один из них.⁶⁸ Ему были известны указ Александра Македонского о строительстве у границ мидийской сатрапии с целью «защиты от варваров» городов-крепостей (X, 27). Некоторые из них стали населёнными пунктами Атропатены.

Спустя несколько десятилетий, писателям античности стали известны названия 5-6 городов, а десятки населённых пунктов остались вне поля зрения. Видимо это отражало реальное положение. На рубеже двух эр в Атропатене происходило углубление процессов урбанизации, приведших к уменьшению численности мелких поселений, жители которых переместились в большие города. Следы этого процесса прослеживаются археологическими раскопками в районе городов Маранд, Арша, Борудж, Герми.⁶⁹ Другим показателем углубления процессов урбанизации является резкое изменение типов погребений, появление новых ритуальных обрядов и разнообразие погребального инвентаря. В целом, полиэтничный облик городов обеспечивал укрепление экономики, рост материальной и духовной культуры Атропатены, превратил её в одну из передовых стран античного мира.

⁶⁸ Kamal Aliyev, *Drevnegrecheskie i latinskiye pervoistochniki poistoriidrevnego Azerbajdžana (s primeraminovogo tolkovaniya)*, Baku 2010, s. 6.

⁶⁹ Abdulla Fazili, *Atropatena, E.e. IV-b.e.VII esrleri*, Elm, Bakı 1992, s. 8-9.

Literatura

ALIYEV I., *Ocherk istorii Atropateny*, Azərneşir, Baku 1989.

ALIYEV.K., *Plutarx o Marke Antonii*, Trudy nauchnoy konferentsii, posvyashyonnoy 80-letiyu akademika Igrara Aliyeva, 12 mart 2004, Baku 2004. s.106-110.

ALIYEV K., *Drevnegrecheskie i latinskiye pervoistochniki po istorii drevnego Azerbajjana (s primerami novogo tolkovaniya)*. Baku, 2010.

ALIMIRZAYEV A. "*Maragha şəherinin tarixinde skiflerin rolu*", Tarix İnstitutu. Elmi eserler, C. 41-42-43, Bakı 2012, s. 3-14.

ARUTYUNYANN., *Toponimika Urartu*, Akademii Nauk Armyanskoy SSR, Yerevan 1985.

ALIMIRZAYEV A., "*Antarpatianu*" – "*Atropatena*" – "*Azerbaycan*" (*ilk atributumuzun tarixi-fonetik takamuluna dair*"), AMEA Tarix İnstitutu. Elmi Eserler, C. 60, Bakı 2016.

BUDGE E., KING L., *Annals of the Kings of Assyria*, Harrison and sons printers, C. 1, London 1902.

7. *The Cambridge History of Iran*. C. 3, Part 1 (Editor E. Yarshater), Cambridge, University, London 1983.

DYAKONOV İ. M., *Istoriya Midii ot drevneyshix vryemyon do kontsa IV v. do n.e*, Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1956.

FAZİLİ A., *Atropatena. E.e. IV-b.e.VII esri*. Elm, Bakı 1992.

....., *Bor'ba atropatentsev protiv rimskikh zaxvatchikov (36 g. do n.e.)*, Problemy antichnoy istorii i kul'tury. C. 1, Yerevan 1979.

FRAY R., *Naslediye Irana*, Vostochnaya literatura İran, C. 20, Moskva 2002.

GRANTOVSKIY E., *Ranyaya istoriya iranskikh plemyon Peredney Azii*, Nauka, Moskva 1970.

KASUMOVA S., *Yujnyy Azerbaijan v III-VII vv*, Elm, Baku 1983.

KERİMOV V., KASUMOVA S., *"Drevniy gorod Shiz (Taxt-i Suleyman)"*, Izvestiya Akademii Nauk Azerbajanskoy SSR, C. 1, Bakı 1992, s. 45-5.

KER PORTER, R., *Travels in Georgia, Persia, Armeniya, ancient Babylonia and etc. During the years 1817, 1818, 1819, and 1820*, Printed for Longman, London 1822.

KLEİSS, W., *Qal'eh Zohak in Azarbajian*, Archaologische Mitteilungen aus Iran, Berlin 1973

LEVİNE, L., *Two Neo-Assyrian Stelae from Iran*, Royal Ontario Museum Art and Archaeology, Occassional Paper 23, Toronto 1971.

LUCKENBİLL, D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Greenwood Press publishers, C. 1-2, New York 1968.

MAKHMUDOV, Y., *Realnyaya istoriya i vymysel o "Velikoy Armenii"*, Baku 2017.

MEDVEDSKAYA, İ., *Istoriya Midiyskogo tsarstva. VII-VI vv. do n.e*, Yevraziya, Sankt-Peterburg 2018.

MEEK, T., *Old Akkadian, Sumerian and cappadocian texts from Nuzi*, Harvard University, London 1935.

MELİKOV, R., *Drevnepersidskiye nadpisi, Şərq-Qərb*, Baku 2013.

MINORSKY, V., *"Roman and Byzantine. Campaigns in Atropatene"*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, C. 11, London 1944, s. 243-265.

NADJAFOVA, I., "*K voprosu o stolitsax Midii-Atropateny*", Bakı Universitetinin Xeberleri, Humanitar elmler seriyası, C. 4, Bakı 2003, s. 167-172.

NADJAFOVA, I., "*Strabon o Midii-Atropatene*", AMEA Tarix İnstitutu, Elmi Eserler, C. 23, Bakı 2008, s. 3-15.

ROST, P., "*Das Sogenannte Mederreich und das Emporkommen der Perser Untersuschungen zur Altorientalischen Geschichte*", Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft, Leipzig 1897, s. 83-116.

SAFAROVA, İ., "*K voprosu o matienakh*", AMEA Tarix İnstitutu, Elmi Eserler, C. 27, Bakı 2009, s. 5-20.

STARR, I., "*Queriers to the Sungod Divination and Politics in Sargonid Assyria*", State Archives Assyria, C. 4, Helsinki, 1990.

STRECK, M., "*Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften*", Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete, C. 15, Berlin 1901, s. 257-382.

THUREAU-DANGIN, F., "*Une Relation de la Huitième Campagne de Sargon (714 av. J-C)*", Libraire Paul Geuthner, Paris 1912.

TREVER, K., "*Ocherki po istorii kultury drevney Armenii (II v. do n.e.-IV v. n.e.)*", Akademii Nauk, Moskva-Leningrad 1953.

YAMPOLSKIY, Z., "*O tojdestve Antarpatianu I Atropateny*", Uchyonnyye zapiski Azerbajjanskogo Gosudarstvennogo Universiteta, C. 6, Bakı 1972, s. 29-32.

WINCKLER, H., "*Keilinschrifttexte Sargo*". Band I, Verlag von Eduard Pfeifer, Leipzig 1889.

Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele (1927-1952)

Abdulaziz Kardaş*

ORCID: 0000-0002-3343-2745

Öz

Nüfus hareketleri başta olmak üzere birçok yolla yayılan salgın hastalıklar, tarih boyunca insan varlığını ve toplumları tehdit etmiştir. Tarihi geçmişleri binlerce yıl öncesine dayanan sıtma, kolera, çiçek, trahom gibi hastalıkların yayıldığı bölgelerde çeşitli sağlık sorunlarının çıkmasına ve büyük can kayıplarının yaşanmasına yol açmışlardır. Bu nedenle devletler imkânları ölçüsünde salgın hastalıklarla mücadele etmişlerdir. Söz konusu hastalıklara karşı Osmanlı Devleti döneminde mücadeleler verilmiştir. Özellikle Balkan ve Birinci Dünya savaşları sırasında büyük yıkımlara neden olan salgın hastalıkların etkileri Millî Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinde de devam etmiştir. Cumhuriyet döneminde salgın hastalıklar genellikle Suriye, Irak ve İran gibi komşu ülkelere çeşitli vasıtalarla Anadolu'ya geçmiştir. Bu ülkelere komşu olan Urfa, Mardin, Siirt, Diyarbakır, Elâziz, Bitlis, Van ve Hakkâri vilâyetlerinde Osmanlı'daki uygulamalar da örnek alınarak, 1927'de Birinci Umûmî Müfettişlik kurulmuştur. Birinci Umûmî Müfettişlik, kapsadığı vilâyetlerde asayiş, bayındırlık ve sosyo-kültürel alanların dışında Sıhî Müşavirlikler vasıtasıyla bölgede Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti'nce yürütülen sağlık hizmetlerinde yer almışlardır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, Salgın Hastalıklar, Türkiye, Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesi.

Gönderme Tarihi: 18/11/2020

Kabul Tarihi:26/12/2020

* Doç. Dr. , Yüzüncüyıl Üniversitesi Tarih Bölümü, Van , Türkiye, abdulazizkardas434@gmail.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

KARDAŞ, A., "Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele (1927-1952)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2355-2385.

Combating Epidemics in the First General Inspectorate Area (1927-1952)

Abdulaziz Kardaş*

ORCID: 0000-0002-3343-2745

Abstract

Epidemics that spread in many ways, especially population movements, have threatened human existence and societies throughout history. They caused various health problems and great casualties in regions where diseases such as malaria, cholera, smallpox, and trachoma, whose history dates back thousands of years spread. For this reason, states had struggled with epidemics as much as they could. Struggles were waged against these diseases during the Ottoman Empire period. The effects of epidemic diseases, which caused great destruction especially during the Balkan and First World Wars, continued in the National Struggle and the Republic periods. In the Republican era, epidemic diseases usually passed to Anatolia from neighboring countries such as Syria, Iraq and Iran by various means. In the provinces of Urfa, Mardin, Siirt, Diyarbakir, Elâziz, Bitlis, Van and Hakkari, which were adjacent to these countries, the First General Inspectorate was established in 1927 by taking the Ottoman practices as an example. The First General Inspectorate took part in the health services carried out by the Ministry of Health and Social Assistance in the region by means of the Sanitary Consultancy in addition to the public order, public works and socio-cultural areas in the provinces it covers.

Keywords: Health, Infectious Diseases, Turkey, the First General Inspectorate Area

Received Date: 18/11/2020

Accepted Date: 26/12/2020

*Associate Professor Dr., University Department of History, Van, Turkey, abdulazizkardas434@gmail.com

You can refer to this article as follow:s

KARDAŞ, A., ‘‘Combating Epidemics in the First General Inspectorate Area (1927-1952)’’, *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, p.2355-2385.

Борьба с эпидемическими заболеваниями в районе первой генеральной инспекции.

Резюме

Эпидемические заболевания, которые распространяются разными способами, особенно передвижение населения, на протяжении всей истории угрожали существованию человека и обществу. В регионах, где распространились такие болезни, как малярия, холера, оспа и трахома, историческое прошлое которых насчитывает тысячи лет, они вызвали различные проблемы со здоровьем и привели к крупным жертвам. Поэтому штаты боролись с эпидемиями изо всех сил. Борьба с этими болезнями велась в период Османской империи. Последствия эпидемических заболеваний, которые вызвали огромные разрушения, особенно во время Балканских и Первой Мировых войн, продолжались в периоды национальной борьбы и республиканского периода. В республиканский период эпидемические заболевания, как правило, передавались из соседних стран, таких как Сирия, Ирак и Иран, в Анатолию различными способами. первая генеральная инспекция была создана в 1927 году ", переняв практику Османской империи . Первая генеральная инспекция принимала участие в оказании медицинских услуг, которые осуществлялись в регионе с помощью консультантов по санитарным вопросам в провинциях, которые она обслуживала, за исключением вопросов общественного порядка, общественных работ и социально-культурных сфер.

Ключевые слова: Здоровье , эпидемия , Турция , Первая Генеральная Инспекция.

Получено: 18/11/2020

Принято: 26/12/2020

Giriş

Cumhuriyet dönemine kadar sağlık alanında yapılan çalışmalar toplumun geniş kesiminin sağlık sorunlarını çözmeye yetersiz kalmıştı. Millî Mücadele sırasında işgale uğrayan yerlerde nüfusun azalması, halkın bir bölümünün yoksul, perişan bir hale düşerek göç etmesi, bulaşıcı hastalıkların yayılmasının yanında büyük ekonomik ve sosyal sorunların yaşanmasına yol açmıştı. Bu dönemde hükümet, sağlık alanında ulusal örgütünü kurmak, doktor ve diğer sağlık personeli açığını kapatmak, göçmenlere yardım etmek, salgın hastalıklarla mücadele etmek, çocuk ölümlerini azaltıp nüfusu artırmak ve yurt dışından gelebilecek salgın hastalıklara karşı önlem almak¹ gibi konulara ağırlık vermişti.

Cumhuriyet ilan edildiğinde halkın sağlığını olumsuz yönde etkileyen trahom, sıtma, frengi, çiçek gibi hastalıklar bulaşıcı ve salgın haldeydi. Özellikle yaygın olan sıtmaya karşı hastalara tedavi edici, sağlamlara da koruyucu önlemler uygulanmış ve sıtmaya neden olan sivrisineklerin ürediği bataklıklar kurutulmaya başlanmıştı. Bu bağlamda Cumhuriyetin ilk yılları sağlık tarihî açısından sıtma, kolera, çiçek, trahom, frengi gibi halkı yok eden ve sakat bırakan büyük salgın hastalıklarla mücadelenin başlangıç dönemi olarak kabul edilebilir.² Bu mücadelenin yoğunlaştığı bölgelerden birisi de ülkenin güney ve güneydoğusunu kapsayan Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesidir.

1. Birinci Umumi Müfettişliğin Kuruluşu ve Kapsadığı Vilâyetler

Umûmî Müfettişlik, Osmanlı idarî yapı ve uygulamasının Cumhuriyet'e devreden bir mirası olarak kabul edilebilir.³ II. Abdulhamit döneminde Anadolu Islahatı Umûm Müfettişi olarak tayin edilen Şakir Paşa'dan⁴ sonraki dönemde Ermenilerin lehine ıslahat yapmak üzere büyük devletlerin etki alanlarına göre Doğu vilâyetleri iki gruba ayrılmıştı. Birinci grupta Erzurum, Trabzon, Sivas, ikinci grupta ise Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır vilâyetleri bulunmaktaydı.⁵ Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bu Umûmî Müfettişlikler

¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (makalede bundan sonra TBMM ZC olarak kullanılacaktır) TBMM ZC, D:I, C.1, İ. 13, (9.5.1336), s.241; Bilal Ak, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Hizmetleri", *Türkler XVII*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 419-420.

² Ridvan Ege, *Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri 1923-1998*, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 24.

³ Cemil Koçak, *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*, İstanbul 2003, s.25.

⁴ Zekeriya Türkmen, "İkinci Meşrutiyet Döneminde (1909-1919) Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilatına Geçiş ve Uygulamalar" *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996, s.31.

⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (makalede bundan sonra COA olarak kullanılacaktır) COA. DH. İD. D. No:186, G. No: 72.

uygulanamamıştı.⁶ Millî Mücadele döneminde İcra Vekilleri Heyeti, 5 Ekim 1921’de 13 maddelik “Müfettiş-i Umûmîlik Kânun Layihası”nı hazırlamıştı.⁷ Ancak Cumhuriyet öncesinde bu alanda yapılan çalışmalardan sonuç alınamamıştı.

Cumhuriyet döneminde Şeyh Sait İsyanı esnasında bölge halkının bir kısmının isyana katılması, ülkede fikir, idare ve işbirliğinin teminini zorunlu hale getirmişti. Bölge vilâyetlerinin merkezden uzak olmaları, ulaşım imkânsızlıkları ve ülkenin diğer bölgeleriyle tam bir birlik sağlayamamaları gibi nedenlerle bayındırlık, asayiş, idari ve sosyal konular⁸ başta olmak üzere bölge vilâyetlerinde hükümet işlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi amacıyla Umûmî Müfettişliklerin kurulması kararlaştırılmıştı.⁹ Bu bağlamda yapılan hazırlıklar tamamlanarak, 25 Haziran 1927’de mecliste yapılan görüşmeler sonunda Umûmî Müfettişlik Teşkiline Dâir Kânun’un kabul edilmesiyle Umûmî Müfettişlikler kurulmuştur.¹⁰

27 Kasım 1927’de Dâhiliye Vekâleti’nce hazırlanan 5858 Sayılı “Umûmî Müfettişlik Vazife ve Salahiyetleri Hakkında” talimatnâme İcra Vekilleri Heyeti’nce onaylanmıştır.¹¹ Kurulan bu müfettişlik Elâziz, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Diyarbakır, Siirt, Mardin, Van vilâyetlerini kapsamaktaydı. Ayrıca ilk kurulan müfettişlik olduğu için buna “Birinci Umûmî Müfettişlik” adı verilmişti.¹² 1 Ocak 1928’de Diyarbakır’da işe başlayan Birinci Umûmî Müfettişliğe sonradan Ağrı Vilâyeti de ilâve edilmiş ve 1929’da çıkarılan 1509 Sayılı Kânunla Bitlis Vilâyeti yerine Muş Vilâyeti kurularak Bitlis Kaza halinde Muş’a bağlanmıştır.¹³ 1933’te 2197 Sayılı Kanunla Hakkâri Vilâyeti lağvedildi. 6 Eylül 1935’te Erzurum Vilâyeti merkez olmak üzere Erzurum, Kars, Rize, Trabzon, Gümüşhane, Erzincan ve Birinci Umûmî Müfettişlik’ten alınan Ağrı vilâyetlerinden oluşan Üçüncü Umûmî Müfettişlik kuruldu. 25 Aralık 1935’te çıkarılan 2885 Sayılı Kânun’la Bitlis ve Hakkâri, tekrar vilâyet merkezi olmuştur. 6 Haziran 1936’da merkezi Tunceli olmak üzere Elâziz, Tunceli ve Bingöl vilâyetleri Birinci Umûmî Müfettişlik’ten alınarak yeni kurulan Dördüncü

⁶ COA. MV. D. No: 237, G. No: 209.

⁷ CCA. 30.18.1.1.3.33.6.

⁸ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi* (makalede bundan sonra CCA olarak kullanılacaktır) CCA. 030.10. 69.455.1; Abidin Özmen, “İdare Teşkilatımız”, *İdare Dergisi*, Yıl: 17, S: 181, Temmuz-Ağustos 1946, s.176.

⁹ 5 Haziran 1927 tarih ve 1164 No’lu Umûmî Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun, *TBMM Kavanin Mecmuası*, D: 2, C:5, İ: 4, TBMM Matbaası Ankara 1939, s. 584; *Düster*, Üçüncü Tertip, C: 8, s. 320; *TBMM ZC*. D: 2, C: 33, İ:82, (25.6.1927), s.683; *Ayın Tarihi*, S: 27, Şubat 1936, s. 34-35; Abidin Özmen, “Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce”, *İdare Dergisi*, S: 184, Ocak-Şubat 1947, s. 238.

¹⁰ *TBMM ZC*, D:II, C:33, İ:82, (25.6.1927), s.682-686.

¹¹ CCA. 30.18.1.1.26.64.7; Mamuretülâziz, 15 ve 22 Şubat 1928.

¹² CCA. 30.18.1.1.27.70.7.

¹³ *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Arşiv No: A-IV-9, D. No: 57, F: 38.

Umûmî Müfettişliğe verilmiştir.¹⁴ Böylece Umûmî Müfettişliklerin bölge ve faaliyet gösterdikleri vilâyetler kesinleşmiştir.

2. Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesinde Etkili Olan Salgın Hastalıklar

2.1. Sıtma

Türkiye’de eskiden beri bir sağlık problemi olan sıtma, özellikle Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele dönemlerinde büyük yıkımlara yol açmıştı.¹⁵ Cumhuriyetin ilk yıllarında halkı yoğun bir şekilde etkileyen ve sosyal bir felâket haline gelen sıtma ile mücadele etmek amacıyla 1923’te gezici hekimler görevlendirilmişti.¹⁶ 1924’te sıtma ile mücadele kapsamında şehirlerde okullar hastane gibi kullanılmak durumunda kalmıştı. Sıtmaya karşı harekete geçen Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, gerekli tedbirleri almaya başlamış¹⁷ ve 1926’da çıkarılan 839 Sayılı Sıtma Savaş Kanunu’yla Türkiye’de sıtma ile mücadelede olumlu sonuçlar alınmıştı.¹⁸ Bu çerçevede Anadolu’nun birçok vilâyetinde olduğu gibi Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde de sıtma ile daha düzenli mücadele başlatılmıştı.

Bu dönemde sıtma ile mücadele verilen yerlerden olan Bitlis’te halk sıtmaya karşı bilgilendirilmişti. Bunun yanında sıtma tedavisinde kullanılmak üzere halka kinin (chlorhydrate de quinine) dağıtılmıştı.¹⁹ Sıtma, Bitlis’te özellikle Tuğ İskele ve Tersanesi civarında etkili olmuştu.²⁰ Tatvan ile Tuğ arasındaki sahil kısmının bataklık olması burada sıtma vakalarının artmasına neden olmuştu.²¹ Sıtma, evleri Van Gölü sahiline paralel bir şekilde yer alan Adilcevaz’da da etkili olmuştu. Burada bulunan 3 km’lik sahil şeridi, baştan başa bataklıklarla kaplıydı. Bu durum civarda yaşayan halkın yüzde 50’sinin sıtmaya yakalanmasına neden olmuştu.²² Ahlât’ta sıtma özellikle kazanın Adilcevaz taraflarında etkili olmuş, ancak burada yoğun bir sıtma mücadelesi başlatılmamıştı.²³

Van Gölü kıyısında kurulan ve etrafındaki bataklıklardan dolayı nüfusun büyük bir kısmı sıtmaya yakalanan Birinci Umûmî Müfettişliğe bağlı vilâyetlerden biri de Van’dı. Van Gölü’nün Van ve Erciş arasında yer alan bataklıklar, sıtmanın artmasına neden olmuştu.

¹⁴ Güney Doğu, *Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s.79.

¹⁵ TBMM ZC, D:XI, C: 10, İ:18, (23.XII.1959) Sıra Sayısı:9, Sıtma Eradikasyonu Kanunu Layihâsı ve Sıhhat ve İçtimai Muavenet, Dâhiliye, Adliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları, 22 Ağustos 1958. s.1.

¹⁶ TBMM ZC, D:II, C:1, İ: 14, (5.9.1339), s. 427.

¹⁷ Fatih Tuğluoğlu, “Türkiye’de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)”, *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, XXXII/4, 2008, s. 353.

¹⁸ TBMM ZC, D:XI, C: 10, İ:18, (23.XII.1959) Sıra Sayısı:9, Sıtma Eradikasyonu Kanunu Layihâsı ve Sıhhat ve İçtimai Muavenet, Dahiliye, Adliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları, 22 Ağustos 1958. s.1.

¹⁹ Güney Doğu, *Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s.348.

²⁰ CCA. 490.01.1389.610.1.

²¹ CCA. 490.01.1574.408.1.

²² CCA. 490.01.612.128.3; CCA. 490.01.1574.408.1.

²³ Hulki Metin, “Ahlât İlçesi”, *İdare Dergisi*, Yıl: 16, S: 175, Temmuz-Ağustos 1945, s.209.

Erciş'te sıtmaya yakalananlar nüfusun yüzde 25'ini oluşturmaktaydı. Sıtma ile mücadele etmek amacıyla burada 5 yataklı bir dispanser açılmıştı.²⁴

Birinci Umûmî Müfettişliğin merkezi olan Diyarbakır'da Talî Sıtma Mücadelesi'ne 16 Mayıs 1931'de bir doktor ilave edilerek sıtma ile mücadele kadrosu güçlendirilmiştir.²⁵ Başvekil İsmet İnönü, Temmuz 1935'te Diyarbakır'da incelemelerde bulunmuştu. Başvekil Diyarbakır'ın durumu ve burada etkili olan trahom ve sıtma salgınları ile ilgili olarak; *"Diyarbakır'da asıl mesele, sıhhi mesele ve mesken meselesidir. Trahom ve sıtma Diyarbakır'daki zabıt ve memurları yıldırıştır. Diyarbakır şehrini dar bir sahada da olsa sıtmadan kurtarmak, ordu ve memurlar için çok önemli olacaktır,"*²⁶ değerlendirmesini yapmıştır.

Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, 1936'da merkezi Diyarbakır olmak üzere 62 köyü kendi çalışma sahasına alan Diyarbakır Sıtma Mücadele Teşkilâtı'nı kurmuştur. Teşkilâtın çalışmaları ile 1936-1937 yılları arasında 33.255 kişi muayene olmuştur. Vekâlet, Diyarbakır'a, sıtma ile mücadelede kullanılmak üzere 1930'da 30, 1934'te 45, 1935'te 45, 1936'da 70, 1937'de 50 ve 1938'de 30 kilo olmak üzere toplam 270 kilo kinin göndermiş ve hastaların tedavisinde kullanılmıştı. Diyarbakır ve civarında sıtmaya neden olan bataklık alanlar kurutulmuş, lağım ve göletler yapılan beton kanallarla akıtılmıştır. Mevcut kanallar temizlettirilmiş ve 27.050 metre yeni hendekler açılmıştır. Bunun yanında su birikintilerine meydan vermemek için çukurluklar doldurulmuş ve kuyulara tulumba konulmuştur.²⁷ Köylerde de su arklarının tanzimi, durgun suların akıtılması, evlere lavabo ve tuvaletlerin yaptırılması, gübrelerin kaldırılması gibi çalışmalar yapılmıştı.²⁸ Buna rağmen Diyarbakır'da uzun yıllar sıtma hastalığı yaygın olarak görülmüş ve bu durum okullarda da hissedilmişti. Mesela 1937-1938 öğretim yılında Diyarbakır merkez ilkokullarına devam eden öğrencilerden 389'u sıtma hastalığına yakalanmıştı. Aynı yıl Erkek Sanat Mektebi'nde 30, Diyarbakır Lisesi'nde 15 sıtmalı öğrenci vardı. Diyarbakır'da sıtmanın yaygın olması vilâyette sıtmayla mücadelenin düzenli bir biçimde yapılmasını zorunlu kılmıştır.²⁹

Bu dönemde açılan sağlık merkezleri hizmet verdikleri yerlerde sıtmanın yayılmasında rol oynayan sivrisinek ve karasineklerin çoğalmasını engellemeye çalışarak halkın sağlığını

²⁴ *Son Posta*, 2 Birinciteşrin 1937.

²⁵ CCA, 030.18.01.02.19.29.4.

²⁶ Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul 2012, s.20.

²⁷ *Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, a.g.e. s.353-356.

²⁸ "Diyarbakır'ın Elli Beş Köyünde Sıtma Mücadelesine Başlandı", *Akşam*, 15 Ağustos 1937.

²⁹ Ercan Çağlayan, "Diyarbakır'da Sağlık Alanındaki Gelişmeler (1923- 1946)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, C:6, S:6, Haziran 2013, s.360-361.

korumaya çalışmışlardı.³⁰ Sıtmaya karşı verilen mücadele, sadece sivrisinekleri ve bataklıkları yok etmekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda uzun yıllar sıtma karşısında çaresiz kalan halkın, sıtma bağlatma, dalak kestirme ve değişik tütsüler yapma gibi hastalığı batıl inançlarla önleme alışkanlığı yerine, aydınlanma çabasının çözüm getirebileceğini göstermesi yönünden büyük önem taşımaktaydı.³¹ Sıtma ile mücadelede halkın aydınlatılması amacıyla işlek cadde ve sokaklarda afişler astırılmış ve gazetelerde ilanlar verilmişti.³²

Bu dönemde Mardin’de sıtmaya karşı verilen mücadelede sıtma hastalarına kinin sağlanmış ve 1936’da Nusaybin’de bir kilometre karelik Çağcağ Bataklığı ile Kızıltepe Kazası’nın Şahres Köyü ile Avinei Kebir Köyü arasındaki bataklık kurutulmuştur.³³ Sıtma ile mücadele kapsamında Siirt’te 1930 ile 1938 yılları arasında toplam 89 kilo ve Muş’ta da 1932-1938 yılları arasında 105 kilo kinin tedarik edilerek hastalara uygulanmıştı. Hakkâri’de ise bu dönemde 21 kilo kinin kullanılmıştır.³⁴

Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesinde İkinci Dünya Savaşı’na kadar artarak devam eden sıtma ile mücadele, savaş yıllarında sıtma ilaçlarının ithalinin kesintiye uğraması ile vakalar artmıştı. Savaş döneminde askerlerin ve ailelerin bir kısmının yer değiştirmesi, ekonomik koşullar ve beslenme düzensizliği gibi nedenlerden dolayı sıtma vakalarında artış yaşanmıştı. Sıtmanın yayılmasını engellemek amacıyla 26 Mart 1945’te, “*Sıtma ile Olağanüstü Savaş Yapılmasına Dair Kanun*” çıkarılmış³⁵ ve hastalıkla mücadeleye devam edilmiştir. Kanunun 4. maddesine göre; sıtma ile olağanüstü savaşın gerektiği çalışma derecesine göre sabit ve gezici kurullar, laboratuvarlar, hastaneler, yataklı yataksız dispanserler kurmak ve bu işler için gereken tedbirleri almak üzere Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti’ne yetki verilmişti.³⁶ Bunun yanında sıtma, frengi, trahom ve diğer salgınlarla mücadele etmek amacıyla CHP Genel Sekreterliği, ülke genelinde bulunan halkevleri ve halkodaları ile işbirliği yapmıştı.³⁷

³⁰ “Sağlık ve Sosyal Yardım İşlerimiz”, Cumhuriyet Bayramı İlavesi, *Ulus*, 29 Ekim 1947.

³¹ Kemal Çelik, “Atatürk Dönemi CHP ve Hükümet programlarında Sağlık”, *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938) Bildirileri*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2009, s.299.

³² *Van*, 22 Haziran 1946.

³³ *Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, a.g.e. s.365.

³⁴ *Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, a.g.e. s.361, 368, 372.

³⁵ *TBMM ZC*, D:XI, C: 10, İ:18, (23.XII.1959) Sıra Sayısı:9, Sıtma Eradikasyonu Kanunu Layihâsı ve Sıhhat ve İçtimai Muavenet, Dahiliye, Adliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları, 22 Ağustos 1958. s.1; *TBMM Kavanin Mecmuası*, D:VII, C:27, TBMM Basımevi, Ankara 1945, s.119.

³⁶ *TBMM Kavanin Mecmuası*, D: VII, C:27, TBMM Basımevi, Ankara 1945, s.119; *Sıtma ile Olağanüstü Savaş Yapılmasına Dair Kanun*, T.C. Başbakanlık Neşriyat ve Müdevvenat Umum Müdürlüğü Yayını, Ankara 1945, s.1; *Bayındırlık Dergisi*, Yıl: 11, S: 4, Mayıs 1945, s.7.

³⁷ CCA. 490.01.5.26.22.

İkinci Dünya Savaşı sırasında sivrisineklerin imhası amacıyla bütün dünyada DDT (Dichlorodâphenyl-Trichloroethane) kullanılmaya başlanmasından sonra bunun etkili bir silâh olduğu anlaşılmıştır. Bu madde Türkiye’de de ilk etapta tecrübe mahiyetinde ve sınırlı miktarlarda, daha sonra da geniş ölçüde kullanılmıştır. Sıtmaya neden olan sivrisineklerin DDT kullanımı ile imha edilmesi Türkiye’de iyi sonuçlar vermiştir.³⁸ Bu mücadele yöntemiyle Türkiye’de ve Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesinde sıtmanın etkisi kırılmıştır.

2.2.Kolera

Cumhuriyet döneminde Birinci Umumi Müfettişlik bölgesinde etkili olan salgın hastalıklardan biri de kolera idi. Su kaynaklı hastalıklardan olan kolera, akut ve şiddetli ishal ile kendini gösteren ve kısa sürede vücudun büyük miktarda su kaybetmesine sebep olan bakteri *vibrio cholerae* olarak adlandırılmıştır.³⁹ Kolera enfekte kişilerin dışkı ve kusmuklarıyla bulaşır, su ve yiyeceklerin tüketilmesi ile hastalık insana geçer.⁴⁰ Kolera, kolaylıkla bulaşan ve süratle salgın halini alabilen bir hastalıktır.⁴¹

Tarih araştırmalarına göre kolera, çok eski zamanlardan beri Hindistan’ın Gange Deltası’nda varlığı bilinen bir hastalıktı ve 1817’de insan nesli için tehlikeli bir rol oynamaya başlamıştı. Hastalık Hindistan’ın bazı yerlerinde bulunmakta iken bu yarım adanın her tarafına yayılmış ve ondan sonra da ticaret ve insan hareketleri ile bir dünya salgını halini almıştır.⁴² Hindistan’da başlayan ilk kolera salgını 1831’de İstanbul’a ulaşmış ve daha sonra da tüm Osmanlı Devleti’ne yayılmıştır.⁴³ Osmanlı Devleti, koleranın etkili olduğu bölgelerde karantina uygulamaya başlamıştı. Kolera, Balkan savaşları sırasında ordu birliklerinde ve muhacirlerde büyük tahrîbata yol açmıştı.⁴⁴ Kısa bir süre sonra çıkan Birinci Dünya Savaşı’nda 3’üncü Ordu bölgesindeki Bayburt, Trabzon ve Erzurum’da çıkan kolera, orduda sıkıntı yaratan salgın hastalıklardan biri halini almıştır.⁴⁵

³⁸ TBMM ZC, D:XI, C: 10, İ:18, (23.XII.1959) Sıra Sayısı:9, Sıtma Eradikasyonu Kanunu Layihâsı ve Sıhhat ve İçtimai Muavenet, Dahiliye, Adliye ve Bütçe encümenleri mazbataları, 22 Ağustos 1958. s.1.

³⁹ İsmail Yaşayanlar, “Bir Hastalık Olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandemileri”, *Toplumsal Tarih*, S:296, Ağustos 2018, s.50.

⁴⁰ *Stratejik Plan 2005-2009*, Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü, s.54.

⁴¹ *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak Tedabiri Tehafuziye ve Manii İstila Üzerine Talimname*, Dahiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Dersaadet 1330, s.7.

⁴² Feridun Nafiz Uzluk, “Cholera Asiaticanın Epidemisi Tarihi Üstüne Bir Araştırma”, *Türk İjiyen ve Tecrübî Biyoloji Dergisi*, C.8, S.1, Ankara 1948, s.8.

⁴³ İnci Hot, *Sıhhiye Mecmuası’na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001, s.163-164.

⁴⁴ Behiç Onul, “Cumhuriyet Döneminde Salgın Hastalıkların Durumu”, *Atatürk ve Cumhuriyet Döneminde Sağlık Hizmetleri Açık Oturumu*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s.80.

⁴⁵ *Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi’nde Sağlık Hizmetleri*, Yayına Hazırlayanlar: Özlem Demireğen, Alev Keskin, Fatma İlhan, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. Genelkurmay Basımevi, Ankara 2011, s.27-28, 76.

Türkiye’de halkın sağlığını tehdit eden bulaşıcı hastalıklarla mücadele, Cumhuriyetin ilanından sonra ciddi bir şekilde ele alınmıştır. Yurt dışından gelebilecek hastalıklardan halkın tamamen korunması ve yurt içinde meydana gelen vakaların ve epidemilerin derhal bastırılarak bir salgına dönüşmesi engellenmeye çalışılmıştır.⁴⁶

Türkiye’de Cumhuriyetin ilk yıllarında büyük kolera salgınları yaşanmamıştır. Bunda Cumhuriyet hükümetlerinin sahil ve sınırlarda sıkı önlemler almaları, koleranın salgın olduğu yerlerden gelen gemi ve yolcuların çıkarılan kanun hükümlerine göre karantinaya alınmaları etkili olmuştur. Aynı şekilde 1927’de Irak’ta çıkan kolera salgını karşısında, sınır kapılarında gerekli ciddi önlemler alınmıştır.⁴⁷ Kolera vakaları hakkında bilgi akışının hızlandırılması amacıyla sınırlar ve sahillerden yapılan haberleşme ve bildirimler telgrafla sağlanmaya başlanmıştır.⁴⁸ Irak limanlarından gelen gemiler ve hudutlardan geçen yolcular sıkı kontrole tabi tutulmuş ve yapılan sebze ve meyve ithali durdurulmuştur.⁴⁹ Bu şekilde alınan ciddi önlemler sayesinde kolera Türkiye’de salgın yapmamıştır. Bu durum komşu ülkelere de örnek olmuştur. Nitekim Ekim 1927’de Bağdat’ta düzenlenen konferansta, Mısır, Suriye ve Filistin sağlık hizmetleri temsilcileri karantina önlemleri konusunda yakın işbirliği ve koordinasyonu sağlayan bir plan üzerinde anlaşmıştı.⁵⁰ Böylece salgının bu ülkelerde de yayılmasının önüne geçilmişti.

Eylül 1931’de Irak Basra’da çıkan yeni bir kolera salgını, Amara istikâmetine doğru yayılmaya başlamıştı.⁵¹ Irak’ta başlayan salgın devam ederken, Kasım 1931’de İran’ın Basra Körfezi yakınında yer alan Muhammarah, Abadan, ve Ahwaz mahallerinde etkili olmaya başlamıştı.⁵² Bu gelişmeler üzerine Türkiye’de Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, ilk etapta hastalığın başladığı Irak’a karşı sıkı önlemler almaya başlamıştır. İcra Vekilleri Heyeti, 14 Eylül 1931’de Irak sınır kapılarının hastalığın devamı müddetince kapatılması ve yalnız münasip görülecek bir veya iki kapıdan yolcuların kabulünü kararlaştırmıştı. İcra Vekilleri Heyeti, ayrıca Basra havalimanından gelen taze sebze ve meyve ile benzeri gıda maddelerinin ülkeye sokulmasını yasaklamıştır.⁵³ Aynı şekilde Muhammarah, Abadan, ve Ahwaz mahallerinin bulunduğu İran’ın güney kısmından da Basra Körfezi yoluyla Türkiye’ye

⁴⁶ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1973, s.76.

⁴⁷ Behiç Onul, *a.g.m.* s.80.

⁴⁸ CCA, 030.18.01.02.6.54.10.

⁴⁹ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1973, s.85-86.

⁵⁰ *Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949*, No: 867N.9111. s. 995-996.

⁵¹ CCA, 030.18.01.02.23.64.17.

⁵² CCA, 030.18.01.02.24.74.15.

⁵³ CCA, 030.18.01.02.23.64.17.

getirilmekte olan taze sebze ve meyve gibi gıda maddelerinin ülkeye sokulması da İcra Vekilleri Heyeti'nin 11 Kasım 1931 tarihli kararıyla yasaklanmıştır.⁵⁴

Türkiye, 1931'de Irak bölgesinde kolera vakaları çıkar çıkmaz sınır üzerinde yalnız bir kapı açık bırakarak, sınırın diğer kapılarını kapatmıştır. Salgın çıkan yerlerden gelen yolcular muayeneye tabi tutulmuş ve bunlara aşı belgesi zorunluluğu getirilmiştir. Ayrıca sınır üzerinde bulunan vilâyetlerin sınıra yakın köylerinde yaşayanlara kolera aşısı uygulanmıştır.⁵⁵ Irak'tan yayılan kolera salgınına karşı 100 bine yakın kişi aşılanmış, zaman zaman az da olsa görülen kolera ve bağırsak enfeksiyonları aşı ile önlenmiştir.⁵⁶ 1931'de Birinci Umumi Müfettişlik bölgesinde yer alan Mardin, Siirt ve Hakkâri de 26.306 kişiye birinci aşı, 15.760 kişiye de ikinci aşı uygulanmıştır.⁵⁷ 1933'te Irak'ta çıkan kolera'nın da Türkiye'nin güney vilâyetlerine bulaşmasını engellemek amacıyla Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, Nusaybin'de bir istasyon kurmuş ve kolera alanında uzman bir ekip ile malzeme göndermiştir.⁵⁸

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde de kolera ile mücadele etmek zorunda kalmıştı. 23 Eylül 1947'de Mısır'ın Elkureyn Bölgesi'nde başlayan kolera salgını, hurma ticareti ve ulaşım yoluyla Kahire başta olmak üzere ve diğer bölgelere yayılmıştı.⁵⁹ Kahire'de kolera vakaları görüldüğü haberi alınır alınmaz herhangi bir bulaşmayı önlemek ve Türkiye'de de kolera vakaları görüldüğünde sağlık tedbirleri almak amacıyla gerekli uygulamalara başlanmıştır. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı boyunca vatandaşların Hacca gitmelerini yasaklamıştı.⁶⁰ Ancak 1947'de vatandaşların hac için Hicaz'a gitmelerine izin verilmesi nedeniyle Türkiye kolera salgını tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı. Hac yolunun Mısır'dan geçmesi tehlikeyi büsbütün artırmıştır.⁶¹ Türkiye'nin Mısır'a yakın olması ve ticari ilişkilerin varlığı hastalığın bulaşmasını önleme bakımından acil ve ciddi tedbirler alınmasını zaruri kılmıştır. Bu nedenle, Mısır ve Hicaz ile Türkiye arasındaki bütün kara, deniz ve hava nakil vasıtaları ile yolcu ve eşya nakliyatının hastalık tamamen sönüncüye kadar

⁵⁴ CCA, 030.18.01.02.24.74.15; *Akşam*, 21 Kânunuevvel 1931.

⁵⁵ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, a.g.e. s.85-86.

⁵⁶ Rıdvan Ege, *Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri (1923-1938)*, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s.39.

⁵⁷ İnci Hot, *a.g.t.* s.170-171.

⁵⁸ *Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, a.g.e. s.384-385.

⁵⁹ Niyazi Erzin-Orhan Hulusi Balkan, "1947 Mısır Kolera Epidemisi ve Yurdumuzda Buna Karşı Alınan Tedbirler", *Türk İjyeni ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, C:8, S:1, Ankara 1948, s.37-39.

⁶⁰ Türkiye'de Hac seferlerinin yasaklanmasıyla ilgili benzer bir uygulama da 1951 yılında uygulanmıştı. Bu tarihte, Yemen'in Suudi Arabistan sınırına yakın bölgelerinde ortaya çıkan veba hastalığının Türkiye'ye herhangi bir şekilde bulaşmasını önlemek amacıyla hastalığın kolera veya veba olmadığı anlaşılıncaya kadar Hac seferleri 30 Temmuz 1951 tarihinde Bakanlar Kurulu Kararıyla yasaklanmıştı. CCA, 030.18.01.02.126.58.5.

⁶¹ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, a.g.e. s.85-86.

durdurulması⁶² ve buralardan gelecek yolculara konsoloslukların vize vermemesi için gerekli kararlar alınmıştır.

Türkiye, Hac'tan dönecekler için özel vapurlar tahsis ederek, bu vapurların seyahatleri esnasında her türlü sıhhi gözetim ve kontrolleri yapacak sağlık ekipleri görevlendirmiştir. Hacılar, yurda giriş yaptıkları yerlerde, beş günlük müşahede ve iki defa portör muayenesine tabi tutulmuştur.⁶³ Dışişleri Bakanlığı, deniz yolunun yanında, hacıların bir kısmının kara yolu ile yurda dönmesi için de harekete geçmişti.⁶⁴ Aynı şekilde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı da Suriye üzerinden yurda kara yolu ile dönecek hacılar için harekete geçmişti. Bakanlık, hastalığın bulaşmasını önleyecek tedbirlerin alınması için Bakanlar Kurulu'na teklifte bulunmuş ve bunun üzerine 17 Ekim 1947'de Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesi ve güneyinde bulunan Nusaybin, Akçakale, Çobanbey, İslahiye ve Ayındelfi kapıları açık bırakılarak diğer kısımlardan ülkeye yapılacak her türlü giriş yasaklanmıştı. Sınır kapılarındaki güvenliğin artırılması için buradaki gümrük kıtaları ile ordu birlikleri takviye edilmişti. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın kolera bulunan bölgelerden gelecek meyve, sebze ve kabuklu deniz ürünleri ile pişirilmeden yenen gıda maddelerinin yurda sokulmaması yönündeki talebi 6 Kasım 1947'de Bakanlar Kurulu'nca uygun görülmüş ve gerekli önlemler alınmıştır.⁶⁵

Mısır'da kolera salgını kontrol altına alındıktan sonra 21 Aralık 1947'de Suriye'nin Şam Eyaleti'nin güneyindeki beş köyde baş göstermiş ve 18 kişi vefat etmişti. Suriye Sağlık Teşkilâtı, durumu haber aldıktan sonra salgınının etrafa yayılmasını önleyecek ciddi tedbirlere başvurmuştur.⁶⁶ Bölgede bu gelişmeler yaşanırken 23 Aralık 1947'de Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Behçet Uz, Başbakanlığa "Acele" ibareli bir yazı göndermiştir. Gönderilen yazıda, Suriye'nin Havran Bölgesi'nde kolera vakaları görüldüğü ve bölgede 50 kişinin vefat ettiği, Türkiye'nin Şam Elçiliği, Dışişleri Bakanlığı ve Birleşmiş Milletler Dünya Sağlık Teşkilâtı kaynaklarından haber alındığını belirtmişti. Dr. Uz, ayrıca hastalığın komşu Suriye'ye sirayet etmesinin Türkiye için durumun bir kat daha ciddileşmiş bulunduğunu ve Mısır gibi Suriye için de sıhhi tedbirler alınması gerektiğini vurguladı.⁶⁷ Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Behçet Uz, gönderdiği yazının devamında Suriye'den yurdumuza geleceklere vize verilmemesi, Suriye sınırında bulunan ve karayolu ulaşımına açık bırakılan 6

⁶² CCA, 030.18.01.02.114.67.7; *Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949*, No: 867.00/9-3047.pp:270.

⁶³ Niyazi Erzin-Orhan Hulusi Balkan, *a.g.m*, s.42.

⁶⁴ *Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949*, No: 867.00/9-3047.pp:64.

⁶⁵ CCA, 030.18.01.02.114.69.3.

⁶⁶ Niyazi Erzin-Orhan Hulusi Balkan, *a.g.m*, s.37-39.

⁶⁷ CCA, 030. 10. 177.224.14.

kapıda alınan önlemler ve karantina uygulamasının yeterli olmayacağı için salgın müddetince Suriye topraklarından geçen bütün tren seferlerinin durdurulmasını istemiştir.⁶⁸

Bakanlar Kurulu, Suriye’de görülen kolera vakaları nedeniyle 25 Aralık 1947’de Suriye sınırı mücadele ve sağlık ekipleri dışındaki her türlü girişe karşı tamamen kapatılması, bu işin Gümrük Muhafaza Birlikleri’nce yapılması ve veba mücadelesinde olduğu gibi ordu birlikleriyle hududun takviyesinin sağlanmasını kararlaştırmıştır.⁶⁹ Türkiye, kolera salgınına karşı Suriye ve Lübnan’la ticaret ve her türlü ulaşımı kontrol altına almıştı. Bu sıkı önlemler salgın müddetince Mısır’a karşı da uygulanmıştı. Ancak 11 Aralık 1947’den itibaren Mısır’da yeni kolera vakalarının görülmemiş, yani salgın kontrol altına alınmıştı. Bu nedenle 25 Aralık 1947’de Bakanlar Kurulu, Mısır’la olan deniz ve hava seferlerinin gerekli sağlık önlemleri almak koşuluyla yeniden başlatılmasını kararlaştırmıştı. Kurul ayrıca, hava seferlerinin başlatılması ve güney kara hududumuzu girişe tamamen açık bırakması hususlarında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’nı yetkili kılınmasını kararlaştırmıştır.⁷⁰

Bakanlar Kurulu, 21 Şubat 1948’de Mısır’da zuhur eden kolera nedeniyle getirdiği seyahat ve ticaret kısıtlamalarını kaldırmıştır.⁷¹ Suriye’de de koleranın etkisini yitirmesi üzerine Türkiye’nin salgına karşı aldığı kararlar ve sınır kapılarındaki sıkı uygulamaları ile ilgili değişiklik yapılması hakkında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’nın 22 Ocak 1948 tarihli yazısı Bakanlar Kurulu’nca 22 Ocak 1948’de incelenerek; 1) Her türlü girişe karşı tamamen kapatılmış olan Suriye hududumuzda Nusaybin, Derbesiye, Akçakale, Çobanbey, İslahiye ve Cilvegöz kapılarının girişe açılması, 2) Suriye ve Lübnan ile olan hava seferlerinin 1933 ve 1944 Milletlerarası Sağlık Sözleşmeleri hükümlerine tamamen riayet edilmek şartıyla başlattırılması, 3) Suriye ve Lübnan’dan yurdumuza gelecek deniz taşıma araçlarının da 1926 ve 1944 Milletlerarası Sağlık Sözleşmeleri hükümlerine tamamen riayet edilmek şartıyla yurdumuza sefer yapmalarına izini verilmesi kararlaştırılmıştır.⁷² Aynı şekilde Bakanlar Kurulu, 21 Şubat 1948’de Suriye sınırının normal şekilde girişe açılması ve Suriye’den gelecek meyve, sebze ve kabuklu deniz hayvanları ile pişirilmeden yenen gıda maddelerinin yurda sokulmaması hakkındaki hükümleri kaldırmıştır.⁷³ Bakanlar Kurulu 10 Eylül 1948’de ve 1947’de Hicaz’a gitmiş olanlara Mısır’da çıkan kolera hastalığı dolayısıyla uygulanacak işlemlerle ilgili olan 17 Ekim 1947 tarihli ve 3/6507 sayılı kararın 3’üncü maddesini

⁶⁸ CCA, 030. 10. 177.224.14.

⁶⁹ CCA, 030.18.01.02.115.81.4.

⁷⁰ CCA, 030.18.01.02.115.79.17.

⁷¹ CCA, 030.18.01.02.115.96.18.

⁷² CCA, 030.18.01.02.115.85.16.

⁷³ CCA, 030.18.01.02.115.96.17.

yürürlükten kaldırmıştır.⁷⁴ Böylece Türkiye, Mısır'dan sonra Suriye'ye sıçrayan koleranın seyir ve yayılmasını yakından izlemiş ve hastalığı ülkeye bulaştırabilecek bütün ihtimalleri dikkatle inceleyerek gerekli tedbirleri almıştır.

Türkiye, ayrıca Hac müsaadesi kaldırılmaya kadar gittikleri tespit edilen 5600'e yakın hacının toplu bir şekilde ve deniz yolu ile dönüşlerini temin etmek amacıyla içerisinde sağlık personeli ve tıbbi malzeme bulunan 3 vapur tahsis etmiştir. Karayolu ile döneceklerin bulunabileceği de göz önünde bulundurularak kara sınırlarında, Nusaybin, Akçakale, Çobanbey, İslahiye ve Ayındelfi kapıları girişe tahsis edilmiş ve buralarda birer gezici hastane, laboratuvar ve gerekli sağlık personel hazır bulundurulmuştur. Yurt içine dağılan hacıların buldukları yerleşim yerleri ve çevrelerindeki kimselere de aşı uygulanmıştır.⁷⁵ Böylece Türkiye, 1947'de Mısır'da çıkan kolera salgınlarına karşı ülke içinde ve sınır kapılarında ve limanlarda gerekli tüm önlemleri alarak salgının ülkeye yayılmasını önlemiştir.⁷⁶ Ancak bundan sonraki dönemlerde de kolera salgınları dünyayı etkilemeye devam etmiş ve Türkiye de bu salgınlardan etkilenmiştir.

2.3. Çiçek

Çiçek hastalığı, Türkiye'de eskiden beri bilinen bir hastalıktır.⁷⁷ Cumhuriyet döneminde çiçek salgınları genellikle Suriye, Irak ve İran gibi komşu ülkelerden çeşitli vasıtalarla Anadolu'ya geçmişti. Bu nedenle Cumhuriyet hükümetleri, yurt dışından gelen çiçek salgınlarından korunma ve ülke içinde de tespit edilen vakaların salgınlara fırsat vermeden bastırılması için yoğun çalışmalara başlamıştı. 1926'dan itibaren Suriye havalisinde hüküm süren çiçek hastalığı, alınan tedbirlere rağmen ulaşım ve taşımacılığın yoğunluğu nedeniyle 1929'da ilk etapta Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesindeki Mardin'in Suriye sınırı çevresinde birkaç köyüne bulaşmıştı. Daha sonra Urfa ve müfettişliğe komşu olan Gaziantep'in bazı köylerine geçen çiçek hastalığı, bu bölgede bir salgın halini almıştı. Bunun üzerine doktor ve sağlık memurları vasıtasıyla bölgede bütün halka çiçek aşısının uygulanması kararlaştırılmıştı.⁷⁸

Çiçek salgınına karşı başlatılan aşı mücadelesi önce Mardin'in sınır civarındaki köy ve mahallerinden başlanılarak çalışma sahası aşamalı olarak daha içlere doğru genişletilmiştir.

⁷⁴ CCA, 030.18.01.02.117.62.12.

⁷⁵ *Ulus*, 7 Ekim 1947.

⁷⁶ *TBMM TD*, D: 8, C: 8, 23. Birleşim (26.12.1947), s. 252.

⁷⁷ *TBMM ZC*, D: 7, C: 2, İ:27. (25.5.1943), s. 200.

⁷⁸ CCA, 030.18.01.02.6.55.10; CCA, 030.10.177.220.13.

Böylece salgının kuzeydeki vilâyetlere yayılması önlenmeye çalışılmıştı.⁷⁹ Çiçek vakaları tarama suretiyle Mardin'in bütün köyleri dolaşıldıktan ve aşıları tamamlandıktan sonra sırası ile Urfa ve Gaziantep vilâyetlerine geçilmişti. Buralarda da mahalli hükümet tabipleri ve sağlık memurları tarafından tüm halka çiçek aşısı uygulanmıştı. Aşı mücadelesi, hastalığın ulaşım ve taşımacılıkla yakın yerleşim yerlerine yayılması ihtimali göz önünde bulundurularak, söz konusu üç vilâyete yakın vilâyetlerde de aynı yöntemlerle önce hastalığın bulaştığı vilâyetlerin sınırlarına yakın yerlerden başlanmıştı. Daha sonra faaliyet sahası içerele doğru genişletilmişti. Bu amaçla, Diyarbakir, Elaziz, Cebelibereket, Malatya, Maraş, Siirt vilâyetlerinde aşı müfrezeleri oluşturularak faaliyete başlanmıştı.⁸⁰ 25 Aralık 1929'da çıkarılan kararnâme ile Birinci Umûmî Müfettişlik merkezi olan Diyarbakır ve çevresinde gerek çiçek hastalığı mücadelesinde ve gerekse lüzum görülecek yerlerde salgın hastalıklara karşı gerekli aşıları tatbik etmek amacıyla seyyar sıhhat memurları görevlendirilmişti.⁸¹

Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde Eylül 1929'dan Mart 1930'a kadar yapılan aşı çalışmaları Mardin'de 69.562 ve Urfa'da da 82.527 kişiye çiçek aşısı yapılmıştı.⁸² Mardin ve Urfa başta olmak üzere bölgede çiçek hastalığına karşı mahalli doktorlar, sağlık memurları ve seyyar sıhhat memurları vasıtasıyla aşı mücadelesi başlatılmıştı.⁸³ Bunun yanında 6 Kasım 1929'da çıkarılan kararnâme ile çiçek vakalarının zaman kaybetmeksizin sınır ve sahillerdeki memurlar tarafından telgrafla bildirilmesi kararlaştırılmıştı.⁸⁴ Ayrıca Diyarbakır ve havalisinde çiçek mücadelesinde ve lüzum görülecek yerlerde salgın hastalıklara karşı gerekli aşıları yapmak üzere seyyar sıhhat memurları görevlendirilmişti.⁸⁵ Alınan ciddi önlemlerle çiçek salgınının etkisi kırılmış ve bazı yerleşim yerlerinde tek tük vakalar şeklinde görülmeye başlamıştı.

Sihhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti, çiçek salgının kaynağı ve sebeplerini araştırmak ve aynı zamanda yapılan aşı çalışmalarını kontrol etmek amacıyla Vekâlet Seyyar Emraz-ı Sâriye Mütihazası Doktor Vefik Vassaf Bey'i Mardin'e göndermiştir. Vassaf Bey, salgının etkili olduğu yerlerde yaptığı incelemeler sonunda bir rapor hazırlayarak, Sihhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti'ne göndermiştir. Raporda, buradaki halkın büyük bir kısmının sınır boyunda ikâmet ettiği ve sınırın diğer tarafındaki köylerle daima temasta buldukları

⁷⁹ CCA, 030.10.177.220.14.

⁸⁰ CCA, 030.10.177.220.13.

⁸¹ CCA, 030.18.01.02.7.63.5.

⁸² CCA, 030.10.177.220.13.

⁸³ CCA, 030.10.177.220.14.

⁸⁴ CCA, 030.18.01.02.6.54.10.

⁸⁵ CCA, 030.18.01.02.7.63.5; CCA, 030.18.01.02.8.10.12.

vurgulanmıştı.⁸⁶ Türkiye-Suriye sınırlarının yeniden tespiti neticesinde bazı köy arazilerinin karşı tarafta ve Suriye arazilerinin bir kısmı da Türkiye tarafında kalmıştı. Bu durum her iki taraf arasında teması artırmıştı. Bunun yanında Suriye'den gelen ve sınıra yakın köylerin halkı tarafından yardım gören çapulcuların akınları da hastalığın taşınmasında etkili olmuştu. Bu şekilde Nusaybin'de ve Şahmişin'de çıkan ilk çiçek vakaları sürekli ilişki içinde bulunan yerlerden olan Kamışlı Kasabası'ndan geçmişti. Bundan sonra 22 Temmuz 1929'da Derik'e yarım saat mesafede bulunan Telbisin Köyü'nde ve 25 Temmuz 1929'da vilâyet merkezine bağlı Kavvs Köyü'nde görülen çiçek vakaları da yine Suriye'de bulunan Amude Köyü'nden gelenler tarafından bulaştırılmıştı.⁸⁷

Suriye'den yayılan çiçek salgını 1929-1930 arasında Diyarbakır'da da etkili olmuştu. Salgın bölgede aralıklarla devam etmiş ve 1934'te Mardin'in Kızıltepe Kazası'nın köylerinde görülmüştü. Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, gerekli tedbirleri alarak salgının yayılmasını engellemiştir. Birinci Umûmî Müfettişlik, çiçek salgını gibi hastalıklarla mücadele için kendi bölgesinde bulunan Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Müdürlükleri, hükümet tabipleri ve belediyeleri görevlendirmişti.⁸⁸ Aşı için sağlık memurlarının yaptığı taramalarda isimlerinin kaydedildiğini gören halk, bu kayıt işlemlerinin askerlik veya vergi için yapıldığını düşünerek, bundan kaçınmaları hasta sayısının artmasına ve hastalığın salgın bir hal almasına neden olmuştu.⁸⁹

1929 ve 1938 yıllarında İran'dan gelen mülteciler arasında görülen çiçek vakaları Türkiye'nin bazı bölgelerinde salgınlara sebep olmuştur. Hastalığın görüldüğü bölgelerde alınan tedbirlerle bu salgınlara genişlemesi önlenmiştir.⁹⁰ Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde 1928-1938 yılları arasında ilk ve mükerrer aşılardan önce Diyarbakır'da 441.818, Mardin'de 313.735, Urfa'da 302.419 ve Van'da 135.792 çiçek aşısı uygulanmıştır. 1932-1938 arasında Muş'ta 86.323 kişiye ilk aşı yapılmıştır. 1935-1938 arasında Bitlis'te 23.723 ve Siirt'te de 58.797 kişiye çiçek aşısı uygulanmıştır. Ayrıca Hakkâri'de 1936-1938 yılları arasında 8.831 kişiye ilk ve mükerrer çiçek aşıları uygulanmıştır.⁹¹

Türkiye'de 1942-1944 yıllarında büyük bir çiçek salgını görülmüştü. Salgın, çiçek hastalığının devamlı bulunduğu Suriye ve Irak'tan gelerek güneydeki vilâyetlerde etkili olmaya başlamıştı. Çiçek salgını, İkinci Dünya Savaşı yıllarının özel durumunun da etkisiyle

⁸⁶ CCA, 030.10.177.220.14.

⁸⁷ CCA, 030.10.177.220.14.

⁸⁸ Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, a.g.e. s.384-385.

⁸⁹ CCA, 030.10.177.220.14.

⁹⁰ Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, a.g.e. s.84.

⁹¹ Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, a.g.e. s.356-380.

yapılan mücadeleye rağmen devam etmiş ve Temmuz 1942'de Suriye sınırından Mardin'e geçmişti. Bu dönemde halkın aşı için yapılan taramalardan kaçması, hastalığa yakalananların tespitini zorlaştırmış ve bu durum vakaların artmasına neden olmuştu. Böylece kısa bir süre içinde ulaşım ve taşımacılık faaliyetlerinin de etkisiyle Ağustos 1942'de Urfa'da, Eylül'de Siirt'te, Ekim'de Diyarbakır'da, Kasım'da İstanbul, İzmir ve diğer birçok vilâyette çiçek hastalığının ilk vakaları görülerek, salgın halini almıştı.⁹²

Hastalığın daha içerdeki vilâyetlerde de görülmesi üzerine Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti, salgının yayıldığı bölgelere doktor ve sağlık ekipleri göndermişti. Hastalığın yurdun içine yayılmasını önlemek amacıyla daha etkili tedbirler alınmıştı. Ancak alınan tedbirler yetersiz kalmış ve salgınla mücadele için sıtma, trahom, emraz-ı sâriye, sağlık memuru ve tabiplerden de yararlanmak durumunda kalınmıştı. Bunların da yetersiz kalması üzerine sağlık memurları okulunda okuyan öğrenciler ile yatılı tıp öğrenci yurdunda kalan son sınıf öğrencileri de çiçek salgını mücadelesinde görevlendirilmişti.⁹³ Bu ekipler vasıtasıyla köylere varıncaya kadar bütün halka çiçek aşısı uygulamasına başlamıştı. 1942 yılı sonuna kadar Mardin, Siirt, Urfa ve Diyarbakır çevresinde hastalığa yakalananların sayısı 796 kişi olarak tespit edilmişti. Bunların büyük bir kısmı köylerde yapılan taramalar sonucunda ortaya çıkarılmıştı.⁹⁴ Yapılan çalışmalarla 25 Kasım 1942'ye kadar Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesindeki, Mardin'de 5'i asker 654, Urfa'da 1'i asker 30, Siirt'te 44, Diyarbakır'da 2'si asker 68, Bitlis'te 19, Van'da 1'i asker 3 kişinin çiçek hastalığına yakalandığı tespit edilmişti.⁹⁵

Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti salgında kullanılmak üzere ihtiyacı karşılayacak kadar çiçek aşısını tedarik etmişti.⁹⁶ Çiçek aşısının kanunen zorunlu olması ve bu aşı uygulamasının sistemli bir şekilde yapılması, bu konuda halkın eğitilmesi ve diğer koruyucu tedbirler sonucu çiçek hastalığının Türkiye'den kökü kazınmış ve 1957 yılından sonra tek vaka görülmemiştir.⁹⁷ Böylece eski dönemlerden beri Türkiye'yi etkileyen hastalık, bu tarihten itibaren görülmemeye başlamıştır.

⁹² TBMM ZC, D:VII, C:2, İ:27, (25.5.1943), s.209-210.

⁹³ TBMM ZC, D:VII, C:2, İ:27, (25.5.1943), s.209-210.

⁹⁴ CCA, 030.10.177.223.16.

⁹⁵ CCA, 030.10.177.223.16.

⁹⁶ TBMM ZC, D:VII, C:2, İ:27, (25.5.1943), s.209-210.

⁹⁷ Ali Gürsel, *Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları (1920-1960)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1998, s.66-67.

2.4. Trahom

Trahom, tarihte dünyanın hemen her tarafında varlık göstermesine rağmen daha çok Mısır, Suriye, İran ve Asya ülkelerinde etkili olmuştur.⁹⁸ Cumhuriyet döneminde Kuzey Afrika ve Mısır'dan Türkiye'ye geçerek,⁹⁹ Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesi vilâyetleri başta olmak üzere yurdun geniş kısmında halkı etkileyen önemli hastalıklardan biri olan trahom, “*chlamydia trachomatis*” adı verilen bir mikroorganizmanın neden olduğu bir hastalıktır. Trahom, tedavi edilmediği takdirde,¹⁰⁰ gözlerin iltihaplanması, akıntı yapması, büzüşmesine yol açarak, görme kaybı veya körlükle sonuçlanmasına neden olmaktadır.¹⁰¹

Trahom Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'nin özellikle Suriye ve Irak'a komşu vilâyetlerinde etkili olmuş ve zamanla diğer bölgelere doğru yayılmaya başlamıştı. Türkiye'de trahomla mücadele etme kararı dönemin Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekili Dr. Refik (Saydam) Bey'in 1924'te çeşitli vilâyet hastanelerinin göz servislerinden trahom hakkında bilgiler almasından sonra başlatılmıştır.¹⁰² Trahomla 1926'da verilen mücadele kapsamında 19.442 kişi muayene edilmiş ve bunların 6.275'inin trahomlu olduğu tespit edilmiştir. Tespit edilen trahomluların oranının yüzde 32 civarında olması, trahomun bölgede yoğun olduğu gerçeğini ortaya koymaktaydı.¹⁰³ Bunun üzerine Dr. Refik Bey, Ankara Numune Hastanesi Göz Doktoru Vefik Hüsnü Bey'i Güney ve Orta Anadolu'da üç ay süre ile incelemelerde bulunması için görevlendirmiştir. Dr. Vefik Hüsnü Bey, bu bölgelerde yaptığı kısmi tarama ve inceleme sonucunu bir rapor halinde, 1927'de Ankara'da toplanan II. Millî Türk Tıp Kongresi'nde sunmuştur. Dr. Vefik Hüsnü Bey “*Türkiye'de Trahom Coğrafyası*” başlığıyla kongrede sunduğu raporunda; trahomun tarihçesi ve dünyanın bazı bölgelerindeki yayılışına değinmiş, daha sonra hastalığın Türkiye'deki durumunu ortaya koymuştur.¹⁰⁴

Birinci Umûmî Müfettişliğin kurulmasından sonra vekâletler bölgedeki çalışmalarını yoğunlaştırmışlardı. Asayiş başta olmak üzere sağlık ve sosyal alanlarda yapılan çalışmalar kurumlar arasında işbirliğinin ön plana çıkmasını sağlamıştı. Bu bağlamda müfettişliğe komşu

⁹⁸ *Gözleri Kör Eden Trahom Hastalığı Hakkında Halka Nasihatler*, Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti Neşriyatı, İstanbul 1933, s.1-2.

⁹⁹ *TBMM ZC. D:V, C:3, İ: 29*, (25 Mayıs 1935), s.242.

¹⁰⁰ Sadet Altay, “Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı ve Mücadele Çalışmaları (1924-1938)”, *CTAD*, Yıl:12, Sayı 23 (Bahar 2016), s. 169.

¹⁰¹ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, a.g.e.* s.98, 101, 129; Rıdvan Ege, *Türkiye'nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa*, İnönü Vakfı Yayınları, Ankara 1992, s. 21; *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2011, s. 18-27.

¹⁰² Sevilay Özer, “Türkiye'de Trahomla Mücadele (1925-1945)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.54, Bahar 2014, s. 126-127.

¹⁰³ *TBMM ZC. D:2, C:31, İ:50*, (11.4.1927), s.73.

¹⁰⁴ *İkinci Millî Türk Tıp Kongresi, Türkiye Trahom Coğrafyası*, Rapor Muharriri: Vefik Hüsnü, Kader Matbaası, Ankara 1927, s.3-59.

olan Erzincan'da incelemelerde bulunan Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, Erzincan ve civarındaki vilâyetlerde trahom vakalarının görüldüğünü, Temmuz 1929'da Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti'ne bildirmişti. Şükrü Kaya, Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti'nin buralarda faaliyet göstermesini istemişti. Vekâletin verdiği cevapta; gayenin ilk önce trahomun yoğun yaşandığı vilâyetlerden başlayarak, çalışmaların daha sonra hastalığın yayıldığı diğer vilâyetlere kaydırılacağı belirtilmişti.¹⁰⁵

Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa da Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde bulunan Urfa'da incelemelerde bulunmuştu. Fevzi Paşa, 12 Ekim 1930'da Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti'ne gönderdiği şifrede, Urfa'da çok miktarda trahomlu bulunduğu ve buradaki askeri birlikler arasında da trahom nispetinin fazla olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁶ Bunun üzerine Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekili Dr. Refik Bey, 20 Ekim 1930'da verdiği cevapta; Trahom hastalığının başlangıcının bilinmeyen bir zamandan beri güney ve doğu vilâyetlerinin hemen hepsinde hüküm sürdüğünü vurgulamıştır. Dr. Refik Bey ayrıca, buradan yayılan hastalığın yalnız Urfa ve Besni'de değil, Gaziantep, Maraş, Malatya, Mardin, Diyarbakir, Siirt, Urfa, Cebelberek, Adana, Muş, Van vilâyetlerinde bazen yüzde 90'a yakın bir derecede yaygın olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁷

1933'ün başında trahom hastalığı güney vilâyetlerinde etkili olmaya devam etmiştir. Bunun üzerine İcra Vekilleri Heyeti, 26 Ocak 1933'te trahomla mücadele etmek amacıyla Urfa'da 15 ve Siverek'te de 10 yataklı birer trahom hastane ve dispanserinin kurulmasını kararlaştırmıştı.¹⁰⁸ Ayrıca daha önce kaldırılmış olan seyyar sıhhat teşkilâtı Urfa ve Siverek ve yakın yerlerde yeniden kadrosu oluşturularak faaliyete geçirilmişti.¹⁰⁹ Böylece bölgede açılması kararlaştırılan söz konusu kurumlar ve seyyar sıhhat teşkilâtı vasıtasıyla trahomla mücadelenin daha da güçlendirilmesi hedeflenmişti.¹¹⁰ İcra Vekilleri Heyeti, 24 Nisan 1933'te Urfa, Maraş ve Siverek'te açılacak trahom hastane ve dispanserleri için tedarik edilecek 7.500 liralık ilaç ve tıbbi malzeme ile 3.750 liralık cerrahi aletlerinin durumun aciliyetine binaen hiçbir kayıt ve engelle karşılaşmadan yurt dışından alınmasını kararlaştırmıştır.¹¹¹

1933'te Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde bulunan Siverek'te Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti tarafından kurulan ve tam kadro ile çalışan bir trahom mücadele hastane

¹⁰⁵ CCA, 030.10.177.220.9.

¹⁰⁶ CCA, 030.10.177.220.17.

¹⁰⁷ CCA, 030.10.177.220.17.

¹⁰⁸ *Cumhuriyet*, 16 Kânunusani 1933.

¹⁰⁹ CCA, 030.18.01.02.33.7.11.

¹¹⁰ *Cumhuriyet*, 21 Kânunusani 1933.

¹¹¹ CCA, 030.18.01.02.35.28.19.

ve dispanseri bulunmaktaydı. Masrafları umûmî bütçeden karşılanan hastane 15 yataklıydı. Siverek trahom dispanserinde;1933 yılının son dört ayı içinde 79 trahomlu hasta yatırılarak tedavi edilmiştir. Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde bulunan Urfa ve köylerinde Mart 1937'ye kadar 4.449 kişi gezici doktor ve sıhhat memurları tarafından muayene edilmiş ve bunlardan 2.346'sının trahomlu olduğu tespit edilmiştir. Burada trahomla yapılan mücadelenin güçlendirilmesi amacıyla 1937'de Urfa'nın Akziyaret Nahiyesi'nde bir trahom istasyonu kurulmuştur. Vekâletin çalışmalarıyla aynı yıl Hilvan ve Suruç kazalarında da birer trahom mücadele istasyonu kurulmuştur. Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, ayrıca Suruç, Siverek ve Viranşehir kaza merkezlerinde trahomla mücadele ve tedavi evleri kurmuştur.¹¹² Daha sonra çıkarılan kararnâmelerle Urfa'da bulunan trahom mücadele hastane ve dispanserlerinin tüm ihtiyaçları karşılanmıştır.¹¹³ İkinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği tarihlerde Urfa'da varlık göstermeye devam eden trahomla mücadele, uzun yıllar kesintiye uğratılmadan sürdürülmüştür.¹¹⁴

Başvekil İsmet İnönü, Temmuz 1935'te Van'da yaptığı tetkiklerde gerek muhacirlerde ve gerekse halktan trahom hastalığına yakalananları görmüştü. Bu çok tehlikeli hastalıkla ilgili olarak günlüğünde; "*Trahom Şark'ı bitiriyor*",¹¹⁵ şeklinde not etmişti. Van ve çevresinde trahomla mücadele seyyar trahom teşkilâtı ile yürütülmüştür.¹¹⁶

Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde yoğunlaşan çalışmalar dâhilinde Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti tarafından 1936'da Mardin'de bir trahom hastanesi ile 10 yataklı trahom dispanseri inşa edilmiştir. Mardin Trahom Dispanseri'nde 1936-1938 yılları arasında yapılan çalışmalar neticesinde 7.077 trahomlu tespit edilerek tedavileri yapılmıştı. Mardin Trahom Hastanesi'nde 1936'da 12 kişi ayakta ve 1937'de 200 trahomlu yatırılarak ameliyatları yapılmıştı. 1938'de de 366 kişi ayakta ameliyatları yapılarak tedavi edilmiştir.¹¹⁷ Mardin trahom hastane ve dispanserinin çalışmalarını sağlıklı yürütebilmesi için çıkarılan kararnamelerle ihtiyaçları karşılanmıştır.¹¹⁸

¹¹² Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, a.g.e. s.375-376.

¹¹³ CCA, 030.18.01.02.94.14.19; CCA, 030.18.01.02.96.92.3.

¹¹⁴ Musa Dağ, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Urfa'da Sağlık Kurumları", *Şehir ve İrfan*, S:5, Mayıs-Ağustos 2017, s.47.

¹¹⁵ İsmet İnönü, *Defterler I (1919-1973)*, Hazırlayan: Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s.169.

¹¹⁶ CCA, 030.18.01.02.4.38.5; Nuri Ayberk, *Türkiye'de Trahom Mücadelesi*, Kader Basımevi, İstanbul 1936, s:1-5; *Cumhuriyet Dönemi Yataklı Tedavi Hizmetleri (1923-1983) ve 1983 Yılı Çalışmaları*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayını, Ankara 1983, s.31; *Belediyeler Dergisi*, Yıl:1, S: 7, Şubat 1936, s. 67.

¹¹⁷ Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, a.g.e. s.364.

¹¹⁸ CCA, 030.18.01.02.90.24.13.

Trahomun yoğun bir şekilde etkilediği Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesi vilâyetlerinden biri de Siirt'ti.¹¹⁹ Başvekil İsmet İnönü, Siirt'te yaptığı inceleme ile ilgili raporunda şehri; “*Susuz, pis bir trahom merkezi*”,¹²⁰ olarak nitelemişti. Siirt'te trahoma karşı merkezde masrafları hususi idare tarafından karşılanan 25 yataklı Memleket Hastanesi bulunmaktaydı. Siirt'te trahomla mücadele, 1936'da Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti tarafından 1936'da başlatılmıştır. Bu çerçevede 10 yataklı bir trahom hastanesi ve dispanseri kurulmuştur. Hastane ve dispanserde 1936'dan 1938'e kadar 18.872 kişi muayene edilmiş ve bunlardan 17.916'sının trahomlu olduğu tespit edilerek tedavilerine başlanmıştır.¹²¹

Birinci Umûmî Müfettişlik merkezi olan Diyarbakır'da Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti tarafından Kasım 1937'de kurulan¹²² ve 22 Aralık 1937'de faaliyete geçen Diyarbakır Trahom Hastanesi ve Dispanseri bulunmaktaydı. 10 yataklı olarak hizmet veren hastanede 2 doktor, 1 hemşire, 4 sıhhat memuru ile yeterli sayıda müstahdem görev yapmaktaydı. Faaliyete geçtiği günden 1 Haziran 1938'e kadar hastanede 3.553 kişi muayene edilmiş ve bunların 2.946'sının trahomlu olduğu tespit edilmiştir. Bu süre zarfında 4.452 hastaya ilaç verilmiştir. Ayrıca belirtilen tarihler arasında yapılan ilaçlama sayısı da 46.392 olarak tespit edilmiştir.¹²³ Bu dönemde trahom Muş ve çevresinde de etkili olmuş ve hasta sayısı her geçen gün artmıştı.¹²⁴

Birinci Umûmî Müfettiş Abidin Özmen, 1938 yılında yaptığı açıklamada özellikle Diyarbakır, Urfa, Mardin ve Siirt'te görülen trahom hastalığına karşı etkin bir mücadele verildiğini ve eskiden bu mntikalarda salgın halde bulunan trahomlu hasta sayısının yapılan hesaplamalara göre yüzde 70 oranında azaldığını belirtmiştir.¹²⁵

İkinci Dünya Savaşı yıllarında trahom yayılma alanı bulmuştu. Hükümet, savaşın etkisiyle bütçenin önemli bir kısmını savunma harcamalarına ayırmasına rağmen trahomla mücadele için trahom hastaneleri ve dispanserlerinin sayısının artırılması ve köylerde gezici tedavi evlerinin kurulmasına ağırlık vermişti.¹²⁶ Türkiye'nin geniş bir kısmını istila eden trahom hastalığına karşı verilen mücadele İkinci Dünya Savaşı sonrasında da sürmüştü. Biri Adana ve diğeri de Birinci Umûmî Müfettişlik merkezi olan Diyarbakır'da olmak üzere iki

¹¹⁹ “Siird Halkı Sokakların Pislüğünden Şikâyetçi”, *Son Posta*, 21 Haziran 1938.

¹²⁰ Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul 2012, s.30.

¹²¹ *Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, a.g.e. s.371.

¹²² “Trahom Hastanesi Açılıyor”, *Akşam*, 15 Ağustos 1937.

¹²³ *Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, a.g.e. s.352.

¹²⁴ “Muş'ta Trahom Tehlikesinin Önüne Geçmeliyiz”, *Son Posta*, 13 Temmuz 1938.

¹²⁵ Sevilay Özer, “Türkiye’de Trahomla Mücadele (1925-1945)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S:54, Bahar 2014, s. 135.

¹²⁶ *Aydın Tarihi*, S: 114, Mayıs 1943, s.138.

Trahom Savaş Kurulu Başkanlığı halinde çalışan trahomla mücadele teşkilâtı bünyesinde bulunan 16 hastane, 33 dispanser ve 64 köy tedavi evi ile hastalığın yayılmasını önlemeye çalışmıştır.¹²⁷

2.5.Frengi

Frengi, sosyal ve zührevî bir hastalıktır. TBMM’de 1921 yılında frengi ile mücadele konusu görüşülmüş ve burada “Frenginin Kaldırılması ve Yayılmasının Önlenmesi Hakkında Kanun” çıkarılmıştır. Buna göre; bu hastalığın tedavisinin devletin sağlık örgütü tarafından ücretsiz yapılması kararlaştırılmış ve frengi hastalarının evlenmesi yasaklanmıştır. Frengi ile mücadeleye ilerleyen yıllarda da devam edilmiş; Umumi Hıfzıssıhha Kanunu’nda frengi ile mücadeleye yer verilmiştir. Bu bağlamda frenginin ihbarı ve kaydı zorunlu tutulmuştur.¹²⁸

Cumhuriyetin ilk yıllarında diğer salgın hastalıklarda olduğu gibi frengi ile de yoğun bir şekilde mücadele edilmiştir. Bu mücadelenin verildiği vilâyetlerden birisi de Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde bulunan Diyarbakır’dı. Burada 1927’de 20 yataklı Emrazı Sâriye ve Zühreviye Hastanesi kurulmuştu. Masrafları Hususi Bütçeden sağlanan hastanenin laboratuvar ve personel ihtiyacı 1936’da karşılanmıştır. Hastanede kullanılan frengi ilaçlarının bir kısmı Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti tarafından gönderilmekteydi. Vekâletin gönderdiği ilaçların yetersiz kaldığı durumlarda Hususi Bütçe vasıtasıyla da satın alma yoluna gidilmişti. Diyarbakır Emraz-ı Sâriye ve Zühreviye Hastanesi’nde 1928-1938 yılları arasında 7.614 kişi frengi servisi ve polikliniğine başvurup tedavi olmuştu.¹²⁹

1935 yılında Urfa Belediyesi tarafından kurulan Urfa Zührevi Hastalıklar Muayene ve Tedavi Evi’nde de frengili hastalar muayene ve tedavi edilmekteydi. Tedavi Evi, ilaç ve cihaz bakımından tam donanımlıydı. Aynı zamanda doktor ve personel sıkıntısı olmayan kurumun masrafları Urfa Belediyesi tarafından karşılanılmaktaydı. Urfa Zührevi Hastalıklar Muayene ve Tedavi Evi, açıldığı tarihten 1938’e kadar 210 frengili hastayı tedavi etmişti.¹³⁰

2.6. Tifüs (Karahumma)

Tifüs, bitle bulaşan bir hastalıktır.¹³¹ Sefalet, savaş ve göç gibi muhtelif bölgelerde bulunan insanların birbirleriyle temaslarında daha belirgin bir şekilde ortaya çıkan ve bitlerle insandan insana geçen salgın bir hastalıktı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Doğu Cephesi’nde

¹²⁷ “Sağlık ve Sosyal Yardım İşlerimiz”, Cumhuriyet Bayramı İlavesi, *Ulus*, 29 Ekim 1947.

¹²⁸ Abdullah Orak, “Urfa’da Sağlık Sorunları (1923-1950)”, *Şehir ve İrfan*, S:5, Mayıs-Ağustos 2017, s.87.

¹²⁹ *Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, a.g.e. s.351.

¹³⁰ *Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, a.g.e. s.375.

¹³¹ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, a.g.e. s.98, 101, 129.

çok sayıda askerin ölmesine neden olan tifüs, İkinci Dünya Savaşı yıllarında tekrar ortaya çıkmış ve Anadolu'nun birçok bölgesinde etkili olmuştur.¹³² Bu dönemde tifüsün etkili olduğu vilâyetler arasında Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde yer alan Bitlis ve Van bulunmaktaydı. Hastalığın Bitlis'te etkili olmasını engellemek amacıyla şehirde bulunan bütün han ve otellerde sıhhiye memurları tarafından bit ve temizlik kontrolleri yapılmaya başlanmıştır. Aynı şekilde şehirdeki ilkokullarda öğretmenler tarafından kontroller yapılmıştır.¹³³ Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekili Dr. Hulusi Alataş, tifüs tehlikesi ile ilgili olarak 1943 kışının salgın tehlikesi ile karşı karşıya kalma ihtimalinin bulunduğunu açıklayarak, alınması gereken birtakım önlemler üzerinde durmuştur. Bu önlemler çerçevesinde milletvekillerinin seçim bölgelerine giderek, hastalık hakkında halkı bilgilendirmeleri istenmiştir. Hastalık konusunda halkı bilgilendirmek amacıyla, risale, afiş ve broşürlerin hazırlanarak ülkenin her tarafına dağıtılması kararlaştırılmıştır. Tifüs mücadelesi için hamamların açılması, muhtaç olan halka bedava sabun ve çamaşır dağıtılmasına başlanmıştır. Bunun yanında birçok merkezde tifüse karşı buğu sandıklarının açılarak hizmete sokulmasına başlanmış ve bu şekilde alınan önlemlerle hastalığın yayılması engellenmeye çalışılmıştır.¹³⁴ 1943'te önceki dönemlere oranla tifüs hastalığında artış olması ve hastalığın salgın haline gelmesinde muhtelif yerlerdeki hastalık kaynağı bitlerin çoğalması etkili olmuştur. Bu dönemde Anadolu'nun birçok merkezinde etkili olan hastalık Van Vilâyeti'nde de etkili olmaya başlamıştır. Van'da yapılan ilk sağlık taramasında bu hastalığa yakalananların sayısı 42 olarak tespit edilmiştir.¹³⁵ Doğu vilâyetlerinin hepsinde bu hastalık Türkiye ortalamasının üstünde olmuştur. Bunun sebebi vakaların birçoğunun haber verilmeyip ancak ölüm halinde ihbar mecburiyetinde kalınmasından veya sağlık teşkilâtının noksanlığından ileri gelmiştir.¹³⁶ Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı bütçesi üzerinde yapılan görüşmeler sırasında söz alan Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Behçet Bey, salgın hastalıklarla yapılan mücadeleler hakkında bilgi vermiştir. Behçet Uz, açıklamasında salgın hastalıklar konusunda geçen yıllara göre önemli mesafeler kat edildiğini, ülke hudutları dışında hüküm süren salgınlara karşı tedbirler alındığını¹³⁷ ifadeyle, tifüse karşı yapılan savaşla geçen yıla göre bu hastalık vakalarında yüzde 38 oranında bir eksilme olduğunu belirtmiştir.¹³⁸

¹³² Ragıp Üner, "Tifüs Hastalığı ve Tedavi Çareleri", *Cumhuriyet*, 27 Şubat 1945.

¹³³ *Yurd Yolu*, 26 Mart 1940.

¹³⁴ *TBMM ZC. D: VII, C:2, İ: 27, (25.5.1943)*, s. 210.

¹³⁵ *TBMM ZC. D: VII, C:2, İ: 27, (25.5.1943)*, s.210.

¹³⁶ *Doğu Üniversitesi Hakkında Rapor*, Doğu Üniversitesi Tetkik Komisyonu Üyeleri, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1952, s. 25.

¹³⁷ CCA, 030.10.177.224.9.

¹³⁸ *Ayın Tarihi*, S: 157, Aralık 1946, s.141.

Sonuç

Salgın hastalıklar tarih boyunca insan varlığını ve toplumları tehdit eden büyük gelişmeler arasında önemli bir yer tutmuştur. Nüfus hareketleri başta olmak üzere birçok yolla yayılan salgın hastalıklar, büyük yıkımlara sebep olmuştur. Cumhuriyet ilan edildiğinde halkın sağlığını olumsuz bir şekilde etkileyen sıtma, kolera, trahom, çiçek, frengi, tifüs gibi hastalıklar bulaşıcı ve salgın haldeydi. Cumhuriyetin ilk yıllarında Suriye, Irak ve İran gibi komşu ülkelerde ortaya çıkan birçok hastalık çeşitli vasıtalarla Anadolu'ya geçmiştir.

1927'de kurulan ve geniş bir alanı kapsayan, Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde oldukça zor şartlar altında salgın hastalıklarla mücadele edilmiştir. Bu mücadele çerçevesinde hastane, dispanser ve köy tedavi evleri gibi çok sayıda sağlık kurumu meydana getirilmiştir. Ayrıca müfettişlik bölgesinde bulunan Sihat ve İçtimaî Muavenet Müdürlükleri, hükümet tabipleri ve belediyeler görevlendirilmiş ve yeterli miktarlarda aşı ve serumlar temin edilmiştir. Bölgede yaygın olan sıtmaya karşı gerekli önlemler alınmış ve hastalığa neden olan bataklıklar kurutulmuştur. Türkiye'nin komşularında etkili olan koleradan halkı korumak amacıyla başta hacıların takip ettiği yollar olmak üzere, kara ve deniz ulaşımlarında gerekli önlemler alınmıştır. Aynı şekilde Suriye ve Irak'tan yayılan çiçek salgınına karşı da sınır kapılarındaki önlemler artırılmış ve başta Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesi vilâyetleri olmak üzere sınırdan iç bölgelere doğru mücadeleler verilmiştir. Aynı şekilde Mısır ve Suriye'den Anadolu'ya geçerek yayılan trahomla da mücadele edilmiş ve ülkeyi trahomdan korumak amacıyla güney ve güneydoğu sınır kapılarında önlemler alınmıştır. Bu bağlamda sağlık kurumları oluşturulmuş ve görevlendirilen sağlık personelleri vasıtasıyla hastalığa yakalananların tedavileri yapılarak, trahom salgınları kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.

Kaynaklar

1) Arşiv Belgeleri

1.1) Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (CCA)

CCA, 030. 10. 177.224.14.

CCA, 030.10.177.220.13.

CCA, 030.10.177.220.14.

CCA, 030.10.177.220.17.

CCA, 030.10.177.220.9.

CCA, 030.10.177.223.16.

CCA, 030.10.177.224.9.

CCA, 030.18.01.02.114.67.7.

CCA, 030.18.01.02.114.69.3.

CCA, 030.18.01.02.115.79.17.

CCA, 030.18.01.02.115.81.4.

CCA, 030.18.01.02.115.85.16.

CCA, 030.18.01.02.115.96.17.

CCA, 030.18.01.02.115.96.18.

CCA, 030.18.01.02.117.62.12.

CCA, 030.18.01.02.126.58.5.

CCA, 030.18.01.02.19.29.4.

CCA, 030.18.01.02.23.64.17.

CCA, 030.18.01.02.24.74.15.

CCA, 030.18.01.02.33.7.11.

CCA, 030.18.01.02.35.28.19.

CCA, 030.18.01.02.4.38.5.

CCA, 030.18.01.02.6.54.10.

CCA, 030.18.01.02.7.63.5.

CCA, 030.18.01.02.8.10.12.

CCA, 030.18.01.02.90.24.13.

CCA, 030.18.01.02.94.14.19.

CCA, 030.18.01.02.96.92.3.

CCA. 030.10. 69.455.1.

CCA. 30.18.1.1.26.64.7.

CCA. 30.18.1.1.27.70.7.

CCA. 30.18.1.1.3.33.6.

CCA. 490.01.1389.610.1.

CCA. 490.01.1574.408.1.

CCA. 490.01.5.26.22.

CCA. 490.01.612.128.3.

1.2) Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA)

COA. DH. İD. D. No:186, G. No: 72.

COA. MV. D. No: 237, G. No: 209.

1.3) Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Arşiv No: A-IV-9, D. No: 57, F: 38.

1.4) *Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949* Nu:
867.00/9-3047.

Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949 Nu:
867N.9111.

Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949 Nu:
867.00/9-3047.

2) Resmi Yayınlar

5 Haziran 1927 tarih ve 1164 No'lu Umûmî Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun, TBMM Kavanin Mecmuası, D: 2, C:5, İ: 4, TBMM Matbaası Ankara 1939.

Ayın Tarihi.

Bayındırlık Dergisi.

Belediyeler Dergisi

Doğu Üniversitesi Hakkında Rapor, Doğu Üniversitesi Tetkik Komisyonu Üyeleri, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952.

Düstur, Üçüncü Tertip, C: 8.

Gözleri Kör Eden Trahom Hastalığı Hakkında Halka Nasihatler, Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti Neşriyatı, İstanbul 1933.

Güney Doğu, Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.

2005-2009 Stratejik Plan, Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü, İstanbul 2010.

Koleraya Karşı İttihaz Olunacak Tedabiri Tehafuziye ve Manii İstila Üzerine Talimname, Dahiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umûmîyesi, Dersaadet 1330.

Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973.

Sıtma ile Olağanüstü Savaş Yapılmasına Dair Kanun, T.C. Başbakanlık Neşriyat ve Müdevvenat Umum Müdürlüğü Yayını, Ankara 1945.

TBMM Kavanin Mecmuası, D:VII, C:27, TBMM Basımevi, Ankara 1945.

TBMM ZC, D:XI, C: 10, İ:18, (23.XII.1959) Sıra Sayısı:9, Sıtma Eradikasyonu Kanunu Layihâsı ve Sıhhat ve İçtimai Muavenet, Dahiliye, Adliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları, 22 Ağustos 1958.

TBMM ZC.

TBMM, TD.

3) *Yerel ve Ulusal Gazeteler*

Akşam

Cumhuriyet

Mamuretülâziz

Son Posta

Ulus

Van

Yurd Yolu

4) *Kitap, Makale ve Tezler*

“Sağlık ve Sosyal Yardım İşlerimiz”, Cumhuriyet Bayramı İlavesi, *Ulus*, 29 Ekim 1947.

“Diyaribekir’in Elli Beş Köyünde Sıtma Mücadelesine Başlandı”, *Akşam*, 15 Ağustos 1937.

“Muş’ta Trahom Tehlikesinin Önüne Geçmeliyiz”, *Son Posta*, 13 Temmuz 1938.

“Siird Halkı Sokakların Pisliğinden Şikâyetçi”, *Son Posta*, 21 Haziran 1938.

“Trahom Hastanesi Açılıyor”, *Akşam*, 15 Ağustos 1937.

ORAK, A., “Urfa’da Sağlık Sorunları (1923-1950)”, *Şehir ve İrfan*, S:5, Mayıs-Ağustos 2017, s.74-89.

ÖZMEN, A., “Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce”, *İdare Dergisi*, S. 184, Ocak-Şubat 1947, s.237-249.

ÖZMEN, A., “İdare Teşkilatımız”, *İdare Dergisi*, Yıl: 17, S: 181, Temmuz-Ağustos 1946, s.174-188.

GÜRSEL, A., *Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları (1920-1960)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1998.

ONUL, B., “Cumhuriyet Döneminde Salgın Hastalıkların Durumu”, *Atatürk ve Cumhuriyet Döneminde Sağlık Hizmetleri Açık Oturumu*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s.77-82.

AK, B., “Türkiye Cumhuriyeti’nde Sağlık Hizmetleri”, *Türkler XVII*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.419-430.

Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi’nde Sağlık Hizmetleri, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2011.

KOÇAK, C., *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

ÇAĞLAYAN, E., “Diyarbakır’da Sağlık Alanındaki Gelişmeler (1923- 1946)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, C.6, S.6, Haziran 2013, s.351-365.

TUĞLUOĞLU, F., “Türkiye’de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)”, *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, XXXII/4, 2008, s. 351-359.

UZLUK, F. N., “Cholera Asiaticanın Epidemiy Tarihi Üstüne Bir Araştırma”, *Türk İjyeni ve Tecrübî Biyoloji Dergisi*, C.8, S.1, Ankara 1948, s.7-36.

METİN, H., “Ahlât İlçesi”, *İdare Dergisi*, Yıl: 16, S: 175, Temmuz-Ağustos 1945, s.196-210.

İkinci Millî Türk Tıp Kongresi, Türkiye Trahom Coğrafyası, Rapor Muharriri: Vefik Hüsnü, Kader Matbaası, Ankara 1927.

HOT, İ., *Sihhiye Mecmuası'na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.

YAŞAYANLAR, İ., “Bir Hastalık Olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandemileri”, *Toplumsal Tarih*, S:296, Ağustos 2018, s. 49-55.

İNÖNÜ, İ., *Defterler I (1919-1973)*, Hazırlayan: Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

ÇELİK, K., “Atatürk Dönemi CHP ve Hükümet programlarında Sağlık”, *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938) Bildirileri*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2009.

DAĞ, M., “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Urfa’da Sağlık Kurumları”, *Şehir ve İrfan*, Mayıs-Ağustos 2017, S.5, s.35-50.

ERZİN, N.-BALKAN, O. H., (1948), “1947 Mısır Kolera Epidemisi ve Yurdumuzda Buna Karşı Alman Tedbirler”, *Türk İjiyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, C.8, S.1, Ankara, s.37-39.

AYBERK, N., *Türkiye’de Trahom Mücadelesi*, Kader Basımevi, İstanbul 1936.

Cumhuriyet Dönemi Yataklı Tedavi Hizmetleri (1923-1983) ve 1983 Yılı Çalışmaları, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayını, Ankara 1983.

ÜNER, R., “Tifüs Hastalığı ve Tedavi Çareleri”, *Cumhuriyet*, 27 Şubat 1945.

EGE, R., *Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri (1923-1938)*, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

EGE, R., *Türkiye’nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa, İnönü Vakfı Yayınları*, Ankara 1992.

ALTAY, S., “Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet: Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı ve Mücadele Çalışmaları (1924-1938)”, *CTAD*, S:23, 2016, s.167-211.

ÖZTÜRK, S., *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul 2012.

ÖZER, S., “Türkiye’de Trahomla Mücadele (1925-1945)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.54, 2014, s.121-152.

TÜRKMEN, Z., “İkinci Meşrutiyet Döneminde (1909-1919) Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilatına Geçiş ve Uygulamalar,” *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996.

Sultan Alparslan'ın Anadolu Fetih Güzergâhı Üzerinden Bir Kültür Rotası Önerisi

Veli Ulaş Asmadili*

ORCID 0000-0001-5698-1862

Elvan Eser**

ORCID 0000-0001-5527-5413

Öz

Kültürel birikim; aynı coğrafyanın kültür bakiyelerinin zamandan zamana, insandan insana aktarılarak mamur hale getirilmesiyle vuku bulmaktadır. Dahası kültür hatırlanabildiği ve korunarak değerli kılındığı sürece bir öncekinin bir sonrakine aktarabildiği bir mirastır. Ancak yeryüzünde pek az coğrafya bu mirastan hissesine düşeni alabilmiştir. Bu noktada Anadolu neredeyse insanlık kadar eski olan tarihiyle kültür bakiyesini zenginleştirmiş ve malik olduğu zenginliği miras statüsüne erdirmiştir. Öyle ki, bu zenginlik değişen dünya düzeniyle birlikte pek çok sektör için ticari bir meta hüviyeti kazanmaya başlamıştır. Bu sektörlerin başında hiç şüphesiz ki, turizm gelmektedir. Gerçekten de turizm paydaşları özellikle 20. yüzyılın ortalarından itibaren kültürün pazarlanabilen bir meta olduğuna kanaat getirmiştir. Böylece kültüre dayalı rotalar oluşturarak sektöre ivme kazandırmaya çalışmışlardır. Ancak başta Avrupa olmak üzere dünyanın pek çok yerinde uygulana gelen kültür rotası seyahatleri, kültürel birikim noktasında büyük bir zenginliğe sahip olan Türkiye’de emsallerine göre sınırlı kalmıştır. Bu nedenle disiplinler arası nitelikte olan bu çalışmada modern Türkiye’nin sınırları dâhilinde pek çok kültür rotası çizilebileceği öngörülmüştür. Dahası bunlar arasında Türk-İslam rotasının coğrafi olarak Orta Asya’dan başlayıp Anadolu üzerinden Avrupa’ya kadar götürülebileceği vurgulanarak ve Büyük Selçuklu Sultan’ı Alparslan’ın özelinde hareket edilerek, sultanın Malazgirt Zaferi öncesi Anadolu’da gerçekleştirdiği fetih güzergâhı temel alınarak, bir kültür rotası önerisi sunulmuştur.

Anahtar Kelime: Sultan Alparslan, Kültür Rotası, Kültürel Miras

Gönderme Tarihi: 28/11/2020

Kabul Tarihi:26/12/2020

*Öğr. Gör. Pamukkale Üniversitesi, Denizli Sosyal Bilimler MYO, Seyahat ve Eğlence Hizmetleri Bölümü, ulasasmadili@pau.edu.tr

**Öğr. Gör. Pamukkale Üniversitesi, Denizli Sosyal Bilimler MYO, Seyahat ve Eğlence Hizmetleri Bölümü, eeser@pau.edu.tr

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

ASMADİLİ, V.U.- ESER, E., "Sultan Alparslan'ın Anadolu Fetih Güzergâhı Üzerinden Bir Kültür Rotası Önerisi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2386-2408.

Sultan Alparslan's Proposal For A Cultural Route On The Anatolian Conquest Route

Veli Ulaş Asmadili*
ORCID 0000-0001-5698-1862

Elvan Eser**
ORCID 0000-0001-5527-5413

Abstract

Cultural background results in the cultural residues of the same geography being made prosperous by transferring them from ages to ages, from person to person. Moreover, culture is a legacy that can be passed on from the previous to the next as long as it can be remembered, preserved, and valued. However, very few geographies on earth have been able to get their share from this heritage. At this point, Anatolia has enriched its cultural balance with its history, which is almost as old as humanity, and its wealth has attained the status of heritage. Such that, this wealth has begun to become a commercial commodity for many sectors with the changing world order. Undoubtedly, tourism comes first among these sectors. Indeed, tourism stakeholders have decided that culture is a marketable commodity, especially since the middle of the 20th century, and have tried to accelerate the sector by creating culture-based routes. However, cultural route travels applied in many parts of the world, especially in Europe, remained limited in Turkey compared to its peers having a great wealth of cultural accumulation point. It is predicted that many cultural routes can be drawn within the scope of modern Turkish science, which has such an interdisciplinary nature. Moreover, emphasizing that the Turkish Islamic route can be geographically taken from Central Asia to Europe through Anatolia, and a cultural route proposal based on the Sultan's conquest route in Anatolia prior to the Malazgirt Victory, acting specifically on Alparslan, the Great Seljuk Sultan.

Keywords:Sultan Alparslan, Culture Route, Cultural Heritage

Received Date: 28/11/2020

Accepted Date: 26/12/2020

*Lecturer, Pamukkale University, Denizli Vocational School of Social Sciences Department of travel and Entertainment Services ulasasmadili@pau.edu.tr

**Lecturer, Pamukkale University, Denizli Vocational School of Social Sciences Department of travel and Entertainment Services eeser@pau.edu.tr

You can refer to this article as follows:

ASMADİLİ, V.U.- ESER, E., "Sultan Alparslan's Proposal For A Cultural Route On The Anatolian Conquest Route", *Academic Journal of History and Idea*, , C. 7, S. 4., 2020, p.2386-2408.

Предложение о культурном маршруте по маршруту анатолийских завоеваний султана Альпарслана

Резюме

Культурное накопление происходит, когда культурные остатки одной и той же географии со временем передаются между людьми. Более того, культура - это наследие, которое предыдущее поколение может передать следующему, чтобы его можно было запомнить и сохранить. Но немногие географы на земле смогли получить свою часть этого наследия. В этот момент Анатолия обогатила культуру своей историей, почти такой же старой, как человечество, получив статус наследия. Настолько, что это богатство вместе с меняющимся мировым порядком начало приобретать коммерческую товарную ценность для многих секторов. В начале этих секторов, несомненно, приходит туризм. Действительно, заинтересованные стороны туризма особенно с середины XX века он считал, что культура является товарным товаром. Таким образом, они стремились придать импульс отрасли, создав маршруты, основанные на культуре. Но поездки по культурному маршруту, которые практикуются во многих частях мира, особенно в Европе, были ограничены в соответствии с их прецедентами в Турции, которая имеет большое богатство в точке культурного наследия. Таким образом, в этом исследовании междисциплинарного характера рассматривается то, что многие культурные маршруты могут быть проложены в пределах современной Турции. Кроме того, среди них было предложено культурный маршрут основанный на маршруте завоевания, который султан выполнял в Анатолии до победы Малазгирта, подчеркнув, что Турецко-исламский маршрут может быть географически доставлен из Центральной Азии и через Анатолию в Европу, и действуя в частном порядке Великого сельджукского султана Декарслана.

Ключевое Слово: Султан Альпарслан, Культурный Маршрут, Культурное Наследие

Получено: 28/11/2020

Принято: 26/12/2020

Giriş

Anadolu, tarihin ilk evrelerinden itibaren evvel insan için coğrafi imkânları sebebiyle keşfedilmiş dünya mahalleri içerisinde en hayati yer olarak tercih edilmiştir. Dahası insan bu tercihte ısrarcı olmuş ve Son Buzul Çağı'ndan bu yana kesintisiz olarak Anadolu'daki varlığını devam ettirmiştir. Bunun bir getirisi olarak da Paleolitik Dönem'den başlayarak günümüze uzanan süreçte Anadolu coğrafyası tarih ve kültürden mürekkep çok dilli, çok dinli, çok renkli bir açık hava müzesine çevrilmiştir. Ayrıca bu özellik Anadolu'da bölge ya da belde ayırt etmeksizin her bir sahaya sirayet etmiş durumdadır. Lakin söz konusu bu çok kültürlülük ilk evvel Anadolu'yu baştan aşağı saran yol ağlarının ana hatlarında vuku bulmuştur. Gerçekten de suyollarıyla paralel ilerleyen ve genellikle ticaret, ibadet, keşif, savaş ve göç gayesiyle kullanılan bu yollar aynı zamanda kültürlerin üzerinde yeşerdiği birer rota mahiyetindedir. Bu nedenle tarihin her bir çağına şahitlik etmiş olan Anadolu, kültür rotaları yönünden de zengin bir yapıya kavuşmuştur. Bunun bir getirisi olarak da modern zamanlarda Anadolu neredeyse tüm insanlık için kendi kültürünün köken mekânı olarak değer görmüş ve ata yaşamını merak eden birçok ulus tarafından turizm aracılığı ile ziyaret edilen ya da edilmesi gereken destinasyonların başında yer almıştır. Dahası kültüre yönelik her ne varsa bünyesinde barındıran Anadolu için pek çok kültür rotası çizilebileceği gibi bunlar içerisinde Türk-İslam kültürü ayrı bir öneme haizdir. Anadolu coğrafyasında Türk-İslam çağını başlatan zat olarak da Sultan Alparslan başlıca rolü üstlenmiştir. Zira 5 bin yıldır Türk ırkı için mesken olan Anadolu ilerleyen süreçte salt bir yerleşke değil ulu bir ırkın vatanı haline dönüşmüştür. Nitekim devlet bazında ilk defa 1064 senesinde Sultan Alpaslan önderliğinde Ani'nin fethi ile başlayan Anadolu'nun Türk için vatanlaşması, 1071 Malazgirt Zaferi ile vadesi ebediyette nihayetlenecek bir antlaşmaya dönüşmüş ve mühürlenmiştir. Ancak Sultan Alparslan'ı Muş düzlüklerine götüren süreç Ani'nin fethinin hemen ardından gerçekleşmemiştir. Zira Anadolu'da cereyan eden ilk fütuhatin ardından büyük zafere gidinceye değin yaklaşık yedi yıllık bir zaman dilimi geçmiştir. Bu süre zarfında Sultan Kars'tan hareketle Van, Bitlis, Diyarbakır ve Urfa üzerinden Şam'a kadar uzanan büyük bir sefer organizasyonunu yönetmiştir. O gün Sultan

Alparslan'ı Kafkas coğrafyasından Arabistan içlerine ulaştıran o güzergâh bugün bünyesinde varlığı binyıllara dayanan ve ehemmiyeti başta UNESCO olmak üzere pek çok uluslararası kuruluş tarafından onanan kültür mirasını barındırmaktadır. Gerçekten de başlı başına her biri insanlık tarihi adına büyük ehemmiyetle yüklü olan bu kültürel birikim aynı zamanda Anadolu'nun ilk Türk-İslam rotasına da tekabül etmektedir.

Kavramsal metot kullanılarak prensipler arası yapılan böylesi bir çalışmanın varış noktası Anadolu Türk tarihi ve turizm adına Sultan Alparslan özelinde bir kültür rotası oluşturabilmektir. Ayrıca söz konusu olan bu rotanın bir safha sonrasında gerek Anadolu sathında gerekse de Anadolu sınırları dışında genişletilerek Orta Asya Türk Kültür Rotası'na dönüşümü için ilk adımın atılmasını sağlamaktır.

1. Kültür Rotası

Kültür kavramını geçmişten günümüze uzanan tarihsel ve toplumsal süreçler içerisinde ortaya çıkan ve süre gelen maddi, manevi değerler bütünü olarak tanımlamak mümkündür. Rota kavramını ise fiziksel anlamda bir yol olmasının dışında bulunduğu coğrafyanın kimliğine bürünmüş kendi karakteri olan bir ağ şeklinde ifade etmek mümkündür.¹ Bu bağlamda kültür rotaları tarihi birer eser, alan veya doğal güzellik olmalarının yanı sıra kendi karakterleri olan anlamlı birer oluşumdur. Öyle ki, rotalar birden fazla tarihi ve kültürel verinin bir araya gelmesiyle oluşmuş ve bu çerçevede anlam kazanmış yollar bütünü olarak değerlendirilmektedir.² Bu cümleden hareketle kültür rotalarının oluşturulmasındaki en etkin amaç bölgenin kültürel mirasına sahip çıkarken, tarihi tekrar tekrar yaşatmaktır. Nitekim tarihi değeri olan ticaret, ibadet, keşif, savaş, göç gibi yaşanmışlıklara tanıklık etmiş kültür rotası kavramına uymaktadır. Söz konusu yollardan günümüze kalanlar gerek somut gerekse soyut halleriyle karşımıza çıkmaktadır.³

Kültür rotası kavramının tarihsel sürecine bakıldığında ise meselenin 1960'ların başlarında Avrupa halkının kendi mazisini tecrübe ederek öğrenmek istemeleri gayesiyle ortaya çıktığı görülmektedir. Ayrıca 1980'lerin sonlarında, kültür rotası kavramına dini, askeri, ticari, doğal vb. farklı yaklaşımlar getirilmiştir. Bu bağlamda Avrupa kültürünü yansıtmayı ve yaşatmayı amaçlayan çeşitli kültür rotaları

¹Muhammed Kavak, "*Frig Yolunun Turizm ve Kültür Rotası Açısından Değerlendirilmesi*", Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2019, s. 4.

²Sevgi Görmüş, Erdoğan Atmış, Nuri Kaan Özkazanç, Hikmet Batuhan Günşen ve Mustafa Artar, *Ekorota Bartın Doğal ve Kültürel Koridorların Haritalanması*, Bartın Üniversitesi Yayınları, Bartın 2016, s. 23.

³Esra Karataş, *Kültür Rotaları Planlama Rehberi*, Çekül Vakfı Tarihi Kentler Birliği Yayınları, İstanbul 2015, s. 16.

tasarlanmıştır.⁴ Ancak kültür rotası kavramının proje boyutundan sıyrılarak somut bir biçimde işlerlik kazanması 1984 yılında Avrupa Konseyi'ne üye olan ülkelerin "Avrupa Kültürel Rotalar Programı" (European Cultural Routes Program) düzenlenmesi konusunda yapılan görüşmelere davet edilmesiyle gerçekleşmiştir.⁵ Daha sonraki dönemde ise "Kültürel Mirasımızın Parçası Olarak Rotalar" (Routes As A Part Of Our Cultural Heritage) başlıklı 1994 yılında yayınlanan raporda kültür rotalarına kapsamlı bir şekilde yer verilmesi, rotaların pek çok ülkenin radarına girmesine olanak tanımıştır. 1998 yılına gelindiğinde ise kültür rotası programlarının sürdürülebilir olması açısından gerekli destek ve korumalara yönelik politikaların geliştirilmesine yardımcı olmak amacıyla ICOMOS Uluslararası Kültürel Rotalar Bilimsel Komitesi kurulmuştur.⁶ Tüm bu gelişmelerin yanı sıra UNESCO bünyesinde bulunan ve Dünya Mirası statüsünde olan kültürel varlıkların sıralandığı dört listeden biri de kültür rotası listesidir. Nitekim 2005 yılında oluşturulan söz konusu listede kültür rotası kavramı, Miras Rotaları (Heritage Routes) olarak adlandırılmıştır. Miras Rotaları'nın bir diğer deyişle kültür rotası kavramının bu listede yer almasının sonucu olarak kavramın farkındalığı artmış ve farklı ülkelerin turizm politikalarında kendisine yer bulmuştur.⁷

Kültür rotaları turizm amaçlı kullanıldıklarında farklı etkinlikleri ve çekim merkezlerini bir araya getirerek belirli bir tema çerçevesinde tüketiciye sunma fırsatı yaratan alternatif turizm türlerinden biri haline dönüşmüştür. Rotalar uzaklık ve sahip oldukları alan açısından yerel, bölgesel veya uluslararası şeklinde çeşitlilik gösterebilir de turizm açısından değerlendirilebilecek kaynaklara sahip olan ancak nispeten bu kaynakları kullanamayan az gelişmiş bölgelerin kalkınabilmesi için iyi birer turistik ürün konumundadırlar.⁸ Nitekim tarihi ve kültürel öğelerin yanı sıra rota üzerinde bulunan bölgeye dair her ne varsa (alışveriş, yemek, müzik vb.) turistik faaliyet içerisine dâhil edilmiştir.⁹ Gerçekten de çok fazla taliplisi olmayan kırsal alanlar için kültür rotaları bölgenin pazar ekonomisi açısından son derece önemli araçlardır. Bu nedenle,

⁴Ayşegül Keleş Eriçok, "Van Gölü Havzası'nda Kültür Rotası Önerisi". *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 45, Van 2019, s. 177.

⁵Esra Karataş, "The Role of Cultural Route Planning in Cultural Heritage Conservation The Case of Central Lycia", Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011, s. 8-10.

⁶Elifnaz Durusoy, *Tarihi Yoldan Kültürel Rotaya: Milas ile Labraunda Arasındaki Yolun Korunması ve Yönetimi*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2016, s. 14.

⁷M. Kavak, a.g.t., s. 8.

⁸İsmail Kervankıran-Murat Çuhadar, M., "Turizm Rotalarının Oluşturulmasında Coğrafi Bilgi Sistemlerinin Önemi", *III. Disiplinler arası Turizm Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı*, Detay Yayınları, Ankara 2014, s. 578.

⁹Hicran Halaç-Merve Benzer, "Küçük Yerleşim Yerlerinin Turizme Açılmasında Kültürel Mirasın Rota İle Kurgulanması", *Geomatik Dergisi*, C. 4, S. 1, Mersin 2019, s. 27.

turizm açısından çorak kalmış bu alanların endemik çekiciliklerinin farkına varılıp, söz konusu bu çekicilikleri oluşturulan kültür rotalarına dâhil ederek turizme kazandırmak bölgenin kalkınması için büyük ehemmiyet taşımaktadır.¹⁰ Lakin kültür rotalarının oluşturulması da son derece meşakkatli bir sürecin sonucudur. Nitekim “Kültür Rotaları Planlama Rehberi”ne göre kültürel rotaların sınıflandırılması iki farklı şekilde yapılmıştır. Bunlardan ilki, tarihin belirli bir döneminde gerçekten kullanılmış ulaşım güzergâhlarıdır. Ticaret, ibadet, göç, savaş, keşif gibi amaçlarla kullanılmış olan bu rotalar, üzerlerinde düzenli ve toplu nüfus hareketlerine sahne olmuştur.¹¹ İkinci grupta yer alan rotalar ise geçmişte gerçekten var olmamış lakin günümüzde belli bir amaç ve tarz kapsamında oluşturulan, genellikle kültürel ve doğal miras değerlerinin üzerine kurulu tasarlanmış rotalardır (Likya Yolu, Aziz Paul Yolu gibi). Bu tasnife göre gerekli şartları yerine getirdiği düşünülen güzergâhın bir plan dâhilinde uzman bir kadro gözetiminde rota haline getirilmesi gerekmektedir. Ancak belirli bir amaç doğrultusunda bir araya gelmiş bu uzman kadronun birincil amacı bir kültür rotası ortaya koymaktan ziyade söz konusu rota üzerinde var olan kültürel birikimi muhafaza ederek bu rota içerisine dâhil etmektir. Zira günümüzde oluşturulan kültür rotaları kültürel mirasın korunmasında ve sürdürülebilir olmasında önemli bir role sahiptir. Belirli bir tema etrafında oluşturulan söz konusu rotalarda kullanılan kültürel miras öğeleri sanal olarak tarihi bir iz bırakırken, bir yandan da birbirlerine bağlanarak yeni bir tarih yazmaktadırlar.¹² Bu önemlerine binaen sonradan oluşturulan rotalar tarihi, doğal ve kültürel mirasın korunmasının yanında, sürdürülebilir kalkınma ve turizm faaliyetlerinin geliştirilmesi gayesiyle de kullanılması planlanan yollardır. Bu sebeple de söz konusu rotaların turizm adına da kültürel muhafazası kaçınılmaz bir zorunluluktur.¹³

2. Avrupa ve Türkiye’deki Başlıca Kültür Rotaları

Avrupalılar tarafından 1987 yılından başlayarak dini, ticari, doğal, mimari gibi çeşitli temalar altında oluşturulan kültür rotaları Avrupa’nın kültürel benliğini öğretmek, Avrupa tarihini yaşatmak, Avrupa kültürel miras öğelerinin sürdürülebilirliğini sağlamak amacıyla başlatılan projelerdir.¹⁴ Avrupa Konseyi

¹⁰Gülsel Çiftçi, Gülay Çakır, Ali Çakır, Trakya Turizm Rotası Projesi: Lezzet Rotası Üzerine Bir Değerlendirme”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, C. 5, S. 2, Ankara 2017, s. 195.

¹¹A. K. Eriçok, a.g.m., s. 79-180.

¹²E. Karataş, a.g.e., s. 18.

¹³M. Kavak, a.g.t., s. 9.

¹⁴Canan Baştemur, *Mimar Sinan Rotasının Doğal ve Kültürel Peyzaj İzleri*, Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 5-6.

katkılarıyla hizmet veren Avrupa Kültürel Rotalar Enstitüsü tarafından belirlenen şartlara göre bir güzergâhın kültür rotası olabilmesi için Avrupa Konseyi'ne üye ülkelerden en az üçünü içermesi, belirlenen yolun Avrupa kültürel öğelerini temsil etmesi ve tarihi açıdan öneme sahip olması gerekmektedir.¹⁵

Söz konusu kuruluşa bağlı 38 kültür rotası Tablo 1'de verilmiştir.

YIL	KÜLTÜR ROTASI	GEÇTİĞİ ÜLKELER
1987	Santiago de Compostela Hac Rotası (Aziz James Yolu)	İspanya, Belçika, İtalya, Portekiz, Fransa, Litvanya, Almanya ve Polonya
1991	Hansa	15 Ülke
1993	Viking Rotası	13 Ülke
1994	Via Francigena	İngiltere, Fransa, İtalya, Vatikan ve İsviçre
1997	Endülüs Miras Rotası	Mısır, Lübnan, İspanya, İtalya, Fas, Tunus, Ürdün, Portekiz
2003	Fenikeliler Rotası	Fransa, İtalya, İspanya, Hırvatistan, Lübnan, Tunus, Yunanistan ve Malta
2003	Pireneler Demir Rotası	İspanya, Fransa ve Andorra
2004	Avrupa Mozart Yolu	Avusturya, Fransa, Hollanda, Belçika, Almanya, Slovakya, İtalya ve İsviçre
2004	Avrupa Yahudi Mirası Rotası	Türkiye dâhil 19 Ülke
2005	Aziz Martin'in Seyahat Rotası	10 Ülke
2005	Avrupa Kluni Siteleri	İspanya, Fransa, Polonya, Almanya, Portekiz, İsviçre, İtalya ve İngiltere
2005	Zeytin Ağacı Rotası	Türkiye dâhil 18 Ülke
2005	Kral Yolu (Via Regia)	Belçika, Ukrayna, Litvanya, İspanya, Fransa, Polonya ve Almanya
2007	Transromanica-Avrupa Mirasının Romanesk Rotası	İspanya, Fransa, Avusturya, Sırbistan, Portekiz, Romanya, İtalya ve Almanya
2009	İter Vitis Rotası	19 Ülke
2010	Sistersiyen Manastırları Rotası	11 Ülke

¹⁵Helene Robert, Hüseyin Eryurt, "Culture Routes In Turkey", *E-Dialogos Annual Digital Journal On Research In Conservation And Cultural Heritage*, S. 3, Meksika 2013, s. 44.

2010	Avrupa Mezarlıklar Rotası	20 Ülke
2010	Tarih Öncesi Kaya Sanatı İzleri	Azerbaycan, İrlanda, Portekiz, Fransa, İtalya, İspanya, Gürcistan ve Norveç
2010	Avrupa Tarihi Termal Kasabaları Rotası	Türkiye dâhil 15 Ülke
2010	Aziz Olav Yolu	Danimarka, Norveç ve İsveç
2012	Avrupa Seramik Rotası	Fransa, İtalya, İngiltere ve Hollanda
2013	Avrupa Megalitik Kültür Rotası	Danimarka, İngiltere, İspanya, Almanya, Hollanda, İsveç ve Portekiz
2013	Huguenot and Waldensian Yolu	Fransa, İtalya, Almanya ve İsviçre
2014	Atrium	Arnavutluk, Hırvatistan, Romanya, Bulgaristan ve İtalya
2014	Yeni Sanat Akımı Ağı	16 Ülke
2014	Habsburg Yolu	Avusturya, Almanya, İsviçre ve Fransa
2015	Roma İmparatorları ve Tuna Şarap Rotası	Bulgaristan, Romanya, Sırbistan ve Hırvatistan
2015	İmparator V. Charles Rotası	10 Ülke
2015	Napolyon Destinasyonu	13 Ülke
2015	Robert Louis Stevenson İzinde	Belçika, İrlanda, İngiltere ve Fransa
2016	Genişletilmiş Bölgeni Müstahkem Kasabaları	Belçika, Fransa, Almanya ve Lüksemburg
2018	İzlenimcilik Rotaları	Almanya, İspanya, Fransa, İtalya, Slovenya, Hollanda
2018	Via Charlemagne	Belçika, Fransa, İtalya, İrlanda, Lüksemburg, İspanya, İsviçre
2019	Avrupa Endüstriyel Miras Rotası	Türkiye Dâhil 26 Ülke
2019	Demir Perde Yolu	Türkiye Dâhil 21 Ülke
2019	Le Corbusier Destinasyonları: Mimari Geziler	Arjantin, Belçika, Fransa, Almanya, Japonya, İsviçre

2019	Kurtuluş Rotası Avrupa	11 Ülke
2019	Reform Rotası	Avusturya, Çek Cumhuriyeti, Almanya, Macaristan, İtalya, Polonya, Slovenya, İsviçre

Tablo 1. Avrupa Kültürel Rotalar Enstitüsü Sertifikalı Kültür Rotaları

Kaynak: Council of Europe, 2019. <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/by-theme>

Avrupa Kültürel Rotalar Enstitüsü haricinde evrensel olarak kültür rotaları ile ilgili çalışmalar yapan bir diğer önemli kuruluş ise UNESCO'ya bağlı bulunan Dünya Mirası Komitesi (World Heritage Centre)dir. Söz konusu komite rotaları; dini rotalar (hac yolları), ticaret yolları (İpek Yolu, Tuz Yolu, Baharat Yolu), askeri ve sportif faaliyet rotaları gibi farklı alanlara ayırmıştır. Ayrıca Dünya Yürüyüş Yolları Ağı'da dünya genelinde yürüyüş rotaları oluşturarak güncel alanlarla ilgili projeler üreten bir diğer kuruluştur.¹⁶

Kültür rotası kavramının Türkiye'de kullanılmaya başlandığı yıllara bakıldığında 1999'da oluşturulan Likya Yolu ve 2004 yılında hizmete sunulan St. Paul Yolu olmak üzere sadece 2 kültür rotasının varlığından bahsetmek mümkün iken, daha sonrasında İbrahim Peygamber Rotası, İstiklal Yolu, Küre Dağları Yürüyüş Yolu, Kaçkar Dağları Yürüyüş Yolu, Padişah Yolu, Evliya Çelebi Yolu, Frig Yolu, Hitit Yolu, Yenice Ormanları Yolu, Karya Yolu Sarıkamış Rotası, Gastronomi Rotası, Efes-Mimas (Karaburun) Yolu, Hoşgörü Yolu gibi kültür rotaları açılarak bu sayı günümüzde 23'e ulaşmıştır.¹⁷ Ayrıca Türkiye'deki söz konusu bu rota ve yolların her biri başlı başına Avrupa Kültür Rotası olma potansiyeline sahip iken, Türkiye'de Avrupa Kültür Rotası olarak sadece iki güzergâh kullanılmaktadır. Bunlardan ilki Viyana'dan başlayarak İstanbul'a kadar gelen Sultanlar Yolu, diğeri ise Arnavutluk'tan (Dürres) İstanbul'a uzanan Via Egetia Yolu'dur. Oysaki Türkiye'nin mevcut Avrupa Kültür Rotaları'na ilaveten, potansiyeli yüksek ve kolayca Avrupa ile bağlantısı oluşturulabilecek pek çok önemli güzergâhı bulunmaktadır. Bunlardan ilki hiç şüphesiz ki, Mimar Sinan Rotası'dır. Nitekim kastedilen bu rota Avrupa ve Orta Doğu'yu tek yüzyılda ve tek mimaride birleştirebilecek öneme sahiptir.¹⁸

¹⁶M. Kavak, a.g.t., s. 13.

¹⁷C. Baştemur, a.g.t., s.13.

¹⁸Canan Tanrısever, "Turizmin Çeşitlendirilmesinde Kültür Rotaları", 2. Uluslararası Türk Dünyası Sempozyumu, Kazakistan 2016, s. 33.

YIL	KÜLTÜR ROTASI	GEÇTİĞİ YERLER
1999	Likya Yolu	Fethiye - Antalya
2004	Aziz Paul Yolu	Isparta - Antalya
2007	İstiklal Yolu	İnebolu - Kastamonu
2008	Hız İbrahim Yolu	Şanlıurfa
2009	Yenice Orman Yolları	Karabük
2009	Sultanlar Yolu	Viyana - İstanbul
2010	Hitit Yolu	Çorum
2010	Küre Dağları	Kastamonu - Bartın
2011	Evliya Çelebi Yolu	Yalova - Bursa – Kütahya
2012	Sarıkamış Parkurları	Kars
2012	Fethiye Yürüyüş Parkurları	Fethiye
2013	Karia Yolu	Muğla - Aydın
2013	Frig Yolu	Ankara - Kütahya
2013	İki Deniz Arası	İstanbul
2014	Ağrı Dağı	Ağrı
2014	Sufi Yolu	İstanbul - Konya
2015	Via Egnatia	İstanbul – Tekirdağ
2015	Ephesus-Mimas Yolu	Efes – Karaburun (Mimas)
2017	Hoşgörü Yolu	İzmit – İznik
2018	Troya Rotası	Troya Antik Kenti – Assos
2018	İdyma Yolu	Gökova
-----	Kaçkarlar	Rize
-----	Gastronomi Yolu	Çorum - Sinop

Tablo 2. Türkiye'deki Kültür Rotaları

Kaynak: Kültür Rotaları Derneği, 2019. <http://cultureroutesinturkey.com/tr/tum-rotalar/>

3. Rotanın Oluşturulması

Turizm amaçlı oluşturulan rotalar belirli bir tema kapsamında geliştirilen veya özel bir ürüne yönelik tasarlanan yollar olarak farklı şekillerde karşımıza çıkabilmektedirler. Ürün temelli geliştirilen rotalar geleneksel olarak önem kazanmış ürünlerin pazarlanmasında tercih edilen rotalardır. Şarap rotaları, peynir rotaları ve

zeytin rotasını bu tip tercihler için örnek göstermek mümkündür. Bunun yanı sıra, belirli bir tema üzerine geliştirilen rotalar ise birden fazla bölgenin ve turistik çekiciliğin bir araya getirildiği güzergâhlardır.¹⁹

Rotanın teması belirlendikten sonra rota üzerindeki istasyonlarda detaylı bir altyapı analizi yapmak gerekmektedir. Bu analiz sayesinde konaklama tesisleri, ticari faaliyet için kullanılacak yapı ve alanlar, toplu taşıma, sağlık hizmeti alanları gibi yerleri belirlemeye ihtiyaç vardır. Bununla birlikte bölgelere göre arazi koşulları da incelenmelidir. Bu yöntemle rahat, orta, engebeli, riskli şeklinde sınıflandırılan rota arazisi üzerindeki hareket tipi kararlaştırılarak otomobil, yürüyüş, bisiklet, tırmanış, at, motosiklet vb. ulaşım araç ve şekli seçilmelidir. Lakin bu seçim yapılmadan önce rotanın kullanıcılarının yaş, ülke, ilgi alanı, eğitim düzeyi gibi özellikleri de belirlenmelidir. Ardından ise rota üzerinde geçirilecek süreye (birkaç günlük, haftalık, aylık şeklinde) karar verilmelidir.

Çekicilik Türü	İçerik
Tarihsel ve Kültürel Alanlar	Tarihsel değer, çok kültürlü yerleşimler, üretim deseni, kültürel ve ekonomik ilişkiler
Tarihi yol izleri	Döşeme izleri, mil taşları, köprüler
Arkeolojik kalıntılar	Antik kentler, yapı kalıntıları (kale, kilise vb.)
Kırsal doku	Kırsal mimari, geleneksel yaşam, tarım ve hayvancılık
Tarihi kentler	Sivil mimari, anıtsal yapılar, meydanlar vb.
Somut olmayan kültürel mirası	El sanatları, gastronomi, hikâyeler vb.
Sembolik değerler	Önemli kişiler, olaylar ve mekânlar
Doğal değerler	Göl, nehir, dere, mağara, kanyon, şelale gibi görülmeye değer oluşumlar
Endemik değerler	Yöreye özgü bitki ve hayvan türleri, yaban hayatı
Korunan doğal alanlar	Milli parklar, tabiat parkları, sulak alanlar, anıt ağaçlar

Tablo 3. Turizm Rotaları Dâhilinde Değerlendirilebilecek Başlıca Çekicilikler

Kaynak: A. Alkan, a.g.m., s. 1019.

¹⁹Adnan Alkan, “Alternatif Bir Turizm Rotası: Kurtalan Ekspresi”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, C. 6, S. 4, Ankara 2018, s. 1019.

Daha sonra yerel ölçekte; valilikler, belediyeler, köy muhtarları, üniversiteler, sivil toplum örgütleri, müzeler, kalkınma ajansları, turizm acenteleri, turizm işletmeleri (otel, pansiyon, kamp, restoran vb.) ve meslek odaları gibi uygulamada yer alacak aktörler tespit edilmelidir. Bunun yanında uluslararası ölçekte; Kültür ve Turizm Bakanlığı, tur operatörleri, Avrupa Konseyi, ICOMOS ya da UNESCO gibi doğa ve kültür temelli kurumların da böylesi bir rotanın oluşturulmasında ve dahi sürdürülebilmesinde etkin olarak görev alması sağlanmalıdır.²⁰ Ancak rota oluşturmak ve aktif hale getirerek turizme kazandırmak her ne kadar mühim bir hadise olsa da oluşturulmuş olan bu rotanın tanıtımını yapabilmek de bir o kadar ehemmiyetlidir. Bunun için kullanılacak olan en etkin araç ise görsellerle bezeli bir broşürün hazırlanmasıdır. Broşür içerisinde tüm güzergâhlar, yerleşimler, aktivite alanları, miras alanları, arazi koşulları, servis merkezleri gibi detaylara sahip kapsamlı bir rota haritası ile bölge kimliğini ve rota sistemini anlatan kapsamlı bir kılavuz yer almalıdır. Ayrıca yerel kimliği yansıtan değerler ve rotayı görselleştiren çeşitli afiş serisi de kullanılabilir. Bunlarla birlikte hazırlanan rotanın tanıtımını yapabilmek adına günümüz internet çağında yenilikçi teknolojilerinden de faydalanmakta yarar vardır. Modern teknolojinin ulaştığı noktada kültür mirasının sunumu ve tanıtımına yönelik çok sayıda yeni yöntem bulunmaktadır. Nitekim kısmen bu güne ulaşmış yapıların üç boyutlu canlandırmalarından, tarihi bir alanın kendi dönemindeki günlük yaşam pratiklerini yansıtan uygulamalara dek, bu tip yenilikçi teknolojiler kültür mirasını deneyimleyen kişiye hayal kurma ve mirasın özgün halini daha iyi anlama olanağı sağlar. Özellikle mirasın sunumu ve tanıtım çalışmaları yenilikçi teknoloji araçlarıyla kurgulanmalı; yerel halkı ve ziyaretçileri destekleyen mobil uygulamalar, interaktif web ortamları, tarihi alanlarda canlandırma gibi yöntemlerle bölgeye dair yeni bir farkındalık yaratılmalıdır. Bunun yanında, kırsal alanlarda GPS sistemlerinin geliştirilmesi rota erişilebilirliğini ve kolay kullanımını destekler mahiyet arz etmektedir.²¹

4. Sultan Alparslan'ın 1071 Öncesi Anadolu Fetih Güzergâhı

Adını kurucusu olan Selçuk Bey'den alan Selçuklu Devleti hiç şüphesiz ki, Türk milli tarihinin mihenk taşlarından biridir. Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuk Bey liderlik meziyetine, cenk yetisini de dâhil ederek kısa vadede kendi beyliğine can

²⁰E. Karataş, *a.g.e.*, s.70.

²¹E. Karataş, *a.g.e.*, s.79-80.

vermiştir.²² Lakin Selçuklulara asıl devlet hüviyeti kazandıranlar Selçuk'un oğlu Mikail'in varisleri Tuğrul ve Çağrı Beyler olmuştur. Babaları Mikail'in erken ölümü üzerine dedeleri Selçuk Bey'in yanında yetişen iki kardeşten Çağrı Bey 1015/1016 senesinde ilk defa Anadolu'ya sefer düzenleyen Selçuklu komutanı olarak tarihe geçmiştir.²³ Nitekim Çağrı Bey Maverünnehir'den batıya doğru hareket ederek Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya geçiş yapmış ve Van Gölü Havzası'na kadar ilerlemiştir.²⁴ Çağrı Bey'in bu keşif seferi 1021 senesine kadar devam etmiştir. Bu sefer aynı zamanda Türklerin Anadolu'yu kendilerine yurt bellemeleri açısından da önemlidir. Zira sefer sonrası Çağrı Bey kardeşi Tuğrul Bey'e yapmış olduğu izahta; Karahanlı ve Gazneli Devletleri'nin hâkimiyetinde bulunan Maverünnehir sahasında ve söz konusu alanın doğusunda asla tutunamayacaklarını kendileri için bir varlık sahası yaratmak istiyorlarsa Horasan, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya hareket etmeleri gerektiğini bildirmiştir.²⁵ Bu izahat Tuğrul Bey tarafından da tatmin edici bulunmuştur ki, bu tarihten sonra Selçuklu Türklerinin Anadolu seyrüseferi başlamıştır. Nitekim 1035 yılında Tuğrul ve Çağrı Bey idaresindeki Selçuklu Türkleri Gazneli hâkimiyetinde bulunan Horasan'a ilerlemiştir. Bu ilerleyiş ise Dandanakan Savaşı'na neden yaratmıştır.²⁶ Zira Gazneli Sultanı Mesud, Selçukluların ilerleyişinden ve onların varlığından duyduğu tedirginliği ortadan kaldırmak adına harekete geçmiştir. Neticede bir dizi mücadeleden sonra 20 Mayıs 1040 tarihinde Merv yakınlarındaki Dandanakan'da iki kudret arasında meydan muharebesi başlamıştır. Cenk ile geçen üç günün sonunda Gazneli Mesud ve Çağrı Bey'in birlikleri arasında zaferi kazanan taraf Selçuklular olmuştur.²⁷ Dandanakan Zaferi'nden sonra resmi olarak bir devlet hüviyetine kavuşan Selçukluların ilk hakanları da Tuğrul Bey (1040-1063) olmuştur.²⁸ Bu tarihten sonra Horasan'daki hâkimiyetlerini etkinleştiren Selçuklular ilerleyen

²²Abdülkerim Özyayın, "Selçuk Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 364.

²³Çağrı Bey'in Anadolu üzerine gerçekleştirdiği bu ilk seferin tarihine dair farklı müellifler farklı tarihleri işaret etmektedir. Buna göre Ermeni tarihçisi Aristakis söz konusu olan seferin 1016 senesinde gerçekleştiğini söylemektedir. Yine bir Ermeni tarihçisi olan Simbat da bu bilgiyi doğrulamaktadır. Lakin yine Ermeni tarihçisi olan Urfalı Mateos eserinde Çağrı Bey'in Anadolu seferinin uzun vadede değil sadece bir yıl içerisinde gerçekleştiğini aktarmaktadır. Mateos'a göre Çağrı Bey'in Anadolu seferi 1018 senesinde başlamış ve yine aynı yıl içerisinde son bulmuştur. Bkz. Fatma İnce, "Selçuklu Ermeni İlişkilerinde Millet-i Sadıka'nın İzleri", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 5, S. 1, 2016, s. 495.

²⁴Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu İmparatorluk Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 1025.

²⁵Ali Sevim, "Çağrı Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 183.

²⁶A. Sevim, *a.g.e.*, s. 184.

²⁷Ali Sevim, "Dandanakan Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 457.

²⁸Faruk Sümer, "Selçuklu Devleti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 368.

süreçle birlikte batıya yani Anadolu'ya doğru akınlara başlamışlardır. Nitekim tarihi belgeler 1048'de Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yinal'ın Pasinler Ovası'nda Bizans ordusunu mağlup ettiğini aynı şekilde Tuğrul Bey'in de 6 Ocak 1054'de Kars'a büyük bir gece baskını düzenlediğini ele geçirilen çok sayıdaki esir ile birlikte Azerbaycan'a geri çekildiğini yazmaktadır. Yine belgelerden öğrenildiğine göre 1054 senesinin baharında Tuğrul Bey bu kez de Malazgirt Kalesini kuşatmış lakin muvaffak olamarak geri çekilmek durumunda kalmıştır.²⁹

4 Eylül 1063 tarihinde Tuğrul Bey hayatını kaybetmiştir. Sultan ölmeden önce yerine veliaht olarak Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı atadığı için Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Selçuklu tahtına Süleyman geçmiştir. Lakin Çağrı Bey'in diğer bir oğlu Alparslan kardeşinin hükümdarlığını tanımayarak ona karşı isyan etmiştir.³⁰ Bu olaydan sonra Selçuklu tarihinde baş gösteren kardeş mücadelesini kazanan taraf Alparslan olmuştur.³¹ Nitekim 27 Nisan 1064 tarihinde Abbasi Halifesi Kaim-Biemrillah tarafından adına hutbe okutularak hükümdarlığı onanmış olan Alparslan 36 yaşında Rey'de tahta çıkarak Selçuklu Sultanı olmuştur. Hemen ardından ise Sultan Alparslan'ın babası Çağrı Bey'in 1015 senesinde gerçekleştirdiği ve altı yıl süren keşif seferinden tam 49 yıl sonra aynı rotayı takip ederek -bir adım ötesinde Türklere vatan kazandıracak olan ve adına "Rum Gazası" denilen- Anadolu sefer organizasyonuna başladığı görülmektedir.³² Sultan Alparslan Rey'den Azerbaycan'a doğru hareket ederek 1064 senesinin Haziranı'nda Gürcistan'a girmiştir. Devamında bölge hâkiminin kaçması üzerine Çıldır Gölü'nün kuzeyindeki Ahılkelek'i ele geçirmiştir.³³ Sultanın bundan sonraki hedefi ise tamamen Anadolu toprakları olmuştur. Nitekim Doğu Anadolu'ya ilerleyen Sultan Alparslan Bizanslıların elinde bulunan ve son derece muhkem durumdaki Ani şehrini kuşatmıştır. Sonrasında ise 22 Temmuz 1064'de başlayan kuşatma 16 Ağustos 1064 tarihinde neticelenerek Ani şehri Türk egemenliğine girmiştir.³⁴ Fethin hemen ardından Sultan Alparslan şehrin en büyük katedraline geçici minber ve mihrap yaptırarak camiye dönüştürmüştür. Ardından 20 Ağustos 1064

²⁹Ercan Cengiz, *Sultan Alparslan'ın Ani'yi Fethi*, Sosyal Beşeri ve İdari Bilimlerde Akademik Araştırmalar I, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 66.

³⁰F. Sümer, *a.g.e.*, s. 369.

³¹İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, s. 526-530.

³²Abdullah KAYA, "Başlangıcından 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme", *Ekev Akademi Dergisi*, C. 18, S.59, Erzurum 2014, s. 225.

³³Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 155.

³⁴İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, s. 527.

tarihinde kentte ilk Cuma namazı kılınmış ve böylece bölgede salt Türk egemenliği değil, aynı zamanda İslam egemenliği de başlatılmıştır.³⁵

Sultan Alparslan Ani'yi aldıktan sonra 100.000 kişilik bir ordu ve çok sayıda esirle birlikte Rey'e geri dönmüştür.³⁶ Lakin Sultan Kafkas coğrafyasına çekilse de Anadolu'daki Türk fetihleri hız kesmeden devam etmiştir. Nitekim 1065 senesinde Türk birliklerinin Urfa Siverek'e (Sevavereg) kadar ilerlediğini fakat bölgede tutunamayarak geri çekilmek zorunda kaldığı görülmektedir. Ayrıca Urfa seferini düzenlediği bilinen büyük Türk komutanı Salar, Urfa püskürtmesi neticesinde Diyarbakır'a yönelmiş şehri kuşatmış fakat yanındakilerle birlikte tuzağa düşürülerek öldürülmüştür.³⁷ Ancak bu hazin vaka Türk akınlarını engelleyememiş ve Sultan Alparslan'ın komutanlarından Gümüştekin Muratsuyu ve Dicle Havzası'nı ele geçirerek Ergani ve Nizip'e hâkimiyet sağlamış ve Nusaybin'i kuşatmıştır.³⁸ Aynı tarihlerde Selçukluların bir diğer büyük komutanı olan Afşin Bey de kuvvetleriyle birlikte iki ayrı koldan hareket ederek Amanos Dağları'na doğru yönelmiştir. Nihayetinde 1066 Ağustos'unda Türkler Antakya'ya hâkim olmuşlardır.³⁹ Dahası Malatya'ya yönelen Türk birlikleri önlerine çıkan Bizans birliklerini yenerek bölge hâkimiyeti sağlamışlardır. Anadolu'nun güneyinde ve doğusunda Türk hâkimiyet sahası artarken Anadolu'nun iç kısımlarında da fetihlere hız verilmişti. Öyle ki, Türkler 1067 senesine gelindiğinde Kızılırmak hattını takip ederek Kayseri'yi fethetmişlerdir.⁴⁰ Böylece Türklerin Anadolu'da bir hilal gibi Kars'tan yani Kuzeydoğudan başlayarak İç Anadolu'ya oradan da güney hattı üzerinden Güneydoğuya yayılan bir hâkimiyet sahasına sahip oldukları görülmektedir. Nitekim 1069 senesinde Niksar ve Konya şehirlerini alan⁴¹ Türk birlikleri ardından büyük fatih Afşin Bey'in komutasında hareket ederek Amoryum: Amuriyye (Emirdağ) ve Sandıklı yakınlarında eski bir kale olan Honas'ı ele geçirmişlerdir.⁴² 1070 senesine gelindiğinde ise Sultan Alparslan'ın eniştesi Erbasan'ın Selçuklu Devleti'ne karşı isyan ettiği görülmektedir. Sultan Alparslan bu isyanı bertaraf etmesi için Afşin Bey'i görevlendirmiştir. Ancak Afşin Bey'in önünden kaçan Erbasan Bizans Devletine sığınmıştır. Afşin Bey ise bu ihaneti karşılıksız bırakmayarak Sivas'tan Denizli'ye

³⁵E. Cengiz, *a.g.e.*, s. 72.

³⁶O. Turan, *a.g.e.*, s.156.

³⁷O. Turan, *a.g.e.*,s.161.

³⁸A. Kaya, *a.g.e.*, s. 226.

³⁹O. Turan, *a.g.e.*,s.162.

⁴⁰O. Turan, *a.g.e.*,s.161.

⁴¹O. Turan, *a.g.e.*,s.168.

⁴²Mustafa Kafalı, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Erdem*, C. 8, S. 22, Ankara 1996, s. 8.

kadar olan pek çok Bizans yerleşkesini tahrip etmiştir.⁴³Tüm bu gelişmeler karşısında Bizans İmparatoru Romanos Diogenis büyük bir orduyla Türk ilerleyişini durdurmak için harekete geçtiği haberini alan Afşin Bey bu bilgiyi doğru kabul ederek geri çekilmek durumunda kalmıştır. Zira aynı tarihte Sultan Alparslan da yaklaşan Bizans ilerleyişini geri püskürtmek gayesi ile Rey'den hareketle Ahlat'a doğru yola çıkmıştır. 1070 yılının Temmuz ayında gerçekleşen bu sefer bir noktada Malazgirt Zaferi'ne uzanan yoldur. Zira bu tarihten sonra Anadolu'da gerçekleştirilen fetih hareketinin bizzat komutanı Sultan Alparslan olmuştur. Nitekim Rey'den hareketle Ani'ye ulaşan Sultan Alparslan Ahlat'a vardıktan sonra başta Afşin Bey olmak üzere komutanlarından gerekli bilgiyi almış ve büyük Anadolu fütuhatına başlamıştır. Buna göre ilk olarak Tuğrul Bey'in almasını vasiyet ettiği Malazgirt ve Erciş kalelerine doğru harekete geçmiştir. Kısa sürede bu iki kaleyi alan Sultan Alparslan bu sefer de yönünü Diyarbakır'a çevirmiştir. Dicle üzerinde yer alan Harşafıyya sınır şehrinde bulunan muazzam surların karşısında hayranlığını gizleyemeyerek karargâhını buraya kurmuştur.⁴⁴ Daha sonra ise Telhum ve Siverek kalelerini alarak Urfa'ya doğru harekete geçmiştir.⁴⁵ Neticede 1070'in sonbaharında Urfa'ya ulaşmıştır. Sultan Alparslan yaklaşık iki ay süren kuşatma sonucunda halkın barış çağrısını kabul ederek 1071'in ilk aylarında Fırat Nehri'ni geçip⁴⁶ Halep'e varmıştır.

Sultan Alparslan'ın Halep'te olduğu sırada Bizans İmparatoru Romanos Diogenis bir elçi göndererek derhal Malazgirt, Ahlat, Erciş ve Membic şehirlerini terk etmesini söylemiştir. Lakin imparatorun verdiği bu ultimatoma sultan tarafından yanıtı bırakılınca Bizans İmparatoru Selçuklu Devleti'ni tarihten silmek için harekete geçmiştir. 13 Mart 1071 günü Ayasofya'ya giderek bu sefer için tertip edilmiş olan ayine katılan imparator dualar arasından doğruya doğru hareket etmiştir. Nitekim Eskişehir üzerinden Kızılırmak vadisini takip ederek Sivas'a ulaşan Bizans ordusu buradan da hareketle Erzurum'a ilerlemiştir.⁴⁷ Sultan Alparslan ise Romanos Diogenis'i

⁴³A. Kaya, a.g.e., s. 227.

⁴⁴O. Turan, a.g.e., s.170.

⁴⁵O. Turan, a.g.e., s.170.

⁴⁶Sultan Alparslan'ın Fırat Nehri'ni geçişine Buharalı Kadı Ebu Ca'fer Muhammed: "Efendimiz; nimetinden dolayı Allah'a şükür ederim. Zira bu nehri ne eski zamanlarda ve ne de İslam devrinde, köleler müstesna, Türk hükümdarı olarak, ilk defa siz geçiyorsunuz." demiştir. Bkz. O. Turan, a.g.e., s.170.

⁴⁷O. Turan, a.g.e., s.177.

Van Gölü'nün kuzeyindeki Malazgirt sahasında karşılaşmıştır.⁴⁸26 Ağustos 1071 tarihinde sonuçlanan harbin neticesinde ise Anadolu için artık Türk tarihi başlamıştır.⁴⁹

5. Sultan Alparslan'ın 1071 Öncesi Anadolu Fetih Güzergâhı Üzerinden Kültür Rotası Önerisi

Kültürel miras ile ilgili bir farkındalık oluşturmak, geçmişten kalanı yaşatabilmek, koruyabilmek ve tanıtabilmek için olanak sağlayan kültür rotaları geçmiş ile günümüz arasında önemli bir köprüdür.⁵⁰ Bu vesile ile devletler, milletler, önemli vakalar, savaşlar ve dahi şahıslar özelinden kültür rotaları oluşturabilmek mümkündür.

Doğanın ve kültürlerin yapı taşlarından faydalanarak oluşturulan kültür rotalarının potansiyel talebi tam anlamıyla karşılayabilmesi ve sürdürülebilir olabilmesi adına bazı bilinen yöntemlerden yararlanılarak tasarlamak gerekmektedir. Bu adımlardan ilki tüm tarihi ve kültürel değerlerin dökümünün belirlenen tema kapsamında ortaya çıkarılmasıdır. Uygulanması gereken bir diğer aşama ise düşünülen alanda coğrafi işaretlemenin yapılması ve son olarak da elde edilen veriler ile ilgili değerlendirmeleri içeren ayrıntılı bir planlamanın ortaya konmasıdır.⁵¹ Bu şema takip edilerek gerek Anadolu coğrafyası ve İslam dünyası için gerekse de Türk tarihi adına yüzlerce kültür rotasını oluşturmak zor değildir. Lakin bu üç büyük medeniyet nüvesini kültürel bir değer olarak aynı kefedede değerlendirmek gerektiğinde hiç şüphesiz ki, Anadolu coğrafyasına İslam'ı ve Türklüğü taşıyan Selçuklu Sultanı Alparslan ayrı bir öneme haizdir. Bu vesile ile sultanın 1070 senesinde başlayarak 1071'e uzanan bir yıllık fetih güzergâhı bir noktada her şeyi başlatan bir milat gibi görünmektedir. Dahası Türk-İslam Dünyası için yeni ve ebedi bir vatan yaratılmasını mümkün kılan bu sefer organizasyonu ve Ani'den Urfa'ya uzanan güzergâhı bünyesinde bulunduran Anadolu aynı zamanda insanlık tarihi adına da muazzam başarılar barındırmaktadır. Lakin böylesi geniş bir sahanın tarihi ve kültürel birikimini muhafaza ederek turizmde meta olarak kullanılacak bir kültür rotasına dönüştürülmesi son derece karmaşık ve bir o kadar da meşakkatli bir iştir. Bu sebeple planlamanın başarıyla ortaya konulması gerekmektedir. Her şeyden önce rota üzerinde bulunan ziyaret istasyonlarındaki yerel idari paydaşların tümünün bu süreci ortak biçimde yürütmesi gerekmektedir. Aynı zamanda tüm katılımcıların ortak kararı ile aktörler, ekipler ve finans kaynakları ile

⁴⁸M. Kafalı, a.g.m., s. 8.

⁴⁹Işın Demirkent, 1071 "Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askeri ve Siyasi Durumu", *Tarih Dergisi*, S.33, İstanbul 1982, s. 146.

⁵⁰M. Kavak, a.g.t., s. 4.

⁵¹Özge Büyük, "Zeytinyağı Kültürel Rotalarının Turizm Potansiyeli Açısından Değeri ve Türkiye'de Uygulanabilirliği", *AHBVÜ Turizm Fakültesi Dergisi*, C. 23, S. 1, Ankara 2020, s. 192.

çalışmanın hangi şartlar altında gerçekleşeceği kararlaştırılmalıdır.⁵² Ardılından ise seçilmiş öğelerin sıralandığı esas rota olma özelliği taşıyan birincil güzergâh tespit edilmelidir. Çalışmamız adına birincil statüde olan güzergâh ise modern Türkiye'nin sınırları içerisinde bulunan kuzeydoğudaki serhat şehri Kars ile güneydoğuda yer alan Urfa şehrine kadar uzanan hattır. Daha sonra alternatif bir rota olması açısından ikincil güzergâhın tespit edilmesi gerekmektedir. Özellikle belirli bir tema ve ilgi alanı gözetilerek oluşturulan bu alternatif bağlantı hattı ise Ani'den başlatılarak Diyarbakır'a ve devamında Göbekli Tepe'ye kadar uzanan sahadır. Görüldüğü gibi Sultan Alparslan rotasında ana rota odakları UNESCO Dünya Mirası Listesinde de yer alan Ani ve Göbekli Tepe'dir.

Dünyanın ortak değeri olarak kabul edilen kültürel miras öğelerinden yararlanılarak oluşturulan kültür rotaları 2010 yılında UNESCO tarafından belirlenmiş tematik çalışma gruplarına dâhil edilmiştir.⁵³ Bu vesile ile Kars'tan başlayarak güneye doğru inen bu hat içerisinde UNESCO tarafından da onanmış olan kültürel mirası barındırmaktadır.

Aynı şekilde rota üzerinde bulunan “özel karakterli alanlar” da söz konusu rota sistemi dâhilinde önem taşımaktadır. Nitekim Van Gölü'nü nadir bulunan bir coğrafi ve tabiat değeri olarak özel karakterli alan statüsünde değerlendirmek mümkündür. Ayrıca söz konusu rota semavi dinler adına da ayrı bir öneme haizdir. Zira rotanın başlangıç noktasında bulunan Ebu'l Menuçehr Cami Anadolu'da inşa edilmiş ilk cami olma hüviyetini taşımaktadır. Dahası salt Türk-İslam rotası olarak değil, aynı şekilde Ermeni-Hıristiyan dünyası içinde değerli yapıtları bünyesinde barındırmaktadır.⁵⁴

⁵²E. Karataş, *a.g.e.*, s. 32-36.

⁵³Ö. Büyük, *a.g.m.*, s. 192.

⁵⁴E. Karataş, *a.g.e.*, s. 65.

Sonuç

Gelişen turizm pazarı her geçen gün bünyesine yeni aktiviteler dâhil ederek büyümeye devam etmektedir. Türkiye turizmi bu pazarda bölgesel değil topyekûn bir seferberlik halindedir. Zira inanç, doğa ve macera gibi pek çok alternatif turizm faaliyetini bünyesinde yapılabilir kılan Türkiye, bulunduğu jeo-stratejik konumu sayesinde tarihi ve kültürel birikimi yönünden rakipleri arasında bayrak taşıyıcı konumdadır. Bu sebeple Türkiye kültür turizmi açısından da mahir bir durumdadır. Ayrıca bu durum Türkiye’de yapılabilen turizm faaliyetlerinin yılın 12 ayna yayılabilmesine imkân tanımaktadır. Lakin başta Avrupa olmak üzere dünyanın pek çok yerinde benimsenen konjonktüre göre kültürel birikim noktasal biçimde değil, daha ziyade adına *Kültür Rotası* denilen ve belli bir amaç doğrultusunda bir noktadan başka bir noktaya hareketle tecrübe edilmesi gereken bir ürün olarak pazarlanmalıdır. Türkiye kültür rotaları yönünden sonsuz tecrübeyi servis edebilecek kültürel birikimine sahip iken, hali hazırda adı konmamış olan bu rota ağı kültürel varlığını uluslararası platformda ispatlamış olmasına rağmen turizm sektörüne henüz kazandırılmamıştır. Oysaki Türkiye 779.452 km² siyasi sathında gerek savaş, gerek göç gerekse de ticaret gibi pek çok kültür rotasının başlangıcı, taşıyıcısı ya da son durağı konumdadır. Bu sebeple de söz konusu kültür rotaları alanın uzmanları tarafından belirlenmeli ve kamu kurum ve kuruluşlarınca desteklenerek turizm sektörüne kazandırılmalıdır. Ayrıca Türkiye sathı içerisinde yaygın olarak istasyon bulabilecek ve bir ağ gibi tüm Anadolu’yu sarabilecek durumda olan kültür rotası hiç şüphesiz ki Türk-İslam rotasıdır. Dahası bu rota Orta Asya’dan başlatılarak Anadolu üzerinden Avrupa’ya uzanabilecek düzeydedir. Böylesi bir rotanın Anadolu özelinde başlangıç noktası pek tabii Anadolu’nun kilidi unvanını taşıyan Kars ili olmalıdır. Zira Orta Asya’dan hareketle Anadolu kıyılarına ulaşmış olan Türk milleti Kars’tan geçerek söz konusu coğrafyayı baştanbaşa kendilerine vatan yapmıştır. Bununla bağlantılı olarak tarihe damga vurmuş kişi veya kişilerin izleri üzerinden turistik amaçlı bir rota oluşturulmak istendiğinde hiç şüphesiz ki, akla gelenler arasında Anadolu’yu Türkleştiren büyük Türk hükümdarı Alparslan ilk sırada yer almaktadır. Bu vesileyle turizm sektöründe fazlaca taliplisi olan “kişi bazlı rota” oluşumunda Sultan Alparslan’ın özelinde hareket etmek uygun olacaktır. Zira Sultan’ın 1064 tarihinde Ani Kent’ini fethetmesiyle başlattığı fütuhat sonrasında 1071 Malazgirt Zaferi ile taçlanmıştır. Ancak Ani fethi sonrası sultanı büyük

zafere götüren yedi yıllık zaman dilimi Anadolu fütuhatını kolaylaştırıcı bir etken olmaktan ziyade başlı başına fütuhatın kendisi olmuştur. Nitekim 1064 sonrası Sultan Alparslan'ın yetkin komutanları; Gümüştekin, Salar ve Afşin Bey Anadolu'da son derece önemli kuşatma, zapt ve fetih vakalarını gerçek kılmışlardır. Lakin mesele 1071 öncesi Sultan Alpaslan'ın Anadolu'daki fütuhat güzergâhı olunca söz konusu olan hattın Selçuklu Devleti adına Anadolu'nun Türk yurdu olması bakımından taşıdığı stratejik önem bugün yerini evvel insandan bu yana tüm Anadolu halklarının arkalarında bıraktığı kültürel birikimin mühim bir mirası mahiyetine dönüşmüştür. Zira Sultan özelinden hareketle Kars'tan Şanlıurfa'ya uzanan bu güzergâh aynı zamanda bünyesinde Ani kenti, Ahlat Selçuklu Mezarlığı, Akdamar Kilisesi, Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri ile Göbekli Tepe gibi UNESCO tarafından değeri tescillenmiş ya da tescillenmek üzere olan pek çok kültürel mirası da bünyesinde barındırmaktadır. Dahası aynı hat turizm adına salt kültür turizmi için değil, kış turizmi, doğa turizmi, gastronomi turizmi, macera turizmi ve inanç turizmi için de son derece mühim bir sahadır. Tüm bu etkenler bir araya getirildiğinde çalışmanın amacı doğrultusunda Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan özelinde Kars'tan hareketle Şanlıurfa'ya uzanan bir sahada katılımcılarına başta kültür olmak üzere pek çok turizm faaliyetini deneyimleyebilecekleri bir rota oluşturulmalıdır.

Kaynaklar

ALKAN, A., “Alternatif Bir Turizm Rotası: Kurtalan Ekspresi”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, C. 6, S. 4, Ankara 2018, s.1016-1038.

BAŞTEMUR, C., “Mimar Sinan Rotasının Doğal ve Kültürel Peyzaj İzleri”, Doktora Tezi, Ankara 2013.

BÜYÜK, Ö., “Zeytinyağı Kültürel Rotalarının Turizm Potansiyeli Açısından Değeri ve Türkiye’de Uygulanabilirliği”, *AHBVÜ Turizm Fakültesi Dergisi*, C. 23, S. 1, Ankara 2020, s. 191-210.

CENGİZ, E., *Sultan Alparslan ’ın Ani ’yi Fethi*, Sosyal Beşeri ve İdari Bilimlerde Akademik Araştırmalar I, Gece Kitaplığı, Ankara 2018.

ÇİFTÇİ, G., ÇAKIR, G. Ve ÇAKIR, A., “Trakya Turizm Rotası Projesi: Lezzet Rotası Üzerine Bir Değerlendirme”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, C. 5, S. 2, Ankara 2017, s.195-204.

DEMİRKENT, I., 1071 “Malazgirt Savaşına Kadar Bizans’ın Askeri ve Siyasi Durumu”, *Tarih Dergisi*, S. 33, İstanbul 1982, s. 133-146.

DURUSOY, E., *Tarihi Yoldan Kültürel Rotaya: Milas ile Labraunda Arasındaki Yolun Korunması ve Yönetimi*, ODTÜYayıncılık, Ankara 2016.

ERİÇOK, A., K., “Van Gölü Havzası’nda Kültür Rotası Önerisi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 45, Van 2019, s. 177-199.

GÖRMÜŞ, S., ATMIŞ, E., ÖZKAZANÇ, N. K., GÜNŞEN, H. B. ve ARTAR, M., *Ekorota Bartın Doğal ve Kültürel Koridorlarının Haritalanması*, Bartın: Bartın Üniversitesi Yayınları, Bartın 2016.

HALAÇ, H. ve BENZER, M., “Küçük Yerleşim Yerlerinin Turizme Açılmasında Kültürel Mirasın Rota İle Kurgulanması”, *Geomatik Dergisi*, C. 4, S. 1, Mersin 2019, s. 23-29.

İNCE, F. “Selçuklu Ermeni İlişkilerinde Millet-i Sadıka’nın İzleri”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 5, S. 1, 2016, s. 488-514.

KAFALI, M., “Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesi”, *Erdem*, C. 8, S. 22, Ankara 1996, s. 5-17.

KAFESOĞLU, İ., “Alparslan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, s. 526-530.

KARATAŞ, E., “*The Role of Cultural Route Planning in Cultural Heritage Conservation The Case of Central Lycia*”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara2011.

KARATAŞ, E., *Kültür Rotaları Planlama Rehberi*, Çekül Vakfı Tarihi Kentler Birliği Yayınları, İstanbul 2015.

KAVAK, M., “*Frig Yolunun Turizm ve Kültür Rotası Açısından Değerlendirilmesi*”, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2019.

KAYA A., “Başlangıcından 1071’e Kadar Türklerin Anadolu’ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme”, *Ekev Akademi Dergisi*, C. 18, S. 59, Erzurum 2014, s. 211-232.

KERVANKIRAN, İ. ve ÇUHADAR, “M., Turizm Rotalarının Oluşturulmasında Coğrafi Bilgi Sistemlerinin Önemi”, *III. Disiplinler arası Turizm Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı*, Detay Yayınları, Ankara 2014, s. 576-589.

MERÇİL, E., *Büyük Selçuklu İmparatorluk Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2016.

ÖZAYDIN, A., “Selçuk Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 364-365.

ROBERT, H. ve ERYURT, E., “Culture Routes İn Turkey”, *E-Dialogos Annual Digital Journal On Research İn Conservation And Cultural Heritage*, S. 3, Meksika 2013, s. 40-47.

SEVİM, A., “Çağrı Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 183-186.

SEVİM, A., “Dandanakan Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 456-457.

SÜMER, F., “Selçuklu Devleti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 365-371.

TANRISEVER, C., “Turizmin Çeşitlendirilmesinde Kültür Rotaları”, 2. *Uluslararası Türk Dünyası Sempozyumu*, Kazakistan 2016, s. 29-33.

TURAN, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

[http://cultureroutesinturkey.com/tr/tum-rotalar/\(13.10.2020\)](http://cultureroutesinturkey.com/tr/tum-rotalar/(13.10.2020)).

[https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/by-theme\(17.11.2020\)](https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/by-theme(17.11.2020)).

Kosova-Prizren ve Yöresi Osmanlı Türkçesi Kitabeleri Hakkında Bazı Tespitler

Turgut Tok*

Abdulkadir Çablı**

ORCID: 0000-0002-0167-4467

ORCID: 0000-0002-6669-9753

Öz

Türkler ve şüphesiz Türk dili, tarih boyunca birçok farklı coğrafyada boy göstermiş; bugün sahip olunan verilere göre Moğolistan ve Çin içlerinden Orta Avrupa'ya, Sibirya'dan Hindistan ve Kuzey Afrika'ya kadar geniş bir alanda izler bırakmışlardır. Bu izler, şu an hala o coğrafyalarda yaşayan Türkler'in varlığından, yazılı kaynaklardan, sözlü kaynaklardan, miras bırakılan mimari ve arkeolojik eserlerden gözlemlenebilmektedir. Bu izlerden hareketle yazımızda Kosova – Prizren ve yöresinde yer alan Osmanlı Türkçesi ile yazılmış mezar taşları ve kitabelerini incelemeye ve mezar kitabeleri üzerinde yer alan sembol ve damgaları anlamlandırmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, Kosova, Prizren, Mezar Taşları, Damga

Gönderme Tarihi: 11/11/2020

Kabul Tarihi: 26/12/2020

* Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Denizli, Türkiye,

** Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Denizli, Türkiye,

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

TOK, T. Ve ÇABLI, A., "Kosova-Prizren ve Yöresi Osmanlı Türkçesi Kitabeleri Hakkında Bazı Tespitler", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s.2407-2428.

The Region Of Kosovo-Prizren And Some Findings About Ottoman Turkish Inscriptions

Turgut Tok*

Abdulkadir Çablı**

ORCID: 0000-0002-0167-4467

ORCID: 0000-0002-6669-9753

Abstract

Turks and undoubtedly the Turkish language have put in appearance on many different geographies throughout history; today they have left their mark on a wide range of sites, from Mongolia and China to Central Europe, Siberia to India and North Africa. These traces can be observed from the existence of Turks still living in those geographies, written sources, verbal sources, and inherited architectural and archeological monuments. By following these marks, we will try to examine the tombs and bookstores written in Ottoman Turkish in the province of Kosovo - Prizren and to understand the symbols and stamps on the tombs.

Keywords: Turkish language, Kosovo, Prizren, tomb, stamp

Received Date: 11/11/2020

Accepted Date: 26/12/2020

* Professor, Pamukkale University, Department of Turkish language and literature, Denizli, Turkey, ttok@pau.edu.tr.

**PhD student, Pamukkale University, Department of Turkish language and literature, Denizli, Turkey, akcabli@gmail.com

You can refer to this article as follows:

TOK, T. Ve ÇABLI, A., 'The Region Of Kosovo-Prizren And Some Findings About Ottoman Turkish Inscriptions', *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, p.2407-2428.

Некоторые находки Османско - Турецких надписей в Косово в Призрене и в его регионах.

Резюме

Турки и тюркский язык были во многих разных географических регионах на протяжении всей истории; согласно имеющимся сегодня данным они оставили следы на обширной территории от Монголии и Китая до Центральной Европы, от Сибири до Индии и Северной Африки. Эти следы можно наблюдать по существованию турок, которые в настоящее время все еще живут в этих(унаследованных) географических регионах, письменных источников, устных источников, архитектурных и археологических памятников. Исходя из этих следов, мы постараемся изучить надгробия и надписи, написанные на Османском Турецком языке в Косово в Призрене и его регионе в нашей статье, и понять символы и штампы, содержащиеся на могильных надписях.

Ключевые Слова: Турецкий Язык, Косово, Призрен, Надгробия, Штамп

Получено: 11/11/2020

Принято: 26/12/2020

Giriş

Kadim Balkan coğrafyasının hem tarihi Türk varlığı hem de Türk dili açısından önemli bir noktası olan Kosova'nın Prizren vilayetinin şehir merkezi ve aşağıda belirtilen köylerinde yer alan mezar taşları ve kitabeleri üzerine tarafımızca yapılan saha çalışması sonucu yüzü aşkın kitabe tespit edilip fotoğraflanarak “Türk İlmî Transkripsiyon Sistemi”ne uygun olarak transkripsiyonları yapılmıştır.

Saha çalışmamızın çerçevesi gereği Prizren şehir merkezinde yer alan Şeyh Süleyman Acize Baba Türbesi, Bayraklı/Gazi Mehmet Camisi, Cuma/Fethiye/Atik Camisi, Çuhacı Mahmud Efendi Camisi, Emin Paşa Camisi, Hacı Ramazan Camisi, Kukli Mehmet Bey Camisi, Halveti Tekkesi, Katip Sinan Camisi, Maraş Camisi, Müderris Ali Bey Camisi, Saraçhane Camisi, Seydi Bey Camisi, Sinan Paşa Camisi, Suzi Çelebi Camisi, Şeyh Gani Malkoç Türbe ve Tekkesi, Torbeş / Hacı Kasım Camisi ve Gazi Mehmet Paşa Hamamı yerinde ziyaret edilerek üzerlerinde ve çevresinde yer alan kitabeler kayda geçirilmiştir.

Bu yapılarda yer alan ve kayda geçirilen kitabelerin dışında da birçok kitabenin daha önceden mevcut olup çeşitli nedenlerle yok olduğu gözlemlenmiştir. Yine saha çalışmamızın çerçevesi gereği Prizren'e bağlı Atmaxha, Brod, Gyonaj, Jablanice, Lez, Mlika, Mushnikova, Nazhec, Planyane, Restelice, Zhur ve Zym köyleri taranmış olup bu köylerde yer alan Osmanlı Türkçesi ile yazılı kitabeler fotoğraflanarak kayda alınmıştır. Büyük bir kısmı Arnavut nüfusa sahip olan bu köylerde Boşnaklar'ın yanı sıra Türkler de hala yaşamlarını sürdürmektedir. Bu köylerin bir kısmında daha önceden varlığı bilinen ancak ziyaretimiz sırasında artık mevcut olmadığını öğrendiğimiz birçok kitabeye tesadüf edilmiştir. Gerek Prizren şehir merkezinde gerekse bağlı köylerinde tespit edilen kitabelerin birçoğunun bakıma muhtaç olduğu ve maalesef tahrip edildiğine şahitlik edilmiştir.

Harita 1 (<https://www.presspublica.gr>)¹

Bugün yanından habersizce geçip gittiğimiz, soğuk yüzleriyle belki de kaçındığımız mezar taşları aslında yüzyıllara meydan okuyan bir kültür aktarıcısı, ölenlerin geçmişten geleceğe ait mesajlarının iletiildiği araçlar, ait oldukları toplumun şifrelerini üzerinde barındıran çok kıymetli yazılı belgelerdir.

Türkistan'dan Balkanlar'a kadar geniş bir coğrafyada hüküm süren Türklerin ölü gömme adetleri zamanla değişimler göstermiştir. Yazılı kültürün gelişimi, inanç değişimleri, göçler, karşılaşılan yeni milletlerin inanç ve kültürleri bu değişime neden olmuş olabilir. Türkistan'da Yenisey'de ölmüşlerinin üzerine balballar diken, Orhun Vadisi'nde hükümdarlarına şaheser niteliğinde anıtlar yapan, damgalı taşlarla onları işaretleyen Türkler, yazılı kültürün daha fazla gelişiminden ve İslamiyet'ten sonra ölülerine daha farklı biçimlerde mezarlar inşa etmeye başlamışlardır. Türkistan'dan getirdikleri mezar kültürlerini, sembol ve damgalarını İslami formla harmanlayarak ayak bastıkları her coğrafyaya bu mezar kültürünü taşımışlar ve nesilden nesile aktarmışlardır. Mezar kitabelerinin üzerine şiirli sanatlı ifadeler kazıyan Türkler, mezar başlık yapıları, form çeşitliliği, bitkisel bezeme motifleri ve daha birçok farklı

¹ <https://www.presspublica.gr> (21.12.2020).

süslemeleriyle mezar kitabelerine sanatsal bir yön de katmışlardır. Bu özelliklerini yüzyıllarca koruyan, geliştiren, aktaran Türkler, özellikle Osmanlı Devleti döneminde beyaz mermer üzerine işlediği mezar kitabeleri ile yüz binlerce sanat eserini bizlere miras bırakmışlardır.

Camilerin hazirelerinde, köy mezarlıklarında, tekke, türbe gibi yerlerde karşımıza çıkan mezar taşları; yine han, hamam, köprü, çeşme, medrese, saat kuleleri gibi alanlarda karşımıza çıkan kitabeler dil bilimciler, tarih alanında çalışanlar ve sanat tarihçileri için birçok veri sunmaktadır. Kitabelerin içeriğinde veciz ifadeler, şiir, ayet ve hadislerin yanı sıra kişi adları, yer adları, meslek adları gibi birçok bilgi mevcuttur. Üzerinde yer alan yazıların haricinde yapıları, imal edilmiş biçimleri, barındırdıkları sembol ve damgalarla farklı bilim alanlarına da ışık tutmaktadır. Mezar taşlarımıza bakarak o zamanki toplumun sanat ve edebiyatı hakkında fikir sahibi olunabilmekte sosyo-kültürel yapısı, dini yaklaşımı, hatta felsefi bakış açısına kadar fikir ileri sürülebilmektedir.

Türkler'in anayurdu kabul edilen Türkistan'dan Anadolu'ya, Balkanlar'a, Türk milletinin adım attığı her coğrafyaya bir kültür taşıyıcısı olan kitabelerin yapım özellikleri, üzerlerindeki ifadeler ve diğer semboller Türk mezar kültürü geleneğinin devamlılığını göstermesi bakımından son derece dikkate değer eserlerdir. Söz gelimi bugün Denizli şehir merkezinde yer alan İlbadi mezarlığında bulunan bir mezar kitabesinin Balkan coğrafyasında Prizren şehir merkezinde yer alan bir mezar kitabesiyle örtüşen içerik ve form benzerlikleri bu gerçeği gözler önüne sermektedir.

Aşağıda fotoğrafı verilen (Fotoğraf 1) 4-259 Envanter 49 katalog numaralı Molla Ömerzade Hacı Muhammed'e ait mezar taşı kitabesi (Pektaş, 2018)², üzerinde yer alan sarıklı başlık kısmı, taşın işleniş biçimi, içeriğinde yer alan ifadeler bağlamında; aynı yıllarda binlerce kilometre uzaklıkta Prizren vilayetinde yer alan mezar kitabelerine birçok anlamda benzerlik gösterir. Birbirinden binlerce kilometre ötede farklı zaman dilimlerinde imal edilen bu kitabelerin birbirlerine bu denli benziyor olması Türk mezar geleneğinin, kültürünün farklı coğrafyalara taşındığının, nesilden nesile aktarıldığının ve yaşatıldığının göstergesidir.

² Kadir Pektaş, *Denizli'de Türk Varlığının Kadim Tarihi İlbadi Mezarlığı – 1*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli, 2016.

Transkripsiyonu:

sene

1199

hüve'l hallâku'l-bâkî

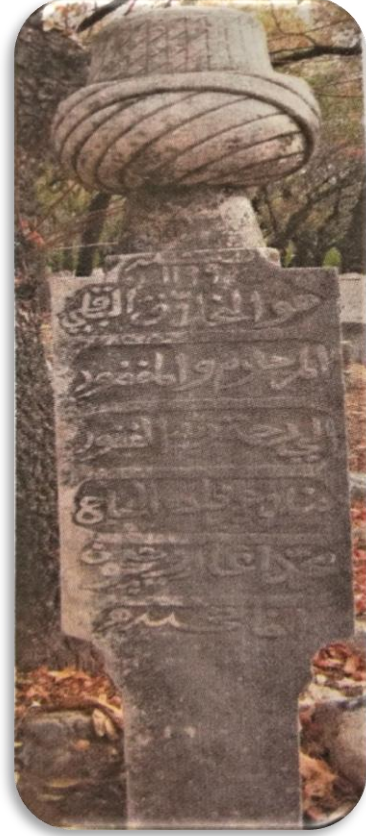
el-merhûm ve'l-mağfûr

ilâ rahmeti rabbihî'l-ğafûr

monla ömer zâde el-ğac

muğammed ağa rûhîçün

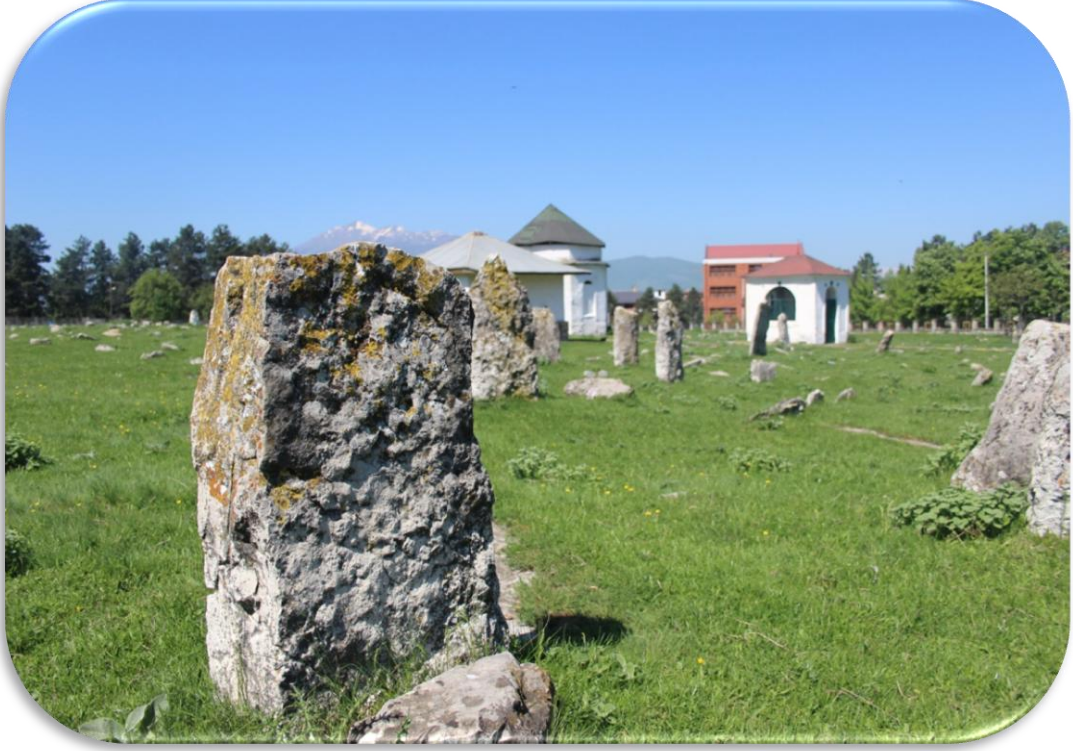
el-fâtiha

Fotoğraf 1

Çalışmamız çerçevesinde ele aldığımız Prizren ve yöresinde son dönemlerde Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi kurumlarının destekleriyle restore edilen farklı tarihi yapıların içinde kısmen mezar kitabeleri de yer almaktadır. Ancak önceleri yüzlerce mezar kitabesi barındıran birçok alan bugün maalesef birkaç kırık ve deforme olmuş mezar kitabesiyle karşımıza çıkmaktadır. Bir kısmı kasıtlı olarak yok edilirken bir kısmı da maalesef ilgi ve bakıma muhtaç durumundan ötürü günden güne yok olmaya yüz tutmuş vaziyettedir.

Aşağıda fotoğrafı verilen Prizren şehir merkezinde Karabaş bölgesinde yer alan "Osmanlı / Karabaş Mezarlığı" (Fotoğraf 2) ve yine şehir merkezinde yer alan Gazi Paşa Camisi (Fotoğraf 3) haziresinin son hali bu durumu net olarak ifade etmektedir.

(Fotoğraf 2) Karabaş / Osmanlı Mezarlığı

(Fotoğraf 3) Gazi Paşa Camisi haziresi

Saha Çalışmamızdan Örnekler:

Kitabenin;

Transkripsiyonu:

1. hüve'l-ḥallāku'l-bāḳi
2. pürzerin şancağı ḳā'im-i makāmı
3. iken irtihāl-i dār-ı beḳā
4. iden mîr-i mîrānı kirāmdan
5. sirozlı ömer şabri
6. paşa □afā □anh
7. rabbihi'l-□afüvvü zü'r-rahîm
8. el-vāsi□ati fî seneti
9. ḥams ve mi'eteyn ve elf
10. rûḥına el-fātiḥa
11. sene 1265

*Emin Paşa Camisi Haziresinde
yer alan bir mezar kitabesi*

Yeri : Emin Paşa Camisi Haziresi / Prizren şehir merkezi

Yazı tipi : Sülüs

Satır Sayısı :11

Tarihi : Hicri 1265 - Miladi 1848

Diğer Özellikleri : Bir taş silme ile çerçevelenen kitabenin boyutları 34 cm X 96 cm'dir. Beyaz mermer üzerine yazılı kitabenin üst kısmında vazodan çıkan kıvrımlı dallar göze çarpmaktadır. Başlık kısmı püsküllü fes ile oluşturulmuştur. Kitabe üzerindeki bölümde çiçek şeklindeki silme göze çarpmaktadır. Lahit şeklinde olan kabrin kenarları beyaz mermer ile kaplıdır.

Kitabenin;

Transkripsiyonu:

1. hüve'l-bâkî
2. küllü nefsin zâ'ıkatü'l-mevt
3. cihâna toymadan cānım
4. ecel ıttıdır girîbānım
5. kâra toprağa meyl itdim
6. böyle emretti sübhānım
7. ğora redif şaburunuñ
8. şabur kâtibi şerîf bin □ali
9. rûhıçün el-fâtiha
10. sene 1316

*Şeyh Malkoç Efendi Tekkesi Haziresinde
yer alan bir mezar kitabesi*

Yeri : Şeyh Malkoç Efendi Tekkesi Haziresi/ Prizren şehir merkezi

Yazı tipi : Nesih

Satır Sayısı : 9

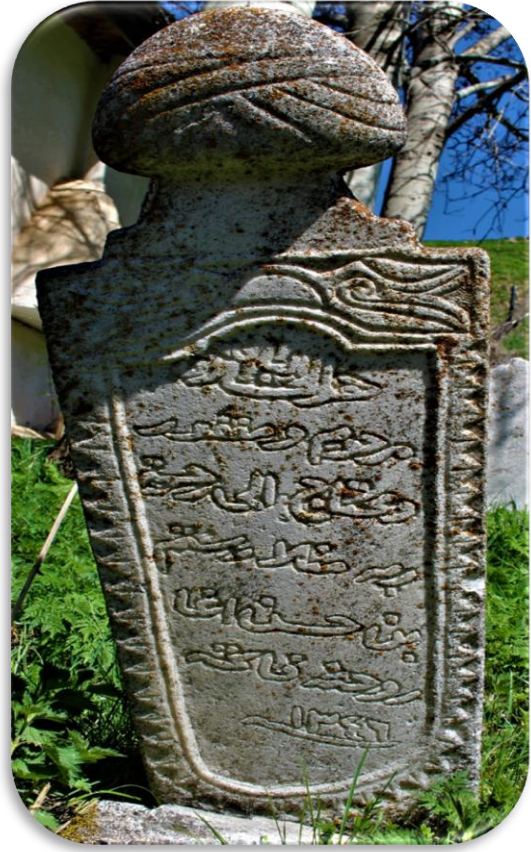
Tarihi : Hicri 1316 - Miladi 1898

Diğer Özellikleri : Zamanında muhtemelen lahit olan mezarın baş taşı kırıktır ve bir mezara dayalıdır. Etrafı silme ile çevrelidir ve üzerinde kıvrımlı dallar motifleri yer almaktadır. 20 cm X 44 cm boyutundaki kitabenin başlık kısmı püsküllü fes ile oluşturulmuştur.

Kitabenin;

Transkripsiyonu:

1. hüve'l-hallâku'l-bâkı
2. merhûm ve mağfûr
3. ve muhtâc ilâ rahmeti
4. rabbihî monla rüstem
5. bin hasan ağa
6. rûhına fâtiha
7. sene 1346

*Brod köy mezarlığında yer alan bir
mezar kitabesi*

Yeri : Brod köy mezarlığı / Brod Köyü / Prizren

Yazı tipi : Nestalik

Satır Sayısı : 7

Tarihi : Hicri 1346 - Miladi 1927

Diğer Özellikleri: Kitabenin etrafı bir silme ile çevreli olup üst kısmında bitkisel bezeme motifleri bulunmaktadır. Başlık kısmı sarık şeklinde oluşturulmuştur.

Prizren ve Yöresinde Ele Alınan Kitabelerdeki Sembol ve Damgalar

Türkler, anayurt olarak nitelendirilen Türkistan bozkırlarından Anadolu'ya, ele aldığımız Balkan coğrafyasına adım attığı her yere bir mensubiyet ifadesi, iz, damga veya sembol bırakmışlardır. Bu izler, Türk kimliğinin kodları olarak değerlendirilebilir.

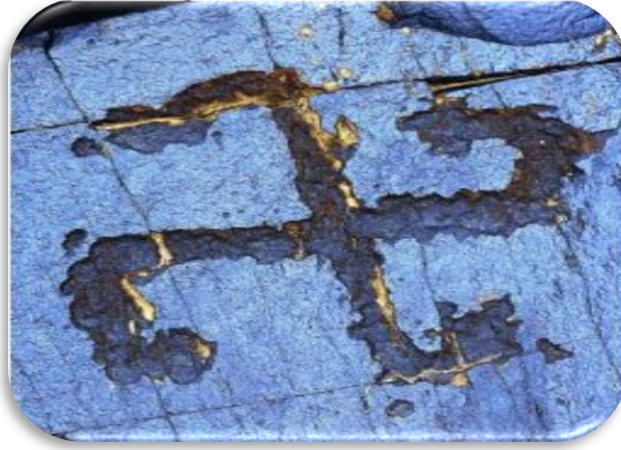
Bu kodları sözgelimi bir mimari eserde, bir halı deseninde, bir mezar kitabesinin üzerinde sınırsız uygulama alanlarında görebilmekteyiz. İçerdiği anlamı ele almak için şüphesiz Türk kültürünün tarihi kodlarına hâkim olma, mitlerini, sözlü ve yazılı kültürünü yorumlayabilecek bilgi derinliğine sahip olmak gerekir.³

Prizren ve yöresinde ele aldığımız kitabelerin bir kısmında yukarıda bahsettiğimiz sembol ve damgalar yer almaktadır. Bu damgaları kitabelere nakşeden uygulayıcılar, şüphesiz bir amaca hizmet ettiler. Sözgelimi mezardaki kişinin mensup olduğu boy veya bağlı olduğu tarikatı temsil etmek için bu damgaları kitabelere işlemiş olabilirler. Sonsuz hayatı, dünya, ahiret, yaşam ve ölüm döngüsünü temsil ettiğini düşündükleri için bu sembol ve damgaları kullanmış olabilirler. Bizim hiçbir zaman bilemeyeceğimiz sadece nakşedenin veya belirli bir kesimin anlayabileceği sembol ve damgalar da olabilir.

Tarihi süreç içerisinde değişen/gelişen mezar formları, mezar başlık stilleri gibi damga ve semboller de yüzyıllardır farklı coğrafyalarda Türk kültürünü taşımaya, bu kültürü sembolik olarak anlatmaya, çağlara ışık tutmaya devam etmektedir. Bu sembol ve damgalar ana konumuz olmadığı için içeriği ile ilgili çok net ifadelerde bulunmayacağız. Ele aldığımız bölgede karşımıza çıkan sembol ve damgalar, Türkler'in ayak bastığı sayısız coğrafyada yer alan eserlerde de aynı veya benzer şekliyle karşımıza çıkmaktadır.

Kırgızistan'da yer alan Saymalıtaş'ta (Fotoğraf 4) karşımıza çıkan Tanrı'ya ulaşmayı temsil ettiğine inanılan ve araştırmacılarca "Tanrı Damgası" olarak nitelendirilen damganın aynı şekliyle yüzyıllar sonra Balkan coğrafyasında Prizren'e bağlı Brod köyündeki Ahmet Ağa Camisi'nin haziresinde karşımıza çıktığını görmekteyiz.

³ Geçmişten günümüze ulaşan edebi ve sözlü kültür ürünlerinin görsel sanatların çeşitli kollarındaki yansımalarını bazen çok açık, doğal olarak, bazen de üsluplaştırılmış olarak bulmaktayız. İnsan düşüncesinin soyutluğunu en iyi yansıtan süsleme gurubu geometrik biçimlerdir. Sanatkâra ait olduğu kültüre ve kimliğe ait sınırsız soyut bir uygulama alanı sunmaktadır. Soyut düşüncenin somut uygulaması olan sembol, simge ve damgalar geometrik düzen içinde kendine yer bulabilmektedir. Geometrik süsleme programındaki motif ve kompozisyonlar bu çerçevede yeniden gözden geçirilmelidir. Fakat süslemede yer alan geometrik biçimlerin hepsinde bu damga özelliğini aramak gibi bir paranoyak düşüncenin içinde olmadan araştırma yapmak en doğru olanıdır. Geniş bilgi için bkz. Remzi Duran, "Motiflere Dönüşmüş Türk Damgaları- Geometrik Motiflere Farklı Bir Bakış", *Akdeniz Sanat Dergisi*, C. 13, 2019, s. 596.

Fotoğraf 4: Kırgızistan Saymalıtaş (Somuncuoğlu, 2008)⁴

Ahmed Ağa Camisi Haziresinde yer alan bir mezar kitabesi [Brod]

Denizli şehir merkezinde bulunan İlbadi Mezarlığı'nda miladi 1927 tarihli Kırıt oğlu Salih Efendi'ye ait mezar kitabesi (Fotoğraf 5) üzerinde Bektaşî tarikatına ait olduğunu bildiğimiz 12 kollu teslim taşı damgasını görmekteyiz. Aynı damga binlerce kilometre ötede Prizren'e bağlı Brod köyünde Ahmet Ağa Camisi haziresindeki miladi 1840 tarihli bir mezar kitabesinde aynıyla karşımıza çıkmaktadır. Farklı yüzyıllarda farklı coğrafyalarda farklı mezar kitabelerinde aynı damga ve sembollerin kullanımı tarihi süreç içerisinde Türk kültürünün bu sembol ve damgalarla taşınmasına hizmet ettiğini net olarak göstermektedir.

⁴ Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul, 2008.

Fotoğraf 5 (Pektaş, 2018)⁵

*Ahmed Ağa Camisi Haziresinde
yer alan bir mezar kitabesi [Brod]*

Denizli ili Pamukkale İlçesi Akhan mahallesinde yer alan Akhan Kervansarayı miladi 1200'lü yıllarda yapılmıştır. Aşağıda bu Kervansaraydaki taç kapının güneybatı kanadının üst köşesinde yer alan sembole ait fotoğrafa (Fotoğraf 6) yer verilmiştir. Bu fotoğrafta yer alan sembol çarkıfelek olarak adlandırılan ve Türklerin adım attıkları her coğrafyada işledikleri bir semboldür. Saha çalışmamız çerçevesinde ele aldığımız kitabelerde sıklıkla karşımıza çıkan bu sembol / çarkıfelek araştırmacılara göre öbür dünyaya geçerek orada yeniden meydana gelme, Tanrı'ya ulaşma ve göğe yükselme fikrini sembolize eder.

⁵ K. Pektaş, *a. g. e.*, s.169.

Fotoğraf 6: Akhan Kervansarayı taç kapısı (Beyazıt, 2017)⁶

Kukli Mehmed Bey Camisi minare kitabesi

⁶ Mustafa Beyazıt, *Denizli'de Anadolu Selçuklu Kervansarayları*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli 2017, s. 155.

Şeyh Malkoç Efendi Tekkesi Haziresinde yer alan bir mezar kitabesi

Zym Köy mezarlığında yer alan bir mezar kitabesi

Sembol ve damgalarla ilgili yapılan çalışmalara baktığımızda çalışmamız çerçevesinde ele aldığımız ve aşağıda fotoğraflarını verdiğimiz birçok sembol ve damganın Türkistan'dan Anadolu'ya Türkler'in ayak bastığı tüm coğrafyalarda daha önce kullanıldığını, hala kullanılıyor olduğunu görmekteyiz. Bu bize kültürel devamlılığı ve yayılmayı işaret etmekle birlikte bu sembol ve damgaların, içerisinde barındırdığı kültürel kodları gelecek nesillere aktarmaya devam ettiğini göstermektedir.

Şeyh Malkoç Efendi Tekkesi Haziresinde yer alan bir mezar kitabesi

Şeyh Malkoç Efendi Tekkesi Haziresinde yer alan bir mezar kitabesi

Şeyh Malkoç Efendi Tekkesi Haziresinde yer alan bir mezar kitabesi

Şeyh Malkoç Efendi Tekkesi Haziresinde yer alan bir mezar kitabesi

Mlika Ahmet Ağa Camisi Haziresinde yer alan bir mezar kitabesi

Mushnikova köy mezarlığında yer alan bir mezar kitabesi

Jablanice köy mezarlığında yer alan bir mezar kitabesi

Zym köy mezarlığında yer alan bir mezar kitabesi

Sonuç ve Değerlendirme

Kitabeler, buldukları coğrafyaya ait tapu senedi hüviyetindedir. Söz gelimi, ele aldığımız bölgede 1800'lü yıllara ait bir kitabe bize en basit haliyle şu bilgileri verir. Bu kitabenin mevcut olduğu coğrafyada en az 200 yıl önce Türk dilini kullanan bir toplum mevcuttur. Hatta bu tarihi daha gerilere götürmek mümkündür. Zira söz konusu mezar kitabesinde kullanılan dilin ifade ediliş biçimi, gelişimi, yaygınlığı için daha eski tarihlere gitmek gerekir.

Kitabenin imal ediliş biçimi o coğrafyada mevcut bir mezar kitabesi kültüründen haber verir. Seçilen taşın türü, mezarda yatan kişinin erkek veya kadın oluşu, mesleği, bağlı bulunduğu tarikatı vb. özelliklerini ifade etmek için kullanılan başlık türleri, süslemeler bu derin kültürün birer parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamız çerçevesinde ele aldığımız kitabelerde yer alan Osmanlı Türkçesi yazı stilleri de bahsettiğimiz mezar kitabesi kültürünün bir ürünüdür.

Mezar kitabeleri üzerinde yer alan sembol ve damgalar Türkler'in anayurdu Türkistan'dan Balkanlar'a ayak basılan her coğrafyada çeşitli anlamlar yüklenerek kullanılmış günümüze kadar ulaşmıştır. Türkistan'da yüzyıllar öncesinde kullanılan bir sembol veya damganın aynı şekilde yüzyıllar sonra binlerce kilometre ötede Balkan coğrafyasında veya Anadolu'da kullanıldığını görmek bize bu kadim mezar kitabesi kültürünün farklı inanç dairelerinde de olsa nesilden nesile aktarıldığını göstermektedir.

Bu bağlamda, ele aldığımız mezar kitabeleri tüm bu özellikleri ile bize Türkler'in yüzyıllardır Kosova - Prizren ve yöresinde var olduğunu ve hala yaşamaya devam ettiğini göstermektedir. Fiziksel şartlar sebebi ile ulaşamadığımız ancak yapılan çalışmalarla haberdar olduğumuz Gora bölgesinde yer alan Restelice köyündeki kaya resimleri/yazıtları Türkler'in bu coğrafyadaki varlığını çok daha eskilere götürmektedir. Yüzyıllardır Balkanlar'da yaşayan Türkler'in miras bıraktığı sayısız eserler, üzerlerinde barındırdığı sonsuz kültür kodlarıyla varlığını sürdürmektedir. Çalışma sahamızdaki araştırmamızda birçok mezar taşı kitabesinin maalesef yok olduğuna, kalanların da ilgi ve bakıma muhtaç olduğuna şahitlik edilmiştir. Bazı kurum ve kuruluşların (TİKA ...) kitabelerin korunması ve düzenlenmesi anlamında çabaları olsa da ata mirası

kitabelerin günden güne yok olduğu maalesef kaçınılmaz bir gerçektir. Yapılan çalışmayla yaklaşık 500 yıl boyunca Osmanlı Devleti yönetiminde kalan Prizren ve yöresindeki Osmanlı Türkçesi ile yazılı kitabeler çözümlenerek kayıt altına alınmıştır. Yapılan bu çalışma ile elde edilen verilerdeki tarihi dil kullanımından, söz varlığından ve yukarıda ifade edilmeye çalışılan kadim mezar taşı kültüründen hareketle çok geniş bir coğrafi alanda varlık göstermiş ve arkasında birçok izler bırakmış bir milletin tarihi ve dilinin çalışma bölgemiz adına kayıt altına alınması hedeflenmiştir. Nihai amaç günden güne kaybolan bu tarihi zenginliği kayıt altına alarak gelecek kuşaklara aktarımını sağlamaktır.

Kaynaklar

BEYAZIT, M., *Denizli'de Anadolu Selçuklu Kervansarayları*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli 2017.

DURAN, R., ‘Motiflere Dönüşmüş Türk Damgaları - Geometrik Motiflere Farklı Bir Bakış’, *Akdeniz Sanat Dergisi*, C.13 s.679-698.

PEKTAŞ, K., *Denizli'de Türk Varlığının Kadim Tarihi İlbadi Mezarlığı – 1*, Denizli: Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli, 2018.

SOMUNCUOĞLU, S., *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008.

Aybek/Oybek and his Novel of Qutlug Qon (Holy Blood)

Emek Üşenmez*

ORCID:0000-0003-4729-4491

Abstract

Aybek/Oybek who was the period of Soviet writers (1905-1968) is the cornerstone of the Uzbek Language and Literature. The author contributed the rising of Uzbek language and literature. When you read his poems and novels you can absolutely find the conditions and occasions of his century. After 1917 October Revolution, Soviet Russia was established by Lenin and the colonization politics of Turkestan went on very hard. The Second and First World War times have a special and significant place of the modern Uzbek Literature. When the Second World War started, Uzbekistan joined the war and sent his military forces to the front line of the war area. Today you might see the hanged up martyrize person's picture on the walls of each Uzbek family. The grief of the war, tears, smell of the blood and poetry can be found easily in all the writers' and poets' verses and lines. He joined the war, fought against the enemies and he interpreted the battle in all circumstances. In addition, he reflected the war on his works. The author between the two wars reveals the public's determination to fight against the war and oppression. In this study, the struggle of the Uzbek people in the 1910s against the first world war, poverty and ignorance was discussed through the novel of Qutlug Qon by eminent Uzbek writer Aybek. Bear in mind that in the years when the novel was written, Aybek was on the front of the Second World War.

Keywords: Aybek/Oybek, The Novel of Qutlug Qon (Holy Blood), The Second World War, Modern Uzbek Literature

Gönderme Tarihi: 10/10/2020

Kabul Tarihi: 26/12/2020

* Assoc. Prof. Dr., Istanbul University Rectorate, Language Centre, Tophane Branch İstanbul-Turkey
emek.usenmez@istanbul.edu.tr

You can refer to this article as follows

ÜŞENMEZ, E., 'Aybek/Oybek and his Novel of Qutlug Qon (Holy Blood)', *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, p.2430-2449.

Aybek/Oybek ve Kutlu Kan Romanı

Emek Üşenmez*

ORCID:0000-0003-4729-4491

Öz

Türkistan'ın Çarlık Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra Komünist Sovyet idaresi, Türk ve Müslüman Türkistan halkını kendi siyasî, dinî ve etnik yapısını benimsetme ve kabule zorlamaya başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı ve devamındaki yıllarda artan baskıya karşı Türkistan aydınları, yazarları edebî eserler ve fikriyat yolunu kullanmışlardır. II. Dünya Savaşı, Özbek edebiyatında önemli bir yere sahiptir. II. Dünya Savaşı yıllarında Sovyetlere bağlı olan Özbekistan savaşa bizzat katılmış ve cepheye asker göndermiştir. Bugün her Özbek ailenin evinin duvarında Savaşta hayatını kaybetmiş birinin fotoğrafı asılıdır. Savaşın getirdiği acı, gözyaşı ve sefaletin Özbek edebiyatına yansımaları o devrin şair ve yazarlarının eserlerinde görmek mümkündür. Bu şair ve yazarlardan biri de Aybek'tir. Sovyet Şura Devri yazarlarından Aybek/Oybek (1905-1968) Özbek dil ve edebiyatında köşe taşlarından birisidir. Başlangıçta güçlü lirizmi ile şiir sahasında adından söz ettiren Aybek, sonraki dönemlerde nesir alanındaki çalışmaları ile döneme damgasını vurmuştur. Onun şiirlerinde devrin mühim olayları ve vakalarından izler bulmak mümkündür. Bu yazıda bizzat savaşa katılmış ve cepheye gitmiş yazar Aybek ve onun Savaşa edebî açıdan bakışını yansıtan Kutlu Kan romanı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Aybek/Oybek, Kutlu Kan Romanı, II. Dünya Savaşı, Modern Özbek Edebiyatı

Received Date: 10/10/2020

Accepted Date: 26/12/2020

*Doç.Dr.Dr.,İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Dil Merkezi Tophane Şubesi İstanbul-Türkiye,emek.usenmez@istanbul.edu.tr

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

ÜŞENMEZ, E., ‘‘ Aybek/Oybek ve Kutlu Kan Romanı’’, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2430-2449.

Айбек/Роман Ойбека и Кутлу Кан

Резюме

После оккупации Туркестана царской Россией Коммунистическая Советская администрация начала принуждать турецкий и мусульманский Туркестанский народ к принятию и принятию своей политической, религиозной и этнической структуры. Против растущего угнетения в годы Первой Мировой Войны и ее продолжения Туркестанская интеллигенция использовала литературные произведения и идеи писателей. II. Вторая Мировая война занимает важное место в Узбекской литературе. II. В годы Второй мировой войны Узбекистан лично участвовал в войне и отправлял войска на фронт. Сегодня на стене дома каждой узбекской семьи висит фотография того, кто погиб в бою. Можно увидеть отражение боли, слез и страданий, вызванных войной, в Узбекской литературе в произведениях поэтов и писателей той эпохи. Один из этих поэтов и писателей-Айбек. Айбек/Ойбек (1905-1968), один из советских писателей эпохи Шуры, является краеугольным камнем в узбекском языке и литературе. Айбек, который первоначально упомянул свое имя в области поэзии своим сильным лиризмом, сделал свой след в эпоху своей работой в области прозы в более поздние периоды. В его стихах можно найти следы важных событий и случаев эпохи. В этой статье основное внимание уделялось писателю Айбеку, который лично участвовал в войне и отправился на фронт, и Роману Кутлу Кан, который отражает его литературный взгляд на войну.

Ключевые слова: Айбек/Ойбек, Роман Кутлу Кан, II. Вторая Мировая Война, Современная Узбекская Литература

Получено: 10/10/2020

Принято: 26/12/2020

Introduction

When the term of dispersion Altın Orda State/The Golden Horde (1240-1502) some dynasties were established such as; Kazan, Crimea, Astrakhan (Ajdarkhan, Hadjitarkhan), Qasim and Siberia. By the way Russians finished their inner matters and by taking a help from west techniques, the fights between Turkic dynasties, and the intrigues of the dynasties became stronger. As a result, Kazan Dynasty was captured by Tsar Ivan IV (Ivan the Terrible) in 1552.¹ Russian Government needed to explain to the world on 3. December 1864 with the speech of their minister of foreign affairs Prince Gorchakov why they were spread in Asia. He said “Russia’s problem is the same as the problems of the civilized countries which are against the semi-civilized and nomad people groups in the middle Asia. When the situation like this, they had to protect their benefits and borders on their land. On the borders of the country, the group which make trouble was going on their activities Although these nations were punished, we could not take our military forces back. The punishment which was given was forgotten and thought of our leaving was supposed as a weakness. The reason of their attitude is these Asian people’s groups except the strong force never respect another way of solutions.”² Tsardom Russia had been occupying Turkestan step by step since XVI. Century. In XVIII. century the new target of Tsarist Russia was the occupation of Bukhara, Khiva and Kokand Dynasties. They had been in Turkestan since XVIII and Turkestan Soviet Socialist Republic was founded. Its political approach started in XVI century. Step by step they first occupation of Turkestan and then they occupied the other dynasties These dynasties were struggling each other, and they had problems

¹ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, p. 2.

² Mehmet Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması" *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi* C. 10-1, S. 279-302, İstanbul 1979-1980, p. 299.

with their own people. They were closed to every kind of new things. Their minds were strict, so Russia could take them under its hegemony easily.

Bukhara Dynast; After the occupation of Tashkent, Russia and Bukhara Emirate started to fight. Russians won the victory first, in 1866 in Ijrar, then in Yenikurgan against the forces of Emirate. General Kaufman was the first governor of the emirate who occupied Turkestan's the biggest city Samarkand. After his occupation, Bukhara Emirate had to make a contract. (18/30 June 1868). As a result, Bukhara was conquered by Russia.³Khiva (Khwarazm) Dynast; After Russians conquered Bukhara Dynast in 1873 occupied Khwarazm. The Leader of Khiva Muhammad Rakhim could not resist the Russian Forces on 12 August 1873. Khiva Leader declared himself as a Vassal (person who belongs to the chief) of Russian, Khiva people were shown as a responsible of the war and they would pay to Russians 2. 200.000 rubles for war indemnities. Russians could establish the military installations on Khiva land Khiva Leader would accept that Russia is the top power of Turkestan.⁴Kokand Dynast; In1853 Russia started a war against Kokand Dynast but the operation was stopped because of Crimea War. However, After Paris Treaty in 1854 began again. In 1864 "The New Kokand Military Line's commander" Chernyayev, wrote a letter to Bukhara Emirate informed that the North part of was conquered and offered to annex and occupy Fergana by Bukhara. Bukhara Emirate refused his offer. As a result, Russia-Kokand wars turned to Russia- Bukhara wars. However, after the defeat of Bukhara against Russia, Kokand Leader Khudayar Khan had to accept 1868 Treaty and Russian hegemony. They were free in their inner matters, but dependent in their outer matters. Kokand Dynast was declared Fergana State with the imperial order of the Tsar on 5 February 1876 and its land was given to Russia on 28 February1876.⁵ Removing of Kokand Dynast, the last country in Turkestan was cleared away. Next, Russia occupied Qizilorvat where belongs to Turkmen people. After that, in 1879 attacked to Gokdepe, but they had to step back. In 1881 Russians attacked to Gokdepe again and conquered Gokdepe. Teke Turkmens were captured in Gokdepe. Russians captured Teke Turkmens in Marv and Russian Army com-

³ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, p. 349-351.

⁴ Füsün Kara, "Harezmi (Hive) Halk Cumhuriyeti" *Türkler*, Yeni Türkiye, Ankara 2002, p. 808-809

⁵ Mirza Bala, "Hokand Hanlığı", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1987, p. 557.

pleted the occupation of Turkmenistan.⁶ Russian Tsardom took over Turkestan land. Except Bukhara Emirate and Khiva Dynasty, other Turkestan lands were divided into two main parts which were called Turkestan General Governorship (2 June 1866) and The Governor-Generalship of the Steppes “Stepnoye general-gubernatorstvo” (25 May 1891) Turkestan General Governorship was divided five states such as Zhetysu, Syr Darya, Fergana, Samarkand and Zakapski The Governor-Generalship of the Steppes was divided four different states such as Ural, Turgay, Akmola and Semi Polat.⁷ In 1860, Turkestan was invaded by Russian Tsardom and dynasties were removed and lost their freedom Russia had Turkestan blown a changing wind. After Soviets supplied the domination. They started to destroy the values of the society on national and traditional deliberately.

When the invasions of Russians started, Khiva Dynasty was in danger, Russia conquered Bukhara and Kokand Dynasties and founded Turkestan General Governorship from 1864 to 1868. Khiva Dynasty was an independent state at that term. Muhammad Rakhim Khan knew the strength of European invaders well. Solely, he had no hope. In 1873 Russians attacked and invaded the three different parts of Khiva Dynasty and declared a state which belonged to Russia. Muhammad Rakhim Khan’s title wasn’t taken back “khan” Nevertheless, he directed the state with Russians rules.

In 1905 Russian Tsardom deceived in the war which they fight Japan. After the fight, the strikes, economic problems and public rebellions brought the system to the Revolution of 1917.

Occupation of Turkestan By Tsarist Russia And the Beginning of Colonialism

The years of 1850: Beginning of Russian attacks in Turkestan.

1856: Occupation of Tashkent.

1868: Occupation of Samarkand.

1868: Accepting of Bukhara Khan Dynasty on Russian Tsars.

1876: The end of Kokand Khan Dynasty.

1917: Revolution of Bolshevik and losing power of Turkestan.

⁶ A. N. Kurat, *Ibid*, p. 351-352.

⁷ Timur Kocaoğlu, “Rus İhtilalleri ve Türk Halkları/Sovyetler Birliğinin Yayılma Siyaseti (1905-1991)” In *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye, Ankara 2002, p.744. ; Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, Ankara 1981, p. 24-25.

1917: Islamic congress held in Tashkent.

1917: Turkestan Islamic Government was established in Kokand.

1918: Red Army which was established after November (Bolshevik) Revolution invaded Tashkent.

1919: Khiva Khan Dynasty was removed.

1920: Bukhara Khan Dynasty was removed.

1924: Uzbekistan Soviet Socialist Republic was founded.

The Life of Aybek/Oybek (Muso Toshmuhammado'gli Aybek) (1905-1968)

The writer of Soviet Shura Term, Aybek (1905-1968) is the cornerstone of the Uzbek Literature and Language. His real name is Musa. His ancestor's name is Tashmuhammad. His pen name is Aybek. He was born in Tashkent on the tenth of January 1905.⁸ The author contributed a lot of things for the Uzbek literature and language.⁹ He tells about his mother, father and family and adds that his mother reads lots of books when she has free times.¹⁰ At the beginning, everybody knows his poetry and poetical lines, but the next period he was more famous with his other prose literature works.¹¹ We can find the important occasions and happenings in his term when we research his works.¹² The poets like Gafur Gulam says that Aybek cannot be compared with the other poets and his style and still are completely different. He can't compare with anyone except himself.¹³ Aybek, his work which is called *Bolalik Xotiralarim* "My Childhood Memories" (1963) tells his childhood time, besides family, he describes Tashkent city and close places to Tashkent. The protagonist of the book who is not the writer. We can say that the protagonist of the book Yosh (young) Musa is the real man, is the author himself.¹⁴ Aybek gave a lot of work on poetry and legends. Onamning mozorida "In my mother's grave" (1924), Ovchiga "To the hunter" (1924), Yoshlik

⁸ S. Mirzaev, S. Shermuxamedov, *Hozirgi Zamon O'zbek Adabiyoti Tarixi*, Ozbekiston, Tashkent 1993, p.153.

⁹ S. Mirvaliev, *O'zbek Adiblari*, Fan Nashriyoti, Tashkent 2009, p.27.

¹⁰ O. Sharafiddinov, and J. Sharipov, *Adabiyot Darsligi, O'zdavr Nashriyoti*, Tashkent 1936, p.46.

¹¹ I. Boltaeva, *XX Asr O'zbek Adabiyoti Tarixi*. (nashriyotchi noma'lum), Tashkent 2004, p.10-11.

¹² Commission. *Adabiyotimiz Avto'bio'g'rafiyosi*, Sharq Nashriyoti, Tashkent 1973, p.149.

¹³ G'ulom, Gafur, "Mening Yorim Asrlik Dustim." *SharqYulduzi* (9) I. Tashkent 1965.

¹⁴ S. Mirvaliev, *Ibid*, p.27.

xotiralarida “In the memories of youth” (1925), Gunafsha “Violet” (1927), tells us youth thoughts and psychological approaches. FangaYurish “Walking to the Science” (1930), Fikr “Idea” (1931) Tansiq (1935), Dalayo`lida “On the field road”(1933), Qishloqqizi student “The village girl is a student” (1933), Brigadirayol “Supervising woman” (1935) states society and people lives. Musa Tashmuhammadogli Aybek, wrote Dilbar-Davrqizi “Daughter of Dilbar-Davr” (1930), O`ch “Revenge”(1932), Navoiy (Navai) (1947), Qizlar “Girls” (1947),Davrimjarohati “Periodic injury” (1965), these are his poems.

His first poem Cholg`u tovushi “The sound of an instrument” was published under the gift roof in the Tong Yulduzi “Morning Star” newspaper in 1922.He dedicated a poem which is called Nay Kuylari “Nay Songs” to Cholpan who is eminent Uzbek poet.¹⁵ At the beginning of 1920, Aybek was known by everybody wrote his first poetry books are called Tuyg`ular “Feelings” (1926) and later Ko`ngil Naylari “Heart Nays” (1929), Mash`ala “Torch” (1932), Baxtigul va Sog`indiq “Baxtigul and Sog`indiq” (1933) published.¹⁶ Aybek became a member of the Disciplines of Uzbekistan Academia in 1943. He signed many works as an academician of this academia. His works are Adabiyot Qoidalari Haqida “About the Rules of Literature” (1926), Abdullah Qodiriyning ijodiy yo`li “The creative path of Abdullah Qadiri” (1936), Tanqidchilikda Savodsizlik va ur-yigitchilikka qarshi o`tochaylik “Let`s move on to Criticism Against Illiteracy and Youth” (1939), Muqimiy Asarlarida Sotsial Tiplar “Social Types in Muqimi`s Works” explain the social personalities also he has articles about Navai. Uzbek folk writer title was given to Musa Tashmuhammad Aybek also his poems, novels, translations and anecdotes were the presents to the literature world. He translated from Goethe, Faust, Dante Poetic Comedia, Byron Kain. Furthermore, Pushkin`s Yevgeniy Onegin was translated into Uzbek by Aybek.

As a novel writer, Aybek enriched the Uzbek literature seriously.¹⁷ His first novel is Qutlug` Qon (Holy Blood) (1940) realistically narrates the occupying of the Russian Army on Uzbek land in 1916 and local management`s pressure on their public. The life of Ali Shir Navai and Navoi “Navai” (1944) which expresses the political events at that time pe-

¹⁵ I. Boltaeva, *Ibid*, p.11.

¹⁶ S. Matjon and S. Sharofjon, *O`zbek Adabiyoti*, (nashriyotchi noma`lum), Tashkent 2009, p.170-171.

¹⁷ S. Mirzaev, S. Shermuxamedov, *Ibid* p.151-152.

riod he wrote his second great novel. Oltin Vodiyan Shabadalar “Breezes from the Golden Valley” (1949) which expresses the new existence of Uzbek Nation after The Second World War. Quyosh Qoramas “The sun does not set” (1958) expresses the reflections of the victory of the Second World War. Oltin Vodiyan Shabadalar “Breezes from the Golden Valley” is a novel which relates the nation’s feelings on national freedom.¹⁸ Nur Qidirib “Looking for light” (1955), Bola Alisher “Boy Ali Shir” (1967) are the examples of prose which makes Aybek famous in Uzbek literature. Aybek’s works and studying were awarded in different times in Uzbekistan His novel Navoiy “Navai” won a lot of medals on Union State Prize. A prize “Khamza” which supplied Aybek the State Prize and Uzbekistan Public Writer rewards. In addition to the museum was founded in Tashkent for Aybek. Rana Ibrahimova can be the most important personality if we demand to mention about the research for Aybek in Uzbekistan. Rana Ibrahimova is the academician of The Literature Institute of Ali Shir Navai works on modern literature. She studied the collecting of Aybek’s works. Because of her efforts she was awarded with a medal.

Rana Ibrahimova prepared a work about Aybek and his wife Zorifa Said Nasirova also it is called Ibrat.¹⁹ When you need to learn about Aybek, his wife, his life and works, you may apply to the Ibrat. I caught an opportunity to learn about Aybek and his works which are being collected by Rana Ibrahimova by the helping of famous Uzbek scholar Bahtiyar Nazarov. Rana Ibrahimova has got many articles and reviews about Aybek. All the corpus of Aybek was collected and published under 20 binders.²⁰ Some researchers made minor and major workings about his articles and books:

Naim Karimov²¹, M. Qo’shjonov²², H. Yoqubov²³, Zorifa Saidnosirova²⁴, O. Sobirov²⁵,

¹⁸ S. Mirvaliev, *Ibid*, p.12.

¹⁹ Rano Ibroximova, *Ibrat*, Fan Nashriyoti, Tashkent 2009.

²⁰ Oybek, *Mukammal Asarlar To’plami*, 20 jildlik, Fan Nashriyoti, Tashkent 1990-1995.

²¹ N. Karimov, *Oybek*, Gafur Gulom, Nomidagi Adabiyot Va San’at Nashriyoti, Tashkent 1985.

²² M. Qo’shjonov, *Oybek Mahorati*, O’zadabiynashr, Tashkent 1965.

²³ H. Yoqubov, *Oybek*, O’zadabiynashr, Tashkent 1950., H. Yoqubov, *Oybek, Lirikasida Goyaviylik va Mahorat*, Fan Nashriyoti, Tashkent 1963., H. Yoqubov. *Adibning Mahorati*, Fan Nashriyoti, Tashkent 1966.

²⁴ Z. Saidnosirova, *Oybegim Mening*, Sharq Nashriyoti, Tashkent 1994.

C. Shermuhammadov²⁶ are studied on different fields about Aybek.

B. Fayziev studied on Aybek's novel "Navai"²⁷ which is a historical one which was researched and stated historical events and literal surface. Azad Sharafeddinov expresses that Aybek pays attention the literary forms and words in his works and he gives examples in his book which is called *Iste'dod jilolari "Talent Shines"*.²⁸ Both Adil Yakubov and Umarali Narmatov mention Aybek's brilliance with an article.²⁹ The descriptions of Aybek poetry is conveyed the reader by M. Sobirdinov's article.³⁰

The Novel of Qutlug Qon

Aybek (1905-1968) who is the most famous writer of Soviet Term is a successful historical novel writer. He wrote about the Turkestan citizens against the Russian Army and local forces. After struggling with their pressure, torture, unfair attitude, the wakening of Turkestan people and their mutiny against the enemies were told with his pen. Russian people invaded Turkestan land at the beginning of the 20th century. After this invasion, they revolted against them. Their action caused their freedom activity. This is the turning point of the nation. Aybek was a little boy while these conditions were in Qutlug Qon. If we think that he was born in 1905, in 1916 he will be 10-11years old. He states that the situation in the country like this:

"Perhaps I was a little boy, but I saw whole the events which were told, how were occurred and about the lives of the people". There were dark and small houses for poor people, but for rich people there were houses beyond the tall garden walls with nice founda-

²⁵ O. Sobirov, *Oybek Ijodida Fo'lklo'r*, Gafur Gulom Nomidagi Adabiyot Va San'at Nashriyoti, Tashkent 1975.

²⁶ C. Shermuhammadov, *Oybek va O'zbek So'vet Adabiyoti*, Fan Nashriyoti, Tashkent 1987.

²⁷ B. Fayziev, *Navoiy Romanida Tarixiy Voqealar va Badiiy To'qima*, Gafur Gulom Nomidagi Adabiyot Va San'at Nashriyoti, Tashkent 1971.

²⁸ O. Sharafiddinov, *So'z San'atiga Fidoiy Sadoqat, Iste'dod jilolari kitobida*, Gafur Gulom Nomidagi Adabiyot Va San'at Nashriyoti, Tashkent 1976.

²⁹ H. Yoqubov, Oybek and U. Normatov, "Oybek Dahosi" *Yoshlik jurnali* (1), Tashkent 1985.

³⁰ M. Sobirdinov, *Oybekning Ijodiy Mato'di va Badiiy Mahorati*, Fan Nashriyoti, Tashkent 1985., M.Sobirdinov, "Oybek She'riyatida Tasviriylik" *Til va Adabiyot Ta'limi* (1), Tashkent 2000.

tions, iced watered pretty pools in their yards. I used to think about the old times events which were described lived and socialized relationships of the different directions”.³¹

We can easily understand Uzbek people’s lives, the structure of the term was expressed realistically by Aybek. Uzbek people felt and trusted the difference rich and poor people world with his fluent, sincere expressions. He found a splendid place in Uzbeks’ hearts. When he wrote his works, the pressure, censor and infliction were at the top of the term. So, when we criticize the author and his Works, we should think the conditions of the country. Particularly, Aybek came across very serious followings and problems after his novel *Navai’s* publishes. His novel starts in July afternoon which is very hot, and people are about to faint because of hot weather. One passenger comes the house whose mother’s a relative of Mirzakerimbay. Yolchi asks the address of the house which belongs to Mirzakerimbay from the people who are chatting in a cafe. Yolchi’s mother Hushroybibi is the niece of Mirzakerimbay’s mother. The protagonist of the novel is Yolchi and he is 23 years old. Yolchi’s mother Hushroybibi is the niece of Mirzakerimbay who is from Tashkent and from the richest family in Tashkent. The father of Yolchi was Eshankul had died before more than two years. Yolchi had a poor family. After selling the fields in the village, he decided to come to Tashkent near his mother’s uncle Mirzakerimbay’s house. Although he was so rich, he is always very stingy. According to one Uzbek saying, “He licks the fat of a snake”.³² If we tell Mirzakerimbay, we can say that he travels very much and he is the dealer of a person. He can understand easily why the passenger comes, but this time he cannot understand the reason and his intention. Why had he come? Perhaps his mother sent him to demand some money. The thoughts of Mirzakerimbay were described like this:

While his mother was sending Yolchi to Mirzakerimbay, she warned her son to demand a help for his business life. After father’s death, they had a great subsistence problem. They couldn’t pay their debts. Both Yolchi and his mother had worked different kind of jobs in

³¹ S. Matjon, and S. Sharofjon S., *Ibid*, p.170-171.

³² Oybek, *Asarlar-Qutluq’ Qon (Uchinchi Tom)* Gafur Gulom Nomidagi Badiiy Adabiyot Nashriyoti, Tashkent 1969, p. 20.

the village. Eventually, their fields were sold. As a result, they stayed without money.³³

Mirzakerimbay was convinced that Yolchi had been a sincere and clever man. He wished he received help from this perspective person. For this reason, he asked him whether he could stay in Tashkent. The poor young man is shy and honoured, but he does not answer the question immediately. He thinks that his mother can be sorry if he returns suddenly. He told his uncle he would look for a job in Tashkent. When Mirzakerimbay heard his answer, he felt happy and offered Yolchi to stay with him. After that, Mirzakerimbay sent him to Yarmet. Yarmet is a man who has been working for Mirzakerimbay for 16years is 45 years old. Yarmet can easily understand the young man who cuts the crops with sickle is a hardworking and talented one. When he thinks again, he decides that Yolchi is more talented person than he is. Yolchi runs everywhere like fields, barns, gardens etc. The second day Yolchi and Mirzakerimbay go to the yard. It is possible to find vegetables and fruits in the yard. Mirzakerimbay buys a new field next to his own field. He takes Yolchi to the new field. He ordered Yolchi to rip off the trunks of the trees near the border. Mirzakerimbay gave a plenty of jobs to Yolchi before he goes out. Yolchi has been working under the sun hard. He sometimes goes to the fountain and washes his face and hands. He carries on working. After a while, he notices a girl on the farm. Initially, he cannot perceive what is happening, but later he only watches her. At a first glance, he feels her beauty. The face of the girl was shining like a light under sunshine. It was kind and snow white. She seemed that she was created from light to Yolchi's eye. The girl noticed that Yolchi was looking at her after a while. She tried to keep secret her face and went to the clover field. While she was going up, she turned and looked at Yolchi. This made him very happy. Yolchi had been working since the morning. He was starving. He couldn't find any one around him. No one came no one went. While his stomach was twisting at that moment, he saw Yarmet with a food also tea in his hand. In fact, Yarmet was from a village in Samarkand. He was sold as a slave to Mirzakerimbay's rich and close friend. Whenever Mirzakerimbay comes to Samarkand, he stays with Yarmet's master. After the death of Yarmet's master, his sons start to fight each other for his heritage. After this chaos Yarmet comes to Samarkand. Mirzakerimbay takes Yarmet and gives him a job on his farm. In the

³³ Oybek, *Ibid*, p.6.

novel, the newest system at schools are mentioned as well. Molla Abdulshukur was a guest in Mirzakerimbay's home. He is the symbol of the newest type. His family is a farmer. He went to the madrasah (Muslim theological school) and took education under a difficult situation. He never wanted to be an imam. In fact, he wishes to go to İstanbul and Cairo and attend the schools there, but he had no money to perform his wish. By the help of his uncle, he starts the trade life. He stays in Tokmak city for a while. Then, he goes to Kazan and stays in Kazan for three years. His knowledge and etiquette increases. He introduces famous Tatar scholars and well-educated people in Kazan. He was proud of AhmadMidhad Afandi. He opens the newest system schools in Tashkent, publishes the newspaper. By the way, we may understand that Molla Abdishukur is a well-educated man. He is interested in Islamic-Turkic matter. He always expresses that Islamic caliphate and association is an important target. People who speak during the meeting criticize the mentality of the past times. For example, they ask whether reading Mavlud at a wedding ceremony was necessary or not, old schools or new schools, Russian schools and drama lessons were discussed. New generation wants the drama and acting arts the money which is spending for wedding ceremonies should spend on theatre halls. Elder people state a "red play" for dramas. Some of them think that drama is not necessary. They try to persuade that theatres which were built in Saint Petersburg and Moscow were the magnificent symbols of modernism and development. Mirzakerimbay and his family go to the city. Yolchi stays at home. While he is sitting in the garden, the grandson of Mirzakerimbay comes towards him. Rafik is 9-10 years old. He produces a reed for the boy who gets bored. Refik breaks it and throws to the ground. He says that he has the newest one at home. He brings the reed which is made of silver. Some of the guests had given it to him as a gift. When Yolchi starts to play the reed, a girl hears the sound and asks who is playing it. She makes a plan to see what is happening. Suddenly she starts to run to the farm because of the overflowing water in the ditch. There is some water out of the ditch. Yolchi follows her. In fact, her aim is to see Yolchi. At that moment she takes grapes from grapevine and stretches out him. First, Yolchi hesitates then he takes the grapes. She is so impressive and has an influence on Yolchi. After waiting a short time, she holds Yolchi's hand bravely. The daughter of Mirzakerimbay is related with Yolchi too. She wants to be close to him. She remembers how she held his hand in the grapevine. She wished to do it again and again. She cannot catch the opportu-

nity she gets annoyed day by day. Even she expostulates her mother and father by saying they are giving plenty of work to Yolchi. Her poor mother is without knowing anything answers her normally.

Yolchi had a good relationship with Yarmet at the beginning but He was annoyed when the time passed. Yolchi was working very hard. He was following the work properly, his perfect approach to the work made Yarmet angry. One day Yolchi gave the turn of the watering job to another worker. When Yarmet understood the situation, he got angry with Yolchi and accused him. After that he complained him to Mirzakerimbay. He insisted on giving harm to Mirzakerimbay Yolchi defended himself by saying the worker was waiting his turn for a long time and he wanted to take his devotions. Nurnisa got married to a man who was the richest family of Tashkent, Tantibayvachcha. Yolchi was sent to the city to serve the just married couple. Nurnisa had an affair to Yolchi. When she learnt Yolchi would come with them to Tashkent. She found a reason to see Yolchi. Her husband Tanti-bayvachcha had a butler who is called Kamber. Kamber went to somewhere for a day Nurnisa's husband suggested Yolchi to sleep in the yard. Nurnisa got excited. She decided to go to Yolchi that night. Initially, Yolchi got shocked but later he hugged Nurnisa and took his arms. After a short vacation Mirzakerimbay arrived in Tashkent. Abdushukur was his guest and he had a magazine which is called Ayna in his hand. He informed about the magazine and its details. Even the donation of Mirzakerimbay was being told in Ayna. When Gulnar came to Nurnisa's room she told that Yolchi had been in a guest room. Nurnisa asked her whether she had seen Yolchi before. She asked this question to Gulnar so that she could see her reaction. Suddenly Gulnar rushed out and said: "Please, leave these words. Don't repeat them"

When they were preparing the wedding ceremony Gulnar and Yolchi had seen each other. During the ceremony they got close each other. Gulnar certainly did not want to hear any gossip the people around them. Because of this reason she did not want to come close with Yolchi. As you understand easily, she had already fallen in love with Yolchi. The day when Nurnisa visited her father's house. She said that she wanted to take Yolchi to his house. She insisted on taking him and giving him more money. She added she would have much more benefits and opportunities near her. Yolchi thought that if he leaves there, he

would leave Gulnar. He refused her offer. Nurnisa was shocked and disappointed with the answer. She never gave up her wish. She wanted to understand Gulnar's idea. She started to ask questions to her. When Gulnar heard her words, she became so sorry. She didn't want not to send Yolchi to a different place. One day she came to the ditch, she met Yolchi. While they were talking, they remembered the invitation of Nurnisa. Yolchi asked her if he went, she would be unhappy or not. Gulnar did not admitted her feelings. When Yolchi said that he could not be separated, Gulnar started to cry silently. Nurnisa did not want to lose Yolchi. She told a lie to her other. She told that there was an affair between Gulnar and Yolchi. She blamed on Gulnar. Even she insisted on telling their love to Nurnisa's mother. Nurnisa's mother Gulsumbibi would transform the news to Gulnar's mother. Lutfunisa told the occasion to Gulsumbibi. She got shocked and started to say everything to her daughter. Gulnar said that it was a slander. Her mother could not do anything. She became upset and indecisive. At the end, Gulnar admitted her love to Yolchi. Nurnisa had a heart attack and died afterwards. At a same time Yolchi lost his mother as well. He went his village for the funeral of his mother. Gulnar wanted to share Yolchi's pain and grief. she thought and dreamed him regularly. By the day Mirzakerimbay's wife died. He wanted to own Gulnar unexpectedly. He intended to get married to Gulnar. Firstly, by using a mediator, he told to his son. He couldn't know what he would say. The reason was really unlucky because his son wanted to get married to Gulnar, too. He planned to take Gulnar's family to Fergana then he would get married to her there. He dreamed to build a nice house for Gulnar. The elder son Hakimbayvachcha was desperate and shocked. He could not sort out the situation. He applied his younger brother and wanted his help. Yarmet was close to this marriage. Gulnar's mother was unhappy and felt horrible herself. As a result, Gulnar wanted to die. One night two men entered the house secretly. Gulnar was kidnapped. Her family couldn't find her for a long time. Her parents felt anxious and worried about her. Especially father Yarmet was unable to understand the events. Yolchi reached Gulnar by the helping of his friend. Gulnar was being kept at a cell in a house. Yolchi found the house easily. He rescued Gulnar. While he was saving Gulnar, he hurt a man who was called Kara Ahmet with a knife. He took Gulnar to his best friend's house. Owing to the deletion of Kara Ahmet, Gulnar had taken and sent to Mirzakerimbay's house. Everybody thought that Yolchi had been a betrayer. Gulnar was given Mirzakerimbay helter-skelter. By the time Yolchi had

given up working with Mirzakerimbay. He started to carry some heavy property in the bazaars. Now he is a porter. One day Yolchi saw Abdulshukur was in his house which he carried some load to it. He sat and talked to Abdulshukur. Abdulshukur wasn't interested in him and his problems. Yolchi was disappointed so he became unhappy. According to Abdulshukur, rich people had to have plenty of money and with their money they should open schools and give better educational opportunities to the youth. Mirzakerimbay's son Hakimbayvachcha, talked to the governor of the city and made Yolchi send to the jail unfairly. Family's last problem was Yolchi and they were getting rid of him. Yolchi's sister Unsin was a house cleaner near Gulnar. Unsin was Gulnar's close friend and she was consoling her. When Yolchi came out of the jail, he tried to take his sister Unsin from Gulnar's house and return their village. By the time, Mirzakerimbay's the youngest son Salimbayvachcha and his elder sister Nurnisa poisoned and killed Gulnar. After Gulnar's death, Yolchi walked around hungry and thirsty in the city. During those years there was a Soviet Revolution in Russia. Yolchi met a person who was called Petrov and they heard that people who were slaves of a Sultan should be free without obeying the whole rules of him. During that time, the governor of Akpadishah informed that they would send young and old male people to the army for the battle. People in the country had sent whatever in their hands to the battle. At the end, public got bored and rid of the direction of the land. They decided to protest the government. Abdulshukur was shocked because of the words of Yolchi's. He knew before. It was impossible to stop the crowd which was angry against to the Sultan and system impossible. There was a demonstration. During the demonstration Yolchi had fallen the ground with a sword impact and died. His sister knelt in front of his body. Shakir Aga saw the girl and said that she was a clever girl. He carried on talking about Yolchi.

“The death of Yolchi is an unbearable death. His death is the greatest death. Your brother gave his blood...Why? For whom? This blood is the holiest, the purist, the noblest....”³⁴

³⁴ Oybek, *Ibid.*, p.180.

Conclusion

Aybek (1905-1968) who is one of the most famous writers of Soviet Term is a successful historical novel writer. He wrote about the Turkestan citizens against the Russian Army and local forces. After struggling with their pressure, torture, unfair attitude, the waking of Turkestan people and their mutiny against the enemies were told with his pen. Russian people invaded Turkestan land at the beginning of the 20th century. After this invasion, they revolted against them. Their action caused their freedom activity. This is the turning point of the nation. Aybek was a little boy while these conditions were in Qutlug Qon. If we think that he was born in 1905, in 1916 he will be 10-11 years old. As can be understood from Aybek's words about the novel, the writer tried to reflect the life of the people of Uzbek to his novel as realistic as possible. The fact that his feature, sincere expressions, and the gap between the rich and the poor reveal the way they are, have led to a different Aybek thought in the hearts of the Uzbek readers. In this article, the writer Aybek who took part in the second world war and went to the front, and the novel Qutlug Qon, which reflects his literary view to the War, is emphasized. This novel was written in 1940, during the Second World War. In these years, the people of Uzbekistan were sent to the front for war. Aybek is one of them. The writer's childhood years also coincide with the First World War. At that time, Tsarist Russia issued a statement and recruited Uzbeks for war. The feelings and thoughts of the writer between the two wars are literally reflected in this novel. In other words, the years from the 1940s to the 1910s were evaluated. The author shows the ways of Uzbek people's liberation from captivity. Consequently, according to the author, modern education and conscious society are the keys to the path to independence.

References

- BALA, M., "Hokand Hanlığı", *İslam Ansiklopedisi (MEB)*: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1987, p. 556-559.
- BOLTAEVA, I., *XX Asr O'zbek Adabiyoti Tarixi*, (nashriyotchi noma'lum), Tashkent 2004.
- COMMISSION., *Adabiyotimiz Avto'bio'g'rafiyasi*, Sharq Nashriyoti, Tashkent 1973.
- DEVLET, N., *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- FAYZIEV, B., *Navoiy Romanida Tarixiy Voqealar va Badiiy To'qima*, Gafur Gulom Nomidagi Adabiyot Va San'at Nashriyoti, Tashkent 1971.
- G'ULOM, G., "Mening Yorim Asrlık Dustim", *Sharq Yulduzi* (9). Tashkent 1965.
- YOQUBOV, H., *Oybek*, O'zadabiynashr, Tashkent 1950.
- YOQUBOV, H., *Oybek Lirikasida Goyaviylik va Mahorat*, Fan Nashriyoti, Tashkent 1963.
- YOQUBOV, H., *Adibning Mahorati*, Fan Nashriyoti, Tashkent 1966.
- IBROXIMOVA, R. *Ibrat*, Fan Nashriyoti, Tashkent 2009.
- KARA, F., "Harezmi (Hive) Halk Cumhuriyeti", *Türkler*, Yeni Türkiye, Ankara 2002, p. 808-812.
- KARIMOV, N., *Oybek*, Gafur Gulom Nomidagi Adabiyot Va San'at Nashriyoti, Tashkent 1985.
- KOÇAOĞLU, T., Rus İhtilalleri ve Türk Halkları/Sovyetler Birliğinin Yayılma Siyaseti (1905-1991). In *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye, Ankara 2002, p. 741-759.
- KURAT, A. N., *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

- MATJON, S, and Sharofjon S., *O'zbek Adabiyoti*, (nashriyotchi noma'lum), Tashkent 2009.
- MIRVALIEV, S., *O'zbek Adiblari*, Fan Nashriyoti, Tashkent 1993.
- MIRZAEV, S., Shermuxamedov, S., *Hozirgi Zamon O'zbek Adabiyoti Tarixi*, OZBEKISTON, Tashkent 1993.
- OYBEK., *Asarlar-Qutluq' Qon (Uchinchi Tom)* Gafur Gulom Nomidagi Badiiy Adabiyot Nashriyoti, Tashkent 1969.
- OYBEK., *Mukammal Asarlar To'plami, 20 jildlik*, Fan Nashriyoti, Tashkent 1990-1995.
- QO'SHJONOV, M., *Oybek Mahorati*, O'zadabiynashr, Tashkent 1965.
- SAIDNOSIROVA, Z., *Oybegim Mening*, Sharq Nashriyoti, Tashkent 1994.
- SARAY, M., "Rusya'nin Asya'da Yayılması" *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi* C. 10-1, S. 279-302, İstanbul 1979-1980, p. 279-302.
- SHARAFIDDINOV, O., *So'z San'atiga Fidoiy Sadoqat, Iste'dod jilolari kitobida*, Gafur Gulom Nomidagi Adabiyot Va San'at Nashriyoti, Tashkent 1976.
- SHARAFIDDINOV, O., and J. Sharipov, *Adabiyot Darsligi*, O'zdavr Nashriyoti, Tashkent 1936.
- SHERMUHAMMADOV, C., 1987. *Oybek va O'zbek So'vet Adabiyoti*, Fan Nashriyoti, Tashkent 1987.
- SOBIRDINOV, M., *Oybekning Ijodiy Mato'di va Badiiy Mahorati*, Fan Nashriyoti, Tashkent 1985.
- SOBIRDINOV, M., "Oybek She'riyatida Tasviriylik." *Til va Adabiyot Ta'limi* (1), Tashkent 2000.
- SOBIROV, O., *Oybek Ijodida Fo'lklo'r*, Gafur Gulom Nomidagi Adabiyot Va San'at Nashriyoti, Tashkent 1975.

TOGAN, Z. V., *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, Ankara
1981.

YOQUBOV, O., and U. NORMATOV, "Oybek Dahosi" *Yoshlik jurnali* (1), Tashkent
1985.

بحثی در زیبایی شناسی زبان آثار عرفانی فارسی

سیامک سعادت¹

علیرضا حاجینژاد²

ORCID: 0000-0002-1016-1209

ORCID: 0000-0002-5238-3037

چکیده

زبان، عنصر جدایی‌ناپذیر آثار مکتوب است؛ بنابراین بررسی آثار عرفانی از لحاظ نحوه استفاده از زبان ادبی، برای شناخت میزان ادبیت آن‌ها ضروری است. برای این مهم، باید تعریف درستی از ادبیات ارائه دهیم سپس با معیارهای آن، آثار را بررسی کنیم. ادبیات در این مقاله، به‌منزله سخنی است که زیباست، به‌طور سازمان‌یافته، از گفتار متداول، متفاوت و ناآشنا است و عاطفه خواننده یا شنونده را برانگیخته می‌کند. در این نوشتار، ابتدا با تعریف ارائه شده از ادبیات، برخی از آثار عرفانی زبان فارسی در قرن پنجم و ششم هجری بررسی شده است؛ سپس بر اساس علم بلاغت و علوم بیان و بدیع، میزان بهره‌مندی این آثار از ادبیت، تعیین شده سپس آثار عرفانی به بخش‌های مختلف تقسیم خواهد شد. تفاوت‌های آشکاری میان زبان آثار عرفانی وجود دارد. هدف برخی آثار، فقط انتقال معنا است و در حد کارکرد مکانیکی زبان متوقف شده‌اند. چنین آثاری بهره‌ای از ادبیت زبان ندارند. بنابراین وارد جنبه‌های زیبایی‌زبانی نشده‌اند و عاطفه خواننده را بر نمی‌انگیزند. در مقابل، هدف اولیه برخی آثار، ایجاد حس زیبایی و لذت در خواننده است؛ هرچند که هدف ثانویه‌شان، انتقال معنا نیز است؛ جنبه‌های ادبی این آثار در اوج خود قرار دارد و حتی برخی آثار مانند مناجات‌نامه خواجه عبدالله انصاری، به شعر بسیار نزدیک می‌شود؛ تا جایی که می‌توان گفت این آثار، شعر منثور هستند. برخی از آثار هم حداقل این دو شیوه قرار دارند، گاه زبان‌شان ادبی است و گاه خالی از زیبایی‌های زبانی. بنابراین با این دیدگاه، سه نوع اثر عرفانی خواهیم داشت: اثر عرفانی محض، اثر عرفانی ادبی و اثر بینابین.

واژه‌های کلیدی: انتقال معنا، زیبایی‌های زبانی، اثر عرفانی، اثر ادبی، اثر بینابین

20 /09/2020: تاریخ ارسال

25 /12/2020: تاریخ پذیرش

¹ دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران: s_saadati@ut.ac.ir

² دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران: HAJIANNJ@ut.ac.ir

A discussion on the aesthetics of the language of Persian mystical works

Siamak Saadati*

ORCID: 0000-0002-1016-1209

Ali Reza Hajiannezad**

ORCID: 0000-0002-5238-3037

Abstract

Language is an integral element of written works, therefore, the study of mystical works in terms of how they use literary language is necessary to understand the extent of their literariness. To this end, we need to give a proper definition of the literature and then review the literature with its criteria. Literature in this essay is a speech that is beautiful, organized, different from mainstream speech, different and unfamiliar and arouses the reader or listener's emotions. In this article, first, with the defined definition of literature, some mystical works of Persian language in the fifth and sixth centuries AH have been studied, Then, based on rhetoric and rhetorical sciences, the extent to which these works benefit from literature is determined, then mystical works will be divided into different sections. There are obvious differences between the languages of mystical works. The purpose of some works is to convey meaning only, and to have ceased to the mechanical function of the language. Such works do not benefit from language literature. So they do not go into the aesthetic aspects of the language and do not excite the emotions of the reader. In contrast, the primary purpose of some works is to create a sense of beauty and delight in the reader, although their secondary purpose is to convey meaning; The literary aspects of these works are at their peak, and even some works, such as Khwajeh Abdullah Ansari's *Mounaajaat nameh* come very close to poetry; As far as we can tell, these are prose poetry. Some of the works are intertwined, sometimes their language is literary and sometimes devoid of linguistic beauties. So with this perspective, we will have three types of mystical work: pure mystical work, literary mystic work, and intermediate work.

Keywords: Meaning Transition, Linguistic Aesthetics, Mystical Work, Literary Work, Intermediate Work.

Received Date: 20/09/2020

Accepted Date: 25/12/2020

* PhD student in Persian language and literature department, Faculty of Literature, University of Tehran, Tehran, Iran, s_saadati@ut.ac.ir

** Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature, University of Tehran, Tehran, Iran, Hajiannjd@ut.ac.ir

You can refer to this article as follows:

SAADATI, S. ve HAJIANNEZAD, A. R., 'A discussion on the aesthetics of the language of Persian mystical works', *Academic Journal of History and Idea*, V. 7, N. 4., 2020, p. 2450-2480.

Обсуждение лингвистической эстетики персидских мистических произведений

Резюме

Язык является неотъемлемым элементом письменных произведений, и поэтому изучение мистических произведений с использованием литературного языка необходимо для понимания степени владения языком. Для этого мы должны правильно определить и проанализировать литературу по определенным критериям. Литература в этой статье прекрасна, организована, отличается от доминирующего понимания и пробуждает чувства читателя или слушателя. В этом исследовании, во-первых, обсуждаются некоторые мистические произведения персидского языка в v и vi веках Хиджры с определением в литературе. Затем, исходя из риторических наук, была определена степень полезности этих произведений от литературы и мистические произведения были разделены на разные части. Между языками мистических произведений есть явные различия. Цель некоторых работ - передать смысл, не затрагивая механическую функцию языка. Для таких исследований не нужна литература. Поэтому он не затрагивает эстетические аспекты языка, а используемый язык не вызывает эмоций у читателя. С другой стороны, основная цель некоторых произведений - вызвать у читателя чувство красоты и удовольствия; литературные аспекты этих произведений находятся на вершине, и даже некоторые произведения Хаджи Абдуллаха Ансари, такие как «Мюнаджатнаме», очень близки к поэзии. Насколько нам известно, они как прозаическая поэзия. Некоторые произведения переплетаются между собой, их языком иногда не хватает литературной, а иногда лингвистической красоты. С этой точки зрения мы рассмотрим три типа мистических произведений: чисто мистические произведения, литературно-мистические произведения и промежуточные.

Ключевые слова: семантический переход, лингвистическая эстетика, мистическое произведение, литературное произведение, промежуточные произведения

Получено: 20/09/2020

Принято: 25/12/2020

مقدمه

پیدایش شعر عرفانی (صوفیانه) تاریخ دقیقی ندارد و همواره محل مناقشه بوده است. یان ریپکا سرآغاز شعر و ادب عرفانی فارسی را با ابوسعید ابوالخیر (قرن چهارم و پنجم) می‌داند و پس از وی، باباطاهر عریان و خواجه عبدالله انصاری را نام می‌برد.³ دکتر شفیعی کدکنی هم با رد پیشگامی سنایی در این راه، نظر استاد فروزان فر را یادآور می‌شوند که به نظر ایشان، شعر صوفیانه با ابوزراعه گرگانی (ابوذر جوزجانی) از شعرای قرن چهارم آغاز می‌گردد.⁴

اما نثر عرفانی، تاریخی به درازای دین اسلام دارد و شکل‌گیری آن به همان دوران پیامبر اکرم (ص) و سیره ایشان و صحابه برمی‌گردد. دکتر زرین‌کوب، اولین صوفی را «ابوهاشم کوفی» می‌داند که در قرن دوم هجری می‌زیسته است.⁵ خواجه عبدالله انصاری نیز «ابوهاشم کوفی» را نخستین کسی می‌داند که به این لقب نامیده شده است.⁶ عده‌ای، از جمله ماسینیون، معتقد است که «عبدک صوفی» نخستین کسی است که به وی لقب صوفی داده شده است.⁷ عده‌ای هم «حسن بصری» را نخستین صوفی می‌دانند، چراکه وی از اصحاب امام علی (ع) است و اغلب فرقه‌های صوفیه، سلسله اقطاب خود را از طریق وی به امام علی (علیه السلام) می‌رسانند. عرفان در دوره نخستین خود (قرن دوم هجری) بیشتر مبتنی بر زهد و اعراض از دنیا است در این دوره، تصوف بسیار ساده و بی‌تکلف است و به سنت پیامبر اکرم (ص) و صحابه پیش می‌رفته است. اساس تصوف در این دوره، مبتنی بر دو اصل مهم

³ Jan Rypka, *Tārikh adabiāt dar Iran*, Tehran, elmi va farhangi, 1385, s.317-318.

⁴ Mohammad Reza shafiei kadkani, *Zabān-e she'r dar nasr-e soufieh*, Tehran, sokhan, 1392, s.200.

⁵ Abd-ul- Houssein zarrinkoob, *Arzesh-e mir ās-e soufieh*, Tehran, Amir kabir, 1387, s. 50.

⁶ Ansāri Heravi, *Tabaghāt-ul- soufieh*, Tehran, tous, 1386, s.10.

⁷ Seyyed Ahmad Housseini Kāzerouni, *Tasavvof va erfān*, Tehran, armaghan, 1386, s. 66.

است: 1- توکل غیر محدود بر خدا 2- امیدواری فوق‌العاده به خدا.⁸

دوره دوم، قرن سوم هجری است که تصوف گسترش‌یافته و در حقیقت به کمال می‌رسد. در این دوره، صوفیه در قالب یک فرقه و طبقه خاص اجتماعی با آداب خاص طریقت متشکل شدند، تصوف به صورت علمی درآمد و عرفاء، تصوف را تدریس می‌کردند. صوفیه در این دوره، به سبب برخی عقاید خویش، مورد انتقاد شدید فقها و متشرعان بودند. از جمله بایزید توسط متشرعان به عقیده اتحاد و حلاج به اعتقاد به حلول متهم شدند. سه ویژگی اصلی تصوف در این دوره، اهمیت دادن به اندیشه و نظر ورزی به جای ریاضت‌های طاقت‌فرسا، ترویج اندیشه‌های وحدت وجودی، درآمدن تصوف به شکل حزب و فرقه مخصوص است.⁹

دوره سوم عرفان، قرن چهارم است. در این دوره، مباحثات اشاعره و معتزله شدت می‌گیرد و عرفان با مبانی حکمت به وسیله ابوعلی سینا درهم می‌آمیزد و سبب گسترش بیش‌ازپیش تصوف می‌گردد. قرن پنجم هجری، یکی از مهم‌ترین دوره‌های عرفان اسلامی است. در این دوره، کتاب مهم کشف‌المحجوب توسط هجویری که قدیم‌ترین کتاب فارسی صوفیه است، به رشته تحریر درآمد؛ مدارس نظامیه توسط خواجه نظام الملک ساخته شد و اسماعیلیه در این قرن ظهور کردند. مهم‌ترین خصوصیت این دوره، نفوذ افکار صوفیانه در شعر و بسط و گسترش خانقاه‌هاست. در قرن ششم، تصوف، ادامه قرن پنجم است اما از مشخصه‌های آن تدوین و توجیه حکمت اشراق به وسیله شیخ شهاب‌الدین سهروردی است که مبنای فلسفه و حکمت وی از حکمت خسروانی ایران پیش از اسلام مایه گرفته است که بر تصوف و عرفان تأثیر شگرف داشت. در این قرن تصوف و عرفان با شعر درآمیخت و به وسیله سنایی و سپس عطار شعر عرفانی نضج یافت.

⁸ Ghāsem Ghani, *Bahs dar āsār va afkār-e Hafiz*, Tehran, zovvār, 1340, s. 2/29-30.

⁹ S. Kāzerouni, *a.g.e.*, s.72.

بزرگترین تحولی که در عرفان و تصوف قرن هفتم پدیدار گشت، ظهور محی‌الدین ابن عربی است که عرفان عملی را پایه‌گذاری نمود و به عرفان، شیوه‌ای استدلالی داد. عرفان در این دوره با ظهور بزرگانی چون مولوی به اوج پختگی خود می‌رسد. هجوم مغولان، گسترش خانقاه‌ها و علمی‌شدن عرفان، از ویژگی‌های این قرن است. مهم‌ترین خصوصیت عرفان در قرن هشتم، نزدیکی آن به تشیع، مخصوصاً شیعه اثناعشری است. عرفان در این سده، با ظهور کسانی چون حافظ، با ذوق شاعرانه در هم آمیخت.¹⁰ از آنجایی‌که تدوین کتب صوفیه از قرن چهارم هجری آغاز شده و اندکی پس‌از آن، با شعر فارسی نیز آمیخته است، ضروری است بررسی دیگرگونه‌ای از ارتباط «ادبیات» و «عرفان» انجام گردد و مشخص شود که آیا تمام آثار عرفانی، در مقوله تعریف ادبیات هستند یا فقط عرفان محضاند؟ برای ورود به این بررسی، ارائه تعریفی دقیق و کامل از ادبیات لازم است.

2. ادبیات چیست؟

کوشش‌های بسیاری برای تعریف ادبیات صورت گرفته است و تعاریفی که ارائه شده، گاه بسیار کلی و مبهم و گاه بسیار جزئی هستند. عمده تعاریفی که توسط ادیبان و حتی فلاسفه ارائه شده است، یا کامل نیست و یا اگر کامل باشد، جامع نیست. به‌عنوان مثال ادبیات را می‌توان نوشته‌ای خیالی به معنای داستان یا نوشته‌ای که حقیقی نیست، تعریف کرد اما حتی تأملی کوتاه درباره آنچه مردمان ادبیات به شمار می‌آورند، حاکی از آن است که این تعریف نه کامل است نه جامع. دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، با این توجیه که اصلاً نیازی به تعریف ادبیات نیست و همین‌که بدانیم آثاری مانند شاهنامه و ایللیاد و اشعار حافظ و . . . ادبیات محسوب می‌شوند، ادبیات را این‌گونه تعریف می‌کند: به‌طور کلی ادبیات آن‌گونه سخنانی است که از حد سخنان عادی برتر و والاتر بوده و مردم آن

¹⁰ Seyyed Zia-ul- din Sajjadi, *Moghaddame bar mabāni-e erfān va tasavvof*, Tehran, samt, 1387, s.160-161.

سخنان را درخور ضبط و نقل دانسته‌اند و از شنیدن آن‌ها دگرگون گشته‌اند و احساس غم و شادی یا لذت و آلم کرده‌اند.¹¹ ایشان در تعریفی دیگر می‌گوید: ادبیات عبارت است از «تمام ذخایر و مواریت ذوقی و فکری اقوام و امم عالم که مردم در ضبط و نقل و نشر آن اهتمام کرده‌اند.¹²» حق آن است که این تعریف نیز در حکم یک معرفتی کلی است و بدون اطلاع از مؤلفه‌های ادبیات و اینکه ادبیات از چه عناصر و مضامینی تشکیل یافته، نمی‌توان تعریفی کامل از ادبیات ارائه داد. اروپائیان هم در فرهنگ‌های خود، ادبیات را چنین تعریف کرده‌اند: «ادبیات دانشی است که شامل مجموعه آثار مکتوب یک ملت و با یک مملکت و یک زبان مشخص است.¹³» واضح است که این تعریف هم از اساس دارای اشکال است: هم آثار غیر مکتوب ذکر نشده که آثار شفاهی نامیده می‌شود و هم بسیاری از آثار در شاخه‌های مختلف علوم تخصصی هستند که هرگز نمی‌توان آن‌ها را ادبیات خواند.

تعاریفی از این دست بسیارند و عموماً راهگشا نیستند. چراکه تعریفی علمی- که دو شرط کامل و جامع بودن را دارا باشند- از ادبیات ارائه نداده‌اند.

شاید بتوان ادبیات را نه بر مبنای داستانی یا تخیلی بودن آن بلکه بر این اساس که زبان را به شیوه خاصی به کار می‌برد، تعریف کرد. به موجب این نظریه، ادبیات نوعی نوشته است که به گفته یاکوبسون، نمایشگر «در هم ریختن سازمان یافته گفتار متداول است.» ادبیات، زبان معمول را دگرگون می‌کند، قوت می‌بخشد و به گونه‌ای نظام یافته، آن را از گفتار روزمره، منحرف می‌سازند.¹⁴

¹¹ Abd-ul- Houssein zarrinkoob, *Naghd-e adabi*, Tehran, Amirkabir, 1361, s. 8.

¹² A. zarrinkoob, *a.g.e.*, s. 8.

¹³ Ali pourdaryāie- Sohrab saeidi, "Adabiāt chist?" *haftomin hamāyesh-e pazooeshhāye zaban va Adabiāt farsi*, 1392, s. 283.

¹⁴ Terry Eagleton, *Pish darāmedi bar nazariye adabi*, Tehran, markaz, 1380, s.4.

فرمالیست‌ها ابتدا اثر ادبی را مجموعه‌ای کم‌وبیش دل‌خواسته از «تمهیدات» می‌دانستند و بعدها بود که این تمهیدات را به‌مثابه اجزای مرتبط با یکدیگر و دارای «نقش‌هایی» در درون کل نظام متن تلقی کردند. این تمهیدات عبارت بودند از صدا، صور خیال، آهنگ، نحو، وزن، قافیه، فنون داستان‌نویسی و درواقع کل عناصر ادبی صوری.¹⁵

فصل مشترک همه این عناصر، تأثیر «غریبه کننده» یا «آشنایی زداینده» آن‌هاست. آنچه مشخصه زبان ادبی است و آن را از سایر سخن‌ها متمایز می‌کند، این است که زبان معمول را به روش‌های گوناگون «تغییر شکل» می‌دهد. زبان معمول زیر فشار تمهیدات، تقویت، فشرده، تحریف، موجز، گزیده و واژگون می‌شود؛ پس زبان، ناآشنا می‌شود و به‌تبع آن دنیای مألوف، به‌یکباره ناآشنا می‌شود. ادبیات، با وادار کردن ما به دریافتی مهیج از زبان، پاسخ‌های عادی ما را جانی تازه می‌بخشد و اشیا را «قابل‌درک‌تر» می‌نماید. سخن ادبی زبان معمول را ناآشنا می‌کند؛ اما شگفت آن‌که ما را به کسب آگاهی کامل‌تر و نزدیک‌تری از تجربه سوق می‌دهد.

به عقیده سارتر «فقط معنای کلمات است که به کلمات، وحدت بیان و استقلال می‌بخشد؛ اگر معنی نبود، الفاظ چون اصواتی میان‌تهی یا خطوطی کج‌ومعوج می‌آشفتنند و می‌پراکنندند.» ادبیات، عواطف انسان‌ها را هدف می‌گیرد؛ چنان‌که سارتر می‌گوید: «منظور نویسنده، مانند همه هنرمندان دیگر، آن است که به خوانندگانش نوعی احساس عاطفی بدهد که در عرف به لذت زیبایی موسوم است.» تخیل رکن دیگر در ادبیات است و آن را در هر اثر ادبی می‌توان یافت.¹⁶

¹⁵ T. Eagleton, *a.g.e.*, s.5.

¹⁶ Jean-Paul Charles Aymard Sartre, *Adabiāt chist*, Tehran, niloofar, 1388, s.60.

با بررسی تعاریف ارائه شده، می‌توان گفت که تعریف یاکوبسون از ادبیات، علمی‌ترین تعریف است و اگر عناصر و مضامین آثار ادبی را هم مشخص کنیم، کامل‌تر خواهد شد. ادبیات شامل موارد زیر است:

1. زبان، با نوعی تشخیص ادبی که هدف مستقیم، تولید زیبایی است.

2. اثری که ایجاد انفعال نفسانی می‌کند. انفعال نفسانی از طریق: لحن، نغمه، وزن، صنایع بلاغی و غیره ایجاد می‌شود.

3. معنا در خدمت زیبایی است.

** در نهایت تعریف ادبیات اینچنین خواهد بود:

ادبیات، سخنی است که زیباست و به‌طور سازمان‌یافته، از گفتار متداول، متفاوت و ناآشنا است و در خواننده یا شنونده ایجاد انفعال نفسانی (برانگیختگی عاطفه) می‌کند.

3. بررسی نمونه‌هایی از زبان آثار عرفانی فارسی در قرن 5 و

6 ه. ق

1-3 آثار برخوردار از جنبه‌های ادبی فراوان

1-1-3 سوانح احمد غزالی

احمد غزالی در این کتاب حکایاتی از عشاق معروف مانند لیلی و مجنون و محمود و ایاز آورده و ابعاد مختلف عشق را تبیین کرده است. موضوع این کتاب، عشق مطلق یا حقیقت عشق است، نه عشق الهی و نه عشق انسانی. این کتاب از قطعات غنایی و از فصولی متوالی و کوتاه تدوین شده که رابطه استواری میان آن‌ها به چشم نمی‌خورد و روان‌شناسی دقیق و لطیفی در آن به کار رفته است:

* حدیث عشق در حروف و در کلمه نگنجد، زیرا که آن معانی ابکار است که دست حیطة حروف بر دامن خدر آن ابکار نرسد. و اگرچه ما را کار آن است که ابکار معانی را به ذکور حروف دهیم در خلوات الکلام، ولیکن عبارات در این حدیث اشارت است

به معانی متفاوت پس نکره و آن نکره در حق کسی که ذوقش نبود.¹⁷

* گاه عشق آسمان بود و روح زمین، تا وقت چه اقتضا کند که چه بارد. گاه عشق تخم بود و روح زمین، تا خود چه روید. گاه گوهر کانی بود و روح کان، تا خود چه گوهر است و چه کان بود. گاه چون آفتاب بود در آسمان روح تا خود چون تابد، گاه شهاب بود در هوای روح تا خود چه سوزد، گاه زین بود بر مرکب روح تا که برنشیند، گاه لگام بود بر سرکشی روح تا خود به کدام جانب گراید، گاه سلاسل قهر کرشمة معشوق بود در بند روح، گاه زهر ناب بود در قهر وقت روح، تا خود که را گزد و که را هلاک کند.¹⁸

* حقیقت عشق جز بر مرکب جان سوار نیاید. اما دل محل صفات اوست و او خود به حجب عز خود متعزّز است. کس ذات و صفات او چه داند؟ يك نکته از نهمت او روی به دیده علم نماید که از روی لوح دل، بیش از این ممکن نیست که از او بیانی یا نشانی تواند داد.¹⁹

* بارگاه عشق، ایوان جان است و بارگاه جمال، دیده معشوق است و بارگاه سیاست و عشق، دل عاشق است و بارگاه درد هم دل عاشق و بارگاه ناز و غمزه معشوق است. نیاز و ذلت خود حیلت عاشق تواند بود.²⁰

**** استعاره ها:** معانی ابکار، دستِ حروف، دامنِ خدر، ابکار معانی، زکور حروف، دیده علم، بارگاه عشق، **تشبیهات:** آسمان عشق، زمین روح، تخم عشق، آفتاب عشق، آسمان روح، مرکب روح، سلاسل قهر، مرکب جان، لوح دل، بارگاه جمال، بارگاه عشق، بارگاه درد، بارگاه غمزه، تشبیه اند. این صنایع معنوی، سوانح را در اوج ادبیت قرار داده اند.

¹⁷ Ahmad ghazzāli, *Savāneh*, Tehran, bonyād-e farhang-e Iran, 1359, s. 7.

¹⁸ A. Ghazzāli, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁹ A.G hazzāli, *a.g.e.*, s. 39.

²⁰ A.Ghazzāli, *a.g.e.*, s. 43.

3-2 آثار عرفانی عین القضاة همدانی

3-2-1 نامه‌ها

این نامه‌ها، در سه جلد و شامل 159 نامه است که تعداد این نامه‌ها هر چند تا 159 ضبط گردیده، اما با توجه به قول عین القضاة در تمهیدات، می‌توان تعداد آنها را بسی بیشتر از آنچه موجود است، دانست. جزء اول مکتوبات، شصت و چهار نامه را در بر می‌گیرد و نثر مکتوبات دور از لغات مهجور و سست است و عین القضاة با بهره‌مندی از اقتباس، تلمیح، تضمین و درج آیات قرآن و احادیث، نامه‌های خویش را زینت بخشیده است. بهره‌مندی او از آیات و احادیث در مکتوبات، نشان‌گر تسلط و احاطه این عارف جوان، بر قرآن و سخنان بزرگان و تأثیر این سخنان بر مریدان خویش بوده است. با دقت در ساختار کتاب معلوم می‌شود که موضوعاتی را که عین القضاة در مکاتیب به آنها اشاره دارد، بیشتر مسائل مربوط به فلسفه، عرفان، تفسیر آیات قرآن و شرح احادیث است:

* جوانمردا اگر «وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا» کمال است، پس ابلیس را از این کمال است. تو چه دانی که ابلیس کیست، شحنة مملکت است... جوانمردا آنجا که ابلیس است تو را راه نیست... جبرئیل صفتی باید که دزدیده در جمال ابلیس نظری کند.²¹

* ای دوست! اندوه و شادی این راه، دراز است و به نوشتن راست نیاید. هزار هزار گونه شادی و هزار هزار گونه اندوه... همچنین زهد و توکل و رضا و تسلیم و محبت و چندین هزار هزار گونه بود و روز بود که هزار رنگ سالک را برآورند و چون پیری بود، همه آسان بود.²²

* ای دوست! هر طلبی که تو خود را در آن میان به طالبی بینی، آن از حقیقت‌طلب دور است. چه گویی؟ چون مرد به کمال مستی رسد، هیچ داند که مست است؟ هیئات. تا نقطی از مرد

²¹ Ein-ul-ghozāt, *Nāmeḥā*, Beyroot, Bonyād-e farhang-e Iran, 1362, s. 1/96.

²² Ein-ul-ghozāt, *a.g.e.*, s. 1/74.

مانده بود که این تمیز کند که او مست است و دیگری هشیار، هنوز در تمیز مانده است. کمال مستی و فنا آن بود که هستی مرد را به غارت دهد تا اگر با او گویند: که تو مستی یا نه؟ جواب ندهد. چه اگر جواب دهد، هنوز ممیز است.²³

** به نظر دکتر شفیعی کدکنی، موسیقی نثر عین القضات، چشم‌گیرتر از آثار دیگر عرفانی است. ایشان موسیقی نثر عین القضات را شبیه نظام ایقاعی حاصل از موسیقی ترتیل در آیات قرآنی می‌دانند.²⁴

آنچه نامه‌های عین القضات را از آثار دیگرش متمایز می‌کند، نوع نگاه وی به «ابلیس» است. همین دیدگاه - که برخلاف دیدگاه متشرعه و عامه مردم است - برجستگی خاصی به متن نامه‌های وی داده است. لازم به یادآوری است که فرمالیست‌های روسی، برجسته‌سازی را در ظاهر زبان می‌دانند، اما عین القضات با برجسته‌سازی معنایی، ادبیت کلامش را در نامه‌ها، به اوج رسانده است.

2-2-3 تمهیدات

تمهیدات اطلاعات فراوانی درباره مباحث عرفانی و بسیاری از صوفیان در اختیار ما قرار می‌دهد که اگر این کتاب نبود، نام و اقوال آن صوفیان ناشناخته می‌ماند، از این حیث یکی از آثار مهم عرفان اسلامی و ایرانی پیش از ابن عربی به شمار می‌رود که بیش از هشتصد سال مورد مطالعه و مذاقه اهل تصوف در ایران و هند و دیگر نواحی جنوب آسیا بوده است:

* بدان ای عزیز بزرگوار که اول چیزی از مرد طالب و مهم‌ترین مقصودی از مرید صادق، طلبست و ارادت یعنی طلب حق و حقیقت؛ پیوسته در راه طلب می‌باشد تا طلب روی بدو نماید که چون طلب، نقاب عزت از روی جمال خود برگیرد و برقع طلعت بگشاید، همگی مرد را چنان بغارتد که از مرد طالب چندان بنماند که

²³ Ein-ul- ghozāt, a.g.e., s. 2/27.

²⁴ Mohammad Reza shafiei kadkani, *Zabān-e she'r dar nasr-e soufieh*, Tehran, sokhan, 1392, s. 400.

تمیز کند که او طالب است یا نه. مطلوب او را قبول کند. «من طلب و جدّ وجد» این حالت باشد.²⁵

* چون عنایت ازلی خواهد که مرد سالک را به معراج قلب در کار آرد، شعاعی از آتش عشق «نَارُ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْئِدَةِ» شعله‌ای بزند، شعاعی بر مرد سالک آید، مرد را از پوست بشریت و عالم آدمیت بدر آرد.²⁶

* ای عزیز چون قرآن نقاب عزت از روی خود برگیرد، و برقع عظمت بردارد، همه بیماران فراق لقای خدا را- تبارکوتعالی- شفا دهد؛ و جمله از درد خود نجات یابند. از مصطفی- علیه السلام- بشنو که گفت: «القرآن هو الدواء.» دریغا قرآن حلیست که طالب را می‌کشد تا به مطلوب رساند! قرآن را بدین عالم فرستادند در کسوت حروف، در هر حرفی هزار هزار غمزه جان‌ریبا تعبیه کردند.²⁷

* ای دوست هرگز دیده‌ای که دیوانگان را بند برنهند؟ گروهی از سالکان دیوانه حقیقت آمدند، صاحب‌شریعت به نور نبوت دانست که دیوانگان را بند بر باید نهاد؛ شریعت را بند ایشان کردند. مگر از آن بزرگ نشنیده‌ای که مرید خود را گفت؛ با خدا دیوانه باش و با مصطفی هشیار. دریغا سوختگان عشق؛ سودایی باشند؛ و سودا نسبتی دارد با جنون، و جنون راه با کفر دارد.²⁸

** **استعاره‌ها:** روی طلب، روی جمال، روی قرآن، روی فضل، دست «و سَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا»، کمر «إِيَّاكَ نَعْبُدُ»، گفت «إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ»، نور نبوت، بند شریعت، **تشبیهات:** نقاب عزت، برقع طلعت، برقع عظمت، حبل قرآن، پوست بشریت، آینه آخرت، کسوت حروف، در کنار استفاده از سجع‌ها و جناس‌های پی‌درپی، جناس

²⁵ Ein-ul- ghozāt, *Tamhidāt*, Tehran, University of Tehran, 1341, 19.

²⁶ Ein-ul- ghozāt, *a.g.e.*, s. 51.

²⁷ Ein-ul- ghozāt, *a.g.e.*, s. 168.

²⁸ Ein-ul- ghozāt, *a.g.e.*, s. 204.

اشتقاق و شبه اشتقاق، تضاد و جان‌بخشی به اشیاء زبان تمهیدات عین القضاة را در اوج ادبیت قرار داده است.

3-3 کشف‌الاسرار و عده الابرار ابوالفضل میبدی

این کتاب منبعی غنی از تفسیر، تاویل، معارف اسلامی، شعر و ادب عربی و فارسی است. در بین ترجمه‌ها و تفسیرهای معتبر قرآن به زبان فارسی، «کشف‌الاسرار» ارزشی والا و مقامی خاص دارد. این کتاب را میبدی در اوایل سال ۵۲۰، آغاز کرده است و سرمشق او در این‌کار، تفسیر معروف خواجه عبدالله انصاری بوده است که متأسفانه اکنون به تمامی در دسترس نیست و احتمال دارد که در اثر حوادث روزگار از میان رفته باشد. کشف‌الاسرار از بزرگترین و حجیم‌ترین کتب تفسیری است که بر طریقه عرفانی و مشرب صوفیانه نوشته شده است. این تفسیر در ده جلد بزرگ در بهترین سبک و زیباترین عبارات ادبی مستحکم نوشته شده است. این تفسیر از جمله تفاسیری است که در ضمن برخورداری از حلاوت زبان فارسی، دربردارنده نکات جالب عرفانی، تفسیری، تاریخی و ادبی است:

* از روی اشارت بر مذاق خداوندان معرفت بآء بسم الله اشارت دارد به بهاء احدیت، سین به سناء صمدیت، میم به ملک آلهیت. بهاء او قیمومی، و سناء او دیمومی، و ملک او سرمدی. بهاء او قدیم و سناء او کریم و ملک او عظیم. بهاء او باجلال، و سناء او با جمال، و ملک او بی‌زوال. بهاء او دل‌ربا، و سناء او مهر فزا، و ملک او بی‌فنا.²⁹

* الله سخت‌گیرتر از همه گیرندگانست، فرو برنده جبارانست، دادخواه ستمکارانست، شکننده کام‌های بندگانست، نه از کسی به بیم، نه کرد وی بر وی تاوانست، که کردگار جهانیانست و هست کننده ایشانست.³⁰

²⁹ Abolfazl Meybodi, *Kashf-ul- asrār va oddat-ul- abrār*, Tehran, amirkabir, 1371, s. 1/28.

³⁰ A. Meybodi, *a.g.e.*, 1/228.

* فرمان خداوند عالم است، خداوندی سازنده، نوازنده داننده دارنده، بخشنده پوشنده، دلگشای، رهنمای، سر آرای، مهرافزای، غالب فضل، ظاهر بذل، سابق مهر، دائم ستر، خداوند جهان، دانای آشکارا و نهان، دائم به ثنای خود، قائم بسزای خود، نه افزود و نه کاست، همه آن بود که وی خواست.³¹

* نزدیکان را دوست دارم، خوانندگان را پاسخ کنم، جویندگان را به خود راه دهم، متقربان را بپسندم. بنده من! به من نزدیک شو تا به تو نزدیک شوم.³²

**** سجعها و جناسها: بهاء - سناء، احدیت - صمدیت - آلهیت، قیومی - دیمومی، قدیم - کریم - عظیم، جلال - جمال - زوال، وفا - فنا - بقاء، جباران - ستمکاران - بندگان، نظام - تمام، سازنده - نوازنده - داننده - دارنده، بخشنده - پوشنده، دلگشای - رهنمای - سر آرای - مهرافزای، غالب - ظاهر - سابق، فضل - بذل، جهان - نهان، دائم - قائم، بردباری - نیکوکاری، ذات - صفات نشان - پیمان، خوانندگان - جویندگان، حسبت - صحبت، قیمت - زینت - ودیعت - اجرت - عاریت.**

* خداوندی بی‌عیب و بر صفت کمالست. با عزت و با جلالست با لطف و با جمالست. با فضل و با نوالست. وجود او دلها را کرامت است! شهود او جانها را ولایت است! نادر یافته در عیان، و شیرین در حکایت است! یک نظر به عنایت اگر کند همه را کفایتست.³³

* قوله تعالى: يا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ الْآيَةَ ... از روی حقیقت این آیت اشارتست به لطف خدای با بندگان، و پسندیدن طاعت ایشان، و جزاء آن دادن به اضعاف کردار ایشان. خلیل الله (ع) که در راه توحید منزل داشت و در حقیقت

³¹ A. Meybodi, a.g.e., 1/386.

³² A. Meybodi, a.g.e., 1/509.

³³ A. Meybodi, a.g.e., 2/10.

تفرید هر چیز جز الله بگذاشت، و همه در باخت، مال به مهمان داد، و فرزند به قربان داد، و خود را به نیران.³⁴

* قوله تعالی: كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ - این آیت از يك روی بیان شرف صحابه مصطفی (ص) است که ارکان خلائقاند، و برهان حقائق. عنوان رضاء حقاند، و ملوک مقعد صدق. ائمه اهل سعادتاند، و انصار نبوت و رسالت، و مستوجب ترحم امت، و اخیار حضرت مصطفی (ص)، و بعد از انبیاء و رسل بهترین ذریة آدم ایشان اند.³⁵

* جلیل است و جبار خدای جهانیان، کریم و غفار، نامدار، رهی دار، مهربان، واحد و احد در نام و نشان، بکرم خویش نوازنده بندگان، به فضل خویش سازنده کار ایشان، پیدا کننده نور عنایت خویش بر دوستان، و آراینده دوستان خویش به لباس احسان. خداوندی بخشاینده، و بر بخشودن پاینده، و هر کس را بر خویش نماینده.³⁶

* پس از پانصد و اند سال رکن دولت شرع او عامر، و شاخ ناضر، و عود مثمر، شرف مستعلی، و حکم مستولی! درین گیتی نوای وی، در آن گیتی آوای وی! در هر دل از وی چراغی، بر هر زبان از وی داغی، در هر دل از وی نوایی، در هر سر از وی آوایی، در هر جان او را جایی!³⁷

**** سجعها و جناسها: کمال- جلال- جمال- نوال، کرامت، ولایت، حکایت- کفایت، بندگان- ایشان، مهمان- قربان- نیران، ارکان- برهان، خلائق- حقائق، سعادت- رسالت- امت، جلیل- کریم، جبار- غفار، مهربان- نشان، بندگان، بخشاینده- پاینده- نماینده، عامر- ناضر، مستعلی- مستولی، نوا- آوا- جا، داغ- چراغ.**

* مجاهدان به تیغ سه مردند: کوشنده ماجور و خسته مغفور و کشته شهید. همچنین مجاهدان با نفس سه مردند، یکی می‌کوشد وی از ابرار است، یکی می‌تازد وی از اوتاد است یکی باز رسته وی

³⁴ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 2/163.

³⁵ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 2/250.

³⁶ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 2/482.

³⁷ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 2/572.

از اءءال اسء. او كه ءر ءهء كففار اسء بمال ءنفمء ؤوانءر
شوء، او كه ءر ءهء نفس اسء بءل ؤوانءر شوء، ؤوانءر بمال
آن مال وف فا ءلال اسء و مءنء، فا ءرام اسء و لعنء.³⁸

* ؤاكسء و بزرءوار و مهربان، ءءاوند ءهان و ءهانبان،
ءارنءه همءنان، و نوازنءه ءوسءان، فار ءروفشان و ؤناه
ضعففان و فاءءار بفءلان.³⁹

* اف ءءاف كرفف مهربان، اف نامءار رھف ءار نءهبان، عالم
ءوفف به اسرار بئءءان، مءلع ءوءف بر ءلهاف ءوسءان، بار
ءءاف همه بار ءءافبان، ءءاوند همه ءءاوندان، ؤفش از هر زمان
و ؤفش از هر نشان، ءر ملك بفءر بافسء، ملكف ءر ءاء بف
هامانسء، ءءاونءف ؤاك از ءرفاءء ؤون، منزه از ءمان و ؤنءار
و افءون، بفننءه هر ؤارفك، ءاننءه هر بارفك، نزهفءر از هر
نزهفك.⁴⁰

** **سءعها و ءناسها:** اولفاء- اصففاء- اءقفاء، ؤقوف- ؤكف-
مرصف، عارفان- موءءان، رنءوران- ءسءءان، مأءور- مءفور،
ابرار- اوءاء- اءءال، مءنء- لعنء، مهربان- ءهان، ءارنءه-
نوازنءه، همءنان- ءوسءان- ءروفشان- ضعففان- بفءلان، مهربان-
نءهبان- بئءءان- ءوسءان، زمان- نشان، ؤون- افءون، بفننءه-
ءاننءه، بارفك- ؤارفك.

* ءفءههاف عءول ءر اءراك ءلال او ءفره، آبهاف روف مءءززان
ءر آب ءمال او ؤفره، فهمهاف ءءاوندان ؤطنء ءر بءار عظمء او
ءرفق، زبانهاف اهل ؤصاءء از اسءففاء مءء ءلال و وصف ءمال او
كلفل، ءر هر ءوشه هزاران ءرفء اسء و ؤءفل.⁴¹

* اللھ اسء ؤءفم و آفرفءءار رءمن اسء عظفم و ؤرورءءار، رءفم
اسء و ءلففم و آمرزءار، كرففمسء و لءففف، عفف ؤوش و عءر ؤوش و

³⁸ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 4/60.

³⁹ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 4/176.

⁴⁰ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 4/357.

⁴¹ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 6/15.

رهی دار، دستگیر و کارساز، عذر پذیر و سپاس‌دار، نغز کردار و خوش‌گفتار و لطیف دیدار.⁴²

* خلقی بودند در مهامه حیرت و در ظلمات فکرت، همی لطف ربّانی و مدد یزدانی سفری کرد به عالم خاک، یتیم بو طالب در یتیم هر طالب گردانید.⁴³

** **سجع‌ها و جناس‌ها:** تیره- خیره، غریق- کلیل- جریح- قتیل، قدیم- عظیم- رحیم- حلیم- کریم، کارساز- سپاس‌دار- نغز کردار- لطیف دیدار، حیرت- فکرت، ربّانی- یزدانی؛ **تشبیهات:** مهامه حیرت، ظلمات فکرت؛ **استعاره‌ها:** دیده عقول، دست عجز. * اینست نظم لطیف و آراسته تام، دل را انس است و جان را پیغام، از دوست یادگار و بر جان عاشقان سلام، الله است یگانه یکتا، در ذات و صفات بی‌همتا، از هم مانستی جدا، و در حکم بی چرا.⁴⁴

* هر کرا تاج دولت دین بر فرق نهادند منشور عزّ او از حضرت این نام نویسند، و هر کرا داغ شقاوت بر جان نهادند، رقم خذلان او از حضرت این نام کشند. دار و گیر گشاد و بند نواخت و سیاست عزّ و مذلت همه نتیجه قهر و لطف اوست، کونین و عالمین همه ملک و ملک اوست.⁴⁵

* قدر بسم الله کسی داند که دلی صافی دارد، و در دل یادگار الهی دارد، ساحت سینه از لوث غفلت پاک دارد، نظر الله پیش چشم خویش دارد، خلوت «و هُوَ مَعَكُمْ» نقش نگین یقین خود گرداند، عین بیداری و هشیاری شود، تا چون نام او گوید، طنطنه حروف به سمع‌ها می‌رسد و غلغله عشق به جان‌ها می‌بود.⁴⁶

سجع‌ها و جناس‌ها: نام- پیغام- سلام، یکتا- همتا- جدا- چرا، ملک- مُلک؛ **تشبیهات:** دولت دین، منشور عزّ، داغ شقاوت، لوث غفلت، نگین یقین؛

⁴² A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 6/109.

⁴³ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 6/201.

⁴⁴ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 10/106.

⁴⁵ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 10/179.

⁴⁶ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 10/491.

3-4 زَوْج الارواح فی شرح اسماء الملك الفتحاح احمد سمعانی

هدف سمعانی از نوشتن این کتاب آن است که در مخاطبانش تصویری زیبا از خداوند بیافریند و در دلهای ایشان عشق به خدا را بکارد. او به خوبی می‌داند که چنین عشقی، نه تنها به اهمال شریعت نمی‌انجامد، بلکه به درکی ژرف‌تر و استوارتر از شریعت و تعهدی نو، برای عمل به آن منجر می‌شود:

* «هو» باید که از قعر دل مترقی گردد به نفس پاک، از نفس پاک، از دل پاک، از سرّ پاک، از ضمیر پاک، از باطن پاک‌کرده قصد درگاه پاک کند، گذران و روان و بزّان، چون برق خاطف و ریج عاصف، نه چیزی به او درآویخته، نه او به چیزی درآویخته.⁴⁷

* دیدهٔ عقول در ادراک جلال او خیره، آبهای روی متعزّزان در آب جمال او تیره. لباب ارباب الباب در ادراک نعت او متحیر، خاطر اصحاب علوم در حواشی عزّ او متلاشی. خداوندان بصر و بصیرت و ذکا و فطنت و خاطر خطّار و حکمت در قطره‌ای از بحار عظمت او غریق. اسرار ابرار از آتش انس به جلال او حریق، دست به دلهای سوخته زده، گویی مشعله دارند عاشقان همه در دست، زبان‌های اهل فصاحت از شرم مدح جلال و وصف جمال او کلیل. در هر گوشه‌ای هزار هزار طریح و جریح و شهید و قتیل.⁴⁸

* کجاست درویشی میزر تجرید بر بسته و ردای تفرید برافکنده و غبار اغیار از سینه فرا رفته و مادون الله را وداع کرده و میان صفوة صفا و مروءة وفا خیمهٔ عشق بزده، از کون تبرّا کرده و به مکون تولّا کرده و از زیر قدم جمعیت وی به حکم لطف قدم، چشمهٔ حیات برجوشیده و او از آن چشمه‌ها شربت‌های جان‌افزای برداشته و بر دیدار دوست نوش کرده.⁴⁹

* ای جوامرد! چون شب درآید و معجر قیرگون بر سر عروس شب افکنند و عالم را دریای قیر و قار سازند و نجوم بر مثال

⁴⁷ Ahmad samāni, *Rawh-ul- arvāh fi asmā-il- makik-il- fattāh*, Tehran, elmi va farhangi, 1384, s. 3.

⁴⁸ A. samāni, *a.g.e.*, s. 47.

⁴⁹ A. samāni, *a.g.e.*, s. 102.

در صافی بر تخته خضرا در طواف آیند. زهره می‌گوید: کرا زهره است که با من در نور برابری کند. و مشتری می‌گوید: کرا رسد که انگشتری دولت از دست من بیرون کند. و عطارد می‌گوید: کیست که با من در میدان نور مطاردت نماید.⁵⁰

* گاه‌گاهی بود که بحر بلا موج زدن گیرد و محب را طاقت مقاسات و تحمّل بلا نماند، اعتقاد کند که از محبت توبه کند تا از بلای هوا خلاص یابد، اما آن اعتقاد غلط است و در شریعت محبت توبه هوس است؛ زیرا که آن طلب فرصت است و ابتغا رخصت است.⁵¹

* عجب کاری است، کوس کیکاووس جلالت حالت او در قاب قوسین رسالت و دلالت او می‌زدند و او خود نان نمی‌یافت تا بخوردی. قیصر رومی را در قصر عزّ خود بر سندس و استبرق از بیم بریق حسام انتقام او آرام و قرار نبود و او خود دو گرسنگی یکی می‌کرد.⁵²

**** سجع‌ها و جناس‌ها: گذران- روان- بران، خاطف- عاصف، آلت- علت- حیل، لباب ارباب الباب، بصیرت- فطنت، خاطر- خطار، حریق- غریق، طریح- جریح، کلیل- قتیل، تولّا- تبرّا، طاعت- استطاعت، قدرت- فطرت، در- آجر، صدیق، زندیق، شقی- نقی، زهره- زهره، بدر- صدر، عزیز- دستاویز، رسالت- دلالت، قیصر- قصر؛ استعاره‌ها: دیده روزگار، طراز اعزاز، دست لطف، صولت نجوم، دیده روزگار، جید روزگار؛ تشبیهات: بحار عظمت، آتش انس، میزر تجرید، ردای تفرید، غبار اغیار، صفوة صفا، مروة وفاء، خیمه عشق، چشمه حیات، نطع طاعت، سوزن فضل، کسوت عزت، منشور مجد، نهال دولت، بوستان عهد، عروس شب، تاج نور، رخت هوس، جمازه افول، سرای عصمت، سرای بقاء، دار عطا، سرای فنا، دار بلا، عالم اسف، بحر بلا، بلای هوا، شریعت محبت، لباس سلامت، اسب معرفت، میدان محبت، کمر مجاهدت، قرطه معاملت،**

⁵⁰ A. samāni, a.g.e., s. 253.

⁵¹ A. samāni, a.g.e., s. 365.

⁵² A. samāni, a.g.e., s. 522.

قاب قوسین رسالت، حسام انتقام؛ در کنار استفاده از جادوی مجاورت، تکرار، طرد و عکس، جان بخشی به عقل و دل، واج آرایه های پی در پی، استفاده از جناس اشتقاق و شبه اشتقاق، مراعات نظیر، تضاد و... زبان سمعانی را در اوج ادبیت قرار داده است.

3-5 آثار عرفانی روزبهان بقلی

3-5-1 عبهرالعاشقین

«عبهر العاشقین» کتابی است صوفیانه، مبتنی بر عشق و به عبارت دیگر داستانی است از عشق صوفیانه. روزبهان، در حالات و مقامات خاص عرفانی، این کتاب را نوشته است. در عبهر العاشقین، آیات قرآن (گاه تمام آیه و گاه بخشی از آن) مکرر به کار رفته است. احادیث قدسی و نبوی، مخصوصاً احادیثی که مورد استفاده و علاقه صوفیان است، در این کتاب بسیار آمده است و حتی بعضی از آنها مکرر شده است. امثال و حکم و کلمات بزرگان صوفیه (به عربی و فارسی) در این کتاب فراوان است. اشعار عربی و فارسی نیز مکرر، مخصوصاً در پایان هر فصل، به شاهد آورده شده. به نظر می‌رسد که غالب رباعیات، در پایان هر فصل، از خود روزبهان باشد:

* مرغ باغ ازل در آشیان افعال به پرده صنع در پنهان شده بود، و لباس «خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ» در حسن «فَأَحْسَنَ صُورَتَكُمْ» بجمال معنی «خلق الله آدم علی صورته» مزین بود؛ صنعت صانع در صانع گم شده بود، من بدانستم که آنچه نادره بود و آن که بود. بی‌اختیار چشم جانم در آن آینه بماند و شور عشق بر من غالب شده بود، دیده جان در صانع بماند، و چشم عقل از کافری در صناعت؛ بچشم جان جمال قدم دیدم، و بچشم عقل صورت آدم فهم تصرف کردم.⁵³

* عشق را یقین مفرحی است. چون آن معجون در عشق رسد، عشق را از صفات حدوثیت بستاند، و از عشق اهل بدایت در عشق اهل

⁵³ Rouzbahan Baghli, *Abhar-ul- āsheghin*, Paris -Tehran, anjoman-e tahgigāt-e Irani-e Paris, 1366, s. 5.

نهایت هیچ نماند، زیرا که منظر اعلی است، منجنيق اشواق است، مصباح عشاق آفاق است، شب هجران به آن چراغ با روز کنند. از شادی نزول آن برمزها در روز جهان پرسوز کنند. هلال یقین چون از آسمان مشاهده برآید، صوام عشاق به رؤیت او بجمال حق مفطر شوند، زیرا که در بدایت عشق چون نور یقین از تحت سحاب تحیر عاشقان را مکشوف است، به رؤیت او که در رؤیت او نور صرف ذات پیدا بود، از غیر حق امساک کرد.⁵⁴

**** تشبیهات: مرغ باغ ازل، هلال یقین، آسمان مشاهده، نور یقین، سحاب تحیر، زمین دل، آب صفا، شجر عشق، آسمان قدم، ثمر الفت؛ استعاره ها: چشم جان، دیده جان، چشم عقل، جمال قدم، عروق جان، بیخ مهر؛ در کنار صنایع لفظی چون سجع، زبان روزبهان را در اوج ادبیت قرار داده اند.**

2-3-5 شرح شطحیات

* اعلم - بارک الله فی فهمک - که کامن غیب در پرده عمیاء افعالی اگر وراء برج کنگره قصر عنصر آید، و لطیفه‌ئی در لطیفه‌ئی متلطف شود، و جان بی‌نشان در دیده تفکر درآید، بی‌بهت تحیر، بی‌تمکین تکلف، از نهاد اصلی که کلفت کون است خویشتن را طلب کند، از پرده سادگی در عالم تمویه صور عالم علل بگردد.⁵⁵

* اگر در این پرده بگذری، به زمین «لا شَرِیَّةَ وَلَا غَرِیَّةَ» از هواء هویت سایه عنقاء قدم بینی. اگر از آفتاب تجلی وحدت در آن سایه گریزی، از حجاب افعال بحجاب صفت رسیدی. در کنه بی‌کنه غرق گردی، از حجاب جاوید بیرون نیایی. ای سیمرغ وحدت سرای! در آتش هوای کبریا چون پری، که جناح آزال و آباد از مرغ ربوبیت بگسیخت.⁵⁶ * هر که از رؤیت نفس و کون فانی گشت، هوا را بدم ارادت دبور عشق در دمید. بر بندگان طبیعت آیت «كُلُّ مَنْ عَلَيَّهَا فَاِنْ» برخواند. صنم اکبر را که نفس روینده است، پیش جان گوینده بکشد. عروس بقا نفخ اول «و نَقَحْتُ فِيهِ» در آن

⁵⁴ R. Baghli, *a.g.e.*, s. 120.

⁵⁵ Rouzbahan Baghli, *Sharh-e shathiāt*, Tehran, tahoori, 1374, s. 14.

⁵⁶ Rouzbahan Baghli, *a.g.e.*, s. 129.

آدم ثانی زند. در کشته زار ناوک خورندگان «قَاب قَوْسَيْنِ» او را بحق زنده و جاوید بینی. مقتولان سیف عشق و مذبحان سنان شوق را ذو الجلال وصف کرد. گفت «و لا تقولوا لمن یقتل فی سبیل الله امواتا بل احياء».⁵⁷

* گرد نان معرفت چون در بحر وحدت به لجه قلزم قدم غرق شدند، در «ترانی» جلال از رسوم عبودیت بازماندند. عقل در غیم افعال بنهفتی، شوارع عبودیت از طوفان قهر ربوبیت منطمس شدی.⁵⁸

* وصف کرد حسین منصور درین حروف عاشق سابق رایق فایق صادق موافق ناطق شاهق را، آنک حقش برگزید بی‌علت مجاهدات بمناهج کبری و معارف اعلی و مشاهده، به اصطفاثیت ازلی، بی‌دلیل و استاد، و بی‌مرید. حق مرید اوست، و حق مرشد او، و حق رفیق او.⁵⁹

تشبیهات: کامن غیب، پرده عمیاء، پرده سادگی، عالم تمویه، میدان قدم، آستان غیرت، قلعه کبریا، منجنیق صفات، قاف قهریات، طوفان طوارقات، قوایر اعصار، جبروت قهر، ملکوت عز، بیابان ازل، عروس تنزیه، صحراء وحدت، شمشیر غیرت، عنقاء قدم، هواء هویت، آفتاب تجلی، حجاب صفت، سیمرغ وحدت، آتش کبریا، مرغ ربوبیت، دم ارادت، دیور عشق، عروس بقا، سیف عشق، سنان شوق، مرغان حدث، نور قدم، بحر وحدت، قلزم عدم، غیم افعال، شارع عبودیت، وفان قهر، قلزم فلک، قاف عالم، سماء خرد، کنگره عرش؛ **استعاره‌ها:** دیده تفکر، پای قدم، دست قدر، مهد جان، یمین احدیت، غمد قدرت، جناح آزال، چشم اجرام؛ در کنار آرایه‌های لفظی مانند ازدواج در کلمات «عاشق سابق رایق فایق صادق موافق ناطق شاهق» بیان کلمات و عبارات در قالب جادوی مجاورت و ... بیان روزبهران را در اوج ادبیت قرار داده است.

⁵⁷ R. Baghli, a.g.e., s. 162.

⁵⁸ R. Baghli, a.g.e., s. 321.

⁵⁹ R. Baghli, a.g.e., s. 506.

4. آثار فارسی بی‌بهره از جنبه‌های ادبی

4-1 کنوز الحکمة احمد جام

این کتاب، آخرین کتابی است که شیخ احمد جام، آن را در سال ۵۳۳ ق، در سن ۹۳ سالگی تالیف نموده است و غرض از تالیف آن، دست‌گیری و راهنمایی طالبان حقیقت بوده است. این کتاب، از سویی، تفسیر عرفانی و انفسی برخی از آیات الهی است و از سویی دیگر، بیان و شرح مبانی اهل عرفان و حکمت است، لذا تسمیه آن به «کنوز الحکمة» خالی از لطف نیست:

* سخی‌ترین همه اشیاء آفتاب است: چون آفتاب سر از مطلع و برج خویش برآرد، همه تاریکی‌ها از جهان ببرد، و جمله ستارگان نیست نماید، و ماهتاب را روشنایی ببرد، جمله عالم بدو منور گردد، و همه چیزها را بهره دهد از ضیاء و نور و توش خویش: بر درویش و توانگر یکسان تابد، و بر کافر و مؤمن، و (بر) مشرک و گبر و جهود و ترساء، و بر مفسد و مصلح یکسان و یکرنگ تابد، و نفع خود به جمله برساند، و در طبع وی هیچ میل نباشد، و همه چیزها را رنگ و بوی و طعم دهد، و از هیچکس نفع و ضرر به وی نرسد. از آن سوگند بدو یاد کرد؛ زیرا که بسیار چیزها بدو عزیز می‌شود، و او خود به نفس خویش عزیز است.⁶⁰

* پس چون به حقیقت بنگری، اصل بندگی این است که به قضای خدای راضی باشی، و بر نعمت او شاکر باشی، و بر بلای او صابر باشی، تا بنده‌ای بر حقیقت باشی و بنده‌ای بر حقیقت آنگاه باشی، که از کارها اصل نگاه‌داری، و گرد فرمان برآیی، و از جوز مغز طلب کنی، و گرد پوست نگردی، که پوست جز آتش را نشاید.⁶¹

** نثر احمد جام در «کنوز الحکمة» نثری ساده و روان و بدون هر نوع پیرایه‌های ادبی است. در سراسر اثر وی جز چند تشبیه

⁶⁰ Ahmad jā, *Kounouz-ul- hikma*, Tehran, pazoohegah-e oloum-e ensani va motaleat-e farhangi, 1387, s.

15.

⁶¹ A. jā, *a.g.e.*, s. 129.

بسیار ساده، هیچ نکته بلاغی و ادبی دیده نمی‌شود. بنابراین «کنوز الحکمة» یک اثر محض عرفانی است.

2-4 حالات و سخنان ابوسعید ابو الخیر

این کتاب به زبان فارسی، تألیف ابوروح، لطف‌الله بن ابی سعید است. مؤلف از آنجایی که علاقه شدیدی به آثار و انفس متبرکه بوسعید داشته، بر اساس تقاضای مریدان، دست به قلم برده و در حالات و سخنان ابوسعید، مطالبی را به رشته تحریر درآورده که حاصل همه آنها کتاب حاضر است:

* شیخ اجل را، قدس الله روحه، دست گرفته بودند و گرد خاک شیخ ابو الفضل طواف می‌کرد و نعره می‌زد. و درویشان سر و پای برهنه در زمین می‌گشتند. چون آرامی پدید آمد شیخ گفت: «این روز را تاریخ سازید که نیز این روز را بازنیابید.»⁶²

* اگرچه بصورت در میان خلق بود به حقیقت مشاهده حضرت عزت [می‌کرد] و انفس معدود بر وی وبال بود و شوق وی بوصول آن حضرت بود و برهان این اصل آن است که آنج تعلق بغیر داشت از احکام مغیبات بران مطلع بود، چه گویی از صفت لازم به خود که تأیید آن لحظه فلحظة از حضرت عزت بود و مدد آن ساعة فساعة از لطف الهی.⁶³

** نثر لطف الله بن ابی سعید در «حالات و سخنان ابوسعید ابوالخیر» نثری ساده و روان و بدون هر نوع آرایش لفظی و معنوی. به همین سبب جزو آثار عرفانی محض قرار می‌گیرد.

5. آثار بینابین

1-5 اسرار التوحید محمد بن منور

اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید، به قلم محمد بن منور میهنی است و یکی از شاهکارهای نثر فارسی به شمار می‌رود و به لحاظ ارزش هنری و چیره‌دستی نویسنده در اسالیب گوناگون بیان و شیوه داستان‌پردازی و انتخاب کلمات، در صدر

⁶² Lotf-ullah- ibn-e abi saeid, *Hālāt va sokhanān-e Aboo saeid*, St. Petersburg, ilyas, 1899, s. 15.

⁶³ Lotf-ullah- ibn-e abi saeid, *a.g.e.*, s. 58.

میراث ادبی زبان فارسی قرار دارد. اثر حاضر، زندگی‌نامه عارف بزرگ و انسان نمونه تاریخ فرهنگ ایران، ابوسعید بن ابی‌الخیر میهنی است که در تاریخ عرفای ایران والاترین جایگاه را داراست. این کتاب، تنها، زندگی‌نامه ابوسعید نیست، بلکه یکی از برجسته‌ترین منابع تاریخ تصوف ایران و یکی از مهم‌ترین اسناد تاریخ اجتماعی این سرزمین در یکی از مهم‌ترین ادوار تاریخ ایران نیز به شمار می‌رود:

* شیخ گفت: از آن مرد غافل بشنوی و کار بندی. کم آید و همه شمایید.⁶⁴

* شیخ ما، قدس الله روحه العزیز، هرگز خویشتن را «من» و «ما» نگفته است. هرکجا ذکر خویش کرده است گفته است: «ایشان، چنین گفته‌اند و چنین کرده‌اند.» و اگر این دعاگوی درین مجموع، سخن برین منوال- که بر لفظ مبارک او رفته است- و سیاق سخن، از برای تبرک، هم بر آن قرار نگاه دارد، از فهم عوام دور افتد.⁶⁵

* بس باد که در دزباد است... آری دزباد معدن یاد است.⁶⁶

* گفت تو باز همت ما را از اعلی‌العلی به تخوم ارضین می آوری.⁶⁷

* ای دانشمند، بر ما پوشیده نیست اندیشه خاطر تو، این که ما می‌گوییم، در سبع هشتم است.⁶⁸

* شیخ ما را پرسید درویشی که ای شیخ اصل ارادت چیست؟ شیخ ما گفت: آنک خواستش خاست گردد.⁶⁹

** *زبان اسرارالتوحید در بخش‌های مختلف متغیر است. به هنگام نقل عبارت از ابوسعید، زبان محمد بن منور ادبی‌تر و همراه با پیرایه‌های ادبی می‌گردد؛ اما در بخش‌های دیگر، به دلیل*

⁶⁴ Mouhammad ibn-e monavvār, *asrār-ul- tohid fi magāmāt-e Aboo saeid*, Tehran, agah, 1386, s. 62.

⁶⁵ Mouhammad ibn-e monavvār, *a.g.e.*, s. 12.

⁶⁶ Mouhammad ibn-e monavvār, *a.g.e.*, s. 84.

⁶⁷ Mouhammad ibn-e monavvār, *a.g.e.*, s. 97.

⁶⁸ Mouhammad ibn-e monavvār, *a.g.e.*, s. 102.

⁶⁹ Mouhammad ibn-e monavvār, *a.g.e.*, s. 314.

ساختار حکایت‌وار کتاب، زبان ساده و روان است. از طرفی دیگر هدف محمد بن منور، زندگینامه نویسی است. بر روی هم فقط بخش‌هایی که مربوط به نقل سخنان ابوسعید است را می‌توان ادبی خواند و بخش بزرگی از اسرارالتوحید ادبی نیست.

2-5 کشف‌المحجوب هجویری

کشف‌المحجوب کتابی است تعلیمی در تصوف از علی بن عثمان هجویری. از قرائن این چنین استنباط می‌شود که نوشتن کتاب پیش از ۴۶۵ قمری آغاز شده است و پس از ۴۶۹ به پایان رسیده است. کشف‌المحجوب از قدیم‌ترین کتاب‌هایی است که به زبان فارسی در تصوف نوشته شده است و ویژگی‌های نثر دوره اول زبان فارسی را داراست. کشف‌المحجوب از جمله قدیمی‌ترین و معتبرترین کتاب‌های فارسی در تصوف است:

* بحکم استدعاء تو قیام کردم و بر تمام کردن مرادت ازین کتاب عزمی تمام کردم مراد از آن این بود که مرا اهل سؤال دیدی و واقعه خود از من پرسیدی و این کتاب اندر خواستی و مرادت از آن فائده بود لا محاله بر من واجب شد حق سؤال تو گزاردن.⁷⁰

بدانک گروهی‌اند از ملاحده لعنهم الله که مر ایشان را سوفسطائیان خوانند و مذهب ایشان آن است که به هیچ‌چیز علم درست ناید و علم خود نیست با ایشان گوئیم که این دانش که می‌دانید که به هیچ‌چیز علم درست نیاید درست هست یا نه؟ اگر گویند هست علم اثبات کردند و اگر گویند نیست پس چیزی که درست نیاید آن را معارضه کردن محال باشد و با آن‌کس سخن گفتن از خرد نبود.⁷¹

* علماء غافل آنان باشند که دنیا را قبله دل خود گردانیده باشند و از شرع آسانی اختیار کرده و پرستش سلاطین بر دست گرفته و درگاه ایشان را طوافگاه خود گردانیده و جاه خلق را

⁷⁰ Ali Hujwiri, *Kashf-ul- Mahjoob*, Tehran, soroosh, 1389, s. 5.

⁷¹ A. Hujwiri, *a.g.e.*, s.17.

محراب خود کرده و بغرور زیرکی خود فریفته گشته و به رقت کلام خود مشغول دل شده و اندر ائمه و استادان زبان طعن برگشاده و بقهر کردن بزرگان دین به سخنی که بر وی زیادت آوردن بود مشغول گشته آنگاه اگر کونین اندر پله ترازوی وی نهند پدیدار نیاید آنگاه حقد و حسد را مذهب گردانیده.⁷²

* فقر را رسمی و حقیقتی است رسمش افلاس اضطراریست و حقیقتش اقبال اختیاری آنک رسم دید باسم بیارامید و چون مراد نیافت از حقیقت برمید و آنک حقیقت یافت روی از موجودات برتافت و بفناء کل اندر رویت کل ببقاء کل بشتافت.⁷³

* صفا ضد کدر بود و کدر از صفات بشر بود و به حقیقت صوفی بود آنک او را از کدر گذر بود.⁷⁴

* صوفی آن بود که از خود فانی بود و بحق باقی از قبضه طبایع رسته و به حقیقت حقایق پیوسته و متصوف آنک به مجاهدت این درجه را می‌طلبند و اندر طلب خود را بر معاملت ایشان درست همی‌کند و مستصوف آنک از برای منال و جاه و حظ دنیا خود را مانند ایشان کرده باشد و ازین هر دو و از هیچ معنی خبر ندارد.⁷⁵

* سکر جمله پنداشت فناست در عین بقاء صفت و این حجاب باشد و صحو جمله دیدار بقا در فناء صفت و این عین کشف باشد. سکر بر دو گونه باشد یکی بشراب موذت و دیگر بکاس محبت و سکر موذتی معلول باشد که تولد آن از رؤیت نعمت بود و سکر محبتی بی‌علت بود که تولد آن از رؤیت منعم بود پس هر که نعمت بیند بر خود بیند خود را دیده باشد و هر که منعم بیند بوی بیند خود را ندیده باشد اگرچه اندر سکر باشد سکرش، صحو باشد.⁷⁶

** هجویری کشف‌المحجوب را به درخواست یکی از مریدانش نوشته است. زبان وی هم در قسمت‌های مختلف کتاب متغیر است. عمدتاً

⁷² A. Hujwiri, *a.g.e.*, s. 27.

⁷³ A. Hujwiri, *a.g.e.*, s. 30.

⁷⁴ A. Hujwiri, *a.g.e.*, s. 45.

⁷⁵ A. Hujwiri, *a.g.e.*, s. 49.

⁷⁶ A. Hujwiri, *a.g.e.*, s. 282-283.

هنگامی که هدف وی بیان مقاصد فرقه هاست، زبانش ساده و بی‌پیرایه است. اما هنگامی که به بیان مبنای عرفان می‌پردازد، زبانش در اوج ادبیت قرار می‌گیرد. در مثال‌های یادشده، **سجع‌ها و جناس‌های: افلاس- اقبال، اضطراری- اختیاری، اسم- رسم، آرمید- رمید، یافت- تافت، کدر- گذر، فانی- باقی؛ استعاره: قبضه طبایع و تشبیهات: شراب مودت، کأس محبت؛ در کنار استفاده از اشتقاق متعدد، تضادها و ... سبب زیبایی زبان هجویری شده است.**

نتیجه‌گیری

ارائه تعریفی دقیق از ادبیات و بررسی برخی از آثار مهم عرفانی قرن پنجم و ششم، بر اساس این تعریف، هدف اصلی نگارش این مقاله است. بر این اساس، آثار عرفانی زبان فارسی به سه بخش عرفان محض، ادبیات عرفانی و آثار بینابین تقسیم می‌شوند. آثاری که در آن هدف مستقیم، تولید لذت است و بازی‌های زبانی و پیرایه‌های ادبی، سبب برانگیختگی عاطفه مخاطب می‌گردد، ادبیات عرفانی هستند. برخی از این آثار در زبان فارسی عبارت‌اند از: سوانح احمد غزالی، نوبت سوم کشف‌الاسرار میبدی، عهبر العاشقین و شرح شطحیات روزبهان بقلی، نامه‌ها و تمهیدات عین القضاة همدانی و روح الارواح احمد سمعانی. دسته دیگر آثاری هستند که هدف در آن انتقال معنی و پیام است. هدف نویسنده ایجاد حس لذت نیست بلکه به دلایل مختلف، از جمله خواهش مریدان، کتابی را به رشته تحریر درآورده است. زبان این آثار خالی از هر نوع آرایش زبانی است و به همین سبب، انفعال نفسانی ایجاد نمی‌کند. برخی از این آثار عبارت‌اند از: کنوز الحکمة احمد جام و حالات و سخنان ابوسعید ابو الخیر. اما در میان این آثار، دو اثر هم وجود دارند که زبانشان متغیر است؛ گاه در نهایت آرایش‌های زبانی و ادبی قرار می‌گیرند و گاه به زبانی بسیار ساده و خالی از هر نوع آرایه. این دو اثر عبارت‌اند از: اسرارالتوحید و کشف المحجوب. در این بررسی، تغییر زبان متون عرفانی کاملاً مشهود است. آثار ادبی دوره نخستین (آثار خواجه عبدالله انصاری، سوانح و...) غالباً از صنایع لفظی استفاده کرده‌اند؛ اما به تدریج، این استفاده، جای خود را به تمثیل و مثل داده و سپس در دوره‌های بعد، زبان غالب آثار ادبی-عرفانی، مشحون به صنایع معنوی می‌گردد.

References

- JAM, A., *Kounouz-ul- hikma*, pazoohesgah-e oloum-e ensani va motaleat-e farhangi, Tehran, 1387.
- HERAVI, A., *Tabaghāt-ul- soufieh*, tous, Tehran, 1386.
- BAGLI, R., *Abhar-ul- āsheghin*, anjoman-e tahgigāt-e Irani-e Paris, Paris &Tehran, (1366).
_____, *Sharh-e shathiāt*, tahoori, Tehran, 1374.
- EAGLETON, T., *Pish darāmadi bar nazariye adabi*, markaz, Tehran, 1380.
- EIN –UL- G., *Tamhidāt*, Afif Asiraan, University of Tehran, Tehran, 1341.
_____, *Nāmehā*, Bonyād-e farhang-e Iran, Beyroot, 1362.
- GHANI, G., *Bahs dar āsār va afkār-e Hafiz*, zovvār, Tehran, 1340.
- GHAZZALI, A., *Savāneh*, bonyād-e farhang-e Iran, Tehran, 1359.
- HOUSSEINI, K.S. A., *Tasavvof va erfān*, armaghan, Tehran, 1386.
- HUJWIRI, A., *Kashf-ul- Mahjoob*, Soroosh, Tehran, 1389.
- LOUTF-ULLAH, I. A. S., *Hālāt va sokhanān-e Aboo saeid*, ilyas, St. Petersburg, 1899.
- MEYBODI, A., *Kashf-ul- asrār va oddat-ul- abrār*, Amir kabir, Tehran, 1371.
- MOUHAMMAD, I. M., *asrār-ul- tohid fi magāmāt-e Aboo saeid*, agah, Tehran, 1386.
- POURDARYAIE, S., A.- S., “Adabiāt chist?” *haftomin hamāyesh-e pazooheshhāye zaban va Adabiāt farsi*, 1392.
- RYPKA, J., *Tārikh adabiāt dar Iran*, elmi va farhangi, Tehran, 1385.
- SAJJADI, S. Z., *Moghaddame bar mabāni-e erfān va tasavvof*, samt, Tehran, 1387.
- SAMANI, A., *Rawh-ul- arvāh fi asmā-il- makik-il- fattāh*, elmi va farhangi, Tehran, 1384.
- SARTRE, J.-P., *Adabiāt chist*, niloofar, Tehran, 1388.
- SHAFIEI KADKANI, M. R., *Zabān-e she’r dar nasr-e soufieh*, sokhan, Tehran, 1392.
- ZARRINKOOB, A., *Arzesh-e mirās-e soufieh*, Amir kabir, Tehran, 1387.
_____, *Naghd-e adabi*, Amirkabir, Tehran, 1361.

Araştırma Makalesi <https://doi.org/10.46868/atdd.32> *Original Article*

Âşık Tipi: Nizâmi Gencevî'nin Leyla ve Mecnun Adlı Mesnevisi

Esin Eren Soysal*

ORCID: 0000-0002-9957-3452

Öz

Destan, mesnevi gibi edebî eserlerde olayların bir başkahramanı vardır. Klasik eserlerde dönemin tarzının da etkisiyle kahramanlar belirli kalıp içerisine sokulmaktadır. Konu bu kahramanlar üzerinden anlatılmaktadır. Genelde bu tarz kahramanlar belirli bir tip kalıbına göre yansıtılmaktadır. Tip bazen “veli”, “alp” tipi olurken bazen de “âşık”, “sufi” tipi olabilmektedir. Tip özelliği taşıyan kahramanlar sabit ve basit karakterli kişiler olarak görülmektedir. Toplum değerlerini temsil eden tipler başka bir eserde de karşımıza çıkmakta ve aynı özellikleri taşımaktadır. Bu bağlamdan yola çıkarak çalışmada Nizâmî Gencevî'nin *Leyla ve Mecnun* adlı eserinde “âşık tipi” ele alınmıştır. Eserin temel konusu olan aşk teması göz önünde bulundurularak âşık tipi özellikleri örnekler aracılığıyla yansıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nizâmî Gencevî, Leyli ve Mecnun, tip, âşık tipi

Gönderme Tarihi: 10/07/2020

Kabul Tarihi: 26/12/2020

* Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Yabancı diller Yüksekokulu, Karaman, Türkiye, esineren1336@hotmail.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

SOYSAL, E.E., “Âşık Tipi: Nizâmî Gencevî'nin Leyla ve Mecnun Adlı Mesnevisi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2481-2499.

Âşık Type: Nizami Ganjavi's Masnavi Laili and Majnun

Esin Eren Soysal*

ORCID: 0000-0002-9957-3452

Abstract

Almost every literary work including epic and masnavi has a hero through whom the subject is conveyed. In classical works the hero is put into a certain pattern with the influence of the style of the period. In this respect, heroes are generally told according to a certain type of pattern which can sometimes be a “veli”, “alp” types, as well as “âşık” and “sufi” types. Heroes with these types of character are simple and flat. In this sense, these types, which represent social values, may appear in another work in the same fashion and have the same features. Based on this context, “âşık type” has been discussed in Nizami Ganjavi's book Laili and Majnun. Considering the theme of love, which is the main subject of the work, the type of lovers has been reflected through examples.

Keywords: Nizami Ganjavi, Laili and Majnun, type, âşık type.

Received Date: 10/07/2020

Accepted Date: 26/12/2020

*Doctor, Karamanoglu Mehmetbey University, School of foreign languages, Karaman, Turkey, esineren1336@hotmail.com

You can refer to this article as follows:

SOYSAL, E.E., “Âşık Type: Nizami Ganjavi's Masnavi Laili and Majnun”, *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, p. 2481-2499.

Тип влюбленного: В поэме "Лейли и Меджнун" Низами

Гянджеви

РЕЗЮМЕ

Под влиянием стиля эпохи в классических произведениях герои вводятся в определенную форму. В таких произведениях, как эпос и месневи, есть главный герой событий. Тема обсуждается через этого героя. Обычно такие герои описываются в соответствии с определенным типом шаблона. Эти типы встречаются в произведениях под названиями иногда - "вэли", "альп", а иногда - "ашуг", "суфи". Герои, которые имеют черты этих типов, являются людьми с фиксированным и простым характером. Эти типы, представляющие ценности общества, встречаются и в других произведениях и имеют те же характеристики. Исходя из этого контекста, в исследовании будет рассмотрен тип ашуг Низами Гянджеви в его произведении "Лейла и Меджнун". С учетом темы любви, которая является основной темой работы, характеристики типа ашуга будут отражены с помощью примеров.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Лейла и Меджнун, тип, тип ашуга

Получено: 10/07/2020

Принято: 26/12/2020

Giriş

Edebî eserlerde toplumda rastlanması mümkün olan ve her okuyucunun kafasında belirli özellikler taşıyan karakterler ve tipler yer almaktadır. Karakterler her eserde farklılık gösterirken tipler eserlerde fazla değişime uğramadan belirli kalıplar içerisinde yer almaktadır. Yaşamın her döneminde göze çarpan, çağın özelliklerini taşıyan tipler her eserde aynı görünüşe sahip olmaktadır. Çalışmanın amacı, Nizâmî Gencevî'nin *Leyla ve Mecnun* adlı eserinde âşık tipini ele alarak âşık tipinin nasıl işlendiğini değerlendirmektir. Eserin temel konusu olan aşk teması göz önünde bulundurularak âşık tipi özellikleri metinden örnekler üzerinde betimleyici bir yöntem izlenerek aktarılmaktadır. Söz konusu incelemeye geçmeden önce “tip” hakkında öne sürülen başlıca görüşlere yer verilmekte, *Leyla ve Mecnun* eserindeki bahsi geçen âşık tipi hakkında bilgi sunulmaktadır.

1-Tip

“Tip” kelimesi, Türkçe sözlükte temel anlam olarak “*Aynı cinsten bütün varlıkların veya nesnelerin temel özelliklerini büyük ölçüde kendinde toplayan örnek*” biçiminde tanımlanırken; edebiyat terimi manasıyla “*Hikâye, roman, tiyatro gibi uzun anlatıma dayalı edebî eserlerde kişi kadrosu içinde yer alan ve belli bir düşüncenin, topluluğun zihniyetini ve ideolojinin temsilciliğini yüklenen kişi*” şeklinde ifade edilmektedir.¹ Bu tanımları Tekin de desteklemekte ve tiplerin temsili bir kimliği olduğunu, ait oldukları cins ve gruplardan farklı olduklarını belirtmektedir.²

Kaplan, tiplerin eski çağlara ait eserlerde rastlanan basit ve sabit karakterli kişiler olduklarını ve bu kişilere başka eserlerde de rastlanabileceğini belirtmektedir. Ayrıca bu “tiplerin” toplum değerlerini temsil eden kişiler olduğuna değinmektedir.³ Dolayısıyla eserlerde birçok farklı tip örneğine rastlamak mümkün olmaktadır.

Parlatır tip türlerini şöyle ifade etmektedir:

¹ Türkçe Sözlük, Haz. Şükrü Haluk Akalm, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 2357.

² Mehmet Tekin, *Roman Sanatı*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018, s. 105.

³ Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 3 Tip Tahlilleri Türk Edebiyatında Tipler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s. 9.

“Özellikle eski Türkçe dönemi eserlerinde Türk tarihinin kuruluş ve kurtuluş felsefesini ön planda tutan eserlerde ve yazıtlarda destansı tiplere, dolayısıyla “alp tipi”ne çok rastlanır. Sonraki dönemlerde, özellikle de dini ve tasavvufî edebiyatın gelişmesi ve genişlemesi ile bu kez de “veli tipi”nin yaygınlaştığını söyleyebiliriz. İslam edebiyatının gelişmesi ile 15. Yüzyıldan sonra Türk edebiyatında yeni “tip” örnekleri ortaya çıkmaya başlar “âşık” ve “maşuk” gibi tipler karşımıza çıkar”.⁴

Her çağda toplumun bakış açısına göre yazılan eserlerde tip türü de değişmektedir. Bu durumu Akkuş çalışmasında açıkça ifade etmektedir:

“Tip, belirgin davranışların temsilcisidir. Gerçekte var olan şahsiyetlerin birer yansıması olup, gerçek hayatta yaşamış kişilerin ön plana çıkmış özelliklerinin kendilerinde toplanmasıyla oluşmuş, kurgulanmış ve idealize edilmiş sembollerdir. Bir tipin oluşabilmesi için uzun zaman gereklidir. Bu zaman içerisinde tip, toplumun temel değerlerini üzerinde taşır ve ortaya çıktığı toplumun kültür ve medeniyetini temsil edecek özellikler kazanır. Yüzyıllar boyu oluşan kültür, olgunlaşma sürecinde tipini de yetiştirip, eksik-aksak taraflarını tamamlayıp düzeltir ve olgun şeklini alan tip, toplumun temel değerlerini temsil eder”.⁵

Tipler dönemin özelliklerini yansıttığı gibi aslında yazarın bakış açısını ve görüşünü de bir nebze belli etmektedir:

“Tipler ve kişilikler bir eserin anlaşılmasında, yazarın eseri oluşturduğu dönemi tespit etmede, yazarın yaşadığı çevreyi, inanç özelliklerini ve karakterini öğrenmede araştırmacıya ipucu olabilecek en önemli unsurlardır. Tipler ve kişilikler sadece yazar ile ilgili değil, eserin içerisinde olduğu toplum ve zaman dilimi hakkında da bilgi verir. Bu sebeple bir edebî eseri doğru anlayabilmek için içerisinde barındırdığı tiplerin ve kişiliklerin doğru bir şekilde tespit ve analiz edilmesi gerekmektedir. Klasik şiirin hemen bütün şairleri, şiirlerini tipler ve kişilikler üzerinden kurgulamışlar, metnin asıl mesajını bu unsurlar üzerinden vermişlerdir”.⁶

Lukacs, eserde yer alan kahramanın sadece öz benliğinin toplumdaki nesnel güçlerce belirlendiği zaman ortaya çıktığını, dolayısıyla her tipin sosyal, ekonomik ve

⁴ İsmail Parlatır, *Türk romanında Tipler*, Ekin Yayınevi, Bursa 2019, s. 3.

⁵ Metin Akkuş “Klasik Edebiyatta Tipler”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Talat Sait Halman vd. C. 2, 2006, s. 393-402.

⁶ Erdoğan Uludağ, “Salih Baba Divanında Tipler ve Kişilikler” *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* (Estad), C. 2, S. 2, 2019, s. 915.

tarihi şartların o dönem içindeki odaklaşmasının bir ürünü olduğunu savunmaktadır.⁷ Tip konusu belirli görüşler çerçevesinde değerlendirilmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere çalışmada *Leyla ile Mecnun* eserindeki “âşık tipi” ele alınacağından eser ve yazarı hakkında bilgi vermenin yararlı olacağı düşünülmektedir.

2-Nizâmî Gencevi,

Hekim Cemâluddin Ebû Muhammed İlyas b. Yusuf Nizâmî Gencevi, büyük söz ustalarından ve Fars şiirinin temel taşlarından. *Leyla ve Mecnun* eseri İran’ın önde gelen şairlerinden biri olan Nizâmî Gencevî’ye aittir. Nizâmî Gencevî’nin kaside, gazel, kıt’a ve rubailerden oluşan, 20000 beyit olan bir divanı ve hamse adı altında topladığı, türlü konular hakkında yazdığı ve manzum birer roman olan mesnevileri vardır. Mahzen’ul-Esrâr, Husrev u Şirin, Leyla u Mecnun, Heft Peyker, İskendernâme mesnevileri Nizâmî’nin hamsesinde yer alan mesnevilerdir. Dile fazlasıyla hâkim olan şair, herhangi bir hareketi, duyguyu olduğu gibi ifade etmez. Mecazla, teşbihle veya başka bir edebî sanatla canlılık kazandırır. Şair, Emîr Husrev Dehlevî, Hâcu Kirmanî, Orfî Şîrâzî, Ali Şîr Nevâî gibi birçok şairi etkisi altında bırakmıştır. Hatta bu şairlerden bir kısmı Nizâmî’nin eserlerine nazireler yazmışlardır.⁸

Nizâmî, Firdevsî ve Sa’dî gibi kendine özgü bir üslup oluşturabilmeyi başarmış şairlerdendir. Uygun kelimeleri seçme, özgün terkipleri ortaya çıkarma, her konuda yeni ve beğenilen anlam ve mazmunları meydana getirip kullanma, ayrıntıları tasvir etme, yeni teşbih ve istiareleri kullanma açısından başarılı görülmektedir.⁹

3- Leyla ile Mecnun

Hezec bahrinde yazılmış 4718 beyitlik olan *Leyla ile Mecnun* mesnevisi, dönemin hükümdarı Şîrvânşâh Celâl’ul-Dovle Ahsitan’ın isteği üzerine yazılmıştır.¹⁰ *Leyla ile Mecnun* adlı eserde Peygambere övgü, peygamberin inancı, hikmet, öğüt ve şairin kendi ailesi ile ilgili metinlerin yer aldığı uzun bir giriş bölümünden sonra destanın başlangıcına geçilmektedir. Arap toplumunda, zamanı belli olmayan bir dönemde bir kabile reisinin oğlunun, medresede okurken güzel bir kıza âşık olması,

⁷ Georg Lukacs, *Çağdaş Gerçekçiliğin Anlamı*, (çev. Cevat Çapan), İstanbul 1986, s. 141-142.

⁸ Ahmet Ateş, “Nizâmî Gencevî” İslam Ansiklopedisi, C.9, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 2001, s. 318-326.

⁹ Zebîullâhî Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, C. 1, Nüsha Yayınları, Ankara 2002, s. 230-231.

¹⁰ A. Ateş, *a.g.e.*, s. 318-326.

vuslata dönüşmeyen bu şiddetli aşktan dolayı gencin adının “Mecnun’a çıkması, onun yüzünden ailesinin mağdur ve perişan olması; kızın da gelenek ve göreneklere boyun eğerek ailesi tarafından istemediği bir kişi ile evlendirilmesi, kocasına kendisini teslim etmemesi, kendisini seven erkeğin aşkına sadık kalması; neticede her iki aşığın da ıstırap ve meşakkat dolu bir ömür sürdükten sonra acılar içinde ölmeleri, hikâyenin konusunu teşkil etmektedir.

Hikâye şöyle anlatılmaktadır: “Benî Âmir kabilesi, Arap mülkünün en güzel yerinde yaşamaktadır. Kabilenin reisi, o civarın en mamur vilayetinin, hünerli, erlikte bir benzeri olmayan hâkimidir. Ancak evladı olmamaktadır. Dileğinin gerçekleşmesi için bağışlar verir, fakirlere para dağıtır. Nihayet Allah duasını kabul eder ve ona dilediği gibi bir evlat nasip eder. Babası, oğlunun güzelliğini görür görmez, onun şerefine hazineler saçar. Çocuk on dört günlük olunca “Kays” adını verirler. Her geçen gün güzelliği artan Kays babasının gözünde daha da mükemmel hale gelir, mektep zamanı gelince bir medreseye gönderilir ve orada birçok çocukla arkadaş olur. Bu çocuklar arasında “Leyla” adında bir kız çocuğu da vardır. Kays, Leyla’nın cazibesine kapılır; o da Kays’a karşılık verir. Herkes onlar hakkında konuşmaya başlar. Dedikoduların artmasından dolayı Kays ve Leyla birbirlerine bakmakla yetinirler. Bu aşk durumu Kays’ı perişan bir hale getirir, aşkından ne yapacağını bilemez olunca kendisine “Mecnun” diye seslenirler. O da hal ve davranışlarıyla bu lakabı onaylar hale gelir. Leyla dışında hiçbir şeyden bahsetmek istemez şiirler söyler Leyla Leyla diye dolaşmaya başlar.

Leyla kabilesiyle birlikte Necd dağında oturmaktadır. Mecnun ancak o dağın üzerinde biraz rahatlamaktadır. Oraya gittiğinde neşe içinde olmaktadır. Mecnun Leyla’nın sevgisiyle şiirler okumaktadır.

Leyla ve Mecnun başkalarının fark etmemesi için uzaktan uzağa görüşmeye başlarlar. Zamanla Mecnun’a sevgilisinin yolunu kaparlar. Bu durum onun daha da perişan eder, kim ne söylese söylesin dinlemez hale gelir. Mecnun’un babası onun bu durumuna çok üzülür ve en sonunda Leyla’yı istemeye karar verir. Leyla’nın babasından Leyla’yı gelip ister ancak Leyla’nın babası Mecnun’un delilik alametleri gösterdiğini böyle birine kızını vermek istemediğini belirtir. Mecnun’un babası mecburen eli boş döner. Mecnun’un ailesi bu sevdadan vazgeçmesini ister. Mecnun daha da üzülen evi barkı terk eder, kendini çöllere vurur.

Mecnun'un babası, üzüntü içinde ve elinden bir şey gelmez haldedir. El kaldırıp dua etmediği bir ziyaretgâh bırakmaz. Mecnun'un derdine çare arar. Gitmediği yer kalmaz en sonunda Allah'ın istekleri kabul edeceği Kâbe'ye gider. Oğluna burada biçarelerin derdine derman bulunduğunu belirtir ve burada dertlerinden kurtulacağını anlatır. Ancak Mecnun bu dertten kurtulmak yerine daha çok sarılmak için dua eder. Mecnun'un böyle dua ettiğini gören babası bu derde çare bulunamayacağını anlar. Mecnun'un babası bu aşkın oğlunun gönlünü esir ettiğini, derdine çare bulunamayacağını yakınlarına anlatır. Bu aşk olayı her tarafa yayılır. Leyla bu söylentilere çok üzülür. Her iki âşık perişan hale gelirler.

Bu sırada İbn-i Selam adında bir genç Leyla'yı görür ve hemen âşık olur. Leyla'yı istemeye gider, anne babası kızlarının biraz rahatsız olduğunu iyileşince nikâh kıyabileceklerini söyler.

O diyarda hem zengin hem de kuvvetli olan Nevfel adında biri yaşamaktadır. Bir gün av esnasında Mecnun'u görür. Onun kim olduğunu sorar. Leyla'nın aşkı ile yanıp tutuşan Mecnun olduğunu söylerler. Birlikte yemek yiyip sohbet ederler. Nevfel anlattığı hikâyelerle Mecnun'u biraz sakinletip onları kavuşturacağını vaat eder. Mecnun bunun üzerine biraz rahatlar. Nevfel Mecnun'u kendisiyle birlikte götürür birkaç ay birlikte yaşarlar.

Bir gün Mecnun Nevfel'e vaadini hatırlatır. Mecnun'un sitemi üzerine Nevfel hemen hazırlıklarını yapar, önce Leyla'yı güzellikle ister, kabile kızı vermeyince Nevfel büyük bir güçle saldırır. Harp akşama kadar devam eder. İki düşman güneş batınca istirahata çekilir. Leyla'nın kabilesi çok kalabalık olduğundan Nevfel barış istemekten başka çare göremez. Mecnun için mücadele ettiğini, hazineler feda edeceğini yeter ki Leyla'yı Mecnun'a vermelerini ister, aracı Leyla'nın kabilesine Nevfel'in fikrini anlatır ve düşmanlıktan vazgeçerek barışırlar. Bunun üzerine Mecnun barıştan dolayı Nevfel'e sitem eder. Nevfel de asker ve mühimmat yetersizliğinden dolayı barış istemek zorunda kaldığını bunun harp hilesi olduğunu belirtir. Nevfel ikinci defa Leyla'nın kabilesine saldırır ve nihayet Nevfel savaşı kazanır vurur, kırar ve birçok kişiyi esir eder. Leyla'yı getirmelerini ister. Leyla'nın babası kızı için her türlü eziyete işkenceye razı olduğunu ancak Mecnun'a kızını vermektense öldürmeyi seçtiğini bildirince Nevfel, Leyla'yı istemekten vazgeçer ve geri döner.

Mecnun bu durumdan çok incinir ve yine çöllere gider, izini kaybettirir. Çöllerde virane dolaşır birtakım olaylar yaşar. Bu esnada İbn-i Selam gelerek kendisine verilen sözün yerine getirilmesini ister. Beraberinde getirdiği hediyelerle Leyla'nın ana babasını yumuşatacağını ümit eder. Bir haberciyle Rum, Çin ve Taif'ten getirilmiş çok kıymetli hediyelerle Leyla'nın evine gelir. Hediyeleri teslim eder ve Leyla'nın babası hazırlığa başlar, her tarafı süsler, damat ve arkadaşlarını ziyafete davet eder. Nikâhı kıyarlar. İbn-i Selâm, Leyla'yı alıp götürür.

İbn-i Selâm Leyla'yı ürkütmemek için birkaç gün bekler, Leyla'ya yaklaşmak istediğinde Leyla ona bir tokat atar ve her ne olursa olsun ona ait olamayacağını bildirir. İbn-i Selam Leyla'yı çok sevdiğinden eşi olmasa bile yanında olmasına bile razı olduğundan Leyla'yı yalnızca görmekle yetinir. Leyla aşkından o kadar acı çekmektedir ki sabrı tükenmiştir ve artık gizli aşkını ne eşinden ne de babasından saklamaktadır.

Mecnun yalnız ve kimsesiz dolaşmaktayken yanına deveye binmiş biri gelir ve Leyla'nın evlendiği haberini verir. Mecnun bu haberi alınca kahrolur kendini yerden yere vurur, onun vefasızlığı ile ilgili beyitler okur.

Mecnun'dan ümidini kesen babası yaşlanır güçten düşer. Artık oğlunun iyileşmeyeceğini bilir. Ancak ölmeden oğlunu son kez görmek için oğlunu her yerde arar ve bir gün rastladığı bir kişiden oğlunun mağarada olduğunu öğrenir. Birkaç gün yol aldıktan sonra oraya varır. Oğlunu görünce yüreği paramparça olur, yanına yaklaşır ancak Mecnun babasını tanımaz sen kimsin benden ne istiyorsun der. Babası “ben senin babanım” deyince babasına sarılır hasret giderirler. Oğlunun artık düzelmeyeceğine inanan baba oğluyla vedalaşır ve geri döner.

Bir sabah bir avcı Mecnun'a rastlar ve babasının öldüğünü söyler. Mecnun bu kötü habere kahrolur, hemen babasının mezarına koşar, ağlar, sonra Necd dağına geri döner.

Güneşli bir günde çok acı çeken Mecnun, Necd dağında iken bir atlı gelir ve Leyla'dan haber getirdiğini söyler. Mecnun hemen mektubu alır ve okur. Leyla basının öldüğünü kendisine hiç ihanet etmediğini yazmaktadır. Mecnun çok sevinir hemen bir mektup yazmak ister ama kâğıt kalemi yoktur. Gelen haberci hemen kalem kâğıt verir ve mektubu yazmaya başlar. Haberci mektubu alır ve Leyla'ya götürür, Leyla ağlayarak mektubu okur.

Mecnun'un Selim Amiri adında bir dayısı vardır. Dayısı yeğeninin durumuna çok üzülür, ara sıra onu ziyarete gelir yiyecek ve giyecek getirir. Yine bir gelişinde annesinin çok üzüldüğünü, kendisini merak ettiğini söyler. Mecnun annesini ziyarete gelir. Annesi yalvarır kalması için ama Mecnun yine çöllerde kaybolur gider. Annesi oğlundan ümidi keser ve kısa bir zaman sonra vefat eder. Mecnun bu haberi alınca feryat figan ağlar kahrolur.

Leyla ise; Mecnun'un mektubunu aldıktan sonra onun sözlerine çok üzülür ve iyici sıkıntı içine düşer. Kendini zindanda gibi hisseder. Bir gün eşi evde yokken dışarı çıkar ve yol üstünde Mecnun'u tanıyan birini görmek ümidiyle bekler. Kendisine mektup getiren ihtiyara denk gelir ve Mecnun'u kendisine getirmesini söyler. İhtiyar gidip Mecnun'u bulur ve Leyla'nın bir hürmalıkta kendisiyle konuşmak istediğini söyler yanında getirdiği kıyafetleri giydirir ve alıp götürür.

Leyla kararlaştırılan yere gelir ve Mecnun'u uzaktan görür daha fazla yaklaşamaz ve mecnundan birkaç beyit okumasını ister ve mecnun bunun üzerine bir şiir okur ve sahra yolunu tutar. Artık Mecnun'un aşkı ilahi bir aşka dönüşmüştür. Leyla'nın varlığı onun için hiçbir anlam ifade etmemektedir. Bunu anlayan Leyla inleye inleye orayı terk eder ve evine gider.

Leyla'nın eşi çektiği mihnet yüzünden hastalanır ve kısa bir zaman sonra ölür. Leyla muradına eremeden ölüp giden kocasına acır. Kocasını için feryat ederken gizlice aşkı Mecnun için de ağlar yakınır. Leyla adet gereği iki sene evde oturur. Ne kimse onu görür ne de o kimseyi görür. Kaderi ile baş başa kalır. Bir müddet sonra Leyla hastalanır annesini çağırır vasiyetini yapar ve ölür. Mecnun Leyla'nın öldüğünü duyunca çok acı çeker feryat figan gözyaşları döker. Herkesin yüreği burkulur Mecnun'un çektiği acılara dayanamazlar. Mecnun Leyla'nın mezarından başka bir yere gitmez olur. Orada yaşar orada vakit geçirir. O kadar çok ağlar ki harap ve bitap bir hale gelir. Mezarın üzerinde sonsuz uykusuna dalar. Halk daha sonra Mecnun'u da oraya defneder.”

5- Âşık tipi

İki aşığın kavuşamadığı ve çok çile çektiği *Leyla ile Mecnun* hikâyesinde öne çıkan tip örneklerinden biri “âşık tipi”dir. Tasavvuf edebiyatında aşk insan vasıtasıyla Tanrı'ya ulaşmanın bir yolu olarak değerlendirilmektedir. Bu hikâyede de insana olan aşkın tanrıya olan aşka nasıl dönüştüğü açıkça görülmektedir. Bu bağlamda öncelikle

çalışmanın bu kısmında “âşk” ve “âşık” kelimeleri ele alınarak metinden örneklerle “âşık tipi” incelenecektir.

Uludağ, aşkı “*müfrit mahabbet, aşırı sevgi, sevginin son mertebesi, sevginin insanı tam olarak hükmü altına alması, varlığın aslı ve yaratılış sebebi*” şeklinde tanımlamaktadır, ayrıca Sûfiler’e göre “aşk” kavramını belirterek ve sevginin derecelerini şöyle sıralamaktadır:

- 1- Meveddet: sevgi sebebiyle kalbin özlem içinde bulunması
- 2- Heva: sürekli olarak salike gözyaşı döktüren sevda
- 3- Hillet: Sevgilinin sevgisiyle sermest olmak, tam dostluk
- 4- Mahabbet: kötü huylardan arınma ve güzel huylarla donanma suretiyle sevgiliyle layık olmak ve yaklaşmak
- 5- Şağaf: kalbi parçalayan ve yakan ateşli sevgili
- 6- Hüyam: Sevdalığı çıldırtan sevgi, sevgi çılgınlığı, çılgınca sevme, sevgilinin kulu, kölesi olma
- 7- Valeh: Dostun ve yârin güzelliğini seyrederken sevgi şarabıyla kendinden geçme, sevgi şarabını kana kana içme
- 8- Aşk: Sevenin sevgilisinde kendisini yok etmesi; aşkın yok sadece maşukun var olması, her şeyin ondan ibaret olması hali. ¹¹

Şentürk şairi de bir âşık olarak görmektedir:

“Eski şiir geleneğinde “sevgili” tipinin yanı sıra şiirin merkez ve temelini oluşturan diğer tip âşık olup bu aynı zamanda şairin kendisidir. Şiir yazmak için kalemi eline alan her şair, kendisini mecnun gibi çöllerde dolaşan, yeme içmeden kesildiği için kaburgaları sayılacak kadar zayıflamış, dünya ile bütün bağlarını kesmiş hatta ölmüş olarak tasvir eder”. ¹²

Aşkı mecazi ve ilahi olarak tanımlayan Karataş, Leyla aşkıyla Mevlaya varma örneğini vererek ilahi aşka mecazi aşkla ulaşılabilirliğini belirtmiş ve aşkı şöyle değerlendirmiştir:

¹¹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul 1999, s. 59.

¹² Ahmet Atilla Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, Osdam, İstanbul 2016, s. 372.

“Aşk çileli bir yol: yakıcı bir ateştir. Aşkın Mebde’ ve menşei, evi olan gönül gam, keder, sitem-i yar ile harap olmayınca dünyanın en güzel hazinesi olan aşk ortaya çıkmaz. En kıymetli hazineler harabe yerlerde gizlidir. Aşk hazinesinin zuhuru için gönlün harap olması gerekir”.¹³

Leyla’dan Mevla’ya ulaşan Leyla ve Mecnun kahramanları âşıklık özelliklerini tam anlamıyla taşımaktadır. Eserde Leyla ve Mecnun kahramanları birçok yerde çeşitli özellikleri ön plana çıkarılarak tasvir edilmektedir.

“Henüz saf kalmıştı o güzel dilber, kemali olmuştu dillerde ezber

Cemali ay gibi, süt ışıklıydı, boyu servi gibi yaraşıklıydı.

Gamze hançerini çekseydi eğer, bin sene deşerdi o nazlı dilber

Ahu gözlerini süzseydi bir an, yanıp mahvolurdu bütün bir cihan.

Arap ayı gibi sıfatı vardı, Acem Türk’ü gibi gönül avlardı.

Saçları geceydi, cemali bir bağ, sanki kara karga tutmuştu çırağ.

Lale bezenmişti püstecik ağzı, şeker dudaklıydı o eller kızı.

Ne kadar istesen şeker kırardı, yalnız şeker değil, leşker kırardı.

Koynunda beslerdi kızı güzeller, Severdi, okşardı onu ak eller

Dünyanın hayali bir dilberiydi, gençlik destanının şah eseriymi. ”¹⁴

“Murat destanının ilk sahifesi, güzellik mülkünün baş serkerdesi,

Yedi yıldız gibi güzel cemalli, o gökler duruşlu, gökler celalli,

Güzel cemaline ay haset çeken, hüsnüyle servin de bağırını söken,

Umudu, korkuyu mars koyan hüner, o aydan, güneşten irs alan dilber,

O putperestlerin secde mihrabı, o saray kandili, Gülşen gül-abı,

Aşkın yatağına, nazına bir yar, hem hazine olan, hem hazinedear

Hüsnün, güzelliğin ziynet mayası, şeker dillilerin naz sermayesi.”¹⁵

¹³ Turan Karataş, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s. 53-54.

¹⁴ Nizâmi Gencevî, *Leyla ile Mecnun*, (çev Samed Vurgun), Zengin Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 70.

¹⁵ N. Gencevî, a.g.e., 2019, s. 108-109.

Eserde yukarıda verilen beyitler gibi birçok beyitte Leyla'nın gözü, kaş, saç, boyu çeşitli öğelere benzetilerek tasvir edilerek ve Mecnun'un etkilenmesine neden olan eşsiz güzelliği betimlenmektedir. Gözü ceylanın gözüne, yüzü Arap ayna, boyu serviye, saçları geceye benzetilmiş, tatlı dilli, nazlı, cilveli bir dilber şeklinde anlatılmaktadır.

Pala, aşkı “*Sevgiliye ait bir özellik, bir bakış, bir söz vs. aşk için sarhoşluk nedeni*” olarak tanımlayarak âşık kişideki fedakârlıkları belirtir:

*“Âşık bunları düşündükçe kendinden geçer. Canını sevgilisine verecek kadar cömerttir. Sözünde durur ve sadıktır. Sevgiliden gelen her türlü eziyete katlanır. Sevgiliden ayrı kalmak âşık için ölümdür. Âşık sevgilisinden başka talih, felek, ağyar, zaman vs.den de zulüm gören kişidir. Bu zulüm karşısında sabahlara dek ağlar, gözüne uyku girmez. Yakasını yırtar, kan yutar, içine kan oturur, deniz gibi coşar, aldatılır, oyuncak gibi oynanır, yaralanır, hastalanır, aklını yitirir. Onun sıfatları bitip tükenmek bilmez. Birkaçı söyle sayılabilir: Sabırsız, yüreği kanla dolu, gözü kan ağlar, çaresiz, mest, güçsüz, zayıf, ayağı bağlı, esir gözü yaşlı”.*¹⁶

Leyla ile Mecnun eserinde “âşık tipi”nin bütün özelliklerini taşıyan aşkı için bütün hayatından vazgeçen mecnun birçok yerde bu şekilde tasvir edilmektedir. Şiirler okuyan, sevgilisine kavuşmak isteyip ona kavuşamayan, üstü başı paramparça bir halde çöllerde dolaşan bir âşıktır. Aşk, Kays adlı kahramanı mecnun eder, başkalarının ne söylediğini ne düşündüğünü artık umursamaz olur sadece aşkı, Leyla'yı, düşünmektedir.

“Âşıklık olalı Kays'ın murazı, aşkın kemendine geçti boğazı

Bir kalp avcısıydı Kays'ın nigarı, uçup dağılmıştı sabrı, kararı.

Bazen ortalıkta olsa da sohbet, yakardı kalbini yine de mihnet.

Bir gün dert elinden yoruldu yürek, tuluklar yırtıldı, yıkıldı eşek.

Sevgiden habersiz adamlar ki var, onu mecnun diye çağırırlardı.

*Biçare Kays ise çaresiz kaldı, bu “mecnun” sözünü üstüne aldı.”*¹⁷

¹⁶ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998, s. 41.

¹⁷N. Gencevî, a.g.e., 2019, s.76.

“Yürek parçalardı onun nağmesi, âşıklar sesiydi Mecnun’un sesi.

Gezerken ardınca bağırlardı, “Mecnun! Mecnun! Diye çağırırlardı.

O da bu teneden gamlar yiyerek, perişan gezerdi divaneler tek.

O eşek sürerdi zayıf boyunla, eşeği de gitti, ip de onunla

Öz kalbini bölüp benzetti nara ki Leyla söylesin “ey kalbi para”

Çalıştı, sırrını bilmesin eller, lakin kalp oduna kim dözebilir?

Beynine sıçradı kalbinin kanı, aşığın derdini yüzünden tanı

O yar derdindeydi, odan yar uzak O, gam içindeydi, gamküsar uzak

Gözüne şem gibi uyku gelmezdi g ece de gündüz de o dinlenmezdi.”¹⁸

“Kendisini görenler Lâhavle okuyarak yanından uzaklaşıyorlardı. Deli gibi mahalle mahalle dolaşiyor. Leyla Leyla diye sevgilisini çağırıyordu. İhrâmı yırtımlı, baş açık melamet mahallesine düşmüştü. İyiyi kötüyü artık ayırt edemiyordu. O insanların varlığından bile bihaberdi”¹⁹

Leyla'nın kabilesi tarafından Mecnun istenmemekte âşıklığın verdiği divanelik onları rahatsız etmektedir.

“Filan çölde divane bir genç, bizim yurdumuzun şerefini incitecek hareketlerde bulunuyor, dediler. Her gün arkasına köpek gibi birkaç kişi takmış; başı açık yalın ayak bizim diyarımıza geliyor. Çeşme başına toplanan halk arasında yeis ve ıstırap içinde gâh raks ediyor, gâh eğilip yerleri öpüyor.”²⁰

Bell için aşk *“boş ve meşgalesiz bir kalbin işidir; bir çılgınlık halidir, çok büyük acılara ve ölüme sebebiyet verir. Bazılarına göre melankoliye benzeyen bir tür zihin bozukluğudur”²¹* Her iki âşık da birbirinden başka şey düşünmez olur. Yemeden içmeden kesilir. Tek düşünceleri sevgiliye kavuşmaktır ama imkânsız olduğunu bildiklerinden sadece yürek yakıcı aşkları ile avunup ölümün gelmesini beklerler.

¹⁸ N.Gencevî, *a.g.e.*, ,2019, s.77.

¹⁹ Nizâmi Gencevî, *Leyla ile Mecnun*, (çev Ali Nihat Tarlan), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1965, s. 68-69.

²⁰ N. Gencevî, *a.g.e.*, 1965, s.76.

²¹ Joseph Norment Bell, *İslam'da Aşk Tasavvuru-Hanbelilik Örneği*, İnsan Yayınları, İstanbul 2010, s. 59.

“Leyla bir ah çekti, görüp mecnun ’u mecnun ’da feryatla çağırıdı onu.

Leyla yıldız gibi çadırda tekti, mecnun sanki perde tutan felekti

Leyla duvağını yüzünden açtı, mecnun sitem edip dertten söz açtı

Leyla çeng tutmuştu bağı başında, mecnun rübab gibi eli başında

Leyla seher gibi ışıklanırdı mecnun da şem gibi gamdan yanardı

Leyla bağ içinde güzel bir bağdı, mecnun dağ üstünde büyük bir dağdı

Leyla yaranmıştı ay gibi parlak, mecnun ipek gibi karaydı ancak”²²

“Mecnun ’u boğmuştu kan dalgaları, Leyla o yazığı anar mı bari?

Mecnun ’un bağırını yandırır elem, Leyla hangi kalbe su serper dem?

Mecnun ’un kalbini delmiş ok, diken, Leyla ne naz ile yatar, göresen?

Mecnun bin ah çekip ağlıyor burada, Leyla nice şadlık arar orada?

Mecnun dert içinde, dağ içindedir, Leyla hangi bahar, bağ içindedir

Mecnun gam zinciri vurmuş özüne, Leyla gülümsüyor kimin yüzüne?

Mecnun ’un yüreği ürkmüş hicrandan, Leyla ’nın hayali nedir bu zaman?”²³

“Ayağım ettiyse dün böyle günah, bugün baş koymuşum ayağına ah!

Size ok attıysa bu sınımış elim, şimdi zincirlidir o da güzelim.

O zaman bir günah ettiyse meğer yeter bu çektiğim ağır cezalar

Kıyma ki bu türlü zelil olam ben, bir defa canımı çıkar bedenden

Senden özgesine yürek meyletse yürek gel, beni haç gibi çarmıhlara çek

Ey vefasızlığı vefadan parlak hatadır yanında hatasız olmak

Karşında hatasız bekleyip bu dem özümü hataya duçar ederem.

²² N.Gencevî, *a.g.e.*, 2019, s. 81.

²³ N. Gencevî, *a.g.e.*, 2019, s. 120.

Belki vefa görem bu yolla senden ya da attığın ok geçe sinemden”²⁴

Her iki sevgili aşk acısını tadarlar, aşk için her türlü cefayı çekmeye hazırdırlar. Söz konusu “âşık tipi” özelliklerini taşımakta ve yaşatmaktadırlar. Çektikleri aşk acısını herkese de yansıtmakta ve başkalarının yüreklerini de dağlamaktadırlar.

²⁴ N.Gencevî, , a.g.e.,2019, s.158.

Sonuç

Mevcut çalışmada, klasik İnan edebiyatının önemli şairlerinden Nizâmî Gencevî'nin *Leyla ile Mecnun* adlı mesnevisindeki “âşık tipi” ele alınmıştır. Toplumda ayırt edici özelliğe sahip belirli bir zümreyi temsil eden eserlerdeki tip örneklerinden yola çıkarak “âşık tipi” değerlendirilmiştir. Âşık tipinin vurgun, bitap, biçare, kendinden geçen, sadece sevdiğini düşünen portresi bu eserde açıkça görülmüştür.

“Âşık tipi” hem Leyla hem de Mecnun üzerinden değerlendirilmiş, Leyla aşkını daha çok içine atarak gizli gizli acılar çekerek yaşarken Mecnun çöllerde dolaşp herkese aşkını anlatarak, şiirler söyleyerek ifade etmiştir. Toplumun belirlediği kadın erkek konumu bakımından da bakılacak olursa eserde Leyla aşkını en yakınlarına bile söylemezken; Mecnun yoldan geçen tanımadığı birine hatta insan dışındaki canlılara da itiraf etmiş, duygularını cesurca yaşamıştır. Bu aşk hikâyesinde de sevgililer kavuşamamış, yaşadıkları aşk ilahî aşka dönüşmüştür. Tasavvuftaki mecazi aşktan ilahi aşka dönüş bu eserde görülebilmektedir.

Kaynaklar

AKKUŞ, M., “Klasik Edebiyatta Tipler”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Talat Sait Halman vd. C: 2, 2006, s. 393-402.

ATEŞ A., “Nizâmî Gencevî” İslam Ansiklopedisi, C.9, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Eskişehir 2001.

BELL, J. N., *İslam’da Aşk Tasavvuru-Hanbelîlik Örneği*, İnsan Yayınları, İstanbul 2010.

GENCEVÎ, N., *Leyla ile Mecnun* (çev Samed Vurgun), Zengin Yayıncılık, İstanbul 2019.

GENCEVÎ, N., *Leyla ile Mecnun*, (çev Ali Nihat Tarlan), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1965.

KAPLAN, M., *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 3 Tip Tahlilleri Türk Edebiyatında Tipler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.

KARATAŞ, T., *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.

LUKACS, G., *Çağdaş Gerçekçiliğin Anlamı*, (çev. Cevat Çapan), İstanbul 1986.

PALA, İ., *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998.

PARLATIR, İ., *Türk romanında Tipler*, Ekin Yayınevi, Bursa 2019.

SAFÂ, Z., *İran Edebiyat Tarihi* (çev Hasan Almaz), C. 1, Nüsha Yayınları, Ankara 2002.

ŞENTÜRK, A. A., *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, Osdam, İstanbul 2016.

TEKİN, M., *Roman Sanatı*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

Türkçe Sözlük, (Haz. Şükrü Haluk Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

ULUDAĞ, E., “Salih Baba Divanında Tipler ve Kişilikler”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi (Estad)*, C. 2, S. 2, Ağustos 2019, s. 912-987.

ULUDAĞ, S., *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul 1999.

Araştırma Makalesi <https://doi.org/10.46868/atdd.56> *Original Article*

Cevdet Bey ve Oğulları Romanında Kadın

Edanur Sancak*

ORCID:2002-2000-3220-0420

Öz

Orhan Pamuk'un 1970'li yıllarda yazmış olmasına karşın yayımlanmak için 1982 yılına kadar bekleyen romanı *Cevdet Bey ve Oğulları*, onun ilk eseri olmasının yanında, ilerleyen yıllarda kaleme aldığı romanlardan biçim açısından daha farklı yollar denediği bir çalışmadır. Gerek bireysel gerek toplumsal konuları ele alışıta olsun "öteki" olgusuna Orhan Pamuk'un romanlarında çok sık rastlanır. Orhan Pamuk romanlarında yoğun bir şekilde "öteki" kavramı üzerinde durur. Hatta çoğu romanının çatışma ve karmaşık unsurlarını bir araya getiren dinamik "öteki" anlatısıdır. Bu çalışmada da önce romandaki öteki "kadın" olgusu hakkında kısa ve genel bir açıklamaya gidilmiş, sonrasında bu olgunun, yani "kadın" olgusunun, *Cevdet Bey ve Oğulları* romanında yer alan Işıkçı ailesinin üç neslini de temsil eden kahramanlarındaki duygu, düşünce, tutum ve davranışları üzerindeki davranışsal boyutları ve etkileri irdelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Roman, Öteki, Birey, Toplum

Gönderme Tarihi: 30/11/2020

Kabul Tarihi:29/12/2020

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Aydın Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye, edasancak12@outlook.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

SANCAK, E., "Cevdet Bey ve Oğulları Romanında Kadın", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2500-2516.

Woman in the Novel of Cevdet Bey ve Oğulları

Edanur Sancak*

ORCID:2002-2000-3220-0420

Abstract

Orhan Pamuk's novel *Cevdet Bey ve Oğulları*, though it was written in the 1970s but it could only be published in 1982, beside being his first work, it is also different in terms of format compared to the novels he had written in later years. Whether dealing with individual or social issues, the phenomenon of "the other" is very common in Orhan Pamuk's novels. Orhan Pamuk dwells on the concept of "the other" in his novels intensionally. In fact, it must be said that "the other" is the dynamic which provides the factor of plot and conflict in his many novels. In this study, initially a brief and general description of the other "woman" phenomenon is given. Later on, the impact and extent of the phenomenon of "woman" on the three generations of Işıkçı family's feelings, thoughts attitudes and behaviours in *Cevdet Bey ve Oğulları* have been analysed.

Keywords: Woman, Novel, Other, Individual, Society

Received Date: 30/11/2020

Accepted Date: 29/12/2020

* Master, Istanbul Aydın University Department of Turkish language and literature Istanbul, Turkey, edasancak12@outlook.com

You can refer to this article as follows:

SANCAK, E., 'Woman in the Novel of Cevdet Bey ve Oğulları', *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, p. 2500-2516.

Женщина в романе Орхана Памука «Джевдет-бей и сыновья»

Резюме

Роман Орхана Памука был написан в 1970-х годах, «Джевдет-бей и сыновья», ожидавшая публикации до 1982 года, представляет собой произведение, в котором он пробовал разные способы с точки зрения формы, чем романы, которые он написал в последующие годы. Орхан Памук в своих романах уделяет большое внимание понятию «другой». Это даже динамичный «другой» рассказ, который объединяет конфликт и сложные элементы большинства романов. В этом исследовании сначала было дано краткое и общее объяснение феномена «женщина» в романе, а затем были даны чувства, мысли и отношения героев этого феномена, а именно феномен «женщина», представляющий все три поколения семьи Ишикчи в романе.

Ключевые слова: Женщина, Роман, Другой, Человек, Общество

Получено: 30/11/2020

Принято: 29/12/2020

Giriş

Orhan Pamuk'un şöhreti 1982 yılında yayımladığı “Karanlık ve Işık” romanıyla başlar. Romanın adı daha sonra “Cevdet Bey ve Oğulları” olarak değiştirilir. Orhan Pamuk ilk romanı ile 1979 Milliyet Roman Ödülünü, Mehmet Eroğlu ile paylaşır. Orhan Pamuk bu romanda, Işıkçı ailesinin üç nesil aile fertlerinin hayatını anlatırken, Osmanlı'nın yıkılışından Cumhuriyetin ilk dönemi ve 1970 Türkiye'sini bu aile etrafında anlatır. Orhan Pamuk kendi ailesinden esinlenerek bu romanı kaleme almıştır.

Kısaca değinecek olursak Tanzimat romanında kadın, görücü usulü evlilik, kadının eğitimdeki yerinin az olması ve meslek sahibi olamayışıyla ilgili konular işlenmiştir. Kadını bir bütün olarak, kendi benliğiyle ailenin parçası olarak görüp, onun bir birey olarak kabul edilmesine pek rastlanmamıştır. İdeal eş, iyi anne rolü Müslüman Türk kadınlarından seçilirken; kötü kadın tipi ise genellikle ya gayrimüslim ya da kötü yola düşmüş kadınlar arasından seçilmiştir.

Servet-i Fünun romancıları ise kadını birey olarak yansıtmışlardır. Kadının iç dünyasına açılan; duygu ve düşüncelerine önem vermişlerdir. Aşk-ı Memnu romanının kahramanı Bihter ile Eylül romanındaki Suat'ın duyguları ve aşkları Servet-i Fünun dönemindeki kadının yerine (ama aynı zamanda bir ceza hususuna da) örnektir.

Cumhuriyet'in kurulmasıyla birçok toplumsal gelişme olmuştur. Batılılaşma yolundaki sürecimizin bu ivmesinde modernleşme süreci eğitimde ve sosyal yaşamda kendisini göstermiştir. Cumhuriyet dönemi romanlarında kadın, iyi eğitim görmüş, erkeklerle ilişkileri daha özgür fakat geleneklere bağlılıklarından vazgeçmemiş şekliyle sunulur. Tanpınar'ın Huzur romanında anlattığı “Nuran” bunun öne çıkan örneklerindedir.

Cevdet Bey ve Oğulları romanında da Abdülhamit döneminde yaşayan Cevdet Bey'in eş seçimi, ideal eş adayını bir paşanın kızı olarak Nigan Hanım'dır. Cevdet Bey ile nişanlı olan Nigan Hanım'ı, Cevdet Bey'in düşünceleriyle ideal eş olarak görürüz. Cevdet Bey'e göre Nigan Hanım sonuçta bir paşa kızıdır ve Müslümandır. Döneminin iyi eş rolü olarak Nigan Hanım'ı görürken Nusret'in sevgilisi Mari, gayrimüslim ve

Türk olmadığı için Cevdet Bey'in düşüncelerinde kötü, düşkün kadın tipidir. Orhan Pamuk, bu iki tiplere ile dönemin kadın anlayışını yansıtmıştır.

“Cevdet Bey ve Oğulları’nda kendi ailem ve hayatımdan pek çok şey var: Benim dedem de bir zamanlar demiryolu inşa etmişti, Nişantaşı’nda oturdu, eski taş bir evden, daha sonra Pamuk Apartmanı adını alacak bir binaya taşınmışlar, o apartmanı kendileri yapmışlardı. Gene benim büyükannem, amcalar, halam da romanda bir benzeri anlatılan bir aile apartmanında oturlardı. Benim ailemde Cevdet Bey’in aksine tüccarlar, dükkân sahipleri yoktu hiç. Aile hayatının ayrıntıları, Kurban Bayramı’nda yenen öğle yemekleri, Beyoğlu’na gitmek, Maçka’ya yürümek, pazar günleri çocukları arabaya doldurup Boğaz’a gezmeye gitmek ve kavga etmek, aile içi çekişmeler, çevreyle, komşularla olan ilişkiler, bunlar kendi ailemdendir.¹

Roman üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Cevdet Bey’in Nigân Hanım ile evlenmeye hazırlanıp yeni ev baktığı süreç anlatılır. İkinci Bölümde, Cevdet Bey’in iki oğlu ve iki gelini ile Nişantaşı’nda konaktaki aile yaşantısı söz konusudur. Üçüncü bölümde ise konaktan apartman hayatına geçen ailenin kalan üyeleri, torunların yaşantısı anlatılır. Romanda üç kuşak çevresinde 1905’ten 1970’e kadar olan dönemin sosyal yaşamı aktarılır. Roman Cevdet Bey’in tüccarlığı, ağabeyi Nusret ile çatışmaları, Şükrü Paşa’nın kızı Nigân Hanım ile nişanlanması ile başlar. Cevdet Bey, Nişantaşı’nda bir konak satın alarak hayalindeki batılı aileyi bu konakta kurmak ister. Romanın ikinci bölümünde Nigân Hanım ile evlenmiş, bu evlilikten Osman, Refik ve Ayşe adlarında çocukları olmuştur. Romanın bu bölümünde aile, iki gelini Nermin ve Perihan ile beraber konakta hep birlikte yaşarlar. Cevdet Bey’in ölümünden sonra Refik, hayalleri peşinde aylarca kendisi gibi mühendis arkadaşı Ömer’in yanından Kemah’tan dönmez. Osman, babasının kurduğu şirket işleriyle ilgilenir. Ayşe ise İsviçre’ye eğitim için gönderilmiştir. Romanın son bölümünde ise yıkılan konağın yerine apartman yapılmıştır. Romanın son bölümünde değişen İstanbul- Nişantaşı hayatı ve burjuva aile yaşantısı verilmiştir. Refik’in oğlu Ahmet apartmanın çatı katında, Osman, karısı Perihan, çocukları ve Nigân Hanım ayrı katlarda hayatlarına devam etmektedir. Romanın sonunda da Nigân Hanım vefat eder.

1. Evlilik ve Kadın

¹ Orhan Pamuk, *Cevdet Bey ve Oğulları*, Karacan Yayınları, İstanbul 1982, s. 129-130.

Cevdet Bey, ağabeyi Nusret'in hastalandığını, ağabeyinin Ermeni sevgilisi Mari Çuhacıyan'dan gelen mektupla öğrenir. Cevdet Bey, ağabeyi Nusret'in Hıristiyan ve tiyatrocu bir kadın ile birlikte yaşamasına şaşırır. Cevdet Bey, üç kez yüzünü gördüğü Şükrü Paşa'nın kızı Nigân Hanım ile evlilik hazırlıkları yapmaktadır. Nusret'in Cevdet Bey'e nişanlıni kaç kez gördün sorusu üzerine Cevdet Bey sevmek ve evlilik konusu için kadın seçimini düşünür. Cevdet Bey'in evlenilecek kadın ve evlenilmeyecek kadın tutumu burada karşımıza çıkmaktadır. Cevdet Bey'in kadına bakış açısı, mesleği ve inancı doğrultusundadır.

"Ağabeyiyle birlikte Ermeni kadının da gülüp gülmediğini düşündü. "Evet, belki şirin ve ilginç bir kadın, ama ona hayran değilim tabii!" diye mırıldandı. "Bunu nasıl söyledi? Bu artık utanmazlık! Ama ben o kadına hayran olamam. Çünkü en sonunda o kadın bir aile kadını değil, bir tiyatrocu o... Her akşam yüzlerce göz onu seyrediyor. Doktor nasıl elini öptü? Böyle bir şeyi nasıl yapıyorlar? Eğiliyorlar, uzanıyorlar, kadının elini öpüyorlar, sonra, her zamanki sakin, neşeli halleriyle durmayı başarıyorlar. Çünkü onlar bizim gibi değil."²

Cevdet Bey, evlenebileceği kadının, paşanın kızı olmasını yeğliyor. Cevdet Bey, Batılı, ecnebi kadın ile değil kendi memleketinden soylu bir kız ile evlenebileceğini vurguluyor. Kadın ve evlilik düşüncesini burada görüyoruz.

"Cevdet Bey az önceki sözlerini düzeltme gereğini bir daha duydu: "Bu dediklerini anlayamıyorum. Ama sana şunu tekrarlayayım. Ben Şükrü Paşa'nın kızını parası var, ya da yok diye almıyorum!"

"Ama bir paşa kızını da tercih ediyorsun! Bakma öyle. Bu ayıp bir şey değil. Asıl doğru olan budur. Sen iyi bir aile, iyi yetişmiş bir kız istiyorsun. Bu da şimdi paşalarda, saray çevresinde bulunuyor. Onlar da biraz parası olan birini istiyorlar, seni de uygun gördüler."³

Cevdet Bey'in kayınpederi Şükrü Paşa'nın iki tane eşi olduğunu Cevdet Bey ile konuşmasından anlıyoruz. Şükrü Paşa da kadınları güzelliği yönünden ve evi çekip çeviren zeki kadın olarak tasnif eder. Abdülhamit dönemi olan bu evlilik hayatı dönemi yansıtıyor olabilir.

² O. Pamuk, a.g.e., s. 32.

³ O. Pamuk, a.g.e., s. 43- 44.

"Evet, bizim küçük oğlan biraz böyle saftır. Ne saklayayım, oğullarımın annesi güzel olmasına güzeldi, ama biraz kalın kafalıydı. Kızların annesi zekidir. Bu konağı da o çekip çevirir."⁴

Cevdet Bey, Nigan Hanım'ı ikinci kez gördüğünde onu seveceğini düşünür. Cevdet Bey'in buradaki düşüncelerinde Nigan Hanım'ı ailesinden dolayı evlenilecek bir kadın olarak tasvir ettiğini görüyoruz.

"Nigân'ı seveceğini seziyordu. Onu sevmek istediğini önceden çok düşünmüştü. Nigân'ın şimdi kendisini sevmediğini de biliyordu. Ama az önce gördüğü o hareketli şeyin, ailesi ne kadar tuhaf, eski ve kendisine uzak olsa da kocasını sevmek için yetiştirildiğini de biliyordu. Haklı olduğunu bir kere daha düşündü, heyecanlandı, gözlerinin nemlenmesinden korktu. "Yaşıyorum!" diye mırıldandı."⁵

Cevdet Bey'in eşi Nigân Hanım yıllar sonra istediği gibi aileye sahip olduğunu düşünen biridir. İki oğlu ve iki geliniyle birlikte Nişantaşı'nda bir konakta yaşarlar. Cevdet Bey ve Nigân Hanım'ın kızı Ayşe, Beyoğlu'nda piyano dersleri alır. Nigân Hanım, Ayşe'yi müzik okulundan ders bitişlerinde almaya gider. Ayşe, annesine kendisini almaya gelmemesini söyler. Nigân Hanım, kızı Ayşe'yi bu hallerinden dolayı evlendirmesi gerektiğini düşünür. Ayşe, zengin bir tüccâr kızı olarak eğitim görmesine rağmen okuldan tek başına eve dönmesine annesi tarafından iyi gözle bakılmaz. Nigân Hanım, aile dostu Leyla Hanım'ın oğlu Remzi ile Ayşe'yi evlendirmeyi düşünür. Nigân Hanım'ın bu düşüncelerinden görücü usulü evliliğe sıcak bakıldığını anlıyoruz. Nigân Hanım'ın bu düşüncelerinin olduğu romanın aktüel zamanı 1936 senesidir.

"Evlendirmeli bu kızı, diye söylendi. "En kısa zamanda mutlaka evlendirmeli. Evlenmezse sinirli, mızımız bir sulugöz olup çıkacak. Şu haline bak! Sözüm ona on altı yaşında... Evlendirmeli!"⁶

Cevdet Bey'in kızı Ayşe Beyoğlu'nda piyano dersleri alır. Ayşe, kursta Cezmi adında biriyle tanışır. Ayşe, Cezmi ile Beyoğlu'nda Nişantaşı'na yürür. Ayşe'nin bu yürüyüşleri önce ağabeyi Osman tarafından sonra da aile dostları Atiye Hanım tarafından görülür. Nigân Hanım ve Osman bu durumu kendi aralarında konuşur.

⁴ O. Pamuk, a.g.e., s. 51.

⁵ O. Pamuk, a.g.e., s. 60.

⁶ O. Pamuk, a.g.e., s. 43- 44.

Osman, Ayşe'yi çağırıp Cezmi hakkında sorular sorar. Osman, Cezmi'nin Ayşe'yi ailesinin maddi durumu dolayısıyla kandırdığını söyler. Ayşe'ye göre durum böyle değildir. Ancak Işıkçı ailesine göre Ayşe, aileye uygun biri ile çevresindeki yine zengin tüccarların birinin çocuğuyla evlenmelidir.

"Sonra birden sordu: "Ne yapıyor onun babası?"

"Öğretmen!" diye mırıldandı Ayşe.

"Öğretmenmiş! Bir öğretmen çocuğu..." Öfkeyle ayağa kalktı. "Seni kandırmış işte! Apaçık ortada! İyi bir ailenin kızı olduğunu anlamış. Seni kandıracak, babamın mirasından sana kalanların üzerine yatacak, bütün ömrünce keyif çatacak... Tabii sana borcunu ödemek için gıy gıy keman çalar..."⁷

Ayşe eğitimi için İsveçre'ye gönderilir. Orada aile dostu Remzi ile görüşmesine sıcak bakılır. Ayşe, İsviçre'den döndükten sonra Remzi ile nişanlanır. Osman bu durumun iş ortağı olan Remzi'nin babası Fuat Bey ile ilişkisini olumlu etkileyeceğini düşünür.

"Birden Nigân Hanım Ayşe'yi hatırladı. Onu İsviçre'ye yollamak için çektiği sıkıntıları, kızının düşüncesizliklerini aklından geçirdi. Korkuyla, "Keman çalan bir oğlanla!" diye mırıldandı. Sonra bu konuya denk düşen o çok yaygın atasözünü hatırladı: "Zaten tam davulcuya, ya da zurnacıya varacak kafada bir kız o!" Ama tatsız şeyleri düşünmek istemiyordu. Zaten kızı da İsviçre'ye yollamışlardı. Leylâ'nın oğlu da orada olacaktı. Terbiyeli, kibar, efendi bir çocuktuk şu Remzi.

Cevdet Bey ve Nigân Hanım'ın küçük oğlu Refik, işlerle ilgilenmeyi bırakıp odasında kitap okumaya gömülür. Nigân Hanım bu durumdan hoşlanmaz. Refik, mühendis arkadaşı Ömer'in yanına Kemah'a gider. Refik, köy kalkınma projesi için Türkiye'nin geleceği üzerine kitap yazar. Refik, inkılapların halk tarafından benimsenmesini isteyen bunun için okuyup çalışan biridir. Aylarca İstanbul'a konağa dönmez. Refik'in karısı Perihan, kızı Melek'i tek başına büyütür. Nigân Hanım, Refik'in bu halini gelinine yorar. Burada kadına, erkeği elinde tutması sorumluluğu yüklenir. Nigân Hanım'ın düşüncelerinde bunu görüyoruz.

⁷ O. Pamuk, a.g.e., s. 291.

"Sonra Refik'i hatırladı O da çocuktuktu, ama onun şımarıklığı hoş görülecek gibi değildi. Geçenlerde gene bir mektup yazmış, gene gecikeceğini bildirmişti. Bu konu Nigân Hanım'ın yüreğinde bir yaraydı. Bu sözü kendi kendine sık sık söyler, bazen bu yara için Perihan'ı suçladığını fark ederdi: Küçük gelini kocasını evde tutmayı başaramamıştı."⁸

Refik'in aylarca dönmemesi eşi Perihan'ın gururunu dokunur. Perihan, zaman zaman ailesinin yanına dönmeyi düşünse de Refik'i Nigan Hanım ve ailesinin yanında aylarca bekler. Perihan'ın düşüncelerinden kocasının aylarca dönmemesini Perihan'ın gururunu incitse de evi terk etmediğini görüyoruz.

"Benim durumumda olan başka bir kadın ne yapardı?" diye düşündü. Buna her zamanki gibi gene cevap vermedi, çünkü kendi durumunu benzersiz buluyordu. Kendi durumunun benzersiz olmasının nedeni de Refik'in benzersiz olmasıydı: Tanıdığı hiçbir kadının Refik gibi kocası yoktu. Ama kız elbiselerini giydikten sonra bir daha hapsirince kendini cezalandırmak istedi: "Hâlâ bu evde oturuyorum, çünkü gurursuzum!" diye düşündü."⁹

Romanın sonunda Refik, İstanbul'a döner. Refik, şirketteki payını alıp yayınevi kurar. Refik'in kurduğu bu yayınevi batar. Perihan, Refik'i terk eder ve başkasıyla evlenir.

Cevdet Bey'in büyük oğlu Osman, Cevdet Bey gibi çalışkan ve aileye Refik'e göre daha bağlıdır. Osman'ın Cevdet Bey'den farkı ise Keriman adında sevgilisinin olmasıdır. Nigân Hanım ve Osman'ın karısı Nermin durumu farkındadır. Nermin de başkasıyla görüşür. Hatta Nermin'i görüştüğü bu adamla Perihan görür. Nermin, aldatılan bir kadın olmasına karşılık kendisinin de aldatmasını normal görür. Nermin, kocası Osman'ı eve para getiren makine olarak görmesi aile bağının zayıflığını gösterir. Perihan düşüncelerinde Nermin'i, kendisine göre daha özgür ve korkusuz olarak vasıflandırır. Burada aldatılan kadının da aynı hatayı yaptığı gösterilir.

"Her geçen gün Nermin'in Sirkeci istasyonundaki o gülümseyişinin daha cesur ve daha korkunç olduğunu düşünüyor, gülümseyişin aklında boyut değiştirerek kendisiyle alay ettiğini sanıyordu. Gülümseyiş: "Bak, ben bunu yapmaktan çekinmem!" diyordu.

⁸ O. Pamuk, a.g.e., s. 319.

⁹ O. Pamuk, a.g.e., s. 336.

“Ben senin anlayamayacağın kadar özgür bir kadını. Sen ise böyle şeylerden yalnızca korkar ve uslu uslu kocanı beklersin...” Gene aynı şeyleri korkuyla aklından geçirdiğini, Nermin’i öğleden sonra yeşil elbisesini giyerek bir yerlere gideceğini düşündüğünü anlayınca başka şeylerle uğraşmak istedi ve gazeteyi açtı.¹⁰

Romanın sonunda Nermin ve Osman evliliklerine devam etmişlerdir. Sadakatsiz evlilik örneğini ve aldatılmasına karşın aldatan kadın örneğini görürüz. Kadının evlilik hayatı içinde değersizleşmesi Nermin karakteri ile işlenir.

Refik’in arkadaşı Ömer, Nazlı ile Ömer’in teyzesinin evinde tanışır ve mektuplaşırlar. Ömer, teyzesi ve eniştesi ile Milletvekili Muhtar Bey’in kızı Nazlı’yı babasından istemeye giderler. Ömer’in eniştesi, Muhtar Bey’den Nazlı’yı isterken, gençlerin anlaşıp görüştüğünü söyler. Muhtar Bey, kızının kendisinden habersiz görüşmesine sinirlenir ve tavırlarıyla bunu belli eder. Dönemin şartlarında kadınların genellikle görücü usulü evlenmelerine sıcak bakıldığını anlıyoruz.

“Kendi kendilerine görüşmüşler, anlaşmışlar. İkisinin de aklı başında. Bana kalırsa bizlere söz bile düşmez. Doğrusu da bu galiba. Bize söz düşmemeli, öyle değil mi? Madem ki onlar aklı başında ve... ve iyi okumuş iki insan, bize kararlarını doğru bulmak düşer.” Bunları kendi kendine tartışıyormuş gibi düşünceli bir tavırla söyledikten sonra, galiba gerçekçilikte fazla ileri gittiğine karar vererek ekledi: “Böyle olmalı, böyle olmalı, değil mi efendim?”

“Nasıl? Tabii, tabii!” dedi Muhtar Bey. “İşte onun için size şunu soruyorum: Yeğenim kızınızla evlenmek istiyor. Siz razı mısınız?” Muhtar Bey şaşkınlaştı. Sanki hiç beklemediği bir şey işitmişti. Koltuğunda kıpırdanıyor, yardım bekliyormuş gibi Nazlı’ya bakarak kıvranıyordu. Ömer de suçluluk duyuyordu. Telaşlı hareketlerle kıvranan şu adamdan, böyle tatsız durumlara yolacağı için özür dilemek geliyordu içinden.”¹¹

Nazlı, Ömer’i akşam yemeğine davet eder. Nazlı, Ömer’in nikâh tarihini ertelemesine kızgındır. Nazlı, akşam yemeğinde Ömer’le beraber şarap içtikten sonra kavga ederken ağlar. Muhtar Bey eve erken döner, Nazlı’nın üzgün olduğunu fark eder. Muhtar Bey, kendisinin Batılı olduğunu savunan, kızını da öyle yetiştirdiğini iddia eden

¹⁰ O. Pamuk, a.g.e., s. 339.

¹¹ O. Pamuk, a.g.e., s. 164.

bir babadır. Ancak kızının kendi evinde nişanlısıyla şarap içmesine çok sinirlenir. Ömer'i evden kovar. Nazlı ve Ömer'in nişanı bozulur ve ayrılırlar. Romanın sonunda Ömer, Kemah'a yerleşip çiftlik evi yaptırır ve burada tanıştığı bir kadınla evlenir.

“Tel dolap, benim şişem,” diye mırıldandı Muhtar Bey. Sonra kızının kendisine, doğru yürüdüğünü görerek galiba endişelendi.

“Ne oldu baba size?” dedi Nazlı.

“İyi değilim. İyi değilmişim!” diye mırıldandı Muhtar Bey. Sonra: “Tel dolap... Şarap ha...” diye söylendi ve birden bağırdı: “Delikanlı, delikanlı, sizi böyle, bekâr bir genç kızın evinde bu saatte oturup içmekten menederim!”¹²

Dönemin batılı ve inkılapları savunan biri olarak tanıtılan milletvekili içinde evinde kızının nişanlısıyla içki içmesi o dönemde de normal karşılanmaz.

2. Eğitim ve Kadın

Cevdet Bey'in kızı Ayşe'nin eğitim için İsviçre'ye gönderildiğini biliyoruz. Fakat romanda İstanbul'a döndükten sonra Ayşe'nin eğitimi ya da mesleğiyle ilgili bir şey yoktur. Ayşe, Remzi ile nişanlanır ve evlendirilir. Burada da kadını, eğitim alsada dahi çalışma hayatı içinde göremiyoruz.

Ömer'in nişanlısı Nazlı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat bölümünde okuduğunu biliyoruz. Eğitim alan kadınların genellikle zengin bir tüccar kızı ya da milletvekili kızı olarak karşımıza çıkar.

"Nazlı cevap vermedi. Elbiselerini değiştiriyor, okulda geçen yarım günü gözden geçiriyordu. Edebiyat Fakültesi Vezneciler 'de, Zeynep Hanım Konağı'ndaydı. İki ders boş geçmiş, birinde sohbet edilmiş, birinde de çeviri yapılmıştı. Sonra konaktan çıkmış, ağabey tavırları takınmaktan hoşlanan erkek öğrencilerle Beyazıt'taki havuza kadar yürümüş, tramvaya binmiş, tramvayda da sallana sallana düşünmüştü."¹³

Nazlı ve Ayşe karakterlerinden de gördüğümüz gibi eğitim alan kadınlar da vardır. Fakat evlendikten sonra mesleğini icra eden kadın yoktur. Genellikle ev hanımı olarak hayatlarına devam ederler.

¹² O. Pamuk, a.g.e., s. 413-414.

¹³ O. Pamuk, a.g.e., s. 144.

Romanın son bölümünde Refik'in oğlu Ahmet konu edilir. Ahmet, apartmanın son katında yaşayan bir ressamdır. Ahmet, yemeği alt katta yer ve başka masrafları da olmadığı için çalışmaz. Ahmet, Nişantaşı'ndan nefret eden, askeri darbe olacak diye düşüncelere dalan, resimlerini satarak hayatına devam eden bir kahramandır. Ahmet'in Sanat Tarihi bölümünde okuyan kız arkadaşı İlknur ara sıra eve gelir. İlknur'un doktora için Avusturya'ya müracaat ettiğini görüyoruz. 1970'li yıllara tekabül eden bu günlerde kadının artık lisansüstü eğitimde yerini aldığını görüyoruz.

“Seni asistan alacaklar mı?”

“Biliyorsun, kadro.”

“Hâlâ aynı şey!” dedi Ahmet. “Bir çıkış şunlara yahu!”

“Çıkışacağım! Doktora için Avusturya'ya gideceğimi söyledim!”

“Ne?”

“Belki Avusturya'ya gidecektim ya. Müracaat etmiştim. Kabul etmişler.”

Ahmet telâşla: “Gidiyor musun yani?” dedi. Sesinin perdesinden korktu.

“Bunlarla bir şey olacağı yok!” dedi İlknur. “Belki giderim.”

3. Çalışma Hayatı ve Kadın

Cevdet Bey ve Oğulları romanında evde çalışan hizmetçiler dışında çalışan bir kadın kahramana rastlamayız. Eğitim gören kadın da ilerleyen dönemlerde ev hanımı olarak karşımıza çıkar. Romanın başında Cevdet Bey, Nigân Hanım ile evlenmeden önce Haseki'de yalnız yaşar. Cevdet Bey'in uzaktan akrabası Zeliha Hanım, ev işlerini gören evin giriş katında oturan bir kadın olarak yer alır.

"Cevdet Bey kadının arkasından sıkıntıyla baktı, ama dışarı çıkamadı. Evlendikten sonra ondan nasıl kurtulacağını düşündü. Çok uzak bir akraba olan bu kadınla, burada, ana-oğul gibiydiler. Dokuz yıl önce, bu evi satın aldığında, Haseki'de ondan çok daha yakın akrabaları olmasına rağmen, hayatına daha az karışacağını düşünerek bu kadını yanına almıştı. Kimsesiz ve yoksul olan kadın ev işlerini görmek, yemekleri hazırlayıp etrafa çekidüzen vermenin karşılığında dört odalı küçük ahşap evin ilk katında kalıyordu. Cevdet Bey, kadının iyice yayılıp yerleştiği bu kata durduğu yerden

bakarken, “Yanımdan ayrılmaya onu nasıl razı edeceğim?” diye düşündü. Onu evlendikten sonra yanına alamazdı, çünkü tasarladığı evlilik hayatında böyle bir kadının yeri yoktu. Tasarladığı evlilik hayatı, ev işlerini gören insanlarla ilişkisinin, efendi-hizmetçi ilişkisi olması gerektiğini hissettiriyor, buradaki ana-oğul ilişkisinin bu hayata uymayacağını seziyordu. Galiba, Zeliha Hanım da bunu bildiği, Cevdet Bey’in yakında evlenip Haliç’in öte yakasına taşınacağını, bu evin satılacağını öğrendiği için, son zamanlarda daha titiz ve daha gayretkeş olmuştu. Mutfaktan elinde bir tabakla çıkıp koşarak geldi.”¹⁴

Cevdet Bey'in hayal ettiği Batılı aile hayatında kadın hizmetçi ile duygusal bağ dahi bulunmamaktadır. Cevdet Bey'in anne-oğul gibi olduğu Zeliha Hanım, Cevdet Bey evlendikten sonra yeni evinde ve hayatında yer almaz.

4. Türkiye ve Kadın

Nigân Hanım, aile dostlarıyla sohbet ettiği bir gün, Beyoğlu’nda artık kadınlarında gidebileceği lokantaların açıldığı konuşulur. Cumhuriyet dönemi inkılaplarının etkisinin kadınlar üzerinden anlatıldığı görüyoruz.

"Cemile Hanım: “O zamanlar Tünel’de bize göre bir lokanta açıldı diye nasıl sevinmiştik!” dedi.

Macide Hanım: “Bir de o ünlü kulüp vardı, ama oraya hanımların girmesi cesaret işiydi!” dedi.

Cemile Hanım: “Ben bir kere kendimde o cesareti bulmuştum!” dedi. “Ama sonra o kadar utanmıştım ki, evde ağlamıştım. Muhtar götürmüştü beni!”¹⁵

Cevdet Bey'in aile dostu Sait Bey, trenle Fransa'dan gelirken karısı ve kız kardeşinin yurt dışında rahatça içki içebildiğini belirtir. Burada kadının yurt dışında Türkiye’den daha özgür hareket edebildiği belirtilmiştir. Dönemin Türkiye’sinde kadın olmak üzerine küçük bir eleştiri niteliğindedir.

“Hanımlar da içsin,” dedi Sait Bey. “Daha Türkiye’ye gelmedik...”

¹⁴ O. Pamuk, a.g.e., s. 12-13.

¹⁵ O. Pamuk, a.g.e., s. 181-182.

Kültüre, zamana, değişen hayata ve Türkiye'ye, gece yarısı trenle yaklaşılan şu bizim sevgili, hüzünlü memleketimize ilişkin bir şakaydı bu. Sofrada uzun zamandan beri böyle şeylerden söz ediliyor, şakalar yapılıyor, gülüşülüyordu. Sait Bey, herkesle birlikte güldükten sonra, karısına takıldı: Atiye Hanım içkiyi ancak yurt dışında gönül rahatlığıyla içebiliyordu. Bunun üzerine Sait Bey'in kız kardeşi Güler de abisine takıldı: Sait de Fransa'ya her gidişinde şarap ve rakı hakkındaki düşüncelerini değiştiriyordu."¹⁶

¹⁶ O. Pamuk, a.g.e., s. 182.

Sonuç

Orhan Pamuk, esekadın-erkek ilişkilerini, kadının aile içindeki yeri, toplumda kadına bakış gibi konuları, dönemi yansıtmaya çalışmıştır. Orhan Pamuk, kendisinin de vurguladığı gibi Türk toplumunda kadının ikiye ayrıldığını düşünür. Yazar, romanında da bu ikiliği belirtmiştir.

Cevdet Bey ve Oğulları romanında üç kuşak ele alınmıştır. Abdülhamit döneminden Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar uzanan Işıkçı ailesinin yaşamını anlatır. Cevdet Bey'in kızı Ayşe ile kadının eğitim hayatı içinde yer aldığını görürüz. Fakat Ayşe'nin piyano kursunda tanıştığı memur çocuğu Cezmi ile uygun görülmeyip Işıkçı ailesi gibi ticaretle uğraşan Fuat Bey'in oğlu Remzi ile düşünülmesi hususu vardır. Yani toplumsal değişmelerle kadın eğitim hayatı içinde yer alsada kadın, görücü usulü evliliklerden, aile baskısından kurtulamamıştır. Ayşe'nin İsviçre'den dönüşte evlenmesinden sonra mesleğini icra ettiği görülmemiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarına tekabül eden, inkılapların hayatı sindirildiği bu dönemde kadını mesleğini icra ederken göremeyiz. Üçüncü kuşaktan torun Ahmet'in kız arkadaşı İlknur'u yüksek lisans için Avustralya'ya gitme arzusunu görüyoruz. Orhan Pamuk, dönemin toplumsal sorunlarını, aile hayatı içinde kadının yerini ve zamanla kadını toplumdaki gelişimini vermiştir.

Romanın başkahramanı Cevdet Bey tarafından da bu algılar romanın başında verilmiştir. Cevdet Bey'e göre gayrimüslim bir kadın ile evlilik hayali düşünülemez. Yine Cevdet Bey, tiyatrocu bir kadın ile eş olgusunun yan yana getirilemeyeceğini görüyoruz. Batılılaşmış, modern bir aile hayali kuran Cevdet Bey'in düşüncelerinin kadın teması etrafında geleneklerinden bir şey kaybetmediği gösterilmektedir.

Işıkçı ailesinin iki gelini ve kızı Ayşe etrafında şekillenen evlilik hayatı ve eğitim incelenmiştir. Cevdet Bey'in büyük oğlu Osman, aldatan erkek, karısı Nermin tarafından aldatan kadın rolünü üstlenmektedir. Nişantaşı çevresinde Işıkçı ailesi her ne kadar örnek aile modelini temsil etse de hataların üzerinin örtüldüğünü görüyoruz. Refik ve Perihan, Osman'ın evliliğindeki bu durumu bilse de ses çıkartmazlar. Nermin kahramanı ile aldatılınca susan, çocuklarının başında duran kadın rolü yerine özgür ve dik başlılık gösterilmiştir. Kadın kahramanlar Orhan Pamuk tarafından erkeğin gözünden değil, kadınlar kadın kahramanların gözünden verilmiştir. Yazar erkeğin gözünden kadının anlatımını doğru bulmaz.

Cevdet Bey ve Oğulları romanında kadın kahramanlar etrafında evlenilecek kadının kendi kültür ve aile seviyesinde olması, görücü usulü evliliğe sıcak bakma gibi saptamalar yapılmıştır. Batılılaşma sürecindeki Türkiye’de kadın karakter Ayşe ile burjuva ailelerin eğitim için kızlarını yurt dışına gönderdiğini görebiliyoruz. Aynı olguyu Cumhuriyet yıllarında, Ahmet’in kız arkadaşı İlnur’un doktora için Avusturya’dan onay aldığı belirtiliyor. Ancak kadının eğitim hayatında yer alması verilirken, çalışma hayatında kadını görebileceğimiz herhangi kadın kahraman bulunmamaktadır. Orhan Pamuk’un Cevdet Bey ve Oğulları romanı ile dönemin siyasi ve toplumsal durumunun yanı sıra kadının toplumdaki yeri de ortaya koyulmuştur.

Kaynaklar

PAMUK, O., *Cevdet Bey ve Oğulları*, Yapı Kredi Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2018.

Hitit Mektuplarında Kâtiplerin ve Görevlilerin Şahsi Yazışmaları

Gülgüney Masalcı Şahin*

ORCID: 0000-0003-2692-874X

Öz

M.Ö. İkinci binyılda Anadolu'da egemenlik kurmuş olan Hititlere dair bilgilerimizin büyük çoğunluğu başta başkent Hattuşa olmak üzere farklı merkezlerden çıkarılan çiviyazılı tabletler yoluyla elde edilmektedir. Bu belgeler arasında Hitit devletine ait mektuplaşmalar bulunmaktadır. Hitit mektuplaşmalarının uluslar arası içerikte olanları, büyük krallıklarla gerçekleşmektedir. Mektupların ülke içindeki başka bölgelerdeki vasal krallara ya da görevlilere gönderilmesi de söz konusudur. Bunlardan özellikle de Ortaköy ve Maşat Höyük'te ortaya çıkarılan tabletler içindeki mektuplar, kraldan görevlilere ya da görevlilerden başka görevlilere yazılmış mektuplardır. Bu mektuplarda dikkati çeken ise bazı mektupların sonunda çift paralel çizgi ile ayrılmış olan tabletin devamına ek mektuplar yazılmış olmasıdır. Bu satırlarda, görevlilerin şahsi yazışmalarına rastlanılmaktadır. Kimi zaman bu yöntemle birden fazla mektubun kaydedildiği, bir kişinin iki farklı kimseye iletisini ulaştırmak istediği ya da farklı kimselerin birbiri ile yazıştığı görülmüştür. Ana mektupta bir düşman meselesi ya da acil bir durum aktarılırken aynı mektupta çoğunlukla konudan bağımsız kaydedilmiş olan bu yazışmalar, kişisel meselelerin nasıl aktarıldığını gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hititler, çivi yazılı belgeler, mektup, kâtipler

Gönderme Tarihi: 04/11/2020

Kabul Tarihi:29/12/2020

*Dr. Öğretim Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ggmasalci@gmail.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

ŞAHİN, M.G., 'Hitit Mektuplarında Kâtiplerin ve Görevlilerin Şahsi Yazışmaları', *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2217-2554.

Personal Correspondence of the Scribes and Officials in the Hittite Letters

Gülgüney Masalçı Şahin*

ORCID: 0000-0003-2692-874X

Abstract

Most of our knowledge about the Hittites, who dominated Anatolia in the second millennium BC, can be obtained through cuneiform tablets in Hattuša, the capital city, and other similar places. Among these documents, there are correspondences belonging to the Hittite state. Those which are of international feature were made with the great kingdoms. Letters are also sent to vassal kings or officials in other regions within the country. Especially the letters unearthed in Ortaköy and Maşat Höyük are written from the king to officials or from officials to other officials. What draws attention in these letters is that additional letters are written as the continuation of the tablet separated by double parallel lines at the end of some letters. Sometimes it has been observed that more than one letter was recorded with this method, that one person wanted to deliver his message to two different person, or that different persons were in correspondence with each other. While an enemy issue or an urgent situation was cited in the main letter, these correspondences, which were mostly recorded independently from the subject in the same letter, reveal that personal matters were recorded.

Keywords: Hittites, cuneiform documents, letter, scribes.

Received Date: 04/11/2020

Accepted Date: 29/12/2020

* Assit. Professor, Bilecik Seyh Edebali University Faculty Of Arts And Sciences Department Of History ggmasalci@gmail.com

You can refer to this article as follows:

ŞAHİN, M.G., ‘‘Personal Correspondence of the Scribes and Officials in the Hittite Letters’’, *Academic Journal of History and Idea*, , C. 7, S. 4., 2020, p. 2217-2554.

Личная Переписка Писцов и Официальных лиц в Хеттских Письмах

Резюме

подавляющее большинство наших знаний о хеттах, которые доминировали в Анатолии во втором тысячелетии до нашей эры, получено с помощью клинописных табличек, извлеченных из разных центров, особенно из столицы Хаттуса. Эти документы включают переписку хеттского государства. Письма также отправлялись вассальным королям или официальным лицам в других частях страны. Среди них, особенно письма на табличках, обнаруженных в Ортакёй и Машат Хёюк, - это письма царя официальным лицам и от оф.лиц другим оф.лицам. Что бросается в глаза в этих буквах, так это то, что на продолжении таблички написаны дополнительные буквы, разделенные двойной параллельной линией в конце. В этих строках встречается личная переписка официальных лиц. Иногда так если записано более одного письма, один человек хочет доставить свое сообщение двум разным людям или разные люди переписываются друг с другом. В основном письме указывается проблема или чрезвычайная ситуация, в то время как одна и та же буква в основном записывается независимо от темы. Эта переписка показывает, как передаются личные вопросы.

Ключевые слова: Хетты, клинописи, письма, писцы

Получено: 04/11/2020

Принято: 29/12/2020

Giriş

Günümüzde dünyanın öbür ucuna ileteceğimiz bir mesaj, internet sayesinde saniyeler içinde karşı tarafa ulaşırken, daha 19. yüzyılda kullanılmış iletişim araçlardan biri olan telgrafın bile kısıtlı bilgi iletebildiği bilinmektedir. Bugün artık kaybolmaya yüz tutan mektup geleneğinin ne denli eski olduğu, kadim uygarlıkların yazılı belgeleri arasında yerini almış mektuplar aracılığı ile gözler önüne serilebilmektedir.

Anadolu'da ilk mektuplar, milattan önce ikinci bin yılın ilk çeyreğinde, ilk kez yazının bu topraklara gelişiyile birlikte Asur Ticaret Kolonileri Çağında karşımıza çıkmaktadır. Ardından yine ikinci bin yılda egemenliklerini sürdürmüş olan Hititlere ait yazılı belgeler arasında da mektuplar bulunmaktadır. Başkentleri Hattuşa'dan (Çorum Boğazkale) çıkarılan Hititlere ait çiviyazılı tabletler, halka dair bilgiler açısından oldukça sınırlı olsa da devlet yönetimi çerçevesinde Hititler hakkında pek çok bilgiyi muhafaza eder. Ayrıca yine Türkiye ve Türkiye dışından da arkeolojik kazılarda gün ışığına çıkarılmış olan belirli sayıda çiviyazılı tablet Hititlerden günümüze kalmıştır¹. Hititlere ait mektup tabletleri de bu merkezler arasından Çorum'da Boğazkale başta olmak üzere Ortaköy'de, Alacahöyük'te, Sivas- Kuşaklı'da, Samsun- Vezirköprü, Oymaağaç'ta, Kırıkkale- Karakeçili, Büklükale'de, Hatay- Tel Açana'da, Mısır- Tel el Amarna'da, Suriye- Meskene'de ve Ras Şamra'da ortaya çıkarılmıştır². Hititler mektuplarının uluslararası içerikte olanları, büyük krallıklara gönderilmiştir. Uluslararası mektuplaşmaların yazı dili Akadca olup Hititçe nadiren kullanılmıştır. Ayrıca kraliyetten başka bölgelerdeki vasal krallara ya da görevlilere gönderilen ya da buralardan gelen Hititçe yazılmış mektuplar da söz konusudur. Bunlar dışında görevlilerin birbirlerine gönderdikleri mektuplar da Hititçe çivi yazılı belgeler arasındadır.

Kraldan taşraya ve diğer merkezlere gönderilen ya da oralardan gelen mektuplar içinde mektubun son sözlerinin ardından iki çizgiyle ayrılan tablet, yeni bir mektup

¹ Bkz. E.Sedat Erkut, "Çiviyazılı Hitit Tabletleri", *Belleten*, C. LXI, Aralık, S.232, Ankara 1997, s. 495-498; Süleyman Özkan, "Türkiye Müzelerinde Korunan Çivi Yazılı Tabletler", *Prof.Dr. Recep Yıldırım'a Armağan*, Ed. Pınar Pınarcık, Bilcan Gökce, Mehmet Salih Erkek, Sena Coşğun Kandal, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2017, s. 173-193.

² Hitit mektuplaşmaları için ayrıca bkz. Harry A.Hoffner Jr, *Letters from the Hittite Kingdom*, Atlanta 2009; Güngör Karauğuz, *Hititlerde Haberleşme Diplomatik Muharebat ve Diğer Kil Mektuplar*, Çizgi Kitabevi, Konya 2019.

yazılarak doldurulmuştur. Çoğunlukla kâtipler ya da görevliler şahsi iletilerini bu satırlarda aktarmışlardır. Yayınlanmış Hitit mektupları arasında kralla ilişkili olarak Zarna-Ziti isimli şahıs'tan krala iletilen³ ek mektup ile kraldan personele⁴ ve kraldan Zuwa⁵ isimli şahsa gönderilen ek mektuplar mevcuttur.

Bu tip mektuplar en çok Maşat Höyük'ten ve Ortaköy'den⁶ çıkarılan mektuplarda kaydedilmekle birlikte Tel Açana'dan⁷, Boğazkale'den⁸ ve Tel el Amarna'dan⁹ mektuplarda da görülmüştür. Bunlara ikinci mektup “second letters (zweitbrief)”¹⁰ ya da ek mektuplar “supplementary letters” denir. Hoffner, bunlar için “piggyback letter” ifadesini kullanmıştır.¹¹ Bu terimi günümüz kullanımıyla “korsan mektup” şeklinde ifade etmek mümkündür. Alp ise, bu mektuplar için ek mektup ifadesini kullanmıştır.¹² Bu satırlarda, görevlilerin şahsi yazışmalarına rastlanılmaktadır. Ana mektubun göndericisi, ikincil mektupların, diğer deyişle ek mektupların göndericisinden daha üst düzeyde bir kimsedir.¹³ Bir tablette bazen ikiden fazla mektup kaydedildiği de gözlenir. Üçüncü mektup, ikinci mektuptaki alıcı ve gönderici dışında farklı kimselerin yazışması ya da aynı kişinin bir başka kişiye gönderisi şeklinde karşımıza çıkar. Kimi zaman da ana mektubu yazan kişinin ikinci bir kişiye aynı tablette iletisini aktardığı gözlemlenir.

Bu yöntemle bir mektuba birden fazla ileti yazılarak kaydedilmiş mektupların büyük çoğunluğu yukarıda da değinildiği gibi Hititçe adı ile Tapigga kentine gelmiştir.

³ KBo 18.54 s. k. 5-6.

⁴ KBo 18.2 a.y. 1'-12' s. k. 1-2.

⁵ Or 90/800 a.y. 1-8

⁶ Aygül Süel, “Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı, *Belleten C. LIX*, S. 225 Ankara 1995: 272; Ahmet Ünal, *Hittite and Hurrian Cuneiform Tablets from Ortaköy (Çorum), Central Turkey. With Two Excursions on the "Man of the Storm God" and a Full Edition of KBo 23.27*, Simurg, İstanbul 1998.

⁷ ATT 35 7-17.

⁸ Üç kahinden kraliçeye gelen bir mektubun sonunda NU.GİŞ.KIRI₆ ‘dan Tumnī, Tumnā-ziti ve Tuttuwaili'ye yazılmış ek mektup (KBo 15.28 a.y. 5-13); alıcısı belli olmayan, göndericisi NÍG.BA-^{DU} olan ek mektup (Hans Gustav Güterbock “Some Stray Bogazköy Tablets.” *Florilegium Anatolicum: Mélanges offerts à Emmanuel Laroche*. Ed.E. Masson. Paris: Éditions E. De Boccard 1979: 134-144, s. 142-44 st 29-44); ayrıca bkz. dipnot 3 ve 4.

⁹ VBoT 2 (=EA 32) 14-25.

¹⁰ Heinrich Otten, “Hethitische Schreiber in ihren Briefen” *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 4, Berlin 1956; Albertine Hagenbuchner, *Die Korrespondenz der Hethiter. 1. Teil*. THeth 15. Carl Winter, Heidelberg 1989, s.3.

¹¹ H.A. Hoffner, *a.g.e.*, 72.

¹² Sedat Alp, *Maşat Höyük'te Bulunan Çivi Yazılı Hitit Tabletleri/ Hethitische Keilschrifttafeln aus Maşat (HKM)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. VII vd.

¹³ H.A. Hoffner, *a.g.e.*, s. 72.

Tapigga şehrinin günümüzdeki adı Tokat-Zile yakınlarındaki Maşat Höyük olup, burada çok sayıda mektup tableti bulunmuştur.¹⁴ Bunların 28 tanesinde, birbirine paralel iki çizgi ile ayrılarak kaydedilmiş ek mektuplara rastlanmıştır.¹⁵ Benzer durum Çorum-Ortaköy, Hitit dönemindeki adı ile Şapinuwa için de geçerlidir. Burada ele geçen yazılı belgeler içinde de pek çok mektup belgesine rastlanmıştır. Bunlarda da aynı Maşat mektuplarındaki gibi bir tabletin çift çizgi ile ayrılması suretiyle birden çok mektubun yazılmış olduğu öğrenilmektedir.¹⁶ Ünal'ın yayımladığı bir Ortaköy mektubunun bir ekinin olduğu görülmüştür. Mektubun baş kısmındaki alıcı ve gönderici kısmı kırıktır. Ünal, yanmış ve tahrip olmuş tabletteki ek mektubun üçüncü bir mektup olabileceğini vurgular.¹⁷ Asıl mektubun büyük kral ya da üst düzey bir kimseden geldiğini ve kralın bu mektubunda bazı talimatlar verdiğini belirtir. İkinci/üçüncü? mektup şöyledir:

18 A-NA ^mBur-ra ŠEŠ MAH-RI DÜG.GA- 18 Sevgili birinci kardeşim *Burra*'ya
YA QÍ-BÍ-MA UM-MA ^{mD}SIN.LÚ ŠEŠ- söyle! Kardeşin *Arma-ziti* şöyle (der):
KA-MA

19 [kat-t]i-ti SIG₅-in e[-eš-d]u nu-ut-ta 19 Senin yanında (her şey) iyi olsun.
DINGIR^{MEŠ} TI-an har-kán-du Tanrılar seni hayatta tutsunlar.

20 nu-ut-ta a-ra-ah-za-[an-da] a-aš-šu-li 20 Ve çevrendeki (her şeyi) iyilikle
har-kán-du nu-ut-ta pa-ah-ša-an-da-ru tutsunlar ve seni korusunlar!

21 [] ka-a-[ša] kat-ti-mi hu-u-ma-a[n 21 [] Bak işte! Benim yanımda her şey
SIG₅-in] iyi(dir)

22 [nu-za-kán] I?-NA ku-e-da-aš É^{MEŠ} 22 [Ve] Evler t[emizlendi mi?]
a[r-ri-iš- kán-zi?

3 satır tahrip olmuştur.

3 satır tahrip olmuştur.

Ortaköy arşivinde, çoğunluğu majesteden gelen ya da majesteye gönderilmiş mektupların olduğu bilinmektedir.¹⁸ Mektubun alıcısı olan *Burra/Purra* isimli şahsa

¹⁴ Sedat Alp, *Hethitische Briefe aus Maşat- Höyük*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

¹⁵ Cem Karasu, "Sevgili Kardeşim Uzzu'ya Söyle!", *Hayat Erkanal'a Armağan, Kültürlerin Yansıması/ Studies in Honor of Hayat Erkanal, Cultural Reflections*, Homer Kitabevi, İstanbul 2016, s. 476-478.

¹⁶ A. Süel, a.g.m., s.272.

¹⁷ A.Ünal, a.g.e., s. 17.

¹⁸ A. Süel, a.g.m., s. 272.

gelen mektuplar da bunlar arasındadır. Kendisine büyük kraldan altı mektup gelmiştir. Ayrıca aynı mektupta üç farklı görevliden mektup aldığı da görülmüştür. Yukarıdaki mektupta da kendisine ek mektup ya da mektuplar yazıldığı anlaşılmıştır. Bu bakımdan kendisinin ikametinin Şapinuwa-Ortaköy olması gerekir.¹⁹ Kendisine gelen mektupların dini ve kültürel içeriği, bu işlerle ilgilenen bir görevli olması gerektiğini düşündürür.²⁰ Mektubun göndericisi olan Arma-ziti, Hitit külliyyatında oldukça sık kullanılan bir isim olduğundan²¹ kimliğini belirlemek oldukça güçtür. Bu mektup bir ek mektup olduğundan ve genelde bu tip mektupları kâtipler yazdığından Arma-ziti'nin bir kâtip olması ihtimali uzak değildir.²²

Mektup tabletinin kırık olması sebebiyle konusu hakkında net bir kanaat ortaya çıkmamış olsa da bu örnekte görüldüğü gibi Hitit mektupların büyük çoğunluğu alıcısını ve göndericisini anarak başlar. Mektubu gönderen kimse, karşı tarafa kimi zaman yalnızca ismiyle hitap ederken, kimi zaman da çeşitli hitaplar kullanabilmektedir. Özellikle uluslararası mektuplarda büyük kralların/kraliçelerin birbirlerine “kardeşim” diye hitap ettiği bilinir. Görevlilerin birbirlerine yazdığı mektuplarda da ast- üst ilişkisine ya da akrabalık ilişkisine göre “kardeşim, sevgili kardeşim, sevgili kız kardeşim, sevgili babam²³, beyim, sahibem” gibi hitapların kullanıldığı görülür. Ardından; Tanrıların mektubun yazıldığı kişiyi hayatta tutmaları, onu/onları selamet içinde korumaları temennisi gibi iyi dileklere yer verilir. Mektubun ana konusuna bundan sonra geçilir. Kraliyetten görevlilere hitaben yazılan mektuplarda, selamlaşma ya da iyi dilekler kısmına nadiren rastlanır.

Ek mektubun uluslar arası mektuplarda dahi kullanılmış olduğu gözlemlenmiştir. Arzawa kralından III. Amenhotep'e gönderilen mektubun sonunda Arzawalı katip, Mısırlı meslektaşına yazdığı ek mektupta iyi dileklerinin ardından bir sonraki mektupta adını yazmasını ve mektupları (Akadca yerine) Neşa dilinde yazmasını talep etmektedir.²⁴

¹⁹ A. Süel, a.g.m., s. 274.

²⁰ A. Ünal, a.g.e., s. 31.

²¹ E. Laroche, *Noms des Hittites (NH)*, Paris 1966, No.141, s. 40 vd.

²² A. Ünal, a.g.e., s. 31.

²³ Nursel Aslantürk, “Hitit Mektupları ve Mektuplarda Kullanılan Bir Hitap Şekli: “Abu/i düğ.ga-ja”, *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, Nisan 2019, s. 139-155.

²⁴ VBoT 2(=EA 32) 14-25.

Maşat Höyük'te ele geçen mektuplar vasıtasıyla pek çok ek mektubun Tapigga'ya gönderilmiş olduğu anlaşılmıştır. Bu mektupların büyük bir kısmı majesteden gelen mektupların sonuna, bir kısmı da görevlilerin mektuplaşmalarının sonuna eklenmiştir. Mektupların içeriklerine bakıldığında, ihtiyaçların belirtilmesi, selam ve iyi dileklerin iletilmesi ve güvenlik meselesi ile ilgili konuların olduğu göze çarpar. Ek mektupların alıcı ve göndericileri arasında bazı kişiler dikkat çekmektedir. Sıklıkla benzer kişilere gönderilen mektuplara geçmeden önce bu kişilerin kim oldukları konusuna kısaca değinmekte fayda vardır.

1. Maşat Höyük Ek Mektuplarındaki Başlıca Kişiler

G/Kaşšu

Maşat Mektupları'ndaki ek mektuplarda çok sık adı geçmese de -yalnızca iki ek mektup gönderildiği bilinmektedir-, Tapigga'ya gelen mektuplar arasında majesteden en çok mektup almış kimsedir. Ayrıca Maşat mektuplarında adı en çok geçen görevlilerdendir²⁵. HKM 71 öy.st 10'da UGULA NIMGIR.ERİN^{MEŞ} "Baş komutan" unvanına sahip olduğu görülür.²⁶

Him(m)uili (Himu-DINGIR^{LIM})

Maşat Mektuplarında adı geçen Himuili isimli kişi, ana mektuplarda kral tarafından adına en çok mektup gönderilen ve büyük bir olasılıkla majesteye birçok mektup göndermiş²⁷ olan görevlilerdendir²⁸. Kendisi üst düzey bir görevli, bir *BĒL MADGALTI* (Hititçesi *auriyaš išhaš*), askeri validir. Kendisine gelen mektuplarda Himuili'ye *BĒLU*, ^{LÜ}*BĒL* "bey", EN- *YA* "beyim" ya da *BĒLU MAHRŪ* "birinci bey" unvanıyla hitap edildiği görülür.²⁹ Himuili'nin mektuplarda kayda geçmiş görevleri arasında sınır güvenliğinin sağlanması ilk sırada gelir. Ayrıca sivil görevleri arasında

²⁵ S. Alp, *a.g.e.*, s. 70

²⁶ S. Alp, *a.g.e.*, s. 254.

²⁷ Himuili ismine ait bir mektup Boğazkale'de bulunmuştur (KBo 18.132; Albertine Hagenbuchner, *Die Korrespondenz der Hethiter. I. Teil.* THeth 15-16. Carl Winter, Heidelberg 1989: 67 vd; Jörg Klinger, "Das Corpus der Maşat-Briefe und seine Beziehungen zu den Texten aus Hattuša", *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie* Vol 85, 1995:91. Ancak mektubu yazan kişinin aynı Himuili olup olmadığı bilinmemektedir (S. Alp, *a.g.e.*, s.60).

²⁸ S. Alp, *a.g.e.*, s. 59 vd.; J. Klinger, *a.g.m.*, s. 86 vd.

²⁹ Bkz. HKM 27, 29, 52.

şahhan ve *luzzi* yükümlülüklerinin denetimi bulunmaktadır.³⁰ Bahsi geçen yükümlülüklerle metin incelenirken değinilecektir.

Hattuşili (^mGIŞ PA. DINGIR^{LIM})³¹

Hattuşili, rütbe olarak Himuili ile aynı olmalıdır. Bu husus, mektuplarda birbirlerine ŞEŞ- YA “kardeşim” olarak hitap etmelerinden anlaşılır. Hattuşili’nin Himuili dışında ek mektuplarda Uzzu’ya da yazdığı görülmektedir ve Maşat’taki kâtiplerden üst rütbede bir kâtip olduğu yine hitaplardan anlaşılmaktadır.

Tarhu(n)miya/ ^mD^U-miya

Tarhu(n)miya, Hattuşa’dan gelen mektuplar arasında sıkça adı geçen biridir. Hattuşili ondan ^LÜDUB.SAR, kil tablet yazarı yani kâtip olarak söz etmektedir.³² Ek mektuplar yazarak pek çok iletisini Tapigga’ya ulaştırmıştır. Himuili ve Hattuşili’den alt düzeyde bir kimsedir. Kendisinin Tapigga’da da bir evi olduğu, bu eve göz kulak olması için Himuili’ye “beyim” hitabıyla yazdığı ek mektuplardan öğrenilmektedir. Ayrıca *şahhan* ve *luzzi* yükümlülükleri olan Tarhunmiya, konu ile ilgili olarak da *Himuili*’ye bir mektup göndermiştir.³³

Uzzu

Maşat’ta bulunduğunu anladığımız Uzzu, Tarhunmiya gibi bir kâtiptir. *Tarhunmiya* kendisine “*kardeşim*” şeklinde hitap etmiştir.³⁴

Mareşre

Akadca bir isim taşıyan ve Hattuşa’dan Tapigga’ya yazılan ek mektuplardaki yazarlardan biri olan Mareşre’nin isminin logografik yazımı da DUMU.UD.UD.XX^{KAM} şeklindedir. Uzzu ile aynı statüde olan Mareşre’ye ek mektuplarda ona “kardeşim” ifadesini kullanıyor. Mareşre, Boğazköy metinlerinden bilinmemektedir.³⁵

³⁰ S. Alp, *a.g.e.*, s. 60; Esmâ Reyhan, “Bēl Madgalti: Hitit İdari Yapısında Bir Askeri Vali”, *Memleket Siyaset Yönetim (MSY)*, C. 11, S. 25, Ocak 2016, s. 94.

³¹ Hans Gustav Güterbock, “Zile Yakınında Maşattan Gelme Bir Eti Mektubu”, (Çev.Kemal Balkan) *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* C.2 S.3, Ankara 1944, s. 394 vd.; S.Alp, *Die Hethitischen Tontafelentdeckungen auf dem Maşat- Höyük*, *Bulleten* C. XLIV S.173, Ankara 1980, s. 57 vd.; E. Laroche, *a.g.e.*, Nr.349 ve *Les noms des Hittites: Supplément*, Paris 1981: Nr. 349; J. Klinger, *a.g.m.*,s. 88 vd.

³² HKM 52.

³³ HKM 60; Ayrıca bkz. Fiorella Imparati, *Observations on a Letter From Maşat- Höyük*, *Archivum Anatolicum* 3, Ankara 1997, s. 199-214.

³⁴ HKM 81 ay. 26.

³⁵ Bkz. S. Alp, *a.g.e.*, s.78 -79.

Haşammili

Maşat mektuplarında geçen pasajlardan kendisinin Hattuša'da bir kâtip olduğu anlaşılmaktadır.³⁶

2. Maşat Ek Mektuplarında Selam Gönderme ve Güvenlik Meseleleri

Mektuplarda selam göndermenin ve selamın iletilmesinin dikkat edilen bir husus olduğu anlaşılmaktadır.³⁷ Özellikle de görevlilerin kendilerinden üst düzey kimselere iyi dileklerini ve selamlarını ileterek aralarını iyi tutmak istedikleri anlaşılmaktadır. Majestenin Pulli'ye yazdığı HKM 21 numaralı mektup askerler, düşman meselesi ve otlakların hasat edilmesi gibi konuları içermektedir. Bu mektubun devamında kaydedilmiş ek mektup ise Šanda'dan Uzzu'ya yazılmıştır ve selam iletme amacıyla: HKM 21³⁸

16 <i>UM-MA</i> ^m <i>Ša-an-d[a]</i> <i>A-NA</i> ^m <i>U-uz-zu-u</i>	16 Šanda şöyle (der):
17 <i>ŠEŠ.DÜG.GA-YA QÍ-[B]Í-MA kat-ti-</i> <i>mi SIG₅-in</i>	17 Kardeşim <i>Uzzu</i> 'ya söyle! Benim yanımda (her şey) iyi.
18 <i>Û MA-HAR ŠEŠ.DÜG.GA-[Y]A hu-</i> <i>u-ma-an SIG₅-in e-eš-du</i>	18 Ve kardeşimin huzurunda her şey iyi olsun!
19 <i>nu-ut-ta DINGIR</i> ^{MEŠ} <i>pa-ah-ša-an-da-ru</i>	19 Ve seni tanrılar korusunlar!
<hr/>	
20 <i>am-me-el-kán aš-šu-ul PA-NI</i> ^m <i>Pu-ul-li</i>	20 Benim selamımı <i>Pulli</i> 'nin önünde
21 <i>hal-za-i nam-ma-at-ta ki-iš-ša-an</i>	21 zikret. Ayrıca şöyle
22 <i>[t]e-mi tu-el-wa [k]u-e DUP.PA</i> ^{HL.A}	22 [s]öyleyeceğim. Senin tabletlerin
23 <i>pé-da-an-zi n[u]-wa-ra-at-kán</i>	23 ki onları götürecekler. Onları
24 <i>am-mu-uk hal-zi-iš-ša-ah-hi</i>	24 Ben devamlı zikredeceğim.
25 <i>nam-ma-wa-at-ta EGIR-pa</i>	25 Ayrıca sana tekrar
26 <i>a[r-h]a w[a-r]i-iš-ša-[a]h-hi</i>	26 yardım edeceğim.

³⁶ S. Alp, *a.g.e.*, s. 57. Ayrıca Haşammili için bkz. E. Laroche, *a.g.e.*, No: 289 ve *Supplement Hethitica IV*, No 319.

³⁷ G. Karauğuz, *a.g.e.*, s.16.

³⁸ Mşt 75/20; S. Alp, *a.g.e.*, s. 152.

Mektubu yazan kişi Šanda, Hattuša'da bir kâtiptir.³⁹ Pulli, hem Kaššu ile birlikte hem de şahsi olarak kral ile yazışmaktadır. Bu bakımdan yüksek rütbeli bir görevli olduğu anlaşılır.⁴⁰ Hattuša'da bir kâtip olduğu bilinen *Marešre* de yine *Uzzu* aracılığı ile *Pulli*'ye selamını iletmektedir.⁴¹ Bir başka selam iletilen ek mektup ise Tarhunmiya'dan Walwanu'ya yazılmıştır:

HKM 56⁴²

20 *UM-MA* ^mD^U-mi-ya

20 *Tarhunmiya* şöyle (der)

21 *A-NA* ^mWa-al-wa-nu

21 *Walwanu*'ya

22 *QÍ-BÍ-MA*

22 Söyle:

23 *kat-ti-ti hu-u-ma-an SIG5-in*

23 Senin yanında her şey iyi

24 *e-eš-du nu-ut-ta aš-šu-li*

24 olsun. Ve seni (tanrılar) iyilikle

25 *pa-ah-ša-an-ta-ru*

25 korusunlar!

26 DUMU. DÜG.GA-YA-mu aš-šu-ul

26-27 Sevgili oğlum neden bana selamını yazmadın?

27 *ku-wa-at Ú-UL ha-at-re-eš-ki-ši*

28-29 benim selamımı *Pippapa*'nın önünde söyle!

28 *am-me-el-kán aš-šu-ul PA-NI*

29 ^mPi-ip-pa-pa hal-za-i

Boğazköy metinlerinden tanınmayan *Pip(p)ap(p)a*'ya hitaben muhtemelen majeste tarafından yazılan HKM 35 numaralı mektupta kendisine ERÍN^{MEŠ} UKU.UŠ yani “ağır silahlı askerler”i acilen orduya göndermesi gerektiği talimatı verilmektedir. Dolayısıyla kendisinin bu askerlerin komutanı olması mümkündür.⁴³ *Tarhunmiya* da bu üst düzey komutana selam yollamaktadır. *Tarhunmiya* mektubu yazdığı *Walwanu*'ya ise “oğlum” diye hitap etmektedir. Bu da kendisinden rütbece ve yaşça genç biri olduğunu gösterir. *Walwanu*'nun Maşat'ta genç bir kâtip olması muhtemeldir.⁴⁴ Bir başka

³⁹ S. Alp, *a.g.e.*, s. 91.

⁴⁰ S. Alp, *a.g.e.*, s. 89 vd.

⁴¹ HKM 22 st.12-14.

⁴² Mşt 75/42; S. Alp, *a.g.e.*, s. 225 vd.

⁴³ S. Alp, *a.g.e.*, s.86.

⁴⁴ S. Alp, *a.g.e.*, s. 105.

mektup, ek mektubunun İli-tukultī'den Adadbeli'ye gönderildiği HKM 58 numaralı mektuptur. Görevlilerin yazışmalarının sonundaki bu ileti şöyledir:

HKM 58⁴⁵

25 A-NA ^mD^U-BE-LÍ ŠEŠ.DÙG.GA-YA QÍ-BÍ- 25 Sevgili kardeşim Adadbeli'ye
MA söyle

26 UM-MA ^mDINGIR^{LIM}- TÙ-KÚL-TI 26 kardeşin İli-tukultī şöyle (der)
ŠEŠ-KA-MA

27 kat-ti-ti hu-u-ma-an SIG₅-in e-eš-du 27 Senin yanında her şey iyi olsun.

28 nu-ut-ta DINGIR^{MEŠ} pa-ah-ša-an-da-ru 28 Ve seni tanrılar korusunlar!

29 A-NA ŠEŠ.DÙG.GA-YA aš-šu-ú-ul 29 Sevgili Kardeşime devamlı selam
KASKAL-ši KASKAL-ši ha-at-re-eš-ki-mi yazıyorum.

30 zi-ga-mu tu-el aš-šu-ú-ul 30 Sen bana selamını

31 EGIR-pa Ú-UL ku-wa-pí-ik-ki ha-at-ra-a- 31 hiçbir zaman yazmadın.
eš

Bu mektup, selam meselesine kıymet verildiğini ve ilişkiler bakımından önem arz ettiğini, mektupların bu hususta bir aracı olduğunu anlamamızı sağlamaktadır.⁴⁶

HKM 81 numaralı metin de ana mektubu ve ek mektubu ilişkili mektuplardandır.

HKM 81⁴⁷

25 [UM-MA ^mTar-hu-un-mi-ya 25 Tarhunmiya şöyle (der):

26 [A-N]A ^mUz-zu-u ŠE[Š].[DÙ]G.G[A]-Y[A] 26 Sevgili Kardeşim Uzzu'ya

27 [QÍ-B]Í-MA DINGIR^{MEŠ}- ta 27 söyle! Tanrılar seni

28 [aš-šu-l]i pa-ah-ša-an-da-[r]u 28 iyilikle korusunlar

29 ki-i tup-pí PA-N[I] ^mPa[l-l]a-an-n[a] BE- 29 -30 Bu tableti Beyim Pallana (ve)
LÍ-Y[A] Hanımefendim önünde iyi oku

⁴⁵ Mşt 75/56; S. Alp, *a.g.e.*, s.228 vd.

⁴⁶ Karşı tarafın selamını iletmediği konusuna değinen, alıcısı ve göndericisi belli olmayan bir ek mektup da Tel Açana (Alalah)'dan ele geçmiştir (ATT 35 7-17).

⁴⁷ Mşt 75/64; S. Alp, *a.g.e.*, s. 272 vd.

30 ^{MUNUS}BE-TI-YA SIG₅-in hal-za-i

31 Ayrıca bana tekrar selamını

31 nam-ma-mu EGIR-pa aš-šu-ul

32 yaz!

32 ha-at-ra-a-an-du

Mektup, Tarhunmiya isimli kâtip hakkında bize bilgi vermektedir. Ana mektup Tarhunmiya'dan ANA BELI ABI DÜG.GA-YA Û ANA BETI-YA AMA.DÜG.GA-YA yani "beyim sevgili babama ve hanımefendim sevgili anneme" diye hitap ettiği ve kendisi için de "oğlunuz" diye belirttiği kimselere yazılmıştır.(öy.st.1-3) Ek mektupta ise kardeşim diye hitap ettiği Uzzu'ya tableti onların huzurunda okumasını ve selamını yazmasını bildirmektedir. Burada bir resmi mektup olarak kişilere kendisinden üstün konumda oldukları için bu hitapların edilmiş olabileceği düşünüldüğü gibi⁴⁸ aile ilişkisine işaret edildiği yönünde yorumlar da bulunmaktadır⁴⁹; Maşat mektuplarının 60.sındaki ek mektup ise sevgili babam diye hitap edilen Pallana'ya ve sevgili kız kardeşim denilen Manni'ye yazılmıştır:

HKM 60⁵⁰

27 A-NA ^mPal-la-an-na A-BI DÜG.GA-YA

27 Sevgili babam Pallana'ya

28 Û A-NA ^fMa-an-ni-i

28 -29 Sevgili kız kardeşim Manni'ye

29 NIN.DÜG.GA-YA QÍ-BÍ-MA

söyle

30 kat-ta-an-ša-ma-aš hu-u-ma-an

30 Sizin yanınızda her şey

31 SIG₅-in e-eš-du nu-uš-ma-aš

31 İyi olsun ve sizi

32 LI-IM DINGIR^{MEŠ} aš-šu-li

32 Bin tanrı iyilikle

33 pa-ah-ša-an-da-ru

33 korusunlar

Üst kenar

34 Bana devamlı selamını yaz

34 aš-šu-ul-mu ha-at-re-eš-kat-ten

35 Ayrıca sevgili babam

35 na[m]-ma-aš-ša-an A-BI DÜG.GA-YA

36 Evime gözlerini

36 É-YA IGI^{HLA}-wa

37 çevir (dikkat et)

37 < har-ak

⁴⁸ F. Imparati Observations on a Letter From Maşat- Höyük, *Archivum Anatolicum* 3, Ankara 1997, s.203 d.n. 26.

⁴⁹ H.A.Hoffner, *a.g.e.*, s.241; C.Karasu, *a.g.m.*, s.24.

⁵⁰ Mşt 77/1; S. Alp, *a.g.e.*, s. 233 vd.

Alp, mektubun Tarhunmiya'dan gelmiş olabileceğini belirtmiştir,⁵¹ ancak burada mektubu yazan kimse ayrıca belirtilmemiştir. Bu bakımdan ana mektuptaki kâtiple aynı kişi olduğu düşünülmüş olacak ki Hoffner, mektubu yazanın Şarpa isimli kişi olduğunu ileri sürmüştür. Burada Pallana'nın kendisinden üst bir konumda, kız kardeşim dediği Manni'nin de kendisiyle eşit bir konumda olduğunu düşündürmektedir.⁵² Eğer mektubu yazan Tarhunmiya ise daha önceki mektubunda annem dediği Manni'ye bu defa kız kardeşim şeklinde hitap ettiğinden Pallana ve Manni'nin onun gerçek anne babası olmadığı anlaşılacaktır.

Hattuša'da ya da farklı bir merkezde bulunan kişiler Tapigga'daki evleri için endişe etmekte ve oradaki kimseye evine göz kulak olması yönünde tembihle bulunmaktadır. Aynı şekilde yine başkentte bulunan kimse karşı tarafın evine göz kulak olduğunu içinin rahat olması konusunda vurgu yapmaktadır. Ana mektubu majesteden Kaššu'ya yazılmış olan bir belgede, toprakların düşmanlardan korunması meselesinden bahsedilmektedir; ek mektup ise Şurihili'den Uzzu'ya yazılmıştır ve evi konusunda endişe etmemesini iletmektedir:

HKM 3⁵³

14 A-NA ^mUz-zu-u ŠEŠ.DÙG.GA-YA

14 Sevgili kardeşim Uzzu'ya

15 QÍ-BÍ-MA UM-MA ^mŠu-ri-hi-DINGIR^{LIM}

15-16 söyle! Kardeşin Şurihili şöyle der:

16 ŠEŠ-KA-MA

17 kat-ti-ti SIG₅-in e-eš-du

17 Senin yanında (her şey) iyi olsun.

18 nu-ut-ta DINGIR^{MEŠ} D É.A-aš-ša

18 Ve seni tanrılar ve

19 ha-at-ta-an-na-aš LUGAL-uš

19 Bilgeliğin kralı

20 aš-šu-li pa-ah-ša-an-ta-ru

20 iyilikle korusun.

21 ka-a-ša I-NA É-K[A]

21 Bak işte! Senin evinde

22 ŠAL-MA MA-HAR DAM-KA hu-u-ma-a[n]

22 Sağlık(ta), eşinin huzurunda her şey

23 iyi(dir). Ayrıca sevgili kardeşim

23 SIG₅-in na-aš-ta ŠEŠ.DÙG.GA-YA

⁵¹ S. Alp, *a.g.e.* s. x.; S. Alp, *a.g.e.*, s.235.

⁵² H.A.Hoffner *a.g.e.*, s. 213.

⁵³ Mşt 75/40; S. Alp, *a.g.e.*, 122 vd.

Sol kenar

Sol k.

1 *la-ah-la-ah-hi-iş-ki-zi* [*le-e ku-wa-at-qa*]

1 [hiçbir şekilde] endişelenme!

2 *ŠEŠ.DÙG.GA-YA[[-YA]] –mu EGIR-pa*

2 Kardeşim bana tekrar

3 *aş-şu-ul ha-at-ra-a-i* []

3 selam yaz! []

Şurihili'den Uzzu'ya yazılan bu mektup selam meselesine de dikkat çekmiştir. İki katibin aynı konuda birkaç yazışması olmuştur. Majesteden Kaşşu'ya gönderilmiş bir başka mektubun sonunda Şurihili benzer ifadeler kullanmıştır.⁵⁴ Şurihili'den Uzzu'ya yazılmış bir başka ek mektup HKM 39 numaralı metindir ve tablet kırık olduğu için net olarak konu anlaşılammaktadır. Ancak mektupta “Gaşga adamı”⁵⁵ ve “korunmuş olsun”⁵⁶ gibi ifadeler geçmektedir.

1. İhtiyaçlar ile Çeşitli Talep ve Durumların İletildiği Ek Mektuplar

İhtiyaçların talep edildiği mektuplardan biri majesteden Kaşşu'ya ve Pulli'ye gelen mektubun sonundaki bir ek mektuptur. Mektubun muhatabı kâtip Uzzu'dur ve Haşammili kendisinden personel talep etmektedir:

HKM 19⁵⁷26 [*U*]M-MA ^m*Ha-şa-am-me-li*26 *Haşammeli* şöyle (der):27 [*A-N*]A ^m*U-uz-zu-u* ŠEŠ.DÙG.GA-YA27 Kardeşim *Uzzu*'ya28[*QÍ-B*]Í-MA

28 söyle!

29 [*t*]u-el *ku-it*

29 Senin

30 [*NA-AP-ŠA-DU*] *a-pí-ya*

30 oradaki personeline gelince

Sk.1

Sk.

1 *nu-uş-şa-an NA-AP-ŠA-DU*

1 ve o personeli

2 *A-NA NA-AP-ŠA-TI an-da e-ep*

2 (diğer) personele (ile) birleştir

3 *na-at-mu up-pí*

3 ve onları bana yolla.

⁵⁴ HKM 2 (Mşt 75/44); S. Alp, *a.g.e.*, s. 121 vd.

⁵⁵ HKM 39 Mşt 75/100; S. Alp, *a.g.e.*, 190 vd.; ay. st. 14'.

⁵⁶ Sol kenar boşluğu st.3.

⁵⁷ Mşt 75/15;S. Alp, *a.g.e.*, s. 148 vd.

Majesteden Pulli'ye gönderilen ve düşman önünde ihtiyatlı olunması istenen bir mektubun sonunda Hattuša'da görev yapan kâtip Marešre'nin, şahsi isteklerini sıraladığı görülmektedir:

HKM 22⁵⁸

9 *UM-MA*^m*DUMU.UD.XX*^{KAM}

10 *A-NA*^m*U-uz-zu-u*

11 *ŠEŠ.DÜG.GA-YA QÍ-BÍ-MA*

12 *PA-NI*^m*Pu-ul-li-i-kán*

13 *am-me-el aš-šu-ul*

14 *hal-za-i* GUD-ya-wa-mu

15 *ku-in te-et*

16 *nu-wa-ra-an-mu up-pí*

9 *Marešre* şöyle (der):

10-11 Sevgili kardeşim *Uzzu*'ya söyle!

12 *Pulli*'nin huzurunda

13 benim iyi (dileklerimi)

14 bağır (ilet).

14-16 bana söylediğin (söz verdiğin)

öküzü gönder!

Uzzu'dan *Pulli*'ye selamını iletmesini isterken aynı zamanda söz verdiği öküzü göndermesini istemektedir. Ana mektubun güvenlik üzerine ciddi bir meseleyi barındırması ve ardından bir büyükbaş hayvan talebi ve selamın iletilmesi oldukça ilgi çekicidir. Yine bir büyükbaş hayvan talebi bulunan ek mektup *Marešre*'den *Uzzu*'ya iletilmektedir:

HKM 31⁵⁹

20 *UM-MA*^m*MA-RE-EŠ-RE-E*

21 *A-NA*^m*Uz-zu-u ŠEŠ.DÜG.GA-YA*

22 *QÍ-BÍ-MA kat-ti-ti hu-u-ma-an SIG₅ –in*

23 *e-eš-du nu-ut-ta* DINGIR^{MEŠ}

24 *aš-šu-li pa-ah-ša-an-da-[r]u*

20 *Marešre* şöyle (der)

21 Sevgili Kardeşim *Uzzu*'ya

22 söyle: Senin yanında her şey iyi

23 olsun ve seni tanrılar

24 iyilikle korusunlar!

25 *Hi-mu-DINGIR*^{LIM}*-iš-mu* 1 GU₄

26 *te-et nu-uš-ši ŠEŠ.DÜG.GA-YA*

27 *EGIR-an ti-ya na-an-kán*

28 *pa-ra-a ar-nu-ut*

29 *na-an-mu up-pí*

25 *Himuili* bana bir sığır

26 sözü vermişti. Sevgili kardeşim ona

27 yardım et ve onu

28 getir(ince)

29 Onu bana yolla

⁵⁸ Mşt 75/14; S. Alp, *a.g.e.*, s. 154 vd.

⁵⁹ Mşt 75/104; S. Alp, *a.g.e.*, s. 174 vd

30 *ú-wa-ad du-wa-ad-du*

30 (Tanrının) lütfu (üzerine) olsun

Ana mektubu Himuili'den Uzzu'ya olan bir mektubun ekinde ise yine Marešre, Uzzu'dan ok kılıfı, silah ve okluklarından iyilerinden gönder demektir:

HKM 53⁶⁰10 [UM-MA^mDUMU].UD.XX^{KAM} A-NA

10 Marešre şöyle (der)

^mUz-zu-u

11 Sevgili kardeşim Uzzu'ya söyle

11 ŠEŠ.DÙG.GA-YA QÍ-BÍ-MA

a.k.12 [MA-HAR ŠEŠ.DÙ]G.GA-YA hu-u-
ma-an

12 Sevgili kardeşimin huzurunda her
şey

13 [SIG₅-in] e-eš-du nu-ut-ta DINGIR^{MEŠ}

13 [iyi] olsun. Ve seni tanrılar

14 TI-an har-kán-du nu-ut-ta

14 hayatta tutsunlar ve seni

15 [aš-šu-l]i pa-ah-ša-an-da-ru

15 selametle korusunlar!

16 [ka-]a-ša X [. . .]-na-ri-ta-az

16 Bak işte! ...

17 [^{LÚ.ME}Š]ŠU.G[I hu-u]-ma-an-te-eš ú-e-er

17 Yaşlıların hepsi geldiler

18 [. ŠE]Š- YA

18 [. Kar]deşlerim

19 [nu-u]t-t[a.] X hu-u-ma-an SIG₅-in

19 [ve] s[eni ..] X her şey iyi

20 ŠEŠ.DÙG.GA[-YA ma-a-an] a-pí-ya

20 Sevgili kardeş[im eğer] orada

21 ^{KUŠ}É.[MA.UR]U₇ ú-e-mi-iš-ki-ši

21 ok kılıfı bulursan

22 nu-m[u ku-i-e-eš a-pí-ya^{GIŠ}TUKUL

22 Bana orada silah

23 ^{KUŠ}[IŠ-PA-TE^{MEŠ} SIG₅-ya up-pí

23 (ve) oklukların iyi olanlarını gönder!

Marešre gibi sık sık ihtiyaçlarını dile getiren ve maruzatını bildiren bir kâtip de Tarhunmiya'dır. Ana mektubu Pulli'den Adadbeli'ye yazılmış olan ek mektup şöyledir:

HKM 65⁶¹20 U[M-MA^{mD}U-mi-ya A-NA^{mD}U-BE-LÍ

20 Tarhunmiya şöyle (der):

⁶⁰ Mšt 75/94; S. Alp, *a.g.e.*, s. 218 vd.⁶¹ Mšt 75/55; S. Alp, *a.g.e.*, s. 242 vd.

21 [Š]EŠ. DÜG.GA-YA QÍ-BÍ-MA

21 Sevgili kardeşim *Adadbeli*'ye söyle:22 A-[N]A^m Du-wa-az-zi me-mi22 *Duwazzi*'ye söyle23 [n]a-aš-ta^{mD} U-mi-im-ma-an23 Sonra *Tarhumimma*'yı

Üst k.

24^m Na-a-ni-in^m Ku-wa-am-mi-in-na p[a]-
r[a]-a na-i24 *Nanni*'yi ve *Kuwammi*'yi gönder!25 ANŠE-ya-wa-mu GA-iš NINDA har-
š^{HI.A}-ya-wa u-un-ni-an-du25 Bana eşek, süt ve kalın ekmekleri
getirsinler.

26 [Z]ÍD.DA-ya har-pa-nu-ut

26 Unu da ekle

27 nu-wa-ra-aš-kán pa-ra-a [na-i]

27 Ve onları gönder !

Sol k. b.

1 [n]a-aš-ma-wa zi-ig-g[a]-ma e-h[u]

1 Ya da sen gel

2 X-X^{MEŠ} me-ma-ú ut-ni-ya-kán

2 ...lar söylesin! ülke

3 X [. . p]a-r[a]-a n[a]-i

3 ... gönder

4 nu-uš-ši x [- . -u]š ú-da-a[n?]-d[u?]

4 Ve ona ... getirin?

Tarhunmiya hem üç kişinin gönderilmesini hem de bazı temel ihtiyaçların iletilmesini *Adadbeli*'den istemektedir. Mektubun sonu kırık olduğu için son satırları tam olarak anlaşılmamaktadır. Ekmek ihtiyacının belirtildiği bir başka mektup, *Hattušili*'den *Uzzu*'ya iletilmiştir:

HKM 80⁶²12' [UM-MA^m GIS^m PA-DINGI]R^{LIM} A-NA
^mU[z-zu-u]12' *Hattušili* şöyle (der): *Uzzu*'ya

13' ve?'ya söyle

13' [Ú? A?-NA? . . . ? QÍ-B]Í-MA []

Sol k.

Sol k.

1 [. . -š]a?-an [m]e?-mi []

1 ... söyle?

2[. . . NIN]DA tu-ú-ma-ti-in []

2 *tumati* ekmeği3[up-p]í DUMU^{MEŠ} ga-aš-t[i pí-ra-
an]

3 Gönder! Çocuklar açlıktan

4 ölsünler

4 [le-e ak-ka-]an-da-ri []

⁶² Mışt 75/90; S. Alp, *a.g.e.*, s. 270 vd.

Başkentte olduğu düşünölen Hattuşili, Tapigga'daki Uzzu'dan ekmek istemektedir. Bu zaruri ihtiyaç dışında kâtiplerin yazı aracı olarak kullandıkları tablet kamışının istendiğı bir mektup da yine Uzzu'ya iletilmiştir:

HKM 71⁶³

ay.

32 *UM-MA*^{mD} *U-mi-ya*

33 *A-NA*^m *Uz-zu-u* ŠEŠ.[DÙ]G.G[A-Y]A

34 *QÍ-BÍ-MA*

ay.

32 *Tarhunmiya* şöyle (der):

33 Sevgili kardeşim *Uzzu*'ya

34 Söyle!

Üst k.

35 DINGIR^{MEŠ} *TI-an har-kán-du*

36 *nu-ut-ta aš-šu-li*

37 *pa-ah-ša-an-da-ru*

Sol k.

1 GI.É.DUB.BA-*mu-[k]án har-ak-[t]a*

2 *nu-mu* ŠEŠ. DÙG.GA-YA G[I].É.DUB.B[A]

3 *up-pí*

Üst k.

35 Tanrılar seni hayatta tutsunlar

36 Ve seni selametle

37 korusunlar!

Sol k.

1 Benim tablet evi kamışı(m) kırıldı

2 Sevgili kardeşim bana tablet evi kamışı

3 gönder!

Tarhunmiya ihtiyacı olan tablet yazı aracı talebini Uzzu'ya iletmiştir. Bu ek mektup, yazı gereci olan "tablet evi kamışı"nı Uzzu'dan talep eden kâtip Tarhunmiya'nın elinde sadece bir kalem mi vardı sorusunu akla getirmektedir. Yine bu sözü edilen tablet evi kamışının önceden kendisine Uzzu tarafından yollanmış olup tahrip olabileceğı de düşünölmektedir.⁶⁴

Ana mektubunun yazarı ve alıcısının bilinmediğı HKM 95 numaralı mektubun ek mektubunda iyi dileklerin ardından bir ihtiyaç iletilmektedir:

HKM 95⁶⁵

⁶³ Mşt 75/111; S. Alp, *a.g.e.*, s. 254 vd.

⁶⁴ C. Karasu, *a.g.m.*, s. 477.

⁶⁵ Mşt 75/72; S. Alp, *a.g.e.*, s. 297 vd.

ay.

6' [A-N]A ^mUz-zu-u ŠE[Š. DÙ]G.G[A-Y]A7' [QÍ-BÍ-MA U]M-MA DINGIR^{LIM}.MUL
[ŠEŠ-]KA-MA8' [kat-ti-mi] hu-u-ma-an SIG₅-in9' [MA-HAR ŠE]Š.DÙG.GA-ma hu-u-ma-an
SIG₅-in e-eš-tu10' [nu-ut-ta DINGIR^{ME}]Š TI-an har-kán-du

11' [nu-ut-ta pa-ah-š]a-an-da-ru

12' [Š]A ^{GIŠ}KAK kui-it ut-tar13' [te-et nu-m]u ^{GIŠ}KAK up-pí

14' [. . . ku-e-d]a-ni-ma ku-iš-ki

15' [.] aš-[š]u-l[i]

16' [. z]i-i[k.]

ay.

6' Sevgili kardeşim *Uzzu*'ya7' Söyle! [kardeş]in *İli-MUL* şöyle
(der):

8' [benim yanımda] her şey iyi(dir).

9' Sevgili [kardeşi(mi)n huzurunda] her
şey iyi olsun.

10' [Ve seni tanrı]r hayatta tutsunlar.

11' [Ve seni koru]sunlar.

12'-13'Çivi meselesiyle ilgili

(bana) her ne söylediyse bana çivi
gönder!

14' Birisi...

15' ...Selamet...

16' ...Sen...

Bu ek mektupta görüldüğü üzere *Uzzu*'ya iletilen bir başka talep de çivi olmuştur. *İli-MUL* isimli kişiden gelen tabletin bir kısmı kırık olduğu için mesele tam olarak anlaşılammaktadır.

Ek mektuplarda iletilen zaruri ihtiyaçların aktarılması dışında, birtakım hukuki meselelerin de görüldüğü gözlemlenmektedir. Özellikle de kâtiplerin Maşat'taki kendi meslektaşları dışında şehrin ileri geleni ve yönetiminde bulunan biri olarak *BĒL MADGALTI* yani askeri valiye sorunlarını aktararak çözüm istemiş oldukları anlaşılmaktadır. Bu sayede direktif metinleri gibi yönetime dair belgeler dışında mektuplar yoluyla da askeri valinin çeşitli sorumlulukları öğrenilmektedir. Konuya ilişkin ek mektup şöyledir: HKM 52⁶⁶

Alt kenar

a.k.

19 A-NA BE-LÍ ^mHi-mu-DINGIR^{LIM} BE-LÍ-
YA19-20 Birinci beyim *Himuili*'ye söyle

20 MAH-RI-YA QÍ-BÍ-MA

21 Oğlun *Tarhunmiya* şöyle (der)

22 Bey(im) huzurunda her şey iyi

⁶⁶ Mşt 75/57; S.Alp, a.g.e., s.214 vd.

21 UM-MA ^mTar-hu-un-mi-ya DUMU-KA-
MA

22 MA-HAR BE-LÍ hu-u-[m]a-[a]n SIG₅[-
in 23 e-eš-du nu-ut-ta DINGIR^{ME[Š]} T[I]-
an ha[r-k]án-du

24 nu-ut-ta aš-šu-li pa-[a]h-ša-an-[t]a-ru

25 BE-LU-uš-ša-an BE-LÍ-YA

26 am-me-el A-NA É-YA IGI^{HL.A}-wa har-ak
27 na-at le-e dam-mi-iš-hi-iš-kán-zi

28 nam-ma-mu DI^{HL.A} ku-e e-eš-zi

29 na-at BE-LU BE-LÍ-YA ha-an-ni

30 na-at-kán aš-nu-ut nam-ma-kán A-NA É-
YA

31 LÚUKU.UŠ pí-ra-an ti-it-ta-nu-ut

32 na-aš LÚ^{MEŠ} KUR^{TI} LÚ^{MEŠ} URU^{LIM}-ya

33 le-e dam-mi-iš-hi-iš-kán-zi

34 nam-ma am-mu-uk a-pí-ya

35 ša-ah-ha-an lu-uz-zi-ya Ú-UL ku-it

36 e-eš-ta ki-nu-na-mu LÚ^{MEŠ} URU^{LIM}

37 ša-ah-ha-an lu-uz-zi-ya ti-it-ta-nu-ú-ir

38 nu BE-LU LÚ^{MEŠ} KUR^{TI} -pát pu-nu-uš

39 [m]a-a-an am-mu-uk ša-ah-ha-an lu-
uz-zi iš-ša-ah-hu-un

40 BE-LU-ma ku-i-uš LÚ^{MEŠ} TE-MI u-i-e-eš-
ki-ši

41 na-aš-kán am-mu-uk pa-ra-a

42 na-iš-ki-mi ŠA ANŠE.KUR.RA
GIŠ^{GIGIR}-ya-mu

23 olsun ve seni tanrılar hayatta
tutsunlar.

24 Ve seni iyilikle korusunlar.

25 Ey efendi, beyim!

26 benim evime gözlerini çevir (dikkat
et)

27 Ve ona zarar vermesinler!

28-29 Ayrıca (ey) efendi, beyim, benim
hukuki meselelerime karar ver !

30 ve onları tanzim et. Ayrıca evime

31 ağır silahlı asker yerleştir!

32 ülke halkı ve şehir halkı ona

33 zarar vermesinler!

34 Ayrıca bana orada

35 şahhan (ve) luzzi (vergileri)

36 yoktu (dayatılmamıştı). Şimdi bana
şehir halkı

37 şahhan (ve) luzzi koydular

38 Bey(im) ülke halkına sor

39 şahhan (ve) luzzi (yükümlülüklerini)
yerine getirip getirmediğimi.

40 Bey(im), senin devamlı gönderdiğin
habercileri

41 Onları ben

42-43 Göndereceğim. Bana yazdığın At

ü.k.	ve araba meselesi(ne gelince)
43 ku-i[t] u[t]-tar ha-at-ra-e-eš	44 Sonra ...
44 na-aš-t[a ur-g]i-i-in	45 sarayda ben
45 I-NA É.GAL ^{LIM} am-mu-uk [46 iletteceğim.
46 pa-ra-a ar-nu-mi	

Tarhunmiya'dan *Himuili*'ye gelen bu ek mektup, içerik bakımından oldukça ilgi çekicidir. Ana mektup ve ek mektubun diğer mektuplardan farklı şekilde birbirleriyle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Her iki mektup da *Himuili*'ye gönderilmiştir ve saraydaki kâtipler Hattuşili ve *Tarhunmiya* tarafından yazılmıştır.⁶⁷ Daha önce ele alındığı gibi Hattuşili, *Himuili* ile eş bir rütbede iken (ona kardeşim diye hitap etmektedir); *Tarhunmiya* kendisinden düşük pozisyonda bir görevlidir ve ona beyim diyerek kendisini de “oğlun” diye mektupta kaydetmektedir. Ana mektupta Hattuşili, *Himuili*'ye yazmakta ve bir katibin onun idari bölgesinde evi olduğunu ve ona başkalarının (insanların) zarar verdiğini söylemektedir.⁶⁸ Ardından “*Kâtipler için şahhan ve luzzi (yükümlülükleri) orada neden uygulanıyor? Şimdi ona gözlerini çevir (Göz kulak ol), ona zarar vermesinler. Eğer yapmazsan geleceğim ve sarayda (bunu) söyleyeceğim*” diyerek uyarılmaktadır.⁶⁹

BĒL MADGALTĪ yani bir askeri vali olan *Himuili*'ye kâtip *Tarhunmiya*'dan yazılmış ek mektupta ise, iyi dileklerin ardından ilke olarak bu güvenlik meselesi üzerinde durulmaktadır. Muhtemelen Hattuşa'da bulunan *Tarhunmiya*'nın Tapigga'da da ikameti olduğu “evime gözlerini çevir” sözleriyle anlaşılmaktadır. Evine göz kulak olunmasını istemektedir. Öte yandan hukuki meseleleri konusunda yardım talep etmektedir. Yerel halkın, kendisine *şahhan* ve *luzzi*⁷⁰ yükümlülüklerini dayattığını ve bu konuda sorumlu olup olmadığı konusunda bilgi almak istediğini iletmektedir. İmparati

⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fiorella Imparati, “Observations on a Letter from Maşat-Höyük”, *Archivum Anatolicum* 3, Ankara 1997, s. 199-214.

⁶⁸ öy. St 10-12.

⁶⁹ st. 13-18: S. Alp, *a.g.e.*, s. 216-217.

⁷⁰ *şahhan*, sahip olunan araziye karşılık devlete sunulan bir vergi çeşidi ve *luzzi* de hizmet, çalışma yükümlülüğü olarak açıklanmaktadır (Sedat Alp, “Die Verpflichtungen *şahhan* und *luzzi* in einem Maşat-Brief”, *Orientalia* Vol.59 Nova Series Fasc.2, Firenze, 1990, s.112; Esmâ Reyhan, “Ana Hatlarıyla Hitit İdari Sistemi”, *Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu Bildiriler*, Ankara, 1998, s.207; Jaan Puhvel, “Discharge Of Duty: Hittite Şahhan Luzzi” *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 67, 2015, s. 65-66.

bu noktada yerel halkın kimi zaman bir kraliyet görevlisine dahi sorumluluklar yükleyecek güçte olabildiğini ve Himuili'nin bu anlamda Tarhunmiya'yı korumak için kendini zorlamadığına dikkati çekmektedir.⁷¹

Tarhunmiya'nın *BĒL MADGALTI*'ye evi ile ilgili endişesini yazdığı bir başka ek mektup daha bulunmaktadır. Bu mektup, büyük kraldan Himuili'ye yazılan mektubun sonuna eklenmiş iki ek mektuptan ikincisidir. İlki Hattuşili tarafından Himuili'ye yazılmış olup aşağıda incelenecektir. Tarhunmiya'nın satırları şöyledir: HKM 27⁷²

17 A-NA BE-LÍ ^{LU} BE-EL MA-AD-	17 Bey(im) Askeri vali
<KAL->TI	18 birinci beyime söyle!
18 BE- LÍ-YA MAH-RI-YA QÍ-BÍ-MA	19 Kulun Tarhunmiya şöyle (der):
19 UM-MA ^m Tar-hu-u-un-mi-ya AR-TE!-	20 Senin yanında her şey iyi olsun
KA-MA	21 Ve tanrılar seni hayatta tutsunlar
20 kal-ti-ti hu-u-ma-an SIG ₅ -in e-eš-du	22 Onlar seni korusunlar
21 nu-ut-ta DINGIR ^{MEŠ} TI-an har-kán-du	
22 nu-ut-ta pa-ah-ša-an-da-ru	

23 BE-LU-mu aš-šu-ul ha-at-ra-eš-ki	23 Beyim selamı(nı) sürekli yaz
24 nam-ma-aš-ša-an A-NA É-YA	24 ayrıca evime
25 IG[I] ^{HLA} -wa har-ak	25 gözleri(ni) çevir (göz kulak ol)!
Sol k.	Sol k.
1 ŠA BE- LÍ-ma ku-i-e-eš	1 Bey(im)den
2 ^{LU.MEŠ} TE-MI i-ya-an-da-r[i]	2 gelen habercileri
3 na-aš-kán [a]m-mu-uk	3 ben
4 pa-ra-a na-iš-ki-m[i]	4 sevk edeceğim.

Tarhummiya, kendisini *BĒL MADGALTI*'nin kulu olarak takdim etmekte ve ona “birinci beyim” şeklinde hitap etmektedir. Askeri validen selamını iletmesini ve evine bakmasını talep etmektedir. Kendisinin de ondan gelen habercileri sevk edeceğini bildirerek mektubu sonlandırmaktadır. Tarhunmiya'nın Tapigga'daki evi ile ilgili

⁷¹ F. Imparati, a.g.m., s.214 d.n. 62.

⁷² Mşt 75/43; S. Alp a.g.e., s. 166 vd.

sorununun devam ettiği, evine göz kulak olunması ile ilgili talebinin farklı mektuplarda tekrarlanmasından anlaşılmaktadır.

Majesteden Himmüli'ye gönderilen bir başka mektubun ardına yazılmış olan ek mektup, Haşammili'den Uzzu'ya yazılmıştır:

HKM 30⁷³

11 A-NA^mU-uz-zu-u ŠEŠ-YA

11 Kardeşim Uzzu'ya

12 QÍ-BÍ-MA

12 Söyle

13 UM-MA^mHa-ša-am-mi-li

13-14 Kardeşin Haşammili şöyle (der):

14 ŠEŠ-KA-MA

15 ŠA GEME-YA-mu u[t-]t[ar] ha-a[t]-re-
eš-ke-eš

15 Bana cariyemin meselesini yazmıştım

16 ki-nu-na-mu na[m-ma] Ú-UL

16 Ancak şimdi bana

17 ku-it-ki ḫ[a-a]t-ra-a-ši

17 (O konuda) Hiçbir şey yazmadın.

18 ki-nu-na-m[u] G[EME-Y]A ar-ha up-pí

18 Şimdi bana cariyemi gönder

19 ma-an-m[a?-an? Ú-U]L? la-[a?-i]š?-
[š]i?

19 Eğe[r onu] özgür bırakmazsan?

20 nu GEME-Y[A h]a-ap-pa-la[-a?-]š[a?]-
i?-š[i?]

20 Cariyemi yaralarsan

21 A-NA^{LÜ}TE-MI SIG₅ pa-i

21 Haberciye/elçiye iyi (haber) ver

22 na-at-mu kat-ti-mi ú-da-u

22 Ve onu benim yanıma getirsin

23[k]a-a-ša-za GEME ku-it

23 Bak işte! Cariye

24 [ku-i]t da-a-an da-ya-na

24 ne alırsa ne çalarsa

25 [] har-zi

25 [] tut.

Sol k.

1 Ve sonra orada

1 na-aš-ta a-pa-[a?]-at-ta

2 üç kez al ve onu bana gönder

2 III-ŠU da-a na-at-mu u[p-p]i

3 Eğer başka biri

3 ma-a-an da-ma-iš ku-iš-k[i]

4 gelirse

⁷³ Mşt 75/25; S. Alp, a.g.e. 172 vd.

4 ú-iz-z[i] X [. . . .]

Haşammili isimli görevli Uzzu'ya yazdığı mektupta cariyesi ile alakalı olarak yardım istemektedir. Cariyenin bir şeyler çalmış olabileceği ve kaçmış olabileceği durumu söz konusudur. de Martino ve Imparati konu ile ilgili olarak Hitit Yasalarının 95. paragrafına dikkat çekerler⁷⁴: “Eğer bir köle bir evde hırsızlık yaparsa, o malları (geri) verir; hırsızlık için ceza olarak altı şekel gümüş verir. Kölenin burnu (ve) kulakları kes(erler) ve efendisine geri verirler. Eğer çok çaldıysa ağır bir yükümlülük bağlansın. Eğer az çaldıysa az yükümlülük bağlansın. Onun efendisi şöyle derse: ‘Ben onun yerine tazmin edeceğim,’ o tazmin etsin; fakat eğer o reddederse o zaman o kölesini iter (kaybeder).”⁷⁵ Bu yasa çerçevesinde değerlendirildiğinde Haşammili'nin cariyenin sağlam olarak geri gönderilmesini istediği anlaşılmaktadır. Haşammili'nin benzer konuda yazdığı bir diğer mektup ise HKM 36'dır ve “beyim” diye hitap ettiği ismini ek mektupta zikretmediği bir kimseye yazılmıştır: HKM 36⁷⁶

37 A[-NA BE-L]Í MAH-RI-YA A-BI 37 Birinci beyim Sevgili babama
DÜG.G[A-Y]A 38 söyle! Oğlun Haşammili şöyle (der):
38 [QÍ-BÍ-MA] UM-MA ^mHa-ša-am-mi-[l]i 39 Sevgili babamın huzurunda her şey
DUMU-KA-MA 40 iyi olsun! Ve beyimi tanrılar
39 [MA-HA]R A-BI DÜG.GA-YA hu-u-ma- 41 hayatta tutsunlar! Ve beyimi
an korusunlar!
40 S[I]G₅-[i]n e-eš-du nu BE-LÍ
DINGIR^{MEŠ}
41 TI-an har-kán-du nu BE-LU pa-ah-ša-
an-da-ru

42 ŠA GEME-YA-at-ta ku-e-da-ni

42 Sana cariyemin

43 ud-da-ni-i wa-tar-na-ah-hi-iš-ki-nu-un

43 meselesini sürekli bildirdim

44 tu-el-ma-an-kán ma-ah-ha-an

44-46 ama senin

⁷⁴ Stefano de Martino –Fiorella Imparati, “Aspects of Hittite Correspondence. Problems of Form and Content”, *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia*, 1995, s. 108-109.

⁷⁵ Albrecht Goetze, “The Hittite Laws”, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament Third Edition with Supplement*, Ed. J. B. Pritchard, Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1969, s. 193; Fiorella Imparati, *Hitit Yasaları*, İtalyan Kültür Heyeti, Ankara 1992, s. 94-95.

⁷⁶ Mışt 75/8; S. Alp, *a.g.e.*, s. 182 vd.

45 <i>ma-ni-ya-ah-ha-an-te-eš</i>	<i>IŠ-TU</i> idarecilerin onu un ile aldılar ve onu
ZİD.D[A?]	47 <i>Tahazzimu</i> 'ya
46 <i>ar-ha da-ya-ir na-an-ša-an</i>	48 geri götürdüler.
47 <i>I-NA U[R]UTa-ha-az-[z]i-mu-na[</i>	
48 <i>EGIR-pa pé-e-hu-t[e-]er</i>	
<hr/>	
49 <i>na-aš ma-a-an še-p[i-i]t-ta X [. . .]</i>	49 Eğer o buğdayı...
50 <i>ma-a-an an-da [i-y]a-mi []</i>	50 Eğer yaparsam []
51 <i>nu-u[š?]</i>	
Sol k.	Sol k.
1 <i>nu-ut-ta DINGIR^{MEŠ} aš-šu-li pa-ah-ša-an-da-ru ŠEŠ.DÜG.GA-YA</i>	1 Tanrılar seni iyilikle korusunlar! Sevgili kardeşim
2 <i>aš-šu-ul ha-at-re-eš-ki na-aš-ta Ú-UL la-ah-la-ah-hi-i[š-ki-ši]</i>	2 devamlı selamını yaz ve endişelenme.
3 <i>ka-a-ša-za URU^{URU}Ha-at-tu-ši MA-HAR LÜ.MEŠ^{LÜ.MEŠ}TAP-PÍ-NI nu ŠEŠ.DÜG.GA-YA</i>	3 Bak işte <i>Hattuša</i> 'da arkadaşlarımızın huzurunda(yım). Sevgili kardeşim
4 <i>QA-TAM-MA ša-a-ak</i>	4 aynı şekilde (bunu) bil.

Hašammili tarafından yazılan ek mektupta iki farklı hitapla karşılaşılmaktadır: Sevgili babam ve sevgili kardeşim. Hoffner, burada iki ayrı mektup olabileceğine işaret etmiştir.⁷⁷ İki ayrı hitap ve Hoffner'in de belirttiği tabletteki kırık kısımlar göz önünde bulundurulduğunda, iki ayrı ek mektup olması duruma uygun düşer. Houwink ten Cate⁷⁸, Imparati ve de Martino⁷⁹, mektubun konusu itibarıyla HKM 30 ile ilintili olduğunu belirterek mektupta "Sevgili babam" hitabının yazıldığı kimsenin Himuili olabileceğini aktarmışlardır. Hašammili'nin burada üst düzey bir kimseden yardım istemek üzere bu ek mektubu yazmış olduğu ve askeri validen cariyesi ile ilgili yardım istemekte olduğu anlaşılmaktadır. *BĒL MADGALTI*'nin hukuki meselelerle ilgilendiği

⁷⁷ H.A. Hoffner, *a.g.e.*, s.152.

⁷⁸ Houwink ten Cate, "The Scribes of the Mašat Letters and the GAL DUB.SAR(.MEŠ) of the Hittite Capital during the Final Phase of the Early Empire Period", *dubsar anta-men - Studies zur Altorientalistik. Festschrift für Willem H.Ph. Römer zur Vollendung seines 70. Lebensjahres mit Beiträgen von Freunden, Schülern und Kollegen*, 1998, s.163.

⁷⁹ S. de Martino –F. Imparati, *a.g.m.*, s. 108.

yukarıda söz edilen HKM 52'ye ait ek mektupta da aktarılmış olduğundan bu konu ile ilgili olarak Himuili'ye başvurulmuş olması muhtemeldir.

Büyük kraldan Kaşşu'ya gelen bir mektubun devamına eklenen mektup, LÚ *andatiyala* “iç güveyi, damat” meselesi ile ilgili bir nottur ve bu ileti de askeri vali olan Himuili'ye hitaben yazılmıştır: HKM 10⁸⁰

42 A-NA^m Hi-mu-DINGIR^{LIM} ŠEŠ.DÜG.GA- 42 Sevgili kardeşim Himuili'ye söyle!
YA QÍ-BÍ-MA 43 Kardeşin Hattuşili şöyle der:

43 UM-MA^m GIŠ^{PA-DINGIR}^{LIM} ŠEŠ-KA-MA 44 Senin yanında her şey iyi olsun.

44 kat-ti-ti hu-u-ma-an SIG₅-in e-eš-du 45 Tanrılar seni hayatta tutsunlar!

45 nu-ut-ta DINGIR^{MEŠ} TI-an har-kan-du 46 Ve seni iyilikle korusunlar!

46 nu-ut-ta aš-šu-li pa-ah-ša-an-da-ru

47 tu-el-mu ku-it ŠA^{LÚ.MEŠ} an-da-ti-ya-a[t-
t]al-la[]

47-48 Sen bana içgüveyelerinin⁸¹

48 ut-tar ha-at-ra-a-eš nu ka-a-ša am-
mu-uk

48 meselesini yaz(mış)tın. Bak işte! Ben

49 har-mi na-at I-NA É.GAL^{LIM}

49 (onları aklımda) tutacağım⁸². Ve onları sarayda

50 me-ma-ah-hi nu-uš-ma-aš an-tu-uh-ša-aš

50 söyleyeceğim. Ve siz(in için) bir insan

51 pa-iz-zi na-aš MA-HAR^DUTU^{SI}

51 gidecek ve onu majestemin huzuruna

52 ú-wa-te-iz-zi

52 getirecekler.

Hattuşili'den kardeşim dediği askeri valiye gelen bu mektupta Himuili'nin öncesinde Hattuşili'ye meseleyi yazmış olduğu öğrenilmektedir. Hattuşili, Himuili'nin büyük krala intikal etmiş meselesini takip ettiğini bildirmektedir. Hoffner, transkripsiyonda geçen LÚ.MEŠ *andatiyattalla* sözcüğünün “iç güveyle” olarak değil “rakipler” olarak tercümesinin yapılmasının uygun olacağını belirtir. *anda tiya-* fiilinin “biriyle anlaşmazlığa düşmek” şeklinde kullanımından türetilmiş bir isim olarak *andatiyattalla*

⁸⁰ Mşt 75/112; S. Alp, *a.g.e.*, s. 132 vd.

⁸¹ H.A. Hoffner, *a.g.e.* “rakiplerinin”

⁸² “Onları (aklımda) tutacağım ve sarayda bahsedeceğim. Biri sana gelecek (onu) majesteden önce getirecek” (S. Alp, *a.g.e.*, s.137); “Onları alıkoyacağım Sarayda (da onlardan) söz edeceğim. Giden bu kişiler majestemin huzuruna sevk ediliyor. Giden bu kişiler majestemin huzuruna sevk edi(li)yor.” (G. Karauğuz, *a.g.e.*, s. 60).

olarak yazılmış olabileceğini açıklamaktadır. Her iki kullanımda da Himuili'nin sözü geçen kişilerle saraya taşınmış bir davası olduğu anlaşılmaktadır.⁸³

Hattuşili'den Himuili'ye gelen bir başka mektubun ana mektubu kırıktır. Bu kez atlarla ilgili bir yazışma karşımıza çıkar: HKM 28⁸⁴

4' *UM-MA* ^m ^{GIS} *PA-DINGIR*^{LIM} *A-NA* 4'-5' *Hattuşili* şöyle der: Kardeşim
^m *Hi-mu-DINGIR*^{LIM} *Himuili*'ye söyle:

5' *ŠEŠ.DÜG.GA-YA QÍ-BÍ-MA*

6' *kat-ti-ti hu-u-ma-an SIG₅-in e-eš-du*

6' Senin yanında her şey iyi olsun!

7' *nu-ut-ta DINGIR*^{MEŠ} *TI-an har-kan-du*

7' ve tanrılar seni hayatta tutsunlar!

8' *nu-ut-ta aš-šu-li pa-ah-ša-an-da-ru*

8' Seni iyilikle korusunlar!

9' *ŠEŠ.DÜG.GA-YA -mu k[u-it]*

9' Kardeşim bana

10' *ŠA ANŠE.KUR.RA*^{M[^{EŠ}]}

10'-11' yazdığın atların meselesi(ne gelince)

11' *ut-tar ha-at-[ra-a-eš]*

12' ve bana bak işte! . . .

12' *nu-mu k[a-a-ša]*

13' *nu X [.]*

13' ve . . .

Sk.

Sk.

1 *nam-ma-a[š]*

1 Ayrıca

2 ^{TÚG} *NÍG.LÀ[M MEŠ]*

2 Görkemli giysiler

3 *pa-ra-a [.]*

3 dışarı [...]

4 *Ú-UL u?-[.]*

4 değil . . .

Atların meselesi iki görevli arasında birden çok kez yazışma konusu olmuştur. Majesteden Himuili'ye gönderilmiş düşman meselesi ile ilgili bir mektubun devamına yazılmış iki ayrı ek mektup göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki, Hattuşili'den Himuili'ye yazılmıştır. İkincisi ise Tarhunmiya'dan *BĒL MADGALTĪ*'ye yazılmıştır ve ayrıca değinilmiştir. HKM 27⁸⁵

⁸³ H.A. Hoffner, *a.g.e.*, s.117.

⁸⁴ Mşt 75/107; S. Alp, *a.g.e.*, s. 169 vd.

⁸⁵ Mşt 75/43; S. Alp *a.g.e.*, s. 166 vd.

ay.

11 *UM-MA* ^mGIŠ^{PA-DINGIR}^{LIM}12 *A-NA* ^mHi-mu-DINGIR^{LIM} ŠEŠ.DÜG.GA-
YA QÍ-BÍ-MA13 ŠA ^{GIŠ}GIGIR-mu ku-it14 ANŠE.KUR.RA^{HI.A}-ya ut-tar ha-at-ra-a-
eš

15 nu ka-a-ša EGIR-an ti-ya-mi

16 na-at-kán pa-ra-a ar-nu-mi

ay.

11 *Hattušili* şöyle der:12 Sevgili kardeşim *Himuili*'ye
13 söyle!13-14 yazdığım araba ve atların
meselesi (ne gelince)

15 Bak işte! Senin tarafında olacağım

16 ve onları ulaştıracam

Büyük kraldan *Himuili*'ye yazılan ana mektupta bir düşman meselesi olduğu ve konu ile ilgili olarak majestenin sürekli haber beklediği kaydedilmiştir⁸⁶. Ek mektupta ise *Tapigga*'ya gönderilmek üzere araba ve at isteğinde bulunulması da belki bu durumla ilintili olabilir.

Büyük kraldan *Hulla* ve *Zilapiya* isimli kişilere yazılan ve casusluk meseleleri ile ilgili konuları ele alan mektubun devamında iki ayrı ek mektup göze çarpmaktadır: HKM 17⁸⁷

ay.

37 [A-NA ^mHu-ul-la ^mKa-aš-š]u-ú ^mZi-la-
pí-ya38 [QÍ-BÍ-MA UM-MA ^mH]a-ša-am-mi-li
ARAD-KU-NU-MA39 [kat-ta-an-ša-ma-aš hu-u-ma-an] SIG₅-
in e-eš-du40[nu-uš-ma-aš DINGIR^{MEŠ} pa]-ah-ša-an-
da-ru

41 [.....k]a-ru-ú tar-na-at-ta-at

ay.

37 *Hulla*, *Kaššu* (ve) *Zilapiya* 'ya38 [söyle!] Kulunuz *Hašammili* [şöyle
(der)]:

39 [Sizin yanınızda her şey] iyi olsun

40 [Sizi tanrılar ko]rusunlar.

41 [.....e]skiden bıraktı.

⁸⁶ HKM 27 st. 1-10.⁸⁷ Mşt. 75/47; S. Alp, *a.g.e.*, s. 143 vd.

42 [.....k]a-ru-ú wa-aš-ša-an har-kán-
zi

43 [.....D]ÜG.GA-YA a-za-ki-it-ten

44 [.....] X X

s.k.

1 A-NA ^mUz-zu-u [QÍ-BÍ-MA UM-MA
^mHa-ša-am-mi-li]

2 ŠEŠ-KA-MA DINGIR^{MEŠ} -ta TI-an har-
kán-du nu-ut-ta aš-šu-li pa-ah-ša-an-da-ru
...]

3 EGIR-an ti-ya nu-uš[š]i- š[a-an . . . pa?-
r]a?-a U[L? a[p?-pí?]-i[š-ká]n-zi

4 nu-mu ha-at-ra-i da-at-ten-ma-aš-ši-kán
le-e ku-it-ma-an ku-it-k[i ha-at-ra-a-mi]

5 nu-ut-ta ma-ah-ha-an ha-at-ra-a-mi na-
at QA-TAM-MA

6 pí-pa-at-ti

İlk ek mektubun Hašammili'den Hulla, Kaššuve Zilapiya'ya yazıldığı görülmektedir. Ardından Uzzu'ya yazmaktadır. Kullandığı hitaplardan Hašammili'nin ilk mektubunu kendinden üst düzeyde olduğu anlaşılan üç görevliye yazdığı anlaşılmaktadır. Mektubun ana konusunu aktaran satırları oldukça kırık olduğu için net bir şey anlamak mümkün olmamaktadır. Ardından Uzzu'ya yazdığı mektup da net olarak anlaşıl原因mamaktadır. Ana mektubu kırık olan bir başka ek mektup da Pišeni'den Kaššu'ya ve Pulli'ye hitaben yazılmıştır. HKM 18⁸⁸

21 UM-MA ^mPí-še-ni A-NA ^mKa-aš-šu-ú

22 ^mPu-ul-li DUMU^{MEŠ}. DÜG.GA-YA QÍ-
BÍ-MA

42 [.....e]skiden giyinmişti.

43 [.....benim S]evgili ... devamlı
yiyin.

44 [.....

s.k.

1 Uzzu'ya [söyle! Kardeşin Hašammili
şöyle der:

2 Tanrılar seni hayatta tutsunlar ve seni
iyilikle korusunlar!

3 Arkada dursun (desteklesin) devamlı
tutmasınlar (?)

4 Ve bana yaz. Başka herhangi birine
yazmayacağım

5 Sana yazdığım zaman aynı şekilde onu

6 Alt üst edeceksin!

23 ka-a-aš-ma ÉRIN^{MEŠ} URU Iš-hu-u-pí-it-

23-25 Bak işte hububat ve saman tutan

⁸⁸ Mşt 75/61; S. Alp, a.g.e., s. 148-149.

<i>ta</i>	<i>İşhupitta</i> kentinin yaya askerleri ve savaş
24 ÉRIN ^{MEŠ} GIŠ ^{GIŠ} <i>za-al-ta-i-ya-aš-ša ku-in</i>	arabalı askerleri
25 <i>hal-ki-in tu-kán-zi har-k[án-z]i</i>	26 Şimdi orada hububat (konusunda)
26 <i>ki-nu-na a-pé-e-da-ni hal-ki-i</i>	27 Majeste çok yorgun (?)
27 ^D UTU ^{SI} <i>še-er me-[e]k-ki ha-aš-ki-it</i>	28 Kardeşler(im) (?) yazın!
28 <i>A?-HU?-MA h[a-a]t-ra-a-at-ten</i>	
S.k.1	S. k.
1 <i>nu u-wa-ad du-wa-ad-du</i>	1 (Tanrının) lütfü (üzerinize) olsun!
2 <i>hal-ki-iš-ma-aš a-pí-ya a-ni-ya-an-za</i>	2 tahıl ise orada hasat edilir.
3 <i>ku-it nu EGIR-an ti-ya-at-ten</i>	3 ki onu sonra alın
4 <i>na-an an-da e-ep-ten na-an-kán</i>	4 ve onu içerde tutun. Onu depolayın.
<i>ARÀH-ten</i>	5 içeri dökün. Ve m[ajesteye yazın].
5 <i>an-da iš-hu-u-it-ten nu A-NA ^DU[TU^{SI}</i>	
<i>ha-at-ra-a-at-ten]</i>	

Hububat hasatı ve depolanması üzerine olan mektupta Pişeni isimli kişinin Kaşşu ve Pulli'den üstün bir rütbede olduğu anlaşılmaktadır. Büyük kraldan kendisine gelen mektuplar bulunmaktadır.⁸⁹

Net bilgiler alnamayan diğer ek mektuplar ise şöyledir: Esas mektubun korunmadığı ve Mareşre'nin kime yazdığı bilinmeyen HKM 82⁹⁰ numaralı mektup, yine esas mektup hakkında bilgi sahibi olunamayan, Mareşre'nin Uzzu'ya yazdığı ve tam olarak anlaşılmayan HKM 33⁹¹ numaralı mektup; kırık olduğu için net olmayan Tarhunmiya'dan Himmuili'ye gönderilmiş olan HKM 29⁹² numaralı mektup; büyük kraldan kime iletiildiği belli olmayan; ek mektup ile ilgili kısmın da şüpheli olduğu HKM 37⁹³ numaralı mektup.

⁸⁹ S. Alp, *a.g.e.*, s. 87.

⁹⁰ S. Alp, *a.g.e.*, s. 274 vd.

⁹¹ S. Alp, *a.g.e.*, s. 177 vd.

⁹² S. Alp, *a.g.e.*, s. 171 vd.

⁹³ S. Alp, *a.g.e.*, s. 187 vd.

Sonuç

Hititlere ait yazılı belgeler arasında yer alan mektuplar, başkent Hattuša dışında farklı merkezlerden de ele geçmiştir. Bazı merkezlerde ele geçmiş kraldan ya da çeşitli görevlilerden taşraya ve diğer merkezlerle gönderilen mektuplarda dikkat çekici bir durum gözlemlenmektedir. Yazılan mektubun son sözlerinin ardından kâtipler ya da görevliler iki paralel çizgiyle ayrılan tablete, yeni mektup ya da mektuplar ekleyerek şahsi iletilerini yazmışlardır. Bu tip belgelerin Boğazkale, Tel el-Amarna ve Tel Açana'da sayılı olmakla birlikte en çok Maşat Höyük ve Ortaköy'den ele geçen mektuplarda görüldüğü bilinmektedir. Ortaköy mektuplarının sadece bir kısmının yayımlanmasından dolayı konuyla ilgili olarak çoğunlukla Maşat Höyük'ten çıkan mektuplar aracılığı ile durulmuştur.

Mektuplarda kaydedilen hitaplardan kişilerin birbirleri ile olan rütbesel farkları açıkça anlaşılmaktadır. Buna göre birbirlerine kardeşim diye hitap eden kimselerin aynı seviyede görevler üstlendiğini söylemek mümkündür. Öte yandan “babam” ya da “oğlun” gibi ifadelerin çok zaman akrabalığı belirtmek için değil bir saygı ve rütbeyi belirtmek için kullanıldığı açıktır. Belgelere göre Maşat Höyük'teki ek mektuplarda yazışan kimselerin rütbesel sıralaması şu şekilde olduğu gözlemlenmiştir:

Hattuşili (Baş Kâtip) = Himuili (Askeri Vali) = Kaşšu (Baş Komutan)

↓

Şanda= Haşammili = Mareşre= Uzzu = Tarhunmiya= Adadbeli= *Îlî*-MUL= *Ilî*tukulti
(Kâtipler)

↓

Walwanu (Genç kâtip)

Maşat Höyük'ten çıkarılan mektup tabletleri içinde en çok mektup gönderilen kişiler arasında Uzzu isimli kâtip ve üst düzey bir görevli, bir askeri vali olan Himmuili isimli biri bulunmaktadır. Maşat mektupları içinde 15 mektup Uzzu'ya, 7 mektup Himmuili'ye, 2 mektup ise Adadbeli'ye gönderilmiştir. Konuya ilişkin tablo şu şekildedir:

Uzzu'ya gelen mektuplar şu kimselerdendir:	
Şurihili	HKM 2 ve HKM 3
Haşammili	HKM 17, HKM 19, HKM 30
Şanda	HKM21
Mareşre	HKM 22, HKM 31, HKM 33, HKM 53
Himmuili	HKM 39
Tarhunmiya	HKM 71, HKM 81
Hattuşili	HKM 80
DINGIR ^{LIM} .MUL	HKM 95

Himuiili'ye gelen mektuplar ise şu kişilerdendir:	
Hattuşili	HKM 10, HKM 27, HKM 28
Tarhunmiya	HKM 27, HKM 29, HKM 52
Haşammili	HKM 36

Adadbēl'ye gelen mektuplar şu kimselerdendir:	
Ilitukulti	HKM 58
Tarhunmiya	HKM 65

Diğer mektuplaşmalar ise şu şekildedir:	
Tarhunmiya'dan Walwanu'ya	HKM 56
Tarhunmiya'dan Pallanna'ya ve 'Manni'ye	HKM 60
Haşammili'den Hulla'ya Kaşşu'ya Zilapiya'ya	HKM 17
Pišşeni'den Kaşşu'ya ve Pulli'ye	HKM 18

Ek mektuplara iyi dileklerin iletilmesi ile başlanmıştır. Karşılıklı selam gönderilmesi hususunda hassasiyet gösterildiği anlaşılmaktadır. Selam yazıp karşılığını alamayan göndericilerin bu konudaki sitemkâr satırları bu durumu gözler önüne

sermektedir. Yine kimi zaman gönderici, alıcı kişiye mektubun gönderildiği bölgedeki nüfuzlu kimselerin huzurunda kendisinden iyi şekilde bahsetmesini ve selamını iletmesini istemektedir. Bu yolla üst düzey kimselerle aranının iyi tutulması amaçlanıyor olmalıdır.

İyi dileklerin ardından esas meseleye geçilmiştir. Mektup konuları arasında zaruri ihtiyaçlar ön plana çıkmaktadır. Bunlar arasında yiyecek (süt, un, ekmek), hububat ve saman, araba, atlar ya da öküz, eşek gibi büyükbaş hayvan talepleri ile personel talebi iletilmiş; yine yazı aracı olarak kullanılan tablet kamışı isteğini belirten bir mektup ile ok kılıfı ve çivi istendiği de gözlemlenmiştir. Bu isteklerin daha çok kâtip *Uzzu*'dan talep edildiği görülmektedir. Bu istekler dışında güvenlik ile ilgili talepler de kaydedilmiştir. Bununla ilgili olarak, Tapigga'daki evlerine göz kulak olunmasını isteyen ileteler ile Gaşga'lı birinden söz eden bir mektup bulunmaktadır.

Yerli halkın kimi zaman vergi yükümlülükleri için kralî görevlilere dayatma yaptığı anlaşılmaktadır. HKM 52 numaralı mektubun ek mektubunda aktarıldığı üzere kâtiplere şehir halkı tarafından *şahhan* ve *luzzi* yükümlülüklerinin dayatılabildiği ve bu konuda hassas davranılmazsa meselenin büyüyerek kişinin üzerindeki baskının artabileceği belirtilmektedir. Yine aynı mektuptan yönetim sistemine dair bilgiler edinilmektedir. *BĒL MADGALTI* unvanlı sınır beyleri/askeri valilerin bu tip hukuki meselelerle ilgilendiği anlaşılmakta, *şahhan* ve *luzzi* vergileri ile ilgili bu mektup dışında muhtemelen kaçmış olan bir cariye ile ilgili bir yazışma da dikkati çekmektedir.

Görevlilerin birbirlerine yolladıkları mektupları dışında büyük kral ya da kraliçenin kaleme aldırıldığı mektupların tabletini, kâtiplerin istedikleri şekilde kullanabildiği bu mektuplar sayesinde anlaşılmaktadır. Bir düşman meselesi ya da başka bir mühim meselenin aktarıldığı kraliyet mektubunun ardından görevlilerin birbirine selam yollayarak iyi dileklerini dile getirmesi ya da şahsi meselelerini iletmesi aksi takdirde söz konusu olamazdı. Bu durum, görevlilerin neden bu yöntemle birbirleriyle iletişime geçmiş oldukları sorusunu akla getirmektedir. Yanıt olarak akla gelen husus, mektubun hızlı ve güvenli biçimde ulaşması olabilir. Kraliyetten gelen ya da resmi kanalla iletilen bir mektup o günün şartlarında şahsen ulaştırılmaya çalışılan bir mektuptan çok daha hızlı ve güvenli bir biçimde iletilecektir. Ayrıca birden fazla mesajı aynı zamanda iletme şansı da bu yolla sağlanabilmektedir.

Hitilere ait bilgilerimiz devlet eliyle yazdırılmış belgelere dayanmaktadır. Ek mektuplar sınırlı da olsa kişisel isteklerin iletilmesi yolu ile sosyal hayata dair bilgiler vermektedir. Bu tip ek mektupların benzerlerinin arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılması ve yayımlanması konuya dair bilgilerin artmasına katkıda bulunacaktır.

Kaynaklar

ALP, S., “Die Hethitischen Tontafelentdeckungen auf dem Maşat- Höyük”, *Belleten* C. XLIV S.173, Ankara 1980, s. 25-59.

ALP, S., “Die Verpflichtungen šahhan und luzzi in einem Maşat-Brief”, (*Gedenkschrift Einar von Schuler*) *Orientalia* Vol.59 Nova Series Fasc.2, Firenze, 1990, s.107-113.

ALP, S., *Maşat Höyük'te Bulunan Çivi Yazılı Hitit Tabletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

ALP, S., *Hethitische Briefe aus Maşat- Höyük*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

ASLANTÜRK, N. “Hitit Mektupları ve Mektuplarda Kullanılan Bir Hitap Şekli: “Abu/ı düğ.ga-ja”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, Nisan 2019, s. 139-155.

ERKUT, E.S., “Çiviyazılı Hitit Tabletleri”, *Belleten*, C. LXI, Aralık, S. 232, Ankara 1997, s. 495-498.

GOETZE, A., “The Hittite Laws”, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament Third Edition with Supplement*, Ed. J. B. Pritchard, Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1969, s. 188-196.

GÜTERBOCK, H.G., “Zile Yakınında Maşattan Gelme Bir Eti Mektubu”, (Çev.Kemal Balkan) *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* C.2 S.3, Ankara 1944, s. 389-397.

GÜTERBOCK H.G., “Some Stray Bogazköy Tablets.” *Florilegium Anatolicum: Mélanges offerts à Emmanuel Laroche*. Ed.E. Masson. Paris: Éditions E. De Boccard 1979, s. 137-144.

HAGENBUCHNER A., *Die Korrespondenz der Hethiter. 1. Teil*. THeth 15. Carl Winter, Heidelberg 1989.

HOFFNER, JR, H. A., *Letters from the Hittite Kingdom*, Atlanta 2009.

IMPARATI, F., Observations on a Letter From Maşat- Höyük, *Archivum Anatolicum* 3, Ankara 1997, s. 199-214.

IMPARATI, F., *Hitit Yasaları*, İtalyan Kültür Heyeti, Ankara 1992.

KARASU, C. “Sevgili Kardeşim Uzzu’ya Söyle!”, *Hayat Erkanal’a Armağan, Kültürlerin Yansıması/ Studies in Honor of Hayat Erkanal, Cultural Reflections*, Homer Kitabevi, İstanbul 2016, s. 476-478.

KARAUĞUZ, G., *Hititlerde Haberleşme Diplomatik Muhaberat ve Diğer Kil Mektuplar*, Çizgi Kitabevi, Konya 2019.

KLINGER, J., “Das Corpus der Maşat-Briefe und seine Beziehungen zu den Texten aus Hattuša”, *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie* Vol 85, 1995, s. 74-108.

LAROCHE, E., *Les noms des Hittites (NH)*, Paris 1966.

LAROCHE, E., *Les noms des Hittites: Supplément*, Paris 1981.

MARTINO S. de – IMPARATI F., “Aspects of Hittite Correspondence. Problems of Form and Content”, *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia*, 1995, s. 103-115.

OTTEN, H., “Hethitische Schreiber in ihren Briefen.” *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 4, Berlin 1956, s. 179–189.

ÖZKAN, S., “Türkiye Müzelerinde Korunan Çivi Yazılı Tabletler”, *Prof.Dr. Recep Yıldırım’a Armağan, Ed. Pınar Pınarcık, Bilcan Gökce, Mehmet Salih Erkek, Sena Coşgun Kandal, Bilgin Kültür Sanat Yayınları*, Ankara 2017, s. 173-193.

PUHVEL, J., “Discharge Of Duty: Hittite Şahhan Luzzi” *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 67, Chicago 2015, s. 65-66.

REYHAN, E., “Ana Hatlarıyla Hitit İdari Sistemi”, *Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu Bildiriler*, Ankara, 1998, s. 189-211.

REYHAN, E., “Bēl Madgalti: Hitit İdari Yapısında Bir Askeri Vali”, *Memleket Siyaset Yönetim (MSY)*, Cilt 11, S. 25, Ocak 2016, s. 83-97.

SÜEL, A., “Ortaköy’ün Hitit Çağındaki Adı”, *Bulleten C. LIX*, S. 225 Ankara 1995, s. 271-283.

TEN CATE Ph.H.J., H., “The Scribes of the Maşat Letters and the GAL DUB.SAR(MEŞ) of the Hittite Capital during the Final Phase of the Early Empire Period”, *dubsar anta-men - Studies zur Altorientalistik. Festschrift für Willem H.Ph. Römer zur Vollendung seines 70. Lebensjahres mit Beiträgen von Freunden, Schülern und Kollegen*, 1998, s. 157-178.

ÜNAL, A., *Hittite and Hurrian Cuneiform Tablets from Ortaköy (Çorum), Central Turkey. With Two Excursuses on the "Man of the Storm God" and a Full Edition of KBo 23.27*, Simurg, İstanbul 1998.

تحلیل سبک‌شناسانه دو نامه سلطانی کتاب ریاض الانشاء

علیرضا حاجیان نژاد²

ORCID: 0000-0002-5238-3037

حسنیه رشیدی فیض آباد¹

ORCID: 0000-0003-0262-1321

چکیده

دوره تیموری با این‌که از جهت کیفیت آثار، در شمار ادوار برجسته ادبی ایران نیست، اما از جهت بسیاری ادیبان و شاعران و گسترش ادب، دوره‌ای ممتاز و شایان توجه به شمار می‌رود. مترسلان و منشیان در حفظ شیوه پیشینیان خود کوشش و آثاری متکلفانه خلق می‌کردند. رقابت در آوردن آرایه‌های ادبی و الفاظ عربی، در واقع در اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم به اوج خود رسید. یکی از مهم‌ترین انواع نوشته‌های این دوره، منشآت عمادالدین گاوآن است. در این پژوهش، ابتدا سیر تحول نامه‌های دیوانی از پیش از اسلام تا دوره تیموری بررسی شده است؛ سپس نامه‌های کتاب ریاض الانشاء به دو بخش سلطانی و غیر سلطانی تقسیم شده است. در این مرحله، دو نوع از نامه‌های سلطانی مشخص شده است: 1. نامه‌های سلطانی‌ای که هر دو طرف آن پادشاه است؛ 2. نامه‌های سلطانی‌ای که منشی برای سلطان نوشته است. نامه شماره 86 برای گروه اول و نامه شماره 62 برای گروه دوم انتخاب شده است. در نهایت این دو نامه از نظر ارکان نامه‌های سلطانی و ویژگی‌های سبکی مقایسه خواهد شد. تفاوت‌های مهمی میان سبک این دو نوع نامه سلطانی وجود دارد: طول نامه‌ها، میزان استفاده از آرایه‌های مختلف بیانی و بدیعی، نکات زبانی و نحوی، مهم‌ترین تفاوت‌های این دو نامه است.

واژه‌های کلیدی: دوره تیموری، نامه‌نگاری، عمادالدین گاوآن، نامه‌های سلطانی، ریاض الانشاء

20 / 10 / 2020: تاریخ ارسال

25 / 12 / 2020: تاریخ پذیرش

¹ دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، پردیس بین‌المللی کیش، دانشگاه تهران، کیش، ایران: rashidi.sho@gmail.com

² دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران: hajiannjd@ut.ac.ir

Stylistic analysis of the two Royal letters in *Riad-ul- insha*

Hosnieh Rashidi Feizabad³

ORCID: 0000-0003-0262-1321

Alireza Hajiannejad⁴

ORCID: 0000-0002-5238-3037

Abstract

The “Timur” period, although not one of the prominent literary periods in Iran in terms of the quality of its works, But for many writers and poets and the spread of literature, it is a privileged and noteworthy period. Correspondents worked diligently to maintain the style of their predecessors and created compelling works. The competition for literary arrays and Arabic words actually peaked in the late seventh and early eighth centuries. One of the most important types of writings of this period is the letters of Imad-ul- din Mahmoud Gavan. In this study, first, the course of royal letters from pre-Islamic to the “Timur” period has been studied; then the letters of *Riad-ul- insha* book are divided into two parts, royal and non-royal. At this stage, two types of royal letters are identified. 1. Royal letters that both sides are king. 2. 2. Royal letters that the letter writer wrote to the king. Letter No. 86 has been selected for the first group and Letter No. 62 for the second group. Finally, these two letters will be compared in terms of the elements of Royal letters and stylistic features. There are important differences between the styles of these two types of Royal letters: the length of the letters, the amount of use of different literary arrays, linguistic and syntactic points, are the most important differences between these two letters.

Keywords: “Timur” period, Correspondence, Imad-ul- din Mahmoud Gavan, Royal letters, *Riad-ul- insha*

Received Date: 20/10/2020

Accepted Date: 25/12/2020

³ PhD Student, Department of Persian Language and Literature, Kish International Campus, University of Tehran, Iran: rashidi.sho@gmail.com

⁴Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Iran: hajiannjd@ut.ac.ir

You can refer to this article as follows:

FEIZABAD, H. R. and HAJIANNEJAD, A., ‘ Stylistic analysis of the two Royal letters in *Riad-ul- insha* ‘*Academic Journal of History and Idea*, V. 7, N. 4. 2020, p. 2555-2577.

Чаша Джамшида в мифологии и мистицизме с опорой на онтологию

Хафиза

Резюме

Чаша Джамшида онтологически была зашифрована на создание мира, является одним из символических предметов в мистической культуре и часто встречается в древних иранских текстах. Она обладала силой и способностью отражать события, произошедшие с незапамятных времен, и реальность, а также после определенных ритуалов показывала скрытые тайны мира. Несмотря на различные интерпретации, ширина и глубина чаши доподлинно неизвестна. Одним из авторов, часто обращавшихся к теме Джам-э-джам, является Хафиз. Ее существование он расценивал как божественную установку, направленную во вселенную. Эта установка была призвана избавить людей от заблуждений и ввести их в мир невидимого и экстрасенсорного. Так как значение доверия к жизни и вере человека зависит от определяющих его поведение интуиции и установок, то пока угол зрения у человека не изменится, его поведение будет управляемо. В данной статье, в первую очередь, рассматривается символизм Чаши Джамшида, далее ее корни в персидском и исламском мистицизме. Напоследок, исследуется появление Чаши в литературных и мистических произведениях, ее мистическая роль в онтологии Хафиза и ее образовательная функция в человеческом бытии.

Ключевые слова: Чаша Джамшида, символическое тело, Хафиз, онтология, символ.

Получено: 20/10/2020

Принято: 25/12/2020

مقدمه

ترسل یا نامه‌نگاری در تاریخ زبان و ادبیات فارسی از سابقه‌ای دیرپا برخوردار است و چه در قالب نثر و چه در قالب نظم از جمله فنون نگارش به حساب می‌آید. رسائل برجا مانده به زبان فارسی، از دوره‌های تاریخی گوناگون می‌توانند به لحاظ ظرفیت‌های بالقوه ادبی نظیر نکات دستوری، گنجینه واژگان، صنایع ادبی و البته سبک‌شناسی مورد تجزیه و تحلیل پژوهشگران واقع شوند. استخراج اطلاعاتی نظیر تشکیلات و سلسله‌مراتب دیوانی، تدبیر ملک و کشورداری یا حتی شرح احوال طبقات اجتماعی مانند ادبا، علما و هنرمندان در عصر تیموری و تحلیل و بررسی جنبه‌های ادبی آن‌ها و همچنین معتقدین به بعضی فرق مذهبی از جمله نتایج قابل توجه تحقیق پیرامون سیر تطور ترسل و نامه‌نگاری در ادوار تاریخی گوناگون.

• ترسل پیش از اسلام

در دوره پیش از اسلام نظام دیوانی و نگارش رسالات از توسعه چشم‌گیری نسبت به سایر ملل هم‌عصر خود برخوردار بوده است. یکی از مصادیق این ادعا، نظام دیوانی پیشرفته و سریع هخامنشیان بوده است. همچنین مجموعه‌ای متشکل از سیزده نامه به گویش آرامی موجود است که قدیم‌ترین شواهد موجود از مکاتیب رسمی ایران مربوط به پیش از اسلام است. مکاتیبی که از دوره ساسانیان به دست ما رسیده بیشتر از دوره‌های دیگر است چراکه آغاز بزرگ‌ترین دوره تمدن ادبی و فلسفی ایران محسوب می‌شود. از مکاتیب برجای مانده از این دوره می‌توان نامه‌های اردشیر، نامه تنسر، نامه‌های خسرو انوشیروان، نامه منسوب به خسرو پرویز در پاسخ شیرویه را نام برد. به گفته جهشیاری ملوک ایران، دبیران را بر دیگران مقدم می‌داشتند و فضل این صنعت را می‌شناختند و آنان را به بالاترین مقام می‌رسانیدند و می‌گفتند: دبیران موجب نظام کشور و کمال ملک و بهاء سلطنت و السنه ناطقه ملوک و نگاهبان املاک و امان رعیت و بلادند.⁵ رئیس دبیران یا «دبیربد» با دارا بودن مقامی مشابه با صاحب‌دیوانی رسالت در دوره اسلامی در شمار یکی از وزیران به حساب می‌آمده است.⁶

• ترسل پس از اسلام

در اوایل ظهور اسلام، مسلمانان می‌توانستند به حضور خلیفه برسند و به حل مشکل خود بپردازند؛ یعنی امور خلافت و کشورداری در این دوره با حضور خلیفه حل می‌شد و نیازی به وزیر، دبیر و دیوان نبود اما پیچیدگی امور کم‌کم خلفا را ناچار به ایجاد دیوان و ارجاع بسیاری از امور به دیوانیان کرد و در واقع از

⁵ Mouhammad ibn-e abdous Jahsheyari, *Alvouzara val koultab*, Beyroot: Dar-ul- fikr-il- hadith, 1348, p. 4.

⁶ Arthur Emanuel Christensen, *Iran dar zaman-e Sasanian*, Ibn-e sina, Tehran 1345, p. 84.

زمان عباسیان بود که دیوان‌ها به وجود آمدند. در این حال، با توجه به شوکت پادشاهی ساسانیان و تجربه ایرانیان، تازیان کسانی را بهتر از ایرانیان جهت سروسامان دادن امور نیافتند، و لذا بیشتر دبیران دوره پس از اسلام نیز از ایرانیان بودند از این‌رو بنیاد اداره دولت و دیوان‌های حکومت‌های پس از اسلام بر شالوده دیوان ساسانیان گذاشته شد.

تأسیس دیوان در دوره اسلامی را در اصل به خالد بن برمک، وزیر سفاح، خلیفه اول عباسی نسبت می‌دهند، که پیش از آنکه اسلام بپذیرد و به دستگاه خلافت راه یابد مذهب زرتشتی داشته، لذا به آداب و رسوم تاریخ ایران و دستگاه اداری ساسانیان آشنایی کامل داشت و بنیاد اداره‌ی دولت عباسیان و دیوان‌های آن را بر شالوده اداری ساسانیان گذاشت.⁷ بنابراین می‌توان گفت که دستگاه دیوانی ساسانی را عرب‌ها به‌طور کامل تقلید کردند و هرچند که بی‌گمان تعدیلات و تغییراتی اعمال داشته‌اند ولی در اساس الگویی از آن را پیاده کرده و ادامه دادند. این نکته را هم باید اضافه کرد که نفوذ ایرانیان نه‌تنها در قالب ایجاد مناصب یا تشریفات حکومتی و دیوانی نمودار شد، بلکه نظریاتی مربوط به حکومت و دیوان جلوه‌گر گشت که بر پایه‌ی آن‌ها جزئیات امور اجرا می‌شدند.⁸

از قدیمی‌ترین مکاتیب عربی موجود، نامه‌هایی است که پیامبر اکرم به پادشاهان و اقبشار مختلف نوشته و آنان را به اسلام دعوت نموده است. مانند مکتوبات پیامبر اکرم به قیصر روم و خسرو پرویز و یا پاسخ‌هایی که به نامه‌های آنان داده است که در کتب تاریخی نقل شده‌اند. با بررسی آثار مذکور و همچنین نامه‌های خلفای راشدین و قسمت اعظم دوره بنی‌امیه می‌توانیم به اسلوب مکاتیب این دوره پی ببریم، کتابت نامه‌ها در این دوره در نهایت ایجاز و اختصار بود، نویسندگان سعی می‌کردند با سهل‌ترین الفاظ مقصود خود را کنند تا حفظ آن آسان باشد.⁹

از اواخر قرن اول هجری و اوایل قرن دوم هجری، با توجه به نفوذ ایرانیان آشنا به فرهنگ و ادبیات پهلوی و اسلوب نامه‌نگاری دوره‌ی ساسانی به دربار و دیوان‌های عرب، در نثر عربی تحولی رخ داد که به دنبال آن فن ترسل و انشاء به مرحله جدیدی گام نهاد و به شیوه‌ای درآمد که اعراب با آن آشنایی نداشتند.¹⁰ از جمله کسانی که باعث تغییر و تحول در نثر مکاتیب عربی شدند و برای کتابت آن نظام و آدابی ایجاد کردند، می‌توان از ابوالعلاء سالم ایرانی، مولی و کاتب هشام بن عبدالملک، و نیز جبله بن سالم بن عبدالعزیز، استاد عبدالحمید کاتب نام برد.¹¹

⁷ A. E. Christensen, *Ibid.*, s. 247.

⁸ Richard Frye, *Asr-e zarrin-e farhang-e Iran*, seda va sima-ye Iran, Tehran 1363, p. 167.

⁹ Assad-ullah Vahid, *Az makatib-e rasool ta rasayel-e abd-ul- hamid va ibn-ul- amid*, daneshgah-e tarbiat mouallim, Sabzevar 1381, p. 357.

¹⁰ Mouhammad Mouhammadi, *Farhang-e Irani pish az Islam va asar-e an dar tamaddon-e Islami va adabiat-e arabi*, Tous, Tehran 1374, p. 322.

¹¹ Assad-ullah Vahid, *Ibid.*, p. 359.

به عقیده تاریخ‌نویسان و مؤلفین عرب، این تحول که تقریباً دو سده به درازا کشید، با ظهور دو نویسنده بزرگ یعنی ابن مقفع و به‌ویژه عبدالحمید رخ داد. تحولی که از آن سخن به میان آمد از اوایل سده دوم هجری به‌وسیله نویسندگان ایرانی نژاد در اسلوب مکاتیب عربی ظاهر گشت و موجب شد ترسل از ایجاز به اطناب گراید. آغاز این دگرگونی را که «اسلوب فارسی»¹² بنیان آن بود از دوره هشام بن عبدالملک (م ۱۲۵ ه.ق) و توسط کاتب او ابوالعلاء سالم ایرانی (استاد عبدالحمید) دانسته‌اند.¹³

با ظاهر شدن ابن عمید (م 360 ه) در عرصه کتابت توجه به لفظ و صنایع بدیعی فزونی گرفت و فن نگارش وارد مرحله تازه‌ای شد. ترسل عربی که تا پیش‌ازین (نیمه دوم قرن سوم) با بیانی ساده و به‌دوراز آرایش‌های لفظی بیانگر معنی به وجهی روشن بود، با تنوعی که ابن عمید ایجاد کرد رنگی دیگر یافت. وی سجع و دیگر صنایع لفظی را به‌طور گسترده به کار گرفت و با تأثیر بخشیدن تفکر ایرانی در کتابت عربی آغازگر شیوه‌ای نوین گشت که بعدها به نثر فنی معروف شد.

با روی کار آمدن سامانیان، چراغ نیم مرده فارسی نیرو گرفته و رفته‌رفته با حمایت امیران این دودمان و شاعران و نویسندگان، پرفروغ گشت، ولی باید متذکر شد که توجه سامانیان به زبان فارسی بدان معنا نبود که زبان عربی به حالت فترت درآید، بلکه معارف اسلامی در این دوره در خراسان به تازگی پیش می‌رفت. بسیاری از محققان به حضور زبان فارسی در کنار زبان عربی در دیوان‌های سامانیان تأکید دارند. بارتولد در این زمینه می‌نویسد: در اسناد رسمی دولت سامانی به‌موازات عربی، زبان فارسی که دری (درباری) نامیده می‌شد، به کار می‌رفت.¹⁴

در میان حکومت‌های مختلف ایران پس از اسلام دوران غزنویان شاید بهترین دوره اوج و شکوفایی اداره و دفتری با عنوان «دیوان رسالت» بوده است، به‌ویژه از این‌جهت که «ابوالفضل بیهقی» در شاهکار ادبی-تاریخی خود، هر چه روشن‌تر نقش و نفوذ این دستگاه کوچک اداری را در حکومت بزرگ غزنویان بیان کرده است. در حقیقت هر چه درباره چنین سازمانی سخن گفته شود بیشتر برمی‌گردد به دوران گذشته و به‌ویژه دوره غزنوی، زیرا پس از آن‌ها در حکومت سلجوقیان، هم عنوان این سازمان تغییر کرد و هم از میزان نفوذ و قدرت سیاسی دبیران آن کاسته شد و در دوره سلجوقی با نام «انشا و طغرا» بیشتر شهرت داشته است.¹⁵

از اواخر سده هفتم و اوایل سده هشتم به بعد با از میان رفتن تربیت‌یافتگان دوره‌های گذشته و شاگردان آن‌ها، شیوه پیشین نثرنویسی دگرگون‌شده و کم‌کم تأثیر تربیت و پرورش اقوام غالب حتی مغول نیز، خود را

¹² Mouhammad ibn-e abdous Jahsheyari, *Ibid.*, p. 21.

¹³ Houssein Khatibi, *Fane nasr dar adab-e parsi*, Zovvar, Tehran 1386, p. 105.

¹⁴ Assad-ullah Vahid, *Ibid.*, p.124.

¹⁵ Mouhammad Mahdi Rokni Yazdi, *Divan-e resalat va aein-e dabiri az khelal-e tarikh-e beyhagi*, daneshgah-e ferdousi-e Mashhad, Mashhad 1374, p. 253.

نشان داد. این دگرگونی که در ظرف حدود یک صدسال خود را می‌نمایاند، باعث شده بود سبک نویسندگی با دوره‌های پیشین تغییر اساسی پیدا کند. با نگاهی به آثار این دوره می‌بینیم که «تقلید عصر خوارزمی از میان رفته است و مکتبی نو و پرورشی تازه در نویسندگی روی نموده است و ساده‌نویسی بر نوشته‌های فنی قدیم رجحان یافته است.»¹⁶

از اوایل قرن هشتم به بعد نویسندگان دو دسته بودند؛ یک دسته که کمابیش در نوشته‌های خود شیوه‌ی خاص کسانی مثل سعدی و به‌ویژه نثر گلستان را پیش چشم داشتند و به مسائل فنی و ادبی نوشته‌های خود توجه می‌کردند. و در مقابل عده‌ی دیگری که می‌خواستند ساده بنویسند ولی نوشته‌هایشان بسیار خام بود.¹⁷ البته باید توجه داشت که نویسندگان دیگری هم بودند که در سبک منشیانه راه زیاده‌روی و افراط را پیش گرفتند و از زحمت ایشان کتاب‌هایی مثل تاریخ و صاف و ظفرنامه و امثال آن بر جای ماند که نثرشان اعتدال نثرهای منشیانه را ندارد.

دوره تیموری با این‌که از جهت کیفیت آثار، در شمار ادوار برجسته ادبی ایران نیست، اما از جهت بسیاری ادیبان و شاعران و گسترش ادب، دوره‌ای ممتاز و شایان توجه به شمار می‌رود. اقبال عمومی به شعر و ادب در این دوره چنان است که امیر علی شیر نوائی در تذکره مجالس النفاوس شرح حال ۱۳۲ تن از شاعرانی را که در خراسان و ماوراءالنهر می‌زیسته‌اند، آورده است و دولت‌شاه سمرقندی مؤلف تذکره الشعراء، که فقط شرح احوال شعرای مشهور را آورده، درباره‌ی ۴۲ تن از شاعران این دوره سخن گفته است.¹⁸

صرف‌نظر از ناآرامی‌ها و آشوب‌های حاکم بر ایران در جریان لشکرکشی‌ها و خونریزی‌های تیمور، در دوران حکومت شاهزادگان ادب‌پرور تیموری و با پیدایی حکومت‌های ملوک‌الطوایفی، مراکز متعددی برای اجتماع شاعران و ادیبان پدید آمد. این مراکز موجبات مردمی شدن فرهنگ و ادب و پراکنده شدن شماری از شاعران عامی و عالم را در دربارها و مراکز ادبی فراهم آورد.¹⁹ چنانکه در میان شعرای این دوره به نام کسانی برمی‌خوریم که پیشه‌ور، کارگر یا سپاهی بوده‌اند.²⁰ برخی شاعران این دوره حتی از خط و کتابت بهره‌ای نداشتند.²¹ تعداد شایان توجه زنان شاعر به دلیل همین اقبال عمومی به شعر و ادب بوده است.²² امیران و شاهزادگانی چون کیچیک میرزا، سلطان حسین بایقرا، امیر علیشیر نوائی و بدیع‌الزمان میرزا از مشوقان شعر و ادب بودند. بسیاری از این شاهزادگان خود شعر می‌سرودند و صاحب دیوان‌های ترکی و

¹⁶ Mouhammad Tagi Bahar, *Sabk shenasi*, Amirkabir, Tehran 1389, p. 3/6.

¹⁷ Mouhammad Tagi Bahar, *Ibid.*, p.3/11.

¹⁸ Dolatshah-e Samargandi, *Tazkirat-ul- shoara*, Asatir, Tehran 1382, p. 317-541.

¹⁹ Amir Alishir, Navaei, *Tazkere-ye majales-ul- nafaes*, Manouchehri, Tehran 1363, p. 141-147.

²⁰ Ehsan Yarshater, *Sher-e Farsi dar ahd-e Shahrokh*, daneshgah-e Tehran, Tehran 1383, p. 1/57.

²¹ A. Alishir, Navaei, *Ibid.*, p. 166.

²² Fakhri Heravi, *Tazkere-ye rozat-ul- salatin*, sandi adabi bord, Heydar abad 1968, p. 1/124.

فارسى بودند.²³ در دوره تیموریان، عمومی شدن شعر و ادبیات فارسى، رویکرد به انواع شعری را تحت تأثیر قرار داد، چنانکه قصیده‌سرایی از رونق افتاد و به غزل و قصه‌های منظوم بزمی، که با ذوق عامه مناسبت بیشتری داشتند، بیش از سایر انواع شعر توجه شد، به طوری که این دوره را عصر غزل نامیده‌اند.²⁴ با رواج بیشتر تصوف و عرفان در این دوره، سرودن غزل‌های عرفانی شیوع بسیار یافت. شاعرانی چون شمس مغربی، محمد شیرین، لطف‌الله نیشابوری، شاه ولی، نعمت‌الله، قاسم انوار تبریزی، کمال خجندی و شیخ آذری، خود از اقطاب زمان به شمار می‌رفتند و مقام ارشاد و هدایت داشتند.²⁵ نثر فارسى در این دوره به تدریج از تکلفات قرون گذشته آزاد می‌شد و جریان عمومی نثر به مرسل نویسی متمایل بود، چنانکه شمار آثار متکلف در مقایسه با آثار ساده و روان، اندک است. از واژه‌های کهن فارسى کمتر استفاده می‌شد و کاربرد اصطلاحات و لغات و ترکیبات عمومی زبان، رواج بیشتری داشت. یکی از سبب‌های تمایل به ساده‌نویسی این بود که بیشتر نویسندگان توانایی ایجاد آثار مصنوع و متکلف را نداشتند. همچنین برخی از آنان معتقد بودند که در نثر مصنوع و متکلف «مقصود و هدف اصلی فوت می‌شود»²⁶ باین‌همه، مترسلان و منشیان در حفظ شیوه اسلاف خود کوشش و آثاری متکلفانه خلق می‌کردند. رقابت در آوردن آرایه‌های ادبی و الفاظ عربی، در واقع در اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم به اوج خود رسید و بلایی بر سر نثر فارسى آورد که برای یک فارسى‌زبان خواندن متون عربی و ترجمه آن بسی ساده‌تر می‌نمود از خواندن این نوع نوشته‌های متکلف و پیچیده؛ زیرا دست‌کم در خواندن متون عربی صرف دانستن معنی لغات، زمینه‌ی درک متن را فراهم می‌آورد، ولی در متون متکلف این دوره گاهی با وجود دانستن معنی واژگان دشوار، هنوز ذهن خوانندگان از پی بردن به منظور نویسنده عاجز است.

• انواع مکاتیب

بر اساس تحلیل نامه‌های بازمانده از این دوره، بر اساس گوناگونی مندرجات و هدفی که در نوشتن آن‌ها بوده به پنج گروه قابل تقسیم است: منشور و فرمان، فتح‌نامه و شکست‌نامه، عهدنامه و سوگندنامه، سلطانیات و اخوانیات.

1. منشور و فرمان. یکی از مشهورترین اقسام مکاتیب این دوره منشیر و فرامین بوده که از دیوان رسائل درباره تفویض مشاغل و مناصب بزرگ دیوانی، سیاسی، دینی و علمی مانند وزارت، امارت، سپهسالاری و یا واگذاری اقطاع صادر می‌گشت و به توفیق سلطان می‌رسید.

²³ Sam mirza Safavi, *Tazkere-ye tohfe-ye sami*, Asatir, Tehran 1384, p. 1/14-20.

²⁴ Mouhammad Reza Shafiei Kadkani, *Adabiat-e Farsi az asr-e Jami ta roozgar-e ma*, Ney, Tehran 1378, p. 1/32.

²⁵ Edward Granville Browne, *Tarikh-e adabi-e Iran*, Ibn-e Sina, Tehran 1339, p. 3/446.

²⁶ Zabih-ullah Safa, *Tarikh adabiat dar Iran*, Ferdous, Tehran 1383, p. 3/467.

2. **عهدنامه و سوگندنامه.** از انواع دیگر منشآت این دوره عهدنامه و سوگندنامه است که معمولاً از نظر کیفیت انشاء، دارای مشخصات و ارکان مشابهی است با این تفاوت که عهدنامه، در میان پادشاهان یا سلاطین و ملوک اطراف مبادله می‌شد و سوگندنامه از طرف پادشاهان به ملوک و امرا و دیگر ارکان دولت که عصیان و تمردی کرده و سپس از در انقیاد و اطاعت درمی‌آمدند و مورد عفو و بخشش قرار می‌گرفتند صادر می‌شد. گاهی هم سوگندنامه برای کسانی که بیم طغیان و مخالفت آنان می‌رفت، فرستاده می‌شد تا آن را در برابر گواهان بخوانند و امضا کنند.²⁷
3. **اخوانیات.** اخوانیات شامل مکاتبات دوستانه و نامه‌های خانوادگی می‌باشند.
4. **سلطانیات.** سلطانیات یا مکاتیب سلطانی، به نامه‌هایی اطلاق می‌شد که سلاطین به یکدیگر یا به ملوک اطراف می‌نوشتند.²⁸ اما دکتر زرین‌کوب تعریفی جامع‌تر ارائه کرده و گفته است: سلطانیات مجموعه نامه‌ها و منشآت است که سلاطین به یکدیگر، افراد صاحب‌نام و معروف خطاب به سلاطین و یا بزرگان حکومتی می‌نوشتند.²⁹ دکتر معین نیز سلطانیات را در برابر اخوانیات قرار داده و آن را مکاتبات شاهی و نامه‌های رسمی و دولتی می‌داند.³⁰

ارکان سلطانیات

الف. صدر مکتوب. معمولاً صدر سلطانیات با نعوت و عناوین و ادعیه عربی یا فارسی، به یکی از طرق زیر آغاز می‌شده است:

- به اسلوب منشآت عربی با کلمه «کتابنا یا کتابی» و در پی آن، ادعیه‌ای عربی با ذکر عناوین و القاب مخاطب و تاریخ و محل صدور مکتوب و بیان احوال مملکت و نظام کشور و نیز نعت رسول. سپس متن نامه از عربی به فارسی منتقل می‌شد.
- با «من فلان الی فلان» به شیوه مکاتیب عربی، اما متصل به کلمه «بداند یا بخواند یا معلوم داند». البته این شیوه، بیشتر در منشآت که از جانب سلاطین به ملوک و وزیران و اصحاب دیوان نوشته می‌شد معمول بوده است.
- به اسلوب اخوانیات و با ادعیه فارسی و حذف عناوین و نعوت و نیز تقسیم عبارات به قطعات متقابل و مسجع.
- با ادعیه فارسی یا عربی و ذکر القاب و عناوین متناسب با تمایز و تفاوت مرتبه کاتب و مخاطب
- با ذکر نام و لقب مکتوب الیه به همراه نعوت مختصر و دعایی کوتاه. این شیوه بیشتر در نامه‌های پادشاهان خطاب به اصحاب دیوان و ملوک و کارگزاران معمول بوده است.

²⁷ H. Khatibi, *Ibid.*, p. 391.

²⁸ Mansour Rastegar Fasaee, *Anva-e nasr-e Farsi*, Samt, Tehran 1380, p. 209.

²⁹ Abd-ul- Houssein Zarrinkoub, *Az gozashte-ye adabi-e Iran*, Sokhan, Tehran 1385, p. 137.

³⁰ Mouhammad Moein, *Farhang-e Moein*, Amirkabir, Tehran 1371, p. 1911.

ب. رکن شرح اشتیاق. این بخش معمولاً بعد از سلام و تحیت نوشته می‌شد و گاه نیز این قسمت در آغاز مکتوب می‌آمد. همچنین در منشآت که در پاسخ بود و یا با ادعیه شروع می‌گشت، پیش از این رکن از وصول نامه و آورنده آن یاد می‌شد. اگر نامه جنبه دوستانه داشت، شرح اشتیاق در صدر مکتوب می‌آمد لیکن در مکاتیب رسمی، معمولاً این قسمت حذف می‌شد.

پ. رکن اصلی مکتوب. متن اصلی سلطانیات که گاه در موضوع معینی نوشته می‌شد.

ت. انتظارات. این بخش با جملاتی مانند: «منتظرم، منتظر است، توقع چنان است، توقع آن است» و نظایر آن آغاز می‌شد. این قسمت که در اخوانیات از ارکان اصلی بود در سلطانیات تنها در مواردی که نامه جنبه دوستانه و غیررسمی داشت نوشته می‌شد.

ث. پایان مکتوب. پایان سلطانیات معمولاً عبارت از ادعیه‌ای مختصر بود که بیشتر به زبان عربی نگاشته می‌شد.³¹

ریاض الانشاء خواجه جهان

ریاض و انشاء اثر خامه نویسنده توانا، خواجه جهان عمادالدین محمود گاوآن، از بزرگمردان عرصه سیاست و ادب در دوره تیموری و در هندوستان و دربار شاه بهمن دکنی است. نمونه انشا و نیز شیوه کتابت خواجه جهان الگویی برای کاتبان و مردم بشمار می‌آمد. این اثر مجموعه نامه‌هایی است اعم از اخوانیات و اجوبه که نویسنده به سلاطین و بزرگان عصر، چون جامی و خواجه عبیدالله نوشته است. این مجموعه از سرمشق‌های منشیان در هند شمرده می‌شود و در آن سامان شهرت بسیار داشت و هنوز هم معروف است.³² در باب سبک بیان و نحوه انشای ریاض الانشاء باید گفت که این اثر به نثر فنی مایل به مصنوع نگاشته شده است، البته با اطناب و تفصیل بسیار در توفیعات و القاب، چیزی که خود نویسنده به آن معترف است.

1. بررسی دو نامه سلطانی ریاض الانشاء (نامه 62 و 86)

1-1 نامه سلطانی- غیر سلطانی

در این نامه‌ها، عمدتاً نویسنده نامه، ترسل خود را برای سلطان می‌فرستد. این نوع نامه‌ها بسیار طولانی است و مدح پادشاه، جزء جدانشدنی آن است. نامه 62 از مجموعه منشآت خواجه جهان برای بررسی انتخاب شده است:

ارکان نامه 62

- صدر مکتوب: صدر مکتوب این نامه با عناوین مختلف در عنوان و همچنین پس از اشعار فارسی و عربی ابتدایی آمده است. در بخش صدر مکتوب، چهارچوب نامه‌های سلطانی کاملاً رعایت شده است: هم نعوت و عناوین آمده و هم ادعیه فارسی و عربی به صورت شعر. نعوت و عناوین صدر

³¹ H. Khatibi, *Ibid.*, p. 402-405.

³² Zabih-ullah Safa, *Ibid.*, p. 4/508.

مکتوب با عبارات زیر بیان شده است: کتب الی السلطان العادل الكامل مشرف آل رسول قره العین البتول شمس الخلافة و المعدلة سلطان محمد گیلانی.³³ اوصاف و نعوت اصلی پس از ذکر مقدمه از بند اول نامه در صفحه 214 تا بند آخر صفحه 216 ادامه دارد. مؤلف در این نامه، با استفاده از نثر مسجع، شعر عربی و فارسی سلطان محمد گیلانی را ستوده است. هرچند مدح و ستایش مؤلف از سلطان تا انتهای نامه ادامه دارد.

- **شرح اشتیاق:** شرح اشتیاق این نامه در بند آخر صفحه 216 آمده است: «... اگر طایر همت در هوای شرح درد هجران بی قوادم و خوافی باشد³⁴...»
- **رکن اصلی:** رکن اصلی این نامه پس از بیت فارسی صفحه 217 آغاز شده: «این نامه ضراعت ختامه اوایل شهر رمضان...» و تا پایان صفحه 219 ادامه دارد. مؤلف در این نامه، گزارشی از اوضاع شهرهای فتح شده می‌دهد و از فرستادن فرزندش عبدالله به دربار پادشاهی خبر می‌دهد.
- **انتظارات:** مؤلف با عبارت: اگر به نظر مهر انارت... توقع خود را از پادشاه مطرح کرده و از وی می‌خواهد با فرزندش به جود و کرم رفتار کند.
- **پایان مکتوب:** دعای پایانی این نامه، یک عبارت فارسی است و مؤلف برای سلطان، دعا می‌کند تا سلطنت جهانی داشته باشد.

1-2 نامه سلطانی- سلطانی

مخاطب هر دو طرف از این نامه‌ها، پادشاه است. به همین سبب این نامه‌ها بسیار کوتاه‌ترند و لب کلام در آن مطرح می‌شود. نامه 86 از مجموعه منشآت خواجه جهان برای بررسی انتخاب شده است:

ارکان نامه 86

- **صدر مکتوب:** صدر مکتوب این نامه با ساختار مرسوم نامه‌های سلطانی متفاوت است. ابتدا حمد و سپاس الهی در آن آمده سپس مؤلف به نعت نبی، خاندان و اصحاب ایشان پرداخته است. به‌جز در عنوان، تنها در لابه‌لای این نامه کوتاه، برخی نعوت کوتاه درباره این دو سلطان آمده است: کتب من لسان السلطان الاعظم العادل محمدشاه البهمنی جوابا عن کتاب ارسل الی خدمته السلطان محمود الخلیجی خلد الله سلطانهما.³⁵
- **شرح اشتیاق:** این نامه شرح اشتیاق ندارد.

³³ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, Heydar abad, Sarkar Ali, 1948, p. 214.

³⁴ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 216.

³⁵ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p.263.

- **رکن اصلی:** رکن اصلی این نامه از بند اول صفحه 264 آغاز شده: «بعد از قبول تحیات عجیبه الآیات...» و تا قبل از دعای پایانی است. مؤلف در این نامه از وصول نامه سلطان محمود الخلیجی خبر می‌دهد که این نامه سبب مستحکم شدن رشته مودت و دوستی خواهد گشت.
- **انتظارات:** در این نامه انتظاری مطرح نشده است.
- **پایان مکتوب:** پایان مکتوب این نامه، ادعیه فارسی است و به صورت نثر آمده است. مؤلف در این بخش دعا می‌کند تا اهتمام سلطان به تقویت شعار اسلام معطوف بوده و خاطر و ذهن وی به قلع و قمع دشمنان مصروف باشد.

2. ویژگی‌های سبک‌شناسی

الف. سطح زبانی و نحوی

این بخش به بررسی ویژگی‌های لفظی، زبانی و نحوی نامه می‌پردازد. مهم‌ترین ویژگی‌های زبانی و نحوی این دو نامه عبارت‌اند از:

1-2 واج‌آرایی

واج‌آرایی تکرار یک یا چند واج صامت یا مصوت در شعر یا در نثر است، که در کلمه‌های یک مصراع یا بیت به‌گونه‌ای که آفریننده موسیقی درونی باشد و بر تأثیر شعر بیفزاید. موسیقی برخاسته از واج‌آرایی صامت‌ها عموماً محسوس‌تر از موسیقی است که از واج‌آرایی مصوت‌ها ایجاد می‌شود. باین‌حال مصوت‌ها نیز تأثیر خاصی در واج‌آرایی داشته‌اند.

واج‌آرایی در نامه 62:

آ - ن:

- ارجای چمن جهان و الحای گلشن جنان و گلبن بنی نوع انسان³⁶
- صماخ زمره سکان دایره امکان و کاخ زمان³⁷
- بنده ثناخوان در بوستان احسان آن نوشیروان نشان³⁸

نامه 86:

- صفدران مصاف عرفان و ایقان و مبارزان میدان اظهار ایمان‌اند.³⁹

آ - ر

- به انوار ثنا و ذکر جمیل و ازهار دعا و شکر جلیل⁴⁰

³⁶ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *a,g,e*, s. 214.

³⁷ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 215.

³⁸ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 218.

³⁹ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 264.

⁴⁰ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 214.

- مصباح انوار معدلت و رافت و مراح ارواح خلافت⁴¹
 - از پرتو نور اخلاص و رنگ رخسار لوعت آثارش پیرهن صبح بر قامت مهر نوار چاک⁴²
- * نامه 86 این نوع واج‌آرایی را ندارد.

2-2 ابدال

عوض شدن حرفی با حرف دیگر به دلیل ساده شدن تلفظ را ابدال می‌نامند.⁴³

نمونه‌های ابدال در نامه 62:

- خلائف به جای خلائف در عبارت: مشرق آفتاب جهانتاب جعلناکم خلائف⁴⁴
 - تمایم به جای تمائم در عبارت: نیطت علی تمایمی⁴⁵
 - ملایک به جای ملائک در عبارت: صدرنشینان محافل انس باشد و واسطه ملایک قدس.⁴⁶
- * نامه 86 ابدال ندارد.

2-3 درج و تضمین عبارات عربی

این ویژگی سبکی، مخصوص نثر فنی، کتب داستانی و منشآت است و آن عبارت است از استفاده مؤلف از آیه و حدیث، برای آراستن کلام.

نمونه‌های درج عبارات عربی در نامه 62:

- ایزد متعال مسافت جاه و جلال آن سحاب مشرق آفتاب جهانتاب جعلناکم خلائف؛ سلطان تاج از رمیت؛ برجیس سپهر لیذهب عنکم الرجس اهل البیت...⁴⁷
 - آئینه جمال کمال ندع ابنا و ابنائکم؛ سایه‌نشین چتر جعلناک خلیفة فی الارض...⁴⁸
- * نامه 86 درج و تضمین عبارت عربی ندارد.

2-4 استشهاد تمثیل به اشعار فارسی و عربی

یکی از مهم‌ترین مختصه سبکی نامه‌های دیوانی، آرایش سخن با استفاده از اشعار فارسی و عربی است. نگارندگان این نامه‌ها، به اقتضای مقام، چندین بار در یک نامه از این ویژگی استفاده می‌کنند.

2-4-1 اشعار فارسی نامه 62:

شاهی که در زمانه ندارد نظیر خویش
شکرانه واجب است که در روزگار ماست⁴⁹

⁴¹ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 215.

⁴² Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 216.

⁴³ Hassan Amid, *Farhang-e Amid*, Ashja, Tehran 1389. p. 51.

⁴⁴ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Riad-ul- insha*, p. 215.

⁴⁵ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 219.

⁴⁶ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 216.

⁴⁷ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 215.

⁴⁸ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 215.

کو سلیمان تا در انگشتش کند انگشتی
ازل ز جامه‌ جاه تو جیب پیراهن⁵⁰
که ابر از لطف بارند بخاک تیره بارانی⁵¹
که باران به سالی نبارد ز میغ
ببردند غارتگرانش اسیر
در رخس کس نتواند که کند تیز نگاه⁵²
که صدر دل به دعای شما معطر کرد
خلوص خویش دران بارگه مقدر کرد
میدهد مهرگیاه با شاخ سدره التیام
وی سایه‌ خدای ازو سایه برمدار
در یک نظر گوشه چشم تو بسته اند
لیک نور مهر با ذرات دارد الفتی⁵³
که نور ذاتی خود را ز ما دریغ مدار
قطار فیض به قطن سطح غیرا بار
که دست حسن سفارش ز ذیل شاه مدار

هم نبوت در نسب هم پادشاهی در حسب
زهی قبای بقای ترا ابد دامن
امید از بخت می‌دارم بقای عمر چندانی
ببارید چندان نم خون ز تیغ
هرآن‌کو نشد کشته از تیغ و تیر
هر که در سایه‌ جاه تو بود چون خورشید
همین شرف ز جهان بس بود دعاگو را
برای عدت اخلاف و مفخر اسلاف
زانکه رای مهرسانش گر نماید اهتمام
ای آفتاب ملک ازو نور وامگیر
سرمایه سعادت دنیا و آخرت
گر نظر بر من کنی دورم ز تو بی شبهتی
نه لایق است به مهر سپهر اعلی گفت
و یا به بحر سخا طبع و ابر باران گفت
و لیک مهر ابوت گرفته جیب دلم

2-4-2 شعر فارسی نامه 86:

هزاران آفرین بر جان پاکش⁵⁴

محمد کافرینش هست خاکش

2-4-3 اشعار عربی نامه 62:

كان السما ابل و الشمس الضحی طبل
سجایاه قاموس لسانی لها سطل⁵⁵
الا جلال الله جلّ جلاله

فطن صماخ الدهر من صوت صيته
ترکت بیان المدح عجزا لانه
و له جلال لیس فوق جلاله

⁴⁹ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 214.

⁵⁰ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 215.

⁵¹ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 217.

⁵² Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 218.

⁵³ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 219.

⁵⁴ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 263.

⁵⁵ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 215.

الا نوال الله عم نواله
و اول ارض مس جلدی ترابه‌ها
فصادف قلبی خالی‌ا فتمکنا⁵⁶

و له نوال لیس فوق نواله
بلاد بهانیت علی تمایمی
اتانی هواها قبل ان اعرف الهوی

* نامه 86 شعر عربی ندارد.

ب. سطح ادبی

در این سطح، ویژگی‌های ادبی اثر بررسی می‌شود؛ ویژگی‌هایی چون میزان بهره‌مندی از آرایه‌های ادبی لفظی، معنوی، علوم بیان و بدیع.

1. اضافه تشبیهی (تشبیه بلیغ)

در این نوع اضافه، مشبه و مشبّه به همدیگر اضافه می‌شوند. اگر این اضافه را به صورت یک جمله بنویسیم؛ یک عبارت تشبیهی خواهیم داشت. برای مثال در اضافه: نور علم؛ می‌گوییم: علم مانند نور است.

نمونه‌های تشبیه در نامه 62:

- ارجای چمن جهان؛ الحای گلشن جنان⁵⁷
- انوار ثنا و ازهار دعا و شکر جلیل آن پادشاه.⁵⁸
- از اذابت نار شوق بال مانند قرص خورشید پاک است.⁵⁹
- از پرتو نور اخلاص و رنگ رخسار لوعت آثارش پیرهن بیاض صبح چاک⁶⁰
- سیمرخ عقل و طاووس حواس به اجنحه احساس و شهپر بال پیرامون سرادق بیان آن تواند پرید.⁶¹
- نه آن اشتعال دارد که تراکم و تصادم سحاب سطور کتاب و تواتر تقاطر الفاظ و کلمات...⁶²
- اگر طایر همت در هوای شرح درد هجران بی قوادم و خوافی باشد.⁶³
- سر نیاز بر آستان خشوع موضوع است.⁶⁴
- قبله قلوب اهل بال به دستگیری توفیق حضرت متعال مرتفع گردد.⁶⁵

⁵⁶ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 219.

⁵⁷ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 214.

⁵⁸ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 214.

⁵⁹ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 216.

⁶⁰ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 216.

⁶¹ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 216.

⁶² Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 216.

⁶³ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 216.

⁶⁴ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 216.

⁶⁵ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 216.

- نقش هر مراد که نقشبند خیال بر صحیفه فواد می‌آرد.⁶⁶
- صورت هر امر که دست اندیشه و کلک فکر بر صفحه لوح صدر مینگارد.⁶⁷
- نیرنگ حصول آن در آئینه وجود عینی منظور است.⁶⁸
- غبار موانع از دامن وصول آن دور.⁶⁹
- هر شاخ رجا که در جویبار التجا در آن حضرت مزروع گردد.⁷⁰
- سحاب احسان بر چمن جنان او چنان باران دارند.⁷¹
- مشاعل مراحم و قنادیل مکارم در صفه صدر و محراب قدرش فروخته گردانند.⁷²
- زلال این حال از سرچشمه ایجاد در جویبار طبیعت جاری است.⁷³

نمونه‌های تشبیه در نامه 86:

- بهترین کلام که دره تیجان پیام باشد.⁷⁴
- چهره امن و امان را با صداغ سطور مراسلات بپرداخت.⁷⁵
- در اجتنای ثمار ابداع و اقتنای نقود وصل...⁷⁶
- طایر خاطر بلغای حال به قوت فکر دقیق گرد کنگره کاخ تحقیق آن نتواند پرید.⁷⁷
- بیک تیز تگ فهم به سرحد معرفت کنه اساس آن نتواند رسید.⁷⁸
- انفتاح از اهیر وفاق به هیوب نسیم اشواق مخصوص.⁷⁹

2. استعاره مکنیه

در لغت به معنی امانت گرفتن است. در اصطلاح ادبی آن بر دو نوع است: 1. آوردن مشبه با ویژگی‌های مشبّه به 2. آوردن مشبّه به با ویژگی‌های مشبه. نوع دوم هرگاه با ویژگی‌های انسانی همراه باشد، به آن تشخیص یا جان‌بخشی به اشیا گفته می‌شود.

⁶⁶ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p.217.

⁶⁷ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 217.

⁶⁸ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 217.

⁶⁹ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 217.

⁷⁰ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 218.

⁷¹ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 218.

⁷² Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 218.

⁷³ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 219.

⁷⁴ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 263.

⁷⁵ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 263.

⁷⁶ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 264.

⁷⁷ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 264.

⁷⁸ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 264.

⁷⁹ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 264.

نمونه‌های استعاره در نامه 62:

- پیرهن صبح بر قامت مهر نوار چاک.⁸⁰
- دست تضرع به جناب و هاب امال مرفوع.⁸¹
- صورت هر امر که دست اندیشه بر صفحه لوح صدر مینگارد.⁸²
- غبار موانع از دامن وصول آن دور.⁸³
- هر شاخ رجا که در جویبار التجا در آن حضرت مزروع گردد.⁸⁴
- حصول مرادش مشام جان بنده صافی اعتقاد معطر گردد.⁸⁵
- دامن جان از غبار تعلقات مبرا؛ دیده دل به ازهار آن دیار منفتح گشته است.⁸⁶

نمونه‌های استعاره در نامه 86:

- ظلال چتر سلاطین عالی قدر را خال رخسار جهان ساخت.⁸⁷
- چهره امن و امان را با صداغ سطور مراسلات بیرداخت.⁸⁸
- بنیان سکان زمان بودند.⁸⁹
- عنان اهتمام به تقویت شعار اسلام معطوف باد.⁹⁰

3. سجع

به معنای نوعی سخن گفتن موسیقایی است که سخن موزون و مقفی باشد.⁹¹ سجع متوازی سه نوع است:

1-3 سجع متوازی

در آن دو کلمه، دارای وزن مشترک و حرف آخر یکسان هستند. مانند: کار- بار

نمونه‌های سجع متوازی در نامه 62:

- ارجای چمن جهان و الحای گلشن جنان و گلبن بنی نوع انسان...⁹²
- ایزد متعال جلّ عن النقص و الزوال مسافت جاه و جلال.⁹³

⁸⁰ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 216.

⁸¹ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 216.

⁸² Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 217.

⁸³ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 217.

⁸⁴ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 218.

⁸⁵ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 218.

⁸⁶ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 219.

⁸⁷ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 263.

⁸⁸ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 263.

⁸⁹ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 264.

⁹⁰ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 264.

⁹¹ Sirous Shamisa, *Negahi tazeh be badi*, Mitra, Tehran 1386, p.33.

⁹² Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 214.

- صدرنشینان محافل انس باشد و واسطه ملایک قدس.⁹⁴
- از نکبای نکبت ایام و تعرض خزان انفاس لیام آمن.⁹⁵

نمونه سجع متوازی در نامه 86:

- بهترین کلام که دره تیجان پیام باشد.⁹⁶

2-3 سجع متوازن: در آن دو کلمه دارای وزن یکسان هستند اما حرف آخرشان متفاوت است. مانند: کار- کام.

نمونه های سجع متوازن در نامه 62:

- از ندای کثرت مدائح و صدای صیت محامد.⁹⁷
- نقشبند خیال بر صفحه صحیفه فواد می آرد.⁹⁸
- بر عالم و عامی و خامل و نامی واجب است.⁹⁹

نمونه سجع متوازن در نامه 86:

- رسولی که افاضل ادبا و مصافح خطابای عرب...¹⁰⁰

3-3 سجع مطرف: در آن حرف آخر دو کلمه یکسان است اما وزن یکسانی ندارند. مانند: کار- شکار.

نمونه های سجع مطرف در نامه 62:

- پادشاه جم جاه نبی نسب، شهنشاه فلک پارگاه سکندر حسب.¹⁰¹
- معادل بوستان بی خزان سما و مماثل ریاض فردوس اعلی¹⁰²
- دایره امکان و کاخ کره زمین و زمان¹⁰³

نمونه سجع مطرف در نامه 86:

- طایر خاطر بلغای حال به قوت فکر دقیق گرد کنگره کاخ تحقیق آن نتواند پرید.¹⁰⁴

4. ترصیع

⁹³ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 215.

⁹⁴ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 216.

⁹⁵ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 217.

⁹⁶ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 263.

⁹⁷ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 214.

⁹⁸ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 217.

⁹⁹ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 217.

¹⁰⁰ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 264.

¹⁰¹ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 214.

¹⁰² Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 214.

¹⁰³ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 215.

¹⁰⁴ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 264.

گاهی به جای دو کلمه، دو جمله باهم هماهنگ‌اند. یعنی تقابل سجع‌های دو جمله را هماهنگ می‌سازد. هرگاه تمام کلمات یک جمله با کلمات جمله دیگر، سجع متوازی داشته باشند، ترصیع به وجود می‌آید.¹⁰⁵

1-4 نمونه های ترصیع در نامه 62:

به انوار ثنا و ذکر جمیل
و له جلال لیس فوق جلاله
و ازهار دعا و شکر جلیل¹⁰⁶
و له نوال لیس فوق نواله
إلا جلال الله جلّ جلاله
الآنوال الله عمّ نواله¹⁰⁷
* نامه 86 صنعت ترصیع ندارد.

5. جناس

آن است که گوینده در سخن خود کلمات همجنس بیاورد که در ظاهر به یکدیگر شبیه و در معنا متفاوت باشند.¹⁰⁸ جناس انواعی دارد که در ادامه در این دو نامه بررسی می‌گردد.

1-5 جناس مضارع یا مشابه: جناسی است که در آن دو رکن جناس در حرف اول یا وسط متفاوت باشند.¹⁰⁹
نمونه های جناس مضارع در نامه 62:

- دایره امکان و کاخ کره زمین و زمان¹¹⁰
- سبیکه هلال پاک است و بر قامت مهر نوار چاک.¹¹¹

نمونه های جناس مضارع در نامه 68:

- درود نامعدود که قدم قلم پیرامون کم و کیف آن نتواند گردید.¹¹²
- اقتنای نقود وصل و فصل...¹¹³

2-5 جناس زاید: نوعی از جناس است که در آن یکی از ارکان جناس نسبت به رکن دیگر، حرفی اضافه دارد.¹¹⁴

نمونه های جناس زاید در نامه 62:

- ساحت لامکان مساحت شوق و التیاع¹¹⁵

¹⁰⁵ Sirous Shamisa, *Ibid.*, p. 4.

¹⁰⁶ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 214.

¹⁰⁷ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 219.

¹⁰⁸ Jalal-ul- din Homayi, *Fonoun-e sana'at va balaghat-e adabi*, Homa, Tehran 1388, p. 48.

¹⁰⁹ Jalal-ul- din Homayi, *Ibid.*, p. 56.

¹¹⁰ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 215.

¹¹¹ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 216.

¹¹² Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 263.

¹¹³ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 264.

¹¹⁴ Sirous Shamisa, *Ibid.*, p. 61.

¹¹⁵ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 216.

• ملازمت آن سده سدره نشان¹¹⁶

• کعبه حرم اقبال و قبله قلوب اهل بال¹¹⁷

نمونه جناس زاید در نامه 86:

• رسولی که افاضل ادبا و مصافح خطبای عرب عربا...¹¹⁸

• چهره مخدره امن و امان را با صداغ مراسلات...¹¹⁹

3-5 جناس خط یا مصحف: جناسی است که دو کلمه در کتابت یکی و در نقطه گذاری متفاوت هستند.¹²⁰

نمونه های جناس خط در نامه 62:

• سحاب احسان بر چمن چنان او چنان باران دارند.¹²¹

• درگاه خورشید مثال جمشید منال¹²²

* نامه 86 جناس خط ندارد.

4-5 جناس قلب: نوعی از جناس است که در آن حروف دو رکن جناس مقلوب می شود.¹²³

نمونه جناس قلب در نامه 62

• خارج داب ادب است.¹²⁴

* نامه 86 جناس قلب ندارد.

ب. سطح فکری

در این سطح سبک شناسی، موضوعات مطرح شده در هر اثر بررسی می شود. از نظر فکری، مؤلف نامه 62، گزارشی از اوضاع شهرهای فتح شده می دهد و از فرستادن فرزندش عبدالله به دربار پادشاهی خبر می دهد و از پادشاه می خواهد با فرزندش به جود و کرم رفتار کند. در نامه 86: مؤلف از وصول نامه سلطان محمود الخلیجی خبر می دهد که این نامه سبب مستحکم شدن رشته مودت و دوستی خواهد گشت.

¹¹⁶ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 216.

¹¹⁷ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 216.

¹¹⁸ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 264.

¹¹⁹ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 264.

¹²⁰ Jalal-ul- din Homayi, *Ibid.*, p. 56.

¹²¹ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 218.

¹²² Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 216.

¹²³ Jalal-ul- din Homayi, *Ibid.*, p. 65.

¹²⁴ Imad-ul- din Mahmoud Gavan, *Ibid.*, p. 219.

نتیجه‌گیری

تفاوت‌های آشکاری میان نامه‌های سلطانی کتاب ریاض الانشای خواجه عمادالدین گاوآن وجود دارد. این نامه‌های سلطانی به دو گروه عمده تقسیم می‌شوند: نامه‌های سلطانی‌ای که هر دو طرف سلطان است؛ نامه‌های سلطانی‌ای که یک طرف سلطان و یک طرف منشی است. نامه شماره 86 این کتاب، در گروه اول و نامه شماره 62 در گروه دوم قرار می‌گیرند. تفاوت‌های عمده این دو نامه به قرار زیر است:

ویژگی‌های سبکی	نامه 62	نامه 86
طول دو نامه	پنج صفحه	یک صفحه
واج‌آرایی	نشش مورد	یک مورد
ابدال	سه مورد	صفر مورد
درج و تضمین عبارات عربی	سه مورد	صفر مورد
استشهاد به شعر فارسی	شانزده مورد	یک مورد
استشهاد به شعر عربی	نشش مورد	صفر مورد
تشبیه	هفده مورد	نشش مورد
استعاره	هفت مورد	چهار مورد
سجع	ده مورد	سه مورد
ترصیع	سه مورد	صفر مورد
جناس	هشت مورد	چهار مورد
ارکان نامه‌ها	هر پنج رکن رعایت شده است.	صدر مکتوب، شرح اشتیاق و انتظارات رعایت نشده است.

References

- AMID, H., *Farhang-e Amid*, Ashja, Tehran, 1389.
- BAHAR, M. T., *Sabk shenasi*, Amirkabir, Tehran, 1389.
- BROWNE EDWARD. G. *Tarikh-e adabi-e Iran*, Ibn-e Sina, Tehran, 1339.
- CHRISTENSEN, A. E., *Iran dar zaman-e Sasanian*, Ibn-e sina, Tehran, 1345.
- FAKHRI HERAVI, *Tazkere-ye rozat-ul- salatin*, sandi adabi bord, Heydar abad, 1968.
- FRYE, R., *Asr-e zarrin-e farhang-e Iran*, Seda va sima-ye Iran, Tehran, 1363.
- GAVAN, I. M., *Riad-ul- insha*, Sarkar Ali, Heydar Abad, 1948.
- HOMAYI, J., *Fonoun-e sana'at va balaghat-e adabi*, Sokhan, Tehran, 1388.
- JAHSHEYARI, M. I., *Alvouzara val kouttab*, Dar-ul- fikr-il- hadith, Beyroot, 1348.
- KHATIBI, H., *Fane nasr dar adab-e parsi*, Zovvar, Tehran, 1386.
- MOEIN, M., *Farhang-e Moein*, Amirkabir, Tehran, 1371.
- MOUHAMMADI, M., *Farhang-e Irani pish az Islam va asar-e an dar tamaddon-e Islami va adabiat-e arabi*, Tous, Tehran, 1374.
- NAVAEI, A. A., *Tazkere-ye majales-ul- nafaes*, Manouchehri, Tehran, 1363.
- RASTEGAR FASAEI, M., *Anva-e nasr-e farsi*, Samt, Tehran, 1380.
- ROKNI YAZDI, M. M., *Divan-e resalat va aein-e dabiri az khelal-e tarikh-e beyhagi*, Daneshgah-e ferdousi-e Mashhad, Mashhad, 1374.
- SAFA, Z., *Tarikh adabiat dar Iran*, Ferdous, Tehran, 1383.
- SAM MIRZA, S., *Tazkere-ye tohfe-ye sami*, Asatir, Tehran, 1384.
- SAMARGANDI, D., *Tazkirat-ul- shoara*, Asatir, Tehran, 1382.

SHAFIEI, K., M. R., *Adabiat-e farsi az asr-e Jami ta roozgar-e ma*, Ney, Tehran, 1378.

SHAMISA, S., *Negahi tazeh be badi*, Mitra, Tehran, 1386.

VAHID, A., *Az makatib-e rasool ta rasayel-e abd-ul- hamid va ibn-ul- amid*, Sabzevar: Daneshgah-e Tarbiat Mouallim, Sabzevar, 1381.

YARSHATER, E., *Sher-e Farsi dar ahd-e Shahrokh*, daneshgah-e Tehran, Tehran, 1383.

ZARRINKOOB, A., *Az gozashte-ye adabi-e Iran*, Sokhan, Tehran, 1385.

Qarabağın Alban-Qıpçaq tarixinə dair

Ramin Əlizadə *

Elnur Nəciyev **

ORCID: 0000-0002-0146-8946

ORCID: 0000-0003-3989-6257

Xülasə

Məqalədə Qarabağın Alban-Qıpçaq tarixinə qısaca nəzər salınır. Məlum olduğu kimi Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi və qədim türk yurduudur. Bu yurdun tarixində orta əsrlərdə ən fəal türk tayfalarından olan qıpçaqlar dərin iz buraxıblar. Bu izlərə istər bölgədə qorunub saxlanılan tarixi abidələrdə, istər tədqiq etdiyimiz dövrün tarixinə dair müxtəlif dilli mənbələrdə, istər yer-yurd adlarında, istərsə də xalqın yaddaşında rast gəlinir. Qarabağda bu gün qəsdən dolaşmaq vəziyyətə salınan alban tarixi qıpçaq tayfalarının Azərbaycanın bu qədim torpağındakı tarixi ilə paralel şəkildə tədqiq olunarsa bütün suallara asanlıqla cavab tapmaq olar. Alban-Xaçın knyazlığının bugünkü Gürcüstan həüdudlarında tarixən yaşamış olan qıpçaqlarla qohumluq əlaqələri, Qarabağdakı alban kilsələrinin kitabələrində qorunub saxlanılan şəxs adları, Azərbaycan Səfəvilər dövləti dövründə otuzükilər adlanan tayfa birliyinin tərkibindəki qıpçaq mənşəli 8 oymağı, alban müləklərinin 1723-cü ildə Rusiya imperatoru I Pyotra məktubunda öz əksini tapan alban türkü ifadəsi və başqa bu kimi faktların ümumi şəkildə tədqiq olunması Qarabağda alban-qıpçaq tarixinə şahidlik edir.

Açar Sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Qıpçaq, Alban, Türk.

Gönderme Tarihi: 01/12/2020

Kabul Tarihi: 29/12/2020

*Böyük elmi işçi, Azərbaycan Milli elmlər Akademisi A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın qədim tarixi" şöbəsinin böyük elmi işçisi, raminalizadeh17@gmail.com

**Elmi işçisi Azərbaycan Milli elmlər Akademisi A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycan diasporu" şöbəsinin elmi işçisi, elnurneciyev@gmail.com

Bu makaleyi şu şəkildə kaynak gösterebilirsiniz:

ƏLİZADƏ, R. ve NƏCIYEV, E., "Qarabağın Alban-Qıpçaq tarixinə dair", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2578-2593.

To the Albanian-Kipchak History of Karabakh

Ramin Əlizadə *

Elnur Nəciyev **

ORCID: 0000-0002-0146-8946

ORCID: 0000-0003-3989-6257

Abstract

The article briefly examines the Albanian-Kipchak history of Karabakh. As we know, Karabakh is an integral part of Azerbaijan and an ancient turkic land. The Kipchaks, one of the most active Turkic tribes in the Middle Ages, left a deep mark on the history of this region. These traces are found both in historical monuments preserved in the region, and in multilingual sources on the history of the period, which we are studying, both in the names of localities and in people's memory. If you study the Albanian history (which is deliberately confused today in Karabakh) in parallel with the history of the Kipchak tribes in this ancient land of Azerbaijan, you can easily find answers to all questions. A general study of the kinship relations of the Albanian-Khachin Principality with the Kipchaks, who historically lived within the borders of modern Georgia, the names of persons preserved in the inscriptions of Albanian churches in Karabakh, 8 tribes of Kipchak origin as part of the tribal union called "Otuzikiler" during the Azerbaijani Safavid state, the expression Albanian Turks, reflected in the letter of the Albanian melikdoms to the Russian Emperor Peter I in 1723, and other similar facts testify to the Albanian-Kipchak history in Karabakh.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, Albanian, Kipchak, Turk.

Received Date: 01/12/2020

Accepted Date: 29/12/2020

*Asst.Professor, Azerbaijan National Academy of Sciences, A.A. Institute of history named after bakixanov, raminalizadeh17@gmail.com

** Research assistant, Azerbaijan National Academy of Sciences, A.A. Institute of history named after bakixanov, elnurneciyev@gmail.com

You can refer to this article as follows:

ƏLİZADƏ, R. ve NƏCIYEV, E., ‘‘ To the Albanian-Kipchak History of Karabakh ’’, *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, p. 2578-2593.

К Албано-Кыпчакской истории Карабаха

Резюме

В статье кратко рассматривается Албано-кыпчакская история Карабаха. Как известно, Карабах является неотъемлемой частью Азербайджана и древней тюркской землёй. В истории этого края кыпчаки, одно из самых активных тюркских племен в средние века, оставили глубокий след. Эти следы встречаются как в исторических памятниках, сохранившихся в регионе, так и в разноязычных источниках по истории исследуемого нами периода, как в названиях местностей, так и в народной памяти. Если изучать албанскую историю (который намеренно запутан сегодня в Карабахе) параллельно с историей кыпчакских племен на этой древней земле Азербайджана на все вопросы можно легко найти ответы. Общая изучения родственных связей Албано-Хачинского княжества кыпчаками, которые исторически проживали в границах современной Грузии, имена лиц, сохранившиеся в надписях албанских церквей в Карабахе, 8 племён кыпчакского происхождения в составе племенного союза, называемого «Отузикиляр» в период Азербайджанского государства Сефевидов, выражение албанские тюрки, отраженное в письме албанских меликств к российскому императору Петру I в 1723 году, и других подобных фактов свидетельствует об Албано-кыпчакской истории в Карабахе.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, Албан, Кыпчак, Тюрк.

Получено: 01/12/2020

Принято: 29/12/2020

Giriş

Qıpçaq türkləri Azərbaycanın tarixində dərin izlər qoymuş ən fəal türk tayfalarından biridir. Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesində müəyyən qədər onlar da iştirak etmişlər. Qıpçaq türklərinin izlərinə nəinki Azərbaycan xalqının milli-mənəvi sərvəti olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında, tarixi Azərbaycan torpaqlarının yer-yurd adlarında, yazılı mənbələrdə, hətta Qarabağdakı alban kilsələrinin kitabələrində rast gəlinir. Xüsusilə, Qarabağdakı alban kilsələrinin sahibləri hətta 1723-cü ilin martında Rusiya imperatoru I Pyotra məktublarında belə özünü fərqləndirmək üçün islamı qəbul edənləri alban türkü, qəbul etməyənləri xristian albanlar adlandırmaqla¹ əslində türk kökünə bağlılığını bir daha təsdiq etmişdilər. Lakin xristianlığı qəbul edən albanların zamanla qriqoryanlaşması və nəhayət 1836-cı ilin 11 martında Alban kilsəsinin ləğvi albanların türk-qıpçaq yaddaşının silinməsi prosesini daha da sürətləndirmişdir. 10 fevral 1828-ci il Türkmənçay, 14 sentyabr 1829-cu il Ədirnə müqaviləsinin imzalanması ilə ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdırılması, 21 mart 1828-ci ildə Erməni vilayətinin yaradılması belə bu həqiqəti dəyişə bilmədi. Xüsusilə Azərbaycanın tarixi ərazisi olan Qarabağda Ermənilər tərəfindən dəfələrlə saxtalaşdırılmaya məruz qalan xristian irsimizə aid alban kilsələri bu həqiqəti özündə yaşadaraq bugünlərə qədər gətirib çıxartdı.

Azərbaycan tarixində qıpçaqlar

Azərbaycan ən qədim zamanlardan başlayaraq, bütün tarixi dövrlərdə ümumtürk məkanın mühüm tərkib hissəsi – qədim oğuz yurdu, Azərbaycan xalqı isə bu diyarın ən qədim yerli (aborigen) əhalisi olmuşdur. Böyük Azərbaycan hökmdarı, məşhur oğuz-türk sərkərdəsi Ağqoyunlu Həsən Sahibqıranın (1453-1478) tapşırığı ilə yazılmış Əbu Bəkr əl-Tehrani əl-İsfahaninin “Kitabi Diyarbəkriyyə” əsərindən də məlum olur ki, Azərbaycan ən qədim oğuz-türk məskənlərindən biridir. Qədim oğuzlar, o cümlədən Oğuz xaqanın özü, xanlar xanı Bayandur xaqan, həmçinin sonrakı dövrlərin məşhur oğuz-türk sərkərdələri, hətta Qıpçaq xanın özü də Azərbaycanda yaşamış və burada dəfn olunmuşlar.² Əsərdə “Qarabağ Bayandur xanın qışlağı, Göyçə dənizi yaylağı”³, Göyçə

¹ *Arxiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii (AVPRI), f. 100, 1723 g., d.1, l. 2.*

² Yaqub Mahmudov, “Dədə Qorqud kitabı” - xalqın yaratdığı və yaşatdığı tarix”, *Dədə Qorqud dünyası: məqalələr*, Öndər nəşriyyat, Bakı 2004, s. 18.

dəniz tərəfdə Oğuz xaqanın dəfn edilməsi⁴, Qıpçaq xanın Ağqoyunlu Həsən Sahibqıranın nəsil şəcərəsində 16-cı şəxs⁵ olması kimi maraqlı faktlar qeyd olunub.

Bütövlükdə, mənbələrə əsaslanmaqla Cənubi Qafqazda türk tayfalarının, o cümlədən də qıpçaqların tarixi və yaşadığı areala kifayət qədər aydınlıq gətirmək mümkündür. Belə ki, e.ə. I əsr – b.e. II əsrlərdə qədim türk tayfalarından olan hunların adı heniox və ya unn, sabirlərin adı isə savir şəklində Strabon, Böyük Plini və Dionisi Periegetin əsərlərində çəkilmişdir.⁶ Erkən orta əsrlərdə Dağıstan ərazisi bütövlükdə Hunistan adı ilə tanınırdı. Suriya salnaməçisi Mitilenli Zaxariyanın verdiyi məlumatlara görə, V əsrin 30-80-ci illərində Alban dövlətinin şimal bölgələrində sabir, avğar, burğar, kurtarğar, xasar, dirmar, sirurğur, bağarsik, kulas və abdal türk tayfaları yaşayırdılar.⁷ Hunistan VII əsrin əvvəllərindən etibarən yeni yaranmış Xəzər xaqanlığının mərkəzi bölgəsinə çevrildi. Xəzər xaqanlığının dağılmasından sonra isə qıpçaq (kuman) boylarının, əsasən də kimeklərin sıx məskunlaşdığı bu ərazi Kas-kimek adlanmağa başladı. Kas-kimek sözü qədim türkcədə “kas/kad” yəni “dağ”, “kimek” isə qıpçaqların adıdır. Kas-kimeklər “dağ qıpçaqları” deməkdir. Qeyd edək ki, hazırda Azərbaycan Respublikasının şimal bölgələrindən müasir Dağıstan ərazisi də daxil olmaqla geniş coğrafiyada yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələri ümumi ad olan “dağlılar” adı ilə tanınırlar. Qıpçaqlar bəzən kuman adı ilə də tanınırdılar.⁸ Kuman çökəkliyinin adı bu günədək Kuma-Manıç şəklində gəlib çatmışdır. Müasir kumıklar kimeklərin törəmələridir. Qazıqumux toponimi isə Kas-kimek adından qaynaqlanır. Məlum olduğu kimi Xəzər xaqanlığının əhalisi Oğuz və Qıpçaq boylarından ibarət idi. Xəzər xaqanlığı dağılandıqdan sonra əsasən yaylaq və qışlaq maldarlığı ilə məşğul olan türk boyları cənub bölgələrində də əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi başlıca etnik substrata çevrildilər. Qıpçaq toponimikası Azərbaycanın demək olar ki, qərb və şimal-qərb bölgələrində daha geniş yayılmışdır: Göyçə ətrafında Qıpçaq qalası, Qaxda Qıpçaq tərəsi, Zaqatalada Qıpçaq çayı və s. Qərbi Azərbaycan və Qarabağ ərazilərindəki xristian məbədlərində xaç relyefləri, əsasən Kuman-Qıpçaq xaç daşları kimi bir çox hallarda atlı döyüşçü və elat geyimləri ilə, iri ölçüdə təsvir olunmuşdur. Linqvistik araşdırmalar da, qədim Kuman-

³ Əbu Bəkr əl-Tehrani, *Kitabi-Diyarbəkriyyə*, (fars dilindən tərcümə edən, ön söz və şərhlərin müəllifi R.Şükürova), Elm nəşriyyatı, Bakı 1998, s. 46.

⁴ Ə. Tehrani, *a.g.e.*, s. 47.

⁵ Ə. Tehrani, *a.g.e.*, s. 42.

⁶ George Henrix Ursin, *Dionysius Periegetes. Οικουμένης περιήγησις – Dionysii Orbis Terrae Descriptio*, Typis Joh. Georgii Hofmanni, Ratispon 1705, s. 181.

⁷ “Xronika Zaxariyii Ritora (Mitilenskogo)” (per. N. Pigulevskoy) *Siriyskiye istoçniki po istoriyi narodov SSSR. M.; L. 1941, s. 165.*

⁸ Vasari Istvan, *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. XII-XIV

Qıpçaq dilinin digər müasir türk dillərinə nisbətən Azərbaycan türkcəsinə daha yaxın olduğunu ortaya qoyur. DNA analizləri Kuman-Qıpçaq türklərinin Avrasiya bozqırlarında – Mərkəzi Asiyadan, Qafqazdan Şərqi Avropaya, Macarıstana qədər geniş coğrafiyada yayıldığını təsdiqləyir. Qədim zamanlarda iskit, sak və ya hun adlandırılan bu qədim xalq Bizans və Qərbi Avropa qaynaqlarında kuman (=koman), ərəb və fars dilli mənbələrdə qıpçaq, gürcü mənbələrində kivcak, Çin qaynaqlarında kibça (kin ça), slavyan qaynaqlarında poloves, alman mənbələrində isə valben adı ilə tanınmışdır. Maraqlıdır ki, ermənilər bu türk boyunu xristian olduqları üçün arçi (arçu), hartes, harteş (xartes, Azərbaycan türkcəsində qardaş) adlandırmışlar. Ermənilərin bu cür adlandırmanı Qıpçaq türkcəsindən əxz edərək, qıpçaqları “qardaş”, digər türkləri isə “tork” adlandırıb düşmənçilik etmələri, onların məkrli planlarının uzun illər davam etdiyini sübut edir. Ermənistanda Şirak vilayətinin Artik rayonunda Ariç, əvvəllər xpçax, qıpçaq adlanan kənd var idi. Bu kənddə mövcud Ariçavəng, əvvəllər Xpçaxavəng idi. Qərbi Azərbaycan ərazisində yerləşən Alban-Qıpçaq abidələrinin qriqoryanlaşdırılması da məhz erməni hiyləsinin faciəli nəticələrindən biri olmuşdur. Qıpçaqların qriqoriyanlaşdırılması XVI-XVII əsrlərdə başlamışdır.⁹

Qıpçaqlarla bağlı bir başqa maraqlı məqam 1267-ci ildən etibarən Gürcü dilində Soatabego adlanan, Bayburt, İspir, Tortum, Livana (Yusuf ilə Artvin), Oltu və Ardanuç ilə Şavşat kimi bütün Yuxarı və Orta Çoruk ərazilərini, Kür boyunca Gölə, Ərdahan, Axıska, Axalkələk və Azqur ərazilərini əhatə edən Atabəy yurduunun varlığı idi. Bu yurdda Qıpçaqlı Ortadoks/Kuman türklərinin “Atabəylər” sülaləsi yarımüstəqil olaraq hökm sürürdü.¹⁰ Bu yurdun yaranışında Gürcü çariçası Tamarın (1184-1213) da müəyyən qədər rolu var. Belə ki, o, Zaxareni gürcü ordusunun baş komandanı, onun qardaşı İvaneni isə atabəy təyin etmişdir. Tamar Azərbaycanın qərbində Borçalının cənubu və Loru mahalını “Somhet mtavarı” adı ilə Uzunqollu hərbi feodal nəslinə iqta olaraq vermişdir.¹¹ Gürcülər Somheti dedikdə qədim türk boylarının məskəni olan Meshetini və ondan da cənubda yerləşən Şərqi Anadolunun bir hissəsini nəzərdə tuturdular. Qeyd edək ki, coğrafi mənada gürcülər erməniləri “someh”, yəni “cənublu”,

⁹ Aleksandr Qarkavets, *Konvergenziya armyano-kıpçakskoqo yazıka k slavyanskim v XVI-XVII vv.*, Naukova dumka, Kiyev, 1979, s. 6.; Yaroslav Daşkeviç, “Armyano-kıpçakskiy yazık: etapı istorii”, *Voprosı yazıkoznaniya*, №1, Nauka, Moskva 1983, s.96.

¹⁰ Fahrettin Kızıoğlu, *Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 85-86.

¹¹ M. Brosset, *a.g.e.*, s.364.

ermənilər isə gürcüləri “yuxarıda yaşayan” mənasını bildirən və “ver” sözünün cəm forması olan “virk” adlandırırlar. Nəticədə şimal sərhədləri müasir Gürcüstanın cənubundan başlayan Mesheti adı ilə tanınan Qıpçaq yurdunda Uzunqollular sülaləsinin başçılığı ilə Samshe (Cənub) Atabəyliyi, və ya bir başqa adı ilə Atabəy yurdu qurulmuşdur. Loru mahalında Axtala kəndində yerləşən Qıpçaq kilsəsi də o dövrdə inşa edilmiş Qıpçaq abidəsidir.¹² Bu Atabəy yurdu 1458-ci ildə Ağqoyunlu Həsən Sahibqıranın ilk Gürcüstan səfəri vaxtı Ağqoyunlu tabeliyini qəbul etmişdir.¹³ Daha sonra Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tabeliyinə keçən Atabəy Qıpçaq yurdunun atabəyi, xalqın Böyük ləqəbi verdiyi Mirzə Çabuk 1512-ci ildə Osmanlı tabeliyini qəbul etmişdir.¹⁴ Yalnız 1555-ci il Amasya sülhü ilə Atabəy Qıpçaq yurdunun Ərdahan, Ərdanuç, Oltu və Tortum əraziləri tam olaraq Osmanlıların nüfuz dairəsinə keçərək Ərzurum və Gürcüstan (Vilayət-i Erzennirum ve Gürcistan¹⁵) vilayətlərinin sancaqlarına daxil edildi. Maraqlıdır ki, Atabəy yurdu qeyd olunan vilayətlərin 20 sancağından biri kimi Döşqaya adlı ərazinin tərkibində qeyd edilir. Bu həmin Döşqayadır ki, Ağqoyunlu hakimiyyəti altında olarkən “Gürcüstan sərhəddi” (Atabəy yurdu) kimi Kitabı-Diyarbəkriyyədə xatırlanır.¹⁶ Nəticə etibarilə Atabəy yurdu 1578-ci ildə yeni yaradılan Çıldır (Axıska) əyalətinə daxil edildi.¹⁷ Qeyd edək ki, Atabəy yurdunu məskunlaşdıran qıpçaq türkləri Səfəvilər dövründə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində də yaşayırdılar. Qızılbaş oymaqlarına daxil olan Otuzikili tayfası içərisində Əski-Kumanlı, Yeni-Kumanlı oymaqları da var idi.¹⁸ Ə.Çingizoğlu Əski və Yeni-Kumanlıların Qarağacda yaşamasını qeyd edir.¹⁹ F. Kırzioğlu icmal dəftərdə adı “Taife-i Ulusat-i Otuzikilü” kimi qeyd edilən bu tayfanın²⁰ 8 Kuman/Qıpçaq və 24 Qacar tayfasının birliyindən yarandığını qeyd edir.²¹ Lakin o, 9 qıpçaq tayfasını qeyd edir. Fərq Sarıçalı oymağına görə yaranır ki, bu da həmin oymağın həm İyirmidördlərin, həm də Otuzikilərin tərkibində qeyd olunması ilə bağlıdır. Bu tayfalara Cancanlı (Arazbar nahiyəsində), Qəmərli (Gəncədə), Kəpənəkçi (Yevlaxda), Kırqallı (Ağcabədidə), Kobılı (Gəncədə), Əski Kumanlı və Yeni Kumanlı (Qarağacda), Padar (Keştəsf nahiyəsində), Sarıçalı

¹² "Lori", *Soviet Armenian Encyclopedia (in Armenian)* 4, *Armenian Encyclopedia*, Yerevan 1978, pp. 663 – 664.

¹³ F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁴ F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁵ F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 244.

¹⁶ Ə. Tehrani, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁷ F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 291.

¹⁸ *Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri. [Tapu təhriir dəftəri - 699]*, (Ön sözün müəll. Y.M.Mahmudov; tərt. T.H.Nəcəfli), Çayıoğlu, Bakı 2010, s. 11.

¹⁹ Ənvər Çingizoğlu, “Otuziki mahalı”, *Soy elmi-kütləvi dərgi*, №9, Bakı, 2010, s.44-49.

²⁰ F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 372.

²¹ F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 518.

(Xaçın nahiyəsində) oymaqları daxil idi.²² F.Sümer Otuzikililəri Qarabağın tərəkəmə türkləri adlandırır.²³ Bu məlumatlar öz-özülüyündə Qarabağın türk yurdu olduğunu təsdiq edir. Əlavə olaraq qeyd edək ki, qıpçaq tayfası kimi də qeyd edilən Sarıçalı oymağının görkəmli nümayəndələri arasında Pənahəli xan Cavanşir də var.²⁴

Qarabağın alban-qıpçaq kilsələri

Qarabağda qıpçaq izlərinə alban irsi olaraq günümüzdə qədər gəlib çatan kilsələrdə də rast gəlmək mümkündür. Kəlbəcər rayonunda Xaçınçayın sol sahilində yerləşən Gəncəsər monastırı üzərindəki kitabədən də məlum olduğu kimi, Alban-Xaçın hökmdarı Həsən Cəlal və anası Hurişah Xatun (Xorişə) tərəfindən 1216-1238-ci illərdə inşa edilmişdir. Gəncəsər məbədinin kitabəsində belə bir məlumat da öz əksini tapıb: *“Müqəddəs Üçlüyün — Ata, Oğul və Müqəddəs ruhun adı ilə, mən, Tanrının xidmətçisi, Həsən Dövlə, Vaxtanqın oğlu, Böyük Həsənin nəvəsi, geniş əyalətləri ilə Xoxanaberdin çarı bu kitabəni yazmağı əmr etdim. Atam, ölümü və digər dünyaya köçməsiindən əvvəl mənə və böyük knyaz Sərkisin qızı olan anam Xorişəyə (Hurişaha - R.Ə., E.N.), atalarımızın məzarı olan Gəncəsərdə bu kilsəni inşa etməyi vəsiyyət etdi ki, biz də inşaata erməni təqviminin 765-ci ilində (1216-cı ildə) Ruzi verənin köməkliyi ilə başladığımız və şərq divarını pəncərəyə qədər inşa etdikdə dünyəvi həyatdan imtina edən anam üçüncü dəfə Yerusəlimə ziyarətə yola düşdü, orda rahibə köynəyi geyinərək illərlə Müqəddəs Qəbir kilsəsinin qapıları ağızında zahid həyatı sürərək vəfat etdi və orda da dəfn olundu. Biz isə həyatda qarşımıza çıxan biləcəklər bədbəxtlikləri yadda saxlayaraq inşaata tamamlamağa çalışdıq və Rəhmli Rəbbin lütfü və xeyir-duası ilə onu 782-ci ildə (1238-ci ildə) tamamladıq”.*²⁵ Monastır tikilib qurtarandan sonra Həsən Cəlal tikilinin üzərinə bu dini abidəni Alban xalqı üçün inşa etdiriyini bəyan edən kitabə yazdırmışdır: *“Mən, Həsən Cəlal onu mənim Alban xalqım üçün inşa etdim”.* Bu monastır kompleksi əksər Alban xristianlıq abidələri kimi daha qədim zamanlara aid tapınmağın üzərində inşa edilmişdir.²⁶ Qeyd edək ki, albanlar da digər yerli türk boyları

²² Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür və Çoruk boyları'nda Kıpçaklar: ilk-Kıpçaklar (M.Ö. VIII-M.S. VI. yy.) və son-Kıpçaklar (1118, 1195) ilə Ortodoks-Kıpçak atabeklər hökuməti (1267-1578) Ahıska Çıldır eyaleti tarixi'nden*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 137-138.

²³ Faruk Sümer, *Safevi dövlətinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü*, Güven Matbaası, Ankara 1976, s. 198.

²⁴ Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov, *Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər*, Təhsil, Bakı 2013, s.25.

²⁵ Yepiskop Makar (Q. Barxudaryants), *Artsax*, Aror, Bakı 1885, s. 111.

²⁶ İqrar Əliyev, Kamil Məmmədzadə, *Qarabağın Alban abidələri*, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, Bakı 1997, s.12.

kimi məbədə *tapınaq* deyirdilər.²⁷ Həsən Cəlalin atası Vaxtanq Girdiman qalası və kəndini Alban-Xaçın knyazlığına birləşdirmişdir.²⁸ Həsən Cəlalin hakimiyyəti dövrü “Alban intibahının son dövrü” idi. Onun Qəzvində monqollar tərəfindən öldürülməsi ilə bu dövr sona çatmışdır.²⁹ Alban tarixçisi Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsərinin davamı məhz bu dövrdə yazılmış, Gəncəli Kirakos özünün “Tarix” əsərini məhz bu dövrdə qələmə almışdır.

Alban-Xaçın knyazları soy-kök baxımından yaxın olan tanınmış Qıpçaq nəsilərindən qız alırdılar. Həsən Cəlalin atası Ərsak türklərinə, anası isə Qıpçaq türk nəsilərinə mənsub idilər. Hurişah Xatunun babası Qıpçaq əsilli Uzunqollular soyunun bəyi Vaqram (Zaxare), atası Akbuğa, qardaşları isə Vaqram, Zaxare və İvane idi.³⁰ Bu nəsil gürcü mənbələrində Mhargrdzeli adlanır ki, bu sözün gürcü dilindən tərcüməsi “uzun qol” deməkdir. 1913-cü ildə A.Şahnazaryan ermənicə yazdığı əsərində heç bir qaynağa istinad etmədən özünün uydurduğu konsepsiyaya görə Uzunqollular nəslinin Babilistandan gəldiyini qeyd etmişdir. A.Şahnazaryan yanlış olaraq bu sülaləni Zaxarın adı ilə Zaxaryan sülaləsi adlandırmışdır. Onun bu səhvini sonralar V. Minorski və V.E. Devid Allen də təkrar etmişlər.³¹ Əslində onları çaşdıran bəzi gürcü mənbələrində Qıpçaq əsilli sərkərdələrin adlarının qarşısında bir çox hallarda Kurd (türkcədə Qurd) sözünün işlədilməsidir. Y.A.Manandyan A.Şahnazaryanın bu mülahizəsini qəti şəkildə rədd edərək həqiqətə uyğun olmadığını göstərmişdir.³² V.Minorski “Qafqaz tarixi araşdırmaları” (Studies in Caucasian History) adlı əsərinin “Mhargrdzeli şahzadələri” adlı fəslində Gəncəli Kirakosun verdiyi məlumata istinadən bu nəslin “(xel) Babirakan” (?) tayfasına mənsub olduğunu, bu tayfanın isə Mesopotamiyada Mangur kürd federasiyasına daxil olan Piran boyundan olduğunu göstərir.³³ Gəncəli Kirakosun əsərinin tərcüməçilərindən biri olan L.A.Xanlaryan bu etnonimin mətndə *բաբիրա խաւ խաւ* şəklində, yəni **Babirakan xel** kimi yazıldığını qeyd etsə də,³⁴ özünün tərcüməsi

²⁷ Jost Gippert, Wolfgang Schulze, Zaza Aleksidze, Jean-Pierre Mahé, *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai. Monumenta Palaeographica Medii Aevi/Series Ibero-Caucasica 2 (MPMA-CAPMS)*, Vol. I, Turnhout, Brepols 2009, IV-40.

²⁸ Marie-Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, (çev. Hrand D.Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 391.

²⁹ Kirakos Qandzaketsi, *İstoriya Armenii (per. s. drevnearmyanskoqo, pred. i komm. L.A. Xanlaryan)*, Nauka, Moskva 1976, s.391.

³⁰ K. Qandzaketsi, *a.g.e.*, s. 163, 268.

³¹ Allen David, *A History of the Georgian People: From the Beginning Down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., Ltd., London 1932, s.104; Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History*, Taylor’s Foreign Press, London 1953, p.102.

³² K. Qandzaketsi, *a.g.e.*, s. 281.

³³ V. Minorsky, *a.g.e.*, s. 102.

³⁴ K. Qandzaketsi, *a.g.e.*, s. 281.

olan nəşrdə saxtakarlıq edərək “kürd” sözünü əlavə etmişdir.³⁵ Qeyd edək ki, bu qədim türk soyunun mənsub olduğu oymağın adı **Bay Börü xan Eli** kimi başa düşülməlidir. Maraqlıdır ki, Mxarqrdzeli nəslinin nümayəndələri arasında 3 Ağbuğa adlı şəxs də olub. Xaçın knyazı Həsən Cəlalin (1214-1261) həyat yoldaşı Mamqan, oğlu İvane-Atabəy, qızları Ruzuxan³⁶, Mama xatun və Mina xatun idi³⁷. İosif Orbelinin Həsən Cəlal barədə verdiyi məlumat da maraqlıdır. O yazırdı: “1142-ci ildən Xaçın evinin başında Sakar Vaxtanqın oğlu Həsən dayanırdı. Bu Həsən 1152-ci ildə şanlı Baqratilər nəslinin Lori qolunun son nümayəndələrindən biri çar Kürikin (Gürgənin) qızı Mama xatunla evləndi.. o özünü hAterk, hAndaberd, Xaçenaberd və hAvkaxaqats qalalarının hakimi adlandırır. Bütün bu məlumatları 3 yazı təsdiq edir: ikisi 1182-ci ildə Dadi monastrında olan yazı və 1201-ci ildə Xatra monastrında olan yazı”.³⁸ Alban-Xaçın knyazlığı Eldənizlər dövlətinə tabe olmaqla, həm qıpçaqlarla, həm də monqollarla qohumluq əlaqələri yaratmaqla bir müddət daxili müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdi. Qıpçaq qızı Hurişah Xatun və oğlu Həsən Cəlal tərəfindən Gəncəsər monastır kompleksinin inşa etdirilməsi və Azərbaycan ərazisində yerli xristian əhalinin vahid dini mərkəzinə çevirilməsi Alban etnosunu erməni və gürcü işğalçıların hücumlarına qarşı qorudu, tamamilə məhv olmaqdan xilas etdi.

Orta əsrlər dövründə Alban apostol kilsəsinin mərkəzi olan Gəncəsər məbədinin tarixində ən ağır və faciəli dövr 1836-cı ildən sonra başladı. Həmin ildə Rusiya Sinodunun qərarı ilə müsəqil Alban kilsəsi rəsmi olaraq ləğv edilərək diofizit mərkəzi statusunu itirmiş və erməni qriqoriyan kilsəsinin təsiri altına keçmişdir.³⁹ Gəncəsər monastır kompleksi 27 il Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altında olduğundan təhlükəli vəziyyətdədir. Abidənin tarixinin öyrənilməsi baxımından son dərəcə qiymətli

³⁵ K. Qandzaketsi, *a.g.e.*, s. 162.

³⁶ Dimitri Korobeinikov, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*, Oxford University Press, Oxford 2014, s. 174-175.

³⁷ Baqrat Ulubabyan, *Xaçın knyazlığı X-XVI əsrlərdə*, Ermənistan SSR EA nəşriyyatı, Erevan 1975, s. 219; Stepan Hasan-Jalalyan, “The origin and activities of the prince of princes, king of the XIII century of Artsakh Hasan-Jalal-Dola”, Artsakh State University’s, Proceedings, humanitarian science, Vol. 1, Stepanakert 2016, s. 177-186

³⁸ İosif Orbeli, *Hasan Calal, knyaz Xaçenskiy*. [Mélanges asiatiques. Tirés du Bulletin de l’Académie Impériale des sciences de St.-Petersbourg. Tome XIV (1909—1910.) St.-Petersbourg, 1910. C. 59-90] = BAIS VIme Série. III. 1909, s. 406.

³⁹ *Visočayşe utverjdennoe polojenie ob upravlenii delami Armyano-Qriqoriyanskoj Tserkvi v Rossii, 11 marta 1836 qoda*. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoj İmperii. Sobr. 2-e. T. 11. Otd. 1, SPb. 1837, № 8970, s. 194–209.

mənbə olan kitabələri sökülüb, xaç daşları sındırılaraq yerinə erməni xaç daşları yerləşdirilib, həm xarici, həm də daxili görünüşündə ciddi dəyişikliklər edilmişdir.

Yaxud da Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər rayonunun Vəng kəndi ərazisində yerləşən, bütövlükdə Azərbaycanın ən böyük kafedral statusu daşıyan Arzu xatun kilsəsini də özündə ehtiva edən Xudavəng monastr kompleksi də qıpçaq tarixinə şahidlik edən tarixi abidələrdən biridir. Bu abidə 1214-cü ildə Yuxarı Xaçın knyazı Vaxtanqın həyat yoldaşı Arzu xatun tərəfindən inşa olunmuşdur.⁴⁰ Tərtər çayının qərbində yerləşir. Xudavəng monastr kompleksinin Arzu xatun kilsəsinin kitabəsində belə qeyd olunur: *“Hər şeyə qadir Tanrı Ata və onun yeganə Oğlu İsa Məsihin rızası, ən Müqəddəs ruhun bəxşişi ilə mən, İsa Məsihin itaətkar qulluqçusu, knyazlar knyazı böyük Kurdu qızı, Aterk və bütün Yuxarı Xaçının hakimi çar Vaxtanqın həyat yoldaşı, böyük ümid ilə həyat yoldaşım və övladlarım - ilk övladım Həsən və körpə ikən bizi tərk edərək Tanrıya qovuşmuş Qriqorun məzarları üzərində bu kafedral kilsəni inşa etdirdim”*.⁴¹ Yaxud da Kəlbəcərin Qamışlı kəndi ərazisində aşkar edilən kilsə timpanı üzərindəki yazılı daş üzərində belə bir maraqlı yazı öz əksini tapıb: *“Dualarda xatırla ki, mən, Vaxtanqın həyat yoldaşı Arzu xatun və mənim bacım Mama xatun bu kilsəni inşa etdi”*.⁴² 1191-ci ildə alban tarixçisi Mxitar Qoşa Nor Getik monastrını inşa etməyə kömək edən⁴³ Arzu xatun Yuxarı Xaçın, Aterk (Həsənriz - Kəlbəcərdə kənd) knyazı Vaxtanqın (1182-1214) həyat yoldaşı idi.⁴⁴ Qarabağın qıpçaq tarixinə nəzər salarkən Qarabağın alban məlikləri ilə bağlı da maraqlı məqamlar ortaya çıxır. 1723-cü ilin martında Qarabağ məliklərinin I Pyotra etdikləri müraciət məktubunda alban türkü ifadəsi⁴⁵ öz əksini tapıb. Maraqlıdır ki, mənbənin ermənicəsində bu ifadə alban türkü, rus dilinə tərcüməsində müsəlman alban⁴⁶ kimi təqdim olunur. Yaxud da Dizaq məliyi Məlik Yeganın bacısı, Məlik Hüseyin I Məlik Şahnəzərin arvadı Anna xatun idi.⁴⁷ Yaxud da Talış məlikliyi ərazisinə Murov dağının dərəsində əsas 1651-ci ildə qoyulmuş Yerek Mankunk monastrının katalikosu İsrailin bacısı Vard xatun idi.⁴⁸

⁴⁰ Raffi, *Melikstva Xamsı (1600-1827)* (per. s. arm. L.Kazaryana). Nairi, Yerevan 1991, s. 221.

⁴¹ Şagen Mkrtçyan, *Istoriko-arkitekturniye pamyatniki Naqornoqo Karabağa* [per. s. arm. L.R.Baqdasaryan, Q.L.Petrosyan, Parberakan, Yerevan 1989, s. 36.

⁴² Barseqişen i yevo okrestnosti - <https://hay.do.am/publ/31-1-0-272> (12.12.2020).

⁴³ Hraçe Açıryan, *Erməni şəxs adlarının lüğəti*, C. I, İrəvan dövlət Universiteti, İrəvan 1942, s. 274.

⁴⁴ K. Qandzaketsi, *a.g.e.*, s. 144.

⁴⁵ AVPRİ, f. 100, 1723 g., d.1, l.2.

⁴⁶ AVPRİ, f. 100, 1723 g., d.1, ll. 10-11.

⁴⁷ Raffi, *a.g.e.*, s. 37.

⁴⁸ Raffi, *a.g.e.*, s. 68.

Nəticə

Sadalanan faktları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Qarabağın alban-qıpçaq tarixi dərin köklərə dayanır. Bu əlaqələr XII əsrdən etibarən Xaçın knyazlığının fonunda daha sıx xarakter almışdır. Xüsusilə də, Alban-Xaçın knyazlarının onlara soy-kök baxımından yaxın olan tanınmış Qıpçaq nəsillərindən qız almaları bu əlaqələri daha da möhkəmləndirmişdir. Maraqlıdır ki, xristian qıpçaq xatunlar Qarabağa gəlin gəldikdən sonra da türklüklərini simvolizə edən xatun titulu qoruyub saxlamışdılar. Alban kilsələrinin kitabələrində günümüzdə qədər gəlib çıxan Hurişah xatun, Mina xatun, Arzu xatun, Mama xatun, Vard xatun, Anna xatun kimi qadın adları da bunu təsdiq edir. Yaxud da alban tayfalarının soykökü ilə bağlı bir məqam mütləq diqqətə alınmalıdır. Belə ki, bugün Qazaxıstanda böyük juzun nəsillərindən biri albanlardır. Alma-Atadan şərqi doğru rayonları məskunlaşdırıblar. Qazaxıstanla yanaşı Qırğızıstanda da yaşayırlar. Albanların iki böyük qolu var: sarı və Şıbıl. Albanların sarı qolu polovetslərlə, yəni qıpçaqlarla bağlıdır.⁴⁹ Yaxud da tarixi mənbələrdə qorunub saxlanılan Otuzikilər tayfasının 8 qıpçaq oymağından xüsusilə ikisi, Əski və Yeni Kuman oymağının adı da birbaşa Qarabağda mövcud olmuş köklü qıpçaq tarixini iki müxtəlif mərhələsinə şahidlik edir. Bu istiqamətdə görülməli işlər alban-qıpçaq tarixi ilə bağlı həm ziddiyyətli məqamlara aydınlıq gətirməyə, həm də erməni saxtalaşdırmalarına tutarlı cavab verməyə imkan verəcəkdir.

⁴⁹ Yuriy Yevstiqneyev, *Sovremennie tyurki: etno-istoričeskiy spravočnik o tyurkoyazıçnıx narodax mira*, NPF Asterion, SPb. 2004, s. 12.

İstifadə Edilmiş Ədəbiyyat

“Lori”, *Soviet Armenian Encyclopedia (in Armenian) Vol. 4*, Armenian Encyclopedia, Yerevan 1978, pp. 663 – 664.

AÇARYAN, H., *Erməni şəxs adlarının lüğəti*, C. I, İrəvan dövlət Universiteti, İrəvan 1942.

Arxiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii (AVPRİ), f. 100, 1723 g., d.1, l.2

AVPRİ, f. 100, 1723 g., d.1, ll.10-11.

Barseğişen i yego okrestnosti - <https://hay.do.am/publ/31-1-0-272> (12.12.2020).

BROSSET, M.F., *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, (çev. Hrand D.Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

ÇİNGİZOĞLU, Ə., “Otuziki mahalı”, *Soy elmi-kütləvi dərgi*, №9, Bakı, 2010, s. 44-49.

DAŞKEVİÇ Y., “Armyano-kıpçakskiy yazık: etapı istorii”, *Voprosı yazıkoznaniya*, №1, Nauka, Moskva 1983, s.91-107.

DAVID, A.W.E., *A History of the Georgian People: From the Beginning Down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., Ltd., London 1932.

ƏLİYEV, İ. və MƏMMƏDZADƏ, K., *Qarabağın Alban abidələri*, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı 1997.

Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri. [Tapu təhrir dəftəri - 699], (Ön sözün müəl. Y.M.Mahmudov; tərt. T.H.Nəcəfli), Çaşıoğlu, Bakı 2010.

GİPPERT, J., SCHULZE, W., ALEKSİDZE, Z. and MAHE, J.-P., *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai. Monumenta Palaeographica Medii Aevi/Series Ibero-Caucasica 2 (MPMA-CAPMS). 2 vols., Turnhout, Brepols 2009 .*

HASAN-JALALYAN, S., “The origin and activities of the prince of princes, king of the XIII century of Artsakh Hasan-Jalal-Dola”, *Artsakh State University's, Proceedings, humanitarian science, Vol. 1, Stepanakert 2016, p. 177-186.*

ISTVAN. V., *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.

KIRZIOĞLU, F., *Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

KIRZIOĞLU, F., *Yukarı-Kür ve Çoruk boyları'nda Kıpçaklar: ilk-Kıpçaklar (M.Ö. VIII-M.S. VI. yy.) ve son-Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak atabekler hükümeti (1267-1578) Ahıska Çıldır eyâleti tarihi'nden*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

KOROBĒİNĪKOV, D., *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*, Oxford University Press, Oxford 2014.

QANDZAKETSĪ, K., *İstoriya Armenii (per. s. drevnearmyanskoqo, pred. i komm. L.A. Xanlaryan, Nauka, Moskva 1976.*

QARKAVETS A., *Konvergenstsiya armyano-kıpçakskoqo yazıka k slavyanskim v XVI-XVII vv.*, Naukova dumka, Kiyev, 1979.

MAHMUDOV, Y.M., “"Dədə Qorqud kitabı" - xalqın yaratdığı və yaşatdığı tarix”, Dədə Qorqud dünyası: məqalələr, Öndər nəşriyyat, Bakı 2004, s. 18-35.

MAHMUDOV, Y.M., ŞÜKÜROV, K.K., *Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər*, Təhsil, Bakı 2013.

MİNORSKY, V.F., *Studies in Caucasian History*, Taylor's Foreign Press, London 1953.

MKRTÇYAN, Ş. M., *Istoriko-arxitekturniye pamyatniki Naqornoqo Karabağa* [per. s. arm. L.R.Baqdasaryan, Q.L.Petrosyan, Parberakan, Yerevan 1989.

ORBELİ, İ.A., *Hasan Calal, knyaz Xaçenskiy. [Mélanges asiatiques. Tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des sciences de St.-Pétersbourg. Tome XIV (1909—1910,) St.-Pétersbourg, 1910. C. 59-90] = BAIS VIme Série. III. 1909, s. 405-436.*

PSEVDO-ZAXARİYA, “Xronika Zaxariyii Ritora (Mitilenskovo)” (per. N. Piqulevskoy) *Siriyskiye istoçniki po istoriyii narodov SSSR. M.; L. 1941, s.148-167.*

RAFFİ, *Melikstva Xamsı (1600-1827)* (per. s. arm. L.Kazaryana). Nairi, Yerevan 1991.

SÜMER, F. *Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü*, Güven Matbaası, Ankara 1976.

TEHRANİ. Ə., *Kitabi–Diyarbəkriyyə*, (fars dilindən tərcümə edən, ön söz və şərhlərin müəllifi R.Şükürova), Elm nəşriyyatı, Bakı 1998.

ULUBABYAN, B.A., *Xaçın knyazlığı X-XVI əsrlərdə*, Ermənistan SSR EA nəşriyyatı, Erevan 1975.

URSIN, G.H., *Dionysius Periegetes. Οικουμένης περιήγησις – Dionysii Orbis Terrae Descriptio*, Typis Joh. Georgii Hofmanni, Ratispon 1705.

Viçoçayşe utverjdennoye polojeniye ob upravlenii delami Armyano-Qriqorianskoy Tserkvi v Rossii, 11 marta 1836 qoda. Polnoe sobraniye zakonov Rossiyskoy İmperii. Sobr. 2-e. T. 11. Otd. 1, SPb. 1837, № 8970, s. 194–209.

YEPİSKOP MAKAR (Q. Barxudaryants), *Artsax, Aror, Baku 1885.*

YEVSTİQNEYEV, Y.A., *Sovremenniye tyurki: etno-istoričeskiy spravoçnik o tyurkoyazıçnıx narodax mira, NPF Asterion, SPb. 2004.*

Araştırma Makalesi <https://doi.org/10.46868/atdd.37> *Original Article*

Sovyet Devri Azerbaycan Şiirinin Vatansever Şairi: “Mikayıl Müşfiq”

Aysu Keskin *

ORCID: 0000-0003-0118-9282

Öz

Mikayıl Müşfiq, Sovyet Rusya hâkimiyetine giren Azerbaycan'ın ilk zamanlarında şiirleriyle ünlenmiş vatansever şairler arasındadır. 20. yüzyıl çağdaş Azerbaycan şiirini inşa edenlerin yanında yer almıştır. Hemen her konuda şiir vücuda getirmeyi ve kabiliyetiyle geniş kitleleri etkilemeyi başarmış bir sanatçdır. Nesiller, onun şiirlerini ezbere okumaktadır. Kısa süreli ömrüne uzun soluklu hatta ölümsüz ve asla unutulmayacak eserler sığdırmıştır. Şairin sanatını “*anne, vatan, hayat, insan, çocuk, doğa, gelişme, ilerleme, güzellik, sevgi*” temaları oluşturmaktadır. Bu makalede ise Müşfiq'in kendisini erken yaşta evvela zindanların karanlık hücrelerine, ardından da cellâtların acımasız ellerine düşüren “*vatan*” temalı şiirleri esas alınarak “*vatansever şair*” yönüne odaklanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mikayıl Müşfiq, Sovyet devri, Azerbaycan şiiri, vatansever şairler, vatan şiirleri.

Gönderme Tarihi: 30/07/2020

Kabul Tarihi:29/11/2020

*Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye, keskinaysukaysu@gmail.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

KESKİN, A., Sovyet Devri Azerbaycan Şiirinin Vatansever Şairi: ‘Mikayıl Müşfiq’ Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C. 7, S. 4., 2020, s.2594-2607.

The Patriotic Poet of The Soviet Era Azerbaijan ‘Mikayıl Müşfiq’

Aysu Keskin *

ORCID: 0000-0003-0118-9282

Abstract

Mikayıl Müşfiq is among the patriotic poets who were famous for their poetry in the early days of Azerbaijan, which was under Soviet rule. He took place with the builders of 20th century Azerbaijan poetry. He is an artist who has written poetry in almost every subject and has succeeded in influencing wide masses with his talent. Generations, recite his poems by heart. He has fitted, long-lived, even immortal and never forgotten pieces of art into his short life. The poet’s art is formed by “Mother, motherland, life, human, child, nature, development, progress, beauty, love” themes. It has been focused on the “patriotic poet” aspect of Müşfiq’s “homeland” based poems which depressed him into the dark cells of the dungeons at an early age and then to the cruel hands of executioners.

Keywords: Mikayıl Müşfiq, Soviet Era Azerbaijan poetry, patriotic poets, homeland poems.

Received Date: 30/07/2020

Accepted Date: 29/11/2020

*Graduate student, Istanbul Aydın University, Graduate School of Education, Department of Turkish language and literature, Istanbul, Turkey, keskinaysukaysu@gmail.com

You can refer to this article as follows:

KESKİN, A., ‘ The Patriotic Poet of The Soviet Era Azerbaijan ‘Mikayıl Müşfiq’, *Academic Journal of History and Idea*, , C. 7, S. 4., 2020, p.2594-2607.

Микаил Мушфиг, поэт-патриот Советской эпохи поэзии Азербайджана

Резюме

Микаил Мушфиг является одним из поэтов-патриотов, которые стали известны своими стихами на начальном развитии Азербайджанской ССР. Он из числа тех, кто образовал современную азербайджанскую поэзию 20-го века. Писатель, обладающий талантом сочинять стихи на любые темы и влиять этим на большое количество людей. Целые поколения читают его стихи наизусть. В свою недолгую жизнь ему удалось вместить бессмертные и никогда не забываемые произведения. Искусство поэта формирует такие темы, как «Мать, Родина, жизнь, человек, ребенок, природа, развитие, прогресс, красота, любовь». Эта статья сосредотачивается на аспекте «поэта-патриота», основанном на стихах на тему «Родины», которые сначала привели его в темные камеры подземелий, а затем в жестокие руки мучителей.

Ключевые слова: Микаил Мушфиг, Советская эпоха, Азербайджанская поэзия, поэты – патриоты, патриотические стихи

Получено: 30/07/2020

Принято: 29/11/2020

Giriş

Mikayıl Müşfiq, “Şair ve Vətəndaş” şiirinin üç dizesinde kendini böyle tanıtmıştır:

Mən çıxdım ziyalı bir ailədən,

Xəyalımda millət,

Ruhumda vətən...¹

Müşfiq; Azərbaycan'ın siyasi karışıklıklarla çalkalandığı 1908 senesinde, Bakü şəhərində dünyaya gəlmişdir. Doğduğu ve ömrünü sürdüğü bu şehirde cereyan eden toplumsal hadiseler, sanatının şekillenmesinde de mühim bir rol üstlenmiştir. Sanatçının yaşadığı devir, Azərbaycan'da komünist dayatmanın insanların üzerine kâbus gibi çöktüğü devre tesadüf etmiştir. Sanatçı, 1918'deki kuruluşunun iki yıl sonrasında istiklalini yitirerek Sovyet Rusya hâkimiyetine giren Azərbaycan'ın ilk zamanlarında şiirleriyle ünlenmiş vatansever şairler arasındadır. Şöhreti; memleketinin sınırlarını aşmış, öteki Türk yurtlarına dek uzanmıştır. 20. yüzyıl çağdaş Azərbaycan şiirini inşa eden Səməd Vurğun ve Resul Rıza'nın yanında yer almıştır.

Bütün millî ve dinî değerlere karşı insafsızca savaş açan yönetime boyun eğmeyince “zararlı” etiketiyle fişlenmiş, ortadan kaldırılmasına karar verilmiştir. Lakin sanatçının kızıl kıyım kurbanlarından biri olmasına yol açanlar, ayrıca arkasından oyunlar oynayanlardır.

Müşfiq'in arkasından oyunlar oynayanların sayısı sandığından fazlaydı. Niyetlerini bilmediği, tahmin etmediği ihbarcıları vardı. Hürmet edip güvendiği kişiler buldukları her fırsatta ona suç yüklemek, leke sürmek için yazılı veya sözlü açıklamalarda bulunurlardı. Şaire bunları yapanlar ya yoğun baskıya maruz kalmış, ya zalim rejimin zalim yöneticilerine yaranmaya çalışmış ya da onun şairlik kudretini ve kendilerinden daha çok ünlenmesini sindiremeyip içlerinde büyüttükleri kıskançlık batağına batmışlardır.

Hürmet edip güvendiği kişiler onun hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

¹ Gülhüseyn Hüseynoğlu, *Mikayıl Müşfiq Seçilmiş Əsərləri*, Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2004, Bakı, s. 134.

...Ben Müşfiq'i faşist ruhlu bir adam olarak tanırım.

...Müşfiq katı milliyetçi, Əhməd Cavad'ın devamcısıdır.

...M. Ələkbərli, Müşfiq'in milli səpmələrindən diqqəti uzaklaşdı...

*Müşfiq karşı-devrimci bir şairdir...*²

Henüz altı aylıken annesini kaybeden, öğretmen kimliğiyle çocukların eğitilmesine önem veren şairin sanatını “anne, vatan, hayat, insan, çocuk, doğa, ilerleme, gelişme, güzellik, sevgi” temaları oluşturmaktadır. Bu makalede ise Müşfiq'in kendisini erken yaşta evvela zindanların karanlık hücrelerine, ardından da cellâtların acımasız ellerine düşüren “vatan” temalı şiirleri esas alınarak “vatansever şair” yönüne odaklanılacaktır.

Sovyet Devri Azerbaycan Şiirinde Şair Mikayıl Müşfiq ve Vatanseverliği

Mikayıl Müşfiq; vatanını, halkını, milletini, toprağını seven ve sadakatini gösteren bir şairdi. O bir Türk'tü, Türkçüydü. Çektiği sıkıntılara, acılara, psikolojik zorluklara rağmen inandığı değerlerden vazgeçmemişti. Halkı ile ağlamış, halkı ile gülmüş; vatani için yaşamış, vatani için ölmüştü.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Kızıl Ordu'nun ele geçirmesiyle dağıtılıp bu defa Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adıyla yeniden Rus sömürgesi yapılması, elbette Müşfiq'in de ruhunda derin yaralar açmıştı. Düşman başkası değildi, sadece maskesi değişmişti. Millet, din gibi unsurları bünyesinden kusan beynelmilel hareketlere dayalı enternasyonal sosyalizmin hız ve güç kazandığı o fırtınalı zamanların kendisinde yarattığı sancıları “Dağlar Faciəsi” şiirinde iki mısra ile şöyle özetlemişti:

‘Millət getdi əldən, din getdi əldən,
Hər gələn dəm vurur beynəlmilədən.’³

1930'lu yıllarda artık politik zorbalık oturmuştur. Komünizmin yeni yeni yerleşmeye başladığı senelerde esen hürriyet rüzgârları kaybolmuştur. Stalin ile beraber yerli ve millî değerlere ağır darbeler indirilmiştir. Milliyetçilik, vatanseverlik benzeri duyguların dışarı vurulması Stalin diktatörlüğü aracılığıyla idama kadar varan gaddar yöntemlerle engellenmiştir.

² Gülhüseyn Hüseynoğlu, *Mikayıl Müşfiq*, Işıq Nəşriyyatı, 1999, Bakı, s. 6.

³ Gülhüseyn Hüseynoğlu, *Mikayıl Müşfiq Seçilmiş Əsərləri*, Avrasiya Press Nəşriyyatı, 2008, Bakı, s. 123.

“1920’de Azerbaycan Cumhuriyeti’nin yıkılışından sonra edebiyat, Sovyet ideolojisinin emri altına sokulmuştur. Klasik edebiyatla birlikte yüzyılın başından beri eserler veren millî edebiyat reddedilmiş, eski kitaplar yakılmış, şair ve yazarlara Sovyet sistemine methiyeler yazmaları emredilmiştir.”⁴

Azerbaycan’ın Bolşeviklerce yönetilmesini izleyen devirde “eski ile mücadele” sloganı altında bundan önceki devirlerde yaşamış görkemli şairler, muhtelif bahanelerle inkâr edilmeye başlanmıştır. Bu inkârdan nasibini alan görkemli şairlerden biri de Azerbaycan Türkçesinin ve şiirinin gelişip bilinmesinde ehemmiyetli pay sahibi Fuzûlî olmuştur. Mikayıl Müşfiq, Fuzûlî’yi inkâr ederek sözde şiire yenilik getirmekle kendilerini övenlerin şu dizeleriyle karşılarında durmuştur:

“Yazalım, özümüzü öyməyəlim

Füzuliyə dəyməyəlim.”⁵

Devamında Fuzûlî’nin asrının yukarılarına çıktığından, dâhi sanatkârın dehasının Bağdat’ın ufuklarına sığmadığından söz etmiştir:

“Füzuli yüksəldi əsrinin fəvqünə,

Sığmadı dəhası Bağdadın üfûqünə”⁶

“Demir Perde”nin örttüğü dehşet ve vahşet ortamına seyirci kalamayanlardan Müşfiq, düzenin bu kaygı verici gidişatından duyduğu rahatsızlığı, kızgınlığı eserlerinde aşikâr etmiştir. Asimile edilmeyi, ferdi olduğu Azerbaycan toplumuna özgü kültürel öğelerin bir bir silinmesini sineye çekmemiştir.

Azerbaycan’ın millî müzik aletlerinden tarın dönemin Maarif Müdürü Mustafa Guliyev’in emriyle konservatuvarda dersinin verilmesi yasaklandığında, “İnqılab və Mədəniyyət” dergisinin “Tar Konservatuvardan Çıkarıldı” başlıklı haberinde Azerbaycan Devlet Konservatuarı’nı kuvvetlendirmek maksadıyla A. X. M. K. tarafından birçok karar kabul edildiği ve bu kararlara göre mecburi ders kursu olan tarın öğretilmesinin konservatuarın bütün derecelerinde ders planlarından çıkarıldığı

4 Şuayip Karakaş, “20. Yüzyıl Türk Dünyası Edebiyatı Üzerine Bir Deneme”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 5, Güz: 279-317, TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 292.

5 G. Hüseynoğlu, a.g.e., s. 7.

6 G. Hüseynoğlu, a.g.e., s. 8.

yazdığında Süleyman Rüstəm tara qarşı çıktığını “Tar Səsə Qoyulur” şiirinde ilan edip sert bir üslupla çalmamasını söylerken:

“Kəs səsini, ötmə dedim, ötmə dedim, ötmə tar!

İstəməyir proletar səndə çalınsın qatar.

Qaldıraraq qabar çalmış əlindəki çəkici

Çəlik zindanlara vuran meşin döşlüklü işçi

Deyir: “Yetər yetim segah, yetər qatar, şikəstə,

Çünki deyil bizim həyat, mühit yetim və xəstə.”

İstəməyir səni bizim yeni həyat, dinlə tar.

Get şahların, get xanların məzarında inlə tar...

Sən bizimlə ötəməzsən, bəlli bizdən deyilsən.

Səndən uzaq yeni həyat, səndən uzaq inqılab,

Yeni coşqun nəğmələrə sən etməzsən əsla tab.

Bir zövq almaz bu cəmiyyət ölgün ağlar səşindən”...⁷

Mikayıl Müşfiq “Çal tar” demiştir, “Çal tar! Sesinden en latif şiirler dinleyeyim...”:

“Oxu, tar, oxu tar!..

Səşindən ən lətif şeirlər dinləyim.

Oxu, tar, bir qadar!..

Nəğməni su kimi alışan ruhuma çiləyim.

Oxu, tar!

Səni kim unutar?

Ey geniş kütlənin acısı, şərbəti,

⁷ G. Hüseynoğlu, a.g.e., s. 10.

Alovlı sənəti''⁸

“Tar” şiiri, tarın sesinde halkının dertlerini işiten vatanperver şairin sanatkârane cesaretine işaret etmesi bakımından da oldukça önemli bir başyapıttır:

“Çoxları üzünə durdular,

Könlünü qırdılar,

Nə deyim o yekəbaşlara?!

Çaldılar ruhunu daşlara.

Üstündən bir qara yel kimi əsdilər,

Səsini kəsdilər.

Daşlandı çəkənlər nazını,

Beləcə qırdılar aşığın sazını.

Sən xalqa “gül!” dedin,

“Ey qüssə, öl!” dedin”.⁹

“Oxu tar!” haykırışı, Müşfiq’in yurtsever her Türk’ün kalbini titreten feryatıdır. Memleketin ve memlekete ait değerlerin nasıl sahiplenileceğini gösteren acı bir feryattır:

“Oxu, tar! Mən səndə

İstənən havanı çala da bilərəm.

Mən səndən bugünün zövqünü

Ala da bilərəm.

Sən bu gün silahsan əlimdə,

Səni mən hansı bir hədəfə

⁸ G. Hüseynoğlu, *a.g.e.*, s. 10.

⁹ G. Hüseynoğlu, *a.g.e.*, s. 123-124.

İstəsəm, çevirə bilərəm,

Qəlblərdə gizlənən keçmiş

Bir yeni nəğmənin əlilə

Devirə bilərəm!

Oxu, tar!

Fabrikdə, zavodda,

Traktor başında.

Bu saat qarşında

Nə qədər adam var!

Utanma, oxu, tar!’’¹⁰

“Sındırılan Saz” şiirində de bu kez aynı edebî kuvvetle kırılan sazın niteliklerinden bahsetmiş; tellerinin yürek telleri olduğunu, milleti hem ağlattığını hem güldürdüğünü, hastaların sesinden can bulduğunu dile getirmiştir:

‘‘Ürək telləridir onun telləri,

Güldürən, ağladan odur elləri.

Xəstələr can bulur onun səsindən,

Bir şafəq süzülüb hər nəğməsindən.

Qaranlıq ruhları işıqlandırır,

Hər söniük baxışda bir od yandırır’’...¹¹

Şiirin “epiloq” bölümünde ise bu kez sesini daha da yükseltmiş, sazın tahkir edilen bir medeniyet olduğunu ifade ederek itirazını yükseltmiştir:

‘‘Mənim saz dediyim o deyil fəqət,

O, təhqir olunan bir mədəniyyət..’’¹²

¹⁰ G. Hüseynoğlu, *a.g.e.*, s. 124-125.

¹¹ G. Hüseynoğlu, *a.g.e.*, s. 293.

Müşfiq; bütün hayatını memleketinin gelişmesine ve ilerlemesine harcamış, sanatsal yeteneğinden bu amaç doğrultusunda faydalanmıştır. Halkına bağlanmış, kıymet verdiği toprakları yabancı çizmelerin çiğnemesine katlanamamış, döneminin aydını vasfıyla vatanının bağımsızlığı yararına çabalamıştır. *Bir vatansever olarak yurdunun kalkınması, halkının saadete kavuşması uğrunda sanatını vasıta olarak kullanmak istemiştir.*¹³ “Ölkəm” şiirinde de ülkesi Azerbaycan’ı âdeta arzu ettiği şekilde anlatmıştır:

‘‘Baxdım ki, duman görməz yüksəkləri billuri,

İnsanları matəmsiz, istəkləri billuri,

Dağlar, ovalar gülşən, hər bir yeri billuri,

Hər şey gülüyor gördüm, pək şad olan ölkəmdə.

Qəmlərdən, ələmlərdən azad olan ölkəmdə. ’’¹⁴

Mikayıl Müşfiq, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nde bağımsızlığın lezzetini tatmıştır bir kere. Ölçüsüz bir sevgiyle bağlı olduğu ülkesini yine öyle bağımsız görmeyi dilemiştir. Bağımsızlığına doyamadığı Azerbaycan’ı her daim özgür ve mamur düşleyen, o günleri derinden özleyen şair; hislerini bu münasebetle mısralara da işlemiştir:

‘‘Dünyamızı seyr etdim min dürlü həvəslərlə,

Gördüm coşuyor dillər pək nəşəli səslərlə,

Baxdım doludur yarlar şən qəlbili kəslərlə,

Pək şad olaraq güldüm abad olan ölkəmdə.

Qəmlərdən, ələmlərdən azad olan ölkəmdə’’¹⁵

¹² G. Hüseynoğlu, *a.g.e.*, s. 296.

¹³ Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994, s. 354.

¹⁴ G. Hüseynoğlu, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁵ G. Hüseynoğlu, *a.g.e.*, s. 16.

Onun bu dilekleri ise ancak üzerinden yarım asır geçtikten sonra gerçek olacak, “Könlümün Dedikleri” isimli şiirinde dile getirdiği üzere gönlü dediklerinde yanılmayacaktır:

‘Mənim könlüm deyir ki,

Hələ bunlar nədir ki...

Böyük günlər, şanlı günlər, şən günlər,

Yoluna düşən günlər

Hələ qarşımızdadır!’¹⁶

Mikayıl Müşfiq; sanatkârlığı ile millî bilince simge, sanatı ile de genç kuşaklarda vatanseverliğin terbiyesine muktedir olmuştur. *Nikbin şairdir; hiçbir zorluk karşısında yılmaz, zulümden, esareten nefret eder, gençlere vatan, millet yolunda yorulmadan çalışmayı tavsiye eder, yol gösterir.*¹⁷ “Azadlıq Dastanı” adlı şiirinde bağımsızlık üzerine kaleme aldığı aşağıdaki satırlarından da gençlerde heyecan ve coşku uyandırmayı hedeflediği anlaşılmaktadır:

‘Ey pərvasız qələm, ey azad ilham,

Siz mənim işimə çəkin sərəncam.

Durun bu yüksəliş inadınızda,

Uçurun fikrimi qanadınızda.

Azadlıq dünyanın dərin ruhudur,

Azadlıq sənətin, şerin ruhudur.

Bu sözlə qaplamış hər yeri şadlıq,

Dar gəlmiş çoxuna geniş azadlıq.

Azaddır hər günəş nur saçmasında,

Şaşqın bir yolçuya yol açmasında.

¹⁶ G. Hüseynoğlu, *a.g.e.*, s. 149.

¹⁷ Y. Akpınar, *a.g.e.*, s. 355.

Azaddır, baxınız, bütün fələklər,

Buludlar, dalğalar, quşlar, küləklər.

Azaddır əbədi hərəkət, azad,

*Bir qanun əlində təbiət azad''.*¹⁸

Yine aynı şiirin ilerleyen mısralarında çarpıcı benzetmeler yapılmış; uykusuz bir beyin ile susuz bir pınar, çalgısız eğlence ile dumansız ocak, yelkensis bir gemi ile ruhsuz bir ceset, bağımsızlığa yabancı kalan yani özgürlüğü yolunda savaşmayan millet ile eşit sayılmıştır:

‘‘Yuxusuz bir beyin-susuz bir bulaq,

Çalgısız əyləncə-tüstüsüz ocaq,

Yelkənsiz bir gəmi-ruhsuz bir cəsəd,

*Budur azadlığa yabançı millət''.*¹⁹

‘‘Yenə O Bağ Olaydı’’ şiirine gizlediği dört dizesi de hür yaşamak isteyen, bağımsız ülkesinde daha sevinçli, neşeli ve mutlu olacağını, dünyadan tat alacağını söyleyen şairi ele vermiş; Türk Dünyası’ndaki katliam girdabının içerisine sürüklemiştir:

‘‘Vaxtilə bir kölgə tək hür yaşamaq istəyən

Bu insan oğlu bilsən

Azadlıq ölkəsində daha şad olacaqdır,

*Dünya dad alacaqdır''.*²⁰

¹⁸ G. Hüseynoğlu, *a.g.e.*, s. 192.

¹⁹ G. Hüseynoğlu, *a.g.e.*, s. 200.

²⁰ G. Hüseynoğlu, *a.g.e.*, s. 179.

Sonuç

Şair, şiiriyle dertleştiği “Şerim” şiirinde herkesin bildiği üzere hayatın sonunun ölüm, dünyanın değişeceği gerçeğinin yaman zulüm, “gülünc oyun” tabiriyle tanımladığı “korkunç son”un belli olduğunu, yarın onu ve gün yüzüne çıkmamış nice şiirini beklediğini belirtmiştir. Sonunda ise şiirinin de kendisi gibi ölmesini fakat mezarının yürekler olmasını temenni etmiştir.

Müşfiq, hemen her konuda şiir vücuda getirmeyi, yazma ve söyleme kabiliyetiyle geniş kitleleri etkilemeyi başarmış bir sanatçıdır. Azerbaycan’da nesiller, onun şiirlerini ezbere okumaktadır. Yirmili yaşlarının sonunu gördükten sonra daha fazla vefa etmeyen kısa süreli ömrüne uzun soluklu hatta ölümsüz ve asla unutulmayacak eserler sığdırmıştır. *Azerbaycan’ın büyük şairlerinden Səməd Vurğun, Müşfiq için “...Beni geçse geçse Müşfiq geçer” diyerek Müşfiq’in sanatını ortaya koymuştur.*²¹

Mikayıl Müşfiq; vatanına ve vatanının değerlerine bağlılığını yansıttığı şiirlerinden dolayı Stalin’in fermanıyla *Bakü’nün hapisanesiyle ünlü Bayıl semtinde kurşuna dizilmiş*,²² tıpkı Türk topluluklarındaki diğer vatansever şairler gibi haksızca katledilmiştir. “*Günden güne bu güzelleşen ışıkl dünyadan, dosttan, aşınadan, göklerin lacivert eteklerinde giden bu kavgadan, uzaktan uzağa ham gümüş gibi ağaran sahradan, bu ince manadan, dumanlı dağlardan, kekliklerden, ayna pınarlardan, bülbüllerden, çiçekli bağlardan, bu temaşadan, hayat dedikleri bu keşmekeşten, geceden, gündüzden, aydan, güneşten, bu engin fezadan, şiirden, hülyadan, semadan, mihriban sevgiliden, saçı leyladan, gönülden, sevdadan, bahardan, hünerden el çekmeye*” mecbur edilmiştir. Müşfiq, bugün bir mezara sahip değildir. Fakat Türk insanı ona tüm müşfikliğiyle yüreğinde yer vermiştir, milletinin sevgisinde azatlığa ermiştir. Onu kim unuttur?..

²¹ Fethi Gedikli ve Yusuf Gedikli, *Çağdaş Azeri Şiiri Antolojisi*, Burçak Yayınları, İstanbul 1983, s. 64.

²² Yaşar Qarayev ve diğerleri, *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 5- Azerbaycan XX. Yüzyıl Yakın Dönem Türk Edebiyatı (1920’den Günümüze Kadar)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 13.

Kaynaklar

- AKPINAR, Y., *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994.
- GEDİKLİ, F. ve GEDİKLİ, Y., *Çağdaş Azerî Şiiri Antolojisi*, Burçak Yayınları, İstanbul 1983.
- HÜSEYNOĞLU, G., *Mikayıl Müşfiq Seçilmiş Əsərləri*, Avrasiya Press Nəşriyyatı, Bakı 2008.
- HÜSEYNOĞLU, G., *Mikayıl Müşfiq Seçilmiş Əsərləri*, Şərq-Qərb Nəşriyyatı, Bakı 2004.
- HÜSEYNOĞLU, G., *Mikayıl Müşfiq*, Işıq Nəşriyyatı, Bakı 1999.
- KARAKAŞ, Ş., “20. Yüzyıl Türk Dünyası Edebiyatı Üzerine Bir Deneme”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 5, Güz: 279-317, TDK Yayınları, Ankara 1996.
- QARAYEV, Y., *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 5 - Azərbaycan XX. Yüzyıl Yakın Dönem Türk Edebiyatı (1920'den Günümüze Kadar)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.

Araştırma Makalesi <https://doi.org/10.46868/atdd.72> *Original Article*

Pezdevî'nin Hilâfet Teorisinin Temel Dayanakları

Fatma Pınar*

ORCID:0000-0003-4316-0437

Öz

Mâverâünnehir bölgesinde imamların imamı olarak bilinen Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, on ikinci yüzyılda yetişmiş önemli İslâm âlimlerinden biridir. Birçok kelâmî meseleyi anlaşılır bir forma sokmak suretiyle Mâtürîdiyye'nin sistemli bir mezhep olarak gelişmesinde önemli bir yeri olan Pezdevî'nin üzerinde hassasiyetle durduğu konulardan biri de hilâfettir. Hz. Muhammed'in vefatından sonra İslâm âleminde ilk ciddi ihtilaf olarak bilinen hilâfet meselesi Havâric, Mürcie ve Şîa gibi fırkalarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İslâm düşünce tarihinde ayrışmalara sebebiyet verecek kadar mühim olan bu meselede, tartışmanın çıkış noktası, tarafları, tarafların görüşleri ve görüşlerini temellendirmede dayandıkları delillerin tespiti bu çalışmanın temel amacıdır. Ayrıca ünlü Mâtürîdî kelâmcısı Pezdevî'nin perspektifinden hilâfet meselesinin tespiti de Mâtürîdiyye'nin hilâfet görüşünü tespit ve temellendirme noktasında bu çalışmayı önemli kılan bir diğer husustur. Zira Mâtürîdiyye mezhebinin kurucusu olan Mâtürîdî, mezhebin temel prensiplerini belirlediği "Kitâbü't-Tevhîd" isimli eserinde hilâfet meselesine yer vermemiştir. İşte bu gerekçelerle araştırmaya değer bulduğumuz bu konuyu Pezdevî'nin "Usûlü'd-dîn" isimli eserinden hareketle, açıklayıcı ve zaman zaman karşılaştırmalı bir yöntem kullanmak suretiyle sunmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Pezdevî, Hilâfet, Halife, İmam.

Gönderme Tarihi: 30/11/2020

Kabul Tarihi:29/12/2020

*Dr. Öğr. Üyesi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Van, Türkiye, fatmapnar1453@gmail.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

PINAR, F., "Pezdevî'nin Hilâfet Teorisinin Temel Dayanakları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2608-2634.

Basic Grounds of Al-Bazdawi's Caliphate Theory

Fatma Pınar*

ORCID:0000-0003-4316-0437

Abstract

Abu al-Yusr al-Bazdawi who is known as the imam of imams in Mawara' al-Nahr region is one of the significant Islamic scholars in the twelfth century. Caliphate is one of the issues that was addressed by Al-Bazdawi who has an important place in the development of Maturidiyya as a systematic sect by making many kalam issues understandable. Caliphate issue which is known as the first serious disputes in Islamic world after the death of Prophet Muhammad provided a basis for sects such as Kharijites, Murji'ah and Shia to emerge. This study mainly aims to detect the starting point of the dispute, its parties, the opinions of the parties and the evidence on which they based their opinions regarding this issue which is significant to cause separation in the history of Islamic thought. Furthermore, another aspect making this study significant is to detect and ground caliphate issue from the perspective of Maturiddiya theologian Al-Bazdawi along with the caliphate view of Maturiddiya because Maturidi who is the founder of Maturiddiya sect did not include caliphate in his work titled "Kitab al-Tawhid" in which he specified the basic principles of the sect. Therefore, we aimed to present this issue which we deemed necessary to study based on Al-Bazdawi's work titled "Usul al-Din" by employing a descriptive and sometimes comparative method.

Keywords: Bazdawi, Caliphate, Caliph, Imam.

Received Date: 30/11/2020

Accepted Date: 29/12/2020

*Assist.Professor, Yüzüncü Yıl University Faculty Of Letters, Department Of History, Van, Turkey,fatmapnar1453@gmail.com

You can refer to this article as follows:

PINAR, F., "Basic Grounds of Al-Bazdawi's Caliphate Theory", *Academic Journal of History and Idea*, V. 7, N. 4., 2020, P.2608-2634.

Основы теории халифата Пездеви

Резюме

Эбуль – юср Эль - Пездеви известный как главный Имам в Моверанахре , является одним из важных исламских ученых 12 го века. Важную роль сыграл Пездеви течении Матрудизм . Вопрос о халифате, который известен как первый серьезный конфликт в исламском мире после смерти Пророка Мухаммеда, подготовил почву для возникновения таких течений, как апостольские и шиитские. Основная цель этого исследования - определить отправную точку дебатов, стороны, взгляды сторон и доказательства, на которых они основаны, по этому вопросу, который настолько важен, чтобы вызвать расхождения в истории Ислама. Кроме того, определение вопроса о халифате с точки зрения известного теолога-матуридита Пездеви является еще одним важным вопросом в определении и обосновании взглядов на халифат Матуридий. Потому что Матруди, который является основателем течения Матрудизм, не включил вопрос о халифате в свой труд под названием «китабут-таухид», в котором он определил основные принципы мазхаба(течения). По этим причинам мы попытались представить этот предмет, который мы считаем достойным исследования, используя объяснительный, а иногда и сравнительный метод, основанный на работе Пездеви под названием «Усулю-д Дин».

Ключевые слова: Пездеви, халифат, халиф, имам

Получено: 30/11/2020

Принято: 29/12/2020

Giriş

İslam dünyasında etkili olan ve dinî düşünceye damgasını vuran zihniyetlerden biri de akıl, ictihad, nazar ve istidlale önem veren “Akılcı-hadarî zihniyet” olup, bu zihniyetin en önemli temsilcilerinden biri, İmâm Âzam Ebû Hanîfe’nin (ö. 150/767) din anlayışını teolojik, epistemolojik ve felsefi açıdan temellendiren Mâtürîdiyye mezhebidir.¹ Bu mezhebin gelişim sürecine katkı sağlayan önemli Mâtürîdî âlimlerden biri de hiç şüphesiz Ebü’l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî (ö. 493/1100) olup, Mâverâünnehir bölgesinde imamların imamı olarak kabul görmüştür.² Pezdevî’nin ilmî otoritesinin bu derece saygınlık kazanmasında “Usûlü’-d-dîn”³ isimli eserinin katkısı büyüktür. O, bu eserinde tartışmalı ve anlaşılması güç birçok kelâmî meseleyi anlaşılır bir dille açıklamak suretiyle Mâtürîdiyye’nin sistemli bir mezhep olarak gelişmesinde ve literatürünün canlanıp zenginleşmesinde önemli rol oynamıştır.⁴ Pezdevî’nin ele aldığı ve önemli ölçüde katkı sunduğu kelâmî meselelerden biri de hilâfettir. Mâtürîdî’nin, kendi mezhebinin kelâmî esaslarını belirlediği “Kitâbü’t-Tevhîd” isimli eserinde hilâfet konusuna değinmemiş olması nedeniyle, Mâtürîdiyye’nin imâmet konusuna yaklaşımını ortaya koyması noktasında, Pezdevî’nin hilafet hakkındaki görüşlerinin tespiti önem arz etmektedir.⁵

Hilâfet İslâm âlimlerince Hz. Muhammed’e (s.a.v.) niyabeten din ve dünya işlerine yönelik olarak yapılan genel bir liderlik olarak tanımlanmıştır.⁶ Bununla birlikte halifenin ceza ve müeyyidelerin uygulanması, sınır güvenliğinin sağlanması, zekât ve vergilerin toplanması, cuma ve bayram namazlarının kılınması, ganimetlerin paylaşılması gibi dinî,

¹ Sönmez Kutlu, “Mâtürîdî Akılcılığı ve Günümüz Sorunlarını Çözmeye Katkısı”, *Makâlât*, C. 2, S. 1, 2009, s. 8-9.

² İbn Kutluboğa, *Tacu’t- Terâcim fî Tabakâti’l-Hanefiyye*, Bağdat 1962, s. 66.

³ “Usûlü’-d-dîn”, Pezdevî’nin kelâm ilmine dair yazmış olduğu eseri olup, doksan altı meseleden meydana gelmektedir. Bu eser klasik kelâm kitaplarının planına uygun olarak üç temel esas (usûl-i selâse) üzerine kurulmuştur. Eserin ilk bölümünde varlık ve bilgi bahislerine, son bölümünde ise imâmet konusuna yer verilmiştir (Bekir Topaloğlu, “Usûlü’-d-dîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 217).

⁴ Muhammed Aruçi, “Pezdevî, Ebü’l-Yüsr”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 34, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 266.

⁵ Selim Özarslan, *Pezdevî’nin Kelâmî Görüşleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013, s. 31.

⁶ Abdüllatif el-Harputî, *Tenkîhu’l-Kelâm fî Akâidi Ehli’l-İslâm*, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul 1330, s. 123.

siyasî ve adlî işlerle ilgili görevleri belirlenmiş⁷ ve hilâfet meselesi halifenin bu fonksiyonları ile irtibatlandırılarak itikadî bir çerçevede ele alınmıştır.⁸

Bilindiği gibi hilâfet meselesi Hz. Muhammed'in vefatından sonra ümmetin hakkında ihtilafa düştükleri ilk mesele olup, sonraki dönemlerde Havâric, Mürcie ve Şîa gibi ilk dönem fırkalarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁹ Kuşkusuz hilâfet konusunda İslâm düşünce tarihinde ismi en çok zikredilen Şîa olmuştur. Hz. Muhammed'in vefatından sonra yerine damadı Hz. Ali'nin geçmesi gerektiğini söyleyen ve ilk başta küçük bir azınlık olan Şîa, ilerleyen süreçte imâmet meselesini akidevî bir konu haline dönüştürmüş ve artık büyük bir grubu temsil eder duruma gelmiştir.¹⁰ Şîa Hz. Ali'nin bizzat Hz. Muhammed tarafından halife tayin edildiğine ilişkin bir takım iddialarda bulunmuş ve bu iddialarında Sünnî muhaddislerin naklettikleri hadislerde geçen "Gadir-i Hum"¹¹ ve "Kırtas Olayı" gibi Hz. Muhammed döneminde yaşanan bir takım hadiseler ve bazı ayet ve hadislere dayanmıştır.¹² İşte ilk fırkaların ortaya çıkmasına sebebiyet verecek kadar mühim olan bu meselede tarafların temel dayanak noktalarının tespit edilmesi önem arz etmektedir. Bu nedenle bu çalışmada "Usûlü'd-dîn" isimli eserinden hareketle Pezdevî'nin hilafet hakkındaki görüşleri ve gerek kendi görüşlerini temellendirmede gerekse muhaliflerin görüşlerini çürütmede dayandığı delilleri tespit etmeye ve tespitlerimizi de açıklayıcı ve zaman zaman karşılaştırmalı bir yöntemle arz etmeye çalıştık.

1. Hz. Muhammed Sonrası Hilâfet Tartışmaları: Hz. Ebû Bekir'in Hilâfeti ve Nasla Halife Tayini

Daha önce de zikrettiğimiz gibi İslâm ümmeti içerisinde ilk büyük ihtilaf Hz. Muhammed'den sonra ümmetin başına geçecek halifenin tespitinde yaşanmıştır. Pezdevî bu

⁷ Sa'düddîn et-Teftâzânî, *Şerhu'l Akâid*, thk. Mustafa Merzukî, Dârü'l-Hüdâ, Cezayir 2000, s. 117; İmâmet konusu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî [E], *el-İbâne an Usuli'd-Diyâne*, Dâr-u İbn Zeydün li't-tibâ'a ve'n-neşr ve't-tevzi, Beyrut (tarih yok), s. 71; Eş'arî, *el-Lüma fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a*, thk. Hammüde Zekî Gurabe, Beyrut 1953, s. 133; Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, thk. Abdülaziz İzzeddin es-Sirvân, Dârü'l-kalem, Beyrut (tarih yok), 1:107; Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Kitâbü't-temhîd li kavâidi't-tevhîd*, thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâğûl, Mektebetü'l-Ezheriyye, Kahire 2006, s. 155; Nüreddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, thk. Fethullah Halîf, Dârü'l-Mârife, Beyrut 1969, s. 100; Harputî, *a.g.e.*, s. 124.

⁸ Fethi Kerim Kazanç, "Eş'arî Kelâmında Siyasal Otorite Kavramı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 4, S. 1, 2004, s. 157-158.

⁹ Ebü'l Vefâ Teftâzânî [T], *Ana Konularıyla Kelâm*, (çev. Şerafettin Gölcük), Konya 2000, s. 37.

¹⁰ Mehmed Said Hatipoğlu, *Hilâfetin Kureyşiliği*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2005, s. 65-66.

¹¹ Ethem Ruhi Fığlalı, "Gadir-i Hum", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 13, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 279.

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Onat, "Şiîliğin Doğuşu Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 36, Ankara 1997, s. 83.

ihtilafa ilişkin olarak öncelikle Ehl-i sünnet'in görüşlerine yer vermiş ve onların hükümlerin yerine getirilmesi, zulmün yasaklanması, mazlumun haklarının korunması ve hükümlerin tebliğ edilmesinde Hz. Ebû Bekir'in Hz. Muhammed'in halifesi olduğu yönündeki kanaatlerini dile getirmiştir. Hemen akabinde ise Hz. Muhammed'den sonra halifeliğin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu iddia eden görüş üzerinde durmuştur ki, bu görüş Râfîzîler'in¹³ tamamıyla, Kaderiyye ve Mu'tezile mensuplarının bir kısmına aittir. Pezdevî Kaderiyye ve Mu'tezile'nin çoğunluğu ile Mürcie ve Hâricîlerin de bu konuda Ehl-i sünnet ile hem fikir olduğunu da belirtmiş, bu genel açıklamanın ardından ise bu görüş sahiplerinin delillerine yer vermiştir.¹⁴

1.1. Râfîzîlerin Delilleri

Bilindiği gibi Şîa'nın tevhid, adl, ma'rufu emir, nübüvvet ve imâmetten ibaret olan beş esasından birisi "imâmet akîdesi" dir.¹⁵ Bu akîdeye göre ise hilâfet nasla ve vasiyetle sabittir.¹⁶ Şîa itikadî bir esas olarak benimsedikleri bu meselede görüşlerini temellendirmede birtakım delillere dayanmıştır. Pezdevî de "Râfîzîler" olarak isimlendirdiği bu kişilerin imamet konusunda birtakım hadislerle dayanarak, Hz. Ali'nin nasla halife tayin edildiğini iddia ettiklerini belirtmiştir. Pezdevî, onların şu delillerini dile getirmiştir:

*"Benim nazarımda sen Mûsâ'ya göre Hârûn makamundasın fakat benden sonra peygamber yoktur. Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır."*¹⁷ Râfîzîler bu hadise dayanarak Hz. Ali'nin Hz. Muhammed'in peygamberlik dışındaki bir hususta ortağı olması gerektiğini çünkü Hz. Muhammed'in onu Hz. Mûsâ'ya nispetle Hz. Hârûn'a benzettiğini iddia etmiştir. Onlara göre Hz. Hârûn gerek nübüvvette gerekse velâyette Hz. Mûsâ'ya ortaktı

¹³ Râfîzî terimi, Şîa'da tarihinin erken dönemlerinden beri bilinmektedir. Emevîlere karşı başlatılan ancak başarısızlıkla sonuçlanan ve Emevîlerin yaklaşık on yıl sonra gerçekleşecek çöküşüne sebep olan Zeyd bin Ali'nin isyanından beri bu terim bilinmektedir. Bu isyan Şîa içerisinde Zeyd taraftarları ve İmâmiyye taraftarları arasında ciddi bir ayrışmaya sebep olmuştur. Burada İmâmiyye Zeyd'i terk etmekle itham edilmiştir. Sonraki süreçte Râfîzî terimi bir takım anlam değişikliğine uğramakla birlikte, İmâmiyye fırkası hakkında küçültücü bir lakap olarak kullanılmaya başlanmıştır. Râfîzî ismi ile İmâmiyye'nin Zeyd'i terk etmesinin yanı sıra, ilk iki halifeyi de kabul etmemesi yönündeki iki büyük günah hatırlatılmak istenmiştir (Etan Kohlberg, "The Term Râfida in Imâmî Shî'î Usage", *Journal of the American Oriental Society*, C. 99, 1979, s. 677).

¹⁴ Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Mektebetü'l-Ezheriyyetü't-Türas, Kahire 2003, s. 183.

¹⁵ Yusuf Ziya Yörükan, *İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 31; Ayrıca bkz. Süleyman Çam ve Muhammed Sefâ Öngüç, "Mâtürîdîlikte İmâmet/Devlet Başkanlığı Anlayışı (Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî ve Ebü'l-Muîn en-Nesefî Örneği)", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 11, 2020, s. 645.

¹⁶ Ebü'l-Feth Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Emîr Ali Mehna ve Ali Hasan Fa'ûr, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1993, s. 169.

¹⁷ Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, 17: 373.

ve şayet Hz. Ali'nin de nübüvvet dışındaki bir konuda Hz. Muhammed'e ortak olması gerekecekse, bu durumda onun Hz. Muhammed'in yerine geçmesi gerekmektedir.¹⁸ Onların bu hadis dışında delil olarak sundukları başka hadisler de vardır ve Pezdevî bunlardan bir diğerinin “*Ben kimin mevlâsıysam Ali de onun mevlâsıdır. Ya Rabbi! Ali'ye dost olana dost ol, onu seveni sev ve ona düşman olana düşman ol...*”¹⁹ manasındaki hadis olduğunu dile getirmiştir.²⁰ Onlara göre Hz. Muhammed, Hz. Ali'yi kendisinin dostu olduğu kişilere dost yapmıştır ve bu bilgi nübüvvet dışındaki bir hususta Hz. Ali'nin Hz. Muhammed'in yerine geçeceğine işaret etmektedir.

Burada Pezdevî, Râfizîlerin ma'kûl ve meşhur²¹ olmayan bu hadislere dayanarak Hz. Ali'de imamlık iddialarında bulunmalarının yanlış olduğunu ve bu durumda onların Hz. Muhammed'e yalan isnat ettiklerini belirtmekle yetinmiştir.²² Ancak Ehl-i sünnet'in hilâfet konusundaki temel argümanlarını irdelerken, onların bu delillerine ayrıntılı bir şekilde temas etmiştir. Biz de bu delilleri onun takip ettiği yöntem gereğince bu bölümde değil de Ehl-i sünnet'in görüşlerinin sunumunda aktarmayı uygun bulduk.

1.2. Ehl-i Sünnet'in Delilleri

Ehl-i sünnet âlimlerine göre Hz. Muhammed'den sonra hak imam Hz. Ebû Bekir'dir. Erkeklerden ilk İslâm'a giren ve Hz. Muhammed ile en çok vakit geçirmiş zat olan Hz. Ebû Bekir,²³ halkın isteği ve biatı ile yönetime gelmiştir.²⁴ O, Kureyşli olmakla birlikte ilmi, dini,

¹⁸ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 183.

¹⁹ Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, 4: 173; Râfizîler bu hadisin çıkış noktası olarak gösterdikleri ve kaynaklarda “Gadir-i Hum” olayı olarak geçen hadiseyi şöyle dile getirmiştir: Hz. Muhammed, Veda Haccı'ndan döndüğü esnada “*Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Şayet bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yapmamış olursun*” (Mâide 5/67) mealindeki ayet nazil olmuştur. Bu sırada Hacc kafilisi Cuhfe yakınlarında “Gadir-i Hum” adı verilen yere gelmiştir. Burası yolların ayrıldığı ve kervanların konaklamasına elverişli bir yer olmamasına rağmen Hz. Muhammed, hemen ashâbı toplamış ve kızgın güneş altında Müslümanlara “*Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır*” şeklinde hitap etmiştir (Onat, *a.g.m.*, s. 83).

²¹ Meşhur hadis, bir sahâbî ya da tevâtür sayısına ulaşamamış birkaç sahâbî yoluyla rivayet edilmiş ancak daha sonra, özellikle tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemlerinde yaygın bir şekilde kabul gören haberdir. Usulcülerin çoğunluğuna göre müstefiz/meşhur haber, haber-i vâhid kapsamında değerlendirilir. Ayrıca âhâd haberlerin bilgi değil zan ifade ettiği ve gereğince amel etmek gerektiği bilgisi genel kabul görmüştür ancak bu kategoride yer alan bütün haberler aynı sınıfta değerlendirilmemiştir (H. Yunus Apaydın, “Meşhur”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 29, TDV Yayınları, Ankara 2004, s. 368, 371).

²² Pezdevî, *a.g.e.*, s. 184.

²³ Muhammed Avvâme, *İmamların Fikhî İhtilaflarında Hadislerin Rolü*, (çev. Mehmet H. Kırbasoğlu), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1980, s. 82.

²⁴ Gazzâlî, gerek Hz. Ebû Bekir'in gerekse diğerlerinin imâmetinde Hz. Muhammed'e ait herhangi bir nasın bulunmadığını, şayet bulunsaydı bunun eyalete gönderdiği valiler ya da orduları yönetmesi için tayin ettiği komutanların bilindiği gibi bilineceğini dile getirmiştir. Bu mesele herkes tarafından bilindiğine göre bundan daha mühim olan hilâfet meselesinin bilinmemesi mümkün değildir.

takvâsı, dindeki tavizsiz tutumu, harp ve siyaset bilgisi gibi imâmette ihtiyaç duyulan tüm vasıfları kendinde barındırdığı için seçilmiştir.²⁵ Pezdevî, Ehl-i sünnet'in Hz. Ebû Bekir'in hilâfesinde ileri sürdükleri nakli delillerden birinin "...Yakında çok kuvvetli bir halkla savaşmaya çağrılacaksınız ya onlarla savaşacaksınız ya da onlar teslim olurlar. Şayet bu çağrıdan sonra çağrıldığınız şeye uyarsanız Allah size en iyi karşılığı verir..."²⁶ ayeti olduğunu dile getirmiştir. Pezdevî, İbn Abbas'tan gelen rivayette ve çoğu tefsirde ayetteki güçlü kuvvetli bir milletten kastedilenin dinden dönen Benî Hanîfe olduğunu beyan etmiştir. Hz. Ebû Bekir, Hz. Muhammed'in ashâbı ile beraber savaşa çıkmıştır ve bu savaşı emreden bizzat Hz. Ebû Bekir olmuştur. Bunun üzerine Allah emrine itaat ederek onunla savaşa katılanları mükafatlandırmış, emrine uymayarak savaştan geri kalanları ise cezalandıracağını beyan etmiştir. Dolayısıyla bu ayet Hz. Ebû Bekir'in hak halife olduğunu haber vermektedir.²⁷ Ancak Ehl-i sünnet'in Hz. Muhammed'den sonra Hz. Ebû Bekir'in halifeliğinin hak olduğunu delillendirmeye çalıştıkları bu ayeti Râfizîler farklı şekilde değerlendirmiştir. Nitekim onlara göre bu ayet Muâviye ve taraftarları hakkında nazil olmuştur. Ayrıca bu ayetle ilgili olarak Râfizîler daha farklı iddialarda da bulunmuştur.²⁸

Pezdevî İbn Abbas'tan rivayet edilen bilgi doğrultusunda ilgili ayette Râfizîlerin iddia ettiği gibi kastedilenin Muâviye olmadığını ve bunun Rafizîlerin yalanından ibaret olduğunu beyan etmiştir. Zira Ehl-i sünnet'ten hiç kimse bu bilgiyi dile getirmemiştir. Bu ayette kastedilen kâfirler ile savaşmaktır ancak Muâviye ve taraftarları Müslümandır.²⁹ Pezdevî bu

Önceden biliniyordu fakat sonradan unutuldu diye de düşünemeyiz. Çünkü bilinen vali ve komutanlar unutulmadıysa ondan daha mühim olan bu mesele de unutulmazdı (Gazzâlî, *a.g.e.*, 1: 107).

²⁵ Neseî, *a.g.e.*, s. 157; Sâbûnî, *a.g.e.*, s. 101-102.

²⁶ Fetih, 48/16; Eş'arî ve Neseî de Pezdevî'nin Hz. Ebû Bekir'in imametinin sahihliğine işaret ettiğini belirttiği bu ayette savaşa çağırana itaat edilmenin farz olduğunun vurgulandığı, savaşa çağıranın ise Hz. Ebû Bekir olduğunu, dolayısıyla ayetin onun imametinin sahihliğine işaret ettiğini belirtmiştir (Eş'arî, *a.g.e.*, s. 134; Neseî, *a.g.e.*, s. 158).

²⁷ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 184; Bilindiği gibi Hz. Muhammed'den sonra İslâm'ın ilk halifesi olan Hz. Ebû Bekir İslâm'a davet edildiğinde hiç tökezlememiş, tereddüt etmemiştir. Birçok kez gerek canı ve gerekse malı ile ölüncüye kadar Hz. Muhammed'in yanında olup, onu koruyup kollamış ve savaşa çağrıldığında asla geri durmamıştır (İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Fevâid*, thk. Muhammed Aziz Şems, Dârü'l-Âlemi'l-Fevâid, Mekke (tarih yok), s. 104-105).

²⁸ Ayrıca Pezdevî, söz konusu ayette kastedilenlerin Farslar ve Bizanslılar olduğu yönünde bir rivayeti de dile getirmiştir. Câbir bin Abdullah'tan gelen rivayete göre ise bu ayet Sakif ve Hevazin kabileleri hakkında Huneyn gününde inmiştir ancak ona göre bu görüş isabetli değildir (Pezdevî, *a.g.e.*, s. 184); Eş'arî ayette kastedilenin İranlılar, Bizanslılar ya da Yemâme halkı olmasını kabullenmemiz durumunda da yine Hz. Ebû Bekir'in Kur'ân'da sözü edilen davetçi yani halife olduğuna delâlet ettiğini beyan etmiştir. Zira o, Bizans, Yemâme halkı ve İranlılar ile savaşmıştır (Eş'arî, *a.g.e.*, s. 135).

²⁹ Pezdevî, kelâm ilminde tartışmalı konulardan biri olan büyük günah meselesi hakkında şunları beyan etmiştir: Bir Müslüman'ın bir diğeri ile savaşması küfrü gerektirmez. Çünkü Allah bir Müslüman ile zulüm olarak savaşan bir Müslüman'ı mümin olarak isimlendirmiştir. Bunun delili ise şu ayettir: "Şayet müminlerden iki grup birbiri ile savaşırsa aralarını düzeltiniz şayet biri diğerine saldırırsa saldıranlarla Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar savaşınız..." (Hucurât 49/9). Bu ayette birbirleri ile savaşan Müslümanlar mümin olarak

kanaatinin ardından onların hadislere dayanarak Hz. Muhammed'in, Hz. Ali'yi vâsi tayin ettiği yönündeki rivayetlerini de değerlendirmiş ve onların bu görüşünün güvenilir olan râvilerden hiçbirinin rivayet etmemiş olması gerekçesiyle yanlış olduğunu beyan etmiştir. Ona göre bütün bunlar Râfizîlerin kuruntularıdır ve onların zayıf yönlerine işaret etmektedir.³⁰ Ardından Pezdevî Ehl-i sünnet'in imâmet konusundaki diğer bir delilini zikretmiştir.

Bu delil ise Hz. Muhammed'in vefat etmeden önce Hz. Ebû Bekir'i imametle görevlendirmiş olmasıdır. Bilindiği gibi namaza çıkamayacak kadar rahatsızlanan Hz. Muhammed namazı Hz. Ebû Bekir'in kıldırmasını istemiş ve durumu düzelince mescide giderek, namaz kıldırmakta olan Hz. Ebû Bekir'in yanında namaza durmuştur.³¹ Pezdevî'ye göre bu durum gerek din işinde gerekse dünya işinde Hz. Ebû Bekir'i kendi yerine geçirmesi anlamına gelmektedir.³²

Ehl-i sünnet'in Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti konusundaki bir diğer delili ise icmâdır.³³ Nitekim Hz. Ebû Bekir hilâfetin tüm şartlarını kendinde toplamış, ashaba karşı üstünlüğü bilinen bir şahıstı. Bu özelliklerinden dolayı ashâb onun hilâfetine icmâ etmiştir. Onların ittifakı Hz. Ebû Bekir'in imametinin delilidir.³⁴ Sahâbîler Hz. Ebû Bekir'in hilafetinde icmâ etmiştir. Ona ilk olarak Hz. Ömer, ardından Ebû Ubeyde bin el-Cerrâh³⁵ ve sonrasında bütün sahâbîler biat etmiştir. İşte sahâbîlerin bu şekildeki icmâları bir delildir. Ancak Ehl-i sünnet'in bu delili muhalifleri tarafından Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'e biat etmediği iddiası ile çürütülmeye çalışılmıştır. Ancak Hz. Ali, Hz. Fâtıma'nın vefatına kadar gizli olarak, vefatından sonra da açık bir şekilde Hz. Ebû Bekir'e biat etmiştir. Hz. Ali'nin ona biatının

isimlendirilmiştir. Ayrıca Hz. Ali bu müminler hakkında küfür hükümlerini uygulamamış, esir muamelesi yapmamış ve mallarını ganimet olarak almamıştır (Pezdevî, *a.g.e.*, s. 184).

³⁰ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 185.

³¹ Mustafa Fayda, "Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 103.

³² Pezdevî, *a.g.e.*, s. 186; Hz. Muhammed'in Hz. Ebû Bekir'i namaz imamlığına tayin etmesi, onun devlet başkanlığının nasla sabit olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim bazıları Hz. Muhammed'in Hz. Ebû Bekir'i nasla imam tayin ettiği iddiasında bulunmuştur (Eş'arî (E), *a.g.e.*, s. 72). Onun imâmeti nasla sabit olsaydı, Hz. Ebû Bekir "Benî Sâide" adı verilen yerde Hz. Ömer'e biat etmek için ondan elini kendisine uzatmasını istemezdi. Şayet Hz. Muhammed bu iş için Hz. Ebû Bekir'i tayin etmiş olsaydı, o vazifesini bilir ve Hz. Ömer'e biat talebinde bulunmazdı (Eş'arî, *a.g.e.*, s. 136).

³³ Eş'arî [E], *a.g.e.*, s. 72.

³⁴ Sâbûnî'ye göre Hz. Ebû Bekir'in hilâfetine ümmetin icmâ etmesi, aynı zamanda Hz. Muhammed'in Hz. Ali'nin imâmetini açıkça izhar ettiğini iddia eden kimselerin de görüşünü temelsiz kılmıştır. Ayrıca onların görüşünü temelsiz kılan bir diğer husus da Hz. Ali'nin birçok sahâbînin önünde Hz. Ebû Bekir'e biat etmiş olmasıdır (Sâbûnî, *a.g.e.*, s. 102).

³⁵ Hz. Muhammed'in vefatı üzerine içlerine Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in de bulunduğu bazı sahâbîler Ebû Ubeyde bin el-Cerrâh'a halife olarak biat etmek istemiştir. Ancak Ebû Ubeyde bu teklifi, bu göreve Hz. Ebû Bekir'in lâyık olduğu gerekçesiyle kabul etmemiştir. Hz. Ebû Bekir döneminde ilk zamanlar devletin maliye işlerini yürütmüş, Hz. Ömer döneminde ise Suriye'de fethedilen yerleri Hz. Ömer'in valisi olarak idare etmiştir (Ahmet Önkal, "Ebû Übeyde bin Cerrâh", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 249).

delili ise onun “Hz. Muhammed senden dinimiz için razı olmuşken, biz senden dünyamız için razı olmayalım mı?” sözüdür.³⁶ Pezdevî burada Hz. Ebu Bekir’in hilâfet ile görevlendirildiğinde göstermiş olduğu tavra da dikkat çekmiştir.

Nitekim Hz. Ebû Bekir kendisine halifelik verildiğinde “Beni affediniz, beni affediniz, ben sizin hayırlınız değilim” diye sahâbîlerden affını istemiştir. Hilâfet akdinde en hayırlısı, en niteliklisi olma şartı vardır. Hz. Ebû Bekir kendisini ümmetin en faziletlisi olarak görmemiştir. Burada onun af talebi de hilâfet akdinin sıhhatine delildir. Çünkü aftan akdin daha önce gerçekleşmiş olması koşulunda bahsedilebilir. Ayrıca Hz. Ebû Bekir’in kendisini ashabın hayırlısı olarak görmemesi ise onun ümmetin en hayırlısı oluşunun delilidir. Çünkü insanların en hayırlı olanı kendisini diğerlerinden üstün görmeyendir.³⁷

Pezdevî’nin Hz. Muhammed’in Hz. Ali’yi nas ile halife tayin ettiği yönündeki iddiaları, sahâbînin icmânının bu yönde olmadığı ve güvenilir râvilerin haberlerinin bu görüşü desteklemediği gerekçesi ile doğru bulmadığı görülmektedir. Pezdevî’ye göre Hz. Ali nas ile halife tayin edilseydi sahâbîler bu emre kesin itaat ederlerdi. Bunun delili şudur ki, Medineli Ensar Sa’d bin Ubâde’nin (ö. 14/635 [?]) emir olmasını arzu etmiş ve “Sizden bir emir, bizden de bir emir olsun” dediklerinde Hz. Ebû Bekir şöyle söylemiştir. “Hz. Muhammed’den şu sözü işittim: *İmamlar Kureyştendir.*”³⁸ Şayet Hz. Ali’nin halife olması yönünde bir nas olsaydı Ensar Sa’d bin Ubâde’nin emir olması talebinde bulunmazdı. Onların bu talepleri sahâbîlerin iddia edilen böyle bir nistan haberdar olmadıklarının delilidir. “*Siz insanlar için gönderilen hayırlı bir ümmetsiniz*”³⁹ ayetinin gereği olarak, böyle bir nasın bulunması durumunda ümmetin bu emrin hilafına icmâ etmeleri asla düşünülemez.⁴⁰ Pezdevî ayrıca Hz. Ali’nin Hz. Muhammed’in delâleti yoluyla halife tayin edildiği yönündeki iddiaya da yer vermiştir.

Pezdevî, Râfîzîlerin bu iddialarına şayet “*Sen benim nazarımda Hârûn gibisin fakat benden sonra peygamber yoktur. Ben kimin mevlâsıysam Ali de onun mevlâsıdır*”⁴¹ şeklindeki hadisleri delil getirirlerse, bu hadisin Hz. Ali’nin halife olacağına delâlet etmeyeceğini söyler.

³⁶ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 186.

³⁷ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 186.

³⁸ Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, 33: 21.

³⁹ Âli İmrân 3/110.

⁴⁰ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 186-187; Gazzâlî, Hz. Ebû Bekir’in imametinin sahâbîlerin isteği ve biatleriyle gerçekleştiğini, bu nedenle Hz. Muhammed’in Hz. Ali’yi açık bir şekilde imâmete tayin ettiğini iddia etmenin, sahâbîleri Hz. Muhammed’e muhalefet etmekle suçlamak anlamına geldiğini bildirmiştir. Ona göre bu iddia ise ancak Râfîzîler’den çıkar. Çünkü Ehl-i sünnet’in itikâdı tüm sahâbîleri tezkiye etmek ve övmektir (Gazzâlî, *a.g.e.*, 1: 107).

⁴¹ Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, 17: 373.

Çünkü işlerin geneli açısından düşünüldüğünde Hz. Ali her işte Hz. Muhammed'e, Hz. Mûsâ'ya göre Hz. Hârûn pozisyonunda olmadığı bilinmektedir. Hz. Ali'nin burada Hz. Hârûn pozisyonunda olması, onun sahâbîler ile birlikte gazveye katıldığı zaman sahâbîyi kontrolü ve onlara yardım etmesidir. Çünkü Hz. Hârûn da Tûr Dağına çıktığı zaman ümmetin işleri ile meşgul olmuştur.⁴² Pezdevî burada Hz. Muhammed'in bu hadisi hangi olay üzerine söylediğine de özellikle dikkat çekmiştir.

Nitekim Hz. Muhammed bir gazveye katıldığında yerine İbn Ümmü Mektûm'u (ö. 15/636) ya da Hz. Osman'ı bırakırdı. Bunların dışında vekil olarak tayin ettikleri de olurdu. Bazıları Hz. Muhammed'in Hz. Ali'yi kendi yerine hiç vekil bırakmadığını söylemek suretiyle fitne çıkarmaya çalışmıştır. Bu durumu öğrenen Hz. Muhammed ise Hz. Ali'yi yerine vekil tayin etmiş ve ardından da bu hadisi zikretmiştir.⁴³

Pezdevî, Râfîzîlerin "*Ben kimin mevlâsıysam Ali de onun mevlâsıdır*"⁴⁴ hadisinin onların iddialarını destekler mahiyette olmadığını şöyle izah etmiştir: "Mevlâ" ve "sâhip" kelimeleri "yardımcı" anlamındadır. Örneğin, "*Kâfirlerin ise sahibi yoktur*"⁴⁵ ayetinde geçen "mevlâ" kelimesinden kasıt "dost", "yardımcı" dır. Yine "*Şayet ikiniz de tövbe eder, günah işlemekten vazgeçerek Allah'a itaat ederseniz isabetli olur. Kalplerinizde, kafalarınızda tövbeyi gerektiren bir hata işlenmiştir. Şayet Peygamber'e karşı birbirinize destek olursanız, bilin ki, Allah onun koruyucusu ve yardımcısıdır. Bu yardımla birlikte Cebrâil, sâlihler ve melekler de ona destek olurlar*"⁴⁶ ayeti de mevlânın dost anlamında olduğunu delillendiriyor. Ayrıca "mevlâ" kelimesi "âzâd eden" ve "âzâd edilen" manasına da işaret ediyor. Ancak burada ne köle âzâd eden ne de âzâd edilen köle yoktur. Burada kastedilen dost anlamında mevlâdır ve hilâfete delâlet etmemektedir.⁴⁷ Pezdevî burada dilin kullanım kurallarından hareketle Râfîzîlerin iddialarının yanlışlığına dikkat çekmek istemiştir.

Ayrıca o Râfîzîlerin bu iddialarına, Hz. Muhammed'in namaz imamlığına Hz. Ebû Bekir'i tayin ettiği yönündeki delille karşı çıkmıştır. Nitekim Hz. Muhammed'in ona küçük imameti yani namaz imamlığını vermesi, böylece sahâbîlere nazaran bir öncelik atfetmesi, büyük imameti vermesine de bir delil teşkil eder.⁴⁸ Bilindiği gibi Pezdevî'nin burada Hz. Ebû

⁴² Pezdevî, *a.g.e.*, s. 187.

⁴³ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 188.

⁴⁴ Ahmed bin Hanbel, Müsned, 17: 373.

⁴⁵ Muhammed 47/11.

⁴⁶ Tahrîm 66/4.

⁴⁷ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 188.

⁴⁸ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 187; Nesefî'ye göre Hz. Ebû Bekir'in Kureyşli olması yanında ilmi, takvası, derin siyasî bilgisi gibi birtakım meziyetlerine ilaveten, sahâbîler onun imâmetinde şu iki husustan

Bekir'in hilâfetinin sahihliğini ispatlama da başvurduğu akli delil aslında daha önce de zikrettiğimiz gibi Ehl-i sünnet'in bu konudaki görüşlerini temellendirmede kullandıkları temel argümanlarından biridir.

Pezdevî'nin sunduğu bu bilgiler doğrultusunda anlıyoruz ki, Hz. Muhammed'den sonra yaşanan hilâfet tartışmaları, zaten Râfizîlerin Hz. Muhammed'in Hz. Ali'yi nasla halife tayin ettiğine ilişkin iddialarını temelsiz kılmaktadır. Şayet Hz. Muhammed'in onu hilâfete tayin ettiği iddiası doğru olsaydı, ümmet bunun üzerinde birleşir ve Hz. Ebû Bekir'e biat etmezlerdi. Sahâbîler bu durumdan habersiz olduklarına göre Hz. Muhammed'in bu konuda herhangi bir tercihte bulunmadığı hakikati ortaya çıkmaktadır. Râfizîlerin bu yanlış değerlendirmeleri öyle anlaşılıyor ki, onların kendi görüşlerini temellendirmek için hadisleri yanlış yorumlamalarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca onların Hz. Muhammed döneminde yaşanan her olayı Hz. Ali'nin imâmetine delil teşkil edecek şekilde yorumlarken, diğer bazı hakikatleri görmezden geldikleri de anlaşılıyor. Örneğin Râfizîler Hz. Ali'nin faziletlerinin dile getirildiği her bir sözü gündemde tutarken Hz. Ebû Bekir'in faziletine, üstün meziyetlerine işaret eden olaylar ve Hz. Muhammed'in onun hakkındaki övgülerini görmezden gelmiştir. Burada Hz. Muhammed'den sonraki hilâfet tartışmalarında sorun onların meselelere yaklaşımındaki sübjektif tutumlarından kaynaklanıyor gibi görünmektedir.

Pezdevî'nin burada kendi görüşünü temellendirmede şu yöntemi takip ettiğini söyleyebiliriz: Öncelikle bu tartışmada tarafların kimler olduğunu ve görüşlerini birkaç cümle ile özetlemiş, ardından muhaliflerin delillerini teferruatına girmeksizin sıralamıştır. Ehl-i sünnet'in görüşlerini ve delillerini sunduğu bölümde ise muhaliflerin bu delillerini de irdelenmiş ve gerek akli gerekse nakli deliller ile bu iddiaları çürütmeye çalışmıştır. Onun bir sonrakinde bir öncekine göre biraz daha etraflıca ele almak suretiyle delilleri ara ara tekrarladığı da görülmektedir.

Pezdevî, Hz. Ebû Bekir'in hilâfetine ilişkin görüşlerinin bir kısmına da dört büyük halifenin derecelendirilmesi mevzusunda yer vermiştir. Bu nedenle biz de onun bu tespitlerine ileride ilgili bölümde yer vermeyi uygun bulduk.

dolayı icmâ ettiler: Birincisi Hz. Muhammed'in dinin en büyük rüknü olan namazın kaldırılması vazifesini Hz. Ebû Bekir'e vermesidir. İkincisi ise dokuzuncu sene hacca gitmediğinde, insanlarla hacca gitme vazifesini yine Hz. Ebû Bekir'e vermiş olmasıdır (Nesefî, *a.g.e.*, s. 157).

2. Hz. Ömer'in Hilâfeti

Ehl-i sünnet'e göre ümmetin Hz. Ebû Bekir'in imâmetinde ittifak etmesi, Hz. Ömer'in hilâfedinin de sahihliğine işaret eder. Çünkü Hz. Ebû Bekir'in bizzat kendisi Hz. Ömer'i hilâfet makamına tayin etmiştir.⁴⁹ Pezdevî de Ehl-i sünnet'in bu delili üzerinde durmuş, Hz. Ömer'in hilâfedinin, onu halife olarak tayin edenin Hz. Ebû Bekir olması ve ümmetin bu görüşte icmâ etmesi nedeniyle sabit olduğunu belirtmiştir. Pezdevî burada bazılarının sert ve katı kalpli olması gerekçesiyle Hz. Ömer'in seçilmesini hoş karşılamadıklarını, ancak Hz. Ebû Bekir'in onlara içlerinde en hayırlısının Hz. Ömer olduğunu hatırlatmak suretiyle susturduğunu da dile getirmiştir.⁵⁰

3. Hz. Osman'ın Hilâfeti

Hz. Osman'ın imâmeti Hz. Ömer'in belirlediği şûra akdiyle olmuştur.⁵¹ Pezdevî'ye göre Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in halifeliğinin sahihliği sabit olduğunda Hz. Osman'ın da halifeliği sabit olur. Ölümü yaklaşan Hz. Ömer içlerinde Hz. Osman, Hz. Ali ve Abdurrahmân b. Avf'ın (ö. 32/652)⁵² bulunduğu beş sahâbî seçmiştir. Bunlar arasında herhangi bir tercih yapmamış, hilafeti onlara bırakmıştır. Hz. Ömer'in vefatının hemen akabinde bunlardan ikisi halifelik isteğinden vazgeçmiş ve böylece geriye sadece Hz. Osman, Hz. Ali ve Abdurrahman bin Avf kalmış, sonra Abdurrahman bin Avf da çekilmiş ve geri kalan iki isim arasında tercih yapma vazifesinin kendisine verilmesini talep ederek Hz. Osman'ı halife tayin etmiştir.⁵³ Burada Pezdevî beş kişilik bir şûradan bahsederken kaynaklarda bu şûranın altı kişi olduğu

⁴⁹ Eş'arî [E], *a.g.e.*, s. 73; Sâbûnî bu konuda şunları dile getirmiştir: Hz. Ebû Bekir vefatının yaklaştığını anlaması üzerine Hz. Osman'ı yanına çağırmıştır. Hz. Ömer'i halife tayin ettiğine ilişkin mektubu ona yazdırmış ve akabinde bu mektubu mühürleyerek Medinelilere göndermiştir. Hz. Ebû Bekir onlardan mektubun içinde yazılı olan zata itaat etmelerini istemiş ve onun bu isteği üzerine ümmet Hz. Ömer'e biat etmiştir (Sâbûnî, *a.g.e.*, s. 102).

⁵⁰ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 189.

⁵¹ Eş'arî [E], *a.g.e.*, s. 73; Neseî, *a.g.e.*, s. 160; Tefâtânî, *a.g.e.*, s. 120.

⁵² Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Avf el-Kureşî ez-Zührî, Hz. Muhammed'e ilk iman eden ve cennetle müjdelenmiş on sahâbîden biridir. Hz. Muhammed ile beraber bütün savaflara katılmıştır. Uhud'da yirmiden fazla yara aldığı ve ayağındaki yaralar nedeniyle topal kaldığı rivayet edilmiştir. Tebuk Seferi'nde imamlık ettiği bir namaza Hz. Muhammed de katılmış ve böylece o da Hz. Ebû Bekir gibi Hz. Muhammed'e imamlık yapmıştır. Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde ona müsteşarlık yapmış, Mecûsî bir köle tarafından hançerlenmesinin ardından Hz. Ömer ona imamlık vazifesi vermiş ve onu halifeyi belirlemek üzere tayin ettiği altı kişilik şûraya da dahil etmiştir (Ahmet Önkâl, "Abdurrahman b. Avf", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 1, TDV Yayınları, İstanbul 1988, s. 157).

⁵³ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 189; Abdurrahman bin Avf adaylıktan çekilerek halifeyi bizzat tayin etme yetkisini üzerine aldıktan sonra şûra üyeleriyle ayrı ayrı görüşmüştür. O, üç gün süreyle geceli gündüzlü, hiç uyumadan ordu kumandanlarıyla, eşrafla, kadın ve erkek Medine halkıyla ve dışarıdan gelenlerle açık veya gizlice görüşerek bir çeşit "kamuoyu yoklaması" yaptıktan sonra Osman b. Affân'ı halife tayin etmiştir (Önkâl, "a.g.m.", s. 157).

bilgisi verilmektedir.⁵⁴ Muhtemelen Pezdevî, Talha b. Ubeydullah'ın (ö. 36/656) seçim esnasında Medine dışında olduğunu ifade eden rivayetleri dikkate almıştır.

4. Hz. Ali'nin Hilâfeti

Hz. Ali'nin hilafeti tartışmaları, onun Hz. Ebû Bekir'den hemen sonra iş başına gelmesi gerektiği iddiasında olan Şîa'yı Sünnî anlayıştan ayıran temel meseledir.⁵⁵ Kaynaklarda Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra bir süre başkanlık yapmak için kimin ileri çıkacağına beklendiği ve Mısırlıların Hz. Ali'nin halifeliğinde ısrar ettiği ancak onun bundan kaçındığı bildirilmiştir. Bunun akabinde ise Medineli halkın görüşlerinin alındığı ve onların Hz. Ali'de ısrar etmesi üzerine, Hz. Ali'nin kendisine biat edilmesini kabul ettiği bilgisi verilmektedir.⁵⁶ Pezdevî de, Hz. Ali'nin Hz. Ömer'in tercihi ve ümmetin icmâ ile hilâfete geldiğine dikkat çekmiştir. Pezdevî'ye göre onların hilâfetlerinin delili Hz. Muhammed'in "*Benden sonra hilâfet otuz senedir. Ondan sonrası ise meliklik dönemidir*"⁵⁷ manasındaki hadisleridir.⁵⁸ Nitekim Hz. Ebû Bekir'in hilafeti iki buçuk, Hz. Ömer'in yaklaşık dokuz, Hz. Osman'ın on iki, Hz. Ali'nin ise altı yıldır.⁵⁹

Pezdevî'nin dile getirdiği bu bilgiler ışığında dört büyük halifenin hilâfetlerinin delilleri hakkında şunları söyleyebiliriz: Hz. Ömer, halifeliğinin sabit oluşunun delillerini daha önce sunduğumuz Hz. Ebû Bekir'in tercihi ile halife olmuştur. Ayrıca bir başka delil ise ümmetin onun hilâfetinde icmâ etmesidir. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in halifeliğinin sabit olması, Hz.

⁵⁴ Sâbûnî, *a.g.e.*, s. 103; Ömer Nasuhi Bilmen, *İslâm Akaidi*, Semerkand Yayınları, İstanbul 2017, s. 30; Sâbûnî, Hz. Ömer'in, şehit edilmeden önce hilâfet seçimini kendi belirlediği alt kişilik heyete havale ettiğini söyleyerek, bu isimler arasında şunları zikretmiştir: Hz. Osman, Hz. Ali, Abdurrahman bin Avf, Talha, Zübeyr, Sa'd bin Ebû Vakkâs. Şûra ehlinin beşi halife tayinini altıncı üye olan Abdurrahman bin Avf'a bırakarak onun vereceği hükme rıza göstermiş, neticede o da Hz. Osman'ı tercih etmiştir (Sâbûnî, *a.g.e.*, s. 103).

⁵⁵ Teftâzânî, *a.g.e.*, s. 118.

⁵⁶ Ebû'l-Hasan en-Nedvî, *Ali el-Murtazâ*, Dârü'l-Kalem, Beyrut 1989, s. 139.

⁵⁷ Ebû Dâvûd, Kitâbü's-Sünne, 39, Hadis no: 4647; Bu hadise dayanarak otuz yıl süren Râşid halifeler döneminden sonra İslâm ümmetinin imamsız kaldığını iddia edenler olmuştur. Bu iddialara yönelik olarak Teftâzânî şunları dile getirmiştir: Bu hadiste işaret edilen otuz yıl devam eden halifelik kâmil halifeliktir. Ayrıca otuz seneden sonra hilâfet döneminin bittiği, bununla birlikte imâmet döneminin başladığı anlaşılmaktadır. Zira imâmet hilâfetten daha umumidir (Teftâzânî, *a.g.e.*, s. 118).

⁵⁸ Hilâfetin otuz yıl süreceği ve sonrasında saltanata dönüşeceği yolundaki bu hadisten hareketle bazı Sünnî âlimler Hz. Hasan'ı Hulefâ-yi Râşid'i'nin beşincisi olarak zikretmiştir. Hz. Ali'nin vefatından (40/661) hilâfeti Muâviye b. Ebû Süfyân'a bıraktığı güne kadar (25 Rebülevvel 41/29 Temmuz 661) geçen süre Hz. Hasan'ın dönemidir. Nitekim Muâviye'nin, halifeliğini resmî olarak Hz. Ali'nin vefatının ardından açıkladığı şekilde rivayetler bulunsa da Ehl-i sünnet'e göre onun halifeliği Hz. Hasan'ın kendisine biatından sonra geçerlilik kazanmıştır. Bununla birlikte Hulefâ-yi Râşid'in sayısı, özellikle Sünnî İslâm dünyasında "dört halife" denilerek dört rakamıyla sınırlandırılmıştır (Mustafa Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 18, TDV Yayınları, İstanbul 1998, s. 324).

⁵⁹ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 190.

Osman'ın da halifeliğinin sahihliğine delâlet eder. Çünkü Hz. Osman Hz. Ömer'in tayin ettiği şûra ile seçilmiştir. Hz. Ali'ye gelince, onun halifeliğinin sahihliği de ümmetin icmâi ve Hz. Ömer'in tercihi ile yönetime gelmesidir. Öyle anlaşılıyor ki Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilâfeti, meşruluğunu bir şekilde Hz. Ebû Bekir'in hilâfetine meşruluğundan almaktadır.

5. Dört Büyük Halifenin Üstünlük Derecesi

Ehl-i sünnet düşüncesinde sahâbîlerin üstün derecesi hilâfetteki sıralamalarına göredir.⁶⁰ Pezdevî de onların bu görüşünü dile getirmiş ve Ehl-i sünnet'in tamamının Hz. Muhammed ve diğer bütün peygamberlerden sonra insanların en faziletli olanlarının sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olduğunda hemfikir olduğunu beyan etmiştir. O, bu konuda Ehl-i sünnet ile diğer kelâm fırkaları arasındaki ihtilafa da dikkat çekmiş ve Kaderiyye, Mu'tezile ve Râfizîlere göre bu dört halife arasında en faziletli olanının Hz. Ali olduğunu belirtmiştir.⁶¹

Pezdevî, onların bu konudaki delillerinin daha önce de zikrettiği gibi Hz. Muhammed'in Hz. Mûsâ'ya nispetle Hz. Hârûn gibi Hz. Ali'yi kendine nispet ettiği hadisi olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca onların görüşlerine dayanak olarak "*Ben ilmin şehriyim, Ali ise onun kapısıdır*"⁶² manasındaki hadisi öne sürdüklerini de dile getirmiştir. Onlara göre Hz. Ali sahâbîler arasında âlim olmakla bilinen, ince meselelerde isabetli görüşler ortaya koyan gerek soy gerekse cesaretle dört halifenin en üstünüdür. Onların Hz. Ali'nin soy bakımından üstün olduğu iddialarının dayanağı ise şu hadistir:

*"Allah Arap olanları diğerleri arasından, Kureyş kabilesini diğer Arapların arasından, Benî Hâşim'i Kureyş'in içinden, beni ise Benî Hâşim'in içinden seçti. Ben insanların en faziletlisiyim."*⁶³ Hz. Ali ise halifeler arasında soy bakımından Hz. Muhammed'e en yakın olanıdır.⁶⁴ Pezdevî, Hz. Ali'nin fazilette üstünlüğüne ispat cihetinde sunulan bu delilleri

⁶⁰ Gazzâlî, *a.g.e.*, 1: 107; Sâbûnî, *a.g.e.*, s. 104.

⁶¹ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 199.

⁶² Taberanî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, 11: 65.

⁶³ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1: 20; Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, 7: 216; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, 8: 215.

⁶⁴ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 199; Ehl-i sünnet'in Hz. Muhammed'den sonra halifelerin fazilet sıralamasının Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali şeklinde olduğu yönündeki inancına Şîa, özellikle de Şîa'nın İmâmiyye kolu itiraz etmiştir. Nitekim onlara göre Hz. Muhammed'den sonra insanların en faziletlisi Hz. Ali olup, hak imamların sıralanışı ise şu şekildedir: Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, oğlu Zeynelabidin, oğlu Muhammed el-Bâkır, oğlu Cafer es-Sâdık, oğlu Musa el-Kâzım, oğlu Ali el-Rizâ, oğlu Muhammed et-Takî, oğlu Ali el-Nakî, oğlu Hasan el-Askerî ve son olarak onun da oğlu Muhammed el-Kâim el-Mehdî el-Muntazar'dır. Bu inanca göre Muhammed el-Mehdî

zikrettikten sonra Ehl-i sünnet'in Hz. Ebû Bekir'in en faziletli olduğuna ilişkin delillerini sunmuştur.

Pezdevî bu konuda Ehl-i sünnet'in ilk delilinin daha önce de zikredildiği gibi Hz. Ebû Bekir'in namaz imamlığına tayini olduğunu belirtir. Yine Ehl-i sünnet'in bu konudaki diğer bir delili ise, Hz. Muhammed'in "*Ebû Bekir namaz ve oruçla sizlere üstün olmadı, ancak kalbinde olan bir şeyle sizden daha faziletli oldu*"⁶⁵ manasındaki hadisleridir. Pezdevî, Hz. Ebû Bekir'in faziletleri konusunda daha birçok rivayetin bulunduğu da dikkat çekmiş ve Hz. Ali'nin en faziletli olduğu yönündeki iddialara cevap verirken, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali arasında fazilet cihetinden bir karşılaştırma yaparak, iddia edildiği gibi Hz. Ali'nin en bilgin olmadığını, bilakis Hz. Ebû Bekir'in ilimde Hz. Ali'den daha üstün olduğunu beyan etmiştir. Çünkü Pezdevî'ye göre onlarda ilim Hz. Muhammed'den öğrenmek suretiyle sâdir olmuştur ve Hz. Ebû Bekir'in Hz. Muhammed ile sohbeti Hz. Ali'ninkinden daha fazladır. Ancak bu hakikat Hz. Ebû Bekir'in az konuşması, ilmini çok fazla dışarı vurmaması, Hz. Ali'nin ise konuşkan olması ve ilmini izhar etmesi nedeniyle çok fazla anlayılamamıştır.⁶⁶ Pezdevî, Hz. Ebû Bekir'in ilminin daha fazla olduğunu beyan ettiği bu sözlerini ise şöyle delillendirmiştir:

Hz. Muhammed vefat ettiğinde bazıları bu gerçeği kabullenmemiş ve onun ölmeyeceğini söylemişken, Hz. Ebû Bekir "Hayır, o ölmüştür" demiş ve hepsi hayretler içindeyken o, şaşırmamış, afallamamış ve ardından "*Muhammed ancak bir peygamberdir. Ondan önce de Peygamberler gelip geçmişti, ölür veya öldürülürse geriye mi döneceksiniz...*"⁶⁷ anlamındaki ayeti onlara okumuş ve şöyle seslenmiştir: "*Muhammed'e tapan şunu bilsin ki, Muhammed ölmüştür. Ancak Muhammed'in Allah'ına tapan kimse de bilsin ki Muhammed ölmemiştir ve ebedi olarak ölmez.*"⁶⁸ Pezdevî'ye göre Hz. Ebû Bekir'in bu olaydaki tutumu onun ilmî bakımdan en faziletli olduğuna işaret etmektedir.

Tarihi süreç içinde yaşanan olaylar göstermiştir ki karizmatik liderlerin ölümleriyle dinî gruplar genellikle büyük şok yaşarlar ve bu gayet doğaldır. Ancak burada önemli olan bu şok

düşmanlarından saklanmış ancak bir gün ortaya çıkacak ve adalet hâkim olacaktır (Teftâzânî, a.g.e., s. 118).

⁶⁵ Irâkî, el-Muğnî an hamli'l-esfâr, 18.

⁶⁶ Pezdevî, a.g.e., s. 200.

⁶⁷ Âli İmrân 3/144.

⁶⁸ Vâkîdî, Kitâbü'r-ridde, 31; Bağdadî Hz. Muhammed'in vefatından hemen sonra bazılarının onun vefatını kabul etmemeleri ve Allah'ın onu Hz. İsa gibi kendi katına yükselttiğine ilişkin iddialarına dikkat çekmiştir. Onların bu tavırları karşısında Hz. Ebû Bekir onlara "*Şüphesiz sen de öleceksin onlar da ölecekler*" (Zümer 39/30) ayetini okumuş, bunun üzerine Hz. Muhammed'in vefat ettiğini kabul ederek bu iddialarından vazgeçmişlerdir (Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, thk. Muhammed Osman el-Huşî, Mektebetu İbn Sina, Kahire 1988, s. 32).

durumunun en kısa sürede durum daha tehlikeli bir pozisyona bürünmeden atlatılmasıdır. İşte Hz. Muhammed'in vefatından sonra da benzer bir durum yaşanmış, Hz. Ömer gibi güçlü karakterler bile sarsılmış ancak bu şok havası herhangi bir dini sapmaya meydan vermeden atlatılabilmektedir.⁶⁹

Yine Pezdevî'ye göre Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'den daha faziletli olduğu yönündeki görüşü çürüten bir diğer delil ise Hz. Muhammed'in defnedileceği yer konusunda ortaya çıkan ihtilaf hakkında Hz. Ebû Bekir'in isabetli görüşüdür. Nitekim o, her peygamberin evine defnedildiğini, dolayısıyla Hz. Muhammed'in de evine defnedilmesi gerektiğini beyan etmiş ve onun bu görüşü üzerinde ittifak edilmiştir. Hz. Ebû Bekir'in ilimde en faziletli olduğunun diğer bir delili ise zekât vermeyenler hakkındaki isabetli görüşüdür. Hz. Muhammed'in vefatından hemen sonra Arapların bir kısmı dinden dönmüş ve artık zekât vermeyeceklerini bildirmiştir. Bu durumda sahâbîler onlarla savaşmamak düşüncesindeydi. Ancak Hz. Ebû Bekir bu görüşe katılmamıştır. Çünkü Hz. Muhammed hayattayken Şam'a bir ordu göndermişti. Hz. Ebû Bekir'in kanaati ise bu orduyu donatmak ve onlarla savaşmaktı. Zira Hz. Muhammed'in emri bu yöndeydi. Sahâbîler de onun bu görüşünü benimsemiştir.⁷⁰ Pezdevî'ye göre bütün bu zikredilen hususlar Hz. Ebû Bekir'in ilimde en faziletlisi olduğunun delilleridir. Yine o, Râfîzîlerin halifelerin en yiğidinin Hz. Ali olduğu yönündeki iddialarına da yer vermiştir.

Pezdevî'ye göre Hz. Ebû Bekir halifeler arasında en cesur olanıydı zira Hz. Muhammed'in vefatından sonra sahâbîlerin tamamı şaşkınlık ve uyuşukluk içinde kalmış, vücutları oldukça zayıflamış ve savaşamaz durumdayken, Hz. Ebû Bekir'de bedeni ve manevi bu zayıflıklar görülmemiş, aksine hep güçlü ve iradeli durmuştur.⁷¹ Pezdevî Hz. Ali'nin soy bakımından en üstün olduğu yönündeki iddialara da temas etmiştir.

Pezdevî bu iddiayı Hz. Muhammed'in amcası Hz. Abbas'tan hareketle çürütmeye çalışmıştır. Nitekim Hz. Abbas da soy bakımından Hz. Ali gibiydi ve Hz. Muhammed'e ondan daha da yakındı. Hz. Ebû Bekir'e gelince, o yaş itibarıyla daha büyük ve her türlü işte daha fazla yardımcıydı. O gerek malıyla gerekse canıyla Hz. Muhammed'in yanında

⁶⁹ Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, Klasik Yayınları, İstanbul 2016, s. 334.

⁷⁰ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 200.

⁷¹ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 201.

olmuştur. Ancak Hz. Ali ise sadece canıyla, manevi varlığıyla Hz. Muhammed'e destek olmuştur.⁷²

Pezdevî'nin dört halifenin üstünlüğü konusundaki nakilleri, bu tartışmada tarafların Ehl-i sünnet ile Kaderiyye, Mu'tezile ve Râfiziler olduğu göstermiştir. Ehl-i sünnet'in fazilet sıralaması hilâfet sıralamasına göredir. Onlara göre fazilette en üstünü Hz. Ebû Bekir iken, muhalif kanatta ise fazilette en üstün Hz. Ali'dir.

Pezdevî'nin bu konunun takdiminde takip ettiği yöntemi şöyle özetleyebiliriz: Öncelikle bu konuda diğer konularda olduğu gibi Ehl-i sünnet'in görüşünü birkaç cümleyle özetlemiş, sonra muhaliflerinin görüşlerini ve delillerini kısaca beyan etmiştir. Akabinde Ehl-i sünnet'in delillerini derinlemesine irdelenmiş ve bu bölümde muhaliflerin delillerini de çürütmeye çalışmıştır.

6. Halife Tayininin Hükümü

Ehl-i sünnet âlimleri halife tayininin vâcipliğinde icmâ etmiştir.⁷³ Pezdevî, bu meselede önce Ehl-i sünnet'in görüşlerine yer vermiş, ardından bazı Mu'tezile ve Hâricîlerin bu konu hakkındaki iddialarını dile getirmiştir. Pezdevî Ehl-i sünnet âlimlerine göre halife tayininin vâcip hükmünde olduğunu ancak bu vâcipliğin farz-ı kifaye hükmünde olduğunu yani bir kısmının yerine getirmesi durumunda diğerlerinden hükmün düştüğünü belirtmiştir.⁷⁴

Bu konuda muhaliflerin görüşüne gelince, bilindiği gibi Mu'tezile'den bazıları ve Hâricîler imâmetin vacip olmadığını iddia etmiştir.⁷⁵ Pezdevî de onların halife tayininin şart olmadığı ve bu konuda yapılması gerekenin Allah'ın kitabına sarılmak ve onunla amel etmek olduğu yönündeki iddialarını dile getirmiştir.⁷⁶ Ayrıca onların bu iddiaları karşısında Ehl-i sünnet âlimlerinin delillerini de zikretmiştir. Nitekim Ehl-i sünnet'e göre Hz. Muhammed'in

⁷² Pezdevî, *a.g.e.*, s. 201.

⁷³ Nesefî, *a.g.e.*, s. 155; Sâbûnî, *a.g.e.*, s. 100; Tefâtânî [T], *a.g.e.*, s. 39; İbn Teymiyye hilâfete en ehil ve yeterli olanın tayin edilmesinin bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir (Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Siyaset Risalesi*, Tevhid Yayınları, İstanbul 1996, s. 12). Harputî de halife tayininin şer'î açıdan ümmet üzerine vacip olduğunu, zira bu konudaki delilin Hz. Muhammed'in "*Kim döneminin imamını tanımadan ölürse cahiliye ölümü üzere ölmüştür*" (Küleynî, *el-Kâfi*, 1: 308) anlamındaki hadisi olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu konuda bir başka delil ise sahâbîlerin Hz. Muhammed'in vefatından sonra imamın tayinini en mühim mesele olarak kabul ederek bu mesele üzerine odaklanmaları ve nihayetinde uzlaşmalarıdır (Harputî, *a.g.e.*, s. 124). Sâbûnî de insanların işlerini yürütebilecekleri bir halife tayin etmelerinin gerekliliğinin delili olarak, önceleri halife seçiminde farklı görüşler iddia eden fakat sonraki süreçte Hz. Ebû Bekir'in hilâfetinde ittifak eden sahâbîlerin tutumunu göstermiştir (Sâbûnî, *a.g.e.*, s. 100).

⁷⁴ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 191.

⁷⁵ Hâricîler imam tayinine karşı değildir. Onlara göre ihtiyaç duyulması halinde halife seçilebilir. Ancak imamın bulunmaması da mümkündür (Şehristânî, *a.g.e.*, s. 134).

⁷⁶ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 191.

vefatından sonra sahâbîler bu konuyla ilgilenmiş ve halifenin tayinini diğer farz konulara takdim etmiştir. Ayrıca dünya düzeninin sağlanması da imamın varlığı ile gerçekleşir. Pezdevî muhaliflerin Allah'ın kitabının bu konuda yeterli olduğu nedeniyle imama ihtiyaç olmadığı iddiasını da değerlendirmiştir. Ona göre insanların hepsinin Allah'ın kitabı ile amel edeceği düşünülemez. Dolayısıyla imamın varlığı düzenin sağlanması bakımından zorunludur.⁷⁷

Öyle anlaşılıyor ki bazı Mu'tezile ve Hâricîler halife tayininin şart olmadığına ilişkin görüşlerini, Kur'an'a itaat ile ilişkilendirmiştir. Oysa ki zalim insanlara baş eğdirilmesi, zalimden mazlumun haklarının alınması, insanlara gelecek tehlikelerin ortadan kaldırılması, sınır güvenliğinin korunması gibi insanların menfaatine olan durumlar ancak bir halifenin varlığı ile gerçekleşir.

Nitekim Mu'tezile'nin öncülerinden Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025) da aynı hakikate dikkat çekmiş ve şunları dile getirmiştir: İmama hadleri uygulama, ülkenin güvenliğini sağlama, açıkları kapama, askeri donatma, savaş hazırlığı yapma, adaleti tesis gibi hususları uygulamada ihtiyaç vardır. Özellikle de haddi ikâme ve savaşın ancak imamla gerçekleştirilebileceğinde ihtilâf yoktur. Bunun delili ise Ehl-i Beytin bu konudaki icmâdır.⁷⁸

7. İmamda Bulunması Gereken Nitelikler ve İmamın Kureyşîliği Tartışması

Bilindiği gibi Ehl-i sünnet itikadına göre halife olacak zatta birtakım özelliklerin bulunması zorunludur. Bu özellikler kısaca Müslüman olmak; erkek olmak; mükellef olmak; bâliğ olmak; cesur olmak; ümmetin düzenini korumaya güç yetirmek; işleri yönetmede ehliyet sahibi olmak ve Kureyşî olmaktır.⁷⁹ Pezdevî, konuları arz etme metodu gereğince, önce yine kısaca Ehl-i sünnet'in ve akabinde diğer mezheplerin görüşlerini birkaç cümle ile özetlemiştir. O, Ehl-i sünnet'in imamın ilim, takvâ, şecaat ve soy yönünden insanların en faziletlisi ve ayrıca Kureyşî olması gerektiğine ilişkin görüşünü beyan etmiştir.⁸⁰ Ancak bilindiği gibi Kureyşîlik şartı İslâm âlimleri arasında ihtilâflı bir konudur.⁸¹

Nitekim Pezdevî'ye göre Râfizîler⁸² diğer bütün özellikleri kabul etmekle birlikte imamın Hâşimoğulları'ndan olması şartını ileri sürmüştür. Mu'tezile⁸³ ve Hâricîler⁸⁴ ise

⁷⁷ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 191.

⁷⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, (çev. İlyas Çelebi), İstanbul 2013, II: 690.

⁷⁹ Gazzâlî, *a.g.e.*, 1:107; Harputî, *a.g.e.*, s. 124.

⁸⁰ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 192.

⁸¹ Halifenin Kureyşîliği hakkında bilgi için bkz. Neseî, *a.g.e.*, s. 156-157; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 32; Şehristânî, *a.g.e.*, s. 134; Tefâtânî, *a.g.e.*, s. 119; Harputî, *a.g.e.*, s. 124.

⁸² Neseî, Râfizîlerin imâmeti Hâşimoğulları'na ya da Hz. Ali ve evlatlarına hasretmelerinin yanlış olduğunu şu gerekçeyle reddetmiştir: Sahâbîler "İmamlar Kureyşîdendir" (Ahmed bin Hanbel,

imamın Kureyş dışında olabileceği iddiasındadır. Mu'tezile'nin bu konudaki naklî delilleri şu ayettir: “Allah katında en değerliniz O'na karşı gelmekten en çok sakınmanızdır...”⁸⁵ Onlar bu ve benzeri ayetlere dayanarak imâmete layık olanların Allah'tan en çok korkan takvâ sahipleri olduğunu belirtmiştir.⁸⁶ Pezdevî, burada Hâricîlerin görüşlerinin dayanağına da temas etmiş ve şunları dile getirmiştir: Hâricîlerin bu delillerine göre imam zalim ve günahkâr olabilir. Bu durumda onun bu görevden azledilmesi gerekir. Şayet imam Kureyş'ten olursa taraftarları çok olduğu için görevden azli pek mümkün olamaz. Yani imamın azlinin sorunsuz bir şekilde yapılabilmesi için onun Kureyş'ten olmaması gerekmektedir.⁸⁷ Mu'tezile ve Hâricîlerin delillerini bu şekilde zikreden Pezdevî akabinde Ehl-i sünnet'in delilleri üzerinde durmuştur.

O, burada Ehl-i sünnet'in delillerinden olan Hz. Ebû Bekir'in Hz. Muhammed'den rivayet ettiği şu hadis üzerinde durmuştur: “İmamlar Kureyştendir.”⁸⁸ Ehl-i sünnet âlimlerine göre imam hükümlerin uygulanmasında mazlumların haklarının korunmasında, zulmün ortadan kaldırılmasında Hz. Muhammed'in yerine geçen kişidir. Dolayısıyla imamın insanlar arasında en faziletli ve en üstünü olması gerekmektedir. Çünkü insanlar ancak en üstün olana tabi olmaya rıza gösterirler.⁸⁹ Döneminin şartları göz önünde bulundurulduğunda Kureyş kabilesinin bütün Arap kabileleri arasındaki üstün soyluluğu inkâr edilemez bir hakikatti ve öyle ki bütün Arap kabileleri bu gerçekte hem fikirdi.⁹⁰

Müsned, 33: 21) hadisini işittiklerinde hemen kabul etmiş, ensar bu işi muhacirlere bırakmış ve Hz. Ebû Bekir'in imâmetinde ittifak etmiştir. Bu hadis imâmette Kureyş şartını gerektirir ancak soy ağacının bütün aşamasında Kureyşli olmasını gerektirmez. İmamın Hâşimî olması şart değildir. Hz. Ebû Bekir'in imâmeri üzerinde icmâ edilmesi, bu hadisin bütün Kureyş soyuna hamledilmesine işaret etmektedir (Neseî, *a.g.e.*, s. 156).

⁸³ Neseî, bu konuda Mu'tezile kolları arasındaki çelişkiye işaret etmiştir. Mu'tezile'nin bir kolu olan Dırâriyye'nin “İmâmet Kureyş dışındakilerdedir” iddialarını yine Mu'tezile'den Kâbî'nin iddiasının çürüttüğünü belirtmiştir. Nitekim Kâbî “Kureyş buna daha layıktır ancak fitnedden endişe edilirse Kureyşli olmayan için de imâmet caizdir” şeklinde görüş beyan etmiştir (Neseî, *a.g.e.*, s. 156).

⁸⁴ Şehristânî, Hâricîlerin Muhakkime kolunun imâmet konusundaki bidatlerinin, imâmetin Kureyşli olmayan biri içinde geçerliliğini iddia etmeleri olduğunu beyan etmiştir. Onlar kendi görüşlerinde olan, adaletle iş yapan ve zulüm etmeyen herkesin imam olabileceği kanaatinde idler (Şehristânî, *a.g.e.*, s. 134).

⁸⁵ Hucurât 49/13.

⁸⁶ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 192; Mu'tezile içinde imamın Kureyş'ten olması gerektiği görüşünde olanlar da vardır. Örneğin Kâdî Abdülcebâr imamın özel bir soydan olması gerektiğinin delilinin icmâ olduğunu belirtmiştir. Nitekim Hz. Ebû Bekir cemaatin huzurunda imamların Kureyş'ten olduğunu beyan ettiğinde, hiç kimse ona itiraz etmemiştir (Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, II: 692).

⁸⁷ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 192.

⁸⁸ Ahmed bin Hanbel, Müsned, 33: 21.

⁸⁹ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 192.

⁹⁰ Nedvî, Kureyş kabilesi hakkında şunları dile getirmiştir: Kureyş kabilesinin diğer kabilelere göre daha üstün birtakım niteliklerinin olduğu bilinmektedir. Öncelikle onların dil ve lehçeleri ölçü kabul edilir derecede ileriye. Misafire hürmet, cesaret ve yiğitlikte de üstün meziyetlere sahiplerdi. Bu kabilenin kolları birbirleri ile yardımlaşma ve dayanışmaya diğer kabilelere göre çok daha fazla önem vermekte ve kabile kurallarını her şeyden üstün tutmaktalardı. Hiçbir dini, hiçbir inancı olmayan

Burada Pezdevî Râfîzîlerin görüşlerinin aksine Kureyşî ve Hâşimî olmak arasında herhangi bir fark olmadığına da dikkat çekmiştir. Bu görüşün delili ise sahâbîlerin Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın halifeliği üzerindeki icmâlarıdır. Nitekim bu halifeler Hâşimoğulları'ndan olmasa da Kureyştendi. Dolayısıyla hem Hz. Muhammed'in hadisi hem de sahâbînin icmâi ile Hâricîlerin ve Mu'tezile'nin delilleri geçersiz sayılmıştır. Ayrıca Hâricîlerin Kureyşli imamın azlinin zor olduğu yönündeki görüşü ise doğru değildir. Çünkü fazilet yönüyle aşağı olan kimsenin azledilmesi fazilet bakımından yüksek kimsenin azlinden daha da zordur.⁹¹

Ehl-i sünnet'in hilâfet teorisinde imâmet şartlarından biri olarak kabul edilen imamın Kureyşli olması kriteri, İslâm'ın ehliyetinde kavmiyeti önemsemeyeceği gerekçesiyle eleştirilmiştir.⁹² Ehl-i sünnet'in ana kaynaklarında bu konuyla ilgili nakledilen bilgilere dayanarak onların Kureyşlik kriterlerinin, Hz. Muhammed'in hadisine dayandığını söyleyebiliriz.⁹³ Her ne kadar bazı âlimler Kureyşlik şartına işaret eden hadise kuşkuyla yaklaşmışsa da, neticede sahâbîlerin bu hadis üzerinde icmâi inkâr edilemez bir gerçektir.

8. Fâsık İmamın İmâmetten Azli

Pezdevî, günahkâr imama uygulanacak hüküm hakkında kabul edilen ve rıza gösterilen görüşün İmâm Âzam Ebû Hanife (ö. 150/767) ve onun ashabına ait olduğunu vurgulamıştır. Bu görüşe göre günahkâr imamın azli gerekmez. Ancak Şâfîilerden bir kısmı bu görüşe

diğer Arap kabileleri gibi olmayıp, büyük ölçüde Hz. İbrahim'in şeriatına bağlıydılar (Nedvî, *a.g.e.*, s. 17).

⁹¹ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 192.

⁹² M. S. Hatipoğlu, *a.g.e.*, s. 55; Cüveynî "Kitâbû'l-İrşâd" isimli eserinde mezheplere göre imamın Kureyşten olmasının imâmetin şartlarından biri olduğunu ve bu görüşlerinde Hz. Muhammed'in hadislerine dayandıklarını belirtmiştir. Ayrıca bazıların bu buna karşı çıktığını bildirerek, bu konuda farklı yorumların yapılabileceğine dikkat çekmiştir (İmâmû'l-Harameyn el-Cüveynî, *Kitâbû'l-İrşâd*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sayih ve Tevfik Ali Vehbe, Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, Kahire 2009, s. 327-328). Öte yandan "Luma'u'l-Edille" isimli eserinde ise açıkça hilâfette Kureyşliliğin şart olduğunu beyan etmiştir (Cüveynî, *Luma'u'l-Edille*, thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmud, Mektebetü's-Sekafe, Beyrut 1987, s. 130).

⁹³ Bağdadî, "İmamlar Kureyştendir" (Ahmed bin Hanbel, Müsned, 33: 21) hadisinin çıkış noktasına işaret ederek, imâmet konusunda anlaşmazlığın olduğu sıralarda ensarın Sa'd bin Ubade el-Hazrecî'ye biat etme hususunda ittifak ettiğini belirtmiştir. Ancak Kureyş "İmâmet ancak Kureyştendir" demiş ve bu sözü ensara ilettiklerinde onlar Kureyş ile anlaşmıştır (Bağdadî, *a.g.e.*, s. 32); "Hilâfetin Kureyşliliği" isimli eserinde bu konuya farklı bir perspektiften bakan Mehmed Siad Hatipoğlu da birtakım tespitlerde bulunmuştur. Ona göre bazı Ehl-i sünnet fıkıh-kelâm âlimleri sahâbîlerin halifeyi seçecekken muhacirlerin yanlarına gelerek Hz. Muhammed'in "İmamlar Kureyştendir" sözünü ilettikleri ve onların bu durumda hilâfet talebinden vazgeçtikleri şeklinde bir görüşe sahiptir. Ancak ona göre bu âlimler tarafından anlatılanlar eksik ya da yanlıştır. Bu izah birçok İslâm âlimini ehliyetinde kavmiyete değer vermeyen İslâm akidesine aykırı bu görüşe itmiştir. Ancak Hz. Muhammed'in bu emrinin mahiyeti ve ilk halife seçiminin gerçek yüzü ortaya konarsa, bu durumda netice onların anlatımlarından farklı olacaktır (M. S. Hatipoğlu, *a.g.e.*, s. 55).

muhalif kalarak imamın azledilmesi gerektiğini söylemiştir. Yine sünnî görüşe muhalif kalan Kaderiyye, Mu'tezile ve Râfizîlere göre de günahkâr imamın azledilmesi şarttır.⁹⁴

Burada Mu'tezile'nin bu konudaki görüşünü kısaca aktarmak gerekirse, onlara göre büyük günah işlemek yani "fisk" imamın görevini devam ettirmesine engeldir. Bu nedenle fâsık bir imamın güç kullanmak suretiyle dahi olsa görevden azledilmesi gerekmektedir. Sahâbîler fisk sayılabilecek bir günahtan dolayı imamın görevden azledilmesinde ittifak etmiştir ve bu konuda ashab arasında görüş ayrılığı yoktur.⁹⁵ Kâdî Abdülcebbâr bir imamın fisklarının açıkça ortada olması durumunda onun imam olamayacağı ve verdiği görevleri yerine getirmenin de caiz olmadığını dile getirmiştir.⁹⁶

Pezdevî, muhtemelen Hâricîlere ait olduğunu belirttiği bir başka görüşe de yer vermiş ve şunları dile getirmiştir: İmam günah işlemek suretiyle dinden çıkar, dolayısıyla mümin olmayan zaten imam olamayacağından azledilmesi gerekir.⁹⁷ Pezdevî Muhammed bin İdrîs eş-Şâfiî'nin⁹⁸ (ö. 204-820) büyük günah işlemekle dinden çıkmasa da fâsık ve günahkâr bir imamın hüküm vermede yetki sahibi olmadığı yönündeki görüşünü de beyan etmiştir. Pezdevî'ye göre fâsık imamın azledilemeyeceğini beyan eden Ehl-i sünnet'in bu konudaki delili ümmetin icmâıdır. Ümmet günahkâr olan imamları imam olarak kabul etmiştir. Nitekim sahâbîler Benî Ümeyye⁹⁹ ve Benî Mervan'ı imamlıktan azletmemiştir. Onların bu şekilde

⁹⁴ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 195.

⁹⁵ Mu'tezile imamın işlediği günahın açık bir fisk olması halinde görevden azledilmesinin gerektiğini iddia etmiştir. Onların bu görüşlerinin dayanağı ise fiskın açığa çıkmasının azledilmeye gerek kalmadan, onun imamlık yetkisini doğrudan ortadan kaldırmasıdır. Bu bakımdan açık fisk küfür, ölüm, fiziki rahatsızlıklar nedeni ile vazifesini yapamamak, hafıza kaybı ve delirme kabilindedir (Muhammed İmâra, "İki Menzil Arasındaki Menzil ve Siyaset", *Mu'tezile Gelen-Ek-i*, (çev. Vahdettin İnce), İz Yayıncılık, C. 2, İstanbul 2014, s. 599).

⁹⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *a.g.e.*, II: 694.

⁹⁷ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 195; Hâricîlere göre sünnete aykırı davranan yöneticiye karşı ayaklanmak gereklidir. Adaletle muamele eden bir imama karşı isyan edenlerle savaşılmalı, şayet bu imam adaletten şaşar ve haktan dönerse görevden uzaklaştırılıp öldürülmelidir (Şehristânî, *a.g.e.*, s. 134).

⁹⁸ Teftâzânî, İmam-ı Şâfiî ve Ebû Hanîfe'nin fâsık ve zalim imamın azli meselesine ilişkin görüşleri hakkında birtakım tespitlerde bulunmuştur. Teftâzânî bu meselenin aslını şöyle izah etmiştir: İmam-ı Şâfiî, Ebû Hanîfe'nin hilafına olarak fâsığın velayet hakkına sahip olmadığını söyler. Zira kendi halini görmekten aciz olan birinin başkasının halini düzeltmesi beklenemez. Ebû Hanîfe'ye göre ise fâsık velayet hakkına sahiptir. Şâfiî fıkıh kitaplarında kadının fisk nedeniyle yetkisinin düşeceği buna mukabil hilâfet yetkisinin düşmeyeceği nakledilmiştir. İki arasındaki fark ise halifenin yetkisinin düşmesi halinde yerine birinin seçilmesi zorunluluğudur. Halife gücü elinde tutan otorite olduğu için bu makamın elinden alınmasına rıza göstermez ve başkasının seçimi fitneye yol açar (Teftâzânî, *a.g.e.*, s. 122).

⁹⁹ Ümeyye b. Abdüşems câhiliye döneminde Mekke idaresinde önemli bir yere sahip olan Benî Ümeyye kabilesinin reisidir. Kabilesinin önemi, Mekke'nin ve Kâbe'nin yönetimiyle ilgili olarak kabileler arasında dağıtılan görevlerin en önemlisi olan başkumandanlık görevini yürütmelerinden kaynaklanmaktadır (İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 104-108). Özellikle Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonraki süreçte yaşanan iç karışıklıklarda onun tavrı da etkili olmuştur. Nitekim o, Hz. Osman'ın öldürülmesinden

hareket etmelerinin sebebi fitnenin çıkmaması, huzur ve asayiş ortamının bozulmaması ve kan dökülmemesidir. Şayet imam azledilirse insanların bir başkasına itaati gerekir ve bu durum ise daha çok fesada sebebiyet vermesi açısından fâsık imama itaat etmekten daha fena bir durumdur.¹⁰⁰

yeni halife seçilen Hz. Ali'yi sorumlu tutmuştur (Ahmet Akbulut, “Hz. Muhammed Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları”, *Kelâm Araştırmaları*, C. 4, S. 2, 2006, s. 9).

¹⁰⁰ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 196; Gazzâlî ilim ve adalet sahibi olmayan bir halifenin imamlığının sıhhatine hükmedilmemesi durumunda şu iki vaziyetle karşılaşılacağına dikkat çekmiştir: Birincisi imamın değiştirilmesi durumunda işlerin düzenlenmesi için kendisinde bulunması gereken özelliklerin yokluğundan kaynaklanan daha büyük bir fitneye sebep olacaktır ki bu durum ev yapmak için bir şehri yıkmaya benzer. İmamın azli durumunda ortaya çıkacak ikinci vaziyet ise İslâm memleketlerinin imamsız ve şer’î hükümlerin bozulmuş olduğunun kabul edilmesidir (Gazzâlî, *a.g.e.*, 1:107).

Sonuç

Pezdevî'nin hilâfet konusunda Ehl-i sünnet ile birlikte diğer mezheplerin görüş ve delillerini de zikretmesi hilâfet hakkında etraflı bilgi edinebilmek noktasında tatmin edicidir. Pezdevî'nin bu konuya ilişkin tespitleri, Mâtürîdî'nin “Kitâbü't-Tevhîd” isimli eserinde bu konuya değinmemesi nedeniyle, özellikle Mâtürîdîyye mezhebi açısından önem arz etmektedir. Pezdevî'nin hilâfet teorisini, muhaliflerin özellikle de bu konuyu itikadî bir mesele olarak değerlendiren Râfîzîlerin imâmet teorisine bir aksülamel olacak şekilde kurguladığı görülmektedir. Onun burada sistematik bir yöntem takip ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim o, öncelikle Ehl-i sünnet'in ve akabinde başta Râfîzîler olmak üzere muhaliflerin görüşünü özetlemiş, sonra muhaliflerin delillerini kısaca aktarmıştır. Ardından kendi yorumlarıyla da harmanladığı Ehli sünnet'in delillerini sunmuş ve aynı anda muhaliflerin delillerini de ayrıntılarıyla ele almıştır. Pezdevî, hükümlerin yerine getirilmesi, zulmün yasaklanması, mazlumun haklarının korunması gibi gerekçelerle hilâfet makamının gerekliliğine dikkat çekmiş ve muhaliflerin hilâfetin zorunlu olmadığına ilişkin tezlerine karşı, sahâbînin ilk halifenin hilâfetindeki icmâmı delil getirmiştir. O, naslara dayanarak Hz. Muhammed'den sonra hilâfet hakkının Hz. Ali'ye ait olduğunu iddia eden Râfîzîlerin delillerini, mâkul ve meşhur olmayan hadislere dayandıkları gerekçesiyle reddetmiştir. Pezdevî, Râfîzîlerin bu delillerine karşı naklî deliller ileri sürmekle birlikte, ümmetin Hz. Ebû Bekir'in hilâfetinde icmâ etmesini de delil göstermiştir. Onun burada Hz. Ebû Bekir'in ümmetin en faziletlisi olduğuna ilişkin aklî ve naklî delilleri, Râfîzîlerin Hz. Ali'nin en faziletlisi olduğuna ilişkin delillerini çürütmeye mâtuftur. Pezdevî, dört halifenin fazilet sıralamasının, hilâfetteki sıralamaya göre olduğunu beyan etmiş ve delil olarak ümmetin icmâmını göstermiştir. Ayrıca o, geçmişten günümüze İslâm âlimleri arasında tartışmaların bitmek bilmediği imamın Kureyşîliği meselesinde, imâmette Kureyşîlik şartını kabul etmeyen ve görüşlerini nasa dayandıran Hâricî ve Mu'tezilî muhaliflerinin delillerine karşı, Hz. Muhammed'in imamların Kureyşten olduğuna işaret eden hadisini delil getirmiştir. Onun fâsık imamın görevden azli konusundaki kanaati ise imamın azlinin gerekmediği yönündedir. Nitekim Pezdevî, bu konuyu sonuçlarıyla ilişkilendirmiş ve halifenin azledilmesi durumunda fitnenin çıkıp, huzur ve asayiş ortamının bozulacağına dikkat çekmiştir.

Kaynaklar

AHMED B. HANBEL, Ebû Abdillâh Ahmed bin Muhammed b. Hanbeleş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvûd, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2015.

AKBULUT, Ahmet, "Hz. Muhammed Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları", *Kelâm Araştırmaları*, C. 4, S. 2, 2006, s. 1-10.

APAYDIN, H. Y., "Meşhur", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 29, TDV Yayınları, Ankara 2004, s. 368-371.

ARUÇI, M., "Pezdevî, Ebü'l-Yüsr", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 34, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 266-267.

AVVÂME, M., *İmamların Fıkhî İhtilaflarında Hadislerin Rolü*, (çev. Mehmet H. Kırbaşoğlu), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1980.

BAĞDÂDÎ, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Osman el-Huş, Mektebetu İbn Sina, Kahire 1988.

BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, *Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Dârü'l-Kutubü'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

BİLMEN, Ö. N., *İslâm Akaidi*, Semerkand Yayınları, İstanbul 2017.

BÜYÜKKARA, M. A., *Çağdaş İslâmî Akımlar*, Klasik Yayınları, İstanbul 2016.

CÜVEYNÎ [C], İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf, *Luma'u'l-Edille*, thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmud, Mektebetü's-Sekafe, Beyrut 1987.

CÜVEYNÎ, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf, *Kitâbü'l-İrşâd*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sayih ve Tefvik Ali Vehbe, Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, Kahire 2009.

ÇAM, Süleyman-ÖNGÜÇ, Muhammed Sefa, "Mâtürîdîlikte İmâmet/Devlet Başkanlığı Anlayışı (Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî ve Ebü'l-Muîn en-Nesefî Örneği)", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 11, 2020, s. 641-669.

EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdü'l-hamid, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut (tarih yok).

EŞ'ARÎ [E], Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim, *el-İbâne an Usuli'd-Diyâne*, Dâr-u İbn Zeydün li't-tibâ'a ve'n-neşr ve't-tevzi, Beyrut (tarih yok).

EŞ'ARÎ, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim, *el-Lüma fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a*, thk. Hammüde Zeki Gurabe, Beyrut 1953.

FAYDA, M., "Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 101-108.

FAYDA, M., “Hulefâ-yı Râşidîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 18, TDV Yayınları, İstanbul 1998, s. 324-338.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Gadîr-i Hum”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 13, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 279-280.

GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, thk. Abdülaziz İzzeddin es-Sirvân, Dârü'l-Kalem, Beyrut (tarih yok).

HARPUTÎ, A., *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul 1330.

HEYSEMÎ, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân, *Mecmau'z-zevâid*, thk. Hüsameddin Kuddusî, Mektebetü'l Kuddusî, Kahire 1994.

İRÂKÎ, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân, *el-Muğni an hamli'l-esfâr*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2005.

İBN KAYYİM el-CEVZİYYE, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed bin Ebû Bekr, *el-Fevâid*, thk. Muhammed Aziz Şems, Dârü'l-Âlemi'l-Fevâid, Mekke (tarih yok).

İBN KUTLUBOĞA, K., *Tacu't- Terâcim fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Bağdat 1962.

İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Tabakâti'l-Kübrâ*, thk. İhsan Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut 1968.

İBN TEYMİYYE, Ebü'l-Abbâs Takıyüddîn, *Siyaset Risalesi*, Tevhid Yayınları, İstanbul 1996.

İMÂRA, M., “İki Menzil Arasındaki Menzil ve Siyaset”, *Mu'tezile Gelen-Ek-i*, (çev. Vahdettin İnce), İz Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 598-600.

KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, Ebü'l-Hasen b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, (çev. İlyas Çelebi), İstanbul 2013.

KAZANÇ, F. K., “Eş'arî Kelâmında Siyasal Otorite Kavramı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 4, S. 1, 2004, s. 149-188.

KOHLBERG, E. “The Term Râfida in Imâmî Shî'î Usage”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 99, 1979, s. 677-679.

KUTLU, S., “Mâtürîdî Akılcılığı ve Günümüz Sorunlarını Çözmeye Katkısı”, *Makâlât*, C. 2, S. 1, 2009, s. 7-41.

KÜLEYNÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk, *el-Kâfi*, nşr. Ali Ekber el-Gaffârî, Tahran 1388.

NEDVÎ, Ebü'l-Hasan, *Ali el-Murtazâ*, Dârü'l-Kalem, Beyrut 1989.

NESEFÎ, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid, *Kitâbü't-temhîd li kavâidi't-tevhîd*, thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâğûl, Mektebetü'l-Ezheriyye, Kahire 2006.

ONAT, H., “Şîliğin Doğuşu Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 36, Ankara 1997, s. 79-117.

ÖNKAL, A., “Abdurrahman b. Avf”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 1, TDV Yayınları, İstanbul 1988, s. 157-158.

ÖNKAL, A., “Ebû Übeyde bin Cerrâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 249-250.

ÖZARSLAN, S., *Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013.

PEZDEVÎ, Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm, *Usûlü'd-dîn*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Mektebetü'l-Ezheriyyetü't-Türas, Kahire 2003.

SÂBÛNÎ, Ebû Muhammed Nûreddin Ahmed b. Mahmûd b. Ebû Bekr, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, thk. Fethullah Halîf, Dârü'l-Mârif, Beyrut 1969.

ŞEHRİSTÂNÎ, Ebû'l-Feth Abdülkerîm, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Emîr Ali Mehna ve Ali Hasan Fa'ûr, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1993.

TABERÂNÎ, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire 1994.

TEFTÂZÂNÎ [T], Muhammed Ebû'l Vefâ, *Ana Konularıyla Kelâm*, (çev. Şerafettin Gölcük), Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2000.

TEFTÂZÂNÎ, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî, *Şerhu'l-Akâid*, thk. Mustafa Merzukî, Dârü'l-Hüdâ, Cezayir 2000.

TOPALOĞLU, B., “Usûlü'd-dîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 217-218.

VÂKIDÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbü'r-ridde*, thk. Yahya Cebûrî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1990.

YİĞİT, İ., “Emevîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 104-108.

YÖRÜKAN, Y. Z., *İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

II Mahmud and His Statesmen's Diplomatic Manoeuvres to Solve Mehmet Ali Pasha Crisis*

Serkan Demirbaş*

ORCID: 0000-0002-0118-4169

Abstract

Although his period of reign, 1808-1839 (31 years), was very long, Mahmud II was one of the most ignored Sultans of the nineteenth century. His diplomatic abilities in particular are never taken into account when scholars examine the fevered diplomatic developments between 1831 and 1840; called 'The Eastern Question' by western historians. One of the main reasons for this ignorance is prejudice and preconceived ideas in the western scholar's mind. According to the general attitude of these historians, Mahmud and his statesmen were passive actors in the process, and did almost nothing apart from watch the diplomatic developments in their territories unfold. Such a view, infused as it is with 'Orientalist', represents the attitudes of the European statesmen of the time and in the absence of the view from the Turkish side of the hill, has tended to hold the field. Furthermore, it could be revealed that the cause of this biased point of view is repudiation of the Eastern World with views based only on their own western sources. These issues continue to be discussed under the umbrella of Orientalism, a concept originated by Edward Said. However, this has been conducted as a cultural history centred debate and therefore it seems that it might be useful to provide diplomatic examples in order to make some contribution to the Orientalism debate. In this context, although this article is not a theoretical study, it will attempt to convey the essence of the diplomatic struggle story of Mahmud and his diplomats in the years of 1834 and 1835.

Keywords: Mehmet Ali Pasha Crisis, Anglo-Ottoman Relations, Ottoman Diplomacy.

Received Date: 18/10/2020

Accepted Date: 29/12/2020

* This article is based on a chapter from my PhD thesis: Serkan Demirbaş, 'Mahmud II and Ottoman Diplomacy in the context of Mehmed Ali Problem (1832-1839): with special reference to the Ottoman Archives in İstanbul, (unpublished PhD Thesis, University of East Anglia, 2015).

*Assist.Professor, Eskisehir Osmangazi University Faculty Of Arts And Sciences Department Of History, Eskisehir, Turkey, serkandemibas@hotmail.com.

You can refer to this article as follows:

DEMİRBAŞ, S., 'II Mahmud and His Statesmen's Diplomatic Manoeuvres to Solve Mehmet Ali Pasha Crisis', *Academic Journal of History and Idea*, V. 7, N. 4., 2020, p.2635-2661.

II. Mahmud ve Devlet Adamlarının Mehmet Ali Paşa Krizini Çözmek İçin Diplomatik Manevraları

Serkan Demirbaş*

ORCID: 0000-0002-0118-4169

Öz

Saltanat süreci 31 yıl gibi, (1808-1839), uzun bir dönemi kapsamına rağmen, II. Mahmud 19. Yüzyılın en fazla ihmal edilen Sulatanlarından bir tanesidir. Batılı tarihçiler tarafından ‘Şark Meselesi’ olarak adlandırılan 1831-1840 arasındaki tansiyonu yüksek diplomatik gelişmeler, alimler tarafından incelenirken, özellikle II. Mahmud’un diplomatik yetenekleri yeterince dikkate alınmamıştır. Bu bihaberliğin en önemli sebeplerinden bir tanesi batılı alimlerin zihinlerindeki peşin hükümler ve önyargılardır. Bu tarihçilerin genel yaklaşımına göre, Mahmud ve devlet adamları bu süreçte pasif aktörlerdi ve kendi hüküm sürdükleri topraklarda meydana gelen diplomatik gelişmeleri seyretmekten başka bir şey yapmamışlardı. Dönemin Avrupalı devlet adamlarının yaklaşımlarını sergileyen bu nevi bir Oryantalist görüş Türk tarafının hikayesinin yokluğundan kaynaklanmakta ve alana hakim olmaya devam etmektedir. Ayrıca bu peşin hükümlerin sebebi, batının sadece kendi kaynaklarına dayanması nedeniyle doğu dünyasını tanımaması olarak ortaya konabilir. Bu tarz sorunlar Edward Said tarafından ortaya konan Oryantalizm şemsiyesi altında tartışılmaya devam etmektedir. Bununla birlikte bu tartışmalar kültürel tarih merkezli yürütülmektedir ve bu yüzden Oryantalizm tartışmalarına katkıda bulunmak için bu anlamda diplomatik örneklemeler sunmak da faydalı olacaktır. Bu bağlamda, bu çalışma her ne kadar teorik bir çalışma olmasa da, II. Mahmud ve diplomatlarının 1834 ve 1835 yıllarındaki diplomatic mücadele hikayesinin hakikatini ortaya koymaya çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Ali Paşa Krizi, İngiltere-Osmanlı İlişkileri, Osmanlı Diplomasisi.

Gönderme Tarihi: 18/10/2020

Kabul Tarihi:29/12/2020

* Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskişehir, Türkiye, serkandemibas@hotmail.com,

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

DEMİRBAŞ, S., ‘‘II. Mahmud ve Devlet Adamlarının Mehmet Ali Paşa Krizini Çözmek İçin Diplomatik Manevraları’’, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s.2635-2661.

Дипломатические маневры заключенных и государственных деятелей для разрешения кризиса Мехмет Али Паши

Резюме

Несмотря на длительный период правления ,который составил 31 год (1808-1839 Султан Махмуд Второй был одним из самых «заброшенных» султанов 19 века. Напряженные дипломатические события 1831-1840 годов, которые западные историки называют «восточным вопросом», были исследованы учеными, но не были приняты во внимание дипломатические способности Махмуда Второго. Одна из важнейших причин этого невежества – стереотипы и предубеждения в умах западных ученых. Согласно общему подходу этих историков, Махмуд Второй и государственные деятели были пассивными участниками этого процесса и ничего не делали, кроме как наблюдали за дипломатическими событиями, происходящими на земле, которой они правили. Такой востоковедный взгляд, отражающий подходы европейских государственных деятелей того времени, проистекает из отсутствия истории о Турецкой стороне и продолжает доминировать в этой области. Более того, причина этих предубеждений может быть выдвинута, поскольку запад не признает восточный мир, потому что он полагается только на свои собственные ресурсы. Такие проблемы продолжают обсуждаться под эгидой ориентализма, выдвинутого Эдвардом Саидом. Однако эти дебаты сосредоточены на истории культуры, поэтому было бы полезно привести дипломатические примеры в этом смысле, чтобы внести свой вклад в дебаты о ориентализме. В этом контексте, хоть и это исследование не является теоретическим, оно попытается раскрыть правду о дипломатической истории борьбы махмуда и его дипломатов в 1834 и 1835 годах.

Ключевые слова: Кризис Мехмета Али Паши, Англо-османские отношения, Османская империя

Получено: 18/10/2020

Принято: 29/12/2020

Introduction

Before the Treaty of Unkiar Skelessi some of the British politicians, notably, Palmerston, George Canning, William Lamb, Charles Grant and Viscount Dudley, thought that the Ottoman Empire was on the verge of collapse and they did not want to offer any assistance because of their desire to cultivate a good relationship with Russia.¹ They thought Russia was a more civilized country than the Ottoman Empire because it was a Christian state and would offer better opportunities for an economic relationship. One of these politicians, Richard Cobden, was a Radical M.P in the British Parliament. According to him, “*the Ottoman Empire was a despotic Muslim State in decline and Russia was a peaceful, commercial, Christian Empire.*”² It could be said that this perspective reflects the influence of the Orientalist perspective of the time that the East was characterized as being backward and needing to be modernized by the West. Some Western politicians believed the East could never progress without their help. It may be concluded that these misconceptions affected the relationships between the Ottoman Empire and the European Powers. This can be seen clearly in their diplomatic relationships during the Mehmet Ali Crisis. This time however, in contrast with their support for the Greeks in the 1820s, British policy makers would eventually recognize the importance of the Ottomans and support them against Russia and Mehmet Ali after the Treaty of Unkiar Skelessi, on 8 July 1833³.

After the Treaty of Unkiar Skelessi, British policy toward the Ottoman Empire, now managed by Palmerston⁴, completely changed, because he had become more concerned about the danger Russia posed to the strategic position of the Ottoman straits. Furthermore, according to Webster, Palmerston had already realized what danger Russia posed to the Ottoman Empire even before the Treaty of Unkiar Skelessi. However, he was unable to support the Ottomans at that time. Webster stated that:

“Palmerston was more prescient than his colleagues, but his own conviction was not sufficiently strong, his influence in the Cabinet not yet sufficiently powerful to

¹ Laurence Mark Guymer, *Sir Henry Bulwer and the Ottoman Empire 1858-1865* [unpublished UEA Phd. thesis, 2009], p. 13.

² L.M., *Ibid*, p.15.

³ Too see more information on the period before the Treaty of the Unkiar Skelessi look at Fatih Gencer, “Hünkâr İskeleyi Antlaşmasını Hazırlayan Koşullar”, *Tarih Okulu*, No.22, 2015.

⁴ For more information about the importance of Palmerston in the British Foreign Policy at that time look at David Brown, *Palmerston: A Biography*, Yale 2010.

obtain necessary action. From the weakness of these months came a whole series of difficult problems.”⁵

Russia had desired to secure ports first on the Black Sea and then on the Mediterranean Sea for her own interests since the establishment of the Russian Empire.⁶ With the Treaty of Unkiar Skelessi, the Russian bureaucrats found an opportunity to implement their dreams as Russia and the Ottoman Empire agreed to protect each other. The Ottomans agreed that, in case of war, the Dardanelles would be closed to all other Powers.⁷ As Bailey mentioned,

“Britain did not fully awaken to the importance of the Ottoman Empire’s geographical, political, and economic position in Europe until 1833 when Russia threatened England’s position in the Near East by signing with Turkey the Treaty of Unkiar Skelessi.”⁸

All of these reasons were enough to scare Palmerston about British interests in India because, if Russia could dominate in the Ottoman lands, this might damage British interest from India later on. Thus, as mentioned above, Palmerston and the British policymakers thought that they had to assist in the politics and economics of the Ottomans as much as possible, to defend British interests against the Russians. At the same time, other European Powers with interests in the Ottoman Empire, namely France and Austria, also interfered in the Mehmet Ali Problem.

In this context, the intervention of the European Powers over this domestic issue was a blow for the Ottomans. Although many scholars have said that the defeat of Mahmud II by his own governor was a great blow, this can be looked at differently. There is no doubt that this defeat can be seen as a shame for the Ottoman Empire. However, this military failure was converted into a diplomatic success by Mahmud II and his governments. It should be considered that at that time, Mehmet Ali Pasha had enough power to capture Istanbul, and even had a chance to declare his independence, but due to the successful diplomatic policy of Mahmud II, Mehmet Ali could not properly utilise this opportunity. The reason for this is that Mahmud II was using the

⁵ Sir Charles Webster, *The Foreign Policy of Palmerston: 1830-1841*, Vol.I, London 1951, p. 273.

⁶ S. Goryanof, *Rus Arşiv Belgelerine göre Boğazlar ve Şark Meselesi*, Ötüken Yayınları , İstanbul 2006.

⁷ V.J. Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East 1834-1853*, Stanford University Press, United States of America 1969, p. 9.

⁸ F.E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, New York Howard Fertig 1970, p. 38.

conflicting interests of the European Powers politically, to the Ottoman advantage, so the powerful Mehmet Ali Pasha could be stopped. Therefore, this period should not be considered simply as a military failure, there was a diplomatic advantage achieved by the Ottomans. In this article, in order to properly understand Mahmud II's objectives, a different method will be followed from that of foreign scholars. They have used Foreign Office documents, and any state archives other than Ottoman, to examine this period. Predictably, although there are many serious British and American academic studies in this area, because they have failed to evaluate the Ottoman documents they have not fairly assessed the Sultan's effort to solve the problem.

As a matter of fact, the diplomatic struggle of Mahmud and his statesmen is a neglected topic among the Turkish historians as well. For instance, although Muhammed H. Kutluoğlu examined the period, 1831-1841, in the context of Egyptian Question⁹, he did not mention anything about the reports of the Ottoman diplomats, Namik Pasha, Nuri Effendi, Mustapha Reshid Pasha, and also he did not use Mahmud's significant orders to these diplomats. The question is that how we could know what the Ottomans diplomatically had done to resolve the problem without knowing these indispensable materials. Kutluoğlu did not also mention almost anything about the vital events, which were directly related to the Mehmet Ali Problem, such as the treaty of Unkiar Skelessi, the Euphrates Project, and the treaty of Balta Limani. There are also some other Turkish historians, who studied the period, however they did not scrutinize the Ottoman diplomatic struggle as well, such as Şinasi Altundağ, have confined their studies to the chronology of the historical events marking the struggle between the Sultan and his vassal governor, and reflected upon its impact in the international arena.¹⁰ Some of them, such as Sevim Ünal, have examined Palmerston's and his ambassadors' diplomatic efforts based on the Foreign Office documents, as has been done in the English literature, and yet others, such as Mübahat Kütükoğlu¹¹, have investigated the problem based on its economic effects on Anglo-Ottoman economic relations. However, it could rightly be said that none of them have considered Mahmud and his statesmen's intensive diplomatic endeavours between 1833 and 1839. As a

⁹ M.H. Kutluoğlu, *The Egyptian Question (1831-1841)*, Eren Press, İstanbul 1998.

¹⁰ Ş. Altundag, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

¹¹ M.S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri 1580-1838*, Vol.I., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul 1974 and *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri 1838-1850*, Vol.II., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1976.

result of this approach to the era, the Turkish scholars have looked at Mahmud's relations with Russia, Britain, and the other European powers from an almost orientalist perspective, just as the European scholars have done. Therefore, the purpose of this article will be to investigate some parts (1834 and 1835) of Mahmud II's struggle for the prolongation of the Ottoman Empire's life by using diplomacy, and this argument will be clearly examined in detail and with proofs, in the light of the Ottoman documents.

Mahmud and his diplomats' diplomatic struggle in 1834-1835

With the beginning of 1834 the new relative position of the parties in the Anglo-Ottoman relationship had started to become more apparent. When looking at this new position from the point of view of the Ottomans, the most significant factors to examine are Mahmud's diplomatic manoeuvres, such as those of the summoning of the Russian Navy Power to the Bosphorus and the much-disputed Treaty of Unkiar Skelessi. Another bold diplomatic move was to be added to these shrewd diplomatic tactics was with the British attempt in 1835, when she wanted to request permission for the use of the Euphrates Route, which entailed passing through the entire length of the Ottoman lands, to reach India, her biggest possession, much more quickly, via the shortest possible route.¹² As could be guessed, this British desire was another chance for Mahmud to implement his real aim, which was to secure a military alliance with Britain to assist him in combatting his rebel governor, Mehmet Ali. After all these manoeuvres from Mahmud, British policy towards the Ottoman Empire seemed to undergo a radical change; this was particularly visible in the revised attitude of the famous British Foreign Minister, Palmerston. As a matter of fact, many international scholars of history have conducted detailed studies of this British policy change, but they have universally neglected to study the degree of Mahmud's and his statesmen's role in this change, owing to a failure to avail themselves of the Ottoman record of events. Naturally, this omission has brought about a one-sided narration of the period. This article will examine in detail both these issues: what were the effects of Mahmud's diplomatic mentioned manoeuvres on the Anglo-Ottoman relationship in the period 1834 and 1835, and also what other policies did Mahmud and his statesmen follow in those years in

¹² To see the detail information on the Euphrates Project look at: Serkan Demirbaş, *İngiltere'nin Hindistan Rotaları Ve Bu Rotalardan Biri Olan Fırat Nehri Projesi'nin Mehmet Ali Paşa Sorunu Konteksinde Gösterdiği Gelişim*, Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller Sempozyumu, Kayseri 2013, pp. 805-819.

order to facilitate the forging of an Anglo-Ottoman military alliance so they would be better able to resist all their enemies in the region.

The most significant development in 1834-35 was the Euphrates project. Although the Ottoman statesmen had tried to not to show their true colours to the Russians at the beginning of the process because of the clauses in Unkiar Skelessi¹³, Mahmud eventually gave his permission for this project despite all the opposition from Russia, which was trying to use all its privileges of presence in the Ottoman lands which had arisen from the Unkiar Skelessi treaty, to prevent the British from achieving their aim in this matter. As can be imagined, the Sultan's permission in favour of the British negatively affected the Ottoman-Russian relationship. This permission given by the Sultan became a somewhat negative blueprint for future diplomatic relations between Mahmud and Nicholas.¹⁴ Another remarkable aspect of this process was that Mehmet Ali also tried to exploit this project for his own plans just as Mahmud had. In this respect, he played a double game. He indicated to Palmerston that he really wanted to cooperate with the British in this project but was tied hand and foot since he was only a simple governor, and it was the Sultan who was preventing him from helping the British with the project.¹⁵ At the same time, we also know from his statement to the Russian translator in Alexandria that he thought that the Euphrates project was totally unacceptable.¹⁶ The Ottoman diplomats reported this state of affairs to Mahmud and informed him that Mehmet Ali was expecting to profit in either event: whether Britain was going to triumph over Russia's wishes in this competition over access to the Euphrates; or Russia had its way.¹⁷

In 1835, the Ottoman documents indicated that relations between the Sultan and his rebel governor were getting more and more volatile with every passing day, and on both sides their open hostility was becoming daily more apparent. Mehmet Ali had planned for his ambitions in this direction – a complete independence from the Sultan – to come to fruition in this year. To make matters worse, Mahmud's fears over the treaty of Kütahya had begun to come true. As a result of Mehmet Ali's political attack, Mahmud

¹³ *BOA, HAT., 1186/46758 B.*

¹⁴ Of course, despite Mahmud's strong desire to implement an Anglo-Ottoman alliance, and some of his diplomats' efforts in this process, on the other hand Mahmud and his men had been sometimes handling the Russians tactfully - many Ottoman documents reveal these Ottoman tactics - while at the same time striving to induce the British to enter into an alliance.

¹⁵ *BOA, HAT., 1171/46349 01.*

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Ibid.*

thought that it would be wise to accelerate his diplomatic solution-seeking with the European powers, particularly Britain. In this context, he ordered his statesmen that they should obtain the opinions and attitudes of the British and French ambassadors about their opinion on Mehmet Ali's latest attack by requesting an official letter from them.¹⁸ Upon receiving this instruction, the Foreign Minister replied that he intended to request this letter from Ponsonby. However, before he could do this, Ponsonby actually sent a letter by himself through his translator which spontaneously brought up the subject. He stated in his letter that Mehmet Ali's demand for independence was a sheer fantasy and his government would neither accept it nor conform to it.¹⁹ In fact, the indications were that this attempt of Mehmet Ali's had started to show his true colours since the last period of 1834. Rodkey indicated on this topic that:

*"In October, 1834, after Campbell had warned the foreign office of serious intentions on the part of Mehmet Ali to declare himself independent, Palmerston warned the Pasha in no uncertain terms not to disturb the status quo."*²⁰

Right after that the French translator brought a letter from the French ambassador about the same issue, which stated that the French government did not accept the legitimacy of this demand. However, the Ottoman Foreign Minister was not as completely satisfied with the French communication as he was with the British one. He gave as a reason for this, that the French Ambassador also advised in his letter that the Ottoman Empire should not make any military advance towards Mehmet Ali. After this, the French Ambassador was told that the Ottoman Empire did not have any malevolent intentions and he was officially warned about his last letter. In response he stated that the sentiments he had expressed in the letter were merely a reflection of the instructions which he had been given by his government, however he strongly believed that the Ottoman Empire did not harbour ill-will against Egypt and therefore he apologised for any offence the letter may have caused.²¹ The hard-line warning obliged the French Ambassador to concede his position and demur. To add to the opinions conveyed by these ambassadors, the Austrian Ambassador also presented a letter of the Austrian government's views about the same issue, and just like the British

¹⁸ BOA, HAT., 360/20064.

¹⁹ Ibid.

²⁰ F.S. Rodkey, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-41", *The Journal of Modern History*, Vol. 1, No. 4, Dec., 1929, p. 576.

²¹ BOA, HAT., 360/20064.

and French Ambassadors he did it of his own accord.²² Mahmud was pleased with these explanations of the ambassadors since it meant he no longer felt so diplomatically isolated against his insubordinate governor, and with the help of this support, he could compensate for his army's weakness and inexperience with his abilities in diplomacy and politics, as he had done in the past to combat the seemingly insurmountable domestic issues of the Empire.²³ As a result of his endeavours, it seemed that the diplomatic developments of 1835 had started to take a turn for the better. One other example for this came from Prince Metternich's instruction to the Austrian ambassador to London, Prince Esterhazy.

Namık Pasha was in London at that time, to negotiate the latest developments in Anglo-Ottoman relations after the Treaty of Unkiar Skelessi.²⁴ Esterhazy showed the instruction to Namık Pasha whereupon the Pasha reported to the Sultan and informed him about it immediately, on 3 May 1835.²⁵ Metternich explained in the instruction that Austria had always stood up for the territorial integrity of the Ottoman Empire and from this point of view Mehmet Ali's real aim of independence from that empire, which had now come to light, should never be accepted²⁶. The most important information in the instruction was that Metternich had intercepted a secret document informing him that Mehmet Ali had organized a revolt in Albania, via the governor of Crete: Mustafa Pasha. Esterhazy told Namık Pasha that Metternich had already informed the British Foreign Minister of the situation and requested that the British and Austrian ambassadors to Alexandria, Albania, Crete, and Greece, should be kept abreast of all the latest developments and should not be allowed, under any circumstances, to contact

²² *Ibid.*

²³ Mahmud disbanded his old army the Janissaries (also called the Yeniçeri Ordusu) in 1826. The Janissaries had been a major feature in many military victories during the height of the Empire, but they would not adapt to changing warfare techniques and became outdated, and unwilling to adapt to any innovations. He established a modern army called the Asakir-i Mansure-i Muhammediye, however this army was inexperienced and this was one of the main reasons for its easy and rapid defeat against Mehmet Ali's army in 1832. Therefore, knowing his armies' weakness, Mahmud was seeking an alternative solution to going to war alone once more against the Egyptian Army, like making a military alliance with Britain. Thus the best way to achieve this aim was through the use of diplomacy.

²⁴ To see different approach to the Treaty of Unkiar Skelessi: Serkan Demirbaş, "A New Perspective on the Treaty of Unkiar Skelessi Mahmud II's Use of International Diplomacy to Resolve the Mehmet Ali Problem", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 17(2), Eskişehir Aralık 2016, pp. 1-16.

²⁵ *BOA, HAT., 1174/46430 C.*

²⁶ To see more information on Metternich's policies during the Mehmet Ali Crisis look at, Hayrettin Pınar, "Mehmed Ali Paşa İsyanı ve Metternich'in Osmanlı Siyaseti", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol. 11, No. 2, Eskişehir 2011, pp. 157-178.

Mehmet Ali about this dangerous attempt.²⁷ When Namık Pasha learned of Metternich's talking with the Minister with respect to defending the territorial integrity of the Ottoman Empire and the Sultan's authority over it, he saw this situation as an opportunity to elucidate the Ottoman points of view once more. So he went to talk to the Foreign Minister about the subject. He explained that if Britain put pressure on Mehmet Ali and tried to ignite within him once again the desire to obey his sovereign and abandon his destructive rebellion against central government, he strongly believed that Mehmet Ali would not attempt to oppose Britain in the matter.²⁸ This last diplomatic strategy was very likely to lead to another important development towards success, which was a thought that pleased Mahmud, since it seemed that diplomatic support from the European powers was in his favour now.

Despite all these positive developments, there was another major difficulty with which Mahmud had to contend. The problem was with the city of Damascus. Damascus was a critically important Ottoman city but it was now under Mehmet Ali's control.²⁹ Under Mahmud's direction the Ottoman statesmen had undertaken some discreet activities to rescue Damascus, but the British government did not have a favourable attitude towards any forcible intervention in this city since they thought that any possible crisis in the Ottoman lands might give the Russians an opportunity to exploit the incident to their advantage using the new rights that had arisen from the Treaty of Unkiar Skelessi. Consequently, because of the British sensitivity over Russian policy, Mahmud did not want the British to know about the Ottoman activities in the region, at least in the beginning. However, Britain came to hear of the Ottomans' latest activities in Damascus, and Palmerston sent a despatch about it to both Ponsonby and Colonel Campbell.³⁰ As a matter of fact, this was prepared after Mehmet Ali's complaints to the British. This is interesting because Mehmet Ali appears to have made a decision to induce the British via diplomatic ways to agree with the rightfulness of his struggle, just as his sovereign Mahmud had done. This despatch contained some complaints about these latest Ottoman activities in the region, firstly conveying that the British government was aware of the Ottomans' secret activities in Damascus to try to

²⁷ BOA, HAT., 1174/46430 C.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ To see the desire of Mehmet Ali for Syria look at, Fatih Gencer, "İbrahim Paşa'nın Anadolu'yu İstilası", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V. 9, N. 42.

³⁰ BOA, HAT., 361/20100 A.

circumvent a revolution from Mehmet Ali, but the Ottoman power in this city was not currently sufficient to successfully achieve any such thing. Secondly, they were also well aware that the Sultan had ordered for preparations to start with a view to establishing an army (from the districts, which were under the control of the central government, and at Reshid Pasha's command) for the purpose of attacking Mehmet Ali.³¹ The Ottoman statesmen responded immediately to the British claims. They said that firstly, the central government had not been provoking any kind of revolution in Damascus as had been asserted. The last revolution had occurred as a result of the cruelty and atrocities of Mehmet Ali and his son, Ibrahim Pasha, towards the public in Damascus³². However, if there were any Ottoman soldiers in Damascus, it was to force the Egyptian soldiers to withdraw, back to their boundaries, because although Urfa and Rakka were Ottoman cities and not under the control of Mehmet Ali, they were under the occupation of his army at that moment. The Ottoman statesmen wanted the British statesmen to evaluate the Ottoman activities in Damascus in this way.³³ As previously examined, they were trying to conceal their real purposes for being there and at least gain some time. They also stated clearly that they had legitimate reasons behind the recent increase in Ottoman activities against Mehmet Ali. One of them was that Mehmet Ali had stopped paying his taxes to the central government.³⁴ Mahmud probably took this as a signal that Mehmet Ali had made a decision to accelerate the process of acquiring his independence. This Ottoman statement seems to have changed the British mind on the matter, since Colonel Campbell subsequently met with Mehmet Ali and impressed upon him, in the name of the British Government, those exact points which Mahmud had hoped and wished would be suggested by the British. As a matter of fact, prior to this last situation, Palmerston felt that he himself, as a result of Mahmud's risky manoeuvres, should have prevented the Sultan from being dominated in his own lands, since a Balkanised Ottoman Empire could have been dominated by Russia much more easily, an eventuality he wished to avoid. On October 1834, he communicated his opinion about this to Campbell, and explained to him about the kinds of cities which Mehmet Ali had been trying to enlarge his province by occupying. Rodkey explains this situation in more detail thus:

³¹ *Ibid.*

³² To see more information on opposition against Mehmet Ali in the Ottoman lands look at Fatih Gencer, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa Yönetimine Karşı Filistin Muhalefeti", *Belleten*, LXXIX/286, Ankara Aralık 2015.

³³ *BOA, HAT., 361/20100 A.*

³⁴ *Ibid.*

“To sever from the Ottoman Empire the vast and fertile provinces held by Mehemet Ali, the British foreign secretary maintained, “would not only trench deeply upon the integrity of the Turkish Empire, but would fatally impair its independence. “Instead of encouraging the Viceroy in his ambitions, Palmerston strongly recommended that he should evacuate Orfa and Diarbekir, and pay the tribute that he owed to the Sultan.”³⁵

When Campbell spoke to Mehmet Ali on the matter he told him that his wisest course of action would be to become a submissive and capitulatory governor to his sovereign, Mahmud II. Campbell added that if he were to co-operate in this way, he would be safe from any possible attack or seizure. Most importantly, Campbell indicated that the King of Great Britain was a close friend and ally of the Sultan, and the King had been calling most emphatically for the continued territorial integrity and stability of the Ottoman Empire in every respect and had long considered this to be the key factor in European peace and security, hence, the King would never consent to the division or weakening of the Ottoman Empire. Campbell also mentioned that the King also would not allow the Ottomans to be hurt, nor would he allow Mehmet Ali to proclaim his independence since this ambition was irrational, inadvisable and detrimental to European stability. Campbell concluded his meeting with Mehmet Ali with three points: firstly, that he should have to calm down and try to be an obedient governor; secondly, he should pay the necessary taxes as agreed according to the treaty of Kutahya; and thirdly, he should immediately withdraw his army from Urfa and Rakka, where he had no right to be since these cities were not under his control.³⁶ This advice from Britain would have been a stunning blow to Mehmet Ali because he had been striving to induce the European powers to accept his struggle’s legitimacy, just as Mahmud had been doing, to promote his own cause. Since this last negotiation with the British about Damascus had started badly following his rebel governor’s complaints to Britain about him, it is easy to see that Mahmud must have been extremely pleased with the way events were turning out. However, events had turned once again into an even more positive outlook for the Sultan. In their doing so, the Sultan, so to speak, ‘killed two birds with one stone’. The first benefit achieved was that Mehmet Ali in his approach had debased himself in the sight of the British. In one sense, it could be said

³⁵ F. S. Rodkey, *Ibid.*, p. 576.

³⁶ *BOA, HAT.*, 361/20100 A.

that ‘the hunter had become the hunted’. The second benefit, it transpired, was that in contrasting with his governor, Mahmud actually reinforced his requests in the eyes of the British about collaboration with the English to solve the problem.

France, which had now started to act in tandem with Britain in the Eastern Question, wanted to get involved in the Damascus issue as well. Although France seemed to have acted as an ally of Britain in solving the Mehmet Ali problem after the Treaty of Unkiar Skelessi, it could not be expected from her to change her policies with respect to Mehmet Ali that easily, since she had been a source of strength and support for the governor ever since the beginning of his campaign. In France’s previous dealings in the matter, whenever she became involved with the problem, she ‘played a double game’, at one time in opposition to Mehmet Ali and at another time in his favour, and this approach had been most vexatious to the Ottomans.³⁷

The same thing happened in connection with the Damascus issue. France sent a motion to her ambassador to Alexandria, Bigos, and this motion was shown to Mavroyani, the charge d'affaires of the Ottoman Empire to Vienna, by the French ambassador to Vienna.³⁸ There were two aspects to it. The first one was saying to Mehmet Ali that the Egyptian soldiers should be immediately withdrawn from Urfa and Rakka and in addition to this; he pays the taxes of Egypt, Crete, and Damascus to the central government.

The second aspect of the message was of concern for the Ottoman Empire. It was saying that the central government should have lessened its preoccupation with Damascus and concentrated its efforts on achieving what was necessary with the treaty of Kütahya. As previously indicated, this approach annoyed the Ottomans once more. Mavroyani declared that the allegations the French were making were nonsensical and had no basis in fact. Mavroyani also said something uncomplimentary about Mehmet Ali in the light of the latest developments. He asserted that in his opinion the governor had destroyed his dignity in the eyes of the European powers because of his overambitious aspirations and blatant deceit.³⁹

Mavroyani also went on to make further scathing comments on the subject of Mehmet Ali; that he was destitute of foresight and very inexperienced in terms of the

³⁷ BOA, HAT., 1190/46885.

³⁸ BOA, HAT., 361/20100 A.

³⁹ *Ibid.*

European Powers' policies. Mavroyani also met with Metternich about this issue and mentioned his complaints to the British, and thereafter went on to discuss the comments of Britain and France about Damascus. Metternich stated on these issues that Mehmet Ali's complaints were extremely inconvenient. He also said that he ordered his ambassador to go to Alexandria in order to protest and his ambassador warned the governor even more sternly than had the British and the French. He lastly said to Mavroyani that Mehmet Ali had attempted to make some complaints about his sovereign as well but according to Metternich that was a grave error because the Austrians had to honour the sovereignty rights of the Sultan in compliance with their administrative principles. Mavroyani said that he sent a motion, indicating his rejection of Mehmet Ali's complaints, to his ambassador to Istanbul.⁴⁰

Following on from all of these developments, Mahmud found one more opportunity to develop increased intimacy with the British, which was prudent because he badly wanted to conclude this potentially disastrous matter within the shortest possible time. The opportunity was provided by the need to improve economic relations, and this was to culminate in the forging of the treaty of Balta Limani on 16 August 1838. Before these economic negotiations were made, an important economic incident had taken place between the Ottomans, the British and Mehmet Ali. The details of the matter were that, after the termination of the Levant Company in 1826, there was no obstacle arising within British legislation that limited their trading with the immense and fertile Ottoman lands. However, there was a negative side, which was called "7 Vahid". The Ottoman economy had always been closed ever since the establishment of the Empire, which meant that the State had to grant permission regarding the import of all goods. At first, the exportation of goods was not so highly regulated, as the State did not have to give permission for every export. The majority of these items were salt, all kind of pulses, and gunpowder, flour, spices and sugar.⁴¹ However, in 1826 Mahmud banned seven goods from exportation. These forbidden items were called the "7 Vahid". The British merchants were dismayed by this prohibition, and so they complained about this troublesome situation to their Ambassador.⁴² Mahmud realised that this demand from the British merchants could be used in solving the Mehmet Ali problem, and

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ Huri İslamoğlu-Inan, *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge University Press, New York 1987, p.128.

⁴² M. Kütükoğlu, *Ibid.*, pp. 66-70.

negotiations over this matter commenced in the 1830s.⁴³ However, it seemed that Mehmet Ali would not relinquish his control over these monopolies in his region that easily. In 1835, Mehmet Ali took the step of prohibiting the British merchants from trading in silk in Damascus. Following this development, Ponsonby appealed to the Sultan for termination of Mehmet Ali's monopoly on these items.⁴⁴ The translator of the British Embassy, Pizani, visited the Reis Effendi, the Ottoman Foreign Minister, to negotiate this issue. In the meeting, the Reis Effendi asked about the reason for which the courier, who came to the British Embassy a few days ago, had been sent. Pizani responded that the Foreign Minister had sent an official letter, to communicate the fact that Mehmet Ali was denying any commerce involving Damascus silk to the British merchants based on 7 Vahid, and the Minister was demanding a rescript from the Sultan on this issue.⁴⁵ Thereupon the Reis Effendi requested an official declaratory letter from Ponsonby. Subsequently, in response, Ponsonby presented two official letters, explaining the situation. Ponsonby stated in these letters that if these prohibitions were coming from the central government, Istanbul, although this decision's meaning was contrary to the rapport between both countries, they could not deny that this was a right of the Ottoman Government. However, if Mehmet Ali had made this decision without asking the central government, he did not have a right to act in contravention with the international treaties and principles; in fact, nor did he even have the power to make such a decision. Ponsonby added that if the situation was indeed as he suspected, he demanded that the Pasha be dismissed from his position for raising difficulties for the British merchants, and also that all the tariffs which had caused the merchants such difficulty and expense be revoked.⁴⁶ In response, the Reis Effendi advocated to the Sultan that it would be a necessary course of action to submit a rescript, one which proclaimed that Mehmet Ali's decisions and actions had been without the proper knowledge and permission of the central government, and they knew and accepted that these kinds of decisions were adverse to the friendship between the countries.⁴⁷

This incident was appears to have been a good opportunity for Mahmud and his statesmen to seize in order to sharpen the unpleasant emotions and feelings of hostility

⁴³ This process has been examined in detail in Serkan Demirbaş, "The Treaty of Balta Limanı's Role In Anglo-Ottoman Relations during the Mehmet Ali Problem", *Journal of History School*, Sayı XXIV, İzmir Aralık 2015, SS. 233-251.

⁴⁴ *BOA, HAT.*, 1172/46369.

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ *Ibid.*

between the British and Mehmet Ali. In this context, the Reis Effendi asked Pizani a critical question: what would happen if Mehmet Ali did not obey the Sultan's orders? Would the British statesmen complain that the rescript was useless and think the Sultan's orders impotent, or would they attempt to rescue British commerce in the region from Mehmet Ali's arbitrary rulings, by enforcing the rescript and obligating the Pasha to fulfil what it instructed?⁴⁸ This question was a roundabout way for the Sultan to pose his real enquiry; which was whether Britain would intervene with military force against Mehmet Ali when more and more conditions indicating the prudence of this intervention had been cropping up with every passing day.

The Reis Effendi's question was found to be a significant question and Pizani said that he should let Ponsonby know about it. The following day, Pizani reported back that Ponsonby had said that the question was quite clear and to the point but he had also indicated that he needed more time to ponder upon it.⁴⁹ He sent the response only four days later saying that if the governor toes the line they would indeed be indebted to the Sultan. Otherwise, if he were to oppose the order, there would be only one reason from Ponsonby's point of view. In this respect, he touched upon a quite interesting and unimagined aspect of the situation. According to Ponsonby the reason was Russia. He explained that diplomatic relations between the Pasha and the Russians were in very good shape. He also said on this topic that because of this he and his government were very well aware that the Pasha had been making concession eleven percent extra to the Russian merchants, and therefore, if he insisted on contravening the rescript, they would perceive it as disobedience to his Sovereign for the sake of the Russians. Ponsonby went on to say that in such a case we would have to think very carefully about what we could do to help against Mehmet Ali without adversely affecting the Ottoman interests.⁵⁰ After Ponsonby's response, it was decided that if the rescript were to be given to the British, then they would be the ones to contend with Mehmet Ali since it was obvious that his prohibitions made them very angry. In addition to this, when the British merchants obtained extra trading privileges in the region and so rose head and shoulders above the merchants of the other European powers, the British nation and state would feel the warmest appreciation of the Ottomans. At the end of his report Reis Effendi

⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ *Ibid.*

stated that this rescript was vital because by way of it, they would be able to provide the stimulus the British needed in order to exercise their power over the Pasha, and also it might even provide cause for Britain to wipe out his army and even his existence.⁵¹ Mahmud's men seemed to be as enthusiastic to gain British cooperation against the renegade governor as was Mahmud.

In this regard, one of the most encouraging pieces of news with respect to this cooperation came from Nuri Effendi, the Ottoman ambassador at London. He had met with Palmerston on 14 July 1835, and reported that prior to this meeting with the Foreign Minister he was well aware that the debated article of the Treaty of Unkiar Skelessi had deeply hurt the British and as a result of this situation, the Anglo-Ottoman alliance might be only possible with the Russian repulsion of the British.⁵² He therefore said that he had seen fit to have a word with Palmerston about the Russians in order to lead up to discussing the Egypt problem. In this context, he stated that he had heard something about the Russians but he could not verify whether the information was true or false due to the fact that he had not received any news from Istanbul for two weeks. He had heard that there were a few articles in the newspapers to the effect that some Russian war ships in the Black Sea had started to make certain preparations. He asked Palmerston about whether he had any information concerning this news or not.⁵³ Palmerston responded that he did not know about this situation; however he knew that twenty thousand Russian soldiers were on the road to the Castle of Silistra through Moldova and since the castle was under the control of the Russians this would potentially cause much harm. Palmerston then started to talk, in fact complain, about the Russians' position in Istanbul and as one might expect, these complaints were a welcome sound to Mahmud's ears, since Palmerston's complaining like this was evidence that his manoeuvres had really started to properly bear fruit. Palmerston opened the dialogue by saying that the Russian ambassador had been playing a very active role in Istanbul and interfering with Ottoman administrative and diplomatic affairs. He also stated that in these circumstances, how could it be asserted that the Ottoman Empire was an independent country with this Russian penetration in the Ottoman lands? He also proffered that while the Russians were continuing with their influence in Istanbul, how were the British at the same time supposed to be aiding the

⁵¹ *Ibid.*

⁵² *BOA, HAT., 1190/46879 001.*

⁵³ *Ibid.*

Ottoman Empire? After this frank exchange of views Palmerston stated, just as Mahmud had expected, that if the Ottomans had been feigning to be an allied country with the Russians because of any feeling that they had no other source of help, Britain would be the guarantor for the Ottomans that neither the Russians nor Mehmet Ali would be able to damage the Ottoman Empire so long as the British Maritime power was in the Mediterranean Sea.⁵⁴

This offer of Palmerston's shows an explicit change in the British policy in 1835 concerning the Eastern Question when compared to the period before 1833.⁵⁵ Baker clearly expresses the main aims of the British policy after the Unkiar Skelessi when he writes:

*“The two chief aims of British policy in this quarter from 1833 to 1839 were, first, to prevent a renewal of Russian intervention in Turkish affairs, and eventually to destroy the Russian sole protector ship of Turkey acquired in the treaty of 8 July; and secondly, to maintain the peace between the Sultan and Mehemet Ali by dissuading both from attempting any measure which might led to a renewal of hostilities.”*⁵⁶

After Palmerston had spoken, Nuri's response was that there was no indulgence of the Ottoman Empire or any other reason related to it concerning the Russian control of the Castle of Silistra. According to Nuri Effendi's explanation of affairs, sometimes calamities happen and as a result of these the Russians captured the castle. However, he could also reassure him that the Ottoman statesmen had been making great efforts day and night under the guidance of the Sultan to reform and regenerate the Empire and it was manifestly clear that after these reforms had been enacted they would soon be able to recapture the Castle.⁵⁷

In fact, Palmerston had been taking the reform of the Ottoman Empire very seriously as it was the only way to rescue the Empire from her enemies, particularly the Russians,

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ To see the Mehmed II and his diplomats' extraordinary efforts to change the British opinion on making an alliance with the Ottomans: Serkan Demirbaş, “A Fresh Look at Mahmud II's Purpose in Calling Russian Troops to İstanbul in 1833”, *Journal of History School*, Sayı XXVIII, İzmir Aralık 2016, pp. 347-378.

⁵⁶ R.L. Baker and Viscount Palmerston, “Palmerston on the Treaty of Unkiar Skelessi”, *The English Historical Review*, Oxford University Press Jan. 1928, Vol. 43, No 169, p. 84.

⁵⁷ *BOA, HAT., 1190/46879 001.*

and he fully appreciated the efforts the Ottomans were putting in to enhance the Empire. Rodkey's comments on this topic are:

“Henceforth until the renewal of war between the Sultan and the Pasha of Egypt in 1839 Palmerston consistently counselled the Turkish government to keep the peace in the Levant in order that it might succeed with its plans for military and administrative reorganisation, and on more than one occasion he took practical steps to further Ottoman Reform. Late in 1835 he instructed Ponsonby to exhort the Turkish ministers to pursue “with increasing energy and perseverance that wise system of organization – military, naval, financial, and administrative”- which had already been so successfully begun.”⁵⁸

Nuri also said something useful about Palmerston's words with regard to the Russian hegemony in Istanbul. He said that they had to make the Treaty of Unkiar Skelessi as a result of Mehmet Ali's rebellion because of the immediate necessity of an alliance with another power to fortify the Empire against the problem. At this stage of the meeting Nuri Effendi indicated – in accordance with the Sultan's plan – that they had really desired to make an alliance with Britain. He added that if the British sponsored the Ottomans in every aspect, Mehmet Ali would have to revert back his old position and accept the supremacy of the Sultan and thus the suspicions and uncertainties arising from the Treaty of Unkiar Skelessi would be laid to rest.⁵⁹

It seems Palmerston in the meeting was much clearer this time with an Ottoman official on the Russian issue, so much so that he replied to Nuri's words by saying;

“We do not have anything further to say about Unkiar Skelessi for now; when we war with the Russians we will ask Istanbul and get the answer, there is no problem with that. The problem is what does Russian hegemony in Istanbul really mean? Even I have a proof in this matter. Although the Ottoman Empire had an intention to acquire 30 Russian officers to use them in the training of the Ottoman army, the Russian ambassador learned of this situation and restrained the Ottomans from doing that. Instead of doing that, if some British officers went to Istanbul, they would be able to reform the Ottoman Army very quickly and by this means the Ottoman Empire could gain an edge over both Russia and Mehmet Ali. I am making this suggestion since Britain really only desires for the Ottoman

⁵⁸ F. S. Rodkey, *Ibid.*, pp. 576-577.

⁵⁹ BOA, HAT., 1190/46879 001.

*Empire to have power, strength, glory, and stateliness. In this respect, the King only feels partiality and deep love to the Sultan.*⁶⁰

Interestingly, after Palmerston had spoken thus he added that because of King William's sympathy with Mahmud, he would like to send five horses to the Sultan as a gift, via a ship which was to take Lord Lambton to Petersburg, and Palmerston even intimated that he had chosen the horses with his own hands. Most interestingly, he mentioned that these horses were not so valuable themselves in financial terms but they would be a strong evidence to show Mehmet Ali and the Russians that Britain would stand by the Ottomans' side in all circumstances.⁶¹ Mahmud was satisfied with the King's gift and he sent a letter to William to thank him for it. Mahmud also thanked William for his country's hospitality and the compliments to Nuri Effendi he had received.⁶² Mahmud was very pleased by this situation and he saw it as another occasion which had further improved the Anglo-Ottoman relationship.

When Nuri Effendi was convinced that everything was going well in London, he reported that they should use praising and encouraging language much more with the British and at the same time more critical and adverse language with the Russians from then on. The reason for that was, he continued, that Britain had always behaved with extreme favour to the Ottomans. For example, the last serious attempt Mehmet Ali made to declare and announce his independence to all the European powers, as examined above in detail, had been prohibited by Britain's actions and this support could not be forgotten. On the other hand, the Russians had always been an enemy and generally brought trouble on the Ottomans from Nuri Effendi's point of view. Owing to these circumstances, he mentioned, how could they prefer the Russians to the British? He also recounted Palmerston's words about the Russian ambassador's penetration into Istanbul and said that it was as clear as day that all grace and respect shown to him so far had been simulation, as if the Ottomans were a friend nation to the Russians, according to the appearance of the existing conditions.⁶³

Nuri mentioned another current and significant topic to Palmerston in their meeting: that when Mehmet Ali gave up all hope of British support, he had fallen back

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ *Ibid.*

⁶² *BOA, HAT., 1236/48114.*

⁶³ *BOA, HAT., 1190/46879 001.*

upon the Russians and therefore, he continued, if Britain took sides with the Ottoman Empire, Mehmet Ali would abandon Damascus and go back to his previous boundaries and as a result of this situation the Sultan would enhance the power of his rulership.⁶⁴ Nuri was another Ottoman diplomat, who raised the Damascus Question. He added that if Mehmet Ali could be given a hard time in Damascus, the Damascus public would pay more attention to the prosperity and safety in the other Ottoman regions under the favour of the Sultan's domination and this state of affairs would be conducive to establishing a volunteer army against Mehmet Ali from out of the Damascus public. In response, Palmerston said that they knew well that the Damascus public was complaining about the central government in the beginning, however, when they saw Mehmet Ali's oppression, they would recognize and understand the value of the Sultan and decide to get rid of Mehmet Ali. After he had said this, when Nuri stated that it would be difficult to recapture Damascus from the Pasha at that moment, Palmerston responded that it would be very easy from the British point of view; however, first of all, the Ottoman statesmen should retire to ponder on the issue and later on they could reconvene to negotiate the topic further.⁶⁵ It was another positive development for Mahmud because Palmerston had previously, at the outset, rejected the prospect of any Ottoman intervention in Damascus. However, just a moment ago, he had been talking about the ease of an operation in Damascus, despite the fact that he had been saying it was not the right time at present. This was another change in the direction of British foreign policy and it could be taken as yet another success by Mahmud with his diplomatic policies.

After his many negotiations in London, Nuri Effendi was replaced by Mustafa Resid Pasha, who was already in Paris in the capacity of the Ottoman ambassador. He was regularly sending detailed reports about the diplomatic atmosphere in Europe and the main character of these reports was that they were pro-British. Palmerston wrote a laudatory letter to the Sultan about both of the Ottoman diplomats.⁶⁶ Palmerston was very happy with Reshid's assignment to London because he knew very well how hard the Ottoman ambassador was trying to win acceptance for the Anglo-Ottoman

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ *BOA, HAT., 1172/46412 A.*

cooperation in the region against their common enemies, Russia and Mehmet Ali.⁶⁷
Palmerston stated about these assignments that:

*“I would like to declare my pleasure with the letter of the Sultan with respect to the assignment of Mr. Reshid and also express my thanks about it to you, the Sultan. I would also like to express how very pleased I am with Mr. Reshid’s being sent to London vested as he is with extraordinary powers. All negotiations and correspondences with the Ottoman Empire, which are to be done through Mr Reshid, would be affected very positively, and are likely to develop the relationship between both friend countries daily. As a matter of fact, I want the Sultan to know that both the King and the British government are very sincere in their desire to improve and enhance this long standing friendship. For my part, I will do my best in order to maintain this historic relationship between the two countries. I also want to add a point about Nuri Effendi’s great efforts in London. He has done his utmost to increase the value of both his Sultan and his country in the eyes of the British Public. I would like to declare that I am sure he will strive as well to defend and protect his Sultan’s and his country’s rights in the presence of the French”*⁶⁸.

It is interesting to compare these flowery words with Webster’s record:

*“Nourri Pasha, had no French and Palmerston found him an “oaf” on whom he could make no impression.”*⁶⁹

In best orientalist fashion, Palmerston wrote that:

*“Nourri is a greasy stupid old Turk, without an idea in his head” “A perfect nullity with whom it is impossible to get on at all. He is like a Turk in a melodrama on the stage: one of Bluebeard’s attendants.”*⁷⁰

We have here a perfect vignette of British orientalism in practice. On the one hand Palmerston uses the most effusive language possible when writing to the

⁶⁷ As a matter of fact, Mehmet Ali was not an enemy of the British at the beginning of his rebellion. He even published some articles in the British newspapers, which showed him some support. However, when the British had started to see him as the reason for the trouble with the Russians in terms of upsetting the British over their interest in the region, as a result of Mahmud and his statesmen’s diplomatic efforts, they withdrew their support and began to oppose him as strongly as they opposed Russia.

⁶⁸ BOA, HAT., 1172/46412 A.

⁶⁹ S. C. Webster, *Ibid.*, p. 538.

⁷⁰ S. C. Webster, *Ibid.* p. 538

Ottomans, as he thought it what they liked, but in private he revealed the contemptuous attitude which marked his own attitude, and those of so many other Westerners to the 'Turk'. Such attitudes all fed into an underestimation of the diplomacy and policy of the Sultan, which is why the story from the Ottoman archives needs to be told. It at least counters the view that 'greasy Turks' were too 'stupid' to have a policy. The British may just have been too arrogant to have seen what it was

Webster also explained, with great expertise, about the vital importance of the Sultan in the diplomatic process in that the following;

“The representatives of all these states at Constantinople endeavoured by bribery and by the use of the favourites and indirect methods of approach to get past the official machinery to the source of power and decision, the Sultan himself.”⁷¹

⁷¹ S. C. Webster, *Ibid.* p. 527

Conclusion

As can be seen, at the beginning the British side had got some prejudiced opinions about the Ottomans; however, the Mahmud's and his diplomats' risky diplomatic and political tactics had changed their approach and at the end they gave the support, which Mahmud wanted, to the Ottoman side to solve the Mehmet Ali problem.

Examination of this intensive diplomatic period, 1833-1839, from the point of view of the Ottoman side is vital. As it has been revealed in every aspect all through this article for 1834-35, the Ottoman influence, under the leadership of Mahmud, was in large part a strong factor determining the alteration of the attitude of the British, particularly Palmerston about this "Eastern Empire". This mission was not easy since this very same person, Palmerston, and the very same British politicians, had been thinking the exact opposite at the beginning of the 1830s about the Ottoman Empire to the way they now thought about the Empire in the second half of the 1830s.

Bibliography

Archival Sources

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, HAT., 1186/46758 B, 1171/46349 01, 360/20064, 1174/46430 C, 361/20100 A, 1190/46885, 1172/46369, 1190/46879 001, 1236/48114, 1172/46412 A.

Secondary Sources

ALTUNDAG, Ş., *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

BAILEY, F.E., *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Howard Fertig, New York 1970.

BAKER, R.L., and Palmerston, V., “Palmerston on the Treaty of Unkiar Skelessi”, *The English Historical Review*, Oxford University Press, January 1928, V. 43, N.169.

BROWN, D., *Palmerston: A Biography*, Yale, 2010.

DEMİRBAŞ, S., “İngiltere'nin Hindistan Rotaları Ve Bu Rotalardan Biri Olan Fırat Nehri Projesi'nin Mehmet Ali Paşa Sorunu Konteksinde Gösterdiği Gelişim”, *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller Sempozyumu*, Kayseri 2013, pp. 805-819.

----- “The Treaty of Balta Limanı’s Role In Anglo-Ottoman Relations during the Mehmet Ali Problem”, *Journal of History School*, No XXIV, İzmir Aralık 2015, pp. 233-251.

----- “A New Perspective on the Treaty of Unkiar Skelessi Mahmud II’s Use of International Diplomacy to Resolve the Mehmet Ali Problem”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, No 17(2), Eskişehir Aralık 2016, pp. 1-16.

----- “A Fresh Look at Mahmud II’s Purpose in Calling Russian Troops to İstanbul in 1833”, *Journal of History School*, No XXVIII, İzmir Aralık 2016, pp. 347-378.

GENCER, F., “Hünkâr İskeleyi Antlaşmasını Hazırlayan Koşullar”, *Tarih Okulu*, N., 22, 2015.

----- “İbrahim Paşa’nın Anadolu’yu İstilas”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V. 9, N. 42.

----- “Kavalalı Mehmet Ali Paşa Yönetimine Karşı Filistin Muhalefeti”, *Belleten*, LXXIX/286, (Aralık 2015), Ankara.

GORYANOF, S., *Rus Arşiv Belgelerine göre Boğazlar ve Şark Meselesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.

GUYMER, L.M., *Sir Henry Bulwer and the Ottoman Empire 1858-1865* [unpublished UEA Phd. thesis, 2009].

İSLAMOĞLU-İNAN, H., *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge University Press, New York 1987.

KUTLUOĞLU, M.H., *The Egyptian Question (1831-1841)*, Eren Press, İstanbul, 1998.

KÜTÜKOĞLU, M.S., *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri 1580-1838 Vol.I.*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul 1974.

----- *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri 1838-1850 V.II.* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1976.

PINAR, H., “Mehmed Ali Paşa İsyanı ve Metternich’in Osmanlı Siyaseti”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol. 11, No. 2, Eskişehir 2011, pp. 157-178.

PURYEAR, V.J., *International Economics and Diplomacy in the Near East 1834-1853*, Stanford University Press, United States of America 1969.

RODKEY, F.S., “Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-41”, *The Journal of Modern History*, V. 1, N. 4, December 1929.

WEBSTER, S.C., *The Foreign Policy of Palmerston: 1830-1841*, V. I, London 1951.

Taşlama, Hiciv, Rap

Elif Kuyumcu*

ORCID -0000-0003-1638-462X

Öz

Edebiyatımızın (özellikle Âşık edebiyatımızın) nazım türlerinden biri olan taşlamalar; bireyin, toplumun, kurumların aksayan yönlerini eleştirmek için yazılan şiirlerdir. Gerek sosyal gerekse de siyasi olaylar ve kişiler arası tartışmaların etkisiyle meydana gelmiş hiciv örneklerine ilk olarak XIV. ve XV. yüzyıllar arasında rastlanırken XVII. yüzyılda ise hiciv edebiyatının doruğa çıktığı görülür. Buna XXI. yüzyılda Türk rap sanatını da dâhil edebiliriz. Türkçe rap olarak adlandırılan ve ülkemizde de günümüzde zengin bir kültürel unsur halini alan ürünlerin temeli ise Türkiye’de değil Almanya’da yaşayan Türkler tarafından atılmıştır. Türk edebiyatının her döneminde eleştiri şiirlerine yer verilmiştir. Edebiyatımızda eleştiri şiirlerini “taşlama, hiciv, rap” olarak üç ana başlıkta toplamak mümkündür. Bu üç eleştiri şiiri bulunduğu zaman ve edebi anlayışlara göre farklılıklar barındırır da değindiği konular ve duygu dünyası itibarıyla büyük bir benzerlik göstermektedir. Özellikle günümüzün taşlama ve hicivleri olarak tanımladığımız rap şarkıları bir bakıma taşlamaların ve hicivlerin devamı niteliği de taşımaktadır. Makalede bu benzerliklere özellikle dikkat çekilmiş ve bu konuya çeşitli örneklerle açıklık getirilmeye çalışılmış bununla birlikte XXI. yüzyılda Türk edebiyatında yaşamış şairlerin de (rap sanatçılarının da) şiirleri taranmış, örneklem yöntemi kullanılarak günümüzde en sık işlenen konular başlıklar altında toplanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hiciv, rap, taşlama, eleştiri şiiri, satirik şiir

Gönderme Tarihi: 30/10/2020

Kabul Tarihi:29/12/2020

*Doktora Öğrencisi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye, elif-kuyumcu@hotmail.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

KUYUMCU, E., “Taşlama, Hiciv Rap”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2662-2698.

Lampoon, Satire, Rap

Elif Kuyumcu*

ORCID -0000-0003-1638-462X

Abstract

Lampoon, one of the poem types of minstrel literature; poetry is written to criticize the fragile aspects of the individual, society, and institutions. The first satiric examples written under the influence of both social and political developments, and individual conflicts have origins in the didactic works of 14th and 15th centuries. Especially after 16th century there was a certain increase in the number of writers and satires. 17th century is widely accepted as the era of most unique authors. We can also include Turkish rap art in the 21st century. The foundation of the products that called rap in Turkish nowadays which acquired a place in our country with its own specifics and become a rich cultural element was laid by Turks living in Germany, not in Turkey. Critical poems have always been included in Turkish literature. Rap music genre is one of them. In our literature, it is possible to group criticism poems under three main headings as "lampoon, satire, rap" Although these three criticism poems differ according to literary understandings they show great similarities as a result of the issues they address and the world of emotions. Especially rap songs that we define as today's lampoon and satires are a continuation of the lampoon and satires in a way. The article drew particular attention to these similarities and tried to clarify this issue with various examples. XXI. The poems of poets (including rap artists) who lived in Turkish literature in the 21st century were scanned and the most frequently discussed topics today were collected under headings by sampling method.

Keywords: lampoon, rap, burlesque, critical poetry, satirical poetry

Received Date: 30/10/2020

Accepted Date: 29/12/2020

* *PhD student, Istanbul Aydın University, Faculty of Social Sciences, Department of Turkish language and literature, Istanbul, Turkey, elif-kuyumcu@hotmail.com*

You can refer to this article as follows:

KUYUMCU, E., "Lampoon, Satire, Rap", *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2662-2698.

Сатира, Рэп

Резюме

Сатира - один из стихотворных жанров нашей литературы (особенно литературы Ашик); Это стихи, написанные для критики несостоятельных сторон личности, общества и институтов. Примеры сатиры, имевшей влияние как на социальные, так и на политические события и межличностные дискуссии, были первыми в XIV веке. и XV. Несмотря на то, что сатира встречается на протяжении веков, заметно что этот жанр достиг своего пика в XVII веке. Основа продуктов, называемых турецким рэпом, которые сегодня являются богатым культурным элементом в нашей стране, была заложена турками, живущими в Германии, а не в Турции. Стихи критики использовались во все периоды турецкой литературы. В нашей литературе стихи критики можно разделить на 3 : «ташлама, сатира, рэп». Хотя эти три имеют различия в зависимости от времени и литературных идей, темы, которые он затрагивает, и мир эмоций , но так же имеют большое сходство. Особое внимание было уделено этим сходствам в статье и разнообразию этой темы стихи поэтов (рэп-исполнителей), которые жили в турецкой литературе в XXI веке.

Ключевые слова: сатира, рэп, «ташлама», сатирическая поэзия

Получено: 30/10/2020

Принято: 29/12/2020

Giriş

Eleştiri bir kişinin, eserin veya herhangi bir şeyin objektif olarak değerlendirilmesidir. Bu değerlendirme olumlu ve olumsuz şekilde gerçekleşebilir. Edebi anlamda yapılan eleştirilere tenkit, muaheze gibi isimler verilebilir. Batı'da yaygın olan satirik şiirler Türk edebiyatını da Tanzimat ile birlikte etkisi altına almıştır. Tanzimat ve Tanzimat sonrası şairler şiirlerinde sıkça eleştiriye başvurmuştur. Tanzimat döneminde geride kalmış Osmanlı toplumu, yöneticileri ve bu yöneticilerin kararları ile birlikte Servet-i Fünun döneminde eski - yeni çatışması, kafiye ve çeşitli edebi unsurların tartışılması, Milli edebiyat döneminde yine eskiye, milli olana dönüşün haklılığının ispatlanması, Milli Mücadele döneminde yabancılara teslim olmak yerine Anadolu'da birleşmenin sağlanmasına yönelik eserler verilmesi ve nihayetinde Cumhuriyet döneminde Cumhuriyet'in gerekliliği, milli egemenlik şartının ispatlanmaya çalışılması edebiyatımızın her döneminde, her yeniliğinde aktif olarak eleştiriye başvurulduğunun kanıtıdır.

Batı etkisinde gelişen Türk edebiyatı içinde eleştiri Batılı bir mahiyet taşımaya başlasa da Türk edebiyatının hemen her döneminde farklı şekillerde eleştiri yaşatılmıştır. Çağına göre bu eleştiriler kimi zaman pendname (nasihat) kimi zaman hicviye (yergi) olarak karşımıza çıkar. Şairin tutumuna göre şekil alan eski edebiyata ait edebi türler, halk edebiyatı sahasında da taşlamalar, kargışlar, şathiyeler olarak karşımıza çıkar. Elbette Türk edebiyat tarihinde eleştirel şiir ve yazının tarihi çok daha eskilere dayanmaktadır. Göktürk abidelerinde yer alan bazı sözler bize tenkitin geçmişinin Türk edebiyatındaki yerini açıkça gösterir. Kül Tigin abidesi güney yüzünde milletine öğüt veren imajın altında Çinlilerin ne kadar tehlikeli ve sahtekâr olduklarını söyleyen, onların ipek kumaşlarına tatlı sözlerine kanılmaması gerektiğini anlatan ifadeler bize bunu kanıtlamaktadır: “Altun kümüş işgiti kutay bungsuz ança birür. Tabgaç budun sabu süçig agısı yımşak ermiş. Süçig sabın yımşak agın arıp irak budunug ança yagutır ermiş. Yaguru kondukda kisre anyıg bilig anda öyür ermiş.”¹ Kül Tigin abidesinde öz eleştiri niteliği taşıyan satırlar da dikkat çekmektedir: “Türk budun tokurkak sen. Açsık tosık ömez sen. Bir todsar açsık ömez sen. Antagingın üçün igidmiş

¹ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2010, s. 10.

kaganın sabın almatın yir sayu bardıg. Kop anda alkıntıg, arıltıg.” ifadelerinde Türk milleti tokluğun kıymetini bilmemek, açlığı düşünmemek ve kendilerini besleyen² kağanlarının sözlerini dinlemedikleri için mahvolup yok edilmiş olmaları ile eleştiriliyor.

Eleştiri kimi zaman Orhun abidelerinde olduğu gibi nasihat perdesi ardında gizlenmektedir. Bu olumsuz eleştiriye zarifçe yapmanın bir yoludur. Nasihat yolu dışında latife (güzel yollu şaka) de eleştiri metinlerini yumuşatan bir üsluba vesile olur. Sert söyleyişin derecesi arttırıldığıdaysa tehzil (alay etme), kinaye (üstü kapalı söyleme), zemm (kınama), tariz (iğneleme), tezyif (küçümseme), şetm ve kadh (sövme, küfür etme) yöntemleri sıkça kullanılmakla birlikte; anlamı gizlemek ve gerekli durumlarda kendini savunabilecek fırsatı bulmak için de, tevriye (iki anlamlılık), tezat (karşıtlıklarla ifade), teşbih (benzetme), istiare (tek unsurlu benzetme), telmih (hatırlatma), iktibas (ayet veya hadis alıntılama), irad-ı mesel (atasözü veya hikmetli sözleri alıntılama), istifham (soru sorma), tecahül-i arif (bilmezden gelme), mübalağa (abartma), te'kidü'z-zem bima yüşbihü'l medh (över gibi görünüp yerme) gibi edebi sanatlardan bolca istifade ederler.

İslamiyet öncesi Türklerden İslamiyet sonrasına, Doğu etkisinden Batı etkisine kadar pek çok zamanda etkili olmuş eleştirel metinler ve sözler günümüzde de “rap” adı altında benzerliklerle devam ettirilmektedir. Bugünün hiciv ve taşlamaları olarak nitelendirebileceğimiz rap, kültürel olarak Amerika’da Afrika kökenlilerin hayat sürdüğü kenar mahallelerde doğmuş, kısa zaman içinde tüm dünyanın benimsediği protesto şarkıları haline gelmiştir. Dolayısıyla diyebiliriz ki eski zamanlardan beri halk içinde doğan, halkın içinde yaşayan taşlamalar bir yandan kendine has olarak devam ederken bir yandan medreselilerin başvurduğu Arap edebiyatı kaynaklı hicviyeler olarak devam etmiş, Tanzimat’la birlikte satirik şiir anlayışı çerçevesinde batılı konulara eğilmiş ve günümüzde de 1970’li yıllarda Amerika’da doğan rap ile karakterini sürdürmeye devam etmiştir. Medreseli aydınların oluşturduğu Divan edebiyatı içinde yer alan hicviyeler taşlamalara göre daha anlaşılması güç, yabancı kelimeler içeren metinlerdir. Büyük tesadüf ki rap metinleri de yabancı kelimelerle ve hızlı söylenmeleri ile çoğu zaman anlaşılamayacak durumdadır.

Taşlama, hiciv ve rap arasındaki en önemli şey benzerlikleridir. En önemli farkları ise oluşturulduğu çevreler, etkilendikleri kültürlerdir. Bu kültürel farklılık, aynı yerden

² M. Ergin, *a.g.e.*, s. 4-6.

doğmayış onların benzerliklerine gölge düşürebilecek cinsten değildir. Bu üç farklı eleştiri çeşidinin ortak yönlerini ele almadan önce onların gelişimlerine kısaca bakmak faydalı olacaktır.

1. Taşlama

“Taşlama: Hiciv, kara mizah, yergi. Kişilerin kurum ve kuruluşların, toplumun aksayan yönlerini, kusurlarını yahut gülünç yönlerini, kusurlarını, çarpıklıklarını yahut gülünç taraflarını alaylı bir dille ele alan, eleştiren şiire verilen ad”³ taşlamalar genel itibarıyla kişiler, toplum, felek, doğa ve hayvanlarla ilgilidir. Taşlama kültüründe en dikkat çekici özellik adına yarışır biçimde şairlerin birbirlerini karşılıklı olarak adeta taşlamalarıdır.

Koşma nazım şeklinin bir türü olan taşlamaların güzel örneklerini veren Kazak Abdal, Kaygusuz Abdal, Dertli, Dadaloğlu, Ruhsatî, Seyrânî, Âşık Veysel gibi halk şairleri bu türde etkili olan isimlerdir. Bu şairleri taşlama şairi olmaya iten yahut bu şairlerin taşlamaya örnek sayılabilecek eserler vermelerinin ortak sebeplerini düşününce, gerek 19. yüzyılda yaşayan Seyrani'nin fakir bir hayat sürdürdüğünü gerek gurbet hayatı etkisiyle kendisine Dertli mahlasını seçen Şair İbrahim'in intihara meylini, gerekse çiçek hastalığı yüzünden henüz küçük yaşlardayken görme yetisini kaybeden Âşık Veysel'in dünyaya gelen oğlunu da kaybettiğini göz ardı edemeyiz.

Şairler, ozanlar kalbinde derin sancılar taşıyan insanlardır. Bu nedenle onların kendilerini ifade etme arzusu sıradan insanlardan çok daha tutkulu bir hal alıp eserlerini oluşturmalarına yardımcı olur. Şairlerin kalbindeki aşk sızısı, düşüncelerindeki incelik onları şair yapmaktadır. Öyle ki hayatlarındaki sürekli olumsuzluk, ruhlarındaki travmatik yaralar ise onları taşlama şairi yapan en önemli sebeptir. Bu şairlerin dikkat çeken bir diğer özellikleri ise korkusuz oluşlarıdır. Kimi zaman devlet düzenini, devlet büyüklerini kimi zaman aile üyelerini, yakın çevrelerini kimi zaman ise kaderi, talihi, feleği taşlamaları Allah'a isyana kadar gidebilmektedir.

Halkın içinden gelen taşlama âşıkları yine halkın içinde yaşadıkları durumu halkın hisleriyle, halkın diliyle, halkın sanat anlayışı ile ortaya çıkardıklarından şiirleri halkça kabul edilir, köylerde, meydanlarda, kahvehanelerde söylenir. Diyebiliriz ki taşlama âşıklarının eserleri halka felsefi bir boyut kazandırmakla birlikte insanları

³ Doğan Kaya, *Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2014, s. 754.

düşünmeye, idrak etmeye, eleştirmeye hatta isyan etmeye itebilir. Bu nedenle tehlikeli şiirler içinde ele alınabilirler.

16. yüzyılda görülmeye başlanan taşlamalar Osmanlı Devleti'nin gücü sebebiyle ilerleme göstermemekle birlikte 17. yüzyıl duraklama dönemi, 18. yüzyıl gerileme dönemlerinde devlet baskısının da etkisiyle taşlama türünde çok örnek görülmemektedir. 19. yüzyıla geldiğimizde ise Osmanlı Devleti içindeki Tanzimat Fermanı, Avrupa'da Osmanlı'yı etkileyen Fransız İhtilali; eleştirinin, hak arayışının, haksızlığı dile getirişin dolayısıyla taşlamaların önünü açtığından bu yüzyılda taşlamaların sayısında artış görülmüştür. İlerleyen süreçte Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla devlet yönetiminde meydana gelen bu büyük özgürlükçü değişiklik, çok partili hayatın başlaması taşlamaların siyasete daha da müdahil olmalarına kapı açmıştır. Bu süreçte hiciv şairlerinin de daha siyasi, hümanist ve özgürlükçü bir tutum sergilediklerini ifade edebiliriz.

2.Hiciv

“Hiciv (a.i): ed. Biriyle, şiir yoluyla alay etme, şiir yoluyla birini gülünç hale koyma, yerme (kelimenin aslı “hecv”dir).”⁴ Y. Poyraz'a göre de: Literatürümüze Arapçadan geçmiş olan hiciv [hicv veya hecv] kelimesi, köpeklerin ürkütülerek kaçırılması anlamına gelmekte olan hec kelimesinden türetilmiştir ve Arapçada küfür anlamına gelmektedir.⁵

Hicivler eleştiri konulu kasidelerdir. Genellikle beyitlerle, aruz ölçüsüyle yazılan bu şiirler Divan edebiyatına aittir. Hezliyyât, hevaiyyât ve letâif gibi eserler hiciv türü içinde değerlendirilebilir. Güldürü, boş gibi görünen sözler söyleme, kınama gibi farklı yöntemler kullanılan tüm bu türlerin ortak amacı eleştirmek dikkatleri bir noktaya çekmektir.

Nef'î, Azmizâde Hâletî, Figânî, Kubûrî-zâde Abdurrahman Rahmi, Ziya Paşa, Muallim Nâci gibi şairler hem sosyal hayatta hem siyasi hayatta hem de edebi dünyadaki değişiklik ve aksaklıklara dikkat çekebilen nadide şairlerdir. Bu şairlerin de eleştiri türüne yönelmelerindeki sebeplere bakacak olursak babası tarafından Erzurum'da terk edilmiş bir Nef'î, maddi açıdan zorluklar yaşamakla birlikte ülkesi dışına kaçmak zorunda kalan Ziya Paşa, hem evladını hem babasını kaybeden, uzun

⁴ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2008, s. 368.

⁵ Yakup Poyraz, “Bıçak Sirtında Yürümek: Hiciv Şiirleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 41, Mart-Nisan 2014 *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, Celalabad, Kırgızistan, 2014, s. 1.

yıllar kadılık müderrislik yaptığı halde görevinde azledilen Azmizâde Hâletî karşımıza çıkıverir. Anlaşılacağı üzere hiciv şairleri de taşlama şairleri gibi zor bir hayat yaşamış ancak medreselerde eğitim alma konusunda daha şanslı olmuşlardır. Genellikle üst düzey ailelerden gelip iyi eğitim almış olan bu şairlerin çeşitli sebeplerle maddi sıkıntılar çekmiş oldukları veya üst düzey insanlara kendilerini ispatlayıp terfi almaya çalışırken iftiraya, şikâyete kurban gittikleri görülür. Taşlama şairlerinde olduğu gibi büyük bir cesarete sahip olan heccavlar bazı zamanlar yergileri ve latifeleri ile padişahların takdirini kazanıp saray çevresinde önemli görev alırken bazen de dilleri sebebiyle kendi ecelleri olmuşlardır. Onlar kalemleri ile duygularını, isyanlarını, eleştirilerini yazarken aslında kendi kader defterlerinin sayfalarına akıllarının ispatı olan şiirlerini nakşetmişlerdir. Övgü aldıkları kadar azarlanmış, takdir edildikleri kadar dışlanmış, ödüllendirildikleri kadar da cezalandırılmışlardır ki bu ceza daha ziyade ölüm kararıyla sonuçlanmıştır.

Hiciv şairleri Divan edebiyatı geleneğine bağlı olduklarından Arapça, Farsça kelimelerle yoğurulmuş şiirleri halkın zevkinden uzak, medrese ve saray çevresinde şekillenmiş edebi eserlerdir. Taşlamalardaki hece vezni, dörtlükler ve halk zevkinin zıttı olarak heccavlar aruz vezni, beyitler ve medrese dili kullanmışlardır. Buna rağmen eserlerinin anlaşılmasının çok da zor olduğu söylenemez. Onlar eleştirilerinin tam adresine ulaşabilmesi için anlaşılır bir dil kullanmayı da gayet iyi başarabilmiştir. Anlamı örtüp gizlemek istediklerindeyse edebi sanatların yardımıyla şiirlerini adeta bir bilmeceye, bir akıl oyununa çevirmişlerdir.

Hiciv şairlerinin de taşlama şairleri gibi darlık içinde geçen hayatlarının yanında ölüm korkularının olması hiciv tarzı eserlerini genelde divanlarının içine almamalarıyla sonuçlanmıştır. Onlar hiciv şiirlerini içeren müstakil eserleri daha fazla tercih etmişlerdir. Ayrıca Divan edebiyatında bir gelenek olan mahlas kullanmak da bu şairler için zaman zaman bir perde görevi görmüştür. Farklı şiir türlerinde farklı mahlaslar kullanan şairlere de rastlamaktayız. Bazı zamanlarda ise şairlerin büyüklerin tavsiyesi, aynı mahlası başkalarının da kullanması gibi sebeplerle mahlas değiştirdikleri de görülmektedir.

Divan edebiyatında 17. ve 18. yüzyıllarda şahsi meselelerin, üst düzey yöneticilerle yaşanan kişisel problemlerin daha fazla işlendiği görülürken 19. yüzyılda taşlamalarda olduğu gibi siyasi ve yönetsel farkındalık artmış ve şairler oklarını devlet

yöneticilerinden yönetim şekline kadar geniş bir çerçeveye yöneltmişlerdir. Özgürlük, hürriyet gibi konular eserlerde adeta bir mazmun haline gelmiştir.

3.Rap

“Rap, hip hop kültürünün müziğidir. Rap müziğin yanı sıra, rap müziğinin altyapılarını oluşturan DJ’lik, bu kültürün dansı breakdance, duvarlara şekiller ile yazılan yazı graffiti gibi hip hopun dört ana sanat faaliyeti vardır. Rap müziğin “rhythm and poem (ritim ve şiir ya da ritmik şiir) veya “rhythmic African poetry” (ritmik Afrika şiiri) tamlamalarının kısaltması olduğu görüşü yaygın olsa da aslında rap kelimesi, İngilizce sözlük anlamı olarak “ağır eleştiri” anlamına gelmektedir.

Rap müzik ilk olarak Almanya’da yaşayan Türkler arasında yayılmaya başlamıştır. Almanya’daki ABD askerlerinin çocukları tarafından gurbetçi Türk ailelerin çocuklarına tanıtılan rap müzik Türk gençler tarafından kısa sürede benimsenmiştir. Almanya’daki Türkler, 1990’lı yılların başından itibaren yöneldikleri rap müziğin ülkemize taşınmasında öncü olmuşlardır.

Makalemizde daha önce de belirttiğimiz gibi rap 1970’li yıllarda Amerika’da Afrika asıllıların yaşadığı ara sokaklarda doğmuştur. Belli bir dönem için Amerika’da siyahi olarak yaşamın zorlukları herkesçe bilinmektedir. Afrika kökenli insanlar uzun zaman ikinci sınıf insan muamelesi görmüşlerdir. Şüphesiz ki bu, isyanı dile getiren bir dans ve müzik kültürünün oluşumunda en temel etken olmuştur. Diğer müzik ve dans türlerine göre daha sert, güçlü, tepkili ve eleştirel yapıya sahip olan rap ve breakdance ezilen toplumun katarsis yaşayabildiği merkezler haline gelmiştir. Bu düşünceyi destekleyen diğer bir adım ise rap müziğinin yayıldığı yerlerde göçmenlerin yaygın olmasıdır. Her zaman için vatanından, milletinden ayrı olmak insanların dışlanacakları, ezilecekleri veya küçümsenecekleri ortamlara maruz kalmasının önünü açar. Almanya’da yaşayan Türkler bunun bir örneğidir. Zamanla kendilerini ait hissedecekleri ortamlar yok olmaya başlayınca gençlerin içinde oluşan kızgınlık, eleştirme isteği, öfke gibi duygular onların sanatlarında açığa çıkmaya başlar. Bu gençler kendilerini rahatça ifade edip herkesi eleştirebildikleri rap kültürünü tanıyıp geliştirmeye başlarlar. Kısa zaman içinde de ana dillerinde eserler verip bu müzik ve dans türünün Türkiye’de de tanınmasını, gelişmesini sağlarlar.

Tüm bu isyanı dile getiren sanat hareketleri adeta bir okul niteliği taşır. Belirli bir öğretisi, bu öğretiyi dile getirecek yöntemleri, sanatları ve kendilerine yol gösterecek hocaları olur, gruplaşmalar başlar. Çok geniş çerçeveden yaklaşacak olursak Divan edebiyatı olarak bakacağımız hip hop, hicviyeleri olan ‘rap’lerini vermeye başlar. Bu

şarkılarda geçen can alıcı sözler yahut rap şairlerinin mahlasları ise duvarlara yazılmaya başlandığı vakit hip hop kültürünün hat sanatı kabul edebileceğimiz grafitiler de görülmeye başlanır. Gençlerin polislerden, bekçilerden kaçarak duvarlara yazdıkları girift yazılar aslında onların başkaldırılarıdır. Rapler pek çok özelliği ile hicivlere benzediği gibi taşlamalarla olan benzerliği de göz ardı edilemez. Taşlamaların en güçlü örneklerinin Alevî-Bektaşî dergahlarında verilmeye başlandığı bilinir. Alevîlik kültürü de kimi zaman zorluklara, dışlamalara göğüs germek zorunda kalmıştır. Yine eleştirme isteği bu ezilişle beslenir ve ciddi isyanlara kapı açar. Alevî dergahlarındaki semah dans özelliklerine sahip bir ayindir, duyguların dışavurumudur. Kendi eksenini etrafında veya yuvarlak oluşturup beraberce dönmek bu ritüelin en önemli hareketidir. Yine breakdance da dansçıların çeşitli döner figürlerle kendilerini ifade ettikleri bir dans çeşididir. Bu kendi etrafında dönüşler benliği ispatlamayı temsil edebilecek hareketlerdir. Kendi varlıklarını ispat etmek isteyenler ise genel olarak toplumu kendisine “yabancı” görenler veya toplumca yabancılaştırılanlardır.

4.Rap Kültürünün Taşlama ve Hicivlerle Benzerlikleri

Taşlama, hiciv, rap üçlüsünün ortak noktalarının varlığı yadsınamayacak derecededir. Bu üç türün özelliklerine başlıklar halinde bakıp ortak noktalara değineceğiz.

A. Mahlas Kullanma

“Mahlas (a.i. hulus’dan): 1. halas olunacak, kurtulacak yer. 2. bir kimsenin ikinci adı. 3. eskiden şairlerin şiirlerinde kullandıkları ad.”⁶şekliyle tanımlanan mahlas, özellikle eleştirel şiirler yazan şairler için kelime anlamını tam olarak yansıtmaktadır. Eleştirel şiirler toplumda veya siyasi hayatta kolay kabul edilebilen, desteklenen şiirler değildir. Aksine bu şiirler oldukça eleştirilen, şairleri cezalandırılan şiirlerdir. Bu nedendir ki şairler kimliklerini gizlemede, kendilerini korumada mahlaslara sığınır.

Gerek Halk edebiyatı gerek Divan edebiyatımızda mahlas kullanmak oldukça yaygındır. Şair padişahlar, şair devlet adamları veya halk şairleri mahlas taşıma geleneğini yaşatmıştır. Kimi zaman kendilerine yakıştırdıkları kimi zaman büyüklerinin veya usta şair olarak gördüklerinin kendilerine yakıştırdıkları mahlasları tercih etmişlerdir. Şairlerin şiirlerindeki karakteristik özelliklerinin yansımaları ilk olarak mahlaslarında görmek mümkündür. Mahlas kullanmanın bir diğer amacı da dinleyici veya okuyucular üzerindeki intibahtır. Söz gelimi adalet bir padişah için önemli bir

⁶ F. Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 567.

özellik olmak zorundadır. Adalet kisvesini taşımak bir padişah için hem olmazsa olmaz hem de bir gurur kaynağıdır. Bu nedenledir ki II. Bayezid kendisine Adlî mahlasını seçmiştir. Yine Latifî, tezkiresinde “Kandî” mahlaslı şairlerden bahsederken, onların şekerli olduklarına da değinmiştir. Bilindiği üzere Nef’î önceleri zarara mensup anlamına gelen Darrî mahlasını kullanırken Gelibolulu Âli’nin tavsiyesi üzerine yarara mensup anlamına gelen Nef’î mahlasını kullanmaya başlamıştır. Nef’î mahlasını faydaya dayandırsa bile hicvettiklerine verdiği zarar onun ilk mahlasını seçmesindeki kararın doğruluğunu gösteriyor.

Divan edebiyatından daha sonralara gittiğimizde Tanzimat ve Servetifünun dönemlerinde de bu geleneğin tam anlamıyla bitmediğini şairlerin şiirlerinde kendi isimlerini mahlas gibi kullandıklarını görmekteyiz. Muallim Nâci şiirlerinde kendi ismi olan Nâci’yi bir mahlas gibi söylerken Abdülhak Hâmit Tarhan, Hâmit’i; Recâizâde Mahmut Ekrem ise Ekrem’i şiirlerinde mahlas olarak kullanmıştır.

Rap dünyasında da gençlerin kullandıkları ‘nick name’ler onların edebi anlamdaki mahlaslarıdır. Bu mahlasların ortaya çıkışı bazen rakiplerin yakıştırmaları ile olmuş bazen de karar değişikliklerinin ardından bilinçli bir şekilde tercih edilmiştir. Yine de bu isimlere bakıldığında bir meydan okuma, güçlü olduğunu hissettirme tevriye sanatına elverişli olma gibi hususlar Divan edebiyatındaki mahlaslarla benzerlikleri bakımından dikkat çekmektedir. Türk rap dünyasına baktığımızda karşımıza çıkan bazı mahlaslar: Ceza, Sansar Salvo (sansar yaylım ateşi), Şehinşah (şahların şahı), Allâme (derin bilgi sahibi), Piton, Şanışer (kötülüğün şanı), Lâ Edri (yazarı bilinmeyen anonim), Tankurt Manas, Dilkeş Kardar (gönülleri çeken, işi elinde tutabilen), Hayki (haykırışın kısaltması), Ezhel (gafil) Grogi (İngilizce kökenli bir boks terimi. Sarsılmasına rağmen ayakta durabilen boksör), Kolera, Garez, Sultana...

Nef’î’ye Gelibolulu Âli’nin takma ad vermesi gibi⁷ Hayki adlı rap sanatçısı da başka bir meslektaşına Kraliçe takma adını vererek Kraliçe Yas olmasını sağlamıştır. Belâ takma adına sahip rap sanatçısı ise meslektaşı Ceza’ya en yakın olan adı seçmeye çalışmıştır. Genel olarak tüm bu mahlas detaylarına baktığımızda bazı gençlerin ise kendi isimlerinin kısaltılmış şekillerini veya tamamını kullandıklarını görürüz. Fero (Ferhat), Savaş, Ayben, Çağrı, Ramiz, Ulaş, Yener...

Şairlerin mahlaslarının söz sanatlarına ve anlam oyunlarına açık olması şiirlerini daha dikkat çekici yapmakla kalmayıp gerekli zamanlarda işin içinde sıyrılmalarını da

⁷ Metin Akkuş, *Nef’î ve Sihâm-ı Kazâ*, Akçağ, Yayınları, Ankara 1998, s. 567.

kolaylaştırır. Âşık Dertli'nin “Şeytan bunun neresinde?” diye sorup sazın günahla ilgisinin bulunmadığını dile getirmeye çalıştığı taşlamasında mahlasını tevriye sanatına uygun kullanmıştır.

“Dertli gibi sarıksızdır
Ayağı da çarıksızdır
Boynuzu yok kuyruksuzdur
Şeytan bunun neresinde”⁸

Âşık Dertli'nin kendi mahlasını şiirinde kullanışı gibi Ceza takma adlı Bilgin Özçalkan da kendi mahlasını çift manaya gelecek şekilde kullanmıştır. Hatta çok iğneleyici eleştiriler yapması sebebiyle diğer rap sanatçılarından kendisine “Ceza'mız geldi.” demeleri üzerine bu mahlası seçtiği söylenir.

“Üstüme iyilik sağlık a dostlar
Ceza rap yapar çok kötü toslar

...

Az konuşana kurdele takacaklar
Kara tahtaya da Ceza yazacaklar.”⁹

B. Aile Hayatı, Sosyal Çevre ve Ekonomik Durum

Norm Ender'in çalkantılı bir okul hayatı olmuş, eğitimini yarım bırakmıştır. Killa Hakan rap sözleri yazmaya devam ettiği bir cezaevi deneyimi olan, Almanya'da yaşayan rap şarkıcısıdır. Ezhel ise gelenek ışığında evrenseli hedefleyen, pek çok müzik aleti çalabilen müzik eğitimi bakımından oldukça donanımlı biridir. Ben Fero yine Almanya doğumlu bir Türk'tür. Ceza'nın rap dünyasından önceki mesleği ise elektrik teknisyenliğidir. Bir savcı çocuğu olan Şehinşah büyük bir disiplin altında, katı kurallarla büyüyüp annesinin ve babasının ayrılığında sonra daha farklı bir yola girdiğini, lisede birkaç kez sınıfta kalıp okuldan atıldığını ayrıca kendisinin de boşandığını söyleyen bir rapçidir.

Genellikle acılı bir hayat, travmatik hadiseler, cezaevi deneyimleri, başarısız bir okul hayatı, yabancı olarak yaşadıkları ülke dışı sınırlar, aile içi çatışmalar bu gençlerin çoğunun yaşadığı hayat çizgisini gösteriyor. Öyle ki insanların yaşadığı bu gibi durumlar onları protest şarkılara serseri (!) bir hayata itebilir. Sanatlarındaki ağır eleştiri

⁸ Esmâ Şimşek, “Kadı İmgesinin Edebiyatımızda Yansımaları ve Sıdkî Baba'nın Kadı Destanı Örneği”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 14(16), 2018, s. 33.

⁹ <https://www.muzikdefterim.com/ceza/yerli-plaka-sarki-sozu-1634>, (12.12.2020).

ve kızgınlık ise elbette ki onların hayatlarını oluşturan şartların etkisini yansıtmaktadır. Bazı gençler ise iyi eğitim almış üst düzey ailelerden çıksa bile yaşadıkları disiplinli ve aile içi anlaşmazlıkların olduğu hayatı eleştirme gayesiyle rap müziğe yönelmişlerdir. Bu gençlerin ilk karşı çıkışları giydikleri bol kıyafetler, hızlı bir şekilde söyledikleri şarkılarla ailelerine veya çevrelerine olmuştur. Pek çoğu şarkılarındaki ağır siyasi eleştiriler veya gençlere kötü örnek teşkil ettiği söylenen sözler sebebiyle cezaevine girmiş veya bir yargılama süreci yaşamışlardır. Bu durum hiciv ve taşlama şairlerinin sık sık başına gelen bir durumdur. Nitekim Divan edebiyatı dönemi hiciv şairlerinden Tanzimat dönemi hiciv şairlerine kadar pek çok sanatçının yazdığı şiirlerdeki ağır siyasi eleştiriler onların azledilmelerinde, sürgün edilmelerinde veya istedikleri göreve atanamamalarında birinci sebep olagelmıştır.

Sihâm-ı Kazâ adlı hiciv eseriyle dikkatleri çeken Nef'î'nin eleştiri oklarının ilk kurbanı ise “belâ-yı siyâh” diye tanımladığı babasıdır. Nef'î Kırım Hanı'nın nedimi olan babasına yazdığı;

“Sa'âdet ile nedîm olalı peder Hâne

Ne mercüme görür oldu gözüm ne tarhâne”¹⁰ mısraları aile ilişkilerinin ne denli zayıf olduğunu anlayabiliyoruz. Babasının evi terk etmesiyle yoksulluk içinde olduklarını anlatırken babasının bolluk içinde olduğunu da şu beyitle dile getirmiştir:

“Benüm züğürtlük ile ellerüm taş altında
Muzahrefâtun o dürr ü güher satar Hân'a.”¹¹

Genç rapçilerden Heijan ve Muti de “Yansın Geceler” adlı raplerinde;

“Viskisi, votkası, kapuçino tayfası
Şekiller Dubai, sabah otel odası

Ve batmıyor Baba Bank, bitmiyor havası

Biz gibi garibana demli çay ablası” sözleri ve bu sözlere ek olarak söyledikleri;

“Yediği hep aynı hamburger, patatesi

Araba lazım Florya'da galerisi

Babası mühendis, oğlu kız delisi

İnşaatta mala vurur bizim gibi amelesi”¹²

Dörtlükleri de Nef'î gibi ekonomik durum ile babayı bağdaştırır. Babalarına doğrudan saldırıya geçmeden önce maddi durumu iyi olan ve babasına güvenerek

¹⁰ M. Akkuş, *a.g.e.*, s.145.

¹¹ M. Akkuş, *a.g.e.*, s. 146.

¹² <https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Heijan-yansn-geceler-lyrics>, (17.09.2020).

yaşayan gençleri eleştirip bu eleştiri üzerinden kendi babalarının sosyal durumlarını ve de bu sosyal durumun kendileri üzerindeki olumsuz etkiyi dile getirmişlerdir. Özellikle Nef'î'nin “Benim züğürtlükle ellerim taş altında” mısrası ile bu iki gencin “İnşaatta mala vurur bizim gibi amelesi” dizesinin benzerliği ilgi çekicidir.

Stabil mahlaslı rapçinin “O” adlı şarkısında geçen:

“Hey, len biz aynı değiliz

Bak hayata baktığım pencereleri aklın almaz

Mutlu aile tabloları da kaderimde yazmaz

Anam babam yan yanadır cenazemiz varsa.”¹³ dizeleri babası yüzünden mercimekle tarhanayı bile göremeyen Nef'î'nin duygularına hâkim olduğunu kimse inkâr edemeyecektir.

Jagged (Ceg) mahlaslı rapçinin kendisine alkol kullanmamasını tavsiye eden alkolik babasına yazdığı sözler de onun babasının karşısında olduğunu açıkça gösterir:

“... ”

Ve bana içki içme derdi alkolik babam

Bence bu ironi her bi' boktan daha komik

O bana alkol bütün kötülüklerin anası derdi

Maddede babası olmalı ve şimdi kafası geldi...”¹⁴

Gerek rap dünyasında gerekse eski tarihlerde yazılmış hiciv örneklerinde ailenin kopukluğu, ilgisizliği ve aile fertleri yüzünden yaşanan şanssız durumlar önemli bir yer zapteder. Çoğu kültürde olduğu gibi bizim kültürümüzde de ailenin ekonomik kaynağı baba olarak görülür. İlgisiz ve ailesini parasız bırakan bir babanın, anne babanın ayrı hayatlar sürdüğü bir yaşamın çocukları eleştiriye yönlendirdiği gerçeğini çıkarabiliriz.

B.a. Allah'a Feleğe İsyân

Eleştiri bazı zamanlar dozunu aşarak Allah'a isyana kadar gidebilmektedir. Allah'a isyan etmenin daha imgesel yolu sayılabilecek olan feleğe isyan da taşlama, hiciv ve raplerde oldukça fazla kullanılır. Feleğe isyan elbette saygı ve korku tesiriyle Allah'a dolaylı olarak isyan etmektir. Bizim şiirlerimizde, halk deyişlerimizde yaşayan feleğe isyan durumuna bazı taşlama ve raplerle örnek vermeye çalışacağız.

¹³ <https://genius.com/Stabil-o-lyrics>, (12.12.2020).

¹⁴ <https://genius.com/Ceg-skimde-degil-lyrics>, (12.12.2020).

“İnsanların feleği sorumlu tutmalarında en büyük neden Tanrı korkusudur. Âşıklar da Tanrı’dan korktukları için Tanrı’ya olan sitemlerini, eleştirilerini feleğe yüklerler.

Ya ben sana ne ittim idi
Bana hançer soktun felek
Eli güldürdün oynattım
Bana hain baktım felek”¹⁵

Söz konusu taşlamada feleğe bir şahsiyet yüklendiği görülmektedir. Felekle bir insanmışçasına konuşulup hesap sorulmaktadır. Suçsuz insanlara hançer saplayan, talihsiz şaire haince bakan felek elbette acımasızdır. Kolera adlı rap sanatçısının felek tanımını geçmişten beri gelen feleğe suç bulma durumunun tamamen bir devamı niteliğinde olmakla birlikte örnekteki taşlamayla benzerliği dikkat çekicidir:

“...
Ört üstümü mermer baki
Göm büsbütün her şeyim hayali
Geciktirme vaktim bu ikindi. Checkmate (şah mat)
Kahpe felek için acı üretmek
Ne bilirsin sen nedir üşümek, titremek?
İsteğin acılara tuz biber ekmek demek
Kolo deneyimli denek...”¹⁶

Kolera bu rap sözlerinde ölümün müsebbibi addettiği feleğe geç kalmamasını söylüyor. Ona göre feleğin yegâne görevi acı üretmekken asla üşümek, titremek gibi zor durumları deneyimlememiş olmaktır. Feleğin başına kötü bir şey gelmez. Bu nedenle insan halinden anlamaz. Her insan felek için denekken Kolera kendisi için “deneyimli denek” diyerek feleğin kendisine yaptığı işkencelerin hesapsızlığını dile getiriyor.

Namık Kemal’in;

“Değildir şîr-i der- zencire töhmet acz-i akdâmi
Felekte baht utansın bî-nasîb erbâb-ı himmetten”¹⁷ dediği Hürriyet Kasidesi’ne baktığımızda yine aynı şeyi görürüz. Tanzimat dönemine ait bu şiirde hiciv geleneğini şeklen Divan edebiyatına uygun devam ettiren Namık Kemal, muhtevayı her ne kadar

¹⁵ Bülent Arı, “Aşık Şiirinde Toplumsal Eleştiri”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32(12), 2015, s. 271.

¹⁶ <https://genius.com/Sagopa-kajmer-and-kolera-kolaysa-anlat-lyrics>, (12.12.2020).

¹⁷ Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri 1*, Dergah Yayınları, İstanbul 2009, s. 54.

değiştirse de feleğin haklıya hakkını teslim etmeyişiinden bahsetmekten kendisini alamaz.

Âşık Veysel'in taşlamasında da Allah'a hesap sorma dertli olanları görmeyip haksızlara izin vermesi eleştirilir.

“Bu âlemi gören sensin
Yok gözünde perde senin
Haksıza yol veren sensin
Yok mu bunda suçun senin.”¹⁸

Sagopa Kajmer'in rap sözlerinde Aşık Veysel'in Tanrı'ya hesap sorduğu ruh halinin yaşandığı görülmektedir ancak kendisi isyan ettiğinin de farkındadır:

“Hekim hekimden çare bulurdu
Ama yaprak ekimden nasıl kurtulurdu?
Derdi veren derdin çözümünü unuttur mu hiç?
İsyanın ağızdan çıkmadan yakala ve boğ...”¹⁹

“Âşık şiiri biçimci, korkutucu bir Tanrı imajı yerine insancıl, sevilen bir Tanrı imajının yanındadır. Dolayısıyla zalim, korkulan Tanrı'yı ya da Tanrı'yı bu şekilde gösterenleri eleştirmektedir:

Bir iken bin ettin kendi adını
Görmedim sen gibi iş üstadını
Yaşardırın, kurutursun odunu
Sen bahçıvan mısın, ormancı mısın?”²⁰

Azmî mahlaslı aşığın söylediği bu şiir Allah ile dalga geçiyor gibi görünse de aslında insanların zihnindeki korkunç Allah figüründen başka bir Allah anlayışına sahip olduğunu bildiriyor. Yine Ceg mahlaslı rap sanatçısının Tanrı adlı şarkısında bu çizgide sözler vardır. O da Allah'ı arar bulamaz. Allah Ceg'in rap sözlerinde de dünyada yaşayan sıradan biri imajındadır ve aslında yoktur. Ancak özünde Tanrı şairin içindedir. Sonunda onu bulmuştur. Her iki şiir farklı geleneklere ait olsalar da sıradan insanların kimliğinde Tanrı'yı ararlar. Elbette insan kimliğinde bir Tanrı bulamazlar. Tanrı bahsedilenlerden farklıdır.

“Hep bi' tanrı aradım, hep bi' tanrı aradım
Ama bu dünyada bana göre birileri yok

¹⁸ B. Arı, a.g.m, s. 272.

¹⁹ <https://www.azlyrics.com/lyrics/sagopakajmer/meftun.html>, (12.12.2020).

²⁰ B. Arı, a.g.m., s. 272.

Hep bi' tanrı aradım, hep bi' tanrı aradım
Ama aradığım içimde artık biliyorum.”²¹

C. Hayvana Benzetme, Aşağılayıcı Sıfatlar Yakıştırma

Pek çok taşlama ve hiciv metninde hayvana benzetme, kötü hayvanlarla eleştirilenler arasında ilişki kurarak karşı tarafı küçülterek yerme amacı görülür. Özellikle yılan, domuz, eşek, köpek gibi hayvanlar zikredilerek karşıdaki kişinin şahsiyeti aşağı çekilir. Şeyhî'nin Harnâme adını taşıyan eseri toplum düzenini eleştirirken o düzende aksamalara sebep olanların Şeyhî tarafından eşek olarak görüldüklerini bize ispatlar. Aynı şekilde Gürcü Mehmet Paşa'ya köpek redifli bir hiciv yazan Nefî de aynı şekilde hareket etmektedir:

“Sen kadar düşman-ı devlet mi olur a hınzır
Ne durur saltanâtın sâhibi bilsem a köpek.”

Nefî köpek ve hınzır yakıştırmasından başka hakaret içeren sözcükler de sarf eder. Gürcü Paşa'ya Gürcü Ermenisi, domuz çobanı ve Türk çingenesi gibi ithamlarda da bulunur.

“Bâkî ise yem kelimesini; hem deniz hem de hayvan yemi olmak üzere iki anlamda kullandığı hicvindeki:

“Gözlerüm yaşını sûfî istemez yem kıldugum
Görmedüm bir böyle har ‘âlemdede yemden incinür.” beyti ile dünyada yemden incinen/yem istemeyen böyle bir eşek görmedim diyerek ham sofuyu eşeğe benzetmiş ve ağır bir üslup kullanmıştır.”²²

Hem Bâkî hem Nefî örneklerinde görüldüğü gibi hayvan benzetmeleriyle kişiliği aşağı çekme eleştiri şiirlerinde pek sık başvurulan bir yöntemdir. Aynı yöntem yeni dönem eleştiri şiirleri olan raplerde de kendisini gösterir:

“İcraate gelince fis
Bana her b.ku de ben deyince kız
Bana tek dediğin salam sosis
Ama senden olur helal domuz.”²³

Ezhel adlı rapçi burada kendisini eleştiren, boş konuşanlara yönelik olarak domuz benzetmesini yapmaktadır. Bu benzetmeyi ilginç kılan ise helallik tezatlığı içinde domuz teşbihi yapılmasıdır.

²¹ <https://genius.com/Ceg-tanr-lyrics>, (10.09.2020).

²² Y. Poyraz, a.g.m., s. 6.

²³ www.azlyrics.com, 2019. (12.12.2020).

“ ...

Beton ormanda hayvan olman normal

Tutsak gözaltların yine morlar

Yönetenler çağ dışı dinzorlar

Bu ormanda herkese göre rol var

Sustukça sıra sana gelecek

Aydın beyinleri bekliyor karanlık gelecek.”²⁴

Yukarıda yer alan “Susamam” adlı rap şarkısında Asil Slang ve Zen-G mahlaslı rapçilerin söylediği kısımdaki sözlerde İstanbul portresi çizilirken insanların betonlar içinde hayvanlaştığı söyleniyor. Genel olarak hayvan ismini kullanmayı yeterli bulmayıp yine zarar vermesiyle meşhur eski çağlarda yaşayan dinzor benzetmesini yöneticiler için kullanıyor. Ayrıca “Bu ormanda herkese göre rol var” derken eleştirmek istediklerinin bu İstanbul ormanında birer hayvan olduklarını sezdiriyor.

D. Toplumsal Düzendeki Bozukluk ve Devlet Düzeninde Aksaklık

İçinde yaşadığı topluma karşı duyarsız kalamayan, asi addedilmeyi göze alarak devlet dairelerindeki aksaklıkları dile getiren heccavlar, taşlama şairleri ve günümüz rapçileri cezalandırılmayı göze alan kişilerdir. Bu uğurda hapisten ölüme varan pek çok cezayı göz ününe almışlardır. Kimisi Nefî gibi devlet adamları ve padişahı kalemiyle sinirlendirip kendi kalemiyle ölüm fermanını çıkartıp yine kendi kalemiyle affını kazanabilirken kimisi bu uğurda canını vermiş, pek çoğu sürgün edilmiş, azledilmiştir. Günümüze bakacak olursak rap şarkıları söyleyen gençler bugünün yönetim sistemine uygun düşen cezaları almaktadır. Bu cezaların içinde elbette ölüm ve azledilme yoktur. Ancak mahkeme süreçleri ve kısa zamanlı hapis cezaları onlar için kaçınılmaz son olabilmektedir. Ceza alan, kendilerine dava açılan yahut uyarı alan rap sanatçılarının suç sebeplerine baktığımız zaman tabi ki yazdıkları sözleri görürüz. Onların cezalandırılma sebepleri üst düzey yöneticileri bilhassa ismen eleştirmek, vatan hainliği ve ülkeyi satmakla suçlamak kimi zaman da küfre varan sözler sarf etmektir. Bu sebeplerin dışında aykırı ve asi hayatlar yaşayan rapçilerin gençleri uyuşturucu maddeye özendirilen şarkı sözleri yazmaları da vardır. Her şekilde kalemlerinin sebep olduğu cezaları almaya devam ettikleri görülmektedir.

Devlet yöneticilerine küfre varan hakaretleri sebebiyle ölümüne ferman verilen Nefî dışında Ziya Paşa da Zafername adlı eserinde hicvettiği Ali Paşa tarafından

²⁴ spinlyrics.com, 201, (12.12.2020).

tutuklatılmıştır. 16. yy şairi olan Azmizâde Hâleti de getirildiği önemli görevlerden çeşitli sebeplerle azledilir. Göçebe Avşar boyuna üye olan Dadaloğlu iskân düzenini kabul etmeyerek bu durumu şiirleriyle yansıtınca asi ilan edilmiştir. Tüm düzen eleştirilerini toplumsal ve sosyal olarak iki başlıkta inceleyebiliriz. Sosyal hayatın bozukluğu konusunda insanların haksız kazançlarından rüşvet eğilimlerine, yalan söylemelerinden yalakalık yapmalarına, din adı altında yanlış yapmalarından hak etmedikleri yerlere yükselmelerine kadar pek çok konu hem Divan edebiyatı hem Halk edebiyatında işlenmiştir. Rap şarkılarında ise tüm bu konulara ek olarak çevre kirliliği, hayvan hakları gibi çağımızın sorunları olan konular da eklenmiştir. Günümüze yakın sayabileceğimiz Tanzimat döneminde de o çağın yeniliği sayılan hürriyet, eşitlik gibi konular işlenmiştir. Devlet düzenindeki aksaklıklar ele alındığında geçmişten günümüze hak etmeyi yükseğe taşıyan, halkı ile ilgilenmeyen devlet adamları ve yöneticilerden haksız cezalara karar kılan adalet sistemine kadar pek çok konu eleştirilmiştir.

D.a. Toplumsal Bozuklukları Eleştirme

D.a.1. Rüşvet, Haram Para, Haksız Kazanç

Rüşvet, sebepsiz zenginleşme, haksız kazanç gibi konular dış dünyadaki olumsuzlukları göz ardı edemeyen eleştirmen ruhlar için önemli konulardır. Bu nedenle eleştiri şiirlerinde sıkça bu konulara yer verilir.

Şeyhî, Harnâme adlı eserinde kendisine hediye edilen topraklara giderken yolunun kesilmesini ve kendisinden rüşvet istenmesini hazmedemeyişini yansıtır. Yine Fuzûlî de maaşını alamamasını Şikâyetnâme adlı eserinde eleştirmiştir. “Bu yapıtta 16. yy’deki iktisadi yozlaşmanın ahlaki çöküntüye yol açtığı, herkesçe bilinen ve çok özlü şekilde şöyle belirtilmiştir:

“Selam verdim rüşvet değüldür deyu almadılar,

hüküm gösterdim faidesüzdür deyu mültefit olmadılar!”²⁵ diyerek 16. yüzyılda bile büyük bir problem olan rüşvet konusuna değinmiştir.

D.a.2. Din Anlayışı

Din anlayışına körü körüne bağlanan, “dini bütün” sıfatı gölgesinde insan ayırımı yapan, yaptığı haksızlıklara, eşitsizliklere dini sebep gösteren, dinin insana kattığı manevi hallerden uzak olarak sadece bir kurallar bütünü olarak görülmesine sebep olan insanlar her dönemde eleştirilerin odağı olmuştur.

“Dövüştüm, çekiştim ham sofuyunan

²⁵ Nihat Falay, “Türk Hiciv Şiirinde Rüşvet”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansı*, 57. Seri / Y. 2012-1, s.10.

Dikildi karşıma boş kafayınan”²⁶

Ceza ise;

“Sen övedur kendini, sen hep göğe doğru git

Son düşen iyi düşer bir de ister cennet hurisi

Hiç kimse istemez görünsün asıl gerçek sureti

Hiç kimse günahsız değil ki eğer varsa övünsün”²⁷ sözleriyle kendisini iyi bir insan ve kul olmakla övüp maddi, manevi hep göklerde olmak isteyenlerin asıl hedeflerinin cennet nimetleri olduğunu, gerçek yüzlerini ise göstermediklerini ifade ediyor.

D.a.3. Birliğin Önemi

Sosyal konuların en önemlilerinden biri de çok fazla etnik gruptan oluşan ülkelerde birliği korumaktır. Bu hedef yalnız siyasi bir hedef değildir. Sosyal olarak kişilerin huzuru, ülkedeki sükûnet ortamı da bu birlik anlayışına bağlıdır. Geniş topraklar fethedip büyük devletler kuran Türkler için edindiği topraklardaki etnik, dini grupların huzurunu sağlamak devletlerin devamı için önem arz etmiştir. Gerek Osmanlı dönemi heccavları gerek halk ozanları gerekse günümüz rapçileri çoğu zaman kendilerinde hâkim olan pesimist ruh halinden çıkarak birlik anlayışını, insanların aynılığını, ırk ayrımının bölücülüğünü dile getirmeyi de bilmişlerdir.

“Kürdü, Türkü ve Çerkezi

Hep Adem’in oğlu kızı

Beraberce şehit gazi

Yanlış var mı ve neresi

Şu âlemi yaratan bir

Odur külli şeye kadir

Alevi Sünnilik nedir

Menfaattir varvarası

Veysel, sapma sağa sola

Sen Allah’tan birlik dile

İkilikten gelir bela

Dava insanlık davası”²⁸

²⁶ B. Arı, a.g.m., s.277.

²⁷ <https://www.sarkisozum.net/song/ceza-kim-bilir-ae3fa81f172>, (12.12.2020).

²⁸ E. Şimşek, a.g.m., s. 37.

Âşık Veysel'in tüm bu sözleriyle din, inanış, ırk, millet gibi hiçbir faktörün insanları ayırmak için önemli bir sebep olmadığını dile getirmektedir. Aynı çerçevede düşünen Ceza'nın şarkı sözleri, bu iki şairin düşüncelerini dile getirirken bile aynı sözleri sarf ettiğinin kanıtı niteliğindedir:

“Türk ya da Kürt, Alevî ya da Sünnî
Laz ya da Çerkez, Fener ya da Cimbom
Biz puzzle'ız, biz Anadolu'yuz, biz bölünemeyiz
Bak bu plaka yerli
Ermeni Rum komşum da çoktur
Ama aramızda hiçbir problem yoktur
Politikada savaş olsa bile geçinip gideriz
Bize göre hava hoştur.”²⁹

Âşık Veysel de Ceza da nokta atışı gibi aynı konulara değinmiştir. Alevî – Sünnî tartışmasından, Türklük ve diğer etnik grupların bölünmüşlüğünden ancak tüm bunların boş şeyler olduğundan ve birlik içinde yaşamının en büyük güç olmasından açık ifadelerle bahsedilmektedir.

D.a.4. Hak Edilmeyen Yerlere Gelmek

Hak edilmeyen yere gelmek, gereğinden fazla itibar görmek, diplomaların arkasına sığınmak tüm dönem eleştiri şiirlerinde önemli bir konudur. Bu konulara değinme hem devlet yönetimindeki aksaklıkları dile getirmenin hem de eğitim sistemindeki boşlukların sezdirilmesinin bir yoludur.

Nesimî'nin diplomalı cahillere seslenişi şöyledir:

“Diplomalı olan alim
Halkına hiç olmaz zalim
Salmaz halka her dem çalım
Ah diplomalı cahiller”³⁰

Nesimî'nin bu sözlerinden daha ilgi çekici olan ise günümüz taşlama şairlerinden Sokrat St. mahlaslı şairin “Susamam” adlı rap şarkısında söylediği kısımda bugün de aynı konuya içtenlikle değinmesidir:

“Mezun olucam (!) cash para
Diploma ver bana
Para yoksa ter dökmeliyim

²⁹ <https://genius.com/Ceza-once-kendine-bak-lyrics>, (12.12.2020).

³⁰ B. Arı, a.g.m., s. 275.

Eğitimde fırsat eşitliğini fırsata çeviren bir üniversiteliyim

Ben mezun oldum

Yarattığınız sistem yüzünden bi' serseriyim

Ben mezun oldum

Ya kasiyer olayım ya da sinemada sana yer göstereyim.”³¹

Günümüzde eğitim alıp belirli yerlere kolayca gelen kişilerin geldikleri yeri hak etmeyişlerini anlatmaya çalışan rap sözleri geçmişte de problem olan eğitimin her şey olmadığı düşüncesinin devamı niteliğini taşımaktadır. Eğitim almak ve alınan eğitimin hak ettiğinden daha büyük yerlere gelmek her çağda dile getirilen ciddi bir problemdir. Şarkı sözlerinde aynı zamanda üniversite mezunlarının kendi işlerini yapamayışları da eleştirilir.

D. b. Devlet Sistemindeki Aksaklıkları Eleştirme

D.b.1. Yöneticilere Eleştiri

Yöneticilere eleştiri en çok ceza getiren konulardan biridir. İçinde yaşadığı ülkenin yöneticilerinden, onların verdiği kararlardan ve tutumlarından rahatsız olan eleştirmen şairler kimi zaman üsluplarında abartıya kaçmışlardır. Hakarete varan sözler ise deyimi yerindeyse onların fişlerini çekmiştir. Yalnızca devlete bağlı kurum ve kuruluşlarda yöneticilik yapanlar değil, devlet yöneticileri de eleştirilerden nasiplerini almıştır.

Kanûnî Sultan Süleyman için önemli bir yere sahip olan Sadrazam Pargalı İbrahim Paşa Mohaç zaferinden sonra İstanbul'a pek çok heykel getirip kendi sarayının karşısına koydurunca tepki almıştır. Bu durumun sonunda meşhur olmuş bir beyit vardır ki Figânî'ye mal edilince Şair kendisini cezalardan kurtaramamıştır. Figânî'nin kamçılanmasına sebep olan beyitte dünyaya bir putları yıkan bir de putları diken iki İbrahim'in geldiğinden bahsedilmektedir:

“Dü İbrahim âmed be-dâr-ı cihan

Yekî büt-şiken yekî-büt-nişan”³²

Nisâyî de günahsız olan oğlu Mustafa'yı öldürmesi sebebiyle Kanûnî Sultan Süleyman'ı eleştirmiştir:

“Zulm idüp ol nev-cevâna eyledün cevr-i fezâ

Boynına dakdun kemendi cânına kıldun ezâ

³¹ <https://onedio.com/haber/saniser-susamam-sarki-sozleri-884404>, (12.12.2020).

³² Y. Poyraz, a.g.m., s. 8.

Şefkat îmândur bilürken kılmadun havf-ı Hudâ
Merhametsiz şâh-ı âlem n'itdi Sultan Mustafa”³³

Şair Eşref de şiirinde halkın arasında gezmekten korkan II. Abdulhamid'in cesaretsizliğini ve insanları susturmasını, özgürlük ortamını bitirmesini eleştirip Padişah'a güveneceği kimsenin kalmaması için beddua ediyor:

“Halk arasında teneffüs eylemekten havf eder
Her ne mümkünse yapup dünyâyı etdirdin sükût
Bûmlar ötsün serîr-i şevketinde an-karîb
Pâdişâhım perdedâr olsun kapında “ankebut”³⁴

XXI. yüzyıl genç eleştiri şairlerinden Şehinşah Sayın Türk ve Çare Var şarkı sözlerinin genelinde, Türkiye Devlet Başkanı'nı söylemiş olduğu sözlerden dolayı şarkılarında eleştirmiştir.^{35,36}

D.b.2. Adalet Sistemindeki Aksaklık

Karar veren mercilerin taraf tutması, yargı mekanizmasında hükümlerin kişilerin statülerine göre değişmesi, hakimlerin kendi yorumlarıyla ceza vermesi kısacası haksız kararlar, gereken yasaların çıkmaması gibi durumlar hem geçmişte hem de bugün ciddi bir şekilde eleştirilen konulardır. Bu konu insanlar için hassas bir nokta olması sebebiyle gelecekte de eleştirilmeye devam edecektir.

Geçmişte de yanlış tutum ve davranışları olan keyfiyete göre kararlar alan kadılar Sıdkı Baba tarafından ağır bir dille eleştirilmiştir:

“Oturmuş hükm'eder bir şeytan siret
Süret-i lâfzında yok insaniyet
Mürtekip, pezevenk, sahibi rüşvet
Etmiş bu beldeyi hasaret kadı”³⁷

Bu mısralardan hareketle, “kadının şeytanca kararlar aldığını, sözlerinde insana yakışır kelam olmadığını belirterek, bilgeyi büyük zararlara sokup rüşvet yiyen ahlaksız bir insan olduğunu söyler.”³⁸

Yazımızın mahlaslarla ilgili kısımlarında Dertli'nin “Şeytan Bunun Neresinde” adlı şiirinden bir dördlük örnek vermiştik. XIX. yüzyıl şairi olan yetenekli Dertli'nin namı kadıya kadar gidince kadının kendisine sazın haram olduğunu söylediği ve şairin

³³ Y. Poyraz, a.g.m., s.15.

³⁴ Y. Poyraz, a.g.m., s.15.

³⁵ <https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Sehinsah-sayn-turk-lyrics> (12.12.2020).

³⁶ <https://www.sarkisozleri.web.tr/hidra/care-var-sarki-sozu.html> (12.12.2020).

³⁷ Baki Yaşa Altınok, *Sıdkı Baba Divanı*, Ahi Kitap, Ankara, 2008, s. 89.

³⁸ E. Şimşek, a.g.m., s. 35.

bu şiiri tam da bu nedenle yazdığı rivayet edilir. Yalnızca haksız karar veren yahut rüşvet alan kadılar değil, sosyal durumlarla ilgili görüşlerini bildiren kadılar da haksız bulunduğu takdirde sert bir şekilde eleştirilmiştir.

Günümüze döndüğümüzde rap sanatçılarının farklı kelimelerle söyledikleri, heccavlar ve taşlama şairleriyle tamamen aynı şeylerdir. Geçmişe ek olarak adalet sisteminin uygulanmasında görevli polisler de eleştirilmiştir. Ayrıca geçmişte gazetecilik kavramı bugünkü boyutlarla kıyaslanamayacak durumdaydı. Bugün ise gazetecilerin, yazarların ve basın yayın gruplarının hatta tüm bunlara ek sosyal medyanın adaleti daha ses getiren cinsten arayabildiğini en azından aranmasına yardım ettiğini söyleyebiliriz.

“Susamam” adlı rap şarkısında Hayki'nin söylediği kısım tamamen adaletle ilgilidir:

“Adalet sözde mülkün temeli
Tıkamış kulağını duymaz ne dediğini
Adeti, töresi, geleneği söyle
Giden kötüydü de gelen iyi mi?
Bu medeni mi?

Biz yiyemiyorken senin kürkünün bile yemediğini
Sizin polisiniz silahını çekip güpegündüz ortalıkta vuramaz dilediğini...”³⁹

D.b.3. Düzene Karşı Asi Tutum, Eşkıyalık

Eleştirel şiir dendiğinde akla ilk gelen şair tipi elbette ki asi, içindekini söylemekten korkmayan, söylerken çoğu zaman yerden yere vuran bir şair tipidir. Bu hususta özellikle devlet yöneticileri, karar verme yetkisi olanlar, adalet sistemini iyi bir şekilde götüremeyenler en çok eleştirilse de her birinin karşısında söylenen sözlerin dik duruşlu, sözünün nafakasını ödemeye hazır kimseler olduğunu görmekteyiz. Bu kişiler sadece nafaka veya bedel ödeyecek kimseler değildir. Aynı zamanda kimi zaman devlete baş kaldırdaki tutumları bir eşkıyayı aratmayacak durumdadır. İşin özü, devlet kendi kararını versin dağlarda bizim hükmümüz geçer, anlayışını en sert şekilde dile getiren ve eşkıya şair portresi çizen Dadaloğlu bu konuda şüphesiz ki en nokta atışı örnek olacaktır.

“Elimizde kılıcımız kirmani
Taşı deler mızrağımın temreni

³⁹ <https://spinlyrics.com/song/aniser-susamam-lyrics-9c00>, (12.12.2020).

Hakkımızda devlet etmiş fermanı
Ferman padişahın dağlar bizimdir.”⁴⁰

Rap şairlerinde de Dadaloğulları vardır. Yine asi bir tutum ve bu tutumu destekleyen sözlerle Canbay ve Wolker mahlaslı rapçiler tarihte yer almış bu anlayıştaki şairlerin söyleminin de tekerrürü olduğunu gösterirler:

“Hayırdır vesilesi
Yar sinem dağlar beni neredesin
Beni dağlarda bul anam
Yollar benim, evimdeyim
Karakollar kollar bizi devrilmedik
Gayrı bu derdim benim
Bahtiyar oldum demem al vur beni
Beni yollarda bul baba
Yollar benim, evimdeyim
Ölüm her gece kollar bizi ne diyeyim.”⁴¹

Dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta her iki şiirde de “biz” dilinin kullanılmasıdır. Bu dil bize “çeteciliğin” şifresini verir. Düzene karşı olma konusunda insanların yalnız olmadıklarını hem Dadaloğlu hem de bugünün Dadaloğlu anlayışına sahip rap sanatçıları şarkılarında açık ifadelerle belli eder.

“Elbet Bir Gün” adlı şarkının ilk kısmındaki sözlerde rapçilerimiz, “devletin fermanına” ve bugünkü anlamda bu fermanın uygulayıcısı olan polislerce ters kelepçelendiklerini söylemekle birlikte yaptıkları eylemler dışında henüz gerçekleştiremedikleri davranışların da kendilerinden bilinmesini isterler. Liriğin kalan kısmında da eşkıyaca tavra yakışır bir biçimde kinlerinin bedelini ağır bir şekilde ödetmeye hazırlandıklarını belirtirler:

“Hevesim içten gelir
Dün ters kelepçe yedi bizden biri
Orada gizlenmeyin
Denk düşersek olanı da bizden bilin
Dert etme o kadar kalmayacağız
Bütün işler geçince anlayacaklar
Rahat ol bizi kim susturacak

⁴⁰ B. Arı, a.g.m., s. 277.

⁴¹ <https://spinlyrics.com/song/aniser-susamam-lyrics-9c00>, (12.12.2020).

Kin besledik ama kan kusturacağız.”⁴²

E. Küfür, Aşağılama, Hakarete Varan Benzetmeler

Eleştiren şairleri aşağı çeken, kabahatli görülmelerine sebep olan birinci unsur hakaret ve küfre varan sözlerdir. Mizah yoluyla, latifeyle, edebi sanatlarla zenginleştirilerek yapılan eleştiriler okuyucuları, dinleyicileri hatta bazen eleştirilene bile gülümsetip düşündürebilirken küfürlü şiirler karşı tarafın sadece düşmanlığını arttırır. Bu düşmanlığı hesaba katarak her şeye rağmen küfürlü sözlerle şiir söyleyenlerin sayısı az değildir. A köpek redifli hicvinde Nef'i Gürcü Mehmet Paşa'yı kötü benzetmeler dışında ağır küfürlü sözlerle de eleştirmiştir:

“Degülem müftü vü monlâ ki beni de har ede
S**erin ben yine anı katı rindem a köpek”⁴³

Nef'i'nin küfürlerine ilginç benzetmeler de eklenir. Gürcü Mehmet Paşa'nın çene çukurunu tuvalet çukuruna benzetir. Ceza mahlaslı rap sanatçısı Sagopa Kajmer adlı rakibine hitap ederken yine tuvalet metaforundan yararlanır:

“Senin ağzının kokusu bin evin helası
Ben başının belası...”⁴⁴

Ben Fero mahlaslı rapçi sanatına karşı olan eleştirilere Nef'i gibi küfürlü cevap vermeyi tercih eder:

“...
Beni de bi' ince seviyo' kitlem
Darlama buradan bi s**tir git len
Basını, tizini, midini bilmem
Heceler geçerim alayı dinler...”⁴⁵

Sansar Salvo da kendisine bir liralık dava açan meslektaşısı Sagopa Kajmer'e küfürleriyle karşılık verir:

“Küfürbaz, gizemli ya*şak
Herkes'e dava açıp zengin olacak...”⁴⁶

⁴² <https://spinlyrics.com/song/aniser-susamam-lyrics-9c00>, (12.12.2020).

⁴³ Tuğçe Yaşa, “Azmîzâde Hâleti, Nef'i ve Ziya Paşa Örneğinde Şairlerin Hicvetmede Kullandığı Yöntemler”, *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi*, 5(10), Bahar 2019, s. 249.

⁴⁴ <https://genius.com/Ceza-bir-var-bir-yok-lyrics>, (12.12.2020).

⁴⁵ <https://genius.com/Ben-fero-biladerim-icin-lyrics>, (12.12.2020).

⁴⁶ <https://www.sarkisozleri.bbs.tr/sarki/29699/parani-verdim>, (12.12.2020).

Geçmişte de günümüzde de moralleri bozulan eleştiri şairleri ağızlarını bozmaktan geri kalmamıştır. Duydukları öfkeyi ağır hakaretler içeren sözlerle dile getirmişlerdir.

F. Karamsar Ruh Dünyası

Hayatın eleştirilecek taraflarını görmek sosyal bir taraf gerektirdiği kadar pesimist ruh haline de ihtiyaç duyar. Pesimist bakış açısına sahip şairler söylediklerini karamsar bir bakış açısıyla dile getirirler. Bu karamsarlık tercihinin asıl sebebinin yaşam şartları olduğu yadsınmaz bir gerçektir. Yazımızın pek çok yerinde ele aldığımız durumların genel olarak rahatsız olmuş, bıkmış ve dile getirerek rahatlamaya çalışan ruh halini yansıttığını görüyoruz. Hayattaki zorlukları, aksaklıkları fark edip dile getiren şairler her dönemde çeşitli cezalar almışlardır. Bu cezaların sonucunda da onların ruh halleri daha da pesimist olmaktadır. Yine bu durumu izah etmeye çalışıp eleştirel şiir söyleme ihtiyacı duyunca aynı durum katlanarak devam eder.

Günümüz heccavları da geçmişteki taşlama ve hiciv şairleri gibi sorunlu bir aile hayatı, ekonomik sıkıntılar, bir yerde yabancı hissetme, olumsuz baba figürleri gibi sebeplerle melankolik duygu dünyasında yaşarlar. Daha önce de belirttiğimiz gibi toplumdaki aksaklıkları görüp dile getirdiği için sürülen, azledilen, çeşitli cezalara mahkûm olan hatta öldürülen şairler vardır. Dertli çaldığı saz yüzünden eleştirilir. Dadaloğlu devletin mecbur kıldığı iskân politikasına direndiği için fermanı bile önemsemediğini belirtir. Nef'i istediği makama getirilmediği için öfkeli. Sıdkı Baba insan ayırımı yapan kadıdan şikayetlenir. Kimisi mezhebenden dışlanır, kimisi sivri dilinden ancak her ne olursa olsun hepsi dışlanmış en azından öyle hissetmiştir. Tek dayanakları ise yazdıkları şiirlerdir. Bu yüzyıllık ruh halini ise en güzel anlatanlardan biri Sagopa Kajmer'dir. Bu rapçi "Neyim var ki rapten gayrı!" diyerek uğruna yalnız kaldığı şiirlerinin onun tek varlığı olduğunu belirtmiştir.

Rapçi Ceza'nın sözleri de tüm bu konuşulanların örneğini teşkil etmektedir:

“ ...

Çaresizlik umutsuzlukla birleşince

Saldırganlık kaçınılmaz bir hal alır

Bilakis bunun yerine işine bakıp bir şeyler üretmek

Ancak bizim gibilere nasip olur, dinle...”⁴⁷

G. Anlaşılması Zor Kelimeler Kullanma – Özel Dil, Sanatlı Söyleyiş

⁴⁷ <https://www.sarkisozleri.bbs.tr/sarki/36816/kemerini-bagla>, (12.12.2020).

Eleştiri şiirlerinde açıkça küfredenler, kötü benzetmeler yapanların dışında kinayeler, söz oyunları, söz sanatlarıyla şiirini hayret edilecek bir hale getirenlerin sayısı da az değildir. Genel olarak tevriye, tezat, istifham, tecahül-i arif, mübalağa gibi sanatlar insanlar üzerinde etki bırakır. Bu sanatlı söyleyişlerden tevriyenin yeri ise bir başkadır. Eleştiri şairleri yaptıkları eleştirinin olumsuz sonuçlarını en aza indirmek için bilinçli olarak da çift anlama gelecek şekilde kelimeler tercih ederler. Bir insana doğrudan hakaret etmek yerine sanata başvuranların şiirleri dinleyicilerde hayranlığa sebep olur. Ne söylediğin kadar nasıl söylediğinin önemi eleştiri şiirlerinde fazlasıyla görülür.

Özellikle Nef'î'nin Tâhir Efendi'yi eleştirdiği sözleri hiç hakaret etmeden Tâhir Efendi'ye köpek demenin yolunu gösterir. Nef'î köpeğin kendi mezhebinde temiz olduğunu söylüyor gibi görünmesine rağmen Tâhir Efendi'ye köpek dediğini her zihne sezdirir:

“Tâhir Efendi bana kelp demiş
İltifâtı bu sözde zâhirdir,
Mâlikî mezhebim benim zîrâ
‘İtikâdimce kelp tahirdir.’”⁴⁸

Nef'î'nin tevriye sanatından aşağı kalmayan sanatlar, rap sözlerinde de görülür. İstanbul'u pisboğazlı olarak tanımlamak hem İstanbul boğazının kirliliğini hem de İstanbul'da yaşayanların pisboğazlı oluşlarını sezdirir:

“... ”

Hepimizi bi lokmada yutuveriyor
Pis boğazlı İstanbul!”⁴⁹

Söz sanatlarının dışında özellikle hiciv ve raplerin bir ortak özelliği daha vardır. Daha önce değindiğimiz Batılı dillerden alınan kelimeler rap sözlerinin herkesçe anlaşılmasını zorlaştırırken rap şarkılarını bir gelenek haline getirir. Aynı durum Doğu dilleri olan Arapça ve Farsça'dan kelime alan Divan geleneği hicivlerinde de vardır. Divan şiirlerinin saray ve çevresine uygun bir dille yazılması ile rap sözlerinin hip hop kültürünü yakından tanıyanların anlayabileceği şekilde yazılması aynı şeydir.

“Techno arabesk afrotrap hepsi kanımda
Yine çalıyor arabada stil Acid Arab

⁴⁸ Şefik Can, “Yenikapı Mevlevihanesinin En Son Mesnevihanı Tahirü'l Mevlevî”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 1996, s. 99.

⁴⁹ <https://onedio.com/haber/saniser-susamam-sarki-sozleri-884404>, (12.12.2020).

Albino zencilerim gece gündüz yanımda...”⁵⁰

Yukarıda örnek verilen dizeler hip hop kültürünü bilmeyen, rapçilerin içinde bulunmayan insanların çok kolay anlayamayacağı sözlerdir.

H. Söz Meydanına Çağırma, Şiirini Kutsal Sayma

Üç tür eleştiri şairinin bir diğer ortak noktası şiirlerindeki tavrıdır. Onlar için bu cesaret isteyen, akıl gerektiren sözleri söylemek bir ayrıcalık, ürettikleri şiirler büyük öneme sahip, dinleyenler şanslı, yerilenler ise sefil ve aşağılıktır. Kendi şiirini övme en belirgin tavrıdır. Nefî'nin tanımına göre kendi şiirleri “tîg-i zeban, şemşîr-i zebân” dediği dil kılıcıdır. Gerçekten de bu şairin dili, sözleri eleştirdiği adama kılıç gibi zarar vermektedir. Sagopa Kajmer de “Kalemlerimin ucu, zehirli iğne” derken Nefî ile aynı hisleri taşıyıp yazdığı sözlerle ilgili neredeyse aynı tanımlamayı yapmaktadır.

Şairler için şiirleri o kadar büyük bir öneme sahiptir ki kimi zaman bir ayet hadis kadar kutsal ve ilâhîdir. Şiirlerini kutsal addetme durumu rap şairlerinde de görülür. “La Bebe” adlı şarkıda Ais Ezhel'in seslendirdiği kısımda:

“ ...

La bebe esneme be

Rap dinlemeden önce besmele çek ...”⁵¹

derken rap söylemek dışında rap dinlemenin de büyük bir ciddiyetten fazlasını besmele çekmeyi gerektirdiğini belirtir. Ezhel'e göre Allah'ın ayetlerine başlarken çekilen besmele Ezhel'in şarkılarını dinlemeden önce de söylenmelidir. Şairin bu düşüncesiyle Nefî'nin şiirlerinde ilahi gerçekleri söylediği için kendini vahyin kaynağı ile özdeşleştirmesi aynı tutumdur.

Heccavlar için hiciv gazadır. Nefî için Gürcü Mehmet Paşa'yı hicvetmek kendi inancına göre bir gazayken Ben Fero mahlaslı rap şarkıcısına göre de rap müzik kendisi için bir hastalık işidir. Aynı durum Nefî de de vardır. Hiciv onun için de vazgeçemeyeceği bir hastalık boyutuna gelmiştir. Şair kızdığı insanı son nefesine kadar hicvedeceğini şöyle bildirir:

“Haşre dek sağ kalursam da sana şetm ederim

Hak sözü söylemeden hiç usanmam a köpek.”⁵²

Divan şiirindeki nakizcilik anlayışı ile rap şiirindeki “diss atmak” anlayışının benzerliği dikkate şayandır. Genel anlamda Klasik Türk edebiyatında nakizeler için bir

⁵⁰ <https://www.azlyrics.com/lyrics/rozzkalliope/benjamins2.html>, (12.12.2020).

⁵¹ <https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Ezhel-la-bebe-lyrics> (12.12.2020).

⁵² Süleyman Yiğit, “Edebi Hicivden Sövgüye Nefî'nin Hicvindeki Değişim”, *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi*, 4 (9), Güz 2008, s. 228.

şairin kendi şiiriyle başka bir şair tarafından eleştirilmesi diyebiliriz. Nakizeler bir şiirdeki duygu ve düşüncelerin eleştirilmesi ihtiyacından doğar. Şair bu eleştirinin tam adrese teslimi için beğenmediği şiirdeki tavır ve tarzla karşıt düşüncede bir şiir yazar. Bu nakize anlayışının rap geleneğinde de yaşadığını söylemek mümkündür. Bir rap sanatçısı beğenmediği sözler, şarkılar veya kendisine bir hakaret duyduğunda kendi şarkılarında mutlaka ona değinir ve nakizecilikteki gibi dalga geçen bir edayla karşısında bulunduğu şarkıyı hatırlatan sözler söyler yahut açıkça yerer ki buna kendi geleneklerinde “diss atmak” denir. Diss kelimesinin İngilizcedeki anlamı “laf atmak, birisini aşağılamak”tır. Bu şekilde rap sanatçıları birbiriyle devamlı bir iletişim halindedir. Heccavlar da birbirlerini takip ederek iletişim halinde olurlar. Makalemizde verdiğimiz Tahir Efendi ve Nef’î çatışması bunun en güzel örneklerindedir. Niyazî-i Mısrî’nin zahidliği övdüğü; “Gönül tesbîh çek seccâdeden hiç ayagun ırma Namâz ehline özgeyle sakın sen turma oturma”⁵³ beyitine karşılık Fuzûlî tasavvûfî bir yaklaşımla; “Gönül tâ var elinde câm-ı mey tesbîhe el urma Namaz ehline uyma anlar ile turma oturma”⁵⁴ diye bir nakize yazar.

Yine benzer bir şekilde Ceza’nın:

“Ben bir insanım

Ne bir kral ne bir hünkârım

Fark yapar bu çünkü rapte istisnayım.”⁵⁵ sözlerine Sagopa Kajmer’in cevabı:

“İstisnalar kaideyi bozmaz

Bu civan bu civarda fazla tozmaz.”⁵⁶ şeklindedir.

Ceza ise ona cevap vermekte gecikmez ve cevabı şu şekildedir:

“Kaideyi bozan istisnalar üretmektir işim

Bildiğiniz ağaç değil darağacı benimkisi.”⁵⁷

Her iki gelenekteki nakize anlayışında ortak olan şey şairlerinin birbirlerinin düşüncelerini eleştirirken isim vermeden şiirleri hissettirmeleridir. Divan edebiyatı şairlerimizden Fuzûlî aynı redif ve kafiyeleri kullanırken bazı kelimeleri de olduğu gibi şiirine almış ve hangi şiire nakize yazdığını hissettirmiştir. Yeni nesil heccavlar da

⁵³ Belde Aka, “Divan Şiirinde Reddiye ve Niyâzî-i Mısrî’nin Fuzûlî’ye Yazdığı Bir Reddiye”, *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 22 (87), 2016/3, s. 118.

⁵⁴ B. Aka, a.g.m., s. 117.

⁵⁵ <https://genius.com/Ceza-rudeboy-vs-bad-boy-lyrics>, (12.12.2020).

⁵⁶ <https://www.azlyrics.com/lyrics/sagopakajmer/istisnalarkaideyibozmaz.html>, (12.12.2020).

⁵⁷ <https://www.azlyrics.com/lyrics/ceza/birvarbiryok.html>, (12.12.2020).

birbirlerini eleştirirken aynı kelimeleri kullanarak karşılıklı olarak söyleşiyormuşçasına şiir yazarlar.

Şairler arasındaki birbirinin şiirlerini ve şiir yazmadaki beceriksizliklerini eleştirme konusu önemlidir. Hem geçmişte hem günümüzde eleştiri şairleri birbirlerinin yazdıkları sözleri beğenmediklerini, şiir yazmayı bırakmalarını, şiir yazmada yetersiz kaldıklarını sık sık dile getirirler. Güftî, Teşrîfatü’ş-Şuarâ adlı eserinde Şair Hamdi’yi eleştirirken onun şiirini kıvamı olmamış şalgama mecazlarını da şiir yahnisinde pişmemiş soğana benzetir. Aynı üslup rap sanatçıları da vardır. Onlar da beğenmedikleri şairlerin başarısız olduklarını dile getirirler. Ceza, Kolera adlı rap sanatçısına: “Siren mi yoksa müzik mi çalan?” ve “Öldürdün güllerin hepsini insanları böldürdün.”⁵⁸ derken Güftî’den pek de farklı bir tutum içerisinde değildir. O da karşısındaki sanatçının eserinin ve sözlerinin müzikalite içermediğini söyleyerek sirene ve gülleri öldüren bir katile benzetir.

Akla gelebilecek tüm aksaklıkları eleştiren geçmişin ve bugünün heccavları için kendisiyle aynı işi yapanlar birer rakiptir. Rakiplerinin sanatlarını aşağıda görmek, onların sözlerini değersiz bulup, savaş meydanı olan eleştiri şiiri sahnesine onları çağırarak sıkça görülen bir harekettir. Hiciv şairlerinin “gavga-yı suhan” dedikleri ile rap şairlerinin “mikrofon şovları” aynı şeydir. Her iki tarz eleştirmen şair rakiplerini söz meydanına, söz kılıçlarıyla savaşmaya çağırır.

“... ”

Meydanı boş buldun geniş geniş konuş abisi

Abin emreder gidersin, gelirsin sen abisi

Maymun olman şart değil, vereyim bir muz yer misin?

Rap ölmedi koçum bence sen biraz sus en iyisi... ”⁵⁹

“... ”

Ses deneme bir-ki

Bak mikrofon asıl sahibinde tilki

Kendine gel, silkin

Şehrimin en iyisi olmak istedim ve oldum... ”⁶⁰

Yukarıdaki rap örneklerinin atası sayabileceğimiz Nef’î - Fırsâtî çatışmasında da manzara meydan okuma, yetersiz bir şair olduğunu karşı tarafa kabul ettirmedir:

⁵⁸ <https://genius.com/Ceza-murekkep-doldurdum-lyrics> (12.12.2020).

⁵⁹ <https://genius.com/Ceza-sor-bize-lyrics> (12.12.2020).

⁶⁰ <https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Stabil-o-lyrics> (12.12.2020).

“Fırsâtî sen bu semti bilmezsin
Eyleme gel bizimle yok yere cenk
Sana kaç kerre dedim anlamadın
Sözde mazmun gerekir a pezevenk”⁶¹

Nef’i bu sözleriyle Fırsatî’ye açıkça “diss” atmaktadır!

I. Öğüt Veren, Ders Niteliğinde Özlü Sözler

Eleştiri şiirlerinde öğüt vermek nasihat etmek, ders niteliğinde sözler söylemek eleştirmenin bir yolu olarak görülebilir. Ağır sözler söylemek, küfür etmek yerine daha ılımlı bir yaklaşım olan nasihat kullanılabilir. Şairler örneklerde gördüğümüz gibi bazen karşı tarafın başarısızlığını öne sürerek bu işten vazgeçmesini, söz sahnesini terk etmesini isterken bazen de bir konuda özlü sözler söyleyerek gerçekten fayda için öğüt verirler. Bu nedenle emir kipinin ve geniş zamanın bu şiirlerde daha çok kullanıldığını görürüz. Emir kipinin yanında şairlerin atasözü ve deyimleri sıkça kullanması da ders verme niteliğinin bir parçasıdır. Kimi zaman da onların şiirlerinde söylediği bazı sözler, özlü sözler gibi görülür ve hatta halk içinde yaşamaya başlar. Ziya Paşa’nın:

“Bed asla necâbet mi verir hiç üniforma

Zer-dûz pâlân ursan eşek yine eşektir.” beyti buna örnek verilebilir.

Ceza’nın “Yaşam kimine göre bir pazardır ancak kimine göre hileli bir zardır.”⁶² ve “Ayrırırsan ayrılırsın, bölünürsün hep bölersen, yenilirsin hep döversen, rezil olursun hep söversen.”⁶³ sözleri de Ziya Paşa’nın sözü gibi hikemi bir üsluptadır. Aynı zamanda insanın başına neler geleceğini şart ekini fazlaca kullanarak dile getirmektedir. Aynı üslubu Seyrânî’nin şiirlerinde de görüyoruz. O da şart ekiyle neyin ne koşulda nasıl gerçekleşeceğini veya gerçekleşmeyeceğini bize anlatır:

“İplik gömlek olmaz dokutmayınca
Oğlan ilim olmaz okutmayınca
Ayı var et yemez kokutmayınca
Tilki var ölüyü sinden çıkarır.”⁶⁴

Yine Sagopa Kajmer’in sözleri de insanlara ders vermeye çalışan bir üslubu benimsemiştir: “Kendini bugüne kaptıranlar kendine kurşun sallayanlardır.”⁶⁵ derken

⁶¹ Y. Poyraz, a.g.m. s. 17.

⁶² <https://www.sarkisozleri.bbs.tr/sarki/20836/buz-daglari>, (12.12.2020).

⁶³ [https://sarki.bikuple.net/ceza-hiza-ve-nizam-yok-sarki-sozu-\(12.12.2020\)](https://sarki.bikuple.net/ceza-hiza-ve-nizam-yok-sarki-sozu-(12.12.2020)).

⁶⁴ Suat Umagan, ‘‘Hikmet ve Hiciv Şairi Olarak Seyrânî’’, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 2002, s. 163.

⁶⁵ [https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Sagopa-kajmer-sikayetname-l\(12.12.2020\)](https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Sagopa-kajmer-sikayetname-l(12.12.2020)).

insanlara bugünü düşünüp geleceği unutmamalarını tembih eder. Bu cümlelerin geçtiği şarkının adının “Şikâyetname” olması da bizlere Fuzûlî’nin “Şikâyetnâme” adlı eleştirel eserini hatırlatıp gerek Doğu’dan gerek Batı’dan beslensin her iki dönemdeki eleştirel eserlerin bir bütünü parçaları olduğunu bizlere sezdirmektedir.

J. Münâcât, Şikâyet

Şairler kimi zaman kulu muhattap almayarak doğrudan Allah’a seslenmeyi tercih ederler. Münâcât yoluyla eleştirilerini Allah’a sunarlar. Bulunduğu durumdan yakınarak dua eden, Tanrı’dan yardım isteyen herkes aslında onu bu duruma getirenleri şikâyet ederek eleştirmektedir.

“Allah’ım n’olur bana yardım et
Delirtmek üzere bu insanlar
Ya beni al yanına ya helak et
Düzeni bozuyor bu insanlar.”⁶⁶

Muşta ve Şehinşah’ın “İslah” adlı şarkılarından alınan bu bölüm Allah’a yakarmanın yanında eleştirisi yapılanlara da beddua niteliğini taşır. Âşık Leşkerî’nin sözleri de Muşta ve Şehinşah’ın sözleri gibi çevresindeki yanlış yapan insanları şikâyet eder. Farkı ise bu şikâyet Allah yerine erenlere yapılmaktadır.

“Görün hey erenler zaman bozuldu
Ozanın ozanla dövüşüne bak
Kargayı kılavuz ettiler başa
Bülbülün dikenini sevişine bak.”⁶⁷

⁶⁶ <https://www.rapsozler.com/musta-islak-ft-sehinsah-sarki-sozu/> (12.12.2020).

⁶⁷ Salahaddin Bekki, ‘‘1980 Sonrası Aşık Şiirinde Siyasi Söylemler’’, *Littera Turca/Journal of Turkish Language and Literature*, Winter Vol. 2, Is. 1, 2016, s. 53.

Sonuç

Halk edebiyatı ürünleri olan taşlamalar ve Divan edebiyatı ürünleri olan hicivler esas itibariyle rap şarkılarının ruhunu temsil etmektedir. Bu üç geleneğin temsilcileri konu olarak aynı şeylere değinmiş, aynı sebeplere dayanıp aynı sonuçları yaşamıştır. Mahlas sahibi olma geleneğinden ironi ve küfre varan eleştiriye, şairlerin yaşadığı psikolojik-sosyolojik durumlardan aldıkları cezalara, şiir içindeki tavırlardan sözlerdeki benzerliklere kadar pek çok nokta bu üç gelenekte aynı şekildedir. Batı'dan gelen rap kültürü her ne kadar Batılı olsa da Türkiye sınırları içine girip Türkçeleşince bizim taşlamalarımıza ve hicivlerimizin devamına dönüşmüştür. Buna rağmen Batılı anlamdaki özünü kaybetmeyerek terimsel diyebileceğimiz kelimeler kullanarak şiirlerin bazı kısımlarının yalnızca kendi içinde anlaşılabilceği bir zümre oluşturmuştur. Ancak Batılı kültür ve kelimeler Türk rap sanatçılarının şarkılarının birer taşlama ve hiciv örneği olmalarının önüne geçememiştir.

Kaynaklar

- AKA, B., “Dîvan Şiirinde Reddiye ve Niyâzî-i Mısırî'nin Fuzûlî'ye Yazdığı Bir Reddiye”, *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 22 (87), 2016/3, s. 118-119.
- AKINCI, M. A. ve ÇELİK, Y., “Edebi Eleştiri ve Eleştirel Hermenötik”, *Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9 (2), 2014, s. 170-182.
- AKKUŞ, M., *Nef'i ve Sihâm-ı Kazâ*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.
- AKTAŞ, H. “Nef'i'de Benlik Algılamasının Şiirine ve Hayatına Yansımaları Necip Fazıl Örneği ile Karşılaştırma”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 46, 2011, s. 39-60.
- ALTINOK, B. Y., *Sıdkı Baba Divanı*, Ahi Kitap, Ankara, 2008.
- ARI, B. “Aşık Şiirinde Toplumsal Eleştiri”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32 (12), 2015, s. 262-284.
- BEKKİ, S., “1980 Sonrası Aşık Şiirinde Siyasi Söylemler”, *Littera Turca/Journal of Turkish Language and Literature*, Winter Vol. 2, Is. 1, 2016, s. 51-66.
- CAN, Ş., “Yenikapı Mevlevihanesinin En Son Mesnevihanı Tahirü'l Mevlevi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 1996, 97- 101.
- DEVELLİOĞLU, F., *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2008.
- ERGİN, M., *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2010.
- FALAY, N., “Türk Hiciv Şiirinde Rüşvet”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansı*, 57. Seri / Y. 2012-1, s. 1-28.
- KAPLAN, M., *Şiir Tahlilleri 1*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009.
- KAYA, D., *Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2014.
- POYRAZ, Y., “Bıçak Sirtında Yürümek: Hiciv Şiirleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 41, Mart-Nisan 2014 *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, Celalabad Kırgızistan, 2014, s.1-27.
- ŞİMŞEK, E., “Kadı İmgesinin Edebiyatımızda Yansımaları ve Sıdkî Baba'nın Kadı Destanı Örneği”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 14 (16), 2018, s. 27-40.

UMAGAN, S., “Hikmet ve Hiciv Şairi Olarak Seyrânî”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 2002, s. 153-169.

YAŞA, T., “Azîmîzâde Hâleti, Nef’î ve Ziya Paşa Örnekleminde Şairlerin Hicvetmede Kullandığı Yöntemler”, *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi*, 5 (10), Bahar 2019, s. 236-258.

YİĞİT, S., “Edebi Hicivden Sövgüye Nef’î’nin Hicvindeki Değişim”, *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi*, 4(9), Güz 2008, s. 214-235.

<http://www.sarkisozlerihd.com/sarki-sozu/canbay-walker-elbet-bir-gun/>(12.12.2020).

<https://beelyrics.net/music/128040-fuat/3186281-rudeboy-vs-bad-boy-lyrics.html>(12.12.2020).

<https://sarki.alternatifim.com/sarkici/ceza/hiza-ve-nizam-yok>(12.12.2020).

<https://spinlyrics.com/song/aniser-susamam-lyrics-9c00>(12.12.2020).

<https://www.azlyrics.com/lyrics/ezhel/lologmix.html>(12.12.2020).

<https://www.azlyrics.com/lyrics/sagopakajmer/istisnalarkaideyibozmaz.html>(12.12.2020).

<https://www.azlyrics.com/lyrics/sagopakajmer/meftun.html>(12.12.2020).

<https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Ceg-skimde-degil-lyrics>(12.12.2020).

<https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Ceg-tanr-lyrics>(12.12.2020).

<https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Ceza-ack-artirma-lyrics>(12.12.2020).

<https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Ceza-bir-var-bir-yok-lyrics>(12.12.2020).

<https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Ceza-kemerini-bagla-lyrics>(12.12.2020).

<https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Ceza-kim-bilir-lyrics>(12.12.2020).

<https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Ceza-murekkep-doldurdum-lyrics>(12.12.2020).

<https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Ceza-once-kendine-bak-lyrics>(12.12.2020).

<https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Ceza-sor-bize-lyrics>(12.12.2020).

<https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Ezhel-la-bebe-lyrics>(12.12.2020).

[https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Ezhel-olay-lyrics\(12.12.2020\).](https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Ezhel-olay-lyrics(12.12.2020).)

[https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Heijan-yansn-geceler-lyrics\(12.12.2020\).](https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Heijan-yansn-geceler-lyrics(12.12.2020).)

[https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Joker-turkiye-care-var-lyrics\(12.12.2020\).](https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Joker-turkiye-care-var-lyrics(12.12.2020).)

[https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Musta-islam-lyrics\(12.12.2020\).](https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Musta-islam-lyrics(12.12.2020).)

[https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Sagopa-kajmer-and-kolera-kolaysa-anlat-lyrics\(12.12.2020\).](https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Sagopa-kajmer-and-kolera-kolaysa-anlat-lyrics(12.12.2020).)

[https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Sagopa-kajmer-sikayetname-lyrics\(12.12.2020\).](https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Sagopa-kajmer-sikayetname-lyrics(12.12.2020).)

[https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Sansar-salvo-paran-verdim-lyrics\(12.12.2020\).](https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Sansar-salvo-paran-verdim-lyrics(12.12.2020).)

[https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Sehinsah-sayn-turk-lyrics\(12.12.2020\).](https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Sehinsah-sayn-turk-lyrics(12.12.2020).)

[https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Stabil-o-lyrics\(12.12.2020\).](https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Stabil-o-lyrics(12.12.2020).)

[https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Stabil-reenkarne-lyrics\(12.12.2020\).](https://www.google.com.tr/amp/s/genius.com/amp/Stabil-reenkarne-lyrics(12.12.2020).)

[https://www.google.com.tr/amp/s/www.sarkisozum.net/song/ceza-buz-daglari-7de9b8df9c5%3famp=1\(12.12.2020\).](https://www.google.com.tr/amp/s/www.sarkisozum.net/song/ceza-buz-daglari-7de9b8df9c5%3famp=1(12.12.2020).)

[https://www.metrolyrics.com/biladerim-cin-lyrics-ben-fero.html\(12.12.2020\).](https://www.metrolyrics.com/biladerim-cin-lyrics-ben-fero.html(12.12.2020).)

[https://www.muzikdefterim.com/ceza/yerli-plaka-sarki-sozu-1634\(12.12.2020\).](https://www.muzikdefterim.com/ceza/yerli-plaka-sarki-sozu-1634(12.12.2020).)

[https://www.trlyrics.com/lyrics/rozz-kalliope-ft-ece-seckin-benamins-3/\(12.12.2020\).](https://www.trlyrics.com/lyrics/rozz-kalliope-ft-ece-seckin-benamins-3/(12.12.2020).)

[https://www.sarkisozleri.bbs.tr/sarki/20836/buz-daglari\(12.12.2020\).](https://www.sarkisozleri.bbs.tr/sarki/20836/buz-daglari(12.12.2020).)

Araştırma Makalesi <https://doi.org/10.46868/atdd.74> *Original Article*

Türk Siyasi Hayatında Şeyh Kasım Küfrevi (1920-1992)

Şeyma Arvas*

ORCID: 0000-0002-5738-8136

Öz

Türkiye Büyük Millet Meclis'i kurulduğu yıldan bu yana temsil ettiği toplumun farklı şahsiyetlerine siyasi ev sahipliği yapmıştır. Bu şahsiyetlerden şüphesiz en dikkat çekenlerin başında dinî yönü ağır basan milletvekilleri olmuştur. Birinci Meclis'in bünyesinde barındırdığı bu milletvekillerini daha sonraki dönemlerde görmek hemen hemen imkansızdır. İkinci TBMM'nin kuruluşuyla bazı gruplar meclis dışı bırakılmış ve bu durum Atatürk'ün ölümüne kadar devam etmiştir. Atatürk'ün ölümünün ardından laiklik ilkesinin esnetilmesi meclis içinde de kaçınılmaz olmuştur. Özellikle çok partili hayata geçiş evresinde kurulan yeni partilerin ve iktidarın oy kaygısı Atatürk döneminde tasfiyeye uğramış şeyh-ağa profilinin desteği partiler tarafından önem kazanmıştır. Nitekim bu durum şeyh ve muhtelif tarikat üyelerinin meclis içinde faal rol oynamasını beraberinde getirmiş ve bu gruba giren şahsiyetlerden kimisi inkılap karşıtı olmuş kimisi de inkılapçı kimliği dışına çıkmamıştır. İnceleme yapılırken, arşiv, TBMM Zabıtları, süreli yayınlar ve araştırma eserlerden faydalanılarak konuya objektif bir biçimde yaklaşılmış, gereksiz ayrıntılardan kaçınılarak sade bir inceleme ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu noktadan hareketle incelememizde inkılapçı kimliğine yakın misyon sergilediğine kanaat getirdiğimiz Ağrı mebusu ve Nakşi Tarikatı şeyhi Şeyh Kasım Küfrevi'nin hususi ve siyasi hayatını, aynı zamanda şeyh kimliğinin milletvekili olmasındaki etkisini ele almaya çalışacağız. İnceleme yapılırken, arşiv, TBMM Zabıtları, süreli yayınlar ve araştırma eserlerden faydalanılarak konuya objektif bir biçimde yaklaşılmış, gereksiz ayrıntılardan kaçınılarak sade bir inceleme ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Küfrevi, Şeyh, Ağrı, Nakşibendilik

Gönderme Tarihi: 30/06/2020

Kabul Tarihi:29/12/2020

*Doktora Öğrencisi, Yüzüncü yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Van, Türkiye, seymaarvas.696@gmail.com.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

ARVAS, Ş., "Türk Siyasi Hayatında Şeyh Kasım Küfrevi (1920-1992)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s.2699-2718.

Sheikh Kasım Küfrevi in Turkish Political Life (1920-1992)

Şeyma Arvas*

ORCID: 0000-0002-5738-8136

Abstract

Grand National Assembly of Turkey to became a political home to different personality of the society that represented since its establishment . Undoubtedly, the most striking of these personalities were the deputies whose religious aspect was dominant. It is almost impossible to see these deputies after the first assembly that they were included in. With the establishment of the Second Parliament, some groups were excluded from the parliament and this situation continued until Atatürk's death. After the death of Atatürk, stretching of the principle of secularism was also inevitable within the parliament. Particularly, the voting anxiety of the new parties and the government that was established in the transition to multi-party life and the support of the sheikh-gha profile, which was liquidated during the Atatürk period, gained importance by the parties. As a matter of fact, this situation brought the active role of the sheikh and the members of various orders in the parliament with itself, and some of the individuals included in this group were anti-revolutionary and some did not go beyond the revolutionary identity. From this point of view, we will try to discuss the private and political life of the Ağrı deputy and the Nakşi Sect sheikh, Sheikh Kasım Küfrevi, whom we believe to be displaying a mission close to his revolutionary identity, as well as the effect of his identity as a sheikh as a deputy. While conducting the examination, the subject was approached objectively by making use of archives, TBMM Minutes, periodicals and research works, and a simple examination was tried to be presented by avoiding unnecessary details.

Keywords: Küfrevi, Sheikh, Ağrı, Naqshbandi

Received Date: 30/06/2020

Accepted Date: 29/12/2020

*PhD student, Yüzüncü yıl University Faculty of Arts and Sciences Department of history, Van, Turkey, seymaarvas.696@gmail.com.

You can refer to this article as follows:

ARVAS, Ş., " Sheikh Kasım Küfrevi in Turkish Political Life (1920-1992)", *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, p.2699-2718.

Шейх Касым Кюфреви в политической жизни Турции (1920-1992)

Резюме

Великое Национальное Собрание Турции, представляющее различные личности общества, с момента своего создания стало политическим домом. Несомненно, наиболее яркими из этих фигур были депутаты, религиозный аспект которых был доминирующим. Увидеть тех депутатов, которые есть в составе первого парламента в более поздние сроки, практически невозможно. С созданием второй ВНСТ некоторые группы были исключены из парламента, и такая ситуация продолжалась до смерти Ататюрка. После смерти Ататюрка распространение принципа секуляризма было неизбежным в парламенте. В частности, партийная озабоченность новыми партиями и правительством, возникшими при переходе к многопартийности, а также поддержка профиля Шейх-аги, ликвидированного в период ататюрка, приобрели значение для партий. Фактически, эта ситуация привела к активной роли шейха и членов различных орденов в парламенте, и некоторые из лиц, включенных в эту группу, были антиреволюционерами, а некоторые не выходили за рамки революционной идентичности. С этого момента мы попытаемся разобраться с частной и политической жизнью заместителя шейха Накши Касима Кюфреви, который, как мы полагаем, демонстрирует миссию, близкую к его революционной идентичности, а также влияние его идентичности как депутат. Во время обследования к предмету подошли объективно с использованием архивов, медицинских записей, периодических изданий и исследовательских работ, и была предпринята попытка провести простое обследование, избегая ненужных деталей.

ключевые слова: Кюфреви, шейх, вышивка.

Получено: 30/06/2020

Принято: 29/12/2020

Giriş

Küfrevî ailesi Bitlis ve çevresinde ileri gelen ailelerin başındadır. Küfrevîler, uzun yıllar, kurdukları medrese aracılığıyla, bölgede ilim ve irfan yaymışlardır. Burada kurulmuş olan Bitlis Küfrevî Tekkesi, Nakşibendî-Hâlidî şeyhlerinden Muhammed Küfrevî tarafından kurulmuştur. Aslen Kufralı olduğu için kendisiyle beraber postnişini olduğu tekke de Küfrevî adıyla tanınmıştır. Hakkârili Seyyid Taha'nın yanında seyrü sülûkünü tamamlayan Şeyh Muhammed Küfrevî, irşad izni aldıktan sonra Bitlis'e yerleşmiş ve orada Doğu Anadolu'daki en etkin Nakşibendî irfan merkezlerinden birinin temelini atmıştır. Kasım Küfrevî'nin tarikat silsilesi Şeyh Abdülbâki, Şeyh Abdülhâdî, Pîr Muhammed Küfrevî, Seyyid Tâhâ Hakkârî vasıtasıyla Hâlid el-Bağdâdî'ye ulaşır. Birçok kişiye hilâfet vermiş olan Kasım Küfrevî, yerine büyük amcası Şeyh Abdurrahman'ın torunlarından Patnoslu Şeyh Abdülvahap Küfrevî'yi (ö. 2010) tayin etmiştir. Bu aileden gelen Kasım Küfrevî ise babasından ilmi vasıtasıyla kendisine aktarılan şeyhliğinin yanında aktif olarak siyasete katılmış ve üniversitede eğitim kadrosunda bulunmuştur. Babasından ilmi vasıtasıyla kendisine aktarılan şeyhliğinin yanında aktif olarak siyasete katılmış ve üniversitede eğitim kadrosunda bulunmuştur. Demokrat Parti içinde soyadının etkisiyle Ağrı ve çevresinde partisine kazançlar sağlamıştır. Bu çalışmada Kasım Küfrevî'nin hayatı ve siyaset alanındaki faaliyetleri incelenmiştir. Ayrıca siyaset ve taşra arasında bir köprü görmesi açısından da önem arz etmektedir. Çalışma yapılırken TBMM Zabıt Cerideleri, çeşitli süreli yayınlar, kendisi hakkında bilgi veren kaynaklar incelenmiştir.

1-Kasım Küfrevî'nin Hayatı

Kasım Küfrevî 1920 yılında Bitlis'te doğdu. Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Pîr Muhammed Küfrevî¹'nin altı oğlundan en küçüğü olan Şeyh Abdülbâki Küfrevî²'nin oğludur. Aile

¹Said Nursi gençlik yıllarında Bitlis'te Muhammed Küfrevî'den ilim öğrenmiş ve Küfrevî Dergahıyla alakadar olmuştu. Nursi, Kasım Küfrevî'nin siyasete atılmasını hoş karşılamamış ve şöyle demiştir; "Kasım Küfrevî'nin siyasete atılacağını işittim, girmese daha iyi olur. Sizler, yani Küfrevîler birer taçsınız. Böyle asil insanlar siyasete girmemelidir.": Necmettin Şahiner, *Son Şahitler III*, Nesil Yayınları, İstanbul 2008, s. 338.

Küfrevî soyadını Siirt'in Küfra (Şirvan) köyünden almıştır. Sultan V. Mehmed Reşad döneminde Trablusgarp'a sürgüne gönderilmesinin ardından Cumhuriyet döneminde de 1926'da Ağrı İsyanları'na destek vermek zannıyla sürgüne tâbi tutulan aile³, İstanbul Üsküdar'a yerleştirildi.⁴

Ağrı dönemin Nakşibendî-Hâlidîliğ'in Anadolu'da etkin olduğu şehirlerden biriydi. Ağrı ve çevresinin Nakşibendî-Hâlidîlikle tanışması ise Bitlis'te açılan üç büyük irfan merkezi sayesinde olmuştur. Bunlar Seyyid Sibgatullah Arvâsî'nin (v.1870) kurduğu Hizan (Gayda) Tekkesi, Şeyh Abdurrahman-ı Tağî'nin (v. 1886) açtığı Norşin Medresesi ve Şeyh Muhammed Küfrevî'nin (v. 1898) kurduğu Küfrevî Tekkesi'dir. Özellikle Küfrevî Tekkesinde yetişen mutasavvıfların Ağrı ve çevresindeki gayretli çalışmaları sayesinde, Nakşibendiyye tarikatı burada önemli bir toplumsal altyapıya sahip olmuştur. Şeyh Abdülbaki Küfrevî (v. 1918), Şeyh Abdullah Küfrevî (ö. 1953), Şeyh Kasım Celaledin Küfrevî (v. 1992), Şeyh Abdülvehhab Küfrevî (v. 2010) ile Şeyh Kasım Küfrevî'den hilafet alan Molla Muhammed Kasorî (v. 2000) ve Alvarlı Efe ünvanıyla tanınan Erzurumlu

²Musa Anter Şeyh Abdülbaki'nin Milli mücadele döneminde Sivas Kongresi'ne katılan delegelerden biri olduğunu yazmaktadır: Musa Anter, *Hatıralarım*, Avesta Yayınları, İstanbul 2000, s.82.; Ancak Bitlis vilayeti adına Sivas Kongresine katılmak üzere Sadullah Efendi delege olarak seçilmişti: Recep Toparlı, *Sivas Kongresi Belgeleri*, Sivas Vilayet Kitaplığı Yayınevi, Sivas 2015, s.22.; Sadullah Efendi sağlık durumunun kötü olduğu gerekçesiyle affını istemiş, 13 Ağustos 1919'da Mustafa Kemal, Erzurum kongresinde alınan kararları, iki Kürt lider Bitlis Şeyhi Abdülbaki Küfrevî ve Garzanlı Cemil Çeto'yla görüşmüştü: Andrew J. Mango, "Ataturk and Kurds", Adnan Menderes University, Journal of Institute of Social Sciences, C.1, S.4, 2014, s.22.; Mustafa Kemal 1917-1922 yılları arasında Abdülbakî Küfrevî'ye beş ayrı mektup yollamıştı: İlhami Nalbantoğlu, *Kasım Küfrevî'nin Ardından*, Ahlat Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1994, Ek.1,2,3,4,5.; Ayrıca Mustafa Kemal, 1916 yılında Bitlis'e giderek Küfrevî ailesini ziyaret etmişti: "Öğleden önce saat 10'da "El Şeyhuttani El Halidi Mehemed El Nakşibend-i-i Küfrevî'nin Kızılcemeçit yerindeki türbesini ziyaret ettim. Küçük bir türbe. Şeyh'in yattığı yeri ve yanında kardeşinin oğlu olduğunu türbedarın söylediği bir zatın yattığı yer var. Şeyh'in yattığı yerin örtüsü sırma işlemeli, elmas, yakut gibi taşlarla süslü. (Bu taşların elmas, yakut, zeharcece olduğunu türbedar söylemişse de gerçek olmayacak). Öteki mezar da sırmalı işlemeli örtülü. Bu türbeye Ruslar ilişmemiş. Türbenin kapıları gümüş ve altın kakma. Değerli halılar var, ama çoğu çürümüş. Bu türbeyi Sultan Hamid yaptırmış. Sonra Bitlis'in daha bir iki yıkık türbe gibi yerlerini gördükten sonra ikametgahıma dönüş. Öğleden sonra Mutki Milis Komutanı Hacı Bey geldi. Sultan Hamid döneminde Şam'da Jandarma Binbaşısıymış. Bu savaşta hizmeti geçmiştir. Aşiret ailelerinin Garzan'da yerleştirilmelerini rica etti. Mutki Kaymakamı damadı, Nuh Bey kardeşi (birlikteydiler). Bu iki zatı tavsiye ile Garzan'a gönderdim. Akşamüzeri Tümen Komutanı Fuat geldi. Geçmişten çok söyleşi. Yemeği birlikte yedik. Annemden, Cemal Bey'den, Halil Bey'den mektup aldım. 05 Kasım 1332 Cumartesi (18 Kasım 1916).": Uluğ İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı 1881-1918* I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s.82-83.

³Altan Tan Kürt Sorunu adlı eserinde Küfrevî ailesinin isyana destek vermediğini yazmaktadır: Altan Tan, *Kürt Sorunu*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s.234.

⁴Mezher Yüksel, "An Unintended Consequence of Modernization in Turkey: Nationalist Reactions from Its Periphery", Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 206.

Muhammed Lütü Efendi (v. 1956)'nin talebesi Molla Nadir Azîzî (v. 1986), 9 Ağrı'nın tasavvufî hayatına damgasını vurmuş Nakşibendî-Hâlidî şeyhleridir.⁵

Bitlis Küfrevî Tekkesi ise Nakşibendî-Hâlidî şeyhlerinden Muhammed Küfrevî tarafından kurulmuştur. Aslen Kufra (Şirvan)lı olduğu için kendisiyle beraber postnişini olduğu tekke de Küfrevî nisbetiyle tanınmıştır. Hakkârili Seyyid Taha'nın yanında seyrü sülûkünü tamamlayan Şeyh Muhammed Küfrevî, irşad izni aldıktan sonra Bitlis'e yerleşmiş ve orada Doğu Anadolu'daki en etkin Nakşibendî irfan merkezlerinden birinin temelini atmıştır.⁶ Devlete olan bağlılıkları ve savaşlardaki hizmetlerinin de etkisiyle Şeyh Muhammed Küfrevî silsilesindeki şeyhlere Osmanlı Devleti tarafından maaş bağlandığı kaydedilmektedir.⁷ Kasım Küfrevî'nin babası Abdülbaki Küfrevî oğlu gibi aktif siyasete katılamamış olsa da İstiklal Harbi döneminde milli örgüte destek vermiştir.

Kasım Küfrevî ilk, ortaokul ve lise tahsilini İstanbul'da tamamladıktan sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden 1943'de mezun oldu.⁸ 4 dil bilen Küfrevî Eski Türk Edebiyatı kürsüsünde asistanlık yaptı.⁹ 9.devre Ağrı Milletvekilliği'ne seçildi.¹⁰ Demokrat Parti'den, 5. dönem seçimlerine katıldı. Yapılan seçimde 45538 oy alarak aynı seçim çevresinden milletvekili seçildi. Seçim tutanağını 4 Mayıs 1954'te aldı.¹¹ 14 Mayıs 1954'te Meclis'e katıldı.

Nakşibendîliğin kuruluşu ve yayılışına dair doktora tezini 1949'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde tamamladı.¹² Öğrenciliği döneminde Halide Edip ve Adnan Adıvar ile yakın ilişki içinde bulunan Küfrevî ileri derecedeki İngilizcesiyle Halide Edip'in ilgisini çekmiş ve onunla beraber W. Gibb gibi yazarların eserlerini tercüme

⁵ Abdulcebbar Kavak, "Ağrı'nın Nakşibendî-Hâlidî Şeyhlerinden Molla Muhammed Kasorî ve Kasor Medresesi", *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi /The Journal of Turk-Islam World Social Studies* C.5, S.17, 2018, s.46.

⁶ Abdulcebbar Kavak, "Bitlis Küfrevî Tekkesinin Ağrı'daki Temsilcileri Ve Şehrin İlmî Ve Manevî Hayatına Tesirleri", *Akademik Bakış Dergisi*, S.66, 2018, s.352.

⁷ M. Saki Çakır, "XIX. Yüzyılda Tarikat-Siyaset İlişkisi: Nehrî Tekkesi Örneği", *Turkish Studies Dergisi*, C.11, S.21, 2016, s.67.

⁸ Akis 30.07.1955.

⁹ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi II (1966-1980)*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s.259.

¹⁰ T.B.M.M. Arşivi, Tercümeihal Varakası, Sicil No:1544.

¹¹ Kazım Öztürk, 1998, *Türk Parlamento Tarihi II*, TBMM X. Dönem (1954-1957), TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s.19.

¹² Musa Anter anılarında Küfrevî'nin doktor unvanı almasını şöyle anlatır: "Kasım Küfrevî birnevi Adıvarların asistanı gibiydi. Nitekim Kasım Küfrevî, Nakşibendi tarikatı üzerine doktora tezini hazırladı. Bende davetli idim. Halide Hanım bana bakıp güldü ve şöyle dedi diğer imtihan üyelerine: 'Beyler Nakşibendi tarikatı dalında Küfreviler oteritedirler. Burda ödevimiz Kasım Bey'in izahlarından yararlanmaktadır' dedi ve böylece Kasım Küfrevî doktor oldu.": Anter, *a.g.e.*, s.320.

etmiştir.¹³ Adıvarların takdirini kazanmış olan Küfrevî doktorasını da Halide Edip'ten almıştır.

Kasım Küfrevî bir taraftan siyasetle uğraşırken diğer taraftan Şark medreselerinin geleneksel eğitimini ihmal etmemiş, seleflerinden aldığı ilim ve tasavvuf icâzetlerini haleflerine devrederek bu metodu sürdürmüştür.¹⁴ Ağrı ve civar illerde tanınan, onlarca talebeye icâzet veren Molla Muhammed-i Kasorî onun medrese ilimlerinde icâzet verdiği önemli mollalardan biridir. Ezher Üniversitesi'nin ilmî bir münazara için İslâm ülkelerinden ilim adamları talep etmesi ve Türkiye'de bu teklifin Kasım Küfrevî'ye yapılması sonucu kendisi mebus olduğu 1950'lerde bu münazaraya katılmıştır. Küfrevî'nin verdiği cevaplar münazara heyetinin başkanı Zâhid Kevserî'nin dikkatini çekmiş ve onun kim olduğunu öğrenince yanına oturtmuş, daha sonra evinde misafir ederek hadis ilmi alanında ve bir hadisin yazılı râvisi olma konusunda kendisine iki icâzet vermiştir.¹⁵

Kasım Küfrevî'nin tarikat silsilesi Şeyh Abdülbâki, Şeyh Abdülhâdî, Pîr Muhammed Küfrevî, Seyyid Tâhâ Hakkârî vasıtasıyla Hâlid el-Bağdâdî'ye ulaşır. Birçok kişiye hilâfet vermiş olan Kasım Küfrevî, yerine büyük amcası Şeyh Abdurrahman'ın torunlarından Patnoslu Şeyh Abdülvahap Küfrevî'yi (ö. 2010) tayin etmiştir. Küfrevî'nin 146'sı yazma, 3679 eser ihtiva eden kütüphanesi kızı Semra Nasırlı tarafından 2006 yılında TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi'ne bağışlanmıştır. Koleksiyonun tamamına yakını Arapça, Osmanlıca, İngilizce ve Farsça eserlerden oluşmaktadır ve İslâm diniyle ilgili temel kaynakların genelde ilk baskıları mevcuttur.¹⁶

Asistan Doktor olarak görevini sürdürdüğü sırada ayrıca Millî Eğitim Bakanlığınca yayınlanmakta olan "İslâm Ansiklopedisi" Redaksiyon ve Telif Kurulunda çalıştı. Ansiklopedide yüze yakın madde kaleme aldı.¹⁷

¹³Vahid Turhan, "Hocalık Yönüyle Halide Edip Adıvar", Cumhuriyet, 18.01.1964.

¹⁴Çeşitli kaynaklar Kasım Küfrevî'nin Kürt Şemski Aşireti lideri olduğunu yazmaktadır: Ahmet İlyas, "1950-1960 Yılları Arasında Gerçekleşen Genel seçimlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Açısından Değerlendirilmesi", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.9, S.4, 2014, s.567.; Hakan Aydın, "On Birinci Dönem Ağrı Milletvekillerinin Faaliyetleri ve 1957-1961 Ağrı'da Siyasal Yaşam", Yüksek Lisans Tezi, Ağrı 2015, s.103.; Songül Miftakhov, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Parlamento'da Temsili: 1946- 1960", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, C.VI, S.2, 2018, s.16.

¹⁵Muhammed Küfrevî, "Kasım Küfrevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, TDV Yayınları, Ankara 2016, s. 102.

¹⁶Küfrevî, a.g.m., s. 102.

¹⁷F.Çoker, a.g.e., s.259.

27 Mayıs 1960 İhtilâli'nde haksız mal iktisabı suçundan¹⁸Yassıda'da yargılandı¹⁹ ve beraat etti.²⁰ 1 Ekim 1962'de silah altına alındı. 30 Mart 1963'de Yd. Top. Asteğmen rütbesiyle Yedek Subay Okulundan mezun olarak Zırhlı Birlik Ok.ve Eğt. Merkezine atandı. 30 Eylül 1963'de Yd. Teğmenliğe yükseltildi. 26 Ekim 1964'de terhis edildi.²¹ Aynı yıl siyasi hayata dönen Küfrevi 1980 darbesine kadar parlamenterlik görevini üstlendi.²²

Küfrevi 1965'te Yeni Türkiye Partisi'nden 13. dönem, 1969'da Cumhuriyetçi Güven Partisi'nden 14. dönem Ağrı milletvekili olarak mecliste bulundu²³ 14 Ekim 1973 – 12 Eylül 1980 tarihleri arasında Ağrı senatörlüğü yaptı.

12 Eylül Darbesi'nden sonra siyasi hayattan çekilen Küfrevi, yıllarca emek verdiği kütüphanesini düzenleme, eski eserlerinin redaksiyonunu yapma ve uzmanlığı konusunda araştırmalarla meşgul oldu²⁴ Aralık 1992 tarihinde vefat etti. Vasiyeti üzerine Eyüpsultan Mezarlığı'na defnedildi.

Nakşibendî Şeyhi Muhammed Kührevi'nin torunu olarak Küfrevi siyasetin dışında dedesini temsilen “Nakşibendiliğin Kuruluşu ve Yayılışı” adlı doktora çalışmasını yapmıştır.²⁵ Bu çalışma Türkiye'de Nakşibendilik üzerine yapılmış ilk ilmî çalışma olması bakımından önemlidir. Konuyla ilgili araştırmalarda kaynak olma özelliğini hâlâ sürdüren eser henüz yazma halinde İÜ Türkiyat Araştırma Merkezi'nde saklanmaktadır. Doktora tezi olarak hazırlanan bu eserde Nakşibendiliğin yayılmasında etkili olan önderlerin hayat hikayeleri anlatılmaktadır. Ayrıca Halidîliğin Anadoluya girişi ve Suriye'deki faaliyetleri hakkında bilgi sunmaktadır.²⁶

Hazreti Peygamber'e Dil Uzatanlar adlı M. Rodinson'un Mahomet adlı kitabına

¹⁸ BCA, 010.19.274.838.3.

¹⁹ Yassı Ada Yüksek Adalet Divanı Başkanı Salim Başol'un ‘Bağımsız seçilmişsin onradan neden DP'ye geçtin? sorusuna Küfrevi: “Bizim bölgenin icabatı hükümet partisinden olmaya zorlar” şeklinde cevap vermiş ve doğunun hükümet partisine bağlılığını dile getirmişti.: Yalçın Doğan, “Küfrevi'nin ‘İcabatı’ ve Muş Skandalı” Hürriyet 15.10.2009.

²⁰ Ali Hızlı, “1920-1965 TBMM Dönemlerinde Görev Yapan Ağrı Mebusları ve Ağrı Seçimleri”, Yüksek Lisans Tezi, Van 2004, s.89.

²¹ F.Çoker, *a.g.e.*, s.260

²² İsmet Kayaoğlu, “Bitlis'in Uluları: Dr. Kasım Küfrevi”, Ahlat Gazetesi 07.04.2019

²³ Gülcan Bozkır, Türk Siyasal Hayatında Cumhuriyetçi Güven Partisi. ÇTTAD, C.6, S.15, 2007, s.293.

²⁴ F.Çoker, *a.g.e.*, s.260.

²⁵ Eser için bkz: Kasım Küfrevi, “Nakşibendiliğinin Kuruluşu ve Gelişimi”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü (no:337). İstanbul 1950.

²⁶ Mehmet Kubat, *Mevlânâ Hâlid-İ Bağdâdî*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2014, s.33.

reddiye olarak yazdığı diğer bir eserinde oryantalist ve müslüman âlimlerin görüşleri bilimsel bir metotla ele alınıp değerlendirilmiştir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri adlı eseri ise İbrahim Hakkı'nın 192. ölüm yılı dönümü dolayısıyla 1972'de İstanbul İl Genel Meclisi'nde verdiği konferansın metnidir. Küfrevî'nin Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi'nde aralarında "Besmele, Fâtıma, Fâtiha ve Gazzâlî, Hirka-İ Şerif, Birgivi" maddelerinin de bulunduğu yirmi civarında maddesi Kasım Kufralı imzasıyla yayımlanmıştır. Ayrıca "Gazneliler ve Selçuklular Devrinin Tezkir Muhiti"²⁷ "Kuşeyri", "Gülşeni", "Molla İlahi ve Kendisinden Sonraki Nakşibendiye Muhiti" adlı makaleleri bulunmaktadır.²⁸

2-Siyasi Faaliyetleri (1950-1960)

Kasım Küfrevi 1950'de Demokrat Parti'den Ağrı milletvekili olarak meclise girdi. Küfrevi'nin yanısıra Celal Yardımcı 34.166, Halis Öztürk 31.906 oy alarak Ağrı ilinden milletvekili seçilmişti.²⁹ Doğu Anadolu'da çok taraftarı bulunan Küfrevi Kars'taki Demokrat Parti'nin seçim kampanyasının başına getirildi.³⁰ DP, seçimlerde Ağrı'dan 3 milletvekili çıkararak önemli bir güç kazanmış, Ağrı, ülke genelinde seçimi önde tamamladığı iller arasında yer almıştı.³¹ DP'nin Ağrı'da seçimleri kazanmasının en önemli nedeni aday gösterdiği şahıslardı. Bunlar ya şeyh yada aşiret reisiydi.³²

1954 seçimlerinde aynı partiden tekrar milletvekili seçilen Küfrevi 2 Mayıs 1954 gecesini Başbakan Adnan Menderes'i telefonla aramış ve sözlerini tuttuklarını hatırlatıp DP bayrağını Ağrı'ya diktiklerini söylemişti.³³

Ertesi yıl gazetecilere yayımladıkları haberler dolayısıyla haklarında dava açılması halinde, haber konusu iddiayı ispat etme hakkının verilmesini öngören ve "ispat hakkı" diye bilinen mesele yüzünden "İspatçılar" (19'lar) diye bilinen grubun içinde yer aldı.³⁴ Bu

²⁷ V. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1956.

²⁸ Türk Tarih Kurumu Bildiriler, Ankara 1952, s. 261-282.

²⁹ B.C.A.030.10.0/77.511-16; Cumhuriyet 16.05.1950.

³⁰ Feroz Ahmad-Bedia F. Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1976, s.168.

³¹ B.C.A.030.10.77.511.11.1.

³² H.Aydın, a.g.t., s.47.

³³ Demokrat Ağrı, 14.11.1955.

³⁴ Küfrevi, a.g.m., s.102.

gelişmeyle birlikte parti içi muhalefet harekete geçmiş ve DP'li 11 milletvekili³⁵, 2 Mayıs 1955'te TBMM'ye verdikleri önergeyle Yargıtay'ın 16 Mart 1949 tarihli "Tevhidi İctihad Kararı"nın kaldırılarak, basına ispat hakkı tanınmasını sağlayacak bir madde eklenmesini istemişti³⁶

Kührevi, 1956'da "19 lar Hareketi" ile bağımsız siyasete başladı³⁷ ve 9 arkadaşıyla beraber DP'den istifa etti.³⁸ Bu gelişmeler yeni bir partinin kurulma sürecini hızlandırmıştı. Küfrevi, DP'den ihraç ve istifa eden milletvekili arkadaşlarıyla Hürriyet Partisi'ni kurdu. Genel Başkanlığa Manisa Milletvekili Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu getirildi. Daha sonraki katılmalarla HP, CHP'yi de geçerek, ana muhalefet partisi durumuna geldi ve 25 ilde teşkilatlandı.³⁹

Küfrevi'nin şahsiyetinde barındırdığı sosyal karizmasının etkisiyle yeni partisi Ağrı ve çevresinde fazla sayıda halk desteği almıştı. Yöre halkı telgraf çekerek bağlılıklarını bildirmiş ve onun DP'den istifa etmesinin kendilerinde hiçbir tazyik yapmadığını, kendisini Milletvekili Küfrevi değil Edebiyat hocası Küfrevi olarak sevdiklerini, gönüllerinde ona olan sevgilerini taşıdıklarını belirtmişti⁴⁰ Küfrevi Ağrı, Erzurum, Kars, Bitlis ve çevre illere yaptığı ziyaretlerde halkın sorunlarını dinlemiş ve devamlı halkla iç içe bulunmuştu.⁴¹ Küfrevi bir diğer Ağrı mebusu Celal Yardımcı ile Ağrı-Diyadin'i ziyaret ettiğinde Halk kendisini ve beraberindeki diğer Ağrı Milletvekillerini tezahürat ve kurbanlarla karşılamıştı. Celal Yardımcı ve Küfrevi yaptıkları konuşmalarda Doğubayezit-Diyadin yolunu yaptırmak üzere 710 bin lira getirdiklerini ifade etmişti.⁴²

Küfrevi HP'nin kurulma sebeplerini şu şekilde açıklamaktadır: "DP'nin, o günkü

³⁵Söz Konusu Milletvekilleri Şunlardır: Raif Aybar, Mustafa Ekinci, Fethi Çelikbaş, Enver Güreli, Kasım Küfrevi, Muhlis Bayramoğlu, Şefik Kâmil Mengü, Seyfi Kurtbek, Ekrem Alican, Turan Güneş, İbrahim Öktem. Bu Milletvekillere Sonradan Katılan Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu, Ekrem Hayri Üstündağ, Sabahattin Çıracıoğlu, Zeyyat EbuZZiya, Behçet Kayaalp, Muzaffer Timur, İsmail H. Akyüz, Safaeddin Karanakçı ve Ragıp Karaosmanoğlu 15 Ekim 1955 Tarihinde DP'den İhraç Edilmişti: Cumhuriyet 16.10.1955.

³⁶ TBMM Tutanak Dergisi 10. Dönem 11. C. 42. Birleşim, s. 526.; Cumhuriyet 22 Kasım 1955.

³⁷Ahmet Emin Yalman, *Gördüklerim Yaşadıklarım IV*, Pera Yayınları, İstanbul 1997, s.327.; Cihat Baban, *Politika Galerisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970, s.387.

³⁸ İsmet Binark, *Türk Parlamento Tarihi II, TBMM X. Dönem (1954-1957)*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 2010, s.453.

³⁹ Cumhuriyet, 16.03.1956.

⁴⁰ Demokrat Ağrı, 17.02.1956.

⁴¹ Demokrat Ağrı, 09.10.1956.

⁴² Demokrat Ağrı, 23.10.1957.

iktidarın bünyesinden bir muhalefet zuhur etmiştir. Bu zuhur eden muhalefet basma ispat hakkı talebiyle ortaya çıkmıştır. Fakat müdafaasını yapmış olduğu meseleler Türk toplumunda bütün münevverlerin kafasında yer etmiş meseleler olan bu topluluk, iktidar partisinin bağrından çıkan bu muhalefet, o günkü iktidarın muhalefette iken iktidara karşı savunduğu fikirlerin savunucusu olarak ortaya çıkan bu muhalefet, her şeyden evvel Anayasanın değişmesini talep etmiştir. Bu muhalefet mevcut o günkü Anayasanın değişmesini istemiştir. Bu muhalefet temel hak ve hürriyetlere dayanan bir anayasa istemiştir. Bu muhalefet çift meclis esasına dayanan bir siyasi ve teşriî organ istemiştir. Hülâsa bu muhalefet bugün içinde bulunduğumuz sistemi o gün de müdafaa etmiş ve bu bayraklarla ortaya çıkmıştır.” Zamanla bu muhalefet, HP halinde tecelli ettiği vakit CHP aradığı fikirleri bulmuş ve bu partiye mensup bulunan insanların elindeki bayrakları alarak kendi saflarında bunların münakaşasını, mücadelesini yapmıştı ve bu dâvanın hâmisî, müdafîi sadece kendisi olmuştu. Türk toplumuna bunları mal etmek için kampanyalara girmiş ve HP’yi sinesinde eritmişti. O günkü HP’nin hatipleri seçim meydanlarında millete hitap ederken, o günün bozuk ekonomik düzenini yererken, vatandaşın o hatibe parmaklarıyla göstermiş olduğu her rey seçimde CHP’nin sandığına atılmıştı. Şu halde CHP’nin fikriyatı, DP’nin bünyesinden kopan bir fikriyat olarak CHP’ye mal edilmiş ve Halk Partisi bu devrede bu fikirlerin mücadelesini yapmıştı. Halk Partisi bu fikirlerin mücadelesini yaparken ihtilâl olmuş ve sonrasında CHP bu fikirleri Kurucu Meclis kanalıyla realize etmişti.⁴³

HP 1957’de yapılan seçimlerde oyların yüzde 4’ünü alabildiğinden Meclis’e 4 milletvekili getirebildi. Bunun üzerine, 24 Kasım 1958’de toplanan genel kongrede, partinin kapatılması, mallarının CHP’ye devri kararı alındı.⁴⁴ HP’nin kapatılmasının ardından 1957’de meclise bağımsız giren tek milletvekili Küfrevî olmuştu.⁴⁵ Ancak Küfrevî daha sonra tekrar DP’ye geçmişti.

Siyasi geçmişini yukarıda kısaca aktardığımız Kasım Küfrevî meclis içinde aktif bir rol almış çeşitli görüşleri ve verdiği önergelerle dikkat çekmişti. Küfrevî İlahiyat Fakültesi ve İmam Hatip Okullarının yeterli derecede eğitim vermediği konusunda hükümeti

⁴³ TBMM Tutanak Dergisi 2. Dönem 24. C. 42. Birleşim s.614.

⁴⁴ K.Öztürk, *a.g.e.*, s.102.

⁴⁵ S. Miftakhov, *a.g.m.*, s.20.

eleştirmişti.⁴⁶ Anayasa dilinin millet diline çevrilmesi, anti-demokratik hükümlerin, anayasadan çıkarılması ve Meclis'te yabancı okullarda görev yapan öğretmenlerin durumlarının iyileştirilmesi için çalışmalar yapmıştı. Ayrıca Küfrevi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi kürsüsünün profesör ihtiyacı hakkında meclis kuruluna bir önerge vermişti.⁴⁷

Küfrevi üniversiteler kanunu tartışıldığı sırada yaptığı konuşmada yüksek tahsil öğrencilerinin hocalarından yeterli alakayı görmediklerinden şikayet ettiklerini belirtmiş, üniversite hocalarının öğrencilerin yetenek ve potansiyellerini değerlendirebilecek kadar onlarla ilgilenmesi gerektiğini ifade etmişti. Ona göre bu sorun sadece üniversiteler tesis etmekle çözülebilecek bir sorun değildi. Ancak yetkin üniversite hocaları buralara tayin edilerek bu sorun çözülebilirdi. Mevcut kanuna göre doçentten başlayan kariyer doktora yapmış asistandan başlamalıydı. Tedriste büyük rolü olan ve bilhassa bütün yükleri üzerine aktarılan asistan kariyer unsuru olmadığı müddetçe üniversiteden beklenen randımanı almak mümkün değildi. Şu halde asistan kariyer içerisinde olmalıydı ve kariyeri doçentten başlatan madde değiştirilmeliydi. 1960 senesinin gerçekleri karşısında bulunan bir üniversiteyi idare etmek mümkün olmayacaktı.⁴⁸ Bunun yanında mecliste gündeme gelen doğruya üniversite yapılması fikrini destekleyen Küfrevi, aksi oy verenleri eleştirmişti. İstanbul Milletvekili Fuad Köprülü ve 203 arkadaşının, Anayasa teklifi ile İzmir Milletvekili Zuhtü Hilmi Velibeşe ve 185 arkadaşının, 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun yeniden meriyete konulmasına dair kanun teklifi yapılan tartışmalara katılmış ve dil meselesini ele alıp doğu milletlerinin dil sorununu tahlil ettikten sonra Türkiye'de ki dil sorununa değinmişti. Bir meclis konuşmasında Küfrevi Türk Dil Kurumu'nun kuruluşunu kısaca özetledikten sonra, bir takım dil bilimcileri eleştirmiş, Atatürk'ü zor durumda bırakan bu Dil Kurumu "silahşörlerinin" nasıl hatalar yaptıkları üzerinde durmuştu. Ayrıca Türk Dil Kurumunun Atatürk'ten sonra Üniversitelere sırt çevirdiğini ve bu yüzden üniversitenin ilmi irşadından hiçbir zaman istifade edemediğine değinmişti.⁴⁹

Küfrevi'ye göre Türk Dil Kurumu zengin dilimizi yok etmekteydi ve bir çeşit "gecekondu Türkçesi" ne Türkleri mecbur etmişti. Halihazırdaki Türkçe'yi bırakıp Orhon

⁴⁶ Ayın Tarihi 1956.

⁴⁷ TBMM Tutanak Dergisi, 9.Dönem 5.C. 51. Birleşim s.826.

⁴⁸TBMM Tutanak Dergisi 2.Dönem 28.C.79. Birleşim, s.293-297.

⁴⁹TBMM Tutanak Dergisi 9. Dönem 18.C. 21. Birleşim, s. 402.

Kitabelerine kadar gitmek dilde irticaydı ve gelecek nesil bu dili anlamayacaktı.⁵⁰ Dil Kurumu Türkçe'yi öle bir hale getirmişti ki bu ilim irticamı ilim ve matbuat sahasında ihdas etmekle kalmayıp meşruiyetini tasdik için Meclis'i de harekete geçirmiş ve Meclis bir gecede bunu tasdik etmişti. Meclise tasdik ettirilen yeni Anayasa dilini kabul etmek insaftan uzaklaşmaktan başka bir şey değildi. Ona göre dil meselesi Anayasa ile muhat olacak kadar basit bir mesele değildi. Mektep çocukları, mürettibinden başyazarına kadar bütün matbuatı, ilim, edebiyat, sanat alemini ve bütün Türkiye'yi alakadar eden dil davasını Anayasa'ya bağlamakla harekete geçmek doğru değildi.⁵¹

Kasım Küfrevi Demokrat Parti'nin 1950'den 1955'e kadar olan hükümet programlarını eleştirmiş milletin ve parti mensuplarının vaatlerle süründürülmemesini istemişti. Ayrıca Küfrevi Kıbrıs'ın self determinasyonu hakkında İngiliz gazeteleri ve Avam Kamarasının görüşlerinden bahsederek hükümetin düşüncesi ve planının ne olduğunu sormuştu.⁵² Ona göre Demokrat Parti iktidarı, Cumhuriyet Halk Partisinin karşısında vaatleriyle milleti ulaştıracığı parlak istikbalin hayaliyle iktidara gelmiş değildi, Cumhuriyet Halk Partisinin tutumundan müteessir olan insanların reaksiyonuyla toplanmış olan oylarla iktidara gelmiş bir partiydi.⁵³

Küfrevi 1966 tarihli meclis konuşmasında 1954 Seçim Kanunu'nun değiştirilmesini eleştirmiş, DP'nin bu hamleyle muhalefetteki CHP'nin güçlenip milletvekili sayısını arttırmasına neden olduğunu belirtmişti. Ona göre seçim sonunda 30'dan az milletvekili çıkararak CHP 180 milletvekili çıkararak DP'nin karşısına dikilmiş ve planlanan muhalefetin meclise gelmemesi fikri gerçekleşmemişti. Bundan sonra İhtilal olmuş ve Kurucu Meclis 1961 seçimlerinde Milli Bakiye⁵⁴ sistemini uygulamıştı. Bunun neticesinde de Adalet Partisi iktidara gelmişti ve Milli Bakiye sistemini kaldırmıştı. Milli Bakiye sistemi bağımsızların oylarını kıymetsizleştirmişti ve bu bir adaletsizlikti. Hükümetin Milli Bakiye sistemini kaldırıp d'Hont sistemini getirmesini "adaletten bahseden, adaletsizlikten bahseden, fakat

⁵⁰TBMM Tutanak Dergisi 9. Dönem 18.C. 21.Birleşim, s. 403.

⁵¹TBMM Tutanak Dergisi 9.Dönem 18. C. 21. Birleşim, s. 404

⁵² TBMM Tutanak Dergisi 10. Dönem 8. C. 15.Birleşim, s.297.

⁵³TBMM Tutanak Dergisi 2. Dönem 5.C. 60. Birleşim, s. 30.

⁵⁴Küfrevi sistemi şu şekilde yorumluyor: "Millî Bakiye Sistemi, Türkiye'yi bir tüm seçim çevresi olarak kabul etmektedir. Milletvekili, Anayasa'nın madde-i mahsusası icabı olarak, Türk Milletinin Milletvekilidir, bütün Türkiye'nin Milletvekilidir. Tüm olarak kabul edildiği takdirde, milletvekilinin şu mntıkadan bu mntıkadan gösterilmesi gibi bir iddianın ortaya atılması 'bölgelilik zihniyetinden kalma bir rüsubun ta kendisidir.": TBMM Tutanak Dergisi 2. Dönem 5. C. 60. Birleşim, s.32.

getirdiği tasarı ile adaleti tesis etmeyen bir durumda bulunan Hükümet, gerekçesinin asırlardan beri, Şarktaki münakaşalarda bir usul olarak ileri sürülen şu düsturun ötesine geçmediğine kaaniim: Hak gösterilir, bâtil tahkir edilir. Hükümet tasarısı hakkı gösterip, bâtili tahkir etme çabası içerisinde.” şeklinde yorumlamıştı. Küfrevi’ ye göre Milli Bakiyeler sistemi kötü yanlarıyla birlikte iyi bir sistemdi. Kötü yanlarını alıp iyi yanlarını bertaraf etmek haksızlık olurdu. Küfrevi Kurucu Meclis’in icraatını Türkiye’nin siyasi hayatının bir gerilemesi olarak tasvir edip ve seçim sisteminin beş sene geriye götürülmesini siyasi bir ricat olarak adlandırıyordu. Küfrevi dünyanın her bakımdan geliştiği bir dönemde Türkiye’nin siyasi hayatında kaplumbağa miktarı yol kat etmesini eleştiriyor ve “Türkiye’yi Kurucu Meclis vasatına irca etmeyi asla tasvip edilir bir hareket saymamaktayız” diyordu.

Küfrevi YTP adına Diyanet Teşkilatı hakkında yaptığı meclis konuşmalarında teşkilatın devlet çarkından çıkarılmasını temel alan bir çizgide konuşmalar yapmış, diğer memleketleri örnek vererek Diyanet Teşkilâtı’nın bir muhtar cemaat teşkilâtı hüviyetine getirilmesi gerektiğini belirtmişti. Konuşmasının devamında Köy ünitelerini ele alan Küfrevi: “Türkiye’deki bilcümle ilerici hareketler,’ bilcümle devrimler köy ünitesine maledilmediği müddetçe üzerinde daima münakaşa edilen konular halinde kalaçaktır. Bilcümle ileri hareketler, bilcümle yenilikler köy ünitesine maledilmelidir. Köy ünitesine maledilmesi için kafasını bâtil itikatlardan tecrid etmiş olan köy imamı ile, din nosyonuna sahip öğretmenin köye ulaştırılması ile kabil olur ve rutin çalışmaları bu yöne tevcih etmek suretiyle ve tamamen bu ünite tesis edildikten sonra Diyanet Teşkilâtının hüviyeti kafalarda tersim edilen şekilde düşünülebilir” diyerek Türkiye’nin batıl inanışlardan kafasını sıyrmasını ve laisizmin başka ülkelere yansıdığı gibi Türkiye’ye de yansımalarını temenni etmiştir.⁵⁵

Küfrevi mecliste YTP cephesinden yaptığı konuşmalarda ülkedeki gelir dağılımındaki dengesizlik üzerinde durmuştu. Özellikle Doğu Anadolu bölgesinde bu dengesizlik kesif bir hale gelmişti. Özel sektörün neredeyse hiç olmadığı bu bölgede okuma yazma oranı da oldukça düşüktü. Anadolu’nun bu bölgesinden İç Anadolu’ya doğru iktisadi morfoloji dolayısıyla göç edilmekteydi. Bu bölgenin kalkınması için çeşitli planlamalar yapılmalı, halk bazı vergilerden muaf tutulmalı ve özel sektör bu tarafa doğru

⁵⁵ TBMM Tutanak Dergisi 2. Dönem 24. C. 42. Birleşim, s.613.

yönlendirilmeliydi. Devlet, toplumun hayat seviyesini artırmak ve gelir dağılımında denge sağlamaya doğru gitmek için köylüyü daha verimli bir istihsal âmili haline getirmeye mecburdu. Toprak reformu ile de toprağına bağılı bir köylü sınıfı ortaya çıkacaktı.⁵⁶

Ona göre CHP'liler fikriyat olarak bu devrede ortanın solundadır ve ortanın solundaki prensiplerin müdafidir. Dokümanlarının ve samimiyetine inanılan hatiplerin ve yazarlarının eserleri tetkik edilirse, CHP'nin kendisine demokratik bir sosyalist hüviyet vermek yolunda olduğı anlaşılırdı. CHP demokratik bir sosyalizmi memlekete getirmek istiyordu. CHP Demokratik sosyalizm hüviyetinde değildi. CHP içinde bulunulan düzeni değıştirmek istiyordu. Anayasa düzenini değıştirmek istemiyordu, Anayasanın düzenine doğru gitmeyi talep ediyordu. O halde CHP'lilerin propagandalarında bilimsel sosyalizmin sloganlarını terk etmeleri gerekirdi. Demokratik sosyalist bir hüviyet Parlâmento için lüzumlu bir unsurdur. Bilimsel sosyalizmin tâbiri ile demokratik sosyalizmin kurulmasına çalışmak çok yanlış neticelere münce olabilir. CHP bilimsel sosyalizmin tâbirlerini kullanmak suretiyle hız vermiş olduğı propagandasında meydandan veciz hitabeler ilân ederken, vatandaş oyunu kendisine göstererek, tıpkı HP karşısında yaptığı gibi götürüp İşçi Partisi'nin sandığına atabilirdi.⁵⁷ Küfrevi ayrıca Horasan demiryolunun Karaköse'ye kadar uzatılmasına dair bir soru önergesi⁵⁸ ve ateşli silâhlar ve bıçaklar hakkındaki Kanunun bazı maddelerinin değıştirilmesine dair kanun tasarısı ve tekliflerini meclise sunmuştur.

3-İdeolojilere Yaklaşımı

Küfrevi, Sosyalizm ve Komünizm üzerine tutum ve konuşmaları onun bu iki ideolojiden uzak olduğı izlenimi vermektedir. O, damadı İlhami Nalbantoğlu ile yaptığı röportajda da bu ideolojilerin tehlikelerinden söz etmiştir. Bunun yanında Kürt asıllı bir din adamı ve siyaset adamı olan Küfrevi Kürtçülüğe de karşıdır. Küfrevi'ye göre Kürt diye bir milliyet yoktur ve Kürtler Türk milletini meydana getiren Müslüman diğer boylardan biridir ve asgari onlar kadar Türk'tür. Türk bir ırkın değil, bir milletin adıdır ve Kürt'te bu milletin esas unsurlarındandır.

⁵⁶ TBMM Tutanak Dergisi 2. Dönem 24. C. 42. Birleşim, s. 619.

⁵⁷ TBMM Tutanak Dergisi 2. Dönem 24. C. 42. Birleşim, s. 616.

⁵⁸ TBMM Tutanak Dergisi 2. Dönem 28. C. 95. Birleşim, s.1051.

Müstakil bir Kürt kültüründen bahsedilemez ve Türkiye Cumhuriyeti halkının ortak bir kültürü vardı.⁵⁹ Bu kültür yakın zamana kadar tamamen dini kültürken, günümüzde İslami kültür zamanla çağın gerektirdiği bir kısım yeni değerlerde kazanmış, böylece milletçe ortağı bulunduğumuz milli kültürümüz yani Türk kültürü ortaya çıkmıştı. Bunun yanı sıra ırkçılık gibi ayrıştırıcı söylemelere başvurmak hatalıydı. Ona göre bir Kürt'ün kendi Türk'ten farklı görüp bunu iddia etmesi ne kadar yanlışsa Kürt'ün Türklüğü üzerinde ısrar etmek de o denli hataydı. Dinimizde ırkçı izahlara asla yer yoktu ve propagandaya destek verenler ayrılıkçı dinsizler ve komünistlerdi.⁶⁰ Küfrevi bu görüşleriyle ulus-devlet oluşturma misyonuna yakın bir tavır sergilemiştir.

Şeyhlik kimliğinin yanında inkılapçı çizgiye yakın tutumları söz konusu olan Küfrevi'ye göre Atatürk bazı kimselerce sanıldığı gibi bir din ve İslamiyet düşmanı değildi. Doğu'nun maneviyat olarak köklü ailelerinin zorunlu iskana tabi tutulması sanıldığı gibi din düşmanlığından ileri gelmiyordu. Anadolu'nun birçok yerinde çıkan kargaşalar gibi doğuda da bazı reaksiyoner hareketler olmuş, bazı ailelerin yerleri değiştirilmişti. Küfrevi ailesi de zorunlu iskana tabi tutulmuştu. Ancak Atatürk'ün emriyle yeri değiştirilen ailelerin ihtiyaçları sağlanmıştı. Atatürk'ün doğu politikasında samimiyet ve sevgi vardı. O dönemdeki yönetimde şiddetten yana olanlar başkalarıydı. Atatürk'ün hilafet konusundaki tutumu da yanlış anlaşılıyordu. Onun tutumu İslam alemi için çok yararlı bir tutumdur. Dönemin şartları ve İslam aleminin içinde bulunduğu durum iyi analiz edilmeliydi.⁶¹

⁵⁹Celal Bayar'ın 1959'da Cumhurbaşkanı olduğu sırada hazırladığı bir "Kürt raporu" da "Memleketimizde Kürtçülük Cereyanlarını ve Propagandasını Sevk ve İdare Edenlerden Başlıcaları Şunlardır" başlığı altında hazırlanan listede 38 milletvekiliyle beraber Kasım Küfrevi'nin adı da vardı: Murat Bardakçı, "Celâl Bayar'ın 1959'da hazırladığı Kürt raporunda bakın kimler var!", *Haber Türk* 18.03.2012.

⁶⁰ İ. Nalbantoğlu, *a.g.e.*, s.37-39.

⁶¹ İ. Nalbantoğlu, *a.g.e.*, s.28-29.

Sonuç

Doğunun yüzyıllarca toplum üzerinde nüfuzunu korumuş büyük aileleri Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde de önemlerini korumuş, siyasi yönden buldukları bölgede belirleyici rol oynamışlardır. Siyasi partiler bu nüfuzlu ailelerin siyasete atılmış bireylerini, merkezden uzak bölgelerin siyasi teşkilatlanmalarında bir çeşit aracı olarak görmüşlerdir. Nitekim Küfrevi ailesi de uzun yıllar doğuda tarikat kollarının da etkisiyle toplum üzerinde etkiye sahip olmuştur.

Kasım Küfrevi babasından ilmi vasıtasıyla kendisine aktarılan şeyhliğinin yanında aktif olarak siyasete katılmış ve üniversitede eğitim kadrosunda bulunmuştur. Babasından ilmi vasıtasıyla kendisine aktarılan şeyhliğinin yanında aktif olarak siyasete katılmış ve üniversitede eğitim kadrosunda bulunmuştur. Demokrat Parti içinde soyadının etkisiyle Ağrı ve çevresinde partisine kazançlar sağlamıştır. Halk Küfrevi ailesine duyduğu saygı ve sevgiyi onun partisine destek vererek göstermiştir. Halkın partiden ziyade kişiye önem verdiğini, Küfrevi'nin DP'den ayrılıp Hürriyet Partisi'ne geçmesiyle halkın bu kez de HP'ye destek vermesinde görmek mümkündür. Küfrevi bu partiden başka diğer partilere mensup olduğunda da aynı sonuç söz konusu olmuştur. Bunun yanında DP'de ilk kırılmaya yol açan "İspat Hakkı'nın müdafii" Küfrevi HP'nin DP içinden doğmasına neden olan siyasilerden olmuştur.

Küfrevi Türk siyasi hayatında önemli bir yere sahip olmakla beraber medrese eğitimi veren bir şeyh olması onu ilginç bir kimliğe büründürür. Birçok dil bilen Küfrevi meclis içinde de faal olarak çalışan bir mebusdur ve mecliste ağdalı Türkçesiyle yaptığı uzun konuşmaları dikkat çekicidir. Bir din adamı olarak Küfrevi modern ve inkılapçı sayılabilir. Mensup olduğu ırk ve din adamlığı unvanı onu Atatürk karşıtlığına sevk etmemiştir ve aksine laiklik yanlısı bir tavır takınmıştır. Dönemin perspektifiyle karşılaştırılınca Atatürk'e derin bir yakınlığı hissedilen Küfrevi, aynı zamanda şeyhlik unvanını da bünyesinde barındırarak siyasette uzun yıllar aktif olarak yer almıştı.

Kaynaklar

Arşivler

BCA

TBMM Arşivi TBMM Tercüme-i Hal Varakası

Resmi Yayınlar

Ayın Tarihi

TBMM Tutanak Dergisi

Sürelî Yayınlar

Ahlat Gazetesi

Akis

Cumhuriyet

Demokrat Ağrı

Haber Türk

Hürriyet

Milliyet

AHMAD, F. ve AHMAD, B. T., *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1976.

ANTER, M., *Hatıralarım*, Avesta Yayınları, İstanbul 2000.

AYDIN, H., "1957 Seçimleri ve Ağrı", *II. Uluslararası El Ruha Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Özeti*, Şanlıurfa 2018, s.103.

AYDIN, H., "On Birinci Dönem Ağrı Milletvekillerinin Faaliyetleri ve 1957-1961 Ağrı'da Siyasal Yaşam", Yüksek Lisans Tezi, Ağrı 2015.

BABAN, C., *Politika Galerisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970.

BARDAKÇI, M., "Celâl Bayar'ın 1959'da Hazırlattığı Kürt Raporunda Bakın Kimler Var", *Haber Türk* 18.03.2012.

BİNARK, İ., *Türk Parlamento Tarihi II, TBMM X. Dönem (1954-1957)*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 2010.

BOZKIR, G., “Türk Siyasal Hayatında Cumhuriyetçi Güven Partisi”, *ÇTTAD*, C.6, S.15, 2007, s.275-308.

ÇAKIR, M. S., “XIX. Yüzyılda Tarikat-Siyaset İlişkisi: Nehrî Tekkesi Örneği”, *Turkish Studies Dergisi*, C.11, S.21, 2016, s.53-78.

ÇOKER, F., *Türk Parlamento Tarihi II (1966-1980)*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1994.

DOĞAN, Y., “Küfrevi’nin ‘İcabatı’ ve Muş skandalı” *Hürriyet* 15.10.2009.

HIZLI, A., “1920-1965 TBMM Dönemlerinde Görev Yapan Ağrı Mebusları ve Ağrı Seçimleri”, Yüksek Lisans Tezi, Van 2004.

İĞDEMİR, U., *Atatürk’ün Yaşamı (1881–1918) I*, TTK Yayınları, Ankara 1988.

İLYAS, A., “1950-1960 Yılları Arasında Gerçekleşen Genelseçimlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Açısından Değerlendirilmesi”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.9, S.4, 2014, s.563-575.

KAVAK, A., “Ağrı’nın Nakşibendî-Hâlidî Şeyhlerinden Molla Muhammed Kasorî ve Kasor Medresesi”, *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.5, S.17, 2018, s.43-53.

-----, “Bitlis Küfrevi Tekkesinin Ağrı’daki Temsilcileri ve Şehrin İlmî Ve Manevî Hayatına Tesirleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, S.66, 2018, s.348-356.

KAYAOĞLU, İ., “Bitlis’in Uluları Dr. Kasım Küfrevi”, *Ahlat Gazetesi* 07.04.2019.

KUBAT, M., *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2014.

KÜFREVİ, K., *Nakşibendiliğinin Kuruluşu ve Gelişimi*, Doktora Tezi, İstanbul 1950.

MANGO, A. J., “Ataturk and Kurds”, *Adnan Menderes University, Journal of Institute of Social Sciences*, C.1, S.4, 2014, s.16-32.

MIFTAKHOV, S., “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Parlamento’da Temsili: 1946-1960”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, C.VI, S.2, 2018, s.1-26.

MUHAMMET, K., “Kasım Küfrevi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, TDV Yayınları, Ankara 2016, s. 102.

NALBANTOĞLU, İ., *Kasım Küfrevi’nin Ardından*, Ahlat Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1994.

ÖZTÜRK, K., *Türk Parlamento Tarihi TBMM X. Dönem (1954-1957) II*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1998.

ŞAHİNER, N., *Son Şahitler III*, Nesil Yayınları, İstanbul 2008.

TAN, A., *Kürt Sorunu*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.

TOPARLI, R., “*Sivas Kongresi Belgeleri*”, Sivas Vilayet Kitaplığı Yayınevi, Sivas 2015.

TURHAN, V., “Hocalık Yönüyle Halide Edip Adıvar”, *Cumhuriyet* 18.01.1964.

V. Türk Tarih Kongresi I, Ankara 1956.

YALMAN, A. E., *Gördüklerim Yaşadıklarım IV*, Pera Yayınları, İstanbul 1997.

YÜKSEL, M., *An Unintended Consequence of Modernization in Turkey: Nationalist Reactions from Its Periphery*, Doktora Tezi, Ankara 2007.

Araştırma Makalesi <https://doi.org/10.46868/atdd.81> *Original Article*

The Role and Place of Amir Temur in the History of Azerbaijan

Shohistahon Uljaeva *

Hakan Yılmaz **

ORCID: 0000-0002-0629-5212

ORCID: 0000-0003-3900-7069

H. Hilal Şahin **

ORCID:0000-0002-3192-4658

Abstract

This article analyzes the role and place of Amir Temur in the history of Azerbaijan. Amir Temur made a trip to Azerbaijan as a result of which it became part of the empire of Amir Temur. Amir Temur actively defended Shirvanshakhs, gave him more land for management. During Temur, the most peaceful life in Azerbaijan was and a number of structures were built. Baylakon city is newly built. Temur's army completely built the city in one month. They also dug up a large Nakhri Barlos canal. Despite the fact that Tokhtamysh with the help of Temur came to the throne, he raided Azerbaijan and claimed Iran. The article analyzes those events. We can say that Azerbaijan expanded and flourished during Amir Temur.

Keywords: Amir Temur, Azerbaijan, Shirvanshakhs, Nakhri Barlos, Tokhtamysh

Received Date: 30/10/2020

Accepted Date: 29/12/2020

* Professor Doctor of historical sciences, Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization, Uzbekistan, sh.uljayeva@iiaime.uz

** Editor in Chief, historical sciences specialist, Sakarya, Turkey, hknylm65@hotmail.com

** Assist. Professor Doctor, Giresun University Faculty of Arts and Sciences, Department of history, Giresun, Turkey, hilal.sahin@giresun.edu.tr

You can refer to this article as follows:

ULJAEVA, S.- YILMAZ, H., and ŞAHİN, H.H., "The Role and Place of Amir Temur in the History of Azerbaijan", *Academic Journal of History and Idea*, V. 7, N. 4., 2020, p. 2719-2731.

Amir Temur'un Azerbaycan Tarihindeki Rolü ve Yeri

Shohistahon Uljaeva *

Hakan Yılmaz **

ORCID: 0000-0002-0629-5212

ORCID: 0000-0003-3900-7069

H. Hilal Şahin **

ORCID:0000-0002-3192-4658

Öz

Bu makale, Amir Temur'un Azerbaycan tarihindeki rolünü ve yerini analiz etmektedir. Amir Temur, Azerbaycan'a bir sefer yaptı ve bunun sonucunda bölge Amir Temur İmparatorluğu'nun bir parçası oldu. Amir Temur, Şirvanşahları aktif olarak savundu, ona yönetim için daha fazla toprak verdi. Temur döneminde Azerbaycan'da en huzurlu yaşam oldu ve bir dizi yapı inşa edildi. Baylakon şehri yeni inşa edilmiştir. Temur ordusu şehri bir ay içinde tamamen inşa etti. Ayrıca büyük bir Nakhri Barlos kanalı kazdılar. Temur'un yardımıyla Tokhtamysh'in tahtına gelmesine rağmen, Azerbaycan'a baskın yaptı ve İran'ı iddia etti. Makale bu olayları analiz ediyor. Azerbaycan'ın Amir Temur döneminde genişlediğini ve geliştiğini söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Amir Temur, Azerbaycan, Şirvanşahlar, Nakhri Barlos, Tokhtamysh

Gönderme Tarihi: 30/10/2020

Kabul Tarihi:29/12/2020

* Prof., Tarih Bilimleri Doktoru, Taşkent sulama ve tarımsal Mekanizasyon Enstitüsü, Özbekistan, sh.uljayeveva@tiame.uz

** Genel Yayın Yönetmeni, Tarih Bilimleri Uzmanı, Sakarya, Türkiye, hknylm65@hotmail.com

** Dr. Öğretim Üyesi, Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Giresun, Türkiye, hilal.sahin@giresun.edu.tr.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

ULJAEVA, S.- YILMAZ, H., ve ŞAHİN, H.H., ‘‘Amir Temur'un Azerbaycan Tarihindeki Rolü ve Yeri’’, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2719-2731.

Роль и место Амира Темура в истории Азербайджана

Резюме

В данной статье анализируются роль и место Амира Темура в истории Азербайджана. Амир Темур совершил поездку в Азербайджан, в результате чего он вошел в состав империи Амира Темура. Амир Темур активно защищал Ширваншахов, давал им больше земель для управления. В период правления Амира Темура в Азербайджане была спокойствие и мир и там были возведены ряд сооружений. Армия Темур полностью построил город Байлакон за один месяц. Его армия выкопала большой канал Нахри Барлос. Несмотря на то, что Тохтамыш с помощью Темура взойшел на престол, он совершил набег на Азербайджан и захватил Иран. В статье анализируются те события. Во время правления Амира Темура Азербайджан расширялся и процветал.

Ключевые слова: Амир Темур, Азербайджан, Ширваншахи, Нахри Барлос, Тохтамыш.

Получено: 30/10/2020

Принято: 29/12/2020

Introduction

At the end of the XIV century, great socio-political changes took place in the regions of Eurasia. The emergence of the state of Amir Temur led to a change in the alignment of political forces in the regions.

Amir Temur expelled the Mongols, founded a single centralized state in Movarounnahr and pursued an active foreign policy. Amir Temur set a goal to overcome threats from the north, placing a benevolent ruler on the throne of the state of the Golden Horde. With his help, Tokhtamysh Khan ascended the throne of the Golden Horde and began to seize the lands of Amir Temur and looked at Azerbaijan and Iran that were under his influence.

The article reveals the place and role of Amir Temur in the history of Azerbaijan. At that time, the most powerful state on the territory of Azerbaijan was the state of the Shirvanshahs. Shirvanshah diplomatically worked in alliance with Amir Temur and not only saved his country, but also created great opportunities for its peace and prosperity. During the reign of Amir Temur, an important bridge was built in the history of the peoples of Azerbaijan and Central Asia. This article briefly examines the place and role of Amir Temur in the history of Azerbaijan.

Main part

Amir Temur is considered one of the greatest personalities in the world, he played a big role in the history of mankind. In his personality and activity there are attractive aspects and a lot of unknown.

The structure of his empire included 27 countries of the world. The significance of the personality of Amir Temur and his activities in these countries separately requires a wider and more objective study. In historical science, this issue has not been fully studied to date, and the role of Amir Temur in the history of Azerbaijan is also not sufficiently covered.

In this regard, the work of scientists, such as: S. Akhmedov “Amir Timur in the history and culture of Azerbaijan”¹, Z.Z. Piriev “Azerbaijan during Temur”² and other authors who are more likely to consider issues of the cultural plan. Amir Temur’s trips to Azerbaijan are covered in textbooks and lecture texts, which in itself is a positive fact, but insufficient for a complete understanding of such problems as: his role and place as a person in the history of Azerbaijan.

As we know, the military campaign of Amir Temur against Azerbaijan began in 1385. At that time, the state of the Shirvanshakhs was in the northeastern regions of Azerbaijan, in the Shirvan region, however, it was in vassal dependence on the Jalayirids. Dozens of uprisings of the local population were brutally suppressed, all attempts to create independent

¹S.Akhmedov, *Amir Timur in the history and culture of Azerbaijan* <http://forum.turan.info/archive/index.php/t-6011.html>.(11.12.2020).

² Z.Z. Piriev, *Azerbaijan during Temur Role and place of Amir Temur in world history*, Tashkent, Uzbekistan, 1996, p. 37.

states were thwarted by the Mongol forces.³ At the same time, a threat from the Mongol Khan Tokhtamysh loomed over Azerbaijan.

In 1385 (86), the Golden Horde Khan Tokhtamysh with an army of 90,000 invaded Azerbaijan. After passing through Shirvan and devastating a number of its cities, he headed towards Tabriz. In 1382, Tokhtamysh destroyed Tabriz.⁴

Tabriz was a very famous trade and economic center in the East, and it was also known as “Kubbatul Islam” (“Domes of Islam”). But after the devastation of Tokhtamysh, this city was depopulated for several years. Later, by order of Amir Temur, this city was rebuilt, anew. In 1388 (89) and 1390. coins with the name of Tokhtamysh were minted in Baku, Shemakhi and Shabran.

During this period of time, Azerbaijan was a bone of contention between the Golden Horde and Amir Temur. Ibrahim I did not consider it possible to enter into armed confrontation with Amir Temur and Tokhtamysh. He preferred a policy of non-intervention and the use of uncompromising rivalry. To preserve his state, the ruler Shirvanshakhs Ibrahim I (1382-1417) came to the great Amir Temur in Karabakh and brought him precious gifts in recognition of his authority.⁵ So S. Akhmedov in his work notes “Amir Timur’s attitude to the Shirvanshakhs state is of interest. This Azerbaijani state, with its capital in Shemakha, was headed by Ibrahim I, an extraordinary person who played a large role in the history of Azerbaijan from the late XIV - early XV centuries. Amir Timur, who for many years was exposed only as a destroyer and conqueror, could liquidate the Shirvanshakhs state, wipe the city of Shirvan from the face of

³ S. Akhmedov, *Ibid.*

⁴ Nizamiddin Shomiy, *Zafarnoma*, Tashkent 1996, p.132-133.

⁵ N. Shomiy, *Ibid.*, p.137.

the earth. However, he began to support the activities of Ibrahim I, aimed at restoring the economy and culture of the region. ”⁶

In addition to his possessions, Amir Temur gave him several more areas. The territories subordinate to him reached Mount Elbrus. By order of Amir Temur, Shobiron and Shamakhi were included in his states. In historical chronicles it is written that Gilon was one of the shopping centers of the South Caspian Sea, but this city was not subordinate to anyone until Amir Temur came. This city was also transferred to Ibrahim Shirvanshakh.⁷

Amir Temur accepted him as his co-ruler. As a result, Ibrahim I remained as the ruler of the Shirvanshakhs.

Using the enmity between Timur and Tokhtamysh, Ibrahim I obtained agreement on the internal independence of Shirvan, and also persuaded Timur to suspend the devastation of Georgia and make peace with Tsar George VII. At the request of Timur, Shirvans took part in his campaigns against Tokhtamysh and the Turkish Sultan Bayezid I. In the battle on the Terek River in 1395, the army of Timur won a landslide victory over Tokhtamysh. Thus, one of the dangerous opponents of Ibrahim I, who threatened his state from the north, was neutralized by the forces of Amir Temur. As a result, Amir Temur did not allow Tokhtamysh to conquer Azerbaijan.

The campaigns of Amir Timur in 1385 - 1395, the wars with the Jalairids, of course, caused great damage to the economy of Azerbaijani cities, but it was they that brought something more to the state of the Jalairids - a crushing blow was dealt and thereby the process of creating independent Azerbaijani states was accelerated. It can be said that Amir

⁶ S. Akhmedov, *Ibid.*

⁷ N. Shomiy, *Ibid.*, p.137.

Timur contributed to the liberation of the territory of Azerbaijan from Mongol rule.⁸

The activities of Amir Temur eliminated the threat from Georgia to Azerbaijan. After the arrival of Amir Temur from the Indian campaign, he found out that Georgian troops again invaded Azerbaijani territories.⁹ Using the separation of the small states of Azerbaijan, the Georgians conquered some places of Sheki and Ganja.¹⁰ Amir Temur, having once again visited Karabakh in 1399-1400¹¹ eliminated this threat.

In 1395, Amir Temur handed over to Ibrahim I Derbent, entrusting Shirvanshakh with protection of the Derbent Pass. As we know, this was the strategic location of the empire of Amir Temur, because there was a customs post.

Thus, Ibrahim I protected his country from imminent attacks and devastation, and, without paying Timur tribute, like other vassals, he won the position of a sovereign who really ruled his country. Thanks to this, the army of Timur circumvented the state of the Shirvanshakhs. It should also be noted that diplomacy, strategy, political maturity and foresight saved Shirvanshah Ibrahim I from the threats of Amir Temur.

Amir Temur always defended, respected and helped someone who did not oppose him. So we know that the ruler of Constantinople was a Christian, he recognized the power of Amir Temur, as a result, this city was under the protection of Amir Temur. He had no plans for the conquest of Azerbaijan, but, as we know, his enemy Tokhtamysh, despite the fact that with the help of Amir Temur he became the khan of the Golden Horde, waged a hostile war against Amir Temur himself.

⁸ S. Akhmedov, *Ibid.*

⁹ N. Shomiy, *Ibid.*, p.277.

¹⁰ Sharafiddin Ali Yazdiy, *Zafarnoma*, Shark Tashkent 1997, p.331.

¹¹ S. A. Yazdiy, *Ibid.*, p.331.

In our opinion, from a geopolitical point of view, Azerbaijan was very interested in Amir Temur. From historical chronicles, we know that Amir Temur has been to Azerbaijan several times and from there made some trips. Wintered several times in Karabakh. The favorable location of the Caucasian space impressed Amir Temur very much, in particular, caravan roads made it possible to reach the sea and connect with distant states.

Azerbaijan was also interested in Amir Temur by the fact that this state was Muslim, Turkic-speaking and quite developed. Despite the fact that Azerbaijan was included in the empire of Amir Temur, it retained its independence. As the Azerbaijani historian S. Ahmadov wrote in his campaigns, Amir Timur was guided by the principle "the world will prosper thanks to trading people", trying to create a single trade and economic space, ensure the safety of trade routes, the development of craft and trade. In his campaigns against Azerbaijan, no similar cruelties and destruction were observed that were inflicted by the Mongol invasion at the beginning of the 13th century. In addition, the defeat of the troops of Khan Tokhtamysh, the subsequent ruin by Amir Timur of the cities of the Golden Horde contributed to the movement of trade routes to the south, that is, to Azerbaijan. The southern route of the Great Silk Road, from China through Samarkand to Europe, again began to pass through Azerbaijan lands, primarily through Tabriz. This explains the significant leap in the development of Tabriz and its transformation in the 15th century into one of the largest cities in the East.¹²

During the reign of Amir Temur, civil wars were stopped in Azerbaijan, different areas of production developed, which contributed to the overall development of this region. A large canal with a length of about 70 km was also built. This canal was previously built by one of the rulers,

¹² S. Akhmedov, *Ibid.*

but during this period, due to the closure of the road of this canal, there was no water in it, as a result of which it was not possible to field the land. Amir Temur ordered a re-dig this channel. With the help of the tavachi administrators, the military units were divided and the front of work for the construction of this channel was designated. The entire army and even the admirals of Amir Temur themselves participated in the construction of this canal. Amir Temur called this canal Nakhri Barlos.¹³ After construction, even steamboats walked along this canal. In the vicinity of this channel appeared settlements, sown lands and gardens.

In addition, Amir Temur built a number of structures in Azerbaijan. Among them can be noted the restructuring of the city of Baylakon.¹⁴ According to historians of that time, no one lived in this city at that time and there were not even animals. Experienced architects and engineers of that time were involved in this building. They drew up a future plan of the city, marked the places of 4 markets, a bathhouse, caravanserais, squares, gardens, residential buildings.¹⁵ By order of Amir Temur, the plots were divided by number of troops, which were supposed to complete their work within a month. The outskirts of the city were surrounded by a wall with a length of about $2400 \times 0.54 = 1296$ m, a wall thickness of $11 \times 0.54 = 5.94$ m, a height of $15 \times 0.54 = 8.1$ m, a thickness of $30 \times 0.54 = 16.2$, depth $20 \times 0.54 = 10.8$ m. In this city, two gates were built from two sides.

Bastions were built on the corners of the walls, loopholes and merlons, as well as places for stone-throwers, were built in the middle of the curtain. A ditch with a width of 30 and a depth of 20 cubits was dug around the city.¹⁶ This city was rebuilt with the participation of the troops of Amir Temur. According to Sharafiddin Ali Yazdiy, Nizamuddin Shamiy and other

¹³ S. A. Yazdiy, *Ibid.*, p. 253-254.

¹⁴ S. A. Yazdiy, *Ibid.*, p. 278.

¹⁵ S. A. Yazdiy, *Ibid.*, p. 278.

¹⁶ S. A. Yazdiy, *Ibid.*, p. 352.

historians, the Sultans would build this city for years, and thanks to the participation of the Temur military, the city was built within a month. Protective walls were also built in Derbent.

In conclusion, I would like to note that as a result of these events, integration processes begin to develop, concepts of a single space are emerging in the East, we can say that the process of globalization is beginning and roads are opening for familiarization and interpenetration of economies and cultures of different countries and peoples of the world.

Conclusion

From the above, it can be concluded that Azerbaijan was also in the process of socio-political changes at that time. The rivalry between Tokhtamysh Khan and Amir Temur was caused by the desire to own the territories of Azerbaijan and Iran. Despite the great political confrontation between Amir Temur and Tokhtamysh Khan, the country's skilled diplomat and head of state Ibrahim Shirvanshah overcome all difficulties and worked in alliance with Amir Temur. Peace was maintained in Azerbaijan even at that time, when great wars and conflicts intensified in the regions. Amir Temur often spent the winter in Karabakh and loved the region very much. Along with the expansion of the territory of the Shirvanshahs, large-scale construction work was carried out here. Amir Temur paid great attention to this region. Thanks to the efforts of Amir Temur and the construction of important irrigation structures, not only peace and tranquility and expansion of the territory were observed, but also many settlements were established around the area and new lands were developed.

References

AKHMEDOV, S., *Amir Timur in the history and culture of Azerbaijan* // <http://forum.turan.info/archive/index.php/t-6011.html>.(11.12.2020).

PIRIEV, Z.Z., *Azerbaijan during Temur, Role and place of Amir Temur in world history*, Tashkent, Uzbekistan, 1996.

SHOMIY, N., *Zafarnoma*, Tashkent 1996.

YAZDIY, S. A., *Zafarnoma*, Tashkent, Shark, 1997.

Azərbaycan-Özbəkistan Əlaqələrində Diaspora Təşkilatlarının Rolu

Seide Kuliyeva *

ORCID: 0000-0003-4320-3425

Öz

Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla əlaqədar tədqiqatlar Azərbaycan tarixi üçün bir çox vacib məsələləri aydınlaşdırmağa kömək edir. Bu tədqiqatlar vasitəsilə müasir dövrdə Azərbaycanın xarici siyasəti, xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələrin qurulması, tarixi-demoqrafik proseslərin tədqiqinə dair mühüm nəticələr əldə etmək mümkündür. Məqalədə diaspora təşkilatlarının dövlətlərarası əlaqələrin inkişafında rolu araşdırılır. Bu məqsədlə Özbəkistanda həyata keçirilən tədbirlərin məzmunu və ictimaiyyət ilə görüşlər təhlil edilir. Diaspora fəaliyyətinə dair məlumatlar tədqiqata cəlb edilir, keçirilən tədbirlər qruplaşdırılır, bu fəaliyyətin dövlətlərarası və xalqlararası əlaqələrin inkişafında rolu təhlil edilir. Azərbaycanın müxtəlif dövlətlərlə əlaqələrinin qurulması və xaricdə Azərbaycanın təbliği prosesində xaricdə yaşayan azərbaycanlıların, o cümlədən səfirliklərin mühüm rolu vardır. Tədqiqatımıza əsasən, deyə bilərik ki, əsrlərdir Özbəkistanda yaşayan azərbaycanlılar əsasən, XX əsrin sonlarında – bütün SSRİ-də milli-azadlıq hərəkatının başlaması ilə təşkilatlanmağa başladılar. Əlbəttə ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları da bu prosesə təsir etmiş, burada yaşayan azərbaycanlılar öz tarixi Vətənlərinə – Azərbaycana kömək üçün birləşmişlər. Azərbaycan və Özbəkistan müstəqil dövlətlər kimi yeni münasibətlər qurmağa başladıda Özbəkistanda yaşayan azərbaycanlılar dövlətlərarası münasibətlərin inkişafı prosesində iştiraka başladılar. Hazırda Özbəkistan azərbaycanlıların fəal diaspora fəaliyyəti göstərdiyi dövlətlərdən biridir. Xaricdə yaşayan azərbaycanlılar və Azərbaycan respublikasının səfirlikləri dövlətlərarası əlaqələrin qurulmasında və Azərbaycanın təbliği istiqamətində mühüm rol oynayırlar.

Açar sözlər: Azərbaycan, Özbəkistan, diaspora, miqrasiya, Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi

Gönderme Tarihi: 26/08/2020

Kabul Tarihi: 29/12/2020

* *Dosent, Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, Dünya azərbaycanlıları tarixi-demoqrafiya ETL-nin böyük elmi işçisi, Bakı, Azərbaycan, saidakuliyeva@bsu.edu.az.*

Bu makaleyi şu şəkildə kaynak gösterebilirsiniz:

KULİYEVƏ, S., "Azərbaycan-Özbəkistan Əlaqələrində Diaspora Təşkilatlarının Rolu", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2732-2750.

The Role of Diaspora Organizations İn Azerbaijan-Uzbek Relations

Seide Kuliyeva *

ORCID: 0000-0003-4320-3425

Abstract

Studies on Azerbaijanis living abroad help to clarify many important issues in the history of Azerbaijan. Thanks to these studies, important results can be achieved on historical and demographic changes, as well as the foreign policy of Azerbaijan in the modern era, and the establishment of relations with Azerbaijanis living abroad. The article discusses the role of diaspora organizations in the development of international relations. The content of activities and meetings with Uzbek people are analyzed. In the study, the activities of the diaspora, the development of the relations between the peoples and the states are examined, the events are grouped and the role of these actions is analyzed. Research shows that Azerbaijanis, who have lived in Uzbekistan for centuries, began to organize with the start of the national liberation movement in the USSR at the end of the twentieth century. Of course, Armenia's territorial claims against Azerbaijan also affected this process, and the Azerbaijanis living here united to help their historical homeland Azerbaijan. When Azerbaijan and Uzbekistan started to re-establish their relations as independent states, Azerbaijanis living in Uzbekistan started to participate in the process of developing inter-state relations. Currently Uzbekistan is one of the states where Azerbaijanis are active in diaspora. Azerbaijanis and embassies living abroad play an important role between Azerbaijan and various countries as well as Azerbaijani propaganda abroad.

Keywords: Azerbaijan, Uzbekistan, diaspora, migration, Azerbaijani Cultural Centers

Received Date: 26/08/2020

Accepted Date: 29/12/2020

* Assoc. professor, Baku State University, Faculty of history, Senior Research Fellow of World Azerbaijanis history-demography ETL, Baku, Azerbaijan, saidaquliyeva@bsu.edu.az.

You can refer to this article as follows:

KULİYEVA, S., "The Role of Diaspora Organizations İn Azerbaijan-Uzbek Relations", *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2732-2750.

Роль диаспорских организаций в Азербайджано-Узбекских отношений

Резюме

Исследования азербайджанцев, проживающих за рубежом, помогают прояснить многие важные темы в современной истории Азербайджана. Благодаря этим исследованиям можно добиться важных результатов в исследовании исторических и демографических изменений, а так же о внешней политики Азербайджана в современную эпоху, установив отношения с азербайджанцами, проживающими за рубежом. В статье рассматривается роль диаспорских организаций в развитии межгосударственных и международных отношений. Анализируются содержание мероприятий и встреч с узбекской общественностью. В рамках исследования изучается деятельность диаспоры, развитие ее отношений между народами и государствами, дается анализ этих действий. Исследования показывают, что азербайджанцы, веками жившие в Узбекистане, начали организовываться с началом национально-освободительного движения в СССР в конце XX века. Конечно, территориальные претензии Армении к Азербайджану также повлияли на этот процесс, и проживающие здесь азербайджанцы объединились, чтобы помочь своей исторической родине Азербайджану. Когда Азербайджан и Узбекистан начали восстанавливать свои дипломатические отношения как независимые государства, азербайджанцы, проживающие в Узбекистане, начали участвовать в процессе по развитию межгосударственных отношений. В настоящее время Узбекистан является одним из государств, где азербайджанцы активно работают в диаспоре. Азербайджанцы, проживающей за границей, а также посольства, играют важную роль в установление отношений Азербайджана с различными странами, так же в пропанде Азербайджана за рубежом.

Ключевые слова: Азербайджан, Узбекистан, диаспора, миграция, Азербайджанский Культурный Центр

Получено: 26/08/2020

Принято: 29/12/2020

Giriş

Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların mərkəzinə çevrildi. Qısa müddətdə xaricdə yaşayan azərbaycanlıların Vətənlə əlaqələri yarandı. Bu əlaqələr, eyni zamanda onların yaşadıkları ölkələrlə Azərbaycanın əlaqələrinin inkişafına da təsir etdi. Əlaqələrin həyata keçirilməsi ilə yanaşı, azərbaycanlılar müxtəlif təşkilatlar qurmağa və diaspora fəaliyyətinə başladılar.

Baş verən proseslərlə yanaşı, əlaqələrin qurulması və diaspora fəaliyyəti üçün elmi əsaslar vacib idi. Bu məqsədlə azərbaycanlıların xaricə miqrasiyasının səbəbləri, istiqamətləri elmi cəhətdən araşdırılmağa başlandı. Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla əlaqədar tədqiqatlar Azərbaycan tarixi üçün bir çox maraqlı məsələləri aydınlaşdırmağa kömək edir. Bu tədqiqatlar vasitəsilə müasir dövrdə Azərbaycanın xarici siyasəti, xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələrin qurulması, tarixi-demoqrafik proseslərin tədqiqinə dair mühüm nəticələr əldə etmək mümkündür.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda tarixi Azərbaycan ərazilərində yaşayan əhalinin miqrasiyasının mərhələləri və istiqamətləri aydınlaşdırılmışdır.¹ Əhalinin kütləvi miqrasiya dövrü XX əsrin əvvəllərində Sovet işğalları ilə əlaqədar olmuşdur. Miqrasiyanın istiqamətləri azərbaycanlıların həm SSRİ xaricinə, həm də daxildə köçlərin olduğunu sübut edir. Bu prosesdə insanlar daha çox rahat uyğunlaşacağı, əmək və təhsil imkanları olan, yerli əhali ilə dil, din, məişət ortaqlığına, xüsusilə təqib edilməyəcəyinə əhəmiyyət verirlər. Həmin dövrdə azərbaycanlıların əsas mühacirət etdikləri xarici ölkələrdən birincisi Türkiyə, SSRİ daxilində isə Mərkəzi Asiyanın bölgələri olmuşdur. Könüllü² köçən azərbaycanlıların əksəriyyəti müasir Özbəkistan ərazisinə miqrasiya etmişlər. Özbəkistan azərbaycanlıların Mərkəzi Asiyada əsas məskunladığı ərazilərdən biri olmuşdur.

Sovet dövründə keçirilən əhali siyahıyaalma materialları Özbəkistanda yaşayan azərbaycanlılarının sayını aydınlaşdırmağa imkan verir: 1926-cı ildə burada 21.565 nəfər, 1959-cu ildə 40.511 nəfər, 1979-cu ildə 59.779 nəfər, 1989-cu ildə 44.410 nəfər

¹ Azərbaycanlıların xaricə mühacirətinin mərhələləri barədə bax: *Azərbaycan tarixi*, C.5-7. 2008; *Azərbaycan diasporu: böyük yolun başlanğıcı*, Çayıoğlu, Bakı 2006, s.6-7; *Azərbaycan diasporu: ensiklopedik məlumatlar toplusu*, Çayıoğlu, Bakı 2012, s.214, s.286-288

² Sovet rejiminin repressiya və deportasiya siyasəti nəticəsində məcburi köçlər də olmuşdur.

yaşamışdır.³ Azərbaycan diasporuna aid topluda 2011-2012-ci illərdə Özbəkistanda 41 min nəfər azərbaycanlının yaşadığı bildirilir. Azərbaycanlılar, əsasən, Səmərqənd (təqribən 8 min), Buxara (4 min), Sırdərya və Fərqanə vilayətlərində sıx yaşayırlar.⁴

Özbəkistanda yaşayan azərbaycanlıların tarixi-demoqrafik tədqiqi və diaspora fəaliyyətinin təşkili göstərir ki, tarixin müxtəlif dövrlərində bura köçən azərbaycanlılar ölkənin siyasi, iqtisadi, mədəni həyatında fəal iştirak edirlər. Özbəkistanda yaşayan azərbaycanlılar tarixi, milli, dini və mənəvi bağlı olduqları toplumda yad hesab edilmirlər.⁵

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Özbəkistan azərbaycanlıların fəal diaspora fəaliyyəti göstərdiyi dövlətlərdən biridir. Müstəqil Azərbaycan və Özbəkistan Respublikaları arasında əlaqələrin həyata keçirilməsində və inkişafında, Azərbaycanın təbliğində diaspora təşkilatlarının və səfirliyin özünəməxsus rolu vardır.

Məqalədə diaspora təşkilatlarının dövlətlərarası əlaqələrin inkişafında rolu araşdırılır. Bu məqsədlə diaspora fəaliyyətinə dair məlumatlar tədqiqata cəlb edilir, keçirilən tədbirlər qruplaşdırılır, tədbirlərin məzmunu və Özbəkistan ictimaiyyəti ilə görüşlər, bu fəaliyyətin dövlətlərarası və xalqlararası əlaqələrin inkişafında rolu təhlil edilir.

Azərbaycanın müxtəlif dövlətlərlə əlaqələrinin qurulması və xaricdə Azərbaycanın təbliği prosesində xaricdə yaşayan azərbaycanlıların, diaspora təşkilatlarının, o cümlədən səfirliklərin mühüm rolu vardır.

Özbəkistan azərbaycanlılarının təşkilatlanması və diasporanın yaranması

Özbəkistanın sovet dövrü ədəbiyyatlarında neft sənayesinin təşkili üçün bura gələn azərbaycanlıların ilk təşkilatlar yaratdığı (milli azlıqlar Şurasının Azərbaycan bürosu, mədəniyyət mərkəzləri v.s.), azərbaycanlıların 1961-ci ildə özbəklərlə birlikdə təntənəli şəkildə Novruz bayramını təşkil etmələri barədə məlumatlar vardır.⁶ Lakin əsrlərdir Özbəkistanda yaşayan azərbaycanlılar əsasən, XX əsrin sonlarında – bütün SSRİ-də

³ Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya 17 Dekabrı 1926 Qoda. Narodnosti I Rodnoy Yazık SSSR. Tablıça I, Naselenie Po Polu, Narodnosti I Kateqoriyam Naselennix Mest Po Soyuznım Respublikam, Tom 10, İzdanie ÇSU Soyuzu SSR, Moskva 1928, s.16-17; Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1959 goda. Nacional'nyi sostav naseleniya po respublikam SSSR, RGAE RF (byv. CGANH SSSR), fond 1562, opis' 336, ed.hr. s.1566a -1566d; Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1979 goda. Nacional'nyi sostav naseleniya po respublikam SSSR, RGAE RF (byv. CGANH SSSR), fond 1562, opis' 336, ed.hr. s.6174-6238; Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1989 goda. Nacional'nyi sostav naseleniya po respublikam SSSR, Tablica 9s. Raspredelenie naseleniya po nacional'nosti i rodnomu yazıku, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=4 (05.05.2018).

⁴ *Azərbaycan diasporu, ensiklopedik məlumatlar toplusu*, s.283.

⁵ Seide Kuliyeva, "Özbəkistan'da Yaşayan Azərbaycanlı Toplumu: Tarixsel-Demografik Araştırma", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C. II, S.1, Haziran, Bilecik 2018, s.27-52

⁶ *Etnicheskii atlas Uzbekistana*, OOFs-Uzbekistan i LIA "R. Elinina", 2002, s.15-18.

milli-azadlıq hərəkatının başlaması ilə təşkilatlanmağa başladılar. Əlbəttə ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları da bu prosesə təsir etmiş, burada yaşayan azərbaycanlılar öz tarixi Vətənlərinə – Azərbaycana kömək üçün birləşmişdilər.

1989-cu ilin sentyabrında Daşkənddə yaradılan “Qardaşlıq” mərkəzi, 1992-ci ilin aprelinə Səmərqənddə açılan Azərbaycan-Özbəkistan Mədəni-İqtisadi Münasibətlər Cəmiyyəti, Özbəkistan azərbaycanlılarının “Turan” konqresi ilk birliklərdən hesab edilir. Bu təşkilatların məqsədi Azərbaycan diasporunu təşkil etmək, Azərbaycanda baş verən hadisələrlə tanış olmaq, milli dəyərləri qorunmaq, Azərbaycan və Özbəkistan arasında əlaqələrin inkişafında iştirak etmək idi.

1991-ci ildə Azərbaycan və Özbəkistan yenidən müstəqil dövlət kimi əlaqələrini qurmağa başlayanda, bu əlaqələrin inkişafında Özbəkistanda yaşayan azərbaycanlılar da xidmətlərini göstərməyə başladılar. Həmin illərdə Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzünə etiraz edən Özbəkistan ictimaiyyəti və azərbaycanlılar birlikdə “Qarabağa yardım komitəsi” yaratmışlar.⁷

Azərbaycan Respublikasının dövlət və hökumət rəhbərlərinin Özbəkistana səfəri zamanı burada yaşayan azərbaycanlılarla görüşü, onların problemləri ilə maraqlanmaları, diaspora vəzifələrinin izahı Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya yayılmasında, onların məqsədyönlü fəaliyyətinə təsir etmişdir.⁸ Məhz səfirliyin yaranması bu ölkədə diaspora fəaliyyətinin mərkəzləşdirilməsi üçün əsas olmuşdur. 2001-ci ildə Bakıda Dünya azərbaycanlılarının I qurultayının keçirilməsi bütün dünyada olduğu kimi, Özbəkistanda yaşayan azərbaycanlılar üçün Vətənlə əlaqələrinin qurulması və yaşadıkları ölkələrin vətəndaşı kimi ikitərəfli əlaqələrin inkişafında iştirak etməkləri üçün yeni vəzifələr müəyyən etdi.

Özbəkistan respublikasının qanunvericiliyinə əsasən, azərbaycanlılar milli-mədəni mərkəzlər təşkil edirlər. Xaricdə yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi* tərəfindən nəşr edilən “Azərbaycan diasporu: böyük yolun başlanğıcı” kitabında Özbəkistanda 2004-2005-ci illərdə Azərbaycan Mədəniyyət mərkəzi, Azərbaycan Gənclər Təşkilatı, Azərbaycan Qadınlar Şurası, Daşkənd Azərbaycan Gənclər Təşkilatının yarandığı göstərilir. Bu təşkilatların Azərbaycan Mədəniyyət mərkəzləri Assambleyasının nəzdində yaradıldığı bildirilir. Həmçinin, kitabda azərbaycanlıların

⁷ Sevinc Ruintən, *Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri)*, Adiloğlu, Bakı 2005, s.100-113.

⁸ Heydər Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqələr, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr*, C.10, 1998, s.218-230.

* 2008-ci ildən Diaspora ilə İş Komitəsi.

ana dilini qorunmaq üçün 2004-cü ildə yaradılmış 2 Bazar günü məktəbinin fəaliyyət göstərirdi də bildirilir.⁹

Hazırda Azərbaycanın Özbəkistandakı səfirliyin nəzdində Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət mərkəzi, Respublika Azərbaycan Milli Mədəniyyət Mərkəzi (2003-2010-cu illərdə Özbəkistanın Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzləri Assosiasiyası, Mərkəzin Buxara, Sırdərya, Səmərqənd, Daşkənd, Nəvai vilayətlərində filialları, Ağsaqqallar, Qadınlar və Gənclər Şuraları vardır), “Qardaşlıq” təşkilatı fəaliyyət göstərir.¹⁰

Diasopa təşkilatlarının Azərbaycanın təbliği və dövlətlərarası əlaqələrin inkişafı istiqamətində fəaliyyəti

Özbəkistanda yaşayan azərbaycanlıların yaratdıqları diaspora təşkilatları Azərbaycanın təbliğini və dövlətlər arasında əlaqələrin inkişafını müxtəlif tədbirlər vasitəsilə həyata keçirirlər.

Respublika Azərbaycan Milli Mədəniyyət Mərkəzinin Daşkənd, Səmərqənd, Fərqanə, Xivə, Sırdərya və digər şəhərlərdə filialları fəaliyyət göstərir. Əsas vəzifələrindən biri ana dilinin qorunmasıdır və bu işi uğurla həyata keçirirlər, hətta müsabiqələr təşkil edirlər. Assosiasiyada qadın rəqs ansambılı fəaliyyət göstərir. Daşkəndin Mirabad rayon 147 sayılı orta məktəbində Azərbaycan dilini öyrədən sinif fəaliyyət göstərir. Məktəbdə millətindən asılı olmayaraq arzu edən şəxs Azərbaycan dilini öyrənə bilər. 2004-cü ildən mərkəzin öz binası var. Binada Azərbaycan dili, kompüter, rəqs kursları, uşaqlar üçün yaradıcılıq studiyası, kitabxana fəaliyyət göstərir. Mərkəz azərbaycanlıları tarixi Vətənlərinin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı ilə əlaqəli qəzet-jurnal və ədəbiyyatla təmin edir.¹¹ Uzun müddətdir ki, mərkəzə Firdovsi Hüseynov rəhbərlik edir.

Daşkənddə açılan Heydər Əliyev adına Mədəniyyət Mərkəzi Azərbaycan səfirliyinin nəzdində fəaliyyət göstərir və azərbaycanlıların sıx yaşadığı Mirabad rayonunda yerləşir; Azərbaycan və Özbəkistan arasında mədəni əlaqələrin inkişafında fəal iştirak edir; Azərbaycan dili kursları, “Azərbaycan qızları” adlı rəqs qrupu və “Mənim Azərbaycanım” adlı musiqi qrupu daimi fəaliyyət göstərir. Azərbaycan tarixinin təbliği və turizmin təşviqi də mərkəzin fəaliyyətində vacib istiqamətlərdən

⁹ *Azərbaycan diasporu: böyük yolun başlanğıcı*, s.48-54, s.119-121; S.Kuliyeva, *a.g.e.*, s.27-52.

¹⁰ Özbəkistanda fəaliyyət göstərən diaspora təşkilatları. Diaspor xəritəsi, Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin saytı, <http://diasporamap.com/az/country/250> (20.09.2020).

¹¹ Respublikanskiy Azerbaydjanskiy Naçionalniy Kulturniy Çentr, (02.06.2018); *Uzbekiston umumii uiimiz*, «Uzbekiston» nashriyot-matbaa ijodii uui, Toshkent 2004, s.131.

biridir. Mərkəz Özbəkistanda yaşayan mədəniyyət adamları ilə Azərbaycanda olan həmkarlarının bir-biri ilə əlaqələr qurmasını təşkil edir. Burada kitab, qəzet, jurnal və elektron nəşrlər olan zəngin kitabxana vardır. Mərkəzin tərkibində 3 muzey fəaliyyət göstərir: Azərbaycan-Özbəkistan dostluq muzeyi, Heydər Əliyev muzeyi və Azərbaycan dövlətçiliyi və tarixi muzeyi. Mərkəzin təşəbbüsü ilə Özbəkistanda Azərbaycan mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin iştirakı ilə müxtəlif tədbirlər keçirilir. Bu tədbirlərdə azərbaycanlılarla yanaşı, Özbəkistan xalqı, rəsmi dövlət nümayəndələri, mədəniyyət və elm xadimləri də həvəslə iştirak edirlər. Nəticədə, həm özbəklərin Azərbaycan mədəniyyəti ilə tanışlıq imkanı yaradılır, həm də Özbəkistanda yaşayan azərbaycanlılar öz həmvətənləri ilə görüşürlər. Mərkəz müntəzəm olaraq qarşılıqlı səfərlər, müxtəlif müəssisələrarası əlaqələrin qurulması, müsabiqələrin keçirilməsi və digər bu kimi istiqamətlərdə layihələr, xeyriyyə tədbirləri keçirir. Məhz Mədəniyyət Mərkəzinin fəaliyyəti nəticəsində son illərdə müntəzəm olaraq Özbəkistan mətbuatında Azərbaycan barədə təbliğat materialları çap edilir. Eyni zamanda, beynəlxalq elektron ensiklopediyalarda Azərbaycana aid müxtəlif materialların özbək dilində səhifələri yaradılmışdır.¹² Mərkəzə 2013-cü ildən Samir Abbasov rəhbərlik edir.

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təşəbbüsü, Azərbaycanın Özbəkistandakı Səfirliyinin, habelə Özbəkistan Milli Mətbuat Agentliyinin dəstəyi ilə hər il Özbəkistan mətbuatında – qəzet və televiziyalarda, saytlarda Azərbaycan tarixi, mədəniyyəti, turizmi, Ermənistanın Azərbaycana əsassız ərazi iddiası, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, Azərbaycan-Özbəkistan dostluğuna və dövlətlərarası əlaqələrin inkişafına dair çoxsaylı materiallar hazırlanır, video materiallar nümayiş etdirilir. Adətən, ilin sonunda - Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi günündə bu materiallara dair müsabiqə keçirilir və qaliblər mükafatlandırılır.¹³ Hər il keçirilən bu müsabiqə diaspora təşkilatlarımızın il boyu uğurlu fəaliyyətini əhatə edir, xalqlar arasında əlaqələrin inkişafı və yaxınlaşmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

2004-cü ildə Buxarada Azərbaycan mədəniyyət mərkəzi açılmışdır. Bu mərkəz də əsasən mədəni və ictimai təşkilat kimi fəaliyyət göstərir.

¹² Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi, <http://azculture.uz/az/index.html> (05.01.2020).

¹³ Özbəkistanda Azərbaycana dair “İlin ən fəalları, yaxşılari” müsabiqəsinin qalibləri mükafatlandırılıb, <http://azculture.uz/xeber.php?year=2019&news=216> (04.01.2020); Özbəkistanda Azərbaycan haqqında müxtəlif nominasiyalar üzrə “İlin qalibləri” müsabiqəsinə yekun vurulub, https://azertag.az/xeber/Ozbekistanda_Azərbaycan_haqqında_muxtelif_nominasiyalar_uzre_Ilin_qalibleri_musabiqesine_yekun_vurulub-1677623?fbclid=IwAR0IbPszIn7gzvy5LIF5Nu-CAVVgyTIRMV_ewo-UKmikpxfAkLXIYFQ4-h8#.X-1wFZdiKSU.facebook (29.12.2020).

Azərbaycanlılar diaspora təşkilatlarının ağsaqqallar şurası, qadınlar birliyi və gənclər şuraları yaratmaqla qurduqları təşkilatlarda bütün yaş qruplarından olan insanların maraqlarını təmin etməyə imkan yaratmışlar. Bununla da təşkilatlar diaspora fəaliyyətini uğurla həyata keçirirlər.

Qarşılıqlı olaraq bir-birinin ictimai və mədəni həyatında iştirak xalqlar arasında əlaqələrin inkişafına mühüm töhvə verir. Əlbəttə ki, bu proses Azərbaycanın təbliğində və dövlətlərarası əlaqələrin inkişafında real nəticələr əldə etməyə səbəb olur.

Müntəzəm olaraq Azərbaycan respublikasının dövlət bayramları, Azərbaycan tarixinin əlamətdar günləri xüsusi diqqətlə təşkil edilir.

Mədəniyyət sahəsində tədbirlər daha rəngarəng və təmtəraqlı keçirilir. İki ölkə arasında mədəni əlaqələrin tarixi zənginliyi Rusiya imperiyası və Sovet hakimiyyəti illərində davam etdirilmiş, daha da sıxlaşmışdır. Özbəkistanda maarif sahəsində xidmət göstərən görkəmli şəxslərdən Soltan Məcid Qənizadənin, Azərbaycanda Mahmud Kaşqarının “Divani lüğət -ət Türk” əsərinin ilk tərcüməsini Xalid Səid Xocayevin adı maarif və ədəbiyyat sahəsində əlaqələrin dərinliyini göstərən sadəcə bir nümunədir. Hər iki xalqın tarixində belə nümunələr çoxdur.

Müntəzəm olaraq Özbəkistanın əsas şəhərlərində Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı günləri keçirilir. Özbəkistanla Azərbaycan arasında ortaq tarixi-mədəni əlaqələr Novruz bayramı günlərində xüsusilə qabarıq görünür. Diaspora təşkilatları həm Özbəkistanda təşkil edilən Novruz şənliklərində fəal iştirak edir, həm də özləri müxtəlif xalq mərasimləri, tədbirlər təşkil edirlər. Azərbaycanın mədəniyyət və incəsənət xadimləri Novruz bayramı ilə yanaşı müntəzəm olaraq Özbəkistanda keçirilən müsabiqələrdə iştirak edir, müxtəlif tədbirlərə dəvət edilir, Azərbaycanlı şair və yazıçıların əsərləri özbək dilinə tərcümə edilir və Özbəkistanda təqdimat mərasimləri keçirilir. Məsələn, 2019-cu ildə Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poeması Daşkənddə özbək dilində çap edilmişdi. Özbəkistanın xalq şairi Camal Kamal Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin dahi söz ustadı İmadəddin Nəsimiyə həsr etdiyi “Fəryad” əsərini özbək dilinə tərcümə etmiş və Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin elan etdiyi müsabiqəyə təqdim etmişdir. Əlavə edək ki, 2019-cu ilin TÜRKSÖY tərəfindən bütün türk dünyasında və Azərbaycan dövləti tərəfindən Nəsimi ili elan edilməsi ilə əlaqədar Özbəkistanda onunla əlaqədar tədbirlər keçirilmişdir.

Muğam və müxtəlif musiqi müsabiqələrində iştirak isə adi hala çevrilmişdir. Azərbaycanda keçirilən Beynəlxalq Muğam festivalında özbək ifaçılar, Özbəkistanda keçirilən Şərqi tərənələri musiqi festivalında isə azərbaycanlı ifaçıların çıxışları hər

zaman mehribanlıqla qarşılaşmış və yüksək qiymətləndirilmişdir. Özbəkistan Mədəniyyət Nazirliyinin təşəbbüsü, UNESCO-nun himayəsi ilə 2019-cu il aprelin 6-dan 10-dək Qaşqaderya vilayətinin mərkəzi Termez şəhərində Beynəlxalq Baxşi (aşığı) sənəti festivalı keçirilmişdir. Festivalda Azərbaycan aşığı Aşiq Əli və Aşiq Samirə 2-ci yer tutmuşlar.

Diasporanın gördüyü uğurlu işlərdən biri 2019-cu ildə Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universitetində Məhəmməd Füzuli adına Azərbaycan Mədəniyyət, Təhsil və Tədqiqatlar Mərkəzi yaradılmasıdır.¹⁴ Burada tədqiqatların aparılması ilə yanaşı, azərbaycanlı alimlərin, şairlərin, yazıçıların iştirakı ilə müxtəlif görüşlərin, mühazirələrin, yubileylərin, açıq dərslərin, sərgi və seminarların təşkili də nəzərdə tutulmuşdur.

Diaspora təşkilatları sərgi və festivalların təşkili ilə yanaşı azərbaycanlıların ölkədə keçirilən belə tədbirlərdə iştirakına da xüsusi diqqət yetirirlər. Azərbaycanlılara aid birliklər, demək olar ki, Özbəkistanda keçirilən bütün festivallarda fəal iştirak edir, öz mədəni dəyərlərini nümayiş etdirirlər. Tədqiqatçılar isə elmi konfranslarda çıxış edir, yaranan imkanlardan istifadə edərək Azərbaycanın təbliği və xalqlararası əlaqələrin inkişafına təsir göstərməyə çalışırlar. 2019-cu ildə Ürgənc Dövlət Universitetində “Azərbaycan və Özbəkistanın ədəbi əlaqələri: Hüseyn Cavid və Çolpan - dünya dramaturgiyasının zirvəsi” adlı beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Tədbirdə milli geyimlər nümayiş edilmiş, “Əbədi dostluğumuz” adlı sərgi təşkil edilmiş, Ürgənc Dövlət Universitetinin tələbələri tərəfindən “Qarabağ şikəstəsi” ifa edilmişdir.¹⁵

Əlavə edək ki, Azərbaycan mərkəzlərində yaradılan rəqs kollektivləri (“Qardaşlıq”, “Çənli bel”, “Azəri”) respublikada keçirilən bütün festival və bayramlarda fəal iştirak edirlər. Onların repertuarına bütün dünya xalqlarının rəqsləri daxildir.

Diaspora təşkilatları Özbəkistanda yaşayan azərbaycanlıların və Özbəkistan ictimaiyyətinin Azərbaycana səfərlərini də təşkil edirlər. Məsələn, iki ölkə arasında elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində əlaqələrin inkişafı məqsədilə 2014-cü ildə “Özbəkistan-Azərbaycan” Dostluq Cəmiyyətinin nümayəndələri Şafkat Şaripof, Erkin Nürəddinov, İsrail Şəmsimühəmmədov, Kamalliddin Behzodi, Dilduza Rəhmətullayeva Bakıya səfər

¹⁴ Bakıdan gələn qonaqlar yeni yaradılan Məhəmməd Füzuli adına Azərbaycan Mədəniyyət, Təhsil və Tədqiqatlar Mərkəzində olublar, http://azculture.uz/xeber.php?year=2019&news=185&fbclid=IwAR218ZXne2csRRi_Up5oWzMZkhVFeRHNoVwSb3ZZvLDsSLBIfPmh8Tphlaw (06.11.2019).

¹⁵ Özbəkistanda keçirilən “Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı günləri” çərçivəsində “Əbədi dostluğumuz” adlı sərgi, habelə Azərbaycan milli geyimləri nümayiş etdirilib, <http://azculture.uz/xeber.php?year=2019&news=187> (08.11.2019).

etmişlər.¹⁶ 2019-cu ildə isə Özbəkistanın Fərqanə Vilayətinin Riştan şəhəri, həmçinin Daşkənddəki “Özbəkistan-Azərbaycan” Dostluq Cəmiyyəti (ÖADC) rəhbərliyinin Azərbaycanın İsmayilli rayonuna səfər etmiş, İsmayilli şəhərində "Azərbaycan-Özbəkistan Dostluq Parkı" açılmışdır. Tədbirlərdə Özbəkistan mümayəndə heyətinin tərkibində Nazirlər Kabinetinin yanında Xarici ölkələrlə dostluq əlaqələri, millətlərarası münasibətlər üzrə komitənin İdarə rəisi Feruz Bekov, Özbəkistan–Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin icraçı direktoru, Nizami adına Daşkənd Dövlət Pedaqoji Universitetin kafedra müdiri, professor Erkin Nuriddinov, Riştan rayon hakimi Tavakalon Raximov, Fərqanə Vilayət hakiminin mətbuat xidmətinin və Mətbuat Mərkəzinin rəhbəri Abdusalam Siddikov, Riştan rayon hakiminin investisiya, inovasiya və turizmin inkişafı üzrə müavini İslam Madaminov və müxtəlif sənət sahələrinin mütəxəssisləri iştirak etmişdilər.¹⁷

2020-ci ildə bütün dünyada Koronavirus (COVID-19) virusunun yayılması ilə əlaqədar Pandemiya elan edildi. Dövlətlər Pandemiya ilə mübarizədə səylərini birləşdirdilər və bir-birinə kömək etdilər. Özbəkistan və Azərbaycan dövlətləri də bir-birinə humanitar yardımlar göndərdilər. Bununla yanaşı, Özbəkistanda fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi 2020-ci il ərzində “Biz birlikdə güclüyük” devizi altında xeyriyyə aksiyası keçirdi, müxtəlif vaxtlarda imkansız ailələrə, uşaq evinə yardımlar göstərdi.¹⁸

Ümumiyyətlə, diasporanın fəaliyyətini, keçirdikləri tədbirləri təhlil edərək Özbəkistanda Azərbaycanın təbliği üçün görülən işlərin məzmununu aydınlaşdırma bilirik. Keçirilən tədbirlər əsasən tarix, vətənpərvərlik, mədəniyyət, milli adət-ənənələr, ədəbiyyat və digər sahələrə aid mövzuları əhatə edir. Beləliklə, Azərbaycanda baş verən hadisələrlə əlaqədar Özbəkistan ictimaiyyətini məlumatlandırır, KİV-də məqalələrlə çıxış edirlər. Onlar ancaq Özbəkistan daxilində fəaliyyətlə kifayətlənmir, Azərbaycanla da əlaqə saxlayır; burada Özbəkistan və Azərbaycanın ortaq tarixi və mədəniyyətinə aid tədbirlərin keçirilməsinə diqqət ayırırlar. Diasporanın fəaliyyətində ən həssas mövzu isə Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi mövzusu olmuşdur.

¹⁶ Delegasiya Obshestva drujbi Uzbekistan-Azerbaydjan naxoditsya s vizitom v Baku, <https://www.trend.az/casia/uzbekistan/2281709.html> (04.06.2014).

¹⁷ İsmayilli rayonunda Azərbaycan - Özbəkistan Dostluq Parkı açılıb, <https://kaspi.az/az/ismayilli-rayonunda-azerbaycan-zbekistan-dostluq-parki-acilib> (27.04.2019).

¹⁸ Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi “Biz birlikdə güclüyük” devizi altında xeyriyyə aksiyası keçirib, <http://azculture.uz/xeber.php?year=2020&news=34> (08.04.2020); Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi Daşkənddəki uşaq evlərinə, sosial vəziyyəti zəif olan yerli azərbaycanlılara Ramazan bayramı sovqatı göndərüb, <http://azculture.uz/xeber.php?year=2020&news=48> (23.05.2020).

Diasopa təşkilatlarının Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası istiqlamətində və Vətən müharibəsi dövründə fəaliyyəti

XX. əsrin sonlarında Ermənistanın Azərbaycana qarşı müharibəyə başlaması və Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi Özbəkistanda yaşayan azərbaycanlıların etirazlarına səbəb oldu. Özbəklər bolşeviklərin Mərkəzi Asiyanı işğalı zamanı ermənilərlə birlikdə həyata keçirdikləri soyqırımları unutmayıblar. Dağlıq Qarabağ problemi və müharibə oxşar taleyi yaşayan xalqları daha da yaxınlaşdırdı.¹⁹ Beləliklə, Özbəkistanda erməni diasporası fəal olsa da, həmin dövrün tələblərinə uyğun olaraq Ermənistanla diplomatik əlaqələr qurulmadı. Özbəkistanda Xocalı soyqırımına aid tədbirlərdə bu faciənin ermənilər tərəfindən bütün türklərə qarşı həyata keçirilən soyqırımların davamı olduğu vurğulanır. Bu səbəbdən, Özbəkistan respublikası Azərbaycan ərazilərini işğal etdiyi üçün Ermənistanla diplomatik əlaqələr yaratmamışdır.²⁰ Özbəkistan dövləti və xalqı birmənalı olaraq Azərbaycanın torpaqlarının işğalına görə Ermənistanla əlaqələr qurmur və Azərbaycanın haqlı mövqeyini müdafiə edir. Özbəkistan Ermənistanla diplomatik əlaqə qurmayan yeganə keçmiş SSRİ dövlətidir.

Azərbaycan diaspor təşkilatları müntəzəm olaraq Azərbaycan tarixi, həmçinin I Qarabağ müharibəsinin tarixi, işğal edilən şəhər və rayonların tarixi, dağıdılan maddi-mədəniyyət abidələri ilə əlaqədar təşkil etdikləri tədbirlərdə Özbəkistan ictimaiyyəti fəal iştirak edir. Məsələn, müharibənin həqiqətlərini və çətinliklərini, Azərbaycan xalqının işğalçılara qarşı mübarizəsini əks etdirmək məqsədilə 2019-cu ildə Özbəkistanın Daşkənd və Səmərqənd şəhərlərində “Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı” İbad Hüseynli ilə görüş keçirilmişdir.²¹ Belə görüşlər müharibənin dəhşətlərini göstərməklə yanaşı, Azərbaycan həqiqətlərinin təbliğində, gənclərdə milli vətənpərvərlik hisslərinin güclənməsində də mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Real qəhrəmanlarla görüşlərlə yanaşı münafişə barədə elmi konfransların keçirilməsi ictimaiyyətinin elmi əsaslar üzərində müzakirə aparması üçün faydalı olur. Bu səbəbdən, 2020-ci il sentyabrın 5-ində Azərbaycan və Özbəkistan arasında “Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının işğalı, məskunlaşdırma siyasəti, məhv edilən

¹⁹ Shuhrat Salamov Sh. (Barlas), *Dashnaki ot Fergany do Karabaha*, Savad, Baku 2019 .

²⁰ Dvustoronnie Otnosheniya. Uzbekistan, Sait Ministerstva Inostrannyh Del Respubliki Armeniya, 07 Şubat 2015, <https://www.mfa.am/ru/bilateral-relations/uz> (20.11.2019).

²¹ Özbəkistanda İbad Hüseynli ilə görüş keçirilib, https://azertag.az/xeber/Ozbekistanda_Ibad_Huseynli_ile_gorus_kechirilib-1277584 , (02.05.2019).

maddi-mədəniyyət nümunələri” adlı beynəlxalq onlayn konfrans keçirilmişdir.²² Konfransda hər iki dövlətin ictimai-siyasi xadimləri, millət vəkilləri və tədqiqatçıları iştirak etmişdir. Bu beynəlxalq konfransda müzakirə edilən mövzular eyni zamanda ictimaiyyətin tarixi faktlar və beynəlxalq prinsiplərə uyğun davranmaq baxımından məlumatlandırılmasında mühüm əhəmiyyət daşımışdır və sentyabrın sonunda başlayan Vətən müharibəsində Özbəkistan ictimaiyyətinin aktiv mövqe bildirməsinə mühüm təsir etmişdir.

2020-ci ilin iyul və sentyabr aylarında baş verən təxribatlar da Özbəkistanda yaşayan azərbaycanlıların etirazlarına səbəb olmuş, toplantılar keçirmiş və KİV-də bu barədə materiallarla çıxış etmiş, dünya ictimaiyyətinə müraciətlər ünvanlamışlar.²³

Sentyabrın 27-də Ermənistanın növbəti təxribatına cavab olaraq Azərbaycan ordusu Zəfər yürüşünə başladı. II Qarabağ müharibəsi və ya Vətən müharibəsi adlandırılan və 44 gün davam edən müharibədə 30 ildir işğal altında olan əraziləri azad etdi. Müharibə günlərində Özbəkistanda fəaliyyət göstərən Azərbaycan diasporasının nümayəndələri beynəlxalq və regional təşkilatlara müraciət etmiş, ermənilərin beynəlxalq konvensiya və prinsipləri kobud şəkildə pozmasını faktlarla göstərərək ədalətsizliyə son qoymağa çağırış etmişlər. Oktyabrın 19-da Azərbaycan respublikasının Özbəkistandakı səfirliyində 10 və 17 oktyabrda Gəncə şəhərinə gecə vaxtı raketli bombaların atılmasına etiraz aksiyası keçirilmişdir. Aksiyada Özbəkistan Xarici İşlər Nazirliyinin Müstəqil Dövlətlər Birliyi departamentinin şöbə müdiri Fatulla Abduraxmanov, Türkiyənin, Pakistanın və Əfqanıstanın Özbəkistandakı səfirləri Mehmet Surayya Er, Sayid Ali Asad Gilani və Əhməd Xamid Elmi, Daşkənddə yaşayan azərbaycanlılar, qardaş özbək xalqının nümayəndələri, azərbaycanlı gənclər iştirak etmişdir.²⁴ Aksiyada birlikdə iştirak edən dörd dost dövlət beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın haqlı mövqeyini müdafiə etdiklərini, azərbaycanlıların yanında olduqlarını dünyaya bir daha göstərdilər. Diaspora təşkilatlarının nümayəndələrinin, Özbəkistanda yaşayan və təhsil alan azərbaycanlıların çətin günlərdə səfirliyə yığılması

²² “Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının işğalı, məskunlaşdırma siyasəti, məhv edilən maddi-mədəniyyət nümunələri” adlı beynəlxalq konfrans keçirilib, <http://azculture.uz/xeber.php?year=2020&news=80> (07.09.2020).

²³ Azerbaydjanskaya diaspora v Uzbekistane obratilasi k mejdunarodnim orqanizaciyam v svyazi s armyanskoy provokaciyey, <https://www.trend.az/azerbaijan/karabakh/3309347.html> (03.10.2020); Azerbaydjanskaya diaspora Uzbekistana napravila zayavlenie pedsedatelyu ispolkoma SNG, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3317482.html> (15.10.2020).

²⁴ Azərbaycanın Özbəkistandakı səfirliyində Ermənistanın işğalına son qoyulması, Gəncə və digər şəhərlərimizin raket atəşinə tutulması ilə bağlı etiraz aksiyası keçirilib, http://azculture.uz/xeber.php?year=2020&news=91&fbclid=IwAR1voJWHwYAh_bF9sfxF90_U8aALPn cg2j1-uDMB_76uRaNg1CpjSL9JShc (19.10.2020).

onların Vətənə münasibətlərini və həmrəyliklərini, birliklərini qoruduqlarını təsdiq edir. Bu toplantılarda özbək xalqının iştirakı onların çətin günlərdə azərbaycanlılarla həmrəyliyi, dostluğunu nümayiş etdirdi.

Azərbaycan ordusunun Zəfər yürüşünə - uğurlu hərbi əməliyyatlarına davam gətirə bilməyən Ermənistan Şuşa şəhərinin azad edilməsi ilə məğlub oldu. Noyabrın 10-da Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya arasında imzalanan Bəyanat²⁵ əslində Ermənistan üçün kapitulyasiyadır. Azərbaycanın bu qələbəsi bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar tərəfindən təntənə ilə qeyd edildi. Azərbaycan Respublikasının Özbəkistandakı səfirliyi və Heydər Əliyev adına Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən birlikdə noyabrın 9-da Bayraq günü və Şuşanın işğaldan azad edilməsi, 12-də isə Qələbə münasibətlə bayram tədbiri təşkil edildi. Tədbirlərdə Özbəkistanda yaşayan və təhsil alan azərbaycanlılarla yanaşı, diaspora nümayəndələri, Özbəkistanın ictimai-siyasi xadimləri də iştirak etdilər.

44 gün davam edən Vətən müharibəsi zamanı diaspora nümayəndələri müntəzəm olaraq Özbəkistan mətbuatında Azərbaycanın haqq səsinə əks etdirən materiallarla çıxış etmişdilər. Bununla həm Özbəkistan ictimaiyyətini, həm də Özbəkistanda yaşayan azərbaycanlıları daimi olaraq məlumatlandırmışdılar.

²⁵ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının Baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin bəyanatı, <https://president.az/articles/45924> (12.10.2020)

Nəticə

Göründüyü kimi, Özbəkistanda yaşayan azərbaycanlıların təşkilatlanma prosesi zamanın tələblərinə uyğun başlamışdır. Azərbaycanlıların yaratdıqları təşkilatların əsas fəaliyyəti Azərbaycan və Özbəkistan dövlətləri arasında əlaqələrin inkişafına, xalqlar arasında dostluq bağlarının gücləndirilməsinə yönəlmişdir. Bu məqsədlə, onlar fəaliyyətlərini əsasən səfirliklə birlikdə və Azərbaycan dövləti ilə əlaqələr quraraq həyata keçirirlər. 2001-ci ildə keçirilən Dünya azərbaycanlılarının I qurultayı diaspora fəaliyyətinin Azərbaycan dövləti ilə birlikdə həyata keçilməsində yeni mərhələnin başlanğıcı olmuşdur. Bütün bu söylərin uğurla nəticələnməsi Özbəkistanda yaşayan azərbaycanlıların dövlətin ictimai həyatında fəal iştirak etdiklərini, eyni zamanda, onların Özbəkistanda siyasi problemlərinin olmadığını göstərir. Özbəkistanla tarixi və mədəni əlaqələr, həmçinin ortaq dəyərlər mədəniyyət sahəsində əlaqələri daha da effektiv edir.

Araşdırma nəticəsində deyə bilərik ki, azərbaycanlıların diaspora fəaliyyəti Azərbaycanla əlaqələrin inkişafına, Azərbaycanın və milli dəyərlərin təbliğinə yönəlmişdir. Diaspora təşkilatlarının fəaliyyəti Azərbaycan və Özbəkistan arasında siyasi və mədəni əlaqələrin inkişafına müsbət təsir etmişdir. Bu əlaqələrin həyata keçirilməsində Azərbaycanın Özbəkistandakı səfirliyinin nəzdində fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin, “Özbəkistan-Azərbaycan” Dostluq Cəmiyyətinin, Respublika Azərbaycan Milli Mədəniyyət Mərkəzinin və onun filiallarının, Daşkənd şəhərində “Qardaşlıq” Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin mühüm iştirakı vardır. Özbəkistanda fəaliyyət göstərən diaspora təşkilatlarının nümayəndələri və rəhbərləri – Firdovsi Hüseynov, Akif Ağatalıbov, Şafkat Şaripov, Samir Abbasov, Fatma Piriyeva, Erkin Nuriddinov və başqaları əlaqələrin tarixi ənənələr və sağlam təməllər üzərində qurulması və inkişafında, həmçinin Azərbaycanın təbliği istiqamətində mühüm xidmətlər göstərirlər.

Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi, 1 milyondan artıq əhalinin hüquqlarının pozulması, işğal edilmiş ərazilərin tarixinin saxtalaşdırılması Azərbaycan diaspora təşkilatları tərəfindən hər zaman diqqətdə saxlanmış və həqiqətlərin təbliğində bu təşkilatların böyük rolu olmuşdur. 2020-ci ilin iyul və sentyabr aylarında Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi əməliyyatları da diaspora nümayəndələri tərəfindən etirazlara səbəb olmuş, dünyanın müxtəlif şəhərlərində,

həmçinin Özbəkistanda Azərbaycanca dəstək mitinqləri keçirilmişdir. Vətən müharibəsinin qələbə ilə başa çatmasında informasiya dəstəyinin də böyük əhəmiyyəti olmuşdur və diaspora təşkilatları bu istiqamətdə ciddi fəaliyyət göstərmişlər. Özbəkistan respublikasında bu sahədə görülən işləri yüksək qiymətləndirə bilərik.

Digər dövlətlərdə Azərbaycanın təbliği, yerli xalqla əlaqələrin qurulması məqsədilə Özbəkistanda qazanılan təcrübənin öyrənilməsi və münasib regionlarda tətbiqi vacibdir.

Son illərdə Azərbaycan dövləti tərəfindən xaricdə yaşayan azərbaycanlıların diaspora fəaliyyətinin təşkili, üzə çıxan problemlərin həlli məqsədilə bu mövzuların araşdırılması vacibdir.

Kaynaklar

Azərbaycan diasporu: böyük yolun başlanğıcı, Çəşioğlu, Bakı 2006.

Azərbaycan diasporu: ensiklopedik məlumatlar toplusu, Çəşioğlu, Bakı 2012, s.214, s.286-288.

Azərbaycan tarixi, C.5-7, Elm, Bakı 2008.

Etmicheskii atlas Uzbekistana, OOFSS-Uzbekistan i LIA "R. Elinina" 2002, s.15-18.

ƏLİYEV, H., *Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr*. C.10. Azər nəşr, Bakı 1998, s.218-230.

KULIYEVA S., "Özbekistan`da Yaşayan Azərbaycanlı Toplumu: Tarihsele-Demografik Araştırma". *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C. II, S.1, Haziran, Bilecik 2018, s.27-52.

RUİNTƏN, S., *Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri)*, Adiloğlu, Bakı 2005.

SALAMOV Sh. (Barlas), *Dashnaki ot Fergany do Karabaha*, Savad, Baku 2019
Uzbekiston umumii uimimiz, «Uzbekiston» nashriyot-matbaa ijodii uii, Toshkent 2004, s.131.

Vsesoyuznaya Perepisi Naseleniya 17 Dekabrı 1926 Qoda. Narodnosti I Rodnoy Yazık SSSR. Tablıça I, Naselenie Po Polu, Narodnosti I Kateqoriyam Naselennıx Mest Po Soyuznım Respublikam, Tom 10, İzdanie ÇSU Soyuzı SSR, Moskva 1928, s.16-17.

Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1959 goda. Nacional'nyi sostav naseleniya po respublikam SSSR, RGAE RF (byv. CGANH SSSR), fond 1562, opis' 336, ed.hr. s.1566a -1566d .

Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1979 goda. Nacional'nyi sostav naseleniya po respublikam SSSR, RGAE RF (byv. CGANH SSSR), fond 1562, opis' 336, ed.hr. s.6174-6238.

Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1989 goda. Nacional'nyi sostav naseleniya po respublikam SSSR, Tablica 9s. Raspredelenie naseleniya po nacional'nosti i rodnomu yazıku, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=4 (05.05.2018).

İnternet Sıteleri

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının Baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin bəyanatı, <https://president.az/articles/45924> (12.10.2020).

Azərbaycanın Özbəkistandakı səfirliyində Ermənistanın işğalına son qoyulması, Gəncə və digər şəhərlərimizin raket atəşinə tutulması ilə bağlı etiraz aksiyası keçirilib, http://azculture.uz/xeber.php?year=2020&news=91&fbclid=IwAR1voJWHwYAh_bF9sfxF90_U8aALPncg2j1-uDMB_76uRaNg1CpjSL9JShc (19.10.2020).

Azerbaydjanskaya diaspora Uzbekistana napravila zayavlenie predsedatelyu ispolkoma SNG, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3317482.html> (15.10.2020).

Azerbaydjanskaya diaspora v Uzbekistane obratilasi k mejdunarodnim orqanizaciyam v svyazi s armyanskoy provokaciyey, <https://www.trend.az/azerbaijan/karabakh/3309347.html> (03.10.2020).

Bakıdan gələn qonaqlar yeni yaradılan Məhəmməd Füzuli adına Azərbaycan Mədəniyyət, Təhsil və Tədqiqatlar Mərkəzində olublar, http://azculture.uz/xeber.php?year=2019&news=185&fbclid=IwAR218ZXne2csRi_Up5oWzMZkhVFeRHNoVwSb3ZZvLDsSLBIIfPmh8TphIaw (06.11.2019).

Delegasiya Obshestva drujbi Uzbekistan-Azerbaydjan naxoditsya s vizitom v Baku, <https://www.trend.az/casia/uzbekistan/2281709.html> (04.06.2014).

Dvustoronnie Otnosheniya. Uzbekistan, Sait Ministerstva Inostrannyh Del Respubliki Armeniya, 07 Şubat 2015, <https://www.mfa.am/ru/bilateral-relations/uz> (20.11.2019).

“Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının işğalı, məskunlaşdırma siyasəti, məhv edilən maddi-mədəniyyət nümunələri” adlı beynəlxalq konfrans keçirilib, <http://azculture.uz/xeber.php?year=2020&news=80> (07.09.2020).

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi, <http://azculture.uz/az/index.html> (05. 01.2020).

İsmayilli rayonunda Azərbaycan - Özbəkistan Dostluq Parkı açılıb, <https://kaspı.az/az/ismayilli-rayonunda-azerbaycan-zbekistan-dostluq-parki-acilib> (27.04.2019).

Özbəkistanda keçirilən “Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı günləri” çərçivəsində “Əbədi dostluğumuz” adlı sərgi, habelə Azərbaycan milli geyimləri nümayiş etdirilib, <http://azculture.uz/xeber.php?year=2019&news=187> (08.11.2019).

Özbəkistanda Azərbaycan haqqında müxtəlif nominasiyalar üzrə “İlin qalibləri” müsabiqəsinə yekun vurulub, https://azertag.az/xeber/Ozbekistanda_Azerbaycan_haqqinda_muxtelif_nominasiyalar_uzre_Ilin_qalibleri_musabiqesine_yekun_vurulub-1677623?fbclid=IwAR0IbPszIn7gzvy5LIF5Nu-CAVVgyTIRMV_ewo-UKmikpxfAkLXIYFQ4-h8#.X-1wFZdiKSU.facebook (29.12.2020).

Özbəkistanda fəaliyyət göstərən diaspora təşkilatları. Diaspor xəritəsi, Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin saytı, <http://diasporamap.com/az/country/250> (20.09.2020).

Özbəkistanda İbad Hüseynli ilə görüş keçirilib,
https://azertag.az/xeber/Ozbekistanda_Ibad_Huseynli_ile_gorus_kechirilib-1277584 (02.05.2019).

Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi “Biz birlikdə güclüyük” devizi altında xeyriyyə aksiyası keçirib,
<http://azculture.uz/xeber.php?year=2020&news=34> (08.04.2020).

Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi Daşkənddəki uşaq evlərinə, sosial vəziyyəti zəif olan yerli azərbaycanlılara Ramazan bayramı sovqatı göndərib, <http://azculture.uz/xeber.php?year=2020&news=48> (23.05.2020).

Respublikanskiy Azerbaydjanskiy Naçionalnıy Kulturnıy Çentr,
http://raznkc.uz/index.php?option=com_content&view=article&id=46&Itemid=58 (02.06.2018).

Özbəkistanda Azərbaycana dair “İlin ən fəalları, yaxşıları” müsabiqəsinin qalibləri mükafatlandırılıb, <http://azculture.uz/xeber.php?year=2019&news=216> (04.01.2020).

Azərbaycan, Sovyet iktidarının ilk yıllarında böyük güclerin Kafkasya politikasında

Anvar Mammadov*

ORCID: 0000-0003-0524-3995

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanla gətmiş müqavimət hərəkatında xarici amilin rolu məsələsi araşdırılmışdır. Bu zaman Fransa və İngiltərə kimi iri Avropa dövlətlərinin, eləcə də Polşanın bu istiqamətdəki fəaliyyətinə dair yeni faktlar təhlil edilərək, elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Məqalədə həmçinin Ankara hökumətinin Qafqaz siyasəti və onun yerli xalqların sovet rejiminə qarşı apardığı mübarizəyə dəstəyi problemi də araşdırılmışdır. İlkən qaynaqların təhlili nəticəsində belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, Sovet Rusiyasının inqilabın Şərqlə ölkələrinə ixracı strategiyasında mühüm plətsdarm funksiyasına malik Azərbaycan XX əsrin 20-ci illərində iri dövlətlərin Qafqaz siyasətində xüsusi yer tutmuşdur.

Açar sözlər: Qafqaz siyasəti, bolşevik Rusiyası, sovet hakimiyyəti, sovetləşmə, üsyan, Qızıl ordu

Gönderme Tarihi: 25/11/2020

Kabul Tarihi: 29/12/2020

*Doç.Dr., Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, A.A.Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Bkü, Azərbaycan, mammadovanvar1969@mail.ru.

Bu makaleyi şu şəkildə kaynak gösterebilirsiniz:

MAMMADOV, A., "Azərbaycan, Sovyet iktidarının ilk yıllarında böyük güclerin Kafkasya politikasında", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2751-2762.

Azerbaijan, in the early years of the Soviet power, in the Caucasus policy of the great powers

Anvar Mammadov*

ORCID: 0000-0003-0524-3995

Abstract

This article examines the role of external factors in the resistance movement that emerged after the Sovietization of the republic in Azerbaijan. At the same time, new facts regarding the activities of major European countries such as France and Britain, as well as Poland, which provided various support to anti-Soviet forces in the region, were analyzed and circulated. The article also examines the policy of the Ankara government in the Caucasus and its attitude towards the struggle of the Caucasian peoples against the Soviet regime. As a result of the analysis of primary sources, it was concluded that Azerbaijan, an important platform in the strategy of exporting the Soviet Russian revolution to the East, occupied a special place in the Caucasus policy of the great powers in the 1920s.

Keywords: caucasus policy, bolshevik russia, soviet power, sovietization, rebellion, red army

Received Date: 25/11/2020

Accepted Date: 29/12/2020

*Assoc. Professor, Azerbaijan National Academy Of Sciences, A.A.Institute of history on behalf of Bakıhanov, Baku, Azerbaijan, mammadovanvar1969@mail.ru

You can refer to this article as follows:

MAMMADOV, A., ‘‘Azerbaijan, in the early years of the Soviet power, in the Caucasus policy of the great powers’’, *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, p. 2751-2762.

Азербайджан в Кавказской политике крупных держав в первые годы советской власти

Резюме

В статье исследуется роль внешних факторов в движении сопротивления в Азербайджане, возникшего после советизации республики. При этом были проанализированы и введены в научный оборот новые факты о деятельности крупных европейских стран, таких как Франции и Англии, а также Польши, оказывающих поддержку широкому спектру антисоветских сил региона. В статье также исследуется политика правительства Анкары на Кавказе и его позиция относительно борьбы кавказских народов против советского режима. В результате анализа первоисточников был сделан вывод, что Азербайджан, как важный плацдарм в стратегии экспорта революции Советской России на Восток, занимал особое место в кавказской политике крупных держав в 20-е годы прошлого века.

Ключевые слова: Кавказская политика, большевистская Россия, Советская власть, советизация, восстание, Красная Армия

Получено: 25/11/2020

Принято: 29/12/2020

Giriş

Sovet hakimiyyətinin ilk aylarında Azərbaycan SSR-də baş vermiş üsyanların yatırılmasından sonra onun iştirakçılarının bir hissəsi hələ sovetləşməmiş Gürcüstan ərazisində sığınmaq məcburiyyətində qalmışdılar. 1920-ci il Gəncə üsyanının rəhbərlərindən Cavadbəy Şıxlinski, Nəsibbəy Yusifbəyli, Fətəli Xan Xoyski, şahzadə Məhəmməd Mirzə Qacar və general Drasenko gizli şəkildə Zaqataladan Gürcüstan ərazisinə keçmişdilər.¹ Tiflisdə Gəncə üsyanının təşkilatçılarından olmuş Beyqadin bəyin başçılığı altında Komitə yaranmışdı. Gürcüstanın Mənşevik hökuməti ilə yaxın əlaqədə olan Beyqadin bəyin bağçılığı altındakı Komitənin Tiflisin mərkəzindəki “Kaspi” mehmanxanasında yerləşməsi bu yerin üsyançı qüvvələrin qərargahına çevrilməsinə səbəb olmuşdu. Bolşevik kəşfiyyatının əldə etdiyi məlumatda göstərilirdi ki, bu Komitə ilə Gürcüstanın menşevik hökuməti arasında əldə olunmuş razılaşmaya görə Gürcüstan tərəfi onlara silah və 60 milyon gürcü vonu miqdarında pulla yardım etməyi öhdəsinə götürmüşdü.²

1920-ci ilin iyun ayında baş vermiş Zaqatala üsyanının rəhbərlərindən Hafiz Əfəndi, Müslüm Əfəndi, Aslanbəy Qardaşov və Bəşirbəy Qalacovun rəhbərlik etdiyi ayrı-ayrı dəstələr də yeni üsyana başlamaq üçün əlverişli məqam yetişənə kimi Gürcüstanın Zaqatala qəzasıyla həmsərhəd Laqodexi rayonu ərazisində mövqe tutmuşdular. Qabaqcöl və balakənlilərdən ibarət, sayı 120-yə çatan birinci dəstə Bəşirbəy Qalacovun başçılığı altında Laqodexi rayonunda, Müslüm Əfəndi, Hafiz Əfəndi və Aslanbəy Qardaşovun rəhbərlik etdiyi Tala, Car, Çardaxlar və Zaqatala şəhər sakinlərindən ibarət 200 nəfərlik ikinci dəstə isə Gürcüstanın Azərbaycanla sərhəddinə yaxın Tsarskiye Kolodsı adlanan yerdə yerləşmişdi. Bəşirbəy Qalacov, Aslanbəy Qardaşov, Hafiz Əfəndi və Müslüm Əfəndidən ibarət vahid komandanlıq bu dəstələrin fəaliyyətinə nəzarət edir və Gürcüstanın hakim dairələri ilə danışıqlar aparırdılar.³

Böyük dövlətlərin Qafqaz siyasətində Azərbaycanın yeri

¹ “Kommunist” qəzeti (rusca), 1920, 19 iyun; “Kommunist” qəzeti (rusca), 1920, 23 iyun.

² Rusiya Dövlət Hərbi Arxivi (RDHA), fond 7, siyahı 2, iş 484, vərəq 184 arxa – 185.

³ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), Surət fondu, iş 330, s. 1.

Mənşevik hökumətinin hərtərəfli yardımını və himayəsi ilə əhatə olunmuş Gürcüstan ərazisindəki üsyançı qüvvələrin yenidən Azərbaycanda üsyan edərək sovet hakimiyyətini devirməsi üçün yüksək dairələrdən, hətta iri xarici dövlətlərdən belə köməklik göstərilirdi. Bu barədə həmin dövrün məlumatlarının birində yazılırdı ki, Tiflisdə ingilislərin təşəbbüsü ilə Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstan nümayəndələrinin iştirak etdiyi müşavirə keçirilib. Bu müşavirədə İngiltərənin köməkliyi ilə Azərbaycan və Dağıstanda sovet hakimiyyətinə qarşı yeni çıxışlar təşkil etmək qərara alınmışdı.⁴

Rusiyanın Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəliyinin hərbi ataşesi xarici işlər komissarı Çiçerinə, P.P.Lebedev və Rusiyanın Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsi L.A.Starka ünvanladığı 1920-ci il 30 sentyabr tarixli məruzəsində yazırdı ki, məhşur Şamilin həmin vaxtı Tiflisdə yaşayan nəvəsi Səid Şamil burada Qafqaz üsyançı qüvvələrinin nümayəndələri ilə üç dəfə görüş keçirmişdi.⁵

Gürcüstan hökumətini onun ərazisində sığınacaq tapmış üsyançı qüvvələri himayə etməkdən çəkindirmək məqsədi ilə 1920-ci il noyabrın 14-də Gürcüstan Demokratik Respublikası ilə Sovet Azərbaycanı və Rusiya arasında ticarət-tranzit müqaviləsinin bağlanması zamanı Gürcüstan hökumətinin Vrangel və Qafqazda fəaliyyət göstərən müxtəlif əksinqilabi dəstələrə himayə etməyə son qoymaq kimi əvvəllər üzərinə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məsələsi də danışıqlar obyektinə olmuşdu.⁶

Gürcüstan ərazisində sığınacaq tapmış üsyançı qüvvələr Azərbaycandakı bolşevik rejiminə qarşı mübarizə məqsədi ilə həm yerli hökumət, həm də iri dövlətlər tərəfindən himayə olunurdular. Azərbaycan üsyançı qüvvələrinə yardım məsələsində Tiflisdə olan fransız nümayəndəliyi xüsusi fəallıq göstərirdi. Bu işdə Tiflisdəki fransız nümayəndəliyinin hərbi ataşesi polkovnik Korbeli, Fransa baş ordu qərargahının nümayəndələri Puadebar və Dyuşanel daha fəal olmaqla onlar Tiflisdə olan bütün qüvvələri birləşdirməklə güclü vahid üsyançı mərkəz yaratmaq niyyətində idilər. Sənədlərdə polkovnik Korbeli tərəfindən bu üsyançı dəstələrin pul, silah və hərbi mütəxəssislərlə təchiz olunduğu bildirilir. Fransanın Gürcüstandakı ali komissarı

⁴ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), fond 27, siyahı 4, iş 25, vərəq 17.

⁵ Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivi (GMTA), f. 1874, siy. 1, iş 2, vərəq 78 arxa.

⁶ Dni qospodstva menşevikov v Qruzii (dokumenti i materialı). Zbornik sostavil Q.Devdariani. Tbilisi, qosizdat Qruzii, 1931. s. 188.

Şevalye müsahibəsində açıq şəkildə bildirmişdi ki, bütün dünyanın maraqları Azərbaycandakı sovet hakimiyyətinin devrilməsini tələb edir.⁷

Bu məqsədlə də 1920-ci ilin dekabrın əvvəllərində Fransa baş qərargah zabiti Puadebar Tiflisə göndərilir. Ona Tiflisdəki fransız nümayəndəliyindən asılı olmayaraq sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərmək səlahiyyəti verilmişdi. Bir qədər sonra isə Tiflisə həmin vaxta kimi Fransanın Şərqi Prussiyada ali komissarı olmuş təcrübəli diplomat Şevalye göndərilir. Fransa baş qərargah zabiti Dyüşen onun köməkçisi təyin olunmuşdu.⁸

Sovet Rusiyası ilə yaxın münasibətlərdə olmasına baxmayaraq Türkiyədəki Ankara hökuməti də Qafqaz xalqlarının sovet rejimindən azad edilməsi üçün gizli şəkildə yardım göstərirdi. Rusiyanın Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəliyinin hərbi attaşesi öz hökumətinə ünvanladığı 1921-ci il aprel tarixli məruzəsində yazırdı: “1920-ci ilin dekabrın əvvəllərində Ankaradan Tiflisə Heydər bəy gəlir. Öz hökuməti tərəfindən ona Gürcüstan ərazisindəki bütün müsəlman antisovet təşkilatlar və qruplarla əlaqə yaratmaq, onları vahid şəkildə birləşdirmək tapşırılmışdı. Həmin vaxtı Tiflisdə müstəqil Azərbaycan, Dağıstan, Terek, Dağlı, Kuban və Türkmən təşkilatları var idi. Heydər bəy bu məqsədlə Fransanın Tiflisdəki nümayəndəsi polkovnik Korbeli, Polşa nümayəndəsi Ostrovski və Polşa xarici işlər nazirliyinin müşaviri Molodetski ilə görüşlər keçirmişdi”.⁹

Nəticədə 1921-ci ilin yanvarın sonlarında birləşmiş komitənin təşkil edilməsi məqsədi ilə Qafqazın müsəlman xalqlarını təmsil edən 7 nümayəndə Tiflisə gəlir. Bu məqsədlə Ostrovskinin mənzilində keçirilmiş ilk iclasda Heydər bəy, Molodetski, Ostrovski və müsəlman xalqlarının nümayəndələri iştirak etmişdi. Gürcüstan Milli Qvardiyasının qərargahının qarşısındakı xüsusi yerdə keçirilmiş növbəti iclaslarda Milli Qvardiyanın rəisi Djuqeli və köməkçisi Paqavanın da iştirak etdiyi qeyd olunur. Bu iclasların nəticəsi barədə Fransa, İngiltərə, Polşa və Ankara hökumətlərinə ətraflı məruzə ilə məlumat verilmişdi. İclaslarda eyni zamanda Qafqaz müqavimət hərəkatı üçün Polşa hökumətindən Gürcüstan hökumətinin adına silah almaq qərara alınır. Üsyançı qüvvələrə silahın gürcü-osetin yolu ilə çatdırılması nəzərdə tutulmuşdu ki, bu səbəbdən də əsas bazanın Kutaisidə yerləşməsi qərara alınmışdı. Bu məqsədlə

⁷ Jupikova E.F. Povstançeskoye dvijenie na Severnom Kavkaze v 1920-1925 qodax// Sbornik trudov. c. 1. M., Akademiya istoričeskix nauk, 2006, s. 172.

⁸ GMTA, fond 1874, siyahı 1, iş 4, vərəq 21.

⁹ GMTA, fond 1874, siyahı 1, iş 4, vərəq 18.

Gürcüstan hökuməti Milli Qvardiya rəisi Djuqeli və onun köməkçisi Paqavanın vasitəsilə Ostrovski və Molodetski ilə Polşadan 125 min rus modeli tüfəngin alınması üçün gizli danışıqlar aparmışdı. Eyni zamanda Ostrovski və Molodetski Korbeli və Heydər bəyin iştirakı ilə Gürcüstanın menşevik hökumətinin başçısı Jordaniya, xarici işlər naziri Ramişvili, Milli Qvardiya rəisi Djuqeli, hərbi nazir ilə görüşlər keçirmişdi. Bu görüşlərin nəticəsi olaraq Ostrovski tərəfindən Gürcüstan hökuməti üçün silah alınması məqsədilə Varşavaya şifrəli teleqram göndərilmişdi.¹⁰

Ankara hökumətinin Rusiyadakı səfiri, yenicə xarici işlər naziri təyin olunmuş Bəkir Sami bəy Moskvadan öz ölkəsinə gedərkən yolüstü Tiflisə gəlmiş və burada Heydər bəy, Kazım bəy, Ostrovki və Molodetski ilə gizli görüş keçirmişdi. Görüşdə Sovet Rusiyasının durumu ilə bağlı məlumat verən Bəkir Sami bəy bildirir ki, bu dövlətin məhvi labüddür və yaranmış əlverişli vəziyyətdən Türkiyə və Polşa yararlanmalıdır. Bu məqsədlə o, hesab edirdi ki, Rusiya ilə Polşa arasında müharibə olacağı təqdirdə Türkiyə Polşa ilə gizli ittifaq bağlamalı və bununla da Rusiyanın Türkiyəyə qarşı əsrlər boyu yeritdiyi düşmənçilik siyasətinin qisasını almalıdır. O, Ankaraya yola düşərkən söz verir ki, yeni postunda fəaliyyəti zamanı belə bir ittifaqın yaranması üçün əlindən gələni edəcəkdir. Varşavadan alınmış məlumatda bildirilirdi ki, Ostrovskiyə Polşa ilə Türkiyə arasında gizli ittifaqın yaradılması məqsədilə Ankara hökuməti, kamalçılar ilə gizli danışıqlar aparmaq səlahiyyəti verilir. Bu səlahiyyətə uyğun olaraq Ostrovski Polşa tərəfindən Ankara ilə danışıqlar aparmaq üçün Molodetskini müvəkkil təyin edir.¹¹

Ankara hökumətinin xarici işlər naziri kimi də Bəkir Sami bəy Qafqaz, o cümlədən də Azərbaycandakı müqavimət hərəkatı iştirakçıları ilə sıx əlaqədə olmuşdu. 1920-ci ilin avqustunda Moskvada danışıqlarda olan Bəkir Sami bəy sovet rəhbərliyinə özünün əcdadlarının vətəninə, Osetiyaya baş çəkmək arzusunu bildirmişdi. Həmin vaxtı Qafqazda olan Q.Orconikidzenin Leninə yazdığına görə "...buna razılığın verilməsindən sonra Qafqaza gələn Bəkir Sami bəy burada Azərbaycan, Dağıstan, Çeçenistan və İnuşetiyadakı millətçi-burjua qruplaşmalarla əlaqə saxlamışdı".¹²

Bolşevik Rusiyası tərəfindən fevralın 15-də Gürcüstana başlanmış müdaxilədən bir-neçə gün sonra Menşevik hökuməti Respublika ərazisindəki bütün Qafqaz

¹⁰ GMTA, fond 1874, siyahı 1, iş 4, vərəq 19 arxa.

¹¹ GMTA, fond 1874, siyahı 1, iş 4, vərəq 22 – 23.

¹² Jupikova E.F. Povstançeskoye dvijenie na Severnom Kavkaze v 1920-1925 qodax// Sbornik trudov. c. 1. M., Akademiya istoričeskix nauk, 2006, s. 172.

müqavimət təşkilatlarını həmin respublikaların qanuni hökumətləri kimi rəsmi şəkildə tanıdığı bəyan etdi¹³.

Nəticədə 1921-ci ilin fevralın 17-də Tiflisdə keçmiş Dağlı Respublikasının xarici işlər naziri Heydər Bammətin sədrliyi ilə Azərbaycan-Şimali Qafqaz Komitəsi təşkil olundu. Heydər Bammətin imzası ilə fevralın 17-də böyük dövlətlərin xarici işlər nazirlərinə göndərilmiş müraciətdə qeyd olunurdu ki, Tiflisdə qarşısına Azərbaycan və Şimali Qafqazın bolşevik Rusiyasının işğalından azad edilməsini, Azərbaycan və Şimali Qafqaz demokratik respublikalarının bərpa edilməsini və Qafqaz Konfederasiyasının yaradılmasını məqsəd qoymuş Azərbaycan-Şimali Qafqaz Komitəsi təşkil olunmuşdur. Həmin komitənin tərkibinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin keçmiş daxili işlər naziri Mustafa Vəkilov (sədr müavini), AXC parlamentinin keçmiş üzvü Bağır Rzayev, Dağlı Respublikasının Azərbaycandakı keçmiş diplomatik nümayəndəsi Əlixan Qantemir, Şimali Qafqaz və Dağıstanın İttifaq Məclisinin keçmiş sədri Əhməd Salikov və Fəthi bəy daxil idilər.¹⁴

Gürcüstanın sovetləşməsindən sonra Azərbaycan siyasi mühacirətinin nümayəndələri Avropaya, o cümlədən də Türkiyəyə üz tutmaq məcburiyyətində qalır. Azərbaycan siyasi mühacirətinin nümayəndələri Topçubaşov, Xasməmmədov, Rəfiyev, Rizvanov və Şeyxülislamovun yaxından iştirakı ilə 1921-ci ilin iyunun 10-da Parisdə Qafqaz Dövlətlərinin İttifaqı yaranır. Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlı respublikalarının birliyi olan bu ittifaqın başlıca məqsədi Sovet İttifaqına qarşı fəal mübarizə aparmaqla Qafqazda müstəqil respublikaların qurulmasına nail olmaq idi.¹⁵

Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazın xaricdəki siyasi xadimlərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məqsədilə 1921-ci ilin sentyabrın 4-də keçirilmiş müşavirədə 1) Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazın siyasi xadimlərindən ibarət daimi orqan yaratmaq; 2) Daimi orqana hər ölkədən iki nümayəndə daxil etmək; 3) Bu xüsusi orqana erməni siyasi qrupunun nümayəndələrinin də cəlb edilməsinə cəhd göstərmək; 5) Yerlərdə ümumi vəziyyət və əhəlinin əhval-ruhiyyəsi barədə bir-birilərini məlumatlandırmaq qərara alınmışdı.

Müşavirədə belə bir orqanın yaradılması barədə Parisi və hər üç respublikanın müvafiq orqanlarını, eləcə də Türkiyə və Avropada ictimai fikri məlumatlandırmaq

¹³ Dni qospodstva menşevikov v Qruzii (dokumentı i materialı). Zbornik sostavil Q.Devdariani. Tbilisi, qosizdat Qruzii, 1931. S. 222.

¹⁴ Dni qospodstva menşevikov v Qruzii (dokumentı i materialı). Sbornik sostavil Q.Devdariani. Tbilisi, qosizdat Qruzii, 1931. S. 517-518; RDHA, fond 7, siyahı 2, iş 484, vərəq 184 arxa – 185.

¹⁵ Rusiya Federasiyasının Dövlət Arxivi (RFDA), fond 6144, siyahı 1, iş 2, vərəq 3.

məqsədi ilə M.Rüstəmbəyov, Ə.Salikov və D.Şaraşidzeden ibarət qrupun yaradılması qərara alınmışdı.¹⁶

1924-cü ilin avqust-sentyabr aylarında Qərbi Gürcüstanın bir sıra bölgələrini, Şərqi Gürcüstanın isə ayrı-ayrı kəndlərini bürümüş güclü antisovet üsyanın yatırılmasından sonra Qafqaz mühacirətinin birləşməsi prosesi başlayır. Beləki, həmin vaxta kimi ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərən Qafqaz mühacirətinin nümayəndələri başa düşürlər ki, sovet işğalına qarşı mübarizədə qüvvələri birləşdirmədən əhəmiyyətli nəticəyə nail olmaq mümkün deyil. Bu barədə Qafqaz mühacirətinin nümayəndələrindən biri yazırdı ki, cəmi 41 min kvadrat kilometr ərazisi, protestantlıq, katoliklik və kalvinizm kimi üç dinə etiqad edən fransızlar, almanlar və italyanlardan ibarət əhalisi olan İsveçrədə bu xalqlar öz aralarında razılığa gəlib dünyaya nümunə olacaq demokratik dövlət yarada biliblərsə, biz Qafqaz xalqları niyə bunu edə bilməməliyik.¹⁷ Mühacirətin fəaliyyət göstərdiyi dövlətlərdə də başa düşürdülər ki, Qafqaz xalqlarının ümumi çıxışını təşkil etmədən bolşeviklərə qarşı effektiv mübarizə aparmaq çətindir. Məhz həmin vaxtdan etibarən Qafqaz xalqlarının konfederasiyası ideyası gündəmə gəlir.

1924-cü ilin payızında Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin hərtərəfli dəstəyi ilə Qafqaz siyasi mühacirətinin nümayəndələrinin əksər hissəsinin cəmləşdiyi Parisdə Birləşmiş Qafqaz Konfederasiyası Komitəsi təşkil olunur. Komitənin idarə heyətinə Qafqaz respublikalarının hərəsindən 3 nəfər – Xosrov bəy Sultanov, Əbdüləli Əmircan, Ə.Şeyxülislamov (Azərbaycan), A.Asatiani, D.Vaçnadze, M.Sereteli (Gürcüstan), A.Kantemir, V.Q.Dcabaqi, A.Halitov (Dağlı respublikası) daxil olurlar. Komitənin rəhbər orqanı Sultanov, Vaçnadze və Dcabaqinin daxil olduğu rəyasət heyəti idi. Təbliğati və kəşfiyyat işlərinin aparılması məqsədilə İstanbulda bu komitənin özəyinin təşkil olunması da nəzərdə tutulurdu.

Komitənin qəbul etdiyi sənəddə “Qafqaz xalqlarının qələbə anı onların Rusiyaya qarşı və bütün dünya qarşısında vahid konfederativ dövlət kimi birgə çıxış edəcəkləri anda baş verəcəkdir. Yalnız bu halda onlar Avropa ölkələrinin dəstəyi ilə təmin olunacaqlar” deyilirdi.

1925-ci ilin martında Qafqaz respublikaları ilə gizli əlaqənin yaradılması məqsədilə Sultanov İrana, Kantemir Qarsa, Vaçnadze Artvin-Ərdahan rayonuna

¹⁶ RFDA, fond 6144, siyahı 1, iş 1, vərəq 16 – 16 arxa.

¹⁷ Kavtaradze V. Na putyax k konfederasii Kavkaza. Varşava, 1933, s. 121.

göndərilir. Dcabaqi isə Komitənin orqanının nəşr olunması məqsədilə İstanbulda qalır.¹⁸ Təbliğati işin və kəşfiyyat əməliyyatlarının aparılması məqsədilə Qafqaza yaxın ərazidə operativ mərkəzin yaradılması qərara alınır və bu məqsədlə 1925-ci ilin oktyabrında Türkiyədəki polyak nümayəndəsi Roman Knollun təşəbbüsü ilə İstanbulda Birləşmiş Qafqaz Konfederasiyası Komitəsinin yaradılması qərara alınır.¹⁹

Mühacirətdə olan bütün qafqazlıların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məqsədilə 1926-cı ilin iyulun 15-də İstanbulda birləşmiş Qafqaz mərkəzi təşkilatı olan Qafqazın Müstəqilliyi Komitəsi təşkil olunur. Bu təşkilata M.Ə Rəsulzadə, M.Vəkilov (Azərbaycan), N.Ramişvili, N.Moqalaşvili (Gürcüstan), Səid bəy Şamil (İmam Şamilin nəvəsi), A.Kantemir (Dağlı respublikası) daxil olurlar. Komitəyə Rəsulzadə, Ramişvili və Səid bəy Şamil həmsədr seçilirlər. Komitə Türkiyə, İstanbuldakı Polşa səfirliyi və Parisdəki Qafqaz nümayəndələri, eləcə də Qafqazdakı üsyançı qüvvələrlə gizli əlaqə saxlamalı idi.²⁰

Qafqazın Müstəqilliyi Komitəsinin nizamnaməsində göstərilirdi ki, Komitənin başlıca məqsədi Qafqaz xalqlarını konfederativ əsasda birləşdirmək və Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinin bərpa edilməsi məqsədilə mübarizəyə hazırlamaq və təşkilatlanması üçün praktiki aksiyaların aparılması təşkil edir.²¹

¹⁸ Mamulia Q.Q. Borba za svobodu i nezavisimost Kavkaza (1921-1945). Tbilisi, bzd-tvo Meridiani, 2012, s. 151-156.

¹⁹ Kavkazskaya Konfederasiya v ofisialnıx deklarasiyax, taynoy pereziske i sekretnix dokumentax dvijeniya "Prometey". Sbornik dokumentov. Sost., predislovie, perevod Q.Q.Mamuliya. M., izd-tvo "Sosialno-politiçeskaya mısl", 2012, s. 7.

²⁰ Kavkazskaya Konfederasiya v ofisialnıx deklarasiyax, taynoy pereziske i sekretnix dokumentax dvijeniya "Prometey". Sbornik dokumentov. Sost., predislovie, perevod Q.Q.Mamuliya. M., izd-tvo "Sosialno-politiçeskaya mısl", 2012, s. 8.

²¹ Mamulia Q.Q. Borba za svobodu i nezavisimost Kavkaza (1921-1945). Tbilisi, bzd-tvo Meridiani, 2012, s. 162-164.

Nəticə

Aparılmış tədqiqat nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan Sovet Rusiyasının inqilabın Şərqi ölkələrinə ixracı strategiyasında mühüm platsdarm funksiyasına malik idi. Eyni zamanda respublikamız yerləşdiyi coğrafi mövqenin önəmi nöqtəyindən nəzərdən Gürcüstana və Dağıstana münasibətdə böyük strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu səbəbdən də bəhs olunan dövrdə iri dövlətlər Qafqazla bağlı siyasətlərində Azərbaycana xüsusi önəm verirdilər.

Ədəbiyyat

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 27, siyahı 4, iş 25.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), Surət fondu, iş 330.

Dni qospodstva menşevikov v Qruzii (dokumentı i materialı). Sbornik sostavil Q.Devdariani. Tbilisi, qosizdat Qruzii, 1931, 527 s.

Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivi (GMTA), fond 1874, siyahı 1, iş 2.

GMTA, fond 1874, siyahı 1, iş 4.

Jupikova E.F. Povstañeskoye dvijenie na Severnom Kavkaze v 1920-1925 godax// Sbornik trudov. c. 1. M., Akademiya istoričeskix nauk, 2006.s. 114-319.

Kavkazskaya Konfederasiya v ofisialnix deklarasiyax, taynoy perepiske i sekretnix dokumentax dvijeniya "Prometey". Sbornik dokumentov. Sost., predislovie, perevod Q.Q.Mamuliya. M., izd-tvo "Sosialno-političeskaya misl", 2012.

Kavtaradze V. Na putyax k konfederasii Kavkaza. Varşava, 1933.

"Kommunist" qəzeti (rusca), 1920, 19 iyun.

"Kommunist" qəzeti (rusca), 1920, 23 iyun.

Mamuliya Q.Q. Borba za svobodu i nezavisimost Kavkaza (1921-1945). Tbilisi, bzd-tvo Meridiani, 2012.

Rusiya Dövlət Hərbi Arxivi (RDHA), fond 7, siyahı 2, iş 484.

Rusiya Federasiyasının Dövlət Arxivi (RFDA), fond 6144, siyahı 1, iş 1.

RFDA, fond 6144, siyahı 1, iş 2.

İktidar ve İdeoloji Bağlamında Distopyalarda Eğitimin Fonksiyonu: George Orwell'ın 1984 Örneği

Fikri Gül*

ORCID: 0000-0002-9597-3176

Birol Soysal**

ORCID: 0000-0003-3945-5427

Öz

George Orwell'ın 1984 adlı distopyası üzerinden iktidar ve ideolojilerin eğitim üzerinde nasıl bir belirleyiciliğe sahip olduğunu göstermek bu çalışmanın asıl amacını oluşturmaktadır. Bunu yaparken iktidar, ideoloji ve eğitim arasındaki karşılıklı ilişkiler ve bu ilişkinin yönü üzerinde durulmuştur. Bir yanda iktidarların hangi yöntemlerle ideolojilerini benimsetmeye çalıştığı belirlenmiş diğer yanda ise bu yöntemlerin günümüzdeki geçerlilikleri sorgulanmış ve bu eğitim sisteminin yaratacağı bireyin hangi niteliklere sahip olacağı vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Distopya, İktidar, İdeoloji, Birey

Gönderme Tarihi: 25/10/2020

Kabul Tarihi:29/12/2020

*Prof., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, Denizli, Türkiye, fgul@pau.edu.tr.

**Doktora Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitimin Felsefi, Sosyal ve Tarihi Temelleri Anabilim Dalı, Samsun, Türkiye, birolsoysal5520@hotmail.com.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

GÜL, F. ve SOYSAL, B., "İktidar ve İdeoloji Bağlamında Distopyalarda Eğitimin Fonksiyonu: George Orwell'ın 1984 Örneği", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2763-2782.

Function of Education in Distopians in the Context of Power and Ideology: 1984 Example of George Orwell

Fikri Gül*

ORCID: 0000-0002-9597-3176

Birol Soysal**

ORCID: 0000-0003-3945-5427

Abstract

The aim of this study is to show how determination power and ideologies have an impact on education according to George Orwell's 1984 dystopia. While doing that, relationships among determination power, ideology and education were pointed out. On one hand, it was determined how the determination power tried to force its ideology, on the other hand, the reliabilities of those methods in today's World were questioned and it was also stated what qualities the individual shaped by that education system would have.

Keywords: Education, Dystopia, Power, İdeology, İndividual

Received Date: 25/10/2020

Accepted Date: 29/12/2020

* Prof., Pamukkale University, Faculty Of Science And Letters, Department Of Philosophy, Denizli, Turkey, fgul@pau.edu.tr.

** PhD student, Department of philosophical, social and historical foundations of Education, Ondokuz Mayıs University, Samsun, Turkey, birolsoysal5520@hotmail.com

You can refer to this article as follows:

GÜL, F. and SOYSAL, B., 'Function of Education in Distopians in the Context of Power and Ideology: 1984 Example of George Orwell', *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, p. 2763-2782.

Функция образования в Антиутопиях в контексте власти и идеологии: Дело Джорджа Оруэлла 1984 года

Резюме

Основная цель этого исследования - показать, как власть и идеологии оказывают определяющее влияние на образование с помощью антиутопии Джорджа Оруэлла под названием 1984. При этом подчеркиваются взаимные отношения между властью, идеологией и образованием, а также направление этих отношений. С одной стороны, были определены методы, с помощью которых правительства пытаются перенять свою идеологию, с другой стороны, актуальность этих методов была поставлена под сомнение, и были подчеркнуты качества личности, созданные этой системой образования.

Ключевые слова: образование, антиутопия, власть, идеология, личность

Получено: 25/10/2020

Принято: 29/12/2020

Giriş

İngiliz filozof ve yazar George Orwell tarafından kaleme alınan Bin Dokuz Yüz Seksen Dört (1984) adlı eser, yirminci yüzyılın en kayda değer distopya örneklerinden biri olması nedeniyle oldukça önemlidir. Bu eseri doğru bir şekilde anlayıp yorumlayabilmemiz için distopya kavramından ne kastedildiğini belirlememiz yerinde olacaktır. Çünkü distopyaları, diğer edebi türlerden ayıran önemli kıstaslar bulunmaktadır. Bu kıstasların altında yatan ana düşüncenin ne olduğu bilinmeden yerinde ve sağlıklı bir yargıda bulunulamayacağı açıktır. Bu nedenle çalışmamızın amacı ve kapsamı dışına çıkmadan distopya türüne dair kavramsal bir takım açıklamalar getirmeye çalışacağız.

Distopya, Yunanca ‘dus’ ve ‘topos’ sözlerinin birleşiminden hareketle oluşturulmuş, zorlu yer anlamına gelen ve ilk bakışta ütopyanın zıttı gibi algılanmasına karşın ütopyanın tam tersi olmayıp aslında işlerin sorunlu, yanlış ve aksak gittiği ütopyaları ifade eden bir kavram olarak tanımlanmaktadır.¹ Bu tanımda yer alan ütopya kavramının, distopya kavramı üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğu ima edilmektedir. O halde, belirleyici niteliğe sahip ütopya kavramının tanımına da değinmemiz gerekecektir.

Platon’un yazdığı “Devlet” adlı eserle ilk örneklerine antik Yunanda rastladığımız ütopya kavramı olarak, İngiliz yazarı Thomas More’un 1516 yılında yayımladığı ve çoğunlukla *Utopia* olarak bilinen *De optimo reipublicae statu deque nova insula utopia*, adlı yapıtından gelmektedir.² Günümüzde, “gerçekleştirilmesi imkânsız tasarı ya da düşünce”³ olarak tanımlanmakla birlikte, gerçekte var olmayan ama arzulanan toplum ve devlet düzenini ifade etmektedir. Tarih boyunca aralarında T. More, T. Campanella, F. Bacon’ın da yer aldığı birçok yazar ve filozof insanlık, hak, eşitlik, düzen, refah, adalet, uyum gibi değerlerin hâkim olduğu, varlıklı bir yaşamın tüm topluma sirayet ettiği toplumsal düzenler oluşturmak ereğiyle mücadeleler vermiş, insanlığa yakışır toplumsal sistemlerin inşa edilebilmesi umuduyla arzuladıkları devlet

¹ Onur Ağkaya, “Ütopya ve Distopya: Siyasetin Edebiyat Üzerindeki Etkisi”, *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 4/14, Diyarbakır 2016, s. 133.

² Aşar Timuçin, *Felsefe Sözlüğü*, BDS Yayınları, İstanbul 1994, s. 488.

³ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, bkz. <http://tdkterim.gov.tr/bts> (12.01.2020).

mekanizmalarını anlatan edebi eserler üretmişlerdir.⁴ Burada amaç; tarih öncesi dönemlerde insanlığın kaybettiğine inanılan, bireyselliğin değil kolektif yaşamın öne çıktığı, insanlığın tutku, hırs ve ihtiraslarının olmadığı, refah ve bolluk içerisinde yaşanan Altınçağ'ı yeniden inşa edebilmektir. Bu bakımdan ütopyayı toplum içinde radikal bir ahlaki dönüşüm ihtiyacının ötesinde bir zihin ve kalp değişikliği olarak görmek, onu hümanist reform edebiyatı türünde benzersiz kılmakta ve ütopya topluluğu rasyonel planlama ve siyasal mühendisliğin zaferi olarak görülmektedir.⁵ Nitekim yirminci yüzyıla gelindiğinde, yaşanan savaşlar, krizler, baskıcı faşist iktidarlar ve teknolojik gelişmelerin tek hamlede çok kısa sürede binlerce insanın ölümüne neden olması gibi durumların yaşanması, başta Orwell olmak üzere bazı yazar ve filozoflara ütopyacı arayışın sanıldığı gibi mükemmel olmadığını, kusurlar barındırdığını düşündürdü ve bu yazar ve filozoflar, tenkitlerini distopya olarak nitelendirdiğimiz edebi eserlerle dile getirdi. Onlar, bir taraftan okurun, ütopyalarda gösterilmeye çalışıldığı üzere bireysel istek, tutku ve hazlardan kurtulmuş insanlık profilinin gerçeği yansıtmayıp insanoğlunun kusurlarının bulunduğunu ve siyasi manada huzurun ve istikrarın bireysel ilerlemeyle değil toplumsal ilerlemeyle oluşturulabileceğini anlamasını, diğer taraftan distopya okuyucusunun, yansıtılan gelecek dünyasının bir gerçeklik olmadığını sadece olasılık barındırdığını farketmesini ve bahsedilen gelecek dünyasından kendini korumasını istemektedirler. Bu açıdan distopyalar belli bir gidişin sonuna, uç noktasına ilişkin bir kaygıyı dile getirerek kendilerine toplumu uyarma görevini de üstlenmiş oldular. Onlar demek istediler ki, siz henüz görmüyorsunuz ama zamanı çok büyük bir vitese takan bir zihniyet görüyor.⁶

George Orwell'da 1948 yılında tamamladığı ve geleceğe dair karamsar bir kurgu geliştirerek gelecek hakkında insanlığı uyarmayı amaçladığı 1984'te; eşit güçlere sahip, birbiriyle sürekli çatışma halinde olan fakat aralarında düşünce ve ideoloji bakımından hiçbir fark bulunmayan; egemen sınıfa dayalı, totaliter, baskıcı bir yönetim anlayışının benimsendiği üç ayrı devletin egemenliğindeki siyasal düzenden bahsetmektedir. "Metnin temeli, devletin nihai güç kaynağı olduğu, tüm bireysellik ve kişilik biçimlerinin kriminalize edildiği bir distopya dünyası sunmaktadır."⁷ Eserde, üç devletten ikisi hakkında fazla bilgiye yer verilmezken üçüncü devlet olan Okyanusya

⁴ Tommaso Campanella, *Güneş Ülkesi*, (çev. Selahattin Bağdatlı), Say Yayınları, Ankara 2015, s. 9.

⁵ Brenda Bradshaw, *More on Utopia*, Cambridge University Press, England 1981, s. 4.

⁶ Füsun Akatlı, "Ütopyanın Çevresinde", *Ütopya*, (Edit.Ali Bülent Kutvan), Index Yayınları, İstanbul 2004, s. 30.

⁷ James A. Turner, "Resistance and Discipline: a Foucauldian Reading of George Orwell's 1984", *Social and Cultural Geography*, V. 5, N. 1, 2004, s. 133.

hakkında detaylı bilgi yer almakta, diğer iki devletin de toplumsal ve siyasal olarak Okyanusya'dan farkı olmadığına değinilmektedir. Okyanusya'da diğer iki devlet gibi totaliter bir yönetim anlayışına sahiptir. Devlet, 'Büyük Birader' olarak bilinen ileri görüşlü, her yaptığı doğru ve tartışmasız kabul edilmesi gereken bir lider ve İngiliz Sosyalist Partisi (ingsos) tarafında yönetilirken; toplum, devletin yönetici yani beyin takımını oluşturan İç Parti üyeleri; toplumun memur, orta sınıfını oluşturan ve sürekli olarak partinin denetimi altında yaşayan Dış Parti üyeleri ve nüfusun çoğunluğunu oluşturan işçi Proleterler olmak üzere sınıflı bir yapıya bölünmüştür. Temelde dört bakanlık üzerine kurulan bürokrasi, geniş çaplı bir denetim mekanizması olarak faaliyet göstermekte ve toplumun hemen her kesimine bunu hissettirmeyi hedeflemektedir. Bu nedenle "Büyük Biraderin Gözü Üstünde"⁸ ifadesine hemen her yerde, caddelerde, sokaklara, afişlerde, posterlerin, flamaların, panoların üzerinde rastlanmaktadır. Devlet denetiminden kaçmanın mümkün görünmediği böylesi bir totaliter yapılanmada, partiye ve onun ilkelerine tam bir bağımlılık göstermeyen yurttaşların bir an önce belirlenmesi ve gerektiği şekilde cezalandırılması otoritenin varlığını sürdürmesinin bir vasıtası olarak görülmektedir.

Orwell'in eserinde, diğer tüm kurumlarda olduğu gibi eğitim kurumunun merkezine de siyasal otoriteyi yerleştirdiği; eğitimin, iktidar ve onun ideolojisine göre şekillendiği görülmektedir. Bu nedenle ilk olarak iktidar ve ideoloji kavramlarından hareketle bu kavramların eğitimle olan ilişkisini belirlemeye, ardından örnekler üzerinden 1984'ün eğitim anlayışını analiz etmeye gayret edeceğiz.

Eğitim'in Belirleyicisi Unsuru İktidar ve İdeoloji

Adolf A. Berle, "iktidar ve aşk, beşer hislerin bilinen en eski fenomenlerdir"⁹ diyerek iktidar olma isteğinin sadece mantıki bir münakaşayla açıklanamayacağını, onun bir duygu olarak insanoğlunun en karanlık dehlizlerine dek uzanan sınırsız bir arzu olduğunu anlatmaya çalışmış olabilir. Bu duyguyu, sadece iktidar olmayı hedeflemek şeklinde daraltmak yerine siyasal yaşamın tamamına genellemek daha doğru bir yaklaşım olabilir. Hele ki, siyasal yaşamı, "siyasal tartışmalara katılmak, baskı gruplarına üye olmak, siyasal literatürü izlemek, kanaat önderliği yapmak"¹⁰ ya da daha teknik bir tanımla "bir topluluğun siyasal nesnelere (anayasa, devlet, partiler, demokrasi, insan hakları, ülkenin siyasi tarihi gibi) karşı yöneliş ve tutum alış

⁸ George Orwell, *Bin Dokuz yüz Seksen Dört*, (çev. Celal Üster), Can Yayınları, İstanbul 2014, s. 51.

⁹ Adolf A. Berle, *İktidar*, (çev. Nejat Muallimoğlu), Tur Yayınları, İstanbul 1980, s. 23.

¹⁰ İbrahim Yücedağ,, "Ütopya ve Toplum Sınıflamaları İlişkisi Üzerine" *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Ankara 2011, s. 24.

kalıpları”¹¹ olarak düşündüğümüzde söz konusu arzunun siyasal yaşam içerisindeki tüm bireylere yayılacak kadar genişlediğinden ve iktidar olmayı istemenin bu duygunun sadece bir bölümünü oluşturduğundan emin olabiliriz. Demek ki, kendisini temsil etme içgüdüsüne sahip bir organizma olarak insan, kendisini siyasal bir varlık olarak görmekle birlikte böylesine bir varlık olmanın en yüksek getirisi olarak yönetme idaresine sahip olmayı arzulamaktadır. Yönetme arzusu tüm insanlarda aynı düzeydedir diyemesek de bir insanda hiç olmadığını da söylememiz de bu gerekçeyle mümkün görünmemektedir.

İktidar olmayı siyasal yaşama katılmanın en yüksek hedefi olarak kabul etmek de bu hedefe ulaşmanın iktidar olma ateşini söndürdüğünü söylemek güçtür. Çünkü bu hedef, sadece ulaşılmak istenen değil, ulaşıldıktan sonra sürdürülmek istenen bir süreci de yansıtmaktadır. Kendisinde yetki bulduran ve bu yetkiyi halka ne yapmaları veya nasıl davranmaları gerektiği şeklinde kabul ettirenler, “iktidarın devamlı olması için Weber’in mecburi kontrol dediği durumun”¹² bulunması gerektiğini bilirler. Bu sebeple A. Berle’ye göre, “iktidarı elinde bulduranların en zekileri ve şüphesiz en başarılı olanları, bir kimsenin, kendi aklının gizli işlemi sonunda, onun hareketlerine rehberlik edeceğini bilir. Bundan böyle, iktidarı ellerinde tutanlar halka nüfuz etmeye de çalışırlar.”¹³ Bu nüfuz etme, genellikle iktidarların kendilerince tutarlı ve geçerli hale getirdikleri, sistemli bir ideolojinin varlığıyla mümkün kılınmaya çalışılır. Her ne kadar ideolojiler, uzun zaman boyunca insan aklını çelen düşünceler olarak tanımlanmış olmasalar da, bu ideolojiler bir anlam kümesi olarak toplumun stratejik fonksiyonlarının başköşesini tuttuğundan “onları, insanlara istikamet vermeye yarayan birer harita olarak”¹⁴ düşünebiliriz. Bu bağlamda ideolojiler, toplumsal üyelerin örgütlenmesi, iş ilişkilerinin düzenlenmesi, yönetsel etkinlik standartlarının, kişisel başarı ölçütlerinin ve beklentilerinin belirlenmesi gibi bir çok norm hakkında aktif rol oynar. Ayrıca, bu belirlemeler çoğunlukla o kadar dikkate alınır ki, nadiren sorgulanır ve o zamanda sorgulayanlar, statükoyu ve onu destekleyen mantığı korumak için tasarlanmış bir dizi reaksiyonla ve kurumsal savunmayla karşı karşıya kalır.¹⁵ Böylece hakim ideoloji,

¹¹ Taha Parla, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s.1.

¹² A. Berle, *a.g.e.*, s. 29.

¹³ A. Berle, *a.g.e.*, s. 30.

¹⁴ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 25.

¹⁵ Pushkala Prasad, Paula J. Caproni, “Critical Theory in The Management Classroom: Engagin Power, İdeology, and Praxis”, *Journal of Management Education*, V. 21, N. 3, 1997, s. 287.

“kendinden daha ileri olanların habercisi olduğu, onların zeminini hazırladığı”¹⁶ iddeasıyla toplumda kabul gördürülür.

Bu kabul gördürme sürecinde birçok yöntem araç olarak bu işe koşulsa da yönetenler bilir ki, “toplumda egemen ilişkileri doğrudan veya dolaylı olarak üreten bu araçların içinde eğitimin rolü çok önemlidir.”¹⁷ Bu nedenle gerek ekonomik gerekse de siyasal karar verme mekanizmalarına hâkim olan güçler ve toplumun yönetiminde söz sahibi kimseler kendi tercihleri ve kazançları doğrultusunda eğitim düzenini şekillendirme yarışına girerler. Bu ideolojik eğitim içeriği; egemen sınıfın istekleri doğrultusunda resmi ve açık veya gayri resmi ve gizli bir şekilde benimsetmeye yönelik olarak sunulur ve kendi tercihleri, bütün toplumun tercihi ve çıkarıymış gibi dile getirilir, çünkü eğitim sistemi, verili toplumsal güç dengelerinin yeniden üretildiği alanlardan en önemlisidir.¹⁸

Orwell’in 1984’ü gibi, iktidar, ideoloji ilişkisine ve yöneten yönetilen diyalektiğine yer veren siyasal distopyalar, ideolojik olan eğitim sistemlerinin olası kötü sonuçlarına kırmızı ışık yakarlarken özellikle toplumu şekillendirmede geniş çapta kitlelere etki etmeyi ve onların eylemlerini istenilen yöne sevk etmeyi hedefleyen istemli bir manipülasyon¹⁹ olan ve Russel’in “eğer hemen hemen tamamıyla ortak bir görüş yaratabilmişse, karşı konulamaz bir iktidar doğurabilir”²⁰ dediği propagandaya ve “her türlü yayının, sinema ve tiyatro eserinin hükümetçe önceden denetlenmesi işi, sıkı denetim”²¹ biçimi olan sansüre dikkat çekerler.

Propaganda ve Sansür Altında 1984’te Eğitim ve Eğitimin Fonksiyonu

Yukarıda bahsettiğimiz bu genel bilgilerin ardından, 1984’ün, nasıl bir eğitim sistemine sahip olduğunu propaganda ve sansür uygulamaları üzerinden tespit etmeye çalışacağız. Burada özellikle belirtmeliyiz ki, eğitimden kastımız sadece okullarda, kurslarda veya hizmet içi eğitimlerle planlı, düzenli şekilde verilen formal eğitim ve bu eğitim bünyesinde yer alan örgün, yaygın eğitim değildir, aynı zamanda plana bağlı gelişmeyen, değişik zaman ve biçimlerde kendini gösteren eğitim de burada kastedilmektedir.

¹⁶ T. Parla, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁷ Fatma Gök., “75 Yılda İnsan Yetiştirme Eğitim ve Devlet”, *75 Yılda Eğitim Dergisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999, s. 2.

¹⁸ F. Gök, *a.g.m.* s. 1.

¹⁹ Nejdet Atabek, “Propaganda ve Toplumsal Kontrol”, *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 4, Ankara 2003, s. 5.

²⁰ Bertrand Russel, *İktidar*, (çev. Mete Ergin), Cem Yayın Evi, İstanbul 1990, s. 13.

²¹ Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, bkz. <http://tdkterim.gov.tr/bts/> (12.01.2020).

Bilindiği gibi “mantıksal analizden önce gerçekleşen bir olgu”²² olarak latince ‘educare’ sözcüğünden türetilen eğitim, hayvanların, bitkilerin yetiştirilmesi veya çocukların bakımını üstlenmek manasına gelirken Almandada education, işlenmemiş mamul anlamındadır. Bu bilgiden hareketle eğitimi, organizmayı mevcut konumundan ve durumundan başka bir konuma getirme süreci olarak yorumlayabiliriz.²³ Öyleyse bizim burada vurgulayacağımız 1984’teki toplumsal yapının kim veya kimler tarafından, hangi araçlar vasıtasıyla, hangi amaçlarla, nasıl ve derece bir değişim sürecine tabi tutulduğunu belirlemek olmalıdır. Bu belirlenim, bizlere sadece eserdeki değişim ve dönüşüm hakkında bilgi vermekle kalmayacak aynı zamanda içinde yaşadığımız çağın güncel değişimleri ve eğitim anlayışı hakkında da ipucu verecektir.

1984’te, eğitimin yönlendirici unsuru tüm yönleriyle Büyük Birader’in önderliğindeki İngiliz Sosyalist Partisidir. Bu iktidar, toplumsal dönüşümün sağlanabilmesi için bir takım tekniklere başvurmaktadır. Bunların başlıcalarının başında dil devrimi ve tarih yazıcılığı gelmektedir. Dil devrimi, eski dilin sansüre uğratılmasıyla oluşturulmuş bir faaliyettir. Bu faaliyetle birlikte eski söylemler tamamen ortadan kaldırılmış, özellikle eski dilin taşımış olduğu duygusal yoğunluktan vazgeçilmiş, yeni dilin sadece işlevi yerine getiren bir araç haline getirilmesi isteğiyle, toplumdaki sözcük sayısı her yıl biraz daha azaltılma yoluna gidilmiştir. Mesela, ‘iyi’nin zıttı kabul edilen ‘kötü’ değeri telaffuz edilmeyecektir. Kötü kelimesinin eş değeri olarak ‘iyiyok’un kullanılması tavsiye edilmektedir.²⁴ Dilin bu şekilde sadeleştirilmesi ve değiştirilmesiyle, sadece toplumun geçmişi ile olan bağı zayıflatılmaya veya koparılmaya çalışılmamış, aynı zamanda insanların düşünce suçu işlemelerinin de önüne geçilmeye çalışılmıştır. Çünkü zengin dil içeriği demek, düşünce zenginliği demektir. Düşünen, sorgulayan, kendini ifade edebilen bireyler, yönetici sınıfın otoriter ve mükemmeliyetçi yapısını sarsacak bir unsur olarak görülür, dolayısıyla istenmez. Yeni Söylem, içinde bulundurduğu yeni, kuru ve zayıf kelime haznesiyle farklı düşünce biçimlerine yer vermeyerek yönetici sınıfın mevcut konumunu koruyan ve toplumsal dönüşümü sağlayan bir güç durumundadır.

Eserde, toplumu eğitme ve dönüştürme mekanizmalarından bir diğeri de, resmi tarihin kontrol edilmesidir. İktidarın anlayışına göre, geçmişi kontrol edebilen, gelecekte oluşabilecekleri de kontrol eder; bugünü kontrol edebilen tarihi de kontrol

²² Robert Audi, *The Cambridge Dictionary of Philosophy Second Edition*, Cambridge Universty Press, New York 1999, s. 253.

²³ Zekeriya Uludağ, *Eğitim Felsefesi Bir Giriş Denemesi*, Nobel Yayınları, Ankara 2019, s. 45.

²⁴ G. Orwell, *a.g.e.*, s. 52.

edebilir. Bunun için de mutlak anlamda resmi tarihin sansüre uğratılarak yeni baştan yazılması elzemdir. Bu nedenle ‘Kurmaca Dairesi’nde sürekli olarak partinin işine geldiği gibi tarih değiştirilir veya yeni baştan yazılır. Olmamış olaylar olmuş, olmuş olanlar ise partinin geleceği için yok sayılır.²⁵ Mesela, iktidarın iddia ettiği gibi, uçakların büyük birader ve başını çektiği parti tarafından yapıldığı bilgisi bir yalandı. Winston (romanın başkahramanı) çocukluk döneminden gelen bir hatıradaki uçakların gökyüzünde uçtuğunu hatırlıyordu fakat bunu ispatlamak imkân dâhilinde değildi.²⁶ Bu misal bize gösteriyor ki siyasal gücün niteliği, tarih yazımı araştırılırken mutlaka hesaba katılmalıdır. Çünkü bir toplumun siyasal yapısı, geçmişinin anlaşılmasında etkin bir rol oynar. Bir toplumdaki büyük değişimler, o topluma yeni bir hüviyet kazandırır ve tarihte buna bağlı olarak büyük çapta değişime uğrayabilir. Yine bir başka örnekte, Büyük Birader’in dünya siyaseti ile alakalı geçmişte Times’a verdiği bir demecin kendi öngördüğü şekilde gerçekleşmemesi, o demecin sansüre uğratılarak yeni baştan güncellenmesini gerekli kılıyordu.²⁷ Çünkü egemen sınıf sadece tutarsızlıkların uzlaştırılmasıyla daima ayakta kalabilirdi. Bu nedenle iktidarın beklentileri doğrultusunda her gün sansürleme işi devletin resmi organlarınca gerçekleştirilmektedir. Buradan anlaşılıyor ki, partinin izni ve onayı olmadan hiçbir gerçeklik, iktidarın amacına hizmet etmedikçe halka aktarılamaz. Winston gibi sansürleme işini yapan doğruluk bakanlığı çalışanlarının her biri, aslında basın özgürlüğünün olmadığını farkındadır, ancak siyasal otoritenin gücüne kimse karşı gelemmez. İktidar basın yayın organlarının ne şekilde işlemlerini talep ediyorsa çalışanlar bu amaca hizmet etmek zorundadır. Bu açıdan sansür, hem geçmişin değiştirilmesi hem de toplumun değiştirilen bu geçmişe inandırılması açısından çok önemli bir faaliyet göstermektedir.

Eserde, sistematik olarak zihinleri işlemeyi amaçlayan iktidarın, duyguları da başıboş bırakmayarak istedik yönde değiştirmeyi hedeflediğini görmekteyiz. Her gün düzenlenen *nefret saatleri*, bu iş için biçilmiş kaftandır. 1984’te bahsedilen, ‘nefret saati’ uygulamaları, partinin en önemli propaganda araçlarından birini oluşturmaktadır. Dev ekranlarda gösterilen belgesel niteliğindeki görsellerle ülkenin kurucu önderine ve partiye karşı sevgi duyguları açığa çıkartılırken iktidarın resmi olarak devlet düşmanı ilan ettiği kişi ve devletlere karşı nefret duyguları açığa çıkartılır.²⁸ Nefret saatlerinde ağırlıklı olarak Goldstein’in devrime ve ‘Büyük Birader’ e olan ihaneti üzerinde

²⁵ G. Orwell, *a.g.e.*, s. 61.

²⁶ G. Orwell, *a.g.e.*, s. 61.

²⁷ G. Orwell, *a.g.e.*, s. 63.

²⁸ G. Orwell, *a.g.e.*, s. 35.

durulurken ‘Büyük Birader’ dışında devrime sadık hiçbir önderin kalmadığı vurgulanır. Bu sebeple, ‘Büyük Birader’in yolu devletin kurtuluşu için tek yol olarak zihinlere nakşedilir. Ayrıca yazılı ve görsel basın aracılığıyla devrimin yüceliği anlatılırken, bir zamanlar devrime karşı gelenlerin nasıl bir gaflete düştükleri Goldstein’in sözlerine nasıl kandıkları, tele-ekranlarda anlattırılır. Amaç, devrime karşı gelmenin yaratacağı üzüntüyü ve hayal kırıklığını halka empoze etmektir.

Bir üçüncü teknik de, sabah saatlerinde karşılıklı etkileşim ve iletişimi mümkün kılan tele-ekranlar sayesinde gerçekleştirilen ve katılımın zorunlu olduğu sabah sporlarıdır. Bu uygulamayla insan bedenine de yön vermeyi amaçlayan iktidar, gerek zihinsel gerek ruhsal gerekse de fizyolojik açıdan tüm yönleriyle insanı, eğitimin nesnesi haline getirerek kontrol etmeyi amaçlamaktadır.

İktidarın özenle yürüttüğü bu eğitim ve dönüşüm politikalarını benimseyenler olduğu gibi bu politikalara karşı direnç gösterenler de elbette olmaktadır. Benimseyenler ödül alırken direnç gösterenler, en ağır şekilde gerekli cezaya çarptırılmaktadır. Burada ödül ve cezanın verilmiş ve uygulanış tarzında dahi sistemli bir propaganda yürütülerek toplumu eğitime amacı güdüldüğü görülmektedir. Skinner’in edimsel koşullanma yoluyla öğrenme yöntemi ile Bandura’nın sosyal öğrenme yönteminin temel teşkil ettiği bu işleyişte, gerek ödül gerekse de cezalar hem yazılı hem de görsel basın yoluyla toplumun tüm kesimine ulaşacak şekilde verilerek cezadan kaçınılacak ödüle ise ulaştıracak davranışların sergilenmesi öğütlenmektedir.

Orwell, bizlere hayali bir devlet üzerinden siyasal iktidarın ideolojini yaymakta araç olarak kullanılan sansür ve propagandanın toplumların eğitiminde ne derece etkili olduğunu göstermeyi amaçlamıştır. Bugün sormamız gereken soru, içinde yaşadığımız çağda Orwell’in sözünü ettiği bu distopyanın neresindeyiz, olmalıdır. Kendimizi bunun çok uzağında görmüyorsak çanların kimler için çaldığı aşikârdır.

Bugün içinde yaşadığımız modern dünyada propaganda ile kitle iletişim araçları arasında dirsek teması derecesinde bir yakınlık bulunmaktadır. Hatta görsel basın ile propaganda arasındaki yakınlaşma belli kesimlerce tartışılır hale bile gelmiştir. Ama yine de televizyon, sinema ve özellikle son yıllarda gelişen ve yayılan telekomünikasyon ağının en büyük nimetlerinden olan internetin hiçbir engel tanımadan kilometrelerce uzak alanlardaki kitlelere rahatlıkla ulaşabilirliği, onların propaganda sürecinde ne derece önemli olabileceğini göstermektedir. Çünkü bu aygıtlar sayesinde bireyleri fiziksel bir alana toplamadan bir arada tutabilme imkânı doğmuştur. Artık siyasiler ve yönetme hakkına sahip olan iktidarlar, bu aygıtları kullanarak hiç

karşılaşmayacakları seçmen kitlelerine rahatlıkla ulaşabilmektedirler. Ayrıca, günümüzde her bir bireyin akıllı telefonlara sahip olması, bu cihazların kullanım oranının küresel boyutlara ulaşmasını sağlamıştır. Bu cihazlar ile gerek yazılı ve görsel basına gerekse de şahısların sosyal medya hesaplarına hiç olmadığı kadar kolay ulaşılmaktadır. Bu nedenle bugün, siyasiler açısından propagandanın en önemli basamaklarından biri medya olarak kabul edilmektedir. Çünkü istikrarın ve yönetimin devamlılığı için en gerekli ve vazgeçilmez öge bilgidir. Bu anlamda bilgi olmazsa olmaz ehemmiyettedir.²⁹ Özellikle halkın nabzını tutmak için yapılan anketler, piyasa araştırmaları gibi önemli bilgi teknikleri sayesinde haberler sadece olayların kaydının tutulduğu ve halka aktarıldığı iletişim mekanizmaları olmaktan çıkmıştır. Onlar, artık iktidara talip olan ve iktidarlığını korumak isteyen siyasilerin kullanacakları en önemli mücadele aracı haline gelmiştir.³⁰ Dolayısıyla, biz farkında olsak da olmasak da gerek kapitalizm 'in tüketime sevk eden reklamları, gerekse de siyasal rejimlerin kendini haklı gösteren söylemleri karşısında sürekli olarak fikrimizi değiştirmeye yönelik bilgi yağmuruna tutuluyoruz. Medya tarafından gönderilen bu mesajlar doğru veya güvenilir olmasından dolayı değil, duygu ve düşüncelerimizi manipülasyona uğratmasından dolayı bizde düşünce ve tutum değişikliğine neden olabilmektedir. Her evde televizyon ve bilgisayar gibi cihazların her bireyde de akıllı telefonların olduğu bir dünyada yaşamaktayız, bu nedenle yaşadığımız dönem, tam bir propaganda dönemidir.³¹

Aynı şekilde gazete, dergi, kitap filmler, gibi hemen her türden yayınları, radyo, televizyon ve özellikle son dönemde internet gibi teknolojinin topluma kazandırdığı yayın organlarını hedef alan sansür, propaganda gibi günümüzde geçerliliğini koruyan bir uygulama olarak kendini göstermektedir. Sansürdeki temel amacın değerlerin korunumu bağlamında toplumların düzenini sağlamak olduğu söylenir. Toplumlarında, sürekli bir değişim sürecinden geçtiği düşünülürse, her yeni dönemin değerlerinin, önceliklerinin ve ayrıcalıklarının farklılık göstereceğini, dolayısıyla bir yerde neyin söylenip söylemeyeceğine ilişkin sınırların kendi dönemi içerisinde yeniden belirleneceği sonucuna varabilir ve her yeni dönemin kendi sansür anlayışını ve sansür mekanizmasını ürettiği söylenebilir. Örneğin, Ortaçağ'da dini kaygılar nedeniyle tiyatro faaliyetlerine sansür getirilmiş ve neredeyse tamamen sona

²⁹ Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, (çev. Işık Ergüden), Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016, s. 47.

³⁰ Ayhan Biber, Eda Turancı, "Toplumsal Şeytan Üçgeni: İktidar, Hegemonya ve Propaganda", *Akdeniz İletişim Dergisi*, S. 21, Antalya 2014, s. 37-38.

³¹ Anthony Pratkanis, *Elljot Aronson, Propaganda Çağı İknanın Gündelik Kullanımı ve Suiistimali*, (çev. Nagihan Haliloğlu), Paradigma Yayınları, İstanbul 2008, s. 8.

endirilmişken, Rönesans'ın İngiltere'de gelişmeye başladığı Birinci Elizabeth döneminde, sahnelerde, Tanrı'nın, Hz. İsa'nın ve İncil'de adı geçen kişi ve olayların kullanılması yasaklanmıştır. Yirminci yüzyılın başlarında İngiliz oyun yazarlarının cinsel yolla bulaşan hastalıkları konu almaları sakıncalı bulunup sansüre uğramışken, 1930'lu yıllarda bu konu rahatlıkla ve sıkça ele alınmıştır. Fakat 1930'lu yıllarda da eşcinsellik aynı şekilde sakıncalı bulunup sansürlenmiştir.³² Günümüzde ise sansür, en ağır biçimde, çağın iletişim mekanizması olan internet üzerinde kendini hissettirmektedir. Buna neden, internetin sınırları ortadan kaldırarak en ücra yerlerdeki bireyleri ve toplulukları bir birine bağlaması, bilgi erişiminde ve paylaşımında sağladığı kolaylık ve çabukluk, gibi özellikler gösterilebilir. İnternetin bu denli geniş bir yelpazede bilgi edinimi hizmeti sunması, beraberinde bir takım ahlaki ve güvenlikle alakalı problemleri de getirdiği düşünülmektedir. Bu bakımdan, internet ortamında bilgilere ulaşma veya internet vasıtasıyla bilgi yüklemeye yönelik denetim, toplumumuzun son dönemlerde güncel konusunu oluşturmaktadır.³³

Nasıl Bir Birey ?

Çalışmamızın buraya kadar olan kısmı bize gösterdi ki, Orwell, eserinde iktidar sahiplerinin sistematik hale getirilmiş eğitim mekanizmalarına tek taraflı sahip olmaları halinde propaganda ve sansür ile eğitimin, tehlikeli bir silaha dönüşeceğinin uyarısını yapıyor. Bizde kendi çağımızı değerlendirdiğimizde propaganda ve sansüre maruz kalma bakımından söz konusu olası geleceğe çokta uzak olmadığımızı görebiliyoruz. Eğitimi, siyasetten ayrı düşünemeyeceğimizi varsayarsak toplumsal değişim ve dinamik yasaları ancak “çeşitli biçimleri içinde düşünülen iktidarla anlatılabilir”³⁴ ve açıklanabilir. Burada şöyle bir soru sorarak konuya genişlik kazandırabiliriz: İktidarlarının devamlılığı uğruna propaganda ve sansürü toplumu eğitmede araç olarak kullanan siyasal otoriteler nasıl bir toplum ve birey yaratmış olacaklar? Bu soruya 1984'teki birey tasvirinden hareketle cevap vermeye çalışalım.

1984'te birey ve toplum, dikta rejimi altında, belli görevler üstlenmiş, kendini iktidarın buyruklarına ve devletinin ideallerine adanmış, sınıfsal tabakalarla ayrıştırılmış yığınlar olarak tasvir edilmektedir. Birey, devlet için anlayışının hâkim olduğu Orwell'in bu distopyasında, üstün ya da zayıf yönleriyle kendi farklılığını, ayırt

³² Yavuz Çelik, “Yöneten-Yönetilen İlişkisinde Sansür”, *Pamukkale Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4, Denizli 2009, s. 73-76.

³³ Şahika Eroğlu, “Bülent Yılmaz, Akademisyenlerin Türkiye’de İnternet Sansürüne Yönelik Yaklaşımları: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Örneği”, *Bilgi Dünyası Dergisi*, S. 16, Ankara 2015, s. 77-78.

³⁴ B. Russel, *a.g.e.*, s. 15.

edebilen, kısacası kişi olma bilincine vakıf yurttaşların yetişmesine izin verilmemektedir. Belli bir sınıf tanımı içerisinde kümelenen bireylerin, o sınıfa ait düşünce yapısını benimsemesi ve yüceltmesi iktidarın benimsediği yurttaş modelini oluşturmaktadır. Bu açıdan bireylerin, toplumsal yaşamda tekil bir yaşam sürmeleri, bireysellikten haz almaları, onları ait oldukları sınıfsal yapıdan koparabileceğinden uygun bir davranış olarak görülmez. İktidar kendi yarattığı gerçekliği bireye dayatarak onun tüm yaşamını ele geçirir. Kendi dünyasında kendi seçimleriyle var olduğu sanrısı içerisindeki birey, bu gerçekliği sorgulamayı aklından bile geçirmez. O, olmak istediğini sandığı ama çevresindekilerin özellikle iktidarın onu görmek istediği karaktere dönüşmüştür.³⁵ Dolayısıyla, bireyin, yaşam alanının daha çok kontrol edildiğini, bireysel umutlarının düzenli bir şekilde sınıflandırıldığını ve düzenin hâkim olduğu bir alanda beslenir hale geldiğini söyleyebiliriz. Bireyin bu şekildeki dönüşümünü ise, konformist bakış açısıyla açıklanabiliriz. Çünkü çoğunluğa veya otoriteye uyma eğilimindeki bireyler, kendi farkındalığını ve öz benliğini kendinden güçlü olan düzene teslim ederek mekanik hale gelirler.

Günümüz gerçekliğinde de bireye yüklenen anlamın, distopyalardan çokta farklı bir kategoriye sahip olduğunu söylemek zor görünüyor. Her ne kadar bireysel varoluşumuzu gerçekleştirdiğimizi düşünerek yaşasak da bugün gelinen noktada oluşan kitle kültürü bize, bunun aksinin gerçekleştiğine yönelik sinyaller vermekte. Televizyondaki eğlence programları, politikacılar, tatilimizi her dakikasına kadar organize eden tatil büroları, büyük marketler ve alışveriş merkezleri, bize kariyer ve saygınlık vadeden üniversiteler ve yüksekokullar, bütün bunlar aslında kendisinin daha özgür ve bağımsız olduğunu iddia eden modern bireyin ne kadar bağımlı olduğunun birer göstergesidir.³⁶ Bir diğerine bağımlı ve bir diğerine benzeme çabası içerisindeki günümüz bireyleri bu açıdan kitle kültürünü oluşturmaktadır. Kitleyi oluşturan bu kişilerin yaşam sitillerinin, kişiliklerinin ve algılama yeteneklerinin bir birlerine ne derece benzediğinin veya benzemediğinin bir önemi yoktur. Çünkü kitle ortamında geçirdikleri biçim değişikliğinden dolayı bir süre sonra hepsi aynılık özelliği kazanırlar. Yani tüm bireyler kitle içerisinde yalnızken olduklarından daha farklı duyuş, düşünüş tarzını benimsemektedirler. Birey, grup içerisinde kendi benliğinden sıyrılarak kendini daha büyük bir şeyin parçası haline getirir. Artık o, kendisinin de içerisinde yer aldığı dev bir yapıdır. Bireyin bireyselliği bu yapı içerisinde ortadan kalkar. Bu sebeple

³⁵ M. Foucault, *a.g.e.*, s. 64.

³⁶ Aslan Toprakkaya, "Modern Birey Kültü", *Felsefe Dünyası Dergisi*, S. 45, Ankara 2007, s. 49.

diyebiliriz ki, bireylere birey olma özelliği kazandıran tüm içsel süreçler bir kenara bırakılıp görmezden gelindiğinde bireylerin tümünde aynı özelliği gösteren bilinçsiz alt yapı gün ışığına çıkar.³⁷ Bu nedenle Gasset'e göre, günümüz Avrupa'sının toplumsal hayatıyla iç içe geçmiş son derece önemli bir gerçeği vardır. Bu gerçek ise toplumların kitlelere dönüştüğü gerçeğidir. Kitleler, kendi varlıklarını yönlendirebilen bir güce sahip olmadıkları gibi nitelikli olmayan sıradan kişilerin oluşturduğu bir topluluktur. Bu topluluk içinde her bireyin kendisini insan yığınlarından ayrı tutabilmesi pek de mümkün değildir. Kitle dediğimiz oluşum, iyi ya da kötü hiçbir değer ifade etmeyen kendisini sadece herkes gibi hisseden herkesi kapsar ve kendisini diğerleriyle bir bütün olarak hissetmekten mutluluk duyar, bu konuyla ilgili hiçbir endişe de taşımaz. Bu da Avrupa milletlerine musallat olan büyük bir krizin kaynağıdır. Çünkü topluma yön veren ve kendi öz yapısını koruyabilen liderlerin yerini, kendi benliğini kaybetmiş, vasıfsız kitleler almaktadır.³⁸ Bu durumu Heidegger'in kullandığı kavramla ifade edecek olursak, günümüz modern toplumunda birey 'Dasein' olmanın bilincine ulaşmamaktadır. Dasein, her durumda kendisine kendisini konu yaparak her durumda kendisi olabilen varlıktır. Böyle bir Dasein, varoluşsal yapısı gereği kendisinin seçimleridir. Kendini seçen Dasein bu yönüyle otantik varoluşa sahiptir. Böylece o kendini seçemeyen ve kendi olanaklarını fark edemeyen varlıktan kendini ayırır.³⁹ Yani Dasein, hiçbir zaman mevcut olan bir varolan cinsinin durumu ve örneği olarak kavranamaz. Oysa söz konusu varolanlar kendi varlıklarına kayıtsızdırlar.⁴⁰

³⁷ Sigmund Freud, *Kitle Psikolojisi*, (çev. Kamuran Şipal), Bozak Yayınları, İstanbul 1975, s. 6 – 10.

³⁸ Ortega Y. Gasset, *Kitlelerin Ayaklanması*, (çev. Koray Kardeşahin), Babil Yayınları, İstanbul 2003, s. 7-11.

³⁹ Kadir Çüçen, M. Zeynep Zafer, Adnan Esenyel, *Varlık Felsefesi*, Ezgi Kitap Evi, Ankara 2017, s. 378.

⁴⁰ Martin Heidegger, *Varlık ve Zaman*, (çev. Kaan H. Ökten), Agora Kitaplığı, İstanbul 2006, s. 44-45.

Sonuç

Orwell'in 1984'ü başta olmak üzere ancak insan özgürlüğünün feda edilmesiyle yaratılabileceği düşünülen, eşitlikçi, mükemmel düzen isteğinin düşünüldüğü gibi bu arayışa hizmet etmeyeceği yirminci yüzyılda yazılan distopyaların ana temasını oluşturmaktadır. Devletlerin devamlılığını ve halkın refahını, bireylerin özgürlük talebinde bulunmamalarında arayan ütopyik yaklaşımı eleştiren Orwell, 1984'te, bu eleştiriyi en çarpıcı ve karamsar biçimde dile getirmiş olmasından dolayı diğer distopyalardan farklılık göstermektedir. O, böyle giderse geleceğin dünyası bu şekilde olacaktır, uyarısında bulunmaktadır. Elbette ki, buradan hareketle 1984 ve diğer distopyaların geleceğin siyasal, sosyo-ekonomik, kültürel ve toplumsal yapısına tamamen açık bir ayna tutacağı, geleceğe ilişkin kestirimlerinin kâhinlik derecesinde gerçekleşeceği düşünülemez, çünkü her yazar ve filozofun görüşleri gerek yaşadıkları çağın toplum biçimi gerekse de bilimsel paradigması tarafından kısıtlanır. Buna rağmen, yine de, tarihsel bağlarından kopuk olmayan, eleştirel bakışa sahip, farklı yorumlardan beslenen ve çeşitlenen distopyaların, geleceğin dünyasına ilişkin kestirimlerinde tamamen başarısız oldukları da söylenemez.

Orwell'in tenkitlerine baktığımızda, eleştirilerinin merkezini, totaliter prensipleri benimseyen iktidarların yönetim anlayışının oluşturduğunu görmekteyiz.. Biz biliyoruz ki, sadece kendi yönetim anlayışını meşru kılacak belli bir ideolojiyi benimseyen merkezi idarelerin, gerek ideolojilerini yayma gerekse de toplumu, beklentileri doğrultusunda sevk ve idare edebilmelerinin en etkili yolu eğitimden geçmektedir. Eğitimle dönüştüren toplumlar sadece eğitimin pasif nesnesi olmamaktadırlar, onlar benimsedikleri ya da propaganda ve sansürle benimsetilen değerlerin aynı zamanda bir öznesi olarak bu eğitimi kendilerinden sonraki kuşaklara aktarma görevi de görürler. Hatta bu kuşatıcı döngü tarihin belli bir döneminde istenmeyen sosyo-ekonomik, siyasal, kültürel yaşam biçimlerini en çok istenen, arzu edilen ve de kurtuluşun tek reçetesi olarak kabul gören, istenen değerler haline getirebilir. Bu bizlere, eğitimin yönetici sınıfın keyfiliğine ve tekeline bırakılamayacak kadar önem arz ettiğini göstermektedir. Aksi halde birey olmanın bilincinden uzak, anlam ve değer dünyası dahi bir üst kurum olan iktidar tarafından belirlenen bireyler, vasıfsız, geniş toplumsal yığınları oluşturacaktır.

Siyasal anlamda, toplumsal yığılıları, düzen adına kontrol etmek elbette ki, daha kolay olacağından, bu durum, her çağda her siyasal otoritenin başında olmak isteyeceği toplumsal yapıyı resmetmektedir. 1984 örneğinde olduğu gibi bunu bir problem alanı olarak gören ve eleştiriye tabi tutma görevini üstlenen distopyalarda yer alan bireyi özgürlüğünden mahrum bırakarak daha kolay yönlendirilebilir yığılılar oluşturma isteğinin, günümüz devletlerinin siyasal algılarından uzak olduğunu söylemek ne derece doğru olabilir? Bu anlamda distopyalarda işlenen bu durumun günümüzde işlevselliğini yitirdiğini söyleyebilir miyiz? Kaldı ki, özgürlük, evrensel bir değer olarak, her çağda kendine yer edinmeyi başarmış bir kavramdır. Özgürlük sorununun veya özgürlük arayışının geçmişin herhangi bir anında son bulduğunu düşünmek; günümüzde böyle bir arayışın olmadığını söylemek hem felsefenin hem de düşüncenin doğal akışına aykırılık gösterdiği göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle distopyaların, özgürlüğü önemli bir değer olarak ele almaları ve insan olma bilincinin gelişmesine katkı sağlaması bakımından kaybedilmemesi, aksine geliştirilmesi gereken odak bir kavram olduğuna yönelik uyarıları dün olduğu gibi bugün ve gelecek yüzyıllarda da önemini sürdüreceği gibi görünmektedir.

Kaynaklar

AĞKAYA, O., “Ütopya ve Distopya: Siyasetin Edebiyat Üzerindeki Etkisi”, *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 4/14, Diyarbakır 2016, s. 23-48.

AKATLI, F., “Ütopyanın Çevresinde”, *Ütopya*, (Edit.Ali Bülent Kutvan), İndex Yayınları, İstanbul 2004, s. 27-31.

ATABEK, N., “Propaganda ve Toplumsal Kontrol”, *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 4, Ankara 2003, s. 4-12.

AUDI, R., *The Cambridge Dictionary of Philosophy Second Edition*, Cambridge University Press, New York 1999.

BERLE, A., *İktidar*, (çev. Nejat Muallimoğlu), Tur Yayınları, İstanbul 1980.

BİBER, A. ve TURANCI E., “Toplumsal Şeytan Üçgeni: İktidar, Hegemonya ve Propaganda”, *Akdeniz İletişim Dergisi*, S. 21, Antalya 2014, s. 28-41.

BRADSHAW, B., *More on Utopia*, Cambridge University Press, England 1981.

CAMPANELLA, T., *Güneş Ülkesi*, (çev. Selahattin Bağdatlı), Say Yayınları, Ankara 2015.

ÇELİK, Y., “Yöneten-Yönetilen İlişkisinde Sansür”, *Pamukkale Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4, Denizli 2009, s. 72-87.

ÇÜÇEN, A. K. Vd., *Varlık Felsefesi*, Ezgi Kitap Evi, Ankara 2017.

EROĞLU, Ş., Yılmaz Bülent, “Akademisyenlerin Türkiye’de İnternet Sansürüne Yönelik Yaklaşımları: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Örneği”, *Bilgi Dünyası Dergisi*, S. 16, Ankara 2015, s. 75-104.

FOUCAULT, M., *Özne ve İktidar*, (çev. Işık Ergüden, Osman Akınhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016.

FREUD, S., *Kitle Psikolojisi*, (çev. Kamuran Şipal), Bozak Yayınları, İstanbul 1975.

GASSET, O., *Kitlelerin Ayaklanması*, (çev. Koray Karaşahin), Babil Yayınları, İstanbul 2003.

GÖK, F., “75 Yılda İnsan Yetiştirme Eğitim ve Devlet”, *75 Yılda Eğitim Dergisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999, s. 1-8.

HEIDEGGER, M., *Varlık ve Zaman*, (çev. Kaan H. Ökten), Agora Kitaplığı, İstanbul 2006.

MARDİN, Ş., *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

ORWELL, G., *Bin Dokuz yüz Seksen Dört*, (çev. Celal Üster), Can Yayınları, İstanbul 2014.

PARLA T., *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

PRASAD, P. and CAPRONİ, P. J., “Critical Theory in The Management Classroom: Engagin Power, İdeology, and Praxis”, *Journal of Management Education*, Vol. 21, No. 3, 1997, s. 284-291.

PRATKANİS, A. and ARONSON, E., *Propaganda Çağı İknanın Gündelik Kullanımı ve Suistimali*, (çev. Nagihan Haliloğlu), Paradigma Yayınları, İstanbul 2008.

RUSSEL, B., *İktidar*, (çev. Mete Ergin), Cem Yayın Evi, İstanbul 1990.

TİMUÇİN, A., *Felsefe Sözlüğü*, BDS Yayınları, İstanbul 1994.

TOPRAKKAYA, A., “Modern Birey Kültü”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, S. 45, Ankara 2007, s. 42-52.

TURNER, J. A., “Self and Space, Resistance and Discipline: a Foucauldian Reading of George Orwell’s 1984”, *Social and Cultural Geography*, V. 5, N. 1, 2004, s. 129-149.

Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, bkz. <http://tdkterim.gov.tr/bts/> (12.01.2020).

ULUDAĞ, Z., *Eğitim Felsefesi Bir Giriş Denemesi*, Nobel Yayınları, Ankara 2019.

YÜCEDAĞ, İ., “Ütopyalar ve Toplum Sınıflamaları İlişkisi Üzerine”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Ankara 2011, s. 199-212.

Hükümet-Dışı Uluslararası Örgütlerin Uluslararası Yargılamadaki Etkisi (Mahkeme Dostları)

Nematollah Aghabalaei Fanid*

ORCID: 0000-0003-4846-5491

Öz

Hükümet-dışı uluslararası örgütlerinin aynı zamanda hükümetler-arası örgütler üzerinde özellikle de uluslararası yargı kuruluşlarında gün geçtikçe etkisi artmaktadır. Bu çalışmanın amacı; hükümet-dışı uluslararası örgütlerinin, hukuk uygulamalarına yönelik denetim mekanizmalarının neler olduğu sorusunu yanıtlamaktır. Çalışmada adı geçen kuruluşların faaliyetlerini uluslararası düzeyde inceledikten sonra, bu kuruluşların ayrıca insan hakları konusundaki faaliyetleri de ele alınmıştır. İnsan hakları alanında faaliyet gösteren hükümet-dışı uluslararası örgütler, bu alandaki normların oluşumunda ve bu normların ayrıca uygulamasında da etkili olmuşlardır. Çalışmanın birinci bölümünde, hükümet-dışı uluslararası örgütlerinin insan hakları çerçevesinde uluslararası normlarının uygulamasındaki faaliyetlerini genel olarak el aldıktan sonra, ikinci bölümde “mahkeme dostları” olarak faaliyet gösteren bu kuruluşların insan hakları ile ilgili uluslararası mahkemelerdeki rolü incelenmiştir. Mahkeme dostu, davaya taraf olmayan gerçek veya tüzel kişilerin davaya ilişkin bilgi ve belgelerini mahkemenin talebi üzerine veya kendi inisiyatifi ile yazılı veya sözlü olarak mahkemeye sunması demektir. Mahkeme dostu müessesesi uluslararası sözleşmelerde açıkça öngörülmemesine rağmen yargı içtihatlarını dikkate aldığımızda, uyuşmazlıkların çözümünde esas aktif rol aldıklarını görebiliriz.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, Hükümet Dışı Örgütler, Uluslararası, Yargı, Mahkeme

Gönderme Tarihi: 13/09/2020

Kabul Tarihi:29/12/2020

* Doktor Öğretim Üyesi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Burdur, Türkiye, nfanid@mehmetakif.edu.tr

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

FANİD, N. A., “Hükümet-Dışı Uluslararası Örgütlerin Uluslararası Yargılamadaki Etkisi (Mahkeme Dostları)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2783-2810.

Influence of non-governmental International Organizations on International Trials (friends of the court)

Nematollah Aghabalaei Fanid*

ORCID: 0000-0003-4846-5491

Abstract

Non-governmental international organizations are also increasingly influential on intergovernmental organizations, especially on international and regional judicial organizations. The aim of this study is to answer the question of "what are the control mechanisms of non-governmental international organizations for the practice of law?". After examining the controlling activities of the organizations mentioned in the study at the international levels, the activities of these organizations on human rights were also discussed. Non-governmental international organizations whose purpose is human rights have (not only) been influential on the formation of norms in this area, but have also been influential on the implementation of the norms in force. In the first part of the study, the activities of non-governmental international organizations in the implementation of international norms within the framework of human rights are discussed in general, and in the second part, the activities of these organizations in international courts on human rights as "friends of the court" are examined. A friend of the court, as a natural or legal person, who is not a party to the case, submits information and documents related to the case to the court in written or oral form at the request of the court or on his/her/its own initiative. When we consider judicial decisions, it shows that, despite all the obstacles, non-governmental organizations are the main actors in the resolution of disputes.

Keywords: Human Rights, Non-Governmental Organizations, International, Judiciary, Court

Received Date: 13/09/2020

Accepted Date: 29/12/2020

*Assist. Professor, Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Burdur, Turkey, nfanid@mehmetakif.edu.tr

You can refer to this article as follows:

FANİD, N. A., 'Influence of non-governmental International Organizations on International Trials', *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, p. 2783-2810.

Влияние международных неправительственных организаций на международную судебную систему (Друзья Суда)

Резюме

Влияние неправительственных международных организаций, в то же время межправительственных организаций, особенно на международные судебные структуры, возрастает день ото дня. Цель данного исследования в том, чтобы ответить на вопрос: Каковы механизмы контроля за юридической практикой неправительственных международных организаций. После изучения деятельности организаций, упомянутых в исследовании, на национальном и международном уровне, также рассмотрена деятельность этих организаций в области прав человека. Неправительственные международные организации, действующие в области прав человека, также сыграли важную роль в формировании и применении норм в этой области. В первой части исследования рассмотрен вопрос, общей деятельности неправительственных международных организаций по имплементации международных норм в рамках прав человека. Во второй части исследования рассмотрен вопрос об институтах, выступающих в роли «друзей суда», приверженных правам человека. Дружественное к суду лицо - это лицо, не являющееся стороной в судебном процессе, которое представляет суду информацию и документы, связанные с иском, в письменной или устной форме по запросу суда или по собственной инициативе. Несмотря на то что дружественный к суду институт, явно не предполагается международными переговорами, с точки зрения судебной практики, играет ключевую активную роль в разрешении разногласий.

Ключевые слова: Права Человека, Неправительственные Организации, Международный, Суждение, Суд

Получено: 13/09/2020

Принято: 29/12/2020

Giriş

Devletlerarası sisteminin ilk adımı 1648 yılında imzalanan Vestfalya Barış Antlaşması ile atılmıştır.¹ Fransız devrimi ile bu konudaki gelişmeler daha da derinleşmiştir. Fakat bu gelişmeleri daha da hızlandıran 20. Yüzyıl'da ortaya çıkan devrimler ve savaşlar olmuştur. Özellikle otuz yıldan az bir süre içinde iki Dünya Savaşı ve ardından da Soğuk Savaş ve nükleer silahlanma bu süreci daha da hızlandırmıştır.² Ne yazık ki bahsettiğimiz sorunlar tüm dünya için bir ortak tehdit oluşturmasına rağmen günümüzde nükleer silahlanma yarışları ve devletlerarasındaki çatışmazlar ve iç savaşlar azalmamıştır. Fakat geçmişe göre günümüzün yeniliklerinden en önemlisi, küresel ısınma, savaşlar, ekonomik krizler gibi ortak tehditlere karşı dünya kamuoyunun “ortak çıkarlar” çerçevesindeki bilinçlenmesidir. Dünya kamuoyunun ortak çıkarlar esasındaki birliği, uluslararası hukukun bundan sonraki gelişimindeki etkisi ne olabilir? Hükümet-dışı uluslararası örgütlerinin ortaya çıkış bu sorunun cevabını kısmen açıklayabilir. Çünkü 21. Yüzyıl'da evrensel insan hakları normların oluşumu ve uygulamasının tek aktörü uluslararası antlaşmalar esasında devletler değildir. Bu doğrultuda dünya kamuoyunun desteğine dayanarak hükümet-dışı uluslararası örgütlerinin de önemli rolü vardır.

Birleşmiş Milletlerin Ekonomik ve Sosyal Konseyi'nin (ECOSOC) 1950 ve 1968 tarihlerindeki kararları, ayrıca 1968 Strasburg konvansiyonununun 1. maddesini esas aldığımızda hükümet-dışı uluslararası örgütlerin tanımını şu şekilde verebiliriz; uluslararası alanda kar amacı gütmeyen, birden çok ülkede faaliyet gösteren, uluslararası antlaşmalarla oluşmayan özel birliklerdir.³ Bugün hükümet-dışı uluslararası örgütlerin amaçlarına yönelik olarak faaliyet konularına baktığımızda siyasal, sosyal, ekonomik, çevre veya spor gibi çeşitli alanlarda faaliyet göstermektedirler. Birçok alanda faaliyet gösteren hükümet-dışı uluslararası örgütlerin önemli fonksiyonlarından

1 Will Durant, *The Story of Civilization: Part VII – The Age Of Reason Begins*, Simon And Schuster, Publisher Simon- Schuster, New York 1961, s.571.

2 Arastü Habıbbeyli, *Uluslararası İlişkiler Sisteminde Arkaizm*, Uluslararası Politika Akademisi, 2013 İstanbul, <http://politikaakademisi.org/uluslararasi-iliskiler-sisteminde-arkaizm/> (16.02.2018)

3 United Nations Economic And Social Council, Decisions, No: 288 B (X), 1950 and Decisions, 1296 (XLIX), 1968 ecosoc resolutions and decisions 1946-2000, <https://www.un.org/ecosoc/en/home>, (21.02.2019).

biri de insan hakları alanıdır. Buna örnek olarak Uluslararası Af Örgütü (Amnesty International), İnsan Hakları Eylem Merkezi (Human Rights Action Center), İnsan Hakları İzleme Örgütü (Human Rights Watch), Sınırları Olmayan İnsan Hakları Örgütü (Human Rights Without Frontiers) ve Uluslararası Kızılhaç Örgütülerinden örnek verebiliriz.⁴

İnsan hakları alanında faaliyet gösteren hükümet-dışı uluslararası örgütlerinin, insan haklarının uygulaması ile ilgili denetim mekanizmaları nelerdir? Bu doğrultuda İnsan hakları alanında faaliyet gösteren hükümet-dışı uluslararası örgütlerinin bu alandaki normların oluşumunda ve bu normların ayrıca uygulamasındaki etkinliğini inceleyeceğiz. Bu çalışmada hükümet-dışı uluslararası örgütlerinin insan hakları konuları kapsayan uluslararası normlarının uygulamasındaki faaliyetlerini genel olarak el aldıktan sonra, ikinci bölümde “mahkeme dostları” olarak faaliyet gösteren bu kuruluşların insan hakları ile ilgili uluslararası mahkemelerdeki rolü incelenecektir. Mahkeme dostu, davaya taraf olmayan gerçek veya tüzel kişilerin davaya ilişkin bilgi ve belgelerini mahkemenin talebi üzerine veya kendi inisiyatifi ile yazılı veya sözlü olarak mahkemeye sunması demektir. Mahkeme dostu müessesesi uluslararası sözleşmelerde açıkça öngörülmemesine rağmen yargı içtihatlarını dikkate aldığımızda, uyuşmazlıkların çözümünde aktif bir rol aldıklarını görebiliriz. Hükümet-dışı uluslararası örgütler, “Mahkeme Dostları” (Amicus Curiae) olarak uluslararası mahkemelerde davaya katılabilirler.

1. Hükümet-Dışı Uluslararası Örgütlerin (NGO) Kavramsal Çerçevesi ve Genel Özellikleri

Hükümet-dışı uluslararası örgütler, çıkar, inanç, düşünce, mekân, fiziksel özellik, sorun, ideal, algı vb. özellikleri olan insanların belli amaçları gerçekleştirmek için kendi iradeleri ile bir araya gelerek devletlere bağlı olmadan ve kar amacı gütmeyen oluşturdukları kuruluşlardır.⁵ Geniş anlamda, hükümet-dışı örgüt kavramı sivil toplum örgütleri ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Çünkü Bir uluslararası

4 Uluslararası Dernekler Birliği (UIA), ilk defa 1907’de Henri La Fontaine Paul Kullet’in tarafından kuruldu. Uluslararası Dernekler Birliği bir sivil toplum kuruluşu olarak kar amacı gütmeyen araştırma enstitüsü ve dokümantasyon merkezi olarak Brüksel, Belçika ayrıca Birleşmiş Milletlerle işbirliği içindedir. UIA esas amacı, eğitim ve ağ oluşturma fırsatları aracılığıyla uluslararası birliklerin çalışmalarını destekler ve kolaylaştırır. Bkz. Peter Willetts, *Non-Governmental Organizations in World Politics*, https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=8gusAgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&ots=E9CA48viAZ&sig=P03hwyL_5AwHo&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false(08.09.2020), s.31-35.

⁵ Gökhan Tuncel, “Ulus Devletin Dönüşümünde Hükümet Dışı Örgütlerin Etkisi”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.28, S. 2, 2014 Erzurum, [gtr.tr/tr/download/article-file/30525](http://gtr.tr/download/article-file/30525), (03.04.2020), s.42.

antlaşma ile oluşturulmamış daha çok bireylerin iradeleri ile gelmiş kuruluşlardır. Bu tip kuruluşlar özellikle sivil toplum kuruluşlarındaki sivil toplum kavramının İngilizce karşılığının hükümet-dışı (non-government Organizations) olması sivil toplum kuruluşları ile hükümet dışı örgütler ifadelerinin aynı anlamda kullanılıyor olmasına neden olmuştur.⁶ Bunun sebebi de İngilizce’de NGO (non-government organizations) kavramı, hem STK (sivil toplum kuruluşu) hem de HDK (hükümet-dışı kuruluş) kavramını içerisine alacak şekilde geniş anlamda kullanılmaktadır.⁷

Hükümet-dışı kuruluş (HDK) kavramı ilk kez Birleşmiş Milletler Şartı’nın 71. maddesinde yer almıştır. Fakat bu kavram Şart’ta tanımlanmamıştır. İlgili madde sadece BM Ekonomik ve Sosyal Konsey’in (ECOSOC) faaliyet alanına giren konularda hükümet-dışı kuruluşlara danışacağını ifade etmektedir.⁸ Birleşmiş Milletler’in 23 Mayıs 1968 tarihli, 1296 sayılı kararına göre, “devletlerarası anlaşmayla kurulmamış tüm uluslararası örgütler hükümet-dışı örgüt olarak kabul edilir”.⁹ Fakat 26 Haziran 1945 tarihli BM Antlaşması, hükümet-dışı örgütleri “sivil toplum kuruluşları” olarak adlandırmıştır (md. 71).¹⁰ Bu Antlaşmanın 71. Maddesine göre; “Ekonomik ve Sosyal Konsey, kendi yetkisine giren sorunlarla uğraşan sivil toplum kuruluşlarına danışmak için uygun düzenlemeler yapabilir. Böyle düzenlemeler uluslararası örgütlerle ve gerektiğinde, Birleşmiş Milletler’in ilgili üyesine danışıldıktan sonra ulusal örgütlerle de yapılabilir.”¹¹

Birleşmiş Milletler dışında bir diğer açıklama da Avrupa Konseyi tarafından yapılmıştır. Avrupa Konseyi 1986’da hazırladığı 24 Sayılı Sözleşmesinde, hükümet-dışı uluslararası örgütlerinin tanımının yapılmasına yardımcı olacak nitelikte çeşitli ölçütlerden bahsetmiştir. Bu ölçütlere göre hükümet-dışı uluslararası örgütler;

- *Kâr amacı gütmemeli ve faaliyetlerinin uluslararası faydasının olması,*
- *Taraf devletlerden birisinin iç hukukuna tabi bir belge ile kurulmuş olması,*
- *En azından iki devlette etkisi olan faaliyetler yürütmesi,*

⁶ G. Tuncel, *a.g.e.*, s.42.

⁷ Mehmet Yüksel, *Küreselleşme Ulusal Hukuk ve Türkiye*, Siyasal Kitapevi, Ankara 2001, s.175.

⁸ Kemal Başlar, *Uluslararası Hukukta Hükümet-Dışı Kuruluşlar*, Ankara 2005, Nobel Yayınları, file:///C:/Users/HP/Desktop/Kitap%20%20Uluslararası%20D%20C4%B1%20C5%9F%20C4%B1%20Kurulu%20%9F%20Flar.pdf (22.08.2020), s.25.

⁹ Mehmet Hasgüler ve Mehmet Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümet-Dışı Uluslararası Örgütler: Tarihçe, Organlar, Belgeler, Politikalar*, Alfa Yayınları, 2007 İstanbul, s.451.

¹⁰ Erdem Denk, *Hükümet-dışı uluslararası Örgütler* .php/103366/mod_resource/content/0/14.%20F (13.05.2020), s.3.

¹¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Birleşmiş Milletler Antlaşması*, Resmi Gazete, S.6092, 20 Ağustos 1945, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/3-30.pdf>, (14.05.2020).

– *Taraf devletlerden birisinde merkezinin bulunması*”¹²

– *Ayrı bir tüzel kişiliğe sahip olması*¹³

Bunun dışında Konsey, 2002 yılında bir takım “temel ilkeler” belirlemiştir. Bu bağlamda hükümet-dışı örgütlerin siyasî partilerin kapsamı dışında olması, tüzel kişiliğinin şart olmaması ve faaliyetlerden elde edilen kazancın yeni faaliyetler için harcanabileceği ancak üyelere dağıtılamayacağı vurgulanmıştır. Bu tanımlardan başka literatürde de yapılan tanımların çoğunda, hükümet-dışı örgütleri açıklayabilmek için en fazla başvurulan ölçütler arasında ‘kâr amacı gütmeme/gönüllülük’ ve ‘uluslararası toplumsal yarar gütmeme’ bulunmaktadır.¹⁴

Kâr amacı gütmeme ölçütüne göre, bir oluşumun hükümet-dışı örgüt olabilmesi için özel/ticarî şirketlerden farklı olarak, faaliyetlerini herhangi bir maddi beklenti olmadan yürütmesi gerekmektedir. Burada vurgu yapılan, üyelere ve çalışanlara “kâr payı dağıtmamaları”dır. Öte yandan, genelde faaliyet gösterebilmek için her durumda ekonomik kaynaklara ihtiyaç duyulduğu ve bunu karşılamının bireysel katkılar, bağışlar ve aidatlarla mümkün olmadığı vurgulanmakta ve yine üyelere dağıtılmamak ve diğer faaliyetlerde kullanılmak kaydıyla kâr getirici faaliyetlerin temel ilkeye hâlel getirmediği söylenmektedir. Tüm uluslararası toplumun ve özellikle de geleneksel olarak devletlerarası ilişkiler alanının birçok açıdan dışarıda bıraktığı toplumlar arası örgütlenmeleri ve insanların genel yararının güdülmesi şeklinde tanımlanabilecek olan uluslararası toplumsal yarar gütmeme ölçütü, diğer bir açıklama ölçütüdür. Ancak ‘uluslararası toplum’, ‘yarar’, ‘genel yarar’ gibi tanımda geçen kavramların çoğu, tartışmaya açık durumdadır. Kimileri bu ölçütün bir örgütü hükümet-dışı örgüt olarak tanımlamaya yetmeyeceğini iddia ederken kimileri de büyük ölçüde sınıflandırmasını bu ölçüte göre yapmaktadır.¹⁵

Son olarak hükümet-dışı örgütlerin “küresel” yönünden de bahsedilmelidir. Hükümet-dışı örgütlerin küresel boyutta faaliyet göstermeye başlamasının nedenlerini Hasgüler şu dört temel sebebe bağlamaktadır: “1. Kapitalist küreselleşmenin başta çevre, küresel ısınma, kültürel değerler, insan hakları gibi evrensel değerler üzerinde yol açtığı tahribat, tüm bu alanlarda faaliyet gösteren sivil toplum örgütlerinin de

¹² Ebrâhim Beygzadhe, *Ta'sir-e Sazemanha-ye Ghayre Dolati Dar Shekl Giye Qavâed-e Beyn-ol Melali*, Majlle, (06.07.2020), s.301-303.

¹³ Purya ASKARY ve Nilufâr Sâidi, *Sazemanhaye Gheyre Dolati Beyn-ol Melalili ve Nezarat Bar Ejra-ye Huquq-e Bashar Ba T'âkid Bar Af-e Beyn-ol Melal*, Faslanme Pajuhesh Huquq-e Umumi, Y: 18, No: 53, Tahran 2017, <http://ensani.ir/file/download/article/20180416093706-9902-88.pdf>, (02.02.2020), s.33.

¹⁴ E. Beygzadhe, *a.g.e.*, s. 303.

¹⁵ E. Beygzadhe, *a.g.e.*, s. 303.

küreselleşmesi sonucunu vermiştir. 2. Batı sermayesi burjuva devrimleriyle ülkesel iktidarları ele geçirdikten sonra ülke dışına taşma arayışlarına girdi. Emperyalist rekabetler dünya savaşlarına ve yıkıma neden oldukları için artık bu işin barışçı yollarla yapılması gerekiyordu. Bu amaçla da başta sosyalist blok olmak üzere bütün kapalı pazarları açmak için buralardaki toplumların Batı anlayışına göre biçimlendirilmesi lazımdı. Bunun için de küresel sermayenin desteklediği sivil toplum örgütleri kaçınılmaz olarak küreselleştiler ve ‘küresel hükümet-dışı örgütler’ doğdu. 3. Batı dünyasındaki yabancılaşmanın doğurduğu örgütler de zaman zaman faaliyetlerini küresel düzeye yayacak duruma gelmişlerdir. Bu, aynı zamanda kapitalizmin küreselleşmesine koşut olarak yaşanan bir süreçti. 4. Devletlerarası rekabette de sivil toplum örgütleri iç işlere karışmada masum olduğu kadar çok da işe yarayan etkili bir mekanizmaydı. Mesela kapitalist blok içerisinde olmasına rağmen Türkiye, Şili, Endonezya, Güney Kore gibi rejimlere bu yolla müdahale edilmiş ve sivilleşmeleri sağlanmıştır.”¹⁶

1.1. Hükümet-Dışı Uluslararası Örgütlerinin Tarihçesi

Hükümet-dışı uluslararası örgütlerin gelişimini, modern çağlarda devletin oluşumuyla başlatmak doğru olacağı kanaatindeyim. Çünkü hükümet-dışı uluslararası örgütler modernite’nin ve devlet-sivil toplum ilişkilerinin bir ürünüdür.¹⁷ Uluslararası ilişkilerde devletlerden sonra önemli bir rolü üstlenen kuruluşlar, uluslararası örgütlerdir. Devletler tarafından kurulmuş olan uluslararası örgütlerin yanı sıra, sivil toplum kuruluşları niteliğinde çalışan hükümet-dışı uluslararası örgütlerinin önemi inkâr edilemez.¹⁸ Kuruluş amacı, faaliyet konuları ile işleyişi bakımından diğer örgütlenmelerden farklılık gösteren hükümet-dışı örgütlerin tarihçesi 17. Yüzyıldan itibaren başlayarak 19. Yüzyıla kadar devam eden Avrupa’nın ekonomik ve siyasal gelişmelerine dayanmaktadır. Fakat hükümet-dışı uluslararası örgütlerin yaygınlaşması için 19. Yüzyılı beklemek gerekmiştir. Bunun temel nedeni ülkesel, ulus-devletlerin yaygınlık kazanması ve bu devletlerarası ilişkilerin barışçıl bir dönemde artış göstermesidir. 19. yüzyıl bu açıdan Avrupa’da uluslararası örgütlerin yaygınlık

¹⁶ M. Hasgüler ve M. Uludağ, *a.g.e.*, s. 449-450.

¹⁷ Ali Bilgin Varlık, *Hükümet-Dışı Kuruluşları Anlama*, Kara Harp Okulu Bilim Dergisi, C. 21, S. 2, Yıl 2011, file:///C:/Users/HP/Desktop/02B-01UHDK.pdf, (03.04.2020), s.67.

¹⁸ Ümran Güneş, *Hükümet Dışı Uluslararası Örgütler ve İnsan Hakları*, Türkiye Uluslararası İlişkiler Çalışmaları Derneği (TUİÇ), <http://www.tuicakademi.org/hukümet-disi-uluslararası-orgutler-insan-haklari/> (21.04.2020).

kazandığı bir büyük başlangıç dönemi olmuştur.¹⁹ Hükümet-dışı örgütlerinin kuruluş tarihçesi 19. Yüzyıla kadar uzanmasına rağmen son otuz yılda eşi görülmemiş bir biçimde ivme kazanmıştır. Uluslararası Dernekler Birliği (UIA)²⁰ yayınlanan istatistiklere göre, uluslararası alanda faaliyet gösteren on binlerce kuruluşlar içinden birkaç devletlerarası kuruluşu istisna kıldığımızda geri kalan uluslararası kuruluşlar, hükümet-dışı örgütlerin olduğu inkar edilemez. 19. yüzyılın sonlarında kurulan birçok hükümet-dışı kuruluşlar bugünkü gelişmelere öncülük etmiştir. Bu dönemde, “İngiliz ve Yabancı Kölelik Karşısı Derneği, (1823)”, “Aborjinleri Koruma Derneği (1832)”, “Dünya Evangelistler İttifakı (1846)”, “Uluslararası Jeodezi Derneği (1862)”, “Uluslararası Kızılhaç Komitesi (1863)”, “Uluslararası İşçiler Derneği (1864)”, “Karşılaştırmalı Hukuk Derneği (1869)”, “Uluslararası Hukuk Derneği (1873)”, “Uluslararası Sanat ve Edebiyat Derneği (1878)”, “Uluslararası Parlamenterler Birliği (1888)” ve “Uluslararası Barış Örgütü (1892)” XX. yüzyılın başında kurulan “Uluslararası Dernekler Birliği (UIA) (1907)”, “Uluslararası Ticaret Birlikleri Federasyonu (IFTU) (1919)” ve “Uluslararası Ticaret Odası (ICC) (1920)” ilk dönem NGO’ların en önde gelenleridir.²¹

Bütün bu gelişmelere rağmen 1945 yılına kadar uluslararası ilişkileri belirleyen temel aktörlerin devletler olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bu döneme kadar sadece devletler, uluslararası ilişkileri etkileyebilecek güce sahip idi. Bu yüzden de uluslararası hukuk normlarını belirleyen yegâne güç de devletler olmuştur. II. Dünya Savaşı’ndan sonra özellikle Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan insanların eğitim düzeyinin yükselmesi, hak arama bilincinin gelişimiyle birlikte sivil toplum kuruluşları da hak arama yöntemlerinin aracı konumuna gelmeye başlamıştır.²² 1946 yılında hükümet-dışı örgütlere danışmanlık statüsü verilmesi amacıyla Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyi’nin (ECOSOC) bir yan organı olarak Hükümet-Dışı Örgütler Kurulu’nun kurulması, hükümet-dışı örgütlerin hem küresel çapta organizasyonlarını daha profesyonel hale getirmiş hem de bu örgütlere küresel bir meşruluk kazanmıştır.

¹⁹ Çınar Özen ve Özgür Tonus, *Uluslararası Örgütler Teorisi*, Anadolu Üniversitesi, No: 3609, Açıköğretim Fakültesi Yayını 2019 Eskişehir, <https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/yyavu%C3%BCtler%20Teorisi.pdf>, (02.04.2020), s.5.

²⁰ Uluslararası Dernekler Birliği (UIA), Belçika’da (Brüksel kentinde) bulunan ve Birleşmiş Milletler görevi kapsamında faaliyet gösteren bir sivil toplum kuruluşu araştırma enstitüsü ve dokümantasyon merkezidir. Bkz. *Uluslararası Dernekler Birliği Tarihçesi*, Uluslararası Dernekler Birliği (Union des Associations Internationales), <https://uia.org/about> (09.04.2020).

²¹ Ünal Acar, *Uluslararası Siyasetin Belirlenmesinde Sivil Toplum Kuruluşlarının(NGO) Rolü ve Önemi*, Uluslararası.Sosyal.Bilimler.ve.Eğitim.Dergisi.,C.2.,S.3., 2020, /article-file/1045604 (12.03.2020), s.62.

²² Ü. Acar, *a.g.e.*, s. 67.

Sonuç olarak uluslararası alanda BM kadar etkili olan bir kurum daha yoktur. Bununla birlikte hükümet-dışı örgütlerin küresel çapta esas atağa kalktıkları dönem, 1992 yılında Rio de Janeiro’da gerçekleştirilen Çevre ve Kalkınma Konferansı ile beraber başlamıştır. Bu zirveyle beraber hükümet-dışı örgütlerin BM sisteminde etkili bir konum elde etmeleri hız kazanmıştır. Aynı şekilde 1994 yılında Kahire’de düzenlenen Birleşmiş Milletler Nüfus ve Kalkınma Konferansı ve 1995 Kopenhag Sosyal Gelişme Konferansı’nda yayınlanan bildirilerde, hükümet-dışı örgütlerin “yenilikçi ve sorun çözme potansiyeli olan yapılar” olduğu vurgulanmıştır. Yine 1995 yılında Pekin’de düzenlenen Birleşmiş Millet 4. Kadın Konferansı’nda “kadının örgütlenmesi ve güçlendirilmesinde hükümet-dışı örgütlerin önemi” vurgulanmıştır. 1996 yılında İstanbul’da gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler 2. İnsan Yerleşimleri (Habitat) Konferansı’nda da “yönetimlerin hükümet-dışı örgütlerle işbirliği yapma potansiyellerini geliştirmesi” konusunda özel vurgular yapılmıştır. 1950’li ve 1960’lı yıllarda BM’nin ve diğer uluslararası örgütlerin düzenlediği zirvelere katılan hükümet-dışı örgütlerin sayısı 150-200 civarındayken, 1996 yılına gelindiğinde bu sayının 1500’lere çıkmış olması²³ bu noktada hükümet-dışı örgütlerin küresel gelişiminde kat ettiği aşamayı göstermesi açısından son derece önemlidir.

1.2. Hükümet-Dışı Uluslararası Örgütlerin Sınıflandırılması

Birçok kavramda olduğu gibi hükümet-dışı uluslararası örgütlerinin tanımında görüş birliği olmadığından bu kuruluşların sınıflandırmasında da muhakkak sorunlarla karşılaşabiliriz. Hükümet-dışı örgütler uluslararası politikanın bir gerçeği olarak faaliyet alanlarındaki çeşitlilik nedeniyle tek bir ölçüt ile sınıflandırmak imkânsızdır. Hükümet-dışı uluslararası örgütlerin sınıflandırılmasında, coğrafik bölge, faaliyet alanı, sağlanan destek, tarihsel gelişim, gibi çeşitli açılardan ayırabiliriz.²⁴ K. Başaran göre, “Hükümet-dışı örgütlerin nitelendirilmesi ve tanımlanmasında yaşanan belirsizlikler büyük ölçüde çok farklı şekillerde ortaya çıkmalarından kaynaklanmaktadır. Dernekler, vakıflar, enstitüler, komiteler, hareketler, federasyonlar, birlikler, sendikalar gibi tüzel kişiliği

²³ Ömer Çaha, *Aşkın Devletten Sivil Topluma*, Gendaş Yayınları, 2000 İstanbul, s.26-27.

²⁴ Ali Bilgin Varlık, *Hükümet-Dışı Kuruluşları Anlama, Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, C.21 S.2, 2011, Users/HP/Desktop/02B-01UHDK.pdf (09.02.2020), s.72.

olan veya olmayan bütün kurum ve kuruluşlar hükümet-dışı örgütlerin kavramı içerisinde değerlendirilmektedir.”²⁵

Siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel ve dini alanlarda faaliyet gösteren hükümet-dışı uluslararası örgütler ayrıca finans kaynakları, mekânsal dağılımları, üye profili/sayısı veya düşünsel yönelimleri gibi özelliklerine göre de sınıflandırılabilir.²⁶ Örneğin coğrafi dağılımlarına göre hükümet-dışı uluslararası örgütleri; bölgesel ve evrensel örgütler olarak ikiye ayırabiliriz.²⁷ Bu örgütler daha çok belirli işlevleri gerçekleştirme amacı ile oluşturulmuştur. Amaçları siyasi, sosyal, hukuki, dinsel veya ekonomik de olabilir.²⁸ İnsan hakları, savaş, din ve vicdan özgürlüğü, ayrımcılık, yolsuzluk ve çevre gibi bazı faaliyet alanlarında ulus devletlerle karşı karşıya gelen ve gerilim yaşayan hükümet-dışı örgütler yoksulluk, sağlık, kadın, çocuk, engelli, eğitim gibi faaliyet alanlarında genellikle ulus devletler veya ulus üstü yapılarla işbirliği içine girmektedir.²⁹ Fakat bu kuruluşlar genellikle tek bir konu üzerinde çalıştıkları için kendi alanlarında uzmanlaşmış, tecrübe kazanmış ve güçlenerek çeşitli sorunlara çözüm bulabilmek konusunda diğer kuruluşlara göre daha avantajlı duruma geçmişlerdir.³⁰ K. Başaran, hükümet-dışı uluslararası örgütleri altı başlıkta toplayarak şu şekilde sınıflandırmıştır: İşlevsel Açısından, Hizmet Alanı Açısından, Finansal Kaynaklarının Temini Açısından, Üye Profili Açısından, Amaçsal Açısından, Organizasyon Şekli Açısından.³¹

1.3. Hükümet Dışı Uluslararası Örgütler ve İnsan Hakları

Devletler tarafından kurulan ve desteklenen uluslararası örgütlerle birlikte, sivil toplum kuruluşları niteliğindeki hükümet-dışı uluslararası örgütler, son yıllarda insan haklarının korunması ve korunmasının teşvik edilmesiyle ilgili çok başarılı çabaları olmuştur. İnsan hakları alanında çalışan, Uluslararası Af Örgütü, Uluslararası Kızılhaç veya Kızılay Federasyonu gibi kuruluşlar, uluslararası konjonktürde hükümet-dışı örgütleri vazgeçilmez hale getirmiştir.³² İnsan hakları konusunda faaliyet gösteren birçok hükümet-dışı örgütün, başta BM ve AB olmak üzere Afrika Birliği, Amerikan Devletler Örgütü, İslam İşbirliği Örgütü, Arap Birliği gibi birçok devletlerarası

²⁵Kemal Başaran, *Uluslararası Hukukta Hükümet Dışı Kuruluşlar*, Usak Yayınları, /www.nobelkitap.com/uluslararası-hukukta-hukümet-disi-kuruluslar-220656.html (12.03.2020), s.33

²⁶ G. Tuncel, *a.g.e.*, s. 44.

²⁷ Beril Dedeoğlu, *Uluslararası Örgütlerin Farklı Sınıflandırma Biçimi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Yayın Tarihi 2011, C. 49, S. 15-30, download/article-file/8096 (22.08.2020), s.19.

²⁸ B. Dedeoğlu, *a.g.e.*, s. 19.

²⁹ G. Tuncel, *a.g.e.*, s. 44.

³⁰ Ü. Acar, *a.g.e.*, s. 63.

³¹ K. Başaran, *a.g.e.*, s. 36.

³² Ü. Güneş, *a.g.e.*, s.1.

örgütlerde daimi ya da geçici danışmanlık hatta gözlemci statüsünü elde ettiğini görebiliriz.³³ İnsan hakları alanında faaliyet gösteren hükümet-dışı uluslararası örgütlerin uluslararası sistemde etkin olmalarının temel nedeni, devletlerin ve devletlerarası kuruluşların karmaşık diplomatik uygulamaları veya siyasi çekişmeler yüzünden insan hakları konularını göz ardı etmelerinden kaynaklanmaktadır.³⁴ Çünkü insan hakları alanında çalışan hükümet-dışı örgütlerin temel ilkesi, insan haklarının bölünemeyeceği ve bunların iç içe girmiş olması düşüncesini kabullenmeleridir. Bu nedenle insan haklarının kapsamı daraltılmadığı gibi bir grup hak diğerlerini kazanmak için pazarlık konusu yapılamaz.³⁵ Bu kuruluşlar, birey-devlet arasında aracılık yaparak uluslararası mahkemelerin kararları insan hakları lehine etkilemektedirler. Birleşmiş Milletlerin amaç ve ilkelerini oluşturan; uluslararası barış ve güvenliğin sağlanması, çevrenin korunması, insan haklarının güvence altına alınması, yoksulluk ve işsizlikle mücadele, hükümet-dışı örgütlerin katılımı olmadan gerçekleştirilmesi zor belki de imkânsızdır. Çünkü hükümet-dışı uluslararası örgütler, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları sisteminin gelişimi ve genişletilmesi sürecinde tarihsel bir rol oynamışlardır. Hükümet-dışı örgütlerin bu çabaları sonucu, “İnsan Hakları Evrensel Beyanname”nden sonra 1979 yılında “Kadınlara Karşı Bütün Ayrıcalıkların Kaldırılması Konvansiyonunu” ve 1989 yılında “Çocuk Hakları Konvansiyonu”nun da kabul edilmelerinde etkili olmuşlardır.³⁶ Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hükümet-dışı uluslararası örgütlerin hem sayısı hem de ulusal ve uluslararası karar alma süreçlerine katılımları, çarpıcı biçimde artmıştır. Hükümet-dışı uluslararası örgütlerin sayısı 1945 yılında Birleşmiş Milletler kuruluş tarihinde, yaklaşık 2.865 iken bu sayı 1990 yılında 3.443’e ve hâlihazırda bu sayı 13.591 kuruluşu kadar yükselmiştir.³⁷ Günümüzde hükümet-dışı örgütler, insan hakları konusundaki standartları yükseltmeye çalışırken, hemen hemen dünyanın her tarafında insan hakları konusundaki uygulamaları da izlemektedirler. Bu doğrultuda da devletler tarafından kabul edilen

³³Erdem Denk, Hükümet-dışı uluslararası Örgütler (NGO’lar), http://103366/mod_resource/content/0/14.%20Hafta.pdf (19.09.2020), s.3.

³⁴ Salman Eshtegagh, Sazeman-haye Beyn-ol Melaliy Gayre Dolati ve Nagshe Anha Dar Huquq-e Beyn-ol Melal, 2011, Tahrân, <http://eshtegagh.blogfa.com/post/14> (22.09.2020).

³⁵ A. Baharççek, “Hükümet Dışı Örgütler (NGO’s) ve Demokratikleşme”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, 2008 Elazığ, <http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/C.18/sayi2/297-308.pdf> (11.07.2020), s.299.

³⁶ A. Baharççek, *a.g.e.*, s. 300.

³⁷ Carolyn M. Stephenson, *NGOs and the Principal Organs of the United Nations*, Beyond Intractability, University of Colorado-Boulder, 2005 USA (Colorado), beyondintractability.org/essay/role_ngo (02.06.2020), s.2.

insan hakları ile ilgili çeşitli hukuki mevzuatın uygulamalarını sağlamaya yardımcı olmaktadır.³⁸

Hükümet-dışı uluslararası örgütlerin esas hedefi siyasal iktidarlara karşı mağdur olan muhalif kişilerin korunması olduğu için ideal anlamda bu örgütlerin tarafsız ve bağımsız olmaları önem arz etmektedir. Bunun için bu kuruluşların, devletlerden veya devletlerarası kuruluşlardan mesafeli ve uzak durmaları gerekmektedir. Dolayısıyla Hükümet-dışı kuruluşların genel bir tanımını verildiğinde; kar amaç gütmemesi ve devletlerle organik bir bağının olmaması ile birlikte mali yönden de herhangi bir devlete bağımlı olmayan kuruluşlar olarak tanımlanmaktadır.³⁹

1.4. İnsan Hakları Alanında Çalışan Hükümet-Dışı Uluslararası Örgütler

İnsan hakları alanında hem bölgesel hem de evrensel boyutta birçok hükümet-dışı uluslararası örgüt faaliyet göstermektedir. Bu bölümdeki hedefimiz, insan hakları alanında çalışan belli başlı hükümet-dışı örgütlerden söz etmektir.

1.4.1. Uluslararası Af Örgütü (Amnesty International)

İşkence ve ölüm cezasına karşı mücadele veren Uluslararası Af Örgütü'nün kuruluş tarihi 60'lı yıllara dayanmaktadır. 1961 yılında bir dernek şeklinde kurulan Uluslararası Af Örgütü'nün temel hedefi, siyasi suçlardan dolayı tutuklanan kişilerin adil bir biçimde yargılanmasını sağlamak ve ayrıca düşünce suçlusu olarak bilinen kişilerin serbest bırakılması yönünde siyasal iktidarlara baskı uygulamaktır. Uluslararası Af Örgütü, dünyanın 216 ülkesinde faaliyet gösteren, insan hakları alanında mücadele eden küresel bir harekettir. Uluslararası Af Örgütü Türkiye Şubesinin kuruluşu, 1995 yılında İstanbul'daki Örgütün gönüllülerinin başlattığı inisiyatife dayanmaktadır.⁴⁰

Uluslararası Af Örgütü Türkiye Şubesi Tüzüğü'nün 2. Maddesi, Bu Örgütün amacını; "Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirisi ve diğer uluslararası insan hakları standartlarında belirtilen, bütün insan haklarının herkes tarafından kullanıldığı bir dünyanın oluşturulması..." olarak açıklamıştır.⁴¹ Örgüt, amacı doğrultusunda hükümetlere, hükümetler-arası örgütlere, silahlı siyasi hareketlere, şirketlere ve diğer devlet dışı oluşumların insan hakları ihlallerine yönelik olarak her türlü yasal araç ve yöntemi kullanır. Uluslararası Af Örgütü, insan hakları ihlallerini doğru, hızlı ve ısrarlı

³⁸ A. Baharçipek, a.g.e., s. 300.

³⁹ K. Başlar, a.g.e., s. 24.

⁴⁰ UAÖ'nün merkez organları ve bu organların görevleri ile ulusal şubelerin ve çalışma gruplarının yapılanması örgütün kuruluş tüzüğünde belirlenmiştir. Bkz. Uluslararası Af Örgütü, *Biz Kimiz?*, <https://www.amnesty.org.tr/icerik/biz-kimiz> (01.02.2020).

⁴¹Uluslararası Af Örgütü, a.g.e., s. 1.

bir biçimde ortaya çıkaracak çalışmalar yürütür. Örgüt, bireysel vakalara ve genelleşmiş insan hakları ihlallerine ilişkin sistematik ve tarafsız araştırmalar yapmaktadır. Bu araştırmaların sonuçları her türlü iletişim aracı yoluyla yayımlanır ve bu ihlallere son vermek üzere kamuoyu oluşturma faaliyetlerinde bulunur (UAÖ Tüzüğü, md. 3/c). Uluslararası Af Örgütü, bazı devletlerden daha fazla sayıda dış temsilciliğe sahiptir. Hatta insan hakları alanında çalışan devletlerarası kuruluşlardan bile daha fazla personel ile amaçları doğrultusunda görevlerini yapmaktadır. Örneğin bu Örgütü'n Londra'daki Genel Sekreterliğinde çalışan personel sayısı, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği'nin Cenevre'deki merkez binasında çalışan personel sayısından daha fazladır.⁴²

1.4.2. İnsan Hakları Eylem Merkezi (Human Rights Action Center)

İnsan Hakları Eylem Merkezi (HRAC), insan hakları aktivisti ve öncüsü Jack Healey tarafından kuruldu. İnsan Hakları Eylem Merkezi'ni diğer insan hakları alanında çalışan örgütlerden ayırt eden özellik, insan hakları ihlallerinin durdurması için sanat ve teknolojik yenilikleri en verimli bir şekilde kullanarak yeni stratejilerin geliştirilmesidir. İnsan Hakları Eylem Merkezi resmi web sitesinde, görevimiz başlığı altında Örgütün amacını şu şekilde açıklamaktadır; "HRAC, insan hakları mücadelesinde kritik öneme sahip alanlara odaklanmak için yaratıcı sanatlar dünyasındaki liderlerle (müzik, tiyatro, film, yazılı sözler) ortaklık yapar ve daha az kamuya açıklanmış insan hakları ihlali vakalarından bazılarına yardım eder."⁴³

1.4.3. İnsan Hakları İzleme Örgütü (Human Rights Watch)

İnsan Hakları İzleme Örgütü, Helsinki Sözleşmesi⁴⁴ hükümlerini izlemek amacıyla Moskova, Varşova ve Prag'daki gruplardan gelen destek talebine yanıt olarak 1979 yılında "Helsinki İzleme" olarak kurulmuştur. İnsan Hakları İzleme Örgütü, ABD merkezli en büyük insan hakları örgütü olduğunu iddia ediyor. İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün merkezi New York kentidir. Fakat Brüksel, Londra, Moskova, Hong Kong, Los Angeles, San Francisco, Taşkent, Toronto ve Washington'da da ofisleri bulunmaktadır. Faaliyetlerini genellikle, raporlama, inceleme/araştırma biçiminde

⁴² K. Başlar, *a.g.e.*, s. 4.

⁴³ The Human Rights Action Center, Our Mission The Human Rights Action Center (HRAC), <https://www.humanrightSACTIONcenter.com/>, (09.02.2020).

⁴⁴ Helsinki Sözleşmesi; Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatının (AGİT) kurulmasının ilk aşamasıdır. 1973 de başlayan soğuk savaşta sonrası 1975'de 33 Avrupa ülkesi, ABD ve Kanada tarafından imzalanması ile sonuçlanmıştır.

yürüten İnsan Hakları İzleme Örgütü, BM Ekonomik ve Sosyal Konsey'i nezdinde özel bir danışmanlık statüsü vardır.⁴⁵

1.4.4. Sınırları Olmayan İnsan Hakları Örgütü (Human Rights Without Frontiers)

Sınırları Olmayan İnsan Hakları Örgütü, merkezi Belçika'nın Brüksel kentinde bulunan, dünya çapında insan haklarını destekleyen ve demokrasiyi, hukukun üstünlüğünü ve sosyal adaleti savunan, kar amacı gütmeyen bir kuruluştur. Örgüt, Avrupa Parlamentosu ve diğer AB kurumlarında insan haklarını destekleyen en aktif hükümet-dışı örgütlerden biridir. Örgüt ayrıca Cenevre'deki BM'de ve Varşova ve Viyana'daki AGİT'te de çok aktif. Hedef aktörlere yeni politikalar benimsemeleri için baskı yaparak ve uluslararası standartlara uyumu izleyerek norm uygulamasını teşvik eder.⁴⁶

1.4.5. Uluslararası Kızılhaç Örgütü (Cyprus Red Cross Society)

Henri Dunant 1857'de Kuzey İtalya'daki Solferino savaşı sonrasında insanlara yardım sunabilecek eğitilmiş gönüllü grupların oluşturulması önerisini getirir. Önerisinin kabul edilmesi üzerine 1863 yılında Cenevre'de bir komisyon kurulur⁴⁷ ve ertesi yıl bu komisyon Uluslararası Kızılhaç Komitesi'ne dönüştürülür. İnsan hakları ile ilgili sadece savaş ve iç-şiddet mağdurlarının yaşamını korumakla yükümlü olan bu örgüt, imzalan 4 Cenevre Sözleşmesi esasında (1864 – 1949) savaş meydanındaki yaralıların tedavisini de üstlenmiştir.⁴⁸

2. Mahkeme Dostu Olarak Hükümet-Dışı Örgütlerin Uluslararası Yargılmalarda Rolü

2.1. Mahkeme Dostu Kavramı ve Tarihçesi

Latince bir hukuk terimi olan “amicus curiae” (mahkeme dostu), yargı nezdindeki uyuşmazlıkların çözümünde kişi ve kuruluşların dahil edilmesi için kullanılan bir terimdir. Black Law Dictionary'de “amicus curiae/friends of court” şu

⁴⁵ Mahmut Reza Golshan Pajuh, *Af-e Bey-ol Melal Diedeban Huquqe Bashar ve Vaziate Huquqe Bashar dar Iran*, Faslanme Bey-ol Melali Ravabet-e Khareje, Sale 1, No: 4, 2009 Thran, Ayrıca bkz. İnsan hakları izleme örgütü <https://www.hrw.org/about/about-us> (22.09.2020), s.173.

⁴⁶ About Human Rights Without Frontiers International, Human Rights Careers, <https://www.humanrightscareers.com/organizations/human-rights-without-frontiers-international/>, (07.06.2020).

⁴⁷ 17 Şubat 1863 te toplanan 5'ler Komitesi şu kuruluşlardan oluşmaktadır; Henry Dunant, Moynier, General Dufour, Dr, Appia ve Dr. Mounoir'dan. 1863 senesinde Cenevre'de toplanan ve 16 Devletin askeri doktorlarıyla temsil edildikleri, 36 âzadan mürekkep bu Birinci Cenevre Kongresi, Kızılhaç teşkilâtının temelini kurmuştur. Bkz. Leylâ Özcan, *Türk Kızılay Müessesesinin Milletlerarası Kızılhaç İle Olan Münasebetleri*, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/96463>, (02.04.2020), s.617.

⁴⁸ Uluslararası Kızılhaç Örgütü Tarihçesi, <http://www.redcross.org.cy/tr/about-us/international-red-cross> (09.02.2020).

şekilde açıklamıştır; “Uyuşmazlık ile ilgili olarak, güçlü bir menfaat sahibi olan, görünüşte taraflardan biri adına müdahale etme talebinde bulunan fakat aslında kendi görüş ve bakış açısıyla müdahalede bulunabilmek için mahkemeden izin talebinde bulunan kişidir”.⁴⁹ Ayrıca yine Bouvier’s Law Dictionary’de benzer şekilde olarak şu şekilde tanımlanmaktadır kavram: “Hakimin şüpheli ve hatalı olduğu durumlarda mahkemeyi bilgilendirebilme imkanına sahip olan kişidir”.⁵⁰

Mahkeme dostu olarak davaya dahil olan kişi, görüşlerini ve yorumlarını yazılı veya sözlü olarak ifade ederek davayla ilgili mahkemeye bilgi ve belgeler vermektedir. Mahkeme dostu olgusunun geçmişi Roma hukukuna kadar uzanmaktadır. Şöyle ki; davanın sonuçlanmasına yardımcı olmak için davayla ilgili herhangi bir çıkar ilişkisi veya ilgisi olmayan kişi veya kişiler, yargılama usul ve kurallara uygun şekilde hâkime ifade ve açıklamalarını yaparlardı. Roma hukukuna ait bu müessese daha sonra İngiliz ve Anglo-Sakson (common-law) sistemlerine ve ardından da uluslararası hukuka yerni buldu. Bu olgu özellikle insan hakları ile ilgili uluslararası mahkemelerde dahil olmuş ve gün geçtikçe bu alanda daha da yaygınlaşmaktadır.

ICSID Tahkim Mahkemesi,⁵¹ mahkeme dostu olarak davaya dâhil olan kişileri dava taraflarında biri olarak kabul etmemektedir. ICSID Tahkim Mahkemesi’ne göre, mahkeme dostu olarak davaya katılan kişi veya kuruluşlar uzmanlık gerektirecek görüşlerini, belge veya delillerini rapor şeklinde yürürlükteki davayla ilgili yargıca sunabilirler.⁵² Bu durumda mahkeme dostu olarak davaya katılan kişi ve kuruluşlar davanın tarafı olmayan, sadece mahkemeye herhangi bir dava hakkında bilgi vererek davanın karara bağlanma sürecine yardımcı olan kişilerdir. Mahkeme dostu adı altında

⁴⁹ Mithat Tercan, “Devletin Yatırım Dışı Yükümlülükleri Bağlamında ICSID Tahkiminde Üçüncü Kişilerin Tahkim Yargılamasına Müdahalesinin İncelenmesi”, Yüksek Lisans Tezi, 2012 İstanbul, nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/49281.pdf, (02.09.2020), s.18

⁵⁰ M. Tercan, *a.g.e.*, s.19.

⁵¹ ICSID’nin açılımı; International Centre for Settlement of Investment Disputes (Yatırım Anlaşmazlıkları Çözüm Merkezi)dir. Dünya Bankası Grubu’nun, IFC, IBRD, IDA, MIGA gibi beş kuruluşundan biri olan ICSID, uluslararası yatırım akışının korunabilmesi için hükümetlerle yabancı özel yatırımcılar arasındaki anlaşmazlıklarda doğrudan başvuru yapılabilecek, arabuluculuk ve tahkim imkânları sunan bir oluşum teşkil etmesinden kaynaklanmaktadır. Bkz. Murat Ersoy, *Uluslararası Yatırım Anlaşmazlıklarının Çözüm Merkezi* (International Centre for Settlement of Investment Disputes-ICSID), Dışişleri Bakanlığı, http://www.mfa.gov.tr/uluslararasi-yatirim-anlasmazliklarinin-cozum-merkezi-international-centre-for-settlement-of-investment-disputes-icsid_tr.mfa (05.06.2020).

⁵² Bahman Behri Khiyavi ve Alireza Paknejad, *Nagsh-e ve Jayegah-e Sazemanhaye Beyn-ol Melali Gayr-e Dolati Dar Ghaleb-e “Doost-e Dadgah” Nazde Maraje Beyn-ol Melali Ghazai*, Majalle Bey-ol Melali Pajuhesh Mellî, D: 5, No: 53, 2016 Tahran, [.ir/file/download/article/1598847897-10056-53-6.pdf](http://file/download/article/1598847897-10056-53-6.pdf), (09.01.2020), s.754 – 755.

davaya katılan kuruluşlar, dava tarafları ile herhangi bir bağı veya çıkar ilişkisi olmadığı için tarafsızlığına güvenilen kişidir.⁵³

Bu müessese klasik ve modern anlam olmak üzere, iki farklı işlevi bulunmaktadır. Klasik işlevi içerisinde amicus curiae, mahkeme tarafından karmaşık bir hukukî meselede veya davanın tarafları dışında, toplumun genelini veya belli grupların menfaatlerini ilgilendiren meselelerde görüşüne başvurulmuş bir kimsedir. Buna karşılık onun modern işlevi ise, kendisini yine belli bir takım grupların menfaatini korumak amacıyla, bir görüş sunmak için mahkemeye başvuru talebinde bulunmasında göstermektedir.⁵⁴

Mahkemelerde yürürlükte olan bir davaya katılmak isteyen kişi veya kuruluşların iki seçeneği vardır; Birincisi, "üçüncü şahıs/Intervener" olarak dava açma seçeneğini tercih etmesidir. Bu durumda davaya taraf olarak kabul edilecekler ve dava taraflarına ait tüm hak ve yükümlülükler de sahip olacaklardır. İkincisi, mahkeme dostu olarak davaya katılmak. Dava tarafları ile davaya müdahil olan üçüncü şahıslar, tanık dinletme istemi, delillerin veya sav, savunmaların sunulması gibi çeşitli yollarla yargılamanın şekillenmesinde aktif rol alabilirlerken, mahkeme dostu olarak davaya katılan kişi ve kuruluşlar genellikle ifade ve görüşlerini sözlü veya yazılı olarak sunarlar. Mahkeme dostu olarak sunulan bu görüşler tarafların öne sürdükleri dava konusu olan "olay" veya "usul"le sınırlıdır. Günümüzde bu müessese başta İngiltere ve Amerika gibi common law sisteminin uygulandığı ülkelerin yargılama sürecinde önemli rol oynarken, Fransa gibi Kıta Avrupası hukuk sistemlerinde pek de önem arz etmemektedir.⁵⁵

2.2. Hükümet-Dışı Uluslararası Kuruluşlarının, “Mahkeme Dostu” olarak

Uluslararası Adalet Divanı’na (UAD) Katılımı

Dünya mahkemesi olarak nitelendirebileceğimiz Uluslararası Adalet Divanı, Birleşmiş Milletler’in altı temel organından birisidir.⁵⁶ Uluslararası Adalet Divanı Statüsü, Divanın yetki alanını ve çalışma esaslarını belirler. Uluslararası Adalet

⁵³ Murat Çelikkan, *Zorla Kaybetmeler Hakkında Amicus Curiae Raporu*, Hakikat Adalet Hafıza Merkezi Derneği Yayınları, <https://hakikatadalethafiza.org/wp-content/uploads/2016/05/Zorla-Kaybetmeler-.pdf> (24.03.2020), s.14.

⁵⁴ Barış Toraman, *Medeni Usûl Hukukunda Bilirkişi İncelemesi*, Yetkin yayınları, 2017 Ankara, s.60.

⁵⁵ Seyyed Bagher Mirabbasi ve Aghil Mohammadi, *Nagsh-e ve Jayegah-e Sazemanhaye Beyn-ol Melali Gayr-e Dolati Be Onvane Dust-e Dadgah Dar hal ve Fasl-e Ekhtelafat, Faslaname Motaleaat-e Huquq-e Umumi*, 2016-Tarhran, https://jplsq.ut.ac.ir/article_60517_b2c6b71d1b3ff6d9d04b978728121538.pdf (09.02.2020), s.754 – 755

⁵⁶ Üzeyir Karabıyık, *Dünya Mahkemesi Olarak Uluslararası Adalet Divanı*, Uluslararası Hukuk Bülteni, https://diabgm.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2622020085959muzeyir_karabiyik.pdf, (29.04.2020), s.26

Divanı, kendileri tarafından sunulan devletlerarasındaki çekişmeli hukuki davları karara bağlamakla görevlidir. Ayrıca Birleşmiş Milletlerinin çeşitli kuruluşları tarafından kendisine talepte bulunulan konular hakkında danışmanlık görüşleri de bildirir.⁵⁷ Divan önündeki davalarda yalnız devletler taraf olabilirler (UAD Statü Md. 34).

Adalet Divanı Statüsünde, mahkeme dostu veya dostane katılım adı altında bir tanım veya herhangi bir açıklama verilmediği gibi mahkeme dostu tanımına dair bir karar da bulunmamaktadır. Ancak ‘*dostane katılım*’ talebinde bulunan ya da ‘*dostane mütalaa*’ yollayan üçüncü kişiler, bu taleplerini ve mütalaalarını ‘*dostane*’ olarak isimlendirmekte olup mahkeme de bu kapsamda değerlendirmeye almaktadır.⁵⁸ Başka bir ifadeyle Uluslararası Adalet Divanı, mahkeme dostu veya dostane katılımı resmi olarak kabul etmemesine rağmen İtüzüğünün bazı maddelerinde zımni olarak bu müessesenin varlığını devletlerarası hukuk çerçevesinde kabul etmiştir. Uluslararası Adalet Divanı çekişmeli yargılama ve çekişmesiz yargılama olmak üzere ikili bir çözüm mekanizmasına sahiptir. Uluslararası Adalet Divanı’nda, mahkeme dostu olgusunun statüsünü belirlemek için çekişmeli yargılama ve çekişmesiz yargılama (danışma kararları/nizasız kaza) davaları arasında bir ayırım yapmamız gerekir. Uluslararası Adalet Divanı Statüsü’nün 34. maddesi, Divan önündeki yargılamaların üçüncü kişilerin katılımını sağlayan hükümler içermektedir. Uluslararası Adalet Divanı Statüsü’nün (Divan’ın İtüzüğü) 34. maddesinin 2. Fıkrasına gereğince, “Divan, önüne getirilen işlere ilişkin olarak, uluslararası kamu kuruluşlarından, kendi içtüzüğünün öngördüğü koşullar içinde bilgi isteyebilecek, ayrıca bu kuruluşların kendi girişimleriyle sunacakları bu gibi bilgileri kabul edecektir.”⁵⁹ Ayrıca aynı İtüzüğünün 66. maddesinde çekişmesiz davalarda, mahkeme dostu rolüne atıfta bulunmuştur. İlgili maddenin 2. Fıkrasına göre, “Ayrıca, Divan önünde dava açma hakkına sahip olan devletlerden ve uluslararası örgütlerden hangilerinin sorunla ilgili bilgi verebileceği, Divan tarafından ya da Divan toplantı halinde değilse Başkan tarafından düşünülüyorsa, bu devlet ve örgütlere Yazman özel olarak ve doğrudan doğruya saptanacak bir süre içinde yazılı açıklamaları dinlemeye hazır olduğunu bildirir.” Bu maddeden anlaşıldığı

⁵⁷ Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, Turhan Kitabevi, 2016 Ankara, s.58- 63.

⁵⁸ Oğuz Kaan Pehlivan, *Uluslararası Adalet Divanı’nda Görülen Davalara Dostane Katılım (Amicus Curiae) ve Dostane Mütalaa (Amicus Brief) Usulü*, S.38, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/690588> (17.02.2020), s.322.

⁵⁹Lexpera Mevzuat, *Milletlerarası Adalet Divanı Statüsü* (1949), .lexpera.com.tr/mevzuat/uluslararasi-antlasmalar/milletlerarası-ada-let-divanı-statusu-1, (18.08.2020), ayrıca Bkz. BM, Uluslararası Adalet Mahkemesi, *International Court Of Justice*, Basic Documents, Statute of the Court, <https://www.icj-cij.org/en/basic-documents> (18.08.2020).

üzere, çekişmeli davaların aksine çekişmesiz davalarda, devletler de uluslararası kuruluşlar gibi mahkeme dostu olarak ifade ve beyanlarını yazılı ve sözlü sunabilirler. Bu iki maddede önemli olan husus, Divan Yargılama Usulüne göre, 34. Maddedeki "uluslararası kamu kuruluşu" teriminin sadece devletlerden oluşan uluslararası kuruluşları kapsıyor olmasıdır. Ayrıca Divan İctüzüğünün 34. ve 66. Maddeleri ile ilgili yorumları dikkate aldığımızda her iki terimin de uluslararası kuruluşlarla sınırlı olduğunu görüyoruz. Sonuç olarak, Hükümet-dışı uluslararası kuruluşların divan önüne davalara mahkeme dostu olarak katılımı veya dostane mütalaa yollayabilmesi, çekişmeli davalarda Statü'nün 34(2) maddesi, danışma görüşü davalarında ise 66. maddesi ile mümkün olmaktadır.⁶⁰

2.3. Hükümet-Dışı Uluslararası Kuruluşlarının, Mahkeme Dostu Olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine Katılımı

Genel olarak içtihatlar göre, mahkeme dostu insan hakları alanında faaliyet gösteren ihtisas mahkemelerinde gün geçtikçe daha çok etkili olmağa başlamıştır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi bu iddianın bariz bir örneğidir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ile ilgili hiçbir mevzuatta veya içtihatlarında mahkeme dostu kavramı açıkça geçmemektedir. Fakat Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 36. maddesinin 2. fıkrasına göre; "Mahkeme başkanı, adaletin gereğini yerine getirilmesi amacıyla, davaya taraf olmayan herhangi bir Yüksek Sözleşmeciler Tarafı ya da başvuru dışında davayla ilgili her kişiyi yazılı görüş sunmaya veya duruşmalara katılmaya davet edebilir."⁶¹ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatlarını incelediğimizde, mahkeme dostu talebi üzerine ortaya atılan konular ile yürürlükteki dava arasında hiçbir hukuki bağlantının bulunmadığı durumlarda veya AİHM'in yargılama esaslarına göre üçüncü kişilerin davaya katılımı gereksiz görülmeğe veya AİHM, mahkeme dostunun sunacağı bilgi ve belgeleri daha önce davacılar tarafından sunulmuşsa mahkeme dostunun yargılamaya katılma talebinin reddedebilir. Hükümet dışı uluslararası kuruluşların, mahkeme dostu olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi davalarına katılımı 1981 yılında gerçekleşti. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İç Tüzüğü'nün 38/1 Maddesi (1959) uyarınca bu tarihte Ticaret Birliği Kongresi (Trades Union Congress) temsilcisinin, davayla ilgili sözlü bir

⁶⁰ O. K. Pehlivan, *a.g.e.*, s. 339.

⁶¹ Danıştay AİHM Yazı İşler Müdürlüğü, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 11. ve 14. Protokoller ile Değiştirilen Metin, Avrupa Antlaşmaları Serisi*, 2010 avrupainsanhaklarisozlesmesi.pdf (03.09.2020), s.23.

açıklama yapmasına izin verilmiştir.⁶² Genel olarak, bu mahkemedeki mahkemenin arkadaşları, kamu yararının savunucusu olarak katılmak yerine, görüşlerini yazılı ve sözlü olarak ifade ederek mahkemenin karar vermesine yardımcı oldular.

2.4. Hükümet-Dışı Uluslararası Kuruluşlarının, Mahkeme Dostu Olarak Amerikalılar-Arası İnsan Hakları Mahkemesine Katılımı

Amerikan devletlerinde insan haklarının korunması maksadıyla bir mahkemenin kurulması düşüncesi ilk defa 1978 yılında, Grenada'nın onaylama belgesinin verilmesi ile birlikte Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesinin yürürlüğe girmesiyle kurulmuştur. Bu Mahkeme, insan haklarının bölgesel düzeyde korunması amacıyla kurulmuş ve Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesinin uygulanması ile yorumlanmasına ilişkin ortaya çıkan uyuşmazlıklarda yargı yetkisini kullanan bir mahkemedir.⁶³

Amerikalılar-Arası İnsan Hakları Mahkemesi de mahkeme dostu olgusunu bir hukuki müessese olarak resmen kabul etmemesine rağmen, özellikle çekişmesiz davlarda mahkeme dostu olarak katılmak isteyen kuruluşların taleplerini genelde kabul etmektedir. Amerikalılar-Arası İHM Yargılama Usulü 34/1. Maddesine göre, dava taraflarının talebi üzerine veya Amerikalılar-Arası İHM'in kendi takdirine bağlı olarak yargılama sürecinde Mahkemeye yardımcı olması muhtemel görülen herhangi bir kişi veya kişilerinin ifadesini veya iddialarını dinlemeye karar verebilir. Bu düzenleme çekişmeli davlarla ilgili olmakla birlikte, çekişmesiz davlarda da uygulanabilir.⁶⁴ Amerikalılar-Arası İHM'nin son yıllardaki kararlarını incelediğimizde, hükümet-dışı insan hakları örgütlerinin mahkeme dostu olarak ifade ve görüşleri bu Mahkemenin kararlarında etkili olduğu sonucuna varabiliriz.⁶⁵ İnsan hakları ile kamu yararı arasındaki sıkı bir bağın olduğunu kabullendiğimizde, mahkeme dostu olarak insan hakları alanında çalışan hükümet-dışı uluslararası örgütlerinin diğer alanlarda çalışan örgütlere kıyasla daha çok etkili olduklarını görebiliriz.

⁶² Updated Until, Case-Law References Of Judgments, Advisory Opinions And Published Decisions, www.echr.coe.int/documents/case_law_references_eng.pdf (02.03.2020).

⁶³ Aslihan Nesli, "Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesinin Tarihsel Gelişim Süreci, Genel Teşkilat Yapısı ve Yargılama Usul Esasları", *Terazi Hukuk Dergisi*, C. 14, S.150, 2019 Ankara, jurix.com.tr/article/18333, (04.03.2020), s.339.

⁶⁴ Buergental, Thomas, *The advisory practice of the Inter-American Human Rights Court*, *American Journal of International Law*, Vol. 79, No. 1, 1985 USA, 1-27.

⁶⁵ Katia, Fach Gómez, *Rethinking the Role of Amicus Curiae in International Investment Arbitration: How to raw the Line Favorably for the Public Interest*, *Fordham International Law Journal*, Volume 35, Issue 2 2012 Article 3, <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2429&context=ilj> (02.04.2020), s.510- 564.

2.5. Hükümet-Dışı Uluslararası Örgütlerinin Mahkeme Dostu Olarak Uluslararası Ceza Divanı'na Katılımı

Uluslararası Ceza Divanı (UCD), en ciddi suçlar olan soykırım, insanlığa karşı suçlar, savaş suçları ile saldırı suçlarının faillerini yargılamak ve hesap verilebilirliği sağlamak amacıyla 1 Temmuz 2002 tarihinde ilk daimi uluslararası ceza mahkemesi olarak kurulmuştur. Uluslararası Ceza Divanı, 18 yargıçtan oluşur (md. 36/1). Divanın yargıç sayısının arttırılması olanağı vardır (md. 36/2). Uluslararası Ceza Divanı, Başkan ve 4 yargıçtan oluşan İstinaf Bölümüne en az 6 yargıçtan oluşan Birinci Derece Bölümüne ve yine en az 6 yargıçtan oluşan Hazırlık Bölümüne sahip olup, Birinci Derece Dairesi her davaya 3 yargıçla ve Hazırlık Dairesi her davaya 3 ya da bir yargıçla bakmak zorundadır (md. 39). Mahkemenin anılan Bölümlerinden başka Savcılığı ve yazmanlığı bulunmaktadır (md. 34).⁶⁶

Eski Yugoslavya ve Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemelerinin Yargılama Usulü Statü'nün 74. Maddesinde "Mahkeme Dostları" kurumu öngörmüş ve açıkça tüm devletlerden, kamu ve özel kuruluşlardan veya herhangi bir kişiden, Mahkeme tarafından yararlı görülen konuları rapor etmek isteyenleri veya davayla ilgili ifade beyanlarının açıklaması için davet edilmişti.⁶⁷ Her iki Mahkemenin yargılama usul ve esaslarında dikkati çeken husus, mahkeme dostu olarak BM'e bağlı danışmanlık statüsüne sahip hükümetler-arası kuruluşlarla, hükümetler-dışı kuruluşlar arasında ayırımın yapılmamasıdır. Ayrıca her iki Mahkemenin (Eski Yugoslavya ve Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemelerinin), Yargılama Usulü Statü'nün 74. Maddesinde belirtildiği üzere, herhangi bir kurum veya kuruluşların mahkeme dostu olarak kabul edilmesi ilgili Mahkemenin takdir yetkisine bırakılmıştır. Örneğin, Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi 2001 yılındaki silahlı çatışmalarla ilgili davada, Uluslararası Barolar Birliği gibi bazı STK'ların talebini reddetmişti.⁶⁸

Ruanda'nın küçük bir kentinin eski belediye başkanı, Jean-Paul Akayesu'nun 2 Eylül 1998'de Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi tarafından soykırım suçundan yargılanırken, hükümet-dışı örgütü olan Savaşta İnsan Hakları Koalisyonu bir mahkeme dostu olarak davaya katıldı. Hatta adı geçen kuruluş, yaygın bir biçimde gerçekleşen

⁶⁶Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Uluslararası Ceza Divanı Roma Statüsü*, www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/mevzuat_ (09.02.2020).

⁶⁷ Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi, BM'nin bir parçası olup Eski Yugoslavya'da işlenmiş savaş suçlarını cezalandırma amacı ile kurulmuştur. Bkz. Adalet Bakanlığı, *Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM)*, <https://diabgm.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/uluslararasi-ceza-mahkemesi-ucm28022020101834> (09.02.2020).

⁶⁸ B. B. Kheyavi ve A. Paknejad, a.g.e., s. 124.

tecavüz ve diğer cinsel suçların da Ruanda UCM’de soykırım suçu olarak kabul edilmesine sebep olmuştur. Ruanda UCM’ye mahkeme dostu olarak davet edilen Ruanda hükümeti. 20 Nisan 1998’de, Bagosora⁶⁹ Tazminat davası ile ilgili mahkeme dostu olarak Ruanda hükümeti Ruanda UCM’ye davet edilmişti.⁷⁰

Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü’nün 15/2. Maddesi gereğince, “Savcı, gelen bilginin ciddiliğini araştırır. Bu amaçla devletlerden, Birleşmiş Milletler organlarından, hükümetler arası veya hükümet dışı örgütlerden veya uygun gördüğü diğer güvenilir kaynaklardan ek bilgi isteyebilir ve Mahkemenin mukim olduğu yerde yazılı veya sözlü ifade alabilir.”⁷¹ Bu konu ayrıca UCM’nin Yargılama Usulü Statü’nün 104. Maddesinde belirtilmiştir. 104. Maddeye göre, “Savcı, takdir yetkisini kullanarak, devletlerden, BM kuruluşlarından, hükümetler-arası örgütler ve hükümet-dışı kuruluşlarından veya diğer güvenilir kaynaklardan uygun şekilde daha fazla bilgi alabilir.” UCM Statüsünün 15/2 ve UCM Yargılama Usulü Statü’nün 104. Maddeleri gereğince; devletler, BM organları, uluslararası ve sivil toplum kuruluşları veya diğer kaynaklar tarafından sağlanan bilgilere dayalı olarak soruşturma ve sorgulama başlatmayı mümkün kılmıştır. Diğer bir deyişle, mağdurlar ve kuruluşlar, soruşturmaların doğrudan başlatıcısı değildir ve mahkemeye bilgi sağlayarak soruşturma ve sorgulama başlatma konusunda yalnızca sınırlı katılımları vardır.⁷²

⁶⁹T. Bagosora, Ruanda Soykırımı esnasında Ruanda ordusunda görevli bir subaydır. Soykırım eylemlerinde oynamış yüklenmiş olduğu kilit rolün neticesinde soykırım ve insanlığa karşı işlenen suçlardan suçlu bulunarak müebbet hapis cezasına çarptırılmıştır. Daha sonra yapılan itirazların neticesinde Bagosora’nın cezası 35 yıl hapis cezasına indirilmiştir. Bkz. Yiğit Anıl Güzelipek, “Uluslararası Toplum ve Ruanda’da Normalleşme Çabaları”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, C.15, S.2, s.189-205, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/486220> (19.02.2020), s.199.

⁷⁰ Mohsen Lalizadhe, *Motale-ye Tatbiqi-ye Mosharekat-e Bezeh Dideqan Dar Mehakem-e Keyfari Beyn-ol Malali Ekhtesasi Ba Diyvan-e Keyfari Bey-ol Melali, Motaleaat-e Huquq-e Tatbiqi*, NO: 2, 2016 Tahrir, https://jcl.ut.ac.ir/article_55788_4131db4e43bcacf8ebfde025b012f27.pdf (19.04.2020), s.784.

⁷¹ TBMM, a.g.e., s. 1.

⁷² M. Lalizadhe, a.g.e., s. 780.

Sonuç

Tüm engellere rağmen yargı içtihatlarını dikkate aldığımızda, uyuşmazlıkların çözümünde esas aktörlerin hükümet-dışı kuruluşların olduğunu görebiliriz. Hükümet-dışı uluslararası örgütlerinin aynı zamanda hükümetler-arası örgütler üzerinde, özellikle uluslararası yargı kuruluşlarında üzerinde etkileri gün geçtikçe artmaktadır. Kişi veya kuruluşların mahkeme dostu olarak davalara katılımı, İngiltere ve ABD gibi Anglo-Sakson hukuk sisteminde uzun bir geçmişe sahiptir. Dünya Ticaret Örgütü, İnsan Hakları Mahkemeleri, Uluslararası Ceza Mahkemeleri ve ICSID Tahkim Mahkemesi gibi devletlerarası kuruluşlar nezdinde mahkeme dostu tanımlanmış ve farklı usul ve ilkeler esasında kabul edilmiştir. Mahkeme dostu, davaya taraf olmayan gerçek veya tüzel kişilerin davaya ilişkin bilgi ve belgelerini mahkemenin talebi üzerine veya kendi inisiyatifi ile yazılı veya sözlü olarak yetkili yargı mercilerine sunar.

Bu çalışmada “mahkeme dostu” olarak incelediğimiz hükümet-dışı uluslararası örgütlerinin, ülkelerin iç hukukundaki etkisinin artmasıyla birlikte, aynı oranda bu müessesenin uluslararası arenadaki öneminin de arttığını söyleyebiliriz. İnsan hakları alanında faaliyet gösteren hükümet-dışı uluslararası örgütler, bu alandaki normların oluşumunda etkili olmakla birlikte, yürürlükteki normların uygulanmasında da etkili olmuşlardır.

Uluslararası mahkemelerin karar ve içtihatlarını dikkate aldığımızda, mahkeme dostu olarak hükümet-dışı uluslararası örgütlerinin davalara katılımıyla bağlı talep ve ilginin arttığını göstermektedir. Hükümet-dışı uluslararası örgütlerin mahkeme dostu olarak bu davalara katılımı, uluslararası mahkemelerde aynı şekilde ve koşullarda olmasa da yetkili merciler tarafından böyle bir müessesenin aktif bir şekilde yargılama sürecine katılımı mahkemelerin iş yükünü azaltmakla birlikte, adil yargılama ilkesi doğrultusunda kamu yararının sağlanmasına neden olacağı kanaatindedirler.

Uluslararası Adalet Divanı gibi bazı uluslararası mahkemeler, mahkeme dostu müessesinin kabulü konusunda katı bir görüşlere sahiptirler ve şimdiye kadar bu müessesinin kabulünü resmi olarak kabul etmemişlerdir. Ancak, Uluslararası Deniz Hukuk Mahkemesi veya ICSID Tahkim Mahkemesi gibi uluslararası mahkemeler de uygulamada mahkeme dostu müessesinin kabulü için daha esnek bir yol izlemişler ve

bazı durumlarda mahkeme dostu olarak davaya katılan hükümet-dışı uluslararası örgütlerin görüşlerini resmi internet sitesinde yayınlamışlardı.

Hükümet-dışı uluslararası örgütlerinin davaya katılımıyla ilgili olarak Uluslararası Adalet Divanı'nın bu konuda hukuki bir düzenlemesi olmamasına rağmen, pratikte özellikle çekişmesiz davalarda hükümet-dışı örgütlerinin birçok davaya mahkeme dostu olarak katılımını görebiliyoruz. Başka bir ifadeyle Uluslararası Adalet Divanı, mahkeme dostu veya dostane katılımı resmi olarak kabul etmemesine rağmen İçtüzüğü'nün bazı maddelerinde zımnî olarak bu müessesenin devletlerarası hukuk çerçevesinde kabul ettiğini görebiliriz. Uluslararası Adalet Divanı çekişmeli yargılama ve danışma kararları olmak üzere ikili bir çözüm mekanizmasına sahiptir. Uluslararası Adalet Divanı bu ikileme son vermek için hükümet-dışı örgütlerin mahkeme dostu olarak davalara katılımını kolaylaştırmak için Uluslararası Adalet Divanı İçtüzüğü (Statüsü/Sözleşmesinde) değiştirmesi önerilmektedir.

Kaynaklar

ACAR, Ü., “Uluslararası Siyasetin Belirlenmesinde Sivil Toplum Kuruluşlarının(NGO) Rolü ve Önemi”, *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi*, C. 2, S. 3, Ekim-2020, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1045604> (12.03.2020).

Adalet Bakanlığı, “Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM)”, <https://diabgm.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/uluslararasi-ceza-mahkemesi-ucm28022020101834> (09.02.2020).

ASKARY, P., ve SÂİDİ, N., *Sazemanhaye Gheyre Dolati Beyn-ol Melalili ve Nezarat Bar Ejra-ye Huquq-e Bashar Ba T'âkid Bar Af-e Beyn-ol Melal*, (pdf): <http://ensani.ir/file/download/article/20180416093706-9902-88.pdf>, (02.02.2020).

BAHARÇİÇEK, A., “Hükümet Dışı Örgütler (Ngo's) ve Demokratikleşme”, (pdf): <http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt18/sayi2/297-308.pdf> (11.07.2020).

BAŞARAN, K., *Uluslararası Hukukta Hükümet Dışı Kuruluşlar*, Usak Yayınları, (pdf): <https://www.nobelkitap.com/uluslararasi-hukukta-hukümet-disi-kuruluslar-220656.html> (12.03.2020).

BAŞLAR, K., *Uluslararası Hukukta Hükümet-Dışı Kuruluşlar*, Nobel Yayınları, Ankara 2005.

BEYGZADHE, E., *Ta'sir-e Sazemanha-ye Ghayre Dolati Dar Shekl Giye Qavâed-e Beyn-ol Melali*, Majlle Taqîqat-e Houqouqi (Veje Shomare), (pdf): <http://ensani.ir/file/download/article/20120327173802-3034-58.pdf>, (06.07.2020).

BİLGİN VARLIK, A., *Hükümet-Dışı Kuruluşları Anlama*, (pdf): <file:///C:/Users/HP/Desktop/02B-01UHDK.pdf> (09.02.2020).

ÇAHA, Ö., *Aşkın Devletten Sivil Topluma*, Gendaş Yayınları, İstanbul 2000.

ÇELİKKAN, M., “Zorla Kaybetmeler Hakkında Amicus Curiae Raporu”, (pdf): <https://hakikatadalethafiza.org/wp-content/uploads/2016/05/Zorla-Kaybetmeler-Hakkinda-Amicus-Curiae.pdf> (24.03.2020).

DEDEOĞLU, B., *Uluslararası Örgütlerin Farklı Sınıflandırma Biçimi*, (pdf): <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/8096> (22.08.2020).

DENK, E., *Hükümet-dışı uluslararası Örgütler (NGO'lar)*, (pdf): https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/103366/mod_resource/content/0/14.%20Hafta.pdf, (19.09.2020).

DENK, E., *Hükümet-dışı uluslararası Örgütler (NGO'lar)*, https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/103366/mod_resource/content/0/14.%20Hafta.pdf (13.05.2020).

DURANT, W., *The Story of Civilization: Part VII – The Age Of Reason Begins*, Simon And Schuster, Publisher Simon - Schuster, New York 1961.

ERSOY, M. “Uluslararası Yatırım Anlaşmazlıklarının Çözüm Merkezi (International Centre for Settlement of Investment Disputes-ICSID)”, Dışişleri Bakanlığı, (pdf): http://www.mfa.gov.tr/uluslararasi-yatirim-anlasmazliklarinin-cozum-merkezi-international-centre-for-settlement-of-investment-disputes-icsid_tr.mfa, (05.06.2020).

ESHTEGAGH, E., *Sazeman-haye Beyn-ol Melaliy Gayre Dolati ve Nagshe Anha Dar Huquq-e Beyn-ol Melal*, (pdf): <http://eshteghagh.blogfa.com/post/14> (22.09.2020).

FACH GÓMEZ, K., *Rethinking the Role of Amicus Curiae in International Investment Arbitration: How to raw the Line Favorably for the Public Interest*, (pdf): <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2429&context=ilj> (02.04.2020).

GOLSHAN PAJUH, M. R., “Af-e Bey-ol Melal Diedeban Huquqe Bashar ve Vaziate Huquqe Bashar dar İran”, (pdf): <https://www.hrw.org/about/about-us> (22.09.2020).

GÜNEŞ, Ü., *Hükümet Dışı Uluslararası Örgütler ve İnsan Hakları*, (pdf): <http://www.tuicakademi.org/hukümet-disi-uluslararasi-orgutler-insan-haklari/> (21.04.2020).

GÜZELİPEK, Y. A., “Uluslararası Toplum Ve Ruanda’da Normalleşme Çabaları”, (pdf): <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/486220> (19.02.2020).

HABİBBEYLİ, A., *Uluslararası İlişkiler Sisteminde Arkaizm*, (pdf): <http://politikaakademisi.org/uluslararasi-iliskiler-sisteminde-arkaizm/> (16.02.2018).

HASGÜLER, M. ve ULUDAĞ, M., “Devletlerarası ve Hükümet-Dışı Uluslararası Örgütler: Tarihçe, Organlar, Belgeler, Politikalar”, Alfa Yayınları, İstanbul 2007.

Human Rights Careers, “About Human Rights Without Frontiers International”, <https://www.humanrightscareers.com/organizations/human-rights-without-frontiers-international/>, (07.06.2020).

KARABIYIK, Ü., “Dünya Mahkemesi Olarak Uluslararası Adalet Divanı”, (pdf): https://diabgm.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2622020085959muzeyir_karabiyik.pdf, (29.04.2020).

KHİYAVİ, B. B., ve PAKNEJAD, A., “Nagsh-e ve Jayegah-e Sazemanhaye Beyn-ol Melali Gayr-e Dolati Dar Ghaleb-e “Doost-e Dadgah” Nazde Maraje Beyn-ol

Melali Ghazai”, (pdf): <http://ensani.ir/file/download/article/1598847897-10056-53-6.pdf>, (09.01.2020).

LALİZADHE, M., “Motale-ye Tatbiqi-ye Mosharekat-e Bezeh Dideqan Dar Mehakem-e Keyfari Beyn-ol Malali Ekhtesasi Ba Diyvan-e Keyfari Bey-ol Melali”, (pdf): https://jcl.ut.ac.ir/article_55788_4131db4e43bcbacf8ebfde025b012f27.pdf (19.04.2020).

Lexpera Mevzuat, *Milletlerarası Adalet Divanı Statüsü* (1949), <https://www.lexpera.com.tr/mevzuat/uluslararası-antlasmalar/milletlerarası-ada-let-divanı-statusu-1>, (18.08.2020).

MİRABBASİ S. B. ve MOHAMMADİ, A., “Nagsh-e ve Jayegah-e Sazemanhaye Beyn-ol Melali Gayr-e Dolati Be Onvane Dust-e Dadgah Dar hal ve Fasle Ekhtelafat, Faslname Motaleaat-e Huquq-e Umumi”, (pdf): https://jplsq.ut.ac.ir/article_60517_b2c6b71d1b3ff6d9d04b978728121538.pdf (09.02.2020).

NESLİ, A., *Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesinin Tarihsel Gelişim Süreci, Genel Teşkilat Yapısı ve Yargılama Usul Esasları*, (pdf): <https://jurix.com.tr/article/18333>, (04.03.2020).

ÖZCAN, L., “Türk Kızılay Müessesesinin Milletlerarası Kızıllaç İle Olan Münasebetleri”, (pdf): <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/96463>, (02.04.2020).

ÖZEN, Ç., TONUS, Ö., *Uluslararası Örgütler Teorisi*, Anadolu Üniversitesi, No: 3609, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayını, (pdf): <https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/yyavuz/73269/01-UluslararasıC4%B1%20C3%96rg%C3%BCtler%20Teorisi.pdf>, (02.04.2020).

PAZARCI, H., *Uluslararası Hukuk Dersleri*, 4. Kitap, Turhan Kitabevi, Ankara 2016.

PEHLİVAN, O. K., *Uluslararası Adalet Divanı'nda Görülen Davalara Dostane Katılım (Amicus Curiae) ve Dostane Mütalaa (Amicus Brief) Usulü*, (pdf): <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/690588> (17.02.2020).

STEPHENSON, C. M., *NGOs and the Principal Organs of the United Nations*, Beyond, (pdf): https://www.beyondintractability.org/essay/role_ngo (02.06.2020).

TBMM, *Birleşmiş Milletler Antlaşması*, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/3-30.pdf>, (14.05.2020).

TERCAN, M. “Devletin Yatırım Dışı Yükümlülükleri Bağlamında ICSID Tahkiminde Üçüncü Kişilerin Tahkim Yargılamasına Müdahalesinin İncelenmesi”, (pdf): <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/49281.pdf>, (02.09.2020).

The Human Rights Action Center, “Our Mission The Human Rights Action Center (HRAC)”, <https://www.humanrightSACTIONcenter.com/>, (09.02.2020).

TORAMAN, B., “Medenî Usûl Hukukunda Bilirkişi İncelemesi”, Yetkin Yayınları, Ankara 2017.

TUNCEL, G., *Ulus Devletin Dönüşümünde Hükümet Dışı Örgütlerin Etkisi*, (pdf): <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/30525>, (03.04.2020).

Uluslararası Af Örgütü, “Biz Kimiz?”, <https://www.amnesty.org.tr/icerik/biz-kimiz> (01.02.2020).

Uluslararası Dernekler Birliği (UIA), *Uluslararası Dernekler Birliği Tarihçesi*, Uluslararası Dernekler Birliği <https://uia.org/about> (09.04.2020).

Uluslararası Kızılhaç (ICRC), “Uluslararası Kızılhaç Örgütü Tarihçesi”, <http://www.redcross.org.cy/tr/about-us/international-red-cross> (09.02.2020).

United Nations Economic And Social Council, *Decisions, No: 288 B (X), 1950 and Decisions*, <https://www.un.org/ecosoc/en/home>, (21.02.18).

VARLIK, A. B., “Hükümet-Dışı Kuruluşları Anlama”, (pdf): <file:///C:/Users/HP/Desktop/02B-01UHDK.pdf>, (03.04.2020).

WILLETTS, P., *Non-Governmental Organizations in World Politics*, https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=8gusAgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&ots=E9CA48viAZ&sig=P03hwyL_ehEMehAqoyAQM55AwHo&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (08.09.2020).

YÜKSEL, M., *Küreselleşme Ulusal Hukuk ve Türkiye*, Siyasal Kitapevi, Ankara 2001.

Selanik'te Görülen Salgın Hastalıklar ve Bu Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri (1875-1913)

Mehmet Köseoğlu*

Recep Kaya**

ORCID: 0000-0003-1944-8430

ORCID: 0000-0002-3584-1171

Öz

Dünya tarihinde farklı yer ve zamanlarda salgın hastalıklar ortaya çıkmış ve bu hastalıklar bazen bir bölgeyi bazen de çok geniş coğrafyaları etkisi altına almıştır. Salgın hastalıklar egemen oldukları coğrafyalarda binlerce ve hatta milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine sebep olmakla birlikte siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan derin tahribatlara yol açmıştır. Yüzyıllar boyunca Selanik vilayeti önemli bir deniz ticaret merkezi olmasının da etkisiyle Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında ortaya çıkan salgın hastalıkların kolay yayılabildiği bir kent olmuştur. Bu sebeple farklı zamanlarda dünya çapında etkisini gösteren salgın hastalıkların önemli derecede Selanik vilayetini de etkilediği görülmektedir. XIX. yüzyılın son ve XX. yüzyılın ilk yıllarında vilayette veba, kolera, çiçek, humma, frengi, difteri, sıtma, kızıl, kızamık ve diğer bazı hastalıklar görülmüştür. Çalışmada 1875-1913 yılları arası Selanik'te görülen veba, kolera ve çiçek hastalıkları başta olmak üzere diğer salgın hastalıkları ve bu hastalıklara karşı uygulanan mücadele yöntemleri çoğunlukla arşiv belgeleri ışığında ele alınmıştır. Bu çalışma ile birlikte Selanik'in salgın hastalıklarla mücadelesinin yeterlilik düzeyinin açığa çıkarılması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Selanik, Veba, Kolera, Çiçek Hastalığı, Salgın

Gönderme Tarihi: 16/11/2020

Kabul Tarihi: 29/12/2020

*Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırma Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi, Erzurum, Türkiye, mehmetkoseoglu.balkan3@gmail.com

**Doktora Öğrencisi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih, Mardin, Türkiye, recep-kaya-21@hotmail.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

KÖSEOĞLU, M. ve KAYA, R., "Selanik'te Görülen Salgın Hastalıklar ve Bu Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri (1875-1913)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2811-2853.

Epidemic Diseases İn Thessaloniki and Methods of Combating These Diseases (1875-1913)

Mehmet Köseoğlu*

ORCID: 0000-0003-1944-8430

Recep Kaya**

ORCID: 0000-0002-3584-1171

Abstract

Epidemics emerged in different places and times in the world history and these diseases sometimes affected a region and sometimes a wide geografhy. Although epidemic diseases have caused thousands and even millions of people to die in the region they dominate, they have caused deep political, social and economic destructions. Throughout the centuries, the province of Thessaloniki has been a city where the epidemic diseases in Asia, Europe and Africa spread easily due to the fact that it is an important sea trade center. For this reason, it is seen that epidemic diseases, which have a worldwide impact at different times, also significantly affect the Thessaloniki. Plague, cholera, smallpox, fever, syphilis, diphtheria, malaria, scarlet fever, measles and some other diseases were observed in the province in the last years of the 19th and early 20th centuries. İn the study, other epidemic diseases, especially plague, cholera and smallpox diseases seen in the Thessaloniki between 1875 and 1913 and the methods of struggle against these diseases were mostly dealt with in the light of archive documents. With this study, it is aimed to reveal the adequacy level of Thessaloniki in combating epidemic diseases.

Keywords: Thessaloniki, Plague, Cholera, Smallpox, Epidemic

Received Date: 16/11/2020

Accepted Date: 29/12/2020

* PhD. Student, Atatürk University, Research Institute of Turkey, History of The Modern Age, Erzurum, Turkey, mehmetkoseoglu.balkan3@gmail.com

** PhD. Student, Mardin Artuklu University, Institute Of Social Sciences, History, Mardin, Turkey, recep-kaya-21@hotmail.com

You can refer to this article as follows:

KÖSEOĞLU, M. and KAYA, R., ‘Epidemic Diseases in Thessaloniki and Methods of Combating These Diseases (1875-1913)’, *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, p. 2811-2853.

Эпидемии, наблюдаемые в Салониках, и методы борьбы с этими заболеваниями (1875-1913)

Резюме

Эпидемии возникли в разных местах и временах в мировой истории, и эти болезни иногда оказывали влияние на регион, а иногда и на очень широкую географию. Эпидемии привели к гибели тысяч и даже миллионов людей в географических регионах, где они доминируют, но привели к глубоким разрушениям в политическом, социальном и экономическом плане. На протяжении веков префектура Салоники была важным морским торговым центром, а также городом, где эпидемии, возникающие на азиатских, европейских и африканских континентах, легко распространяются. По этой причине эпидемии, которые оказали влияние во всем мире в разное время, по-видимому, значительно повлияли на префектуру Салоники. XIX. конец века и XX. в первые годы века в префектуре наблюдались чума, холера, цветок, лихорадка, сифилис, дифтерия, малярия, скарлатина, корь и некоторые другие заболевания. Работа в 1875-1913 гг.-в Салониках, как видно, чумы, холеры, заболеваний и цветы, у других эпидемий против этих заболеваний и методы борьбы, применяемые, в основном, в свете архивных документов рассматриваются. Наряду с этим исследованием было направлено на выявление уровня компетентности Салоников в борьбе с эпидемиями.

Ключевые Слова: Салоники, Чума, Холера, Оспа, Эпидемия

Получено: 16/11/2020

Принято: 29/12/2020

Giriş

Selanik, Balkan Yarımadası'nın güneyinde, Rumeli'nin Ege Denizi sahilinde yer almakla birlikte kuzey bölgeleri tamamen dağlık olup çeşitli yaylaları ile sahile doğru güzel vadi ve ovaları vardı. Selanik, doğuda Edirne ve Doğu Rumeli eyaleti, kuzeye doğru Bulgaristan eyaleti ve Kosova, batıda Manastır ve güneye doğru Yunanistan ile sınırı bulunmaktaydı.¹ Selanik, Selanik Merkez, Drama ve Siroz olmak üzere 3 sancak ve 23 kazadan oluşan idari bir yapıya sahipti.² XIX. yüzyılın sonlarına doğru Selanik etnik, dini ve kültürel çeşitliliği en fazla olan Osmanlı kentlerinden biriydi. Selanik'in 1906 yılı nüfusu 168.500 Rum, 446.050 Bulgar, 24.970 Ulah, 333.440 Müslüman-Türk ve 55.320 Yahudi'den oluşuyordu.³ 1907'de Selanik nüfusunun toplamı 1.133.730 kişi olup bunun 1.075.265'i yerli, 58.465'i ise yabancıydı. Yerli nüfusun 484.334'ü Müslüman, 289.684'ü Patrikhane'ye bağlı Ortodoks, 19.344'ü Patrikhane'ye bağlı Ulah, 220.366'sı Ekzarhlık'a mensup Ortodoks, 50.729'u Yahudi ve diğerleri Katolik, Latin, Protestan, Ermeni idi. Selanik vilayetine bağlı Selanik sancağı 595.005, Siroz sancağı 372.502 ve Drama sancağı ise 166.222 nüfusa sahipti.⁴ Selanik, sahip olduğu coğrafi konumu etkisiyle iktisadi ve mali açıdan Osmanlı Devleti'nin en önemli vilayetlerinden biri olması hasebiyle Osmanlı Bankası'nın ilk şubelerinden biri Selanik'te açılmıştı. Selanik, Rumeli bölgesinde İstanbul'dan sonra en önemli ticaret merkezi konumundaydı ve liman merkezi olmasının yanında üç şimendifer hattının merkezi olması şehrin ticari gelişimini hızlandırmıştı. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Selanik'teki hızlı nüfus artışı dış dünya ile gerçekleştirilen yoğun ticaret ve büyük oranda 1871'de Üsküp'e, 1888'de Belgrad'a, 1894'te Manastır'a ve 1896'da Dedeağaç'a kadar uzanan tren yollarının inşa edilmesiyle ilgilidir. Dış ticarete vilayetin münasebette bulunduğu ülkeler daha çok Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya, Avusturya, Rusya, Yunanistan, Sırbistan ve Belçika idi. Aynı zamanda Manastır, Kosova ve Yanya vilayetlerinin dış ticaretinin önemli bir kısmı Selanik üzerinden gerçekleşmekteydi.⁵

¹ Selanik Vilayet Salnamesi, 1320/1902, s. 466.

² Kaya Bayraktar, "Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905)", *Bilig*, S. 69, Ankara 2014, s.3.

³ Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, (çev. Zaven Biberyan), Aras Yayınları, İstanbul 2002, s. 76.

⁴ Selanik Vilâyet Salnamesi, 1325/1907, s. 654.

⁵ Muharrem Öztel, "Osmanlı Devleti'nde Sosyoekonomik Yapısıyla Öne Çıkan Vilayet ve Sancakların Kamu Maliyesindeki Yeri ve Önemi", *Maliye Dergisi*, S. 160, Ankara 2011, s.7.

Vilayetin toplam arazisi 40 milyon dönüm ve bunun dağlık, ormanlık, bataklık olan kısmı çıkarıldığında geriye kalan 10 milyon dönümü tarıma müsaitti. Selanik, yetiştirilen mahsul miktarı ve çeşidiyle de Osmanlı'nın en zengin vilayetlerinden biriydi.⁶ 1902'de Selanik'te 1 hükümet konağı, 1 müşîriyet dairesi, 1 askeri idare, 1 redif idaresi, 1 redif deposu, 1 gümrük, 1 karantinahane, 4 hastane, 1 hapisane, 2 kışla, 1 tophane, 2 kale, 1 belediye, 1 telgrafhane, 1 idadi mektebi, 1 ziraat mektebi, 1 sanayi mektebi, 2 rüşdiye mektebi ile 34 resmi olmayan mektep, 35 cami, 32 mescit, 23 tekke, 35 medrese, 5 kütüphane, 8 matbaa, 16 kilise, 1 metropolithane, 35 sinagog, 1 çarşı, 18 otel, 29 fabrika, 2 tiyatro, 179 fırın, 207 kahvehane, 98 lokanta, 12 bezirhane, 23 değirmen, 10 hamam, 4 deniz hamamı ve 4 banka mevcuttu.⁷

1. Selanik'te Kolera Salgını

İlk olarak Hindistan'ın Aşağı Bengal bölgesindeki Bangladeş civarında ortaya çıktığı anlaşılan kolera, su ile elektrot kaybı ile başlayan ve kas krampları, bitkinlik halinde gelişen bağırsak enfeksiyonu rahatsızlığıdır. “Vibrio Cholerae” bakterisinin salgıladığı toksin sebebiyle bağırsakların hızlı bir şekilde aşırı miktarda su kaybetmesi sonrası hasta yorgunluk, halsizlik, bitkinlik ve arkasından şiddetli ishal ile fenalaşmaya başlar. Hijyen şartlarının yeterli olmaması ana nedenine bağlı olarak doğan koleradan korunmanın yolu temizliktir. Koleranın, belirli bir yörede aynı anda birçok kişinin rahatsızlanması yani epidemik olarak görülebildiği gibi geniş bir coğrafyaya yayılan salgınlar yani pandemi şeklinde ilerlediği de görülmüştür. 1817 yılına kadar Asya'nın dışına çıkmadan neredeyse yalnızca Hint Yarımadası'nda görülen hastalık “Asiatic Cholerae” olarak adlandırılmıştır. Kesin tarihlerini tespit etmek zor olsa da kolera, XIX. yüzyıl boyunca 1817, 1829, 1852, 1863, 1881 ve 1899'da geniş coğrafyalarda büyük salgınlar halinde görülmüştür. Özellikle 1831'de Hicaz'da ortaya çıkan ilk vakadan sonraki 85 yıllık zaman diliminde 22 kolera salgının yaşanmış olması, yoğun nüfuslu bölgeler için alınması gereken zaruri tedbirlerin ne kadar önemli olduğunu açıkça göstermektedir.⁸

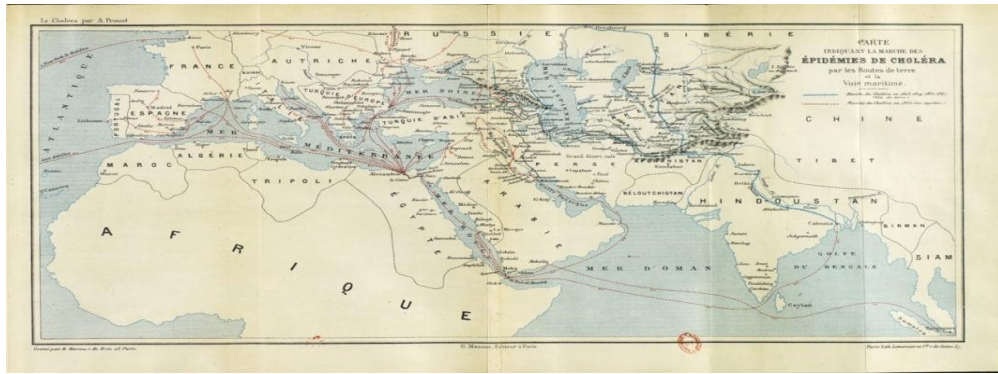
Hindistan'da 16, 17 ve 18. yüzyıllarda kolera salgınları ortaya çıkmış ve 19. yüzyılda pandemik olarak genişlemiştir. 1817'de kolera ilk defa endemik olarak bulunduğu yerden büyük bir salgın olarak yayılmış ve insan nesli için uğursuz ve kötü

⁶ Selanik Vilayet Salnamesi, 1325/1907, s. 100.

⁷ Selanik Vilayet Salnamesi, 1320/1902, s. 355.

⁸ Murat Ardıç, “Bakü'de Kolera Salgını ve Osmanlı Devleti'nin Başvurduğu Bazı Sıhhi Uygulamalar (1893-1894)”, *SUTAD*, 46, Konya 2019, s. 305.

bir rol oynamaya başlamıştı.⁹ Hastalık, Hindistan'da ortaya çıktığı ilk aylarda sadece 2 ay gibi kısa bir sürede 10.000 kişinin ölmesine yol açmıştı.¹⁰ Kolera, Hindistan'ın bazı yerlerinde Epidemik hastalık olarak bulunmakta iken bu yarımadanın her bölgesine yayılmış ve ondan sonra da bir dünya salgını karakterini almıştı. Bu yönüyle kolera ticaret yolları vasıtasıyla yayıldığı bölgelerde milyonlarca insanın kurban gitmesine neden olmuştu. Asıl endemik olarak bulunduğu yerde Morshi, Mordeshin, Visuchika gibi adlar almıştır ki bunlar koleraya benzer etkiler veren hastalıklardır. Böylelikle kolera salgını tarihinde 1817-1823, 1826-1837, 1847-1862 ve 1864-1875 yılları arasında olmak üzere 4 büyük Epidemik sayılır. 5. Büyük salgın ise 1883'te başlayıp Mısır, Anadolu, Almanya ve Rusya'ya yayılmıştı. 1892'de Hamburg'da çok şiddetli bir Epidemik halini alarak 1894'e kadar farklı yerlerde görülmüştü. 1883'teki kolera pandemisi Hindistan'da ortaya çıkıp sonra Arabistan ve Mısır'a yayılmıştı. Bu 5. Kolera salgının dünya tıp ve keşifler tarihi açısından ayrı bir değeri vardır. R. Koch, Mısır'da kolera basilini keşfedip adını koymuştu. Kolera yapısının ortaya çıkarılması sayesinde onun bütün vasıfları, nerelerde ürediği, nasıl bulaştığı, yiyecekte ve içeceklerde ne kadar kalabildiği anlaşılmış ve bu yönüyle üstündeki bütün mistik sırlardan kurtarılmıştır.¹¹

Harita 1: 1883'te Ortaya Çıkan Kolera Salgınının Dünya Üzerindeki Yayılma Alanları¹²

⁹ Feridun Nafiz Uzluk, "Cholera Asiaticanın Epidemi Tarihi Üstüne Bir Araştırma", *Türk Hijyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, C. 8, S.1, Ankara 1948, s. 8.

¹⁰ Edvin Rodarmel Axtell, *Cholera*, Denver: The Denver Medical Times, 1893, s. 1.

¹¹ F. N. Uzluk, a.g.m., s. 8.

¹² İsmail Yaşayanlar, "Bir Hastalık Olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandemileri", *Toplumsal Tarih*, S. 296, İstanbul 2018, s. 50.

Harita 2: XIX. Yüzyılın Son ve XX. Yüzyılın ilk Yıllarında Kolera Salgınının Etki Ettiği Bölgeler¹³

İlki 1851’de Paris’te düzenlenmiş olan uluslararası sağlık konferanslarından üçüncüsü, Hicaz’dan Kızıldeniz yoluyla yayılan kolera vakalarının görüşülmesi gayesiyle 1866’da İstanbul’da gerçekleştirilmişti. İstanbul’da görülen kolera salgınları sebebiyle 1891’de belediye reisi başkanlığında Hıfzıssıhha Komisyonu kurulmuş ve İstanbul’daki diğer on belediye dairesinde de şubeler tesis edilmişti. Bu komisyon ilerleyen dönemlerde Belediye Sağlık İşleri Müdürlüğü’nün de esas yapısını teşkil etmiştir.¹⁴ 1893’te kolera epidemisi İstanbul’da patlak verince Tıp bilimine büyük merak duyan Sultan II. Abdülhamit, bununla yakından ilgilenmiş ve 1886’da keşfettiği kuduz aşısıyla bütün dünyanın dikkatlerini üzerine çeken L. Pasteur’e müracaatla İstanbul’a mikroptan anlar, yetenekli bir hekimin gönderilmesi ricasında bulunmuştu. Bunun neticesinde Dr. Chantemesae, İstanbul’a gelmiş ve hemen çalışmalara başlamıştı. Osmanlı Hükümeti, bakteriyolojiyle uğraşmak üzere Pasteur kurumundan Morice Nicolle’u davet etmişti ve Türk Bakteriyolojihanesi bu suretle kurulmuştu. Böylece Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin temelleri 1893’te atılmış oldu. Geniş coğrafyaları etkisi altına alan kolera’nın 7. Büyük salgını 1902’de çok yıkıcı bir epidemi şeklinde Mısır’da görülmüş, oradan Arabistan’a sıçramış ve buradan Rusya’nın güneyine, Türkiye’ye ve Avrupa’nın birçok ülkelerine yayılmıştı.¹⁵ Selanik’te 1832 yılının Nisan ayında ilk kolera salgını görüldü ve binlerce Selanikli hayatını kaybetmekle birlikte 1848’deki salgın ise 3 bin kişinin hayatına mal oldu.¹⁶

¹³ Metin Menekşe, “İzmir’de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39 (67), Ankara 2020, s. 390.

¹⁴ M. Ardıç, a.g.m., s.306.

¹⁵ F. N. Uzluk, a.g.m., s. 11.

¹⁶ Meropi Anastasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, (çev. Işık Ergüden), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s.77.

Salgın hastalıklar, XIX. yüzyılda devletlerin sağlık teşkilatlanmasına yön veren en önemli unsur olmuştur. Tarihin farklı dönemlerinde çok sayıda insanın ölümüne sebep olan kolera ve veba gibi salgın hastalıklara karşı başlangıçta basit yöntemlerle mücadele verilmişti. Fakat XIX. yüzyılda bu mücadelenin modern bir şekle bürünmeye başlamasıyla karantina teşkilatının temelleri atılmıştır. Özellikle kolera'nın neden olduğu endişe devletleri bu amansız düşmana karşı işbirliği yapmaya itmiş ve sağlık teşkilatının kuruluşunu hızlandırmıştır.¹⁷ Osmanlı Devleti, kolera salgının yayılmasını engellemek için pek çok tedbirin yanı sıra koruyucu bir takım sağlık uygulamalarını da gerçekleştirmişti. Öncelikle vilayetlerin altyapı eksiklikleri giderilmeye çalışılarak sağlık kuruluşları ve uygulamalarına önem verilmişti. Bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı ülkeyi korumak amacıyla 1838'de *Meclis-i Tahaffuz*, sağlık personeli ihtiyacını karşılamak için 1869'da *Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye* ve 1881'de de ülkedeki sağlık sorunlarına dair daha genel yetkileri bünyesinde barındıracak olan *Meclis-i Sıhhiye-i Umumiye* kurulmuştu.¹⁸ *Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye* komisyonun temel kuruluş gayesi, kamu sağlığı sorunlarının tespit edilip müzakere edilmesi idi. Osmanlı'da kamu sağlığı düzenlemeleri bu kuruluş ile kurumsallaşmıştı. Komisyon serbest çalışan eczacı ve hekimleri teftiş eder ve bunların sebep olduğu ölüm vakalarında mahkeme görevi görerek davayı bilimsel hükme bağlardı. Bulaşıcı ve salgın hastalıkları önlemek, Gureba hastanelerine nezaret etmek, salgın durumunda alınacak tedbirleri belirlemek için talimatnameler hazırlamak, vilayetlere tayinleri yapılan hekimlerin görev ve sorumluluklarını talimatnamelerle belirlemek, gerek görülmesi halinde vilayetlere teftiş memurların tayin edilmesine olanak sağlamak, vilayetlere sıhhiye meclisleri ya da cemiyetleri kuruldukça bunların faaliyetlerini teftiş etmek de cemiyetin görev ve sorumlulukları arasında yer almaktaydı.¹⁹ *Nezaret-i Umûr-ı Sıhhiye*'ye bağlı olarak faaliyet yürüten *Meclis-i Umûr-ı Tıbbiye* ve *Ecza-yı Tıbbiye Müfettiş Heyeti* ile birlikte *Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye Heyeti* birleştirilerek 1889'dan itibaren Dâhiliye nazırı başkanlığında *Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye* ve *Sıhhiye-i Umumiye* ismiyle hizmet vermeye başlamıştı. Bir nezaret şeklini alan bu kuruluş, Osmanlı'da kurumsallaşmış bulunan kamu sağlığı uygulamalarının gelişimini gösteriyordu. Bu bağlamda özellikle *Meclis-i Sıhhiye-i Umumiye*, doğrudan doğruya kamu sağlığı ile ilişkiliydi. Bu meclisin,

¹⁷ Necati Çavdar-Erol Karcı, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanmasına Dair Bibliyografik Bir Deneme", *Turkish-Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, 9/4 Spring, Ankara 2014, s. 258.

¹⁸ M. Ardıç, a.g.m., s. 306.

¹⁹ Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 2010, s. 33.

vilayetlerin sağlık durumları hakkında tahkikat yapmak, bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkması halinde müzakereler yoluyla alınacak tıbbi tedbirleri belirtmek ve bu tedbirlerin yerine getirilip getirilmediğini denetlemek gibi görevleri vardı. Bu görevleri yerine getirmek için hem İstanbul'da hem de taşrada bu meclise karşı sorumlu olarak görev icra eden hıfzıssıhha müfettişleri bulunuyordu.²⁰ *Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'nin* kurulmasından sonra kolera salgınları sırasında vilayetlerde mahalli sıhhiye meclisleri (*Meclis-i Sıhhiye-i Mahalliye*) oluşturulmasına yönelik girişimler başlatılmıştı. Vilayet merkezlerinde yer alan bu meclisler bir tür kolera komisyonu olarak görev icra etmekteydiler. Meclisin başkanı vali ve ikinci başkanı ise vilayet sıhhiye müfettişi olmakla birlikte meclisin üyeleri mahalli sıhhiye heyeti üyeleri olarak görev yapan hekimlerdi. Bu heyet, belediye/hükümet veya askeri ile mülki hastanelerde görev yapan hekimlerden oluşturuluyordu. Bu meclis/komisyon kolera salgınları karşısında teşkil edilen yerel kriz yönetim merkezi görevi görüyordu. Vilayet yönetiminin salgın karşısında başvurması gereken tedbirleri belirlemek ve hastalığın diğer vilayetlere de bulaşmasını engellemek komisyonun başlıca görevleriydi.²¹ 7 Temmuz 1870'de "*Tababet-i Belediye'nin İcrasına Dair Nizamname*"nin yürürlüğe girmesiyle Osmanlı Devleti'nde belediyeler halka sağlık hizmeti sunmaya başlamıştır. Bu nizamname ile belediyelerin sağlık personeli tayini ve dışarıda tıp eğitimi alanlara çalışma izni verme usulleri belirtilmiştir. Yine 1870'te hazırlanan "*İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi*" de belediye meclislerinde müşavir üye olarak bir hekimin bulunmasını sağlamıştır. Genel itibari ile belediyelerin kendi bütçeleriyle sağlık müesseseleri inşa edemedikleri bilinen bir gerçektir.²² Selanik'te de bu durum açıkça görülmektedir.

1.1 Selanik'te Görülen Kolera Salgınlarına Karşı Mücadele Yöntemleri

1892'de Hamburg kolera salgını devam ederken Almanya, Fransa, Belçika, İngiltere, Hollanda, Danimarka, Macaristan, Avusturya, İran ve Rusya'da kolera salgınları yaşanıyor ve özellikle Hamburg, Paris, Bakü ve Rusya'nın liman bölgelerinde etkisi oldukça ağır seyrediyordu. 1893 Ağustos ayının ilk günlerinde Tuna kıyısında yer alan Romanya rıhtımlarında şiddetli bir kolera salgını baş gösterdi. Bu

²⁰ İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı Devleti'nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, (Edit. Burcu Kurt-İsmail Yaşayanlar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, s. 9.

²¹ İ. Yaşayanlar, a.g.m., s. 19.

²² N. Çavdar-E. Karcı, a.g.m., s. 260.

limanlardan çıkıp İstanbul Boğazı'ndan geçerek Marmara'ya açılan gemilerin oluşturduğu yoğun trafik, koleranın İstanbul'a yayılma ihtimalini artırıyordu. Korkulan oldu ve Galata'daki liman bölgesinde görev yapan denizciler arasında ortaya çıkan ilk vakalardan sonra, 22 Ağustos'ta Haliç'te başlayan kolera salgını Galata, Üsküdar, Hasköy, Balat, Tahtakale, Kasımpaşa'ya yayıldı ve kısa sürede bütün İstanbul'u etkisi altına aldı.²³ 1893 yılı yaz aylarında İzmir ve İstanbul başta olmak üzere birkaç bölgede görülmeye başlayan salgın, 1894'te daha da şiddetlenerek aylar boyunca Osmanlı topraklarını, özellikle de Anadolu'daki kasaba ve köyleri etkisi altına almıştır. 24 Ağustos 1893-26 Nisan 1894 tarihleri arasında etkisini sürdüren kolera salgınında sadece İstanbul'da askerler de dâhil olmak üzere 2.683 kişi koleraya yakalanırken, bunlardan 1.537'si vefat etmiş ve 1.146'sı ise bu hastalığı yenmişti.²⁴ 1893'te Osmanlı topraklarını etkisi altına alan kolera salgını Kuzey Ege bölgesinde de etkili olmuş ve Selanik bu salgından etkilenen şehirlerden biri olmuştu. Selanik'te, 1893 yılının Aralık ayında askeri hastanede tedavi altında bulunan askerler arasında başlayan kolera salgını daha sonraları halka da sirayet etmişti. Selanik ahali ve askerler arasından 50 civarında vaka tespit edilmiş olup bunlardan 30'u yaşamını yitirmişti.²⁵ 1893'te Selanik askeri hastanesi ve dışında ortaya çıkan kolera hastalığına karşı bir takım önlemler alınmıştı. Bu önlemler doğrultusunda 8 Nisan 1893 tarihinden itibaren Selanik'ten çıkan gemiler Klazomen²⁶ ve Beyrut tahaffuzhanelerinin²⁷ birinde 10 gün ve Selanik'e gelecek olan gemilerin ise Kavak tahaffuzhanesinde 5 gün karantina altında tutulması Sıhhiye

²³ Nuran Yıldırım-Hakan Ertin, "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti'nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları", *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, C. 25, Özel Sayı 1, İstanbul 2020, s.88.

²⁴ M. Menekşe, a.g.m., s. 392.

²⁵ Mesut Ayar, "Osmanlı'nın Rumeli Topraklarında 1892-1895 Kolera Salgını", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 0/17, İstanbul 2014, s. 27.

²⁶ Klazomen Tahaffuzhanesi, Urla'da yer alan "Karantina Adası" (Karantina Adası, adını Fransızların 1865'te yaptığı karantina tesislerinden almıştır) üzerinde bulunmaktadır. Adada kolera, veba ve humma gibi bulaşıcı hastalıkların yayılmasının engellenmesi ve gemilerin/yolcuların temizlenmesi için bir karantina tesisi kurulmuş olup 1950 yılına kadar işlevini devam ettirmiştir. Günümüzde adada Sağlık Bakanlığı Dinlenme Tesisleri ve Urla Devlet Hastanesi bulunmaktadır. Bkz: Oya Dağlar Macar, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 119.

²⁷ Tahaffuzhane, bir şehir ve bölgeye salgın hastalığın bulaşmasını veya buradan başka yerlere yayılmasını önlemek için şehrin giriş ve çıkışlarında bölgeye giriş yapacak olanların sağlık durumlarının belirli bir süre gözetim altına alındığı ve yapılan muayenelerle hastalığa yakalanma ihtimali olanların alıkonulup tedavii edilmeye çalışıldığı yerlerdir. Osmanlı'da ilk yerleşik tahaffuzhane 1839'da Meclis-i Tahaffuz emrine verilen Kuleli Kışlası'nda faaliyete başlamış ve ardından 1843'te Kartal ile 1844'ten itibaren Anadolu Kavağı tahaffuzhaneleri kurulmuştur. Bkz: Şule Osmanağaoğlu- Berfin Melikoğlu, "Tahaffuzhane ve Gümrük Veteriner Müdürlüklerinin Yapılandırılmasına İlişkin Tarihsel Değerlendirme", *Türk Veteriner Hekimleri Birliği Dergisi*, 1/2, Ankara 2011, s. 81.

Nezareti tarafından bildirilmişti.²⁸ Selanik'te koleranın çıkış yerlerinden olan askeri hastanesinin kordon altında tutulmasının²⁹ yanı sıra şehir dışında da bir hastane tesisiyle koleraya yakalananların askeri hastane haricinde oraya nakli kararı alınmıştı. Bununla birlikte kolera görülen mahallerin kordon altında bulundurulması, bu mahaller hakkında sağlık tedbirlerin bütünüyle uygulanmasına devam edilmesi, tren istasyonlarında birer doktor bulundurularak şüpheli görülen yolcuların muayeneden geçirilmesi, yolcular arasında bu hastalığın tespiti halinde yolcuların trenlere bindirilmemesi, Selanik'ten başka vilayetlere gideceklerin on gün karantinada tutulmadıkça salıverilmemesi ve Siroz gibi Selanik'e bağlı olan büyük yerleşim yerlerinin de vilayetteki hastalığa karşı kendilerini muhafaza etmeleri gerektiğine yönelik kararlar alınmıştı.³⁰ Selanik'te kolera varlığından dolayı Üsküp ile Atina hattında iki tahaffuzhane inşası ve icap eden bazı eşyaların Yenice tahaffuzhanesinden alınması karşılığında mal hazinesinden 50.000 kuruş harcanmasına yönelik Selanik'ten Hükümet'e 15 Kasım 1893'te bir telgraf çekilmişti. Bununla birlikte Selanik vilayetince alınacak tedbirler için 5.000 lira kadar bir masraf ve Selanik'teki koleradan dolayı yapılacak tahaffuzhanelerin inşası için masrafların çok fazla olacağı gerekçesiyle gereğinin yapılması hakkında ifadeler içeren bir telgraf daha 14 Aralık 1893'te Selanik'ten İstanbul'a iletilmişti.³¹ Selanik askeri hastanesi kordon altında olduğu için askeri hastaneye şube olmak üzere kışlanın bir kısmının belediyece tamiratının yapılması ve civarındaki dört evin de kiralanarak şehir dışındaki hastalar için memleketin iki başında hastaneler tesis edilmesi ve tren yolcularının tıbbi muayeneden geçirilmesi talepleri aynı tarihte Selanik valisi tarafından İstanbul'a iletilen taleplerden olmuştu. Hastaneler tesisi, belediye çalışanlarının sayısını artırma, kordon altında bulunan mahallerdeki fukaranın aşıları ve daha başka sağlık tedbirlerinin alınması bir hayli masraflıydı ve bu masrafın tamamını karşılamaya belediye bütçesi müsait değildi. Selanik'te yoksul Musevi han, havra ve hanelerinin bulunduğu bölgeler öteden beri kalabalık olduğu gibi hastalık münasebetiyle bu izdiham bir kat daha artmıştı. Rusya'dan gelen yardımlar ile aşılana Musevi muhacirlerin de hali perişan ve sefalet içinde olup hastalık en çok oralarda hüküm sürmeye başlamıştı. Selanik içinde yoksul kimselerin barınması için haneler bulunmadığından şehir dışında barakalar inşa edilerek buralara izdihamlı mahallerdeki fukaranın bir miktarı dağıtılmaz

²⁸ BOA. A. }MKT.MHM, 563/1.

²⁹ Bir bölgenin kordon altına alınması, o bölgeye giriş ve çıkışların denetim altına alınması anlamına gelmektedir.

³⁰ BOA. A. }MKT.MHM, 563/1.

³¹ BOA. A. }MKT.MHM, 563/1.

ise hastalığın yayılmasının önüne geçmek oldukça zor olacaktı. Bu sebeple belediyeye aktarılacak paranın bir kısmıyla barakalar inşası için 5.000 lira kadar bir yardıma ihtiyaç duyulmuştu. Vilayet gelirlerinin bu miktarı karşılayamayacağından bahisle merkezi hükümetten para yardımında bulunulması Selanik yetkililerinden İstanbul'a iletilen talepler arasında yer almıştı.³² Selanik'te ortaya çıkan kolera hastalığına karşı komşu vilayetlerin de birtakım önlemler almaları mecburi bir hal almıştı. Bu bağlamda Kosova'ya bağlı Üsküp ve Köprülü idaresindeki Zilnikova istasyonunda ve hudut olmaları münasebetiyle İştib ve Radovişte kazalarına Selanik'ten gidecek yolcular için yalnız İştib cihetinde tahaffuzhaneler teşkil edilmesi kararlaştırılmıştı. Diğer iki tahaffuzhane için şimdilik askeri personelden iki doktor tayin ettirilip Zilnikova karantinası için lüzum görünen 50 kadar çadır tedarik edilmesi kararı alınmıştı. Bununla birlikte tahtadan baraklar inşası için şimdilik 50.000 kuruşluk bir para yardımına ihtiyaç duyulduğu Kosova valisi tarafından İstanbul'a 14 Aralık 1893 tarihli bir telgrafla bildirilmişti.³³ 1893'te Selanik'te ortaya çıkan kolera salgınının vilayet dışına yayılmasını önlemek için şehrin mevcut jandarma ve polisi vasıtasıyla muhafaza altına alınması ve tespit edilen üç mevkide tahaffuzhaneler tesisine ayrılan kordonun muhafazası için üç yüz askerin tayini kararlaştırılmıştı. Tahaffuzhanelerin teçhizi gibi salgın tedbirleri için şimdilik mal sandığından 2.500 lira harcanması Selanik'ten onay görmüştü.³⁴ Bu tarihlerde Selanik'te ortaya çıkan kolera hastalığı ile mücadelede üstün gayret sergileyenler olmuştu. Selanik'te zuhur edip yayılma imkânı bulan hastalık esnasında şehrin temizlik, düzeni, kordon teşkili ve tahaffuzhaneler tesisi gibi hastalıkla mücadelede üstün gayretler sergileyenler çeşitli nişan ve madalyalarla ödüllendirilmişlerdi.³⁵

Komisyon Heyeti	
Defterdar Mehmet Efendi	İkinci Rütbeden Nişan-1 Âli Osman
Vali Muavini Şükrü Paşa	İkinci Rütbeden Nişan-1 Âli Osman
Daire-i Belediye Reisi Hamdi Efendi	İkinci Rütbeden Nişan-1 Âli Osman

³² BOA. A. }MKT.MHM, 563/1.

³³ BOA. A. }MKT.MHM, 563/1.

³⁴ BOA. İ.HUS, 19/27.

³⁵ BOA. İ.TAL, 53/17.

Jandarma Kumandanı Abdullah Bey	Üçüncü Rütbeden Nişan-ı Âli Osman
Meclis-i İrade Azasından Osman Ali	Üçüncü Rütbeden Nişan-ı Âli Osman
Polis Ser Komiseri Musa Bey	Üçüncü Rütbeden Nişan-ı Âli Osman
Karantina Tabibi Dober Mayer Efendi	Üçüncü Rütbeden Nişan-ı Âli Osman
Komisyon Katibi Hamdi Efendi	Üçüncü Rütbeye Terfi
Belediye Azasından İbrahim Efendi	Dördüncü Rütbeden Nişan-ı Âli Osman
Belediye Azasından Hacı Mustafa Bey	Dördüncü Rütbe
Belediye Azasından Kazaz Efendi	Dördüncü Rütbe
Belediye Tabibi Boğoz ve Alber Efendiler	Dördüncü Rütbe
Belediye Baş Kâtibi Hafız Mustafa Efendi	Dördüncü Rütbeden Mecidî Nişan-ı Zîşanı

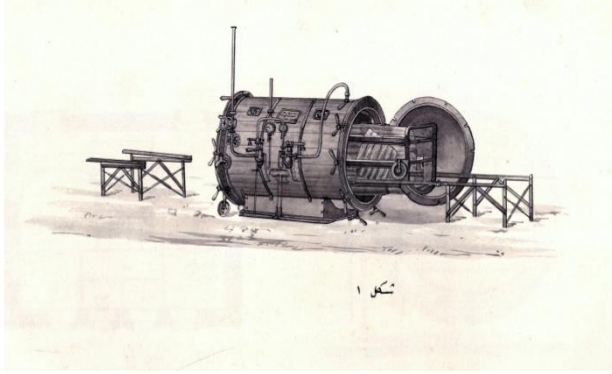
Tablo 1: 1893'te Selanik'te Ortaya Çıkan Kolera Salgınına Karşı Büyük Hizmetleri Görülen Kişilerin Taltifleri³⁶

1886'da kolera hastalığının Bükreş'e doğru yayıldığı haberleri alınınca Edirne'den Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafla Edirne, Selanik ve Kosova sınır hatlarının gardiyanlar aracılığıyla kordon altına alınarak riskli mahallere karantina uygulaması gerektiği ifade edilmişti. Bunun üzerine Sıhhiye Nezareti tarafından askerlerin sadece Edirne, Selanik ve Kosova hudutlarını korumakla mükellef olduğunu, hastalığın Osmanlı topraklarına sirayetini önlemek için sağlık yetkililerinin kordon altına alma da dâhil gerekli önlemleri alması gerektiği belirtilmişti.³⁷ 1903'te İzmir ve Beyrut ile birlikte Selanik'te difteri ve tifo gibi bulaşıcı hastalıkları ile birlikte kolera salgını tehlikesinin de ortaya çıktığı görülmektedir. Başta kolera salgını olmak üzere bu tür hastalıkları bertaraf etmek ve vilayetin genel sağlık yapısını iyileştirmek için

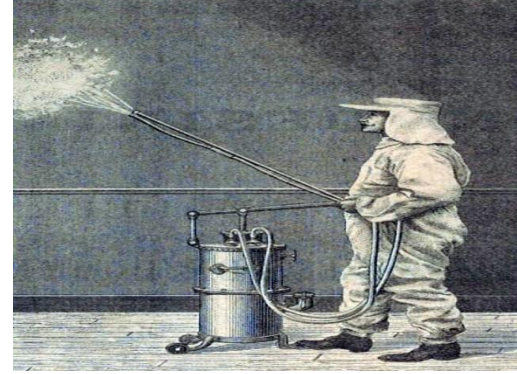
³⁶ BOA. İ.TAL, 53/17.

³⁷ BOA. MV, 13/14.

Paris'teki Döhez adlı bir fabrikadan etüv³⁸ ve pülverizatör³⁹ makinelerinin ithal edilmesi uygun görülmüş ve masrafının ise belediye bütçesinden karşılanarak Osmanlı Bankası üzerinden gönderilmesi kararlaştırılmıştı.⁴⁰

Şekil 1: Etüv Makinesi Görseli (Hüseyin Selami, Karantina ve Emrâz-ı Müstevliye, Milli Kütüphane Yazma Eser Koleksiyonu, No: B. 536)

Şekil 2: Pülverizatör Görseli (Geneste-Herscher Şirketi'nin Tanıtım Kitapçığından, 1896)

1893'te yaşanan kolera salgınları sırasında “Kolera Karantinası Nizamnamesi” hazırlanmıştı. Nizamnameye göre kolera tespit edilen gemilerin veya şüphelenilen gemilerin hemen karantina altına alınması ve 10 gün boyunca karantinada kalması kararlaştırılmıştı. Kolera bulaşmış olan gemilerin yolda geçirmiş olduğu zamana göre karantinada kalacağı süreleri belirlenmişti. Buna göre şüpheli bir gemi 11 gün yolda ise 9 gün, 12 gün yolda ise 8 gün, 13 gün yolda ise 7 gün,, 19 günden daha fazla yolda ise 1 gün karantinada kalması gibi bir düzenleme kararlaştırılmıştı.⁴¹ Selanik, bir liman kenti ve ticaret merkezi olmasından dolayı dünyanın birçok bölgesinden yük ve yolcu gemilerinin sıkça uğradığı bir vilayetti. Gemilerin hastalığı bir yerden başka bir yere taşımaya çok müsait oldukları bilinmektedir. Kolera hastalığı yaygın yerlerden kente gelen gemilere daima dikkat edilmesi gerekiyordu ve şüphe edildiği anda gerekli müdahalelerde bulunulmalıydı. Vilayet yetkililerinin bu konuda hassas davrandıkları görülüyor. 1893'te İstanbul'dan Selanik'e gitmiş olan Dolmabahçe adlı vapurun içinde yer alan biri tarafından vapurda hastalık taşıyan iki kişinin olduğu yönünde ihbarda bulunulması sonrası yolculara çok rahatsızlık verilmesine rağmen vapur karantinaya

³⁸ Etüv, üzerindeki bakterilerin yok edilmesi amacıyla eşyaların içine konulduğu sıcak buhar makinesi.

³⁹ Pülverizatör, ilaçlama makinesi.

⁴⁰ BOA. DH.MKT, 718/11.

⁴¹ Kolera Karantinası Hakkında Nizamname, 1311/1893, s. 2.

alınmıştı. Yapılan araştırmalar sonucu hastalık ihtimalinin çok düşük olduğu anlaşılrsa da sağlık meclisinin talimatıyla vapur 6 gün boyunca karantinada kalmış ve sonrasında pratikası verilmişti.⁴² 1910 yılının yaz aylarında Rusya'dan Osmanlı'nın doğu ve kuzey topraklarına yayılan kolera salgını, 1 Eylül'de İstanbul'da görüldükten sonra 16 Kasım'da Selanik'te ortaya çıkmıştır.⁴³ 1910 yılı kolera salgını Rumeli'de özellikle de Selanik ve Edirne vilayetlerinde etkili olmaya başlamış ve 1913 yılının yaz aylarına kadar etkisini devam ettirmiştir.⁴⁴ 1910 kolera salgınında Selanik'te 48 kişi etkilenmiş olup bunlardan 21'i yaşamını yitirmiştir. Bu salgın esnasında İstanbul'da 784, Edirne'de 235 ve Manastır'da ise 9 kişi hayatını kaybetmiştir. Diğer şehirlerle kıyaslanarak elde edilen rakamlar Selanik'in 1910 kolera salgınında iyi bir sınav verdiğini ortaya çıkarmaktadır. Özellikle de kendisi bir ittihatçı olan ve Selanik'te sıhhiye müfettişi olarak görev yapmakta olan doktor Tefvik Rüştü Bey, salgınla mücadelede önemli bir başarı kazanarak bir anlamda şehrin kahramanı olur.⁴⁵

Bu yıllarda yaşanan kolera salgınları sebebiyle yetkililerce bazı önlemlerin alındığı görülmektedir. 1910 yılı Eylül ayında İskenderiye limanından *Rajinya Marğarita* adlı bir İtalyan vapuru Port Said limanına gelmiş, hastalık taşıma tehlikesine karşı vapura gerekli sağlık kontrolleri ile karantina uygulaması yapılmadan sandalcılar tarafında yolcuları karaya çıkarılmıştı. Bu durum yetkilileri telaşlandırmış ve Beyrut karantinahanesinden yetkili biri tarafından hadise bir telgrafla Osmanlı Dâhiliye Nezaretine bildirilmişti. Telgrafta, bu vapurun Selanik dâhil Osmanlı kıyı kentlerine uğraması durumunda hastalık taşıma tehlikesine karşı karantina sürecinden geçirilmeden kimsenin yaklaşmasına izin verilmemesi ve bu karara muhalefet edenler olursa haklarında gerekli işlemlerin yapılması talebi yer almaktaydı.⁴⁶

Kolera salgını 1911 yılında da Selanik'te büyük bir salgın olarak ortaya çıkmış ve sadece Eylül ayında çoğunluğu Yahudilerden olmak üzere en az 60 kişi bu salgından etkilenmiş olup bunlardan çoğu hayatını kaybetmişti.⁴⁷ 1911 kolera salgını Selanik'te büyük bir panik havası meydana getirmişti. Salgının hüküm sürdüğü Selanik'te adeta bir seferberlik başlatılmış olup sağlık heyetleri tarafından verilen kararlara uymayanlar

⁴² BOA. A. İMKT.MHM, 561/9.

⁴³ İ. Arda Odabaşı, "Selanik 1910-1911: Kolera Salgınları, Kahraman Bir Doktor, Yahudi İşçilerin İsyanı ve Serseri Gazeteciler", *Toplumsal Tarih*, 296, 2018, s.56.

⁴⁴ M. Ayar, a.g.m., s.27.

⁴⁵ İ. A. Odabaşı, a.g.m., s. 56.

⁴⁶ BOA. DH.MUI, 117/25.

⁴⁷ Rumeli Gazetesi, 29 Ağustos 1327 / 11 Eylül 1911, s. 2-3

ve muhalefet edenler bulunmaktaydı. Bunların Ceza Kanunu'nun 99. Maddesinin 3. Zeyli gereğince cezalandırılması öngörülmüştü.⁴⁸ Hastalık vakalarının yaşandığı bir bölgeye yapılan asker sevkleri hastalığın daha da yayılmasına zemin hazırlayabilir. Bu amaçla asker sevkleri olabildiğince titiz bir plan ve güvenlik çerçevesinde yapılmalıdır. Sevkleri yapılan askerlerin buldukları mahallerde kolera olduğu tıbbi olarak kanıtlandığı takdirde askerler için her türlü sağlık tedbirleri almak gerektiği Harbiye Nezareti tarafından tüm birliklere bir telgrafla bildirilmişti. 1910'da Selanik'te kolera hastalığı yaygın olarak yaşanmaktaydı ve o yıl İstanbul'dan trenle Selanik'e asker sevk edilmesi planlanmıştı. Fakat Selanik'te kolera hastalığının korkutucu seviyede olması sebebiyle sağlık müfettişliği tarafından bu asker sevkياتının hastalık vakalarının görülmediği bölgelerden gerçekleştirilmesi kararı verilmişti.⁴⁹ Nihayet 1910 yılının son aylarında hastalığın yaşandığı bölgelerden sevk edilen askerlerden Selanik'e kolera'nın taşındığı anlaşılmıştı. Bu durum üzerine asker sevkinin durdurulması ya da asker gönderilmesi gerekli olan yerler için askerlerin karantina altına alınması ve sağlık tedbirlerinin artırılması kararlaştırılmıştı. Nitekim Siroz Belediye Başkanlığı'ndan Selanik'ten Siroz'a asker sevkinin yapılmaması gerektiği bildirilmişti. Bunun üzerine alınan karara göre kolera'nın devam etmesi halinde asker nakli icap ederse Siroz ve nakil güzergahlarının güvenliği için sağlık idarelerince askerlerin karantina altında tutulması, eşyalarının dezenfekte edilmesi veya sevk ertelenmesi lazım geleceği askeri yetkililerce bildirilmişti. Hastalığın askerle taşınması bu hususta dikkatli ve özenli davranılmadığını açığa çıkarmıştı.⁵⁰ Selanik'te zuhur eden kolera hastalığının başka bölgeden sevk edilen askerler tarafından taşındığı ortaya çıkması üzerine hastalığın bertaraf edilmesi ve kontrol altına alınması için yeterli miktarda para gönderilmesi talebi Selanik Belediye Başkanı tarafından yetkililere bildirilmişti.⁵¹ Selanik'te kolera hastalığı ile mücadelede yoğun gayretler sarf edildiği görülmektedir. Bu mücadelelere yeterli seviyede ekipman, eğitilmiş insan kaynağı ve maddi yönden destek sağlanması hastalığın bertaraf edilmesi adına oldukça önemliydi ve Selanik'te kolera ile mücadelede bu yönde bazı eksiklikler yaşandığı görülmektedir. 1911'de Selanik'te kolera ile tıbbi olarak mücadele etmek için memur yetersizliği ve para azlığı yaşandığı Selanik Belediye Başkanı tarafında İstanbul'da bulunan Selanik Valisi'ne çekilen

⁴⁸ BOA. DH.İD, 87/46.

⁴⁹ BOA. DH.İD, 7/17.

⁵⁰ BOA. BEO, 3834/287500.

⁵¹ BOA. DH.İD, 50/22.

telgrafta anlaşılmaktadır. Çekilen bu telgraf neticesinde hızlı bir şekilde bu eksikliklerin zaman kaybettirilmeden karşılanması talimatı verilmişti.⁵²

Selanik sınırları içerisinde yaşanan kolera hastalığı sebebiyle ticari yaşama yönelik olarak da bazı tedbirler alındığı görülmektedir. 1911 yılında Selanik'te görülen kolera hastalığının başka yerlere yayılma tehlikesine karşı vilayetten Bulgaristan'a üzüm ihraç edilmesi yasaklanmıştı.⁵³ Selanik limanlarını kullanan gemi ve vapurlara yönelik kolera hastalığı sebebiyle gerekli sağlık tedbirleri alındığı gibi vilayetin en önemli ticaret araçlarından olan trenlerde de gerekli tedbirler alınmaktaydı. 1911'de Selanik'ten sağlık müfettişi ile dezenfekte memuru tren vagonları ve araçlarını kaynar suyla yıkayıp dezenfekte etmek amacıyla Manastır'a gönderilmişti.⁵⁴ Selanik, Makedonya bölgesinde Rum, Bulgar ve Sırp çetelerinin faaliyetleri sebebiyle muhacirlerin akın ettiği merkezlerden biriydi. Vilayette bulunan muhacirler olası bir salgın hastalığı başka yerlere yayma ihtimalini güçlendiriyordu. Nitekim, 31 Mart 1912'de Selanik'te bulunan 40.000 kadar muhacir arasında çeşitli bulaşıcı hastalıklar tespit edilmesiyle muhacirlerin başka yerlere sevki sağlanmış ve bu nakil için muhacir bütçesinden 5.000 Lira kaynak sağlanmıştı.⁵⁵ 8 Ekim 1912'de Balkan Savaşı başlaması sonrası 8 Kasım 1912'de Selanik'in Yunanlılara teslimi, şehrin Müslüman halkı için yeni bir göçün başlangıcı olmuştur. Selanik Müslümanları limanlara akın ederek yaşamak için bir umut olarak gördükleri Anadolu'ya gitmek için izdiham oluşturdular. Bununla birlikte Osmanlı ordularının yenilgilerini takiben düzenli ordu birlikleri ile Yunan ve Bulgar çeteleri tehlikesi sebebiyle Makedonya'nın çeşitli bölgelerinden kaçan Müslümanlar da Selanik'e akın ediyorlardı, çünkü Selanik, sığınmacılar için önemli bir toplanma alanıydı. Selanik limanlarında toplanan göçmenler buradan vapurlara bindirilerek İzmir, İstanbul ve Antalya'ya gönderiliyorlardı. 3 Aralık 1912'de Selanik'te muhacir sayısı 40.000 seviyelerine ulaşmıştı ve şehirde her geçen gün artan ve sorunları beraberinde getiren bir kalabalık hâkimdi. Muhacirlerin birçoğu barınacak bir yer bulamadıkları için sokaklarda yatıp kalkıyor ve açlıktan kırılıyordu. Muhacirlerin yüz yüze kaldıkları sefalet, kısa bir süre sonra salgın hastalıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Balkan Savaşlarının son bulunduğu güne kadar göçmenlerin Selanik'e yığılması ve buradan Anadolu sahil kentlerine nakilleri kesintisiz devam etti. Her ne kadar kesin

⁵² BOA. DH.İD, 50/4.

⁵³ BOA. HR.SFR.04, 682/76.

⁵⁴ BOA. DH.İD, 50/35.

⁵⁵ BOA. MV, 171/68.

istatistikler sunulmamış olsa da 1912 yılında Selanik'te en az 100.000 göçmen olduğu iddia edilmekteydi.⁵⁶ Selanik'teki durumu soruşturmak üzere Amerikalılar tarafından kurulan Carnegie Komisyonu, İkinci Balkan Savaşı esnasında Selanik'e vardığında, yalnızca ikinci savaş süresi boyunca bu şehre göç eden Müslümanların sayısının 135.000 civarında olduğunu ve göçmen grupların gelmeye devam ettiğini belirlemişti.⁵⁷ Bu durum salgın hastalıkların muhacirler vasıtasıyla hızlı bir şekilde yayılmasına olanak sağlayabileceğinden yetkililerin Selanik'ten Osmanlı'nın diğer kentlerine göç eden muhacirler arasında hastalık tespiti sonrası bazı tedbirler aldığı görülüyor. 1913 yılının Ağustos ayında Selanik'ten göç eden bir muhacire İzmir ve İstanbul'da ortaya çıkan kolera hastalığı bulaşmıştı. Vaziyet üzerine bu şehirlere yeni muhacirlerin gelmesinin engellenmesi kararı alınmakla birlikte şehirlerde bulunan muhacirlerin şehir dışına çıkarılarak çadırlarda veya küçük ve güvenli kasabalarda barındırılması sonrası sağlık ekipleri tarafından yardım edilmesi kararı alınmıştı.⁵⁸ Balkan Savaşları sonucu Rumeli topraklarında ortaya çıkan büyük kütle göçleri, Osmanlı Hükümeti'ni bu konuda bazı düzenlemeler yapmaya zorlamıştır. Göçmenlerle ilgili bütün işler Dâhiliye Nezareti'nin sorumluluğuna bırakılmıştı. Dâhiliye Nezareti, bu konudaki işleri planlı bir şekilde tatbik edebilmek için 13 Mayıs 1913'te "İskân-ı Muhacirîn Nizamnâmesi"ni yürürlüğe sokmuş ve bu kanun dahilinde bazı düzenlemeler yapmıştır. Buna göre muhacirlerin iskân sorunlarıyla ilgilenmesi için İstanbul'da "Muhacirîn Müdüriyeti", taşralarda ise "Muhacirîn Komisyonları" kurulmuştur.⁵⁹

2. Selanik'te Veba Salgını ve Bu Salgına Karşı Alınan Tedbirler

Veba, *yersinia pestis* veya *pasteurella Pestis* adlı bir mikroorganizmanın neden olduğu ateşli ve bulaşıcı bir hastalıktır. Eski zamanlarda veba anlamına gelen Arapça *taun* kelimesi hıyarcıklı veba türü için, veba tabiri ise içeriği tam olarak bilinmeyen tüm salgın hastalıkları ifade etmek üzere kullanılmaktaydı. Üç çeşit veba hastalığı sınıflandırılmış bulunmaktadır: Hıyarcıklı, akciğer ve septisemi. Bu üç çeşit veba türü içinde en hafifi hıyarcıklı olarak bilinen veba türüdür.⁶⁰ İlk kez 1894'te Alexandre Yersin tarafından bulunan ve *yersinina pestis* olarak isimlendirilen veba, fare ve diğer

⁵⁶ O. D. Macar, *a.g.e.*, s. 196-198.

⁵⁷ Justin McCarthy, *Dead and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, Darwin Press, New Jersey 1995, s. 160.

⁵⁸ BOA. DH.İD, 165/23.

⁵⁹ O. D. Macar, *a.g.e.*, s. 104.

⁶⁰ Nalan Turna, "İstanbul'un Veba İle İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *Studies of The Ottoman Domain*, 1/1, Samsun 2011, s. 3.

bazı kemirici hayvanlar üzerinde bulunan pirelerden insanlara geçen ateşli bir hastalıktır. Pireler üzerinde bulunduğu yeni canlıların kanını emerek veba mikrobunu bulaştırır ve özellikle vebadan hayatını kaybedenlerin yıkanması hastalığın bulaşması ve yayılmasında önemli bir etkidir. Bu hastalık nüfusun kalabalık olduğu coğrafyalarda daha çok görülür. Veba salgını daha çok yaz aylarında yayılma olanağı bulurken kış aylarında ise sınırlı bir şekilde yayılır.⁶¹ İlk büyük veba salgını 542 yılında ortaya çıkmış ve bu salgın Akdeniz yöresinden Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Anadolu'dan sonra Avrupa'ya ulaşmıştı.⁶² Tarih boyunca büyük küçük birçok veba salgını meydana gelirken tıp tarihi literatürüne kati derecede kaydedilmiş üç kıtalararası salgın (pandemi) yer almaktadır. VI. yüzyılda yaşanan Jüstinyen Salgını, XIV. yüzyıldaki Kara Ölüm ve 1860'larda ortaya çıkıp 1890'larda şiddetini artıran ve 1960'lara kadar etkisini sürdüren üçüncü veba salgını yeryüzünü kasıp kavuran en önemli salgınlardır. Bunlardan başka sınırlı etkide ya da çok şiddetli sayısız veba salgını kayıtlara geçmiştir. Avrupa'da Kara Ölüm'ün etkilerinin XVII. yüzyıla kadar devam ettiği öne sürülmektedir.⁶³ Jüstinyen vebası 541'de İskenderiye'de ortaya çıktı ve ardından 542'de tahıl taşıyan gemiler vasıtasıyla İstanbul'a ulaştı. Mısır'da başlayan salgın özellikle Akdeniz kıyı coğrafyalarında etkili oldu. Kuzey Afrika'dan Suriye ve Filistin bölgelerine yayıldıktan sonra İstanbul'da, İtalya'da ve Galya ile Germania'da yaygınlık kazanarak 767 yılına kadar etkilerini sürdürdü. Salgının genel itibariyle toplamda 100 milyon insanın hayatını kaybetmesine neden olduğu ileri sürülmektedir. İstanbul'da veba salgınından dolayı meydana gelen ölümlerin yaklaşık olarak 10.000 kişiyi kapsadığı tahmin edilmektedir.⁶⁴ 1315-1322 yıllarında yaşanan büyük kıtlığın etkileri henüz kaybolmaya yüz tutmuşken Avrupa halkı kendilerini veba salgını felaketinin ortasında bulmuştu. Aslında veba daha önceki dönemlerde de bu kıtada kendini göstermiş bir hastalıktı, ancak 1348'de tekrar baş gösteren salgın neredeyse Avrupa nüfusunun üçte birini yok etmesi açısından belki de tüm veba salgınları arasında en şiddetli olanıdır.⁶⁵ Papa IV. Clement'in tahminlerine göre 1348-1351 yılları arasında 23.840.000 insan veba salgını sebebiyle yaşamlarını

⁶¹ Adem Çalışkan, "XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Maraş ve Kazalarında Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", *Uluslararası Akdeniz Sempozyumu*, Tam Metini İçinde, 2019, s. 198.

⁶² Necmettin Akyay, "Türkiye'de Veba Salgınları ve Veba Hakkındaki Eski Yayınlar", *Mikrobiyoloji Bülteni*, C. 8, S. 2, 1974, s.2.

⁶³ Mesut Ayar-Yunus Kılıç, "Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17(2), 2017, s. 3.

⁶⁴ N. Turna, a.g.m., s. 5.

⁶⁵ Özlem Genç, "Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri", *Tarih Okulu*, S: X, İzmir 2011, s. 3.

yitirmişti. Fransa'nın yarısı, İngiltere'nin ise 1/3'ü yani 1.000.000 insan vebadan hayatını kaybetmişti.⁶⁶ Avrupa kentlerindeki son büyük veba salgınları 1651'de Barselona, 1665'te Londra, 1679'da Viyana, 1703'te Amsterdam, 1720-1722 yılları arasında Marsilya ve 1770-1771 yılları arasında ise Moskova'da yaşanmıştı. Bu dönemde yaşanan salgınlarla mücadele yöntemleri özellikle uygulanan kordon, karantina ve dezenfeksiyon tedbirleri şeklinde olmuştu. Tedbirlerde sağlanan süreklilik ve çok daha hijyenik koşulların oluşturulmasıyla veba Avrupa topraklarından çekilmişti.⁶⁷ Osmanlı Devleti de "Kara Ölüm" başta olmak üzere kuruluşundan yıkılışına değin farklı zamanlarda birçok veba salgınıyla yüzleşmek durumunda kalmıştı. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'da veba salgını olması hasebiyle şehirden ayrılıp sefere çıktığı veya yine vebadan uzak durmak için Balkanlarda ordusuyla bir kentten başka bir kentte geçtiği görülmektedir.⁶⁸ 1898 tarihli yabancı bir kaynakta 1751'de veba salgınının İstanbul'da 150.000 can aldığı ifade edilmektedir.⁶⁹ Veba salgını, 1665-1677 yılları arasında İngiltere'de çok sayıda can aldıktan sonra Avrupa'da uygulanan bir dizi hijyen reformları ve sağlık tedbirlerinden sonra yavaş yavaş etkisini yitirmeye başlamış, ancak 1840'lı yılların sonuna kadar İstanbul'da varlığını devam ettirmiştir.⁷⁰ Kara Ölüm'den sonra da veba ile yüzleşmeye devam eden Osmanlı, XVIII. yüzyılda özellikle Avrupalı devletler ve konsolosların baskı ve teşvikleriyle bazı önlemler almaya çalışmışsa da bu hem bilinçli bir tercih olmamış hem de önlemler belli bir düzeyde yetersiz kalmıştı. Daha etkili ve organize tedbirlerin alınmaya başladığı 1840'lardan sonra salgınların sayısı ve şiddeti kademe kademe azalmıştı.⁷¹

Selanik, Balkan Yarımadası'ndaki en önemli veba odaklarının başında gelmekteydi. Selanik ve çevresinde 1568 ve 1572 yıllarında veba salgını meydana geldiği bilinmektedir. 1579 yılına gelindiğinde Selanik'te veba salgınına yine rastlanmaktadır. 1660'ta Selanik ve Üsküp sancaklarında ve 1696'da ise Selanik sancağına bağlı Vodina kazasında veba salgını yaşandığı arşiv kaynaklarından anlaşılmaktadır.⁷² Selanik'te 1714'te hafif, 1728'de orta, 1719'da ağır ve 1713'te ise

⁶⁶ N. Turna, a.g.m., s.6.

⁶⁷ M. Ayar-Y. Kılıç, a.g.m., s.3.

⁶⁸ M. Ayar-Y. Kılıç, a.g.m., s.4.

⁶⁹ B. L. Dhingra, *Plague*, Lahore: Printed at the Mufid-I-Am Press, England 1898, s.2.

⁷⁰ W.G. King, *Plague Inspector*, Englend:Madras:Addison, 1899, s.1.

⁷¹ M. Ayar-Y. Kılıç, a.g.m., s.4.

⁷² Orhan Kılıç, "16-18. Yüzyıllarda Balkan Şehirlerinde Yaşanan Veba Salgınları ve Sosyo-Ekonomik Etkileri", *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri*, C:III, Ankara 2017, s. 1229.

çok ağır veba salgınları yaşanmıştı.⁷³ 1719'daki ağır veba salgınında iki ayda yaklaşık olarak 2.500 kişinin, 1713'teki çok ağır salgında ise vilayet ileri gelenlerinin verdiği rakamlara göre 8.000 kişinin yaşamını yitirdiği ileri sürülmektedir.⁷⁴ Selanik'te 1814 yılında 15 bin kişi vebadan yaşamını yitirdi. İstanbul'u ve aynı zamanda Balkanları kırıp geçiren 1837-1838 veba salgının sadece Selanik'teki bilançosu 6 bin ölü olmuştur.⁷⁵ Selanik'te XVIII. yüzyılda 51 yıllık bir zaman zarfında 32 yıl hafif, 8 yıl orta, 7 yıl ağır ve 4 yıl çok ağır veba salgınları hüküm sürmüştü. Selanik'te ortaya çıkan veba salgınlarının diğer bölgedekilere benzer bir şekilde Mart ayında başladığı, Haziran ve Temmuz aylarında üst seviyeye ulaştığı ve Kasım-Aralık aylarında ise etkisini yitirdiği söylenebilir.⁷⁶

Yıl	Nüfus	Kayıp	Ölümlerin Nüfusa Oranı %
1713	60.000	8.000	12-14
1724	60.000	3.000-4.000	5-6
1762	60.000	10.000-12.000	16-20
1781	80.000	14.000-16.000	17-20

Tablo 2: Selanik'te 18. yüzyıldaki Veba Kayıplarının Nüfusa Oranı⁷⁷

Selanik'te önceki yıllarda yayılan veba salgınının verdiği tahribattan dersler çıkaran yetkililer XIX. yüzyılın son çeyreğinde dış dünyada ortaya çıkan veba salgınlarına karşı vilayette sıkı tedbirler uyguladığı görülüyor. 1887'de Bulgaristan'da veba hastalığının zuhur ettiği ihbarı alınması üzerine Selanik'te hem Bulgaristan'a hem de Doğu Rumeli'ye hudut olan mahaller hemen kordon altına alınmıştı. Siroz mutasarrıfı hudut boyuna gönderilerek tehlike altındaki mahallerin muhafazası için yeterli sayıda süvari ve piyade muhafızları tayininde bulunmuş olmakla birlikte tahaffuzhane, sağlık memuru ve tıbbi malzeme gerekli olacağı talepleri yetkililerce makul görülmüştü. Doğu Rumeli ve Bulgaristan hududunda iki sınır kapısı açık bırakılarak buralarda birer karantina inşasıyla gelen yolcuların ve eşyaların beş gün

⁷³ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (çev. Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 107.

⁷⁴ O. Kılıç, a.g.m., s. 1230.

⁷⁵ M. Anastasiadou, a.g.e., s. 77.

⁷⁶ O. Kılıç, a.g.m., s. 1230.

⁷⁷ O. Kılıç, a.g.m., s. 1230

karantinada beklettirilmesi uygulamasına başvurulmuştu. Gerekli tahaffuzhanelerin inşasında hiçbir kusur görülmemiş ve oldukça hassas çalışılmıştı.⁷⁸

1890'lı yıllarda Hindistan'da ortaya çıkan veba hastalığı dünyanın birçok coğrafyasını tehdit etmeye başlamıştı. Bu tehlikeyi bertaraf etme adına dünya çapında bazı tedbirler alınması lüzumu ortaya çıkmıştı. Veba tehlikesine karşı alınacak önlemleri görüşmek üzere 1897'de Venedik Uluslararası Sağlık Konferansı düzenlenmişti. Venedik'te gerçekleşen sağlık konferansına Osmanlı'yı temsilen bir sağlık heyeti de katılmıştı ve bu konferansta vebanın zuhur ettiği Hindistan'dan Basra Körfezi, Akdeniz ve Süveyş Kanalı'na doğru mevkilerinde uygulanması gerekli sağlık tedbirleri açıklanmıştı. Buna göre Hindistan'dan Hac için Cidde ve Hicaz Hattı'na gideceklerin sağlık ve temizlik kontrolleri yapılmadıkça vapurlara alınmaması ve vapurlarda hacılar için bir buçuk metre aralığında erkek ve kadınlara mahsus olmak üzere tıbbi müdahale bölümleri ve doktor bulundurulması kararlaştırılmıştı. Alınan kararlar çerçevesinde sağlık hususlarına riayet etmeyen vapur kaptanlarının Osmanlı ticaret mahkemesince para cezasına çarptırılması kararları müzakere edilmişti. Acem Körfezi girişinde yer alan Hürmüz Boğazı'nda birinci derecede ve Basra'da ikinci derecede birer tahaffuzhane kurulması kararlaştırılmıştı. Bunun yanında Acem Körfezi'nden karayoluyla Kerbela'ya gidecekler için karantina olmayacağı, fakat tedbir amaçlı sağlık kontrolünden geçirilme uygulaması bağlamında Ncef ve Beyazıd'da mevcut olan tahaffuzhanelerin inşa ve eksikliklerin giderilmesi kararı verilmişti. Her devletin hastalık görülen yerlerden gelenleri kendi memleketlerine kabul etmemek hususunda katiyen serbest ve bağımsız olduğu vurgulanmıştı. Kamran, Ebu Ali, Ebu Sa'ad ve Sata tahaffuzhanelerinin hızlı bir şekilde yenilenmesiyle bu bölgede on gün karantina icrası ve bu karantina müddetinde gemilerde hastalığın tespiti halinde bir on gün daha karantina uygulanması kararı uygun görülmüştü. Bu tahaffuzhanelerinin hızlıca inşası ve yenilenmesi önem arz ettiğinden Padişah tarafından 100.000 lira yardım yapılması heyet tarafından alınan konferans kararlarındandı. Sağlık tedbirlerinin aynı surette Avrupa'da da icra kılınacağı gibi Don nehrinin girişindeki tahaffuzhanenin ıslah edilmesi ve karadan karantinanın icra kılınmayacağı fakat arzu eden devletlerin yolcuları nezaret altında bulundurabileceği karar kılınmıştı. Konferansın devamı sırasında Sırbistan Hükümeti heyetinin Selanik şehri ve limanının sağlık açısından ıslah

⁷⁸ BOA. Y.PRK.UM, 9/56.

edilmesi ve limana hızlı bir şekilde tedbir amaçlı bir tahaffuzhane yapılması talebi olmuş ve konferans heyetince teklif için karar verileceği esnasında Osmanlı sağlık heyeti tarafından bu durum protesto edilmişti. Heyet, Osmanlı Hükümeti'nin her noktada icra ettiği sağlık tedbirlerinin yeterli ve başka devlet temsilcilerinin kendileri adına talepte bulunmasının gereksiz olduğunu ifade etmişti. Bu protesto üzerine Sırp temsilcilerin talepleri kabul edilmemişti. Konferansta Müslümanların veba tehlikesi sebebiyle sadece o yıl Hac vazifelerini yerine getirmemeleri gerektiği yönünde teklif sunulmuştu. Fakat Müslümanların Hac vazifesi için kullandıkları Hicaz güzergâhlarında karantinalar dâhil gerekli sağlık tedbirlerin alındığı ve Müslümanların Hac ibadetinden mahrum kalmalarına Padişah'ın rıza göstermeyeceği Osmanlı heyeti tarafından dile getirilmesi üzerine uzun süren tartışmalardan sonra önerilen teklif geri çekilmişti.⁷⁹

2.1 Veba Salgınının Bir Tehdit unsuru Olarak Kullanılması

Bulgar komitacıları 1903'ün bahar aylarında İstanbul, Selanik, Atina ve Berlin'de veba virüsünü bulaştırma düşüncesinde olmuşlardı. Bu veba virüs basilleri İvanov adlı bir Bulgar doktor tarafından Sofya'daki bir laboratuvarında hazırlanmıştı. Böylesi bir eylem sadece Osmanlı Devleti için büyük bir tehdit teşkil etmeyecek, aynı zamanda bütün insanlığı tehlikeye atacaktı.⁸⁰ Bulgar komitacılarının böyle bir yola meyletmış olmaları terör faaliyetleri icra vasıtalarının artık çeşitlendirilmeye çalışıldığı anlamına gelmekteydi. Komita liderlerinden Serakof ile Kovaçof, Nikoyof, İstopçof, Stevyanof, Nakarof, Miçof, Revenço İvanof, İvan Stovyan ve Sarakinof adlı kişiler son zamanlarda Osmanlı topraklarında bir araya gelip 150.000 frank tedarik ederek yüklü miktarda dinamit ve mühimmat elde etmişlerdi. Edirne sınırları içerisinde bulunan Bulgar eşkıyalarının da dâhil olmasıyla komitacılar İstanbul, Edirne, Selanik, Üsküp, Manastır, Kavala, Dedeğaç, Kuracık, Dimetoka, Vodina, Yenice ve başka yerlerde hükümet konakları, kışlalar, askeri depoları, istasyonları, tren hattı köprülerini ve telgraf hatlarını imha etmeğe karar vermişlerdi. Çetecilerin ilk kısmı Selanikte, 6. 7. ve 8. kısmı Manastır'da ve geri kalanı Üsküp'te kalıp vebanın sirayet ve yayılmasına çalışacakları istihbaratı alınmıştı. Osmanlı güvenlik kuvvetleri tarafından uygulanan sıkı güvenlik önlemleri neticesinde darmadağın olmuş olan Bulgar çetecileri bir çıkış yakalama adına bu tür bir fesatlık peşinde olmuştu.⁸¹ İngiliz gazeteleri muhabirlerine Rumeli durumu hakkında bir takım doğru olmayan malumatlar vermiş olan komitacılarından biri sonradan

⁷⁹ BOA. Y.PRK.ASK, 119/61.

⁸⁰ BOA. HR.SFR 04, 222/7.

⁸¹ BOA. Y.PRK.MK, 14/28.

Avusturya gazetelerinden birinin muhabiri ile görüşmüştü. Komitacı, bu görüşme esnasında söylediklerinin Avusturya basınında yayınlanması ricasında bulunduktan sonra şu sözleri sarf etmişti: “Avrupa hükümetleri Rumeli Bulgarlarının akıbetleriyle ilgilenmek istemedikleri için biz artık kötü ve ümitsiz bir durumda bulunuyoruz. Sizi temin ederim ki biz Rumeli Bulgarları cümleten canımızı feda etmeye ve fakat canımızı da pahalıya mal etmeye amadeyiz. Şu kadar ki, son kurşunumuzu sarf etmek mecburiyetinde bırakılacak olursak bütün Avrupa bunu hissedecektir. Bu son kurşunumuz olan veba hastalığını bütün Avrupa’da ve bütün Osmanlı topraklarında yayma azim ve kuvvetimiz bulunmaktadır. Siz bu ihtimale inanmazsınız fakat biz Avrupa’daki talebelerimiz vasıtasıyla Berlin ve İsviçre bakteriyoloji hanelerinden fazlasıyla veba bakterisi tedarik edip adamlarımıza dağıttık. Anadolu’ya gönderilmiş Bulgarların birçoğunda bu müthiş silah mevcuttur. Davamız uğruna canını feda etmeye hazır olanlar İstanbul, Berlin, Paris ve Rumeli’de belirlenen yerlere gireceklerdir ve bu teşebbüsümüz müthiştir. İşte o zaman bizim ne adamlar olduğumuzu herkes anlamaya başlayacaklardır. Selanik’te Beyaz Kale’den kendini aşağı atan tutuklu Beriş adlı kişide veba bakterisi bulundu ve iş meydana çıktı diye öldü. Avrupa hükümetleri her yeri istila eden bu muharebeye karşı duramaz ve bir söz bu muharebenin başlamasına kâfidir.”⁸² Komitacıların bu teşebbüsü bütün insanlığı tehlikeye atacağından Osmanlı idarecilerince gerekli bazı tedbirler alınmıştı. Alınan tedbirler çerçevesinde Sofya’daki Avrupa devletleri konsoloslarına bu konuda bilgi verilerek kamuoyunun komitacılar aleyhine faaliyetler yürütmesine çalışılmıştı. Bununla birlikte Atina ve Berlin sefaretleri tarafından Yunanistan ve Almanya hükümetlerine konu hakkında tebligatta bulunulması emri verilmişti. Aynı zamanda veba basilleri ile bu tarzda maddelerin gümrüklerden içeri sokulması ihtimaline karşı bir tedbir mahiyetinde olmak üzere sınır gümrüklerinde birer doktor bulundurulması ve bu doktorların muayeneler yapması talimatı verilmişti.⁸³

3. Selanik’te Çiçek Hastalığı

Çiçek hastalığı, insan vücudunda küçük kabarcıklarla kendisini gösteren ve kabarcıkların kurumasıyla yüz derisinde izler bırakan bulaşıcı bir hastalıktır. Bu hastalık, insandan insana temasla bulaştığı gibi hasta olan bir kişinin kullanmış olduğu

⁸² BOA. Y.PRK.MK, 14/28.

⁸³ BOA. İ.HUS, 109/119.

eşyalardan ve sivrisineklerden de bulaşmaktadır. Yüksek ateş ve titreme ile kendisini gösteren hastalık, ilerleyen evrelerinde genellikle körlüğe ve ölüme neden olur.⁸⁴

Çiçek hastalığı, tarihte birçok coğrafyada etkili olduğundan farklı dillerde farklı isimlerle adlandırılmıştır. Osmanlı arşivinde yer alan belgelerde ise salgını tanımlamak için genel olarak “çiçek hastalığı”⁸⁵ veya “çiçek illeti”⁸⁶ tanımı kullanılmışsa da “illet-i çiçek”, “maraz-ı çiçek”, “çiçek istilası” olarak da ifade edilmiştir.⁸⁷ Çiçek hastalığının da içinde bulunduğu salgın hastalıkları genel olarak tanımlamak için ise “emraz-ı sâriye” ifadesi kullanılmıştır.⁸⁸

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren çiçek hastalığı bütün Avrupa’yı olduğu gibi Osmanlı Devleti’ni de etkisi altına almış ve Osmanlı’nın son yıllarına kadar varlığını sürdürmüştür. Eski medeniyetlerden itibaren çiçek hastalığını tedavi etmek için farklı tedaviler uygulanmaktaysa da Batı dünyası bu hastalığın tedavi yöntemini ilk defa Osmanlı İmparatorluğu vasıtasıyla öğrenebilmişlerdir. XVIII. yüzyılda Osmanlı’da ilk çiçek aşılarının yapıldığı bilinmektedir.⁸⁹

Osmanlı’da salgın hastalıklar içerisinde en yoğun olarak görülen hastalıklardan biri çiçek hastalığı olmuştur. Hikmet Özdemir: “*Osmanlı döneminde hastalık yoğun olarak köylerde görülmüştü. Halkın yarısından fazlasının yüzlerinde çiçek bozukluğu çukurları vardı. Hastalıktan ölenler çok fazla olmamasına rağmen çiçek hastalığı özellikle çocuklarda görme bozukluğuna sebep olmakta ve enfeksiyonlarda ikinci sıradaydı*” ifadeleriyle çiçek hastalığının Osmanlı’daki yoğunluğunu göz önüne sermiştir.⁹⁰

Osmanlı arşivi belgelerinde çiçek hastalığının sürekli salgın halini aldığı ve özellikle Selanik gibi ticaret açısından önemli bir limana ve yoğun nüfusa sahip vilayetleri tehdit ettiği görülmektedir. Selanik, özel konumu itibarıyla çiçek hastalığı başta olmak üzere birçok salgın hastalığın tehdit ettiği bir yer idi. Selanik’te çıkabilecek bir salgın limana demir atmış gemiler için sürekli bir risk oluşturmaktaydı. 6 Eylül

⁸⁴ Selma Turhan Sarıköse, “XIX. Yüzyılda Çukurova’da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar”, Doktora Tezi, Konya 2013, s. 49-50.

⁸⁵ BOA. Y.PRK.ASK, 69/95.

⁸⁶ BOA.DH.MKT, 2590/55.

⁸⁷ Fatma Yıldız, “19. Yüzyılda Anadolu’da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri”, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2004, s. 24.

⁸⁸ BOA. DH.MUİ, 19/65.

⁸⁹ Haldun Eroğlu-Güven Dinç-Fatma Şimşek, “Osmanlı İmparatorluğunda Telkîh-i Cüderi (Çiçek Aşısı)”, *Milli Folklor*, S. 101, 2014, s.196.

⁹⁰ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005, s. 398.

1888’de 132 mürettebatlık Stafend adlı bir İtalyan gemisi ile 110 mürettebatlık İtalyan büyük torpido istimbotu Selanik limanına demir atmıştı. Bu sırada Selanik’te çiçek hastalığı ortaya çıkmış ve kısa sürede salgın halini alması üzerine Selanik karantina doktoru hemen limandaki görevlilere haber vererek limanda bulunan bu gemilerin limandan uzaklaştırılmasını istemişti. 10 gün limanda demirli kalması düşünülen bu gemiler daha önce gelen mürettebatla beraber uzaklaştırılmışlardı.⁹¹ Selanik limanına demir atmış veya limana gelmekte olan gemiler de dış dünyada yaygın bulunan bulaşıcı bir hastalığı taşıma ihtimaline binaen Selanik için bir tehdit unsuru oluşturuyordu. Bu durum Osmanlı yerel yöneticilerini meşgul eden bir konu olmuş ve Selanik limanına yanaşan gemilerin sürekli gözetim altında tutulması zorunluluğunu doğurmuştu. 2 Aralık 1889’da Selanik limanına yanaşan İngiliz filosu amirali Hesken komutasında bulunan gemilerin birinde çiçek hastalığının görüldüğü haberi üzerine yerel yöneticiler hemen harekete geçerek gemiyi karantinaya almış ve çiçek hastalığına yakalanan askerler hastaneye kaldırılmıştı. Askerler, uygulanan tedaviler neticesinde iyileştikten sonra İngiliz konsoloslukuna teslim edilmişti.⁹² Yine 10 Eylül 1891’de Taşöz’den Selanik’e gelmekte olan bir İngiliz gemisinde limana varmadan 10 gün önce çiçek hastalığının baş gösterdiği ve bazı mürettebattan çiçek hastalığına yakalananların olduğu haberinin verilmesi üzerine gemi karantinaya alınmış ve ilk önce 6 sonra da 2 mürettebat hastaneye nakledilirken 1 kişinin ise tedavisi gemide yapılmıştı. Gemide bulunan 450 kişiye de çiçek aşısı yapılmıştı.⁹³

Osmanlı Devleti yetkilileri, Selanik limanına gelen ve hastalıktan muzdarip olan bu gemilerin yardım talepleri karşısında kayıtsız kalmayarak gerekli görülen bütün tedbirleri alıp gayet samimi ve yardımsever davranışlar göstermişti. Yetkililerin sergilemiş oldukları bu samimi çabalar, gemileri Osmanlı tarafından yardım görülen ülkelerin dikkatinden kaçmamış ve Osmanlı Devleti’ne göstermiş oldukları insani davranıştan dolayı teşekkürlerini iletmişlerdi. 09 Ekim 1891’de Selanik’e gelen Konikovod adlı İngiliz gemisi mürettebatı arasında çiçek hastalığı tespit edilmiş, gemi kaptanının haber vermesi üzerine Osmanlı yetkililerince müdahalede bulunulmuş ve gerekli bütün sağlık tedbirleri alınmıştı. Daha sonra İngiliz Hükümeti adına Konter Amiral Lord Voltair Ger, gösterilen bu ilgi ve nazik davranışlarından dolayı Osmanlı

⁹¹ BOA. Y.PRK.ASK, 49/84.

⁹² BOA. Y.PRK.ASK, 59/10.

⁹³ BOA. Y.PRK.SH, 3/47.

Hükümeti ve Selanik sıhhiye memurlarına teşekkürlerini iletmişti.⁹⁴ Bazen sadece teşekkürle yetinilmeyip hediyelerin de gönderildiği görülmüştü. 1892 yılının Ağustos ayında Selanik'e gelen Kollengover İngiliz savaş gemisinde çiçek hastalığına rastlanılması üzerine Selanik Askeri Hastanesi sağlık personelleri, gemiyi sağlık kontrolünden geçirerek hastalık tespit edilen gemi mürettebatını tedavi altına almıştı. Bundan dolayı İngiltere Hükümeti adına Margi Doselbo, Osmanlı Hükümeti ve hastanedeki sağlık personellerine teşekkürlerini iletmekle birlikte ilgili yetkili ve personellere gönderilecek hediyelerin kabulü ricasında bulunmuştu.⁹⁵

Hediye Gönderilen Kişiler	Hediye Çeşidi
Hastaneler Genel Müfettişi Miralay İskender Bey	İngiltere Ordusunda Kullanılan Ameliyat Takımı (Ustunç Takım) ⁹⁶
Doktor Vavyanor	Tımar Aletleri ve Ustunç Takımı
Miralay Jak Bey	Tımar Aletleri ve Ustunç Takımı
Hastane Baştabibi, Kaymakam Muhsin Bey	Gümüş Pens
Binbaşı Ali Efendi, Halim ve Hasan Efendiler	Elde ve Cepte Taşınabilir Ustunç Takımı
On Kişilik Hastane Tımarcı Ekibi	İkişer Adet İngiliz Lirası

Tablo 3: İngiltere Hükümeti'nin Teşekkür ve Hediyelerini İlettiği Yetkili ve Sağlık Personellerinin Listesi⁹⁷

Hastalık her ne kadar kontrol altına alınmış olsa da tekrardan şiddetini artırabiliyordu. 1896'nın Temmuz ayında hazırlanan raporların birinde Selanik'te çiçek

⁹⁴ BOA. HR.TO, 264/92.

⁹⁵ BOA. HR.TO, 265/27.

⁹⁶ Kutu içinde taşınabilen cerrah âletleri takımı.

⁹⁷ BOA. HR.TO, 265/27.

hastalığının zuhur ettiği, 3 kişinin bu hastalığa yakalandığı, bunlardan 1'nin iyileştiği ve 2'sinin hala tedavi altında olduğu bildirilmişti. Aynı raporda, birkaç ay sonra hastalığın tekrardan ortaya çıktığı ve Mart ayında 13, Nisan'da 6, Mayıs'ta 11 kişinin çiçek hastalığına yakalandığı ve bu hastalardan 15'inin öldüğü açıklanmıştı.⁹⁸

Sağlık imkânlarının çok kısıtlı olduğu ve salgın hastalık aşularının gelişmediği bir dönemde ihmalkârlığın nelere yol açacağına farkında olan merkezi yöneticiler, yerel yöneticileri sürekli salgın hastalıklara karşı uyardıkları görülüyor. 28 Temmuz 1896'da Selanik'e gönderilen bir telgrafta çiçek hastalığının yanında kuşpalazı, kızıl ve kızamık hastalıklarının da salgın oluşturabileceği tehlikesine karşın belediye ve mahalli sağlık yetkililerin tedbir almaları ve hastalıkların önlenmesi hususunda gerekli gayretin gösterilmesi talimatı verilmişti.⁹⁹ Yine 4 Ekim 1909'da Dâhiliye Nezareti'nden Selanik'e gönderilen bir telgrafta Selanik'te çiçek hastalığının hükmettiği ve yavaş yavaş etkisini yitirerek çok geçmeden kaybolacağı bildirilmişti. Bununla birlikte bu gibi salgın hastalıkların çıkışından bitişine kadar gerekli bütün tedbirlerin alınması ve hastalığın seyri ile ilgili bilgilendirmenin yapılması istenmişti.¹⁰⁰

3.1. Selanik'te Çiçek Hastalığına Karşı Mücadele Yöntemleri

Selanik'te çiçek hastalığına karşı mücadelelerin birçok açıdan gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Bir bölgede salgın hastalıklar ile mücadelenin ilk boyutu hastalığın ortaya çıkmasını engelleyici tedbirlerin alınmasıdır. Bu bağlamda Selanik'te çiçek hastalığı teşkil etmeden önce koruyucu önlemlerin alındığı görülmektedir. 1902'de çiçek hastalığının ortaya çıkma ihtimaline karşın her vilayete 2'şer ve kazaya 1'er aşı memuru tayin edilmesi kararı alınmıştı. Dönemsel olarak hastalık riski artan yerlere ihtiyaç duyulması halinde ek aşı memuru da gönderilmişti. Örneğin, 1902'de Selanik'e bağlı Drama ve Siroz kazalarında çiçek hastalığının çıkma ihtimaline karşın ek aşı memurunun bölgeye tayin edilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁰¹ Bir bölgede ortaya çıkan salgın hastalıklara karşı alınacak tedbirlerin kapsamını tespit etmek için hastalığa yakalanan kişilerin sayısı, bunlardan kaç tanesinin tedavi altında olduğu, kaç tanesinin öldüğü ve hastalığın yayılım seyri gibi detayların bütünüyle raporlaştırılarak Merkezi Hükümet'e bildirilmesi mücadelenin daha etkin sürdürülmesini sağlar. Bu yönüyle bakıldığında Selanik'te meydana gelen çiçek hastalığı sürecinde yaşananların bütün yönleriyle

⁹⁸ BOA. BEO, 817/61204.

⁹⁹ BOA. BEO, 817/61204.

¹⁰⁰ BOA. DH.MUİ, 19/65.

¹⁰¹ BOA. DH.MKT, 2590/55.

raporlaştırılarak ilgili bakanlıklara gönderildiği görülmektedir. 14 Mayıs 1902'de Kavala karantina doktorunun Sıhhiye Nezareti'ne gönderdiği raporda Pravişte ve Sarışaban kazalarında çiçek hastalığının ortaya çıktığı, 82 kişinin bu hastalığa yakalandığı, bunlardan 11'nin öldüğü, 58'nin iyileştiği ve 13'ünün ise tedavi altına alındığı bildirilmişti. Ayrıca 1.628 çocuk ve yetişkine çiçek aşısı yapıldığı, hastalığın kontrol altına alındığı ve 7 gün boyunca sadece 3 kişinin çiçek hastalığına yakalandığının tespit edildiği bildirilmişti.¹⁰² Salgın hastalıklar ile etkin mücadelenin bir yönü de yasal düzenlemelerin oluşturulması ve bu yasalarla belirlenen kural ve öneriler çerçevesinde hareket edilmesidir. Bu sebeple Osmanlı'da çiçek hastalığını önlemek ve ortadan kaldırmak üzere aşı nizamnameleri çıkarılmıştı.¹⁰³ 1885'te çıkarılan ilk Aşı Nizamnamesi ile aşı yaptırmak zorunlu hale getirilmişti. Nizamnameye göre bütün kız ve erkek öğrencilere aşı yapılması gerektiği belirtilmiş olup öğrencilerin aşılanmış ve aşısı tutmuş olduğuna dair şahadetnamelerinin bulunması, şahadetnamesi bulunmayanların okullara alınmaması gerektiği kararı bildirilmişti. Aksi davranışlar hakkında Ceza Kanunu'nun 254. maddesi gereğince yaptırım uygulanması belirtilmişti.¹⁰⁴ Halkın nizamname talimatlarına gereği gibi uymamaları üzerine 1894'te yeni bir nizamname çıkarılmıştı. Bu nizamnamede, doğan çocukların altı ay içerisinde aşılattılması gerektiği kuralı getirilmişti.¹⁰⁵ 1905'te çıkarılan nizamnamede ise aşılardan 5 yılda bir tekrar edilmesi ve bu kuralara uymayanların cezalandırılması ibaresi dikkat çekmektedir.¹⁰⁶

Selanik'te çiçek hastalığı ile mücadele çerçevesinde aşı nizamnamesinin öngördüğü şekilde aşılardan yapıldığı görülmektedir. Selanik'te çiçek hastalığına karşı kararlı bir biçimde aşı faaliyetlerinin yürütülebilmesi için yeterli miktarda çiçek aşısının temin edilmesi elzemdi ve bu amaçla telkikhane¹⁰⁷ kurulması gerekliydi. 17 Kasım 1908'de Makedonya'da telkikhane şubesi açılmak istenmiş ancak Manastır'da mı yoksa Selanik'te mi açılması hususunda Rumeli Vilayetleri Müfettişliği'nin görüşü istenmişti.

¹⁰² BOA. DH.MKT, 503/34.

¹⁰³ Süheyl Ünver, Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1948, s.9.

¹⁰⁴ Düstur, 1937, s. 273-274.

¹⁰⁵ Düstur, 1939, s. 1488.

¹⁰⁶ Düstur, 1941, s. 172.

¹⁰⁷ Telkikhâne, çiçek aşısı üretim merkezi idi. Çiçek hastalığı ile mücadele kapsamında telkikhâneler açıldıktan sonra Osmanlı'nın aşı ihtiyacını karşılamada büyük rol üstlendiler. 1892-1913 yılları arasında 7.260.784 kişiye çiçek aşısı hazırlanmıştır. 1914-1919 yılları arasında ise 27.688.499 kişi için aşısı hazırlanmış olup Anadolu ile haberleşme kesildikten sonra Hilâl-i Ahmer aracılığıyla 1920'de 566.000, 1921'de 1.770.000 ve 1922'de ise 1.283.000 kişilik aşı gönderilmiştir. 31 Haziran 1934'te Telkikhâneler kapatılarak yerine Refik Saydam Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü açılmıştır. Bkz: H. Eroğlu ve diğ., a.g.m., s. 207.

Bunun üzerine Müfettişlik, Selanik'te Kuduz Tedavihanesi, Bakterioloji Merkezi ve Fenniye-i Sıhhiye ve Orduy-ı Hümayun-ı Sıhhiye Müfettişliği'nin bulunmasından dolayı¹⁰⁸ telkikhane şubesinin Selanik'te açılmasının daha uygun olacağı görüşünü bildirmişti.¹⁰⁹

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Selanik'te genel itibariyle 70 civarında doktor (yani bin kişiye bir doktordan az) ve 50 kadar eczacı (yani bin kişi için 0,6) mevcuttu.¹¹⁰ 1902 tarihli Selanik Vilayet Salnamesi'ne göre vilayette 48 doktor, 42 eczacı ve 7 dışçı bulunmaktaydı.¹¹¹ Selanik'te görev yapan doktor ve eczacıların önemli bir kısmı Rum ve Yahudilerden oluşuyordu. Şehirde çok sayıda diplomasız hekim ve eczacı da mevcuttu.¹¹² Vilayetteki diplomalı doktor ve eczacı sayısı sağlık sistemindeki yetersizliği gözler önüne sermektedir. XIX. yüzyılda Osmanlı sağlık sistemindeki yetersizlikler çiçek hastalığı gibi salgınlarla mücadelede kendisini göstermekteydi. Çiçek hastalığıyla mücadelede önemli problemlerden biri yeterli sayıda aşı memuru ve tıbbi malzemenin bulunamamasıydı.¹¹³ 16 Ekim 1909'da Selanik'te baş gösteren çiçek hastalığına karşı doktor ve aşı memuru yetersizliği üzerine İstanbul'dan acilen doktor¹¹⁴ ve memur talebinde bulunulmuştu.¹¹⁵ Tayin edilen bu aşı memurlarının maaşlarının mahalli bütçeden karşılandığı anlaşılmaktadır.¹¹⁶ 28 Eylül 1909'da Selanik'te devam eden çiçek hastalığının önlenmesi için Selanik Sıhhiye Müfettişliği'nce doktor ve aşı memurunun yeterli olduğu ancak 3 seyyar aşı memurunun daha acilen gönderilmesi istenmişti.¹¹⁷ Çiçek hastalığına karşı yapılan mücadelede karşılaşılan büyük sorunlardan biri de yeterli miktarda aşının temin edilememesiydi. Ancak Osmanlı Devleti bu ihtiyacı Avrupa ülkelerinden aşı tüpü ithal ederek gidermeye çalışmıştı. 1909'da Selanik'te ortaya çıkan çiçek hastalığına karşı kullanılan aşılar yetersiz kalınca telkikhaneye başvurulmuş ancak yeterli sayıda aşının temin edilememesinden dolayı Belediye bütçesinden karşılanması koşuluyla acilen Avrupa'dan aşı temini yoluna gidilmişti.¹¹⁸

¹⁰⁸ BOA. DH.MKT, 2661/5.

¹⁰⁹ BOA. DH.MKT, 2690/14.

¹¹⁰ M. Anastasiadou, *a.g.e.*, s. 313.

¹¹¹ Selanik Vilayet Salnamesi, 1320/1902, s. 415-417.

¹¹² M. Anastasiadou, *a.g.e.*, s. 313.

¹¹³ BOA. DH.MUİ, 23/13.

¹¹⁴ BOA. DH.MUİ, 10/20.

¹¹⁵ BOA. DH.MKT, 2590/55.

¹¹⁶ BOA. İ.DH, 679/47299.

¹¹⁷ BOA. DH.MUİ, 10/20.

¹¹⁸ BOA. DH.MUİ, 23/13.

Osmanlı Devleti, salgın hastalıklara karşı giriştiği mücadelelerde son derece titiz davranmış ve çıkan salgın hastalıklara karşı kararlı bir mücadele örneği sergilemişse de bazen görevlilerin sorumluluklarını yerine getirmemesinden dolayı aksaklıklar yaşanabiliyordu. Selanik'te çiçek hastalığının ortaya çıktığı bir sırada telkihhaneden alınan aşuların etkili olmadığı şikâyetleri yapılmıştı. Yapılan incelemede aşı memurlarının ihtiyaçtan fazla aşı aldığı ve bunları zamanında kullanmadıkları için son kullanma tarihlerinin geçtiği tespit edilmişti. Bunun üzerine görevini ihmal eden kişiler için bozulan her aşı tüpü başına 5 kuruş para cezası kesilmesi¹¹⁹ ve aşılatma görevini yerine getirmeyen sağlık personeli ile kendisini aşılatmayanların ise 3 Mart 1904'te yayımlanan aşı nizamnamesinin 20. maddesine dayanarak para cezasına çarptırılmaları kararı alınmıştı.¹²⁰

4. Selanik'te Diğer Salgın Hastalıklar ve Mücadele Yöntemleri

Selanik'te Veba, kolera ve çiçek hastalıkları dışında diğer bazı salgın ve bulaşıcı hastalıklar da farklı yer ve zamanlarda ortaya çıkmışlardı. Bir şehirde bulunan hapishaneler, dar bir mekânda çok sayıda kişinin iç içe yaşamaları sebebiyle salgın bir hastalığın kolaylıkla yayılabileceği alanların başında gelmektedir. Bu durum, salgın zamanlarında hapishanelerin öncelikli tedbir alınacak yerlerden biri olması gerekliliğini ortaya koymaktadır. 1879 yılının yaz aylarında Selanik hapishanesinde tifo salgını ortaya çıkmış ve bu hastalık sebebiyle 9 mahkûm vefat etmişti. Hapishanede bulunan mahkûmların sayısı izdihama sebep olabilecek derecede fazlaydı ve bu durum salgının hızla yayılma ihtimalini artırıyordu. Hastalık kapan tutukluların tedavi edilmek üzere hastanelere ve geriye kalan tutukluların ise güvenli yerlere nakilleri yapılmış olmakla birlikte hastalığın yayılmasını önlemek için hapishanelerin sürekli teftiş edilmesi ve temizlik işlerinin eksiksiz yerine getirilmesinin yetkililer tarafından tebliğ edildiği görülüyor.¹²¹ 1888'de Selanik hapishanesinde sıtma hastalığı ortaya çıkmıştı. Bu salgından dolayı hastalananlar ilçelerdeki dairelere nakledilmişlerse de oraları ancak 50-60 kişiyi barındırabilecek durumdaydı. Hâlbuki hasta sayısının artması ve sıhhatlerine kavuşanların bir müddet hastane¹²² dışında bulundurulması lüzumu müsait bir ortam

¹¹⁹ BOA. DH.MKT, 97/16.

¹²⁰ BOA. DH.MKT, 97/16.

¹²¹ BOA. ŞD, 2424/12.

¹²² Selanik, uzun süre hastane sıkıntısı çekmiştir, fakat XIX. yüzyılın sonlarına doğru sağlık hizmetlerindeki iyileşmeye paralel olarak hastane sayısındaki artış dikkat çekmektedir. 1902-1903 yıllarında inşa edilmiş olan Hamidiye (önceleri Gureba Hastanesi olarak adlandırılan bu hastane daha sonra Belediye Hastanesi adını almıştır), dönemin temel hastane birimidir. Hastanede bir cerrahi bölüm, küçük bir mikrobiyoloji laboratuvarı ve 200 yatak vardı. Ayrıca Rumlar ve Yahudiler başta olmak üzere

tedarikine olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştı. Bu amaçla Karaburun'daki Tahaffuzhane dairelerinden bir bölümünün hastane olarak kullanılması ya da bu kabul edilmez ise 25.000 kuruş masrafla birkaç baraka inşası gerektiği Selanik yetkilileri tarafından Sıhhiye Nezareti'ne bildirilmişti.¹²³ Hastalığın başka yerlere sirayet etmesinin önüne geçmek için tutukluların başka mahallere nakledilerek hapisanenin tahliyesine karar verilmişti. Şehir içi ve dışında tutukluların yerleştirilmesi için uygun bir mahalle bulunamayıp Beyazkale hapisanesi avlusunda yeterli sayıda barakalar inşasına lüzum görülmüştü. Bunların inşaatı için gerekli olan 30.000 kuruşun karşılanması talep edilmişti.¹²⁴ Selanik halkı uzun zaman boyunca sıtma hastalığı ile uğraşmak zorunda kalmışlardır. Şehirde sıtma genel itibarıyla Vardar Kapısı'nın batısındaki Bara bataklıklarından yayılırdı ve sıtmanın en yoğun yaşandığı dönemler sonbahar başı ve yaz sonlarıydı.¹²⁵ 1897 Kasım ayında bu bataklıkların yakınında inşa edilmiş olan yeni Hirsch mahallesinde ortaya çıkan sıtma hastalığı sebebiyle korkunç bir ölüm oranı meydana gelmişti. Hastalığın daha da yayılmasının önüne geçmek adına bölgenin acil olarak temizlenmesi önem taşımaktaydı. Doktorların ortak fikrine göre hastalığın bertaraf edilmesi için tüm mahallenin dezenfekte edilmesi, kuyuların kapatılması, okaliptus ağaçlarının dikilmesi ve tüm konutların iç ve dış yüzeylerinin badanalanması gerekiyordu.¹²⁶

Selanik'te çoğu hastalıklar temizlik kurallarına uyulmamasından kaynaklanıyordu ve şehirde bu büyük bir sorundu. Şehir sokak ve caddeleri yeterince temiz kullanılmamakla birlikte halkın atık su konusunda hassas davranmadığı görülüyor. 1889'da sivil ve askeri doktorlardan oluşan bir komitenin Selanik halkının uyulması gereken hijyen kurallarının yer aldığı bir rapor yayınlaması dikkat çekicidir.¹²⁷ 1906'nın Mayıs ayında Nevrekop kazasının Beslan karyesinde bir salgın baş göstermişti. Bu hastalığa yakalananların bir kısmı iyileştiği gibi son iki ay zarfında 4 kişi vefat etmiş ve 6 kişi de tedavi görmekteydi. Hastalığa yakalananlar hastanelere sevk edilmiş ve yapılan muayene sonucunda hastalıklarının tifo olduğu tespit edilmekle birlikte bunlardan bazılarının hastalığın ilk, bazılarının ise ikinci ve üçüncü evresinde buldukları anlaşılmıştı. Hastalığın görüldüğü köy bir tepe üzerinde kurulmuş olup

cemaatlerin inisiyatifine bağlı hastaneler de mevcut olup 1907'de hizmete açılan Hirsch ile 1860'larda kurulan Theageneion hastaneleri buna örnektir. Bkz: M. Anastasiadou, *a.g.e.*, s. 99.

¹²³ BOA. DH.MKT, 1486/118.

¹²⁴ BOA. DH.MKT, 1490/61.

¹²⁵ M. Anastasiadou, *a.g.e.*, s. 78.

¹²⁶ M. Anastasiadou, *a.g.e.*, s. 101.

¹²⁷ Faros tis Makedonias, 22 Mart 1889.

aşağı ve yukarı mahalle adlarıyla iki kısma ayrılmış ve hastalık yukarı mahallede hüküm sürmekteydi. Hastalığa sebep olan mikropların su vasıtasıyla taşınabildiği bilimsel olarak bilinmekteydi. Durumu incelemek için köye bir tabip gönderilmişti. Görevli kişi mahallede bulunan iki çeşme sularını tahlil ettiğinde cami yanındaki mektep avlusunda bulunan çeşme suyunun bulanık ve bir takım yabancı maddeler barındırdığını görmüştü. Köyün merkezinden geçen bu çeşmenin tahrip olmuş su kanalının bazı kısımlarına köy halkının yıkamakta oldukları çamaşırlardan akan pisliğin sızdığı fark edilmişti. Köy muhtar ve ihtiyar heyetine bu durum bildirilerek hastalığın sebebinin bu pisliklerin karışmış suyun içilmesi olduğu belirtilmişti. Bu gelişme üzerine hemen mektep avlusunda bulunan çeşme tamir edilmiş ve su kanalları onarılmıştı.¹²⁸ 1896'da Selanik'te kuşpalazı, çiçek, kızıl ve kızamık hastalıkları ortaya çıkmıştı. 1896'nın Temmuz ayında 3 kişi çiçek hastalığına yakalanmış olup bunlardan 1'i iyileşmiş ve 2'si tedavi altına alınmıştı. Kuşpalazı hastalığından aynı yılın Mart ayında 13, Nisanda 6 ve Mayısta 11 kişi muzdarip olup, bunlardan 15'i vefat etmişti. Hastalık bir müddet ortadan kalktıktan sonra 16 Haziran'dan 8 Temmuz'a kadar yeniden baş göstermiş ve 8 kişi hastalanmıştı. Bunun üzerine bu hastalıkların yayılmasının önüne geçilmesi amacıyla hasta olanlar arasında kimlerin aşılandığı ve aşılanmadığının belirlenip ona göre aşı yapılması ve belediye ile sağlık memurlarının gerekli her türlü tedbirleri alması talimatı verilmişti.¹²⁹ 1898'de Selanik'e bağlı Siroz kasabasında kızıl hastalığı özellikle de çocuklar arasında yayılmış ve bazı çocukların ölmesine sebep olmuştu. Durumun ciddi bir hal alması üzerine hastalığın bertaraf edilmesi ve yayılmasını önlemek amacıyla bir adet pülverizatör sıhhiye müfettişiyle birlikte Siroz'a gönderilmişti.¹³⁰ Selanik, sahip olduğu kendisine has yapısı dolayısıyla frengi hastalığının yaygın bir şekilde etkisini gösterebildiği vilayetlerden biriydi. 1903 yılı başlangıcından Eylül ayı sonuna kadar Selanik dâhil olmak üzere bazı vilayetlerdeki askerler arasında frengi hastalığı baş göstermiş ve hastalar 3. Ordu'ya bağlı askeri hastanelerde tedavi altına alınmıştı. Askeri hastanelerdeki frengi hastalığına yakalanan asker sayısının çok fazla olması sebebiyle Üçüncü Ordu'ya bağlı askeri hastanelerin teftişine Hayrettin Paşa memur edilmişti. Hayrettin Paşa yaptığı teftişlerde hastalığın daha da yayılmasını önlemek amacıyla bazı tedbirlerin alınması gerektiğini yetkililere bildirmişti. Hastalığın en çok hükmettiği Loros ve Berat kasabalarında 30'ar yataklı bir

¹²⁸ BOA. TFR.I.SL, 107/10665.

¹²⁹ BOA. BEO, 817/61204.

¹³⁰ BOA. DH.MKT, 2130/61.

hastanenin inşa edilmesiyle birlikte yanına guraba hastanesinin frengiye mahsus dairesinin 120 yatak olacak şekilde düzenlenmesi ve bunlar için yıllık 160.000 kuruş tahsis edilmesi ile üç tabip görevlendirilmesi talep edilmişti.¹³¹

Vilayet	Frengili Asker Sayısı	Vilayet	Frengili Asker Sayısı
İzmir	102	Hüdavendigâr	17
Selanik	63	Yanya	17
Kastamonu	21	Adana	14
Kosova	14	İşkodra	12
Konya	34	İstanbul	10
Manastır	32	Edirne	6
Trabzon	20	Beyrut	4
Halep	20	Sivas	4
Ankara	18	Şam	2

Tablo 4: Farklı Vilayetlerdeki Askeri Hastanelerde Frengiden Tedavi Altındaki Asker Sayısı¹³²

1906'nın yaz aylarında Selanik'te yerli ve yabancı kadınlarla birlikte olan jandarma zabiti ve askerlerden bir kısmında frengi hastalığı ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine vilayette bulunan yabancı kadınların muayeneden geçirilmesi gerektiği belirtilmişti. Yabancı konsolosluklarla iletişime geçilerek vaziyet bildirilmiş ve kadınların muayeneden geçirilmesi lüzumu iletilmişti. Fransa Konsolosu bu kadınların artist olduklarını ve Fransa'da dahi bu tür artistlerin her türlü muayene ve müdahaleden istisna tutulduklarına binaen şahıslarının muayeneye tabi tutulmasına yardım edemeyeceğini belirtmişti. Fransa konsolosu, konsolosluk olarak bu tıbbi muayeneye sıcak bakmayacaklarını, fakat bu artistlerden birinin bulunduğu evde fuhuş yapıldığına dair polis tarafından tahkikat lüzumu görüldüğü zaman usul olarak konsolosluktan memur görevlendirebileceğini ifade etmişti. İtalyan konsolosu ise bu konuda yazılı olarak kendilerine müracaat olunduğu takdirde durumun araştırılması için sefaretten ricada bulunacaklarını söylemişti. Diğer ülke konsolosları bu teklife anlayışlı bir tutumla karşılık vermişlerse de bu tür artistlerden çoğunluğu teşkil eden Fransız ve İtalyanlar mukavemet göstererek diğer devletlerin tabisinden olanlarının muayeneye

¹³¹ BOA. DH.MKT, 932/7.

¹³² BOA. DH.MKT, 932/7.

tabi tutulmasına engel teşkil etmişti. Konsolosların şikâyetine sebep olacağı gerekçesiyle fahişelerin bir bütün olarak muayeneden geçirilmesine muvaffak olunamamıştı. Selanik'te gizlilik içerisinde bu yollarda bulunan kadınların muayene altına alınmalarının önünde çok engeller vardı ve oldukça zordu. Bu zorluk ve engeller Selanik'te olduğu gibi her memlekette bulunurdu.¹³³ XIX. yüzyıldan itibaren frengi hastalığından etkilenmeye başlayan Osmanlı Devleti'nde bu hastalık ile mücadele 1879'da Dr. Michael ve Muallim Dr. Miralay Agop Handanyan'ın raporları ile başlamış olup, 1889-1902 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde görev yapan Alman hekim Düring Paşa'nın çalışmaları sayesinde de sistemli bir mahiyet kazanmıştır. Frengi hastalığı ile mücadele konusunda 1879 tarihli *Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi'nin* ilanı edilmesi ile başlayan yasal düzenlemeler Osmanlı hükümetlerinin önem verdiği sıhhi tedbirler arasında yer almıştır. Frengi hastalığı ile mücadelede uygulanan temel esaslar, bu hastalığın yayılma koşullarının ortadan kaldırılması, frengi hastalığını taşıyanların tespit edilmesi ve tespit edilmiş olanlara uygulanacak tedavi yöntemleri konusunda yasal düzenlemelerin yapılmış olması gösterilebilir. Frengi hastalığının tedavisi için özel frengi hastanelerinin kurulması ise bu hastalık ile mücadele konusunda atılmış en önemli adımlardan biri olmuştur.¹³⁴ Selanik'te ordu mensupları arasında frengi hastalığının yanı sıra sarılık hastalığının da zuhur ettiği görülüyor. 1905 yılının yaz aylarında Selanik ve Selanik'e yakın yerleşim yerlerinde sarılık hastalığına yakalanan asker sayısı dikkat çekmektedir. Selanik askeri hastanesinde sarılık hastalığından tedavi altına asker sayısı 694 kişi idi ve diğer yerlerle birlikte bu sayı 2.845'i bulmuştu. Tedavi altına alınan askerlerin tamamına yakınının iyileştiği görülmektedir.

Askeri Hastane	Hasta Asker Sayısı
Manastır Merkez Hastanesi	322
Selanik Merkez Hastanesi	694
Mitroviçe Merkez ve Civar Hastaneler	500
İzmir Hamidiye ve Civar Hastaneler	76

¹³³ BOA. TFR.IAS, 38/3705.

¹³⁴ N. Çavdar-E. Karcı, "XIX. Yüzyıl Sonları-XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Frengi İle Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11/2, Tokat 2016, s. 172.

Siroz Merkez ve Civar Hastaneler	222
İşkodra Merkez ve Civar Hastaneler	197
Yenice Merkez ve Civar Hastaneler	258
Üsküp	427
Ohri Merkez ve Civar Hastaneler	9
Pirlepe Merkez ve Civar Hastaneler	12
Debre Merkez ve Civar Hastaneler	52
Filorina Merkez ve Civar Hastaneler	61
Toplam	2.830

Tablo 5: 1905 Yılında Selanik İle Yakın Bölgelerdeki Askeri Hastanelerde Sarılık Hastalığından Tedavi Altına Alınan Asker Sayısı¹³⁵

1907 yılına gelindiğinde Selanik'e bağlı Ağustos nahiyesinde kızamık hastalığı baş göstermişti. Zuhur eden kızamık hastalığı hakkında Karaferiye belediye tabibinin bölgede yaptığı tahkikat raporu üzerine mekteplerin bir müddet tatil edilmesi gerektiğini belirtmişti. Mekteplerin tatil edilmesinden 10 gün sonra ise kontrollerin yapılması ve hastalık kapan talebelerin sağlıklarına kavuştuklarına dair rapor alınmadıkça tatilin devam edilmesi kararı alınmıştı.¹³⁶ 1908 yılının şubat ayı başlangıcından sonuna kadar bir aylık zaman zarfında Selanik'te 5'i difteriden olmak üzere 91 kişi vefat etmişti. Vefat edenlerin elbise ve eşyaları dezenfektan edilerek evlerinde tıbbi tedbirler uygulanmıştı.¹³⁷ 1909 yılının Eylül ayında Sarışaban kazasına tabi Çığlayık karyesinde özellikle çocukları etkileyen kızıl ve difteri hastalığı şiddetli bir surette etki etmişti. Bunun üzerine Şubat ayında İstanbul'a difteri serumu gerektiği telgrafi çekilmişti. Fakat sıhhiye müfettişlerinin yaptığı incelemeye göre Sarışaban kaymakamlığının gerekli

¹³⁵ BOA. TFR.I.AS, 24/2334.

¹³⁶ BOA. TFR.I.SL, 161/16009.

¹³⁷ BOA. TFR.I.TF, 2/115.

önlemleri almadığından kızıl ve difteri hastalığının yayıldığı sonucu ortaya çıkmıştı. Ortaya çıkan bu sonuç vahim bir durumdu ve kaymakama gerekli uyarılar yapılmıştı.¹³⁸

¹³⁸ BOA. DH.MUİ, 16/13.

Sonuç

Selanik, sahip olduğu coğrafi konumu etkisiyle ticaret merkezi olması ile nüfus ve kültürel yapısı dolayısıyla tarih boyunca en önemli yerleşim yerlerinin başında gelmiştir ve nitekim bu önemini Osmanlı'nın yönetiminden çıkmasına kadar olan süreçte sürdürmüştür. Nüfus hareketliliği, ticaret ağı genişliği, savaşlar ve bu savaşlar neticesinde meydana gelen göç veya muhacir akınları büyük bir yerleşim yeri için salgın hastalıkların yayılmasına imkân sağlayan en önemli unsurlardır. Selanik, bu unsurlar sebebiyle dünya üzerinde farklı yer ve zamanlarda ortaya çıkan salgın hastalıkların kolay yayılma alanı bulduğu bir şehir olmuştur. Kolera salgını 1817-1823, 1826-1837, 1847-1862, 1864-1875 yılları arasında olmak üzere 4 dönemde dünyanın farklı bölgelerinde büyük bir yayılım göstermiştir. Beşinci büyük kolera salgını ise 1883'te Hindistan'da başlayıp Mısır, Anadolu, Rusya ve Almanya 'ya yayılmıştı. İlki 1851'de Paris'te gerçekleştirilmiş olan uluslararası sağlık konferanslarından üçüncüsü Hicaz'dan Kızıldeniz güzergâhıyla yayılan kolera salgınının görüşülmesi amacıyla 1866'da İstanbul'da gerçekleştirilmişti. Selanik'te özellikle de 1893 ile 1913 yılları arasında yoğun bir şekilde kolera salgını yaşandığı ve yetkililerin bu salgına karşı yoğun tedbir alma çabaları içinde oldukları görülmektedir. 1860'lı yıllarda ortaya çıkıp 1890'larda şiddetlenen ve 1960'lara kadar etkileri süren dünya çapındaki üçüncü veba salgını Avrupa ve Osmanlı coğrafyasını da derin bir şekilde etkilemişti. Bu veba salgınına karşı başta Avrupa devletleri olmak üzere birçok ülke mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bu amaçla 1897'de Venedik Uluslararası Sağlık Konferansı düzenlenmiş ve Osmanlı Devleti görevlendirilen bir sağlık heyeti ile temsil edilmişti. Konferansta, vebanın ortaya çıktığı Hindistan'dan Basra Körfezi, Süveyş Kanalı ve Akdeniz'e doğru mevkilerde uygulanması gerekli sağlık tedbirleri açıklanmıştı. XIX. yüzyılın son çeyreğinde, sahip olduğu coğrafi konumunun da etkisiyle veba salgını tehlikesi altında bulunan Selanik'te tedbirler alınması lüzumu hâsıl olmuştu. 1878'den sonra çatışma ve çete faaliyetlerinin çok sık yaşandığı bir coğrafyada yer alan Selanik biyolojik saldırı tehdidi altında da bulunuyordu. Nitekim 1903'te İvanov adlı bir Bulgar doktor tarafından Sofya'daki bir laboratuvarında veba virüsü basilleri hazırlanmış ve Bulgar komitacılarının bu virüsü yayma tehdidinde buldukları şehirlerden biri Selanik olmuştu.

Çiçek hastalığı da Selanik'te sıkça görülen hastalıklardan biri olmuştur. Çiçek hastalığının yayılmasını önlemek adına aşuların yapılabilmesi için Selanik'te telkihane şubesi kurulması kararlaştırılmıştı. Selanik'te ayrıca humma, frengi, difteri, sıtma, kızıl, sarılık, kızamık ve diğer bazı hastalıklar görülmüş ve bu hastalıkların yayılmasını engelleme adına gerekli sağlık tedbirlerin alındığı görülmektedir. XIX. yüzyılın ortalarına doğru Selanik, maruz kaldığı felaketler karşısında oldukça donanımsızdı. 1869'da Selanik'te belediyenin kurulması beraberinde şehirde hastaneler ve diğer sağlık kuruluşların artmasını sağlamış ve bu durum Selanik'in salgın hastalıklar gibi felaketlerle daha etkin mücadelesini beraberinde getirmiştir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Selanik yetkilileri tarafından salgın hastalıklar tehlikesine karşı genel olarak sınır bölgelerini kordon altında tutma, tahaffuzhaneler tesis etme, gerekli sağlık memuru ile tıbbi malzemeleri tedarik etme, sınır bölgelerini güvenlik güçleri aracılığıyla korumaya almak, tren istasyonları ile limanlarda karantina uygulamak, hastaneler tesis etmek, aralarında hastalık belirtilerine rastlanan muhacirleri güvenli yerlere yerleştirmek, asker sevklerini kontrolü biçimde gerçekleştirmek, üstün gayretleri görülen personelleri ödüllendirmek, aşı yapmak ve aşı yaptırmak istemeyenleri çeşitli cezalara çarptırma, şehrin belli yerlerini dezenfekte etme ve salgınlarla mücadele kapsamında hazırlanan nizamnamelere uygun hareket etme gibi tedbirlere başvurulmuştu.

Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı (A.}MKT.MHM, 563/1; 561/9).

Bâb-ı Âli Evrak Odası Belgeleri (BEO, 3834/287500; 817/61204; 817/61204).

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT, 718/11; 2590/55; 503/34; 2661/5; 2690/14; 97/16; 1486/118; 1490/61; 2130/61; 932/7).

Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD, 87/46; 7/17; 50/22; 50/4; 50/35; 165/23).

Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgeleri (DH.MUI, 117/25; 19/65; 23/13; 10/20; 16/13).

Paris Sefareti Belgeleri (HR.SFR 04, 222/7; 682/76).

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Belgeleri (HR.TO, 264/92; 265/27).

İrade-Dâhiliye (İ.DH, 679/47299).

İrade Hususi (İ.HUS, 109/119; 19/27).

İrade Taltifat (İ.TAL, 53/17).

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV, 171/68; 13/14).

Rumeli Müfettişliği Jandarma Müşiriyet ve Kumandanlık Evrakı (TFR.I.AS, 38/3705; 24/2334).

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD, 2424/12).

Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı (TFR.I.SL, 107/10665; 161/16009).

Rumeli Müfettişliği Konsolosluk, Sefaret ve Müfettişlikler Evrakı (TFR.I.TF, 2/115).

Yıldız Perakende Askeri Mâruzât Evrakı (Y.PRK.ASK, 69/95; 49/84; 59/10; 119/61).

Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y.PRK.MK, 14/28).

Yıldız Perakende Evrakı Sıhhiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.SH, 3/47).

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM, 9/56).

Nizamnameler

Kolera Karantinası Hakkında Nizamname. -- Dersâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1311. 13 s. ; 24 cm. 1.

Düstur, Birinci Tertip, (13 Ocak 1884-7 Nisan1888), Ankara: c.5, 1937.

Düstur, Birinci Tertip, (25 Temmuz 1887-11Mart 1890), Ankara: c.6, 1939.

Düstur, Birinci Tertip, (29 Mart 1311 – 19 Şubat 1319), Ankara: c.7, 1941.

Salnameler

Selanik Vilayet Salnamesi, 1320/1902.

Selanik Vilâyet Salnamesi, 1325/1907.

Gazeteler

Faros tis Makedonias, 22 Mart 1889.

Rumeli, 29 Ağustos 1327 / 11 Eylül 1911.

Kitap ve Makaleler

AXTELL, E. R., *Cholera*. Denver: The Denver Medical Times, 1893.

AKYAY, N., “Türkiye’de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar”, *Mikrobiyoloji Bülteni*, C.8, S. 2, 1974, s. 209-216.

ANASTASSIADOU, M., *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

ANDONYAN, A., *Balkan Savaşı*, (çev. Zeaven Biberyan), Aras Yayınları, İstanbul 2002.

ARDIÇ, M., “Bakü’de Kolera Salgını ve Osmanlı Devleti’nin Başvurduğu Bazı Sıhhi Uygulamalar (1893-1894)”, *SUTAD*, 46, Konya 2019, s. 303-316.

AYAR, M. ve KILIÇ, Y., “Osmanlı’da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17/2, 2017, s. 163-181.

AYAR, M., “Osmanlı’nın Rumeli Topraklarında 1892-1895 Kolera Salgını”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 0/17, İstanbul 2014, s. 19-28.

BAYRAKTAR, K., “Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902 - 1905)”, *Bilig*, S: 69, Ankara 2014, s. 01-28.

ÇALIŞKAN, A., “XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Maraş ve Kazalarında Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler”, *Uluslararası Akdeniz Sempozyumu Tam Metini İçinde*, 2019, s.196-212.

- ÇAVDAR, N. ve KARCI, E., “XIX. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması’na Dair Bibliyografik Bir Deneme”, *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, 9/4 Spring, Ankara 2014, s. 255-286.
- ÇAVDAR, N. ve KARCI, E., “XIX. Yüzyıl Sonları-XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Frengi İle Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11/2, Tokat 2016, s. 157-175.
- DHİNGRA, B. L., *Plague*, England: Lahore:Printed at the Mufid-I-Am Press, 1898.
- EROĞLU, H., DİNÇ, G., ve ŞİMŞEK, F., “Osmanlı İmparatorluğunda Telkîh-i Cüderî (Çiçek Aşısı)”, *Milli Folklor*, S.101, 2014, s. 193-208.
- GENÇ, Ö., “Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa’sına Etkileri”, *Tarih Okulu*, S: X, İzmir 2011, s. 123-150.
- KING, W.G., *The Plague Inspector*, England: Madras: Addison, 1899.
- KILIÇ, O., “16-18. Yüzyıllarda Balkan Şehirlerinde Yaşanan Veba Salgınları ve Sosyo-Ekonomik Etkileri”, *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri*, C: III, Ankara 2017, s. 1225-1252.
- MACAR, O.D., *Balkan Savaşları’nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2018.
- MCCARTHY, J., *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, Darwin Press, New Jersey 1995.
- MENEKŞE, M., “İzmir’de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39 (67), Ankara 2020, s. 385-433.
- ODABAŞI, İ. A., “Selanik 1910-1911: Kolera Salgınları, Kahraman Bir Doktor, Yahudi İşçilerin İsyanı ve Serseri Gazeteciler”, *Toplumsal Tarih*, 296, 2018, s.56-63.
- OSMANAĞAOĞLU, Ş., ve MELİKOĞLU, B., “Tahaffuzhane ve Gümrük Veteriner Müdürlüklerinin Yapılandırılmasına İlişkin Tarihsel Değerlendirme”, *Türk Veteriner Hekimleri Birliği Dergisi*, 1/2, Ankara 2011, s. 79-85.
- ÖZDEMİR, H., *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005.
- ÖZTEL, M., “Osmanlı Devleti’nde Sosyoekonomik Yapısıyla Öne Çıkan Vilayet ve Sancakların Kamu Maliyesindeki Yeri ve Önemi”, *Maliye Dergisi*, S.160, Ankara 2011, s. 204-227.

- PANZAC, D., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (çev. Serap Yılmaz), TVYY, İstanbul 1997.
- TURNA, N., "İstanbul'un Veba İle İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *Studies of The Ottoman Domain*, 1/1, Samsun 2011, s. 1-36.
- UZLUK, F. N., "Cholera Asiaticanın Epidemisi Tarihi Üstüne Bir Araştırma", *Türk Hijyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, C: 8, S.1, Ankara 1948, s. 7-36.
- ÜNVER, S., *Türkiye'de Çiçek Asısı ve Tarihi*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1948.
- YAŞAYANLAR, İ., Bir Hastalık Olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandemileri, *Toplumsal Tarih*, S.296, İstanbul 2018, s. 48-55.
- YAŞAYANLAR, İ., "Osmanlı Devleti'nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, (Edit. Burcu Kurt-İsmail Yaşayanlar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, s. 2-24.
- YILDIRIM, N., *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 2010.
- YILDIRIM, N., ve ERTİN, H., "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti'nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları", *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 25 (COVID 19 Özel Sayı), İstanbul 2020, s. 85-101.

Tezler

- SARIKÖSE, S. T., "XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar", Doktora Tezi, Konya 2013.
- YILDIZ, F., "19. Yüzyılda Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri", Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2004.